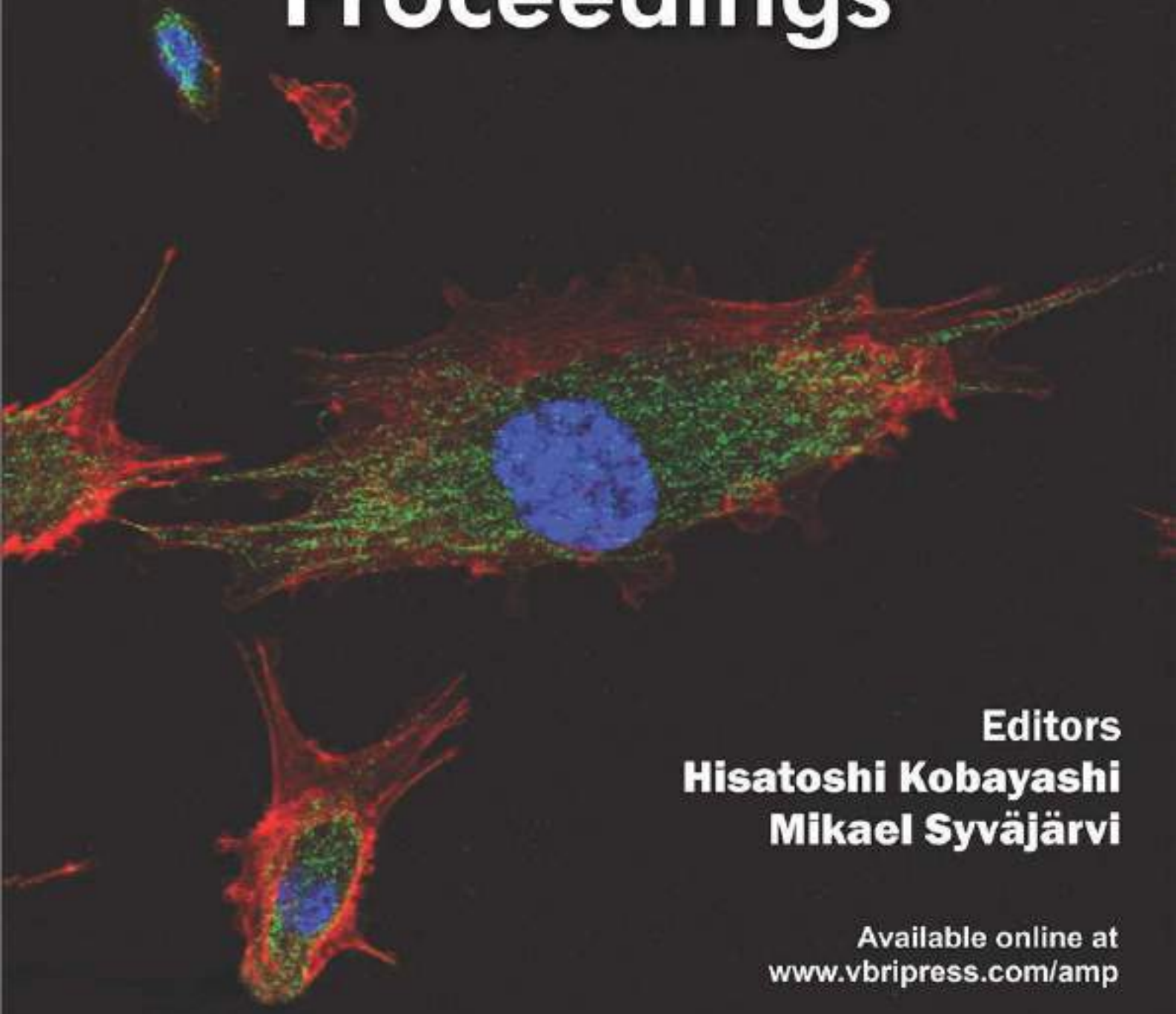
Volume 2, July 2017

ISSN 2002-4428

Advanced Materials Proceedings

Editors
Hisatoshi Kobayashi
Mikael Syväjärvi

Available online at
www.vbripress.com/amp

An Official Journal

JOURNAL
VBRI Press
Commitment to Excellence

IAAM
Advancement of Materials to Global Excellence
www.iaamonline.org

Structural and optical properties of polyaniline/nickel ferrite nanocomposites

Arti I. Nandapure[1*], Subhash B. Kondawar[2], Bharti I. Nandapure[3], Manish M. Choudhari[4]

[1]*Department of Physics, B. D. College of Engineering, Sewagram, Wardha - 442001, India*
[2]*Department of Physics, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur - 440033, India*
[3]*Department of Physics, D. R. B. Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur - 440017, India*
[4]*Department of Civil Engineering, S. D. College of Engineering, Wardha - 442001, India*

[*]Corresponding author: E-mail: artibd.2008@rediffmail.com; Tel: (+91) 9665063380

Received: 01 May 2016, Revised: 29 September 2016 and Accepted: 17 April 2017

DOI: 10.5185/amp.2017/713
www.vbripress.com/amp

Abstract

Polyaniline/ferrite nanocomposites have attracted increasing attention because they offer the possibility of a new generation of nanostructure materials with advanced applications like electromagnetic interference shielding, rechargeable batteries, corrosion devices due to their flexibility, inexpensive and easy of synthesis. Polyaniline (PANI) containing MFe_2O_4 were prepared by in-situ polymerization of aniline in aqueous solution (Where M-represent divalent metal cation, $M^{2+} = Ni^{2+}$). PANI reduces the agglomeration of nanosized nickel ferrite ($NiFe_2O_4$) particles which is good for the stabilization of nanoparticles. The investigation of structural, morphological and optical properties was carried out for the synthesized PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites using X-ray diffraction (XRD), Transmission electron microscopy (TEM) and Ultraviolet visible spectrophotometer (UV-Vis). XRD revealed that the structure of $NiFe_2O_4$ nanoparticles is spinel with space group Fd3m and crystallite size 14 nm. Lattice parameter was found to increases with $NiFe_2O_4$ concentration in PANI and this may be due to the larger ionic radius of the Ni^{2+} ion. XRD pattern of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites at different ferrite molar percent are just the superposition of those of polyaniline and ferrite nanoparticles. Transmission electron microscopy of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites show increase in particle size over pure a $NiFe_2O_4$ nanoparticles which is relevant with XRD results. UV-Visible absorption spectroscopy of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites shows two absorption bands in range of 300-350 nm and 600-650 nm which reflects interaction of ferrite nanoparticles with PANI. Copyright © 2017 VBRI Press.

Keywords: Polyaniline, nickel ferrite, nanocomposite, in-situ polymerization, optical band gap.

Introduction

Ferrospinel compounds are a very important group of magnetic materials due to their extensive use in a wide range of applications from low to high permeability devices including electronics, ferrofluid, magnetic drug delivery microwave devices and high-density information storage devices. They have the general formula of MFe_2O_4 (where M: Co, Ni etc.) in which unit cell contains 32 O-atoms in a cube close packing with 8 tetrahedral and 16 octahedral occupied sites. Among the various ferrites, nickel ferrite has been extensively used in electronic devices because of their large permeability at high frequency, remarkably high electrical resistivity, mechanical hardness, chemical stability, and cost-effectiveness. Stoichiometric $NiFe_2O_4$ consider as n-type semiconductor Also, it exhibits unusual physical and chemical properties when its size is reduced to nanosize. Nickel ferrite ($NiFe_2O_4$) is an inverse spinel in which half of the ferric ions fill the tetrahedral sites (A-sites) and the rest occupy the octahedral sites (B-sites) [**1-4**].

In recent years, the development of inorganic/polymer hybrid materials on nanometer scale have been receiving significant attention due to a wide range of potential applications in optoelectronic devices and in field effect transistors. The inorganic fillers at nanoscale exhibit high surface to volume ratio and thus expected to modify drastically the electrical, optical and dielectric properties of polymer. In general, the synthesis of hybrid of polymer/inorganic material has the goal of obtaining a new composite material having synergetic or complementary behaviors between the polymer and inorganic material. Conducting polymers are a new group of synthetic polymers which combines the chemical and mechanical properties of polymers with the electronic properties of metals and semiconductors [**5-8**]. They have extended p-conjugation with single and double-bond alteration along its chain. They behave as a semiconductor material with low charge carrier mobility and their conductivity is increased to reach the metallic range by doping with appropriate dopants. The conducting emeraldine salt form (PANI-ES) is achieved by doping with aqueous protonic or functionalized acids where protons are added to the –N= sites. This leads to an increase in the conductivity by more than ten orders of magnitude depending on the strength of the acid and the method of

Copyright © 2017 VBRI Press

processing. Polyaniline (PANI) is a most studied polymer because of its relative ease in preparation, good environmental stability and tunable conductivity. Several reports on the synthesis of composite of nanofillers like: TiO_2, CdS, Na+-montmorillonite, Pd and Au with PANI have been demonstrated [**9-13**]. Since the conducting polyaniline and inorganic semiconducting material $NiFe_2O_4$ in nanoform both are having a wide range of technological applications, we have motivated to make composite of PANI and $NiFe_2O_4$ and believed to get novel properties resulting from the molecular level interaction of these two dissimilar chemical components.

There are few reports on the synthesis, morphological, electrical and optical studies of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites. Magnetic properties of $NiFe_2O_4$ nanoparticles have been studied by K. Maaz, S. Karim, A. Mumtaz, and coworkers [**14**]. M. Khairy and M. E. Gouda, [**15**] studied Electrical and optical properties of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites. M. Patil and V. Shrivastav [**16**] reported about the removal of a MG (malachite green) dye from aqueous solution using polyaniline PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites. Hence, the preparation of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites has attracted considerable interest owing to its impact on governing their ultimate performance and applications [**17-21**].

In this paper for the first time, we report systematic investigation on the effect of $NiFe_2O_4$ doping on structural, morphological and optical properties of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites. Much effort has been put into the investigation of the interaction between PANI and $NiFe_2O_4$ in order to gain a better understanding of the doping effect of $NiFe_2O_4$. The structural, morphological and optical properties of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites were investigated using XRD, TEM and UV-Vis spectroscopy. These nanocomposites have the ability to enhance their electromagnetic properties due to which such materials can be applied to ferrofluid, magnetic refrigeration, sensors, magnetic data storage, electro-magnetic resonance wave absorption, etc. We present here the preparation of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites by in-situ polymerization of aniline in the presence of Nickels nitrate as precursor using nitric acid and its characterizations [**22-24**].

Experimental

Materials/ chemicals details

Aniline monomer (distilled under reduced pressure and stored below 0^0C) (purity 98.5%), Sulphuric acid (H_2SO_4, purity 98%), Ammonium peroxydisulphate (APS, purity 99%), Sodium hydroxide (NaOH, purity 99%), Nickel nitrate ($Ni(NO_3)_2.6H_2O$, purity 99%), Ferric nitrate ($Fe(NO_3)_3.9H_2O$, purity 99%), starch ($(C_6H_{10}O_5)_n$, purity 99%) were purchased from Sigma-Aldrich Fine-Chem. Ltd. and used as received without further purification. All supplementary chemicals were of analytical grade and solutions were prepared with double distilled water.

Synthesis of nanocrystalline $NiFe_2O_4$

$NiFe_2O_4$ nanoparticles were prepared by the simple approach of reflux method [**25**]**.** In a typical procedure, specific molar concentration of nickel nitrate and ferric nitrate as precursors were mixed in a starch solution and stirred for half an hour. Under reflux condition, NaOH was added drop by drop for 4 h to provide a net negative surface charge to the nuclei limiting their further growth and aggregation. After refluxing, the solution was kept overnight and then filtered and dried in hot air oven at 80ºC for 12 h. Dried sample was treated at different temperatures 800ºC, 900ºC, 1000ºC, 1100ºC in order to maintain the stability of compound.

Synthesis of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites

PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites of various compositions were prepared by the method of in-situ chemical oxidation polymerization of aniline in aqueous solution of Sulfuric acid using APS as an oxidant, with different percentage of $NiFe_2O_4$ powder (10, 20, 30%) at room temperature [26-28]. Schematic formation of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites are shown in **Scheme 1**. Prepare 1M of aqueous H_2SO_4 solution. Under 1 Hr. stirrer condition, adds 0.1M of pure aniline and Ammonium peroxydisulphate to start the polymerization of aniline. 10, 20, and 30% of corresponding $NiFe_2O_4$ was added in resulting solution and sonicated for 1Hr in order to reduce the aggregation of ferrite nanoparticles. Stir the solution very well by using magnetic stirrer until a good degree of polymerization was achieved. The precipitate produced in the reaction was removed by filtration, washed repeatedly with methanol and dried under vacuum for 24 Hrs. This has led to the formation of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites. The different content of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites were abbreviated as PNF-10%, PNF-20%, PNF-30% respectively for PANI/$NiFe_2O_4$ (10%), PANI/$NiFe_2O_4$ (20%), PANI/$NiFe_2O_4$ (30%).

Characterizations

X-ray diffraction (XRD) analysis of $NiFe_2O_4$, PANI and PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites were conducted on Philips PW1710 automatic X-ray diffractometer with Cu-K_α radiation (λ = 1.5404 Å), with a scanning speed of $10° \text{ min}^{-1}$. Surface morphology of all synthesized sample were investigated by transmission electron microscopy (TEM) (Hitachi H-7000 operated at 100 kV and 30 µA). The optical absorption spectra of prepared sample were carried out using UV-1800 Shimadzu double beam UV-VIS spectrophotometer.

Results and discussion

Fig. 1(**a**) shows the XRD spectra of pure PANI and $NiFe_2O_4$ nanoparticles. XRD spectrum of PANI shows amorphous nature in partially crystalline state with two diffraction peaks at 20^0 and 26^0. The planes of Benzinoid and Quinoid rings of PANI Chain are responsible for crystalline structure [**29-32**]. XRD pattern of $NiFe_2O_4$ nanoparticles shows that main characteristic peaks which are consistence with the characteristic reflections of the Fd-3m spinel cubic structure

Copyright © 2017 VBRI Press

matches well with JCPDS data 10-325 in which Ni^{2+} ions occupying the octahedral sub-lattices and Fe^{3+}ions occupying the tetrahedral sublattices. XRD spectra of $NiFe_2O_4$ showed diffraction peaks at 2θ = 29.90^0, 35.27^0, 36.96^0, 42.93^0, which can be indexed to (220), (311), (222) and (400) reflections. The diffraction peaks are broadened, which can be the result of grain size reduction as well as the atomic level strain introduced during the reflux process. The average crystallite size of the $NiFe_2O_4$ was found to be 14nm from the full width at half maximum reflection (311) peak in the XRD pattern using Debye Scherrer formula [**33-34**]. **Fig. 1(b)** shows the XRD spectra of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites. With the insertion of $NiFe_2O_4$ into a PANI matrix, the diffraction peaks become narrower and sharper, suggesting the increase in particle size and crystallinity. This result indicates that the crystalline sizes increase with the % of $NiFe_2O_4$ in PANI and reach the values of 22, 39 and 51 nm respectively. This might be due to the dominance of the activation energy during the $NiFe_2O_4$ nanograins growth process. Hence the particle size of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites increases with increase in content of $NiFe_2O_4$ nanoparticles in PANI [**35**].

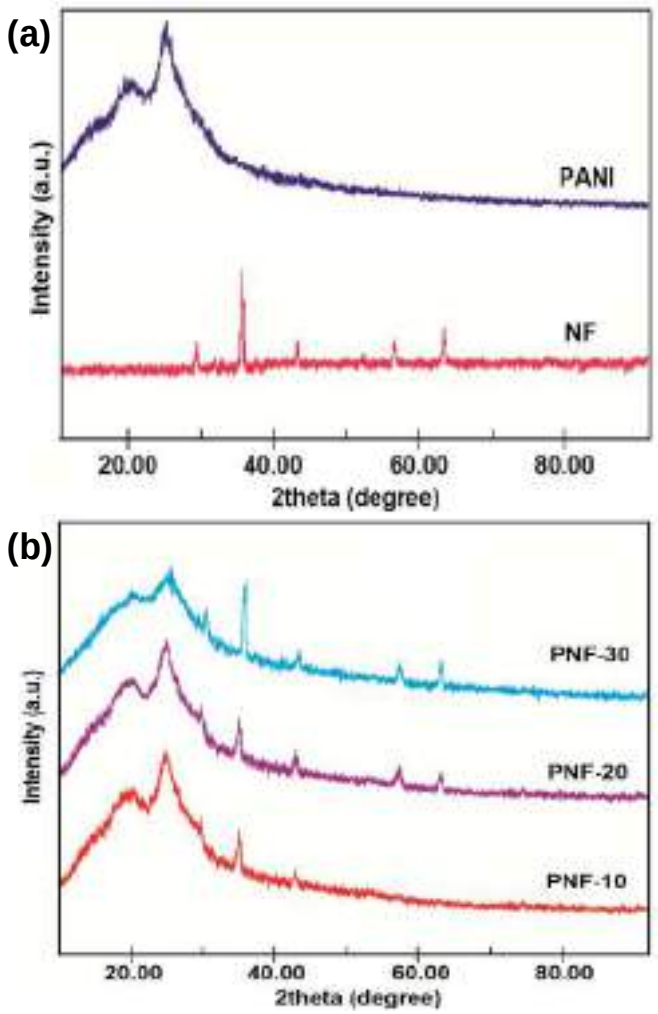

Fig. 1. (a). XRD spectra of PANI and $NiFe_2O_4$ and (b). XRD spectra of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites.

In the obtained diffraction pattern the lattice constants are found to increase from 10% to 30% as the $NiFe_2O_4$ concentration increased in polymer matrix. The increased in lattice constant with $NiFe_2O_4$ concentration may be due to the larger ionic radius of Ni^{2+} ions. The small differences in the lattice parameter sizes were observed for the all samples because Fe^{3+}ions and Ni^{2+}ions are attributed to homogeneity in spinel structure and there is a strong electrostatic force between ions.The PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites (PNF-10, PNF-20, PNF-30) show crystalline peaks due to the presence of $NiFe_2O_4$ nanoparticles in these nanocomposites. The degree of crystallinity was found to increase with increasing the amount of $NiFe_2O_4$ nanoparticles in PANI.

Table 1 shows the lattice constant, volume, density and particle size for $NiFe_2O_4$ and PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites. X-ray density of nanocomposites were calculated using the relation (1),

$$\rho = \frac{8M}{Na^3} \quad (1)$$

where, M is the molecular weight, N is Avogadro's number and a is the lattice parameter respectively. The fact that the x-ray densities increase with the nanocomposites from 10 to 30% may be attributed to the result of decreasing porosity during the formation process. In PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites nickel ferrite being an n-type surrounded by p-type PANI forms p-n junction in which electrons from n-type $NiFe_2O_4$ crystallites attracts holes from p-type PANI and vice versa. Due to this positive and negative ion formed across the boundary which makes depletion region. When X-ray light is exposed on such nanocomposites depletion region field polarizes the molecules provide the positive charge to PANI molecules and create some free holes on PANI molecules makes $NiFe_2O_4$ nanocomposites more conducting electrically.

Table 1. Lattice constant, volume, Density and Particle size for $NiFe_2O_4$ and PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites.

Polymer	*d-spacing (Å)*	*Lattice constant (Å)*	*Volume (nm^{-3})*	*Density (g/cm^3)*	*Particle size (nm)*
NF	*2.53*	*8.39*	*590.5*	*5.45*	*14*
PNF-10%	*2.60*	*8.52*	*640.5*	*1.79*	*22*
PNF-20%	*2.68*	*8.68*	*700.2*	*2.61*	*39*
PNF-30%	*2.72*	*8.79*	*733.8*	*3.22*	*51*

Fig. 2(a) and **2(b)** shows TEM images of pure $NiFe_2O_4$ nanoparticles and PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites (30%) respectively [36]. From polygonic morphology of $NiFe_2O_4$ nanoparticles, the average particle size was observed as 30nm, whereas average particle size of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposite (30%) was observed as 40nm. PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposite (30%) shows the confirmation of interaction between $NiFe_2O_4$ nanoparticles and PANI.

Copyright © 2017 VBRI Press

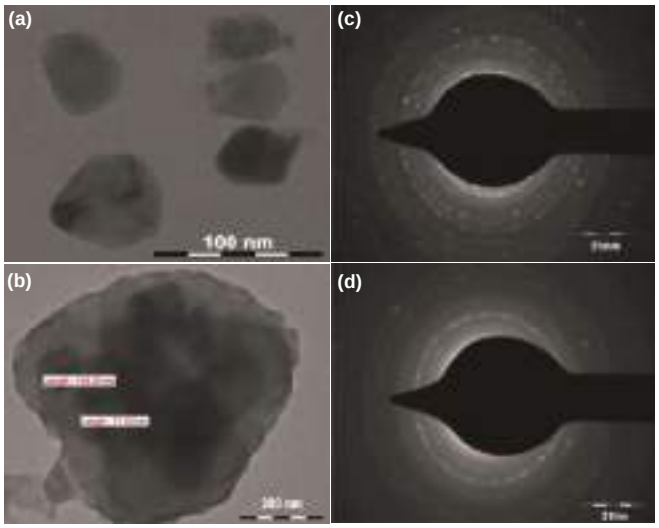

Fig. 2(a): TEM image of $NiFe_2O_4$, (b): TEM image of PANI/$NiFe_2O_4$ (30%), (c): SAED pattern of $NiFe_2O_4$ and (d): SAED pattern of PANI/$NiFe_2O_4$ (30%).

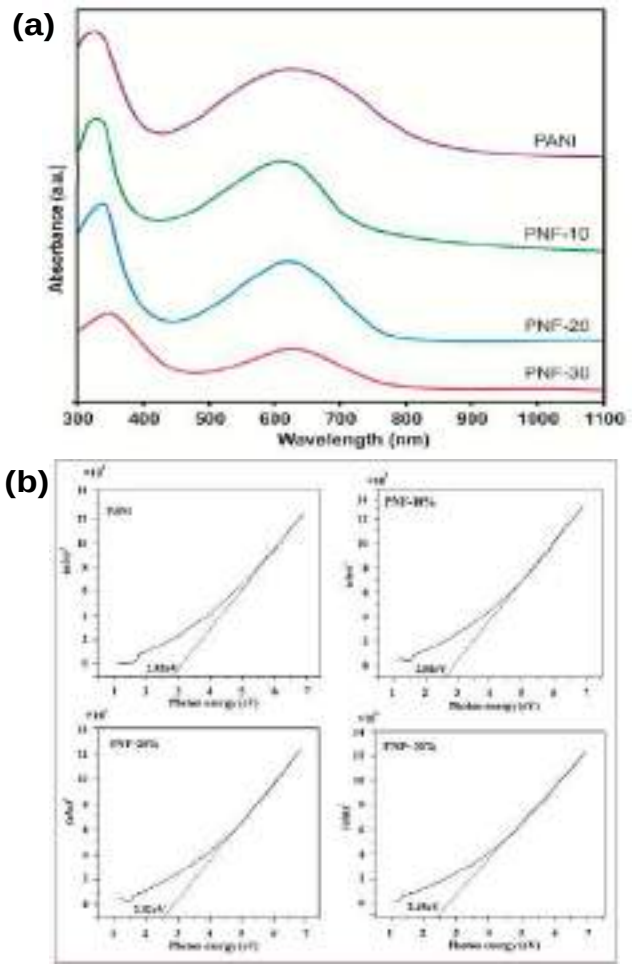

Fig. 3. (a): UV-Visible spectra of pure PANI and PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites, (b) Optical band gap of PANI and PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites.

Fig. 3(a) shows the UV-Visible spectra of pure PANI and PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites. It is seen obviously from curve of PANI, it showed two strong absorptions at around 315 and 640nm respectively. The first band was assigned as π-π* transition and the other were associated with the transition of benzinoid rings into quinoid ring. It was reported that PANI showed two strong absorptions at 320~340 and 600~660 nm respectively [37]. UV-Visible spectra of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposite show two absorption bands in range of 300-350 nm and 600-650 nm. In comparison**,** the peaks of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites (PNF-10, 20, 30) with pure PANI, nanocomposites shows red shift in formal peak and blue shift in latter peak. The peak of pure polyaniline nanoparticles at 315nm is based on the π-π* transition of the phenyl ring whereas corresponding peaks of nanocomposites are at 325nm, 337nm and 349nm for PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposite (PNF-10, 20, 30) respectively while the peak at 640nm of polyaniline nanoparticles is attributed to the transition of benzoid ring to quinoid ring, the corresponding peak in nanocomposites are at 617nm, 622nm, 630nm showing a blue shift of 10 to 30 nm for PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposite (PNF-10, 20, 30) respectively. The red and blue shifts indicate there may be some interaction between $NiFe_2O_4$ nanoparticles and polyaniline [**38**]. This suggests that PANI has a lower delocalization of electrons in the polymer chains and/or a lower doping level after the interaction with the $NiFe_2O_4$ nanoparticles forming nanocomposites.

The valance band or highest occupied molecular orbit (HOMO) and lowest unoccupied molecular orbital band (LUMO) are separated by an energy gap is called band gap which is of fundamental important, because the energy gap determines the electrical conductivity and optical absorption character of the polyaniline. In the present case, the optical band gap of PANI and PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposite has been estimated from the absorbance coefficient data as a function of wavelength using Tauc relation as given in equation (2),

$$\alpha h\vartheta = (h\vartheta - E_g)^n \quad (2)$$

where, Eg is optical band gap, α is absorption coefficient and hυ is energy of incident photon. The transition probability index (n) has discrete values such as 1/2, 3/2, 2 depending upon whether the transition is direct or indirect and allowed or forbidden. From these plots, it is observed that optical band gap decreases with respect to the concentration of $NiFe_2O_4$ nanoparticles in PANI. Since $NiFe_2O_4$ is direct band gap semiconductor. The band gap was determined by extrapolating the linear region of the curve on hυ axis at α = 0. The optical band gap for pure PANI was found to be 2.82eV whereas PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites exhibited the band gap of 2.58eV, 2.52eV, 2.45eV respectively for PNF-10, 20, 30%. The value of optical band gap was found to decrease after doping. Since the optical absorption depends on the short range order in the amorphous state and defect state associated with it, the decrease in the optical band gap in the present system may be due to reduction in the disorder of the system and increase in the density of defect states [**39-40**].

Copyright © 2017 VBRI Press

Conclusion

$NiFe_2O_4$ nanoparticles were prepared by reflux method and pure PANI and PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites have been successfully prepared by in-situ chemical oxidization polymerization respectively. XRD result of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites confirmed that addition of $NiFe_2O_4$ content did not change the backbone structure of PANI and shows the peaks of pure ferrites as well as PANI, indicating the uniform mixing of ferrites in PANI. TEM pattern of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites reflects good interaction between $NiFe_2O_4$ nanoparticles and PANI. From UV-Visible spectra of PANI/$NiFe_2O_4$ nanocomposites revealed that, as the weight % of $NiFe_2O_4$ increases in PANI, the former peaks shows red shift and latter peak shows blue shift which indicates the formation of polaron lattice from extended interaction of semi quinine units. The optical band gap was found to be decreased in case of all nanocomposites compared to pure PANI.

Acknowledgements

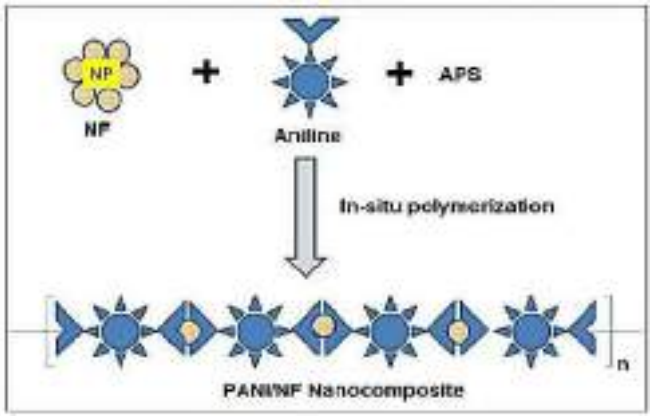
One of the authors B. I. Nandapure would like to thanks **UGC** for financial support to carry out this research work under a minor research project**.**

References

1. Malghe, Y. S.; Lavand A.B.; Adv. Mater. Lett. **2016**, 7(3), 239-245. DOI: 10.5185/amlett.2016.6130
2. Nabiyouni, G.; Fesharaki, M.J.; Mozafari, M.; Amighian, J.; Chin. Phys. Lett., **2010**, 27, 12, 126401-4. DOI: 10.1088/0256-307X/27/12/126401
3. Fesharaki, M.J.; Nabiyouni, G.; Aghamohamadi, M.; Mater. Sci.: Mater. Electron,, **2016**, 27, 4699-4704. DOI:10.1007/s10854-016-4349-0
4. Mosleh, M.; Mater. Sci.: Mater. Electron, **2016**, 27, 6703–6707. DOI:10.1007/s10854-016-4618.
5. Rahman, M. A.; Kumar, P.; Park, D.; Shim, Y.; *Sensor*, **2008**, *8*, 118-141. **DOI:** 10.3390/s8010118
6. Gurunathan, K.; Vadivel, A.; Murugan, Marimuthu, R.; Mulik, U.P.; Amalnerkar, D.P.; *Mater. Chem. Phys.*, **1999**, *61*,173. **DOI:** 10.1016/S0254-0584(99)00081
7. Bidan, G.; Jarjayes, O.; Fruchart, J. M.; Hannecart, E.: Adv. Mater., **1994**, *61*, 152–155. **DOI:** 10.1002/adma.19940060213
8. Kalinina, O.; Kumacheva, F.; Macromol. **1999**, 32, 4122-4129. **DOI:** 10.1021/ma9815830
9. Blinova, N.V.; Stejskal, J.; Trchova, M.; Sapurina, I.; Ciric-Marjanovic, G. Polym., **2009**, 50, 50-56. **DOI:**10.1016/j.polymer.2008.10.040
10. Li, X.; Gao, Y.; Gong, J.; Zhang, L.; Qu, L.Y.; Phys. Chem. C, **2009**, 113, 69-73. **DOI:**10.1021/jp807535v
11. Bouazza, S.; Alonzo, V.; Hauchard, D. Synth. Met., **2009**, 159, 1612-1619. **DOI:**10.1016/j.synthmet.2009.04.025
12. Blinova, N.V.; Bober, P.; Hromadkova, J.; Trchova, M.; Stejskal, J.; Prokes, J.; Polym. Int., **2010**, 59(4), 437-446. **DOI:**10.1002/pi.2718
13. Krishna, K. R.; Ravinder, D.; Kumar, K.V.; Lincon, Ch.A. World Condens. Matter Phys., **2012**, 2, 153-159. DOI:10.4236/wjcmp.2012.23025
14. Maaz, K.; Karim, S.;, Mumtaz, A.; Magn. Magn. Mater. **2009, 321**(12), 1838-42. **DOI:**10.1016/j.jmmm.2008.11.098
15. Khairy, M., Gouda, M.E., Adv. Res., **2015**, 6, 555–562. **DOI:** 10.1016/j.jare.2014.01.009
16. Patil, M.; Shrivastav, V.; Appl. Nanosci., **2015**, 5(7), 809-816. **DOI:** 10.1007/s13204-014-0383-5
17. Sharma, R.; Malik, R.; Lamba, S.; Annapoorni, S.; Bull. Mater. Sci., **2008**, 31(3), 409–413. **DOI:** 10.1007/s12034-008-0064-7
18. El-Shishssstawy, R.M., Salam, M.A., Gabal, M.A., and Asiri, A.M., Poly. Comp., **2012**, 33, 532, **DOI:** 10.1002/pc.22186
19. Ziębowicz, B.; Drak M.; Dobrzański, L.A.; *Achiev. Mater. Manuf. Engg.*, **2007**, *191*, 352, **DOI:** 10/1016/j.jmatprotec2007.03.029
20. Parveen, A., Roy, A.S., *Adv. Mat. Lett*. **2013**, *4(9)*, 696. DOI: 10.5185/amlett.2012.12481
21. Kushwah, B.S.; Upadhaya, S.C.; Shukla, S.; Sikarwar, A.S.; Sengar, R.M.S.; Bhadauria, S. *Adv. Mat. Lett.* **2010**, *2(1)*, 43. **DOI:** 10.5185/amlett.2010.8149
22. Nandapure, B.I.; Kondawar, S.B.; Salunkhe, M.Y.; Nandapure, A.I.; *Adv. Mat. Lett.* **2013**, *4(2)*, 134. **DOI:** 10.5185/amlett.2012.5348
23. Kargirwar, S.R.; Thakare, S.R.; Choudhary, M.D.; Kondawar, S.B.; Dhakate, S.R.; *Adv. Mat. Lett*. **2011**, *2*, 397. DOI: 10.5185/amlett.2011.4245
24. Shukla,S.K.; Bharadvaja, A.; Tiwari, A.; Parashar, G.K.; Dubey, G.C. Adv. Mat. Lett. **2010**, *1(2)*, 129-134. **DOI:** 10.5185/amlett.2010.3105
25. Nandapure, A.I.; Kondawar, S.B.; Sawadh, P.S.; Nandapure, B.I. *Phys.B*, **2012**, *407*, 1104-1107. **DOI:** 10.1016/j.physb.2012.01.081
26. Kondawar,S.B.; Dahegaonkar, A.D.; Tabhane,V.A.; Nandanwar,D.V.; Adv. Mat. Lett**. 2014**, 5(6), 360-365. DOI: 10.5185/amlett.2014.amwc.1036
27. Tan, Y.; Zhang, Y.; Kan,J.; eXPRESS Polym. Lett. **2009**, 3(6), 333-339. **DOI:** 10.3144/expresspolymlett.2009.42
28. Kondawar, S.B.; Deshpande, M.D.; Agrawal, S.P.; Int. Compos. Mater. **2012**, *2(3)*, 32. **DOI:** 10.5923/j.cmaterials.20120203.03
29. Song, G.P.; Han, J.; Guo, R.; *Syn. Met.*, **2007**, *157*, 170. **DOI:** 10.1016/j.synthmet.2006.12.007
30. Song, G.P.; Bo, J.; Guo, R.; *Colloid Polym. Sci*, **2005**, *283*, 677. **DOI:** 10.1007/s00396-004-1205-1
31. Rodrigues, A.O.; Ramos, J. M. F.; Gomes, I. T.; Almeida, B. G. ; Araújo, J. P. ; Queiroz, M. R. P.; Coutinho, P. J. G. ; and Castanheira, E. M. S.;*RSC Adv.*, **2016**,6, 17302-17313. DOI: 10.1039/C5RA27058H
32. Rodrigues, A.O.; Ramos, J. M. F. ; Gomes, I. T. ; Almeida, B. G. ; Araújo, J. P. ; Queiroz, M. R. P.; Coutinho, P. J. G. ; and Castanheira, E. M. S.; *Phys. Chem. Chem. Phys.*, **2015**,17, 18011. DOI: 10.1039/C5CP01894C
33. Shambharkar, B.H.; Umare, S.S.; *Appl. Polym. Sci*., **2011**, *122*, 1905. **DOI:** 10.1002/app.34286
34. Prasanna G.D.; Prasad V.B.; Jayanna H.S.; Mater. Sci. Eng., **2015,** 73, 012072(1-4). **DOI:** 10.1088/1757-899X/73/1/012072
35. Nandapure, B.I.; Kondawar, S.B.; Nandapure, A.I.; *Adv. Mat. Lett.* **2014**, **5**(6), 339-344. **DOI:** 10.5185/amlett.2014.amwc.1035
36. Lazarevic, Z.Z.; Jovalekic, C.; Milutinovic, A.; Rom£evic, M. J.; Rom£evic, N. Z.; *Acta Phys. Pol*., **2012**, *121*, 682.
37. PACS numbers: 75.20.-g, 81.07. Wx, 81.20.Ev, 74.25.nd Nandapure, B.I.; Kondawar, S.B.; Salunkhe, M.Y.; Nandapure, A.I.; Compos. Mater. **2013,** *47*, 559. **DOI:** 10.1177/0021998312442559
38. Xia H.; Wang Q.; Chem.Mater. **2002,** 14(5), 2158. **DOI:** 10.1021/cm0109591
39. Reda S.M.; Al-Ghannam S.M.; Adv. Mater. Phys. Chem., **2012,** 2, 75. **DOI:** 10.4236/ampc2012.22013
40. Tiwari, A.; Kobayashi, H. (Eds.); Responsive Materials and Methods; Wiley: USA, **2013**. DOI: 10.5185/sbm-2010-01

Supporting informations

Scheme 1: Schematic of formation of PANI/ $NiFe_2O_4$ nanocomposites

Copyright © 2017 VBRI Press

PRINT ISSN: 2278-3482

ONLINE ISSN: 2456-9399

Journal ID:5851

IndianJournals.com

Journal of Library and Information Communication Technology

Volume 6 Number 2 Dec 2017 Half Yearly

PEER REVIEWED, REFERRED, INDEXED & UGC APPROVED

Dr. P. P. Rawat
Chief Editor

JLICT

JOURNAL OF LIBRARY AND INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGY (JLICT) (PEER REVIEWED REFERRED, UGC APPROVED & INDEXED JOURNAL)

Vol. 6, No.2

Print ISSN: 2278-3482
Online ISSN: 2456-9399

		Page No.
1.	ICT SKILLS AND COMPETENCIES AMONG THE LIBRARY PROFESSIONALS OF AIDED FIRST GRADE COLLEGE LIBRARIES AFFILIATED TO KUVEMPU UNIVERSITY: A STUDY **B. Shankarappa and Dr. K.C. Ramakrishnegowda**	01
2.	ROLE OF DIGITAL RESOURCES AND SERVICES IN SHRI MADHWA VADIRAJA INSTITUTE OF TECHNOLOGY AND MANAGEMENT LIBRARY: A STUDY **Usha S Kulal and Ramesh A.P.**	13
3.	WEB-BASED INFORMATION SERVICES FOR INDIAN AGRICULTURAL COMMUNITY: A STUDY **Ravi Ranjan Kumar**	21
4.	RESEARCH TRENDS IN FIBER TEXTILE RESEARCH 2000-2015: A BIBLIOMETRIC STUDY **Dr. Sanjay Kataria and Ms. Amrit Kaur**	26
5.	USER'S PERCEPTION TOWARDS LIBRARY RESOURCES AND SERVICES: A CASE STUDY OF TOLANI COLLEGE OF COMMERCE, MUMBAI **Ms. Rasmita Mohanty**	34
6.	NAAC VISIT TO THE COLLEGE LIBRARY: PREPARATION AND PERFORMANCE **Dr. Atul R. Sidurkar**	41
7.	USE OF OPEN SOURCE SOFTWARE (OSS) AMONG ENGINEERING COLLEGE LIBRARIES IN KARNATAKA **Shivakumar T. C. and Dr. T. D. Kemparaju**	46
8.	NEED OF INFORMATION LITERACY SKILLS IN INFORMATION AGE **Sanjay B. Munavalli**	58
9.	A RESPONSE OF USERS FOR THE ADOPTION OF MOBILE BASED NATIONAL DIGITAL LIBRARY (NDL) SERVICES: AN INVESTIGATIVE STUDY **Dr. Amrita Majumdar**	63
10.	FACTORS OF ADOPTION AND IMPACT OF KOHA IN A UNIVERSITY ENVIRONMENT **Sheeja N.K. and Minju P.J.**	69
11.	ASSESSMENT OF INFORMATION LITERACY SKILLS AMONG THE STUDENTS OF AL-BARKAAT INSTITUTE OF EDUCATION (B.ED.) ALIGARH, INDIA **Mohsina Afta and Dr. Shazia Khan**	75
12.	LIBRARY TOURISM **Dr. Dharam Kumar and Dr. Pardeep Rai**	82
13.	INFORMATION SEEKING BEHAVIOUR AND LIBRARY USAGE PATTERN OF SOCIAL SCIENCE FACULTY AND RESEARCH SCHOLARS OF MAHARSHI DAYANAND UNIVERSITY, ROHTAK (INDIA) **Anil Kumar Siwach; Dr. Satish Kumar Malik and Pardeep Kumar**	87
14.	OPEN ACCESS REPOSITORY AND ARCHIVING POLICIES **Bijayananda Pradhan**	97

NAAC VISIT TO THE COLLEGE LIBRARY : PREPARATION AND PERFORMANCE

Dr. Atul R. Sidurkar
Head,
Department of Library & Information Centre,
Yeshwnat Mahavidyalaya,
Wardha 442001 (M.S.)
E-mail Id: sidurkar@yahoo.co.in

ABSTRACT

Quality, in the context of a higher education institution, is multi-dimensional. The functioning of a library can be said to manifest one such dimension. The need to improve on the accuracy of accreditation process is constant and exist side by side and possibility to do so. The NAAC is always at it. Though it is institutional accreditation that the NAAC does, the assessment of a library, a vital sub-unit, is a key step that integrates itself with the overall evaluation. Library is the fulcrum of support for the entire range of academic activities on an educational campus. In today's high-tech learning environment, the library as a learning resource is taking up increasingly more academic space and time in the life of a learner. In this paper some tips and suggestions are discussed to help out the librarian for the preparation of NAAC visit. These suggestions could help the librarian to face the NAAC Team more confidently. NAAC visit to the college library should be taken as an opportunity not as a threat. NAAC visit certainly helps to enhance the quality and services of the library.

Key words : *NAAC, Library Profile, records, presentation, management, services, best practices.*

1. Introduction

Library is the heart and soul of any institution and we know if hearts works well every organ in the body works well similarly, if library works well entire institution works well. Library reflects the progress of any institution. By visiting library of any institution one can find out that how well the institution is doing in the field of education and research. Few steps towards the development and progress of library can make it a very useful place and fulfill its various objectives.

2. NAAC Expectation from Library

Predetermined weightage of 20 Marks out of total 1000 are given to the Library under the Criterion IV named as Infrastructure and Learning Resources. Peer Team can assign Assigned Key/Aspect Grade/Points(KAGP) in the scale of 4/ 3/ 2/1/0 without any decimal point. For Example, if Peer Team assigns points as 4. The Key Aspect-wise Weighted Grade will be 4*20=80 (max) and if Peer Team assigns points as 0. The Key Aspect-wise Weighted Grade will be 4*0=0 (min). These points shall be calculated on the following criteria-

2.1. Management of Library and Information Services

In affiliated colleges, the core objective of the library is to support the academic programmes offered and the library may evolve its collection and services mainly to reflect the curriculum requirements of its users. Besides, the library may design a system to deliver its products and services to attract more users. Ultimately the library should aim at bringing all its target users to the library and ensure its optimum usage.

3. Preparation before NAAC Peer Team Visit

As Dr. S.R. Ranganathan says Library is a growing organism, following this principle, Librarian should update his/ her record regularly one should not wait until the declaration of the date of NAAC Peer Team visit. Generally, the date of NAAC visit is declared one month in advance and name of Peer Team one week before the visit. Some of the preparation that librarian should made before the visit is mention below-

- A Power point presentation covering all aspects of library management, services, SWOC, future plant, etc. should be prepared. It may be up to 50-60 slides. Its printout should also be taken. If possible, take the color printout and spiral it. At least two set should be prepared. One Library Profile should also be prepared. It should cover all the points of PPT presentation in details.
- All the bill should be maintaining in the file according to the financial year.
- All the details of budget and expenses occurred should be ready according to the different plan.
- All the accession register should be complete in all respect.
- All the entries should be computerized in the library software.
- Display of new arrival should be made.
- All the periodicals should be kept properly. Peer Time some time asked to locate any particular periodical.
- Books should be properly kept in stacks. Peer Time some time asked to locate any particular book.
- Newspaper should be kept date-wise.
- User should be well familiar with the OPAC and all services available in the library. Some time Peer Team has conduct conversation with the users in the library.
- Some files such as Faculty personal file, Ex-membership file, feedback file, recruitment file, Research-Students file, N-LIST file, Expenses file, etc should be update and ready.
- Some regular register like Library visit file, Reprography register, Journal / magazine register, Books on Deposit Scheme register, Book Bank register, Internet register, Reference register, etc. should be update and ready.
- All the computer, hardware peripherals, internet, etc. should be in working condition.
- All the salient features of library should be displayed on the Notice Board.
- Employment Notification should be up to date.
- Some new innovation should be done to attract the library users.
- Library premises should be clean and silence should be maintained.
- A brief statistic of all the resources could also be mountain on the library wall.

4. Performance before the NAAC Peer Team

NAAC generally give visit to the library on very first day of their visit. They may spend 20-30 minutes on the library. Librarian should be confident to face NAAC peer Team and should be able answer their queries. Communication may be in English or Hindi, but team prefer to talk in English. There is no need to be panicked. Peer Team come to evaluate what you have in your library; which services do you offer. They are not fault finding team. They suggest where there is any lacuna in our library. One should accept it positively and assure the team that library will soon overcome that particular lacuna. NAAC Peer Team visit really help us to improve our library services.

5. Conclusion

Library is heart of any institution. It should be properly managed and take care off. Institution should regularly update the library in all respect specially infrastructure collection and service wise. Library

2.2.2. Services

The library has a key role in supporting the academic activities of the institutions by establishing, maintaining and promoting library and information services, both quantitatively and qualitatively. The library offers a wide range of services from reference to electronic information services. College libraries may answer the following basic questions for ensuring appropriate services to the academic community.

- Does the library provide the following basic services?
- Circulation Services. Clipping services
- Bibliographic compilation
- Information display and notification services
- Reference/referral services
- Photocopy and printing services
- User Orientation/Information Literacy
- Resource sharing/ILL
- Internet / digital resources availability
- j. Any others

2.2.3. Extent of the use of Services

Performance evaluation of college libraries needs to be carried out at regular intervals in order to sustain and enhance their quality. Normally, the evaluation can be made on compilation of use statistics. The following parameters would help in assessing the extent of use of library and its services.

- Average number of books issued/returned per day. [ ]
- Number of reference enquiries (users) on an [ ]
- average per month (percentage may be specified)
- Number of services delivered per capita per month [ ]
- Average no. of users who visited/documents consulted [ ]
- per month

2.2.4. Best Practices for College Libraries

Listed below are some of the best practices that can enhance the academic information environment and usability.

- Computerization of library with standard digital software.
- Inclusion of sufficient information about the library in the college prospectus.
- Compiling student/teacher attendance statistics and locating the same on the notice board.
- Displaying newspaper clippings on the notice board periodically.
- Career/Employment Information/ Services.
- Internet Facilities to different user groups.
- Information literacy programs.
- Suggestion box and timely response.
- Displaying new arrivals and circulating a list of those to academic departments.
- Conducting book exhibitions on different occasions.
- Organizing book talks.
- Instituting Annual Best User award for students.
- Organizing competitions annually.
- Conducting user surveys periodically.

The parameters compiled here would facilitate the quality enhancement and sustenance of library services to a large extent. The libraries of the affiliated colleges may firm up their performance by equipping/enabling themselves to answer the following questions in the affirmative.

- Does the library function on Saturdays, Sundays and holidays to facilitate use by students and faculty?
- Does the library have extended and appropriate working hours before/after the class hours?
- Does the college have a Library Advisory Committee? If yes, what is the role of the library committee?
- Are the qualifications, experience and pay of the Librarian on par with that of the academic staff and as per government/UGC norms?
- Has the librarian attended/participated in orientation/refresher courses and workshops/seminars (national/regional)?
- Does the library have separate premises of its own? Does it contain minimum infrastructure facilities such as utilities, staff area, reading hall, periodicals section, circulation counter, service area, Information Display, etc.?
- What is the ratio of the seating capacity to the users (students and faculty)?
- Is the Generator facility extended to the library?
- What are the measures for overall maintenance and cleanliness of the library?
- Does the library have computers and Internet facilities?
- Are the library functions automated? If yes, are they fully/partially automated?
- What are the financial/funding sources other than the state, central and UGC grants?
- Is there any defined policy for collection development, stock verification, promotion and training of library staff?

2.2. Collection and Services Provided to Users

2.2.1. Collection

The library is required to provide varied, authoritative and up-to-date resources that support its mission and fulfil the needs of its users. Resources may be provided in a variety of formats, including print or hard copy, online, electronic text or images, and other media. A college library needs to have the quantity of resources as prescribed by government, UGC, AICTE and other governing bodies. The collection of a college library may answer the following, for maintaining the quality of the resources.

i. Mention the total collection of Documents

- Books
- Text Books
- Reference Books
- Current Journals
- Peer reviewed Journals
- Back Volumes of Journals
- E- Information Resources
  CD's /DVD's
  Databases Online Journals
- Special collection
  Competitive Examinations
  Braille materials/Rare collection
  AV Materials
- Book Bank

ii. Ratio of the library books to the number of students enrolled

should be prepared to face any committee at any time. NAAC has given several guidelines to improve the library one can follow that guidelines and improve the library to the optimum.

REFERENCES

1. Kulveen, K. (2016). Awarness and Use of E-resources. *DESIDOC Journal of Librrary & Information Technology*: 336.
2. NAAC. (2011). *Manual for Self-Study Report.* Banglore: National Assessment and Accrediation Council.
3. P, Arvindan. (2017). ICT in Higher Education : Opportunities and challenges. *University News*: 22.
4. Sudarshan, R. (2016). Perception and Implementaton of Knowledge Managment by University Librarian in India. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology* : 345.

●

ISSN 2279-0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLYRESEARCH JOURNAL

GENIUS

VOLUME - VI ISSUE - I AUGUST - JANUARY- 2017-18 AURANGABAD

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed

Journal No. : 47100

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 4.954
www.sjifactor.com

+ EDITOR +

Assit. Prof. VinayShankarraoHatole

M Sc (Math's). M B.A. (Mkt), M B.A (H.R),
M Drama (Acting). M Drama (Prod & Dirt), M.Ed

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Editor : Vinay Shankarrao Hatole

Dr. S. Umesha Dept Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India	**Dr. Tharanikkarasu K.** Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India
Professor Kaiser Haq Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh	**Dr. Altaf Husain Pandit** Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India
Prof. AvinashiKapoor Head, Dept Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India	**Prof. P. N. Gajjar** Head,Dept Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.
Dr.Uday P. Dongare Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.	**Roderick McCulloch** University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.
Dr. K. B. Laghane Dean, Faculty of Management Science, Dean, Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.) Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.	**Brian Schiff** Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.
Dr. Prashant M. Dolia Dept Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.	**Dr. Nicholas Ioannides** Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.
Dr. Hanumanthappa J. Dept. Of Studies In Computer Science, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore-570 006, Karnataka, India.	**Dr. AsharfPetohEata** College of Arts or Science Salmau Bin Adbul Aziz University, KAS.
Dr. Kailas Thombre Research Guide, Dept of Economics Deogiri College, Aurangabad, India.	**Dr. IsitaLahiri** Dept of Business Administration, University of Kalyani, Kalyani West Bengal
Dr. Nirmala S. Padmavat Assit. Prof. English Dept. NutanMahavidyalayaSelu, Dist Parbhani	

✦ PUBLISHED BY ✦

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 (INDIA) Contact : (0240) 6969427, Cell : 9579260877, 9822620877 E-mail : anandcafe@rediffmail.com, info@ajantaprakashan.com, Website :www.ajantaprakashan.com

CONTENTS

ENGLISH PART - II			
1	**Dr. Prasad Khanzode**	Enterprise Entry Level Analysis. Price Concentration Index	1-5
2	**Sajid Sheikh** **Dr. Kavita Prashar** **Dr. Bhushan Naphade**	A Study on Plant Growth Promoting Profile of Different Bacteria Isolated from Agricultural Field	6-11
3	**Dr. N. S. Borse**	Indian Agriculture and World Trade Organization	12-16
4	**Gangasagare P. T.**	Application of Food Bio-Technology in Milk and Milk Products	17-27
5	**Dr. Ashalata Raman**	Women's Images in Advertisements	28-31
6	**Ramnita Saini Sharda**	The English Teacher's Critique of the Education System	32-35
7	**Suhas Morkhade**	Synthetic Exploration of 2,9-dibenzylidine 5-phenyl-6,7,8,9-tetrahydro-5H-[1,3]thiazolo[2,3-b] quinazoline-3[2H] thione	36-40
8	**Shivanand Tanajirao Jadhav**	Impact of Watershed area Development in Cropping pattern of Talmod Village of Osmanabad District	41-45

Sr. No.	Author Name	Title	Page No.
	ENGLISH PART - III		
1	**Yuvraj R. Girbane** **Dr. A. S. Dhabe** **Dr. Basawaraj Rago**	Evaluation of Anti-Inflammatory and Anticancer Potentials of *Blepharis repens* (Vahl) Roth	1-8
2	**Sham Devichandji Kahaliwale**	Physical Fitness of Krida Mohatsav Participating Athletes	9-12
3	**Prof. Sahebrao K. Wagh**	Influence of Environomental Pollution on Agriculture Production in India	13-18
4	**Dr. Radheshyam Dipte**	Minor Women in *Family Matters*	19-23
5	**Jitendra Ganesh Weekey**	Transcendentalism in Huckleberry FINN and ITS Importance in Modern Era	24-27
6	**Mr. Laxman Navnath Chavan**	Pilot Study of Identifying Hazardous Engineered Nanoparticles using Human Cell	28-34
7	**Tanuja V. Koli**	Health Status of Women in India In the Context of Global Environment	35-40
8	**Pathan Ramiz Khan Ibrahim Khan**	Importance of Education for Uplifting the Weak	41-46
9	**Dr. D. T. Satpute**	Impact of Social Media on Education	47-51
10	**Kamble Chandrakant Shivaji**	Quality parameters For Excellence, Consistency and Achievements of Teacher Education	52-57
11	**Tope Kavita Narayan**	Highly Cited Articles in Library and Information Science: An Analysis of Content and	58-63

		Authorship Trends	
12	**Lahade Rama Baburao**	The Importance of Learning English in Today World	64-68
13	**Pro. Dr. Shobhana V. Joshi** **Sonali Barhate**	Study of Blended Learning in Education Context	69-74
14	**Ms. Sheetal P. Kedare**	Laxman Gaikwad's, 'The Branded' Highlights the Struggle of Survival of Uchalya Community in the Darkness. A Critical Analysis	75-80
15	**Dr. Achla Sonker**	Understanding Partition. Its History, Myths and Realities as Reflected in Indian Fiction	81-86
16	**Vaishali Eknath Thorat**	Dr. Babasaheb Ambedkar's Efforts for Women Empowerment and Present Status of Women in Society	87-90
17	**Dr. Mrs. Paralikar Unmila Atul**	Rubrics in Removing the Blind Spots in Teacher Education	91-99
18	**Dr. Manvendra Singh**	Women Empowerment and Democracy	100-108
19	**Dr. Shipra S. Singam**	Human Rights Verses Women Rights	109-112

'जिनिअस' या सहामाही संशोधन पत्रिकेतील लेखांचे मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळाचे मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच सर्व संबंधित लिखाणाची जबाबदारी स्वतः लेखकावर राहील.

हे नियत कालिक पत्रक, पुस्तक, प्रकाशक विनय शंकरराव हनोले यांनी अविंद्र कॉम्प्युटर अँण्ड प्रिंटर्स, जयसिंगपुरा, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

19. Human Rights Verses Women Rights

Dr. Shipra S. Shigam
Yeshwant Mahavidyalaya, Dept of Law, Wardha. (M S)

The Basic essence of right to equality is Equality in the Eyes of Law Does the Fundamental rights ensure whether the individuals get similar treatment in Eyes of laws or the treatment of law varies with different parameters? Before the commencement of constitution social evils prevailed in terms of discrimination from race, caste, Sex or place of birth.

When empowerment is buzz word its source becomes essential to establish being empowered as fundamental right. The Constitution of India becomes the driving force in inculcating the fundamental rights to enjoy the freedom & are warranted as legitimate requirement for peaceful existence of individual. The Fundamental rights are sacrosanct & warranted by Constitution in such a manner that the rights exist even against the will of the sovereign. The empowerment of Fundamental rights is such that incase of any breach or violation of these fundamental rights Individual have right to access the Courts for the speedy redressal & reinstatement of these fundamental rights.

Justice can't be imparted if there exist inequality & thus Right to Equality is the foundation of Justice for all Right to Equality dose not requires any explanation, as the term itself is self-explanatory Right to Equality has been formulated under Article 14 & 15 of Indian Constitution & We look forward to evaluate whether the right itself has authorized for discrimination

Gender being one of the focal point of discrimination got the immediate attention by the forefathers of Constitution makers Article 15 of Indian Constitution lays the prohibitory provisions against discrimination to ensure fundamental rights of Equality however the cache here is it simultaneously aids in creation of discrimination as well

"Article 15"

Prohibition of discrimination on grounds of religion, caste, Sex or Place of birth.

1. The State shall not discriminate against any citizens on grounds only of religion , caste, sex , place of birth or any of them

2 No Citizens Shall, On grounds only of religion , caste. sex , place of birth or any of them. be subject to any disability liability restriction or condition with regard to

a Access to shops, public restaurants. hotels & places of public entertainment. or

b. The Use of Well s. tanks. bathing Ghats . Roads & Places of Public resort maintained wholly or partially out of state funds or dedicated to use of the general public.

The provisions clearly highlight the concept of equality in terms of public discrimination & humiliation of any individual in general public places. Thus tone of prohibition was set not to discriminate any individual in public domain. The two Sections clearly identify the areas of discrimination & define the scope of the constitution & roles and responsibilities of individuals. These also exemplifies the intent of lawmakers to end any kind of discrimination which may exist.

However Constitution makers did not stop with the anti-discriminatory stand adopted by them & in order to evolve as a welfare state introduced discriminatory Clauses

15(3) nothing in this article shall prevent the state from making any Special provision for women & Children.

15(4) nothing in this article or in Clause (2) of Article 29 shall prevent the state from making any special provision from the advancement of any socially or economically backward classes of the citizens of Scheduled Castes & Scheduled Tribes.

The deep contrast among sections 15(1) /15(2) & Sections 15(3) /15(4) are clearly visible. Where 15(1) /15(2) look forward to establish Equality in sharp contrast Sections 15(3) /15(4) look forward to discriminate among the grounds on which the very constitution excels If Right to Equality is the only consideration then the provision made in 15(3)/15(4) become void-ab-intio. however its presumed that Spirit of the Constitution is "welfare state" & the provisions of 15(3)/15(4) are deemed to be positive discrimination.

It could be very well argued that discrimination is "discrimination" & positive discrimination cannot remain positive for eternity As privileges once given are irreversible process In absence of undefined time Frame & conditions of discrimination the positive discrimination with not marginalize the non-benefitting sections becomes grey area. As the provisions made under constitution are sacrosanct & soul of the legislation of various provisions, it has eventually given birth to complexity in social-legal environment

To understand and analyze the provisions of section 15(3) which is mother of all women centric laws is essential to understand its impact on discrimination. A pertinent question was raised by Australian Prime Minister on Women's day 08th of March "Women's right Should Not "on the basis of others doing worse". He Opined "Women's right should not be "accelerated" at the expense of the success of others. The spirit of Constitution is such that it may be implied that by making special provision for "Women" & "children" constitution makers never would have acknowledged that it's perfectly fine to create as many provisions as possible to facilitate women however it may come at the expense of men.

The provision thus made was wide open for interpretation and adaption. The merit criterion for promulgation of gender neutral laws could not foresee the "Equality" provisioned by constitution in article 15(1)/15(2). An "Idea" Can Change your Life. The Idea of positive discrimination changed lives of indian women & became the source code of all women centric laws; women commission & all women's welfare programs benefitting lakhs & lakhs of women.

A new era was born when the provision distinguished treatment of law on grounds of gender. Without realization of discrimination the advent of Laws criminalizing "Cruelty by Husband on wife "evolved where as the law could have been drafted as "Cruelty by Spouse". Now the distinction between "Cruelty by husband on wife" & "Cruelty by Spouse" have implications. Where in the former clause the rights of Women are recognized in absence of later statement.

Now it's essential to understand the implications of the law thus framed. It can be implied that a married women has advantage over her husband in case husband offer grave cruelty to wife. The Criminal proceeding can be initiated against a culprit husband & penal provisions are made to protect women from any kind of atrocity. Thus The Positive discrimination certainly benefits the aggrieved wife from sufferings in the hands of cruel husband.

If a consideration is made from "protection against cruelty" any penal provision on grounds of genders men are left at a disadvantage when cruelty by wife on husband has no penal consequence. Thus in order to favorably protect wife from cruelty by husband, law also serves purpose of protecting wives administering cruelty to their husbands. Also it fails to recognize husbands as victims of cruelty in marital discord & thus the same are violation of section 15(1)/15(2) where the very essence of article 14 is equality in eyes of laws.

Cruelty by nature is gender neutral and personal character trait, & no human scientist or psychologist can warrantee cruel behavior as character trait of one gender alone. The state of mind leading to cruelty can be administered by either genders or creating penal provisions acknowledging one section of constitution while ignoring other provision is selective adoption.

The makers of constitution also did not set a time frame for the positive discrimination & its continuance. Thus the existence of women centric laws and advantages rendered to them are deemed to exist for perpetuity. Assuming the argument that positive discrimination is meant to strengthen the position of oppressed class; with positive provision it may be implied that the provisions will benefit the down trodden & help them come in the main stream. If the same remains unfulfilled the creations of such provisions are meaningless. Eventually this will lead a scenario where the benefit of positive discrimination will bring parity amongst the gender.

Since the provisions made tend to exist perpetuity will keep growing where as the other class will remain marginalized. Its like if you have to make a line look smaller without touching it, best way to do so is by drawing other line bigger than it. The alw making process has seen this evolution and there are currently 50 women centric laws which positively discriminate from men against atrocities as well as protect women when they commit similar atrocities as there are no criminal provisions for men to get protected. A classic example of this is Domestic violence Act 2005 which protect women and women folk alone from Domestic Violence by men. On the contrary if a women commits domestic violence on men in absence of gender neutral law or positive discrimination of woman centric law men remain vulnerable.

Other women centric laws parented by Section 15(3) bear the same disparity of positive gender discrimination & it may not be implied that Women centric laws are not coming at expense of Men. The "Right of Equality" is a misnomer where one at one hand the provisions warrants for equality while on the other hand they acknowledge disparity.

References

1 Constitution of India ; Article 14/ Article 15(1)(2)(3)(4)

2 IPC Section 498A

3 www.edition.cnn.com Australian PM Women's empowerment should not come at cost to men

ISSN 2319 - 8508

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY
AND PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

GALAXY LINK

VOLUME - V ISSUE -I NOVEMBER-APRIL - 2016-17 AURANGABAD

PART - I & II

IMPACT FACTOR - 2016
4.361
www.sjifactor.com

+ EDITOR +

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A.(H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Editor : Vinay Shankarrao Hatole

Amukrati Sharma
Assot. Prof. Management. University of Kota. Kota.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU. India) Assot. Prof. Dept. of Information Science and Library Management University of Dhaka. Dhaka - 1000. Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept. of Commerce & Management University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras, Chennai 600005

Dr. Arhad Subas Dhandiba
Assot. Prof. in Economics Sahakar Maharshi Bhausaheb Satrutuj Thorat College of Arts, Science & Commerce, Sangamner (M.S.)

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA) Assit. Prof. Dept. of Management Pondicherry University. Karaikal - 609605.

Dr. Kishore Kumar C. K.
Coordinator Dept. of P. G Studies and Research in Physical Education and Deputy Director of Physical Education. Mangalore University.

Prof. U. B. Mohapatra
Ph.D. (Nottingham. UK) Director. Biotechnology Government of Odisha. Odisha Secretariat Bhubaneswar - 751001, Odisha, India.

Dr. Bibhuti P. Barik
P. G Dept. of Bioinformatics. North Orissa University Shriramchandra Vihar, Takatpur, Baripada. Odisha. India, Pin 757003.

Dr. Vijaykumar Laxmikantrao Dharurkar
Prof. and Head of Mass Communication and Journalism. Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University. Aurangabad - 431004 (M.S.)

Jatindra K. Sahu
Ph.D. Assot. Prof. Dept. of Agriculture Engineering School of Technology Assam University (A Central University Silchar - 788011| Assam. India.

Prof. S. D. S. Murthy
F.N.E.A., Head. Dept. of Biochemistry S. V. University Tirupati – 2. Andhra Pradesh, India.

Dr. Madhukar Kisana Tajne
Dept. of Psychology, Deogiri College, Aurangabad

Mrs.Shruti Waikar
Principal. Seth Hirachand Mutha College. Kalyan

Dr. Maya Joglekar
HOD Science Department. Seth Hirachand Mutha College. Kalyan

Mrs. Ashrin Johnson
Commerce Department. Seth Hirachand Mutha College. Kalyan.

+ PUBLISHED BY +

Ajanta Prakashan

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004 (INDIA).
Contact : (0240) 2400877, Cell : 9579260877, 9822620877
E-mail : ajanta5050@gmail.com, Website : www.ajantaprakashan.com

Editorial

The Editorial Board is pleased to bring out the Volume Fifth & Issue First of **'GALAXY LINK'**, An Interdisciplinary Half Yearly Research Journal. Recently, all over the world number of economic and managerial changes are being taken place. To tackle the problems of business and to remove the bottlenecks of enterprises, the well thought and all embarrassing articles need to be published for the businessmen, academicians, investors, etc. The global economic situation is not much favorable for the socio-economic development of Indian economy. In this situation, the sustained efforts with honest management skills will be of much helpful. The **Galaxy Link**, newly established yearly journal is trying to reach the readers of all sections of society. The authors have covered different aspects and they have helped to make this issue in a more comfortable & readable. The articles included in this journal covers from all India level. The publisher will be happy if the readers bring their suggestions for the further improvement of this newly started journal.

Assit. Prof. Vinay S. Hatole

'गॅलेक्सिन्क लिंक' या संशोधन प्रसिध्द झालेल्या मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास
मान्य असलीच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली संशोधकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत असेच
लोणविसंवादाचे अवलोकनी स्वतः लेखकावर राहील
हे नियतकालिक लेखक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर ॲण्ड प्रिंटर्स, जयसिंगपुरा, विद्यापीठ गेट,
औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
	PART - II	
1	India a Rising Economic Power **Ms. Sheetal B. Bhingardive**	1-5
2	Status of Banking Sector in India Since Economic Reforms of 1991 **Dr. Simmi Singh**	6-10
3	Contribution of Indian Exports to Global Economy **Prof. Ajay Kumar Pillai**	11-15
4	"India's Contribution to world Economy Since Post Reform (1991)" (Employment Opportunities) **Mrs. Nivedita Shewale**	16-24
5	Analysis of Work Done by India and SAARC for Fostering the Economy **Sarita Surendra Singh**	25-32
6	BRICS contribution to World Economy **Ms. Madhuri R. Maurya**	33-38
7	IT Sector - India's Contribution to World Economy Since Post Reform(1991) **Prof. Priyacka Bhokaary**	39-43
8	An Economic Evaluation of India's Role in BRICS: Prospects and Challenges **Manish Deepchand Rai** **Dr. Keshav Namdevrao Ghorude**	44-53
9	SAARC- India Act as a Trailblazer in the World Economy, after 1991 **Prof. Deepshikha V. Jain**	54-60
10	Information Communication Technology in Agriculture **Ashreen Manoj Johnson**	61-65
11	FDI in Tourism **Meera Sudhakaran Menon**	66-69
12	Contribution of it Sector to World Economy **Prof. Priya Vijay Pandharpatte**	70-75
13	Suggested Strategies for Effective Implementation of Strategic Leadership Practices **Dr. Kishor Salve**	76-81

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
14	Women Empowerment in Recent Era **Dr. Suresh B. Bijawe**	82-89
15	Synthesis and Thermal Study of Conducting Polyaniline **Deshmukh S. S.**	90-95
16	Antibiotic Sensitivity of Klebsiella Isolated from Human Intestine **Pandit R. N.**	96-99
17	Culture and Martyrdom in H S. Shivaprakash's Tippoo Sultan **Abhijay L. Waghmare**	100-102
18	Performance Analysis of a Keyword Search System **Mr. Shaikh Akhil**	103-111
19	IOTA System of Early Turkish Sultans **Dr. Syeda Rizwana Tabassum**	112-118
20	The Association between Emotional Intelligence, Body Mass Index & Eating Behavior among College Students **Jyoti Mankar** **Bharati Rajankhire**	119-123
21	Textile Recycling: Opening Doors for Start-Up **Anjali Kawade**	124-134
22	Lipid Profile Level of Lacto- Vegetarians and Non-Vegetarians: A Comparative Study **Dr. Shreya Chauthaiwale** **Ms. Shabanam I. Behlim**	135-138
23	English as a Third Language in India **Dr. Ashalata Raman**	139-141
24	A Study of Effects of Corporate Governance **Dr. Mahesh C. Dabre**	142-148
25	Human Rights and Issue of Domestic Violence **Dr. Ujwala Bajpai**	149-151
26	Effect of Yogic Exercises on Flexibility of Degree College Women **Jayant Kumar V. Ramteke**	152-155

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
27	Clinical Trials in India Issues and Challenges **Mrs. Shipra Singam**	156-160

VOLUME - V, ISSUE - I - NOVEMBER - APRIL - 2016-17
GALAXY LINK - ISSN 2319 - 8508 - IMPACT FACTOR - 4.361 (www.sjifactor.com)

27

Clinical Trials in India: Issues and Challenges

Mrs. Shipra Singam

Associate Professor at Dept. of Law, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha.

Clinical trials form an integral part of research in the field of pharmaceutical products worldwide. Clinical trials are the set of practices required to certify a new drug molecule as safe and efficacious for the market. Research in the field of medicine is absolutely necessary to find cure in number of life threatening diseases. At present in India we have 40 million asthmatic patients, about 34 million diabetic patients, 8-10 million people with HIV, 8 million epileptic patients, 3 million cancer patients, more than 2 million cardiac-related deaths, 1.5 million people with Alzheimer's disease; 15% of the population is hypertensive, and 1% suffers from schizophrenia In order to give best treatment to above diseases research in this field is both necessary and desirable.

A clinical trial is defined as "any research study that prospectively assigns human participants or groups of humans to one or more health-related interventions to evaluate the effects on health outcomes." Interventions include not only drugs but also cells and other biological products, surgical procedures, radiological procedures, devices, behavioral treatments, process-of-care changes. preventive care, etc. A set of guidelines are already in place in India for the ethical conduct of studies to safeguard the interests of patients or volunteers participating in the study.

Clinical Trials Practice in India

India is a new home for global clinical research world over. Yet, it is certainly not the West that is introducing clinical research to India Two ancient scripts, Charaka Samhita (a textbook of medicine) and Sushruta Samhita (a textbook of surgery), compiled as early as 200 B.C. and 200 A. D. respectively, show India's age-old proficiency in medical research. However, a lot has changed in the clinical research practices since then. Today, clinical trials are conducted through a regulated approach following certain guidelines laid down by the International Conference on Harmonization (ICH), which is spearheaded by U.S.A., Europe and Japan.

Following are the Laws Governing Clinical Research in India

- Drugs and Cosmetics Act - 1940
- Medical Council of India Act - 1956, (amended in the year2002)
- Central Council for Indian Medicine Act - 1970

- Guidelines for Exchange of Biological Material (MOI Order, 1997)
- The Biomedical Research on Human Subjects (regulation, control and safeguards) Act - 2005

Even though we have number of legislations the most important regulatory ad advisory body for clinical trials is The Indian Council of Medical Research (ICMR), which was set up in order to foster a research culture in India, improve and develop infrastructure and foster community support. The Drugs and Cosmetics Act, The Medical Council of India (MCI) Act states that all clinical trials in India should follow the ICMR guidelines of 2000. The ICMR has a mechanism of review for its own institutions, and so do other government agencies. Every doctor is governed by the MCI Act Any doctor doing wrong in a trial or in practice can be prosecuted and the hospital can be closed. The MCI has the power to take punitive measures.

Regulatory Changes in India Regarding Clinicnl Trials

Schedule Y of the Drugs and Cosmetics Act - 1940 was amended in the year 2005 Earlier, we required that all foreign drugs be retested at one phase below the highest phase of testing abroad. Now parallel global clinical trials have come. Schedule Y now permits concomitant phase 2 and phase 3 trials India can become part of global trials. But even then phase 1 has to be repeated for safety. The advantage is that, if we become part of a global trial, a part of a global movement to develop drugs, we can demand an affordable price. For example if a new anti-malarial drug is developed by a multinational company, India is part of the global trial, India can have a claim on it. ICMR should not approve drugs which are not relevant to India.

Advantage for clinical trials in India includes; large numbers of people with a range of illnesses, relatively low costs, availability of trained human resource and infrastructure, high enrolment rates (higher than in the West), good patient compliance/ retention, and an "increasingly accommodating regulatory environment"

As stated earlier India have people with the particular diseases under clinical trial They're also 'treatment naive' - they can hardly afford treatment - so they are ideal for testing new drugs. This situation made India as an international hub for clinical trials. Using the loopholes in the law the multinational companies are outsourcing clinical trials to India. A recent study reveals that outsourcing clinical trials to India may be 'rash and risky' This opinion is drawn on the basis of concerns about timelines for regulatory approvals, deficiencies in the functioning of the ethics committees, and an unethical approach to the recruitment of illiterate and vulnerable Indian people to clinical trials In order to control the above situation and make the clinical trials transparent the ICMR is maintaining a clinical trial registry in India. It is described in detail below:

Clinical Trial Registration in India

In order to make clinical data and reports available to all, an online clinical registry has been initiated by the Indian Council of Medical Research (ICMR) for the registration of any interventional trial to ensure the following goals:

- Transparency and accountability of clinical research
- Internal validity of clinical trials
- To oversee the ethical conduct of clinical trials
- Reporting of results of clinical trials

The clinical trial registry of India (CTRI) is the online registry of prospective clinical trials in India. This is the initiative started by the National Institute of Medical Statistics (NIMS) of the Indian Council of Medical Research and is supported by the Department of Science and Technology (DST) and the World Health Organization (WHO).

CTRI will create a database of prospective clinical trials in India after their registration. The data and reports of these clinical trials and their status will be available to the public and professionals free of cost after formal registration on their website.

Ethics in Clinical Research

Most basic principle of clinical research ethics is informed consent. An ethically valid informed consent has four key components: disclosure, understanding, voluntariness, and competence. This creates challenges for researchers in pediatrics, psychiatry, emergency and critical care medicine. One can take surrogate consent or waived consent in the following circumstances they are for example where a study of people at risk for Alzheimer's disease, more than 90% thought that surrogate consent was acceptable for minimal risk studies as well as randomized trials of new medications. Whereas in case of intensive care and surgery patients their consent is also informed consent, but in reality people are not aware of the fact that they are in clinical trials. This is revealed in number of studies.

However, it is important to recognize that if surrogate consent were eliminated, then it would virtually eliminate almost all critical care research because many critically ill patients are incompetent or unable to make a sound decision. Family members are frequently unavailable, may not know the patient's wishes, or may not be specifically legally authorized to give consent for the patient's participation in research. Therefore, some have questioned whether the concept of informed consent is even applicable to research involving the

Informed Consent Situations in India

Experimental Cancer Drug Tested without People's Consent

In November 1999, 25 people with oral cancer who went to the government-run Regional Cancer Centre in Thiruvananthapuram were administered an experimental drug, the chemical tetra-O-methyl nor-dihydro-guaiaretic acid (M4N) or tetraglycinyl nor-dihydro-guaiaretic acid (G4N), though there was an established treatment for their condition. They were not told that they were taking part in an experiment or that they were being denied an established treatment. Only later did it become known that the trial had not been approved by the Drugs Controller of India (approval was obtained retroactively). Further, the sponsor institution,

the Johns Hopkins University in the United States, had not given ethical clearance to the study, but managed to release the money for research anyway. Thus there was no consent forget of informed concent

Diabetes Drug Tested on Humans before Toxicology Studies Completed

In 2002, the multinational company Novo Nordisk conducted multi-centre phase III clinical trials of a diabetes drug before receiving the results of animal studies. The study report found that the drug, ragaglitazar, caused urinary bladder tumors in rats — and this should have been known before the drug went for phase I trials, let alone phase II and phase III. Ragaglitazar was developed by Dr Reddy's Laboratories, Hyderabad, and licensed to Novo Nordisk which conducted the trials. The trials were conducted on 650 people from North America, 200 from Latin America, 100 from Australia / New Zealand, 800 from the European Union, and 200 from non EU Europe- -and 550 from Asia — including 130 people from eight centers in India. Half of these people received the experimental drug

Research in Emergency Situations

In 2003-2004 the drug company Santa Biotech ran a bioequivalence study testing its version of the "clot-buster" streptokinase against the established one. Streptokinase is given as emergency life-saving treatment to stroke patients. While there were various controversies about whether the company had taken the correct permissions to conduct the study, the important questions are: could the patients have given their consent to participate in the trial? After this In 2002, Dharmesh Vasava was among a number of daily wage workers who were given a psychiatric drug as part of a bioequivalence study sponsored by the Mumbai-based Sun Pharmaceuticals. He developed pneumonia and died. The People's Union of Civil Liberties, Vadodara, conducted an investigation into the death. PUCL suggested that the participants were unlikely to have been able to give their voluntary informed consent to participate. Second, was their health checked properly before entering the trial, and monitored closely during it? Incidentally, bioequivalence studies are conducted by drug exporters, to prove that their product is as effective as the approved branded version. They are not needed by Indian regulatory authorities

Conclusion

As the research in the fields of pharma becomes increasing globalized, there is a need to make research both methodologically and culturally correct. Conducting research on human subjects stretches the current norms of medical ethics as well as stretching the current capabilities of international law. To rely simply upon minimum standards of non-binding and vague medical ethics instruments for conducting research on humans is both unjust and culturally insensitive.

Human lives are inherently complex and no single ethical framework, including ours can claim to capture the complexity of research and understand the ethical dilemmas that arise in these diverse settings. In

accordance with universal principals of justice, the "effective" participation of oppressed populations in decision-making will be an instrumental step in combating the social, economic and political forces of globalization that constrain human capabilities

The gap between the developed and developing worlds needs to be narrowed in order to ensure global justice, particularly with respect to the prevalent accessibility of proven interventions in developing countries. The emphasis is to ensure that Research ethics should be made an integral part of all biomedical research. As such every stakeholder should consider research participants as central players, who should be protected from any harm for which an appropriate legislation should be in place to ensure the human rights and ethics in Clinical trials on human.

References

1) http //ctri nic.in/Clinicaltrials/login.php

2) The Lancet Global Health. Vol 10,Issue 3 E317-E319, March 01, 2022

3) Bagale, V.S., Joshi, Y.M., & Kadam, V.J. (2011). Clinical trials in India. challenges. International Journal of Preclinical & Pharmaceutical Research, 2(1), 12-16. Retrieved March 3, 2017 from: www preclinicaljournal.com/download.php?f=87 12-16 pdf&id=87

4) Bagcchi, S. (2013). Indian Supreme Court halts approval of new clinical trials until regulatory framework is set up. British Medical Journal News, 347(f5996). Retrieved on March 3, 2017 DOI https://doi org/10 1136/bmj f5996 (Published 04 October 2013)

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY HALF YEARLY
AND PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - V | Issue - II | March - August - 2017

English Part - I / II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 4.988
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "**IDEAL**". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers. Jaisingpura, University Gate. Aurangabad. also Published the same at Aurangabad

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura. Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877, 6969427.

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

IDEAL - ISSN 2319 - 359X - Impact Factor - 4.988 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London
Metropolitan University.
Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salman Bin Adbul Aziz University, KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept of Chemistry
University of Kashmir.
Kashmir, India

Dr. Ramdas S. Wanare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat.
Vivekanand Arts Sardar Dilip Sing Commerce
& Science College Samarth Nagar.
Aurangabad (M.S.) - India.

Dr. Prashant M. Dolia
Dept of Computer Science and Applications
Bhavnagar University, India

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd)
Dept. of Economics. Shivaji University,
Kolhapur – (M S.) India

Dr. S. Karunanidhi
Professor Head.
Dept of Psychology.
University of Madras India.

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of
Dibrugarh- India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Environment Science.
Dr Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
of Raebareily, Lucknow- India.

Dr. A. V. Tejankar
Asso Prof & Head Dept. Geology.
Deogiri College. Aurangabad (M S.) - India

Dr. Jagdish R. Baheti
H O D . SNJB College of Pharmacy Neminagar.
Chandwad. Nasluk (M S) - India.

Prof. P. N. Gajjar
Head. Dept of Physics,
University of School of Sciences.
Gujarat University. Ahmedabad- India.

Dr. Memon Ubed Mohd Yusuf
Asst. Prof. Dept. of Commerce.
Sir Sayyed College Aurangabad (M.S.) - India.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	A Study of Emotional, Social and Educational Adjustment Among HIV Positive and Normal Children **Dr. Hena Khan**	1-5
2	GIS and Remote Sensing **Dr. Kailas V. Nikhade**	6-7
3	India's Role in Central Asia in 21st Century **Yogesh Subhashchandra Borse**	8-14
4	The State of Jammu and Kashmir – A Privileged State: A Brief Appraisal **Umesh U. Kutekar**	15-19
5	Towards the Comprehensive Analysis of Face Recognition A Biometrical Approach **Manisha Sharma** **Vaibhav Pathak**	20-29
6	Critical Review of Multilateral Environmental Agreements, Conventions and Protocols in Environmental Protectio **Priya P. Nadar**	30-34
7	Wrestling and Health of Society **Prof. Dr B. N. Yadav**	35-37
8	Role of Yoga and Meditation for better Performance of Archery Player **Prof. Attaulla Jahagirdar** **Deepa Laxmanrayan Rathod**	38-41
9	Effect of Plyometric and Speed Training on Kinectic Energy and Jumping Performance of High School Broad Jumpers of Maharashtra State **Dr. Sandeep Jagannath Jagtap**	42-44
10	Lord Buddha's Propagation of Buddha Dhamma **Phramaha Pornprasong Putthacham** **Prof. Dr. Manish Anand**	45-48

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
11	Green Marketing and Green Washing : Challenge in Sustainable Development **Capt Dr. S. J. Kulkarni**	49-53
12	Compensation Vis - A - Vis Judicial Activism **Mr. Satish Anandrao Munde**	54-59
13	Core Banking Solution Requirements for Cooperative Banks Functional and Technical **Gajanan S. Rathod** **Dr. P. H. Karmadkar**	60-66
14	Role of Small and Medium Scale Industries in Employment Generation in Aurangabad District **Virendra R. Surase** **Dr. S. S. Muley**	67-71
15	Poisoning National Consciousness through Religious Intolerance : A Study of Chaman Nahal's Azadi **Dr. Jukkalkar Syed Imtiaz**	72-77
16	Gender Equality in Context with Culture, Religion and Literature (A historical View) **Satish Kumar Singh**	78-83
17	Anxiety **Dr. B. H. Maske** **Deepak Pandey**	84-88
18	Lok Adalat – Need of the Hour **Prof. Ratna Chandak**	89-94
19	Role of Generic Medicine in Indian Pharmaceutical Industry **Mr. Shaikh Abid Shaikh Dilawar**	95-98
20	The Role of Rest of Maharashtra Statutory Development Board in the Development of Pune Region - A Critical Study **Dr. Adinath More**	99-109

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
21	Economic Globalization and Issues Related to Women **Dr. Tabassum Sheikh**	110-114
22	A Study of Organized Crime in Maharashtra **Adv.Shivkumar V. Deshmukh**	115-118
23	Automated Depth Classification Scheme for Physics **Sanjay K. Desale**	119-124
24	Culture of India **Ambikadevi R. Belamgi**	125-128

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	The White Tiger: Reflections of Globalization and its Adverse Effects on Indian Economy **Dr. Bawake B. B.**	1-5
2	Isotopic Analysis of the Short Story, 'A Cup of Tea' **Dr. Ashalata Raman**	6-9
3	Mahatma Gandhi's Thoughts on Women **Dr. S. J. Ingle**	10-14
4	Analysis of Emerging Challenges: Natural Calamities - Its Impact on Insurance Industry in Current Scenario **Dr. Anand V. Chaudhary**	15-20
5	Good Governance **Dr. Pratibha S. Unhale**	21-24
6	A Geographical Analysis of Tribal and Non- Tribal Literacy in Nandurbar District **Dr. Ganesh M. Gangurde** **Prof. Sahebrao K. Wagh**	25-31
7	A Study on Soft Skills of Higher Secondary Students **S. Venkataraman**	32-37
8	Trafficking of Women and Children in India **Dr. Shipra S. Singam**	38-43

8. Trafficking of Women and Children in India

Dr. Shipra S. Singam
Associate Professor, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

The Phenomenon of human trafficking has increased significantly over the past two decades both globally and in South Asian countries. In India, it is a source, destination and transit for men, women and children trafficked for the purpose of forced labour and commercial sexual exploitation.

The concept of trafficking denotes a trade in something that should not be traded. Thus, we have terms like drug trafficking, arms trafficking and human trafficking. The concept of trafficking in people refers to the criminal practice of exploitation of human beings where they are treated as commodities for profit and after being trafficked to long term exploitation.

Many laws have been enacted and international and national initiatives have been launched for the prevention of trafficking of women and children. This study attempts to look at the extent, causes, manifestation and the interventions made on trafficking of women and children in the country. Almost everyone looks at and understands trafficking synonymously with prostitution, as the result of various studies: data and activity in the field of anti-trafficking work in the country have focused on trafficking for the sex industry only. But the deep study of such kind of crucial issue reveals that the concept of trafficking not only deals with prostitution but also misuse of the women and child labour and abuse of children in various areas such as the hotel industry, mining industry, electronic industry and house maintenance in various big cities all over the world.

Thousands of women and children are trafficked every day. Within the overall profile of trafficking in South Asia, India is a country of both transit and destination. There is a considerable degree of internal trafficking as well as some trafficking from India to the Gulf States and to South East Asia. Sale of children and their movement.

Across the state, borders take place within the country too. In other words, while there is the movement of women and children through procurement and sale from one country so another, where India is both a suppher as well as a consumer, there is an internal movement of women and children within the country itself – one town to another, one district to another and

one state to another. Such kind of movements is undertaken in an organized manner, by organized syndicates or by individuals, and sometimes informal groups Sometimes the relatives and parents are also becoming a part of it

Definition of Trafficking

There is no single definition of trafficking which includes all the aspects and purposes of trafficking A broader understanding of the issue is that the illegal movement of any human being in any part of the world is regarded as trafficking. And here are some of the definitions given by various international organizations and defined in different legislations trying to cover up the relevant aspects of trafficking.

The Different Kinds of Sexual Exploitation are as Follows

1 Forced prostitution
2 Socially and religiously sanctified forms of prostitution
3 Sex tourism
4. Pornography

I. **Forced Prostitution:** Prostitution is the most documented and visible from of trafficking. Mostly people specially the women enter into this field forcibly by unscrupulous people, without the willingness and free consent of the victims and later the circumstances force them to continue as they are afraid and to some extent unable to go back to society Both in the case of women and children, it is always forced prostitution and therefore it must not be termed as sex- work, which is generally undertaken voluntarily

2. **Religious Prostitution:** Religious Prostitution is practiced in various parts of India and Nepal. Devadasi cults are found in Southern India and there are reports of temple prostitution being also practiced in other parts of the country such as Uttar Pradesh and Orissa. The victims of religious prostitution, the Jogins and Devadasis join at a very early age. 95 percent of Harijan (Scheduled Caste) families send about 5-10 thousand girls every year in this practice.

Pre-pubertal girls, aged between five and nine years, from poor, low caste homes go through an initiation rite at the local temple during full moon where they are dedicated to the deity After a girl is married to the deity by the *tali* rite, she is branded with a hot iron on both shoulders and her breast. The temple priest then employs her. Sometimes, even before menarche,

she is auctioned for her virginity, the deflowering ceremony known as *udhumbuvidu* becomes the privilege of the highest bidder. The market value of a girl falls after she attains puberty, when she is said to have no recourse other than prostitution. Yellama is represented as the principal goddess who is worshipped but as recent research has shown, the practice of *devadasi* is prevalent in many other temple towns and other deities such as Meenakshi, Jagannath and Hanuman are also propitiated. Religious prostitution is known by different names such as, Venkatsani, Jogini, Naiks, Murals and Theradiyan

3. **Sex-tourism** : Sex-tourism is the process where the women and children are used for sexual purpose to entertain the tourists who are visiting the tourist places. These tourists places had became the hubs for prostitution. They are so many people only for sexual enjoyment they visit such places. Any child without a physical handicap, irrespective of caste or class can be pushed into satisfying the sexual needs of the tourists. Conversations with groups working on sex tourism reveal that the tourists lure children with small toys, trinkets and fancy gifts. Goa, one of the hottest tourist spots in the country is known for child-sex tourism. Goa is a known destination for sex tourists
4. **PORNOGRAPHY:** Pornography to porn is the portrayal of explicit sexual subject matter for the purposes of sexual excitement and erotic satisfaction. Pornography may use any of a variety of media, ranging from books, magazines, postcards, photos, sculpture, drawing, painting, animation, sound recording, film, video, or video game. However, when sexual acts are performed for a live audience, by definition, it is not Pornography, as the term applies to the depiction of the act, rather than the act itself. Thus, portrayals such as sex shows and striptease are not classified as pornography.

As of 2004, computer-generated Pornography depicting situations involving children and sex with fictional characters such as Lara Croft, is already produced on a limited scale. Due to the popularity of 3D blockbusters in theaters such as Avatar and How to Train Your Dragon, companies are now looking to shoot pornography movies in 3D. The first case of this occurred in Hong Kong, when a group of filmmakers filmed 3D Sex and Zen: Extreme Ecstasy released in April 2011.

Causes of Trafficking in Women and Children

The root causes of trafficking in women and children are multiple and complex. However, some of the more frequently cited are poverty, lack of employment opportunities, low social status of the girl child, a general lack of education and awareness, inadequate legislation in the countries concerned, and weak law enforcement machinery. Political uprisings are now emerging as a factor responsible for trafficking for prostitution, labour and also as child soldiers to fight for the cause. There are also certain cultural factors that are responsible. Sometimes it becomes difficult to distinguish between the cause and the purpose, as is with the case of prostitution which has religious sanction. Some of the causes for trafficking in women and children who are the vulnerable groups of the society can be listed out as follows

1. **Lower Socio-Economic Status:** The lower socio-economic status of certain groups makes them easy targets for traffickers from outside as well as from within the family and community. In India, trafficking is also a caste issue. It has been found that 61 percent of commercial sex workers in India belong to Scheduled Castes, other backward classes and Scheduled Tribes.
2. **Traditional Religious and Cultural Practices:** Prostitution is traditionally and culturally sanctioned in some parts of the region and is a contributing factor to the phenomenon of trafficking. It derives customary sanction from oppressive upper-caste temple traditions.

Every year thousands of girls are dedicated to goddess _Yellamma', _Renuka' (mostly in the state of Karnataka and Maharashtra) and after a brief period of concubinage, they become accessible to urban prostitution. Within these mechanics w find that three socialized instruments perpetuate the fate of these women, namely. Economic Organisation, Brute Force and the Religious Rituals.

3. **The Status of Women, the Discriminatory Laws against Women and Children, Denial of Property Rights:** Women are seen as a burden on the family, thereby making them more vulnerable as a prey to the flesh traders. The current laws in South Asia countries ignore exploitation of children by their own family.
4. **Globalization and Commercialization of Women and Children in the Market Economy:** Disintegration of the rural communities and the grim reality of the poor and the marginal people, mainly women and children, is the primary cause of trafficking.

Globalization has severed the traditional socio-economic relations and has made women and children vulnerable. They are increasingly becoming a commodity to be sold in the World market. Greater media exposure and the representation of women as sex objects have been identified as one of the causes of increasing trafficking of women and children. Media representation of women reinforces the notion that women are sex objects for the gratification of men.

In a scenario wherein everything is based on market value and purchasing power, sale of human beings for parts of their body, or buying a —babyl is almost being —acceptablel now a days.

5. **Trafficking is a Lucrative Trade:** Trafficking of humans, especially for labour, is not new. People have been taken as indentured labour from India from the colonial times. Now, trafficking of children for prostitution in increasing.

Other purpose such as adoption, organ trade are also gaining marketability. It is now widely admitted that global trafficking of women and children today is more profitable than arms or drugs smuggling. In South Asia trafficking is already a multi-million dollar business and a lucrative commercial sector for investment.

6. **Growth of Tourism:** Tourism is a fast growing industry in India, especially since India became a part of the global market economy. Rise in demand for children for pornography seems to be linked with tourism. The growth of tourism has led to an increase in demand for women and children as sex objects. Tourists come to the developing countries from different parts of the world for easy and cheap sexual gratification. Not only it is the perverse psyche that makes them use women and children as objects of sex, but it is also the scare of AIDS that penetrates a demand for virgin girls. The Indian Government's decision to make tourism the second largest foreign exchange earner has increased threat to the dignity and safety of our children.
7. **Growing Demand for Adoption:** With birth rates falling in many of the developed worlds, adoption from developing countries with higher fertility rates is common. The need for children has put pressure on sending to the increase in this trade. Language and attitude towards the women and children who are trafficked are not positive.

References

1 U N Trafficking Protocol News Rewire (6 May 2008) —Sex work Trafficking understanding the difference —Trafficking in persons report 2011.I US Dept of State 2011

2 Sinha. Indrani. "Child Prostitution: a discussion " Jonaki vol 1. Nov 1998

3 Human trafficking A brief overview social development Notes Dec 2009.

4 Gilada Ishwarprasad "Child Prostitution A Blot on Humanity". Paper presented at the First Asian Conference on Child Exploitation and Abuse. 17-19 December. 1993 Institute of Psychological and Educational Research. Calcutta.

5 Forced prostitution: Naming on internationas offence www.justice. Gov.in>units>maindocs.

6 "Temple Prosititution in India : Last in name of God" (24 Feb 2012) https// www.youthkiawaaz.com

42

Women Characters In The Novels Of Anita Desai

Prof.Madhuri M. Sidam
Department of EnglishYeshawantMahavidyalaya, Wardha

ABSTRACT

Women have been the subject of discussion since times immemorial and they have been depicted in various hues and shades especially in the Indian English Literature. They have been an object of oppression and suppression in the male dominated society. However, with the passage of time, feminism has been established in India, setting aside the patriarchal predomination to a certain extent. As a result women have started snatching suitable spaces for themselves.

Feminist writers in India today proudly advocate their cause of `womanhood`, through their writings. In the present paper, an attempt is made to study the women characters in the prominent works of Anita Desai. The authors intend to look at the behavior of women characters in adverse circumstances. Do the female characters act rationally and break the four walls of the boundary created by the society or do they suffer as it is because they are destined to do so by virtue of their nature? The paper lays stress on the emotional crisis of her protagonists who live in a chaotic society and delves deep to find out the factors responsible for such a despair. Further, it attempts to suggest solutions to overcome it. The paper takes into account the heroines of Anita Desai's selected novels.

Keywords : Anita Desai, Novels, Feminism, Ideology.

INTRODUCTION

Anita Desai is popularly known novelist, Short story writer, Screenwriter as well as a children's writer. She was born on 24th June 1937 at Mussoorie. She had a flair for writing from her early childhood. She studied in Queen Marry" higher secondary school in New Delhi and after wards at Miranda House from where she earned a bachelor's degree with English as her subject. Although she never stopped writing short stories her first Novel ,,cry, the peacock was released in the year 1963. This followed with chain of novels resulting in to various awards including national Academic award for Fire on the Mountain in 1978. Guardian prize for children's fiction for village by the sea in 1983, and has been short listed twice for the booker prize in 1980 and again in 1984. She has also received Padmashri in 1990. In this study the focus is the interaction of women's experiences, that is the state of their oppression, suppression and self-determination, with their spatial existence in the novels written by Anita Desai. In many of her novels, Desai focuses on her women Characters Experience in the patriarchal society. Her female protagonists are often placed in an antagonistic position in relation to traditional ideologies, which are strong upheld by men and some older generations of women, who see the subservience send passivity of women in Indian society as normative behavior. Out of such traditional ideological systems, Anita Desai has made her women characters speak by giving them voices and spaces in her novels to articulate their experiences. However marginalized or subjugated the female Characters are in her novels, through their voices from their marginalized positions, readers are able to sense the tension and conflicts that exist between the patriarchal strategies in the opportunity to achieve full liberation, and liberating strategies employed by women to attain independence and self-determination. In the novels to be examined, Desai has made use of such mythic values and created female characters who rebel against those unjustifiable ideologies requiring women to become self-sacrificial victims. .

DISCUSSIONS

Anita Desai makes a new record in the world of Indian English fiction by switching the focus from the international to the internal world. She primarily "exemplifies the internal dramatic play of livelihood in her fiction, and centers on its primary truths, her imaginative module in researching the wider psychical and mental States of the character." Her novels depicted the internal inhabits of susceptible women who are in everlasting seeking for significance of life. Anita Desai says that entirely her writing is "an effect to expose, to emphasize and impart the true meaning of stuffs." She comprises constructive publishing of the feminine sensibility, which started to go forth later the World War 2. Desai's novels shall be studied bringing into concern the psychological motives of her novels as paranormal play by

Scanned by CamScanner

flashback, diary-entries, soul-searching, contemplations, grumbling of dialogs and descriptions of sites and citizens. Her primal topic is the existential quandary of a person, which she figures through mismatched couples, very sensitive married woman and unmatched husbands

In the Peacock (1963) Desai's 1st novel, the individuality crisis of the character Maya, bases from various interconnected elements. She's an enthusiastic and sensitiveyoung lady married to her lawyer father's dependent Gautama who is a practical tending individual, came off from emotions, she is completely different to him. Maya needs a beloved spouse with broad understandings,extremely conscious, creative and susceptible disposition which Gautama lacks. She is from an orthodox Brahmin family which trusts in astrology and added prophetic lines of Brahmin order. But then, Gautama's family comprises the intellectual face of living. Her sadness is, yet, much a product of her own awareness and her unfitness to outgrow her romantic and secure childhood as well the divination of the Albino priest. She's not able to face the trivial truths of living. One more character reference in the novel is Maya's friend Leila who's married a tubercular man opposing their parents' wishes. She married a man even when she was aware of his disease. Her mental attitude towards life is fatalistic. The novel concludes with the death of Maya. The mental retrogression proposes that Maya was not been able to adapt herself in the world of fact and after killing her husband, she mentally gets back of her secure and spoiled childhood. So in the role of Maya, Anita Desai has showed the feminine mind of both a girl and a woman. By Maya's role, Anita Desai carries a new aspect of feminist publishing. Maya stands separatefrom every female character in the novel. She's the most exciting and psychologically amazing amongst whole Desai's female characters. She stages a sort of women who silently abide from the men. Her activities and responses could not forever get one's fellow feeling and shall be dismissed as the worthless ideas of a princelymind. Her abiding is as well rich tolerating but the needs of the social shifts put forward by the novelist cannot be neglected. The way of surviving out from the paternal family, the mother surviving off the kids and the expanding busy living, are a few fractions of modifying practices. The novelist has therefore spot lit the femininePredicament in several prospects. She stands out, especially in expanding the unfortunate status of extremely sensible and passionate women punished by negligence and aloneness

In Angles in the household, she shows offering protection to the children by taking good care of their needs and being considerate and gently to everyone in the household.. Rather than being „angles. Both Kaul and Iladas are oppressed in the domestic sphere and live like slaves of men. Nanda Kaul's, IlaDas's and Raka's experiences of oppression, suppression and self-determination will be studied in relation to the private and public sphere. I will also investigate if the women's existence can separate from men's domain; in other words, weather the woman characters can exist as self-determining individuals after their escape from the oppressive patriarchal system or weather even after their escape, they still cannot achieve full independence.

In Out of the Tunnel to the Clear Light of Day in Clear Light of day, Anita Desai has wonderfully depicted the lives of the women characters and how they strive for their autonomous existence in patriarchal society. Though the use of flash back techniques that depict the memories of the female characters in the novel, we see both Bim's and Tara's past experiences, and the narrative also co-ordinates these female Characters are able to pass 'out of the tunnel and see the „The Clear Light of Day at the end. The phrase „out of the tunnel is used here to refer to the passage out of the undesirable experiences of the past in order to achieve self-determination in the present. I use „the tunnel to refer metaphorically to women being restricted to their domestic spheres and marginalized in society by patriarchal power, it also refers to woman being tormented by past experiences and sufferings in the present. At the same time, „out of the tunnel suggests attempts spaces, a movement which is not only physically but, above all, psychological. Clear Light of Day, the title of the novel, suggests the female characters escape from oppression and repression and arrival at-self-determination. It is also interpreted as the attainment of some form of spiritual enlightenment a better understanding of their present situation and their ability to come to terms with it. Based on the consequences of the female Characters' attempt to escape from the patriarchal society, I would like to argue that the women characters cannot achieve total independence and liberation. we can see in Desai's novel that some women characters like Tara has just moved from one domain of oppression to another,

Scanned by CamScanner

and some, like Bim repudiates the conventions of becoming a wife and submissive to men only faces isolation. Bim has to make adjustment to her own value system and to accept reality so as to connect herself to her family and thus the community. Some improvements have been made towards women's achievement of self-determination

In the Daughters in Fasting, Feasting, The Traditional nuclear family, consisting of a closely-Knit unit of parents and Children and dominated by a strong father, has protected and perpetuated patriarchy. This quotation can to some extent correspond to Uma's family narrated in fasting, Feasting. Papa is the dominant figure and the sustainer of patriarchy in the household. The woman in the household, for example, Mama does everything to fulfill all his desires, and acts as his staunch supporter. He is an authoritative figure who does not wish to see his position Challenged in public or at home. Through the novel. Mama papa is never written as separate units: father and mother speak as one, and are united in their support of absolute patriarchal authority. On the other hand, the Idea of the family as traditional and consisting of a closely-Knit unit of parents and children cannot really be applied to Uma's family. The parents are cold and uncaring, and often callous in their treatment of the Children. In turn, as adults, the children distance themselves from their parents and become self-centered and uninterested themselves from their parents and become self-centered and uninterested in each other.In the novel, Desai Vividly comments on the experiences of children in the family under the rule of tyrannical parents. I will also illustrate weather the three protagonist achieve any form of self-determination and how this may or may not be related to their moving into the public sphere and leaving their household domains.

CONCLUSION:

Focusing on Anita Desai's novels the themes that emerge are women's suffering and women's struggle for emancipation and autonomy in patriarchal society and culture. Desai's work does not rehearse traditional portrayals of women pleased to fulfill the rolls expected of them by patriarchy both in the household and the public domain. Though the use of third person narration and the stream of consciousness that portray the subconscious feeling of her female characters, we see their stat of oppression, suppression and self-determination I the traditional Indian Community. In all her novels, we see women are dislocated and displaced in the society and various attempts have been made by them to escape from the undesirable experiences they mostly encounter in the domestic sphere. By analyzing their experiences in the domestic sphere and the public sphere, I have tried to argue that Desai's women are subjected to varying degree of oppression and suppression. By reading the outcome of these woman characters struggle for independence, I have also argued that most of them have experienced various degree of self-determination but they are also haunted by the past memories and are isolated from the community. Thus most of them are not able to achieve full liberation through their struggle against the dominant males.

REFERENCES :

1. Ahmad, Hena, "Anita Desai: 1937 – ..." Writers of the Indian Diaspora: A Bio- Bibliographical Critical
Sourcebook Ed. Emmanuel S. Nelson. Westport: Greenwood Press, 1993.
2. Belliappa, Meena. Anita Desai: A Study of her Fiction, Calcutta: writers workshop, 1971. 3. Desai, Anita, Cry. the Peacock, Delhi, Orient paperback, 1986
4. Desai, Anita. "A Secret Connivance." Times Literary Supplement (14 September 1990): 972.
5. Desai, Anita. Fasting, Feasting. London: Vintage 2000
6. Robin, jared, Lewis, „Anita Desai: Fire on the Mountainand games at Twilight in MillrstolerBarbare (ed), Columbia project on Asia in the core curriculum. (sharpe:1994),p.151
7.Noami, Black, Virginia woolf as feminist (New York : Cornell University press, 2004) p.7
8.Usha, Bande „Validating the self: The Female hero in R.K Narayan s the painter of Signs in Jain K, Naresh (eds), Women in Indo-Anglian fiction: tradition and modernity. (New Delhi: Manohar publishers, 1998) p.104.
9.Jyoti, panjwani, „Community and freedom: Theorizing postcolonial ndian Feminism in The
10. Annual Red River Conference on world Literature. Volume 3,2001.

Scanned by CamScanner

(Special issue)

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Research Journal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Samiksha

Vol-01

March – 2018

Editor

Prof.Virag S.Gawande Dr.Sanjay j. Kothari

Dr. Dinesh W.Nichit

Published By

Sant Gadge Maharaj Art's, Comm. & Sci. Collage Walgaon, Dist.Amravati

&

Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

Scanned by CamScanner

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

Special Issue

Samiksha

VOL - 1

March – 2018

Editor

Prof.Virag S.Gawande

Dr.Sanjay j. Kothari

Dr. Dinesh W.Nichit

Published By

Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage Walgaon

Dist. Amravati &

Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post Limbaganesh,Tq Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned by CamScanner

40) महाविद्यालयीन विद्यार्थीनींच्या विवाह विषयक परिकल्पना
प्रा. डॉ. शामली जानराव दिघडे/डॉ शारदा शरद गावंडे || 125

41) शेतकऱ्यांचे कैवारी महात्मा जोतीराव फुले
मनोज युवराज बागडे करडी, त.मोहाडी, जि. भंडारा || 130

42)Women Characters In The Novels Of Anita Desai
Prof.Madhuri M. Sidam , Wardha || 133

43) पुणे विभागातील सहकारी संस्थेतील दूध उत्पादनाचा भौगोलिक अभ्यास
विद्या वसंत चोपडे डॉ. विरेंद्र नगराळे || 136

44) जाहिरातींचा ग्रामीण विपणनावरील परिणामांचे एक विश्लेषणात्मक अध्ययन विशेष संदर्भ :— नागपूर ग्रामीण
Dr Chetan Krishnarao Hingnekar || 140

45) An analytical study of impact of educational status and milieu (urban/rural) of women in Wardha District on their belief regarding factors responsible for female foeticide
Dr. Shubhangi K. Dange Hinganghat, Wardha. || 145

http://www.vidyawarta.blogspot.com
https://sites.google.com/site/vidyawartajournal

Scanned by CamScanner

discrimination and untouchability in the orthodox society. His contribution to the India has always been the milestones in the progress of humanity, freedom, equality, education and fraternity. The researcher tried to present not only the records of his social reformations but also his social commitment for people of all creeds. His love for humanity has been a great phenomenon for whole India. He has been an eminent inspiration for all human beings who advocated the principles of freedom, equality and fraternity. Hence he can be called Prometheus of Modern India.

Works Cited:-

- Ambedkar, Dr. B.R. 'Annihilation of Caste'. Dr. Babasaheb Ambedkar Source Material Publication Committee, 2013. Print.
- Sahadevudu, D & Babu, G. Ramesh. 'The Role of Dr. B.R. Ambedkar in Modern India – A Study'. International Research Journal of Social Sciences. Vol.4 (11), 20-23, ISSN 2319-3565, November 2015.
- Vudru, Raj Sekhar. 'The Other Father'. Outlook (weekly) Independence Day Special, 20 August, 2012.
- http://www.quora.com
- www.google.com

06

Impact of Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar's Thoughts on Dalit literature.

Prof.Madhuri M. Sidam
Yeshawant Mahavidyalaya,
Dept. of English, Wardha.

==========**********==========

Abstract:

Dalit literature is after a long time emerged as one of the famous literary representation of Post-colonial writings in India for Dalits for their rights and equality and freedom. There is a force behind the creation of all these writings. Dr. B.R. Ambedkar is the sole inspiration behind the creation of dalit writing. Dalit panthers also drew their inspiration from Ambedakr's writings speeches and his movement. Today number of dalit writers composing their works centering the ideas of Ambedkar where every human is being treated equal. In this paper I tried to portray the contribution of Dr. Ambedkar as the ultimate inspiration for Dalit literature.

Keywords: Dalit literature, Ambedkar, contribution.

Introduction :

Dr. Ambedkar is the everlasting inspiration for Dalit literature. Dr. B.R. Ambedkar having sound knowledge about marginalized sections of India, have fought for the liberation of dalits from the clutches of casteist philosophy. It is literature that helps them to make others listen to the screams of their pain which was not heard before; education among them at last, forces them to express their pain with the help of pen.

Doctor Ambedkar, will remain the

Scanned by CamScanner

ultimate source of inspiration for Dalit literature. According to Nimbalker, one of the contemporary Dalit writers says "The immense potential of Ambedkar and his philosophy, was not restricted to himself or anyone particular individual. He handed over to them the flares of his philosophy for development. His thoughts contained a graph of the progress of the people at the grass roots of the society. For this Doctor Ambedkar's life it-self has become a revolution. This revolution had changed the consciousness of the dalits. That is why Ambedkar and his philosophy is the source of Dalit literature".

Dr. Ambedkar said I like the religion that teaches liberty, equality and fraternity, and his words inspired many writers and the humanity became the religion of Dalit literature. Dr. Ambedkar was very dear to Dalit-heart, as we know his own achievements in the field of learning are the source of pride, prestige and inspiration to the Dalit writers. Ambedkar was portrayed as a living character and hero in some of Dalit literary works. Many dalit writers portrays him as a catalyst to their revolutionary life in their works

Dr. B.R. Ambedkar is the doyen of Dalit literature, his message is the magnetic force for Dalit writers in India. He is the essence of social revolution and embodiment of dalit-ideology. Dr. B.R. Amedkar gave ultimate importance to humanist ideology. His speeches and writings are mainly based on equality among human beings. Inspired by him, Dalit literature holds the human being to be its focal point. Dalit literature is a declaration of human freedom without caste and racist philosophies. It encourages human liberation believes in the greatness of human beings, and firmly opposes notion of race, religion and caste.

Objectives, Methods and Meterials:

The present paper is an endeavor to highlight the impact of Dr. Babasaheb Ambedkar's thoughts on Dalit literature. Secondary data have been collected from internet, news papers, published papers and books.

Who are Dalits?

The term „Dalit? is a Marathi term which means „ground? or „broken to pieces?. The word „Dalit? comes from Sanskrit (Ancient Indian language) word „Dal? which means „to crack „or „to split?. Though the use of the term Dalit in public discourse is of relatively recent origin it is supposed to have been used first by Jotirao Phule(1827-1890), leading social reformer of Maharashtra , in his attempt to champion the cause of upliftment of the downtrodden sections of society.(Mandelsohn:1998). While Ambedkar also popularize the term Dalit, his philosophy has remained a keyof inspiration for Dalit empowerment. Ambedkar was the first Dalit leader who demanded political empowerment of the Dalits in 1930s. Marathi literary figures and neo-Buddhists began to use the word in their writings and contributed to the literary initiatives in replacing Harijan (Gandhi?s term for them , means children of God) and achchuta(Vedic term for them , means untouchable) with Dalit in the 1970s. This term was highly popularized by Dalit Panthers in 1970s in Maharashtra, to refer to the scheduled caste (constitutional term for them) population. However there are some who assign a broad meaning to the term to denote to any oppressed group of people. Yet the term has become synonymous with the schedule caste people. This section of Indian society is called Dalit because they are placed at the lowest layer of social structure and suffers from various forms of deprivation and social, economic, cultural and political marginalization. The worst form of their marginalization is the scourge of the untouchably

Dalit Literature:

Dalit society came to understand its slavery following the thoughts of Babasaheb Ambedkar. This mute society found its hero in Babasaheb, and its anguish voice through him.

Scanned by CamScanner

This anguish of Dalits is the progenitor of Dalit literature. It is not the pain of any one person, nor is it of just one day- it is the anguish of many thousands of people, experienced over thousands of years. Therefore it is expressed collectively. This is an anguish of an entire outcast society. This is the reason to make it a social character and not just any writings.

Dalit literature is the literature which artistically portrays the sorrows,tribulations, slavery degradation, ridicule and poverty endured by Dalits. this literature is but a lofty image of grief. Every human being must find liberty, honor, security and freedom from intimidation by the powerful elements of society. These values are now being articulated in Dalit literature. Recognizing the centrality of human being, this literature is thoroughly saturated with humanity's joys and sorrows. It regards human beings as supreme, and leads them towards total revolution. Dalit literature has arisen from the cultural conflict. Since the =downtrodden'(=Dalits') have no place in the Canonical Literature of India, Dalit writers call it =Hindu literature' and challenge its hegemony.

Review of Dalit literature:

In India, the beginning of Dalit literature can also be traced back to medieval Bhakti' literature. As it is observed, most of the poets of =Bhakti' writings were lowcaste local preachers. They also collectively attacked the then Hindu canonical practices.Many of the Bhakti poets like Namdev and Kabir were highly against Brahminical orthodoxy.As per the definition of Dalit literature also, these poets can be considered among the first Dalit writers as they belonged to the lower castes and they wrote primarily against the high-caste discrimination against their community in particular and the humanity in general. But during the course of time, many of these writings were appropriated by the upper class Hindus. Some of the major ones who made a significant impact in the history of Dalit writings are Ravidas, Namdev, Tukaram, Eknath, Chokhamela, Kabir and others. Their writings collectively may be described as protodalit. These Bhakti poets questioned the orthodox and repressive brahminical understanding of Hinduism and as such made it possible for the lower castes and women to give a form to their religious aspirations. They also collectively emphasized devotion and love and not knowledge as a means of salvation.

There are two ways of capturing the origin of a movement or a phenomenon: one, the historical way of locating the specific point of birth in a single moment or a cluster of such moments. Second, focusing on the moment of metaphorical birth, where the motifs and images that went into the making of a movement surface in a dramatic way. But in most of the cases, the factual data received by the historical facts are not enough to substantiate the origin. Just like the origin of any river, Dalit movements origin is also not very praiseworthy but in the due course of time, it turned out to be a full blown social phenomenon.

Three specific phases can be identified in the present century ; first, proto-Dalit activism (1900-1930), second, the emergence and consolidation of Ambedkarite paradigms (1930-1972); third, the birth of the Dalit movement, which begins with the birth of dalit panthers movement of Maharashtra in 1972, the movement which in the same decade spread to another parts of the country. Initially it was a =social movement'- a manifestation of the political will of a community. Here the community in question itself is partly newly invented and mobilized to influence the shape and course of the historical change. This process also involved the cultural politics of renaming several untouchable castes which mobilized themselves by bonding over a common memory out of their real and existential experiences.Maharashtra-an Aryan cum Drawidian land- was the first to witness an anti-

Scanned by CamScanner

caste movement of Jyotiba Phule and then came the Dalit movement of Ambedkar. But after Ambedkat converted to Budhhism as a possible way of escape from oppression, it lost its steam to some extent. Days passed on and an end to caste oppression was not in sight. Dalit struggles had to break out in new forms but obviously it had to take more militant form. But in the pre-Ambedkarite period, it was Jyotiba Phule who was the first Hindu to run a schooi for the untouchables as early as 1851 in Poona, the very centre of the orthodoxy of Brahminism. Poona was the capital of Peshwa Rule of maharashtrian Brahmins after Chhatrapati Shivaji. Phule established in Poona Satya Shodhak Samaj (truth finding society) in 1873 with the aim of liberating the non-Brahmins from the stranglehold of the Brahmin priests and the rich. Inspired by Phule, Chhatrapati Shahu maharaj, the ruler of Kolhapur started many reformist activities in 1912. He was the first ruler in the history of India as early as 1902 to reserve 50 % of Government jobs for socially and economically backward section of the society irrespective of caste, creed and religion.

Impact of Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar's thoughts on Dalit literature.

Dalit literature in pre-Ambedkar times and after the rise of Dr. Ambedkar marks a clear-cut two different identities. As N.D.Nalawade observes: ? In the first place, even if there is an urge to free Dalits from the Hindu slavery and ask dalits to give up traditional way of life and in the second place to inspire the dalits to acquire the art of writing.

Dr. Ambedkar is a phenomenon that has happened to the Dalits in India. The rise and life-time of Dr. Ambedkar was the real foundation period of the all-round rise and growth of Dalits in India. It has multi-marvelous facets which adorns the careers of present Dalit writers who are more fortunate because Dr. Ambedkar has to his credit a very rich and unprecedented golden heritage of writings on varied subjects and more particularly on the ancient and Sanatan Hindu scriptures. He has very ably brought to the forefront drawbacks and contradictions in the

Hindu scriptures and literature. Simultaneously he has evolved his own theories to establish a new philosophy and even to create an atmosphere for counter attacks. Dr. Ambedkar's famous books =The Buddha and His Dhamma', =Who Were the Shudras', =Annihilation of caste', =The Problem of Rupee in British India', =Thoughts on Pakistan' and others make him not only the Dalit crusader but an all-round intellectual who happens to be the God-father of Dalit reforms in India.

Dr. Ambedkar is the apostle of the dalits. Historically, he is the first to break sanatan Hindu traditions of ban on learning for the untouchables. his own achievements in the field of learning are the source of pride, prestige and inspiration to the dalits. Because, first, Dalits were supposed to be ineligible to learn due to want of blessings from Goddess of learning and secondly, no man among the Dalits has risen previously to the height of Dr. Ambedkar at the caste level, as well as at the national level. Thus, none else but Dr. Ambedkar alone stands as an ideal, for the people of the downtrodden castes. Dr. Ambedkar's contribution to the entire existence of Dalits in India is very well explained by Namdeo Dhasal in his work.

The themes chosen by Dalit writers are the natural outcome of their expressions. In the short stories, poems, ballads, novels, biographies, autobiographies, dramas, historical writings and all other forms of literature, they have created their own sphere of influence. The Dalit writes follow the message of Dr. Ambedkar and their literature has man as its centre.

Dr. Ambedkar's revolt was not of the sword and guns. It was a purely ideological revolt. This is the similar aim at the heart of the Dalit literature- to awaken an ideological revolution in the Dalit community. It is a saga of

Scanned by CamScanner

the anguish and injustice experienced by Dalits. Dr. Ambedkar was the main source of the novel, progressive and radical thoughts. When he was serving in Baroda, he was thrown out of his inn and humiliated because of his lower caste. After this incident he had vowed for a fierce struggle and metamorphosed his life into a continuous struggle for justice. He has vowed; ?If I fail to do away with the abominable thralldom and inhuman injustice under which the class in which I was born has been groaning, I will put an end to my life with a bullet.?Dalit writer believe that dalit writings in itself is a form of social change. Poetry in particular often rises in response to atrocities as if making the violence real through the written word might change the future.

Conclusion:

Dr. Ambedkar was the light of of Dalit-life, and the Dalit literature. All these writers showed to the world, through their writings, what the great soul Dr. Ambedkar single handedly achieved which no one else had achieved in ages. His wish to create India as a great nation through social and economic revolution without bloodshed, as the real democratic, state is the everlasting gift to the people of India. All the movements of Dalits, as well as Dalit writers proudly hold him in high esteem as the father of Dalit-literature. The motto and slogan of Ambedkar what known as "Educate, agitate, organize" has made the people to aware of the things that happening around them in Indian social context, perhaps it was a great remedy, to this social problem. As he said political power is solution to all our problems, writers now must concentrate in their works with the slogan "Educate awake access to power" that might be the better tribute to Dr. Ambedkar by Dalit-writers.

References:

[1] Ambedkar (1927) Quoted in M.S.Gore, The Social Context Of an ideology: Ambedkar?s political and social Thought. New Delhi: Sage Publications.p.91

[2] Bharti, A.K.(2001) Dr. Ambedkar vision of Dalit Uplifment. Available At: http://www.charmakars.org/wr-bharatiAK-A-01.htm

[3] Desai, A.R. (1959) Social Background of Indian Nationalism, Popular Prakashan (Bombay), 1959,p 244.

[4] George, Goldy M(2010) Salam Bhimrao!Dr, Bhimrao Ramji Ambedkar & The Dalit Movement in India: A Reflection. Available At:http://histhink.wordpress.com/2010/07/19/salam-bhimrao-dr-bhimrao-ramji-ambedka-the-dalit-movement-in-india-a-reflection/

[5] Kuber, W.N., Dr. Ambedkar: A Critical Study, People?s Publishing House, New Delhi, 1973.

[6] Kumar, P.Keshav (2010) Political Philosophy of B R Ambedkar: A Critical Understanding. Untouchable Spring. Available At.: http://untouchablespring.blogspot.in/

[7] Lal, Shyam(1998)" Ambedkar and Social Justice" in shyam Lal and KS Sazena,(eds), Ambedkar and nation Building, Rawat Publication, Jaipur, Quoted in A Ranjith Kumar,?Amedkar?s Notion of Social Justice-ADifferent Perspective? , international journal of scientific and engineering research,December,2011.

[8] Lokhande, D., Bhimrao Ramji Ambedkar: A Study in Social Democracy, Intellectual Publishing House, New Delhi, 1973.

[9] Mahajan, Gurpreet. Identities and Rights: Aspects of Liberal Democracy in India, Oxford University press, New Delhi. 1988

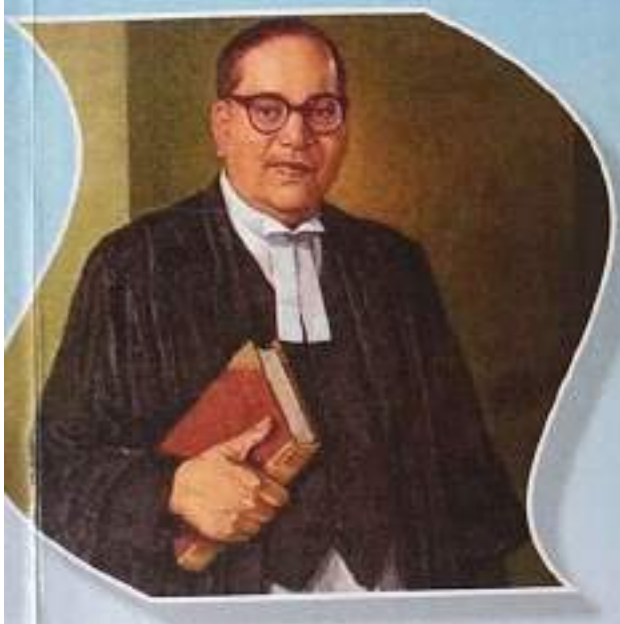
Scanned by CamScanner

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta®

Special Issue : April- 2018

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य चर्चा व चिंतन

प्रा.विराग गावंडे
प्रा.डॉ.कुसुमेंद्र गं.सोनटक्के

प्रकाशक : आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट
ट्रेनिंग इनिस्टट्यूट, अमरावती

Scanned by CamScanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
April 2018
Special Issue
01

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य : चर्चा व चिंतन

Special Issue, एप्रिल २०१८

प्रा. विराग गावंडे
संचालक
आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, जि.अमरावती

संपादक
प्रा. डॉ. कुसुमेंद्र गं. सोनटक्के

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned by CamScanner

Index

1) Dr. B.R. Ambedkar and Human Dignity
LT. Sujit S. Chavhan, Dr. Ambedkar College, Nagpur || 08

2) Dr. Ambedkar: The Greatest Pioneer of Buddhist Revival in India
Dr.S.M.Bhowate, Khadki, Akola || 12

3) Dr. Babasaheb Ambedkar's Contribution In Women Empowerment Through Cons....
Dr. Bhagayashree A. Deshpande, Amravati. || 16

4) "Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on Social Justice, Equality and Freedom with...
Prof. Hemesh Nandkishor Joshi, Akola || 20

5) Dr. B.R. Ambedkar as a Man of Social Commitment and Social Reformer
Shekhar Bhagwan Vispute, Nagpur. || 25

6) Impact of Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar's Thoughts on Dalit literature.
Prof.Madhuri M. Sidam, Wardha. || 29

7) Dr. Babasaheb Ambedkar's views on Labour Legislation in India
Prof. Nandkishor K. Ramteke, Amravati. || 34

8) Dr. Babasaheb Ambedkar – A great Social Architect for the Indian Women ...
Dr. Prakash Yashwantrao Dabhade, Amravati. || 38

9) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री मुक्तीविषयक विचार
प्रा.झरेकर रमेश सोनू. कोपरगांव. || 41

10) आंबेडकरी कथा : मराठी साहित्याचा मूल्यात्मक अनमोल ठेवा
सहा. प्रा. दीपक स. वानखडे, अमरावती || 48

11) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणासंबंधी विचार
प्रा. किशोर ना. वाहाणे, वाशीम || 51

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned by CamScanner

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

३८ - २१७५ ४४१२

IMPACT FACTOR 3.22

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XIV, Vol. - VIII
Year - VII, (Half Yearly)
Aug. 2017 To Jan. 2018

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Balaji K. Shinde
Member of Academic Council,
S.R.T.M.U. Nanded. (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Institute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. K. K. Patil
Professor & Head, Dept. of Economics
Kamalbai Jamkar Mahila College,
Parbhani, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. R. M. Salunke
Head, Dept. of History
Mahila Mahavidyalaya
Nandurbar, Dist. Nandurbar (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G. V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U, Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Taki, Dist. Akola.(M.S.)

Issue : XIV, Vol. VIII
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Services Marketing Management: A Study of Maharashtra State Road Transport Corporation **Dr. V. R. Gawhale**	1
2	Goods and Service Tax (GST) : Challenges and Opportunities **Dr. H. W. Kulkarni**	5
3	Review of Claim Settlement of Private Companies and LIC in Life Insurance Sector **Dr. P. T. Pawar**	8
4	A Study of Bank Employees - Leave Facility of Nationalised and Private Banks **Dr. K. S. Gulane**	13
5	E. Commerce - Major Concerns **Vishwanath P. Hissal**	20
6	Biometric Based Network Security Using Mips Cryptography Processor **Sachin N. Dabhade, Shivshankar R.Mitkar, Vijaykumar M.Chavada**	25
7	Role of Strategic Human Resource Management [Shrm] in Corporate Social Responsibility **Dr. Nakka Rinku Venkatesh**	37
8	Analysis Economic Reforms Foreign Direct Investment Effects in India **Dr. P. U. Athawale**	47
9	A Fixed Point Theorem in Ir2 Via Calculus Method **S. B. Biradar**	56
10	महात्मा गांधी और चम्पारण सत्याग्रह **डॉ. संजय धोटे**	60
11	रिटेल (किरकोळ) व्यापार क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाची भुमीका **संभाजी एकनाथ पाटील**	67
12	महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व त्यामधील आदिवासी लोकसंख्येचा चिकित्सक अभ्यास (जनगणना - २०११) **प्रकाश नामदेव शिंदे**	71
13	आदिवासी चळवळींचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास **अशोक बाबुराव जाधव**	82
14	महात्मा फुलेंचे अस्पृश्योध्दारक विचार व कार्य **डॉ. दिनकर उंबरकर**	88

Issue - XIV, Vol. VIII
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 3.22
ISSN 2231- 6671
Aug. 2017 To Jan. 2018
60

10

महात्मा गांधी और चम्पारण सत्याग्रह

डॉ. संजय धोटे
हिंदी विभाग प्रमुख,
यशवंत महाविद्यालय,
वर्धा, जि.वर्धा (महाराष्ट्र) भारत

Research Paper - Hindi

सामाजिक परिवर्तन एक शाश्वत सामाजिक प्रक्रिया है । जिसके चलते सामाजिक ढांचे एवं व्यवस्था में भी परिवर्तन कभी सवयं तो कभी सप्रयास किए जाते है, जैसे-सामाजिक आंदोलन । सामाजिक आंदोलन सदैव किसी न किसी उद्देश्य कोलेकर किए जाते है । यह उद्देश्य कभी सामानय तो कभी असामान्य दोनों प्रकार के होते है । दोनों का लक्ष्य समाज में ऐसा परिवर्तन लाना होता है, जिससे समाज की मांगों की पूर्ति हो सके । सामाजिक आंदोलन सामाजिक परिवर्तन का प्रतीक होते है । यह परिवर्तन सामाजिक व्यवस्था और संरचना को परिवर्तित करने के पक्ष में किया जाता है । हर्बट ब्लूमर सामाजिक आंदोलन को एक सामूहिक कार्य के रुप में देखते है जिसका लक्षय एक नयी व्यवस्था की स्थापना करना है । अशांति की स्थिती में सामाजिक आंदोलन अपने निष्कर्ष सामाजिक असंतोष और वर्तमान जीवन के प्रकारों से निकालती है और नयी व्यवस्था की तलाश करती है । जिससे कि समाज के मूल्य और सोच में परिवर्तन नयी व्यवस्था नये मूल्यों के साथ स्थापित हो सके । यह परिवर्तन किसी छोटे क्षेत्र से भी जुडा हो सकता है और वैश्वविक स्तर पर भी । भारत में १९ वीं सदी के पूर्वाद्रध में ही सामाजिक सुधार आंदोलन ने अपनी अहम् भूमिका निर्वाह की थी । भारतीय समाज में सदियों से परम्परावादी, रूढिवादी, अंधविश्वास का जाल बिछा हुआ था । सामंतीवादी समाज और पुरोहितवादी जड़ संस्कृति ने सामाजिक चेतना को उभरने नही दिया सामंतवादी और साम्राज्यवादी व्यवस्था में निर्धनों, भूमिहीन, श्रमिकों तथा महिलाओं का शोषण और उत्पीडन होता है । यही कारण है कि भारतीय जनता आर्थिक दृष्टि से निर्धन और दरिद्र बनी

रही। जिसके विरुद्ध में समय-समय पर विद्रोह और आंदोलन किये गए। इस संदर्भ में डॉ. वी.एन. सिंह एवं डॉ. जनमेजय सिंह लिखते है - "वास्तव में शोषण, उत्पीड़न और अत्याचार के गर्भ में आंदोलन के बीज समाहित होते है जो अंदर ही अंदर पकते रहते है और एक दिन फूटते है। इन आंदोलनों का लक्ष्य होता है सामाजिक परिवर्तन लाना, व्यवस्था को बदलना जिससे सभी को सामाजिक न्याय मिल सके।"[१] इसी सामाजिक समस्या के तह में सामाजिक आंदोलन के बीज बढे होते है। सामाजिक आंदोलन के संबंध में यह तथ्य भी महत्वपूर्ण है कि किसी महान चिंतक, विचारक, समाजसेवी, धार्मिक मनीषी और राजनीतिज्ञ के विचार सामाजिक आंदोलन की एक शक्तिशाली जमीन तैयार करते है जिस पर आंदोलन खड़ा होता है। इतिहास इस बात का साक्षी है कि विभिनन क्षेत्रों के विचारों से प्रेरित होकर समयानुरुप सामाजिक आंदोलन किये गये और जिसने संपूर्ण समाज में बदलाव आया। जैसे-जैसे सामाजिक आंदोलन विकसित हुए इसने एक व्यापक समाज का रुप धारण किया। जिसे एक संगठन और कुशल नेतृत्व की आवश्यकता पड़ी जिसके माध्यम से एक नवीन जीवन शैली की सथापना की जा सके।

भारतीय सामाजिक-राजनीति के कैनवास पर मुख्य रुप से तीन महापुरुष ऐसे हैं जो सत्ता के न तो भूखे थे और न ही सत्ता के लिए राजनीति करते थे। ये महात्मा थे - मोहनदास करमचंद गांधी, लोकनायक जयप्रकाश नारायण और आचार्य विनोबा भावे। इन तीनों ने ही अपने विचारां और कार्यों से समाज में सकारात्मक परिवर्तन लाने के लिए आजीवन संघर्ष करते रहे। ताकि मानव समाज का बगैर किसी भेद-भाव के कल्याण के हो सके। इसी भावना के फलस्वरुप भारतीय मानस सदा ही उदार, जीवंत तथा उदात्त बना रहा है। जिसे निम्नांकित श्लोक के माध्यम से समझा जा सकता है -

सर्वे भवंतु सुखिनः सर्वे संतु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्युंतु मा कश्चित् दुःखभाग्भवेत्॥

भारत में महात्मा गांधी को आंदोलन संस्कृति के प्रणेता, सत्याग्रह के व्यवहारिक व्याख्याता एवं अहिंसा के पूजारी के रुप में विशेष स्थान प्राप्त है, जो विश्व की सामाजिक समस्याओं के सर्वाधिक समर्थ समाधान है एवं विद्यमान विश्व के सर्वाधिक स्वीकार्य चरित्र के महानायक है। जिन्होंने ब्रिटेन में कानून की शिक्षा प्राप्त कर, दक्षिण अफ्रीका पहुँचे तब वहाँ उन्हें 'अप्रिय आगन्तुक' की संज्ञा से संबांधित किया जाने लगा। वहाँ उन्होंने भारतीयों पर होनेवाले अत्याचारों के विरुद्ध नवम्बर १९१३ में इतिहास प्रसिद्ध जूलूस का नेतृत्व कर पूरे महादेश में मानवीय अधिकारों की चेतना जागृत की। इस संदर्भ में टॉल्सटाय ने लिखा है कि - "मेरे विचार में ट्रांसवाल में भारतीय का यह संघर्ष आधनिक युग का सबसे बड़ा संघर्ष है, क्योंकि यह साध्य और साधन दोनों ही दृष्टियों से आदर्श है। मुझे ऐसे किसी भी संघर्ष का ज्ञान नहीं है, जिसमें भाग लेनेवाले व्यक्तियां का संघर्ष

समाप्त होने पर कोई निजी लाभ न मिला हो.....यदि यह संघर्ष सफल हुआ तो इससे न केवल अधर्म, घृणा और असत्य पर धर्म, प्रेम और सत्य की विजय होगी, बल्कि बहुत संभव है कि यह भारत और संसार के लाखों पद्दलित व्यक्तियों के लिए एक निश्चित रूप से काफी हद तक सहायक होगा।"[२] यही दृढ आत्मविश्वास लेकर दक्षिण अफ्रीका से महात्मा गांधी जनवरी १९१५ में भारत आए। दक्षिण अफ्रीका में रंगभेद के कानून के विरुद्ध किए गए सत्याग्रह के कारण वे भारत में प्रसिद्धी प्राप्त कर चुके थे। भारत आगमन के पश्चात देश की आंतरिक आर्थिक-सामाजिक एवं राजनीतिक परिस्थितियों को गहराई से समझने के लिए महात्मा गांधी ने एक वर्ष तक देश के विभिनन भागों का दौरा किया। इसी भारत भ्रमण के दौरान महात्मा गांधी की भेट यूरोप भूस्वामी जमीदारों के शोषण के विरुद्ध आवाज उठाने वाले चम्पारण के सतवरिया नामक ग्राम के निवासी पंडित राजकुमार शुक्ल से हुई। पंडित राजकुमार शुक्ल ने सर्वप्रथम सन १९१६ में लखनऊ में आयोजित अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटी के ३१ वे अधिवेशन के मंच से चम्पारण के नील किसानों की दु:खद दुर्दशा से भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस के गणमान्य नेताओं को अवगत कराया था। इस संदर्भ में गांधीजी ने अपनी आत्मकथा में लिखा है कि - "मैं तो चम्पारण की भौगोलिक स्थिति तो क्या उस का नाम तक भी नहीं जानता था और न नील की खेती होने की भी जानकारी मुझे थी। मैंने नील का पैकेट तो देखा था, लेकिन मै यह नहीं सोचा था कि उसके निर्माण में उस देश के किसानों को नील की खेती में भारी परेशानियों का सामना करना पड़ेगा।"[३] इस पर काफी विचार-विमर्श करने के पश्चात महात्मा गांधी ने चम्पारण के शोषित नील किसान राजकुमार शुक्ल के निवेदन को स्वीकार किया और अगले वर्ष मार्च या अप्रैल तक बिहार आने की कोशिश करेंगे, ऐसा आश्वासन दिया। इसके पश्चात पंडित राजकुमार ने दिनांक २७ फरवरी १९१७ में गांधीजी को एक स्मरण पत्र लिखा और चम्पारण अने के विषय में दिए नए आश्वासन की याद दिलायी। उन्होने महात्मा गांधी से कहा कि दक्षिण अफ्रीका के गोरे मालिकों की तरह ही बिहार राज्य के चम्पारण जिले में भी गोरे अंग्रेज अधिकारी ने वहाँ के नील किसानों को गुलाम बनाए हुए रखा है। पंडित राजकुमार शुक्ल गांधीजी द्वारा दक्षिण अफ्रीका में रंग भेद के विरुद्ध चलाये गए असहयोग आंदोलन और उनकी एक नई तकनीक सत्याग्रह सत्याग्रह से परिचित थे, उन्हें आशा थी कि महात्मा गांधी ही अहिंसक सत्याग्रह के माध्यम से ही चम्पारण के किसानों को भी गोरे निहलों के अत्याचार और दमन से मुक्ति दिला सकते है। सन् १९१७ के अप्रैल महीने में महात्मा गांधी पंडित राजकुमार शुक्ल के साथ कलकत्ता से पटना होते हुए बिहार राज्य चम्पारण के जिला मुख्यालय मोतिहारी पहुँचे। वहाँ पहुँचकर उन्होंने किसानां की आपबीती सुनी और फिर उनकी शिकायतों को दर्ज करते हुए तीन कठिया प्रणाली को अस्तित्व में रखनेवाले कानून को बदलने के लिए अहिंसक आंदोलन चलाया जिसे चम्पारण-सत्याग्रह के नाम से जाना जाता है। जिसने भारत में एक शक्तिशाली साम्राज्यवादी विरोधी

आंदोलन को जन्म दिया तथा उसे विकसित किया। शोषण के विरुद्ध किए गए इस आंदोलन को राष्ट्रीय आंदोलन कहा जा सकता है। क्योंकि इसमें समाज के विभिन्न वर्ग के लोगों ने सहर्ष भाग लिया। इनका लक्ष्य साम्राज्यवाद के शोषण के विरुद्ध आवाज उठाना था। वे सभी अपने निजी मतभेदो को भूलाकर एक सूत्र में बंध गए। यहाँ यह स्पष्ट कर देना उचित ही होगा कि यह सामुदायिक चेतना ही कालांतर में राष्ट्रीयता चेतना के रुप में जागृत हुई। इस घटना के ऐतिहासिक महत्व को रेखांकित करते हुए कृपलानी जी लिखते है - "यहाँ यह बताना अप्रासंगिक न होगा कि जिस तरह से गांधीजी ने कानून भंग किया, वक्तव्य दिया और बाद में उनके विरुद्ध मुकदमा वापस ले लिया गया उससे जनता में कितना उत्साह पैदा हुआ। इस तरह से भारतीय क्षितिज पर एक नए-नाहर का उदय देखने में आया जिसने ब्रिटिश साम्राज्य की विराट शक्ति की अवहेलना की और जो जेल जाने और वहाँ की यातनाएँ सहने को सहर्ष तयार था। भारत के लिए यक एक अभूतपूर्व घटना थी।"[4]

चम्पारण एक अत्यंत पिछड़ा अशिक्षित क्षेत्र था वहाँ की अधिकांश जनता असहाय गरीब लाचार किसान थी। चंपारण सत्याग्रह का उद्देश्य नील किसान को गोरे निहलों के स्वेच्छाचार एवं शोषण से मुक्त करना आवश्यक था। जिसके लिए महात्मा गांधी ने सत्याग्रह पूर्ण अहिंसात्मक आंदोलन चलाया। सत्याग्रह वह कार्य है जिससे व्यक्ति न्याय और सत्य की रक्षा के लिए अनेक कठिनाइयों के होते हुये भी उन्हें सहन करने के लिए तैयार रहे। कहते है सत्याग्रह अथवा सविनय अवज्ञा की कल्पना अमेरिका के चिंतक थ्युरो ने भी की थी और टॉल्सटॉय दोनों विचारों से परिचित थे। गांधीजी ही हैं जिसने अहिंसा की ताकत दुनिया को दिखाने में सफल हुए। महात्मा गांधी को सत्याग्रह की सफलता से नवाजे गए। इस संबंध में अमरीकी लेखक श्री होमर जैक का मत है - "सचमुच सत्याग्रह एक युगान्तकारी सामाजिक अविष्कार है। यह बुराई और हिंसा की सारी कुवृत्तियों के विरुद्ध एक अहिंसात्मक संग्राम है। यह सिर्फ महात्माओं के लिए ही नहीं अपितु सामान्य जन के लिए भी सुलभ है। यह बलहीनों का नहीं बल्कि बलवानों का अस्त्र है।"[5] देखते ही देखते सत्याग्रह ने काफी व्यापक स्वरुप धारण कर लिया था। चम्पारण सत्याग्रह का न केवल गांधीजी के सत्याग्रह इतिहास में, बल्कि आधुनिक भारत के राजनीतिक इतिहास में भी विशेष महत्व रखता है। चम्पारण की यात्रा गांधीजी के जीवन की सर्वाधिक महत्वपूर्ण यात्रा सिद्ध हुई जिसने भारत की राजनीति को नया आयाम दिया तथा सोये हुए भारतीय जनमानस में एक ऐसी चेतना का संचार किया। जिसने अपना पहला कदम उठाया तो उसे स्वतंत्रता की मंजिल तक ले गया इस सत्याग्रह के बाद भारतीय समाज की जड़ता टूटी और भारतीय समाज राष्ट्रीय भावनाओं से ओतप्रोत होकर परिवर्तन की नई शक्तियों को लेकर उभरा। इस संदर्भ में डॉ. भगवान सिंह लिखते है - "जिस तरह दक्षिण अफ्रीका में गांधीजी के सत्याग्रह का ध्येय ब्रिटिश शासन को अपदस्थ कर देना नहीं

थ, बल्कि वहाँ के गोरों के समकक्ष कालों को भी अधिकार दिलाना था. उसी तरह चम्पारण में भी उनके सत्याग्रह का उद्देश्य किसानों पर होनेवाले अत्याचार के लिए जिम्मेदार कानून को बदलना था न कि ब्रिटिश हुकुमत को अपदस्थ करना था. फिर भी इस सत्याग्रह संग्राम ने देश की राजनीति में कई नई प्रवृत्तियों को जन्म दिया जो आगे चलकर साम्राज्यवाद विरोधी चेतना एवं संघर्ष को तीव्र करने में बहुत नियामक रहीं।"[५]

९ अप्रैल, १९१७ को पंडित राजकुमार शुक्ल जी के साथ महात्मा गांधी कलकत्ता से पटना के लिए रवाना हुए। अपने सहयोगियों बाबू रामनवमी प्रसाद, बाबू गोरख प्रसाद और बाबू धरणीधर के साथ ट्रेन से मोतिहारी स्थिति का जायजा लेने के लिए पहुँचे। इस खबर से पूरे शहर में जश्न जैसे महौल दिखाई देने लगा हर कोई महात्मा गांधी से मिलने को उत्सुक दिखाई दे रहा था। इस संदर्भ में डॉ. राजेन्द्र प्रसाद ने लिखा हैं - "गांधीजी के आने से रैयतों को स्वत: बहुत प्रोत्साहन मिला और वे अपना बयान लिखने के लिए बड़ी संख्या में आने लगे। संपूर्ण चम्पादन के सरकारी अधिकारी गांधीजी के जाँच के संबंध में अपने ऊपर के पदाधिकारियों के यहाँ तोड़-मरोड़ एवं पक्षता पूर्ण प्रतिवेदन प्रतिदिन भेज रहे थे। परंतु गांधीजी बड़े विस्तार से जाँच करते हुए, विभिन्न प्रकार के साक्ष्य एकत्र कर रहे थे।"[६] वस्तुस्थिति की जानकारी लेने के पश्चात गांधीजी मितहा संघ के सचिव जे.म. विल्सन एवं प्रमंडलीय आयुक्त मि.मोर्हेडेड से मिलकर अपनी यात्रा का प्रयोजन स्पष्ट किया। लेकिन महात्मा गांधी को प्राप्त समर्थन की संख्या देखकर उन्हें सहयोग देने के बजाय अंग्रेज अधिकारियों द्वारा उन्हें धमकाया गया और तिरहुत छोड़ने को परामर्श दिया गया। इस पर महात्मा गांधी ने तिरहुत प्रमंडल के आयुक्त के पास एक पत्र भेजा जिसमें लिखा कि - "मुझे मितहों और रैयतों के संबंधों के बारे में जो बातें बतायी गयी है उनके आलोक में मैं वास्तविक स्थिति का पता लगाने के लिए यहाँ आया हूँ तथा आने का मेरा एक मात्र उद्देश्य यही है। मैं आपसे सिर्फ इतना ही चाहता हूँ कि मर्यादा के साथ शांति बनी रहे।"[७] इस संदर्भ में महात्मा गांधी ने लिखा हैं - "इस प्रकार देश को सविनय अवज्ञा का पहला व्यवहारिक सबक मिला। इस घटनाक्रम पर स्थानीय लोगों में और अखबारों में भी खुलकर आलोचना व्यालोचना हुई और मेरी जांच को आशाती प्रचार मिला।"[८] जिला छोड़ने से इन्कार करने पर गांधीजी को धारा १८८ के तहत १८ अप्रेल १९१७ को न्यायालय में उपस्थित होने का आदेश मिला, जिस गांधीजी ने सहर्ष स्वीकार किया। समायानुरूप गांधीजी न्यायालय में उपस्थित हुए और स्पष्ट शब्दों में कहा कि - मैं खेतिहरों की स्थिति के बारे में जानकारी प्राप्त करने आया था, कोई अड़ंगा खड़ा करने नहीं। मेरे सामने सवाल है राष्ट्रीयता का और सेवा का। मेरे चलते शांति में बांधा पड़े, यह मैं कतई नहीं चाहता। सरकार की दिक्कत को भी समझता हूँ, किंतु मैं लाचार हूँ। चंपारण के इन दीन-दुखियों के बीच फिलहाल मुझे रहना है, अन्यथा मेरे कर्तव्यबोध को ठेस लगेगी। विवश होकर मुझे सरकारी आदेश का उल्लंघन करना

रहा है और इसके चलते सजा भुगतने के लिए मैं तैयार हूँ। मेरे लिए कानूनी आदेश से कहीं अधिक महत्वपूर्ण है मेरी आत्मा की पुकार।"[१०] उनकी इस निर्भयता और महात्मा गांधी के पक्ष में न्यायालय परिसर में उपस्थित विशाल जनसमूह से भयभीत होकर अंग्रेज सरकार ने गांधीजी का मुकदमा वापस ले लिया। इसे गांधीजी के शब्दों में यों कहा जा सकता है - "सच्ची अहिंसा भय नहीं, प्रेम से जन्म लेती है, निस्सहायता नहीं, सामर्थ्य से उत्पन्न होती है। जिस सहिष्णुता में क्रोध नहीं, द्वेष नहीं और निस्सहायता का भाव है, उसके समक्ष बड़ी से बड़ी शक्तियों को भी झुकना ही पड़ेगा।"[११] इसके पश्चात चम्पारण के नील किसानों के दुखों को दूर करने के उद्देश्य से एक कृषक जाँच समिती का गठन किया गया, जिसमें सदस्य के रूप में महात्मा गांधी को सम्मलित किया गया। इस जाँच समिति ने विभिनन मुद्दों के आधार पर कुछ सुझाव सरकार का दिये, इन सुझावों को मान्यता प्रदान कर सरकार ने १९ नवंबर १९१७ को विधान सभा में 'चम्पारण कृषि विधेयक' पास किया गया। इसके साथ ही तिनकठिया प्रणाली जो लगभग एक शताब्दी से चली आ रही थी, समाप्त हुई। साथ ही एक अधिसूचना प्रकाशित कर दी गई, जिनके मुख्य मुद्दे इस प्रकार है -

१) तिनकठिया प्रथा को अवैध घोषित कर, समाप्त कर दी गई।
२) नील या अन्य फसलों के उपजाने हेतु आपसी सहमति के आधार पर पट्टे हो।
३) तुरकौलिया, मोतिहारी तथा पिपरा कारखानों में माजगुजारी २६% कम कर दिया गई।
४) नील उपजाने के लिए रैयतों के नाम को हटा दिया गया।
५) नील के पौधे का मूल्य वजनानुसार दर निर्धारण कर रैयत के उपर निर्धारित किया गया।
६) बिहार प्लांटर्स एसोशियन से अनुरोध किया गया कि वे कारखानों के मजदूरों निश्चित कर अनुमोदन के लिए आयुक्त के पास भेजे।

इस प्रकार चम्पारण में निलहा कोठी द्वारा किये जा रहे अमानुषी कार्य पर इस सत्याग्रह के माध्यम से रोक लगी।

अतः कहा जा सकता है कि चम्पारण-सत्याग्रह अन्याय, अत्याचार और अंग्रेजी सरकार के दमन के विरुद्ध मानव की संघर्ष शक्ति का ही अहिंसात्मक आंदोलन था। जिसने केवल चम्पारण के किसानों के अधिकारों को ही सुरक्षित नहीं किया बल्कि देश के समस्त किसानों को सुसंगठित कर, सामुदायिक रुप में संघर्ष करने की प्रेरणा भी प्रदान की। साथ ही समस्त भारतवासियों को स्वाभिमान के साथ अपना जीवन-व्यापान करने के लिए सत्याग्रह जैसी संजीवनी बुटी भी दी। आज जब समाज में नैतिकता का दिनोदिन पतन हो रहा है ऐसे घोर अनास्थावादी समय में महात्मा गांधी के विचारों को आत्मसात कर, हम भारतीय संस्कृति के शाश्वत मूल्यों को सुरक्षित रख स्वयं के साथ ही समस्त मानव-जाति का कल्याण कर सकते है। भारतीय समाज के उज्ज्वल भविष्य के

लिए महात्मा गांधी ने जो कार्य किये उन्हें संक्षिप्त में हिंदी साहित्य के मुर्धन्य साहित्यकार मैथिलीशरण गुप्त के शब्दों में यों अभिव्यक्त किया जा सकता है -

"भव में नव वैभव व्याप्त कराने आया,
नर को ईश्वरता प्राप्त कराने आया,
संदेश यहाँ मैं नहीं स्वर्ग का लाया,
इस भूतल को ही स्वर्ग बनाने आया ।"

संदर्भ संकेत :-

१) श्री.बी.एन. सिंह एवं जनमेजय सिंह - भारत में सामाजिक आंदोलन - दो शब्द - पृ.क्र. १०

२) प्रो. राम विनोद सिंह - महात्मा गांधी का चम्पारण - संपादक डॉ. ओम प्रकाश पाण्डेय - पृ.क्र. ३-४

३) डॉ. मंजुश्री झा - महात्मा गांधी का चम्पारण - संपादक डॉ. ओम प्रकाश पाण्डेय - पृ.क्र. १२६ से उद्धृत

४) डॉ. श्रीभगवान सिंह - महात्मा गांधी का चम्पारण - संपादक डॉ. ओम प्रकाश पाण्डेय - पृ.क्र. ५०-५१ से उद्धृत

५) अमरीकी लेखक श्री होम जैक

६) डॉ. श्रीभगवान सिंह - महात्मा गांधी का चम्पारण - संपादक डॉ. ओम प्रकाश पाण्डेय - पृ.क्र. ५१

७) राजेन्द्र प्रसार - चम्पारण में महात्मा गांधी - पृ.क्र. २५४

८) प्रो. राम विनोद सिंह - महात्मा गांधी का चम्पारण - संपादक डॉ. ओम प्रकाश पाण्डेय - पृ.क्र. १३

९) मोहनदास करमचंद गांधी - सत्य के प्रयोग अथवा आत्मकथा - पृ.क्र. ३७२

१०) ज्ञानेन्द्र रावत - गांधी : व्यक्तित्व विचार और गांधीवाद पृ.क्र. ७५

११) रामधारीसिंह दिनकर - संस्कृति के चार अध्याय - पृ.क्र. ५३८

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
March 2018
Special Issue-01
01

विद्यावार्ता

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)

One Day National Conference

Social Sciences,Commerce &Language

24 & 25 th February 2018

Principal

Mr.G.S.Meshram

Chief Editor

Prof. Virag Gawande

Organized by

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

&

Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ImpactFactor 5.131

27) महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेतील वृत्तपत्रांची भूमिका—एक दृष्टीक्षेप
सुरवसे एन.पी., पेठ वडगांव. || 89

28) गेरूमाटातील आदिवासींचे धार्मिक जिवन
डॉ.रोहिणी चु. देशमुख, अमरावती || 93

29) निर्मलग्राम पुरस्कार योजना व सुलकांचा सहभाग
राजु दिवाकरराव भोंगाडे, वर्धा. || 98

30) भारतीय संस्कृती—तेजोमय ज्ञानप्रदीप
डॉ. कविता होले, रामटेक || 103

31) संस्कृत वाङ्मयातील शिवस्वरूप
डॉ. नंदा ज. पुरी, रामटेक || 106

32) ललीता फालेभ्ये पारगावकर कार्यकर्तृत्व जीवन संगीताच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणादायी
प्रा. शरद गजभिये, पवनी जि.भंडारा || 111

33) कांशीराम यांच्या बहुजनांच्या प्रचाराचे साधने
डॉ. नरेंद्र कवाडे, वर्धा || 116

34) वर्धा जिल्ह्यातील हिंगणघाट नगरपालिकेच्या स्त्री—सफाई कामगारांच्या आरोग्य.....
कु. प्रतिभा सुभाष काटकर, वर्धा || 121

35) ओमप्रकाश वाल्मीकि की साहित्य में दलित विमर्श
प्रा. डॉ. साळुंखे मनिषा नामदेव, कुर्डुवाडी || 125

36) पर्यावरण आणि आरोग्य—एक अध्ययन
प्रा. अल्का दहिकर, लाखांदूर, जिल्हा भंडारा || 128

37) आदिवासी लोकसाहित्यातील सांस्कृतिक घटकांचा
प्रा.पंडित ल. काळे, अमरावती. || 132

38) जागतिकीकरणाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावरील परिणाम
डॉ. डि.एम. मोहोड, चंदा जि. अमरावती || 135

39) नागपूर जिल्ह्यातील पेंच आंतरसिंचन प्रकल्पाअंतर्गत येणाऱ्या लाभार्थी गावातील..
विजय मारोतराव रौंदे & डॉ. सतिश पुंडलीकराव इंदुरे, कामटी ||138

40) अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण संरक्षण
Fula Khandekar ||142

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

33

कांशीराम यांच्या चळवळीच्या प्रचाराची साधने

डॉ. मनेश कनाडे
पशवंत महाविद्यालय, नांदेड

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात राजकीय परिवर्तनाच्या दृष्टीने अनेक चळवळी झाल्या. विविध राज्यात या चळवळीचे नेतृत्व अनेक नेत्यांनी केले. चळवळीच्या माध्यमातून जागतिक इतिहासाच्या विश्लेषणावरून अनेक नवीन प्रवाह प्रवाहीत केले. जगातील अनेक देशातील लोक या सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीकडे आकर्षित झाले आणि या चळवळीच्या यशाची कारणे शोधू लागले. अभिरक्षित गुलामांना सामाजिक दर्जा मिळवून देणाऱ्या चळवळीतील अनेक वर्गांना कललाची लागला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मूल्या दलितांना राजकीय हक्क मिळवून देण्याकरिता संघर्ष करावा लागला. कांशीरामांनीही डॉ. आंबेडकरांचा मार्ग अनुसरून देशातच गरीब तर बाहेर आणि मलेशियात आंतरराष्ट्रीय परिषदांमधून शोषितांच्या व्यथा मांडून संपूर्ण लगाचे लक्ष आपल्या चळवळीकडे आकर्षित केले. रक्ताचा एकही थेंब न सांडता त्यांनी सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले. अशा प्रकारचे उदाहरण आपल्याला जागतिक इतिहासात क्वचितच प्रसंगी आढळून येते.

कांशीरामांनी १९६४ ते १९८४ या कालावधीत

अ) १९६४-१९७८ फुले, शाहू, आंबेडकरांचा कार्यकर्तृत्वाचा अभ्यास केला. ब) १९७८ बामसेफची स्थापना केली. क) १९८१ DS४ ची स्थापना केली. ड) १९८४ बहुजन समाज पक्षाची स्थापना करून सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक तसा राजकीय क्षेत्रात फुले, आंबेडकरांनी त्या अनेक संस्था दिल्या होत्या मात्र त्या त्या या कालखंडात गतिशील बनल्या नाही. त्या कृतिशील, गतिशील, योजनाबद्ध, ध्येयाप्राप्ती करिण्यासाठी उपलब्ध साधने, साहित्य यांचा वापर करून शासनकर्ती जमात बनविण्याचे स्वप्न बाळगले असे उत्तर प्रदेशात पूर्ण केले असे दिसते. अल्प कालावधीत बहुजन समाज पक्षाने जी डोलेपेक्षनीय कामगिरी केली त्यामागे कांशीरामांची आणि त्यांच्या चळवळीची कार्यपद्धती इतरांपेक्षा वेगळी दिसून येते.

चळवळीच्या प्रचाराची साधने :

जागृती जत्था :

कांशीरामांनी दलित-बहुजन समाजाचा अभ्यास केला. आपल्या चळवळीचा प्रचार-प्रसार करण्यासाठी अनेक तत्त्व अवलंबात केल्या. अशा तत्त्व यापूर्वी कोणत्याही चळवळीने, राजकीय पक्षाने अवलंबात केल्या नव्हत्या. त्यांची ही कार्यशैली पक्षात इतरांपेक्षा वेगळी राहिली. कांशीरामांनी प्रचारासाठी 'जागृती जत्था' या आश्रय दिला. जो गीतांच्या माध्यमातून फुले, शाहू, आंबेडकरांच्या क्रांतीकारी मिशनची जनमानस स्थिती मांडत असे. या कलाप्रकाराच्या माध्यमातून बहुजन समाजाचे लक्ष वेधून मनोरंजन तर दुसऱ्या बाजूने समाज प्रबोधन होत असे.

कांशीरामांनी DS४ च्या या 'जागृती जत्थ्यां' अतिशय कल्पकतेच्या स्थापना केली. कांशीरामजी जत्थेचे चालते होते. विविध कला व साधनांचा वापर बहुजन समाजात जाणीव जागृती करण्यासाठी करता यावा या कलामंतून त्यांनी प्रभावीपणे जागृती जत्था गाव-खेड्यात पोहचविला.

जागृती जत्थ्यामध्ये ४ ते ५ लोकांचा समावेश असे. त्यांच्याजवळ १) ढोलकी २) हार्मोनियम ३) बेन्जो असे मोजकेच साहित्य असत. पायी प्रवास करत हा जत्था गावात प्रवेश करीत असे. रात्री-अपरात्री सायकलचा वापर होत असे. गाव-खेड्यात मोकळ्या ठिकाणी हा जत्था पोहचताच ढोलकीच्या आवाजाने जनता जमा होई म्हणून पाहायला येत असे. दहा-विस लोकांचा समूह नमस्कार करून आपल्या दमदार, पहाडी आवाजात गीत गाणे सुरु करीत असे. जनता ढोलकीचे, हार्मोनियमच्या तालावर साथ देवू लागली तेव्हा DS४ काय आहे, कांशीराम काय करू इच्छितो, आपल्या महापुरुषांनी आपणास कोणता संदेश दिला आहे, आपण गुलाम का आहोत, आपल्या वाट्याला ही दरिद्रता का आली, याला कोण जबाबदार आहे, स्वातंत्र्याच्या ४० वर्षांत आपण मूलभूत हक्क, सुविधांपासून आपण का वंचित आहो यासारखे सर्मस्पर्शी, हृदयस्पर्शी विवेचन गाण्याच्या माध्यमातून जनता बहुजन जनतेपुढे मांडत असे.

गौतम बुद्धाच्या धम्माचा प्रसार-प्रसार करण्यासाठी 'अश्वघोषाने' अशाच कलाप्रकारांच्या माध्यमातून गीतांच्याद्वारे धम्माचा प्रसार केला होता. ही परंपरा मध्य काळात खंडीत झाली होती. ती लोकजागृतीसाठी पुन्हा लोकांपर्यंत प्रबोधनाचा प्रयत्न केला. कांशीरामांनी या सर्व सांस्कृतिक घटकांचे जतन करून दलित बहुजन समाजात जागृती करण्यासाठी या जागृती जत्थ्याच्या माध्यमातून जाणीव जागृती करून मूर्त रूप दिल्याचे दिसून येते.

तत्कालीन चळवळी आणि राजकीय पक्षांकडे असा

प्रकाराची प्रचाराची माध्यमे दिसून येत नाही. त्यांना त्याची गरजही भासली नाही. या चळवळी प्रस्थापनाच्या होत्या. राजकीय पक्षाचे नेते सुद्धा याच्यासाठीच रस्त्यांना दिसून येत परंतु याला कांशीरामांची चळवळ अपवाद आहे. ती स्थापनेसाठी चळवळ होती. तिच्यात ओतप्रोतपणा होता. बहुजन समाजाची मुक्तीसाठी कांशीरामांच्या चळवळीचे आदर्श होते. 'प्रबुद्ध भारताचे' स्वप्न पूर्ण करायचे होते त्यासाठी लोकशिक्षणाची, लोकजागृतीची आवश्यकता होती. कांशीरामांची बहुजन समाजातील लोकांकडे उपलब्ध असलेल्या लोकमाध्यमांचा वापर करून त्याच्यामार्फत बहुजन भारताच्या निर्मितीकडे वाटचाल चालल्याचे दिसून येते. 'जागृती जत्था' कांशीरामांच्या राजकीय चळवळीचा प्रसार-प्रचार करण्यासाठी मैलाचा दगड ठरल्याचे दिसून येते. या जागृती जत्थाने उत्तरप्रदेश, पंजाब, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, दक्षिण भारतात प्रभावीपणे काम केल्याचे दिसून येते. 'जागृती जत्था' कांशीरामांच्या सत्ता परिवर्तनाच्या धोरणांचे आधारस्तंभ ठरला असे दिसून येते.

निष्कर्ष :

वृत्तपत्र हा समाजाचा आरसा आहे. या आरशात समाजाचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक प्रतिबिंब आपण पाहू शकतो. वृत्तपत्र हे आधुनिक विकासाचे आणि लोकशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम होय. इंग्रजी राजवटीमुळेच वृत्तपत्र या देशात आले आणि विचार व मत प्रतिपादनाचे अपोष शस्त्र बनले. नरेंद्रसिंह महाजन असे म्हणतात- 'माहितीयुक्त मनोरंजन करणारी हे चार वर्तमानपत्रे ही फक्त एक हजार लोक संगीनीपेक्षाही भीतीप्रद वाटतात' यावरून वृत्तपत्राचे महत्त्व लक्षात येते.

कांशीरामांनी जेव्हा सामाजिक आंदोलनाचे भूत आपल्या खांद्यावर घेतली तेव्हा त्यांना दलित-बहुजन समाजाच्या वैचारिक प्रबोधनाची मोठी गरज वाटली. तो पर्यंत निघालेल्या [illegible] पुरेसे नव्हते. कांशीरामांच्या काळातही महाराष्ट्रात, बंगाल इतरही मासिके, वृत्तपत्रे होती परंतु ती दलित-बहुजनांच्या प्रश्नांना प्राधान्य देत नव्हती. डॉ. आंबेडकरांप्रमाणे या कांशीरामांनी आपले आंदोलन आणि स्वतःच्या मालकीच्या वर्तमानपत्रांची आवश्यकता ओळखली. बहुजन भारताचे स्वप्न पाहणाऱ्या कांशीरामांनी आपल्या [illegible] पाक्षिकी (निष्क्रियतेकडे), 'बहुजन नायक' आणि नंतर टप्प्याटप्प्याने समता आणण्यासाठी पाठीवर बहुजन पाक्षिक सुरू केले. त्यानंतर भारतभर विविधठिकाणी भागात नियतकालिके सुरू 'बहुजन समाजाचे' बहुजन नायकाचे स्वीकारण्यासाठी मदत केली होती असे दिसून येते.

क्र.	पक्ष	स्थापनेचा वर्ष व ठिकाण	संस्थापक	उद्देश	विशेष
१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
५	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
७	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
८	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
९	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
११	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१५	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१७	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१८	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१९	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

कांशीरामांनी (१९९१) बहुजन नायक, बहुजन संगठन विचार विमर्शासाठी २५ मार्च १९९४ पृ. १२५

केंद्र बिंदू :

अ) आंबेडकरी चळवळीला संकुचित जातीतल्या बंदिवासातून मुक्त करून दलित-शोषित बहुजन समाजाच्या दास्यत्वात पोहचविण्याचा शिवाय या देशातील मनुवादी वृत्तीना जायनाट होणार नाही. जातीला जातीयवादी शक्तीच्या दुष्ट कारस्थानांचा चोरकाढने अभ्यास करून बहुजनांचा जन्मजात शत्रु कसा ब्राह्मणवर आहेत हे लक्षात घेवून त्यांचा निःपात करण्याकरीता कोणते उपाय योजले पाहिजेत याचा चिकित्सक विचार करणे जरूरी होते.

ब) सामाजिक परिवर्तन क्रांतीच्या आणि सुधीवादी मार्गाने घडवून आणावयाचे होते.

क) बौद्ध, ख्रिश्चनी, मुसलमान, शिख, जैन, पारसी, यहूदी या सर्वांना समता, बंधुभाव व न्यायावर आधारित समाजव्यवस्था स्थापन करणे आवश्यक होती ही चिरंतन मूल्ये आंबेडकरी चळवळीशिवाय कोणत्याही चळवळीत येणार नाही हे सत्य सर्व घटकांना पटवून देणे आंबेडकरी विचारवंतांचे कर्तव्य होते.

आंबेडकरी चळवळ मूलतःच सर्वसमावेशक (Mass based) व व्यापक (Board based) आहे. तिला पारंपरिक कार्यकर्त्यांच्या संघाची (Cader Based) नसत होती. ही उणीव कांशीरामांनी भरून काढण्याकरीता आणि आंबेडकरी चळवळीला चळवळीच्या रूपात प्रस्थापित करण्याकरीता केडर कॅम्पची आवश्यकता

मांसली.

केंद्र केंद्रामध्ये कांशीरामजी वामसेफ चे बेक टू सोसायटी आणि बहुजन समाज पक्षाच्या कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण देत असे. कार्यकर्ता कसा असावा -

१. Planning - म्हणजे त्याच्या जवळ येणारे, पैशाचे व वृद्धीचे नियोजन असावे, केव्हा, कुठे व काय करायचे याचे त्याला भान असावे.

२. Organization - त्यांच्यात माणसे जोडण्याची गुणवत्ता असावी. भारतात ६००० जाती आहेत. ते जोपर्यंत जोडणार नाही, तोपर्यंत बहुजन समाज जगणार नाही. योग्यता जोडण्याची असावी, तोडण्याची नसो.

३. Staffing - आपल्या प्रत्येक कार्यकर्त्यांची माहिती व त्याच्याकडे कोणते काम दिले आहे याची जाणीव असलीच पाहिजे किंवा कोणता केंद्र कोठे उपयुक्त ठरेल हे ठरवण्याची पात्रता असावी.

४. Direction - दिशानिर्देश स्पष्ट असावे. कोणाच्याही मनात गोंधळ नसावा. एकदा निश्चित झाले की त्याप्रमाणे कार्य केले पाहिजे.

५. Co-operation - कार्यकर्त्यात व केंद्रामध्ये परस्परसहकार्य सहकार्याची भावना असावी. परस्पर संवाद असावा.

६. Reporting - काहीही झाले तरी त्याची खबर बातमी मिळता च केंद्र संचालक दिलीच पाहिजे. वरिष्ठांना अंधारात ठेवू नये.

७. Budgeting - कोणत्याही कार्यक्रमाचे अंदाजपत्रक आवश्यक आहे. जमाखर्चाचा हिशोब तंतोतंत असला पाहिजे. जनतेच्या पैशातून आपले लोड पूर्ण केल्या जाता कामा नये.२

कार्यकर्त्यांचे व्यक्तीत्व कसे असावे त्यासाठी -

१. Personality - कार्यकर्त्यांनी व्यक्तीत्व त्याच्या कार्याला साजेसे असावे. तो जेथे जाईल तेथे विश्वास निर्माण केला पाहिजे.

२. Matter - कार्यकर्ता सुशिक्षित कर्मचारी असावा. आपल्या कार्यासाठी त्याने वेळ काढला पाहिजे.

३. Energy - त्याच्यात लोकांना शिक्षित करण्य व संघटीत करुन संघर्ष करण्याची प्रेरणा निर्माण करता आली पाहिजे.

४. Space - त्याला आपल्या स्वतः, कामाचे नियोजन व केंद्रीय भेटण्याचे भान असावे. समोर स्थानिक समस्या व विषय वर पर्यंत पोहचायचे व केंद्रातील आदेश व संदेश खेड्यापर्यंत पोचवायचे.

५. Time - कोणत्याही परिस्थितीत त्याने वेळ पाळावा. वेळेचे बंधन स्वीकारावे.२

वामसेफ बी. एम. फोर. व ब. स. पा. चा केंद्र कसा असावा या संदर्भात उपरोक्त विवेचन दिसून येते. संघटना किंवा पक्ष उभारणी / बांधणी करताना कांशीरामजींनी आपल्या सोबतची प्रामाणिक असणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण स्वतः घेतले. या केंद्रच्या माध्यमातून कांशीरामजींनी बहुजन समाज पार्टीची इमारत उत्तर प्रदेशात कशी केली असल्याचे दिसून येते. 'समाजात परत देणे' चा भावनेतून प्रशिक्षित कार्यकर्ता कांशीरामजींनी निर्माण केला. हे कांशीरामांच्या केंद्र केंद्रचे खास वैशिष्ट्य होते असे दिसते.

पॅंटींग पध्दती :

कांशीरामजींनी प्रचाराच्या विविध आणि अत्याधुनिक पध्दती विकसित केल्या होत्या. निवडणूकीच्या, जाहीरसभेच्या, केंद्रसंमेलन आणि त्याच्या सोबत 'पॅंटींग पध्दती' हा अभिनव उपक्रम कांशीरामांनी भारतभर राबविले असे दिसून येते.

पॅंटींग हे लोकजागृतीकरीता प्रभावी माध्यम आहे हे बाबासाहेब कांशीरामाने ओळखले होते. गाव-खेड्यातील बहुजन समाज अशिक्षित असून त्यांच्यापर्यंत आपले विचार कालबध्द पोहचणार नाही आणि पोहचलेही तरी ती त्यांना समजत येणार नाही आणि म्हणून त्यांनी सर्वसामान्य माणसांना समजेल अशा सोप्या, सुटसुटीत सुबोध उदाहरणे पॅंटीग गाव-खेडे, शहरात, नगरात, राजधानीच्या ठिकाणी करण्याचे ठरविले. हे काम कमी खर्चाचे आणि जास्त परिणामकारक होते.

बहुजन समाज पक्षाचा निवडणूक प्रचार करतांना प्रथम मिटींगवर हत्ती व कांशीराम यांचे नाव असायचे. कारण मतदाराचे नाव व पार्टीची पॅंटींग असायची. समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व न्यायाचा संदेश पॅंटींगद्वारे दिलेला दिसत असे. ह्यामुळे पॅंटींगमुळे भारतात क्रियाशील झाला. अल्पावधीत आणि सुबोध अक्षरातील लिहलेली पॅंटींग पाहून विरोधक बहुजन समाज पार्टीला 'मिनीएरची पार्टी' असे उपहासाने म्हणत असत पण १९९४ नंतर च पॅंटींगने भारतातील विविध प्रांतात 'विरोधकांना हरविणारी पार्टी' म्हणून बहुजन समाज पार्टीची दखल जगाला घ्यायला भाग पाडली. ही किमया कांशीरामांच्या पॅंटींग पध्दतीने करुन दाखविली. अशा प्रकारची पॅंटींग आणि प्रचाराची तऱ्हा महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांकडे दिसून येत नाही. तो कांशीरामांच्या बहुजन समाज पक्षाच्या पॅंटींग वैशिष्ट्य होती. तेथे बसपाला उत्तरप्रदेशात सिध्दीयाली पार्टी बनविले.

या पॅंटींगच्या पध्दती प्रस्थापित पक्ष आणि विरोधकांनी घेतला. त्यांनी या पॅंटींगच्या विरोधात निवडणूक आयोगाकडे तक्रारी करुन पॅंटींगवर काही निर्बंध लादले.

१. सार्वजनिक जागेवर २. सरकारी इमारतीवर ३. घरमालकाची लेखी परवानगी, वगैरेशिवाय पॅंटींग लावता येणार नाही.

विरोधक आणि निवडणूक आयोगावर बहुजन समाज

पाठीच्या पट्टेरी [illegible]

कांशीरामचे आणि [illegible] दिसून येते. याबद्दलच [illegible] पराच्या भितीवर [illegible] बनायचे आहे' कांशीरामचे [illegible] खेड्यातील [illegible] शासनकर्ती जमातची [illegible] पक्षाची घाटण्यात [illegible]

सायकल मार्च :

नौकरीचा [illegible] प्रतिज्ञा केल्या होत्या. यही [illegible] कठोरिले होते. तेव्हा [illegible]

१) डी. बाबासाहेब [illegible]

२) भारतातील [illegible]

३) आणि त्यासाठी [illegible] शक्ति याची होती.

भारतात सात लाख [illegible] लोकसाठ्यांपेक्षा मंत्री [illegible] करून आपला उद्देशिकेत [illegible] आहे. सायकल हे एक साधन [illegible] उपलब्ध आहे. कांशीरामजी [illegible] ठरविले.

कांशीरामचे क्षेत्र [illegible] विशाल होता. 'सम्राट अशोक [illegible] साध्य करायचाचे होते. पण त्यासाठी [illegible] लहान साधनाचा वापर करून [illegible] संकल्प केला त्यासाठी मला [illegible] कांशीरामजी स्वतः गेले गाव [illegible] भारतातील बहुजन समाजाला [illegible] बाबासाहेब आंबेडकर त्यांचे नाव [illegible]

कांशीरामांनी सायकलवर [illegible] समाजाशी संपर्क साधून एक [illegible] कांशीराम म्हणाले, "सायकल [illegible] समान का सामाजिक चित्र दिसू लागले".

कांशीरामांच्या संदर्भात सायकलचे महत्व :

एकदा पुण्यतील [illegible] उठली. तो फोरीला गेली. तेव्हा [illegible] आणि आपला क्रोध त्यांनी [illegible]

[illegible] सायकलची [illegible] आनंदोत्सव झाले. [illegible] कांशीरामजी म्हणाले, "सायकल [illegible] मूवमेंट को [illegible] है। इसी साईकिल पर [illegible] मूवमेंट को बढाने के लिए घूमता हूँ।"४

[illegible] सुरक्षा संगम यात्रेकरीता दिसून [illegible] कांशीरामांनी बहुजन [illegible] सायकलवरून अनेक 'सायकल मार्च' [illegible] विचारांचा प्रसार-प्रचार [illegible] कार्यकर्त्यांचे संमेलन [illegible] सायकल यात्रेचे महत्व सांगितले, [illegible] सायकल हे गरीबांचे वाहन [illegible] सायकल वर बसून [illegible] सायकल चा साठा देण्या साठी [illegible] पैसे नव्हते. [illegible] ५ पैसे है। अगर सर्वेक्षण करे तो [illegible] सायकल है। इसलिए सहाय कांशीरामजी पक्षाच्या [illegible] मेरे पास आये, तब मैं ५ पैसे मुझे दे दो, तभी मैं साईकिल [illegible] ५ पैसे संकलन कांशीरामजी पुढील [illegible]

संकल्प, साहस, त्याग :

[illegible] संघर्ष करा' या डॉ. बाबासाहेब [illegible] कांशीरामजी सूत्रानुसार [illegible] त्यासाठी [illegible] त्यांनी देशभर गांव-खेडे [illegible]

[illegible] ३. सभा चे आयोजन करून शेतकरी, [illegible] कामगार, निरक्षीत लोक, विद्यार्थी [illegible] यात्रेतील [illegible] संमेलने आणि मेळाव्याद्वारे [illegible]

[illegible] दलित-बहुजन समाजाला संघटित [illegible] सायकल यात्रेचे आयोजन करून त्यांच्यामध्ये [illegible] राज्यस्तरीय संमेलनाचे आयोजन करत [illegible] आणि स्वाभिमानाचा संदेश पोहचविला.

[illegible] समाजातील संत-महापुरुषांचा सन्मान [illegible] 'जयंत्या', 'मेळा', 'स्मृतिदिन' साजरे करून [illegible]

[illegible] कार्यकर्त्यांचे संघटन करण्यासाठी

कार्यकर्त्यांनी कार्यकर्ता मेळाव्याचे आयोजन करून त्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी लोकशाही संमेलने आयोजित केली.

सामाजिक आणि आर्थिक मुक्ती आंदोलनाच्या कार्यक्रमांतर्गत देशभर, राष्ट्रीय पातळीवर मोठमोठ्या सभांचे आयोजन करण्यात आले.

पूर्ण कराराचा धिक्कार करण्यासाठी देशपातळीवर संमेलनांचे आयोजन, निवडणुकीच्या प्रचारासाठी राष्ट्रीय सभांचे आयोजन संविधानाच्या सन्मानार्थ देशभर सायकल मार्च, मोहल आयोजनाच्या समर्थनार्थ देशपातळीवर सभा, संमेलने आणि आंदोलनाचे आयोजन, लखनऊ, जातीभेद, भाईचारा यासारख्या विषयावर अनेक परिषदांचे आयोजन लोकशाही च्या मार्गाने कांशीरामांनी संमेलन, मेळावे, सभा, धरणे यांचे यशस्वीपणे आयोजन केल्याचे दिसून येते. यामुळेच चळवळीला मुलेही मिळाले म्हणूनच ते नेता म्हणून शांतीयाग, अहिंसायाग पुरस्कार कांशीरामांनी केल्याचे दिसून येते.

सभा, मेळावे, संमेलन यासाठीचा कार्यकर्त्यांची अलोट गर्दी दिसून येत होती. हे लोक भाडोत्री नव्हते. स्वयंस्फूर्तीने स्वतःखर्चाने तन-मन-धनाने समर्पित झालेले शिस्तप्रिय कार्यकर्ते होते. कांशीरामांनी देशभर राष्ट्रीय सभांचे आयोजन करून देशातील अलबत्तर होऊन गेलेल्या नेत्यांनी जशा सभा घेतल्या होत्या त्या सभांचे रेकॉर्ड मोडीत काढले आणि नवा उच्चांक गाठला. कांशीरामांचे भाषण ऐकण्यासाठी लोक दिवसभर उन्ह, वारा, पाऊस यांची पर्वा न करता यायी, सायकल, ट्रक, गाड्री, रेल्वेनी प्रवास करून येत असे त्यामुळे सभास्थळी लोकांनी उभे राहण्यासाठी जागा मिळत नसे. रोडवरती उभे राहून दलित-बहुजन समाज कांशीरामांचे भाषण ऐकत असे.

वर्तमानस्थितीत राजकीय पक्षाच्या नेत्यांना सभेसाठी कसे येतून लोकांना एकत्रित आणावे लागते. ही परिस्थिती आहे. कांशीरामजी या प्रकाराला अपवाद आहे. या कांशीरामांतील वेगळेपणा त्यांनी घेतलेल्या सभा, संमेलने, मेळाव्यामधून दिसून येते.

उपरोक्त जागृती जत्था, शिष्टमंडळाचे, केडर कॅम्प, पॅटीग पथके, सायकल मार्च, सभा, संमेलन, मेळावे ही कांशीरामांच्या चळवळीची संघटन-शोषण बहुजन समाज जागृतीची साधने असल्याचे दिसून येते. आधुनिक भारताच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासात या अभिनव साधनांनी एक नवा इतिहास रचल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

१. फुले-शाहू-आंबेडकरी चळवळ गतिमान करण्यासाठी कांशीरामांनी जी साधने वापरली ती कमी खर्चाची व जास्त परिणामकारक ठरली आहे. कांशीरामांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या आंदोलनाचा समग्रपणे अभ्यास केल्यास ठळकपणे दिसून येते.

२. जागृती जत्था, शिष्टमंडळाचे, केडरकॅम्प, पॅटीग पथके, सायकल मार्च, सभा, संमेलने, मेळावे इत्यादी ही कांशीरामांच्या चळवळीच्या यंत्रणेपैकीची सर्वांसाम उदाहरणे म्हणता येतात.

३. बहुजन भारताची जडण-घडण करताना अनेक अभिनव उपक्रम राबवून उपलब्ध साधनांचा वापर करून फुले-शाहू-आंबेडकरांची चळवळ गतिमान करून प्रस्थापित व्यवस्थेवर एक मोठे आव्हान उभे केले असे स्पष्टपणे दिसते.

४. दोन पाय आणि दोन चाकांची सायकल आणि सायकल मार्च कांशीरामांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी दलित बहुजन समाजाला उर्जास्रोत च्या रूपाने दिल्याचे चळवळीत दिसून येते.

५. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतातील उत्तर प्रदेशासारख्या सर्वात मोठ्या राज्यात परिवर्तनाच्या चळवळीतून कांशीरामांनी समतेच्या बहुजन समाजातील अनेक समकुवत घटकांना सत्तेची दालने खुली करून दिली. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीतील आंबेडकरोत्तर 'कांशीराम' युगे हिरो ठरले असे म्हणता येते.

संदर्भग्रंथ सूची :

०१. मेश्राम योगराज रामदास, महानायकाचा महाप्रवास, आपु. हिरनवाई योगराज मेश्राम, श्रीनगर खाई, गोंदिया, २०१० पृ.३०९

०२. मेश्राम योगराज रामदास, महानायकाचा महाप्रवास, आपु. हिरनवाई योगराज मेश्राम, श्रीनगर खाई, गोंदिया, २०१० पृ.३८०

०३. रामचंद्र, हमारे मान्य मान्यवर कांशीराम, सम्यक प्रकाशन, ३२/३ पश्चिमपुरी, नई दिल्ली २०१० पृ. ३१

०४. रामचंद्र, हमारे मान्य मान्यवर कांशीराम, सम्यक प्रकाशन, ३२/३ पश्चिमपुरी, नई दिल्ली २०१० पृ. ३१

०५. रामचंद्र, हमारे मान्य मान्यवर कांशीराम, सम्यक प्रकाशन, ३२/३ पश्चिमपुरी, नई दिल्ली २०१० पृ. ३१

• कांशीराम (लेख) - बहुजन नायक, (चौ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती विशेषांक), गितावली प्रेस, नागपूर १४ ऑप्रिल १९९५

❑❑❑

Bharatiya Vidya Mandir Amravat's

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

(Affiliated To Sant Gadge Baba Amaravati University,Amravati)

One Day National Conference

Social Sciences,Commerce &Language

24 & 25 thFebruary 2018

Principal

Mr.G.S.Meshram

Chief Editor

Prof. Virag Gawande

Organized by

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

&

Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

27) महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेतील वृत्तपत्रांची भूमिका—एक दृष्टीक्षेप
सुरवसे एन.पी.,पेठ वडगांव. || 89

28) मेळघाटातील आदिवासींचे धार्मिक जिवन
डॉ.रोहिणी यु. देशमुख, अमरावती || 93

29) निर्मलग्राम पुरस्कार योजना व युवकांचा सहभाग
राजु दिवाकरराव भोंगाडे, वर्धा. || 98

30) भारतीय संस्कृती—तेजोमय ज्ञानप्रदीप
डॉ. कविता होले, रामटेक || 103

31) संस्कृत वाङ्मयातील शिवस्वरूप
डॉ. नंदा ज. पुरी, रामटेक || 106

32) ललीत कलेमध्ये पाश्चात्य कलाकारांचे जीवन संगीताच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणादायी
प्रा. शरद गजभिये, पवनी जि.भंडारा || 111

33) कांशीराम यांच्या चळवळीच्या प्रचाराची साधने
डॉ. नरेश कवाडे, वर्धा || 116

34) वर्धा जिल्हयातील हिंगणघाट नगरपालिकेच्या स्त्री—सफाई कामगारांच्या आरोग्य.....
कु. प्रतिभा सुभाष काटकर, वर्धा || 121

35) ओमप्रकाश वाल्मीकि के साहित्य में दलित विमर्श
प्रा. डॉ. साळुंखे मनिषा नामदेव, कुर्डूवाडी || 125

36) पर्यावरण आणि आरोग्य—एक अध्ययन
प्रा. अल्का दहिकर, लाखांदूर, जिल्हा भंडारा || 128

37) आदिवासी लोकसाहित्याची सांस्कृतिक वाटचाल
प्रा.पंडित ल. काळे, अमरावती. || 132

38) जागतिकीकरणाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावरील परिणाम
डॉ. डि.एम. मोहोड, येवदा जि. अमरावती || 135

39) नागपूर जिल्हयातील पेंच जलसिंचन प्रकल्पाअंतर्गत येणाऱ्या लाभार्थी गावातील...
विजय मारोतराव रोडे & डॉ. सतिश पुंडलीकराव डुडुरे, कामठी ||138

40) अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण संबंध
Fula Khandekar ||142

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

34

वर्धा जिल्हयातील हिंगणघाट नगरपालिकेच्या स्त्री–सफाई कामगारांच्या आरोग्य विषयक परिस्थितीचे अध्ययन

कु. प्रतिभा सुभाष काटकर
(गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख) यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

****

प्रस्तावना :

प्राचीन काळातील स्त्रिया या सर्वच क्षेत्रांमध्ये काम करीत होत्या. परंतु वैदिक काळात पुरूषप्रधान समाजव्यवस्थेला महत्व प्राप्त झाल्यामुळे स्त्रियांनी गृहिणी राहणे अधिक चांगले समजले जात होते. त्यांनतर म्हणजे मध्यकाळापासून तर आजच्या आधुनिक युगापर्यंतही मजुरी करण्याचे काम फक्त कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियाच करीत होत्या. मध्यम व उच्च वर्गातील स्त्रियांनी बाहेर काम करणे हीन मानले जात होते, परंतु आज परिस्थिती बदलली आहेत. या प्रवृत्तीमुळे स्त्री कामगारांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसून येत असली तरी पण ही संख्या अत्यंत अल्प आहे.

आतंरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या अहवालानुसार स्त्री कामगारांची संख्या स्त्रियांच्या एकूण संख्येच्या १/३ असावयास पाहिजे. आंतराष्ट्रीय श्रमसंघटनेने संकलित केलेल्या आकडेवारीनुसार भारतीय स्त्रियांपैकी फक्त १३.२ टक्के स्त्रिया आर्थिकदृष्टया कामगार या क्षेत्रात मोडतात.

१९५१ ते १९९७ या २० वर्षाच्या काळात सर्वच क्षेत्रांत झपाटयाने विकास घडून आला. तसेच रोजगारांच्या सोयींचाही विस्तार झाला. स्त्रियांना बऱ्याच संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या पण स्त्री कामगारांच्या सहभागात वाढ होण्याऐवजी स्त्री कामगारांचे एकूण कामगारांशी असलेले प्रमाण कमी होत गेले.

एकीकडे भारताची दिवसेंदिवस प्रगती होत आहे. सर्वच क्षेत्रांत विकास घडून येत आहे. रोजगारांच्या सोयीही बऱ्याच प्रमाणात होत आहेत. स्त्रियांचे शिक्षण व जागरूकता यामध्ये वाढ झाली आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत स्त्रिया पुरूषांशी स्पर्धा करीत आहेत. तर दुसरीकडे सर्व अनुकूल परिस्थिती असूनही स्त्रियांचा पाहिजे तेवढा सहभाग दिसून येत नाही.

स्त्री कामगारांच्या समस्या :

मुनींनी व ऋषींनी वेदांत व पुराणात स्त्रियांचे महत्व वर्णन केलेले असले तरी प्रचलित भारतीय समाजव्यवस्थेत मात्र स्त्रियांना दुय्यम व गौण स्थान आहे. पुरूषप्रधान समाज व्यवस्थेत असलेले स्त्रियांचे दुय्यम स्थान, स्त्री–पुरूषांच्या वेतनातील विषमता, अशिक्षितपणा, बेरोजगारी, नोकरी व्यवसायात स्त्रियांच्या मुक्त प्रवेशासंबंधीचे नकारात्मक धोरण, 'चूल आणि मूल' या चौकटीत बहुसंख्य स्त्रियांची झालेली जखडणूक, कुपोषणातून उद्भवणाऱ्या आरोग्यविषयक तसेच आर्थिक समस्या, स्त्रियांना आजही भेडसावत आहेत.

सफाई कामगार :

राज्यात अंदाजे ३५ लाख सफाई कामगार आहेत. त्यापैकी केवळ मुंबईत पंधरा लाखांपेक्षा जास्त सफाई कामगार असंघटित आहेत. त्यांच्या सामाजिक सुरक्षेसाठी 'सफाई कर्मचारी कल्याण बोर्ड' स्थापन केले जाणे आवश्यक आहे, असे त्यांचे मत आहे. नुकताच राज्य सरकारने सफाई कामगारांना ते राहत असलेल्या घरांची मालकी देण्याची मागणी मान्य केली आहे. परंतु ठेकेदारी पद्धत बंद करावी अशी त्यांची मागणी अजूनही प्रलंबित आहे.

सफाई कामगारांचे सेवावृत्ती जीवन :

दिवस उजाडल्यापासून मावळतीला जाईपर्यंत केवळ कचऱ्यातच वावरणे ही सोपी गोष्ट नाही. कचरा मग तो ओला असो, कुजलेला असो, दुर्गधयुक्त असो किंवा किडे पडलेला असो. पालिका आणि नगरपालिकांच्या सफाई कामगार हे काम मनापासून करतात. कचरा उचलायचा आणि गाडीत टाकायचा. पाच दहा मिनिटात सगळे साफ. जिथे सर्वसामान्य माणसे नाक मुठीत धरून चालतात तिथे सफाई कामगार एकरूप होऊन काम करतो. सफाई कामगारांचे जीवन हे

आरोग्य विषयक सुविधांचा अभाव:—

अनु क्र.	सुरक्षा साहित्य	स्त्री सफाई कामगार संख्या	%
१	आरोग्य तपासणी न होणे	८५	९२.३९
२	योग्य उपचार पध्दती न मिळणे	४०	४३.४७
३	वैद्यकीय अधिकारी योग्य वागणूक न देणे	३०	३२.६०
४	औषधोपचारासाठी वैद्यकीय व आर्थिक मदत न मिळणे	९०	९७.८२

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, ९२ स्त्री सफाई कामगारांपैकी ८५ सफाई कामगारांना आरोग्य तपासणी मिळत नाही. तसेच योग्य उपचार पध्दती व वैद्यकीय मदत मिळत नाही असे स्पष्ट केले.

निष्कर्ष:— प्रस्तुत अध्ययनामध्ये खालील निष्कर्ष काढता येतात.

१. स्त्री सफाई कामगारांची कुटूंब, विभक्त कुटूंब पध्दती असल्याचे दिसून आले.

२. ३१ ते ४० वर्ष वयोगटातील सफाई कामगारांचे प्रमाण जास्त आहे.

३. स्त्री सफाई कामगारांचे काम शारिरीक कष्टाचे आहे.

४. स्त्री सफाई कामगारांना आरोग्य विषयक सुरक्षीततेची साधणे पुरविली जात नाही. म्हणून आजाराच्या समस्या उद्‌भवतात.

५. सफाई कामगारांना अत्यंत घाणीत शहर स्वच्छतेची कामे करावी लागतात.

६. स्त्री सफाई कामगारांमध्ये शैक्षणिकदृष्टया प्रचंड मागासलेपणा आहे.

७. समाज या कामगारांकडे हिनतेच्या भावनेतून पाहतो.

८. वार्षिक उत्पन्न कमी असल्यामुळे द्रारिद्रय रेषेखालिल जीवन जगतात.

९. त्यांच्या पगारांमध्ये अनियमीतपणा दिसून येते.

शिफारशी:—

१. स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी या कामगारांच्या सुविधांकडे गांभीर्याने लक्ष पुरविले पाहिजे.

२. काही स्त्री सफाई कामगार व्यसनाधीन आहे. त्यामुळे त्यांना व्यसनाचे दुष्परिणामांचे महत्व पटवून देण्यासाठी चर्चा शिबीरे, कार्यशाळा घ्यायला पाहिजेत.

३. या सफाई कामगारांच्या मुलांसाठी शिक्षणाची सोय योग्य सवलतीसह सरकारने करणे गरजेचे आहे.

४. त्यांचे पगार नियमीत व वेळेवर करावेत.

५. स्त्री सफाई कामगारांच्या मुलांकरीता पाळणाघर, बालभवन यासारख्या सोई करणे आवश्यक आहे.

६. धुळ, दुर्गंधी, नाल्याचे व गटारांचे दुषित पाणी ई. पासून संरक्षण करण्यासाठी सफाई कामगारांना सुरक्षा साधणे नियीमत उपलब्ध करून दयावीत.

७. स्त्री सफाई कामगारांच्या कामाचे स्वरूप आरोग्यास धोका पाहचविणारे असल्यामुळे अशा कामापासून त्यांचे रक्षण करण्यासाठी त्यांना संरक्षण साधण सामुग्री पुरविण्यात यावी.

संदर्भ सूची

१. भांडारकर, पु. ल. (१९८७). सामाजिक संशोधन पद्धती. नागपूर:महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ

२. जोसेफ, एम. (१९९८). कामकरी महिलांच्या समस्या. नागपूर:केंद्रीय कामगार शिक्षण मंडळ

३. Laxmi, M. (1997). The Mehatars or Bhangis in Hyderabad City. Hyderabad : Hyderabad University, Unpublished Thesis.

४. Sacchidananda. (2001). People of the Bottom – A Portrait of a Scavengers. New Delhi : Concept Publishing Company

५. Sharma, Rama. (1982). Scavengers in Indian Society. New Delhi : M.D. Publications Pvt. Ltd.

६. Shrivastava, B.N. (1997). Manual Scavenging in India : A Disgrace to the Country. New Delhi : Concept Publishing Company.

□□□

PRINT ISSN : 2395-6011
ONLINE ISSN : 2395-602X

Technoscience Academy

IJSRST

Recent Trends in Synthesis and Characterization of Futuristic Material in Sciences for the Development of Society

Organised by

Late. Bhaskarrao Shingne Arts, Prof. Narayanrao Gawande Science & Ashalata Gawande Commerce College Sakharkherda, Th-Sindkhedraja, Dist-Buldana, Maharashtra, India

VOLUME 4, ISSUE 1, JANUARY-FEBRUARY-2018

INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH IN SCIENCE & TECHNOLOGY

Email : editor@ijsrst.com Website : http://ijsrst.com

Recent Trends in Synthesis and Characterization of Futuristic Material in Sciences for the Development of Society, (NCRDFMDS-2018)

13th, January 2018

In Association With

International Journal of Scientific Research in Science and Technology

Print ISSN: 2395-6011 Online ISSN : 2395-602X
UGC Approved Journal [Journal No : 64011]

Volume 4, Issue 1, January-February-2018

International Peer Reviewed, Open Access Journal

Organised by

Late. Bhaskarrao Shingne Arts, Prof. Narayanrao Gawande Science & Ashalata Gawande Commerce College Sakharkherda, Th-Sindkhedraja, Dist-Buldana, Maharashtra, India

Sponsored By

Indian National Science Academy, Delhi, India

Published By
Technoscience Academy
(The International Open Access Publisher)
[www.technoscienceacademy.com]

National Conference on Recent Trends in Synthesis and Characterization of Futuristic Material In Science for the Development of Society (NCRDAMDS-2018)
In association with
International Journal of Scientific Research in Science and Technology

Synthesis and Structural Characterization of Nickel Oxide-Polyaniline Nanocomposite

A. I. Nandapure*1, B. I. Nandapure2, S. B. Kondawar3
[1]Department of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, Maharashtra, India
[2]Department of Physics, Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur, Maharashtra, India
[3]Department of Physics, RTM Nagpur University, Nagpur, Maharashtra, India

ABSTRACT

Nickel oxide polyaniline nanocomposite (NiO-PANI) was synthesized by in situ polymerization technique in sulphuric acid medium with ammonium persulphate as an oxidizing agent in the presence of synthesized nanoparticles NiO as reinforcing filler so as to study the effect of filler nanoparticles on the properties of the conducting polyaniline. The synthesized nanocomposite was characterized by Transmission Electron Microscopy (TEM), Fourier transform infrared spectroscopy (FTIR), Ultraviolet visible spectroscopy (UV). TEM pattern shows uniform NiO-PANI nanoparticles having diameter 20nm. FTIR spectroscopy shows that NiO nanoparticles get electrostatically bound to the specific sites of polyaniline. UV- visible spectroscopy shows that coating of NiO nanoparticles on PANI backbone.

Keywords: Conducting Polymer, Polyaniline, Nano Nickel Oxide, Nanocomposite, TEM, FTIR.

I. INTRODUCTION

Polymer nanocomposites containing inorganic particles have attracted great attention as they can combine the advantages of both polymer and inorganic nanoparticles. The conducting polymers have emerged as a new class of materials because of their mechanical strength, electrical conductivity and stability. By proper doping the conductivity of these materials can be varied from semiconducting to metallic regime, which has offered new concept of charge transport mechanism. Hence PANI is useful in wide area of application such as solar energy conversion, rechargeable batteries, electro chromic displays, electrochemical sensors, capacitors and active corrosion protector. Due to ease of synthesis, processing environmental stability and low synthetic cost, polyaniline is probably the most important industrial conducting polymer today. Preparation of composites of conducting polymer (PANI) has been considered to provide a suitable solution to the processibility problem [1-3]. These nanocomposites have the ability to enhance their material properties with suitable mechanical and physical characteristics. Therefore, there has been increasing interest of the researchers for the preparation of nanocomposites based on PANI.

The preparation of PANI composites with nano nickel oxide particles has also created great interest because of their multifunctionality. To obtain materials with synergetic advantage between PANI and inorganic nanoparticles, various composites of PANI with inorganic nanoparticles such as Fe_3O_4, NiO [4-7], $BaTiO_3$, ZnO [8] PANI-CNT [9-11] are reported. We present here the preparation of NiO nanoparticles by chemical precipitation method and used it for the preparation of nanocomposites. In this paper we report the synthesis and effect of nickel oxide as nanosized filler on the structural characterization of the conducting polyaniline nanocomposite.

II. METHODS AND MATERIAL

All chemicals used in this experiment were of reagent grade and used without any further purification. Nickel carbonate hexahydrate ($NiCo_3.6H_2O$) was purchased

from Merck, sodium hydroxide (NaOH) was purchased from Sigma-Aldrich. Ethyl alcohol and acetone were received from Merck. All solutions were prepared with deionized water.

Transmission electron microscopy image was obtained using Jeol/JEM-2100 TEM with resolution 2.3Å. FTIR spectra were performed on Thermo Nicolet, FTIR-370A Spectrophotometer in the wavelength range of 400–4000cm^{-1}. The optical absorption spectra was carried out using UV-5000 double beam spectrophotometer.

A. Synthesis of NiO nanoparticles and PANI/NiO nanocomposites

Among various soft chemical methods for preparing nanooxide materials, chemical precipitation method is widely used due to the process simplicity. This technique offers several unique advantages over other methods including easy work-up, low temperature processing, short reaction time, and production of inorganic nanomaterials with narrow size distribution. Nickel oxide (NiO) nanoparticles were prepared by the simple approach of chemical precipitation method in which, 1gm starch solution prepared in 100ml distilled water was added in 0.1M nickel carbonate hexahydrate ($NiCo_3.6H_2O$) solution and the mixture was stirred at room temperature for 1 h. Then 1M sodium hydroxide (NaOH) was added drop wise in the solution under constant stirring for 2h. After complete addition of sodium hydroxide, the solution with light green ppt was filtered using membrane filtration assembly and washed with deionized water and ethanol to remove the impurities and then dried at 70°C in hot air oven [12]. Dried sample was treated at different temperatures in order to maintain the stability of compound. The color of the sample was changed from green to faint gray at 100°C to 700°C.

This nickel oxide is used to prepare NiO-PANI nanocomposites. The synthesized NiO nanoparticles were incorporated in PANI matrix by an in-situ chemical oxidative polymerization [13].

III. RESULTS AND DISCUSSION

A. TEM analysis

"Figure 1A, 1B" shows TEM images of NiO, NiO-PANI nanocomposite. TEM image (A) indicated that compact arrangement of NiO nanoparticles have rough spherical morphology and average particle size of 20nm[14]. TEM image (B) of PANI/NiO nanocomposite elucidated that presence of sharp crystalline NiO nanoparticles exist in the PANI matrix of morphological tubular structure indicating strong influence of NiO nanoparticles on PANI.

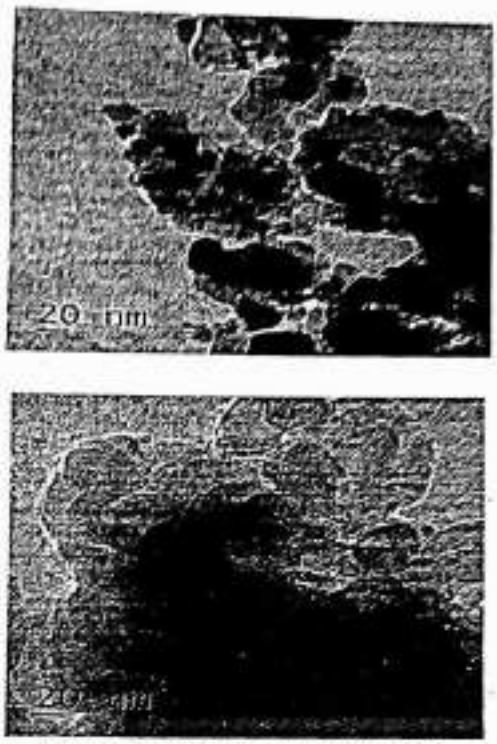

Figure 1. TEM pattern of A : NiO
B: NiO-PANI nanocomposite

B. FTIR analysis

"Figure 2A and 2B" shows the FTIR spectra of NiO and NiO-PANI nanocomposite. FT-IR spectra of NiO nanoparticles shows strong band at 425 cm^{-1} corresponds to the vibration of Ni–O bond [15]. It could be seen from Fig. 2A that the broad absorption band centered at 3394 cm^{-1} is attributable to the band O–H stretching vibrations, due to the fact that the calcined powders tend to physically absorb water[16].

FT-IR spectra of NiO-PANI shows bands at 694 cm^{-1},825 cm^{-1}, 1,501cm^{-1}, 3,235 cm^{-1} are assigned to Ni–O interaction with PANI. A weak asymmetric band at 1147 cm^{-1}support the presence of OH^-group due to the absorption of water by nanoparticles during preparation of nanocomposite[17].

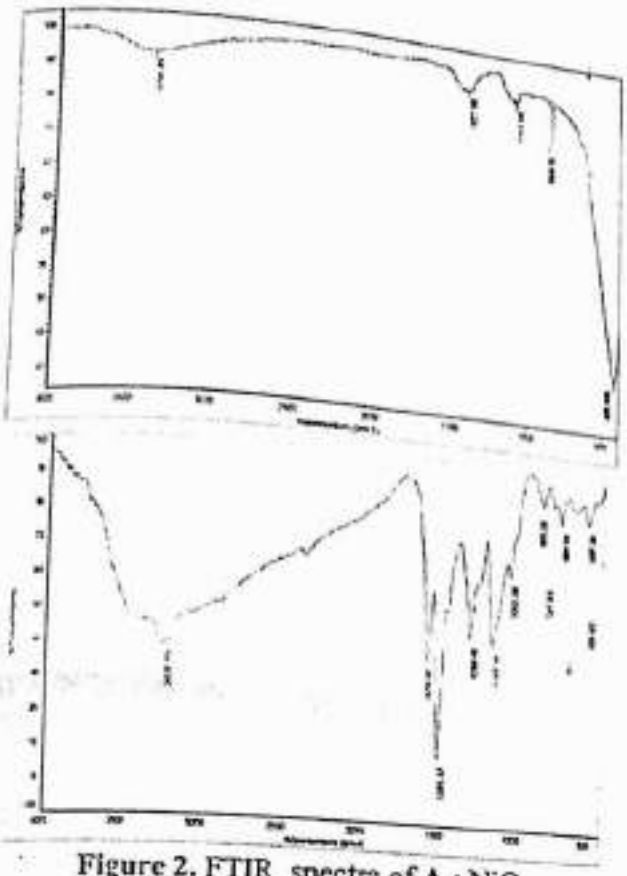

Figure 2. FTIR spectra of A : NiO
B : NiO-PANI nanocomposite

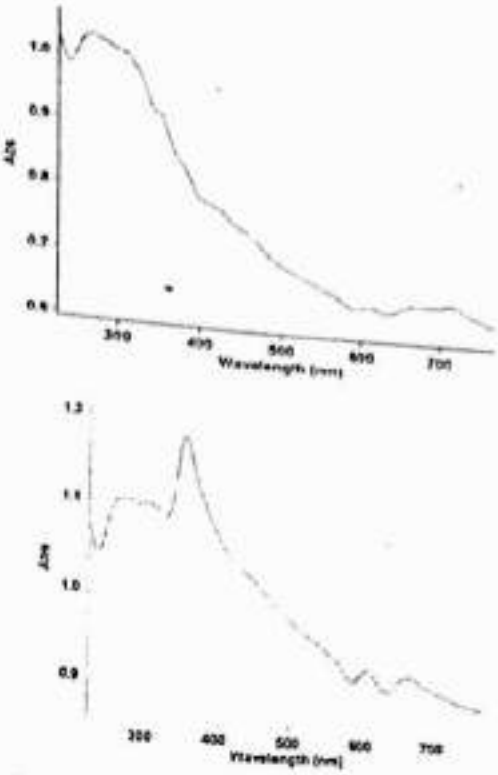

Figure 3. UV Visible spectra of A :NiO
B : NiO-PANI nanocomposite

C. UV-VIS analysis

UV-visible spectra of NiO and NiO-PANI-nanocomposite in DMF solvent are shown in Fig. 3A and 3B. UV-visible spectra of NiO shows strong absorption band at 266 nm attributed to the electronic transition from the valence band to the conduction band in the NiO semiconductor [18-19].

UV-visible Spectra of NiO-PANI nanocomposite also shows two characteristics peaks at wavelength of 359nm and 666nm. The first peak corresponds to the formation of nickel oxide while the latter on peaks at 666nm corresponds to the formation of Polyaniline. It can be seen from the figure that absorbance occurs at 666nm due to the transition of two benzenoid rings to the Quinoid rings of the PANI chain. The sample exhibit maximum absorption at 359nm shows the π-conjuagated system transition of oxide nanoparticles[20].

IV. CONCLUSION

NiO-PANI nanocomposite have been successfully synthesized by an in-situ chemical oxidative polymerization method. The incorporation of oxide nanoparticles into PANI affects on structural characterization of NiO-PANI nanocomposite . TEM images, FTIR spectra and UV-Visible spectra of NiO-PANI nanocomposite indicate confirmation of NiO-PANI nanocomposite. Such nanocomposite forming conductive magnetic materials may be useful for potential and sensing applications.

V. REFERENCES

[1]. Zhang Q, Liu F, Li L, et al. 2011. Journal of Nanoparticle Research. ISSN No: 1572-896X. DOI : 10.1007/s11051-010-0070-8.

[2]. Kondawar SB, Thakare SR, Bompilwar SD, et al.2009. International Journal of Modern Physics B (June 2009) ISSN No: 1793-6578. DOI : 10.1142/s0217979209052583.

[3]. Umare SS, Shambharkar BH and Ningthoujam RS. 2010. Synthetic Metal 2010. ISSN No: 0379-6779. DOI : 10.1016/201006015.

[4]. Aphesteguy JC and Jacobo SE. 2004. Physican B: Condensed Matter. ISSN No: 0921-4526. DOI : 10.1016/200409053.

[5]. Song G, Han J and Guo R. 2007. . Synthetic Metal. ISSN No: 0379-6779. DOI : 10.1016/200612007.

[6]. Alealmad M, Ghafouri H and Taleghani H. 2011.Synthetic Metal 2011. ISSN No: 0379-6779. DOI : 10.1016/201103005.

[7]. Sharma BK, Gupta AK, Khurea N, et al. 2009. Synthetic Metal 2009. ISSN No: 0379-6779. DOI : 10.1016/200810010.

[8]. Zhao YP, Cai ZS, Zhou ZY, et al. 2011. Thin Solid Films. ISSN No: 0040-6090. DOI : 10.1016/201102088.

[9]. Zhong H, Yuan R, Chai Y, et al. 2011. Talanta. ISSN No: 0039-9140. DOI : 10.1016/201103040.

[10]. Chakraborty G, Guatak S, Meikap AK, Blau Werner J, et al. 2010. Journal of Polymer Science Part B: Polymer Physics. ISSN No: 1099-0488. DOI : 10.1002/polb.22042.

[11]. Ghatak S, Chakraborty G, Meikap AK, et al. 2011. Journal of Applied Polymer Science. ISSN No: 1097-4628. DOI : 10.1002/app.31962.

[12]. Nandapure B.I. Kondawar S.B. Salunkhe M.Y. Nandapure A.I. Journal of advanced material letters. ISSN No: 0976-3961. DOI : 10.5185/amlett.20125348.

[13]. Yanni Qi, Jian Zhang, Shujun Qiu, Lixian Sun, Fen Xu, Min Zhu, Liuzhang Ouyang and Dalin Sun. 2009. Journal of Thermal Analysis and Calorimetry. ISSN No: 1572-8943. DOI : 10.1007/s10973-009-0298-7.

[14]. Ying Wang, Ya-Fei Zhang, Hai-Rong Liu, Shen-Jiang Yu, Qi-Zong Qin. 2003. Journal of Electrochimica Acta. ISSN No: 0013-4686. DOI : 10.1016/S0013-4686(03)00612-1.

[15]. Romero R, Martin F, Ramos-Barrado JR, Leinen D. 2010. Journal of Thin Solid Films. ISSN No: 0040-6090. DOI : 10.1016/j.tsf.200912016.

[16]. Kemari M.El., Nagy N., Mehasseb I-El. 2013. Journal of material science in semiconductor processing. ISSN No: 1369-8001. DOI : 10.1016/j.mssp.201305018.

[17]. Umare SS, Shambharkar BH. 2011.Journal of Applied Polymer Science. ISSN No: 1097-4628. DOI : 10.1002/app.31962.

[18]. Salavati-Niasari, M. Mohandes, F. Davar, F. Mazaheri, M. Monemzadeh, M. Yavarinia, N. 2009. Journal of Inorganica chimica acta. ISSN No: 0020-1693. DOI : 10.1016/j.ica.200904025.

[19]. Salavati-Niasari, M.; Mir, N. Davar, F.2009. Journal of Polyhedron. ISSN No: 0277-5387. DOI : 10.1016/j.poly.200901026.

[20]. Barve A.K. Gadegone S.M. Lanjewar M.R. Lanjewar R.B. 2014. International journal of Engineering research and applications. ISSN No: 2248-9622.

Jan 2018: Volume VI-1

IJRSSIS

ISSN No. 2347-8268 (Online), ISSN No. 2347-8209 (Print)

International Journal of Researches in Social Science & Information Studies

Four Monthly Peer Review Journal

Online ISSUE

Global Peace Multipurpose Society
VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY
NAGPUR, M.S. INDIA

IJRSSIS | 3, Vol. VI, Issue (1), January 2013 : 235- 244 ISSN 2347 – 8268
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.MAH/13/(N)
www.ijrsis.org

INFLUENCE OF ENVIRONMENTAL FACTORS ON COMMON DEGENERATIVE DISEASES OF BRAIN

Kalpana Kulkarni
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Email ID: aabirwad.kalpana@gmail.com

ABSTRACT

Environmental factors like common dietary pattern, toxic chemical exposures, inadequate exercise and socio-economic stress are influencing common degenerative diseases. These influences can begin in the womb and continue throughout life, setting the stage for the later development of neurodegenerative as well as other chronic diseases. Nutritional, chemical, physical and social factors have a direct influence on the risk of Alzheimer's, Parkinson's and related chronic diseases. It is clear from these findings that our activities in the area of food and agriculture, energy, chemical use and social organisation are key drivers in the abnormal loss of neurological function in older people throughout the modern world.

Keywords: Neurodegenerative, dietary pattern, chronic diseases, neurologic

INTRODUCTION

Neurodegeneration is the progressive loss of structure of function of neurons including death of neurons. Many neurodegenerative diseases including Parkinson's, Alzheimer's diseases occur as a result of neurodegenerative processes. It may cause problems with movement or mental functioning. Environmental factors influencing degenerative diseases are -dietary patterns, toxic chemical exposure inadequate exercise, socio economic stress and other factors. These influences can begin in the womb and continue throughout life, setting the stage for the later development of neurodegenerative diseases.

Anthropogenic activities have been contributing to the spread of toxic chemicals in to the environment, including several toxic metals and metalloids, increasing the levels of human exposure to many of them. Contaminated food is an important route of human exposure and may

IJRSSIS, Vol. VI, Issue (1), January 2016 : 235- 244 ISSN 2147 – 8288
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.655/13(N)
www.vmsindia.org

represent a serious threat to human health. Toxic metals specially Cd, Hg, Pb and As are effecting human health. The majority of the known metals and metalloids are very toxic to living organisms and even those considered as essential, can be toxic if present in excess. In the last decades, the natural environmental concentrations of several chemical, elements have been largely increased .mostly as a result of anthropogenic activities. They can impair important biochemical systems, constituting an important threat for the health. Some possible food sources of toxic chemical elements are shown in Table 1.

Influence of environmental factors on common degenerative diseases of the brain includes common dietary patterns, toxic chemical exposures, inadequate exercise, socio-economic stress and other factors. These influences can begin in the womb and continue throughout life, setting the stage for the later development of neurodegenerative as well as other chronic diseases.

Environmental factors such as diet (fat-rich), heavy metals, biogenic metals and pesticides have been involved in AD developments due to their ability to disrupt metabolic pathways involved in the homeostasis of AD. In addition, factors such as lifestyle (antioxidants and exercise) can prevent AD developments.

Many of these environmental factors are oxidative agents acting through different mechanisms as discussed later. The brain is particularly vulnerable to oxidative stress due to its high glucose-based metabolic rate, low level antioxidants, high levels of polyunsaturated fatty acids, and high enzymatic activities related to transition metals that catalyze the formation of free radicals (Halliwell et al 1992).

Alzheimer's disease is the major form of dementia in elderly and possibly contributes to 60-70 % of cases. It is a progressive, disabling and irreversible disease (Goedert and spillantini, 2006).

IJRSSIS, Vol. VI, Issue (1), January 2018 : 238- 244 ISSN 2347 – 8268
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHVASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.ESR/13/(N)
www.ijrssis.org

There are two recognised forms of AD. The first one is named familial or of early onset (EOAD), which is directly related to specific gene mutations in the, amyloid precursor protein(APP) and presenilin (PSEN) 1 and 2 genes, both related to the amyloid-beta (Aβ) peptide synthesis (Piaceri et al., 2013) . The EOAD begins at early age, less than 65 years, and only explains 5 % of all cases the second the late onset AD (LOAD) is the most common form of AD with 95% of all cases.

Parkinson's disease is a chronic and progressive neurological disorder characterized by the selective loss of dopaminergic neurons of the substantia nigra pars compacta (SMpc). The cardinal features of the syndrome are related to motor dysfunction including tremor at rest, rigidity, akinesia (or bradykinesia), and postural instability. The motor symptoms appear when at least 60 % of dopaminergic neurons are lost and 80-85% of dopamine content in the striatum is depleted (Jankovic, 2008 : 2008 : Wirdefeldt et al., 2011).

There is no cure for PD, and the existing therapies only provide brief relief of motor symptoms through improving the dopamine deficit or by surgical methods. This highlights the need of research on early specific/differential biomarkers to have more accurate diagnosis of neurodegenerative disorders, as well as biomarkers for the identification of populations at risk to implement neuro protective therapies (Jankovic, 2008).

Environmental risk factors in the development of dementia, Alzheimer's disease and Parkinson's disease include:

- Lead- Recent evidence link environmental lead exposure in the community to increased risk of cognitive impairment. For example, a recent study of elderly men found that the highest lead exposed group had on average an additional 15 years of cognitive aging, compared to the lowest lead-exposures in infancy and child

IJRSSIS, Vol. VI, Issue (1), January 2018 : 235- 244 ISSN 2347 – 8268
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHVASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.MBR/3(N)
www.ijrssis.org

may sharply increases the risk of Alzheimer's disease decades later. Evidence also implicates lead in increasing risk for Parkinson's disease as well. Cadmium is another toxic heavy metal associated with neurological alterations including memory loss and mental retardations (Wag and Du, 2013) . An early study observed higher plasma levels of various metals including Cd , aluminium (Al) , As, and Se in Ad patients compared with healthy volunteers (Basun et al., 1991)

- Pb was the most potent metal to induce Aß , followed by Cd, and As had the smallest effect, however all did increase the APP production . Interestingly, they demonstrated a synergic effect of metals mainly due to As, the exposure to these three cations produced a dramatic increases in Aß, PSEN1, BACE1 and APP, suggesting an enhanced amyloidogenic processing (Ashok et al., 2015)

- Air Pollution – Recent studies air pollution is harmful to the brain, in addition to the lungs, heart, nose, and blood vessels. This evidence is drawn from studies of brains of the people living in highly polluted cities compared with those living in clean air cities. These studies found evidence starting at young ages of inflammation and cellular damage associated with both early Alzheimer's and Parkinson's diseases.
- Pesticides – A large body of data links exposure to a variety of pesticides with increased risk for Parkinson's disease. Evidence also links chronic low dose exposure to a number of pesticides- primarily in the work setting- with subsequent cognitive decline, such as impaired memory and attention; a study in France found that a history of occupational exposure to pesticides more than doubled the risk of developing Alzheimer's disease. Exposure to some pesticides has also been linked

to dramatically increased risk for diabetes, prediabetes, and metabolic syndromes.

- The association between chronic pesticide exposure and the prevalence of dementias, including AD has not been as well studies as with other environmental risk factors, and results are often in consistent. This is mainly because of the difficulties on getting adequate data on the levels of exposure of individual pesticides, which is often indirectly evaluated by structure questionnaires. Some of the studies with positive associations reveals that hazarad ratio for developing AD was slightly higher for organophosphate (OP) pesticides exposure than to the organochlorines (OCl) , after adjusting for some variables , including, ApoE genotype (Hayden et al., 2010)
- Dietary risk factors- Diet and nutrition are emerging as critical factors in brain health and health in general. A variety of nutrients increases the risk of diseases. For example, several studies have shown that higher saturated fat intake increases the risk of dementia by two to three times. Animals studies also showed that young rats fed a high saturated fat diet had impaired learning and memory as adults compared to rats fed a diet high in polyunsaturated fat. Serious concern are also raised by a number of studies that infant soya formula or formulas fortified with the highest levels of iron may potentially increase the risk of subsequent Parkinson's disease.
- Dietary protective factors _ Diet and nutrition can also decreases risk of disease. For example, numerous studies in the people show that the high intake of omega -3 fatty acids is associated with markedly lower risk of Alzheimer's. In the Alzheimer's – prone laboratory animals, a high omega-3 diet begun in late life reduced marker of Alzheimer's disease in the brain by more than 70 %.

The Mediterranean diet, which includes fresh fruit and vegetables, legumes, whole grains, fish, nuts, and olive oil, is linked to substantially reduced the risk of both Alzheimer's disease and Parkinson's disease', as well as dramatically lower rates of diabetes, vascular disease, recurrent heart attacks , and metabolic syndrome.

- Physical Activity _ Exercise is linked to substantial reduction in the risk of dementia and Alzheimer's. One study found that subjects who were physically active at least twice a week in midlife had more than 50 percent reduction in the risk of dementia and Alzheimer's diseases in later life.

The toxic effect of metals and metalloids are partly due to the direct inhibition of enzymatic systems, and also to the indirect alteration of the essential metal-ion equilibrium. As a consequence their biological availability is inhibited and damage to the cell membrane can occur by the disruption of ion transport across it.

Other environmental agents examined in the report include bisphenol A, aluminium industrial emissions, solvent, PCBs, and electromagnetic fields. The role of physical stressors, education and socio economics status are also featured. The report author provide recommendations so that individuals, families, communities, and societies can take actions at all levels and move towards healthy living and healthy ageing. This is especially important because the population over the age of 65, which is highly vulnerable to chronic disease, is expected to nearly double.

With that increase, will come a dramatic escalation of chronic disease unless steps are taken now to reduce the risk. Among these recommendations are:

- Increases sustainable, diversified and local alternatives to industrial farming – to improve the nutritional value of food, cut down on harmful content, ensure access to

healthy food, and lessen serious damage to the environment ;

- Regulatory reform of chemical policy that helps to prevent hazardous toxic exposures from air, water, food, and other consumer products ; business policy changes that give preference to purchasing and using products made of safer chemicals;
- Health care policy changes that increase the focus on disease prevention and ensure equitable and accessible health care for all.

An energy policy that reduces toxic emissions, promotes conservation and efficiency, curtails dependence on fossil fuels, and encourages more physical activity. In addition to these societal recommendations, the report contains recommendations for action for healthy living and healthy aging that individual can take to reduce the risks for Alzheimer's Parkinson's, and other diseases of the Western disease cluster. These include specific recommendations relating to:

- Eating healthy and nutritious food, and avoiding common hazards in the typical modern diet;
- Staying active physically and mentally;
- Avoiding harmful toxicants and pollutants; and,

Being socially engaged with family, friends and community the risk of neurodegenerative disease can be significantly impacted by individual life style choices, such as by eating nutritious food, staying active mentally and physically, and avoiding harmful pollutants.

Alzheimer's and Parkinson's disease risk are also heavily influenced by features of the family, community and society as a whole. Public health and policy approaches are essentials for disease preventions.

Conclusion

The emerging association between exposures to several toxic compounds with neurodegenerative disease is of considerable public health importance, given the increasing

dementia prevalence, the negative social economics consequences of neurodegenerative-related disabilities, and the increasing environmental pollutions in some geographic areas worldwide. Some of the epidemiological studies show not consistent result on getting significant estimates, of hazard risk for AD or PD, mainly due to some limitations that include the difficulty on accurate diagnosis for AD or PD cases due to the lack of specific biomarkers, the deficiency to accurately assess chronic exposures, and /or the lack of inclusion of important confounding variables such as co-exposure to toxic compounds, genetic variants and life style among other.

The oxidative stress induced by these neuro toxicants activates/ inhibits signalling pathway leading to augmented/diminished activity of enzymes that promote the accumulation of toxic materials in neural cells such as damaged/aberrant proteins, Aβ in AD or α-syn in PD and oxidative by products, or the oxidation that can alter genetic or epigenetic regulation . Furthermore, the link between early life exposure to environmental factors and the origin of neurodegenerative diseases getting attention and can help to clarify the role of the environment on the development of these degenerative diseases. On the other hand, the lack of specific / differential biomarkers for AD or PD limits the early diagnosis and then the timely treatment. In this regard, specific circulating mRNAs have been associated with pathological processes such as AD and PD , therefore they are promising non-invasive biomarkers for these neurologic .Additionally , the identification of biomarkers to determine the past exposure to environmental pollutants is of vital importance for better and oppertune managements of these diseases. Thus , as we have more knowledge of the risk from the exposure to environmental pollutants , more well-designed epidemiological studies (controlling for as many variables as possible and with high sample sizes) are necessary to

improve the quality of life of elderly and to prevent the development of neurodegenerative diseases worldwide.

Table 1: Some possible food sources of toxic chemical elements

Sr. No.	Pollutant	Possible food sources
1	Cadmium	Pea nut, soya bin, medicinal, herbs,lettuce,corn,oats,spinach,milk,eggs.cheese.fish,shrimp,oyster, mushroom, pig etc.
2	Lead	Carrots, lettuce, beetroots, moonshine, honey, smoked food ,wine ,beer, milk, mustered, wheat, mineral salt to beef cattle, eggs, cocoa powder, poultry, breast milk, tamarind candy, some folk remedies, buckwheat, raisin, calcium supplements, rice, potato, mussels.
3	Arsenic	Bovine and chicken meat, green papaya, rice, sheep, algae products, seafood, Indian mustered, tomato , flour, grape juice, cooked spinach, carrots, shrimp, wine, milk, soya sauce.
4	Mercury	Seafood, fish oil, eggs, human milk, mushrooms.

REFERENCES

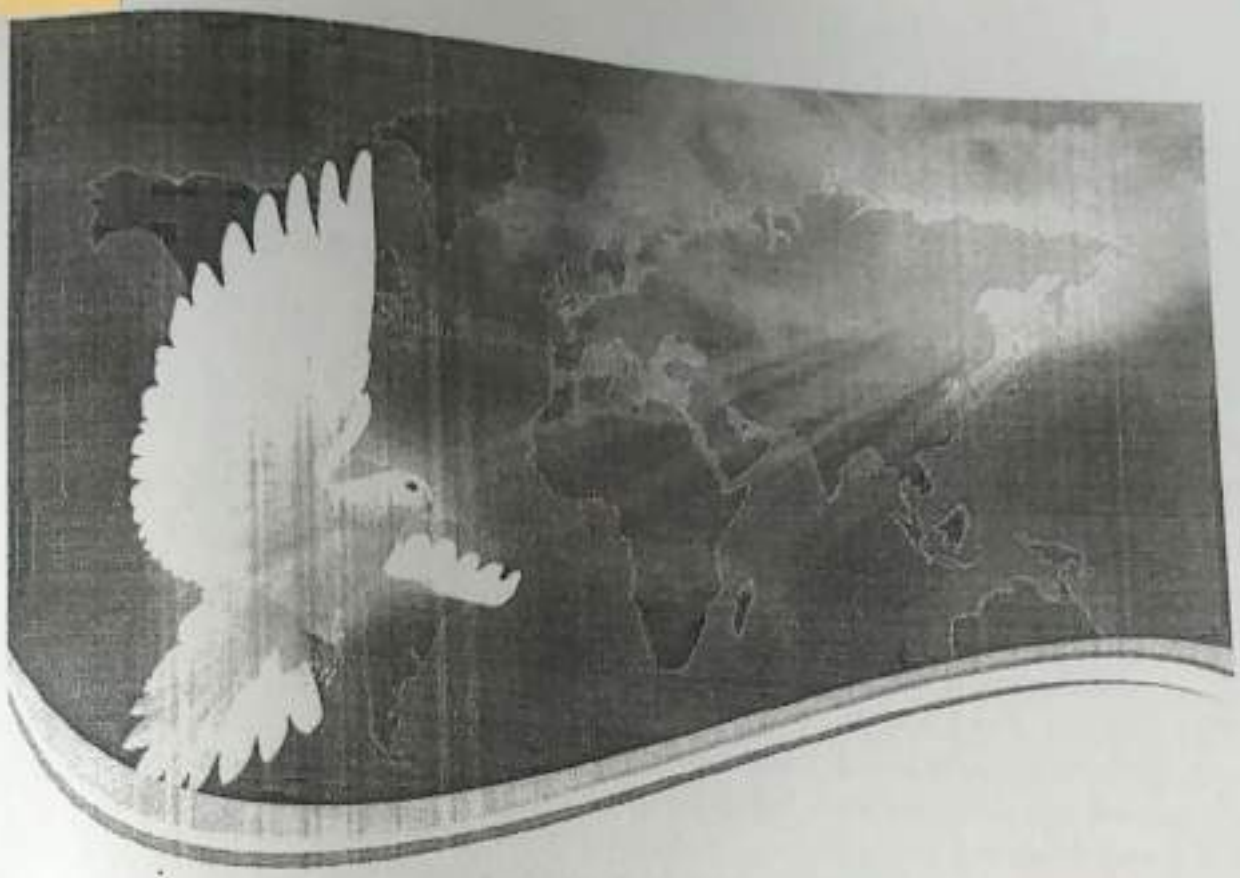
1 Ashok A., Rai N.K. Tripathi S.,Bandyopadhyay S. (2015). Exposure to As-, - Cd and Pb-mixture induce Aß , amyloidogenic APP processing and cognitive impairments via oxidative stress-dependent neuro inflammation in young rats. Toxicol. Sci. 143, 64-80.10.1093/toxsci/kfu208[Pub Med] [cross Ref]

2 Bhatt M.H., Elias M.A., Mankodi A.K. (1999). Acute and reversible Parkinsonism due to organophosphate pesticides intoxications: five cases. Neurology 52, 1467-1471. 10.1212/wnl.52.7.1467

3 Brown T. P., Rumsby P.C., Capleton A.C., Rushton L., Levy L. S. (2006). Pesticides and Parkinson's diseases-is there link? Environ. Health Perspect. 114, 156-164. 10.1289/ehp.8095.

4 Goedert & spillantini (2006) A century of Alzheimer's disease science vol 314 pg 777-781

5 Halliwell et al (1992) reactive oxygen species in living system: sources ,biochemistry,and role in human disease.Am J.M Medicine 91:14-22

Global Peace Multipurpose Society

VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY

NAGPUR, M.S. INDIA

Online
ISSUE

Jan 2018

Four Monthly Peer Review Journal

I'RBAI

ISSN No. 2347-517x

International Journal of Researches in Biosciences, Agriculture & Technology

Special Issue 1 Vol VI

Scanned with CamScanner

IJRSSIS, Vol. VI, Issue (1), January 2018 : 245- 252 ISSN 2347 – 5268
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

MODERN LIFE STYLE AND NUTRITION IN THE LIGHT OF NUTRACEUTICALES AND NUTRITION SUPPLEMENTS

S. R. Vishwakarma
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Email ID: sarita4167@gmail.com

ABSTRACT

Modern Life style and Nutrition in the light of Nutraceuticles and Nutrition Supplements It is a fact beyond doubt that the modern stress and strain of life has very adversely affected our nutrition there by making us vulnerable for various deficiency disorders. Understanding the role of nutraceticles and nutritional supplements can be of great help in our daily routine to get rid of such deficiencies in a simple and practical way. In recent years human population has experienced a rapidly changing atmosphere newer inventions dependency on scientific gadgets competitive life has changed the way we use to live say 30 years earlier. This newer way of living has disturbed our peace and many other aspects of simple life. It has markedly changed our dietary patterns and also affected nutritional status of everyone by and large. The paper here in raised the nutritional issue and tries to an extent to offer some simpler ways to overcome the situation.

NUTRITION

Nutrition is the science of foods, the nutrients and other substances therein, their action, interaction and balance in relationship to health and disease, the processes by which the organism ingests, digests, absorbs, transports and utilizes nutrients and disposes of their end products. In addition, nutrition is concerned with social, economic, cultural and psychological implications of food and eating. In short, nutrition science is the area of knowledge regarding the role of food in the maintenance of health.

Health is defined by the World Health Organization as the State of complete physical mental and social well being and not merely the absence of disease and infirmity.

The essential requisites (or dimensions) of health include the following:

* Achievement of optimal growth and development, reflecting the

Scanned with CamScanner

IJRSSIS, Vol. VI, Issue (1), January 2018 : 245- 252 ISSN 2347 – 5285
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.555/13(N)
www.vmsindia.org

full expression of one's genetic potential.

* Maintenance of the structural integrity and functional efficiency of body tissues necessary for an active and productive life.
* Ability to withstand the inevitable process of ageing with minimal disability and functional impairment, and
* Ability to combat disease, such as –

a) Resisting infections (immunocompetency)

b) Preventing the onset (and retarding the progress) of degenerative diseases and cancer and

c) Resisting the effect of environmental toxins and pollutants.

* Mental health.
* Social well being is the ability to live in harmony with others.

Nutrients are the constituents in food that must be supplied to the body in suitable amounts. These include carbohydrates, fats, proteins, minerals, vitamins and water. Chemical substances obtained from food and used in the body to provide energy, structural materials and regulating agents to support growth, maintenance and repair of the body's tissues. Nutrients may also reduce the risks of some degenerative diseases.

Nutraceticales and nutritional supplements are grouped in the subsequent categories like 1Dietary supplements, 2 functional food Vitamins and Minerals, 3 Healing food and Pharmaceuticals. Nutraceuticals are derived from different types of herbals, fruits and marine resources Nutrition, Supplements are taken from various naturally occurring substances and Fish Oils, Vitamin B etc

Nutraceutical and nutraceutical product

Word **nutraceutical** derived from (nutrition + Pharmaceutical) is a commercial from used for foods as food products that might help to prevent and treat deficiency.

Scanned with CamScanner

IJRSSIS, Vol. VI, Issue (1), January 2018 : 245- 252 ISSN 2347 – 8268
INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

Nutraceutical product is a food or fortified food product that not only supplements the diet but also assists in treating or preventing disease/deficiency. They provide medical benefits. Nutraceutical are not tested and regulated to the extent of pharmaceutical drugs.

The dietary supplement and conventional food

The Conventional foods are foods that are not dietary supplements but ingested as a part of diet not as supplements to diet... A dietary supplement is a product taken by mouth that is intended to supplement the diet and that contains one are more dietary ingredients.

Nutraceutical may include

* Minerals, Vitamins and other dietary supplements.
* Herbal products, Garlic (allicin), Ginger, Echinacea, Ginseng, Liquorice, Onion, Senna, Turmeric.
* Dietary Enzymes: - Bromelain, Popain
* Dietary fiber
* Phytonutrients reveratral
* Caroteniods :- lycopene
* Prebiotics :- A moreitems

A word about nutraceutical supplement

Is a broad umbrella term that is used to describe any product derived from food sources with extra health benefits in addition to the basic nutritional value found in food ... The term "nutracutical" Combines two words "nutrient" (a nourishing food component) and "Pharmaceutical " (a medical drug)

Composition of Body

Chemically human body, when analyzed, is found to contain carbon, nitrogen, hydrogen, oxygen, calcium, phosphorus, magnesium, sulfer, sodium, potassium, manganese, silicon, iron, copper, zinc, lead, lithium, cobalt, molybdenum, selenium. Most of these chemical elements are united to form inorganic (mineral) compounds and organic (carbon) compounds. Though present in minute quantities or trace, iron, copper, cobalt, iodine, fluorine, zinc, manganese, molybdenum, selenium, iodine play essential role.

Scanned with CamScanner

Inorganic compounds are hydrochloric acid, ammonia and salts e.g. calcium phosphate in bones, sodium chloride in blood, urine and gastric juice, ammonia in urine etc.

Organic compounds are nitrogenous e.g. proteins and non-nitrogenous e.g. carbohydrates and fats. These inorganic and organic compounds of which the body is built, enter the body in the food that we eat. Foods are changed by the process of digestion into suitable forms which enter the blood stream and are carried to all the cells of the body.

Food Nutrients

A food is a substance which when ingested builds and repairs the tissues, provides heat and energy, and regulates the body processes synthesizes complex chemical structures like enzymes hormone etc. Foods are made of nutrients, also called constituents or food principles. The food nutrients are proteins, fats, carbohydrates , mineral salts, vitamins and water.

Foods valued as source of protein

Milk, Eggs, Cheese, Meat, Fish, Nuts, Peas, Beans, Lentils, Peanut butter.

Foods valued as source of fat

Butter, Cream, Vegetable oils, Vanaspati, Meat Fat, Ice cream.

Foods valued as source of carbohydrate

a) Starches :- Flour of cereals, Rice, Bread, Potatoes.

b) Sugars :- Cane Sugar, Glucose, Lactose, Jams, Jellies.

Foods valued as source of minerals and cellulose

Whole grain cereals, Vegetables and Fruits.

Foods valued for calcium

Milk, Cheese, Eggs.

Foods valued for iron

Egg yolk, Whole grain cereals, leafy green and yellow vegetables.

Foods valued for Phosphorus

Milk, Eggs, Meat, Cheese, and Whole grain cereals, Nuts, Vegetables.

Foods valued as sources of vitamin A

Scanned with CamScanner

IJRSSIS, Vol. VI, Issue (1), January 2018 : 245- 252 ISSN 2347 – 8268
INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

Liver, Egg, Ripe mangoes, ripe tomato, ripe papaya Carrots, Cabbage, Drumstick leaves, Spinach, Amaranth, Curry leaves, Butter.

Foods valued as sources of vitamin B group

Whole wheat products, Bajra, Whole legumes, Gingellyseeds, Peanuts, Cashew nuts, Liver, Yeast.

Foods valued as sources of vitamin C (Ascorbic Acid)

Indian gooseberry (Amla), Guava, Oranges, lemons, Cabbage, Drumstick leaves, other rawfruits and salads.

Foods valued as sources of vitamin D

Butter, Fish liver oils and Eggs.

Foods valued as sources of vitamin E

Wheat germ oil, Whole grain cereals and Green leafy vegetables.

Water

Life cannot survive without water, though it can survive without food for some time. The body cannot function without it. All living cells have water as component. It forms about two-thirds of weight of body.

Modern life style has badly affected food habits this results in various deficiencies. Modern cooking has also contributes to poor nutritious diet

Here are some tips that can help us maintain better diet supplementation even in modern stress full conditions

Ten things to change in your lifestyle

* If you have to take a heavy lunch in meetings or seminars, keep your breakfast ultra-light. Also feed your clients the seven course meals, but u restrict yourself to you stick to one or two dishes .
* Even if your company pays for the food on your outstation flights, skip that .
* Don't order the complete thaali from the office canteen and also try to skip at least dessert from one meal.
* Munching does not always mean fried snacks. One can replace with some nuts?

Scanned with CamScanner

IJRSSIS, Vol. VI, Issue (1), January 2018 : 245- 252 ISSN 2347 – 8268
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.059/13(N)
www.vmsindia.org

* Cut out two mugs of tea /coffee from your current intake. Say no to the stuff from vending machines, it has more added sugar. One can also switch to herbal tea.
* Fast food means fast flab too and has more salt than you need. Avoid whenever possible
* Carry water, fizzy drinks only appear to quench your thirst but actually not and also add on the calories.
* Did you know that thirst is often mistaken as hunger? So first have water, and then if you're still hungry, eat.
* Restrict your TV time eating.
* Don't stock munchies where easily available. When you have to walk a little to get them , you might be missing few of them.

These tips may vary depending on your job. If you are a salesman who is out in the sun all day think! Weather you get enough fluids or not? A chartered accountant who spends his days sitting in air-conditioned surroundings does not need a heavy breakfast . An executive who has to eat out a lot should not load with carbohydrates. A call center executive who gets no sleep at night should avoid heavier dinner. Eat right meal at right time according to your job.

Eating right has got to do with much more than just a person's physical constitution, says nutritionist Ishi Khosla. What you should eat depends on your daily routine, what food you get in your office canteen and seasonal vegetables at the local greengrocer. As Supriya Dhankar, students, rightly complains, I know what is low-cal. But how practical is it to stick to the diet stuff? Rakshit Tokas, a call centre employee, second her. It's ironic that just as I'm logging on to the latest diet site, the samosawala passes by. Needless to say, will power does not remain that strong all the time.

Given most of our lifestyles today, following a diet is usually quite difficult. With every hour scheduled to resonate with that Friday Forum meeting or a lunch with a client, sticking to a fixed diet pattern is a tough task.

Scanned with CamScanner

IJRSSIS, Vol. VI, Issue (1), January 2018 : 245- 252 ISSN 2347 – 9268
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWAGHATI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.BOM/1301
www.vmsindia.org

Forget giving up on your favorite foods. Instead understand your lifestyle, and by making small adjustments to whatever you eat now, you're on your way to a healthier diet.

Recommendations

Although nutrition is important, healthy eating is not just about taking the right nutrients. Remembering;

- If you dislike eating alone, organize regular potluck meals with friends and neighbors.
- Select foods that supply contrasts in color, texture and flavor, avoid adding salt to improve flavor, instead use herbs and spices.
- It helps together a good mix of age around you it will make the transition to old age more varied and enjoyable.
- Maintain old friendships and make new contacts. Go for walks to the nearby park.
- Eat at least five servings a day of fruits and vegetables such as carrots, peppers, melons and berries. These contain compounds that protect against aging elements like heart diseases and cancer.
- Opt for foods not supplements. Beta carotene-rich foods are one of the top sources of key nutrients promising anti-aging.
- Cook vegetables in as little liquid and for as short a time as possible.
- Make sure to drink six to eight glasses of water, juice or other non-alcoholic fluids everyday to avoid constipation, kidney problems and increased risk of dehydration.
- Exercise regularly in the form of walks or yoga to preserve muscle strength, improve appetite and mood.
- If you have trouble chewing opt for pureed vegetables, soups and other nutritious foods rather than bland liquid diet, which can lead to constipation.
- Including Omega 3 fatty acids in your diet, which you can get from flax seeds, canula oils and fish.

Don't change your diet drastically. Gradually include the nutrients and requirements for old

Scanned with CamScanner

I J R S S I S, Vol. VI, Issue (1), January 2018 : 245- 252 ISSN 2347 – 8268
INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

age. People over 85 are one of the fastest growing segments of the population, prooving that you can live longer and healthier if you practice good food habits.

Best foot forward

Is the daily work pressure and stress playing havoc with your nerves? Are you under a lot of pain? Try foot reflexology, an art that relaxes muscles and rejuvenates them. And in the process opens up the blocked areas in the body. An hour of foot reflexology can even put you off to sleep. There are 23 pressure points in the body and each has a related organ, by pressing that particular pressure point, we can figure out the illness and can cure it. The main benefits of this alternative therapy are.

* The body and mind are strengthened and rejuvenated.
* It increases flexibility.
* Nervous system is balanced.
* Blood and lymph circulation is improved.
* An increase in energy levels.
* Opens up the blocked areas in the body.

Diet for expecting mothers

The calorie intake should be increased by 15 percent in the first trimester. Then, it's around 300 calories per day. The protein requirement during this phase is about 10 – 15 gm on an average. Moms-in-waiting also need to stock up on folic acid (raw fruits, green vegetables, whole grains and sprouts), iron (liver, beans, bitter gourd, cauliflower, cabbage) Vitamin C (lime, orange, guava) and Calcium (milk). Caffeine (cola drinks, coffee) intake should be reduced and water intake should be increased to about six-eight glasses a day.

REFERENCE

1) Ghai, A. N., and ghei, P. (1973): Food and Nutrition

2) Sarivastava, A. K. (2010): Health and Diet

3) Sarilakshmi, B. (2008) : Nutrition Science.

4) Swaminathan, M. (VII) Food and Nutrition

Scanned with CamScanner

Two Day's
National Conference
on

Socioeconomic Change through Innovations : Impact on Environment & Wellness of Community

Organized by

DEPARTMENT OF HOME SCIENCE

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

"Established by Government of Central Provinces Education Department by Notification No. 513 dated the 1st of August, 1923 & presently a State University governed by Maharashtra Public Universities Act, 2016 (Mah. Act No. VI of 2017)"

11th & 12th January, 2018

In Collaboration with

International Journal of Researches in Biosciences, Agriculture & Technology (IJRBAT)

[Online Journal ISSN No.:2347-517X]

&

International Journal of Researches in Social Science & Information Studies (IJRSSIS)

[Online Journal ISSN No.:2347-8268]

are hereby awarding this certificate to

~~Dr./Ms./Mrs./Mr.~~ S. R. Vishwa karma

In recognition of publishing the research paper/article entitled

MODERN LIFESTYLE AND NUTRITION IN THE LIGHT OF NUTRACEUTICALS AND NUTRITION SUPPLEMENTS

published in IJRBAT / IJRSSIS, Volume - VI, Issue - 1, Month - January & Year - 2018.

Chief Editor
IJRBAT / IJRSSIS

Chief Editor
Dr. Kalpana Jadhav
Convener

Issue Editor
Dr. Prajakta Nande
Organizing Secretary

Scanned with CamScanner

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - III English / Marathi July - September - 2018

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed., M.L.A.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
24	Physical Inactivity and Adolescent Obesity **Dr. Shilpa Deshpande (Khot)**	129-135
25	Biodiversity Act 2002 and its Impact from Community Perspective **Miss. Yogita S. Hutke**	136-141
26	Need and Importance of Self Help Groups in Women Empowerment **Ku. Pratibha S. Katkar** **Prof. Dr. Shubhangi Dange**	142-148
27	Parents Social Class and Educational Performance of Children **Miss. Pranali Ingole**	149-154
28	Digital Library Initiatives in India: An Overview **Dr. P. S. Mohe**	155-160
29	Faculty - Library Collaboration for Information Utilization **Pallavi Dadarao Chopade**	161-168
30	Electronic Resources Management in Libraries of Academic Colleges Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur **Pramod N. Alone**	169-176
31	Reconstruction of History in 'Julius Caesar' by William Shakespeare **Prashant Jambhulkar**	178-182
32	Reserve Bank of India and Indian Economy **Prof. Dr. Milind Gulhane**	183-188
33	Impact of AkshaSukta of Rigveda on Common Man **Rajendra D. Meshram**	189-193
34	Age Dependency Ratio in Akola District of Maharashtra State **Rajesh Pandurang Meshram**	194-198
35	An Analytical Study of Information and Communication Technology (ICT) Infrastructure Implementation In kavikulaguru Kalidas Sanskrit University (KKSU), Ramtek from Year 2012 to 2017 **Rajivranjan D. Mishra**	199-203
36	Role of Kingsley Amis in Modern Age **Prof. Ranjana Kantilal Purane**	204-209

26. Need and Importance of Self Help Groups in Women Empowerment

Ku. Pratibha S. Katkar
Head of the Dept. of Home Economics, Yeshawant Mahavidyalaya, Wardha.
Prof. Dr. Shubhangi Dange
Department of Home Economics, R.S. Bidkar College, Hinganghat.

Introduction

Women empowerment is a much discussed and popular term at the present age, since it encompasses and is concerned with almost half of mankind, who were since ages subdued and browbeaten either in the name of the family, traditions, rituals, etc. Empowerment in general is a process of shift in space of an individual-be it physical, economic or political at large. „Increase in space, means enhancing the sphere of influence of an individual, which is itself determined by the physical and social environment which surrounds him/her. „Space in factdetermines one's thoughts and actions within and outside his milieu. Space which is connotative to power, is itself controlled by the economic and socio-cultural background of the individual concerned. Although the socio-cultural aspects such as family hierarchy (whether joint or nuclear), age, marital status, caste and class, ethnic origin etc. can't be altered, but the economic status of the individual which largely manipulates the physical, social and political relationship in the society, can be easily enhanced. Here the role of SHG comes into play, where members of the community basically women, sharing similar concerns come together and form a group of 10-20 persons, with the intention of saving and rotating loans amongst themselves and others, charging a nominal interest rate, thereby making them economically strong and sound. Economic security in turn helps in increasing their physical space which is basically thought to be the four-walls of the kitchen. Access to government offices, financial institutions, training center (educational or vocational, agricultural/non-agricultural), can be translated into access to physical geographical space, the existence and quality of which can be evaluated as an indicator of empowerment

Objectives of the Study

As the title of the research paper suggests, the main purpose of the study is to analyze the role of Self Help Groups (SHG□s) in empowering and stirring the family and societal status of the women folk especially from rural background.

Empowerment demands a drastic and basic change in the system of marriage and family, husband and wife relationship and attitude towards socialization and remarriage. Empowerment is a process that gives a person freedom in decision making. Self-Help Group (SHG) is a homogenous group formed by 10-20 members of poor households having similar objectives, aims and aspirations. The SHGs are formed under the principle of self-help to promote individuals through collective actions in areas of augmenting income, gaining easier access to credit and other resources and increasing their bargaining power.

The SHGs may be formed either by male members or by female members or both. The SHG is a voluntary association of the poor who come together to improve their socioeconomic conditions.Training is an essential component for producing an able corpus of entrepreneurs who not only survive but thrive and contribute to the local and ultimately, the global economy. Promoting entrepreneurship for women will require an even greater reversal of traditional attitudes than the mere creation of jobs for women would. Realizing the need for training, the government has introduced several programs. Critical evaluation of the existing governmental and non–governmental efforts indicate that training and technical assistance offered are not geared to suit the individual needs.

The rural poor are in-capacitated due to various reasons such as; most of them are socially backward, illiterate, with low motivation and poor economic base. Individually, a poor is not weak in socio-economic term but also lacks access to the knowledge and information, which are the most important components of today's development process. However, in a group, they are empowered to overcome many of these weaknesses, hence there are needs for SHGs which is specific terms are as under:-

- To mobilize the resources of the individual members for their collective economic development.
- To uplift the living conditions of the poor.
- To create a habit of savings, utilization of local resources.
- To mobilize individual skills for group's interest.
- To create awareness about right.
- To assist the members financial at the time of need.
- Entrepreneurship development.
- To identify problems, analyzing and finding solutions in the groups.
- To act as a media for socio-economic development of village.

Conclusion

To conclude, the role of SHG in women emancipation of rural women folk is a revolution in itself, which has undoubtedly benefitted its members in real sense. Through SHG, the women members have been able to put up their voice in any platform-from family to community at large. They have learned to earn and handle economic assets in a more reasonable way. The illiterate members of the SHG, being subdued since ages, have been able to garner importance in their family and dare the patriarchal convention. Thus more and more women participation in SHG should be promoted and in fact required for the whole region to delve in the path of progress and achievement, as development is itself a holistic term which can't be achieved without proper coordination and cooperation between the two gender groups. Moreover the governance body must ensure that the backward and poor sections of the society get adequate representation in the SHG, so that the SHG doesn't become a chamber of aristocratic women, and unfortunately if this happens, the real objective of SHG in empowering the backward class will remain a distant dream, difficult if not impossible to be fulfilled.

References

- http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/5387/8/08_chapter1.pdf
- http://gcoe.ier.hit-u.ac.jp/CAED/papers/id101_Govindasamy.pdf
- http://en.wikipedia.org/wiki/Self-help_group_(finance)
- Hashemi, S. M., Schuler, S. R., & Riley, A. P. 1996. Rural credit programs and women's empowerment in Bangladesh. World Development, 24(4).
- www.google.com

UGC Approved Sr. No. 49366

SRJIS

ISSN -2278-8808

GLOBALLY INDEXED

IMPACT FACTOR SJIF 2016 6.177

An International Peer Reviewed

Referred Quarterly

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

JAN-MAR , 2018. VOL. 7, ISSUE -36

EDITOR IN CHIEF : VISHAL D. NEELAGANKAR, PH.D.

Emerging Technology- III

52 COMPARATIVE ANALYSIS OF REFERENCE MANAGEMENT SOFTWARE: A CRITICAL STUDY
Prof. Mr. Geeta Girish Gadhri (117-119)

53 CHANGING ROLE AND RESPONSIBILITY OF LIBRARIAN IN DIGITAL ERA
Dr. B. G. Mukleyedal (120-121)

54 USE OF ELECTRONIC RESOURCESBY THE ENGINEERING FACULTIES: A CASE STUDY OF TWOENGINEERING COLLEGES IN DHULE DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA
Dr. Sudhir S. Patil & Dr. Anil N. Chikate (122-124)

55 INTRODUCTION TO ELECTRONIC PUBLISHING OF LIBRARY SERVICES: A REVIEW
Prof. Abhay Shivajirao Deore (125-126)

56 EVOLUTION OF WEB 3.0 & ITS APPLICATION TO THE LIBRARIES
Dr. Hirendra J. Patil & Mr. Yogesh P. Sarwade (127-129)

57 E-RESOURCES: A NEED OF PEDAGOGICAL COMMUNITY
Miss. Rachana M. Gajbhiye (130)

58 HISTORICAL DEVELOPMENT OF WEB3.0 AND ITS IMPACT ON LIBRARY SERVICES
Mr. Gajbe Sumedh Shamrao (131-133)

59 WEB-BASED INSTRUCTION AND INFORMATION LITERACY IN ACADEMIC LIBRARY
Gaikwad Irba Gangadhar (134-135)

60 LIBRARIES AND SEMANTIC WEB
Mr. Mangesh Deshmukh (136-138)

61 INNOVATIVE TECHNO CENTRIC METHODS IN TEACHING LEARNING PROCESS AND LIBRARIAN
Prafulla Manohar Dhuvane (139-140)

62 APPLICATION OF RFID TECHNOLOGY INLIBRARIES
Mr. Anil S. Kamble (141-142)

63 RFID TECHNOLOGY IN LIBRARY
Dr. Ghule Rakumar Pandharinath (143)

64 SOCIAL NETWORKING AND LIBRARIES
Dr. Avinash Uttamrao Jadhao (144)

65 USE OF GOOGLE COSYSTEM: A USER STUDY WITH REFERENCE TO WARDHA DISTRICT
Dr. A. R. Tidarkar (145-148)

66 USE RFID AND SMART CARD SYSTEM: IN ACADEMIC LIBRARIES
Mr. Pravin Nilkanthrao Pawar (149-150)

67 USE OF TURNITIN PLAGIARISM SOFTWARE IN SVKM'S NMIMS (DEEMED TO BE UNIVERSITY) AT MPTP, SHIRPUR CAMPUS, INDIA: A STUDY
Mr. Ravindra Mendhe & Dr. Kishor Patil (151-152)

68 USE OF WEB BASED SERVICES INLIBRARY AND INFORMATION SCIENCE
Hirendra B. Mali (153-154)

69 USE OF WEB BASE CITATION TOOLS TO MEASURE H-INDEX OF RESEARCHERS: AN OVERVIEW
Mr. Mangesh S. Talmale & Mr. Avinash Humbare (155-156)

70 MAJOR DIFFERENCES AMONG WEB1.0, WEB2.0 AND WEB3.0
Mr. Prasanna P. Dange & Dr. Sunil D. Punwatkar (157-158)

71 WEB 3.0 USE IN DIGITAL LIBRARY
Prof. Pradip Tulshiram Patil (159-160)

72 WEB 3.0
Ms. Sangita Gangaram Ulekar & Ms. Kalpana Ranganat (161-163)

73 WEB 3.0 IN LIBRARY
Dr. Nitesh V Chore (164-166)

ISSN: 2278-8808

USE OF GOOGLE EOSYSTEM: A USER STUDY WITH REFERENCE TO WARDHA DISTRICT

Dr. A. R. Sidurkar, *Hod\ Library & Information Centre, Yashwant Mahavidyalaya, Wardha. (M.S.), India*

Abstract

Google is the most popular terms used now a days. Everyone is familiar with Google. It has become the most essential tool of our day to day life. We can't imagine a day when we haven't used Google while using the Internet. The only lacuna we do have is that we don't use Google to its fullest. Most of the people are using Google's capabilities in very limited way.In this paper author has tried to study the awareness and use of various applications of Google among the users in detail. Researcher also suggested to aware the user about all the Google application so as utilizeGoogle to the fullest and avoiding pitfalls.

Keywords: *Google, playbook, play music, Google docs, Google drive*

Introduction:- It is simply impossible to think of a person who is not familiar with Google. It may possible that a person who does not have the knowledge of internet has also used Google products in one or another way – most likely as their search engine or their browser. But very less people knows the vast benefit of the application that Google offer. Even a computer savvy would not be familiar with the number of application that is made available by the Google. We as a internet user, frequently use many applications of Google like YouTube, Google Chrome, Gmail, etc. but Google have many other applications like Google Site, Google Play Books, Google Music, etc., which are very useful for the general internet user. They are also useful for the Library and IT professionals. Library professional can use Google's wide range of application for providing better service to the users.

Google Ecosystem: Under the Google Ecosystem, Google has provided lotsof applications. Few are listed below –

- Google Map
- Google News
- You Tube
- Gmail
- Google Play
- Drive
- Calendar
- Google +
- Translate
- Play Games
- Play Movies and TV
- Photo
- Books
- Blogger
- Contacts
- Hangouts
- Keep
- Classroom
- Earth
- Google Allo
- Google Duo, etc
- Play Games

Objective: Use of internet has become a part of higher learning. To keep pace with the evolving needs of the society, libraries are reinventing themselves in term of resources, services and staff and have become dynamic in nature. The web based applications have become a part of the libraries and it is thus imperative to assess the awareness and use of e-resources by the users. The objectives of the study are to assess the awareness among the library user regarding various applications provide by Google. The paper also highlights the use and need of the user education.

Hypothesis: All the college has adequate IT infrastructure. The user awareness is very low regarding Google Ecosystem.

Methodology: For the present study, analytical and descriptive methods are adopted. The target population of the study is the senior arts colleges of the Wardha District. The sample studied is 33 senior college's library. For the purpose of conduct of the study, the researcher has collected the primary / empirical data from the librarians of 33 senior college libraries, using questionnaire technique. In this research only art, humanity and social science colleges are considered.

Data Analysis and Interpretation: There are 33 senior colleges in the Wardha District which are affiliated to Rashtrasant Tukdeji Maharja Nagpur University, Nagpur. A simple but structured questionnaire was sent to all 33 colleges and asked the librarian to distribute it randomly to the 100 students present in the reading hall of their respective college. Total 3300 responses has been received and analysed. The respondents were pursing graduation, post graduation and PhD. In addition to personal information, various significant parameters such as use of library, e- resources and use of Google, etc. are covered in the questionnaire. The data collected has been analysed using percentage.

Table 1List of the Senior college in Wardha District affiliated to RashtrasantTukdojiMaharaj Nagpur University.

	Name of College
1.	YeshwantMahavidyalaya, Wardha
2.	Ra.Su. Bidkar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya , Higanghat , Dist. Wardha

VOL-02

Special Issue March 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

MAHMUL/03851/2012
ISSN-2319 9318

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Published By
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College,

Kelapur (Pandharkawada) Dist. Yavatmal

On the Occasion of World Women's Day An Interdisciplinary International Conference

On

Globalization : Issues & Aspects

(ICGIA 2018)

Adv. Shri Shivajirao Moghe
Chief Patron

Mr. Vijay A. Moghe
Patron

Dr. Shankar R. Warhate
Organizer

Dr. Arun Dasode
Convener

Prof. Naresh Mahajan
Convener

Dr. Sujata Shende
Convener

Dr. Radheshyam Chaudhari
Organizing Secretary

Dr. Ajay Solanke
Organizing Secretary

Dr. Amar J. Wanjari
Organizing Secretary

Published By
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

ISSN-2319 9318

www.vidyawarta.com

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

|| Index ||

01) Promoting Entrepreneurship in the emerging educational scenario — || 21
Dr. Atul R. Sidurkar, Wardha

02) ROLE OF WOMEN ENTREPRENEURS IN 21ST CENTURY INDIA: ..... — || 25
Dr. Madhuri K. Tanurkar

03) Effects of Sports in Personality Development — ||30
Dr. N. N. Jangitwar, Ashlesha Nagpure (Ingole)

04) Reading Habits of Lecturers and Role of Libraries — || 32
Dr. Vijay M. Deshmukh

05) Concentration of Calcium Present in Pond Water Sample of Nipani Town — || 35
YASHODHARA VARALE

06) Knowledge Management in academic Libraries — || 37
Dr. Sunil H. Urkudkar

07) Recent Trends in Agriculture — || 40
Mr. Prashant S. Vairalkar

08) Low Cost Agrowaste Adsorbents for the Removal of Zinc and ..... — || 45
Rashmi R. Sharma, Shankar R. Warhate

09) Comparative Assessment of Physicochemical Parameters of ..... — || 49
V. S. Jagtap

10) SEM BASED POLLEN MORPHOLOGICAL STUDIES IN SOME GENERA ..... — || 53
A. V. Rajurkar, J. A Tidke, R. S. Matte

11) Life History of Papilio polytes romulus the Common Mormom ..... — || 56
Om Datta, Saharanpur

12) Globalization and its Impact of India — || 62
Dr.Nandkishor N. Dhondge

13) THE ROLE OF ICT IN TEACHING SCIENCE AND HIGHER EDUCATION — || 64
Dr. Manju H. Pardeshi

01

Promoting Entrepreneurship in the emerging educational scenario

Dr. Atul R. Sidurkar
HoD, Library & Information Centre, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Abstract:-

The student should come with well skilled qualities after gaining his degrees from the universities. The education should be skill oriented and the curriculum and syllabus should be designed accordingly and implemented with serious and sincere approach by the relevant universities.

Keywords:- entrepreneurship, galvanise , start –up moment ,skill development

Introduction -

Any modification brought about in the behavior of an individual, as a result of his interaction with the environment, constitutes learning. The history of the world proves that education has been the root cause for any change that takes place in the social, cultural, spiritual aesthetic, political and economic aspects of human life. It is education which not only transforms the human animal to rational human being, but also prepares and develops him to survive and adjust with surroundings so as to lead his personal as well as social life successfully. Therefore, it can be stated that education is anything which the individual acquires through formal on non-formal organizations in the form of certificates or training by which his personality is prepared and developed to undertake any sort of task either manual or intellectual and adjust himself with the varying environments in order to fulfill his basic necessities and objectives of life. It is discerned from this statement that education has become one of the necessities of human life. In short, life is education and education is life. Therefore, no distinction can be made between life and education under any circumstances.

Government Initiative for Skill development-

Do you have an idea? Do you want to innovate? Do you think you can use technology in a novel way, and set up enterprise of your own? You need not despair any longer, as the Government is soon launching a comprehensive mechanism to help all those wanting to set up their own Start-Ups and not look for jobs endlessly.

The Government has received a report prepared by the NITI Aayog "Expert Committee on Innovation and Entrepreneurship "which has made recommendations to operationalise the Atal Innovation Mission (AIM) and Self-Employment and Talent Utilization (SETU) program announced in the 2015-2016 Union Budget.

Recognising that creation of jobs and economic growth can't be achieved only through improving ease of doing business, facilitating Foreign Direct Investment (FDI), promoting "Make in India and Skill India programmes", or labour reforms, the Government has responded to the urgent need to encourage people launch their own enterprises, motivated from their own innovative spirit and technological talents. The initiative can not only help people derive greater work- satisfaction and earn a living by themselves, but reduce the burden of creating employment on different sectors of the economy. The Start-up India Action Plan launched by the Prime Minister. Mr. Narendra Modi on 16th January have kindled the spirit of adventure among the country's youth. They can now go ahead with their dream ventures, taking advantages of the friendly ecosystem of easy registrations, liberal finance, tax benefits and a simplified regulatory system. The diversity of

SCHOLARS IMPACT
Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual
Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

NAAC Sponsored
One Day National level Conference on

New Methodology of NAAC Assessment to Nurture Quality Enhancement in Higher Educational Institutions

In Collaboration with IQAC Cluster, India.

Saturday, 29th September, 2018

Volume-V, September 2018 (Special Issue)

-: Editor In Chief :-

Dr. M. Raghib Deshmukh

www.scholarsimpact.com GIF 0.654 INFOBASE INDEX 2.4 Quality Factor 0.90

: Organised by :
The B.G.E. Society's

Smt. L.R.T. College of Commerce

Akola- 444001 (M.S.)

Reaccredited by NAAC with 'A' grade &
recipient of CPE Status by UGC
(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

Scanned with CamSca

30.	Roll of Teacher In Quality Enhancement In Higher Education Kalpana Kulkarni, Wardha	147-152
31.	A Study On Pros And Cons On ICT Based Teaching And Learning System Hel's Dr. Anil M. Tirkar, Akola	153-157
32.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation – Need of The Day Prof. Dr. Jyoti R. Maheshwari, Akola	158-161
33.	Management of Finance And Resource Mobilization In Higher Education Institutions Dr. N. M. Gupta, Akola. & Dr. J. M. Kale, Akola	162-165
34.	Role of New Accreditation Methodology In Bringing 'Total Quality Management' In Higher Educational Institutions Dr. Yogesh K. Agrawal, Akola	166-169
35.	Relevance of Information And Communication Technology In The Present Century Dr. S. M. Bhowate, Khadki, Akola	170-174
36.	Importance of ICT Based Teaching, Learning, Evaluation And Its Role In Enhancing The Quality of Education Prof. Anup G. Sharma, Akola	175-178
37.	Emerging Role of Stakeholders For Quality Enhancement In Higher Education Dr. H. B. Badwaik, Akola	179-183
38.	Role of ICT In Enhancing The Quality of Teaching And Learning English Literature Prof. Sanjay T. Vite, Akola	184-187
39.	Role of ICT In The Process of Teaching-Learning Dr. Vanita U. Pochhi, Chikhli, Dist. Buldana	188-190
40.	A Study of New Methodology of NAAC Assessment And Accreditation Dr. Mahesh C. Dabre, Akola	191-197
41.	An Importance of Resource Mobilization For College Library Development In Akola City Mr. Dhumale Chandrakant B., Akola	198-201
42.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation-Need of The Day Prof. Avinash R. Pawar, Akot. Dist. Akola	202-209
43.	Financial Management And Resources Mobilization Prof. Pravin D. Bondre, Akot Dist: Akola	210-215
44.	Quality Enhancement Through New Methodology of NAAC Assessment: An Overview Dr. Wasudeo D. Gulait, Mehkar Dist. Buldana	216-222

Scanned with CamScanner

(30)

ROLL OF TEACHER IN QUALITY ENHANCEMENT IN HIGHER EDUCATION

KALPANA KULKARNI
Assistant Professor, Department of Home Science
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha (M.S.) India
ashirwad.kalpana@gmail.com

Abstract

Teacher plays very important role in present scenario of higher education in India. Teachers need to change in the new context of educational environment. Use of technology must be used to change the mindset. Effective teaching –learning involves interactive instructional techniques to involve the students. The new global and diverse workplace requires excellent communication .Today communication has become an integral part of human existence. For effective communication possession of information is not sufficient, it needs to be shared. It is the chain of understanding that integrates the members from all sides. The art of communication is all about speaking, listening and understanding one needs to gauge the situation and then speak. Words are the basic tools of verbal language. But your body language, facial expressions, our posture, and our local tones play also an important role in non verbal communication. Audio-video tapes films, language lab are now essential tools for quality enhancement .In this digital era it is equally important for teacher to get acquainted with apps like voice thread, podcasts, Skype technology etc

Key words: communication. Body language, verbal, non verbal, facial expression.

The overall scenario of higher education in India does not match with global quality standards. With the forces of globalization becoming all-persuasive, the job- market competition is to be developed in the young. In addition to creating awareness of the importance of technology, there is a need of inculcating soft skill such as conversational communication. Communication skill is an indispensible skill to become successful in the 21st century. Reading, writing and listening are the three most vital components of communication skills for the students. Students can enhance both their written and oral communication skill using technology under the sound guidance of their teacher.

Communication skill is required in every part of life. A good communication skill is quality of a well-educated person. Reading, writing and listening are the three most vital components of communication skills for the students. These three skills sound very common therefore, we usually take them for granted. Technology also plays a very supportive role in enhancing student's communication skills.

The science and practise of transmitting information is communication. It is a huge umbrella that covers and affects all that goes on between human beings. Communication is much more than just

Scanned with CamScanner

the exchange of words. It is what we say, how we say it, why we say it, when we say it, and what we neglect to say. It is our facial expressions, our gestures, our posture, and our vocal tones. Communication includes both verbal and nonverbal language. Words are the basic tools of verbal language. However, nonverbal language includes posture and body position, facial expressions, tone of voice, gestures and mannerisms and behavior and actions. Communication is the energy that fuels the caring, giving, sharing, and affirming among members of a group. Without genuine listening and sharing of ourselves, we cannot know one another. Communications plays such a big part in our lives today. It is hard to think of a single activity that we engage in that doesn't involve communication in some way. In our busy world, we sometimes forget just how important communications are to our success, relationships, and, ultimately, happiness in life. But, indeed, communications does play a major role in achieving all of our goals.

It is said that communication happens even when we are trying not to say a thing. We talk, text, smile, wave, giggle, daze off, etc; it's a seamless part of who we are. "Communication is what sets us apart from other life forms. It allows us to collaborate, problem solve, influence, empathize, and instruct." Our ability to communicate is in large part due to the development of our social skills, which means we have learned how to appropriately to interact with others, verbally and nonverbally, in order to get a message across. Without effective communication, a message can turn into error, misunderstanding, frustration, or even disaster by being misinterpreted or poorly delivered.

Communication is the process by which we exchange information between individuals or groups of people. It is a process where we try as clearly and accurately as we can, to convey our thoughts, intentions and objectives. Communication is successful only when both the sender and the receiver understand the same information. In today's highly informational and technological environment it has become increasingly important to have good communication skills. "A student **who can't communicate effectively can't compete in the modern world.** This is why teaching effective communication skills must serve as the cornerstone for any programme preparing young people for the 21st century back not only in their careers, but in social and personal relationships."

Along with interpersonal and collaborative skills, communication skills figure prominently among those identified as "21st century." Specifically, "expressing thoughts clearly, crisply articulating opinions, communicating coherent instructions, motivating others through powerful speech — these skills have always been valued in the workplace and in public life," according to Intellectual and Policy Foundations of the 21st Century Skills Framework. **Notwithstanding the wonders and efficiencies of technological and electronic communication — e-mailing, texting, twittering, etc. — there's nothing more powerful and effective in the hierarchy of human communication than face-to-face verbal communication.** Without a sound foundation of oral communication and presentation skills, core 21st Century Skills goals would likely go unrealized. How else could you express thoughts clearly, articulate opinions crisply, communicate instructions, or motivate others.

If young people can't instantly represent themselves effectively, with what Aristotle called the right ethos; if they can't summon the logos and the confidence to ask the necessary questions; and if they can't grasp the appropriate tone and timbre in their pathos, they will be ill-prepared and distinctly disadvantaged as they leave high school and go to college, and finally to workplaces in short, they

Scanned with CamScanner

need to know how to use their oral communication abilities to get where they want to go and to become who they want to be. Speak well, and you will be sure that hearing believes. Hundreds of our students desperately need these basic communications skills.

Multiple employment surveys point out that, an increasing number of graduates are not readily employable for various reasons. We live in the Information Age, where a major part of our communication takes place via e-mail, text messaging, telephone or video conferencing and for obvious reasons, candidates who can read, write, speak and understand English fluently find an advantage over those who cannot. This is the sole reason why few graduates do not get an ideal job even after a long, hard search and even good technical skills.

Tell me –and I forget, Show me – and I remember, Let me do it-and I understand

There are many options available in the market which promises to improve communication skills Learn English in just 3 weeks' 'Speak like an expert in 20 days', etc. The list is endless, however is it really possible? The answer is NO. Communication skills, like fitness, are the result of continuous workout.

Students are looking for a higher education experience that is relevant to the needs of today's society and that will equip them for their future. Ensuring they access a range of formal and less formal opportunities to engage with public. Our role as a teacher, provide students with the kind of socially committed higher education they demand; it also develops their employability and life skills. Here are some tips to improve communication skills

1. Auditory - it is easier to take in new information through spoken word, Listening helps in structure and content. Listen to English news, programmes on BBC, attend seminars, Techtalks, etc. Remember, we have learnt our mother tongue by doing exactly this.

2. Speak More - Speaking in English helps you gain confidence. Take every opportunity to speak in English. The fear of making a mistake should not stop you from using the language. The idea is to start thinking in English and not just translate to English. Self correction is the first sign of success.

3. Read More - Reading helps in building vocabulary. Read as much as you can, find the time to blog, express your views and improve your written and spoken communication. As an investment into careers, youngsters must subscribe to at least one national daily, one online news service and stay updated on what's new and happening around you. This will help build vocabulary and at the same time improve general awareness.

4. Body Language - You must also pay attention to your body language. Generally, when we listen to a speaker, we judge both verbal and nonverbal cues simultaneously. So, observe good speakers and try to emulate a few things if possible.

Every individual needs to be well equipped with the tools to communicate effectively, whether it is on the personal front, or at work. Communication is basically a two-way street, which entails the relation between the sender and the receiver. There are some barriers that occur while speaking. One can try to overcome all language related barriers by first learning to speak English and then improving.

Students need to know — need to be taught — among many other things, how to introduce themselves properly, how to make meaningful eye contact, how to start and maintain conversations, how to interact with all kinds of people, how to give a successful interview, manage relationships, and eventually stand up and address a live audience with authority and confidence. Students must learn to

Scanned with CamScanner

create rapport, trust and respect. These are the basic components of nearly every affirmative human interaction, including those explicit and implicit in realizing the 21stCentury Skills. Knowing how to introduce oneself with an appropriate handshake, maintaining a proper eye contact, is a foundational skill.

The Elevator Speech

The ability to make a short presentation that appropriately informs of who you are and what you do. It's one of the very basic elements of oral communication.

Vocabulary

Studies show a direct correlation between vocabulary and success. The point here is not just learning new words but to develop in our students a curiosity for the power, nuance, and proper application of our rich language. Look for words you are not familiar with. The better vocabulary you have the better you can express. The German word for vocabulary, Wortschatz, means treasure.

Listening

- Active and engaged listening is an essential, but often neglected part of the communication spectrum. It's essential to show, and to have, respect. Practice your listening skills. Wait for the speaker to finish before stating your views.

Overcoming Fear

The fear of public speaking ranks right up as our number one fear. Students must master proven methods of dealing with and overcoming this fear from the very beginning of their public speaking careers, including relaxation exercises, visualization techniques, and most importantly knowing what they're talking about before they speak.

It has been argued in many instances that technology today is hampering oral communication in students. Belinha S. De Abreu , *a media literacy educator writes, "Are students losing their ability to orally communicate because of the amount of technology? Parents feel that their children are more monosyllabic and teachers are experiencing a lack of word connectivity with students. With students' texting and chatting via symbols and acronyms, there is actually less "talking" happening.*

Just like every coin has two aspects then you will agree that technology does have positive impact on oral communication.

Audio Tape/Podcast

The use of audiotape is essential in the oral skills class. For receptive skills development, the tape player or podcasts are the easiest way for students to listen to a variety of speakers on a variety of topics in a variety of genres – dialogues, interviews, lectures, stories, songs, and poems.

Videotape/Digital Movies/Digital Storytelling

Videotape is a step up from audiotape. First of all, playing prerecorded tapes provides the audiovisual information that helps students observe, understand, and imitate oral communication, from language expressions and sentence structure to lip shape, facial expressions, gestures and distance between speakers, not to mention other cultural, behavioral, and sociological aspects of language.

Language Lab

Another technology that is invaluable for the promotion of listening and speaking skills is the interactive language lab as it does many things that benefit oral skills development better than the

Scanned with CamScanner

regular non-tech classroom. For example, in choral repetition drills, students can concentrate on the model (teacher or tape) with far less interference from the voices of classmates, they can concentrate on the sound of their own voice, and they can record both the model and their own voice for later comparison and practice.

Voicemail

This kind of technology is good for students but at the same time not so time-consuming for teachers? To get students to do oral assignments that you can hear and assess but don't respond to orally, voicemail homework can be assigned.

Apps

There are numerous apps to build oral communication skills such as:

- Paper Telephone
- Voice Thread
- Voxer
- Shake-a-phrase
- WhQuestions

More apps at: https://techtalkacademy.wikispaces.com/file/view/Language+Apps+.pdf

Some of the other great resources that will help teachers teach oral communication skills:

- Using Technology to Teach Oral Communication Skills
- Digitally Speaking: Creating Exceptional Podcasts, Videos, and More
- Enhancing Oral Language Skills via the use of Skype Technology

Debate, discussions and presentations are other ways by which teachers can actually help their students to enhance their oral communication skills. By encouraging your students to participate in debate and discussion on various subjects in the classroom or the seminars, they can actually sharpen their student's oral communication skills. Educators can enhance written communication skills in their students by motivating them to write papers in their own words. They should give more assignment that requires their own thinking and writing skills. Teachers can also conduct writing competition in the classroom or ask them (student) to share their experience or thought about anything.

Multiple employment surveys point out that an increasing number of graduates are not readily employable for various reasons. We live in the Information Age, where a major part of our communication takes place via e-mail, text messaging, telephone or video conferencing and for obvious reasons, candidates who can read, write, speak and understand English fluently score over those who cannot. This is the sole reason why few graduates do not get an ideal job even after a long, hard search and even good technical skills. Final word to all aspirants - do the basics right and practice to succeed in your career. A teacher's engagement with teaching learning process helps to maximize the flow of knowledge and learning between HEIs and society. So it is daunting task for the teachers to improve the quantity, quality and equality in higher education.

Scanned with CamScanner

REFERENCES:

1)The Art and Science of Communication: Tools for Effective Communication in the Workplace ,P.S. Perkins
and Les Brown, 2008
2) Communication: The Key to Effective Leadership, by Judith a. Pauley, 2009
3) The Power of Communication: Skills to build Trust, Inspire Loyalty, and Lead Effectively, by Ilen, Fred
Garcia, 2012
4) The Functional Aspects of Communication Skills, by Dr. P. Prasad, 2012
5) http://www.seenmagazine.us/articles/article-detail/articleid/209/teaching-basic- communication-skills.aspx
6) http://www.helpguide.org/articles/relationships/effective-communication.htm
7) https://techtalkacademy.wikispaces.com/file/view/Language+Apps+.pdf
8) http://edtechreview.in/trends-insights/insights/1358-how-to-enhance-your-students- communication-skills-does-technology-

Scanned with CamSca

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATIONS RESEARCH JOURNEY INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

24 APRIL 2019

SPECIAL ISSUE 182 (G)

National Conference

on

Contemporary Innovations in Library and Information Science, Social Science and Technology for Virtual World (NCCLIST-2019)

Contemporary Innovation in Science

Guest Editor
Dr. Nilesh N. Gawande
Principal,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana

Executive Editor
Mr. Prakash S. Kolhe
Librarian,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS), India

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned with CamSca

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-2019 Special Issue – 182 (G)

Contemporary Innovation in Science

Guest Editor:
Dr. Nilesh N. Gawande
Principal,
Late B. S. Arts, Prof. N. G. Science &
A. G. Commerce College, Sakharkherda
Tq. Sindkhed Raja, Dist. Buldhana

Executive Editor:
Mr. Prakash S. Kolhe
Librarian,
Late B. S. Arts, Prof. N. G. Science &
A. G. Commerce College, Sakharkherda
Tq. Sindkhed Raja, Dist. Buldhana

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Veola)

Local Organising Committee

Dr. R. P. Zanke	Dr. M. N. Gawande	Prof. S. V. Jaunjal	Dr. S. R. Dudonde
Prof. P. S. Kolhe	Prof. S. R. Gawai	Dr. P. R. Gaikwad	Prof. G. D. Kahade
Prof. P. P. Thakare	Prof. S. S. Gawai	Dr. R. P. Kitke	Prof. A. G. Barde
Dr. P. R. Mahalle	Prof. A.S. Ghayal	Dr. C. S. Khodre	Dr. R. V. Chaurpagar
Dr. N. P. Tale	Prof. P. S. Shimbre	Prof. S. R. Nagmote	Dr. V. R. Panse
	Prof. A. G. Kulkarni	Prof. R. V. Popalghat	

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

Price : Rs. 800/-

© All rights reserved with the authors & publisher

Published by :
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Veola, Nashik
Email : swatidhan1@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Scanned with CamScanner

23	General Overview on the E-Management of Online food Delivery Services **Mr. Rushi Panajkar & Ms. Sakshi Bang**	114
24	A Study of Cladocera Community Around Washim Region of Maharashtra, India **S. L. Nalinde and S. R. Nagmote**	117
25	The Impact of Science and Technology on Human Rights in the Current Scenario **P.B. Gomase & P. R. Mahalle**	123
26	Problems of Agricultural Labour in India **Pradip Thakare**	126
27	Phytochemical Screening, Quantitative Analysis of Primary and Secondary Metabolites of Butea Monosperma Bark **Prof. Madhuri Theng & Mr. Vishal Wayal**	129
28	Simulation of Splice and Bending Losses in Fiber Optics Technology **Prof. D. B. Bohade & Dr. C. M. Jadhao**	135
29	Nano Sponges - An Emerging Drug Delivery System **Prof. J. B. Sanap**	141
30	Nano Technology Use as Anti-Microbial Agent in Dental Infection. **Prof. Miss. M. S. Nikam**	146
31	Nano Technology with Liposomes **Prof. Miss. M. S. Nikam & Prof. Miss M.A.Theng**	149
32	Indian Herbal Drug Fights Against Cancer with Nano Technology. **Prof. Miss Meenakshi Nikam**	154
33	Nano Technology Use for Waste water Treatment . **Prof. Miss. M.S.Nikam**	158
34	Formulation & Remedies of Herbal Drugs Use in Cardiac Diseases **Prof. Miss. M. S. Nikam & Prof. Miss M.A.Theng**	162
35	Generic Versus Branded Drug **Prof. Miss.M.S.Nikam**	167
36	Response of dihydroformazes on Seed Germination and Physio-Biochemical Changes of (Wheat) Tritium Aestivum (L.) **Smita Kharkale-Bhuyar, Sudhir Bhuyar & Pratibha Agrawal**	170
37	Synthesis, Characterization and Bacterial Assay of 1-(3-Substituted Aryl Imino-4-Substituted Aryl-5-Imino-1, 2, 4- Thiadiazolidine)-3-Phenyl Thiocarbamides **U. W. Karhea and K. N. Purib**	179
38	Study of Singularities Arises in the Coupling of Monopole Field with (n+2)-Dimensional Gravitational Collapse of Vaidya Space-time **C. S. Khodre**	184
39	A Study on Prevalence of Sickle Cell Anemia in Children (0-12 Year) and their Socio Economic Status Wardha District **Kalpana Kulkarni**	193
40	Maths in Our Daily Life **Prof. Munika Thare**	201
41	Various Treatments and Uses of Tulsi **Aishwarya Ghodke * Prof. M. S.Nikam., Prof. M. A. Theng**	203

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Scanned with CamScanner

"RESEARCH JOURNEY" International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 182 (G)- Contemporary Innovation in Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

A Study on Prevalence of Sickle Cell Anemia in Children (0-12 Year) and their Socio Economic Status Wardha District

Kalpana Kulkarni
Assistant Professor
Dept. of Home-Science,
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha (M.S.) India
ashirwad.kalpana@gmail.com
(Mb.no. 9372873782)

Abstract:

Sickle cell disease is an inherited blood disorder characterized by defective haemoglobin (a protein in red blood cells that carries oxygen to the tissues of the body). Sickle cell disease involves the red blood cells, or haemoglobin and their ability to carry oxygen. Normal haemoglobin cells are smooth, round and flexible, like the letter "O" so they can move through the vessels in our bodies easily. Sickle cell haemoglobin cells are stiff and sticky and form into the shape of a sickle, or the letter "C," when they lose their oxygen. These sickle cells tend to cluster together and cannot easily move through the blood vessels. The cluster causes a blockage and stops the movement of healthy, normal oxygen-carrying blood. This blockage is what causes the painful and damaging complications of sickle cell disease. In the present study sickle cell disease was found to be highly prevalent in the tribal population of Bouddha Pardhans, Gowaris and less prevalent In Banjaras , Gond ,Matang etc and absent in Kunbi,Kunni thakur. The prevalence of sickle cell anaemia in Wardha district was found 8.44 %

Key words-Haemoglobin ,Sickle cell, Anemia

Introduction:

Sickle cell anaemia is a serious condition in which the red blood cells can become sickle shaped. Normal red blood cells are round and smooth. They may easily move through blood vessels to carry oxygen to all parts of the body. Sickle shape cells do not move easily through blood vessels, they are stiff and sticky, and tend to form clumps and get stuck in blood vessels. The clumps of sickle cells block blood flow in the blood vessels to the limbs and organs. Blocked blood vessels can cause pain, serious infections and organ damage.

As per DMER draft proposal of June 2008 sickle cell disease control program is implemented in 19 high prevalence districts in phase wise manner by NHRM since 2008. In phase II in 2009-10 is implemented in Wardha district.

The ignorance about the disease, which affects a large chunk of population of the region, may prove costly in the long run. declared many NGOs working in the health sector. The sickle cell association Nagpur (SCAN) has teamed up with sickle cell disease international organisation (SCDIO) and put forth a demand to the state government to act out strict regulations of screening and managing the disease. Despite the first case of SCD being detected in 1952 in the city, are no policies framed by the government. The health services related to the defect are being made available in a random and organised manner.

World over efforts are being made to tackle the disease through various strategies, but India, where the incidence of the disease is very high, little is being done to handle this genetic disease which if not controlled now could take a very severe form in future as it has already spread to

Scanned with CamScanner

almost all sections of society and communities and is no longer a tribal or a 'lower caste disease. So here in this project an attempt is made to study the prevalence of sickle cell anaemia and proposed few suggestions and wish that the government acts on them soon.

Objectives of The Study Were As Follows:

- Survey will be carried out to find the sickle cell anemia unit in government hospital in Wardha to investigate the case(investigation will be done with the help of physician)
- Survey will be carried out to find out if there is any sickle cell anemia unit in of the private hospital in Wardha.
- To examine the pregnant women visiting the centers for SCA with the help of hematologist.
- To examine hemoglobin status of sickler and non-sickler children.
- A comparative study will be done in children (0-12 yrs) with sickle cell anemia and normal children to study the effect on general physical growth of children.
- Assessment of socioeconomic status will be done .observation regarding housing condition of sicklers will be studied.

Methodology:

Selection of study area and research design:

The present study has been undertaken in purposively selected Wardha district in Vidarbha region of Maharashtra State. The emphasis in the study was on prevalence of sickle cell anemia hence an exploratory design of research was adopted in the present investigation.

Method of sampling and selection of sample:

The study was related to the prevalence of sickle cell anemia hence for the purpose of study different villages of Wardha were considered. The villages namely Hinganghat, Dahegaon, Samudrapur , Girad, Sindi Meghe,Nachangaon etc were selected from Wardha District. For the purpose of study a sample of 225 children in the age group of 0-12 years were taken as respondent from different villages.

Preparation of tools of data collection and collection of data:

For collection of facts pertinent to the study objectives the data collection tools namely, questionnaire and observation schedules were developed. The questionnaire included the questions related to age, education, occupation, family income, family type, family size, and food habits

Clinical observation is a most essential part of all nutritional survey, having direct bearing over the nutritional status of an individual. The clinical observation included the examination of eyes, skin, lips, teeth, tongue, blood pressure etc. to find out symptoms of sca. The clinical examinations of all these parameters for all selected individuals were taken and data were recorded.

Biochemical Investigation:

was undertaken to ascertain Hemoglobin level of the sample and to study the prevalence of anemia due to deficiency of iron. For determining the level of Hemoglobin content observation of tongue and nail was undertaken. In addition the Hemoglobin content in blood was recorded.

Scanned with CamSca

The collected data was tabulated and frequencies and Percentages in each class were worked out, proper statistical tests used for interpretation and drawing results.

Results and Discussion

Age wise distribution of individual

Table 1.1 provides data pertaining age of individuals tested. In formation in the table indicates that 13.34% (31) individuals belonged to age group 0 to 3 years, 29.37% (66) individuals belonged to 4 to 6 years, 23.55% (53) individuals belonged to age group 7 to 9 years whereas, 33.34% (75) individuals belonged to age group 10 to 12 years .

Age wise distribution of individuals tested for prevalence of SCA **Table 1.1**

Age group	Frequency	Percent	Cumulative Percent
0 to 3 Years	31	13.34	13.34
4 to 6 Years	66	29.37	42.71
7 to 9 Years	53	23.55	66.26
10 to 12 Years	75	33.34	100
Total	225	100.0	

It may be concluded from the study results that individuals of all age groups in the study region are tested for prevalence of sickle cell disease.

Family Members -

Table 1.2 shows information regarding number of family members of individuals tested for prevalence of SCA. Data indicates that 19.11% (43) responders have 1 to 3 members in their family, 75.55% (170) individuals have 4 to 6 members in their family, whereas 5.34% (12) individuals have more than 6 members in their family .

Table 1.2: Number of family members of individuals tested for prevalence of SCA

No. of Family Members	Frequency	Percent	Cumulative Percent
1 to 3	43	19.11	19.11
4 to 6	170	75.55	94.66
more than 6	12	5.34	100
Total	225	100	

Hence, it may be concluded from the study result that majority of individuals tested for prevalence of SCA have 4 to 6 members in their family.

occupation of parents

Table 1.3 provides information regarding occupation of parents of individuals tested for SCA in study area. Information in the table indicates that 38.7% parents of individuals tested are on daily wages, 21.78% were household workers, 18.22%individuals were farmer by occupation, 0.4% (2) individuals cobbler, whereas 4.8% were teacher, carpenter, blacksmith. However 16.44% were related to other occupations. Table provides information regarding occupation of parents of individuals tested for SCA in study area.

Occupation	Frequency	Percent	Cumulative Percent

Scanned with CamScanner

Farmer	41	18.22	18.22
Daily wages	87	38.67	56.89
Carpenter	6	2.67	59.56
Cobbler	2	0.89	60.45
Blacksmith	1	0.45	60.9
Household work	49	21.78	82.68
Teacher	2	0.89	83.57
Other	37	16.44	100.0
Total	225	100	

It may be concluded from the study results that individuals related to the agriculture occupation in the study area.

Monthly Income of parents of individuals tested for prevalence of sca in study area

Table 1.4shows information pertaining monthly income of parents of tested individuals in study area. It is recorded that monthly income of parents ranges from Rs. 2000 to 5000. 56.45% individuals had their monthly income between Rs. 2001 to 5000. 59% individuals had monthly income between than Rs. 5001 to 10000 and 8.45% individuals had monthly income less than Rs. 2000, however 0.89% individuals had monthly income more than Rs. 15000 . Data indicated that high percentage of individuals in the study area belonging to a lower middle income groups (Rs. 2000 to 5000 and Rs. 5001 to 10000).

Table 1.4shows information pertaining monthly income of parents of tested individuals in study area.

Monthly Income	Frequency	Percent	Cumulative Percent
Less than Rs. 2000	19	8.45	8.45
Rs. 2000 to 5000	127	56.45	64.9
Rs. 5001 to 10000	59	26.23	91.11
Rs. 10001 to 15000	18	8	99.11
More than Rs.15000	2	0.89	100.0
Total	225	100	

It may be concluded from the study result that individuals of all income groups are prone to sickle cell anaemia but prominently in the income group of 2001 to 5000

Food Habit of Male and Female tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area

Information pertaining food habit of male and female individual is shown in Table 1.7. It was observed that 41.3 % (93) individuals were vegetarian whereas, 58.7% (132) individuals were non-vegetarian . Food Habit of Male and Female tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area Table 1.7

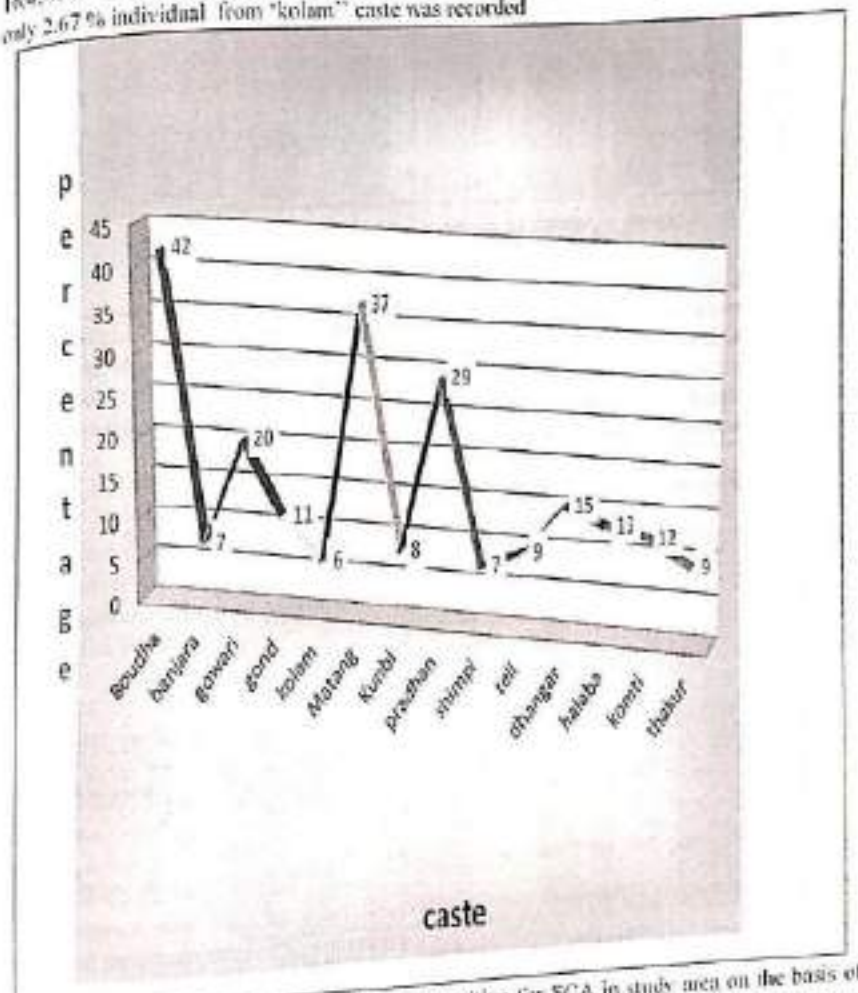
Food Habits	Frequency	Percent
Vegetarian	93	41.3
Non-vegetarian	132	58.7
Total	225	100.0

It was revealed from the data that significantly high percentage of individuals is

Scanned with CamScanner

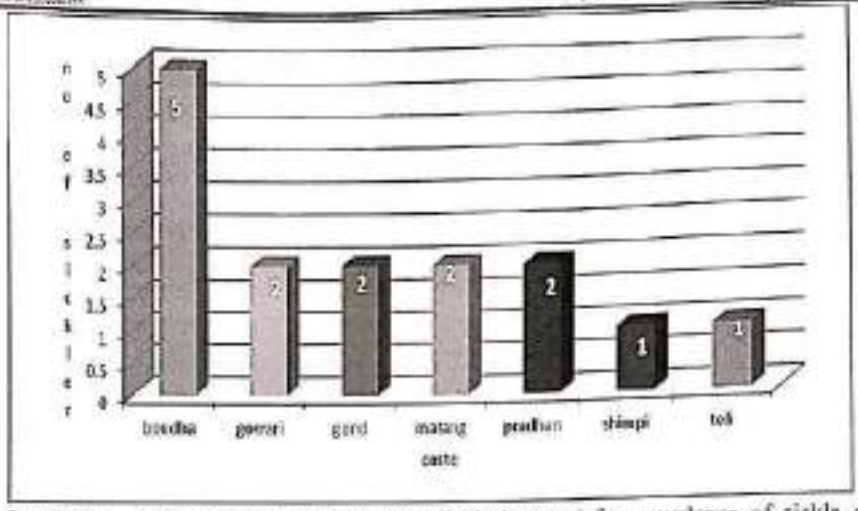
non vegetarian. It may be concluded from the study result that majority of individuals in study area are non vegetarian.

Graph 1.5 indicates distribution of individuals tested for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table majority of individuals belong to 'boudha' caste 18.66%, individuals from 'matang' and 'pradhan' caste were recorded 16.45% and 12.89 % respectively. Furthermore 8.89 %individuals of 'gowari' caste ,however only 2.67 % individual from "kolam" caste was recorded

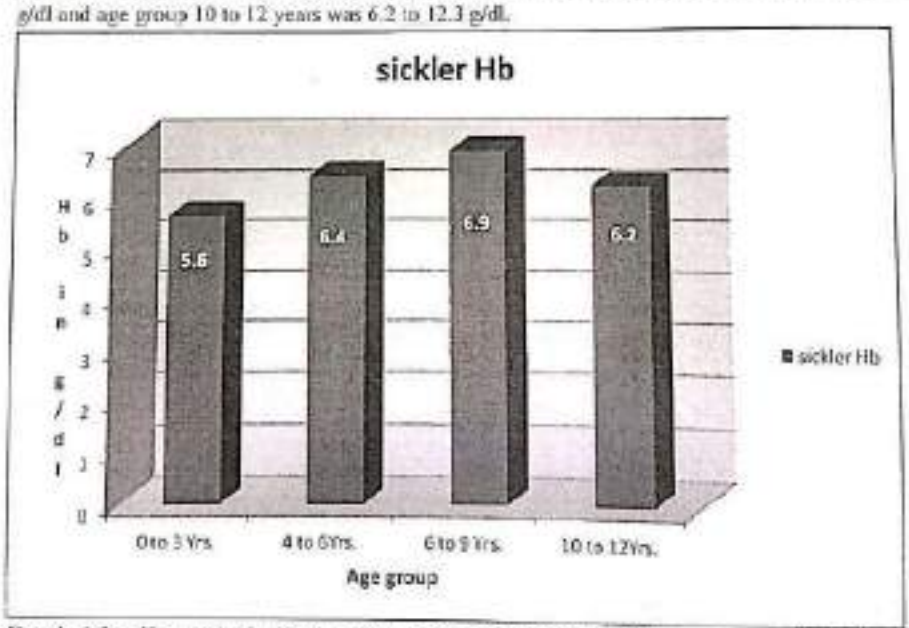

Graph 1.6 indicates distribution of individuals positive for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table majority of individuals belong to 'boudha' caste 2.67%, individuals from 'matang' and 'pradhan' caste were recorded 1.77 % and 1.33 % respectively. Furthermore 0.8 %individuals of 'gowari' caste ,however only 0.4 % individual from 'banjara,gond,shimpi,teli' caste was recorded. And no cases of sca are notice in kolam,kumbi,dhangar,halaba,komti,thakur.

Scanned with CamScanner

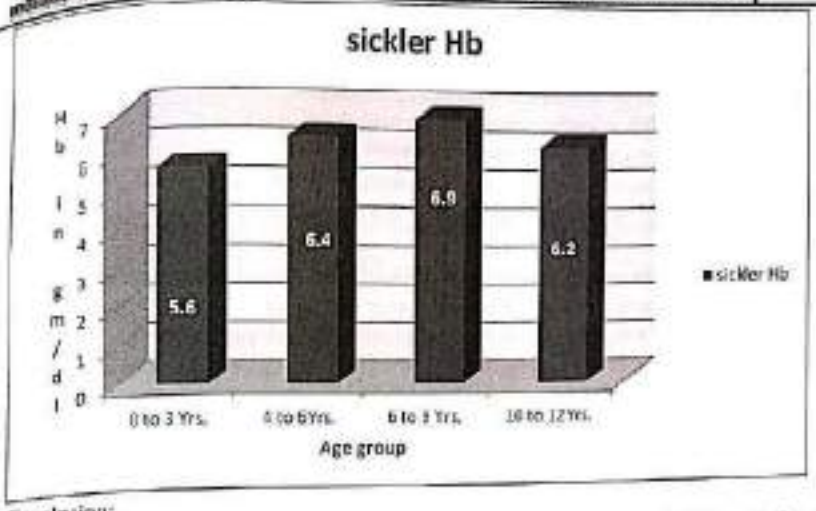

Graph1.8 : Haemoglobin level of male individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area Graph provides information regarding the mean haemoglobin level of males of different age groups. Data shows that range of haemoglobin level in males of age groups 0 to 3 yrs was 5.6 to 12g/dl. 4 to 6 yrs was 6.4 to 12.1 g/dl. 7 to 9 yrs. was 6.9 to 12.2 g/dl and age group 10 to 12 years was 6.2 to 12.3 g/dl.

Graph 1.9: Haemoglobin level of female individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area provides information regarding the mean haemoglobin level of females of different age groups. Data shows that range of haemoglobin level in females of age groups 0 to 3 yrs was 7.4 to 12 g/dl. 4 to 6 yrs was 6.2 to 12.1g/dl. 7 to 9 yrs. was 5.2 to 12.1 g/dl and age group 10 to 12 years was 6.2 to 12.3 g/dl.

Scanned with CamSca

Conclusion:

The present study is a small attempt to find out the magnitude of sickle cell disorders in population of Wardha District, Maharashtra. In the present study sickle cell disease was found to be highly prevalent in the tribal population of Boudha , Pardhans, Govaris and less prevalent in Banjaras , Gond ,Matang etc and absent in Kunbi,Komti thakur. The prevalence of sickle cell anaemia in Wardha district was found 8:44%.

The conclusion that emerges from the present investigation are that majority of individuals tested for prevalence of SCA have 4 to 6 members in their family, prevalence of SCA may be observed in individuals belonging to joint family as well nuclear family educational qualification of individuals tested for sickle cell anemia is very low, however education is important to understand the disease and awareness about the disease individuals of all income groups are prone to sickle cell anemia but prominently in the income group of 2001 to 5000 majority of individuals in study area are non vegetarian.

BMI values were also found to be significantly lower among the male and female children than the normal children. Age wise distribution of different anthroponetric measurements showed significant decreased mean values of all the measurements. In the present study, it has been shown that as a group, children with sickle cell disease weigh less and are shorter than the comparable normal controls.

Individuals suffering from sickle cell anemia have shown symptoms like jaundice, severe pain in stomach, arm, legs and stroke, insomnia, infection. Symptoms of paleness, restlessness, fatigue and rapid heart rate is also noticeable.

Females found positive for sickle cell anemia recorded very low levels of haemoglobin female suffering sickle cell anemia in the study area are hemoglobin deficient. Male suffering SCA in the study area is haemoglobin deficient. Females of all age groups suffering from sickle cell anemia shows decreased systolic blood pressure than non sickler females. The males of all age groups suffering from sickle cell anemia shows decreased systolic blood pressure than non sickler males.

Scanned with CamScanner

Recommendations:

- Establishment of 'Day care centers.'
- Significant proportion of PHC centers.
- Easy availability of medicines at cheaper rate.
- Time concession in board exam to sicklers.
- Pregnant mother to counsel for early registration & prenatal diagnosis.
- To check their 'stickling' status before marriage to avoid further spread of the disease.
- Arrange meetings & testing camps for Schools, Collages & Ashram School
- Demands screening of every pregnant mother as a policy.
- Enactment of a separate law for the welfare of sickle cell patients.
- To set up a sickle cell control organization and a dedicated sickle cell research institute at state level (Vidarbha in Nagpur).

References

- Mukherjee MB, Gangakhedkar RR. Physical growth of children with sickle cell disease. Indian J Hum Genet. 2004;10:70–2.
- Deshmukh P, Garg BS, Garg N, Prajapati NC, Bharambe MS. Prevalence of sickle cell disorders in rural Wardha. Indian J Community Med. 2006;31:26–7.
- WHO Child Growth Standards: Methods and development: Length/height-for-age, weight-for-age, weight-for-length, weight-for-height and body mass index-for-age. Geneva: World Health Organization; 2006. p. 312.
- Mohanty D, Mukherjee MB, Colah RB, Wadia M, Ghosh K, Choudray GP, et al. Iron deficiency anemia in sickle cell disorders in India. Indian J Med Res. 2008;127:371
- Italia K, Jain D, Gattani S, Jijina F, Nadkarni A, Sawant P, et al. Hydroxyurea in sickle cell disease — A study of clinico-pharmacological efficacy in the Indian haplotype. Blood Cells Mol Dis. 2009;42:25-31.
- Hyacinth HI, Gee BE, Hibbert JM. The role of nutrition in sickle cell disease. Nutr Metab Insights. 2010;3:57–67.
- Zade V.S., Chede S., Thakare V.G., Warghat N.W. The prevalence of sickle cell disease phenotypes and sickle cell gene frequency in some tribals of Melghat forest region of Amravati, Maharashtra (India). Bioscience Biotech Res Comm., 4(1), 2011.70- 73.

Scanned with CamSca

International Journal of Home Science

ISSN: 2395-7476
IJHS 2020; 6(1): 74-78
© 2020 IJHS
www.homesciencejournal.com
Received: 01-07-2019
Accepted: 06-08-2019

Kalpana Kulkarni
Assistant Professor,
Department of Home Science,
Yashwant, Mahavidyalaya,
Wardha, Maharashtra, India

Corresponding Author:
Kalpana Kulkarni
Assistant Professor,
Department of Home Science,
Yashwant, Mahavidyalaya,
Wardha, Maharashtra, India

A study on prevalence of sickle cell anemia in pregnant women (20-25 Years) in Wardha and Nagpur District

Kalpana Kulkarni

Abstract
Sickle cell anemia is a genetically inherited disease caused by mutated version of the gene that helps make haemoglobin – a protein that carries oxygen in red blood cells. Sickle cell (HbSS) is a genetic disease. People who carry only one copy of the sickle cell gene do not have the disease, but may pass the gene on to their children. Sickle cell haemoglobin cells are sticky and form in to the shape of sickle, or the letter 'c' when they lose their oxygen. These sickle cells tend to cluster together and cannot easily move through the blood vessels. The cluster causes a blockage and stops the movement of healthy, normal oxygen-carrying blood. This blockage is what causes the painful and damaging complications of sickle cell disease. The ability of the blood cells to carry oxygen is especially important in pregnancy. The sickling and anaemia may result in lower amounts of oxygen going to the foetus and slowed foetal growth. In the present study sickle cell disease was found to be highly prevalent in the tribal population of Bondhi Pardhans, Gowris and less prevalent in Banjaras, Gond, Maring etc Individuals from Wardha positive for SCA in study area belongs to "bondhi" caste 3.78%, and 3.34% individuals were from Nagpur.

Keywords: SCA, HbSS, mutated gene, sickling

Introduction
Sickle cell disease is an inherited blood disorder characterized by defective hemoglobin (a protein in red blood cells that carries oxygen to the tissue of the body). Sickle cell disease involves the red blood cells, or hemoglobin and their ability to carry oxygen. In Sickle cell anemia the child has most or all of the normal hemoglobin (HbA) replaced with the sickle hemoglobin (HbS). This is referred to as HbSS. It is the most common and most severe form of the sickle cell variations.

Sickle cell conditions are inherited from parents in much the same way as blood type, hair colour and texture, eye colour and other physical traits. The types of haemoglobin a person makes in the red blood cells depend upon what haemoglobin genes the person inherits from his or her parents. Like most genes, haemoglobin genes are inherited in two sets - one from each parent.

Sickle cell (HbSS) is a genetic disease. A person will be born with sickle cell disease only if two HbS genes are inherited - one from the mother and one from the father. A person who has only one HbS gene is healthy and said to be a "carrier" of the disease. They may also be described as having "sickle cell trait." A carrier has an increased chance to have a child with sickle cell disease. This type of inheritance is called "autosomal recessive."

Once parents have a child with sickle cell disease, there is a one in four or 25% chance with each subsequent pregnancy, for another child to be born with sickle cell disease. This means that there is a three out of four, or 75% chance, for another child to not have sickle cell disease. There is a 50% chance that a child will be born with sickle cell trait, like the parents.

So here an attempt is made to study the prevalence of sickle cell anaemia and proposed few suggestions and wish that the government acts on them soon.

All major organs are affected by sickle cell disease. The liver, heart, kidneys, gallstone, eyes, bones, and joints can suffer damage from the abnormal function of the sickle cells and their inability to flow through the small blood vessels correctly. Problems may include the following:

- Increased infections.
- Leg ulcers.
- Bone damage.
- Early gallstones.
- Kidney damage and loss of body water in the urine.
- Eye damage.

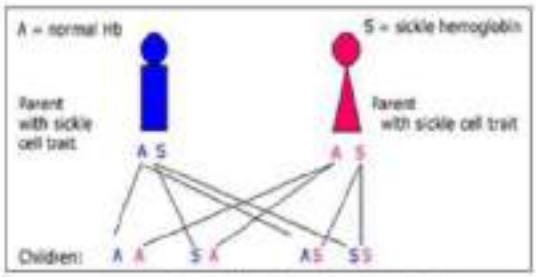

Fig 1: Genetically inheritance of sickle cell trait

Objectives of the study were as follow:

- Survey will be carried out to find the sickle cell anemia unit in government hospital, PHC Nagpur and Wardha to investigate the case (investigation will be done with the help of physician)
- Survey will be carried out to find out if there is any sickle cell anemia unit in of the private hospital in Nagpur and Wardha.
- To examine the pregnant women visiting the centres for SCA with the help of hematologist.
- To examine hemoglobin status of the pregnant sickler and non-sickler women as well as sickler and non-sickler children.
- A comparative study of pregnant sickler and non-sickler women will be done to know the consequences/outcome of pregnancy.

Methodology

Selection of study area and research design

The present study has been undertaken in purposively selected Wardha and Nagpur district in Vidarbha region of Maharashtra State. The emphasis in the study was on prevalence of sickle cell anemia in pregnant women; hence an exploratory design of research was adopted in the present investigation.

Method of sampling and selection of sample

The study was related to the prevalence of sickle cell anemia in pregnant women hence for the purpose of study different villages of Wardha and Nagpur were considered. For the purpose of study a sample of 27 pregnant women from Wardha district and 30 pregnant women from Nagpur district in the age group of 20-25 years were taken as respondent from different villages.

Preparation of tools of data collection and collection of data

Clinical observation is a most essential part of an individual. The clinical observation included the examination of eyes, skin, lips, teeth, tongue, blood pressure etc. to find out symptoms of Sickle Cell Anemia. Biochemical investigation was undertaken to ascertain Hemoglobin level of the sample and to study the prevalence of anemia due to deficiency of iron. In addition the Hemoglobin content in blood was recorded.

The collected data was tabulated and frequencies and Percentages in each class were worked out, proper statistical tests were used for interpretation and drawing results.

Results and Discussion

Caste wise distribution of individuals

Table 1: Caste wise distribution of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia

Caste	Frequency Wardha	Percent	Frequency Nagpur	Percent
Boudha	06	22.2	07	23.33
Banjara	02	7.40	03	10
Gowari	03	11.1	02	6.67
Gond	02	7.40	03	10
Kolam	01	3.70	01	3.34
Matang	01	3.70	01	3.34
Kunbi	02	7.40	02	6.67
Pradhan	02	7.40	02	6.67
Shimpi	02	7.40	03	10
Teli	02	7.40	02	6.67
Dhangar	02	7.40	01	3.34
Halaba	02	7.40	01	3.34
Komti			02	6.67
Thakur				
Open				
Total	27		30	

Table 1 Indicates distribution of individuals tested for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table majority of individuals belong to 'boudha' caste 22.3% & 23.3%, individuals from Banjara, Gond, Kunbi, Pradhan, Shimpi caste were recorded 7.40 & 6.67% Furthermore 3.70% & 3.34% individuals of Kolam,Matang caste were recorded in Wardha and Nagpur district respectively (Figure 2)

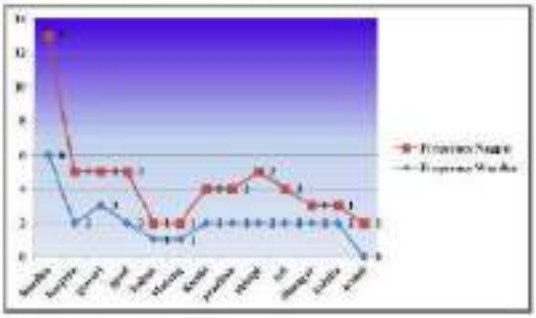

Fig 2: Caste wise distribution of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia

No of sickler found in the study area

Table 2: Distribution of individuals positive for SCA in study area on the basis of their caste

No. of Sickler	Wardha	Nagpur
Boudha	3.70%	3.34%

Table 2: Indicates distribution of individuals positive for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table, majority of individuals belong to 'boudha' caste 3.70%, individuals from 'Wardha and 3.34% individuals were from Nagpur (Figure 3).

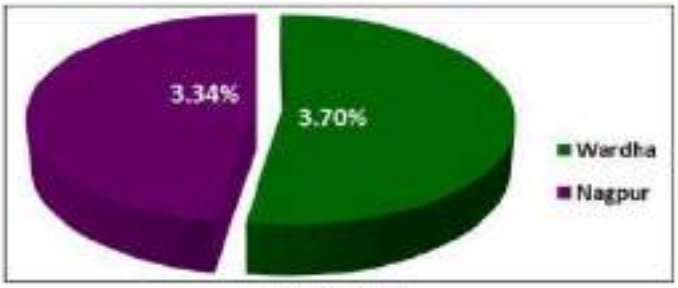

Fig 5: No. of Sickler

Table 3: Occupation of family of individuals tested for sickle cell anaemia

Occupation	Frequency Wardha	Percent	Frequency Nagpur	Percentage
Farmer	05	18.51	06	20
Daily wages	09	33.33	14	46.66
Carpenter	01	3.70	01	33.33
Cobbler	01	3.70	01	33.33
Blacksmith	02	7.40	01	33.33
Household work	07	25.9	05	16.66
Other	03	11.11	02	6.66
Total	27		30	

Table 3 Provides information regarding occupation of family of individuals tested for SCA in study area. Information in the table indicates that 33.33% & 46.66% of family tested are on daily wages, 18.51% & 20% were farmers, 25.9% & 16.66% individuals were household workers by occupation, 3.70% & 33.33% individuals were cobbler carpenter, However 11.11% & 6.66% were related to other occupation in Wardha and Nagpur District respectively.

Haemoglobin level of female

Haemoglobin level of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area.

Table 4: Mean haemoglobin level of females of different age groups

Age Group	N	Non sickler	Sickler	RV	Mean Hb	Min	Max
20 to 25Yrs (Wardha)	27	26	1	12.1 TO	9.3	6.6	12.1
20 to 25Yrs (Nagpur)	30	29	1	15.1 g/dl	9.2	6.2	12.2

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean Hb- Mean Haemoglobin; Min- Minimum; Max- Maximum

Table 4 provides information regarding the mean haemoglobin level of females of different age groups. Data shows that mean haemoglobin level in females of age groups 20 to 25 yrs was 9.3g/dl but it is 6.6 g/dl in sickler in Wardha In Nagpur mean Hb level is 9.9 g/dl and in sickler it is 6.2 g/dl. (Figure 4).

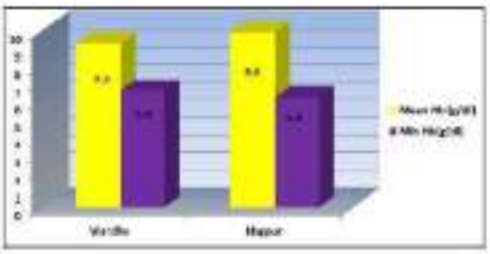

Fig 4: Haemoglobin level of female individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area.

It is apparent from the statistical analysis of data that females found positive for sickle cell anaemia recorded very low levels of haemoglobin (6.6 to 7.8 g/dl). However other females shown comparatively higher haemoglobin than the females of other same age groups, their mean haemoglobin level appears to be lesser than the standard recommended value. Thus, it may be concluded from the study result (Table 4) that female suffering SCA in the study area are haemoglobin deficient.

Systolic blood pressure

Table 5: Systolic blood pressure of female individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia

Age Group	N	Non sickler female	Sickler female	RV	Mean Sys. BP	Min	Max
20 to 25 Yrs.	27	26	1	120 mm/Hg	130	110	150
20 to 25Yrs.	30	29	1		132	110	154

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean sys BP -Mean systolic blood pressure Min- Minimum; Max- Maximum

Table 5: shows data pertaining systolic blood pressure of female individuals of the study area. On the basis of information provided in the above table, mean systolic blood pressure of females of age group 20 to 25 yrs was 110 to 150 mm/Hg, and 110 to 154 mm/Hg in Wardha and Nagpur respectively. From the data (Figure 4)

It may be concluded that the females of all age groups suffering from sickle cell anaemia shows increased systolic blood pressure than non sickler females.

Table 6: diastolic blood pressure of female individuals

Age Group	N	Non sickler female	Sickler female	RV	Mean Dias. BP	Min	Max
20 to 25 Yrs.	27	26	1	80 mm/Hg	87	80	94
20 to 25 Yrs.	30	29	1		85	80	90

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean Dias BP -Mean diastolic blood pressure Min- Minimum; Max- Maximum

Table 6 shows data pertaining diastolic blood pressure of female individuals of the study area. On the basis of

information provided in the above table, mean diastolic blood pressure of females of age group 20 to 25 yrs was ranging from 80 to 94 mm/Hg in Wardha and in Nagpur it was 80 to 90mm/Hg From the data it may be concluded that the females of all age groups suffering from sickle cell anaemia shows increased diastolic blood pressure than non sickler females.

PO_2 measurement

Po_2 measurement of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area

Table 7: PO_2 measurement

Age Group	N	Non sickler individuals	Sickler individuals	RV	Mean Po2 level	Min	Max
20 to 25 Yrs.	27	26	1	95 to 100	98.1	94	99
20 to 25 Yrs.	30	29	1		98	92	99

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean po2 -Mean O2 saturation Min- Minimum; Max- Maximum

From the Table 7 It may be concluded that the individuals of all age groups suffering from sickle cell anaemia shows decreased po_2 level than non sickler individuals. if the level of po_2 is further decreased there may be need of blood transfusion

Heart rate

Heart rate of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area

Table 8: Pertaining heart rate of individuals of the study area

Age Group	N	Non sickler individuals	Sickler individuals	RV	Mean HR beats/min	Min	Max
20 to 25 Yrs.	27	26	1	70 to 130 beats/m	110.6	110	132
20 to 25 Yrs.	30	29	1		102.0	100	125

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean HR -Mean heart rate Min- Minimum; Max- Maximum

Table 8 shows data pertaining heart rate of individuals of the study area. On the basis of information provided in the above table, mean heart rate of age group 20 to 25 yrs was recorded as 110 to 132 beats/min, in patients from Wardha and in Nagpur it was recorded in the range of 100 to 125 beats/min From the data it may be concluded that the individuals of all age groups suffering from sickle cell anaemia shows increased heart rate than non sickler individuals

Symptoms Related to sickle cell anaemia commonly observed in patients are

The ability of the blood cells to carry oxygen is especially important in pregnancy. The sickling and anaemia may result in lower amounts of oxygen going to the foetus and slowed foetal growth. Because sickling affects so many organs and body systems, women with the disease are more likely to have complications in pregnancy. Complications and increased risks for the mother may include, but are not limited to, the following:

Infection, including urinary tract (especially kidney) and lungs. Gallbladder problems including gallstones. Heart enlargement and heart failure from anaemia along with stroke, acute chest syndrome, and painful crisis along with common symptoms observed in patient with sickle cell anaemia.

5. Summary of pregnant women studied in Wardha and Nagpur District

- Population under study comprises of 27 individuals from Wardha and 30 individuals from Nagpur district belonged to age group 20-25 years.
- Majority of individuals belong to 'boudha' caste 22.3% & 23.3%, individuals from Banjara, Gond, Kunbi, Pradhan, Shimpi caste were recorded 7.40 & 6.67% Furthermore 3.70% & 3.34% individuals of Kolam, Matang caste were recorded in Wardha and Nagpur district respectively
- Individual's positive for SCA in study area belongs to 'boudha' caste 3.70%, individuals from 'Wardha and 3.34% individuals were from Nagpur.
- Mean hemoglobin level in females of age groups 20 to 25 yrs was 9.3g/dl but it is 6.6 g/dl in sickler in Wardha in Nagpur mean Hb level is 9.9 g/dl and in sickler it is 6.2 g/dl.
- Systolic blood pressure of females of age group 20 to 25 yrs was 110 to 150 mm/Hg, and 110 to 154 mm/Hg in Wardha and Nagpur respectively. diastolic blood pressure of females of age group 20 to 25 yrs was ranging from 80 to 94 mm/Hg in Wardha and in Nagpur it was 80 to 90mm/Hg
- po_2 level was ranging from 94 to 99 mm/Hg, in Wardha and it was from 92 to 99 mm/Hg in patients of Nagpur
- Heart rate of age group2 0 to 25 yrs was recorded as 110 to 132 beats/min, in patients from Wardha and in Nagpur it was recorded in the range of 100 to 125 beats/min

6. Conclusion

Study about pregnant women reveals that female suffering Sickle cell anaemia in the study area are haemoglobin deficient, shows increased systolic and diastolic blood pressure than non sickler females. Decreased po_2 level in sickler pregnant women than non sickler individuals was observed. If the level of po_2 is further decreased there may be need of blood transfusion. Increased heart rate was observed in sickler females as compared to non sickler pregnant women.

7. Recommendations

- Significant proportion of PHC centers.
- Easy availability of medicines at cheaper rate
- Pregnant mother to counsel for early registration & prenatal diagnosis.
- To check their 'sickling' status before marriage to avoid further spread of the disease.
- Demands screening of every pregnant mother as a policy.

References

1. WHO Child Growth Standards: Methods and development: Length/height-for-age, weight-for-age, weight-for-length, weight-for-height and body mass index-for-age. Geneva: World Health Organization,

2006; 312.
2. Mohanty D, Mukherjee MB, Colah RB, Wadia M, Ghosh K, Chottray GP *et al*. Iron deficiency anemia in sickle cell disorders in India. Indian J Med Res. 2008; 127:371.
3. Jhala K, Jain D, Gattani S, Jijina F, Nadkarni A, Sawant P *et al*. Hydroxyurea in sickle cell disease - A study of Clinico-pharmacological efficacy in the Indian haplotype. Blood Cells Mol Dis. 2009; 42:25-31.
4. Hyacinth HI, Gee BE, Hibbert JM. The role of nutrition in sickle cell disease. Nutr Metab Insights. 2010; 3:57-67.
5. Zade VS, Chede S, Thakare VG, Warghat NW. The prevalence of sickle cell disease phenotypes and sickle cell gene frequency in some tribals of Melghat forest region of Amravati, Maharashtra (India). Bioscience Biotech Res Comm. 2011; 4(1):70-73.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

Issue-21, Vol-01, Jan. to March 2018
International Multilingual Research Journal

Editor
Dr Bapu G.Gholap

Purchase Back Issues

If you need to international journals back issue.
Please fill order from and enter your Postal Address/ mailing address.
No extra charge for parcel. Parcel dispatched by registered post on your address.
Plz allow 2 weeks for Hard copy delivery.
http://www.vidyawarta.com/02/?p=4293

Gift Subscription

Get available issues on your address.
If you gift the hard copy of our international journal Or your published paper issue.
http://www.vidyawarta.com/02/?p=4300

IMPACT 4.014 FACTOR

Indexed

ISSN-2319 9318

₹ 400/-

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At Post Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 122
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

Edit By
Dr. Gholap Bapu Ganpat
Parli Vaijnath, Dist.Beed 431 515
(Maharashtra, India)
Cell : +91 75 88 05 76 95

14) Education for Empowerment
AAditi Pandey, Allahabad. || 67

15) A STUDY OF ROLE OF 'MAKE IN INDIA' IN INDIAN ECONOMIC .....
Mr. Dipraj Sankla, Pune || 70

16)Service Failure Impact on Employee's Performance in Banking Sector .....
Ms. Sonal Sharma, Prof (Dr) Raghuvir Singh, Jaipur. || 72

17) Righteousness and Social Commitment: A Study of Selected Poetry .....
DR. LAKHVINDER SINGH BEDI, LUDHIANA || 77

18) Rights of Persons with Disability in India
Adv.(Dr) Vijay Bahiram || 80

19) PITCH ANGLE DIFFUSION OF RESONANT ELECTRONS BY .....
Lincoln K Chauhan, Vallabh Vidyanagar, Gujarat. || 84

20) Poverty Alleviation Programmes in India
Dr. Vinod P. Bhaskar, Pune || 89

21) Suggestions regarding Internship of Teacher Trainees' in Schools of Punjab
Dr. Pargat Singh Garcha, Sudhar || 95

22) Critical Aspects in Wole Soyinka's Kongi's Harvest
Digambar D. Wankhede, Yavatmal. || 100

23) CHALLENGES BEFORE TEACHER EDUCATIONINSTITUTIONS
Dr. Pargat Singh, Ludhiana || 104

24) BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF THE JOURNAL PRAMANA.. .....
Dr. Atul R. Sidukrar, Wardha, || 107

25) A Correlation study between motivation and Job Satisfaction among .....
Dr. S.P.Patil, Dhule || 116

26) INFLUENCE OF RESIDENCE ON CRITICAL THINKING OF .....
Dr. Pargat Singh Garcha, Gurusar Sadhar || 118

27) अर्वाचीन महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत बाबुराव्जी काळे यांचे योगदान
प्रा. डॉ. राजु वनारसे, सोयगाव, जि. औरंगाबाद || 123

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

24

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF THE JOURNAL PRAMANA-JOURNAL OF PHYSICS FROM JANUARY 2001 TO JANUARY 2010

Dr. Atul R. Sidukrar
Library & Information Centre, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha.

ABSTRACT

The study presents the result of various bibliometric patterns of articles published in the Journal Pramana from January 2001 to December 2010. Pramana- journal of physics is one of the premier journals in the field of physical sciences published in India. It is bought out by the Indian Academy of Sciences, Bangalore, India in collaboration with Indian Physics Association and the Indian National Science Academy. The aim of this study was to identify country, year wise distribution, authorship pattern, ranking of most prolific author and most productive institution, etc. The Year wise distribution of total publication of the journal physics is with the pace of gradual growth in the starting period. Yet there is a decreasing and increasing trend from the year 2005. The range of articles published per volume during the period under study is 118. The study has examined that totally 2363 articles have been published for the span of 10 years. The country wise distribution of authors reveal that on the whole 2921 authors belonging to 74 countries contributed a total of 2363 articles. 1520 (52.04%) of authors are geographically affiliated to India. The ranked list of most prolific contributor reveals that Mr. V. K. Aswal is ranked top. The most productive institution is Bhabha Atomic Research Centre.

Keywords: Bibliometrics, journal citation analysis, authorship pattern, keyword analysis

1. INTRODUCTION

This is the age of information explosion. Due to acceleration of information products it is important to analyze the literatures of different disciplines. Journals are the most preferred medium of latest information. They are the major avenues through which scientists communicate with each other their scientific results, their opinions, and many times exchange observations. The libraries play the roles of both knowledge accumulator and disseminator. The libraries are the only source that generally identify, acquire and disseminate the information. But the exponential growth of journals, varied demands of readers, ever increasing cost of the publications, and the shrinking resources of libraries have put constraints on libraries to subscribe the types of resources. Bibliometric studies have helped librarians to subscribe the types of resources and also helped librarians to use their meagre resources in judicious selection of journals and other periodicals for their use.

Fig.1.1

Fig 1.1 Links of bibliometrics with related fields and application services

2. LITERATURE REVIEW

Researcher examined the review of works relating to various aspects of Bibliometrics studies. It could be observed that there are various research studies highlighting the importance of bibliometric analysis and their applications to library management and administration. This type of analysis enables the researcher to identify the research gap in the previous studies.

Review of related studies further avoids the

Special Issue, January 2018
International Multilingual Research Journal

Vidyawarta

®MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

27th January 2018

Shri Samarth Institute of Education, Achalpur Camp

LATE C.M.KADHI KALA MAHAVIDYALAYA PARATWADA

UGC Sponsored

One Day National Music Conference

On Contribution of Audio-Visual Instruments in the Spread and Education of Music

Organized By

Principal,

Late C.M.Kadhi Kala Mahavidyalaya, Paratwada

in Collabration with

Shri Samarath Institute of Education Adhyapak Vidyalaya

Achalpur Camp

Indexed

Govt. of India.
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

Note : The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. 'Printing Area' dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute,academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

http://www.printingarea.blogspot.com

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

12) लोकसंगीताच्या प्रचार व उन्नतीसाठी दृक-श्राव्य माध्यमांचा उपयोग
ब्रह्म.प्रा.उषा लडकी, यवतमाळ || 43

13) शास्त्रीय संगीताच्या प्रचार व प्रसारात दृक-श्राव्य साधनांचे योगदान
डॉ. वर्षा धनंजय कुलकर्णी, यवतमाळ || 45

14) शास्त्रीय संगीत प्रचार व प्रसाराकरीता दृकश्राव्य माध्यमांचा उपयोग
प्रा.प्रतिभा चं.पवित्रकार, आकोट || 49

15) शास्त्रीय संगीताचा प्रचार आणि उन्नती साठी दृकश्राव्य माध्यमांचे योगदान
सौ. दीपा दयाराम बदिले, परतवाडा || 51

16) संगीताच्या विकास प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचे योगदान
प्रा. डॉ. सोपान सि. वतारे, आकोट || 54

17) संगीतात दृक- श्राव्य माध्यमांचा उपयोग
प्रा.विद्या द. गावंडे, मुर्तिजापूर || 56

18) लोकसंगीताच्या प्रचार व उन्नतीसाठी दृक श्राव्य माध्यमांचे योगदान
कु. शितल शामसुंदर कुलकर्णी, परतवाडा || 57

19) शास्त्रीय संगीताच्या प्रचार आणि उन्नतीकरीता दृकश्राव्य माध्यमांचे योगदान.
प्रा. कु. दिपाली सुभाषराव राऊत , अमरावती. || 59

20) संगीतच्या प्रचारास आणि शिक्षणात दृकश्राव्य साधनांचे योगदान
प्रा. गजानन लोहटे , चुलडाणा || 61

21) आकाशवाणी — दुरदर्शन : संगीत
प्रा.डॉ. राहुल काशिनाथराव एकबोटे, यवतमाळ || 62

22) रेडीओ, दुरदर्शन तथा फिल्म इन सभी का संगीत के उन्नती के लिये कार्य
सौ. अरुणा च. हरले, वर्धा. || 64

23) आकाशवाणी दूरदर्शन तथा फिल्म इन सभी का संगीत के उन्नती के लिए कार्य
प्रा. मिनाक्षी बसवंत, पुणे || 66

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Jr.No.62759
Vidyawarta®
Special Issue January 2018

22

रेडीओ, दूरदर्शन तथा फिल्म इन सभी का संगीत के उन्नती के लिये कार्य

सौ. अरूणा च. हरले
असोसिएट प्रोफेसर, संगीत विभागप्रमुख,
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना :–

संगीत का इतिहास इतना प्राचीन एवं श्रेष्ठ है की, संगीत की महत्ता हमें दिखाई देती है किन्तु जैसे ही भारत के शासक बदलते गये वैसे ही यहाँ की संस्कृति एवं अभिरूची में बदलाव होने लगे तथा परिणामस्वरूप संगीत के मूल रूप में भी परिवर्तन दिखाई देने लगा। संगीत कला का तीव्र गती से विकास हुआ, इसका मुख्य कारण रेडीओ, दूरदर्शन, फिल्म, कम्प्यूटर, इंटरनेट आदी है। आज का संगीत इन माध्यमों द्वारा इतना लोकप्रिय होता जा रहा है कि यह एक उद्योग के रूप में सफलता पा रहा है। संगीत के प्रभाव ने न केवल मनुष्य को वरन् संपूर्ण पर्यावरण को प्रभावित कर अपने सुदृढ अस्तित्व का एहसास कराया है।

रेडीओ का कार्य :–

सर्वप्रथम रेडियो ने संगीत को लोकप्रिय बनाया तथा ऊँचाई पर पहुँचाया। सन १९३६ में स्थापित आकाशवाणी के साथ ही संगीत जुडा है। आकाशवाणी प्रसारण कार्यक्रमों में संगीत को विशेष स्थान देने का श्रेय स्व. डॉ. बी.वी. केसरकरजी को जाता है, इनके प्रयत्नों से आकाशवाणी के संगीत कार्यक्रमों कि अवधी भी बढा दी गयी । संगीत कार्यक्रमों के लिये निर्देशक, उत्पादक, सहायक, संगीत सलाहकार आदि पदों की नियुक्तियाँ भी होने लगी ।

रविवारीय प्रातःकालीन संगीत सभा
पूर्वमतिवारीय रविकालिन संगीत सभा
शुक्रवारीय विशेष संगीत सभा
आकाशवाणी संगीत प्रतियोगिता
संगीत पत्रिका
महफिल
आकाशवाणी संगीत सम्मेलन
संगीत सभा तथा समारोह का प्रसारण
संगीत पाठ
राष्ट्रीय कार्यक्रम
प्रादेशिक संगीत सभाएं
संगीत परिचर्चा
युवावाणी
रसकलश
विविध भारती एवं शास्त्रीय संगीत

एक– राग २ रागोंपर आधारित फिल्मी गीत ऐसे संगीत के सभी गान विधा का परिचय रेडीयो के माध्यम से कर संगीत कि उन्नती निश्चय ही हुयी है। आज लगभग २२२ आकाशवाणी केंद्र है जिसमें एफ. एम., रिले सेन्टर भी है। कार्यक्रम का ६० प्रतिशत संगीत है जिसमें संगीत के सभी रूप सुनाई देते है। ९६ प्रतिशत कवरेज एरिया है, १३६ भाषाओं एवं बोलियों में प्रसारण होता है, जिसमें ७५ प्रतिशत संगीत का हिस्सा है। अभी भी आकाशवाणी में १९३६ का टेप सुरक्षित है लगभग ४७००० टेप अभी भी सुनने मिलती है । आकाशवाणी ने इस शुध्दता कि धरोहर का जतन किया है और संगीत को गौरव प्रदान किया है।

दूरदर्शन का कार्य :

दूरदर्शन यह एक दृश्य श्राव्य माध्यम है जिसने संगीत को अधिक बढावा दिया है। दृश्य–श्राव्य माध्यम जिन यंत्रो द्वारा प्रदर्शित कार्यक्रम को चाक्षुष एवं श्रवणेंद्रियों द्वारा देखा तथा सुना जा सके ऐसे दूरदर्शन इस साधन ने संगीत को घर–घर में पहुँचाने का कार्य किया है। टेलिविजन को आम लोग मनोरंजन के लिए देखते है किंतु संगीत जिज्ञासु अपनी क्षिणुरूप इसकी उपयोगिता का उपयोग करते है। " आज दूरदर्शन संगीत के संचार का प्रमुख माध्यम है।"

ISSN 0973-3914

RESEARCH JOURNAL OF SOCIAL AND LIFE SCIENCES

HALF YEARLY, BILINGUAL (English/Hindi)

A REGISTERED REVIEWED/REFEREED RESEARCH JOURNAL
Indexed & Listed at: Ulrich's International Periodicals Directory©, ProQuest, U.S.A (Title Id: 715205)

Volume- XXIV-III English Edition Year- 12 June - 2018

UGC JOURNAL NO.40942
IMPACT FACTOR 3.112

JOURNAL OF
Centre for Research Studies
Rewa-486001 (M.P.) India
Registered under M.P. Society Registration Act, 1973, Reg. No. 1802,Year-1997
www.researchjournal.in

Scanned with CamScanner

CONTENTS

1.	Sankaradeva as an Exponent of Women Welfare **Bandana Boruah**	11
2.	Bridging Gap between Femininity and Masculinity: Androgyny **Nidhi Chadha**	24
3.	Role of Press in Raising Women Related Issues: A Case of Colonial Garhwal **D.P. Saklani** **Sampati Negi**	29
4.	Status of Children in India **Arvind Rathore**	39
5.	Changing trends in the Socio- Economic Status of the Bodo Women **Sangrang Borgoary**	45
6.	Forensic Psychological Investigative Techniques eliciting cues to deception and truth in Crime Investigation: In Indian scenario **Kumar, K.,** **Vyas, J. M., Kacker, P.**	56
7.	Depression among youths Role of counseling in adolescence health **S.R.Vishwakarma**	64
8.	Foreign Direct Investment and its role in Economics Growth **Rashmi Gujrati**	71
9.	A Comparative study of the Bonded Tenants and the Bonded Labourers in Awadh, Bihar and Orissa (Odisha) During the Colonial Rule **Nisha Rathore**	82

Scanned with CamScanner

UGC Journal No. 40942, Impact Factor 3.112
ISSN 0973-3914
Vol.- XXIV-III, English Edition, Year-12, June, 2018

Depression among youths Role of counseling in adolescence health

* S.R.Vishwakarma

Abstract- India has a large youth population. Adolescence is period of rapid physical growth, including the hormonal and bodily changes associated with puberty. Girls usually begin their growth spurts and puberty about 2 years earlier than boys.The youth are likely to get stressful adolescent age due to present situations. The purpose of counseling as broadly considered is to "Empower the client to cope with life situations, to reduce emotional stress to engage in growth producing activity, to have meaningful interpersonal relationships, and to make effective decisions." If ignored this will lead to a disastrous situation for the country society and individuals.It is the duty of society government and every citizen by and large to help them overcome this complex situation in life.ARSH program is just a tender step in positive direction. Everyone has to contribute specially teachers and parents have a very special role to play. All professionals and teachers must be aware of proper counseling techniques and do not hesitate in helping the youth the future of our country

Keywords: Youths, Counseling, Adolescence, Growth

Introduction: Adolescence is the developmental stage that lies between childhood and adulthood. It begins and ends imprecisely starting just before the teenage years and ending just after them. This imprecision reflects the nature of society's treatment of the period. Adolescents are considered neither children nor adultsand remain in great dilemma. The adolescent is a time of considerable physical, cognitive and social growth and changes. (Hoffman 1996)(.Book No 2 & Page No 415)

Let us examine the causes of stress (which may result in depression) during adolescence, as well as the short and long term consequences of stress. We also willdiscuss the ways in which people can cope with this important phase of life and stress related to adolescence.

Review: Adolescence is period of rapid physical growth, including the hormonal and bodily changes associated with puberty. Girlsusually begin their growth spurts and puberty about 2 years earlier than boys.

- Puberty is a hormonal phenomenaand its appearance variesaccording to combination of biological, cultural, and environmental factors. In extreme cases these changes may causepsychological reactionsranging from confusion

* Department of Human Development, YeshwantMahavidyalaya, Wardha-442001

Scanned with CamScanner

to increased self esteem and variable degree of frustration and loss of interests in life and unrest.

- Early or late maturation can bring both advantages & disadvantagesthe most important disadvantage is largely due to dissonance between physical maturity and emotional & psychological maturity.
- Adequate nutrition is essential in adolescent because it fuels physical growth. Changing physical needs & environmental pressures can induce obesity or an obsession to avoid obesity that can manifest itself as adisorder.

Counseling:

The purpose of counseling as broadly considered is to "***Empower the client to cope with life situations, to reduce emotional stress to engage in growth producing activity, to have meaningful interpersonal relationships, and to make effective decisions.*** "

Definition of counseling: Counseling is an interactive process characterized by a unique relationship between counselor and client that leads to change in the client in one or more of the following areas.

1. Behavior (overt changes in the ways clients act, their coping skills, decision making skills, and/or relationship skills)
2. Behavior and values (ways of thinking about self others and the world) or emotional concerns relating to these perceptions.
3. Level of emotional distress (uncomfortable feelings or reactivity to environmental stress).

The desire for change:

Indentified problems
↓
Loneliness
↓
Uncontrollable anxiety
↓
Poor social skills
↓
Desire for a fuller life
↓
Identifiable problems
↓
Counselor prior to an important job change
↓

In cases, counseling should result in free and responsible behavior on the part of the client, accompanied by more insight into self and others and an improved ability to understand and better manage negative emotions. (Book No 5)

Outcome of continuous stress: The most immediate is typically a biological reaction, as certain hormones, secreted by Adrenal glands, these hormones

Scanned with CamScanner

cause a rise in heart rate, blood pressure, respiration rate, & sweating. In some situations, these effects may be beneficial because they produce an "emergency reaction" in the sympathetic nervous system by which people are better prepared to defend themselves from a sudden, threatening situation. A person challenged by ashouting, ferocious dog, for instance, would want all the bodily preparedness possible to deal with the emergency situation.

Stages helping process:

Helping process models are simplified step-by-step representations of different goals and activities at progressive stages of helping. They are structured frameworks for viewing the helping process. They students and helpers to think and work more systematically.

The relating understanding changing (RUC) helping model

Stage 1 : Relating

Main task: To start establishing a collaborative working relationship

Stage 2 : Understanding

Main task: To clarify and enlarge both helper and client understanding of the problem situation.

Stage 3 : Changing.

Main task: To assist the client to change so that the problem situation is addressed more effectively them in the past.(Book No 3 & Page No 43)

ARSH :

A – Adolescents
R – Reproductive
S – Sexual
H – Heath

ARSH is an important part of major health program RMNCHA (reproductive maternal neonatal and child health with adolescent health)

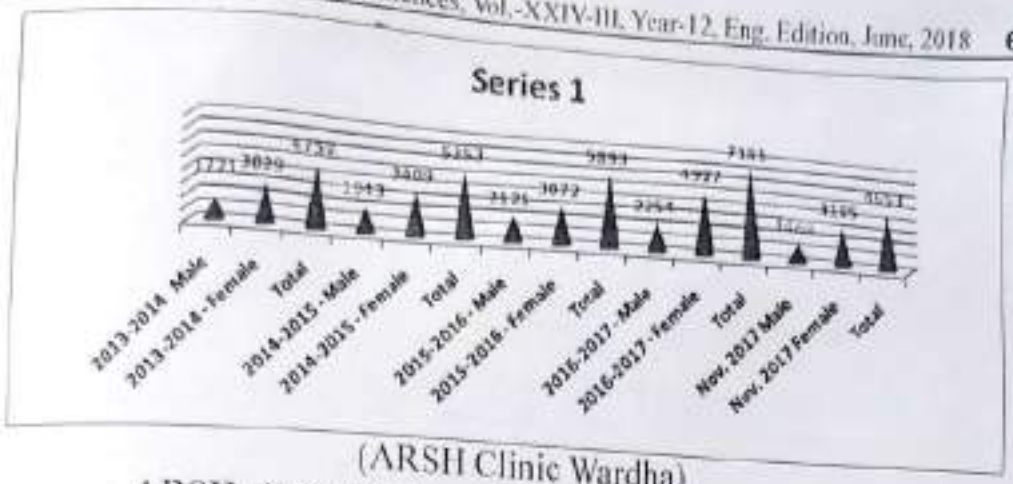
This program has given a space to youth in the health system and given them an opportunity to talk about their heath related issues. Counselors in ARSH clinics located in all major hospital in country are specially trained to cater the needs of adolescent clients.

The main focus in ARSH clinic is on female clients who are facing menstrual issues and also prevention of infections that are likely to occur This table shows the client load of ARSH clinic situated at Wardha (M.S)

Year	Male	Female	Total
2013 – 2014	1721	3029	4750
2014 – 2015	1943	3409	5353
2015 – 2016	2121	3072	5893
2016 – 2017	2254	4927	7181
Nov. 2017	1468	3185	4653

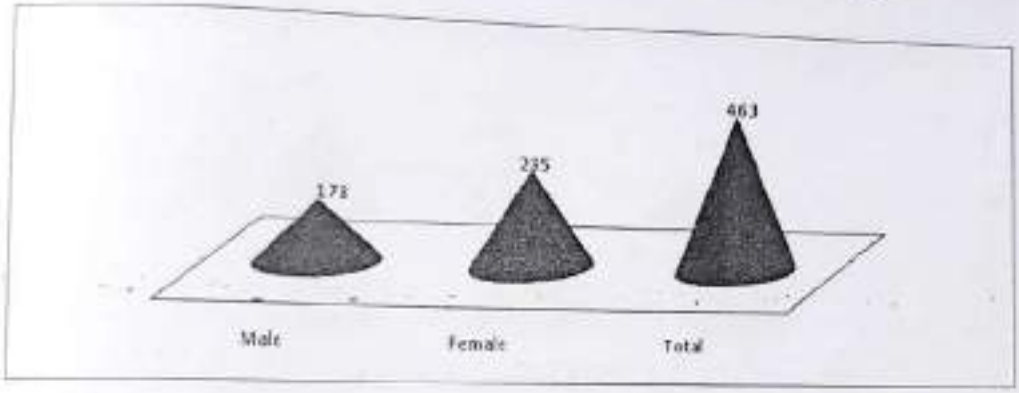
(ARSH Clinic Wardha)

Scanned with CamScanner

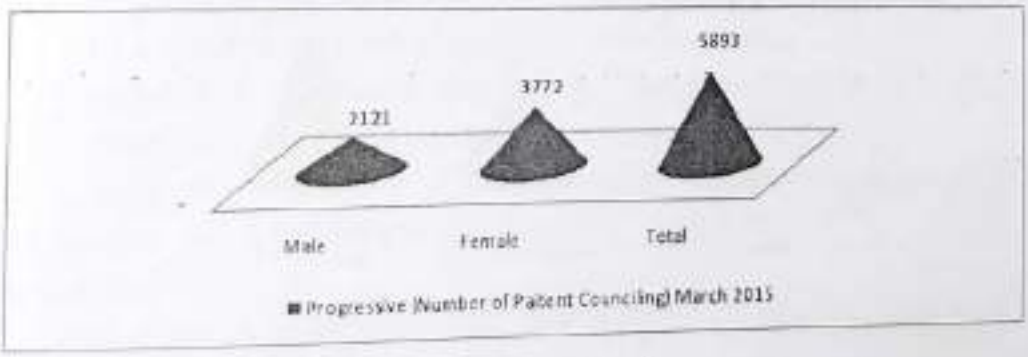
(ARSH Clinic Wardha)

ARSH clinic number of Male Female March 2015

(ARSH Clinic Wardha)

Progressive (Number of patientcounseling March 2015

ARSH Clinic Wardha

Data receive for ARSH clinicMarch 2015

Name of ARSH Clinic	No. of ARSH Patient		Total	Progressive		Total	No of Patient counseling
	Male	Female		Male	Female		
G.H. Wardha	0	43	43	100	1194	1294	1294
S.D.H. Hinganghat	74	95	169	794	1094	1888	1888
S.D.H. Arvi	26	74	100	448	744	1192	1192
R.H. Pulgaon	78	73	151	779	740	1519	1519
Total	178	285	463	2121	3772	5893	5893

(ARSH Clinic Wardha)

Scanned with CamScanner

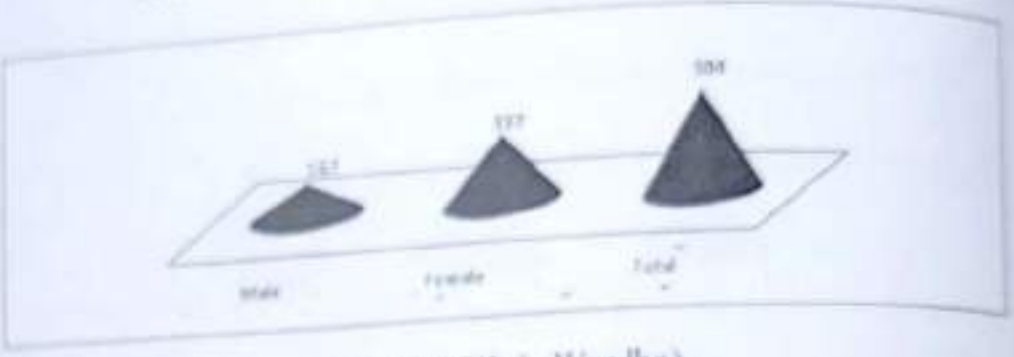
UGC Journal No. 40942, Impact Factor 3.112, ISSN 0973-3914

Data receive for ARSH clinicDec. 2017

Name of ARSH Clinic	No. of ARSH Patient		Total	Progressive		Total	No of Patient counseling
	Male	Female		Male	Female		
G.H. Wardha	32	121	153	711	1279	1490	1490
S.D.H.Higanghat	65	80	145	493	662	155	1155
S.D.H. Arvi	10	42	52	148	508	756	756
R.H. Pulgaon	68	137	304	1468	3185	4653	4653
Total	167	337	504	1468	3185	4653	4653

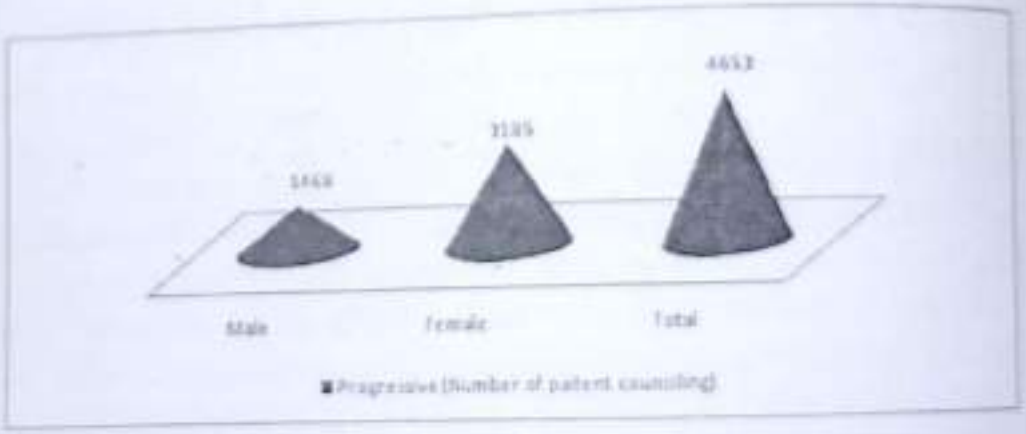
(ARSH Clinic Wardha)

ARSH cline number of Male Female Nov. 2017

(ARSH Clinic Wardha)

Progressive (Number of PatientcounselingNov. 2017

(ARSH Clinic Wardha)

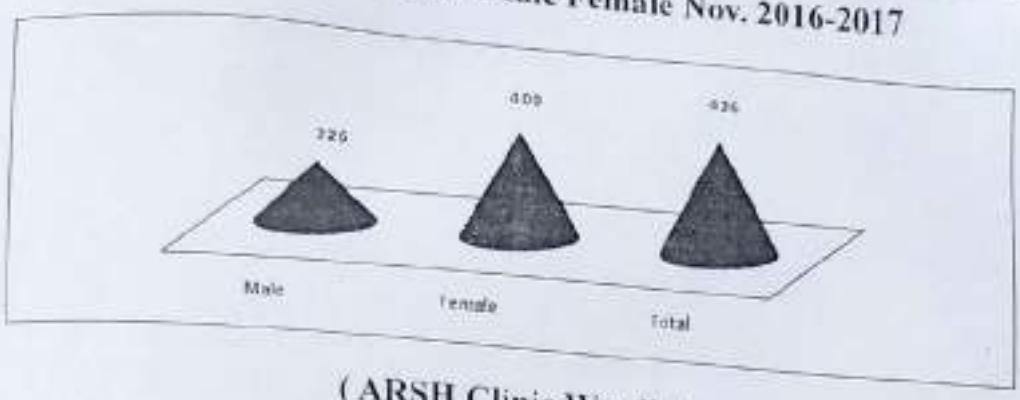
Data received for ARSH ClinicNov. 2016-17

Name of ARSH Clinic	No. of ARSH Patient		Total	Progressive		Total	No of Persons counseling done
	Male	Female		Male	Female		
G.H. Wardha	45	133	178	251	1528	1779	1779
S.D.H.H. Higanghat	55	67	122	459	808	1267	1267
S.D.H. Arvi	31	115	146	478	992	1470	1470
R.H. Pulgaon	95	85	180	1066	1599	2665	2665
Total	226	400	626	2254	4927	7181	7181

(ARSH Clinic Wardha)

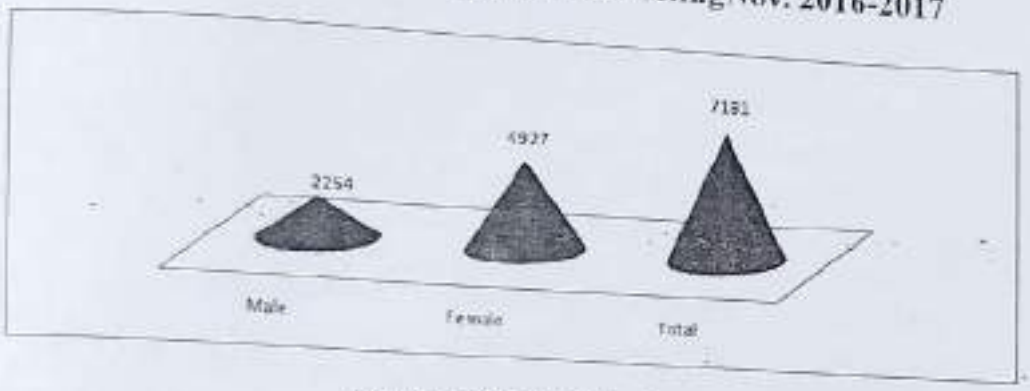
Scanned with CamScanner

ARSH cline number of Male Female Nov. 2016-2017

(ARSH Clinic Wardha)

Progressive (Number of patientcounselingNov. 2016-2017

(ARSH Clinic Wardha)

Some important information that is reflected from the above data is

1. The female clients significantly out number males.
2. The number of persons attending is constant and regular through out
3. Something serious has to be done to attract male clients
4. some things to be done for Youth that they to develop confidence in the system and come for counseling.

Conclusion:

The youth in present scenario are likely to develop stress depression and other related problems more easily then yesteryears.

It is the duty of society government and every citizen by and large to help them overcome this complex situation in life.

ARSH program is just a tender step in positive direction

Everyone has to contribute specially teachers and parents have a very special role to play

All professionals and teachers must be aware of proper counseling techniques and do not hesitate in helping the youth the future of our country.

References :

1. Derlega V. J. Janda L. H. Personal Adjustment
2. Feldman R. S. (1998) Child Development

Scanned with CamScanner

UGC Journal No. 40942, Impact Factor 3.112, ISSN 0973-3914

3. Gladding T. Samuel (2010) "Counseling A comprehensive profession
4. Gordon I. J. (1970) Human Development
5. Nelson J. R. (2009) "Basic counseling skills"
6. Patterson L. E. "The counseling Process
7. Statices Data to ARSH clinic of Wardha (M.S)

Scanned with CamScanner

ISSN 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - VI | Issue - II | PART - I | February - July - 2018

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.248
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"GENIUS"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)
Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877, 6969427.
E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - Impact Factor - 4.248 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF PART - I

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
15	Information Seeking Behaviour of NCRD's SIP Students in ICT ERA : A Case Study **Mrs. Rajshree Ravi Autade**	94-102
16	Library Automation: Open Source Software vs Commercial Software **Madhav Gorakh Ghodake**	103-106
17	Information Repackaging Service: A Source of Fundraising for Libraries and Information Centre **Shekhar Dixit**	107-111
18	Library is A Temple of Knowledge and Learning Center **Rahul S. Deokate**	112-119
19	Information Technology Led Good Governance **Dr. Kshirsagar. S. G.**	120-124
20	The Role of University Library in Facilitating Higher Education **Dr. Atul R. Sidurkar**	125-133
21	Use of Social Media in Modern Information Management Libraries **Shivaraj Halyal** **Dr. Rakhi Tyagi** **Praveen Desai**	134-141
22	Practices Exercised for Accessing E-Information on the Internet **Dr. Prakash Bhairu Bilawar**	142-147
23	Evaluation of Information Services Provided by Newspaper Libraries in Kolhapur City **Pawar Rohan Raju** **Kadam Satyawan Bhagwan** **Kubal Sandip Sakharam** **Moghe Girish Sadashiv** **Pawar Shraddha R.**	148-153
24	Soft Skills and Personality Development for Librarian **Ms. Neeta S. Dhawde**	154-156

20

The Role of University Library in Facilitating Higher Education

[A Case Study of the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University situated in the city of Nagpur in the Maharashtra state of central India.]

Dr. Atul R. Sidurkar

HOD, Library & Information Centre, Yeshwnat Mahavidyalaya, Wardha 442001 (M.S.)

ABSTRACT

The present study pursued students' utilization of resources, services, and facilities provided on the part of the Central Library of the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU) situated in the city of Nagpur in the Maharashtra state of central India. The findings reveal that most of the subjects visited the University library to study course books, consult reference materials, and to retrieve unpublished documents for information needs. Though availability of e-resources in the said university library is very common yet their optimum use is a matter for discussion. Majority of the subjects indicated that the library provided effective services. They were satisfied with some of the amenities provided on the part of the end users. However, lack of e-resources, inadequate collections, and insufficient physical facilities were identified as major issues in the effective use of library collections and services.

INTRODUCTION

University library has a prominent role to play in supporting higher education to fulfill objectives of its parent institution. Students in higher education are to be provided with the facilities necessary for mastering the subject matter, techniques, skills, habits of thought, and methods of work in their chosen field. Classroom instructions alone will not provide all the opportunities needed for attaining all these complex educational objectives. It is here that libraries come to help students. The university library is a collection of sources, services and the building in which it is housed. It provides access to various resources in order to support teaching, learning and research activities.

In academic institutions, both academicians and researchers mostly depend on library resources and facilities. No doubt that quick and easy access to such resources accelerates both academic and research activities more effectively. Libraries assist in finding, using and interpreting appropriate information that opens up opportunities for lifelong learning, literacy enhancement, informed citizenship, recreation, creative imagination, individual research, critical thinking, and ultimately, empowerment in an increasingly complex world. This equitable access to information is essential to enable educated and informed citizens to participate in a democratic global community. Any university is a community of scholars & students engaged in the task of seeking truth.

The university library supports course curriculum and assists researchers to extend their research work and create new knowledge successfully. Furthermore, the university library is "a library, or system of libraries, established, supported and administered by a university to meet the information needs of its students, faculty and support its instructional research and service programs". These services are needed to enable an individual to develop full potentials and extend the horizons of perception, interests, and skills. An academic institution may not achieve its two-fold mission of spreading knowledge and extending its research progress without first enriching and enhancing library resources and services. On the other hand, the university authority should have a cyclic and systematic evaluation policy in place in order to maintain and further improve the quality of library services to meet the information needs of users.

Evaluation of the quality of library services may be achieved by taking feedback from users. The role of a university library is to meet the research and information needs of its community. University libraries in the developed world provide their users with local and remote access to collections in various kinds of formats. This is not the case in the fast developing countries like India. The collections of university libraries in India are based mainly on books and then serial publications like newspapers, magazines, and journals. Presently, libraries are witnessing great changes in recent years, both, in their collection development and their service structure. Over the last several years, a significant transformation has been noticed in collection development policies and practices. Print medium is increasingly giving way to the electronic form of materials.

The Nagpur University also known as Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU) was established on August 4, 1923 in the city of Nagpur in the Maharashtra state of central India. Named after Tukdoji Maharaj, initially, its focus was on teaching languages of India, including such Sanskrit, Marathi, Hindi and Urdu. The institution has offered a medical degree since 1947. The university was divided on May 1, 1983, when some of its facilities were rededicated to the creation of the new Amravati University. It has been accredited with 'A' Grade by the National Assessment and Accreditation Council (NAAC). It is now labeled as one of the toughest universities in the country due to its strict assessment.

The said University's Library was established along with the University establishment in 1923 in order to cater to the academic and research needs of the faculty and students.

The university library did not have its own building until 1957 and was housed in most inadequate premises. It was in 1953, as a special feature of the first Five Year Plan that the University authorities put up a scheme to the University Grant Commission for the development of the University Knowledge Resource Centre (university library) including the construction of new building. The work commenced and it took almost three years to complete the construction of the building and the university library shifted to its new premises in July 1957. Later in the year 2000 the Library was renamed as Dr. V.B. alias Bhausaheb Kolte Library after the name of the former Vice Chancellor, Nagpur University, Nagpur.

STATEMENT OF THE PROBLEM

Due to the fact that there is scant research on Indian university libraries, there is a need to conduct such studies on a periodical basis to assess users' satisfaction with university library resources, services, and infrastructure.

OBJECTIVES OF THE STUDY

- To Explore the frequency and purpose of users visiting the Central Library at the Nagpur university which is also known as the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU).
- To Determine users' satisfaction levels with library resources and services .
- To Assess users' perceptions of the library staff's manner .
- To Analyze the provision of physical facilities in the library for the effective use of its resources and services.
- To Identify the problems faced by users related to library resources and services.

RESEARCH METHODOLOGY

Survey research method was employed for the said study purpose. A close-ended questionnaire was developed to collect the data needed in order to achieve the objectives of the study. SPSS-19 was used to calculate Cronbach's (alpha) coefficients for the scales, which were found to be .93. The population of the study includes all undergraduate and post-graduate students, studying in the Faculty of Management and Information Sciences, and the Faculty of Numerical and Physical Sciences of the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU) situated in the city of Nagpur in the Maharashtra state of the central India. The total population of the study constituted 975 students, out of whom a sample of 100 students was drawn. In view of time constraint and a large population (975 students) of the study, tables of Krejcie and Morgan (1970) were also used for the sample selection. The random sampling technique was used by distributing an equal number of questionnaire copies among the subjects of the study. Out of a sample of 100 students, 95 responded to the survey instrument with a response rate of 95%. Statistical Package for Social Sciences (SPSS-19) software was used for quantitative data analysis.

Questionnaires were completed by personal visits with users. The collected data was analyzed and presented in the tabular form.

DATA ANALYSIS/FINDINGS

1. Distribution of the subjects by Faculty

Distribution of the Respondents by Faculty (n=95) S.no.	Faculty	Frequency	Percent
1.	Management and Information Science	51	(53.68)
2.	Numerical and Physical Science	44	(45.32)
Total		95	100

From the table 1 it is seen that 51 (53.68%) subjects were from the Faculty of Management and Information Sciences while 44 (45.32%) from the Faculty of Numerical and Physical Sciences.

2. Frequency of Visits to the Central Library

Respondents' Frequency of Library Visit (n=95) S.no.	Visit to Library	Frequency	Percentage
1.	Daily	11	11.58
2.	Twice a week	9	9.57
3.	Once a week	15	15.79
4.	Once a month	42	44.21
5.	Never	18	18.85
Total		95	100

Table 2 shows the frequency of the subjects' visits to the library. 42 (44.21%) of the subjects visited the library once a month, 18 (18.85%) never visited the library, 15 (15.79%) visited once a week, 9 (9.57%) visited twice a week, while only 11 (11.58%) of the respondents visited the library on a daily basis.

3. Purposes of Library Visit

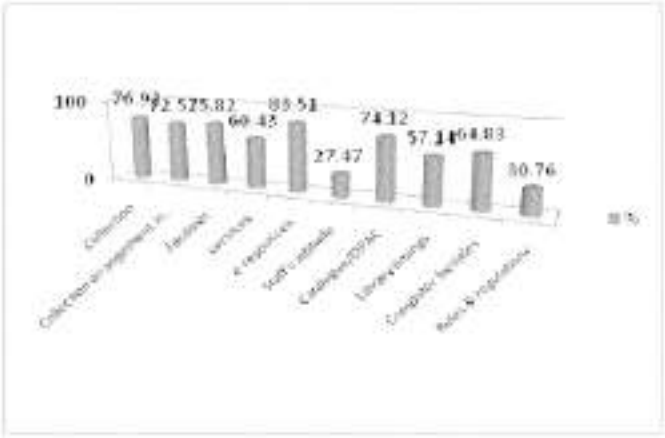
Purposes of Library Visit (n=95) S.no.	Statements	Frequency	Percentage
1.	To study course books	48	50.5
2.	For reprographic services	2	2.1
3.	To borrow books	17	17.9
4.	To use reference books/information	29	30.5
5.	To use online databases	16	16.8
6.	To use Internet/E-Resources	16	16.8
7.	To retrieve specific information/unpublished material	25	26.3
8.	To study in a quiet place	25	26.3
9.	To consult thesis/dissertation	11	11.6
10.	To use government publications	2	2.1
Note: *Multiple responses have been permitted*			

followed by inadequate collection (n=70, 76.92%) and insufficient physical facilities (n=69, 75.82%).

Furthermore, the findings show that most respondents faced problems related to the library catalogue/ OPAC (n=68, 74.72%), collection arrangement (n=66, 72.52%), computer facilities (n=59, 64.83%), services (n=55, 60.43%), and inadequate library open hours (n=52, 57.14%).

In addition, some (n=28, 30.76%) of the respondents faced the problem of punitive rules and regulations, followed by non-cooperative staff attitude (n=25, 27.47%).

Figure 2:

Problems faced by users

CONCLUSION

The findings of the present study show that the Library belonging to the Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University (RTMNU) situated in the city of Nagpur in the Maharashtra state of central India is playing an important role in the promotion of education and research. The library resources and services have been appreciated by the users. At the same time, it was also pointed out that the library was unable to provide full-fledged facilities and a good reading and learning environment.

Majority of students usually visit the library to consult course books and reference materials while only a small percentage visit to borrow books. The use of electronic resources and non-book materials is not much. The university administration should provide more facilities to the library for the use of electronic resources.

The training for library staff on the latest information technology should be conducted to increase the use of the internet and electronic resources and to offer online and e-databases services more efficiently and effectively.

In this electronic age, the biggest challenge facing the library profession is staying relevant to its users. This environment of teaching, learning and research is changing rapidly. Therefore, university libraries need to maintain their position as a key partner in the diffusion of knowledge and promotion of research by understanding, anticipating, and emphasizing the challenges in their respective areas so that such challenge may create opportunities for libraries to improve the quality of services to support academic and research activities more effectively.

REFERENCES:

1. Albanese, Andrew; & Oder, Norman. (2002). Web has changed campus library. Library Journal, 127(10), 20-22.
2. Bhatti, Rubina. (2009). Interpersonal relationships: Students, teachers and librarians in university libraries of Pakistan. Library Review, 58(5), 362-371.
3. Clougherty, Leo; Forys, John; Lyles, Toby; Persson, Dorothy; Walters, Christine; & Washington-Hoagland, Carlette. (1998). The University of Iowa Libraries' undergraduate user needs assessment. College & Research Libraries, 59(6), 571-583. URL: http://crl.acrl.org/content/59/6/571.full.pdf
4. Herring, Susan Davis. (2001). Using the World Wide Web for research: Are faculty satisfied? The Journal of Academic Librarianship, 27(3), 213-219.
5. Higham, Norman. (1980). The library in the university: Observations on a service. London: Andre Deutsch.
6. Hiller, Steve. (2002). How different are they? A comparison by academic area of library use, priorities, and information needs at the University of Washington. Issues in Science and Technology Librarianship, 33.
7. Krejcie, R. V.; & Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. Emmitsburg, MD: National Emergency Training Center.
8. Kaur Amritpal, Use of E-resources by Teachers and Researchers of the Science and Engineering & Technology Faculties in Guru Nanak Dev University: A Survey. In: NACLIN 2006, p267-285.
9. Krolak, Lisa. (2006). The role of libraries in the creation of literate environments. International Journal of Adult and Lifelong Education, 4(1/4), 5-28.
10. Narayana Poornima and Goudar IRN, "E-Resources Management through Portal: A Case Study of Technical Information Center", In: International Conference on Knowledge Management (ICIM2005), 22-25 Feb 2005.

11. Naidu GHS, Rajput Prabhat & Motiyani Kavita, Use of Electronic Resources and Services in University Libraries: A Study of DAVV Central Library, Indore. In: NACLIN
12. Renwick Shamin, Knoweledge and Use of Electronic Resources by Medical Science Faculty at the University of the West Indies. Libri, Vol. 43, No. 3, 2004, p58-64.
13. Kaur Baljinder & Verma Rama, Use of Electronic Resources at TIET Library Patiala: A Case Study. ILA Bulletin, Vol. 42, No. 3, 2006, p 18-
14. Popoola, S. O. (2008). Faculty awareness and use of library information products and services in nigerian universities. Malaysian Journal of Library & Information Science, 13(1).
15. Vishala, B. K.; & Bhandi, M. K. (2009). Advantages and disadvantages of e-journals as perceived by the academicians of universities of Karnataka: A survey report. SRELS Journal of Information Management, 46(3), 229-238.

SPECIAL ISSUE

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta®

Sonopant Dandekar Shikshan Mandali's

S.D.ARTS, V.S.APTE COMMERCE, M.H. MEHTA SCIENCE COLLEGE, PALGHAR

R. H. SAVE LIBRARY
(Knowledge Resource Centre)

CELEBRATING 50 YEARS OF SUPPORT

Organizes

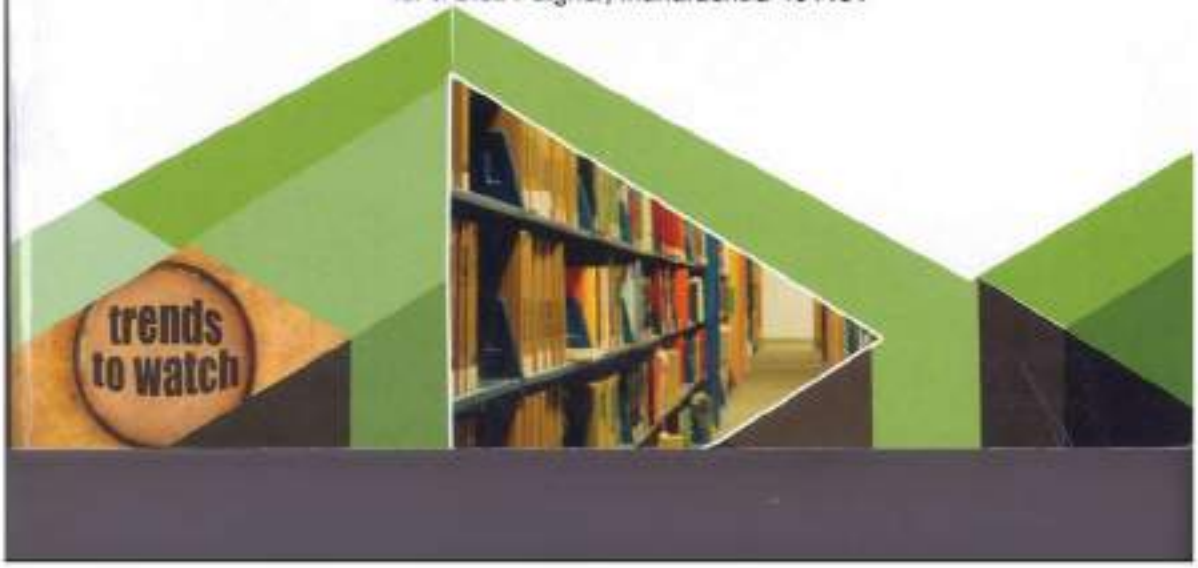
One Day National Conference

On

EMERGING TRENDS AND TECHNOLOGIES IN LIBRARIES: AN INNOVATIVE SPACE

Wednesday 28th March, 2018

SONOPANT DANDEKAR ARTS, V.S. APTE COMMERCE AND M.H. MEHTA SCIENCE COLLEGE
Kharekuran Road, Palghar (W),
Tal & Dist. Palghar, Maharashtra-401404

Published By

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

ISSN-2319 9318

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

56) Emerging Trends and Technologies in Library || 230
Prof. A. R. Sidurkar, Wardha

57) WEB-BASED LIBRARY SERVICES || 234
Chaitanya Veer, Vasai

58) E- Learning in Academic Libraries || 236
Dr. Ashok Kolambikar, Dist. Parbhani (MS)

59) A STUDY OF LIBRAY USER EDUCATION || 239
Mr. Gajbe Sumedh Shamrao & Mr. Dandge Dipak U., Jalgaon

60) Research productivity of Social Science faculties of SNDT Women's Uni... || 241
Mrs. S. K .Godbole & Dr. Ramdas Lihitkar, Nagpur

61) New Innovations in Digital Libraries || 245
Dr. Hemkant M. Chaudhari, Dist. Dhule. (M/S)

62) Tool for Webometric Analysis: A1 Website Analyzer || 250
Kailas Nagnathrao Wadje, Nanded. (Maharashtra)

63) CLOUD COMPUTING: ISSUES AND CHALLENGES || 253
Prof. Kamlakar Suryawanshi, Dist. Latur

64) DIGITAL LIBARIES || 258
Prof. Karade Kranti Vithalrao, Dist. Latur

65) Profile Management System: With Special Reference to LIS Experts On... || 262
Lathkar R. A. & Dr. Kulkarni, J. N.

66) Application of Internet of Things Technology in Library Management In... || 266
Mr. Togam Madhukar Bapu, Pune

67) Enriching Libraries with Institutional Repositories || 269
Ms.Meena S. Suryavanshi, Mumbai

68) ICT Application In Academic Libraries || 275
Varsha M. Meshram, Bhandara

69) Impact of Digital Applications on Libraries || 278
Mr. Mohan S. Ratkanthiwar, Dist. Chandrapur

70) Library Services and Re-engineering || 282
Sanjay B. Idhole, Washim

56

Emerging Trends and Technologies in Library

Prof. A. R. Sidurkar
HoD, Library & Information Centre,
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Abstract :

Dr. S.R. Ranganthan stated long year back that " Library is a growing organism". It revealed that entire library science is a field which will never stop growing. It will develop its area of knowledge in its all dimensions. It will continuously adopt new research and invention to enhance its boundaries of knowledge. It is a field which is directly connected with the ICT. As we know that, in last few decades ICT has done highest innovations and research. Thus it has enormously affected the library field in a very positive way. In this paper author has discussed two most important emerging trends and technologies in the field of Library 1. Internet of things 2. Virtual Library. This two technologies will change the entire face of library system in the nearby future.

Key words: Virtual, E-learning, M-learning, Internet of Things

Introduction:

If there is one thing we can say absolutely certainty the human race has been striving towards since the time we started thinking is this- finding an easier way to do something. Anything. Be it getting from your home to school, managing your shopping, trying to crack the code on 100% earthquake resistant building material, or making adorable cat videos. To do all of that better than we've ever done before, utilizing the Internet is key.

The Internet has not just democratized knowledge in the 21st Century, it has also become an important catalytic role in anything we do or achieve from this moment on.

We all know how the Internet literally spreads across the globe much like a spider's web, with every node in its interwoven, multilayered structure representing a computing device with a unique IP address. We have a few billion people connected to the web right now-thing about the computing device they own. There's more. Add everything from your watch, car, mixer, oven, washing machine, fridge, thermostat, light bulbs, flower pot, clothes, sunglasses, door lock, and fifty different household hold items to that list. That's just the number of devices which are going to the Internet itself? If you put all of this together, there's only one number that anyone can come with- mindboggling. And that's just the start of the Internet of Things.

With a myriad sensors interconnected on a vast global network, we can learn and track processes (internal or external) to make better, informed decisions. There's no hit and miss anymore, only tried and tested behavior models to learn form with the help of machines, putting us on an exponential path of progress like never before. If the Industrial Revolution led to the events that put a man on the moon, then just try and imagine where we're headed if you think about the mother of all disruptions, the Internet of Things, and its truly transformative power. It's the beginning of a whole new era in our digital journey, one that will affect our species unlike anything we've seen or heard before.

What is the Internet of Things:-

When you connect your home desktop of your laptop to the "Internet", you're simply connecting it to a huge number of other computers-some similar in size, others much larger – all around the world. These computers are able to understand the requests sent in by your personal laptop (clicking on a link or searching for "how to browse" on Google) and

Shreemati Nathibai Damodar Thackersey Women's University, Mumbai

Department Of Music, Pune

Karve Vidyavihar, Karve Road, Pune Campus 411038

NATIONAL CONFERENCE ON

RESEARCH IN MUSIC

06 October 2018

Invencive Publication

Peer Reviewed Journal and Referred Journal- Published by IIMJ

International Inventive Multidisciplinary Journal: ISSN: 2348-7135

All Rights are reserved with the publisher and Publication Committee

14.	प्रयोगानुगामी संशोधन : काळाची गरज	स्वप्निल चाफेकर	71-75
15.	संगीतातील संशोधन स्त्रोत	सौ. अरुणा च. हरले	76-80
16.	**Methods and Sources of Data Collection for Research in Music**	**Dr. Pragya Pyasi**	81-84
17.	संगीत संशोधनातील परंपरा व नवे दृष्टीकोन	डॉ. सजुाता व्यास	85-88
18.	संगीतमें शोध की उपयोगिता	वर्षा आगरकर	89-90
19.	संगीत में शोध प्रविधि का उपयोग	श्रीमती अनिता शर्मा	91-93
20.	**Importance of Research Methodology in Actual Research Work**	**R. Deshpande, M. Deshpande**	94-100
21.	उत्तर हिंदूस्थानी शास्त्रीय संगीत का सौंदर्य बोध तथा उपयुक्त अनुसंधान पद्धती	प डॉ. अंकुश अ. गिरी	101-103
22.	सांगितिक शोधकार्यामध्ये संगीततज्ञांचे योगदान	खूशबू कठाणे	104-110
23.	**Individual Learning Styles and Creativity in Indian Classical Music**	**Mrs. Iti Bhatt**	111-112
24.	**Importance and Need For Research In Pedagogy of Indian Classical Music**	**Vilina Patra**	113-119
25.	शास्त्रीय बंदिशींच्या संशोधनाचा आराखडा	डॉ. भोजराज बी. चौधरी	120-122
26.	पं. विष्णु नारायण भातखण्डे का ग्रंथों के माध्यम से संगीत शिक्षा में योगदान	श्रेयसी पावगी	123-133
27.	**Pandit Omkarnath Thakur (D. Litt) Contribution as a Musicologist**	**Shilpa Vijay Shah**	134-140
28.	संगीतशास्त्रज्ञों का योगदान	डॉ. जयश्री कुळकर्णी	141-144
29.	**Contributionof Scholars in Theorization of Indian Performing Arts – with context to Dr. Ashok DamodarRanade**	**Ashwini R. Joshi**	145-152
30.	संगीततज्ञ– राजामानसिंह तोमर	मिनाक्षी बसवंत	153-156
31.	संगीतामध्ये संगीत वैज्ञानिकांचे योगदान	के. ओ. जिरापुरे	157-161

Inventive Publication

International Inventive Multidisciplinary Journal

An International Peer reviewed Refereed Journal ISSN : 2348-7135

15. संगीतातील संशोधन स्वोत

सौ. अरुणा च. हरले
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा
Mob.: 9096476000, Email.: hcarruna23@gmail.com

प्रस्तावना :

भरतमुनींच्या 'नाट्यशास्त्र' मध्ये सांगितलेल्या संगीताच्या मुलभूत सिध्दांताचा विस्तार बघीतल्यास असे हमखासपणे म्हणावे वाटते की ई.स.च्या कित्येक वर्षापुर्वी पासूनच भारतामध्ये संगीत कला आणि संगीत शास्त्राचा इतका विकास झाला होता कि, तेवढा विकास कुठल्याच दुसऱ्या देशामध्ये त्याकाळापर्यंत झालेला नव्हता. 'नाट्यशास्त्र' आज सुध्दा केवळ संगीतच नाही तर सर्व कलांच्या मूळ सिध्दांताचा आधारग्रंथ' आहे. आणि त्यातील श्लोक या संबधी मूळ वचन समजले जाते. भारतीय संगीत शास्त्राचा विकास किती प्राचीन आहे हे या बाबींवरुन लक्षात येते कि जे सिध्दांत–परंपरा कित्येक वर्षाच्या विकासाच्या परिणाम–स्वरुप भरत ला प्राप्त झाले ते तेवढेच प्राचीन आहे. भारतीय संगीत शास्त्राचे बीज वेदांच्या अंग, शाखा अणि शिक्षणग्रंथामध्ये असल्याने त्याची प्राचीनता आणखी अधिक आहे असे दिसुन येते. भरतानंतर त्यांचा मुलगा दत्तिल ने 'दत्तिलम' ग्रंथ लिहीला. सातव्या शतकामध्ये संगीत शास्त्रासंबंधी मतंग यांचा 'बृहद्देशी' ग्रंथ आढळतो. सातव्या आठव्या शतकामध्ये नारदकृत'नारदीय शिक्षा' आणि 'संगीत मकरंद' हे दोन ग्रंथ दिसून येतात. या काळात संगीताची स्थिती ही उन्नत दिसून येते. भारतामध्ये संगीताची परंपरा प्राचीनतम आहे.

ज्या–ज्या काळात जसे संगीत होते तसेच त्याचे शास्त्र बनत राहीले. समाजातील परिस्थितीमुळे जे परिवर्तन संगीतामध्ये होत राहीले तेना आत्मसात करुन तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेमध्ये ते सम्मिलीत करावे लागले. अत: संगीतातील मूळ सिध्दांत त्यांच्यापासुन दूर होत गेले. सौंदर्य धर्म आहे आणि चमत्कार विज्ञान आहे. आजचे युग विज्ञान युग आहे. म्हणून आपले संगीतही चमत्कार प्रधान आहे. वैज्ञानिक कारणामुळेच गेल्या पन्नास वर्षापासुन संगीत क्षेत्रामध्ये द्रुतगतीने बदल, विकास होत आहे. रासायनिक पदार्थामुळे ज्याप्रकारे आपल्याला फायदा झालेल्या आहे तितेच पाणी व हवा प्रदुषित झाली आहे. आणि कृत्रिम वस्तुंच्या उपयोगाने आपले अन्न सुध्दा दूषित झाले आहे. तसेच रंग आणि प्रकाशामुळे आपल्या डोळ्यांना सुख, चमकमिळते पण सोबतच नुकसानही होते. विद्युत उपकरणांच्या सहाय्याने आपली कामे सुसहन होतात पण त्याच्या स्पर्शाने कित्येकांचे जीवनही संपले आहे. त्याचप्रमाणे नादाधिव्यक्तिच्या विविध साधनांनी ध्वनिप्रदुषण एवढे वाढले आहे की, कोण कधी बहीरा होईल हे सांगता येत नाही. परंतु तरीसुध्दा संगीत क्षेत्रामध्ये विज्ञानाच्या नुकसानापेक्षा जे फायदे झाले आहेत ते फार महत्वपूर्ण आहे. ध्वनि क्षेपण, ध्वनिप्रसारण यंत्राने भारताच्या प्रत्येक कणाकणात संगीत भरुन टाकले आहे. आपल्याला ऐकायचे असो वा नसो ते वनस्पती किंवा खादय पदार्थांच्या माध्यमातून स्वत: आपल्या शरीरामध्ये जाऊन रक्तामध्ये मिसळून जाईल आणि जेव्हा एखादया दिवशी एखादया विशिष्ट ठिकाणी आपल्या मुखातून ते स्वत: बाहेर पडेल तेव्हा आपण आश्चर्यचकीत होवून विचार करू कि, कुठल्याही संगीत ज्ञानाशिवाय आपण कसे गात आहोत. संगीत गुरुमुखी कला, विद्या आहे यात काही शंका नाही परंतु विज्ञानाने तीला यंत्रमुखी बनवून हे सिध्द केले आहे की, मनुष्याना संगीत शिष्य एखादा कम्प्युटर असु शकतो तर त्या 'कम्प्युटर' चे सुध्दा अनेक संगीत शिष्य असु शकतात. संगीत साधना करण्यासाठी आज व्यक्तिजवळ वेळ नाही आहे. पूर्वी दहा वर्षामध्ये एका रागाची साधना केली जात होती आणि आज एका वर्षात दहा रागांची साधना करविली जाते. विद्यापीठीय शिक्षण पध्दतीमध्ये पूर्ण शैक्षणिक पदव्याच्या

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 157 • March 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

... आयोजक ...
हिंदी विभाग
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

– विशेष संपादक –
डॉ. संजय धोटे

– मुख्य संपादक –
डॉ. धनराज धनगर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

६३. पर्यावरण प्रदूषण, संवर्धन आणि बौद्धिया १५६
डा.सतीश विश्वनाथ चांदेकर
६४. लोकसंख्या वाढ आणि पर्यावरण १५८
[illegible]
६५. आदिवासी संस्कृती आणि पर्यावरण १६०
कु. निता किसनलाल वेलमुवार
६६. सामाजिक विकास आणि पर्यावरण १६३
कु. जयश्री दत्तात्राय ढाकणे
६७. मराठी साहित्यातून प्रकट होणारा सामाजिक विकास आणि पर्यावरणवादीय स्वीकार १६६
डा. डॉ. वैशाली दत्तात्रेय झोडे (भांडेकर)
६८. पर्यावरण शिक्षणात शिक्षकाची भूमिका १६८
डॉ. अर्चना कृष्णराव ताकसे
६९. साहित्यातून प्रकटलेले निसर्गसंवर्धन १७१
डॉ. कांचन वि. ताकसे
७०. लोकसंख्यावाढ आणि पर्यावरण १७४
डा. डॉ. इंगळे सोमनाथ
७१. महाराष्ट्रीय कृषीक्षेत्रात पर्यावरण बदलाचे परिणाम १७८
डॉ. एस. आर. पुरभा
७२. पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यांच्या समतोलात व्यक्ती व संस्थेची भूमिका १८१
डा. मोहन डी. चव्हाण
७३. मराठीय साहित्यात आणि पर्यावरण १८३
[illegible]
७४. गृह व्यवस्थापनाच्या दृष्टीकोनातून पर्यावरण संरक्षण एक उपाययोजना १८५
डा. जयश्री जनकराव साळे
७५. पर्यावरणीय प्रदूषण १८७
डा. नरेशकुमार ब. भवड
७६. पर्यावरण, प्रदूषण आणि पर्यावरण निती १९१
डॉ. बालाजी बोड्डे
७७. लोकसंख्या वाढीचा पर्यावरणावरील परिणाम १९५
डा. सुलतान एम. शाबाद्दे
७८. अदिवासी हेच पर्यावरणाचे संवर्धक १९६
[illegible]
७९. लोकसंख्या वाढ आणि पर्यावरण १९८
डा. सुभाष आ. सोट्टावे
८०. साहित्य आणि पर्यावरण चिंतन २००
श्री. देविदास सावंतकर (शिरसाट)
८१. पर्यावरण संतुलनात जनसहभाग व प्रसार माध्यमांची भूमिका २०३
डा. संदिप भ. ताजणे
८२. सामाजिक पर्यावरण आणि बाल गुन्हेगारी २०५
डा. अशोक दशरथ कान्हुरे
८३. लोकसंख्या वाढ आणि पर्यावरण २०७
[illegible]
८४. साहित्य आणि पर्यावरण चिंतन २०९
डा.सतीश शिवाजी कान्हुरे

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 137 : पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका March 2019

पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यांच्या समतोलात व्यक्ती व संस्थेची भूमिका

प्रा. संदिप डी. चव्हाण
शासकीय महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना :

मानव हजारो वर्षांपासून पृथ्वीतलावर वास्तव्य करीत आहे. अंदिम काळात मानवाने अनेक समस्यांना तोंड दिले तरीपण तो नेहमीच पर्यावरणप्रेमी होता. त्याच्या हातून कधीच पर्यावरणाचा नाश झाला नाही, आणि स्वतःच निर्माण केलेल्या पर्यावरणीय समस्याच्या जाळ्यात तो कधीच अडकला नाही, परंतु आधुनिक काळात मानवावर मात्र ही वेळ आली आहे. कारण औद्योगिक क्रांतीनंतर देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेचा वेग वाढवला आहे. वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण, उद्योगधंदे आणि जंगलाचा नाश करून वाढविलेली शेती, यामुळे उपलब्ध नैसर्गिक साधन सामुग्रीत मोठ्या प्रमाणात घट होत आहे. त्याच बरोबर कारखान्यातून बाहेर पडणारा धूर व स्वयंचलित वाहनातून पेट्रोल जाळण्याने निर्माण होणारा दूषित वायू यामुळे हवा प्रदूषित होत आहे. उद्योगधंदे व शहराच्या वाढण्यामुळे भूगर्भातील व भूपृष्ठभागावरील पाणी दूषित होत आहे. त्यामुळे पर्यावरणाची समस्या निर्माण होत आहे.

पर्यावरणाची हानी टाळण्यासाठी विकासाची प्रक्रिया थांबवायची म्हटले तर माणसाच्या वाढत्या गरजा भागविणे अवघड होणार आणि विकासाची प्रक्रिया राबविली तर पर्यावरण दूषित होणार. पर्यावरण आणि आर्थिक विकास या दोन्ही गोष्टी परस्पर पूरक आहे. पर्यावरण आणि आर्थिक विकास यांच्यात समन्वय साधने आवश्यक आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे आर्थिक विकासाच्या विरोधी प्रक्रिया आहे अशी समज चुकीची आहे. त्यातूनच सुवर्णमध्य काढणे आवश्यक आहे. थोक उत्तर म्हणजे शाश्वत विकास हे होय. शाश्वत विकास प्रक्रियेत नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा कमीत कमी वापर करणे, अपारंपारिक ऊर्जास्रोताचा वापर करणे, प्रदूषण नियंत्रणासह विकास योजना ज्या पर्यावरणाची हानी टाळता येणे शक्य नाही. अशा पर्यावरणीय हानीबद्दल भरपाई म्हणून पर्यावरण संवर्धनाची योजना तयार करणे, या गोष्टींचे पालन केले तर पर्यावरणाचा दर्जा टिकविता येऊ शकतो.

लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी केवळ आर्थिक विकास झाला पाहिजे ही कल्पना चुकीची आहे. आर्थिक विकास पर्यावरणप्रेमी असेल तर तो सर्वांगीण व सुरक्षित असतो. पण आर्थिक विकास जर पर्यावरणाची दिशेने विपरीतवत असेल तर कालांतराने तो बरा पाहता असला तरी तो सुख टिकाऊ किंवा चिरस्थायी नसते कारण मानव पर्यावरणापासून वेगळा राहू शकत नाही. अशाश्वत विकासाचा मार्ग सोडून शाश्वत विकासाकडे जाण्याचा विचार हे आधुनिक काळातील महत्त्वाचे पाऊल आहे. मानवाने केलेली पर्यावरणाची हानी व त्यामुळे सोसावा लागणारा दुष्परिणाम यातून त्याला हे शहाणपण सुचले आहे. १९६०-७० च्या काळात पर्यावरणाच्या हानीबाबत प्रथम विकसित देशात जागरूकता निर्माण झाली, आणि १९८० च्या दशकात त्याचा विस्तार विकसनशील देशापर्यंत पोहचला. जगात घेऊनेकेली होणाऱ्या वसुंधरा परिषदा यावर विचार विमर्श करण्यात आले. १९८७ साली पर्यावरण विकासासंबंधी जागतिक आयोगाने (ब्रुन्डटलॅन्ड आयोगाने) 'शाश्वत विकासाची' संकल्पना मांडली. त्याला चिरंतन विकास किंवा निरंतनी विकास असेही म्हणतात.

व्याख्या :

१) **जागतिक पर्यावरण व विकास आयोग :** "शाश्वत विकास म्हणजे चालू पिढीच्या गरजांची पूर्तता करताना भावी पिढीच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची तडजोड करावी लागणार नाही असा विकास होय".

२) **डॉ. अमर्त्य सेन :** "कोणत्याही राष्ट्राचा शाश्वत चिरस्थायी, सर्वांगीण, समतोल विकास म्हणजे त्या देशातील मानवी संसाधनाचा सर्वांगीण विकास होय".

३) "पुढच्या पिढ्यांच्या गरजांशी तडजोड न करता सध्याच्या पिढीच्या गरजा भागविणे म्हणजे अखंडीत विकास होय"

औद्योगिक क्रांतीनंतर असे दिसून आले की, आर्थिक विकासामुळे पर्यावरणाची प्रचंड हानी झालेली आहे. म्हणून १९९० पासून जागतिक बँक, IMF, WTO, UN आणि यासारख्या विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी पर्यावरणाची सातत्यपूर्णता: आणि शाश्वत विकास या संकल्पनांना महत्व द्यायला सुरुवात केली. देशाचा विकास कितीही वेगाने झाला तरी त्याचे सार्वजनिक आरोग्य हे पूर्णत: पर्यावरणावर अवलंबून असते. पर्यावरण आणि विकास यांची सांगड घातल्याशिवाय देशाची प्रगती होऊ शकत नाही, हे सूत्र आज प्रगत देशांनाही मान्य केले आहे. शाश्वत विकासची संकल्पना फक्त विविध पर्यावरणीय बाबींवर प्रकाश टाकत नाही तर मानवी जीवनासाठी पर्यावरणाची गुणवत्ता राखणे, त्याचे रक्षण करणे किती आवश्यक आहे यासाठी व्यक्ती आणि संस्था कोणती भूमिका पार पाडू शकते याचा अभ्यास या संशोधनात करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

पर्यावरणात आणि शाश्वत विकास यांच्या समतोलात व्यक्ती व संस्थेची भूमिका जाणून घेणे.

संशोधनाची परिकल्पना :

पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास या दोघात समन्वय साधण्यात व्यक्ती व संस्थेची भूमिका फार महत्त्वाची आहे.

पर्यावरण आणि शाश्वत विकासात व्यक्तीची भूमिका :

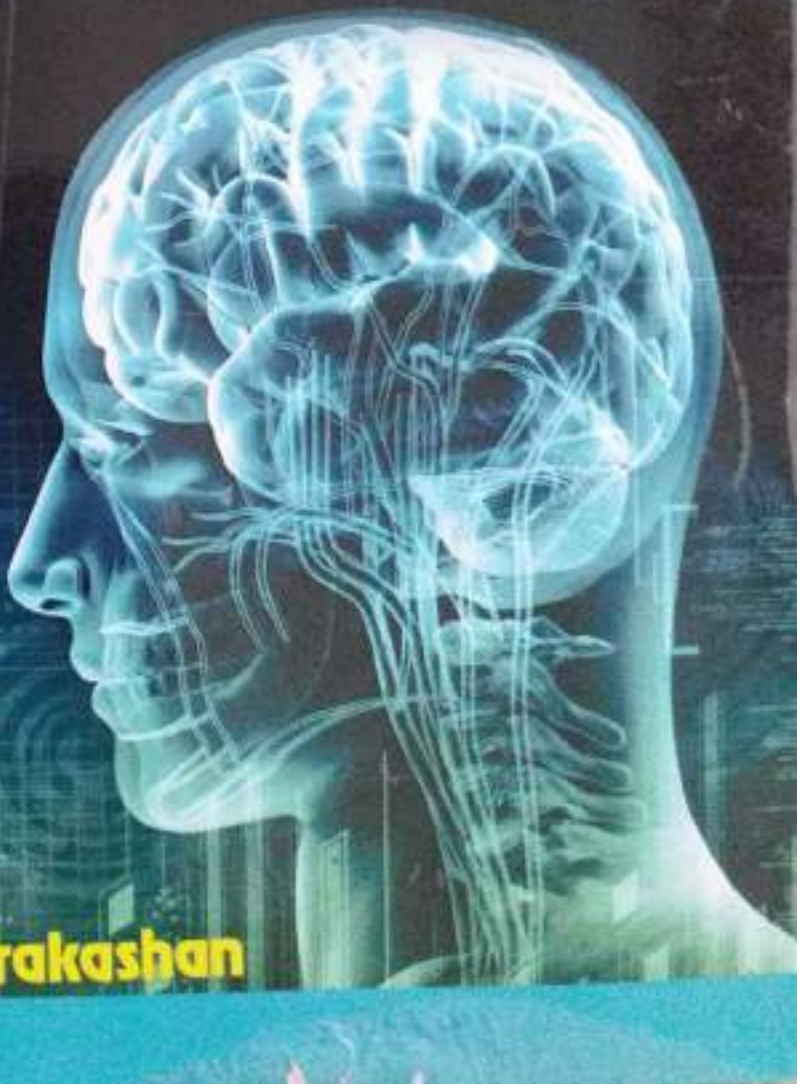
मानव स्वतःच्या स्वार्थासाठी तसेच सुखसोईची गरज पूर्ण करण्यासाठी, नैसर्गिक संसाधनाचा अमर्याद वापर केला आहे. त्यामुळे

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Scanned by CamScanner

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I English Part - IV January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

Akola.
Madhuri Sidam.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned by CamScanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
'24	Contribution of Charles Dickens in Social Reformation **Prof. Madhuri M. Sidam**	105-109
25	Climate Change Urban and Rural Livelihood **Dr. Rahul Narayanrao Hiwrale**	110-113
26	Voicing of Injustice in Vijay Tendulkar's 'Silence! the Court is in Session' **Dr. Shubhangi Madhukarrao Paralikar**	114-117

Scanned by CamScanner

24. Contribution of Charles Dickens in Social Reformation

Prof. Madhuri M. Sidam
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha.

Abstract

Charles Dickens holds an important place in the history English fiction. His fame as a social reformer of his society has been discussed by a lot of his critics. He portrays the defects of society and through his novels he makes an appeal to the conscience of his readers to remove the cruelty and oppression, the wrong and injustice done by man to man. However, his novels and letters as well as his own words point out that he tries to strengthen the dominant ideologies of his age and to be in the mainstream of the ruling middle class. Through Althusser's notion of Ideological State Apparatuses, this paper concludes that Dickens can be considered a real Subject of his society who transforms the individuals of his society to docile subjects. As such, he cannot be considered a reformer of his age.

Keywords: Dickens, reformer, Althusser, ideology

Introduction

Charles Dickens is internationally recognized as a literary genius who created the most memorable characters in English fiction. Though a Victorian, his writings are still of reference to our present time. Dickens was greatly influenced by the Industrial Revelation and its adverse consequences. Hence his main focus was on the social conditions; including inadequate sanitary provisions, child abuse, and other social maladies of the time. His influence is manifest in his novels and the speeches that he delivered during his tours at home and abroad. Nevertheless, it was through his great popularity as a writer and novelist that some important legislations were enacted to improve the social conditions and give the working class hope for a better life in Victorian England. Leaning on his own terrible experience as a laborer child, he fiercely attacked the administration, and expressed his deep repugnance through the characters of his fiction, as reflected by Oliver Twist, and the abuse and exploitation that he suffered as a child. Dickens' works were a kind of direct appeal to the society to take action against the exploitation of children and oppression of women. In addition to his novels, which he used to fuel social change, Dickens was actively involved in charities which funded schools for the poor and reformation institutions for the prostitutes. His works were intended to serve the social causes of bringing

Scanned by CamScanner

about reform, and raising people's awareness of the untoward Victorian social conditions and urge the authorities to take measures to improve the situation. This is conveyed through Dickens' powerful depiction of the prevailing conditions.

Discussion

Dickens was familiar with the social problems and issues of his age because of his active participation in social activities and his involvement with different social institutions. It is his familiarity with social issues that lead many critics to consider him a reformer. According to Cunningham, "both in his lifetime and afterwards, Dickens had a reputation as a reformer. Many have credited him with creating the climate of opinion that facilitated the reforms in education, public health, and criminal law that helped to make Britain a safer and less strife-ridden society". These kinds of reforms attributed to him can be considered the new ideas and ideologies that the society seeks to replace the previous ones as the age is in transition. Every era of transformation brings forward new questions with itself. Therefore, what Dickens does is what the transitory society and the ruling class demands. Literature, especially novel, is a means in the hands of the society. It is actually one of its apparatus, according to Althusser's "Ideology and Ideological State Apparatuses", which establishes the dominant ideologies. Dickens is exactly in accordance with the dominant ideologies of his age, and his novels try to establish and strengthen them. According to Althusser, novel has the quality of attracting all the subjects of a society. Through its appealing quality, any members of the societies become subjects, even good ones; that is, they become persons "who submit to a higher authority, and are therefore stripped of all" initiatives, one who is docile and obedient. In its traditional sense, a reformer is a hindrance in the way of the governing class. However, what Dickens achieves in his novels is what the dominant class demands of its society to observe. Because of the transitory nature of the period, social, moral, cultural, religious, educational and economic changes seem necessary. The important point is that, in those aspects that Dickens seems to be a reformer, he only highlights these necessities. That is, even if he seems to appear as a reformer in some cases, on the whole he leads the circumstances in the direction of the dominant class observations and the public good. It is his moralizing quality that makes him deal with culture, especially popular culture, in order to be taken seriously. Dickens's view of novel as a genre which represents culture is discussed by John. According to her, Dickens "insists that novels, and the popular entertainments they foreground, be taken seriously". To Dickens, popular culture, the kind of dramatic novels he writes for the people who work in factories and industry, provides these people with an

Scanned by CamScanner

imaginary world which leads them back to humanity, as they are mostly dealing with non-human tools and machines.

Actually, novels work with moral, educational, as well as entertaining functions. According to John, Dickens's Ideal of popular 'culture' was of a culture that included high and low alike; rather than a culture that give voice to exclusively working-class concerns. He desired a culture of many rather than a counter-culture of the proletariat, and was careful to avoid supporting aggressively working-class movements like Chartism. He explains the rationale and 'main object' behind *Household Words* as a wish ;to be the comrade and friend of many thousands of people' irrespective of sex, age, or condition, and to bring 'the greater and the lesser in degree' together, prompting 'a better acquaintance and a kinder understanding' between them. These notions mentioned by Dickens himself and brought forward by John clarify the role of a real Subject who tries to internalize the dominant ideologies among all the individuals of a society by interpellation, in Althusserian sense; that is by addressing the individuals of the society in a special way, and installing in them a specific kind of identity as the members of the society. Through these notions it becomes obvious that Dickens is leading the people to their social functions and obligations. It is the society and its demands that are of significance to him, while humanity has its own value in the sense that becomes a means in his hand. His concern over violence is very important.

Since violence should be removed from the society, and since the society demands obedient and docile subjects, Dickens tries to describe the circumstances of violence as disgusting ones; it is in these circumstances that he intrudes and talks with his readers. In these long descriptions, he depicts the whole universe in a hellish situation and fire, smoke, ashes and flame cover the whole surrounding. Of course, these sceneries seem redundant to the plots of the novels, but they are there to reveal the author's thoughts. He associates such violent and hellish situation with bad subjects. In fact, the savages and the cynics are associated with the destroyers of violence and gentility; they are associated with violence; these savages and cynics are either punished or converted to good subjects in his novels. The point is that he is aware of the inherent potentiality of culture, whether high or low. Therefore, he utilizes both in his novels. John believes that in *Oliver Twist*, Dickens provides different kinds of popular cultural modes for Fagin and his boys to corrupt Oliver. However, Oliver remains intact by them because he possesses a strong nature. Dickens tries to convey to the reader that these cultural modes work in the direction of health creation, not in the direction of corruption. As John believes, Dickens can be considered a novelist whose base of novel is a melodrama, one which is "an intensely

Scanned by CamScanner

emotional genre in which a passion felt is a passion expressed", and in which the good ends happily and the bad unhappily. This use of melodrama has also its own social function. Dickens employs it to strengthen the pillars of his society. It has its own emotional, moral and populist tendencies, and hence, is useful for Dickens's purpose.

Accordingly, what Dickens portrays and propagandizes is creating earnest young gentlemen such as Nicholas Nickleby, Martin Chuzzlewith, David Copperfield, Tom Sawyer, Oliver Twist and Pip, and angelic young women such as Kate Nickleby, Rose Maylie, Ruth Pinch, Florence Dombey, Agnes Wickfield, Esther Summerson and Amy Dorrit. He observes the Victorian culture in respect to family, according to which, "men belonged to the world of work, women to the domestic world, and home was to be a haven for men from the heartless realities of work" (McKnight. In this respect, although in very rare cases, it is felt that Dickens blurs gender roles, he obviously observes the dominant gender norms within the social context. Therefore, most of his female characters are portrayed as embodying the passive and selfless traits of the angel in the house, and if they are depicted assertively, they are given monstrous qualities because "assertiveness is a male trait and therefore seems unnatural when adopted by a female who is supposed to be angelic". Dickens punishes assertive and monstrous women such as Miss Havisham, Mrs. Joe, Miss Barbary, Mrs. Nickleby and Mrs. Skewton to revenge them for neglecting their own Victorian norms of motherhood and being bad subjects of the society. Besides, Dickens employs other Ideological State Apparatuses in his own novels to internalize dominant ideologies. According to Miller, "embodied in the prison, the workhouse, the factory, the school discipline became, quite precisely a topic of Dickensian representation". These are Ideological State Apparatuses, the means of transforming individuals into docile subjects. In this respect, Dickens's heroes become those like Oliver Twist who should turn and submit themselves to the demands of the middle-class society. Oliver is promised to "access to the culture represented by the books in his [Mr. Brownlow's] library." It is Mr. Brownlow's books that will create an obedient subject from Oliver by "his absolute submission to the norms, protocols, and regulations of the middle-class family". It is worth mentioning that education and family, as two of major Ideological State Apparatuses, play important lines in Dickens's novels, and the characters who have access to them are rewarded by Dickens.

Conclusion

Dickens's ability in understanding the Victorian age and its spirit as well as its demands makes him such a great novelist that some critics consider him a reformer of his own age. However, the prevailing trait in his novels is his concern with the individuals' social functions.

Scanned by CamScanner

What he tries to achieve is teaching his readers to be good civilized people. Therefore, he is much concerned with home, family, close personal ties, honesty, charity, and high standards of morality in his novels. He deals with these themes in order to lead the people to their social obligations. What he desires to absorb his readers is the internalization of the dominant ideologies of the middle class. Along with other mentioned qualities discussed, the middle class tries to internalize the idea of self-help and self-made man as well as competition in the society, and tries to deal with poverty as a sign of sin in people. Although many critics consider Dickens as a reformer because of his dealing with poverty in his novels, this dealing is in complete accordance with the internalization of the idea of self-made man. All his successful characters reveal the point.

Works Cited

- Althusser, Louis. "Ideology of Ideological State Apparatuses." *Literary Theory: An Anthology*, eds. Julie Rivkin and Michael Ryan. Oxford: Blackwell Publishers, pp. 2004, 693-702.
- Cunningham, Hugh. "Dickens as a Reformist." *A Companion to Charles Dickens*, ed.
- David Paroissien, Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008, pp. 159-74.
- John, Juliet. "The Novels and Popular Culture." *A Companion to Charles Dickens*, ed. David Paroissien, pp. 142-57.
- McKnight, Natalie. "Dickens and Gender." *A Companion to Charles Dickens*, ed. David Paroissien, pp. 186-99.
- Miller, D. A. "Discipline in Different Voices: Bureaucracy, Police, Family, and Bleak
- House." *Charles Dickens: Updated Edition*, ed. Harold Bloom, New York: Infobase Publishing, pp. 123-59, 2006.
- Levine, George. "Dickens and Darwin." *Charles Dickens: Updated Edition*, ed. HaroldBloom, pp. 159-95.

Scanned by CamScanner

Impact Factor – 6.261 ▪ Special Issue - 157 ▪ March 2019 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

... आयोजक ...

हिंदी विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

– विशेष संपादक –

डॉ. संजय धोटे

– मुख्य संपादक –

डॉ. धनराज धनगर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

८५. केशवसुताच्या कवितेतील नैसर्गिक पर्यावरण १९९
प्रा. डॉ. राजेंद्र भाटपे
८६. जलव्यवस्थापन आणि पर्यावरण १९३
प्रा. अनंत पिंडे
८७. महात्मा गांधी आणि पर्यावरण १९५
प्रा. डॉ.राजेन्द्र कुंडे
८८. पर्यावरणीय न्याय व भारताचे संविधान १९७
प्रशांत तांबे
८९. पर्यावरण शिक्षणात शिक्षकाची भूमिका २००
आनंद नीळकुमार इंगोले
९०. पर्यावरण जागरूकता : लोकमाध्यमातून एक लोकचळवळ २०२
नागसेन बनसोड
९१. शिरंजीची विकासासाठी शाश्वत उद्दिष्टयाची आवश्यकतेत संस्थांची भूमिका २०५
प्रा. जयेंद्र आर. येशाम
९२. आर्थिक, सामाजिक विकास व पर्यावरण २०७
श्री. सुनिल प्र.धुळस
९३. जलप्रदूषण व पर्यावरण–एक अध्ययन २१०
प्रा.डॉ. शरद ढवळे, प्रा.डॉ. विलास फरकाडे
९४. पर्यावरणाच्या रक्षणास समर्थ – भारतीय संविधान २१२
डॉ. रवींद्र एस. केले
९५. पर्यावरण संरक्षणात भूगोल अभ्यासकांची भूमिका २१३
प्रा. बुद्धघोष लोहकरे
९६. चंद्रपूर जिल्हयातील स्थलांतरीत परप्रांतीय मजुरांच्या पर्यावरणात्मक सामाजिक व आर्थिक व स्थितीचे अध्ययन २१६
हर्षा भाऊराव भगत
९७. पर्यावरण संरक्षणामध्ये गृह अर्थशास्त्र विषयाची भूमिका २१८
सहा. प्रा. कु. प्रतिभा सुभाष कटकर
९८. पर्यावरण प्रदूषण आणि पर्यावरण नीति २२१
प्रा. राजू बुरीले

इंग्रजी

99. Tracing Morbidity of Nature in T.S. Eliot's Major Poems 245
Dr.Uttam B. Parakar
100. Value and Importance of Literature and Environmet in Human life: An Overview 248
Dr. Vishnu M. Chavan
101. Pollution : Causes and Measures 250
Prof. Shailesh Devidas Jambandhu
102. Environmental & Economic Benefits, Need of Rain Water Harvesting in India 253
Dr. Vidya P. Chamo
103. Environment Education and Role of Teacher Our Environment Our Life 255
Dr. Sarita .R.Vishnwakarma
104. Globalization & Environment 257
Dr. Ravindra Bhaurao Tambhurne
105. Global Environmental Pollution Awareness in Education 259
Pro. Sharad Kumar S. Mishra

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 157 : पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और चेतिया की भूमिका March 2019

पर्यावरण संरक्षणात भूगोल अभ्यासकांची भूमिका

प्रा. बुद्धयोष खोब्रागडे

आधुनिक काळात मानवाने पर्यावरणातील भूमी, जलाशये, विविध खनिजे, सुक्ष्मजीवजंतुप्राणी, वनस्पती इ. जैविक-अजैविक नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून उद्योगधंदे, कारखाने, वाहतूक व दळणवळणाची साधने, वसाहती इत्यादीच्या उभारणीतून विकास साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवाच्या कृत्रिम विकासाच्या वेगाच्या हव्यासामुळे पर्यावरणीय घटकांचा अत्याधिक प्रमाणात ऱ्हास वाढला. पर्यावरणातील विविध घटकांचे अतोनात प्रमाणात शोषण करण्यात आले, यामुळे पर्यावरणातील उपयोगी घटकांचे प्रमाण तर वेगाने घटत चालले आहे. परंतु त्याच बरोबर पर्यावरणाशी संबंधीत तापमान वाढ, प्रदूषण, पूर, दुष्काळ, जैव विविधतेचा विनाश, हवामान बदल, वाळवंटासारखा विविध समस्या मानवासमोर निर्माण होत आहेत. ही परिस्थिती अशीच कायम राहील्यास पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे संतुलन बिघडल्याने मानवाच्या अस्तित्वाचाच प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही. त्यामुळे मानवाच्या अस्तित्वासाठी नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण व संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे.

जगात तसेच भारतात पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी वनसंरक्षण, प्राणी संरक्षण, प्रदूषण नियंत्रण इ. संबंधी विविध कायदे करण्यात आलेले आहे. याशिवाय विविध संस्था, समूह, व्यक्ती त्याचप्रमाणे शासन स्तरावर देशातील पर्यावरण संरक्षणासाठी कार्य केले जात आहे. या विविध स्तरातील लोकांप्रमाणेच भूगोल अभ्यासक देशातील पर्यावरण संरक्षणात मोलाची भूमिका बजावतो. त्यामुळे त्याच्या कार्याच्या भूमिकेची चर्चा करण्याचा प्रयत्न याठिकाणी करण्यात आला आहे.

पर्यावरण संरक्षण :

मानवाने आपल्या विकासासाठी पर्यावरणीय घटकांचा उपयोग करणे अभिप्रेत आहे. परंतु त्याचबरोबर भविष्यात येणाऱ्या पिढ्यांसाठी पर्यावरणीय नैसर्गिक संसाधने देशातील उपलब्ध असली पाहीजेत हा पर्यावरण संरक्षणाचा मुख्य अर्थ अभिप्रेत आहे. "वर्तमानातनैसर्गिक संसाधनाचा उपयोग करून भविष्यकालीन पिढ्यांच्या विकासासाठी हीच पर्यावरणीय संसाधने उपलब्ध राहू शकेल अशी व्यवस्था करणे म्हणजे पर्यावरणीय संरक्षण होय".

पर्यावरणीय संरक्षणात मृदा, वनस्पती, खनिजे, पाणी या नैसर्गिक घटकांच्या वापरावर पूर्णत: निर्बंध असणे हे अपेक्षीत नाही. नैसर्गिक संसाधनाच्या उपयोगाशिवाय मानवाचा आर्थिक,औद्योगीक विकास शक्य नाही. त्यामुळे संसाधनाच्या वापर करावा; मात्र भावी पिढ्यांच्या जीवनासाठी पृथ्वीवर, पर्यावरणात त्यांची समतोल स्थिती असेल अशी व्यवस्था असणे हे व्यक्त केले जाते. ख्रिस्तपूर्व चौथ्या शतकात सम्राट अशोकाने मानव जातीच्या अस्तित्वासाठी पृथ्वीतलावरील वनस्पती व प्राणी यांच्या अस्तित्वाचा हुकूमनामाचा जाहीर केला होता.

पर्यावरणीय घटक व समस्या :

पृथ्वीवरील मानवाच्या सभोवती असणाऱ्या जैविक-अजैविक घटकाच्या आवरणाला पर्यावरण असे म्हणतात. पर्यावरणात जैविक आणि अजैविक घटकांचा समावेश होतो. जैविक घटकात वनस्पती, प्राणी, सुक्ष्मजीवजंतु, मानव यांचा तर अजैविक घटकात भूमी, जलाशये, हवामान, मृदा, खनिजे इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. पृथ्वीवरील पर्यावरणात मानवाच्या आर्थिक व औद्योगिक विकासासाठीची विविध खनिजे, खनिज तेल, विपूल प्रमाणात आढळले. वनस्पती व प्राण्यांची वैविधता देशातील आढळले. जमिन, पाणी, हवा इ. चा मानवाने वापर करून आपल्या बुद्धीचातुर्याच्या, अद्ययावत तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने उद्योग, कारखाने, वाहतूक, दळणवळण, वसाहत, शेती या क्षेत्राचा झपाट्याने विकास घडवून आणला व आपले जीवन अधिक समृद्ध व सुखमय करण्याचा प्रयत्न केला. यातून मात्र त्याचे पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष झाल्याने पर्यावरणाशी संबंधीत विविध समस्या वर्तमानकाळात निर्माण झाल्याचे पहावयास मिळत आहे.

पृथ्वीवरील भूमिचा वसाहती, रस्ते, धरणे, कालवे, बंधारे, गौण व प्रमुख खनिजांचे उत्खनन यासाठी उपयोग केला जातो. विविध प्रकारच्या वनस्पतीचा उपयोग औषधी, घरे, जहाज बांधणी, वस्तू निर्मितीसाठी केला जातो. खनिजांच्या वापरातून धातू व वस्तूची निर्मिती केली जाते. अधिक उत्पादनासाठी शेतीतील मृदेचा रासायनिक खते वापरून वापर केला जातो. नदी, तलाव, सरोवर यातील पाण्याचा कारखाने, उद्योगधंदे, वीजनिर्मिती इ. साठी उपयोग करतात. प्राण्यांच्या शरीराच्या विविध भागाचा उपयोग औषधी, वस्तूनिर्मितीसाठी करतात. थोडक्यात पर्यावरणातील भूमी, पाणी, हवा, खनिजे, वनस्पती, प्राणी इ. चा वापर मानवाने स्व-विकासासाठी केलेला दिसून येतो. मर्यादीत व संतुलित वापरामे पर्यावरणाची फारशी हानी झाली नसती; मात्र मागील २०० वर्षात पर्यावरणाचा आढावा घेतल्यास मानवाने पर्यावरणाला दुसऱ्या ओरबडलेलेच दिसून येते. त्यामुळे पर्यावरणाशी संबंधीत हवामान बदल, तापमानातील वाढ, हिमनद्याचे वितळणे, अवर्षण, दुष्काळ, भूमी, जल, वायू यांचे प्रदूषण, आम्लीय पर्जन्य, निर्वनीकरण, जैवविविधतेचा विनाश, पूर, भूस्खलन, मृदा क्षरण, इ. समस्या निर्माण झाल्याचे पहावयास मिळते. पर्यावरणीय समस्या व दुर्घटनेसंबंधी अनेक उदाहरणे सांगता येतात. भारतातील छोटा नागपूर पठाराच्या भागात देशातील उत्पादनाच्या तुलनेत ६० टक्के कोळशाचे उत्पादनघेतले जाते. त्यामुळे या भागातील निर्वनीकरण, भूमीक्षरण वेगाने वाढून आले आहे. १९६० ते ७० च्या दशकात केलेल्या हरीतक्रांतीमुळे पंजाबचा दक्षिणेकडील भागाचे वाळवंटीकरण होत आहे. हिमाचल प्रदेश मध्ये वनस्पतीच्या कत्तलीमुळे भूस्खलन घटना नियमित पणे घडून येताना दिसून येतात. गंगा आणि यमूना

नद्यांच्या पाण्यामध्ये प्रदूषित पदार्थ टाकल्याने पाणी प्रदूषण तर होतेच, शिवाय जैविक घटकांना अपाय झाल्याचे समोर आले आहे. बोकोरो स्टील कारखान्यातून २,००,००० लिटर फर्नेस ऑईल दामोदर नदीत मिसळल्याने स्थानिक लोकांना त्याचा परिणाम भोगावा लागला. अमेरिका, चीन, यूरोपातील विविध देशांच्या औद्योगिक विकासामुळे वातावरणात हरितवायूचे प्रमाण वाढल्याने पृथ्वीच्या तापमानात १ ते २°c ने वाढ झालेली आहे. याचा परिणाम ऋतूबदल, अवर्षण, दुष्काळ, पूर यात होत आहे. हिमालयातील हिमनद्या वितळल्याने त्यांची लांबी कमी होत आहे. सध्याच्या प्रदूषणाच्या स्थितीत जगातला एकूण मोठ्या शहरामध्ये भारतातील चौदा शहरे प्रदूषित शहरात मोडतात. भविष्यात वायूप्रदूषणामुळे जग 'गॅस चेंबर' बनल्याशिवाय राहणार नाही. जगातील जैवविविधता नष्ट होत चालली आहे. मानवाच्या पर्यावरणातील अती हस्तक्षेपामुळे सजीव प्रजातींपैकी २५ टक्के प्रजाती पुढील ३० ते ३५ वर्षात नष्ट होण्याची शक्यता वर्तवलेली आहे. भारत १२०० कागदी उद्योग आहेत यातील ७२० तामिळनाडूमध्ये आहेत. या कारखान्यामुळे २००० हेक्टर कृषी क्षेत्र पाण्यामुळे प्रदूषित झाले आहे. विद्युत निर्मितीसाठी यूरेनियमच्या वापरामुळे राजस्थानातील विद्युत प्रकल्पातील २००० कर्मचारी प्रभावित झाले होते. थोडक्यात पर्यावरणीय घटकांचा अत्याधिक वापरामुळे व वाढत्या लोकसंख्येमुळे विविध पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत असल्याने पर्यावरणीय घटकांचे संरक्षण ही काळाची गरज बनलेली आहे.

भूगोल अभ्यासकांची भूमिका :

विविध ज्ञानातील त्या ज्ञानाच्या अभ्यासकाप्रमाणे भूगोल अभ्यासक पृथ्वीचा, पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील भौगोलिक घटकांचा, त्यांच्या भूपृष्ठावरील वितरणाचा, त्यांच्यातील आंतरसंबंधाचा व परस्पर प्रभावाचा अभ्यास करतात. भूगोल अभ्यासक पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील भूमीस्वरूपे, त्यांचा आकार, विस्तार, उतार, हवामान, वादळे, वातावरणीय अविष्कार, संरचना, वैशिष्ट्ये, बाष्पवरोधक महासागरीय प्रदेश, अलाशये, नद्या त्यांचे वितरण, त्यांची उपयुक्तता इ. चा अभ्यास करतात. याशिवाय खनिजांचे प्रकार व वितरण, लोकसंख्या, वाहतूक व दळणवळण पर्यटन, उद्योग, कारखाने, शेती, मृदा, वनस्पती, प्राणी यांचे प्रकार व वितरण यांचाही अभ्यास करतात. हिप्पोक्रेटसने 'On Air Water & Places' या ग्रंथात मानव व पर्यावरण संबंधाची चिकित्सा केली. कार्ल रिटर या भूगोल तज्ज्ञाने 'अर्थकुंडे' या ग्रंथात मानव व निसर्ग यांच्या क्रिया प्रतिक्रियातून होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन केले. डिमांजिर्यो या भूगोल तज्ज्ञाने 'प्राब्लेम डी ला जीओग्राफी ह्युमेन' या ग्रंथात मानवी जीवनाचा पर्यावरणावर होणाऱ्या प्रभावामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे विश्लेषण केले. पर्यावरणात समाविष्ट होणाऱ्या सर्वच घटकांच्या अभ्यासाचा समावेश भूगोल अभ्यासकांच्या कक्षेत येत असल्याने या घटकांच्या संदर्भात निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन त्याने अधिक जवळून केलेले असते. पर्यावरणीय घटकांचे समस्यापूर्तीची स्थिती आणि समस्येदरम्यानच्या स्थितीचे आकलन त्यांना अधिक लवकर करता येते. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणात त्याची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

खनिजांचे उत्खनन करताना भूमीचे शास्त्रीय पद्धतीने खनन होणे गरजेचे आहे. भूगोल अभ्यासक भूमीचे स्वरूप, प्रकार, उताराचे अध्ययन करतो. त्याच्या मार्गदर्शनामुळे खनिज योग्य पद्धतीचे काढण्यास भूमीचे क्षरण, प्रदूषण थांबविता येते. खनिजांच्या अशास्त्रीय पद्धतीमुळे मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, झारखंड या राज्यातील भूमीचे व त्यावरील वनांचे क्षेत्र नष्ट झालेले आहे. The world strategy for conservation of Nature (1980) नुसार प्रतिवर्ष ३००० चौ.कि.मी. क्षेत्राचा उपयोग वसाहत, उद्योग, वाहतूक इ. कार्यासाठी केला जात आहे. १९६० ते ७० च्या दशकात जपानमध्ये ७.३ टक्के, नेदरलँडमध्ये ४.३ टक्के तर नार्वेमध्ये १.५ टक्के जमिनीचे नुकसान झाले. भूगोल अभ्यासक वसाहती, रस्ते, उद्योग कारखाने उभारण्यासाठीच्या भूमिसाठीचे योग्य मार्गदर्शन करू शकतात. त्यातून लागवडीखालील जमिन वाचविता येवू शकते. सध्याच्या काळात वनांची मोठ्या प्रमाणात कत्तल केली जात आहे. त्यामुळे भूस्खलन, पूरसमस्या, दुष्काळ, मृदाक्षय इ. पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत आहे. भूगोल अभ्यासकांची वनांची नियंत्रित कटाई, वनीकरण इ. कार्यात मदत करू शकतो. संयुक्त राज्य अमेरिकेमध्ये १९५५ ते १९६४ च्या काळात वनांना मोठ्या प्रमाणात आगी लागल्याच्या घटना घडल्यात यात भूगोल अभ्यासकांच्या मदतीने मुख्यात्मक उपाय केल्याने हा परिणाम कमी करता आला. भूगोल अभ्यासकांच्या वातावरणीय ज्ञानामुळे व उपयोजनामुळे शेतकरी, मासेमारी व सामान्य लोकांना, अतीवृष्टी, वादळे, अवर्षण, दुष्काळ इ. ची माहिती मिळते. वातावरणातील बदल, खनिजांच्या उत्खनन, शेतीची सुपीकता व उत्पादकता इ. मध्येही भूगोल अभ्यासकांच्या ज्ञानाचा उपयोग केल्यास भूमी, जल, खनिज संपत्तीचे, हवा, इ. चे होणारे प्रदूषण टाळता येते. त्यामुळे निर्वनीकरण, भूस्खलन, प्रदूषण, हवामान बदल, जैवविविधतेचा विनाश या पर्यावरणीय समस्यांचे आकलन व निराकरण करण्यासाठी भूगोल अभ्यासक मोलाची मदत करू शकतात.

समारोप :

पर्यावरण संरक्षण काळाची गरज आहे. पर्यावरणाच्या संतुलित स्थितीशिवाय मानवाच्या भविष्यकालीन अस्तित्वाचा विचार करता येणे अशक्य आहे. मानवाच्या वेगवान विकासाच्या हव्यासामुळे पर्यावरणीय घटकांचा अमर्यादीत वापर वाढला. मानवाच्या आर्थिक व औद्योगीक विकासामुळे त्याचे जीवन सुखमय तर बनत चालले आहे. परंतु पर्यावरण संदर्भात अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. भविष्यासंदर्भात सर्वात मोठा प्रश्न निर्माण होतो की, याच वेगाने पर्यावरणाची हानी झाल्यास पर्यावरणातील सजीव सृष्टीचे व मानवाचे अस्तित्व टिकून राहणार आहे किंवा नाही; जगात याच एका प्रश्नामुळे पर्यावरणशास्त्रज्ञांमध्ये मोठ्या प्रमाणात चर्चा सुरू आहे. त्यातूनच मानवाच्या भविष्यकालीन अस्तित्वासाठी पर्यावरण संरक्षण ही संकल्पना उदयास आली आहे. पर्यावरण संरक्षणाच्या दृष्टीने संयुक्त राष्ट्र संघाने १९७२ साली स्विडनमधील स्टॉकहोम येथे मानव व पर्यावरण यांवर आंतरराष्ट्रीय परिषद आयोजित केली होती. तर १९९७ मध्ये न्यूयॉर्क येथे वसुंधरा परिसंदेचे आयोजन झाले होते.

पर्यावरण नियोजन, व्यवस्थापन, संरक्षणात भूगोल ज्ञानशाखेचा समावेश असणे अटळ आहे. भूगोल आणि पर्यावरण या दोन

घटकांना पर्यायाने वेगळे करणे अशक्य आहे. त्यामुळे पर्यावरणाशी संबंधीत निर्माण होणाऱ्या समस्या या भौगोलिक असल्याने भूगोल अभ्यासकांना त्याची दखल घेणे क्रमप्राप्त ठरते. बऱ्याचदा पर्यावरणीय समस्यांचे मूळ मानवाच्या अतिरेकी हस्तक्षेपामध्ये आहे. त्यामुळे मानवाच्या वर्तनाला निर्बंधित केल्याशिवाय पर्यावरणाचे प्रश्न सोडविता येणे शक्य नाही. पर्यावरणाच्या संतुलित अस्तित्वासाठी पर्यावरण अभ्यासक, विद्वान यांच्या प्रभावी कार्यक्रमाने पर्यावरणातील या वेगवेगळ्या घटकांचा स्वतंत्र अभ्यास करणाऱ्या भूगोल अभ्यासकांनी आपल्या ज्ञानाचा उपयोग या कार्यासाठी केल्यास पर्यावरण संरक्षणासाठी उपयोगी हातभार लागल्याशिवाय राहणार नाही आणि ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची :

१) पर्यावरणशास्त्र – सुरेश भटनागर
२) मानवी भूगोलशास्त्र – प्रा. डॉ. सुभाषचंद्र सारंग
३) पर्यावरण समस्या : निराकरण व क्षेत्र अभ्यास – डॉ. श्रीकांत कालेकर
४) संसाधन भूगोल – डॉ. एस.डी. कौशिक
५) पर्यावरणशास्त्र – डॉ. सुरेखा पंडीत कापट
६) पारिस्थितिकी एवं पर्यावरण – हरिश्चंद्र व्यास
७) इतिहास लेखन आणि संशोधन – डॉ. शांता कोठेकर

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 157 | March 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

- विशेष संपादक -
डॉ. संजय धोटे

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज धनगर

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Impact Factor – 6.261 ▪ Special Issue - 157 ▪ March 2019 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

... आयोजक ...

हिंदी विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

– विशेष संपादक –

डॉ. संजय धोटे

– मुख्य संपादक –

डॉ. धनराज धनगर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Impact Factor – 6.261 ▪ Special Issue - 157 ▪ March 2019 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Printed by

PRASHANT PUBLICATIONS

3, Pratap Nagar, Sant Dnyaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon.

Website: www.prashantpublications.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com

Ph: 0257-2235520, 2232800, 9665626717, 9421636460

EDITORIAL POLICIES - Views expressed in the papers / articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

: CONTENTS :

हिंदी

१. **हिंदी साहित्य में प्रकृति चित्रण एवं पर्यावरण संरक्षण** १
डॉ. तीर्थराज राय
२. **हिन्दी कविता में अभिव्यक्त प्रकृति चित्रण** ३
डॉ. संतोष गिरहे
३. **पर्यावरण संरक्षण और हिंदी साहित्य**.....५
डॉ. संजय धोटे
४. **साहित्य और पर्यावरण चिंतन** ९
प्रा. मनोहर कुमार
५. **हिन्दी साहित्य और पर्यावरण** १२
प्रा. किसन गावित
६. **पर्यावरण प्रदूषण तथा पर्यावरणनिती** १३
प्रा. किशोर मो. ढुमणे
७. **आदिवासी–काव्य में प्रकृति चेतना**.....१५
डॉ. सोनू जेसवानी
८. **पर्यावरण संरक्षण में साहित्य और हमारा दायित्व** २०
प्रा. डॉ. सुरेखा प्रेमचंद मंत्री
९. **पर्यावरण और मानव स्वास्थ्य** २२
प्रा.डॉ. राहुल पुंडलिकराव वाघमारे
१०. **जनसंचार माध्यम और पर्यावरण** २४
प्रा.डॉ.चंदन विश्वकर्मा
११. **जनसंख्या वृद्धी और पर्यावरण** २७
डॉ. हरिष एम. बावनगडे
१२. **समकालीन हिंदी साहित्य में पर्यावरणीय चिंतन** २८
कु.शशिकला शामलाल पारधी
१३. **पर्यावरण प्रदूषण और पर्यावरण नीति** ३०
सरीता सिंधी
१४. **गांधी का पर्यावरण चिंतन**.....३२
डॉ. डी.एन.प्रसाद
१५. **आदिवासी गीतों में प्रकृति वर्णन** ३५
डॉ. सुनील रामलाल मावस्कर
१६. **भारत की बढती जनसंख्या का पर्यावरणपर होने वाले परिणामो का कृषि की फसलो के संदर्भ मे भौगोलिक अध्ययन**.....३७
डॉ. अविनाश तलमले, डॉ. दिगंबर समर्थ
१७. **पर्यावरण शिक्षा में शिक्षक की भूमिका**.....३९
प्रा. लक्ष्मण किसनराव पेटकुले
१८. **साहित्य पर्यावरण चिंतन**.....४१
डॉ. समीर शाहिद कबीर
१९. **भारतीय संविधान और पर्यावरण** ४३
डॉ. तबस्सुम बेगम

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | ***Special Issue 157 :*** पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका March 2019

पर्यावरण संरक्षण और हिंदी साहित्य

डॉ. संजय धोटे
हिंदी विभाग
यशवंत महाविद्यालय,

नित नई आधुनिक विज्ञानिक अनुसंधानों ने मानव को आदिम अवस्था से निकल कर इक्कीसवीं सदी में बडे ही धूमधाम से उपग्रह निवासी बना दिया है। आज मानव जीवन की प्रत्येक गतिविधि वैज्ञानिक उपकरणों पर निर्भर हो चुकी है। सुपर इलेक्ट्रानिक टेक्नोलॉजी हाइवे के चलते किसी भी देश का कोई भी नागरिक अपनी पंसदीदा वस्तु या चीज जैसे – फिल्म, खेल, किताबें, समाचार, पत्र, यातायात एजेंट,डाटा बैंक, मित्र, रिश्तेदार इत्यादि से तत्काल बिना परिश्रम के घर या आफिस में रिमोट कंट्रोल या कम्प्यूटर के माध्यम से पा सकता है। सुपर इलेक्ट्रॉनिक टेक्नोलॉजी के बल पर मानव ने दुर्दम पथ को सुगम, असाध्य को साध्य, उडजे और वीरान क्षेत्र को आबाद कर, प्रकृति पर अपना आधिपत्य जमा लिया है। इसे राष्ट्रकवि रामधारी सिंह दिनकर के शब्दों में यों कहा जा सकता हैं –

यह मनुज,
जिसका गगन में जा रहा है यान,
कॉपते जिसके करों को देखकर परमाणु,
खोलकर अपना हृदय गिरि, सिंधु, भू, आकाश,
है सुना जिसको चुके निज गृहतम् इतिहास
खुल गये परदे, रहा अब क्या उसे अजेय।। १

उक्त पंक्तियाँ प्रकृति पर मानवीय आधिपत्य की खुली घोषणा है। परतु स्वार्थी मानवीय चेष्टाओं की कुटिल एवं कलुषित स्वभावना ने प्रकृति के नाजुक संतुलन को डगमगा दिया है। प्रकृति ने मानव को अपनी भूल सुधारने की निरंतर चेतावनी दी। लेकिन विकास की आँधी में अंधा मानव उसे अनदेखा करता आया है। परिणामस्वरूप प्रकृति का पर्यावरण संतुलन न केवल बिगडा बल्कि पर्यावरण प्रदूषण की विकराल समस्या भी आज मानव–समाज के समक्ष खड़ी होगी है। मनुष्य भी तो प्रकृति का ही एक हिस्सा है। पर्यावरण का प्रभाव व्यक्ति के शारीरिक, मानसिक एवं बौद्धिक विकास को प्रभावित करता है। फिर भला साहित्य कैसे न प्रभावित होता? यहाँ हमारा विषय है – पर्यावरण संरक्षण और साहित्य। तो सर्वप्रथम पर्यावरण एवं संरक्षण शब्द की संकल्पना को स्पष्ट करना होगा।

'पर्यावरण' शब्द परि एवं आवरण, दो शब्दों के संयोग से बना है, जिसका आशय हैं –– हमारे चारों ओर व्याप्त आवरण। वास्तव में पर्यावरण –– वायु ,जल, मिट्टी, पेड़–पौधें,जीव–जंतुओं, मानव और उसकी विविध गतिविधियों के परिणाम का मिला–जुला स्वरूप है। पर्यावरण को निर्मित करने में वायु, जल, थल का तो महत्वपूर्ण स्थान होता ही है। इसके साथ ही साथ विविध गतिविधियों से प्रभावित होनेवाले सभी भौतिक तत्व एवं जीव–जंतु भी इसमें सम्मिलित होते है।

''पर्यावरण संरक्षण एक ऐसी प्रक्रिया है जिससे मनुष्य एवं पर्यावरण के संबंधों में मधुरता आये और पर्यावरण तथा समाज दोनों एक दूसरे के पूरक बनकर रहे। पर्यावरण संरक्षण उन सभी उपायों को कहा जाता है जिनसे पर्यावरणीय ह्रास को कम किया जा सके। अत: पर्यावरण संरक्षण मनुष्य और प्रकृति के बीच समझौते की एक ऐसी प्रक्रिया है जिसके अंतर्गत परिस्थिति का संतुलन बिगाडे बिना प्राकृतिक संसाधनों का उपयोग किया जाए।'' २ पर्यावरण संरक्षण किसी एक व्यक्ति या एक क्षेत्र की समस्या नहीं है। पर्यावरण संरक्षण के लिए सामूहिक प्रयत्नों की आवश्यकता होती है, जिसका संबंध समस्त मानव जाति से है। साहित्य में प्रकृति का उपदेशिका रूप प्राचीन काल से ही चला आ रहा है। अपने मूल कार्यकलापों से प्रकृति सदुपदेश देती रही है, जिससे चेतन मानव मन अपने व्यवहार को निरंतर उदार बना सकता है।

'साहित्य' शब्द में निहित अर्थ की व्याख्या दो प्रकार से दी जा सकती है। प्रथम – 'शब्दार्थ सहितौ साहित्यम्' अर्थात – शब्द और अर्थ सहित रचना साहित्य होती है। द्वितीय – 'सहितस्य भाव: साहित्यम्' अर्थात् हित के भाव से युक्त रचना साहित्य है। जो मूलत: समस्त जीव मात्र के हित–चिंतन से संबंधित होती है।

प्रकृति के संरक्षण एवं पर्यावरण के प्रति साहित्य सदैव साधक रहा है। हिंदी साहित्य की विविध विधाओं जैसे – महाकाव्य, खंडकाव्य, कहानी, कविता, ललित निबंध, रेखाचित्र,संस्मरण, उपन्यास आदि के माध्यम से विद्वानों ने पर्यावरण संक्षरण एवं संवद्र्धन की महत्ता को उजागर किया है। कालिदास के मेघदूत और ऋतु संहार, प्रेमचंद के उपन्यासों में प्रकृति की गोद में बसे ग्रामीण जीवन की झलक,फणीारनाथ रेणु के आंचलिक उपन्यासों में माटी की गंध, प्रकृति के सुकुमार कवि सुमित्रानंदन पंत की कविता में लावण्य, सुभद्राकुमारी चौहान की बंसत महिमा और अज्ञेय की एक बूँद सहसा उछली तो जयशंकर प्रसाद के कामायनी का आरंभ भी हिमगिरि के उत्तंग शिखर से होता है। जैसे अनेक उदाहरणों के माध्यम से प्रकृति हमारे बीच रही है। जो पर्यावरण के संरक्षण और संवद्र्धन की बात कहती है।

यही कारण है कि विद्वानों ने साहित्य को समाज का सच्चा दर्पण कहा है। महावीर प्रसाद द्विवेदी जी ने साहित्य को ज्ञान राशि के संचित कोष का नाम दिया है तो वहीं डॉ. श्यामसुदर दास जी ने इसे सामाजिक मस्तिष्क के पोषण का संचित भंडार माना है। किसी भी समाज के साहित्य में उस समाज का उत्थान और पतन देखा जा सकता है। समाज में जब जैसी परिस्थिति विद्यामान होती है तत्कालीन साहित्यकार अपने साहित्य में वैसी ही भावना और विचारधारा का प्रवाह साहित्य में अंकित होता रहता है। साहित्यकार में जीवन, उसकी विविधि प्रवृत्तियों,रूपों और सौंदर्य को देखने–परखने की अदभूत

शक्ति होती है। वह जितने मनोरम दृश्यों को देखता और जितने मधुर स्वर सुनता है, उसका रसास्वाद दूसरों को भी करवाने के लिए आतुर रहता है। कवि या लेखक अपने ह्रदय की बात विशिष्ठ भाषा–शैली और विधा में जब सुनाता है तब साहित्य और समाज का संबंध स्वयं ही स्थापित हो जाता है। साहित्य का उद्देश्य मात्र मनोरंजन या वागविलास नहीं बल्कि मानव की सद्प्रवृत्तियों का विकास करते हुए, उनके व्यक्तित्व का सर्वागीण विकास करना भी साहित्य का लक्ष्य रहा है। हिंदी साहित्य के आदिकालीन एवं मध्यकालीन काव्य के साथ ही आधुनिक साहित्य में विविध विद्वानों ने अपने लेखनी के माध्यम से प्रकृति प्रेम, पर्यावरण संरक्षण एवं संवद्र्धन के अनेक उदाहरण हिंदी साहित्य के विविध कालों के साहित्यकारों के साहित्य में दिखाई देते है।

मानव जाति अपने उद्भव–काल से ही प्रकृति –प्रेमी और प्रकृति पर आश्रित रही है। आदिकालीन हिंदी साहित्य में पर्यावरण शुद्धता के लिए बुद्धजी ने वृक्षों के महत्व को वर्णित किया है। इस संदर्भ में डॉ. वी.वी. एस. कपूर अपनी पुस्तक भारतीय संस्कृति धर्म एवं पर्यावरण संरक्षण में लिखते हैं –– ''वृक्ष संवेदनशील व असीमित उदारता की जीती–जीगती प्रतिमूर्ति है जो स्वयं के जीवन के लिए आपसे कुछ नहीं मांगते वरन अपने जीवन के सभी तत्व आपको उदारता के साथ अर्पित करते रहते है। वे सभी जीवों को सुरक्षा प्रदान करते है तथा कुल्हाडी लिए उस व्यक्ति को भी छाया देते है जो उन्हें निर्ममता से काटते है।''३ मनुष्य और प्रकृति का संबंध मनुष्य के प्रारंभिक विकास के साथ जुडा हुआ है। मानव शरीर में प्रकृति द्वारा प्रदत्त पंचमहाभूत तत्वों को हिंदी साहित्य के मध्यकाल के कवि तुलसीदासजी ने ने स्वीकारा है, जिससे हमारा शरीर निर्मित है,जिनके अभाव में जीवन की कल्पना नहीं की जा सकती। जिसकी अभिव्यक्ति यों हुई हैं –

''छिति जल पावक गगन समीरा।
पंच तत्व से रचित शरीरा।।''४

हम पर्यावरण का दोहन कर इन पंच तत्वों को निरंतर प्रदूषित करते आ रहे है। परिणामस्वरूप मानव शरीर अनेक बीमारियों का शिकार हो गया। प्रकृति का प्रेम धरा के सभी प्राणियों से है वह सबका पालन–पोषण करती है। कामायनी में कवि जयशंकर प्रसाद प्रकृति के माध्यम से स्वजन हिताय के साथ पर्यावरण संवद्र्धन की शिक्षा यों देते है–

''ये मुद्रति कलियाँ दल में सब सौरभ बंदी कर ले,
सरस न हो मकरन्द बिंदु से खुलकर तो ये भर ले,
सूखे झडे और तब कुचले सौरभ को पाओगे,
पिकर आमोद कहाँ से वसुधा पर लाओगे
सुख अपने संतोष के लिए संग्रह मूल नहीं है
उसमें एक प्रदर्शन जिसको देखे – अन्य वहीं है।'' ५

प्राचीनकाल से ही मानव पर्यावरणीय तत्वों को देवता के समान पूजते आया है, उसकी रक्षा करना अपना नैतिक एवं धार्मिक कर्तव्य समझता रहा है। हिंदी साहित्यकाश में शशि के समान जगमगाने वाले गोस्वामी तुलसीदास द्वारा रचित रामचरितमानस में हमें सभी जगह प्राकृतिक सौन्दर्य व उनके संरक्षण के अनेक उदाहरण दिखाई देते है। रामचरितमानस में चित्रित स्थल चित्रकुट घनी वृक्षावली की छाया से आच्छादित है। उन्ही घने वृक्षों की छाया के मध्य में राम ने अपनी पर्ण कुटी बनाई है। जहाँ सीता एवं लक्ष्मण स्वयं वृक्षारोपण करते है। वृक्ष हमारे नगर–ग्राम जीवन और वातावरण की शोभा–सौंदर्य बढाने वाले प्राकृतिक उपकरण है। इसकी अभिव्यक्ति कविवर तुलसीदासजी यों करते हैं––

''नाथ देखि अहिं विटप बिसाला। पाकर जबुं रसाल तमाला।
ए तरू सरित समीप गोसाई। रघुवर परनकुटी जहँ छाई।।
तुलसी तरूवर विविध सुहाए। कहुँ कहुँ सियँ कहुँ लखन लगाए
बट छाया वेदिका बनाई।सिय निज पानि सरोज सुहाई।।''६

आधुनिक मानवीय समाज ने विकास के नाम पर प्राकृतिक संसाधनों का इस्तेमाल नहीं बल्कि उसका दोहन भी किया है, जिसके परिणामस्वरूप अनेक पर्यावरण संबंधी समस्याएँ स्वयं उत्पन्न हो गई है। इन्ही समस्याओं को हिंदी साहित्य के समकालीन कवियों ने अपने कविता के माध्यम से प्रस्तुत किया है। पर्यावरण के विविध घटक जैसे पेड–पौधे, चिडियाँ, पहाड, नदी, समुद्र, हवा, पानी इत्यादि घटकों को हमारे सामने रखकर, प्रकृति और मनुष्य के रिश्ते को बडी ही सजगता के साथ कवि प्रस्तुत करते, पर्यावरण प्रदूषण की भयावहता के दूरगामी प्रभावों के प्रति चिंता भी व्यक्त की है। हिंदी के सुप्रसिद्ध साहित्यकार रघुवीर सहाय अपनी कविताओं में पर्यावरण प्रदूषण की वर्तमान स्थिति को यों व्यक्त करते हैं –

''वे पहाड, जंगल, मिट्टी के मैदान हरे,
छोटे हो गए हैं जो इतिहास में बड़े देश के प्रमाण थे,
इनकी विशालता का कोई गुणगान
अब सुनाई नहीं पड़ता।'' ७

परिणाम यह है कि आज हम शुद्ध वायु में साँस तक नहीं ले पाते। हमें अनेक प्रकार के संक्रामक रोगों ने अपने गिरफ्त में जकड़ लिया है। कंक्रीट के बढ़ते जगलों के कारण, पशु–पक्षियों के शिकार,जलाशय में बढ़ते प्रदूषण की समस्या की ओर सामाजिक सरोकार से जुड़े भवानीप्रसाद मिश्र प्रकृति के संरक्षण के प्रति चिंता व्यक्ति करते हुए कहते हैं ––

''कहीं नहीं बचे हरे वृक्ष। न झील सागर बच हैं न नदियाँ।
पहाड उदास है और झरने लगभग चुप
आंखों में घिरता है अंधेरा धुप।
दिन दहाडे यों, जैसे तलवार में बदल गई हो दुनियाँ
आसमान में चक्कर काटते। पंछियों के दल नजर नहीं आते,
क्योंकि बनाते थे जिन पर वे घोसले,
वे वृक्ष या कट चुके या सुख चुके हैं।
क्या जाने अधुरे और बंजर हम,
अब किस बात के लिए रुके है।''८

इक्कीसवीं शताब्दी में प्रवेश किए हमें एक दशक से भी जादा समय व्यतीत हो चुका है। फिर भी पर्यावरण संरक्षण की भविष्य में आनेवाली विकराल समस्याओं का पूर्वानुमान लगाए बिना ही

वर्तमान की विषमताओं को नज़र अंदाज किए जा रहें है। आधुनिक औद्योगिकीकरण ने मनुष्य को सभी सुख सुविधाओं से संपन्न तो बनाया है। लेकिन विकास की अंधी दौड में मनुष्य ने प्रकृति को विकृत कर स्वयं का ही भविष्य विनाश के कगार पर पहुँचा दिया है। इस संदर्भ में डॉ. विद्यानिवास मिश्र जी लिखते है कि ''प्रकृति की संवेदनशीलता मानव को प्रभावित करती है, किंतु जहाँ औद्योगिक विकास से अंधे मानव ने प्रकृति को चुनौती माना और उस पर विजय प्राप्त करने की इच्छा करने लगा वहीं से मानव और प्रकृति का संघर्ष शुरु हुआ, जिसका परिणाम सामने है।'' ९ आज मनुष्य के हस्तक्षेप ने प्रकृति के संतुलन को बिगाड दिया है। जिसकी अभिव्यक्ति कवि रामदरश मिश्र के शब्दों में यों हुई हैं --

''ओह कैसी हवा चल रही है आजकल,
कि अमराई के सारे बौर, देखते देखते झुलस जाते हैं।
बच्चे पैदा होते ही विकलांग हो जाते है,
अन्न खाने से पहले ही अपच करने लगता है।
नदियाँ अपना जल लिये दिये। खुद ही प्यासी रह जाती हैं,
बादल आकर बिना बरसे, जल लिये लौट जाते है।
धरती के रस को पीती हुई। बालियाँ फसलों के कंधों पर,
लाशों की तरह लटक जाती है। हवाएँ, हवाएँ, हवाएँ।
आँसू गैस भर गयी है। हर आँख में ।।'' १०

पर्यावरण संरक्षण में जल सबसे महत्वपूर्ण स्त्रोत है। पर्यावरण के सभी जीवधारी घटकों को बनाये रखने में जल की महत्ता अपरिहार्य है। मनुष्य के स्वंय की बनावट में ६५ प्रतिशत पानी है। यहीं नहीं बल्कि उसकी संपूर्ण क्रियाओं में और उसके स्वंय के रख-रखाव में भी पानी का महत्वपूर्ण योगदान है। मध्यकाल के कवि रहीम कहते है- जल ही जीवन। इसके बिना जीवन संभव नहीं है। जल संवद्र्धन के विषय में रहीम लिखते हैं --

''रहिमन पानी राखिए, बिन पानी सून।
पानी गये न ऊबरे, मोती मानुष चून।'' ११

जल मनुष्य को प्रकृति द्वारा प्राप्त एक ऐसा अमूल्य वरदान है जिसके अभाव में पृथ्वी पर मानव जाति की कल्पना करना भी असंभव है। पर्यावरण में जल तीन अवस्थाओं में - ठोस, द्रव्य और गैस रूप में पाया जाता है। हिंदी साहित्य के छायावादी कवि जयशंकर प्रसाद कहते है सृष्टि के पूर्व भी सब कुछ जलमय था और अंत भी जलमय ही होगा। इसकी अभिव्यक्ति कवि जयशंकर प्रसाद द्वार रचित कृति कामायनी में इस प्रकार करते हैं --

''नीचे जल था, उपर हिम था एक तरल था एक संघन।
एक तत्व की प्रधानता, कहो उसेजड या चेतन।।'' १२

निश्चित ही प्रकृति के कण-कण में जल धारा विध्यमान है। जल से सिंचित बीज,पौधे, पुष्पित एवं पल्लवित होते है। सृष्टि के प्रत्येंक जीव की आवश्यक्ता की पूर्ति से लेकर विकास के विभिन्न पडावों में जल के महत्व नकारा नहीं जा सकता है। अविचारित और अनियंत्रित उद्योगीकरण से आज प्रदूषण का स्तर कुछ इतना बढ़ गया है कि वह भौतिक, रासायनिक और जैविक रूप में जीवन के लिए खतरे की घंटी बन गया है। पर्यावरण के बढते तापमान ने ग्लोबल वार्मिंग को जन्म दिया है। ग्लोबल वार्मिंग से न केवल मनुष्य ही प्रभावित हुआ है बल्कि जड़ एवं जीव,सभी इसके दुष्प्रभाव से आक्रांत है। आज ग्लोबल वार्मिग मानव एवं धरती के अस्तित्व के लिए खतरा बनकर मंडरा रहा है। यह मानव की निरंतर बढ़ती स्वार्थपरता एवं शोषण का ही परिणाम है। ग्लोबल वार्मिंग के चलते प्रकृति में अनगिनत पीड़ादायक एवं आश्चर्यजनक परिवर्तन किए है। इसके अनेक भयावह दुष्परिणाम हुए है। इस त्रासदी से इंसान अनजान नहीं है। पिछले कई वर्षों से ग्लोबल वार्मिंग के बढ़ते दुष्प्रभाव का दर्द गिरिजाकुमार माथुर अपनी कृति कल्पान्तर कविता में यों व्यक्त करते हैं --

''दे चुका ज्ञान-विज्ञान तुम्हें चेतावनियाँ,
हो रही रसायन सृष्टि कुछ है गर्म वायुमंडल
पृथ्वी का वातावरण आचरण
विषम हो जाता है।
है बदल रही ऋतुएँ सारी,
जल, धूल, धातु, पाषाण द्रव्य
सागर, हिम, मेघ वनस्पतियाँ
जब जीव कोष भू अन्तर तक
रेडियों रश्मियों से सक्रिय होते जाते
यह मनमानी यदि नहीं रूकी
तो पृथ्वी तापग्रस्त होगी।
मिट जायेगा जीवन का क्रम इस धरती से।।''१३

वर्तमान की भौतिकवादी संस्कृति के पनप जाने से जनसामान्य की रूचि साहित्य से दूर होती जा रही है। साहित्य से विमुखता के कारण पर्यावरण के प्रति लोगों के मन में प्रेम, आदर आस्था व चेतना का अभाव होता जा रहा है। लोग सर्वजन हिताय की जगह स्वांत:सुखाय का आचरण करने लगे है। जिसका दुष्परिणाम भविष्य में हमें जरूर दिखाई देगा। वैसे तो पर्यावरण एवं प्राकृतिक स्त्रोत का संबंध वर्तमान समाज के साथ ही भावी पीढ़ी से भी होता है। क्योंकि प्राकृतिक स्त्रोतों का उपयोग करते समय हमें आने वाली पीढ़ी का भी ध्यान रखना होगा। हमें पर्यावरण संरक्षण कर मानव समाज की आनेवाली पीढ़ी को पर्यावरण संवद्र्धन जैसे महत्वपूर्ण विषय से अवगत करना होगा कि राष्ट्र के स्त्रोतों का उपयोग राष्ट्र के आर्थिक विकास का मूलाधार है। वर्तमान पर्यावरण असंतुलन के भयानक विकराल दृश्य को देखते हुए विश्व मंगल की कामना करने वाले हिंदी के साहित्यकार कवि विश्वनाथ प्रसाद पर्यावरण असंतुलन के दूरगामी प्रभावों से चिंतित है। वे लोगों को समझाना चाहते है कि अगर समय रहते हम ने पर्यावरण संरक्षण एवं संवद्र्धन संबंधी कोई सख्त कदम नहीं उठाया तो निश्चित ही कल इस धरती पर रहना मुश्किल नहीं असंभव हो जायेगा। पर्यावरण संरक्षण एवं संवद्र्धन के लिए हमें स्वयंको जागरूक होना होगा अन्यथा आनेवाली भावी पीढ़ी हमें कभी माफ नहीं करेंगी। भावी पीढ़ी के लिए पर्यावरण संरक्षण एवं संवद्र्धन को आवश्यक मानते हुए कवि विश्वनाथ प्रसाद कहते है कि --

''इन्हें बचाओं! इन्हें बचाओं!
कल को निकलने वाले अंकुर तुम्हें गालियाँ देंग,
कहगें,

कितने नपुंसक और पागल थे वे लोग,
जिंहोंने हमारी सृष्टि नष्ट कर दी।''१४

अत: मानव की प्रगति एवं उन्नति पर्यावरण विरोधी न होकर दोनों के लिए पूरक होनी चाहिए, तभी मानव जीवन इस सृष्टि पर जीवित रह सकता है। आज की परिस्थितियाँ कुछ ऐसी है कि भोजन, वस्त्र और आवास की अनिवार्य आवश्यकता से कहीं पहले पर्यावरण को सुरक्षित रखने की आवश्यकता है। क्योंकि हवा इतनी प्रदूषित हो गयी कि वातावरण में आपका दम घुटने लग जाए तो ये सारी भागदौड एवं विकास की दुनिया धरी की धरी रह जाएगी। पर्यावरण संरक्षण की चिंता कवि त्रिलोचन के शब्दों में यो अभिव्यक्त की जा सकती हैं--

''इस पृथ्वी की रक्षा मानव का अपना दायित्व है,
इसकी वनस्पतियाँ चिडियाँ और जीव-जंतु,
उसके सहयात्री है, इसी तरह जलवायु और सारा आकाश,
उसकी रक्षा में ही मानव की या तो रक्षा है,
नहीं तो सर्वनाश अधिक दूर नहीं।''१५

यदि हमें मंगलमय भविष्य की कामना करनी है तो हमें पर्यावरण संरक्षण पर विशेष ध्यान देना चाहिए। समकालीन कवि गिरजाकुमार माथुर जनता से निवेदन करते है कि पर्यावरण को स्वच्छ बनाये रखने में ही सर्वे भवन्तु सुखिन: सर्वे संतु निरामया: की मंगल-कामना निहित है। विडम्बना तो यह है कि देश में लगातार बिगडते वायु-प्रदूषण पर आए दिन चिंता जताते रहने के बावजूद उसे रोकने या कम करने के प्रभावी प्रयास कहीं नजर नहीं आते। वायु-प्रदूषण को विकास की अनिवार्य दुष्परिणति मान कर छोड़ा गया तो यह मानव-जीवन के लिए आत्मघाती होगा। कवि गिरिजाकुमार माथुर हमें अपनी तुच्छ स्वार्थकामना का त्याग कर, बहुजन हिताय बहुजन सुखाय की कामना करते हुए पर्यावरण के प्रति सजग रहने की चेतावनी देते हुए, यों कहते हैं --

''लेकिन रोको विनाश के तंतु जाल
यह सामूहिक जनमेय, मृत्यु पर्व रोको
देखो कितने अरबों जन
है खड़े बीच में बाँह खोल
आवाज उठ रही पृथ्वी से
ये बंद करो उन्माद मृत्यु का
मत डालो साया धरती पर अणु छत्रों की
लिप्सा और निरंकुशता की मनुज विरोधी पद्धति
छोड़ों भंग करो ब्राह्मास्त्र भयानक
मिट्टी की शीतल पृथ्वी को
मत तुम जलता केतु बनाओं।''१६

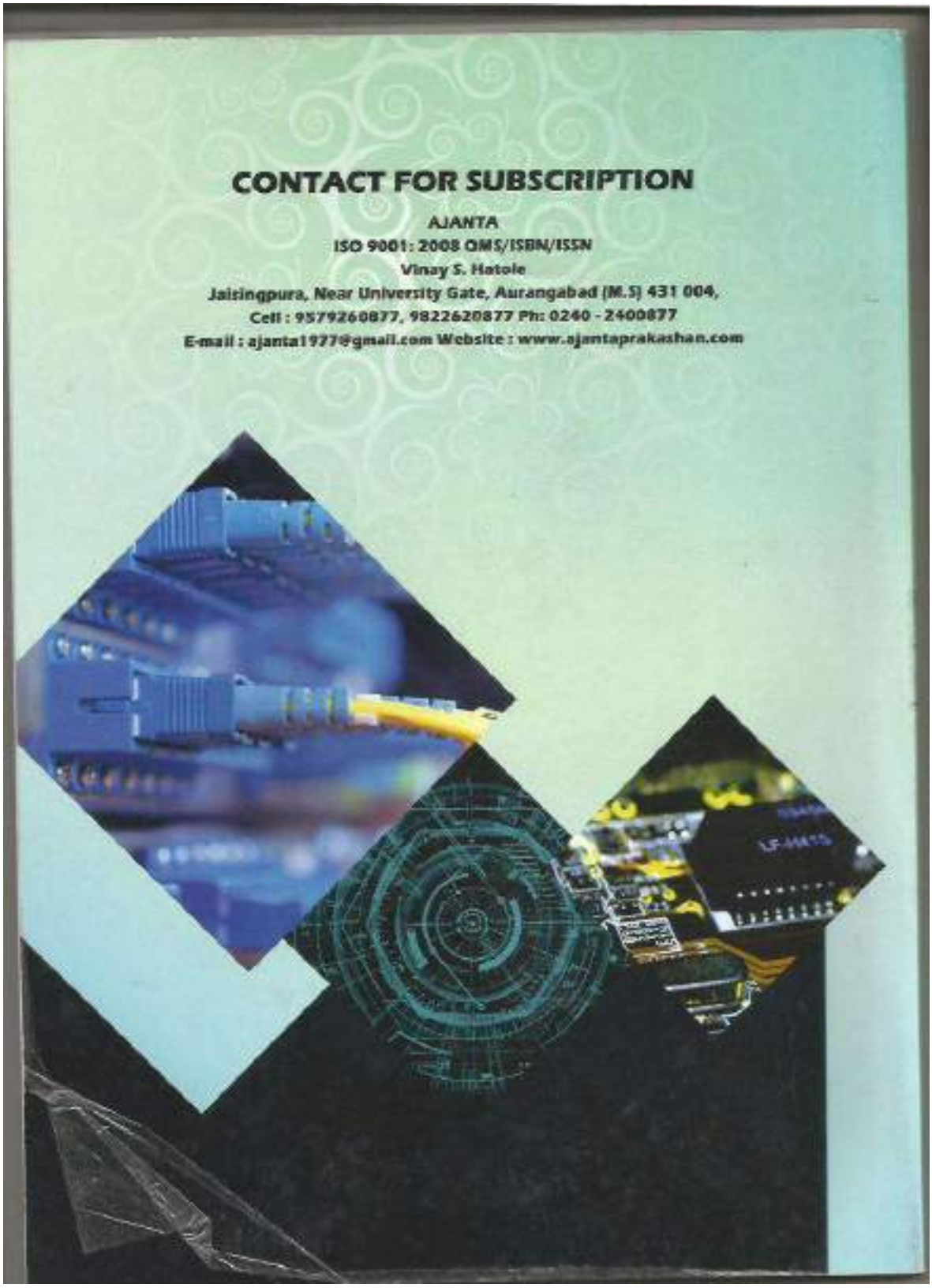
संदर्भ-ग्रंथ सूची :

१. राष्ट्रकवि रामधारी सिंह की काव्य-पंक्तियाँ
२. भारतीय साहित्य में पर्यावरण संरक्षण - डॉ. सुमन सिंह पृष्ठ क्रमांक -१४
३. भारतीय संस्कृति धर्म एवं पर्यावरण संरक्षण - डॉ. वी.वी. एस. कपूर - पृ.क्र. ४४
४. रामचरित मानस, किरष्कधाकाण्ड - पृ. क्र. ६७७
५. कामायनी - कर्म सर्ग - जयशंकर प्रासद पृ.क्र. १३३
६. रामचरित मानस, अयोध्याकाण्ड - पृ. क्र. ५९६
७. प्रतिनिधि कविताएँ- रघुवीर सहाय - पृ.क्र. १२८
८. परिवर्तन जिये -भवानी प्रसाद मिश्र -पृ.क्र. २३७
९. भारतीय साहित्य में पर्यावरण - डॉ. सुमन सिंह पृ.क्र. ८८
१०. कन्धे पर सूरज - रामदरश मिश्र - पृ.क्र. १४
११. रहीम के दोहे
१२. कामायनी की काव्य-पंक्तियाँ - जयशंकर प्रसाद
१३. कल्पान्तर - गिरिजा कुमार माथुर -पृ.क्र. ६३
१४. शब्द और शताब्दी - विानाथ प्रसाद तिवारी -पृ.क्र. १७०
१५. ताप के तांए हुए दिन - त्रिलोचन - पृ.क्र. ६२
१६. कल्पान्तर जगमोहन - गिरिजा कुमार माथुर - पृ.क्र. ११०

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I
IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com
Ajanta Prakashan

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA
ISO 9001: 2008 QMS/ISBN/ISSN
Vinay S. Hatole
Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad (M.S) 431 004,
Cell : 9579260877, 9822620877 Ph: 0240 - 2400877
E-mail : ajanta1977@gmail.com Website : www.ajantaprakashan.com

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - I January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	'स्त्री पुरुषतुलना' ग्रंथाची वैशिष्ट्ये आणि संहिता संजय जनार्दन आगलावे	१-३
२	दलित चळवळीत महात्मा फुले राजर्षी शाहूंचे ऐतिहासिक योगदान डॉ. नरेश कवाडे	४-१०
३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक चळवळीत योगदान डॉ. गणेश आर. घाडेकर	११-१५
४	अण्णाभाऊ साठे : जातीनिर्मूलनार्थ योगदान डॉ. विजय एम. जाधव	१६-२०
५	वातावरणातील बदलामुळे शहरी व ग्रामीण भागातील शेतीपूरक व्यवसायावर झालेला परिणाम अर्चना दिनकर नेमाडे	२१-२६
६	आर्थिक विकासात अमर्त्य सेन यांचे योगदान डॉ. शंकर आर. चव्हाण	२७-२९
७	सामाजीक परिवर्तनाचे संगीताचे योगदान प्रा. दिपक महादेव जामनिक	३०-३२
८	शाहू फुले व आंबेडकर यांचे सामाजिक चळवळीतील योगदान प्रा. डॉ. भारती कृष्णराव देशमुख	३३-३६
९	भारतीय राज्यघटना निर्मितीत डॉ. आंबेडकरांची भूमिका डॉ. सत्यपाल हरिभाऊ कांबळे	३७-४२
१०	खेळ स्पर्धामुळे होणारा सामाजिक विकास डॉ. प्रकाश कांबळे	४३-४५
११	हवामान बदलाचा भारतीय शेतीवर होणारा परिणाम प्रा. डॉ. केंद्रे देविदास सदाशिव	४६-५०
१२	ग्रामीण व शहरी आर्थिक विकास आणि हवामानातील बदल प्रा. डॉ. सुनिल एन. ढेरे	५१-५३
१३	भारतीय समाज सुधारक : डॉ. पंजाबराव देशमुख प्रा. कु. दिपाली गोपाळराव वाघमारे	५४-५७

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२. दलित चळवळीत महात्मा फुले – राजर्षी शाहूंचे ऐतिहासिक योगदान

डॉ. नरेश कवाडे
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

भगवान बुद्धाच्या 'बहुजन हिताय - बहुजन सुखाय' अशा सांस्कृतिक आणि राजकीय क्रांतीचा ऱ्हास झाल्यानंतर एकोणिसाव्या शतकात महात्मा फुले या महामानवाचा जन्म झाला. त्यांनी गुलाम, लाचार, हीनदीन बनलेल्या बहुजन समाजाला जिद्दीचे महत्त्व समजावून सांगितले. त्यांनी इंग्रज सरकारच्या सहाय्याने शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली केली. गुलामीच्या आणि लाचारीच्या बेड्या तोडण्यासाठी त्यांनी क्रांतीला मार्ग प्रशस्त केला. ह्या क्रांतीच्या प्रशस्त मार्गावर चालून छत्रपती शाहू महाराजांनी राजसत्तेचा समाजपरिवर्तनाकरीता उपयोग केला. बहुजन समाजात अस्मितेची आणि स्वाभिमानाची चेतना ज्यांच्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जागविली. त्यांना महात्मा फुलेंच्या मूलगामी आणि क्रांतीकारक सामाजिक चिंतनाने आकर्षित केले होते म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म. फुलेंना आपले गुरु मानून त्यांच्याप्रती आपली कृतज्ञता व्यक्त केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म. फुले आणि शाहू महाराजांच्या कार्यातून प्रेरणा घेवून मानव समाजाला आवश्यक असलेल्या नैतिक हक्क आणि अधिकारांकरीता संघर्ष आरंभिला.

सद्यस्थितीत 'दलित चळवळ' ही अनेकांच्या चर्चेचा व संशोधनाचा विषय बनली आहे. या दलित चळवळीविषयी आजवर खूप बोलले गेले आणि लिहिले गेले आहे. या दलित चळवळीचा मागोवा घेण्याकरीता तिची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. भारत देशाच्या हजारो वर्षांच्या इतिहासात अनेक धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक क्रांत्या नि उलाढाल्या झाल्या परंतु 'दलित' त्यांच्या हिशोबीही नव्हता. गेल्या हजारो वर्षांत परिवर्तनाच्या वाटचालीत चातुर्वर्ण्य, जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता व धार्मिक जगांची गुलामगिरी लादण्यात आली. हिंदूधर्माच्या जातीव्यवस्थेमुळे दलितांना उपेक्षित आणि अमानुष जीवन जगावे लागले. दलितांना आपली सावली सुद्धा सोबतीला घ्यायचे लागत असे. ही परिस्थिती महात्मा ज्योतीबा फुलेंच्या उदयापर्यंत होती. वैदिकधर्माच्या नावाखाली माणसांनीच माणसांवर लादलेली महाभयंकर गुलामी म. फुलेंनी पाहिली व स्वतः अनुभवली. त्यामुळे ते पेटून उठले आणि त्यांनी मानवी गुलामगिरीविरुद्ध बंड उभारले. महात्मा फुलेंची ही चळवळ मुक्तिमुक्तीची त्यांच्यासाठी वर्णाधिष्ठीत चळवळ होती. ती दलितांच्या व्यथा, वेदनांना वाचा फोडणारी होती. 'सत्यशोधक चळवळ' सर्वांनीच दलित चळवळ होती.

महात्मा फुलेंची सत्यशोधक चळवळ

११ एप्रिल १८२७ रोजी पुणे येथे माळी समाजात जन्मलेल्या महात्मा फुलेंनी महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाची मुहूर्तमेढ रोवली. महात्मा फुलेंच्या काळात महाराष्ट्राचा समाज जीवनात दोन मतप्रवाह कार्यरत होते.

१. प्राचीन हिंदू परंपरेची गोडवी गायला लहान समाज

२. दुसरा कुणालाही न दुखवता नव्या-जुन्यांचा समन्वय कसेल सुधारणा घडवून आणणे.

जहालमवाल परंपरावादी म्हणून ज्योतीबांना मुळीच आस्था नव्हती. तर उदारमतवादी प्रवाहाची कार्यपद्धती त्यांना सदोष वाटे. या मार्गाने सामाजिक प्रगती कधीच होणार नाही असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. शूद्रातिशूद्रांची स्थिती सुधारावयाची असेल तर कुटुंबाच्या सुधारणांवर विसंबून चालणार नाही. सामाजिक सुधारणेसाठी शूद्रातिशूद्रांची स्थिती सुधारावयासाठी ज्योतीबांनी 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना इ. स. १८७३ साली केली. धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करणे हे या समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट होते. समता, बंधुता व स्वातंत्र्य हे विचार रुजविण्यासाठी त्यांनी हा समाज स्थापन केला होता. सर्व जाती धर्माच्या लोकांना विचारपीठ उपलब्ध व्हावे व समाज जागृतीने कार्य व्हावे हा यामागील हेतू होता. दीनदलित वर्गाला मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करणारी ती चळवळ होती.

सत्यशोधकांचे जाहीरनामे, भाषणे आणि कृतिसातून येणारे अहवाल या सर्वांतून ब्राह्मणांच्या विरोधी लढा करण्यात आणि आपल्या स्वतःच्याही जातीतील परंपरावादी मंडळींशी झगडण्यात गुंतलेल्या जुन्याची लढाऊ सामाजिक चळवळीची भावना स्पष्ट होते. सत्यशोधकांच्या विचारात, आचरणात वरीलपैकी लोकांनी हळूहळू सुधारणा करण्याचा विचार शिल्लक आणि तडजोडी वास्तवरक्षा गोष्टीबाबत विचारमरणे, जातीवर आधारलेल्या उतरंडीचे व एकाच जातीत अनेकांचे गटाने एकत्रीकरण करावे या सर्वांचा पूर्ण अभाव होता. चळवळीचा आणि पुनरुत्थानवादी एकत्रवाच्या कल्पनेचा त्यांच्यावर किंचितही प्रभाव नव्हता.[२] वस्तुतः सत्यशोधकांची अस्पृश्यतेविरोधी चळवळ जास्त लढाऊ प्रकारची होती. परंपरेला क्रांतिकारक पद्धतीने विरोध करणारी होती.

जोतीराव हे महाराष्ट्रातील अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या पददलितांचे पहिले उद्धारक. पाच हजार वर्षांच्या भारताच्या इतिहासात मुलींसाठी शाळा स्थापन करणारे पहिले भारतीय म्हणून भारतीय स्त्री शिक्षणाचे जनक, स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचे आणि हक्काचे उद्गाते, शेतकरी नी कामकरी वर्गाच्या दुःखाचे नि दारिद्र्याचे निवारण करण्यासाठी चळवळ उभारणारे पहिले पुरुष आणि चातुर्वर्ण्य आणि जातिभेद या संस्थानाच्या कडाडून हल्ला चढवून मानवी समानतेची घोषणा करणारे पहिले लोकनेते होते. आधुनिक भारताचे ते पहिले महात्मा आणि "सत्यमेव जयते" या ब्रिद तेजाने भारलेले पहिले सत्यशोधक होत.[३]

सत्यशोधक चळवळ ब्रीन भारतातील खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचलेली पहिली चळवळ होती. या चळवळीने दलितांना शिक्षण, विज्ञान देऊन त्यांच्या डोयी वसत असलेली अज्ञानाची व पूर्वग्रहांची जळमरे झटकून टाकली. आधुनिक संस्कृतीचे आणि ज्ञानाचे लोण दलित-बहुजनांपर्यंत पोहचवून एक सामाजिक प्रबोधन झाली.

म. फुलेंचा विचार हा क्रांतिकारक पद्धतीने सामाजिक परिवर्तन घडवून पुनरुज्जीवनाच्या आकांक्षेचा पूर्तता साधणारा होता. समाजशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करता नोरण्य किंवा जगत प्रसिद्धी पावलेल्या उच्चवर्णीय विद्वानांपेक्षा त्यांनाच पुनरुज्जीवीकरणाच्या चळवळीचा पहिला प्रतिनिधी मानने जास्त शहाणपणाचे आहे.[४] भारतातील जाती, अंधश्रद्धा, विषमता यांचे उच्चाटन करणे हे म. फुलेंचे ध्येय होते. त्यांचे मूळ भारतीय पुनरुज्जीवनेकरणाच्या क्रमात असून भारतातील सामाजिक क्रांतीचा तो पहिला अविष्कार होता.

महात्मा फुले यांना मूलगामी समाजपरिवर्तन अपेक्षित होते. त्यासाठी दलित, पिडीत, शोषित, बहुजन समाजातील शेतकरी, शेतमजूर, स्त्रिया, विद्यार्थी अशा घटकांना केंद्रबिंदू मानले होते. समता, न्याय व बंधुभाव ही मूल्ये भारतीय जनमानसात रुजावी हे म. फुलेंचे अंतिम स्वप्न होते. त्यासाठी -

- जातीभेद निर्मूलन
- अस्पृश्यता निवारण
- बालहत्या प्रतिबंधक गृह
- महिलांचे केशवपन
- विधवा पुनर्विवाह
- प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत
- अंधश्रद्धा निर्मूलन
- धार्मिक चिकित्सा

राजकीय स्वातंत्र्य लढा उच्चशिक्षणाद्वारे जागृती आणि नंतर भक्कम संघटनाद्वारे सामाजिक परिवर्तनाची इमारत उभी केली. या चळवळीच्या सशक्त, सुलभ व वैशिष्ट्यपूर्ण विचारांपुढेच सत्यशोधनाची मूल्य रुजलीत व चालालाराने विकसित झाली.

राजर्षी शाहू महाराज (१८९४-१९२८)

सामाजिक समतेचे पुजारी, दलित पिडीत मागासवर्गीय बहुजन समाजाचा हितरक्षक व ब्राह्मणी वर्चस्वता तथा देणारा महान समाजक्रांतीकारक राजा छत्रपती शाहू महाराज यांचा जन्म २६ जुले १८७४ रोजी झाला. भारतात गेल्या हजारो वर्षापासून रुढ असलेल्या जातीच्या कोटयावधी जनतेचा अत्यंत नीच आणि तुच्छ जीवन जगावे लागे. अन्नं हाल अपेष्टा, छळ, तिरस्कारयांचे गुलामगिरी आणि घोर उपेक्षा यात खितपत पडलेल्या या दलित बहुजन समाजाला त्यांच्या दास्यत्वातून मुक्त करण्याचे प्रयत्न काही निवडक महापुरुषांनी केलेले. छत्रपती शाहू महाराज यात महापुरुषातील एक समान क्रांतीकारक राजा होते.

भारतात पेशवाईच्या पतनानंतर इंग्रजी राजवटीत अनेकसे संस्थानिक राजे होवून गेलेत. परंतु आपल्या न्यायी व समतावादिष्ठित वृतीचा लोकमनावर ठसा उमटविणारा छत्रपती शाहू महाराज हा केवल एकमेव समाज क्रांतीकारक राजा ठरला.

१७ मार्च १८८४ साली कागलच्या गादीवर राजर्षी शाहू महाराज विराजमान झाले. २ एप्रिल १८९४ साली हातामध्ये सत्तासूत्रे येताच राजर्षी शाहूंनी २८ वर्षाच्या कालखंडात 'बहुजन हिताय-बहुजन सुखाय' राज्य चालविले. आरक्षण धोरण सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्याचे धोरण तसेच लोकप्रशासन बहुजनमय बनविण्याचे धोरण राबवून खरा लोकांचा राजा म्हणून राजर्षींनी ख्याती मिळविली.

बहुजन हिताय-बहुजन सुखाय नीतीची कार्यवाहीत अंमलबजावणी

राजर्षी शाहू महाराजांनी स्वत: राज्यकारभार सोपवलेल्यांना ब्राह्मणवर्गाची मनोवृत्तीचे जरा अभ्यास घेतले. त्यातूनच त्यांच्या मनात विषमतेविरुद्ध भावना जागृत झाली. 'जैसे थे वादी' समाज व्यवस्थेविरुद्ध राजर्षींनी राजसत्तेचा हा सुड उभारला. उच्च जातींची जन्मांधिष्ठित मक्तेदारी मोडण्यासाठी कायद्याद्वारे मागास जातींसाठी ५० टक्के आरक्षण दिले. मनुस्मृती प्रणित विषमतेतून मुठमाती देणारे राजर्षींनी व्यावहारिक निर्णय घेतले. त्या अंतर्गत बहुजन समाजाच्या कर्तबगार लोकांना स्वतंत्र व्यवसाय करण्याची संधी दिली. उच्च शिक्षण घेण्यासाठी विदेशात पाठवून मागासजातींमध्ये शिक्षणाचे महत्व बिंबविले. शतोन्यवस्थेतून असलेली समाजाची धारणा बदलविण्यासाठी राजर्षी शाहूंनी विविध उपाय योजले. महार, मांग, चांभार आदी अस्पृश्य जातींना शाळा, पाणवठे, तलाव, सरकारी कचेऱ्या, दवाखाने राजवाड्यातील सेवेसाठी असणारी पंगती आदी ठिकाणी सर्वांना जाता येईल असा रस्ता महाराजांनी घेतला होता. राजर्षी शाहूंनी या संदर्भात जेव्हाजेव्हा काढलेली फर्माने ही सारी रोखठोक आहेत की, कायद्याचे उल्लंघन करण्याचे धाडस कोणात होत नसे. (भास्कर चाफेकर, शाहू छत्रपतींचे निषेधक आदेश, भाग १ पृ. १६) अस्पृश्यता निवारणाच्या बाबतीत जे सरकारी अधिकारी कानेकोर रितीने कायद्याचे पालन करणार नाही अशा शोषकांना सरळ करीत जावे लागेल. अशी जरब राजर्षींनी बसविली होती. सामाजिक परिवर्तनासाठी जनमानस जागृत करण्याकरीता राजर्षींनी सत्यशोधक समाजाला सहकार्य केले. (डबरे प्रबोधनकार, माझी जीवनगाथा पृ. २५८)[४]

पेशवाईच्या प्रारंभापासून प्रशासन कार्यात ब्राह्मण समाजाचे प्राबल्य होते. समाजाच्या शोषकांच्या हातात राजसत्तेचा कारभार होता. ब्राह्मणवादाने झपाटलेले अधिकारी प्रशासक प्रजेवर निष्ठूर अत्याचार करीत ही बाब शाहू महाराजांच्या लक्षात आली. ज्या लोकांसाठी योजना राबविण्याच्या आहेत त्याच लोकांच्या हातात प्रशासकीय सत्ता असणे अनिवार्य असते, एरव्ही योजना कागदावरच राहतात. म्हणून त्यांनी भास्करराव जाधवांना प्रशासकीय कार्यात घेतले. बहुजन समाजातील माणसाच्या या कार्य नेमणूकीने ब्राह्मणवादी प्रशासकांचे धाबे दणाणले. स्पर्धेपोटीनी एकच गलका केला टिकेचे वादळ सुरु झाले. जहागिरदारांनी असहकाराची भूमिका घेतली. अशा धुमश्चक्रीच्या काळात महाराज धैर्याने सत्य वाटेवरून चालत राहिले.[५] कारण त्यांची सामाजिकव्यवस्थेत ब्राह्मणांचे वर्चस्व म्हणजे केवळ एखाद्या जातीचे वर्चस्व नसून जातीभेदाचे व त्यावर आधारलेल्या शोषणाच्या श्रेणीचे वर्चस्व होय. हे राजर्षींनी ओळखले होते. म्हणूनच ते जातीभेदाविरुद्ध उभे राहिले. त्यात ब्राह्मणद्वेष नव्हता.[६]

ब्राह्मणेतरांचा जाहिरनामा

छत्रपती शाहूंनी इंग्लंड यात्रे परिवर्तनाला गतिरोध देणारी ठरली. नवे जग पाहून त्यांचा दृष्टिकोन बदलला. ब्रिटिश संसद, पिढीत, बहुजन गरिबांची दशा कशी करावी या विचाराला गती मिळाली. मागासवर्गीयांचा कैवारी होण्याचा निर्धार पक्का केला. २६ जुलै १९०२ रोजी करवीर गॅझेटमध्ये एक अपूर्व व चित्तथरारक जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. "मागासवर्गीयांची प्रगती करण्यासाठी आपल्या घोषणानुसार मागासवर्गीयांनी उच्च शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन करावे म्हणून त्या जातीच्या सरकारी खात्यात पुरेशा संख्येने नोकऱ्या राखून ठेवण्यात आले आहेत. तरी ह्या जाहिरनाम्याच्या दिवसापासून सरकारी खात्यात त्या जागा भरण्याच्या होतील त्यातील ५० टक्के जागांमधील सुशिक्षित तरुणांची भरती करावी अशी आपली इच्छा आहे. सर्व सरकारी

कार्यालयात जेथे मागासवर्गीयांपैकी ५० टक्के पेक्षा कमी नोकर असतील तेथे हा वर्गापैकी तरुणांची नेमणूक ताबडतोब करावी. हा जाहिरनाम्यात मागासवर्गीय म्हणजे ब्राह्मण, प्रभू, शेणवी नि पारशी ह्या तत्कालीन पुढारलेल्या जाती व्यतिरिक्त समाज होय असे स्पष्टीकरण केले होते."[७]

२६ जुलै १९०२ को शाहूजीने पिछड़े वर्ग के लिए की गई आरक्षणकी घोषणाने ऐतिहासिक सामाजिक क्रांतीका बिगुल बजाया।[८] मागासवर्गीयांसाठी विशेष अधिसभासाठी केलेली तरतूद पाहून तत्कालीन ब्राह्मण वर्ग संतापला. त्यांनी राजर्षी शाहूंची बदनामी करायला सुरुवात केली. राजर्षींना बेरोजगारीचा अधिकार नाकारून त्यांच्यावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा राजर्षींनी धैर्याने मुकाबला केला. म. फुल्यांच्या प्रेरणेतून सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण लागू केले. वसतिगृहे आणि शिक्षणसंस्था निर्माण केल्या. सर्वांना पुढे येण्याची संधी दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना बॅरिस्टरचे शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी शिष्यवृत्ती दिली. कोल्हापूरला त्यांचा जंगी सत्कार करून 'मूकनायक' वर्तमानिक काढण्यासाठी आर्थिक मदत देवून समाज परिवर्तनाच्या चळवळीला गतिमान करणारी पार्श्वभूमी तयार करून आंबेडकरांना राजकीय मानसन्मानाच्या परिषदेत नवनेतृत्व समोर आणले. राजर्षींची ही दूरदृष्टी जातीच्या स्वार्थिभावी समाजाच्या निर्मितीकरीता कारणीभूत ठरल्याचे दिसून येते.

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपली सत्ता, संपत्ती, प्रेम प्रजेच्या कल्याणाकरीता खर्ची घातले. शोषित, पिडीत, दीन, दुःखी, बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी त्यांनी आपल्या आयुष्याचा दिपस्तंभ बनवले म्हणूनच फुल्यांच्या चळवळीचा पताका स्वतःच्या खांद्यावर घेतली.[९] राजर्षी शाहूजी महाराज का शासन काल सन १८७४ से १९२२ तक रहा लेकीन १८९० से १९२२ तक की अवधी में उनका तेजस्वी रुप उभरकर सामने आया।[१०] छत्रपती शाहूजी ने गरीब, दलित एवं पिछडी जाति में शिक्षा के माध्यम से जन जागृती पैदा करने के लिए कोल्हापूर रियासत में जगह जगह १२१ ग्रामीण पाठशालाओं की स्थापना की।[११] वर्ष १९१७ में शाहूजी ने विधवा स्त्रियों के लिए पुनर्विवाह रजिस्ट्रेशन कानून तथा १९१८ में अनाजातीय विवाह कानून बनाकर राष्ट्रीय एकता की मिसाल कायम की। शाहूजी महाराज ने सन १९२० में हिन्दू संहिता बनाकर राज्य में लागू किया। शाहूजी की इसी हिन्दू संहिता का अवलोकन कर डा.अम्बेडकर ने 'हिन्दू कोड बिल' की संरचना की। शाहूजीने बताया की अब से अछूत, शोषित, गरीब और मजदूरों की सुरक्षा के लिए डा.अम्बेडकर को नियुक्त कर दिया है। जो सदियों से चली आ रही सवर्णों की शोषणादी परम्पराओं, छुत-अछूत भेदभाव, वैमनस्यता, अमानुषता, धार्मिक कट्टरता और जातिभेद जैसी विकृतीयों को सदा के लिए दफन कर देंगे।[१२]

अशाप्रकारे शाहू महाराजांच्या प्रेरणेने व चळवळीने सत्यशोधक समाजाचे खरे पुनरुज्जीवन होऊन कोल्हापूर संस्थानातच नव्हे तर संस्थानच्या बाहेर सातारा, पुणे, नगर, खानदेश, बडोदा इत्यादी महाराष्ट्राच्या अनेक भागात सत्यशोधक चळवळ फोफावत गेली. परिणामी सत्यशोधक तसेच ब्राह्मणेतर चळवळीतील कार्यकर्ते महाराजांना प्रेरणास्थानी मानू लागले.[१३]

निष्कर्ष

१. महात्मा फुलेंच्या 'सत्यशोधक चळवळीने' दलितांना शिक्षण, विज्ञान देवून स्वत्वाची व स्वाभिमानाची जाणीव करून दिली. आधुनिक संस्कृतीचे आंग्ल ज्ञानाचे लोण दलित-बहुजनांपर्यंत पोहचवून एक सामाजिक प्रबोधनी ठरली. असे उद्गारणे दिसून येते.

२. सत्यशोधक समाजाद्वारे उभारण्यात आलेला लढा हा दलित, शोषित, पिडीत समाजाचा सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक गुलामगिरीविरुद्धचा सर्वस्पर्शी लढा होता. या समाजाच्या कार्यामुळे स्वार्थीसारख्या कार्यकर्त्यांची नवीन पिढी उदयास आली. हे स्पष्टपणे दिसून येते.

३. दलित मुक्ती, जातीभेद, मूलभूत अधिकार, कार्यव्यवस्था यासारख्या प्रश्नांचा विचार मांडून महात्मा फुलेंनी 'समता' निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला हे उद्गारणे दिसून येते.

४. सावित्रीबाई नावाची पहिली स्त्री शिक्षिका घडविणारा 'राष्ट्रगुरु' महात्मा ज्योतीबा फुले दलितांचा 'दिपस्तंभ' ठरल्याचे दिसून येते.

५. समतातिष्ठीत सामाजिक व्यवस्थेवर आधारी समाजाची उभारणी करणारा महात्मा फुलेंचा सामाजिक परिवर्तनाचा विचार आजही प्रासंगिक आहे असे दिसते.

६. 'बहुजन हिताय - बहुजन सुखाय' निर्देशित करत राजर्षी शाहूंनी दलित-बहुजन वर्गाकरीता सत्ता, संपत्ती आपल्या संस्थानात खुली घातली हे उद्गारणे दिसून येते.

७. आरक्षणाची आपल्या संस्थानात मुहूर्तमेढ रोवणारे राजर्षी शाहू महाराज दलित-बहुजन समाजाचे 'आद्यकैवारी' ठरतात हे स्पष्टपणे दिसून येते.

८. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नासंबंधी भारतात उदासिनता होती. १९५० साली अंमलात आलेल्या राज्यघटनेच्या १७ व्या कलमानुसार अस्पृश्यता नाष्ट केली गेली. पुढे भारतीय संसदेने १९५५ साली अस्पृश्यता निवारण्याचा खास कायदा केला. जो गोष्ट घडण्यास देशाला स्वातंत्र्यानंतरही खूप दिवस वाट पाहावी लागली तो राजर्षी शाहूंनी ३०-३५ वर्षे अगोदर आपल्या संस्थानात अस्पृश्यांच्या मुक्तीसाठी अनेक आदिनाम्ये काढून करून दाखविली हे उद्गारणे दिसून येते.

९. राजर्षी शाहू महाराजांच्या कार्यकर्तृत्वाने महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक समाजाचे खरे पुनरुज्जीवन होऊन महाराष्ट्राच्या अनेक भागात सत्यशोधक चळवळ फोफावत गेली हे स्पष्टपणे दिसून येते.

संदर्भ सूची

१. गेल, ऑमवेट (१९९५). जागतिक समाजातील सांस्कृतिक बंड (भाषांतर - पं. सी. दिवे). पुणे : सुगावा प्रकाशन, पृ. १४५.

२. कडके, य. दि. (१९९१). म. फुले समग्र वाङ्मय. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, पृ. ३२.

३. गेल, ऑम्वेट (१९९५). जातिव्यवस्था सामाजगतीय सांस्कृतिक मंथन (भाषांतर - पी. डी. सिंघ). पुणे : सुगावा प्रकाशन, ७९.

४. खंडाळे, पी. एस. (२००२). राजर्षी शाहू आणि कांशीराम. नागपूर : गुरु रविदास प्रकाशन, पृ. २८-२९.

५. कांशीराम (संपा) (१९९०). बहुजन नायक. पृ. ७७.

६. खंडाळे, पी. एस. (२००२). राजर्षी शाहू आणि कांशीराम. नागपूर : गुरु रविदास प्रकाशन, पृ. ३०.

७. क्रिस्टा, पृ. ३३.

८. मायावती (संपा) (२००६). मेरे संघर्षमय जीवन एवं बहुजन मुव्हमेंट का सफरनामा. नई दिल्ली : बहुजन समाज पार्टी, केंद्रीय कार्यालय, पृ. ८७५.

९. कांशीराम (संपा). (१९९०). बहुजन नायक. पृ. ०६.

१०. मायावती (संपा) (२००६). मेरे संघर्षमय जीवन एवं बहुजन मुव्हमेंट का सफरनामा. नई दिल्ली : बहुजन समाज पार्टी, केंद्रीय कार्यालय, पृ. ८७९.

११. क्रिस्टा, पृ. ८७२.

१२. क्रिस्टा, पृ. ८७६.

१३. क्रिस्टा, पृ. ८७६.

Shri Shivaji Education Society, Amravati.

Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola (MS)

NAAC Reaccredited with A Grade
(CGPA 3.24)
College with Potential for Excellence
Status by UGC
Lead College Status by SGB, Amravati University, Amravati.
DST FIST Support

In Collaboration with

Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola. (M.S.)

UGC Sponsored
National Conference
On

Contribution of Indian Thinkers and Literary Writers in Social Reforms (NCCSR-2019)

(An Interdisciplinary Approach)

January 5th, 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. डॉ. नरेश कवाडे of यशवंत महाविद्यालय, वर्धा. has Participated and Presented a paper title "दलित चळवळीत महात्मा फुले – राजर्षी शाहूंचे ऐतिहासिक योगदान" at the National Conference on "Contribution of Indian Thinkers and Literary Writers in Social Reforms (NCCSR-2019)" on 5th January 2019, Organized by Faculty of Humanities and IQAC Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola (MS)

His or her paper has been included in the conference bearing the AJANTA -ISSN - 2277 - 5730 with 5.51 Impact Factor.

Dr. Rameshwar M. Bhise	Dr. Kiran S. Khandare	Dr. Jiwan H. Pawar
Principal	Convener	Organising Secretary

Online
Open Access
Peer Reviewed
Four Monthly Journal

IJRSSIS

Vol-VII, Issue (1), Jan 2019 : 01- 06

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE & INFORMATION STUDIES
ISSN 2347 – 8268

SOUVENIR

One Day National Conference on
Entrepreneurial Skills Enhancement in Textile & Fashion, Home Science and Science

15th December, 2018

Golden Jubilee Celebration

Organised by

Department of Home Science
YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA
Reaccredited with B++ Grade by NAAC

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

ग्रामीण महीलांच्या सक्षमीकरणामध्ये अशासकीय संस्थाची भुमिका (NGOs)

{ विशेष संदर्भ– वर्धा जिल्हयातील हिंगणघाट तालूका (महाराष्ट!)}

कु. प्रतिभा सुभाषराव काटकर

(गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख) यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

महिलांना स्वत:च्या अस्तित्वाची जाणीव करून देण्यासाठी आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून काम करत आहेत. त्यासाठी तीच्या अंतरमनातून येणारा आत्मविश्वास, आणि धाडस हे तिला पाठबळ देत आहेत. आजही जगातील महिलांना विविध क्षेत्रात जसे की, सामाजिक, धार्मिक विधी, शैक्षणिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अशा प्रत्येक क्षेत्रात निर्णय घेण्यास त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते. महिला सक्षमीकरणाची समिक्षा ही मानवाधिकाराच्या नजरेतून करण्याचे काम पंचायतराज करत आहे. नुकतेच बिजिंग मध्ये जागतिक स्तरावर संपन्न झालेले ४ थे संम्मेलनाचे घोष वाक्य होते. ''महिलांच्या दृष्टीतून जगाकडे पहा'' महिला सक्षमीकरणात सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे तिला माणुस म्हणून जगण्याची संधी देवून तिला तिचे व्यक्तिमत्व विकसित करण्यास समाजातून प्रोत्साहन मिळावे. महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ महिलांना भीक नको आहे. कोणाची दया नको आहे. तर त्यांना पुरूषाप्रमाणे समान संधी हवी आहे. आणि यासाठीच महिलासक्षमीकरण महत्वाचे ठरते.

महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रीया वेगाने सुरू आहे. महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना महिला विकासाच्या संदर्भात रूढ झाली आहे. पावलो फ्रीरे यांनी सर्व प्रथम ही संकल्पना उपयोगात आणली 'महिलांना सबला करणे आणि त्यांना समान हक्क व संधी देणे हेच यामागील तत्व आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यासाठी ७३ वी घटना दुरूस्ती इ.स. १९९० मध्ये करण्यात आली. तसेच महाराष्ट्रामध्ये स्वंयसहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांच्या विकासाला एक नवि दिशा मिळाली आहे.

व्याख्या:–

१. "सत्तावंचित– संधीवंचित महिलांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करण्याची संधी देणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय."

२. "महिला सक्षमीकरण म्हणजे दुर्बलता नष्ट करणारी. स्त्रीच्या शरीर, मानव बुध्दीमध्ये स्वत्वाची जाणीव व स्वत: बद्दल जागरूकता निर्माण करणारी व त्या दृष्टीने स्वयंविकासासाठी प्रवृत्त करणारी एक संकल्पना होय."

३. "महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीचे व्यक्तिमत्व एक माणुस म्हणून व्यक्ती म्हणून विकसित करणे आणि त्यांना समान संधी देणे होय."

महिलांचे सक्षमीकरण :–

स्त्रियांचे सबलीकरण होणे म्हणजे तिचे व्यक्तिमत्व एक माणुस म्हणून विकसित करायचे व तिला तशी संधी मिळवून दयायची. महिलांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करण्याची संधी दयायला हवी. कारण, प्रत्येक वेळी ती अबला आहे तसेच तिला काळी कळत नाही. ती सक्षम नाही. पुरूषाच्या तुलनेत ती काम करण्यास सक्षम नाही. असे म्हटले जाते. तसेच विविध जातीधर्माच्या स्त्रियांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. स्त्रियांच्या अंगी असणारी सहनशक्ती, संयम या गुणामुळे तिला प्रत्येक वेळी गृहीत धरले जाते. परंतु झाशीची राणी लक्ष्मीबाई ते अमेरिकेचे राष्ट!ध्यक्ष बराक ओबामा यांना गार्ड ऑफ ऑनर देणारी पुजा ठाकुर यांच्या उदाहरणावरून स्त्रिया किती सक्षम आहेत हेच दिसून येते. आज महिलासंदर्भात विविध विकास योजना राबवल्या जात आहे. त्यांचा विकास होण्यास प्रारंभ देखील झाला आहे. परंतु ही विकासाची वाटचाल सातत्यांने टिकवावी लागेल. समाजाला स्त्रियांच्या प्रश्नांसंदर्भात जागृत करणे आवश्यक आहे.

शिक्षणाद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण :–

महात्मा फुले म्हणतात की, 'घरातील एक माता शिकून शहाणी झाली तर सर्व कुटूंब शहाणे होईल, सगळया स्त्रिया शिकल्या की सर्व देश जागा होईल' असा विचार करूनंच महात्मा फूले यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत भारतच नव्हे तर महाराष्ट! देखिल अग्रेसर राहीला आहे. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला.आज महाराष्ट्रात अनेक संस्था स्त्री शिक्षणासाठी काम करीत आहे. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रातही महाराष्ट्रीयन स्त्रीयांचे प्रमाण वाढत आहे. ही प्रगती निश्चितच नोंद घेण्यासारखी आहे.

महिलांचे सामाजिक योगदान :–

ब्रिटीश सत्तेच्या स्थापनेनंतर भारतीयांना पाश्चात्य ज्ञान, संस्कृतीची ओळख झाली. प्रशासनाचा व्याप सांभाळण्यासाठी भारतीयांना तयार करण्याच्या उद्देशाने शिक्षणाची सुरूवात ब्रिटीशांनी केली. बुध्दिवाद, स्वातंत्र्य, समता यांना महत्व आले. यावर आधारित सामाजिक बदलाला प्रारंभ झाला.

महाराष्ट्रातील स्त्रीमूक्ती आंदोलनाची पहीली अग्रणी सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी खूप त्रास सहन केला. आणि त्यानंतर महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाला सुरूवात झाली.

अन्नपूर्णा विलायेत शिक्षणासाठी जाणारी पहिली महाराष्ट्रीयन महीला होती. अमेरिकेत जाऊन वैद्यकीय शास्त्रातील पदवी मिळविणारी देशातील पहीली महीला आनंदीबाई जोशी हया होत. स्त्री चळवळीचे बीजे रोवण्याचे काम सावित्रीबाई फुले यांनी रोवली. आज त्याचा वटवृक्ष झाला आहे. हे काम अल्का महाजन, मेधा पाटकर, डॉ. राणी बंग, मंदाताई आमटे ई. स्त्रीया अखंडपणे चालवत आहेत.

आर्थिकदृष्टया महिलांचे सक्षमीकरण :–

भारतातील बहूसंख्य स्त्रीया घरकामात गूंतलेल्या आहेत. समाजात माणूस म्हणून जगायचे असेल तर आर्थिक स्वावलंबन आवश्यक आहे. स्त्रीयांच्या आर्थिक स्थिती बाबत मार्केस म्हणतो की, ''उत्क्रांतीच्या टप्यावरून पूढे सरकतांना आणि रानटी अवस्थेतून सांस्कृतिक अवस्थेपर्यंत येतांना उत्पादन साधने विकसीत होत गेली. नंतर खाजगी मालमत्ता ही संकल्पना रूढ झाली आणि संपत्तीवरील इतर हक्क पुरूषांकडे गेले.

एन्डोल्स म्हणतो ''जस जशी संपत्ती वाढली तस तसा पुरूषांच्या कौटूंबिक आणि कुटूंब बाहेरचा दर्जा स्त्रीयांच्या तूलनेत उंचावला यातून स्त्रीच्या लेखी कूच्यम दर्जा प्राप्त झाला.

उपरोक्त संदर्भानुसार वेतना संबंधी भेदभाव, स्वयंरोजगार अर्थ सहाच्याच्या अभाव, विना वेतन काम व बेरोजगारी कुटीर उद्योगात मालकी हक्क नाही अशा अनेक कारणांमुळे स्त्रीचे आर्थिक स्थान पुरूषापेक्षा कुच्यम राहीले असे दिसते.

महीलांना स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन आर्थिकदृष्टया महीला सक्षमीकरण करणे हा या प्रक्रियेचा उद्देश आहे. महीलांना आर्थिक अधिकार मिळवून देणे, उत्पादन प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे या गोष्टी केल्या तरच राष्ट!ाचा विकास होईल.

महीलांना सक्षम करूनच आपण समाज आणि राष्ट!ाला बलवान करू शकतो. महीलांचा सहभाग त्यांना संरक्षण त्यांची आर्थिक उन्नती त्यांच्या क्षमतांचे समर्थन आणि या सर्वासाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती करावी लागत आहे. स्त्रीयांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार देणे आवश्यक आहे. २१व्या शतकातील आधुनिक समाजाने स्त्रियांकडे निखळ दृष्टीने पहायला हवे असा समाज घडविणे ही पुरूष व स्त्री दोघांची जबाबदारी आहे. समाजाने आपली मानसिकता बदलून स्त्रीयांना जगवले पाहिजे. तरच ही शिक्षित होवू शकेल. तसेच त्या माध्यमातून विकसित राष्ट! तयार होईल. कारण स्वामी विवेकानंद म्हणतात '' स्त्रियांची स्थिती सुधारल्या शिवाय जगाच्या कल्याणाची शक्यता नाही.''

''कोमल है कमजोर नही तू
शक्ती का नाम ही तेरा नारी है
सबको जिवन देणे वाली
मौत भी तूमसे हारी है''

भारत सरकारने २००१ हे वर्ष महीला सबलीकरणाचे वर्ष म्हणून घोषित केले. स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी राष्ट!ीय धोरण ष्जीम छंजपवदंस चवसपबल वित जीम मउचवूमतउमदज वि ूवउमदष हे २००१ मध्ये मंजूर करण्यात आले.

महीलांचे सबलीकरण म्हणजे स्त्रीयांचे आध्यात्मिक, सामाजीक, राजनैतिक, आर्थिक सामर्थ्य वाढविणे त्यामध्ये त्यांच्या स्वत:च्या क्षमतेसंबंधी त्यांचा आत्मविश्वास वाढविणे हा आहे. महीला सबलीकरणात विविध पैलूंचा विचार केला जातो. मूलभूत हक्क आणि त्यांचे रक्षण करण्यासाठी संघर्षाची क्षमता हा स्त्रीमुक्तीचा आशय सबलीकरणाची चर्चा करताना कूठेही दिसत नाही. भारतात स्त्री–पुरूष समानतावाद १९७० च्या दशकानंतर सक्रीय झाला. १९७० च्या दशकात परदेशी संस्थाकडून मिळालेल्या अनुदानामूळे स्त्रियांसाठीच्या नवीन छळेव स्थापना करण्यास मदत मिळाली. भारतात 'स्वयंसहायता गट' आणि ैमसि म्उचसवलमक ॅवउमदे सारख्या स्वयंसेवी संघटनांनी स्त्रीयांच्या हक्काबाबत महत्वाची भूमिका वाढविली. भारतातील स्त्रियां आता शिक्षण, राजकारण, प्रसारमाध्यमे, कला, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान अशा अनेक क्षेत्रात कार्यरत आहेत. त्यामुळे महीलांचे सबलीकरण कार्यरत आहेत. त्यामुळे महीलांचे सबलीकरण व्हावे यासाठी भारत सरकार अनेक योजना राबवित आहे.

स्वातंत्र्याच्या साठीनंतर राज्यसभेत महीला आरक्षणाचे विधेयक मंजूर झाले परंतू हेच विधेयक लोकसभेत ते आडकाठी आणले जात आहे. स्त्री–पुरूष समानतेचे भाषण करणारे नेतेच महीला विधेयक मंजूर करायला विरोध करीत आहेत. स्त्री–पुरूष समानतावादाचा प्रश्न आजही तसाच आहे हा वादच महीलांच्या विकासात अडसर ठरत आहे.

त्यामुळे लोकशाहीत महीलेला हक्क आणि अधिकार देतांना तिचे सामर्थ्य वाठविले पाहीजे. तरच तिचे सबलीकरण होईल.

महीला सक्षमी करणामध्ये शासनाची भूमिका :–

- विविध शासकीय योजनांच्या माध्यमातून महीला सक्षमीकरण
  - १) राजीव गांधी
  - २) एकात्मिक बाल संरक्षण योजना
  - ३) इंदिरा गांधी मातृत्व सहकार्य योजना ई.
  - ४)National Mission for the empowerment of women
  - ५) उज्वला योजना
  - ६) राष्ट!ीय महीला सबलीकरण योजना
  - ७) जेंडर बजेट
  - ८) राजीव गांधी स्कीम फॉर एमपॉवरमेंट ॲडल्टस ॲन्ड गर्ल्स
  - ९) धनलक्ष्मी स्कीम
  - १०) बालवधू
  - ११)ब्मदजतंस ।कवचजपवद त्मेवनतबम ।हमदबल
  - १२) स्वाधार स्कीम

मानव समुहात जवळपास स्त्रीजातीचा निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांशी हतोत्साहित करणारे आहेत. त्यांचा जिवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकार हिनत्वाची वागणूक स्त्रिजातीला मिळत राहीली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक

वातावरणांची निर्मिती आणि त्यांचे सुपालन करणे आणि लैंगिक (जेंडर इक्विलिटी) समाजाचे संतुलन साधने यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टीकोन आणि केलेली कृती यांचा समन्वय म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण असे थोडक्यात म्हणता येईल.

स्त्री सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत पुढील मुद्दे प्रामुख्याने महत्वाचे ठरतात :–

१. लैंगिक आरोग्य

२. नैसर्गिक साधनसंपत्तीची राखणावळ

३. आर्थिक सक्षमता

४. शैक्षणिक सक्षमता

५. राजकीय सक्षमता

एनजीओची व्याख्या– गैर सरकारी संस्था :

१) "गैर सकारी संस्था (एनजीओ) किंवा नॉन प्रॉफिट ऑर्गनायझेशन (एनपीओ)ही एक समूह, संस्था, नफा न ठेवणारी संस्था किंवा व्यक्ती, कार्यकर्ते, स्वैच्छिक आणि सामाजिक व्यक्तींचे ना–नफा उद्योजक आहे. एनजीओ किंवा एनपीओ सामाजिक कार्यकर्ते, समूह गट, समाज, व्यक्ती, स्वयंसेवक, नागरिक आणि सामाजिक कार्यकर्ते आणि सामाजिक कल्याण आणि सामाजिक विकासासाठी काम करणारी सामाजिक स्वयंसेवी संस्था आहे. जर एखाद्या व्यक्तीचा किंवा समाजाचा समूह सामाजिक बदलासाठी काम करायचा असेल आणि काही मुद्द्यांवर तो नोंदणी न करता स्वयंसेवी संस्था म्हणून काम करु शकेल."

२) "एक गैर–सरकारी संस्था (एनजीओ) कोणत्याही ना–नफा, स्वैच्छिक नागरिकांचा समूह आहे जो स्थानिक, राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आयोजित केला जातो. कार्य–केंद्रित आणि सामान्य रूची असलेल्या लोकांव्दारे चालविलेले, एनजीओ विविध सेवा आणि मानवी कार्ये करतात. सरकारकडे नागरिक चिंता आणतात, धोरणांचे समर्थन करतात तरतुदीव्दारे राजकीय कणांना प्रोत्साहित करतात. काही विशिष्ट समस्या, जसे की मानवाधिकार, पर्यावरण किंवा आरोग्य यासारख्या संघटीत असतात. ते विश्लेषण आणि कौशल्य प्रदान करतात, प्रारंभिक चेतावणी यंत्रणा म्हणून काम करतात आणि आंतरराष्ट्रीय कराराचे परिक्षण व अंमलबजावणी करण्यास मदत करतात."

महिलांच्या शसक्तीकरणासाठी गैर सरकारी संस्था महत्वपूर्ण भुमिका बजावत आहेत. महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना अनेक धोरणे लागू करतात. गैर–सरकारी संस्था त्यांच्या पाठींबातून बाहेर येण्याकरीता आणि फलदायी क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होण्यासाठी विविध पैलूंवर प्रशिक्षण देत आहेत. खासगी संस्था किंवा कोणत्याही सहभागास सहभाग घेत नसलेल्या किंवा कोणत्याही सरकारचे प्रतिनिधीत्व करतात. ते लोकांचे जिवन गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आणि आरोग्यापासून आरोग्य, पर्यावरण आणि दारिद्रय निर्मूलनासाठी, सरकार आणि समाजाला मदत देतात. एनजीओच्या परिचालन क्षेत्राच्या व्याप्तीमुळे प्रत्येक जीवनाच्या (पटेल, दुबे, २०१०) स्पर्श होतात.

देशभरातील इतर भागांसारख्या देशांत पसरलेल्या एनजीओच्या कार्यास अनेक क्षेत्रात आणि कार्यक्रमांमध्ये, विकास–केंद्रित उपक्रम, स्त्रिया आणि कमकुवत विभागांना सशक्त करणे, मागासलेल्या विभागांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे, पर्यावरण संरक्षित करणे, साक्षरता पसरवणे आणि शिक्षणास शिक्षीत करणे, स्वातंत्र्यानंतर एनजीओ क्षेत्राचे योगदान प्रभावी आहे. एका अंदाजानुसार देशात १ दशलक्ष एनजीओ आहेत.

स्वैच्छिक संघटनांची संख्या आणि लोकसंख्येच्या आकारामध्ये कोणत्याही प्रकारची संघटना सांगणे कठीण आहे. उदारणार्थ, उत्तर प्रदेश आणि मध्यप्रदेशसारख्या जास्त लोकसंख्या असलेल्या राज्यांत स्वयंसेवी संस्था (गंग्रेडे,१ ९ ८७) यांची कमतरता आहे. महाराष्ट!, पश्चिम बंगाल, गुजरात आणि केरळसारख्या काही राज्यांमधील संघटनांच्या संख्येत पुढे आहेत.

एनजीओ संघटनांचे कार्यक्रम आणि क्रियाकलापांच्या प्रकारावर आधारीत १० गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते. ते आहेत;

- आरोग्य, पोषण आणि स्वच्छता
- पर्यावरण आणि वनीकरण
- पाणी शेड आणि शेती
- सहकारी आणि पत
- महिला सशक्तीकरण
- बालविकास
- सामुदायिक विकास
- गृहनिर्माण व निवारा
- संशोधन आणि प्रशिक्षण
- व्यावसायिकता कौशल्य विकास

एनजीओची भूमिका आणि महिला सक्षमीकरण :

महिला सशक्तीकरण प्रोत्साहन देण्यासाठी एनजीओ महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. ही एजन्सी कमकुवत विभागाच्या फायद्यासाठी नागरी चेतना प्रोत्साहित करतात. लोकांना एकत्र आणतात आणि प्रभावी सुनिश्चित आणि आंतरिक आणि बाहय संशाधने वाढवतात. महिला सशक्तीकरण प्रोत्साहित करण्यासाठी एनजीओ विविध प्रकारची धोरणे वापरत आहेत. महिला सशक्तीकरणाच्या प्रोत्साहित करण्यासाठी एनजीओ विविध प्रकारची धोरणे वापरत आहेत. महिला सशक्तीकरणाच्या बाबतीत एनजीओने मोठी भूमिका बजावली आहे.

१. स्व–मदत गटांची स्थापना : अलिकडचया काही वर्षात अनेक स्वयंसेवी संस्था स्वयंसेवी गट तयार करीत आहेत. स्वयंसेवी संस्थांचे प्रभावी कामकाज प्रामुख्याने स्वयंसेवी संस्थांच्या सशक्त समर्पणांवर अवलंबून असते. विविध संस्था फक्त सरकारच नव्हे तर स्वयंसेवी संस्थांनी देखील मागण्यापूर्ण करण्यासाठी मजबूत आधार घेतला आहे आणि एसएचजीव्दारे महिला सक्षमीकरण क्षेत्रात आवश्यक बदल केले आहेत. दुसरीकडे, सरकारी संघटनांसाठी कठीण आहे आणि गाव पातळीवर पोहचू शकत नाही. म्हणून मोठया संख्येने स्वयंसेवी संस्थांची स्थापना केली आहे आणि इच्छूकांच्या प्रती समर्पित कामगिरी करून सरकारवर

ओझे कमी केले आहे. हे स्वयं मदत गट विविध महिला सशक्तीकरण क्रियाकलाप अंमलबजावणी करण्यासाठी चॅनेल आहेत. एनजीओ ही लोकांना संघटीत करण्यासाठी आणि स्वयंसेवी गटांची निर्मिती करण्यासाठी संभाव्य संस्था आहेत. एसएचजीच्या स्थापनेशी संबंधीत सर्व तांत्रिक बाबी सहजपणे स्वयंसेवी संस्थाव्दारे ग्रास पातळीवरील गुंतवणूकीसह सहजपणे पूर्ण केली जाऊ शकतात. सूक्ष्म–क्रेडिट तंत्रज्ञानातील प्रशिक्षित फिल्ड कर्मचारी स्वस्थ स्व–मदत गटाच्या निर्मितीसाठी सर्व प्रक्रियांचे पालन करण्यास सक्षम आहेत आणि त्यांचे योग्य कार्य सुनिश्चित करू शकतात. अशाप्रकारे स्वयंसेवी गटांच्या स्थापनेत एनजीओ मोठी भूमिका बजावतात.

२. स्व–मदत गटांची देखभाल करणे: एसएचजीच्या निर्मितीपेक्षा एसएचजीचे पोषण करणे जास्त कठीण काम आहे. एसएचजीच्या कामकाजाशी संबंधीत प्रक्रिया आणि तांत्रिक बाबींवर फील्ड क्षेत्रास प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे. एसएचजींना निरंतर देखरेख आणि मूल्यांकन आवश्यक आहे. एसएचजीच्या सर्व सदस्यांना कागदपत्रे, संप्रषण, निर्णय घेण्याची प्रक्रिया, निर्णयाची अंमलबजावणी इत्यादीच्या प्रशिक्षणासाठी प्रशिक्षित केले पाहिजे. एनजीओ त्यांच्या सतत परस्परसंवादामुळे आणि एजन्सीजपेक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम अधिक प्रभावीपणे व्यवस्थापित आणि व्यवस्थापित करू शकतात. ग्रास पातळीवर सहभाग, एमएमआरडीए सारख्या एनजीओने एसएचजी प्रशिक्षण देण्यासाठी काही प्रशिक्षण मॉडयूल तयार केले आहेत.

३. मोबिलिझिंग सोर्स : एनजीओ हे वंचित लोकांच्या कल्याणासाठी आवश्यक असलेल्या प्रकल्पांची आणि डिझाइनची ओळख करून देण्यासाठी शक्तीशाली एजन्सी आहेत. ते अंतर्गत आणि बाहय दोन्ही संसाधनांना एकत्रित करतात. अनेक एनजीओच्या अनुभवावरून दिसून येते की ते देशाच्या आणि बाहेरच्या स्त्रियांच्या फायद्यासाठी स्त्रोत व्यवस्थापित करू शकतात.

४. सुविधा भूमिका : एनजीओ विविध प्रकारच्या क्रियाकलाप बदलू शकणारे एजंट किंवा उत्प्रेरक म्हणून काम करू शकतात जसे की मायक्र्रा क्रेडीट, शिक्षण, राजकीय सहभागास प्रोत्साहित करणे इ.

५. लोकांच्या संघटनांना प्रोत्साहन देणे: एनजीओएस विशेषत: महिला सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने लोकांना प्रोत्साहन देणे ही एक प्रभावी धोरण आहे. स्वयंसेवी संस्थाव्यतिरिक्त एनजीओ महिला मंडळाच्या, युवती मंडळाच्या आणि महिलांच्या पर्याप्त प्रतिनिधीत्वाने ग्राम आधारित समित्यांस प्रोत्साहन देत आहे. स्वयंसेवी संस्था बनवून महिलांना स्वातंत्र्याचा आनंद घेण्यासाठी एनजीओने एक मंच तयार केला आहे.

साहित्य परिक्षण :–

1. कोलियर (१९९८):– भारत सरकारच्या १९८० मध्ये मिळालेल्या माहितीनुसार भारतामध्ये स्त्रियांच्या समस्या हया वाढत आहे ज्याचा परिणाम स्त्रियांचे शिक्षण, त्यांचा सहभाग हयावर होते. या समस्यामूळे स्त्री सक्षमीकरणामध्ये अडथळा येते असे नमूद केले आहे.
2. अनंता नारायना (२०१५) :– स्त्री सक्षमीकरणामध्ये एनजीओची भूमिका (विशेष संदर्भ उत्तरप्रदेश) या शोधनिबंधाव्दारे असे निष्कर्ष काढले की, एनजीओ च्या सहभागामुळे स्त्रीयांच्या संपूर्ण विकास झालेला आढळतो तसेच एनजीओ ने राबविलेल्या कार्यामूळे त्यांच्यामध्ये निर्णयक्षमता आर्थिक सक्षमीकरण कार्यकुशलता ई. गुण विकसित झाले.

अध्ययनाचे उद्देश:–

संशोधनाकरीता निवडलेल्या विषयाच्या अनेक बाजू व अनेक पैलू असतात त्यापैकी कोणत्या बाजूचा अभ्यास केला जाणार आहे हे अध्ययनाच्या उद्देशाव्दारे स्पष्ट होते. प्रस्तूत अध्ययनाचे उद्देश खालिलप्रमाणे आहे.

१. हिंगणघाट तालूक्यातील ग्रामीण महीलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा आढावा घेणे.

२. ग्रामीण महीला सक्षमीकरणामध्ये एनजीओज तसेच स्वयंसहायता गट यांची भूमिका अभ्यासणे.

अध्ययनाची गृहीतकृत्ये :–

संशोधन समस्येच्या दृष्टीने उपयूक्त तथ्य निवडण्याचे कार्य गृहीतकृत्यामूळे होऊ शकते. प्रस्तूत अध्ययनाचे गृहीतकृत्ये खालिलप्रमाणे–

१. हिंगणघाट तालूक्यातील ग्रामीण महीलांचा आर्थिक विकास झालेला आहे.

२. ग्रामीण महीलांच्या आर्थिक तसेच सर्वांगिण सक्षमीकरणामध्ये एनजीओज व एसएनजी महत्वाची भूमिका बजावतात.

संशोधन आराखडा:–

प्रस्तूत संशोधनाच्या आराखडयाचे स्वरूप वर्णनात्मक आहे. कारण नमूण्यात येणाऱ्या वर्धा जिल्हयातील हिंगणघाट तालूक्यातील ग्रामीण भागातील स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणामध्ये एनजीओज तसेच एसएनजीज ची भूमिका यांचे यथायोग्य वर्णन त्यांच्याकडून मिळालेल्या माहीतीच्या आधारे केले आहे.

अध्ययनाचे विश्व:–

प्रस्तूत संशोधनात वर्धा जिल्हयातील हिंगणघाट तालूक्यातील एकूण १३८ गावांपैकी ५ गावांतील महीलांचा समावेश केला आहे. एकूण ५० महीलांची निवड करण्यात आली ज्या स्वयंसहायता गटामध्ये सहभागी आहेत तसेच एनजीओने सहकार्य मिळाले आहे.

तथ्य संकलन पध्दती व साधने:–

प्रस्तूत संशोधनाकरीता तथ्य संकलन करण्याकरीता प्राथमिक पध्दतीतील मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात आला. तसेच दूय्यम स्त्रोत गोळा करण्यासाठी विविध ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे तज्ञांचे लेख प्रकाशित केलेले अहवाल यांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

- **एनजीओ तसेच एसएनजी मार्फत राबविलेल्या योजना कार्यक्रमांमध्ये सहभागी स्त्रीयांची माहिती दर्शक सारणी:**

अ. क्र.	योजना / कार्यक्रम	सहभागी स्त्रीयांची संख्या (५०)	टक्केवारी
१	शैक्षणिक कार्यक्रम	४०	८०
२	शासकीय कार्यक्रम	४५	९०
३	स्त्रीयांचा सहभाग वाढविण्यासाठी कार्यक्रम	५०	१००
४	आर्थिक कार्यक्रम	५०	१००
५	ग्रामिण नेतृत्व	३०	६०
६	नविन तंत्रज्ञानाचा वापर	४५	९०
७	प्रशिक्षण	४०	८०

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते. एनजीओ व एसएनजी मार्फत राबविलेल्या कार्यक्रमामध्ये जास्तीत जास्त स्त्रियां सहभागी होतात. ज्यामूळे त्यांचे सर्वांगीण सक्षमीकरण होण्यास मदत होते.

निष्कर्ष :–

प्रस्तूत अध्ययनाचे खालीलप्रमाणे निष्कर्ष काढता येतात.

१) हिंगणघाट तालूक्यामध्ये एकूण ९० स्वयंसहागट आहे परंतू कुठेही एनजीओ कार्य करतांना दिसत नाही.

२) या तालूक्यामध्ये एकूण दोन एनजीओ ची नोंदणी आहे त्यांची नावे खालिलप्रमाणे.

अ) निसर्ग सेवा समिती

ब) सद्भावना ग्रामिण विकास संस्था

संशोधनाअंती असे निदर्शनास आले की ग्रामीण महीला सक्षमीकरणासाठी या एनजीओ कुठलेही कार्य करीत नाही.

३) एसएनजी मध्ये एकूण एका गटामध्ये १५.२० सदस्य आहेत.

४) या गटांना नाबार्ड, बँक ई. कडून कर्ज मिळते.

५) ग्रामीण महिलांना आर्थिक रित्या सक्षम करण्याकरीता स्वयंसहायता गट मदत करते.

६) स्वयंसहायता गटाच्या मदतीने ग्रामीण महीलांचे सक्षमीकरण होते असे निदर्शनास येते.

७) परंतू एनजीओ विशेषत: हिंगणघाट या तालूक्यातील गावांमध्ये ग्रामीण महीला सक्षमीकरणामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडत नाही.

शिफारसी :–

१) प्रस्तूत संशोधन क्षेत्र फक्त हिंगणघाट तालूक्यातील मोजक्याच ग्रामीण भागामध्ये केले आहे.

२) सक्षमीकरणासाठी एनजीओ नी विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे.

३) नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग ग्रामीण भागांमध्ये वाढावा याकरीता प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

४) ग्रामीण भागात लघूउद्योग सुरू करण्यासाठी सरकारने विशेष कार्यक्रमा मार्फत राबविले पाहिजे.

संदर्भग्रंथ :–

1) डॉ. विद्यूत भागवत : सक्षमीकरण आणि व्यवहार महीला सबलीकरण विशेषांक पुणे विद्यापिठ वार्ता.
2) प्रा. वृषाली नागरेपाटील : महीला सबलीकरण वास्तव व व्यथा– महाराष्ट्र! टाईम्स वृत्तपत्र लेख.
3) प्रा. श्रीमती डॉ. एस आर. चव्हाण : महाराष्ट्र!तील महीला सक्षमीकरण योजना आणि त्यांची फलश्रृती – Golden Research Thoughts- Volume-6, Nov. 2016.
4) www.shodhganga.com
5) www.ijariie.com
6) M. Kumaran – Roles, Responsibilities and Trends of NGO in Women empowerment.
7) P. Narumugai – Roles of NGOs Towords Women empowerment- Ananta Narayana – Roles of NGOs in Women empowerment with special reference to Uttar Pradesh

❖❖❖❖

Impact Factor – 6.261 ▪ Special Issue - 157 ▪ March 2019 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

... आयोजक ...

हिंदी विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

– विशेष संपादक –

डॉ. संजय धोटे

– मुख्य संपादक –

डॉ. धनराज धनगर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

८५. **केशवसुतांच्या काव्यातील नैसर्गिक पर्यावरण** २११
प्रा. डॉ. राजेंद्र वाटाणे
८६. **जलव्यवस्थापन आणि पर्यावरण** २१३
प्रा. अनंत रिंढे
८७. **महात्मा गांधी आणि पर्यावरण** २१५
प्रा. डॉ.राजेन्द्र मुंढे
८८. **पर्यावरणीय न्याय व भारताचे संविधान** २१७
प्रशांत तांबे
८९. **पर्यावरण शिक्षणात शिक्षकाची भूमिका** २२०
आनंद नरेंद्रकुमार इंगोले
९०. **पर्यावरण जागरूकता : लोकमाध्यमातून एक लोकचळवळ** २२२
नागसेन बनसोड
९१. **चिरंजीवी विकासासाठी शाश्वत उद्दिष्टयाची आवश्यकताव संस्थांची भूमिका** २२५
प्रा. जयेंद्र आर. मेश्राम
९२. **आर्थिक, सामाजिक विकास व पर्यावरण** २२७
श्री. सुनिल प्र.घुगल
९३. **जलप्रदुषण व पर्यावरण–एक अध्ययन** २३०
प्रा.डॉ. शरद डवरे, प्रा.डॉ. विलास फरकाडे
९४. **पर्यावरणाच्या रक्षणास समर्थ – भारतीय संविधान** २३२
डॉ. रवींद्र एम. बेले
९५. **पर्यावरण संरक्षणात भूगोल अभ्यासकांची भूमिका** २३३
प्रा. बुद्धघोष लोहकरे
९६. **चंद्रपूर जिल्हयातील स्थलांतरीत परप्रांतीय मजूरांच्या पर्यावरणात्मक सामाजिक व आर्थिक व स्थीतीचे अध्ययन** २३६
हर्षा भाउराव भगत
९७. **पर्यावरण संरक्षणामध्ये गृह अर्थशास्त्र विषयाची भूमिका** २३८
सहा. प्रा. कु. प्रतिभा सुभाष काटकर
९८. **पर्यावरण प्रदूषण आणि पर्यावरण नीति** २४२
प्रा. राजू बुरीले

इंग्रजी

99. **Tracing Morbidity of Nature in T.S. Eliot's Major Poems** 245
Dr.Uttam B. Parekar
100. **Value and Importance of Literature and Environmet in Human life: An Overview** 248
Dr. Vishnu M. Chavan
101. **Pollution : Causes and Measures** 250
Prof. Shailesh Devidas Janbandhu
102. **Environmental & Economic Benefits, Need of Rain Water Harvesting in India** 253
Dr. Vidya P. Channe
103. **Environment Education and Role of Teacher Our Environment Our Life** 255
Dr. Sarita .R Vishawakarma
104. **Globalization & Environment** 257
Dr. Ravindra Bhaurao Tembhurne
105. **Global Environmental Pollution Awareness in Education** 259
Pro. Sharad Kumar S. Mishra

ISSN : 2348-7143
March 2019
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | ***Special Issue 157 :*** पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

पर्यावरण संरक्षणामध्ये गृह अर्थशास्त्र विषयाची भूमिका

सहा. प्रा. कु. प्रतिभा सुभाष काटकर
गृह अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना :

भारत देश हा अत्यंत समृध्द व विविधतेने नटलेला आहे. मानवी संस्कृतीच्या उगमापासून मानवाला पर्यावरणाबाबत रूची आहे. भारताला प्राचिन काळापासून सांस्कृतिक वैभव लाभले आहे. जगाच्या तुलनेत भारताची संस्कृती ही उच्च षिखरावर पोहचलेली आहे. भारतात विविध बाबतीत विविधता असली तरीही एकात्मता दिसून येते.

उपनिषधामध्ये खालिलप्रमाणे पर्यावरणाचे महत्व विषद केले आहे.

''वनात भवती पर्जन्य,
पर्जन्यात अन्न संभव,
तस्मात सृष्टी निरामय
ऐत सर्व साध्य ही वृक्षसंवर्धन विना''

आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात मानवाने सर्वच क्षेत्रात सर्वांगीण प्रगती केली आहे. परंतू त्याच्या वैज्ञानिक प्रगतीने नैसर्गिक समतोल बिघडून पर्यावरण असमतोलाचे भयंकर संकट मानवासमोर उभे आहे. अतिरिक्त लोकसंख्या, शहरीकरण, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अतिरिक्त वापर या कारणांमुळे पर्यावरणाचा समतोल ढासळलेला आहे.

सामान्यपणे सभोवतालच्या परिस्थितीला पर्यावरण म्हणतात. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर वातावरण आणि पृथ्वीच्या अंतरंगात जे काही आहेत त्या सर्वांचा समावेश पर्यावरणात होतो. ज्यामध्ये जमीन, हवा, पाणी सर्व वनस्पती, सर्व सजीव, नैसर्गिक खनिजे, नैसर्गिक वायु, खानिज तेल ईत्यादीचा समावेश होतो. या सर्वांची मिळून तयार होणारी परिस्थिती म्हणजेच पर्यावरण होय.

मानव पर्यावरणाचा एक मुख्य घटक आहे. आपल्या कार्याव्दारे तो पर्यावरणाला परावर्तीत करीत असतो व स्वत: ही प्रभावीत होत असतो. मानवाचे जिवन हे निसर्गावर अवलंबून आहे. मानव आपले जिवन अधिक सुखसोईचे व सुरक्षित व्हावे यासाठी सतत पर्यत्नशिल असतो. निर्सगातून मिळणाऱ्या अनेक वस्तू वापरतो. यातूनच त्याने आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजा पूर्ण केल्या आहेत. परंतू या गरजा पूर्ण करतांना पर्यावणाचा विचार सुध्दा करायला हवा. म्हणजेच निसर्ग नियमाच्या चौकटीत राहूनच व निर्सगाला ईजा न पोहचविता नैसर्गिक घटकांचा वापर करून केलेला विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय.

व्याख्या :

''सजीवांच्या नैसर्गिक परीसरास पर्यावरण असे म्हणतात.''

वैज्ञानिक परीभाषिक कोशानुसार :

''पर्यावरण या संज्ञेत वनस्पती अथवा प्राणी ज्या नैसर्गिक परीसरात जगतात, वाढतात तेथील हवा, जमिन, पाणी, इ. सजीव पर्जन्यमान उंची, तापमान, इत्यादींचा समावेश होतो.''

मराठी विश्वकोशातील व्याख्येनुसार :-

''विशिष्ट वेळेचे पर्यावरण म्हणजे शिलावरण, जलावरण, जीवावरण व वातावरण या मुख्य भूवैज्ञानिक घटकांतील सतत चालू असणाऱ्या प्रक्रिया व आंतरक्रिया होय.''

जॉन्सन टर्क यांच्यामते :

''पर्यावरण म्हणजे सभोवतालची परिस्थिती होय.''

हर्स कोव्हीटस एम. जे. या अमेरीकन तज्ञाने त्यांच्या "Man and his Works" या ग्रंथात इ.स. १९४८ मध्ये पर्यावरणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

''पर्यावरण म्हणजे सर्व बाहय परिस्थिती आणि प्रभावांचे एकत्रिकरण आहे जे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर सजिवांच्या विकास चक्राला प्रभावीत करीत असते.''

पर्यावरणाचे प्रकार :

जगामध्ये सर्वसाधारणपणे पर्यावरणाच्या प्रमुख दोन प्रकारात वर्गिकरण केले जाते.

१. नैसर्गिक पर्यावरण
२. सांस्कृतिक पर्यावरण

पर्यावरण संरक्षण :

पर्यावरण संरक्षण ही सामाजिक जबाबजदारी असून समाजातील प्रत्येकाने पर्यावरण संरक्षणासाठी काम करणे ही सामाजिक बांधिलकी आहे. असे प्रतिपादन पर्यावरण तज्ञ मोहन कुलकर्णी यांनी केले आहे.

पर्यावरण संरक्षणासाठी समाजातील सर्व घटकांनी एकत्र येवून पर्यावरणाचे रक्षण करणे तसेच संवर्धन करणे ही काळाची गरज झाली आहे. निर्सगातील सर्वच गोष्टी मानव उपयोगी व मन प्रसन्न करून टाकणाऱ्या आहे. पण स्वत:च्या सुखासाठी निर्सगावर मात करणाऱ्या इच्छेने मानवाने निर्सगाचा समतोल बिघडवला ज्यामुळे पर्यावरणावर परिणांम होवू लागला. औद्योगिकीरण व जंगल तोड यामुळे हवामानात बदल झाला आहे.

पुणे येथिल सुप्रसिध्द समाजसेवक मोहन धारीया यांनी ''वनराई'' संस्था स्थापन करून पर्यावरण संरक्षणाचे महत्व पटवून दिले आहे.

पर्यावरण संरक्षणाचे महत्व :

पृथ्वीवरील जीवसृष्टी ज्या विशिष्ट अधिवासात व नैसर्गिक परिस्थितीत जगते त्या सर्व पार्श्वभुमीला सर्वसाधारणपणे पर्यावरण असे म्हटले जाते. या पर्यावरणातील एक घटक म्हणजे मानव. या मानवाच्या

बुध्दीमत्तेमुळे आज पृथ्वीवर त्याचे अधिपत्य आहे. त्यामुळे मानवाने उन्मत होवून पर्यावरणाची पर्वा न करता विकास साध्य करण्याचे ठरविले तर तो विकास साबणाच्या फुग्याप्रमाणे आकर्षक दिसेल पण क्षणभंगुर ठरेल. या विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. म्हणूनच प्रदूषणाचे प्रमाण कमी करून पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी व त्यातून चिरंतर विकास साध्य करण्यासाठी प्रामुख्याने पुढील उपाययोजना करता येतील.

१. पर्यावरणाबाबत जागृती व षिक्षण.
२. नाविन्याचा शोध.
३. कायदे व नियम.
४. पर्यायी साधनसंपत्तीचा शोध.
५. साधनसंपत्तीचा पुर्नवापर.
६. नैसर्गिक साधसंपत्तीचे संर्वधन
७. वृक्षतोड करणाऱ्या विरूध्द कठोर कारवाई करणे.
८. पाठयपुस्तकात पर्यावरण संरक्षणाचे धडे.
९. सार्वजनिक वाहनांचा वापर करणे.
१०. सायकलचा वापर
११. इंधन बचतीची मोहिम राबविणे.
१२. लोकसंख्या नियंत्रित करणे.
१३. बायोगॅसचा वापर करणे.
१४. प्रत्येक व्यक्तीने कमीतकमी १० झाडांची लागवड करावी व त्यांचे संगोपण करावे.
१५. प्लास्टिकचा अतिरिक्त वापर टाळणे.
१६. सौरऊर्जेचा वापर करणे.

पर्यावरण विस्कळीत असल्यामुळे मानवाला भोगावे लागणारे त्रास :

पर्यावरण विस्कळीत झाले त्यामुळे मानवाला खालिल त्रास होत असतात.

अ) शारीरीक त्रास :

» शरीराची क्षमता कमी होणे.
» आर्युवैदिक औषधी लुप्त होणे.
» ज्ञानेंद्रियाची क्षमता कमी होणे.

आ) मानसिक त्रास :

» एकाग्रता कमी होणे.
» रज–तम कणांचे प्रमाण वाढणे.
» जगण्याचा उत्साह कमी होणे.
» मानसिक ताण निर्माण होणे.
» चिंता वाढणे.

पर्यावरण आणि मानव :

पर्यावरण आणि मानव यांचे परस्पर संबंध नेहमी बदलत असतात. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे ही सर्वांची जबाबदारी आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण प्रत्येकाचे कर्तव्ये आहे.

पृथ्वीवरील मानवाचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण व संवर्धन केले पाहीजे याची आपल्या पूर्वजांना चांगली कल्पना होती म्हणून त्यांनी अनेक सांस्कृतिक चालीरितीतून आपल्याला तोच संदेश दिला व त्यातूनच निसर्गाचे पूजन, प्राण्यांचे पूजन, वनस्पतीचे पूजन करावे अशा प्रथा प्रचलित झाल्या.

मानव पर्यावरणातील उपलब्ध साधनसंपत्तीच्या उपयोगावर पूरेसे नियंत्रण ठेवित नाही आणि दुसरीकडे पर्यावरण संवर्धनाच्या गोष्टी करतो.

पर्यावरण संरक्षण आणि जनजागृतीची गरज :

पर्यावरणाचे संवर्धन व्हावे याकरीता वैयक्तिक पातळीतून ते शासकीय पातळीपर्यंत प्रयत्न सुरू आहेत. तसेच जाणीव जागृतीचे कार्य सतत सुरू असते.

खालिल संस्था व संघटना सतत प्रयत्नशील आहेत.

१. जगातील वन्यजीव कोश
२. युनेस्कोचा मानव व जीवावरण कार्यक्रम
३. आंतरराष्ट्रीय जैविक कार्यक्रम
४. संयुक्त राष्ट्रसंघाचा पर्यावरण कार्यक्रम
५. Centre for environment education . अहमदाबाद
६. भारतीय वनस्पती सर्वेक्षण संस्था
७. भारतीय प्राणी सर्वेक्षण संस्था
८. 8-National Environmental Engineering Research, India

इ. अनेक संस्था व संघटना पर्यावरण संरक्षणाचे कार्य सातत्याने करीत आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :

१. पर्यावरण संरक्षणाचे महत्त्व जाणून घेणे.
२. पर्यावरण संवर्धनामध्ये गृहअर्थशास्त्र या विषयाची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तूत शोधनिबंधातील माहिती व्दितीय तथ्य संकलनाच्या माहीतीवर आधारीत आहे. ही माहीती गोळा करण्यास विविध संकेतस्थळे, वर्तमानपत्रे, शोधपत्रिका मधील शोधनिबंध, मासिके, पुस्तके ई. चा उपयोग केला आहे.

पर्यावरण संरक्षणामध्ये गृहअर्थशास्त्र विषयाची भूमिका :

मानव हा पर्यावरणातील महत्वाचा घटक आहे. आजच्या बदलत्या काळात मानवासमोर स्वत:च्या अस्तित्वाचे संकट उभे राहीले आहे. मानवाच्या दृष्कृत्याने पर्यावरणाचे असमतोल निर्माण झाले आहे यावर मात करण्यासाठी पर्यावरण जनजागृती होणे आवश्यक आहे.

शालेय महाविद्यालयीन स्तरावरून अध्यापनाच्या व अध्ययनाच्या मदतीने हे जनजागृतीचे कार्य फार झपाटयाने होवू शकते. कारण शिक्षण हे संवादाचे प्रभावी माध्यम आहे. व या माध्यमाच्या मदतीने तरूण पिढीपर्यंत झपाटयाने पोहोचता येते.

''मानवी जीवनांच्या सर्व अंगाना स्पर्श करणारे शास्त्र म्हणजे गृहअर्थशास्त्र होय.''

२१ वे शतक हे औद्योगिकरणाचे व धावपळीचे युग आहे. विज्ञानाच्या विकासानंतर मानवी जीवन जणू काही एखाद्या मशीनच्या चाकाप्रमाणे झालेला आहे. मानवी विकास निश्चित झाला सुख सुविधा वाढल्या परंतू याचे दुष्परिणाम मानवी आरोग्यावर निश्चितच झाले

आहे तसेच पर्यायाने पर्यावरणाच्या समस्या देखील वाढीस लागल्या व कुटूंबाच्या समस्या देखील वाढल्या आणि संपूर्ण समाजाच्या समस्या देखील वाढीस लागल्या.

कौटूंबिक आरोग्य निकोप ठेवण्यासाठी घरातील स्त्रिला आरोग्य विषयक, आहार विषयक, कौटूंबिक व्यवस्थानाविषयक ज्ञान असणे आवश्यक आहे.

विद्यापिठ स्तरावर समाज विज्ञान या शाखेतून गृहअर्थशास्त्र हा विषय शिकविला जातो या विषयामध्ये दैनंदिन जिवनात उपयोगात येणाऱ्या सर्व घटकांचा व बाबींचा अभ्यास करण्यात येतो. त्यामुळे या विषयाअंतर्गत शास्त्रशुध्द पध्दतीने विद्यार्थ्यांना ज्ञान प्राप्त होते.

गृहअर्थशास्त्र या विषयातून पुढील घटकांचा अभ्यास करण्यात येतो.

१. आहारशास्त्र व आरोग्यशास्त्र
२. वस्त्रशास्त्र
३. मानवविकास
४. कौटूंबिक व्यवस्थापन
५. कौटूंबिक संबंध
६. विस्तार षिक्षण
७. ग्राहक उपभोक्ता

खालिल मुद्यांच्या आधारे पर्यावरण संरक्षणामध्ये गृहअर्थशास्त्र विषयाची भूमिका स्पष्ट करता येईल.

१. आहारशास्त्र व पर्यावरण संवर्धन :

या विषयाअंतर्गत विद्यार्थ्यांना अन्नाचे महत्व, उपयोग, अन्न संरक्षण, अन्न टिकविणे, उत्पादन, अन्नभेसळ ई. अनेक घटक शिकविले जातात.

आजच्या काळात अन्नाचे संरक्षण करणे महत्वाचे आहे कारण आजही कित्येक लोक उपाशी पोटी असतात. या विषयाच्या मदतीने अन्न वाचविणे, तसेच अन्नाचा योग्य उपयोग, योग्य आहार कसा तयार करावा, पोषक आहाराचे महत्व इ. बाबतीत ज्ञान देवून पर्यावरणाचे संवर्धन करू शकतो.

आहार शास्त्राच्या माध्यमातून खालिलप्रमाणे पर्यावरण संरक्षण साधता येईल.

१. अन्न शिजविण्याच्या योग्य पध्दतीचा उपयोग करणे.
२. इंधन बचतीच्या साधनांचा वापर करणे.
३. वैयक्तीक स्वच्छतेचे महत्व पटवून देणे.
४. अन्न दुषितीकरणाचे आरोग्यावर होणारे परिणाम स्पष्ट करणे.
५. अन्न नासाडीचे सामाजीक पर्यावरणावर होणारे परिणाम समजावून सांगणे.

इ. मुद्यांच्या आधारे अध्यापनाचे कार्य या विषयाच्या मदतीने करून पर्यावरणाचे संवर्धन साधता येते.

२. वस्त्रशास्त्र :

वस्त्र ही मानवाची एक प्राथमिक गरज आहे. वस्त्रशास्त्र ही अतिशय व्यापक शाखा आहे. हयात वस्त्रशास्त्रांशी संबंधीत अशा सर्व प्रमुख बाबींचे अध्ययन केले जाते. या शास्त्राच्या अध्ययनाची सुरूवात तंतूच्या निर्मितीपासून होत असते. या विषयाअंतर्गत धागा बनविणे, धाग्याचे प्रकार, कापड विणने, रंगविणे, डिझाईन छापणे, वस्त्राची खरेदी, कापड शिवणे, कापड धूण्याच्या पध्दतीत दुरूस्ती करणे इत्यादी अनेक घटकांचा अभ्यास केला जातो.

वस्त्रशास्त्राच्या माध्यमातून खालिलप्रकारे पर्यावरण संवर्धन साधता येते.

१. जुन्या कापडांचे नविनीकरण करणे.
२. वस्त्र धुण्यांच्या वापरामध्ये कमी पाण्याचा वापर करणे.
३. कमी रसायनांचा वापर करणे.
४. वस्त्र कारखान्यातील कचरा, सांडपाणी यांची योग्य विल्हेवाट लावणे.
५. कपडयांचा संग्रह करतांना आर्थिक नियोजन करणे

अध्यापनात इत्यादी घटक समाविष्ट केल्यास पर्यावरणाचे संतूलन साधता येते.

३. मानव विकास :

या विषयाअंतर्गत मानवाच्या विकासाचा अभ्यास केला जातो.

व्यक्ती विकासाचा सखोल अभ्यास या शास्त्रात केला जातो. या शास्त्रामध्ये मानसशास्त्राचा सुध्दा अभ्यास केला जातो.

समाजाच्या आणि पर्यावरणाचा जवळचा संबंध आहे. व्यक्तीच्या मानसिक प्रवृत्तीत बदल झाला तर पर्यावरण संरक्षण शक्य आहे.

या शास्त्राच्या अध्यापनातून खालिल कार्य पर्यावरण संवर्धनाकरीता करता येईल.

» मानवी वर्तन आणि नैसर्गिक पर्यावरण यातील आंतर संबंधाचे महत्व पटवून देणे.
» वन्यजीव संरक्षणा संदर्भात जाणीव जागृती.
» मानसिक स्वास्थ आणि Ecology
» आणि नैसर्गिक पर्यावरण यांचा संबंध स्पष्ट करणे.
» लोकसंख्या वाढीचे परिणाम आणि मानसिक स्वास्थ यांचा संबंध स्पष्ट करणे.

४. कौटूंबिक साधनसंपत्ती–व्यवस्थापन :

या शाखेत गृहव्यवस्थापन, कौटूंबिक साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन, गृहनिर्माण व गृहबांधनी, गृहसजावट इ. चा अभ्यास केला जातो.

कुटूंबात अनेक सांधनांचा उपयोग केला जाते त्यामध्ये नैसर्गिक साधने सुध्दा वापरली जाते. या साधनांचे योग्य व्यवस्थापन व वापर याबाबत अध्यापन करून तरूण पिढीला जागृत करता येते.

नैसर्गिक साधनांच्या व्यवस्थापनामध्ये खालिल घटक समाविष्ट करता येतात.

» उर्जा व्यवस्थापनाचे महत्व सांगून पर्यावरण संतूलन साधता येते.
» उर्जा बचतीच्या साधनांचा उपयोग करण्यास प्रवृत्त करणे.
» समय बचतीच्या योग्य साधनांचा उपयोग करणे.

» श्रम बचतीच्या साधनांचा योग्य उपयोग करणे. उदा. एल. पी. जी. गॅस चा योग्य उपयोग करणे.
» एल. पी. जी गॅस ऐवजी बायोगॅसचा उपयोग करण्यास प्रवृत्त करणे.
» घरातील टाकावू कचऱ्याचे योग्य विल्हेवाट करणे.

५. विस्तार शिक्षण :

या विषयाचे मुख्य कार्ये म्हणजे वरील चारही विषयाच्या माध्यमातून मिळालेली माहिती गरजू लोकांपर्यंत पोहचविणे.

पर्यावरण संवर्धनाची संपूर्ण माहीती या विषयाच्या मदतीने ग्रामीण व शहरी जनतेपर्यंत पोहोचविता येते.

गृहअर्थशास्त्र शिक्षणाचा प्रमुख हेतू समृध्द कौटूंबिक जीवनाची निर्मिती करणे होय आणि उत्तम कुटूंबातूनच चांगल्या समाजाची रचना होते. आणि पर्यायाने राष्ट्रनिर्मिती होते. थोडक्यात राष्ट्रनिर्मितीचा मूलभुत पाया कुटूंब आहे. गृहअर्थषास्त्र विषयाच्या अध्ययनातून सुखी व सर्वांगीण प्रगती साधलेले समृध्द कुटूंब निर्मिती होण्यास मदत होते.

पर्यावरण संरक्षणाची सुरूवात कुटूंबातूनच होणे आवष्यक आहे. थोडक्यात असे म्हणता येईल की हा विषय पर्यावरण संरक्षणामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडते.

निष्कर्ष :

वरील चर्चेतून खालिल निष्कर्ष काढता येतात.

१. पर्यावरण संरक्षणासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाने वैयक्तीक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
२. पर्यावरण संरक्षणामध्ये गृहअर्थशास्त्र विषय महत्वाची भूमिका बजावतो.
३. जाणीव जागृतीचा अभाव आढळतो.
४. व्यक्तीच्या स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे पर्यावरण असंतूलनाचे प्रमाण वाढत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. इंदिरा खडसे – 'अन्न व पोषणशास्त्र' हीमालय पब्लिसिंग हॉऊस, मुबंई
२. Rural India – May 2018 २०१८
३. डॉ. सुरेखा पंडीत बापट – पर्यावरणषास्त्र
४. डॉ. विठ्ठल घारपूरे – पर्यावरणषास्त्र
5- Vidyawarta-Reserch Journal March 2018
6- www.shodhaganga.com
7- www.loksatta.com
8- Pushpakhaire blogspot.com
9- www.loksatta.comdaily
10- Elsevier- environmental Reserch online Journal
11- Singh, Vivekta – A study of Environmental protection act with special reference to state of Haryana.

SYNTHESIS AND CHARACTERIZATION OF NICKEL OXIDE NANOPARTICLES WITH WIDE BAND GAP ENERGY PREPARED VIA CHEMICAL PRECIPITATION METHOD

Bharti I. Nandapure[a], Subhash B. Kondawar[b], Arti M.Chaudhari[c], Dipti V. Jamkar[d]
[a]Department of Physics, D. R. B. Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur - 440017, India
[b]Department of Physics, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur - 440033, India
[c]Department of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha - 442001, India
[d]Department of Physics, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur - 440033, India

A B S T R A C T

Nickel oxide (NiO) nanoparticles were successfully synthesized by the reaction of nickel Carbonate hexahydrate ($NiCo_3.6H_2O$) used as precursor with sodium hydroxide at room temperature via Chemical precipitation method. Characterization of NiO nanoparticles were investigated by transmission electron microscopy (TEM), Fourier Transform Infrared spectroscopy (FTIR) and UV-visible spectrophotometer. The surface morphological study from TEM depicted spherical particles with formation of clusters. The sharp peaks in FTIR spectrum determined the purity of NiO nanoparticles. The broad band at 3394 cm^{-1} is assigned to the hydrogen bonded water molecules. UV-visible spectrophotometry showed the strong absorption peak at 266nm corresponds to the formation of nickel oxide nanoparticles. The wide range of band gap energy with value of 4.6eV for NiO nanoparticles was calculated.

Keywords: NiO nanoparticles, Chemical precipitation method, Optical properties, Band gap energies

1.Introduction

Nickel (II) oxide is a notable and well-studied material among various transition metal oxides because of its unique advantage in terms of properties and applications. It has attracted increasing attention owing to potential use in a variety of applications such as solar energy conversion, non-linear optics, varistors, pigments, gas sensors, cosmetics catalysis, battery anodes, electrochromic films and magnetic materials [1-9]. NiO semiconductor becomes an interesting material in the new area of research. Because of the quantum size effect, volume effect and the macroscopic quantum tunnel effect, nanocrystalline NiO is expected to possess many improved and advanced properties than those of bulk NiO particles. NiO is an antiferromagnetic transition metal oxide which is considered to be a semiconductor with p-type conductivity and band gap 3.51eV [10]. Various methods like mechano-chemical processing, metal alkoxide hydrolysis, nonhydrolytic sol–gel reaction process, non-aqueous synthesis and salt-assisted aerosol decomposition, chemical precipitation have been used to synthesize nickel oxide [11-14]. Among these methods chemical precipitation method is most promising method to prepare NiO nanoparticles. Furthermore, the products formed are poorly crystalline and exhibit broad particle size distribution. The aim of this study was to synthesize nickel oxide of low dimension and investigation of morphological and optical properties on the particle size.

2.Experimental

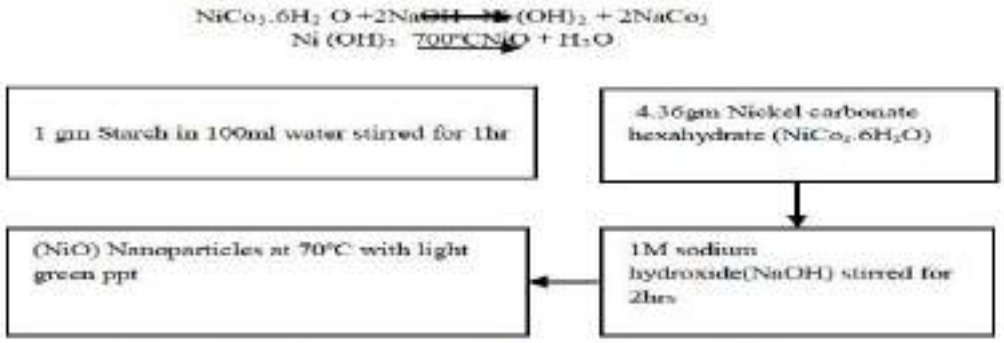
2.1 Chemicals

All chemicals used in this experiment were of reagent grade and used without any further purification. Nickel carbonate hexahydrate ($NiCo_3.6H_2O$) was purchased from Merck, sodium hydroxide (NaOH) was purchased from Sigma-Aldrich. Ethyl alcohol and acetone were received from Merck. All solutions were prepared with deionized water.

2.2 Synthesis of NiO Nanoparticles

Nickel oxide (NiO) nanoparticles were prepared by the simple approach of chemical

precipitation method in which, 1gm starch solution prepared in 100ml distilled water was added in 0.1M nickel carbonate hexahydrate ($NiCo_3.6H_2O$) solution and the mixture was stirred at room temperature for 1 h. Then 1M sodium hydroxide (NaOH) was added drop wise in the solution under constant stirring for 2h. After complete addition of sodium hydroxide, the solution with light green ppt was filtered using membrane filtration assembly and washed with deionized water and ethanol to remove the impurities and then dried at 70°C in hot air oven [15]. Dried sample was treated at different temperatures in order to maintain the stability of compound. The color of the sample was changed from green to faint gray at 100°C to 700°C. So, nanoparticles of NiO were fabricated by chemical reaction as follows:

Scheme1. Schematic presentation of NiO nanoparticles

3.Characterization

Transmission electron microscopy image was obtained using Jeol/JEM-2100 TEM with resolution 2.3Å. FTIR spectra were performed on Thermo Nicolet, FTIR-370A Spectrophotometer in the wavelength range of 400–4000cm^{-1}. The optical absorption spectra were carried out using UV-5000 double beam spectrophotometer.

3.1 Results and discussion

TEM analysis was carried out to confirm the actual size of the particles, their growth pattern and the distribution of the crystallites. TEM pictograph was used for the morphological study of nanoparticles of NiO as shown in "Fig. 1". This analysis shows high homogeneity emerged in the sample surface at 700°C temperature. The morphology of the NiO particles shows the spherical shape with less agglomeration. The average size of the NiO nanoparticles observed from transmission electron microscopy image is found to be dimensions about 10 nm [16-17].

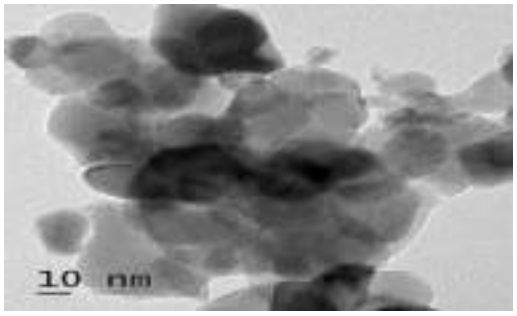

Fig.1-TEM image of NiO

"Fig. 2", shows the FT-IR spectra of NiO nanoparticles. After calcinations the FT-IR Spectra of NiO nanoparticles shows strong band at 428 cm^{-1} corresponds to the vibration of Ni-O bond. The broad absorption band centered at 3394 cm^{-1} is attributable to the band O–H antisymmetric stretching vibrations, due to the fact that the calcined powders tend to physically absorb water. The absorption peaks at 1422cm^{-1} and 1114cm^{-1} corresponds to the bending vibration of OH bond and Ni–OH stretching vibrations respectively [18-19]

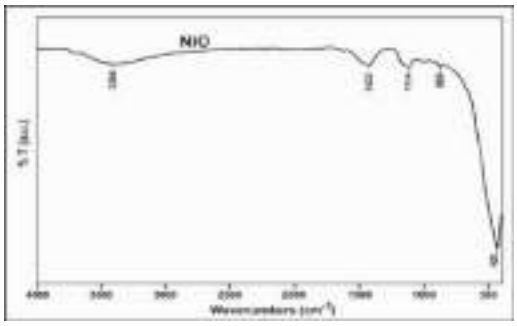

Fig.2 - FTIR of NiO

"Fig. 3", depicts the UV-visible absorption spectrum of the NiO nanoparticles obtained at room temperature and dispersed in Dimethyl formamide. The value of the absorption edge of NiO nanoparticles were 266nm and 716 nm respectively. These peaks correspond to the formation of nickel oxide nanoparticles. The optical band gap of NiO nanoparticles has been calculated from the absorption spectrum using energy wavelength relation is given byequation "(1)".

$$E_g = \frac{hc}{\lambda} \qquad (1)$$

where E_g-Energy and λ-Wavelength

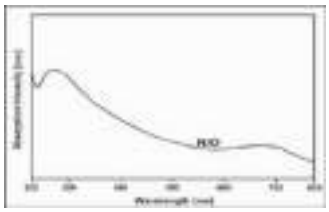

Fig.3- UV Spectra of NiO

The increasing trends of the band gap energy upon the decreasing particles size is likely due to the defects or vacancies present in the intergranular regions generating new energy level to reduce the band gap energy [20-21]. The corresponding band gap energies of NiO nanoparticles at different wavelength are shown in table 1.

Table 1 –Band gap energies of NiO nanoparticles

Sr. No.	Wavelength λ (*nm*)	Band Gap E_g(*eV*)
1.	266	4.6
2.	716	1.7

4. Conclusion

Nickel oxide nanoparticles have been successfully synthesized by chemical precipitation method. TEM result shows the spherical morphology of NiO nanoparticles with less agglomeration. FTIR spectra of NiO nanoparticles show band at 428 cm^{-1} corresponds to the vibration of Ni–O bond. From UV absorption spectra; it is observed that increased value of band gap associated with smaller particle size of NiO. Finally, one goal of this study is to motivate further applications of NiO Nanoparticles in lithium ion battery.

Acknowledgements

The authors gratefully acknowledge UGC (WRO), Pune (India) for financial assistance provided to carry out this work through Minor research project file F No.47-1087/2014.

REFERENCES

[1] Harraz, F.A. Mohamed, R.M. Shawky, A. Ibrahim, I.A.(2010).Composition and phase control of Ni/NiO nanoparticles for Photocatalytic degradation of EDTA. J Alloys Comp, 508,133-140.

[2] Kumar Rai, A. Tuan Anh, L. Park, C.J. Kim, J. (2013).Electrochemical study of NiO nanoparticles electrode for application in rechargeable lithium-ion batteries. Ceram Int, 39, 6611-6618.

[3] Xin, X. Lü, Z. Zhou, B. (2007).Effect of synthesis conditions on the performance of weakly agglomerated nanocrystalline. Journal of Alloys and Compounds, 427, 1-2, 251–255.

[4] Biju, V. Khadar, M.A.(2003).Fourier transform infrared spectroscopy study of nanostructured nickel oxide. Spectrochim Acta A Mol BiomolSpectrosc, 59 , 121-134.

[5] Min, K.C. Kim, M. You, Y.(2007).Thin films by MOCVD of Ni(dmamb)2 and their resistance switching phenomena. Surface and Coatings Technology, 201, 22-23, 9252–9255.

[6] Bi, H. Li, S. Zhang, Y.U, Y.(2004).Ferromagnetic-like behavior of ultrafine NiO nanocrystallites.J Magn Mater, 277 ,363-367.

[7] Needham, S.A. Wang, G.X. Liu, H.K.(2006).Synthesis of nanotubes for use as negative electrodes in lithium ion batteries.Journal of Power Sources, 159, 1,254–257.

[8] Wei, Z. Qiao, H. Yang, H. Zhang, C. Yan, X.(2009).Characterization of NiO nanoparticles by anodic arc plasma method. J Alloys Compd, 479 , 855-858.

[9] Bandara, J. Weerasinghe, H. (2005).Solid-state dye-sensitized solar cell with p-type NiO as a hole collector. Sol Energy Mater Sol Cells, 85,385-390.

[10] Sheena, P.A.Priyanka, K.P. Sabu, N.A. Sabu, B. Varghese, T.(2014).Effect of calcination temperature on the structural and optical properties of nickel oxide nanoparticles. Phys Chem Math ,5,3, 441–449.

[11]Hotovy, I. Huran, J. Spiess,L. Hascik, S. Rehacek, V.(1999).Preparation of nickel oxide thin films for gas sensors applications. Sens Actuators B Chem, 57 , 147-152.

[12] Hotovy, I. Huran, J. Spiess, L. Romanus, H. Buc, D. and Kosiba, R.(2006).Based Nanostructured thin films with Pt surface modification for gas detection. Thin Solid Films, 515, 2, 658–661.

[13] Fu, L. Liu, H. Li, C.Wu, Y. Rahm, E. Holze, R.(2005).Electrode materials for lithium secondary batteries prepared by sol–gel methods. Prog Mater Sci, 50,881-928.

[14]Barakat, A. Al-Noaimi, M.Suleiman, M. Abdullah, S. Aldwayyan, Hammouti, B. Hadda, T.B. Salim, F. Haddad, Boshaala A. and Warad, I. (2013).One Step Synthesis of NiO Nanoparticles via Solid-State Thermal Decomposition at Low-Temperature of Novel Aqua(2,9-dimethyl-1,10-phenanthroline)NiCl2 Complex. Int. J. Mol. Sci., 14, 23941-23954.

[15] Rahdar, A. Aliahmad, M. Azizi, Y.(2015).NiO Nanoparticles: Synthesis and Characterization. JNS 5 ,145- 151.

[16] Kemary, M.E.Nagy, N. Mehasseb, I.E.(2013).Nickel oxide nanoparticles: Synthesis and spectral studies of interactions with glucose. Materials Science in Semiconductor Processing, 16,1747–1752.

[17]Nandapure, B.I. Nandapure, A.I. Parvin, Z.Kondawar, S.B.(2015).Magnetic Properties of Nickel Oxide Nanoparticles Synthesized By Sol-Gel Method. 2347-517X ,65-70.

[18] Manisha, Neetu,(2016).Synthesis and characterization of nickel-oxide nanoparticles by sol-gel method. International journal of advanced research in science and engineering, 5, 08, 791-795.

[19] Nandapure, B.I. Kondawar, S.B. Nandapure, A.I.(2014).Structural characterization of NiO nanoparticles and its bioapplications. International journal of Researches in Biosciences, Agriculture and Technology, 2347-517X, 477-484.

[20]Deraz, N.M.Selim, M.M. Ramadan, M.(2009).Processing and properties of nanocrystalline Ni and NiO catalysts. Mater. Chem. Phys., 113,269–275.

[21]Hosny, N.M.(2011). Synthesis, characterization and optical band gap of NiO nanoparticles derived from anthranilic acid precursors via a thermal decomposition route. Polyhedron, 30, 470-476

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 157 • March 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

... आयोजक ...

हिंदी विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

– विशेष संपादक –

डॉ. संजय धोटे

– मुख्य संपादक –

डॉ. धनराज धनगर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

106. **Population Growth & Environment** 262
Milind Haribhau Dhale

107. **Role of Nanomaterials in environmental Protection** 264
Arti M.Chaudhari[1], Bharti S.Anerao

108. **Environmental Approach in English Literature** 266
Mr. Ashish R. Katore, Prof.Santosh Gohokar

109. **Environment Protection under Constitution of India : An Overview** 268
Dr. Manoj Bendle

110. **History of Environmental policies, Acts and Laws in India** 270
Dr. Anilkumar Gopi Prasad

111. **The Role of Teacher in the Environmental Protection** 272
Dipak C. Dharne

112. **Status of International Trade and Environment after Globalisationin India** 274
Dr. Samit L. Mahore

113. **Ecocriticism- A New Approach in Class Room Teaching** 278
Prof. Niraj P Kendhe

114. **Role of Judiciary in Environmental Protection** 280
Dr. Ravishankar Mor

115. **The Earth is not dying it is being killed** 283
Dr. Shipra Singam

116. **Environmental Pollution and Policy** 285
Prof. Gauraksh Chandrakant Mahatme

117. **Interrelation between Indian literature and environment** 289
Kapil Patil

118. **Indian Population Explosion and Its Impact on Environment** 291
Dr. Nitin B. Kawadkar

119. **Pollution and Change in Climate** 294
Prof. Dr. A. T. Mungmode

120. **Role of Society and Media in Environment Safety** 296
Mr. Milind S. Shende

121. **Environment, Pollution and Pollution Control** 297
Dr.P.S.Vishwakarma

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 157: पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका
March 2019

Role of Nanomaterials in environmental Protection

Arti M.Chaudhari1
Department of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha - 442001, India
Bharti S.Anerao
Department of Physics, D. R. B. Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur - 440017, India

Abstract :

Managing the environment by using natural resources has become an increasing priority in last few decades. Tackling environmental problems and fulfilling our obligations to the natural environment must be the responsibility of all of us, at all levels of society. The unbridled industrial growth of the last century has created impacts, mostly negative, on the environment that is only now being realized. All stakeholders have to play an important role in such scenario for environmental protection bringing different resources during the different processes of environmental management. This paper focuses on how does community participation help environmental management goals and vice versa by using eco-friendly nanomaterials.

Key words :

Introduction :

The inheritance of technical growth was constantly recycled the behavior of man. The uniform changed that initiated by industrial revolution vulnurized the dignity of science. Since the rapid industrialization results in the environmental degradation. Participation of the community, and its partnerships with other stakeholders, has become an important component of all environmental management. It is intersection between community participation, and environmental management. The focus of this paper that it provides significant opportunities and challenges for sustainable development at the local level. The present scenario of the world is greatly influenced by technology but one cannot discard the fact that whatever the grievances and world is facing today is the outcome due to hi-tech growth. This contradictory point demands such a well equipped technology which is outstanding and help to tackle the environmental problems of the world and thereby achieving welfare of man. This could be solved only by nanotechnology as it has many promising dimension.

Nanotechnology is understood today to encompass the science to very small structures. It is derived from the greek word Nano or Dwarf. A nanometer is a one billionth of meter. The inherent mystery lying behind their performance is attributed to their surface area to the mass ratio. Due to this, same material becomes more chemically reactive exhibit advanced physical, chemical and electrical properties.

Nanomaterial is one of the area of implementation that has been outlined to address the global challenges.

Nanomaterials : Area of importance

Elimination of Pollutants :

Nanocrystalline materials possess extremely large grain boundaries relative to their grain size. Hence, nanomaterials are very active in term of their chemical, physical and mechanical properties. Due to their enhanced chemical activity, nanomaterials can be used as catalyst to react with such noxious and toxic gases as carbon monoxide and nitrogen oxide in automobile catalytic converters and power generation equipment to prevent environmental pollution arising from burning gasoline and coal.

Combustion of Fuel :

Transport fuels are one of the largest contributors to global greenhouse gas emissions. Fuel producers are working to improve their environmental footprint by enhancing fuel economy and emissions using tailored additive packages. Many people have advocated a change in consumer behavior as the best way to reduce consumption in this area. This often proves difficult, however, and an approach which has seen more activity is on the fuel production side. Fuel formulations and additive packs are now being designed to improve fuel consumption and reduce harmful emissions.

In particular, soot emissions, caused by incomplete combustion, contribute significantly to the greenhouse effect. These can be reduced much more easily than carbon dioxide emissions, by using additives which help to promote more complete combustion. Cleaner combustion also produces less carbon monoxide and NO_x emissions, which have a detrimental effect on air quality in areas with large amounts of road traffic.

The expanded set of tools which has been made available to researchers through advances in nanotechnology is being used to create novel fuel additives which aim to improve combustion cleanliness in engines.

Cerium oxide has the ability to catalyze combustion reactions, by donating oxygen atoms from it's lattice structure. This catalytic activity is dependent on surface area, amongst other things, so using nanoparticles can offer distinct advantages over bulk material or larger particles.

Adding cerium oxide nanoparticles to fuel can help decomposition of unburnt hydrocarbons and soot,

reducing the amount of these pollutants emitted in the exhaust and reducing the amount of fuel used. It has also been shown that cerium oxide decreases the pressure in the combustion chamber, which reduces the production of NO_x and makes combustion reactions more efficient.

Cerium oxide nanoparticles can also be used as a short-term treatment for particulate filters in diesel engines. The nanoparticles help to clear away soot which clogs up the filters, which can drastically improve the performance of the filters and the cleanliness of the exhaust emissions.

Nanoparticles and microparticles of aluminium have also been investigated as a potential fuel additive. Aluminium is known to increase the power output of engines, due to its high combustion energy. Recent advances in fabrication and characterization of nanoparticles have allowed more detailed research into the relationship of particle size and structure with performance benefit the air-fuel mixing and leads to cleaner, more efficient combustion.

Environmental Nanotechnology :

Nanomaterials are being used in several applications to improve the environment. This includes cleaning up existing pollution, improving manufacturing methods to reduce the generation of new pollution, and making alternative energy sources more cost effective.

The Application of Nanomaterials to Environmental Issues

Generating less pollution during the manufacture of materials :

Use of silver nanoclusters as catalysts can significantly reduce the polluting byproducts generated in the process used to manufacture propylene oxide. Propylene oxide is used to produce common materials such as plastics, paint, detergents and brake fluid.

Producing solar cells that generate electricity at a competitive cost:

An array of silicon nanowires embedded in a polymer results in low cost but high efficiency solar cells. This, or other efforts using nanomaterials to improve solar cells, may result in solar cells that generate electricity as cost effectively as coal or oil.

Increasing the electricity generated by windmills:

Epoxy containing carbon nanotubes is being used to make windmill blades. The resulting blades are stronger and lower weight and therefore the amount of electricity generated by each windmill is greater.

Cleaning up organic chemicals polluting groundwater:

Researchers have shown that iron nanoparticles can be effective in cleaning up organic solvents that are polluting groundwater. The iron nanoparticles disperse throughout the body of water and decompose the organic solvent in place. This method can be more effective and cost significantly less than treatment methods that require the water to be pumped out of the ground.

Cleaning up oil spills :

Using photocatalytic copper tungstenIn this paper w oxide nanoparticles to break down oil into biodegradable compounds. The nanoparticles are in a grid that provides high surface area for the reaction, is activated by sunlight and can work in water, making them useful for cleaning up oil spills.

Clearing volatile organic compounds (VOCs) from air:

Researchers have demonstrated a catalyst that breaks down VOCs at room temperature. The catalyst is composed of porous manganese oxide in which gold nanoparticles have been embedded.

Reducing the cost of fuel cells:

Changing the spacing of platinum atoms used in a fuel cell increases the catalytic ability of the platinum. This allows the fuel cell to function with about 80% less platinum, significantly reducing the cost of the fuel cell.

Storing hydrogen for fuel cell powered cars

Using graphene layers to increase the binding energy of hydrogen to the graphene surface in a fuel tank results in a higher amount of hydrogen storage and a lighter weight fuel tank. This could help in the development of practical hydrogen-fueled cars.

Conclusion :

At the dawn of 21st century, the entire world is shocked by amazing technological growth. The everlasting impression of this technological growth turned out to be a forbidden fruit for entire mankind residing worldwide. But at the same time this astonishing technical growth reflects some adverse effects over the environment as well as in human being which will make science as a curse rather than blessings. Human welfare and its future is danger. But the world is not enough since nanomaterials are germinating with huge promises and characterized by total insurance of human welfare. They help to tackle the environmental problems of world and hence achieving human welfare.

References :

1. Feynman R.P.(1960) "There's plenty of room at the bottom." Caltech's Engineering and Science, February 1960, pages22-36.
2. "Introduction to Nanotechnology" by Poole.
3. "Combustion characteristics of fuel droplets with addition of nano and micron-sized aluminium particles", Y. Gan & L. Qiao, Combustion and Flame 2011, DOI: 10.1016/j.cobustflame.2010.09.003.
4. "Effect of nano-fuel additive on emission reduction in a biodiesel fuelled CI engine", D. Ganesh & G. Gowrishankar, 2011 International Conference on Electrical and Control Engineering. DOI : 10.1109/ICECENG.2011.6058210
5. Bergh A, Craford G, Duggal A, Haitz R. The Promise and Challenge of Solid-State Lighting. Physics Today. 2001;54:42.

Printed by: PRASHANT PUBLICATIONS

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-2019 Special Issue - 182 (G)

Contemporary Innovation in Science

Guest Editor:
Dr. Nilesh N. Gawande
Principal,
Late B. S. Arts, Prof. N. G. Science &
A. G. Commerce College, Sakharkherda
Tq. Sindkhed Raja, Dist. Buldhana

Executive Editor:
Mr. Prakash S. Kolhe
Librarian,
Late B. S. Arts, Prof. N. G. Science &
A. G. Commerce College, Sakharkherda
Tq. Sindkhed Raja, Dist. Buldhana

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

Local Organising Committee

Dr. R. P. Zanke	Dr. M. N. Gawande	Prof. S. V. Jaunjal	Dr. S. R. Dutonde
Prof. P. S. Kolhe	Prof. S. R. Gawai	Dr. P. R. Gaikwad	Prof. G. D. Kakade
Prof. P. P. Thakare	Prof. S. S. Gawai	Dr. R. P. Kitke	Prof. A. G. Barde
Dr. P. R. Mahalle	Prof. A.S. Ghayal	Dr. C. S. Khodre	Dr. R. V. Chaurpagar
Dr. N. P. Tale	Prof. P. S. Shimbre	Prof. S. R. Nagmote	Dr. V. R. Panse
	Prof. A. G. Kulkarni	Prof. R. V. Popalghat	

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 182 (G)- Contemporary Innovation in Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

INDEX

No.	Title of the Paper — Author's Name	Page No.
1	Role of Nano Materials in Preventing Hypertension — **A.I.Nandapure & B. I. Nandapure**	07
2	Extraction of Seed Gum from Vigna Mungo Seeds and its Evaluation as a Tablet Binder — **Anita Kale, U.M Joshi, K. R.Biyani**	14
3	Ant Diversity According to Disturbance Gradient in PSGVPM's Campus, Shahada (MS) — **Satish Bhande, Deepali Gawande & Yogesh Wasu**	27
4	Studies on Fungal Diseases of Betel Vine (Piper betle L.) from Anjangaon Surji Region (M.S.) — **G. B. Hedawoo and R. N. Makode**	31
5	Major Dam and Their Use for Various Purposes: Study Area Vidarbha Region — **Dr. J.C. Wasnik**	34
6	Rare Earth Elements Effect the Growing Stage in Few Cultivated Plants — **Dr. Nilesh Tale**	37
7	The Study of Interdisciplinary Relationship between Science, Literature and Society — **Dr. P. R. Gaikwad**	39
8	Study of Chemistry : Social Relation, Ethics and Myths — **Dr. P. R. Mahalle**	43
9	Information Seeking Behavior of Agricultural Scientists — **Dr. Seema Kale & Dr. Sanjay Wagh**	47
10	WeedsDB : The Indian Weeds Database — **Shyam Ingle, Ganesh Hedawoo and Sandip Nagmote**	50
11	Use of Information Technology in Finding Alteration of Blood Parameters of Channa Punctatus after Chronic Exposure to Quinalphos 25% EC — **Dr. Vandana Kakde**	53
12	The Hemoglobin and Heart Rate Effects of Selected Yogic Exercises and Pranayamas on Inter-Collegiate Players — **Dr. Vinod Kapile**	59
13	Study of Physico-chemical Parameters of Soils from Some Villages of Deulgaon Raja Taluka Dist. Buldana (Maharashtra) India. — **B.U. Kale**	63
14	A Comprehensive Assessment on Pervoskite Materials — **Kalpana Nagde**	67
15	Preparation, Evaluation and Hair Growth Stimulating Activity of China Rose Herbal Hair Oil. — **Miss Madhuri Theng, Miss. M. S. Nikam, Mr. Y. B. Raut**	74
16	Ground Water Resources and Water Quality: A Case Study of Aurangabad District of Maharashtra (India) — **Mahesh Ratnaparkhi**	78
17	Evaluation of Immunomodulatory Activity of Cimetidine Against Betamethasone Induced Immuno suppressed Rats — **Miss M. R. Jawale & Dr. S. D. Mhaske**	88
18	Evaluation of Immunomodulatory Activity by Haematological Profile of Cimetidine — **Miss M. R. Jawale & Dr. S. D. Mhaske**	92
19	Gymnema Sylvestre : A Miracle Fruit for Diabetes Cure Gawande College of Pharmacy Sakharkherda — **Miss. Madhuri Theng**	95
20	Phytochemical Studies on Terminalia Arjuna Root Gawande College of Pharmacy Sakharkherda — **Miss. Madhuri A. Theng**	101
21	Online Vs Retail Pharmacy — **Prof. Miss. M. S. Nikam**	106
22	Formulations by Palash Plant Parts & Miracles of Treatments — **Miss. Meenakshi Nikam**	110

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 182 (G) - Contemporary Innovation in Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

Role of Nanomaterials in Preventing Hypertension

A.I.Nandapure*[1], B. I. Nandapure[2]
*[1]Department of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha 442001, India
[2]Department of Physics, Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur 440017, India
*Corresponding author :- E-mail: artibd.2008@rediffmail.com
Mobile No. 9370461582

Abstract:

Heart disease is one of the leading causes of death worldwide, and people who have abnormally high pressure in their arteries are far more likely than others to die prematurely of heart disease. Blood pressure is one of the vital signs that doctors measure causing heart diseases. Having a high blood pressure, also called hypertension, is sometimes referred to as the ***"silent killer"*** *because it often has no symptoms. Hence, regular checking of blood pressure is vital. This paper focused on causes of hypertension and prevention by implementing nanomaterials as an attractive and innovative tool for the treatment of hypertension and advanced lifestyle with dietary choices.*

Introduction:

In India, one out of six persons is hypertensive. Most persons suffering from hypertension is over the age of 35. Still 6% of teenagers are hypertensive and also 1% of every child. Hypertension is another name for high blood pressure. It can lead to severe complications and increases the risk of heart disease, stroke, and death. Blood pressure is the force exerted by the blood against the walls of the blood vessels. The pressure depends on the work being done by the heart(systolic) and the resistance of the blood vessels(diastolic). Normal blood pressure is 120/80mm of mercury (mmHg) upper being systolic and lower one diastolic . but Medical guidelines define hypertension as a blood pressure higher than 130for systolic and over 90 millimeters of mercury (mmHg) for diastolic. Hypertension will in the long run hurt the blood vessels, and serious hypertension can do extensive damage to the blood vessels in a few months or years. The damaged blood vessels will impair the blood flow. They can also rupture causing a bleeding or be clogged by a blood clot that shuts out the blood flow and causes tissue damage. These things can occur in the brain, causing a stroke, in the heart causing myocardial infarction (heart attack) or in the kidneys with renal failure as a consequence.

The kaowledge and application of nanoscience in medicine certainly aims to improve the treatment of this disease. Thus, nanotechnology may provide a safe and effective platform for controlled drug delivery for a variety of active ingredients, directed to management of lipid disorders, inflammation and angiogenesis within atherosclerotic plaques, and prevention of thrombosis, among other diseases.

An example is the development of iron oxide super-paramagnetic nanoparticles for use in remote magnetic drug targeting (MDT)[1]. The MDT approach is based on producing a bioactive molecule-magnetic nanoparticles injectable complex. This complex can be attracted to, and retained in, a desired target inside the body with the help of applied magnetic fields. These systems must provide appropriate magnetic gradients to increase the concentration of nanocomplex at the site of interest. Moreover, gold and silica nanoparticles have also been developed for improving the supply of nitric oxide (NO), for possible application in

Scanned by CamScanner

cardiovascular diseases such as hypertension, where low NO bioavailability is decisive for the occurrence and progression of this disease [2].

Risk factors

A number of risk factors increase the chances of having hypertension.

- **Age**: Hypertension is more common in people aged over 60 years. With age, blood pressure can increase steadily as the arteries become stiffer and narrower due to plaque build-up.
- **Ethnicity**: Some ethnic groups are more prone to hypertension.
- **Size and weight**: Being overweight or obese is a key risk factor.
- **Alcohol and tobacco use**: Consuming large amounts of alcohol regularly can increase a person's blood pressure, as can smoking tobacco.
- **Sex**: The lifetime risk is the same for males and females, but men are more prone to hypertension at a younger age. The prevalence tends to be higher in older women.
- **Existing health conditions**: Cardiovascular disease, diabetes, chronic kidney disease, and high cholesterol levels can lead to hypertension, especially as people get older.

Other contributing factors include:

- physical inactivity
- a salt-rich diet associated with processed and fatty foods
- Stress at work and in daily life
- low potassium in the diet
- alcohol and tobacco use
- certain diseases and medications

A family history of high blood pressure and poorly managed stress can also contribute.

Complications

Long-term hypertension can cause complications through atherosclerosis, where the formation of plaque results in the narrowing of blood vessels. This makes hypertension worse, as the heart must pump harder to deliver blood to the body. High blood pressure raises the risk of a number of health problems, including a heart attack. Hypertension-related atherosclerosis can lead to:

- Heart failure and heart attacks
- An aneurysm, or an abnormal bulge in the wall of an artery that can burst, causing severe bleeding and, in some cases, death
- kidney failure
- stroke
- amputation
- hypertensive retinopathies in the eye, which can lead to blindness

Regular blood pressure testing can help people avoid the more severe complications.

Signs

The blood pressure varies naturally in response to stress and physical work load. Therefore the blood pressure shall be measured in a relaxed situation and several times before this diagnosis is certain. Blood pressure can be measured by a sphygmomanometer, or blood pressure monitor. Having high blood pressure for a short time can be a normal response to any

Scanned by CamScanner

situations. Acute stress and intense exercise, for example, can briefly elevate blood pressure in a healthy person. For this reason, a diagnosis of hypertension normally requires several readings that show high blood pressure over time. The systolic reading of 120 mmHg refers to the pressure as the heart pumps blood around the body. The diastolic reading of 80 mmHg refers to the pressure as the heart relaxes and refills with blood.

The AHA 2017 guidelines define the following ranges of blood pressure:

	Systolic (mmHg)	Diastolic (mmHg)
Normal blood pressure	Less than 120	Less than 80
Elevated	Between 120 and 129	Less than 80
Stage 1 hypertension	Between 130 and 139	Between 80 and 89
Stage 2 hypertension	At least 140	At least 90
Hypertensive crisis	Over 180	Over 120

If the reading shows a hypertensive crisis when taking blood pressure, wait 2 or 3 minutes and then repeat the test. If the reading is the same or higher, this is a medical emergency. The person should seek immediate attention at the nearest hospital.

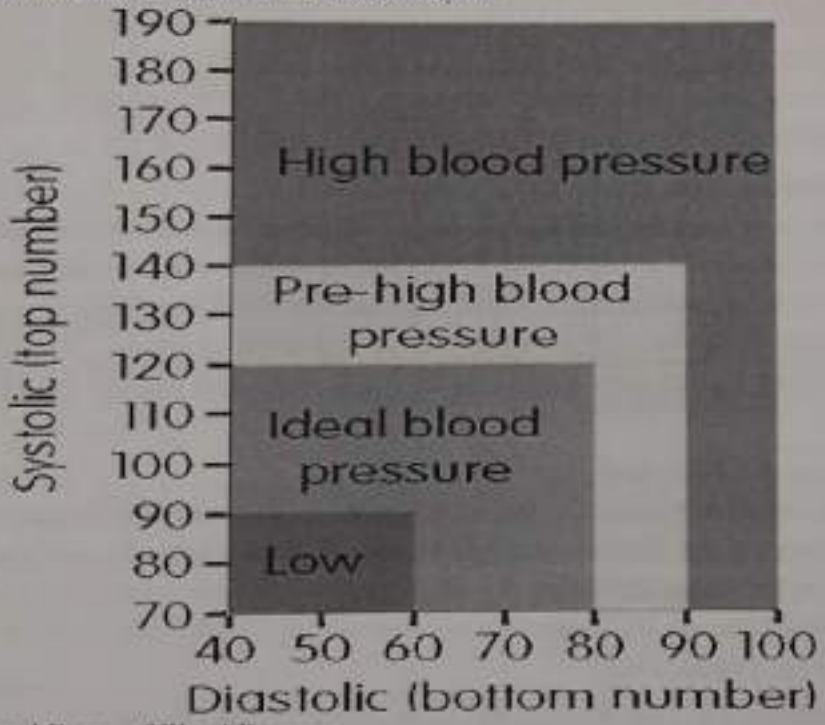

Fig.1 Normal Range of Blood Pressure

Lifestyle Measures To Prevent And Treat Hypertension

Scanned by CamScanner

Lifestyle measures shall always be an important component of the hypertension management. Sometimes such measures are enough to manage the condition and often they need some medical supplementation along with for better results. Those measures are

Diet

A healthy diet is vital for helping reduce high blood pressure. It's also important for managing hypertension that is under control, and reducing the risk of complications. These complications include heart disease, stroke, and heart attack. Some types of hypertension can be managed through lifestyle and dietary choices, such as engaging in physical activity, reducing alcohol and tobacco use, and avoiding a high-sodium diet. Low fat diet and caloric control if the person happens to be diabetic as well. A good balanced diet including all essential components with managed caloric intake can be a good option [3].

In Indian scenario diet with little or no pickles (achar), papad and superadded salt with high roughage content and balanced with other components is an ideal diet for hypertensive

Special Food Types That Reduce The Blood Pressure

Research projects suggest that the following food types reduce blood pressure.

- Fish oil and fat fish : The working substances seem to be the omega-3 unsaturated fatty acids eicosapentaenoic acid (EPA) and docosahexaenoic acid (DHA). The effect from fish oil seems to cease when the fish oil supplements are stopped.
- Olive oil, especially olive oil of the quality extra virgin[4].

Natural Supplements To Help Against Hypertension

Natural supplements to treat hypertension exist. These supplements reduce blood pressure by lowering the cholesterol and lipid content in the blood, by preventing oxidation of tissue components by free radicals, and by helping damaged blood vessels to heal. Examples of ingredients having these effects are vitamin B3, inositol, turmeric extract and gum guggul extract. They may also contain ingredients giving a direct anti-hypertensive effect, like potassium, magnesium, calcium, vitamin C and fatty acids from marine sources.

Reducing the amount of salt

Average salt intake is between 9 grams (g) to 12 g per day in most countries around the world. Increase intake of sodium in diet leads to increase intravascular volume and thus increase cardiac output, elevating blood pressure. The WHO recommends reducing intake to under 5 g per day, to help decrease the risk of hypertension and related health problems. This can benefit people both with and without hypertension, but those with high blood pressure will benefit the most.

Moderating alcohol consumption

Moderate to excessive alcohol consumption is linked to raised blood pressure and an increased risk of stroke. The American Heart Association (AHA) recommend a maximum of two drinks a day for men, and one for women.

The following would count as one drink:

- 12 ounce (oz.) bottle of beer
- 4 oz. of wine
- 1.5 oz. of 80-proof spirits
- 1 oz. of 100-proof spirits

Scanned by CamScanner

A healthcare provider can help people who find it difficult to cut back.

Eating more fruit and vegetables and less fat

People who have or who are at risk of high blood pressure are advised to eat as little saturated and total fat as possible[5].

Recommended instead are:

- whole-grain, high-fiber foods
- a variety of fruit and vegetables
- beans, pulses, and nuts
- omega-3-rich fish twice a week
- non-tropical vegetable oils, for example, olive oil
- skinless poultry and fish
- low-fat dairy products

It is important to avoid trans-fats, hydrogenated vegetable oils, and animal fats, and to eat portions of moderate size.

Managing body weight

Hypertension is closely related to excess body weight and weight reduction is normally followed by a fall in blood pressure. A healthy, balanced diet with a calorie intake that matches the individual's size, sex, and activity level will help.

The DASH diet

The U.S. National Heart Lung and Blood Institute (NHLBI) recommends the DASH diet for people with high blood pressure. DASH, or "Dietary Approaches to Stop Hypertension," has been specially designed to help people lower their blood pressure[6].

It is a flexible and balanced eating plan based on research studies sponsored by the Institute, which says that the diet:

- lowers high blood pressure
- improves levels of fats in the bloodstream
- reduces the risk of developing cardiovascular disease

There is a cookbook written by the NHLBI called Keep the Beat Recipes with cooking ideas to help achieve these results. Some evidences suggest that using probiotic supplements for 8 weeks or more may benefit people with hypertension.

Regular physical exercise

Doctors recommend that patients with hypertension engage in 30 minutes of moderate-intensity, dynamic, aerobic exercise. This can include walking, jogging, cycling, or swimming on 5 to 6 days of the week [7].

Stress reduction

Avoiding stress, or developing strategies for managing unavoidable stress, can help with blood pressure control using alcohol, drugs, smoking, and unhealthy eating to cope with stress will add to hypertensive problems. These should be avoided. Smoking can raise blood pressure. Giving up smoking reduces the risk of hypertension, heart conditions, and other health issues.

Medications

People with blood pressure higher than 120 over 80 may use medication to treat hypertension. Drugs are usually started one at a time at a low dose. Side effects associated with

Scanned by CamScanner

antihypertensive drugs are usually minor. Eventually, a combination of at least two antihypertensive drugs is usually required. Many people go through a trial-and-error phase with blood pressure medications. You may need to try different medicines until you find one that works for you. Some of the medications used to treat hypertension include:

Beta-blockers: This type of medicine makes your heart beat slower and with less force. This reduces the amount of blood pumped through your arteries, which lowers blood pressure.

Diuretics: High sodium levels and excess fluid in your body can increase blood pressure. Diuretics, also called water pills, help your kidneys remove excess sodium from your body. As the sodium leaves, the amount of fluid in your blood decreases, which helps lower blood pressure.

ACE inhibitors: Angiotensin is a chemical that causes blood vessels and artery walls to tighten and narrow. ACE (angiotensin converting enzyme) inhibitors prevent the body from producing as much of this chemical. This helps blood vessels relax and reduces blood pressure.

Angiotensin II receptor blockers (ARBs): While ACE inhibitors aim to stop the creation of angiotensin, ARBs block angiotensin from binding with receptors. Without the chemical, blood vessels won't tighten. That helps relax vessels and lower blood pressure.

Calcium channel blockers: Excess calcium in the smooth muscles of your heart causes harder, stronger heartbeats. Reduce the calcium, and the force of the heartbeats will also decrease. That helps lower blood pressure and relaxes arteries and blood vessels.

Role of Nanomaterials in preventing Hypertension:

Remarkably, new evidence suggests that both the innate and acquired immune system play an important role in hypertension, atherosclerosis and heart failure, among other diseases [8-9]. Activation of dendritic cells has been shown to promote hypertension by stimulating of proliferation of T cells infiltrating the kidneys and the arterial wall. Similarly, macrophage infiltration in kidneys and arteries has been documented in models of experimental hypertension, and decreased macrophage infiltration is associated with an improvement of hypertensive disease in these models. Many studies have suggested that central nervous system (CNS) inflammation, at specific locations related to regulation of blood pressure, is involved in the pathogenesis of hypertension.[7] Furthermore, the participation of numerous chemokines in the onset and progression of many cardiovascular diseases has been demonstrated.

Taking into account the known influence of inflammatory mechanisms in the pathophysiology of cardiovascular diseases, this wealth of information can be exploited for the development of platforms nanostructured as carriers of anti-inflammatory and immunomodulatory drugs, giving rise to the design of highly effective therapeutic formulations [10].

Conclusion:

It is a trust worth statement that hypertension or what we commonly call as BP is a major illness of adults and elderly people across the globe. In India also hypertension is a major killer. As any other disease Hypertension is also said to exhibit the "iceberg phenomena" meaning there by that the extent of problem is many folds higher than what is usually obvious. A balanced life style, regular exercise, meditation, healthy dietary habits and avoidance of

Scanned by CamScanner

smoking tobacco and limiting alcohol and adherence to prescribed medication can help an individual to enjoy the life even with the disease. If ignored the disease can be a life threatening issue. That's why labeling hypertension "a silent killer cannot be labeled a mis nomenclature. Deepening knowledge and increasing use of nanotechnology as a therapeutic tool for the treatment of many cardiovascular diseases will enable clinicians to achieve objectives that until recently seemed unattainable. This will give great hope in the near future for the recovery in patients suffering from hypertension. At the same time, it is probable that even these important developments represent only the beginning of a tremendous growth and development in the field of public health worldwide.

References

1. Janko C, Dürr S, Munoz LE, et al. Magnetic drug targeting reduces the chemotherapeutic burden on circulating leukocytes. Int J Mol Sci 2013; 14: 7341–7355.
2. Das A, Mukherjee P, Singla SK, et al. Fabrication and characterization of an inorganic gold and silica nanoparticle mediated drug delivery system for nitric oxide. Nanotechnology 2010; 21: 305102.
3. Bamji M.S., Brahmam G.N.V., Krishaswamy K.(2010), "Textbook of Human Nutrition".
4. Joshi S.A., (2010), " Nutrition & Dietetics".
5. Molvane M., (2008), "Aaharshastra".
6. Shrivastava A.K.,(2010), " Health & Diet"
7. Swaminathan M., (2009), " Food and Nutrition".
8. Dieterlen MT, John K, Reichenspurner H, et al. Dendritic cells and their role in cardiovascular diseases: a view on human studies. J Immunol Res 2016; 2016: 5946807 DOI: 10.1155/2016/5946807.
9. Dusi V, Ghidoni A, Ravera A, et al. Chemokines and heart disease: a network connecting cardiovascular biology to immune and autonomic nervous systems. Mediators Inflamm 2016; 2016: 5902947 DOI: 10.1155/2016/5902947.
10. Barr TL, VanGilder RL, Seiberg R, et al. Systemic transcriptional alterations of innate and adaptive immune signaling pathways in atherosclerosis, ischemia stroke, and myocardial infarction. J Bioanal Biomed 2015; 7: 029–034.

Scanned by CamScanner

Online
Open Access
Peer Reviewed
Four Monthly Journal

IJRSSIS

Vol. VII, Issue VII, January 2018

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE & INFORMATION STUDIES
ISSN 2347 – 6268

SOUVENIR

One Day National Conference on Entrepreneurial Skills Enhancement in Textile & Fashion, Home Science and Science

15th December, 2018

Golden Jubilee Celebration

Organised by

Department of Home Science

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

Reaccredited with B++ Grade by NAAC

National Conference on

ENTREPRENEURIAL SKILLS ENHANCEMENT IN TEXTILE & FASHION, HOME SCIENCE & SCIENCE

15th December, 2018
at Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Chief Patron
Hon'ble Prof. Sureshbhau Deshmukh
Chairman, Yeshwant Rural Education Society, Wardha.

Patron
Dr. V. A. Deshmukh
Principal, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha.

Convener
Dr. Mrs. Smita Y. Kawley
H.O.D. Post Graduate Department, Textiles and Clothing.
E.mail- smita24kawley@Gmail.com. ,Cell No.- 8999599250 / 9422904813

ADVISORY COMMITTEE

Mr. Satish Raut
Vice President, Yeshwant Gramin Shikshan Sanstha, Wardha.

Prof.Dr. Mrs.Kalpana Jadhav
H.O.D. ,P.G.T.D. Home Science, R.T.M.N.U. Nagpur

Dr. Madhuri Nasare
H.O.D., S. S. Girl's College, Gondia.

Prof. Dr. Mr. S. B. Kondawar
Professor, P.G.T.D. of Physics, R.T.M.N.U. Nagpur.

Mr. H. B. Sinnur
Principal Scientific Officer, M.G.I.R.I., Wardha

Dr. Mr. Ashish Lambat
Assistant Professor,
Sevadal Mahila Mahavidyalaya, Nagpur

Dr. Mrs. Hemlata Padole
Assistant Professor,
Sevadal Mahila Mahavidyalaya, Nagpur.

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Mrs. K. C. Kulkarni.
Cell No.-9372873782.
Dr. Mrs. V. B. Shahane.
Cell No. - 8408044112
Dr. Mrs. A. M. Chaudhari.
Cell No. - 8485071001
Dr. Mrs. S. R. Vishwakarma.
Cell No. - 7387630697
Mrs. P. S. Katkar
Cell No. - 9561748102
Mrs. A. C. Harley
Cell No. - 9096476000
Mrs. M. M. Sidam
Cell No. - 9404542319
Mr. S. D. Chavhan
Cell No. - 9049118108
Dr. Mr. A. R. Sidurkar.
Cell No. - 9890804471
Mr. P. M. Narayane.
Cell No. - 9850309665

CONTENTS

Sr. No	Title Of Paper	AUTHOR	PAGE NO.
1.	ENTREPRENEURIAL SKILLS ENHANCEMENT IN TEXTILES AND HOME SCIENCE	Dr. S. Annamani	(I)-(VI)
2.	Women's Entrepreneurship Through Home Science Education	Dr. Madhuri Y. Nasare Miss T. M. Tembhare	1
3.	Application Of Nio Nanoparticles In Modern Textile And Food Nutrition	Bharti L. Nandapure Subhash B. Kondawar Arti M. Chaudhari	6
4.	Agriculture Based Village Enterprises: A Cluster Approach	Dr. Soham Pandya	11
5.	A Study On Use Of Advance Weaving Techniques To Create Efficient Entrepreneur In Textile Designing	Vaishali P. Dhongade Mrs. Smita Y. Kawley	18
6.	Socioeconomic Status And Prevalence Of Anaemia In Pregnant Women Of Wardha District	Dr. Shilpa Satao Dr. Kalpana Jadhav	23
7.	Stress On Small Scale Women Entrepreneur's	Parul Dass Vandana Dhawad	29
8.	Women Entrepreneurs In India - Emerging Issues And Challenges	Dr. Tulika Khare	31
9.	Women Empoverment And Entreprenaurship	Dr. Rekha S. Lilhare	38
10.	Importace Of Extension Education In Diffusion Of Entrepreneuership Skills	Shrikant P Gadge	42
11.	Challenges And Problems Of Women Entrepreneurs In Rural Area	Dr. Arti Samarth Shubhangi Satone	46
12.	Entrepreneurship In Agriculture Science Through Home -Sciences	Mrs. Jyoti D. Kamble	50
13.	Women Entrep eneurs: Challenges And Opportunities In ndia	Meena R. Tembhurne	54
14.	गृह–अर्थशास्त्र विषयातून उद्योगाच्या संधी	प्रा. डॉ. कु. उषा ना. राखुंडे	58
15.	Women Entrep eneurs: Challenges And Opportunities	Meghali Joharapurkar	61
16.	ग्रामीण महिला सशक्तिकरणात स्वयं–सहायता गटाची भूमिका	प्रा. चित्रा सतीश घोंटे	65
17.	महिला उद्योजिकता, आर्थिक सक्षमीकरणाचा मार्ग	डॉ. श्रमा यवलाण	67
18.	केटरिंग व्यवसायात पोषक आहाराची गरज "एक दृष्टीकोन"	प्रा. डॉ. गुणालिनी भ. मंड	69
19.	Sources And Problems In Rural Women Entrepreneurship	Manjula D. Meshram	72
20.	Challenges And Opportunities Of Women Entrepreneurs In India	Dr. Mina Kalele	75
21.	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणामध्ये अशासकीय संस्थाची भूमिका (NGOs) {विशेष संदर्भ– वर्धा जिल्ह्यातील हिंगणघाट तालुका (महाराष्ट्र)}	कु. प्रतिभा सुभाषराव खटेकर	79
22.	टाकाऊ पदार्थांच्या पुनर्निर्माण उद्योगासाठी वापरल्या जाणाऱ्या नवउपक्रम पध्दती	प्रा. सुषमा फरसोले	84
23.	Impact Of Creative Fashion Shows & Exhibitions On Fashion Entrepreneurs	Smita Borade Ghatole	87

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

APPLICATION OF NiO NANOPARTICLES IN MODERN TEXTILE AND FOOD NUTRITION

Bharti I. Nandapure[1], Subhash B. Kondawar[2], Arti M. Chaudhari[3]
[1]Dept of Physics, D. R. B. Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur - 440017, India
[2]Dept of Physics, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur - 440033, India
[3]Dept of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha - 442001, India

ABSTRACT:
Nanotechnology is considered as one of the most promising technologies for the 21st century. This technology overcomes the drawback of applying traditional methods to impart certain properties to textile materials. There is no hesitation that in the upcoming years, nanotechnology will break through into every vicinity of the textile industry. Application of NiO nanoparticles in modern textile lies in areas where innovative principles will be combined into long-lasting, multifunctional textile structures without compromising the intrinsic textile properties including aesthetic, breathability, flexibility etc. The current condition of NiO nanoparticles used in textiles area is reviewed with an emphasis on improving various properties of textiles.
From the current state-of-the-art, it is clear that nanotechnology applications are expected to bring a range of benefits to the food sector aiming at providing better quality and conservation. The last decade has witnessed the development and arrival of novel nano-based food materials, innovative food packaging, intelligent delivery mechanisms of nutrients and bioactive materials, implementation of green nanotechnologiesfor crop production and nano-biosensors to provide safer foods and waste reduction. Opportunities to exploit and develop nanotechnologies in the food sector have resulted in a large number of patents as food technologists and engineers continue to identify novel ways to re-invent food products that would appeal to consumers on a global scale. This article will review the applications of NiO nanoparticles in modern textile and food science technology.
Keywords: NiO nanoparticles, chemical precipitation method, textile, food and nutrition

Introduction

Nanotechnology is an emerging area which is expected to have wide ranging implications in all fields of science and technology such as material science, materials processing technology, mechanics, electronics, optics, medicine, energy and aerospace, plastics and textiles. Although this technology is still in its infancy, it is already proving to be a useful tool in improving the performance of textiles and generating worldwide interest. The novel application of nanotechnologies in textiles affords an expanded array of properties with potential for improved and new use in products [1-2]. Changed or improved properties with nanotechnologies can provide new or enhanced functionalities. Use of nanooxide particle is growing at an incredible rate in all fields of science and technology. There are various metal oxides incorporated with textiles starting from nanocomposites and nanofibers to smart polymeric coatings are getting their way not only in high performance applications, but also successfully being used in different conventional textiles to provide new functionality and improved performance [3-6]. The main advantages of NiO nanoparticle in textiles are incorporated with greater repeatability, reliability and toughness. Functionization of NiO nanoparticles during various textiles processing like dyeing, finishing and coating enhances the product performance manifold and provides unachieved functionality.

Due to high-volume production of consumer products such as nanoparticles (NPs) of,NiO, ZnO and TiO_2 etc., human exposure to these man-made NPs is possible directly (via personal healthcare products, cosmetics, food, water, drinking, drugs and drug delivery system) and/or indirectly, e.g., through the release of these compounds into the environment [7-8]. The latter may potentially result in the contamination of drinking water and uptake into the human food chain. An area that could highly benefit from nanotechnology is the food industry with big potentials for food safety, quality, and preservation (shelf life extension) [9]. In the food sector, the uses of nanooxide-based food ingredients, additives, supplements and contact materials are expected to grow rapidly. Nanotechnology analysts estimated that between 150–600 nanofoods and 400–500 nanofood packaging applications are already on the market [10].

Application of NiO nanoparticles in agri-food industry may poses new indirect sources of food contamination, as may arise from e.g., nano-sized pesticides and veterinary medicines, contact of food with nanoparticulate-based coatings during preparation or processing, or potential migration of NiO NPs from food packaging. There are already known examples of pesticide

formulations that are based on microemulsion or microencapsulation technology [11]. A literature review on nanopesticides was published recently that combines the existing information and concludes that the nanoformulations expected to have significant impacts on the fate of active ingredients and introduced new ingredients for which the environmental fate is still poorly understood (e.g., Ag·NPs) [12].This transition metal oxide (NiO), when falling in the nanosized regime, is expected to lead to even more attractive applications in modern textile and food nutrition. In this paper, we report a facile approach to synthesize NiO nanoparticles and provide information on this synthesized NiO nanoparticle applied in the modern textile and food industry.

Experimental

Materials and methods

Nickel carbonate hexahydrate (99%) was purchased from Merck. Other supplement chemicals were of AR grade. Sodium hydroxide (NaOH) was purchased from Sigma-Aldrich. Methanol and acetone were received from Merck. All solutions were prepared with deionized water.

Synthesis of NiO nanoparticles

NiO nanoparticles were prepared by the simple approach of chemical precipitation method in which, 1gm starch solution prepared in 100ml distilled water was added in 0.1M nickel carbonate hexahydrate ($NiCo_3.6H_2O$) solution and the mixture was stirred at room temperature for 1h. Then 1M sodium hydroxide (NaOH) was added drop wise in the prepared solution under the constant stirring for 2h. After complete addition of sodium hydroxide, the solution with light green ppt was filtered using membrane filtration assembly and washed with deionized water and ethanol to remove the impurities and then dried at 70°C in hot air oven [13]. Dried sample was treated at different temperatures to maintain the stability of compound. The colour of the sample was changed from green to faint gray at 100°C to 700°C. Hence, nanoparticles of NiO were fabricated by chemical reaction as follows:

$$NiCo_3.6H_2O + 2NaOH \longrightarrow Ni(OH)_2 + 2NaCo_3$$

$$Ni(OH)_2 \xrightarrow{700^oC} NiO + H_2O$$

Application of NiO nanoparticles:

1] Textile clothing

There are various types of newly developed coating techniques like sol-gel, layer-by-layer can develop multi-functional, intelligent, excellent durability and weather resistance to fabrics [14]. The present study primarily focuses on the improvement and potential application of NiO NPs in developing multifunctional and smart nanofibers and other new finished and coated textiles with nanotechnology-based ideas. The idea of NiO nanomaterials in textile finishing and processing to enhance product performance. Nanocoating is relatively a new technique in the area of textile sector and currently under research and development stage. There are various polymeric nanocomposite coatings where NiO nanoparticles are dispersed as polymeric media and used for coating applications is really a promising route to develop multifunctional and smart high-performance textiles. The foremost researched area to produce multifunctional, intelligent fibers is the preparation of nanocomposite fibers where the exceptional properties of NiO nanoparticles have been utilized to enhance and to impart several functionalities on traditional textile-based fibers [15-16]. Investigation also revealed that, NiO nanoparticles which are nanosize in diameter are also gaining much more popularity in specialized technical applications such as filter fabric, antibacterial patches, tissue engineering and chemical protective suits.

Nano-electronics in textiles:

Energy oriented textile-based products that lead to wearable 'smart' technology can control integrated electronics along with sensors through conventional body movements; interwoven solar cells that turn T-shirts into power textiles; a wearable smart textile battery that can be recharged by sunlight; nanoelectronics at the tip of a gloved finger; 'e-textile' coated with graphene detect noxious gases. Some researchers investigated that, electrical conductivity of conducting polymers and NiO, both of which are attractive for creating textiles enable the incorporation of sensors and actuators. Some scholarly works postulated about lightweight fabric carbon nanotube super-capacitor electrodes; stretchable NiO and PANI (Polyaniline)-based super capacitors; triboelectric nanogenerators; flexible fiber and stripe

batteries, stretchable PANI based super capacitors for energy transfer [17]. Adding digital components to these e-textiles would open up an entirely new area of functional clothing. OLEDs in fiber form could lead to revolutionary applications by integrating optical and optoelectronic devices into textile. Combined with nanoelectronic device, one day the whole world will see flexible optical sensors and display screens woven into shirts and other garments.

Food Nutrition:

The availability of different types of nanooxides [18] with varying properties and compositions have enabled food engineers to design and incorporate nanomaterials inventively to produce novel food products. As scientists increase their understanding of the structure-functional relationships of different nanooxide materials, the impact of this 'newly acquired knowledge' on the future development of food will greatly accelerate in years to come. At the present time, realization of the functional significance of the nanomaterials is predicted to have the greatest impact in the design of greener processes to produce healthier and more nutriently enriched foods of the highest quality and safety.

Inorganic nanoparticles of nickel oxide are being used for numerous applications. Examples of soluble organic nanoparticles include liposomes, vesicles, micelles and polymers. Other sources of nano-derived materials of technological interest for future applications have focused on carbon, nanoparticles (fullerenes e.g. SiO_2), nanocomposites (NiO nanoparticles embedded in a matrix just as polymers) and nanofibers. Nanocomposite materials have also attracted much interest in food technology [19] because of a number of key characteristics largely owing to their mechanical strength. The structures are generally composed of a polymeric material in combination with a nanoparticle filler of one or more variety. The polymer types that can be widely used to form nanocomposites are broad and this has led to a better understanding of the key structural elements in their design. Such materials include nanoclays, polymer carbon nanotubes and nanocomposites that exhibit varying physical and chemical properties

Table 1. Overview of the Wide-Ranging Potential Applications of Nanotechnology Being Researched, Tested, and in Some Cases Already Applied in the Food Industry:

Agriculture	Food Processing	Food packaging	Supplements
Nanotechnology-enabled single molecule detection for determining enzyme/substrate interactions	Nanocapsules for improving bioavailability of nutraceuticals in standard ingredients such as cooking oils	Fluorescent nanoparticles with attached antibodies for detecting chemicals or foodborne pathogens	Nanosize powders for increasing absorption of nutrients
Nanocapsules for delivery of pesticides, fertilizers, and other agrichemicals more efficiently	Nanoencapsulated flavor enhancers Biodegradable	Biodegradable Nano sensors for temperature, moisture, and time monitoring	Cellulose nanocrystal composites as drug carriers
Nanotechnology enabled delivery of growth hormones in a controlled fashion Nanosensors for monitoring soil conditions and crop growth	Nanotubes and nanoparticles as gelation and viscosifying agents Nanocapsule infusions of plant-based steroids as a replacement for meat cholesterol	Nanoclays and nano-films as barrier materials to prevent spoilage and oxygen absorption Electrochemical Nano sensors for detecting ethylene	Nano cochleates (coiled nanoparticles) for more efficient nutrient delivery to cells without affecting color or taste of food Vitamin sprays that disperse nanodroplets with

			better absorption
Nanochips for identity preservation and tracking Nanosensors for detecting animal and plant pathogens Nanocapsules for vaccine delivery Nanoparticles for NDA delivery to plants (targeted genetic engineering)	Nanoparticles that selectively bind and remove chemicals or pathogens from food Nanoemulsions and nanoparticles for better availability and dispersion of nutrients	Nanoparticle containing antimicrobial and antifungal surface coatings Lighter, stronger, and more heat resistant films made of silicate nanoparticles Nanotechnology enabled modified permeation behaviour of foils	

Current and Future developments

There is no denying of the fact that, nanotechnology has been emerged as the essential technology, which has revitalized the material science and has the prospects for development and advancement of new range of intelligent materials including polymers and textiles. To wrap up about application of nanotechnology in textiles, definitely has the potential to being revolution in the field of technical textiles. There is however a word of carefulness because industrial commercialization of the nanotechnology-based products can become a commercial reality. Through improved knowledge of nanomaterials and the realization of their potential in the food industry, the introduction of nanotech foods will provide solutions for persisting problems associated with foods and will offer long-term economic benefits. Globally, nations will profit from increased food productivity with cost effective returns, innovative products with tuneable properties to deliver smarter and healthier foods and equally intelligent packaging systems with enhanced storage properties for better food protection.

Acknowledgement:

The authors gratefully acknowledge UGC (WRO), Pune (India) for financial assistance provided to carry out this work through Minor research project file F No.47-1087/2014.

Conclusion: At the dawn of 21st century, nanomaterials ensures much for the human being germinating with huge promises and characterized by total insurance of human welfare. Now a days, in the crowd of many technologies, nanotechnology has given "Midas-touch" to the science. Nanomaterials are eco-friendly, does not disturb symmetry of environment having wide applications in robotics, transportation, textile and clothing, food and nutrition, electronics etc. Textile with nanotechnological finish can be washed less frequently and at lower temperature. It makes clothes water and stain repellent or wrinkle free. However, in the pursuit of delivering patentable technologies, concerns over consumer health and safety in the use of nanooxide particles in food is an ongoing challenge. NiO nanoparticle has the potential of application in the food industry and processing as new tools for pathogen detection, disease treatment delivery systems, food packaging, and delivery of bioactive compounds to target sites. The application of NiO nanoparticle for food systems will provide new methods to improve safety and the nutritional value of food products. So one can certainly expect nanomaterials growth in textile, food and nutrition will surely helpful to accomplish welfare of existing human generation as well as generation to come.

References

1) Musante and J.C. White, (2012), Toxicity of silver and copper to Cucurbitapepo: Differential effects of nano and bulk-size particles, Environmental Toxicology, 27(9): pp. 510-517.

2) C. Dean, R., Ponomarenko, E. Anatolyevna, S.Laurent, and J.C.T.R. Burckett, (2003), Method of applying nanoparticles, U.S. Pat. No: 6: pp. 569, 645.

3) Bhattacharyya & M. Joshi, (2012), Functional Properties of Microwave Absorbent Nanocomposite Coatings based on Thermoplastic Polyurethane-based and Hybrid Carbon-based Nanofillers. Polymers for Advanced Technologies, 23(6): pp. 975-983

4) J.H. Xin, W.A. Daoud, and Y.Y. Kong, (2004), A New Approach to UV-Blocking Treatment for Cotton Fabrics, Textile Research Journal, 74: pp. 97-100.

5) S. W. Ali, S. Rajendran and M. Joshi, (2011), Synthesis and characterization of chitosan and silver loaded chitosan nanoparticles for bioactive polyester. Carbohydrate Polymers, 83: pp. 438-446.

6) F.R. Khan, K.M. Superb, A.J. Garcia-, B.D. Smith, S. Strekopytov, P.S. Reinbow, S.N. Luoma, J.E. Valsami (2012), Bioaccumulation Dynamics and Modeling in an Estuarine Invertebrate Following Aqueous Exposure to Nanosized and Dissolved Silver, Enviro. Sci. Technol. 46: pp. 76217628.

7) N.C.Mueller, B. Nowack, (2008), Exposure modeling of engineered nanoparticles in the environment. Environ. Sci. Technol. 42, 4447–4453.

8) F.R.Cassee, E.C.van Balen, C.Singh, D.Green, H. Muijser, J.Weinstein, Dreher, K. Exposure, (2011), Health and ecological effects review of engineered nanoscale cerium and cerium oxide associated with its use as a fuel additive. Crit. Rev. Toxicol. 41, 213–219.

9) S.J. Klaine, P.J.Alvarez, G.E.Batley, T.F.Fernandes, R.D.Handy, D.Y.Lyon, S.Mahendra, M.J.McLaughlin, J.R.Lead, (2008), Nanomaterials in the environment: Behavior, fate, bioavailability, and effects. Environ. Toxicol. Chem. 27, 1825–1851.

10) C.Buzea, I.Pacheco, K. Robbie, (2007), Nanomaterials and nanoparticles: Sources and toxicity. Bio interphases 4, 17–71.

11) Q. Chaudhry, M. Scotter, J. Blackburn, B. Ross, A. Boxall, L. Castle, R. Aitken, R.Watkins, (2008), Applications and implications of nanotechnologies for the food sector. Food Addit. Contam. Pt A 25, 241–258.

12) M.Kah, K. Tiede, S.Beulke, T.Hofmann, (2013), Nanopesticides: State of knowledge, environmental fate and exposure modeling. Crit. Rev. Environ. Sci. Technol. 43, doi:10.1080/ 10643389.2012.671750.

13) Y. Bahari M, Mahaleh, S.K.Sadmezhaad, D.Hosseini,(2008), "NiO Nanoparticles Synthesis by Chemical Precipitation and Effect of Applied Surfactant on Distribution of Particle Size" Journal of Nanomaterials, ID-470595,1-4.

14) K. Yetisen, H. Qu, A. Manbachi, H. Butt, M. R. Dokmeci, J. P. Hinestroza, M. Skorobogatiy, A. Khademhosseini, S. H. Yun (2016), Nanotechnology in Textiles, ACS Nano, 10 (3): pp. 3042–3068.

15) A.P.S. Sawney (2008), Modern Applications of Nanotechnology in Textiles, Textile Research Journal 78(8): pp. 735.

16) M. Joshi and A. Bhattacharyya (2011), Nanotechnology: A New Route to High Performance and Functional Textiles. Textile Progress 43 (3): pp. 155-233

17) S. W. Ali, S. Rajendran and M. Joshi (2010), Modulation of size, shape and surface charge of chitosan nanoparticles with special reference to antimicrobial activity. Applied Science Letters, 3: pp. 1-9.

18) Weiss J, Takhistov P, McClements DJ. (2006), Functional materials in food nanotechnology. J Food Sci, 71: R107-16.

19) F. Hussain, M.Hojjati, M.Okamato, R.E.Gorga (2006), Polymer-matrix nanocomposites, processing, manufacturing, and application: An Overview. J Comp Mat, 40: 1511-75.

❖❖❖❖

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATIONS RESEARCH JOURNEY INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

24 APRIL 2019

SPECIAL ISSUE 182 (G)

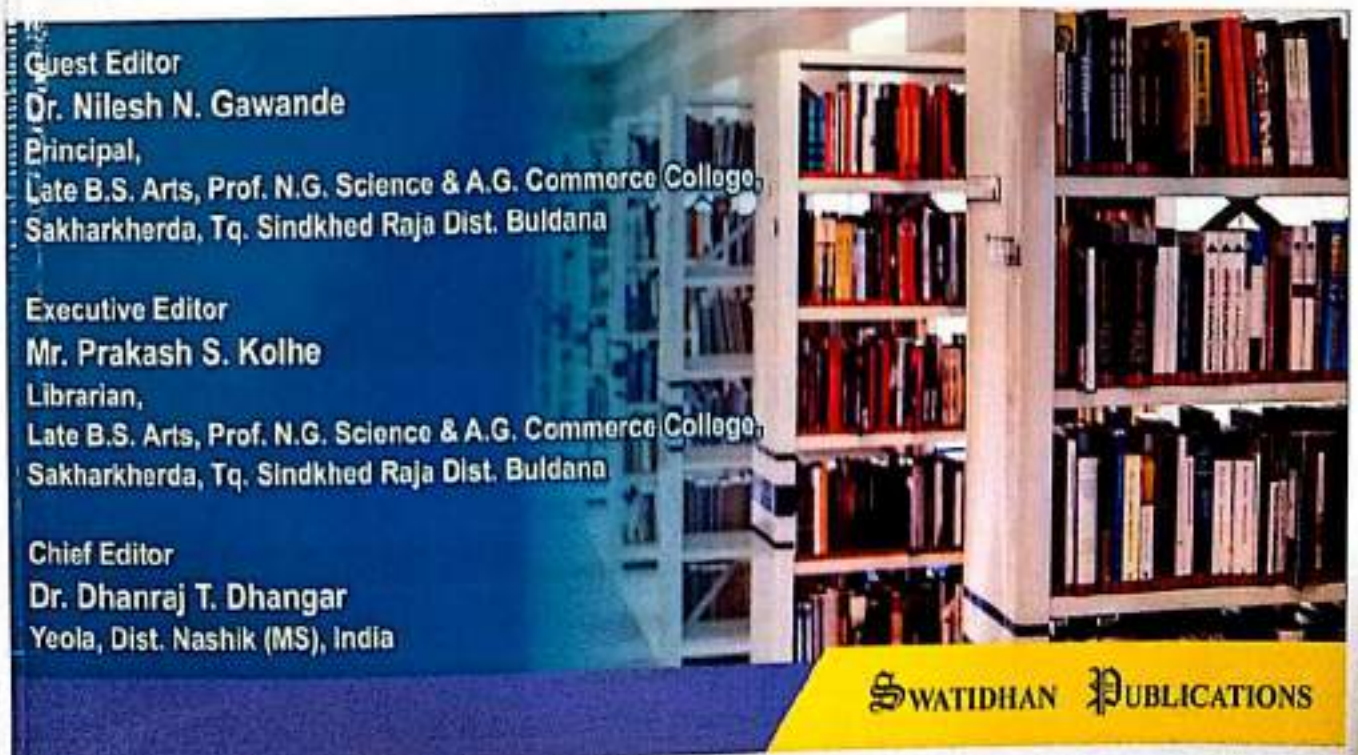
NCCLIST - 2019

National Conference

on

Contemporary Innovations in Library and Information Science, Social Science and Technology for Virtual World (NCCLIST-2019)

Contemporary Innovation in Science

Guest Editor
Dr. Nilesh N. Gawande
Principal,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana

Executive Editor
Mr. Prakash S. Kolhe
Librarian,
Late B.S. Arts, Prof. N.G. Science & A.G. Commerce College,
Sakharkherda, Tq. Sindkhed Raja Dist. Buldana

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS), India

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-2019 Special Issue – 182 (G)

Contemporary Innovation in Science

Guest Editor:
Dr. Nilesh N. Gawande
Principal,
Late B. S. Arts, Prof. N. G. Science &
A. G. Commerce College, Sakharkherda
Tq. Sindkhed Raja, Dist. Buldhana

Executive Editor:
Mr. Prakash S. Kolhe
Librarian,
Late B. S. Arts, Prof. N. G. Science &
A. G. Commerce College, Sakharkherda
Tq. Sindkhed Raja, Dist. Buldhana

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

Local Organising Committee

Dr. R. P. Zanke	Dr. M. N. Gawande	Prof. S. V. Jaunjal	Dr. S. R. Dutonde
Prof. P. S. Kolhe	Prof. S. R. Gawai	Dr. P. R. Gaikwad	Prof. G. D. Kakade
Prof. P. P. Thakare	Prof. S. S. Gawai	Dr. R. P. Kitke	Prof. A. G. Barde
Dr. P. R. Mahalle	Prof. A.S. Ghayal	Dr. C. S. Khodre	Dr. R. V. Chaurpagar
Dr. N. P. Tale	Prof. P. S. Shimbre	Prof. S. R. Nagmote	Dr. V. R. Panse
	Prof. A. G. Kulkarni	Prof. R. V. Popalghat	

Swatidhan International Publications
For Details Visit To : www.researchjourney.net
Price : Rs. 800/-

© All rights reserved with the authors & publisher

Published by :-
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhantan@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Scanned with CamScanner

23	General Overview on the E-Management of Online food Delivery Services **Mr. Rushi Panajkar & Ms. Sakshi Bang**	114
24	A Study of Cladocera Community Around Washim Region of Maharashtra, India **S. L. Nalinde and S. R. Nagmote**	117
25	The Impact of Science and Technology on Human Rights in the Current Scenario **P.B. Gomase & P. R. Mahalle**	123
26	Problems of Agricultural Labour in India **Pradip Thakare**	126
27	Phytochemical Screening, Quantitative Analysis of Primary and Secondary Metabolites of Butea Monosperma Bark **Prof. Madhuri Theng & Mr. Vishal Wayal**	129
28	Simulation of Splice and Bending Losses in Fiber Optics Technology **Prof. D. B. Bobade & Dr. C. M. Jadhao**	135
29	Nano Sponges - An Emerging Drug Delivery System **Prof. J. B. Sanap**	141
30	Nano Technology Use as Anti-Microbial Agent in Dental Infection. **Prof. Miss. M. S. Nikam**	146
31	Nano Technology with Liposomes **Prof. Miss. M. S. Nikam & Prof. Miss M.A.Theng**	149
32	Indian Herbal Drug Fights Against Cancer with Nano Technology. **Prof. Miss Meenakshi Nikam**	154
33	Nano Technology Use for Waste water Treatment . **Prof. Miss. M.S.Nikam**	158
34	Formulation & Remedies of Herbal Drugs Use in Cardiac Diseases **Prof. Miss. M. S. Nikam & Prof. Miss M.A.Theng**	162
35	Generic Versus Branded Drug **Prof. Miss.M.S.Nikam**	167
36	Response of dihydroformazes on Seed Germination and Physio-Biochemical Changes of (Wheat) Tritium Aestivum (L.) **Smita Kharkale-Bhuyar, Sudhir Bhuyar & Pratibha Agrawal**	170
37	Synthesis, Characterization and Bacterial Assay of 1-(3-Substituted Aryl Imino-4-Substituted Aryl-5-Imino-1, 2, 4- Thiadiazolidine)-3-Phenyl Thiocarbamides **U. W. Karhea and K. N. Purib**	179
38	Study of Singularities Arises in the Coupling of Monopole Field with (n+2)-Dimensional Gravitational Collapse of Vaidya Space-time **C. S. Khodre**	184
39	A Study on Prevalence of Sickle Cell Anemia in Children (0-12 Year) and their Socio Economic Status Wardha District **Kalpana Kulkarni**	193
40	Maths in Our Daily Life **Prof. Monika Thare**	201
41	Various Treatments and Uses of Tulsi **Aishwarya Ghodke * Prof. M. S.Nikam., Prof. M. A. Theng**	203

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Scanned with CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 182 (G)- Contemporary Innovation in Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
April-2019

A Study on Prevalence of Sickle Cell Anemia in Children (0-12 Year) and their Socio Economic Status Wardha District

Kalpana Kulkarni
Assistant Professor
Dept. of Home-Science,
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha (M.S.) India
ashirwad.kalpana@gmail.com
(Mb.no. 9372873782)

Abstract:

Sickle cell disease is an inherited blood disorder characterized by defective haemoglobin (a protein in red blood cells that carries oxygen to the tissues of the body). Sickle cell disease involves the red blood cells, or haemoglobin and their ability to carry oxygen. Normal haemoglobin cells are smooth, round and flexible, like the letter "O" so they can move through the vessels in our bodies easily. Sickle cell haemoglobin cells are stiff and sticky and form into the shape of a sickle, or the letter "C." when they lose their oxygen. These sickle cells tend to cluster together and cannot easily move through the blood vessels. The cluster causes a blockage and stops the movement of healthy, normal oxygen-carrying blood. This blockage is what causes the painful and damaging complications of sickle cell disease. In the present study sickle cell disease was found to be highly prevalent in the tribal population of Boudha Pardhans, Govaris and less prevalent in Banjaras , Gond ,Matang etc and absent in Kunbi,Komti thakur. The prevalence of sickle cell anaemia in Wardha district was found 8.44 %

Key words-Haemoglobin ,Sickle cell, Anemia

Introduction:

Sickle cell anaemia is a serious condition in which the red blood cells can become sickle shaped. Normal red blood cells are round and smooth. They may easily move through blood vessels to carry oxygen to all parts of the body. Sickle shape cells do not move easily through blood vessels, they are stiff and sticky, and tend to form clumps and get stuck in blood vessels. The clumps of sickle cells block blood flow in the blood vessels to the limbs and organs. Blocked blood vessels can cause pain, serious infections and organ damage.

As per DMER draft proposal of June 2008 sickle cell disease control program is implemented in 19 high prevalence districts in phase wise manner by NHRM since 2008. In phase II in 2009-10 is implemented in Wardha district.

The ignorance about the disease, which affects a large chunk of population of the region, may prove costly in the long run, declared many NGOs working in the health sector. The sickle cell association Nagpur (SCAN) has teamed up with sickle cell disease international organisation (SCDIO) and put forth a demand to the state government to act out strict regulations of screening and managing the disease. Despite the first case of SCD being detected in 1952 in the city, are no policies framed by the government. The health services related to the defect are being made available in a random and organised manner.

World over efforts are being made to tackle the disease through various strategies, but India, where the incidence of the disease is very high, little is being done to handle this genetic disease which if not controlled now could take a very severe form in future as it has already spread to

Scanned with CamScanner

almost all sections of society and communities and is no longer a tribal or a 'lower caste disease. So here in this project an attempt is made to study the prevalence of sickle cell anaemia and proposed few suggestions and wish that the government acts on them soon.

Objectives of The Study Were As Follows:

- Survey will be carried out to find the sickle cell anemia unit in government hospital in Wardha to investigate the case(investigation will be done with the help of physician)
- Survey will be carried out to find out if there is any sickle cell anemia unit in of the private hospital in Wardha.
- To examine the pregnant women visiting the centers for SCA with the help of hematologist.
- To examine hemoglobin status of sickler and non-sickler children.
- A comparative study will be done in children (0-12 yrs) with sickle cell anemia and normal children to study the effect on general physical growth of children.
- Assessment of socioeconomic status will be done ,observation regarding housing condition of sicklers will be studied.

Methodology:

Selection of study area and research design:

The present study has been undertaken in purposively selected Wardha district in Vidarbha region of Maharashtra State. The emphasis in the study was on prevalence of sickle cell anemia hence an exploratory design of research was adopted in the present investigation.

Method of sampling and selection of sample:

The study was related to the prevalence of sickle cell anemia hence for the purpose of study different villages of Wardha were considered. The villages namely Hinganghat, Dahegaon, Samudrapur , Girad, Sindi Meghe,Nachangaon etc were selected from Wardha District. For the purpose of study a sample of 225 children in the age group of 0-12 years were taken as respondent from different villages.

Preparation of tools of data collection and collection of data:

For collection of facts pertinent to the study objectives the data collection tools namely, questionnaire and observation schedules were developed. The questionnaire included the questions related to age, education, occupation, family income, family type, family size, and food habits

Clinical observation is a most essential part of all nutritional survey, having direct bearing over the nutritional status of an individual. The clinical observation included the examination of eyes, skin, lips, teeth, tongue, blood pressure etc. to find out symptoms of sca. The clinical examinations of all these parameters for all selected individuals were taken and data were recorded.

Biochemical Investigation:

was undertaken to ascertain Hemoglobin level of the sample and to study the prevalence of anemia due to deficiency of iron. For determining the level of Hemoglobin content observation of tongue and nail was undertaken. In addition the Hemoglobin content in blood was recorded.

Scanned with CamScanner

The collected data was tabulated and frequencies and Percentages in each class were worked out, proper statistical tests used for interpretation and drawing results.

Results and Discussion

Age wise distribution of individual

Table 1.1 provides data pertaining age of individuals tested. In formation in the table indicates that 13.34% (31) individuals belonged to age group 0 to 3 years, 29.37% (66) individuals belonged to 4 to 6 years, 23.55% (53) individuals belonged to age group 7 to 9 years whereas, 33.34% (75) individuals belonged to age group 10 to 12 years .

Age wise distribution of individuals tested for prevalence of SCA **Table 1.1**

Age group	Frequency	Percent	Cumulative Percent
0 to 3 Years	31	13.34	13.34
4 to 6 Years	66	29.37	42.71
7 to 9 Years	53	23.55	66.26
10 to 12 Years	75	33.34	100
Total	225	100.0	

It may be concluded from the study results that Individuals of all age groups in the study region are tested for prevalence of sickle cell disease.

Family Members -

Table 1.2.shows information regarding number of family members of individuals tested for prevalence of SCA. Data indicates that 19.11% (43) respondents have 1 to 3 members in their family, 75.55% (170) individuals have 4 to 6 members in their family, whereas 5.34% (12) individuals have more than 6 members in their family .

Table 1.2: Number of family members of individuals tested for prevalence of SCA

No. of Family Members	Frequency	Percent	Cumulative Percent
1 to 3	43	19.11	19.11
4 to 6	170	75.55	94.66
more than 6	12	5.34	100
Total	**225**	**100**	

Hence, it may be concluded from the study result that majority of individuals tested for prevalence of SCA have 4 to 6 members in their family.

occupation of parents

Table 1.3 provides information regarding occupation of parents of individuals tested for SCA in study area. Information in the table indicates that 38.7% parents of individuals tested are on daily wages, 21.78% were household workers, 18.22%individuals were farmer by occupation, 0.4% (2) individuals cobbler, whereas 4.8% were teacher, carpenter, blacksmith. However 16.44% were related to other occupations. **Table** provides information regarding occupation of parents of individuals tested for SCA in study area.

Occupation	Frequency	Percent	Cumulative Percent

Scanned with CamScanner

Farmer	41	18.22	18.22
Daily wages	87	38.67	56.89
Carpenter	6	2.67	59.56
Cobbler	2	0.89	60.45
Blacksmith	1	0.45	60.9
Household work	49	21.78	82.68
Teacher	2	0.89	83.57
Other	37	16.44	100.0
Total	**225**	**100**	

It may be concluded from the study results that individuals related to the agriculture occupation in the study area.

Monthly income of parents of individuals tested for prevalence of sca in study area

Table 1.4shows information pertaining monthly income of parents of tested individuals in study area. It is recorded that monthly income of parents ranges from Rs. 2000 to 5000. 56.45% individuals had their monthly income between Rs. 2001 to 5000, 59% individuals had monthly income between than Rs. 5001 to 10000 and 8.45% individuals had monthly income less than Rs. 2000, however 0.89% individuals had monthly income more than Rs. 15000 . Data indicated that high percentage of individuals in the study area belonging to a lower middle income groups (Rs. 2000 to 5000 and Rs. 5001 to 10000).

Table 1.4shows information pertaining monthly income of parents of tested individuals in study area.

Monthly Income	Frequency	Percent	Cumulative Percent
Less than Rs. 2000	19	8.45	8.45
Rs. 2000 to 5000	127	56.45	64.9
Rs. 5001 to 10000	59	26.23	91.11
Rs. 10001 to 15000	18	8	99.11
More than Rs.15000	2	0.89	100.0
Total	**225**	**100**	

It may be concluded from the study result that individuals of all income groups are prone to sickle cell anaemia but prominently in the income group of 2001 to 5000

Food Habit of Male and Female tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area Information pertaining food habit of male and female individual is shown in **Table 1.7**. It was observed that 41.3 % (93) individuals were vegetarian whereas. 58.7% (132) individuals were non-vegetarian . Food Habit of Male and Female tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area **Table 1.7**

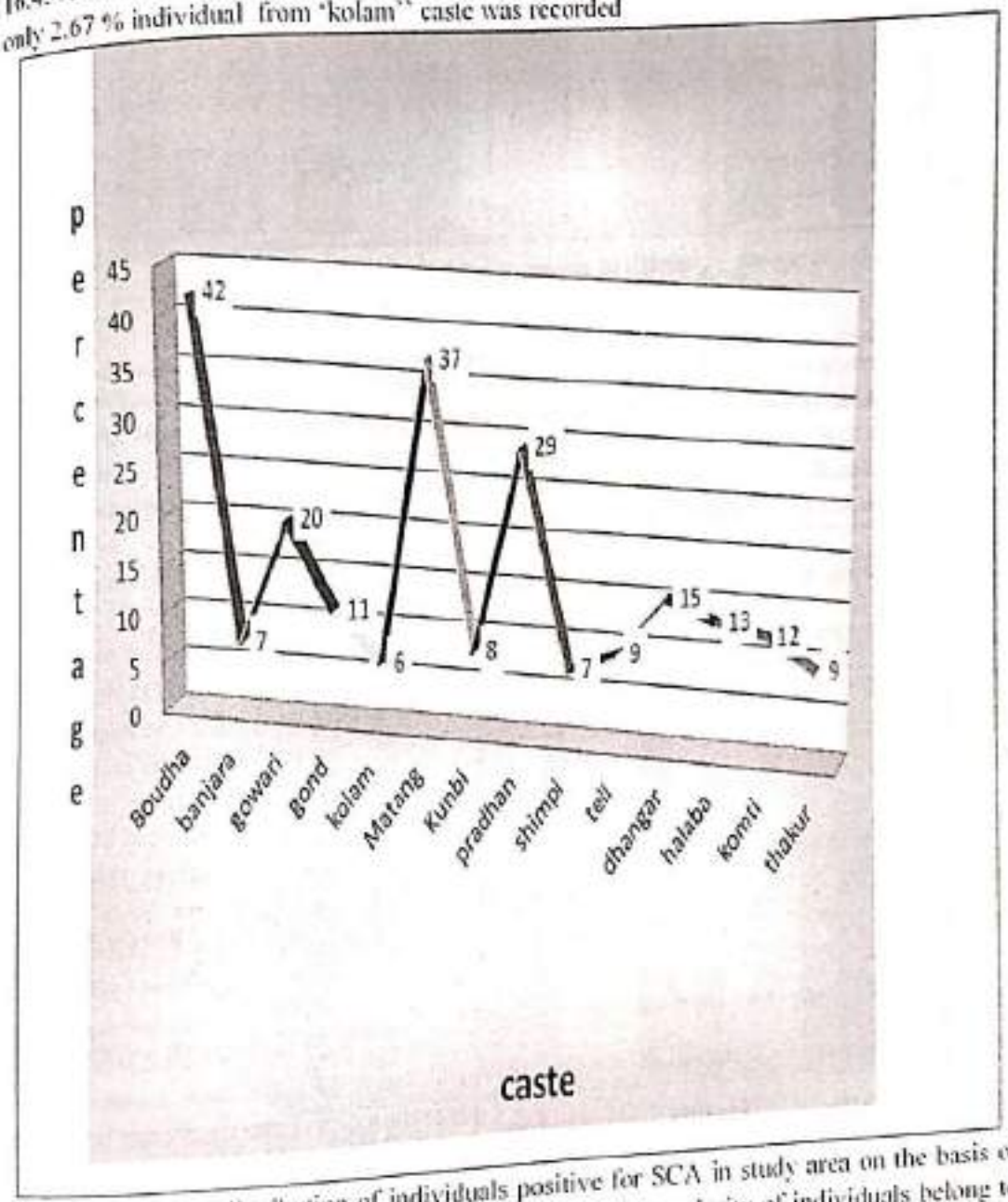
Food Habits	Frequency	Percent
Vegetarian	93	41.3
Non-vegetarian	132	58.7
Total	**225**	**100.0**

It was revealed from the data that significantly high percentage of individuals is

Scanned with CamScanner

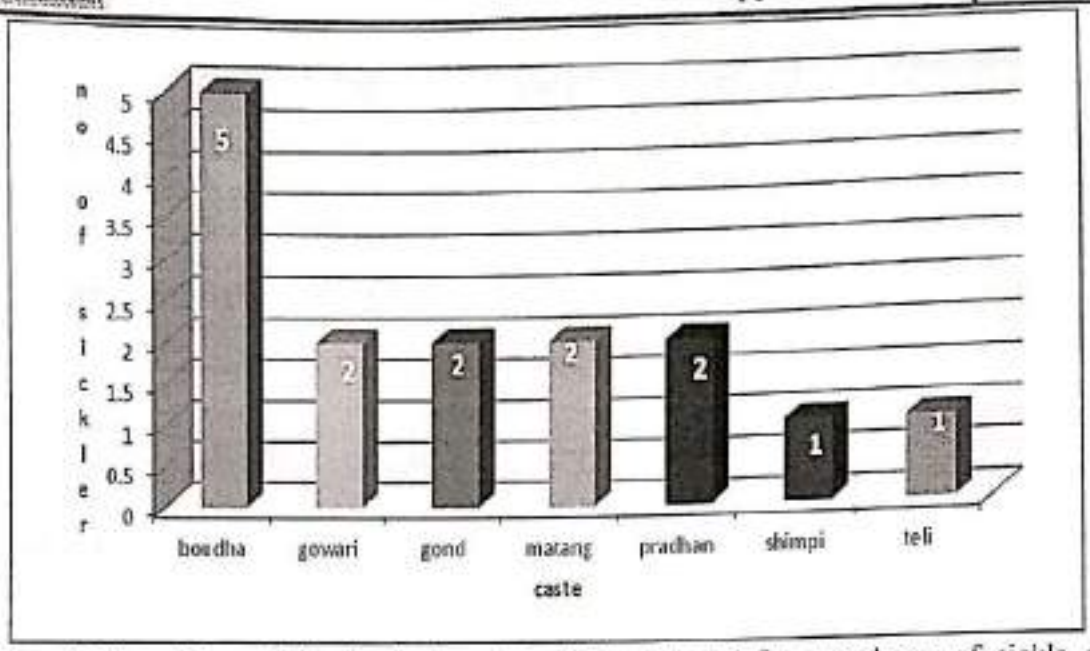
non vegetarian. It may be concluded from the study result that majority of individuals in study area are non vegetarian.

Graph 1.5 indicates distribution of individuals tested for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table majority of individuals belong to 'boudha' caste 18.66%, individuals from 'matang' and 'pradhan' caste were recorded 16.45% and 12.89 % respectively. Furthermore 8.89 %individuals of 'gowari" caste ,however only 2.67 % individual from 'kolam'' caste was recorded

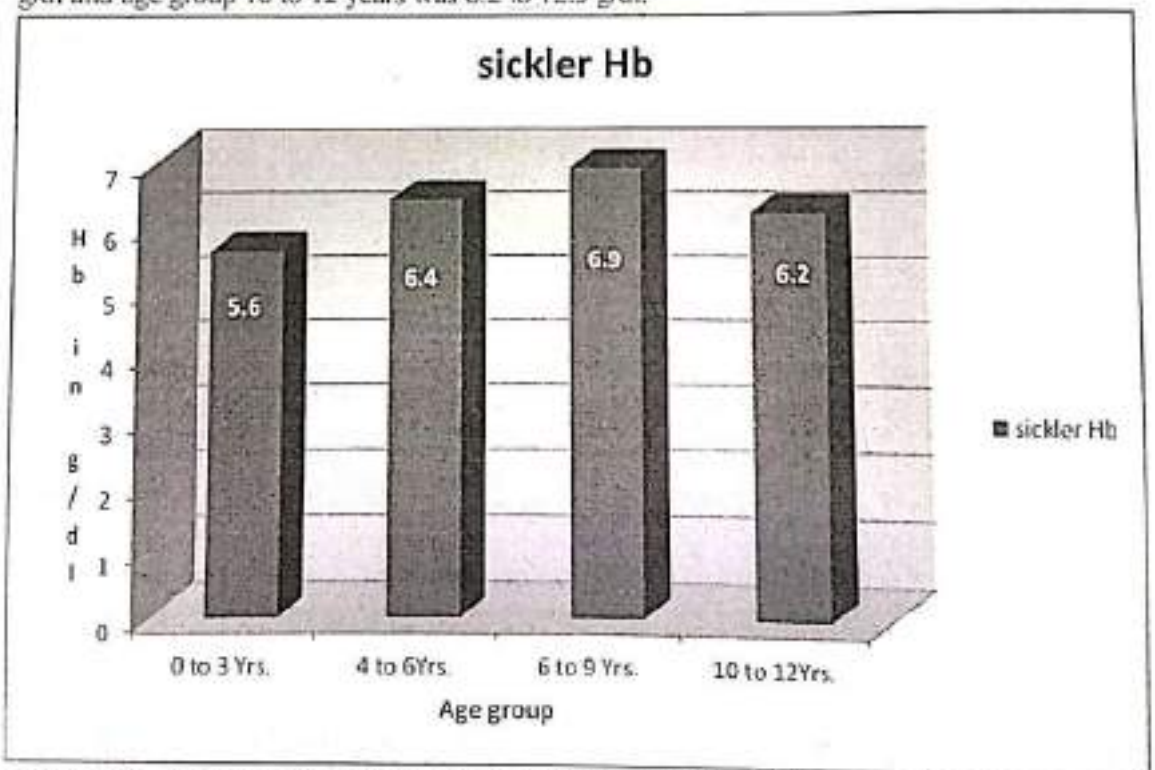

Graph 1.6 indicates distribution of individuals positive for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table majority of individuals belong to 'boudha' caste 2.67%, individuals from 'matang' and 'pradhan' caste were recorded 1.77 % and 1.33 % respectively. Furthermore 0.8 %individuals of 'gowari' caste ,however only 0.4 % individual from 'banjara,gond,shimpi,teli' caste was recorded. And no cases of sea are notice in kolam,kunbi,dhangar,halaba,komti,thakur..

Scanned with CamScanner

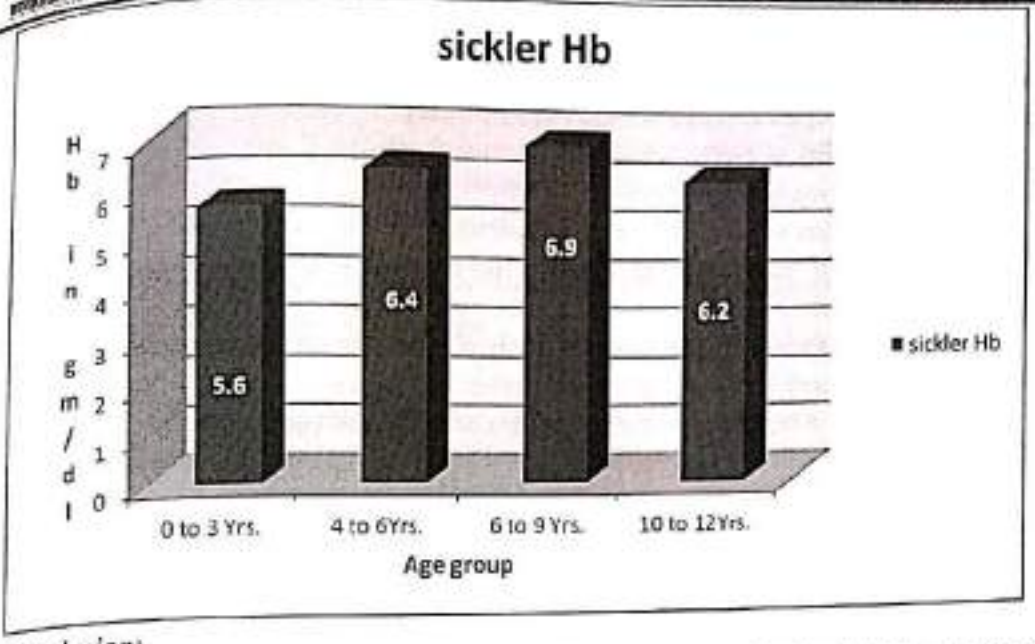

Graph1.8 : Haemoglobin level of male individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area **Graph** provides information regarding the mean haemoglobin level of males of different age groups. Data shows that range of haemoglobin level in males of age groups 0 to 3 yrs was 5.6 to 12g/dl. 4 to 6 yrs was 6.4 to 12.1 g/dl. 7 to 9 yrs. was 6.9 to 12.2 g/dl and age group 10 to 12 years was 6.2 to 12.3 g/dl.

Graph 1.9: Haemoglobin level of female individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area provides information regarding the mean haemoglobin level of females of different age groups. Data shows that range of haemoglobin level in females of age groups 0 to 3 yrs was 7.4 to 12 g/dl. 4 to 6 yrs was 6.2 to 12.1g/dl. 7 to 9 yrs. was 5.2 to 12.1 g/dl and age group 10 to 12 years was 6.2 to 12.3 g/dl.

Scanned with CamScanner

Conclusion:

The present study is a small attempt to find out the magnitude of sickle cell disorders in population of Wardhar District, Maharashtra. In the present study sickle cell disease was found to be highly prevalent in the tribal population of Boudha , Pardhans. Govaris and less prevalent in Banjaras , Gond ,Matang etc and absent in Kunbi,Komti thakur. The prevalence of sickle cell anaemia in Wardha district was found 8:44%.

The conclusion that emerges from the present investigation are that majority of individuals tested for prevalence of SCA have 4 to 6 members in their family. prevalence of SCA may be observed in individuals belonging to joint family as well nuclear family educational qualification of individuals tested for sickle cell anemia is very low. however education is important to understand the disease and awareness about the disease individuals of all income groups are prone to sickle cell anemia but prominently in the income group of 2001 to 5000 majority of individuals in study area are non vegetarian.

BMI values were also found to be significantly lower among the male and female children than the normal children. Age wise distribution of different anthropometric measurements showed significant decreased mean values of all the measurements. In the present study. it has been shown that as a group, children with sickle cell disease weigh less and are shorter than the comparable normal controls.

Individuals suffering from sickle cell anemia have shown symptoms like jaundice, severe pain in stomach, arm, legs and stroke, insomnia, infection. Symptoms of paleness, restlessness, fatigue and rapid heart rate is also noticeable.

Females found positive for sickle cell anemia recorded very low levels of haemoglobin female suffering sickle cell anemia in the study area are hemoglobin deficient. Male suffering SCA in the study area is haemoglobin deficient. Females of all age groups suffering from sickle cell anemia shows decreased systolic blood pressure than non sickler females. The males of all age groups suffering from sickle cell anemia shows decreased systolic blood pressure than non sickler males.

Scanned with CamScanner

Recommendations:

- Establishment of 'Day care centers.'
- Significant proportion of PHC centers.
- Easy availability of medicines at cheaper rate.
- Time concession in board exam to sicklers.
- Pregnant mother to counsel for early registration & prenatal diagnosis.
- To check their 'stickling' status before marriage to avoid further spread of the disease.
- Arrange meetings & testing camps for Schools, Collages & Ashram School
- Demands screening of every pregnant mother as a policy.
- Enactment of a separate law for the welfare of sickle cell patients.
- To set up a sickle cell control organization and a dedicated sickle cell research institute at state level (Vidarbha in Nagpur).

References

- Mukherjee MB, Gangakhedkar RR. Physical growth of children with sickle cell disease. Indian J Hum Genet. 2004;10:70–2.
- Deshmukh P, Garg BS, Garg N, Prajapati NC, Bharambe MS. Prevalence of sickle cell disorders in rural Wardha. Indian J Community Med. 2006;31:26–7.
- WHO Child Growth Standards: Methods and development: Length/height-for-age, weight-for-age, weight-for-length, weight-for-height and body mass index-for-age. Geneva: World Health Organization; 2006. p. 312.
- Mohanty D, Mukherjee MB, Colah RB, Wadia M, Ghosh K, Chottray GP, et al. Iron deficiency anemia in sickle cell disorders in India. Indian J Med Res. 2008;127:371
- Italia K, Jain D, Gattani S, Jijina F, Nadkarni A, Sawant P, et al. Hydroxyurea in sickle cell disease — A study of clinico-pharmacological efficacy in the Indian haplotype. Blood Cells Mol Dis. 2009;42:25-31.
- Hyacinth HI, Gee BE, Hibbert JM. The role of nutrition in sickle cell disease. Nutr Metab Insights. 2010;3:57–67.
- Zade V.S., Chede S., Thakare V.G., Warghat N.W. The prevalence of sickle cell disease phenotypes and sickle cell gene frequency in some tribals of Melghat forest region of Amravati, Maharashtra (India). Bioscience Biotech Res Comm., 4(1). 2011.70- 73.

Scanned with CamSca

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 157 • March 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

... आयोजक ...

हिंदी विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

– विशेष संपादक –

डॉ. संजय धोटे

– मुख्य संपादक –

डॉ. धनराज धनगर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Scanned with CamScanner

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 137 : पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

Environment Education and Role of Teacher Our Environment Our Life

Dr. Sarita. R Vishawakarma

Abstract :

India is developing country. Here we are developing with such intensity, but on one side we are also making a ath of decline. If present situation is seen pure air water, food stuff etc. Gradually decreasing.

The reason for all these problem is our environment which is going to be quite unbalanced.

If we have the environment then we have nothing else to do without the environment. The human body is made of five elements fire, **Water, Air , Earth, and Sky,** if there is any kind of unbalance in these five elements. So it is definitely our unbalance. It is the duty of every Citizen of the country to protect our environment.

Introduction :

Environment Science is an interdisciplinary academic field that integrates physical, biological and information science. The environment is made up of words and cover words. The cover around the cover can cover anything inside the cover of the four sides. Belongs to the environment.The topics of that. The effort of studying this cover can be possible with the help. They all under the environment science. As the name of the environment comes as a crust. The birds come to mind in the form of water, soil, desert, mountain, etc. Even more accurate expression of the characters, the speech. The effect the variation of moisture, the formation of substances etc. and the biological effect can be done in the same way as the soil organisms also belong part of the body. Thus in nature anything will be reflected to us. Instead, water, matter, plant and creature all form environment.

What is environment problem :

The environment problem like global warming, acid rain, air pollution, urban sprawl, waste disposal, ozone layer depletion, water pollution, climate change and many more affect every human, animal and nation on this planet.

We have a collection of project ideas that cover a number of issues to the natural environment.

Green Power
Rainwater Harvesting
Energy Conservation
Recycling
Pollution
Soil Quality
Greenhouse effect
Climate change

Object :

1. Study of awareness of students in environment protection.
2. Study of awareness of teaches in environment protection.
3. Which positive steps are being taken to preserve the environment.

Environment Education : is a process that allows individuals to explore environmental issues engage in problem solving and take action to improve the Environmental . As a result, individuals develop a deep understanding of environmental issues and have the skills to make informed and responsible decisions.

The following 10 role are a sampling of the many ways Teacher can contribute to their school's success.

Resource Provide. Teacher helps their colleagues by sharing instructional resources.....

1. Instructional Specialist
2. Curriculum Specialist
3. Classroom Supporter
4. Learning Facilitator
5. Mentor
6. School Leader
7. Data Coach

Role of the Teacher :

Beyond that teacher serve many other roles in the classroom. Teachers set the tone of their classroom, build a warm environment, mentor and nurture

Students, become role models, and listen and look for signs of trouble. The most common role, teacher knowledge to childrer..

The role of parent's environmental education is very important. They need to be consulted and involved in the total curriculum transaction. Their basic role to provide help and support to institutions in activities involving both teacher and students.

Environmental Protection Act :

Various dimensions of the environmental have been kept in the periphery since the British era. Although, during British rule Section 268, 290, 291, 426, 430, 431. 432, of the Indian Penal Code 1860 are details of environmental facts and Section 277 is related to water pollution and 278 air pollution. During Act, 1927, emphasizes the importance of classifying forests and protection of other wildlife. India is among the few selected countries of the world. In whose constitution there is a clear statement of the country's rich wildlife. The State is expected to be in Article 48 (A) of the

Printed by: PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

ISSN: 2455-3174
March 2019

stitution. That he will take care of the conservation improvement of the environmental and the tection of the country's forests and wildlife. In Article 1(G) of the Constitution every citizen is also expected protect these lakes, including the

Rivers and wildlife, as the basic duty of their wn, and will have compassion for the living beings. Environment (Protection) Act 1986 Environment protection and Improvement to make topics accessible to the nation's human.

Environment protections international :

1. 14th June 1972 in Stockholm, as a symposium was organized. Countries participated and prepared for 150 aviation plans, 5th **June World Environment Day** was announced .
2. 1982 the United Nations in Nebbi.
3. 1985 the agreement was signed in Vienna where agreement was made without reducing emissions of the depleting elements of the ozone passed in 1987.
4. 3rd June 1982 the United Nation organized Earth Summit at Rio-D-Geneiro Summit, in which six points such as emissions of green house gases, forests, public resources, technology handling, finance degradation were discussed.
5. 2nd August 2008 , in which India is also involved. A special conference on Climate Change in Copenhagen, Denmark's capital, is being organized from December to 18 2009. Which includes 192 countries. Efforts to nationalize the nation at the national level.

Reference By :

1. www.quora.com
2. staff.um.edu.mt
3. www.un.org
4. https://dictionary.cambridge.org
5. India Today Sept 2017
6. Lakshy Nov 2018

Scanned with CamScanner

Online
Open Access
Peer Reviewed
Four Monthly Journal

IJRSSIS

Vol-VII, Issue (1), Jan 2019 : 01- 06

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE & INFORMATION STUDIES
ISSN 2347 – 8268

SOUVENIR

One Day National Conference on
Entrepreneurial Skills Enhancement in Textile & Fashion, Home Science and Science

15th December, 2018

Golden Jubilee Celebration

Organised by

Department of Home Science
YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA
Reaccredited with B++ Grade by NAAC

Scanned with CamScanner

Sr. No	Title Of Paper	AUTHOR	PAGE NO.
42.	Government's Initiative In Promoting Entrepreneurship: An Overview Of Msme Loan Scheme V/S Pradhan Mantri Mudra Yojana (Pmmy)	Dr. Atul R. Sidurkar	157
43.	An Overview Of Challenges Faced By Women Entrepreneurs In The Field Of Fashion & Textile & Strategies To Succeed.	Dr. Sayali Pande Dr. Rajshree Bapat	161
44.	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात स्वयंसहाय्यता बचत गटाने योगदान	श्रीमती कांचन इंगोले	165
45.	Role Of Ngo's And Government In Entrepreneurships Of Textile	Ms. Meghna P. Polkat	168
46.	भंडारा जिल्हातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीचा त्यांच्या शैक्षणिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास	स्मिता रामकृष्ण गजभिये	172
47.	Study Of Physics In Achieving Entrepreneurship Development	J. D. Punde	175
48.	महिला सक्षमीकरण आणि महिलांनी बचत गटामार्फत स्थापन केलेले विविध उद्योग	कु. नमिता मोतिरामजी कावलकर	178
49.	The Role Of Women Entrepreneurship In Fashion Industry	Dr.Neeta A. Tiwade	181
50.	Adolescent Health: Present Status And Challenges In India.	Dr Jyoti S Ramteke	184
51.	महिला उद्योजकता संधी आणि आव्हाने	डॉ. रोहिणी दि. मेश्राम	190
52.	महिला उद्योजकाचे कौशल्य आणि महीला सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. सुमता वा. घोडे	194
53.	Women Empowerment Through Micro Finance	Pro Prerana Ratnaparkhi	197
54.	Women Empowerment Skills Role Of Women And Child Development Department.	Dr.Sarita Vishwakarma	201
55.	Banjara Costume In Vidharbha	Vandana B Wankhede Shital Rathod	204
56.	आधुनिक काळातील फॅशन शो व प्रदर्शनाचा फॅशनच्या व्यवसाय विकास वर होणारा परीणाम	डॉ. वि. एन. कन्नाके	212
57.	महिला उद्योजक, आव्हाने आणि संधी, एक अध्ययन	प्रा. डॉ. अंजली रामराव हुमने	215

Scanned with CamScanner

IJRSSIS Vol. VII, Issue (1), January 2019 : 01- 06 ISSN 2347 – 5268
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659113(N)
www.vmsindia.org

WOMEN EMPOWERMENT SKILLS

ROLE OF WOMEN AND CHILD DEVELOPMENT DEPARTMENT.

Dr. Sarita Vishwakarma
Assistant Professor Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Mail id- sarita4167@gmail.com Mobile No-7387630397

ABSTRACT :
It goes beyond doubts and proven several times that women have more energy reserves and are more sincere entrepreneurs . Now world has accepted dominance of their entrepreneurial skills and is now widely accepted across the globe .They outcome as major source of business potential energy. However these are not the source of lifetime and these entrepreneurial skills may easily be undervalued and sometimes may become obsolete. Because of these circumstances, we (women) as an entrepreneur must find different ways how to prove your capacity at various points of time as to say to continuously fill the tank with water
Empowerment of Women - Women as a separate target group, account for 407.8 Million (including girl children) as per the 1991 census and constitute 48.1 % of the country total population.
Women Empowerment - According to the provisions of the constitution of India, it is a legal point to grant equality to women in the society in all spheres just like male. The Department of Women and child Development functions with the aim to provide proper development of the women and child in India. Since ancient times Women are given a top place in society however they were not empowered enough to participate in all areas. They need to be strong, aware and alert. And not miss any chance that they come across for their growth and development. Empowering women is the main motto of the development department because an empowered mother in family will give the nation better citizens in times to come.

Keywords - Women entrepreneurial skills, Opportunities, Women Empowerment.

Introduction - Entrepreneurship is individual's ability to turn ideas into action. It includes creativity, innovation and risk-taking, as well as the ability to plan and manage projects in order to achieve objectives"1 Fostering entrepreneurial spirit supports the creation of new firms and also better business growth.

Why Women are losing entrepreneurial skill?

The state of losing entrepreneurial skills is logical because of the following things.

Time frame of entrepreneurial skills - All skills is designed for a specific time frame.

Scientific progress - Science is developing so fast that one cannot follow it easily today. The scientific research and discoveries impacts us as well as the global trends. It affects everyone in personally as well as professionally.

Development of new technology - With the development of science, there is the fast development of new technology. So many changes of new technology are changing our lives every day.

Competitors - There is no profession without competition .One has to learn to cope with it.

Entrepreneurship skills -

Inner Discipline
Ability to take Risk
Innovative
Change
Oriented

Technical skills -

Operations (Specific to Industry)
Communications
Research and development

Management Skills -

Planning
Timely Decision- Making
Motivational qualities
Marketing skills
Good Financial management

Entrepreneurial skills to Succeed -

Road to success by

1. Communication - 90%
2. Reading - 86%
3. Proper calculations - 79%
4. Teamwork - 77%
5. Good Written communication - 75%
6. Logic - 74%
7. Involment of Science - 58%
8. Physical strength Athletic - 25%
9. Musical touch- 24%
10. lave for Art - 23%

Characteristics of Entrepreneur -

- Confidence
- Risk (calculated)
- Self confident
- Positive attitude
- Persuasive behavior

Competition

- Competitive spirit (fair)

Scanned with CamScanner

- Takes initiative
- Goal-driven

Drive -

- Highly Motivated
- High energy
- Determined
- Persevering

Flexibility -

- Flexible
- Adaptive
- Change is an opportunity
- Tolerates ambiguity

Core Values -

- Trustworthy
- Honest

Problem Solving -

- Problem solver
- Creative
- Innovative
- Imaginative
- Learns from failure

To be successful entrepreneur one must have :-

1. The ability to manage Money
2. The ability to manage Raise money
3. The ability to be Productive
4. The ability to make Entrepreneur friends
5. The ability to identify strengths and weaknesses
6. The ability to hire effective people.

Object of Women and Child Development Department-

1. To improve health and nutrition level of 0 to 06 years old children.
2. To improve nutrition level of adolescent girls, pregnant and lactating women.
3. To change the existing mind set about women in the society.
4. To protect rights of women according to the provision in the acts and constitution of India.
5. To empower women of backward classes of society by making them self dependent economically.
6. To ensure that the relevance of Gender Equity.
7. To take up Activities regarding welfare of need women and children in the state.

- **Some important Women Empowerment Schemes-**

1. Beti Bachao Beti Podhao Scheme.
2. Pradhan Mantri Matra Vandana Yojana
3. Scheme for Adolescent Girls
4. Pradhan Mantri Mahila Shakti Kendra Scheme
5. National Creche Scheme
6. Rastriya Mahila Kosh
7. Swadhar Greh
8. Ujjawala a Comprehensive Scheme
9. Working women hostels for ensuring safe accommodation for women working away from their place of residence.
10. Women Helpline
11. Gender Budgeting Scheme.

For Child Development

1. Integrated Child Development Services
2. Integrated Child Protection Services
3. Nation Nutrition Mission

Services rendered by Women and Child Development Department for the Women Empowerment

Day care centers –

Definition Day Care - Refers to the care provide for infants and toddlers, preschoolers, and school aged children, either in their own homes, in the home of a relative or other caregiver, or in a center based facility.

The purpose of Somerset Day Care Center, Out purpose is to provide, our parents in the community, a health happy environment where children may have the opportunity to explore and develop their own unique individual while helping to for a happier adjustment in to Kindergarten.

Old Age home- If elders want to receive respect from others, with respect just like anyone else. That is one of the main way of earning respect. In traditional societies, elders often feel entitled to treat younger people without respect.

Counseling Centers-

Definition Counseling Center- They have always been –people who listen to other and help them resolve difficulties- but the word counselor has been misused over the years by connecting it with descriptive adjectives to promote products. thus, one hears of carpet counselors, color coordination counselors, pest control counselors, financial counselors and so on. There counselors are mostly glorified salespersons or advice givers.

Other Services - Health and Family Welfare program ,Nutrition , Education and Training , Work and Employment ,Decision Making , poverty Alleviation, Care and Protection , Environment, Science and Technology, Media and Communication , Violence against Women, Gender Sensitization , Legislative Support.

Conclusion - Women and children, who represent more than two third **67.7%** of the country total population, constitute the most

Scanned with CamScanner

important target groups in the context of the present day developmental planning.

To organize women into **Self Help Group** and thus mark the beginning of a major process of empowering women.

To ensure and equal access to education for women and girls through the commitments of the **Special Action Plan of 1998**.

To adopt a special strategy of **"Women Component Plan"** 30% of fund flow to women from other developmental sectors.

To increase access to credit through setting up of a **"Development Bank for Women Entrepreneurs in small** and tiny sectors.

Thus we find that the Women and Child Development Department- has an important and accountable role to empower the Women who contribute to around 50 % of our population.

Reference -

1. Planningcommission.nic.in>fiveyr> vol2
2. www.centralsiainstitute. org
3. www.wcd.gujarat.gov.in> Objectives
4. wcd.nic.in> women development> natio
5. Counseling A Comprehensive Profession – Samue T. Gladding Page No -04

Scanned with CamScanner

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Part - XII January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc.(Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF PART - XII

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Application and Uses of Information Communication Technology (ICT) in Academic Libraries **Prof. Vandana S. Gawande (Hiwase)**	1-5
2	Users Survey of Mobile Library of Nagar Wachanalaya Yavatmal **Miss. Sangeeta Laxman Shinde**	6-9
3	ICT in Academic Library & Library Software **Dr. Hemkant M. Chaudhari**	10-17
4	Impact of Digital Environment on Academic Libraries **Sudhir P. Narkhede**	18-23
5	MOOC: A New Platform for Online Learners **Dr. Atul R. Sidurkar**	24-26
6	NODLINET: An E-Learning Initiative of IGNOU **Dr. Nilesh V. Gore**	27-31
7	Revolution of Digital Libraries in Indian Higher Education and Participative Role of Academic Libraries **G. J. Rode**	32-37
8	Role of Information Technology in Academic Libraries **Dr. Smt. Awachar S. S.**	38-42
9	Role of ICT in Academic Library **Dr. Pratibha Laxman Warade**	43-47
10	Role of NDL-India in Academic Library **Mr. Manoj P. Waghmare**	48-54
11	Role of Librarian in Digital Library **Dr. Ravikant N. Mahindkar**	55-60
12	Role of ICT in Academic Libraries **Mr. Arvind A. Bhagat** **Mrs Pradnya A. Bhagat**	61-64
13	Use of Information Sources in Teaching Learing Process **Ms. Kalpana Laxmanrao Murade**	65-74

5. MOOC: A New Platform for Online Learners

Dr. Atul R. Sidurkar
HoD. Library & Information Centre, Yeshwnat Mahavidyalaya, Wardha 442001 (M.S.)

Abstract

We are living in the age of information explosion. On every passage of time, new information is being generated. We need to accomplish the new information and update or modify our previously accumulated information with the new information. With the advent of new technology, it is now become very easy to do so. Internet is playing a vital role in updating our knowledge [1]. Massive Open Online Open Courses (MOOC) and Educational Resources (OER) are freely available resources which are available in the world web. Anyone who wants to upgrade knowledge can utilize these resources and keep oneself updated with the latest information. These resources are very useful for the people who are engaged in Teaching-Learning environment.

Keyword:- *MOOC, OER, Swayam, content, XMOOC,CMOOC*

Introduction

Massive online Open Resources (MOOC) started by MIT in 2002 as Open Course for their learner. Massive online Open Resources are the online courses that are freely available online for everyone; whether you are an instructor, student or self-learner. MOOC include: full course which comprise of course modules, syllabi, lecturers, home work assignments, quizzes, lab and classroom activities, pedagogical materials, games simulations, and many more resources in digital media from around the world. MOOC is made available in many platform by WizIQ, Open2Study, Udemy, edx, Uadacity, Coursera, Swayam, etc. Through this platform one can pursue course form the premium institute of the world like Havard, Stanford, MIT, IIT, IIM, etc.

The acrostics of Open Online Open Courses (MOOC)

1. **Massive: -** MOOC offer variety of courses for the learner in large number. One can find courses from 9th Class to PG level.
2. **Open:-** The MOOC is open to the all the learner across the world. Anyone who want to pursue the course can enroll for the MOOC Course.

CMOOC generally is a web base linking; it doesn't focus on particular curriculum, assessment, etc.

Government Initiatives :- Under MHRD and UGC many MOOC courses has been contributed by Consortia of Education Commission(CEC) , NPTEL, IGNOU, NCERT, IIM, NIOS, IIT, Central Universities and other top private institute under SWAYAM Platform. SWAYAM stands for Study Webs of Active –Learning for Young Aspiring Minds .Approximately 2000 courses are available under SWAYAM platform and 250 courses are currently available for enrollment. These courses has E-Tutorial, Audio-Visual resources, Case Study, Research , self Assessment and Computer based evaluation. They are also offering credit point system which allows to earn credit points and further these credit points can be transferred between Institution and University. SWYAM is prepared with the partnership with Microsoft. It support the open and distance education methods of learning [2].

Conclusion

India is the third largest education system of the world but, till now India could not produce a world class institute which rank among the top hundred institute of the world. Amid the advent of new technologies, like Internet of Things, Big Data, Augmented Reality, MOOC under SWAYAM platform emerged as a significant platform, which offers varieties of courses designed by the experts. They support skill oriented and life learning facilities which emphasis on practical knowledge and hand on training. It will certainly take up Indian education system to the new height in future.

References

1. Sidurkar A.R (2019). Open Educational Resources: A Tool for Online Learners. Scholar Impact
2. https://swayam.gov.in/courses/5307-curriculum-designing-and-e-content-development

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Part - V January - March - 2019

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF PART - V

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Use of Search Engine: A User Study with Reference to RTM University Affiliated College in Wardha District **Dr. A. R. Sidurkar**	79-84
14	Digital Identity **Megharani R. Chittyal**	85-88
15	3d Game-Based Learning System for Improving Learning Achievements Using Software Application **Mr. Manvatkar Sanjay Shamsundar**	89-100
16	Bioremediation of Textile Effluent Containing Synthetic Dyes: Concept behind the Technologies. A Review **Zope V. P.** **Kulkarni M.V.**	101-114
17	Biogas Production by Utilizing Jawar Agro Waste: A Sustainable Agricultural Solution **Chandratre S. J.** **Narkhede K. P.** **Bharadwaj S.**	115-121
18	Medical Tourism: Opportunity and Challenges in Nashik **Asst. Prof. V. G. Gaikwad**	122-126
19	Comparative Study of Software Packages for Statistical Analysis of Quantitative Data **Mahesh S. Naik** **Dr. Prabha Sudhir Rastogi**	127-132
20	Role of ICT in Quality Education **Dr. H. S. Pol** **Prof. Bhaskar J. Raskar**	133-138
21	Effectiveness of Roger by Bee 5 E Instructional Model Based Activity Programme for Science and Technology Subject at Secondary Level **Ms. Sushamala Gulabrao Deshmukh**	139-150

13. Use of Search Engine: A User Study with Reference to RTM University Affiliated College in Wardha District

Dr. A. R. Sidurkar
HoD, Library & Information Centre, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, (M.S.), India

Abstract

Search Engine is the most popular terms used now a day. Everyone is familiar with Search engine. It has become the most essential tool of our day to day life. We can't imagine a day when we haven't used Search engine while using the internet. The only lacuna we do have is that we don't use Search engine to its fullest. Most of the people are using Search engine's capabilities in very limited way. In this paper author has tried to study the awareness and use of various applications of Search engine among the users in detail. Researcher also suggested to aware the user about all the Search engine application so to utilize Search engine to the fullest and avoiding pitfalls.

Keywords : *Google, yahoo,bing, playbook, play music, Google docs, Google drive*

1. Introduction

It is simply impossible to think of a person who is not familiar with Search Engine. It may possible that a person who does not have the knowledge of internet has also used Search Engine in one or another way – most likely as their browser. But very less people knows the vast benefit of the application that Search Engine offer. Even a computer savvy would not be familiar with the number of application that is made available by the Search Engine. We as a internet user, frequently use many applications of Search Engine like YouTube, Google Chrome, Gmail, etc. but Search Engine has many other applications like Google Site, Google Play Books, Google Music, etc., which are very useful for the general internet user. They are also useful for the Library and IT professionals. Library professional can use Search Engine's wide range of application for providing better service to the users.

Popular Search Engine : Here are the some popular search engine available in the internet.

applications provide by Search Engine. The paper also highlights the use and need of the user education.

Hypothesis:

a) All the college has adequate IT infrastructure.

b) The user awareness is very low regarding Google Ecosystem.

3. Methodology

For the present study, analytical and descriptive methods are adopted. The target population of the study is the senior arts colleges of the Wardha Distict. The sample studied is 33 senior college's library. For the purpose of conduct of the study, the researcher has collected the primary / empirical data from the librarians of 33 senior college libraries, using questionnaire technique. In this research only art, humanity and social science colleges are considered.

4. Data Analysis and Interpretation

There are 33 senior colleges in the Wardha District which are affiliated to Rashtrasant Tukdoji Maharja Nagpur University, Nagpur. A simple but structured questionnaire was sent to all 33 colleges and asked the librarian to distribute it randomly to the 100 students present in the reading hall of their respective college. Total 3300 responses has been received and analysed. The respondents were pursing graduation, post graduation and PhD. In addition to personal information, various significant parameters such as use of library, e- resources and use of Google, etc. are covered in the questionnaire. The data collected has been analysed using percentage

There are 33 Arts colleges in Wardha Distirct which are affiliated to Nagpur University, Nagpur . These colleges have graduation and post graduation courses in Arts.

Table 1. Frequency of library visit

Frequency	Percentage (%)
Daily	35
Twice a week	39
Fortnightly	4
Monthly	13
Occasionally	9

Table 1 depicts that 35% respondents daily visit college Library. Very few respondents visit library occasionally. It suggests that library is an important centre for getting Information.

Testing of Hypothesis: Table 5 and 7 proves the hypothesis that

a) All the college has adequate IT infrastructure.

b) The user awareness is very low regarding Search Engine.

Conclusion and Suggestions

1. Most of the library users are not familiar with the other application of Search Engine.

2. Professionals should use all the Search Engine to its optimum. They must try to unfold the various utilities provide by the Search Engine because they are very easy to use applications. It requires only little effort and some time to explore it. These applications will help them to enhance their skills. These applications can upgrade their professional performance and it will also help them to serve the users in very effective manners.

3. User Education programme should be conducted in every college to spread awareness among users

References

- Kulveen, K. (2016). Awarness and Use of E-resources. DESIDOC Journal of Library & Information Technology , 336.
- P, Arvindan. (2017). ICT in Higher Education : Opportunities and challenges. University News , 22.
- Sudarshan, R. (2016). Perception and Implementaton of Knowledge Managment by University Librarian in India. DESIDOC Journal of Library & Information Technology , 345.
- Perez, Juan Carlos (May 23, 2011). "Google Touts Growth of E-book Service and Store". PC World. International Data Group.
- Albanese, Andrew (December 6, 2010). "Google Launches Google eBooks, Formerly Google Editions". Publishers Weekly. PWxyz LLC.
- Digit's Fast Track "Google" Volume 12, Issue 11, November 2017.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Google_Play_Books accessed on 18 December 2017

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 157 • March 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

... आयोजक ...

हिंदी विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

– विशेष संपादक –

डॉ. संजय धोटे

– मुख्य संपादक –

डॉ. धनराज धनगर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

: CONTENTS :

हिंदी

१. हिंदी साहित्य में प्रकृति चित्रण एवं पर्यावरण संरक्षण १
डॉ. तीर्थराज राव
२. हिन्दी कविता में अभिव्यक्त प्रकृति चित्रण ३
डॉ. संतोष गिरे
३. पर्यावरण संरक्षण और हिंदी साहित्य ५
डॉ. संजय घोटे
४. साहित्य और पर्यावरण चिंतन ९
प्रा. मनोहर कुमार
५. हिन्दी साहित्य और पर्यावरण १२
प्रा. विलास गावित
६. पर्यावरण प्रदूषण तथा पर्यावरणनिती १३
प्रा. किशोर बी. दुमणे
७. आदिवासी–कलत्व में प्रकृति चेतना १५
डॉ. सोनू डेमवाली
८. पर्यावरण संरक्षण में साहित्य और हमारा दायित्व २०
प्रा. डॉ. सुरेखा प्रेमचंद मंडी
९. पर्यावरण और मानव स्वास्थ्य २२
प्रा.डॉ. राहुल पुंडलिकराव काळमोरे
१०. जनसंचार माध्यम और पर्यावरण २४
प्रा.डॉ.चंद्रा चिक्कम्मा
११. जनसंख्या वृद्धी और पर्यावरण २७
डॉ. हरिष एच. भाकरगडे
१२. समकालीन हिंदी साहित्य में पर्यावरणीय चिंतन २८
कु.वर्षिकला कमलाल पारधी
१३. पर्यावरण प्रदूषण और पर्यावरण नीति ३०
सरीता सिंघी
१४. गांधी का पर्यावरण चिंतन ३२
डॉ. डी.एस.प्रसाद
१५. आदिवासी गीतों में प्रकृति वर्णन ३५
डॉ. सुनील रामलाल मालस्कर
१६. भारत की बढ़ती जनसंख्या का पर्यावरणपर होने वाले परिणामो का कृषि की फसलो के संदर्भ मे भौगोलिक अध्ययन ३७
डॉ. अविनाश तलवले, डॉ. हिरोबा समर्थ
१७. पर्यावरण शिक्षा में शिक्षक की भूमिका ३९
प्रा. लक्ष्मण विश्वनाथ पेरकुले
१८. साहित्य पर्यावरण चिंतन ४१
डॉ. समीर शाहिद कबीर
१९. भारतीय संविधान और पर्यावरण ४३
डॉ. तबस्सुम बेगम

२०. पर्यावरण प्रदूषण आणि पर्यावरण निती ४६
प्रा. अर्चना एस फाळके
२१. केदारनाथ अग्रवाल की कविताओं में प्रकृति–सौन्दर्य ५०
डॉ. सुमित सिंह
२२. साहित्य और पर्यावरण चिंतन ५३
जयमाला जगदे, शारदा कॉलिज
२३. जलवायुपरिवर्तन एक विकराल समस्या : विविध समाधानों का अध्ययन ५५
डॉ. अशुल मिटुरकर
२४. साहित्य और पर्यावरण चिंतन ५७
गिरजा बाई उमरे
२५. आदिवासी संस्कृति और पर्यावरण ५९
प्रा. छाया जाधव
२६. हिन्दी कविता और प्रकृति चित्रण ६१
डॉ. निखिलेश पांडव
२७. पर्यावरण संरक्षण में जनमाध्यमों की भूमिका का अध्ययन ६३
डॉ.मु.अशफाक अली शईली
२८. जनसंख्या वृद्धि और पर्यावरण ६५
प्रा. मालती बंसराज वाहुल
२९. पर्यावरण शिक्षा में शिक्षक की भूमिका ६८
प्रा. सुरेखा आर. दुबे
३०. पर्यावरण शिक्षा एवं शिक्षक की भूमिका ७१
डॉ. कल्पना मनोहर काळने
३१. अन्तर्राष्ट्रीय समाज में जनसंचार माध्यम से पर्यावरणीय चेतना का अध्ययन ७३
विवेन्दु कुमार राय
३२. पर्यावरण, जनसंख्या एवं मीडिया का अंतरसम्बन्ध ७५
दानिश खान
३३. जनसंचार माध्यम और पर्यावरण ८१
डॉ. सुनीता वि. कुंटेले
३४. साहित्य और पर्यावरण चिंतन ८४
कुंजलाल वि. निम्हरे
३५. उर्दू अदब में हमारा माहौलसाहित्य और पर्यावरण चिंतन ८६
डॉ. अज़हर अक्सार
३६. 'सुमित्रानंदन पंत की कविताओं में प्रकृति चित्रण और पर्यावरण चेतना' ८८
डॉ.डा. मुख जोशेड़
३७. पर्यटन, सामाजिक विकास और पर्यावरण : एक चिंतन ९२
डॉ. अनुराधा विलिन लाभे
३८. पर्यावरणीय अवक्रमण : एक ज्ञान ९४
डॉ. मिनाक्षी अशोक दीक्षी
३९. पर्यावरण एवं मानवाधिकार का मूल्यांकन ९७
प्रा. मंगला डी. बनसोड
४०. जलवायु परिवर्तन एवम विश्व का बदला तापमान एक अध्ययन १००
डॉ. नागोराव रामदेव मेहत्रे
४१. पर्यावरण प्रदूषण: विश्लेषण एवं उपाय १०३
प्रा. डॉ. उमाकांत मोहनचंद्र पवार

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 137 : पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका March 2019

जलवायुपरिवर्तन एक विकराल समस्या : विविध समाधानों का अध्ययन

डॉ. अतुल विद्युत्कार
अध्यक्ष व मुख्य विभाग प्रमुख
महाकोश महाविद्यालय, वर्धा

सारांश :

मनुष्य को प्रकृति ने वायु, जल, सौरप्रकाश, उपजाऊ मिट्टी व कई प्राकृतिक संसाधन निशुल्क प्रदान किये है । आदिकाल से मनुष्य ने अपनी उन्नत बुद्धि का प्रयोग स्वयं की प्रगति के लिए किया। मनुष्य ने अपने जीवन को आरामदायक बनाने की अंधी दौड में प्रकृति का इतना अधिक शोषण किया कि पूरा पर्यावरण एक गंभीर स्थिती में पहुंच गया । अतिवृष्टि, अनावृष्टि, बाढ, अकाल जैसी गंभीर परिणाम प्रकृति के असंतुलन के ही परिणाम है । अगर मनुष्यता अभी भी नही जागी तो धरती का विनाश अवश्य भावी है । प्रस्तुत संशोधन लेख में पर्यावरण की विकराल समस्या के विविध समाधानों का विस्तृत अध्ययन किया गया है ।

परिचय :

एक वर्ष के अनुमान अगर हम भारत वर्ष की बात करें तो लगभग ५७% कृषीभूमि सूखा, बाढ व अन्य जलवायु परिवर्तन से जुडी समस्या से ग्रसित है । लगभग २५ करोड जनसंख्या सूखे से प्रभावित है । देश के १५ करोड जनसंख्या अतिवृष्टि से व ३ करोड लोग समुद्रीय जलस्तर की वृद्धि से, १० करोड लोग बाढ से, व २ करोड लोग भीषण गर्मी से प्रभावित है । ये आकडे जलवायु परिवर्तन की भीषणता को दर्शाते है । केरल, असाम व उडीसा की भीषण बाढ इसका सबसे ताजा उदाहरण है । पूरे विश्व में भारत जलवायु परिवर्तन का सबसे बडा शिकार है । जलवायु परिवर्तन की सूची में भारत विश्व मे १२ वे पायदान पर है । प्रति वर्ष लगभग ३५७० मौतें भारत में जलवायु परिवर्तन के कारण होती है । इसका हमारी अर्थव्यवस्था पर ३००० करोड का भार पडता है । २१ वीं सदी मे पूरे विश्व मे जलवायु परिवर्तन के विषय पर सर्वाधिक चिंतन-मंथन हुआ किंतु वांछित परिणाम अभी तक नहीं मिल सके है ।

जलवायु परिवर्तन पर सरकार की भूमिका :

सन् २००७ में चीन में जलवायु परिवर्तन पर एक राष्ट्रीय कार्यक्रम घोषित हुआ । भारत में जलवायु परिवर्तन पर राष्ट्रीय कार्यक्रम सन २००८ को घोषित हुआ । जिसका नाम एन.ए.पी.सी.सी रखा गया । जिसके आधार पर कई राज्यों ने एस.ए.पी.सी.सी नामक कार्यक्रम घोषित किया । इन कार्यक्रमों के तहत कई मिशन स्थापित किए जिनमें से प्रमुख निम्नलिखित हैं ।

१. नेशनल वाटर मिशन (एन.डब्लु.एम.) :-नेशनल वाटर मिशन की स्थापनासन २०११ मेंहुई । जिसकाबजट २० हजारकरोड रखागया । इसकाउद्देश शुद्ध जल की उपलब्धताको २०लाख बढानाहै । यह मिशनवर्तमानमेंपीकार्यरतहैंजिसुसिंचाई की व्यवस्था, जल शुद्धिकरणएवंटाकाकार्यसहित पीपीपीमोडलहै ।

२. नेशनलमिशनफॉरसस्टेनिंगहिमालयनईकोसिस्टम (एन.एम.एस.एच.ई) व नेशनलमिशनऑनस्ट्रेटेजिकनॉलेजऑनक्लाईमेटचेंज (एन.एम.एस.के.सी.सी.) :-इसमिशनकाप्रारंभसनक्रमशः २०१० व २०१४ मेंहुआ । इसकाप्रारंभिकबजटक्रमशः २८५० व ५५० करोडरुपया । इसकाउद्देश हिमालय की सुरक्षा व जलवायुपरिवर्तनपरसंशोधनकार्यको बढानाहै । इसकेतहत २२ राज्यस्तरीय क्लाईमेटसेल्सकीस्थापनाहुई ।

३. नेशनलसोलरमिशन (एन.एस.एम.) :-नेशनलसोलरमिशनकाप्रारंभसन २०१० मेंहुआ । इसकाप्रारंभिकबजट ९१.०० करोडरुपया । मिशनकाउद्देश रिन्युबल एनर्जीको बढानाहै । इसमिशन के तहत २०.७ जी.डब्लु के प्लांटस्थापितकिए जाचुकेहैं । इसमिशन की प्रगतिसंतोषजनकहै ।

४. नेशनलमिशनफॉरइन्हेन्सड एनर्जी एफिशिएंसी :-इसकीस्थापनासन् २०१० मेंहुई । इसकाप्रारंभिकबजट ७४००० करोड रु रखे गए थे ।

५. नेशनलमिशनफॉरइन्हेन्सड एनर्जी एफिशिएंसी (एन.एम.ई.ई.ई) :-इसकीस्थापनासन् २०१० मेंहुई । इसकाउद्देश ऊर्जा की क्षमता बढानाहै । इसकाप्रारंभिकबजट ७४००० करोडरुपा । अबतकइसमिशन के तहत १९५९८ एम. डब्लु. क्षमतासंचिसमानहोचुकाहै व २.३ करोडटनिकार्बनमें कमी आचुकीहै । जी.एच.जीएमिशनमेंटेनिकार्य ९ करोड टन की कमीआंकीगयी ।

६. नेशनलमिशनऑनसस्टेनेबलहैबिटेट (एन.एम.एस.एच.):-इसकीस्थापनासन् २०१० मेंहुई । इसकाउद्देश शहरीभेडलार्जस्केलीकरनाहै ।

७. नेशनलमिशनफॉरसस्टेनेबल एकोसिस्टम(एन.एम.एस.ए.) :-इसकीस्थापनासन् २०१२ मेंहुई । इसकाउद्देश जलवायुअनुपयोगिकृषि व उत्पादनकोबढानाहै । इसकाप्रारंभिकबजट ८७२० करोड रु रखागया ।

८. ग्रीनइंडियामिशन(जी.आय.एम.) :-इसकीस्थापनासन् २०१४ मेंहुई । इसकाउद्देश जंगल व वृक्षों की संख्याकोंबढ़ाना करनाहै । इसकाप्रारंभिकबजट १७३० करोड रु था ।

जलवायुपरिवर्तनपरवहैतकनीकीकीभूमिका :-जलवायुपरिवर्तनको खुलनानकरोणायवैकेबचने के लिए नईतकनीकीकाफिअहमभूमिकानिभा सकतीहै । कुछप्रमुख तकनिकोकाउल्लेख इसप्रकारहै ।

१. सूर्य की मालकींगकरना :-कुछविशेषरसायनोंकाछिड़कावकरसूर्य की तीव्रताकोकुछमात्रामें कम कियाजासकताहै ।

२. कार्बनकोभूमिगतकरना :-वातावरणमेंअत्यधिकमात्रा मेंउपस्थितकार्बन कोसहीतरहसेभूमिगतकरनेकेतकनीकीसेतापमानवृद्धि मेंकमीलायाजासकताहै ।

३. कार्बनकाउपयोगबतौरईंधन के रूपमें :-कार्बन डाइऑक्साइड के साथप्रयोगकरईंधनकानिर्माणकियाजासकताहै ।

४. सिंथेटिकट्रीकाप्रयोग :-सिंथेटिकट्रीकाप्रयोगकरवातावरणमेंअत्यधिकमात्रा मेंउपस्थितकार्बन कोअवशोषितकियाजासकताहै ।

५. मिसाइलतापनियंत्रकतकनीकीकाप्रयोग

६. पेड़ों व फसलों द्वाराकार्बनअवशोषणतकनीकीकाप्रयोग.

जलवायुपरिवर्तनपरजनजीव भूमिका :-

१. गाड़ियोंका कम से कम प्रयोग
२. वातानुकूलितउपकरणोंका कम से कम प्रयोग
३. वृक्षारोपण व पर्यावरणका कम से कम दोहन
४. प्लास्टिकका कम से कम प्रयोग
५. रसायनोंका कम से कम प्रयोग
६. गाड़ियोंमेंटेस्टप्रदूषणमानककाप्रयोग
७. ईंधनकादुरुपयोग कम करना
८. स्वच्छता
९. जलवायुपरिवर्तनपरसाहित्य व मीडीया के विविध माध्यमों द्वाराजागरूकताफैलानाइत्यादि

निष्कर्ष :-जलवायुपरिवर्तनपूरेविश्व के समक्ष एक ज्वलंतप्रश्नहैइससमस्याकोसुलझाने के लिए हरकिसीकोअपनीव्यापकभूमिकानिभानीपड़ेगी । सांइसरिपोर्ट के अनुसारपिछले ५ वर्षो की तुलनामेंसमुद्रकाजल ४० प्रतिशतगरमहोरहाहै । सन् २०१८ अबतकका ४ थाअधिकगरमवर्षरहा । यह स्थितिसंपूर्णमानवजाति के लिए बहुतही खतरनाकहै । पेरिस समझौते के तहतभारत ने २०३० तक ३५%कार्बनउत्सर्जनमेंकमीलाने के प्रतिप्रतिबद्धताजाहिरकीहै । इसीप्रकारहर देश के प्रत्येकनीतिनिर्धारणमेंजलवायुपरिवर्तन के विषय कोप्रमुखतासेसम्मिलितकरनाहोगा । हमस्मार्ट शहरो के बारेमेंतोसोचरहेहैस्मार्टपर्यावरणऔरस्मार्टजनताकेबारेमेंभीसोचनाहोगा ।

संदर्भ :-

१. [illegible] अंक [illegible] १२५७८०७ ॥
२. [illegible] ए सोशलसाइंस[illegible] [illegible] ॥
३. डाउनटुअर्थ १६-३१ अक्टूबर २०१८
४. द टाईम्सऑफइंडिया १४ जनवरी २०१९

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 151

Revised NAAC Framework

Prospects & Challenges in Rural Setup

Guest Editor:
Dr. Sanjay S. Kanode
Principal,
Vidyabharati College, Seloo
Dist. Wardha 442104 (M.S.) India.

Executive Editor of the issue:
Dr. Ashish D. Tipale
IQAC Coordinator & Head, Dept. of Zoology,
Vidyabharati College, Seloo
Dist. Wardha 442104 (M.S.) India

Associate Editors of the Issue :
Mr. Vaibhao Pimpale
Mr. K. S. Dhambhare

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue – 151

Revised NAAC Framework

Prospects & Challenges in Rural Setup

Guest Editor:
Dr. Sanjay S. Kanode
Principal,
Vidyabharati College, Seloo
Dist. Wardha 442104 (M.S.) India.

Executive Editor of the issue:
Dr. Ashish D. Tipale
IQAC Coordinator & Head, Dept. of Zoology,
Vidyabharati College, Seloo
Dist. Wardha 442104 (M.S.) India

Associate Editors of the Issue :
Mr. Vaibhao Pimpale
Mr. K. S. Dhambhare

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	The Revised NAAC Approach : Changing DNA of HE in India	Dr. Shirish Chindhade	06
2	Role of NAAC in Ensuring Quality of Higher Education	Dr. Sanjay Kanode	10
3	The Importance of Internal Evaluation System to Consider as an Essential Part of Teaching-Learning and Evaluation Process in NAAC	Vaibhao Pimpale & Ashish Tiple	12
4	Use of ICTs : Challenges in Teaching and Learning	Dr. U. P.Meshram, Dr. A. J. Kadam, Dr.S. P.Dhanwate, Dr.Ravindra Sontakke	18
5	Importance of Outcome-Based Education: NAAC Perspective	Dr. Ashish Sasankar & Mr. Sandip Petare	22
6	Rashtriya Madhyamik Shiksha Abhiyan (RMSA)	Dr. Priyanka Singh	28
7	Role of Higher Education in Social Development	Dr. Vilas Hadge	31
8	E-Learning : An Effective Application for Teaching-Learning in Rural Setup	Anol Raut	33
9	NAAC Policy and College Libraries	Dr. Vikram Giri	39
10	Best Practices Adopted in Academic Libraries	Dr. Vibhavari Hate	46
11	Role of Faculty Development Programmes for Quality Enhancement in Higher Education	Dr. Somanadh Kolluru & Dr .Abdul Bari	51
12	E-Shodh Sindhu: An Effective Consortia of E-Resources for Higher Education	Mohammed Mudassir Ahmed	56
13	Use of ICT Tools To Improve Quality Education	Prof. Roshan Ambatkar & Dr. Ashish Sasankar	61
14	Best Practices Adopted by NAAC Accredited Colleges Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University	Dr. R. P. Ghaisas & Dr. Gopal Helonde	65
15	Role of E-Learning and ICT in the Higher Education	Dr. Banginwar Y. S. & Prof. Dawande A.Y	72
16	Impact of E- Learning on Rural Areas	Ms. Sushma Kamble	78
17	E-Learning Resources in Rural Development	Dr. Parag Kawley	84
18	Co-Education, It'sadvantages, Disadvantages and Islamic View	Wasim Khan	91
19	Issues and Challenges in Implementation of ICT Enabled Education in Rural College	Mr. Sonal Panchabhai and Mr. Prashant Narayane	100
20	Impact of ICT for Rural Higher Education Setup	Dr. Sachin Kadu	103
21	Library as A Learning Resource: A Study from the NAAC Perspectives	Dr. Atul R. Sidurkar	106
22	Information and Communication Technology (ICT) in Sports	Dr. Shashank Nikam	109
23	Best Practices A Tool for Skill Development	Prof. Shirish Sutar	113
24	The Role of ICT in Rural Area Libraries	Ms. Chinmayi Unmesh Panke	116
25	Information and Communication Technology Facilitated Rural Education	V. N. Patil	121
26	A Bee Keeping - Best Practice	Prof. Kamraj Ramteke	126
27	Changing Role of National Assessment and Accreditation Councils (NAAC) and its Benefits	Dr. Ashish Thanekar	128

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Issue 151- Revised NAAC Framework : Prospects & Challenges in Rural Setup
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Library as A Learning Resource: A Study From the NAAC Perspective

Dr. Atul R. Sidurkar
HoD. Library & Information Centre,
Yeshwnat Mahavidyalaya,
Wardha 442001 (M.S.)
98908044471
E-mail : sidurkar@yahoo.co.in

Abstract: -

Library is the heart of any educational institute. The academic progress of the institution depends on the overall functioning of the library. Library is now a day's better known as Information Centre or Resource Centre, as it contains all types of information or resources in digital or non digital form. Amid the advent of technology and knowledge explosion, library has not lost its significance. Plethora of information has been made available by the Internet but selection of pinpoint and authentic information is still cumbersome job for the user. Library is a source of reliable and authentic information. Library plays a vital role in Society and Nation building. National Assessment and Accreditation (NAAC) suggests that, all libraries should follow the traditional as well as advance approach to make it richer and valuable. In this paper attempt has been made to present the NAAC perspective and their expectation from the library of academic Institution.

Keywords: NAAC, new framework, resource, automation, digital, service.

Introduction:

Due to the advent of advance technology, there are lots of resources freely available on the internet. New generation learners are well equipped with the modern gadgets. They are more influenced by the technology. Technology has broken the boundary between city and village. Learner from a village is also at the par with the learner from the city due to the technology. Learners are looking beyond the conventional resources. They are expecting innovative service from the Library. Higher Educational Institutes are also giving more emphasis on the services rendered by Library. One of the major expectations of NAAC is to bring changes in the library resources and services. Earlier Library had only the collection of books, magazines, and journals but now they have to procure and systematically manage the digital contents also. Earlier the services of library were not innovative and proactive but now it has to change its approach in services to the users to remain significant in the present era.

Objectives of Library as Learning Resource Centre:-

1. **Making Library resources user friendly-** Library has a huge collection of Non- Digital Resources (Books, Journals, Magazines, Thesis, Newspaper) and Digital Resources (e-books, e-journals, e-thesis, e- resources, CD,DVD, online databases). Library should manage these resources in such a way that user could get his/her desired resource easily. Resources should be user friendly in terms of searching and retrieving.
2. **To convert readers to nationally conscious and globally competent-** The role of library is to procure, manage and provide resources to the user in such a way that they could become

nationally conscious and globally competent. Every piece of new information should be added to library very quickly and also in a very systematic way.

3. **Updating Library with new arrivals to cater the needs of curriculum teaching, learning and research –** Good Library regularly add new resources to its collection, but most of the users are not aware about it. New Arrivals section is the most important section of the Library. The list of new arrivals, their cover page, links to the web content should be displayed on this section It will help the teacher, learner and researcher to get familiar with the new procurement.
4. **Full Automation of Library** - Library is like a ocean of knowledge and to locate a gem of information in it is very difficult and tedious job, but due to the advent of technology this work could be done very easily. Software like KOHA, Dspace, E-Granthalaya, SOUL, etc. helps to do the automation of library. Automation of library helps in many process like acquisition, retrieving, periodical management, E- resource management, circulation, report generation, etc. Now software are cloud based so library related functions can be performed on mobile app or any terminal located anywhere in the world which is connected with the Internet. Due to cloud based automation risk of data loss is also minimized. The link of software or OPAC can also be given on the Institution's website.
5. **Recognize and Meet the changing expectations of stakeholders:** Once or Twice in a year feedback forms should be filled from the stakeholders to know their expectations from the library. Analysis and Action taken report are inevitable after the collection of filled feedback form. Library should take appropriate action and bring positive changes in its approach according to the expectations of the stakeholders. Feedback can also be taken online though Mobile App, Google Forms, Email or website feedback forms.
6. **Best Library user awards:** Yearly Best Library user award should be given to motive the readers. One award from each category of male and female could be the best option. The user who gets award can also be included in the Library Advisory Committee.
7. **Preserve old and rare collection:** Due to lack of space, generally old books are weeded out. Weeding out a regular process but library should take care of old and rare collection in this process. Thesis, Government Reports, Economic Surveys, documents of National important, Gazettes, etc be preserved. They can also be digitized to make the Institutional Repository more useful.
8. **To develop awareness for reading habits and maximum utilization of free time :** Regular workshop, seminar, conferences, user orientation progrmmes, Initiation programme for new students, Book Review programmes, Book Exhibition programme, should be regularly conducted in the library to develop awareness for reading habits and maximum utilization of free time.
9. **E- Resources Membership :** Library should subscribe for NLIST, DELNET, PRES, NDL, etc. for e- resources.
10. **Library Website, Blog, Web OPAC, Repository:** Library should use Library Website, Blog, Web OPAC, and Repository for promotion and dissemination of information.

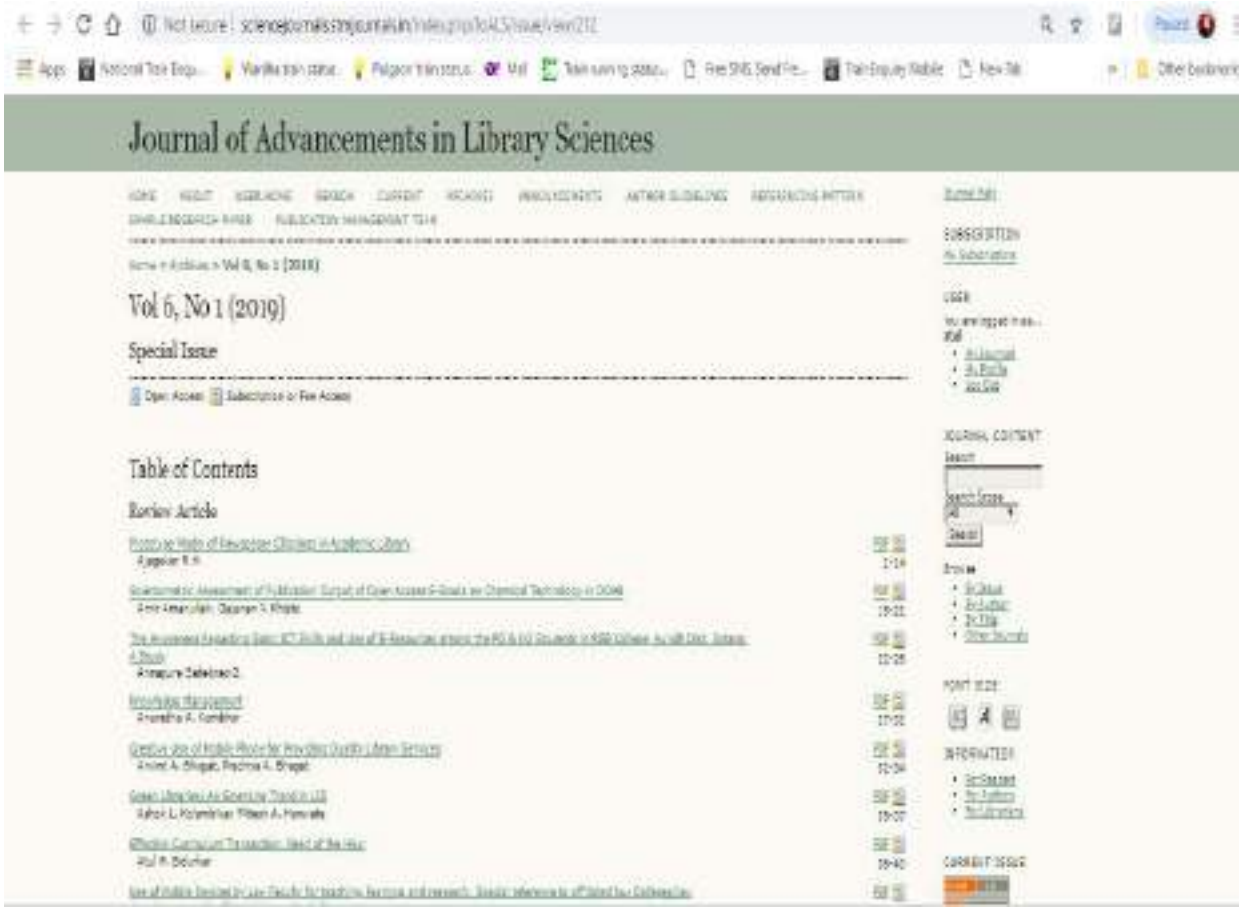
Conclusion:

Due to the globalization, new information is being added to the already existing information and the existing information is being modified. Library should focus on collection of different type of resources, implementing innovative services, and modern approach in

dissemination information for making library service effective. A modern library is the need of the hour. We should focus on effective library service to uplift education standard of the institution.

Ref :

1. Retrieved from https://swayam.gov.in/courses/5307-curriculum-designing-and-e-content-development.
2. Sidurkar A.R.(2019). Open Educational Resources: A Tool for Online Learners. Scholar Impact
3. Sidurkar A.R. (2019). Self Publishing : A new trend in Book Publication. Research Journey.110(A),14-15.

Journal of Advancements in Library Sciences

Vol 6, No 1 (2019)

Special Issue

Table of Contents

Review Article

STM JOURNALS

Journal of Advancements in Library Sciences
ISSN: 2349-4352 (Online)
Volume 6, Issue 1 (Special)
www.stmjournals.com

Effective Curriculum Transaction: Need of the Hour

Atul R. Sidurkar*
HoD, Library & Information Centre, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, Maharashtra, India

Abstract

Curriculum Designing is one of the most important parts of Teaching. Once the appropriate and effective curriculum is designed, it is in the hand of the teachers that how effective they can transfer their knowledge to the learners. Due to the advent of advance technology there are lots of tools available like, MOOC, OER and other ICT related tool to make the teaching more interesting and innovative. In the present paper attempt has been made to explain the factors which could bring an effective change in the Curriculum transaction

Keywords: *Curriculum transaction, OER, MOOC, variables*

Author for Correspondence E-mail: sidurkar@yahoo.co.in

INTRODUCTION

Due to the globalization, new information is being added to the already existing information and the existing information is being modified [1]. An effective curriculum should contain all the new updates in its syllabi. Curriculum Transaction means transferring knowledge from teacher to the learner. It is the next important step after the curriculum designing. Our traditional teaching approach is becoming obsolete now a day. Learners are well equipped with the modern gadgets. They are more influenced by the technology. Technology has broken the boundary between city and village. Learner from a village is also at the par with the learner from the city due to the technology. Learners are looking beyond the conventional teaching. They are expecting innovative learning style from the teachers. Higher Educational Institutes are also giving more emphasis on the Effective Curriculum Transaction [2, 3]. One of the purposes of NAAC is to motivate the effective curriculum transaction. Teacher are being encouraged to use all sort of digital platform like social media, OER, MOOC, etc. for effective curriculum transaction.

CRITERIA FOR THE CURRICULUM TRANSACTION

The following required elements are mandatory for the effective transaction of curriculum.

a) Planning
b) Clarity of Thought
c) Organizing
d) Time Management
e) Addressing the Level of Learner
f) Knowing, observing and understanding of Learner at all times

FACTORS INFLUENCING CURRICULUM TRANSACTION

There are five important variables which influence curriculum transaction. They are explained as follows.

Teacher Related Variables

A teacher should be master of his subject. He should have good communication skill and clarity of thought. He should be able to take appropriate decision for the betterment of learners. Teacher should be a good leader to take the learner to the right path of learning. He should be able to solve the queries and doubts raised by the learner. He should have research oriented approach towards his subject. He should be able to convey ideas to the learner without missing its intensity. Adequate examples while teaching should be given. While teaching he should have good eye contact with the learner. His body language should supplement to his expression of thought. He should be confident in his subject. He should be able to understand the level of learners. After the completion of curriculum he should monitor the progress of learner. A proper evolution method like online assignment, project, quiz, etc. should be

 © STM Journals 2019. All Rights Reserved

adopted by the teacher. He should be impartial and must possess the quality of listening to understand the issues of the learner. He should have good organizing skill and most importantly he should have willingness to impart knowledge.

Student Related Variables

Student should have ability to achieve essence of education. He should be able to pursue what teacher has translated. He should manage time resource effectively. He should possess effective language ability. He should have curiosity to know new knowledge. He should be able to process what have received from the teachers. He should be able to analyze the content. He should have willingness to counter errors and mistakes. He should possess skill of organizing things. He should be responsible enough towards learning. He should have willingness to clarify doubts from the teacher. He should be cooperative and should avoid unhealthy competition. He should submit assignment and project in time. He should be able to pass acquired knowledge to other classmates. He should be engaged in corporate learning. He should be able to evolve in group activity and he should have ability to rephrase the received content in own language.

Resource Related Variables

In effective curriculum transaction, resources are very important. All the study related material like, note books, text books, writing material like pen, pencil, drawing material, instrument box, graph book, log table, worksheet, library, e-Library, Abacus, chart, books for extra reading, newspaper should be available to the learners. If possible funds and scholarships should be provided to the learner. Apart from physical resources, online material like open educational, resources (OER), MOOC, digital resources, recorded video should be made available to the learner to achieve effective curriculum transaction.

THE POPULAR EDUCATIONAL RESOURCES

Infrastructure Related Variables

Infrastructure plays a vital role in Teaching and Learning. Adequate classroom, benches, desks, computers, library facility, projector, OHP, LCD, interactive board, OHP sheets, microphone are needed for effective curriculum transaction. A good ambience makes the experience of learning more enjoyable.

Content Related Variables

The content which the teacher provides to the learner should be co-relation of content with curriculum objective. It should be timely updated. The content should be high in quality. Web references and link of further reading should be provided to the learners.

Table 1: *The Popular Educational Resources.*

OER Commons	**NPTEL**	**SAKSHAT**
National Repository of Open Education	Teacher Portal (Class room resources)	Open Resources for Schools (Homi Baba Centre for Science and Education
National Institute of Open Learning	Lecture Fox	MIT
Berkeley University	Yale University	Princeton University
Tufts Open Courseware	University of Notre Dame	Utah State University
Utah Open Courseware Alliance	Paris Tech Graduate School	Open University of Nederland
University of Southern Queensland	New Zealand OER Project	United Nations University
Vietnam	Open Courseware Mexico	Open Courseware Consortium
Open learning object repository (Merlot)	Open textbooks	Aggregated video: Academic Earth
Mixed Media: Wikimedia	University of Minnesota (Open academics textbook catalog)	Open Access research (DOAJ)
Project Oscar(Open Source Courseware Animations repository)	JISC OER Toolkit	Open Learn
MIT open Courseware	LSE DELILA Project	Kings OER Project
UNESCO OER	Jorum	LSE Learning Resources
JISC Evaluation	KCL resources	NROER Repository,

CONCLUSIONS

Teacher should focus on different type of variables like, teacher related variables, student related variables, resource related variables, infrastructure related variables and content related variables for effective curriculum transaction. Effective Curriculum Transaction is the need of the hour. India is the third largest education system in the world but till now we could not produce world class institute. We should focus on Effective Curriculum Transaction to uplift our education pattern.

REFERENCES

1. Christensen, G. and others (2013). The MOOC phenomenon: Who takes massive open
2. online courses and why Retrieved from http:// ssrn.com/abstract=2350964
3. Cormier, D. and Siemens, G. (2010). Through the Open Door: Open Courses as Research, Learning, and Engagement. *EDUCAUSE* Review, 45, 30-39
4. Evans, L. (2002). What is teacher development? *Oxford Review of Education*, 28(1), 123-137
5. Garrison, D.R. and Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative *potential in higher education. The Internet and Higher Education*, 7(2),95-105.doi; 10.1016/j.iheeduc.2004.02.001
6. Jordan, K. (2015). Massive open online course completion rates revisited: Assessment, length and attrition. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*., 16(3), 341-358.
7. Kumar, S and Singh, S. (2017). *A study on awareness of 'OER' among content creators*. Presentation at Open Education Global Conference 2017.
8. Singh and Chouhan (2017), Awareness towards Massive Open Online Courses (MOOCs) and their usage for Teacher Education in India, *Asian Journal of Distance Education*, Vol. 12, No. 2, pp 81-88, http://www. AsianJDE.org
9. Zhenghao, C. and others (2015, September). Who's benefiting from MOOCs, and Why? Harvard Business Review.

Cite this Article
Atul R. Sidurkar. Effective Curriculum Transaction: Need of the Hour. *Journal of Advancements in Library Sciences*. 2019; 6(Special Issue 1): 38s–40s.

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

ICSSR Sponsored

Two Days National Seminar on

Indian Council of Social Science Research

"LIBRARY AUTOMATION USING SOUL SOFTWARE"

24th & 25th February 2019

February 2019 (Special Issue)

✣ EDITOR IN CHIEF ✣

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

✣ GUEST EDITOR ✣

DR. ASHOK S. SONONE
PROF. R. G. BAHETI
DR. S. R. BAHETI
SHRI. M. K. SONONE

www.scholarsimpact.com

: Organised by :

Department of Library Science

The Berar General Education Society's

SITABAI ARTS, COMMERECE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA.

Re-accrediated by NAAC with A (Grade)

(Affiliated to : Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

31.	Open Source Software For College Guldagad K. D.	105 – 108
32.	Open Source Software In Libraries Mr. Mubaruk Tamboli	109 – 114
33.	Evaluation And Selection Criteria for Library Software Package Dr. R. D. Sikchi, Dr. A. S. Somone	115 – 119
34.	Open Source Software And Libraries Umesh J. Gawande	120 – 123
35.	Application of Open Source Software In Libraries: A Special Reference To Green Stone Sudhakar T. Ghorpade	124 – 126
36.	Use of Open Source Software In Libraries Bharti Devidas Itape	127 – 128
37.	Study of Open Source Software V. Chitra Lekha	129 – 133
38.	Application of Open Source Software (OSS) In Libraries Prof. Dr. Sarla Nimbhorkar	134 – 138
39.	Open Source Software For Digital Library Ku. Rakhi Rajendra Pawar	139 – 140
40.	Open Source Software's For Digital Libraries Maya Udhavrao Shinde	141 – 144
41.	Open Educational Resources: A Tool For Online Learners Dr. Atul R. Sidurkar	145 – 146
42.	Open Source Software: An Overview Mr. Prashant S. Shirsat	147 – 150
43.	Advantage of Open Source Software In Libraries Dr. Dinkar E.Umberkar	151 – 153
44.	Use of Open Source Software In Libraries Mr. Jagdish W. Wagare, Mr. Hiteshkumar S. Gupta	154 – 156
45.	Status of Automation of Engineering College Libraries In Maharashtra Milind R. Anasane	157 – 161

41

OPEN EDUCATIONAL RESOURCES: A TOOL FOR ONLINE LEARNERS

DR. ATUL R. SIDURKAR
HOD. Library & Information Centre,
Yeshwnat Mahavidyalaya,Wardha

Abstract : We are living in the age of information explosion. On every passage of time, new information is being generated. We need to accomplish the new information and update or modify our previously accumulated information with the new information. With the advent of new technology, it is now become very easy to do so. Internet is playing a vital role in updating our knowledge. Open Educational Resources (OER) are freely available resources which is available in the internet. Anyone who wants to upgrade knowledge can utilize these OER and keep oneself updated with the latest information.

Introduction : The term Open Educational Resources (OER) coined in 2002. Open Educational Resources (OER) are teaching and learning materials that are freely available online for everyone to use, whether you are an instructor, student or self-learner. OER include : full courses, Course modules, Syllabi, lecturers, home work assignments, quizzes, lab and classroom activities, pedagogical materials, games simulations, and many more resources contained in digital media collections from around the world.

Characteristics of Open Educational Resources (OER) :-

1. Openness: The OER should be open to the learner. No restriction should be there to access its content
2. Cost: The OER should be free to all the learner or its cost should be minimal.
3. Reusability: The OER should be designed in such a way that it can be used multiple time. Any modification should be possible. It should not be only for specific group of learner . It should be easily downloadable and printable
4. Relevance: The OER should be relevant to the subject. It's content should be compressive but specific. Learner always like to study pin point information.
5. Simple and Easy to use : The Content should manage in such a way that everyone can use it without any technical knowledge. It should be learner friendly. The language should be easy and simple.
6. Copyright licensing: - The Copyright licensing should allow the learner to use it freely. They should be available under Creating Common Public Licensing. Learner should have the right to access, modify, tweak , update and distribute the content without any restriction.

Basic principles (five R) of Open Educational Resources (OER) :-

1. Reuse : The OER should be in such a form that it can be reused multiple time.
2. Revise: The OER should be flexible enough to modify or alter the content by the learner.
3. Retain: The OER should be in a such a form that it could be easily retained by the learner.
4. Remix: The learner should be able to remix any new information to it easily.
5. Redistributed : The learner should be able to pass the content to another learner without any restriction.

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
February-2019 Special Issue – 110 (A)

LIBRARY SCIENCE

uest Editor :
. F. C. Raghuwanshi
ncipal,
lya Bharati Mahavidyalya, Amarawati

ecutive Editors of the Issue :
. V. P.Gudadh, Prof & Head Dept. Of Library and information Science SGBAU Amravati
R.R.Khokle, Librarian Shri Shivaji Science College Amravati
.V.R.Shekhawat, Librarian Vidyabharati Mahavidyalya Amravati
A.D.Wankhade, Librarian Mahatma Jotibaphule Mahavidyalya Amravati
V.T. Adlok, Librarian Late Dattatraya Pusadkar Arts College Nandgaopeth Amravati

ief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Details Visit To : www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 110 (A): Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 110 (A)

LIBRARY SCIENCE

Guest Editor :
Dr. F. C. Raghuwanshi
Principal,
Vidya Bharati Mahavidyalya, Amarawati

Executive Editors of the Issue :
Dr. V. P.Gudadh, Prof & Head Dept. Of Library and information Science SGBAU Amravati
Dr R.R.Khokle, Librarian Shri Shivaji Science College Amravati
Dr.V.R.Shekhawat, Librarian Vidyabharati Mahavidyalya Amravati
Dr A.D.Wankhade, Librarian Mahatma Jotibaphule Mahavidyalya Amravati
Mr V.T. Adlok, Librarian Late Dattatraya Pusadkar Arts College Nandgaopeth Amravati

Chief Editor : Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

INDEX

No.	Title of the Paper — Author's Name	Page No.
1	Evaluation of Judicial Information System (JUDIS) — Dr. Sanjay H. Bhoge Librarian & Dr. Mahendra V. Mete	07
2	A Review of Knowledge Management in Academic Library — Dr. Sonali Abhay Deshmukh	10
3	Self Publishing : A new trend in Book Publication — Dr. Atul R. Sidurkar	14
4	Impact of Internet on Reading Habits of Political Science Departmentstudents in Savitribai Phule Pune Universityby — Dr. ShilpaGawande & Mr. Rohidas B. Rathod	16
5	Big Data Management in Academic Libraries — Dr. Neeta A. Kene	19
6	Knowledge Management in Academic Library — Ranjana K. Jawanjal	22
7	Institutional Repositories : A New Platform in Scholarly Communication — Dr Sanjay N. Wagh	26
8	Contents of Knowledge Management in Academic Libraries — Dr. Sanjay Shenmare,	30
9	Knowledge Management in Academic Libraries: E-Learning Environment — Dr. Mrs. Smita D. Suryawanshi	35
10	Role of INFLIBNET in Development of Academic Library — Arvind S. Pazare	39
11	Bibliometrics Study of "Finance India" Journal — Dr. Nitesh V. Chore	43
12	Knowledge Management in Libraries — Dr. Vilas P. Ubhale & Mr. Manoj Sonone	48
13	Citation Analysis of Doctoral Theses in Social Work — Dr. Prince Ajaykumar T. Agashe & Dr. Pritam B. Gedam	52
14	Role of Librarian as NAAC Coordinator While Facing NAAC: A Practical Experience — Dr. Sachin G. Mahajan	58
15	Challenges Face to Implement Knowledge Management System : A Survey of Academic Libraries of Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur. — Dr. Sanjay Madhukarrao Salwe	63
16	Information Literacy Assessment of Post Graduation Students of Departments of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati — Swati Sanjayrao Kandalkar& Dr. Vaishali P. Gudadhe	79
17	College and Research Libraries Journal: A Bibliometric Study — Mrs. Supriya A. Bejalwar & Mr. Mangesh V. Lad	85
18	Knowledge Management System and Academic Libraries in IT Era — Dr. Virendrakumar L. Barde	94
19	Implementing Knowledge Management in Academic Libraries — Prof. Sushma R. Mawande	98
20	Knowledge Management in Libraries — Dr.Narendra A. Thakare	102
21	Knowledge Management in New Digital Scenario — Nitin S. Satpute	104
22	Knowledge Management in Academic Libraries — Dr Pranali M Pete & Mr Ashish Gawande	108
23	Adopting Knowledge Management in Academic Libraries — R.H.Wankhade	113
24	An Evaluation of Staffing Pattern of Engineering College Libraries in Rest of Maharashtra — Milind B.Anasane	117
25	Knowledge Management System in College Library — Sandeep A Lande	124
26	Information Seeking Behavior of Post Graduate Stuents ofsant Gadge Baba Amravati University,Amravati — Vrushabh Surendrarao Dahake,	130
27	Seemanthi Bai Memorial Government Museum Library Manglore: A Study	135

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 110 (A): Library Science
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

Self Publishing : A new trend in Book Publication

Dr. Atul R. Sidurkar
H.o.D, Library & Inf. Centre.
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
sidurkar@yahoo.co.in
9890804471

Abstract :

World experience tells us that in the knowledge driven economy of today, only those nations are developed and found to progress faster which have world class universities and colleges. It is mainly because those world class universities and colleges produce quality teaching and standard research publication. Colleges and universities are seriously thinking and implementing many practices to enhance the educational qualities and research. Self publication is one of the major tool which can be very useful in achieving this aim. It has multiple advantages. This paper highlights advantages of self publication in details.

Keywords:- research, publication, e-books, marketing

We are living in the techno driven society. It is assumed that habit of reading is drastically declining due to invention of internet, but new research and survey reveals that it is not true. The readers have been rapidly increasing. The sale of Books and E- Books have been increasing. This has completely broken our myth about reading. The assumption of replacing traditional library with digital library has also been proven wrong. The massive increase in number of reader has given a wide scope for writing and publication.

Nelsen estimates the sector is now worth $6.76 billion. Led by educational books, the sector is set to grow at an average compound annual growth rate of 19.3% until 2020. India's GDP growth of 7.1%—the fastest among major economies—is fuelling a boom in book sales. Indian publishing successes, in return, can help provide insights into the country's growth and consumer confidence.

There has definitely been a huge jump in the size of the [publishing] industry in terms of book sales and the number of books being published," said Mita Kapur, the founder of Siyahi, a literary agency, who says the number of books published in English is growing by 30 percent a year.'A Google search on Indian publishing industry will usually reveal all three news reports. Each of them is impressive, leading to a perception that Indian publishing is robust—30% annual growth rate is astounding for any sector, anywhere in the world, really.

The Nielsen released a report:

'India is the sixth-largest book market in the world, and currently the second largest for books in English, behind the United States… Nielsen's survey among urban consumers shows that they buy more educational books than trade books.The educational books sector, which forms 70 percent of the book market in India, is the bulwark for the publishing industry…Out of the 9,037 publishers identified in the Nielsen report, 8,107 publish books for schools, colleges and higher educational institutions. Only 930 are trade publishers…the schoolbooks market in 2013–14 was worth Rs. 18,600 crore, and the market for books for higher education was valued at Rs. 5,600 crore in the same period.The trade books market was valued at Rs. 1,860 crore, a figure which would no doubt be higher if publishers not covered by BookScan, especially those who

publish books in Indian languages, were added to the count. But educational publishing would still make for a large portion of the entire book market.'

To publish a book publisher is the one of the important aspect one has to look for. Author has to decide about the copyright and marketing rights. But due to digital screen new trends of writing and reading has emerged. It is widely adopted by the new authors. If anyone has the interest of writing and want to publish the book then self publishing is a best option. But the most important thing one has to keep in mind is the proper planning. Self publishing is not only limited to the publication but also it is can be used for e-books, albums, pamphlets, brousher, and video content. Uploading image on the website is also the part of self publishing. The most important aspect one has to keep in mind that regular writing practice is necessary if someone want to establish as a writer. One can become a successful writer with the quality work. Self publishing requires the assistance of Professionals like Development Editor, Copy Editor, Proof Reader, Cover Designer and promoter who can enhance the quality of the work.

Online Presence :-

Author should use the online platform like various social media tool, internet and website to promote his/ her writing work. Your online presence would make a online network where reader could access your work easily.

Marketing : Use following methods for market your publication.

1. Create Blog
2. Take the help of giveaways
3. Publish series of successful books
4. Use Book Reviews

Knowing the Reader :-

Author should constantly take the reviews and feedback form the reader. Online Review and star rating can give you clear idea of you work.

Use Free Resources :

There are many online publishers like Kindle Direct Publishing who help to publish e books on their site without any charges. They also give you the Royalty.

Helpful Platform in Book Publishing:-

1. Amazon Greatspace
2. Kindles Direct Press
3. Lulu
4. Notion Press
5. Blue Roz Printers

Above mention platform helps in Book Publishing, Selling, Printing, Pro-designing, Copy writing, Top Notch Printing and marketing.

References:-

a. https://www.livemint.com/Consumer/CGbcF5G9yLrFLfvahGugeJ/Indias-book-buying-habits-say-a-lot-about-the-countrys-eco.html
b. https://medium.com/@amishmulmi/is-indian-publishing-really-growing-at-30-percent-per-year-6c092eded80a

Online
Open Access
Peer Reviewed
Four Monthly Journal

IJRSSIS

Vol-VII, Issue (1), Jan 2019: 01-06

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE & INFORMATION STUDIES
ISSN 2347 – 8268

SOUVENIR

One Day National Conference on
Entrepreneurial Skills Enhancement in Textile & Fashion, Home Science and Science

15th December, 2018

Golden Jubilee Celebration

Organised by

Department of Home Science

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

Reaccredited with B++ Grade by NAAC

Sr. No	Title Of Paper	AUTHOR	PAGE NO.
42.	Government's Initiative In Promoting Entrepreneurship: An Overview Of Msme Loan Scheme V/S Pradhan Mantri Mudra Yojana (Pmmy)	Dr. Atul R. Sidurkar	157
43.	An Overview Of Challenges Faced By Women Entrepreneurs In The Field Of Fashion & Textile & Strategies To Succeed.	Dr. Sayali Pande Dr. Rajshree Bapat	161
44.	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे योगदान	श्रीमती कांचन इंगोले	165
45.	Role Of Ngo's And Government In Entrepreneurships Of Textile	Ms.Meghna P. Polkat	168
46.	भंडारा जिल्हातील माध्यमिक विदयार्थ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीचा त्यांच्या शैक्षणिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास	निमता रामकृष्ण गजभिये	172
47.	Study Of Physics In Achieving Entrepreneurship Development	J. D. Punde	175
48.	महिला सक्षमीकरण आणि महिलांनी बचत गटामार्फत स्थापन केलेले विविध उद्योग	कु. नमिता मोतिरामजी वावलकार	178
49.	The Role Of Women Entrepreneurship In Fashion Industry	Dr.Neeta A. Tiwade	181
50.	Adolescent Health: Present Status And Challenges In India.	Dr Jyoti S Ramteke	184
51.	महिला उद्योजकता संधी आणि आव्हाने	डॉ. रोहिणी टि. मेश्राम	190
52.	महिला उद्योजकाचे कौशल्य आणि महीला सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. सुषमा वा. बोंडे	194
53.	Women Empowerment Through Micro Finance	Pro Prerana Ratnaparkhi	197

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

GOVERNMENT'S INITIATIVE IN PROMOTING ENTREPRENEURSHIP: An Overview Of Msme Loan Scheme V/S Pradhan Mantri Mudra Yojana (Pmmy)

Dr. Atul R. Sidurkar
HoD, Library & Information Centre, Yeshwant Mahavidyalaya,Wardha
9890804471 sidurkar@yahoomail.co.in

ABSTRACT:-
At the one end Government is taking initiative to develop skill among the youth through skill development programme, on the other end it is bringing out many schemes to provide financial support to the small entrepreneur to setup their own business . Any individual or firm needs lots of fund to setup a business. Without the capital, starting a business is very difficult. Government initiatives will boost up the economy and also meet the challenges of unemployment.
Keywords:- entrepreneurship, MSME ,PMMY, start –up, loan, skill development

Introduction :

Aspects of Entrepreneurship-

Generally Entrepreneurship is perceived as synonymous with a starting a new business and managing one's business. There is much in entrepreneurship more than owning business. Management experts have defined entrepreneurship in different ways. However, most of the definitions state that entrepreneurship is about starting a business, assembling the tools and required manpower and sustaining it and growing. Entrepreneurs spot opportunities and take risks in order to realize them. Entrepreneurial Higher Education is designed to develop and empower the staff and students for enterprise building innovation and creativity in research. For promoting enterprise you need to provide enhanced learning environment characterized by facilitating people to innovate and create business.

The World economy is changing very fast from wealth accumulated society to knowledge society. Satellite technology and expertise have made and making to access knowledge very fast without any continental boundaries. In respect of knowledge-sharing, physical boundaries have been broken. Satellite-induced knowledge-sharing help anyone to access knowledge without any formal Visa. Developments of Nanotechnology and Smart technologies have changed interpretation in smartness. In the race of smartness, we are moving very fast from Kbps (Kilo bits per second) to Mbps (Mega bits) and in near future to Tbps (Tera bits). Once Parle-G to 2G,3G, 4G and 5Gs.

Quality of education is another critical concern of entire education in general and teacher education in particular. Privatization has increased commercialization and negatively impacted on majority of self-financing teacher education institutions. There are several empirical instances in higher education which reveals that privatization leading to commercialization further leads to degradation of quality in education sectors. Self- financing model of institutional management has become the most popular mode of privatization in education sectors.

Time is now ripe to go in search for the roots of our present educational system. Now it is the time to do radical change on our existing educational set up to revamp it to bring out a class of people, eventually understand the whole gamut of education in general. Let private institutions depend on their excellence for their very existence. Allow them a level playground without throttling them. Let there be an independent accreditation body of independent people of integrity that periodically publicizes the standards for students and parents to know.

Government Initiative for Skill development-

Do you have an idea? Do you want to innovate? Do you think you can use technology in a novel way, and set up enterprise of your own? You need not despair any longer, as the Government have launched a comprehensive mechanism to help all those wanting to set up their own Start-Ups and not look for jobs endlessly.

The Government has received a report prepared by the NITI Aayog "Expert Committee on Innovation and Entrepreneurship "which has made recommendations to operationalise the Atal Innovation Mission (AIM) and Self-

Employment and Talent Utilization (SETU) program announced in the 2015-2016 Union Budget.

Recognising that creation of jobs and economic growth can't be achieved only through improving ease of doing business, facilitating Foreign Direct Investment (FDI), promoting "Make in India and Skill India programmes", or labour reforms, the Government has responded to the urgent need to encourage people launch their own enterprises, motivated from their own innovative spirit and technological talents. The initiative can not only help people derive greater work-satisfaction and earn a living by themselves, but reduce the burden of creating employment on different sectors of the economy.

The Start-up India Action Plan launched by the Prime Minister. Mr. Narendra Modi on 16th January have kindled the spirit of adventure among the country's youth. They can now go ahead with their dream ventures, taking advantages of the friendly ecosystem of easy registrations, liberal finance, tax benefits and a simplified regulatory system. The diversity of business activity they adopt will boost economic growth, and trigger creation of thousands of new jobs.

The most assuring among the Government announcement was the Prime Minister's speech which is sure to galvanise the Start-up movement. He said those wanting to launch their own Start-ups were not driven by money-motive but had a desire to bring about a change. It was this spirit of adventure that the society had to respond to, he said. The country would welcome a Start-up even if it created five jobs only, be it related to agriculture, medical technology, handicraft sectors, and not necessarily IT, he said. The objective should be to solve a problem, the subject of business should not bother an entrepreneur, the Prime Minister said.

here has been great deal of attention paid to the subject of entrepreneurship in the 21st century. We may even say with certain definitiveness that this is and "era of entrepreneurship" as the youth of the period most of the time think of being owners of businesses. Secondly, they wish to put their full potential to use and make their life challenging and enjoy their ultimate power. They want to project themselves as achievers in the society and feel important. Further, youth of the day choose entrepreneurial careers because doing so seems to offer greater economic rewards than being employed in a company.

Government's Schemes to provide financial support

An overview of MSME loan Scheme:

1. Any one who need a business loan but are deterred by the daunting process can visit a Government website where he/she can get approval for your business loan within an hour. Or in 59 minutes, as Prime Minister Narendra Modi described when he announced several benefits yesterday for the medium, small and micro enterprises (MSME) sector. he offer of 'Rs 1 crore loan in 59 minutes' was part of PM Modi's 12-point action plan for MSMEs. The government's website for MSME borrowers offers automated processing of loan that provides with a in-principal approval in less than an hour. The automated, contact-less business loan approvals are currently provided for loans worth Rs 10 lakh to Rs 1 crore. The rate of interest starts from 8% and collateral coverage is not mandatory because these loans are connected to Credit Guarantee Fund Trust for Micro and Small Enterprises (CGTMSE) scheme. The website reduces the turnaround time from 20-25 days to 59 minutes. After approval, the loan will be disbursed in about a week.

Log in here and get a loan approval in these 10 quick and simple steps:

1. Register

Provide your name, email address and a mobile number on which you will receive and OTP.

2. Answer 4 questions

You need to answer four simple questions such as whether you are registered with GST and have been filing your GST returns regularly and have never defaulted on a loan.

3. Provide your GST details

4. Provide tax info

You can either upload your tax returns in XML format or login with your tax credentials — your PAN and date of incorporation.

5. Provide bank account info

You can either upload your bank statements or log in with your netbanking credentials.

6. Provide details of company directors

7. Provide loan info

Now you have to provide details of your business, the purpose of loan, any collateral security and any previous loans.

8. Select the bank

Select the bank from where you want a loan. Currently, about a dozen banks are linked with this website.

9. Payfee

You will have to pay a convenience fee of Rs 1,000 + GST.

10. Download approval letter

This is the last step. Your approval letter is ready to be downloaded. Remember, before you log in to the website, you need to have these details and soft copies of documents with you —

1) GST Identification Number,

2) Income tax returns in XML format or your PAN and date of incorporation,

3) Bank statement for last six months in PDF format or your netbanking credentials,

4) Details of director and owners and other basic ownership details.

However, one should remember that this is sanctioning of a loan and not disbursal. Banks may ask for other details and documents before disbursement of the loan

An overview of Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY)

Micro Units Development and Refinance Agency Ltd. [MUDRA] is an NBFC supporting development of micro enterprise sector in the country. MUDRA provides refinance support to Banks / MFIs for lending to micro units having loan requirement upto 10 lakh. MUDRA provides refinance to micro business under the Scheme of Pradhan Mantri MUDRA Yojana. The other products are for development support to the sector. The bouquet of offerings of MUDRA is depicted below. The offerings are being targeted across the spectrum of beneficiary segments.

Under the aegis of Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY), MUDRA has created products / schemes. The interventions have been named 'Shishu', 'Kishor' and 'Tarun' to signify the stage of growth / development and funding needs of the beneficiary micro unit / entrepreneur and also provide a reference point for the next phase of graduation / growth to look forward to :

- Shishu : covering loans upto 50,000/-
- Kishor : covering loans above 50,000/- and upto 5 lakh
- Tarun : covering loans above 5 lakh and upto 10 lakh

It would be ensured that more focus is given to Shishu Category Units and then Kishor and Tarun Categories.

Within the framework and overall objective of development and growth of micro enterprises sector under Shishu, Kishor and Tarun, the products being offered by MUDRA are so designed, to meet requirements of different sectors / business activities as well as business / entrepreneur segments.

The funding support from MUDRA are of four types :

- Micro Credit Scheme (MCS) for loans upto 1 lakh finance through MFIs.
- Refinance Scheme for Commercial Banks / Regional Rural Banks (RRBs) / Scheduled Co-operative Banks
- Women Enterprise programme
- Securitization of loan portfolio

Purpose of Mudra Loan

Mudra loan is extended for a variety of purposes which provide income generation and employment creation. The loans are extended mainly for :

- Business loan for Vendors, Traders, Shopkeepers and other Service Sector activities
- Working capital loan through MUDRA Cards
- Equipment Finance for Micro Units
- Transport Vehicle loans

Conclusion-

To provide the basic needs like health, education and safety is the function of a government. This could be done very easily and effectively if the overall economy of a country runs well. The economy of a county could be healthier if it provides skill oriented education and jobs to all. India is a fast developing economic power where 60% percentage of population is under the age of 30. This huge young population can participate in the growth of Indian economy if they are well supported by the government in terms of setting up the small and medium enterprises. Any individual or firm needs lots of fund to setup a business. Without the capital, starting a business is very difficult. At the one end Government is taking initiative to develop skill among the youth, on the other end it is bringing out many schemes like Pradhanmantri Mudra Yojna, MSME loan scheme, etc. to provide loans to the small entrepreneur to setup their own business . These initiatives will boost up the economy

and also meet the challenges of unemployment.

References:

1. AK Yetisen; LR Volpatti; AF Coskun; S Cho; E Kamrani; H Butt; A Khademhos\\seini; SH Yun (2015). "Entrepreneurship".
2. Riitta Katila, Eric L. Chen,, and Henning Piezunka (7 June 2012). "All the right moves: How entrepreneurial firms compete effectively" (PDF). Strategic Entrepreneurship Jnl. 6 (2): 116–132.
3. Anna Grandori; Laura Gaillard Giordani. Organizing Entrepreneurship. Routledge. ISBN 978-0-415-57037-4.
4. Delmar, F. and Shane, S. (2004). 'Legitimizing first: organizing activities and the survival of new ventures'. Journal of Business Venturing, 19, 385–410.
5. https://economictimes.indiatimes.com
6. https://www.mudra.org.in/Offerings

❖❖❖❖

Impact Factor - 6.261 | Special Issue - 157 | March 2019 | ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

- विशेष संपादक -
डॉ. संजय धोंडे

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज धनगर

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

For Details Visit To : www.researchjourney.net

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका
PRASHANT PUBLICATIONS

समाज पारिवेश में पर्यावरण चेतना और मीडिया की भूमिका (विशेष संदर्भ में) १०५

आदिवासी संस्कृति और पर्यावरण १०९

सामाजिक विकास और पर्यावरण १११

प्राचीन एवं आधुनिक साहित्य में पर्यावरण संरक्षण ११३

पर्यावरण संरक्षण के संवैधानिक प्रावधान ११६

साहित्य और पर्यावरण ११९

प्रिंट मीडिया और पर्यावरण १२२

भारतीय संविधान और पर्यावरण १२५

पर्यावरण संरक्षण में जनमाध्यमों की भूमिका का अध्ययन १२८

पर्यावरण चिंतन और समकालीन आदिवासी कविता १३८

डिजिटल युग में मानवीय पारिस्थितिकी और पर्यावरण १३९

हिंदी साहित्य में पर्यावरण १३३

मराठी

आदिवासी कविता : पर्यावरणवादी दृष्टिक्षेप १३५

पर्यावरण शिक्षण व शिक्षकांची भूमिका १३८

ऊसतोड महिला कामगारांची स्थिती व जीवनविषयक दृष्टिकोन १४०

लोकसंख्या वाढ आणि पर्यावरण १४२

लोकसंख्यातील निम्नगे आणि पर्यावरण १४५

वृक्षलागवड जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजन कार्यक्रमतेचे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून अध्ययन १४८

पर्यावरण प्रदूषण आणि पर्यावरण नीती १५०

भूमंडलीकरण व जलसंपदेचे संवर्धन १५२

वाढत्या लोकसंख्येचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम – एक अभ्यास १५३

लोकगीतातील निसर्ग आणि पर्यावरण

प्रा. डॉ. [illegible]

[illegible] पर्यावरणाचा विचार व्यापक प्रमाणात होत आहे. पर्यावरणात निसर्ग, पशू, पक्षी, वनस्पती, जंगल, [illegible] घटकांचा विचार केला जातो. वरील सर्व घटकांचे संवर्धन व संरक्षण करणे म्हणजे पर्यावरणाची [illegible]

[illegible] विचार केला जातो. तसाच तो पूर्वीही [illegible] पूर्वीपासूनच पर्यावरणाचा विचार [illegible] विचार म्हणण्यापेक्षा त्यांचे जीवनच [illegible] निसर्गाशी जवळचे होते. खरे म्हणजे [illegible] होता. म्हणूनच त्याच्या सर्व उक्ती [illegible] निसर्गाचे दर्शन घडते.

[illegible] लोककला, लोकसंगीत, लोकनृत्य, [illegible] संवर्धनाचे; व संरक्षणाचे उद्देश पदोपदी [illegible] हे दर्शक होते. त्यात गोंधळी, वाघ्यामुरळी, [illegible] वासुदेव, बहुरूपी, बहुरूपीवाला, बहीरीबैलवाला यांनीही [illegible]

[illegible] म्हणून उपजीविका करणारा [illegible] गावागावात जाऊन समाज [illegible] आपल्या गीतातून धार्मिक शिकवणीसोबतच [illegible] महत्त्वही पटवून सांगतो. वृक्षसंवर्धन कोल्हाने [illegible] हे लोकांना समजावून सांगतो. आज [illegible] होत आहे. त्याचे दुष्परिणामही मनुष्य भोगत [illegible] वृक्षसंवर्धनाचे महत्त्व सांगितल्या जाते. शाळा [illegible] वृक्षाचे महत्त्व बिंबवल्या जाते. [illegible] केल्या जातात. अशावेळी लोकसंस्कृतीचा [illegible] लोकांसमोर गाऊन त्याचे [illegible] महत्त्व सांगतो. पुढील गीत पहा :-

[illegible]
[illegible] झाडं, माझी तुळशी माय ग, देवा
[illegible] झाडं, तुम्ही जगवा देवा
[illegible] झाडी घालू नका
[illegible] झाडी माय देवी, माझी तुळशी माय ग, देवा

[illegible] आणि देवाची त्याला लागते गोडी
[illegible] दोघांचा पाणी नाही झाला तोंडी
[illegible] माणसं लावते, म्हणाव पाणी घाली देवा
[illegible] झाडं माय देवी, माझी तुळशी माय ग, देवा

[illegible] तुळशी गीतातून मांडला आहे.

[illegible] लोककलावंतांनी आपला वैभवशाली सांस्कृतिक [illegible] जपून ठेवला आहे.

भारतीय लोकसमाजात देवाच्या पूजेची सामग्री [illegible] जसत. देवाला नारळ, विडा, फळ, फूल आणि पान अर्पण [illegible] जाते. महादेवाच्या गाण्यात गोंगलाचे फूल, दवना व बेल यांचा उल्लेख येतो. महादेवाच्या गाण्यात ज्या फुलाचा उल्लेख आहे ते फूल म्हणजेच 'गोंगलाचे फूल'. ज्या वनस्पतीला ही फुले येतात त्या वनस्पतीचे शास्त्रीय नाव काही वेगळेच असते. म्हणून ही वनस्पती व ते फूल कोणते हे सर्वच लोकांना माहित नाही. किंवा ते फूल कोणते हे ओळखता येत नाही. परंतु ग्रामीण भागातील लोक ते सहज ओळखतात. कारण त्याचा वापर ते नेहमीच शंकराच्या पूजेत करतात. गोंगलाचे फूल दिसायला लहानसे व पांढरे नाजूक असते. त्याचे वर्णन महादेवाच्या गाण्यात आलेले आहे. पुढील गाणे पहा :-

गोंगलाची पाटी
गिरजाच्या डोईवरी
गिरजाचा खर्चं झाला
बेलं नाही घरी

'दवना' ही एक लहानशी वनस्पती आहे. सुवासाठी उपयोग शंकराच्या पूजेत करतात. दवना, रुईचे फूल, गोंगलाचे फूल शंकराचा प्रिय आहे. म्हणून त्याचा उल्लेख लोकगीतात येतो. (दवना ही वनस्पती घरी असते असेही काही लोक मानतात.) पुढील गीत पहा :-

दवना दवना करी
दवनाचं रोप
संचाच्या दर्शनाले
आले नवलाख लोक

ग्रामीण भागात 'रुई'चे झाड विषारी समजतात. परंतु रुईच्या पांढऱ्या फुलांचा हार महादेवाच्या मंदिरात त्याचे मनमोहक सौंदर्य पाहतात. जसेच भगवान शंकरालाही रुईच्या फुलांचा हार आवडतात. म्हणून भक्त रुईची ही फुले अर्पण करतात. महादेवाच्या गाण्यात म्हणूनच त्याचा उल्लेख येतो. पहा :-

रुईच्या फुलाचा
हार तीन हाय
भरल्या सभेत
तिथं अजनीचा पाय

महादेवाच्या पूजेत बेलाचे पान हमखास येते. बेलाचे झाड

[illegible] (भिवकुंड) व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] औषधी वनस्पती म्हणून [illegible] [illegible] आहे. [illegible] अनेक रोगावर गुणकारी ठरलेल्या आहेत. [illegible] हा सर्व [illegible] [illegible] केले जाते. या सर्व [illegible] [illegible] [illegible] मदत करतात. [illegible] ह्या वस्तू [illegible] [illegible] उपलब्ध होतात. त्या वन औषधी अमूल्य [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] वर्णन कधी वास्तव तर कधी [illegible] व काल्पनिक वाटते. यातील काही गीतांमध्ये आध्यात्मिक [illegible] [illegible] [illegible]. या भागातील गाण्यामध्ये 'तुझ्या गावा [illegible] [illegible] चौऱ्यागडाला'. [illegible] हा मार्ग कसा? तर भक्तासाठी [illegible] [illegible]. [illegible] चौऱ्यागड व आजूबाजूचा प्रदेश डोंगर [illegible] [illegible] [illegible] बाजूला प्रचंड उंचच उंच असे डोंगर [illegible] [illegible] [illegible] आहेत. [illegible] बाजूने घनदाट असे जंगल [illegible] [illegible] [illegible] कोणाची [illegible] हिम्मत नाही. अशा भयाना [illegible] [illegible] आहे. [illegible] तेथे जायला अनेक साधने आहेत. [illegible] आधुनिक [illegible] उपलब्ध आहे. परंतु पूर्वी तसे नव्हते [illegible] [illegible] [illegible] भयान अशा वनातून जावे लागत [illegible] [illegible] कैलासीचा राजा आहे तेथे भिती नाही. त्याच्या [illegible] [illegible] म्हणतात की, एवढं भयान जंगल [illegible] [illegible] [illegible]. कारण तेथे सर्व वृक्ष, वेली, प्राणी [illegible] [illegible] लहान लहान पाण्याचे झरे आहेत. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. वरील सर्व प्राणी, पशु, पक्षी [illegible] [illegible] [illegible] कार्य करतात. या सर्वांचे [illegible] [illegible] आठवण व्हावी, म्हणून ते गाण्यातून वर्णन [illegible] [illegible] [illegible] लोकांपर्यंत पोहोचवे, त्याचे [illegible] [illegible] प्रामाणिक इच्छा त्यामागे असते. ही गीते एका [illegible] [illegible] पिढीपर्यंत [illegible] [illegible]. त्यामुळे समाजापर्यंत एक [illegible] [illegible]. पुढील गीत पहा :-

तुझ्या गावा येता
[illegible] भयान
कैलासीच्या राजा
[illegible] [illegible] तुफान

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चौऱ्यागड [illegible] [illegible] व पहाडावर कठीण आहे. [illegible] [illegible] भयान [illegible] [illegible] [illegible] गाण्यातून करतात. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] नारळाचे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे [illegible] [illegible] पुढे सुपारीच्या बनाचा उल्लेख येतो. आणि पुढे [illegible] केळीचे बन.

पचमढी व चौऱ्यागडच्या परिसरात नारळाची, सुपारीची [illegible] केळीची वने नाहीत. परंतु गाण्याला उठाव येण्यासाठी असे वर्णन येत [illegible] वर्णन तेथील निसर्गाला धरून नसले तरी [illegible] [illegible] असावे [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. पुढील गाणी पहा :-

तुझ्या गावा येता
आहे नारळाचे बन
तुझ्या गावा येता
आहे सुपारीचे बन
तुझ्या गावा येता
आहे केळीयाचे बन

लोकगीतातील निसर्गाचे आलेले वर्णन [illegible] [illegible] अर्थ समजणारे आहे. [illegible] वेळा त्यातील वर्णन [illegible] चौऱ्यागडावर जाताना वाटेत काय लागते किंवा काय [illegible] या गाण्यात येते. तेथे भिवकुंड आहे. असा उल्लेख [illegible] म्हणजे एक लहानसा छोटासा पाण्याचा [illegible] [illegible] पाणी वाहत राहते. हे चौऱ्यागडावर जाणाऱ्यांना माहित [illegible] त्यांनी ते पाहिलेले आहे. त्यालाच गोट्याचे गंगाळ [illegible] कारण तेथील पाणी गोलाकार खोल अशा खडकात [illegible] पाणी असावे असेही वाटते. लोकं त्या ठिकाणी [illegible] पाण्याची पातळी फार खोल नाही. (लेखक त्या ठिकाणी [illegible] आलेले आहे). पुढील गीत पाहा :-

तुझ्या या वाटेनं
गोट्याचे भिवकुंड
संबा धुते तोंड
गिरजा चयसर मांड
तुझ्या या वाटेनं
गोट्याचे गंगाळ
गोट्याचे गंगाळ
तेथे संबा करे आंघोळ

पुढील दोन गाण्यात चौऱ्यागडाबरल [illegible] [illegible] लेखकाच्या मते पूर्वी चौऱ्यागड नावाचा [illegible] [illegible] तेथे [illegible] राजा राज्य करीत असावा. [illegible] [illegible] त्याचे धार्मिक स्थळात रूपांतर झाले असावे. [illegible] [illegible] गड असेच चौऱ्यागडासारखे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गडाचे कोणतेही अवशेष किंवा निशाण [illegible] [illegible] या गडाच्या [illegible] दगडाची मजबूत भिंत [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वर्णन येते. पुढील गाणे पाहा :-

[illegible] गड
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] राजा
शिव कैलासी बसला

या गाण्यात चौऱ्यागड कसा आहे याचे वर्णन आले [illegible] गडाच्या भोवती दगडाची भिंत उभारलेली आहे. त्यामुळे [illegible]

गहाळ होऊ नये म्हणून

Impact Factor - 6.261 | Special Issue - 157 | March 2019 | ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

- अतिथि अंक -

हिंदी विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Publisher & Printer

PRASHANT PUBLICATIONS

Office : 3, Pratap Nagar, Shri Sant Dnyaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon- 425001.
Ph.: (0257) 2235520, 2232800 Mob.: 9665626717, 9421636460

www.prashantpublications.com | prashantpublication.jal@gmail.com

Price : ₹ 999/-

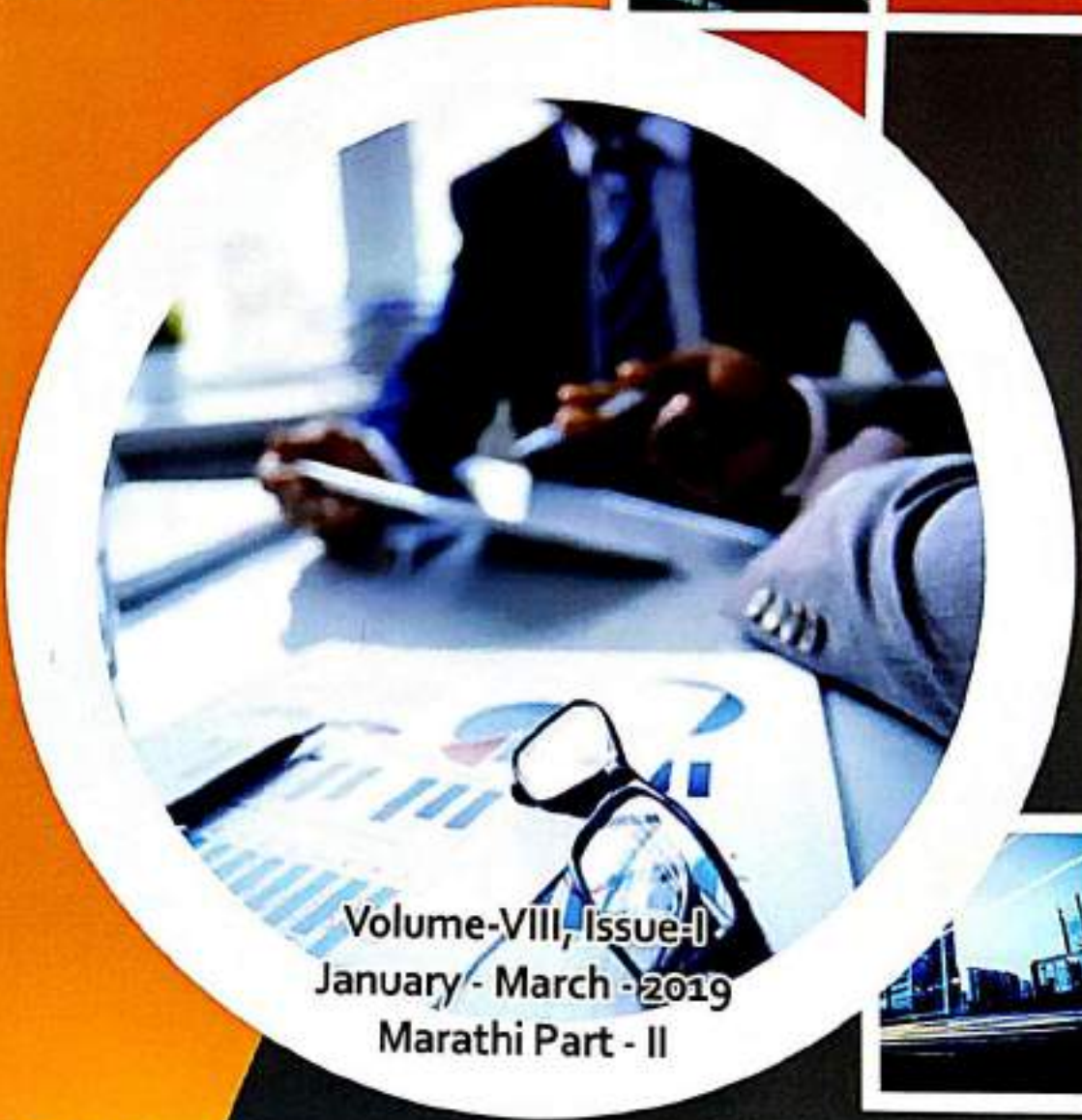
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	आधुनिक काळातील संगीत शिक्षण **सहा. प्रा. सुशील अ. वावरकर**	१०८-११०
२७	शास्त्रीय संगीतात उपशास्त्रीय प्रकारांमध्ये ठुमरीचे महत्व **विद्या उत्तमराव थोटे (बोंडे)**	१११-११५
२८	आधुनिक काळात संगीत शिक्षण **सौ. अरूणा च. हरले**	११६-११९
२९	माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक पाठ्य पुस्तकातील संस्कृत विषयाच्या सुभाषितातील नैतिक शिक्षण **सौ. कांचन आनंद रानडे**	१२०-१२५
३०	शास्त्रीय संगीतात उपशास्त्रीय संगीत प्रकार म्हणून ठुमरीचे महत्व **प्रा. राहुल एम. भोरे**	१२६-१२८
३१	संगीताची लोकप्रियता **कु. वैशाली विजय सरोदे (वाटकर)**	१२९-१३१
३२	शान्तीमन्त्रातील सामाजिकता (ईशादि नौ उपनिषदाच्या आधारे) **प्रा. मंजुश्री श्रीपाद नेव्हल**	१३२-१४१
३३	भारतीय व विदेशी खेळांच्या प्रचार व प्रसाराकरिता महाराष्ट्र राज्यातील वृत्तपत्रांमध्ये दिल्या जाणाऱ्या स्थानांचे तुलनात्मक अध्ययन **प्रा. डॉ. अजय श्री. बोंडे**	१४२-१४७
३४	ठुमरी गीत प्रकाराचे कलात्मक व शैक्षणिक दृष्टीने अध्ययन **डॉ. मुक्ता पं. महल्ले (धांडे)**	१४८१५०
३५	सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकेतील अनुत्पादक मालमत्ता एक समस्या **प्रा. एन. ए. पिस्तुलकर** **प्रा. यु. डी. चव्हाण**	१५१-१५४
३६	भारतीय संगीतातील आवाज साधनेची आवश्यकता **डॉ. राजेश उमाळे**	१५५-१५७
३७	मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी **प्रा. डॉ. सुचिता एस. ढेरे**	१५८-१६०

२८. आधुनिक काळात संगीत शिक्षण

सौ. अरूणा च. हरले
सहयोगी प्राध्यापिका व संगीत विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

ओमकारातून संगीताची निर्मीती झाली. संगीत हे जीवनव्यापी आहे. जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर संगीत आपले स्वागत करते व आपल्याला आनंद देते. संगीतापासून मिळणारा आनंद हा उच्चकोटीचा असतो. चांगल्या संगीतामुळे शरीरावर किंवा मनावर विपरीत परीणाम होत नाही. संगीत सेवनाने मन उल्हासित होते, शरीर पुलकीत होते. माणसांनाच काय पण संगीतापासून देवानांही आनंद मिळतो.

श्रीकृष्ण नारदांना सांगतात,

नाहं वासामि वैकुंठे योगिना हृदये न च।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति, तत्र तिष्ठामि नारदः।।

दत्ताचे अवतार नृसिंहसरस्वती यांनी आपले अवतार कार्य संपवून शैल्य पर्वतावर जातेवेळी भक्तांना जो उपदेश दिला त्यात ते म्हणतात,

"नित्य जे गायन करिती, त्यावर माझी अतिप्रिती।
त्याच्या घरी अखंडिती, आपण असे अवधारा।।"

आजची वैज्ञानिक प्रगती संगीताच्या कक्षा विस्तारीत आहे आणि संगीताला जास्तीत जास्त प्रभावी बनविण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. संगीत ही वैश्विक भाषा आहे. संगीतापासून मिळणारा आनंद हा अखिल विश्वातील कुठलाही मनुष्य घेवू शकतो . संगीतातील आनंद हा धर्म, भाषा, जात, पंथ ह्याच्या पलीकडे नेÅन विश्वबंधुत्वाचा संदेश देतो. नादब्रह्म हे शेवटी साधकाला ब्रह्मानंदाचा लाभ करून देत असतो. साधना मार्गाचे प्रमुख माध्यम संगीतच आहे. साधना व संगीत यासाठी श्रद्धा, भक्ती, धैर्य व तपस्या आवश्यक असते.संगीताच्या महानतेचे आपल्या धर्म ग्रंथामध्ये विशिष्ट रुपात उल्लेख दिसतो.

जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुनो लयः।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि।।

मुख्यतः अशाप्रकारे अत्युच्च अशी प्रशंसा इतर कुठल्याही विषयासंदर्भात दिसून येत नाही. संगीत कला ही सर्वश्रेष्ठ ललीत कला तर आहेच पण एक विद्या म्हणून बहुमान संगीत कलेला आहे. सर्वच देशातील विद्वान मान्य करतात की, संगीतविद्या सर्वकालीन आणि सर्व देशीय प्रेमभक्ती आणि सन्मानाची श्रेष्ठ विद्या आहे.

प्राचीन काळातील संगीत शिक्षण

महर्षी पाणिनी, महर्षी शौणक, महर्षी याज्ञवल्क्य, महर्षी मण्डुक यांनी वैदिक काळातील संगीताची ओळख आपल्या पोथ्यांमधुन दाखविलेली आहे. महर्षी वाल्मीकी वैदिक व लौकीक दोन्ही संगीतामध्ये पारंगत होते व त्यांनी लव कुशला संगीताचे ज्ञान दिले. नारदीशिक्षाकार, संगीत मकरंदकार, पंचमसंहितकार आणि रागनिरूपणकार म्हणून नारदमुनींचा उल्लेख मिळतो. भरत रचित नाटयशास्त्र भारतातील पहिला व प्राचीन संगीत ग्रंथ आहे त्याकाळी

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 157 | March 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

- विशेष संपादक -
डॉ. संजय घोटे

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज धनगर

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 157 • March 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW'S ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका

... आयोजक ...

हिंदी विभाग

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

– विशेष संपादक –

डॉ. संजय धोटे

– मुख्य संपादक –

डॉ. धनराज धनगर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 157 • March 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Printed by

PRASHANT PUBLICATIONS

3, Pratap Nagar, Sant Dnyaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon.

Website: www.prashantpublications.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com

Ph. 0257-2235520, 2232800, 9665626717, 9421636460

EDITORIAL POLICIES – Views expressed in the papers / articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

६३. पर्यावरण प्रदूषण, संवर्धन आणि पंढरिया १५६
डा.सतीश विश्वनाथ चव्हाण
६४. लोकसंख्या वाढ आणि पर्यावरण १५८
सतीश पोतदार
६५. आदिवासी संस्कृती आणि पर्यावरण १६०
कु. दिव्या विलासराव देशमुख
६६. सामाजिक विकास आणि पर्यावरण १६३
कु. जयश्री दादाराव ढाकरे
६७. मराठी साहित्यातून प्रकट होणारा सामाजिक विकास आणि पर्यावरणसंवर्धनाचा संदेश १६६
डा. डॉ. वैशाली दत्तराव इंगोले (पंडागळे)
६८. पर्यावरण शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका १६८
डॉ. अर्चना कोमल ढाकरे
६९. संतसाहित्यातून प्रकटलेले निसर्गसंवर्धन १७१
डॉ. कोमल वि. ढाकरे
७०. लोकसंख्यावाढ आणि पर्यावरण १७४
डा. डॉ. इंगळा सोमवारे
७१. भारतीय कृषीक्षेत्रावर पर्यावरण बदलाचे परिणाम १७८
डॉ. एस. आर. कुलवंते
७२. पर्यावरण आणि शाश्वत विकास यांच्या समतोलात व्यक्ती व संस्थेची भूमिका १८१
डा. संदिप डी. चव्हाण
७३. भारतीय संविधान आणि पर्यावरण १८३
अमर बालिराम घोरे
७४. शुद्ध व्यावसायिकांच्या सृष्टीकोनातून पर्यावरण संरक्षण एक उपयोजना १८५
डा. जगदीश बबनराव करांडे
७५. पर्यावरणीय प्रदूषण १८७
डा. सविताकुमार ध. पवार
७६. पर्यावरण, प्रदूषण आणि पर्यावरण नीती १९१
डॉ. बाळासाहेब मोरे
७७. लोकसंख्या व्यवस्थेचा पर्यावरणावरील परिणाम १९५
डा. सुनीता एस. वाकडे
७८. आदिवासी हेच पर्यावरणाचे संरक्षक १९६
विलास पी. बेले
७९. लोकसंख्या वाढ आणि पर्यावरण १९८
डा. सुभाष आर. गोंडाणे
८०. साहित्य आणि पर्यावरण चिंतन २००
श्री. महेश सावंतदेसाई (सिंधुदुर्ग)
८१. पर्यावरण संतुलनात जलसंधारण व प्रसार माध्यमांची भूमिका २०३
डा. संदिप भा. रामटेके
८२. सामाजिक पर्यावरण आणि बाल गुन्हेगारी २०५
डा. अशोक दत्तराव वानखेडे
८३. लोकसंख्या वाढ आणि पर्यावरण २०७
वैशाली रा. मोरेवाड
८४. साहित्य आणि पर्यावरण चिंतन २०९
डा.गजानन दिगांबर वानखेडे

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 157 : पर्यावरण संरक्षण में साहित्य, समाज और मीडिया की भूमिका March 2019

पर्यावरण संतुलनात जनसहभाग व प्रसार माध्यमांची भूमिका

प्रा. संदिप भा. राजोळे
मालवण महाविद्यालय, मालवण

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकात जगाचा झपाट्याने विकास होत आहे. जगातल्या प्रत्येक कानाकोपऱ्यातील बातमी सेकंदासेकंदाला मिळत आहे. पर्यावरणाची माहिती ही ज्ञानस्वरूपात असल्यामुळे ती प्रत्यक्ष इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे लोकांना मिळविली जाते. माहितीचे क्षेत्र हे अफाट प्रमाणात विस्तारित असून त्याची माहिती इतरांना जलदगतीने करून देणे अगत्याचे आहे. "ज्या माध्यमाद्वारे लोकांशी संपर्क साधल्या जातो ती माध्यमे म्हणजे जनसंवाद माध्यमे होय". आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे जनसंवाद माध्यमांचा विकास झाला आहे. विज्ञानाच्या प्रगतीचा हा अतिउच्च अविष्कारच मानला जातो.

पर्यावरणाचा संबंध संस्कृतीशी, विज्ञानाशी आहे आणि मानवी जीवनातील समृद्ध करणारी आहे. हे आधुनिक समाजशास्त्र विचारवंतांनी पुराव्यानिशी सिध्द केले. "मॅन इज सिटिंग अँन्ड कल्चर" या ग्रंथात जे. इलार्ट यांनी म्हटले आहे. प्राचीन पाषाणयुगीन सम्राट अशोकाचा काळ हा पर्यावरण संवर्धनाचा सर्वोत्तम केवळ अशिया खंडातच नव्हे तर संपूर्ण जगामधील आदर्शकाल होता. तथापी आधुनिक काळातील भारतीय पर्यावरण संस्कृतीपुढे असलेले अनेकविध प्रश्न विचारात घेताना आपण भूतकालीन इतिहासाकडे दुर्लक्ष करता कामा नये. पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी जागरूक झालेल्या जगतेने कटिबद्ध व्हावे म्हणून माध्यमांनी नवा जागृतीचा मार्ग अनुसरला पाहिजे.

मानवी समाजातील पर्यावरणातील उलथापालथी पहाता जनसंवाद माध्यमांनी जे चित्रण केले जाते ते अपुरे आणि असमाधानकारक आहे. पर्यावरणाला मानवी समाजाचा हस्तक्षेप उलथापालथे परिणाम करणारा ठिसतो. मानवी समाजात पर्यावरणाचा संपदावर अवलंबून आहे. भूजल, वायू, खनिज, वने, प्राणी या नैसर्गिक संपदांचा वापर करून मानवी समाजाची आवश्यकता भागवल्या जाती आहे. पण पर्यावरणाचा मानवाची खूप मोठ्या प्रमाणात साधन लालसेचा वास वाढवला. तसेच औद्योगिकरण, संगणक क्रांती, अतिनागरीकीकरण, लोकसंख्येचा विस्फोट या सर्व घटकांचा पर्यावरणावर विपरीत परिणाम झाला. त्यातून प्रदूषण, हवामानातील बदल, आम्लवर्षन, निर्वनीकरण, वाळवंटीकरण यासारख्या समस्यांचा परिणाम जाणवू लागला. पण प्रसार माध्यमांची साथने सविस्तरपणे कोणती भूमिका दर्शविते याबाबत तपशीलवार पाहणी व अभ्यास करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

माध्यमे म्हणजे काय :

माध्यमाला इंग्रजीमध्ये Media यातील म्हणून माध्यम हा मराठी शब्द रूढ झाला आहे. त्या आधी पत्रकारिता प्रेस (Press) हा शब्द रूढ होता. विद्वीया ही संकल्पना अतिप्राचीन असून तीची मुळे अतिप्राचीन साहित्यात दिसून येतो. सोळाव्या शतकातील Media, Medium पासून Media बहुवचनशब्द बनतो. तार, दूरध्वनी, टपालसेवा, यांना उद्देशून जनसंवाद लोकसंपर्क या अर्थाने Media हा शब्द १९१९ साली ए. जे. बुलक या व्यापारविषयक अभ्यासकाने त्यांच्या "प्रिंअरी ऑफ द प्रॅक्टिस ऑफ इंटरनॅशनल कॉमर्स या पुस्तकात वापरला. २० व्या शतकाच्या आरंभीस Social Media ही संकल्पना रूढली.

जनसंवाद माध्यमांचे दोन प्रकार :

१) मुद्रीत माध्यमात पुस्तके, वृत्तपत्रे आणि मासिके यांचा समावेश होतो.

२) इलेक्ट्रॉनिक माध्यमात ई-पेपर, टेलिव्हीजन, मोबाईल, टेलिफोन, रेडिओ संगणक, इंटरनेट इत्यादींचा समावेश होतो.

पर्यावरण योजनेतील खेड्यांचा सहभाग :

कोणतीही लहान मोठी योजना तयार होऊन प्रत्यक्ष कार्यवाहीत येण्यासाठी त्या गावातील लोकांचा सहभाग असेल तरच ती प्रत्यक्षात येईल व तरच ती व्यवस्थित चालू शकेल हा सहभाग मुख्यत तीन पातळ्यांवर असावयास पाहिजे.

१) मानसिक प्रगतीचा :

एखाद्या गावाने मनावर घेतले तर अनेक गोष्टी साध्य होऊ शकतात. अशी मत आहे की, 'गाव करील ते राव काय करील' महाराष्ट्रातील काही सेवाभावी संस्थानी ने पर्यावरण विषय काम केले आहे त्यात यशस्वीत सिद्धीचे अण्णा हजारे यांनी केलेले काम तसेच शिरेबाबार या गावातील पोपटराव पवार यांचे कामही महत्त्वाचे आहे असे अनेक उदाहरण सांगता येतील. अशा निरंतर संस्था काम करत आहे.

२) सामाजिक प्रगतीचा :

काही गावाच्या बाबतीत असे दिसून येईल की, लोकांनी मानसिक तयारी सोबत शारीरिक श्रम करण्यास तयारी केली आहे. आदमडळातून एकत्र कुटुंबातील एका माणसाने गावाच्या कामाकरीता एक दिवस दिल्यास पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन होऊ शकते. असे उदाहरण अनेक गावात दिसून येतात.

३) आर्थिक प्रगतीचे :

गावाच्या विकासाच्या काही योजनांच्या बाबतीत त्यांची काही दायित्व टक्केवारी गावकऱ्यांनी उचलावी अशी शासनाची अपेक्षा असते. टक्केवारी प्रत्येक गावातील परिस्थितीनुसार बदलू शकते. गावाच्या विकासाच्या दृष्टीने हा आर्थिक सहभाग पूर्ण करण्यात गावकरी टाळाटाळ करणार नाही. विद्यार्थी तरुण वर्ग आणि कार्यकर्ते जर गावाला लाभले तर ही

जागरूक नक्कीच निर्माण होऊ शकते.

विज्ञान व संवाहन :

पर्यावरण शिक्षण ही काळाची गरज आहे. पण असा शिक्षणासाठी विज्ञानाचा उपयोग कसा करता येईल हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. म्हणून हू अर्थ वा नियतकालीकामध्ये म्हटले आहे की, पर्यावरण विषयक प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करत असून शासन आणि दूरक्षाव्य माध्यमे अमर्यादपणे पर्यावरण समस्येकडे कमालीचे दुर्लक्ष होत असल्याने चहावला मिळाले. हाच विश्वासासाठी सामाजिक वनीकरण ही कल्पना पुढे होत परिवृद्धमध्ये स्वीकारण्यात आली. तदनंतर भारतामध्ये पर्यावरण रक्षणासाठी सर्वंकष विचार जागृतीस सुरुवात झाली. हाच संदर्भात लोकमताची संघटनासाठी विचार प्रबोधन करण्याची जबाबदारी प्रसारमाध्यमावर येऊन पडली.

प्रसार माध्यमाचे चांगले परिणाम :

१) आरोग्यापासून दूर असलेल्या व्यक्तींशी सहज संपर्क साधता येतो.

२) माहिती मिळविण्यासाठी व देण्यासाठी लागणारा वेळ व श्रम बरच कमी होतो.

३) पर्यावरण, स्त्री-पुरुष समानता, स्वच्छता इ. बाबत संवेदनशीलता वाढण्यास मदत मिळते.

४) वादळे, सुनामी, भूकंप इत्यादी नैसर्गिक आपत्तीबाबत पूर्वकल्पना मिळू शकते.

५) आरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण व समाजातील चांगल्या घटना तसेच प्रसंगावधान जागरूकता निर्माण होते.

६) लोकांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या शासकीय योजना यशस्वी करण्यामध्ये मदत होते.

प्रसारमाध्यमांचे हानिकारक परिणाम :

१) दूरदर्शन, संगणक, मोबाईल यांच्या अतियापरामुळे डोळ्यांचे तसेच पाठीचे व कमरेचे आजार होतात. मनोविकार, एकलकोंडेपणा वाढणे इत्यादी यासही संभोपलात.

२) दूरदर्शन वाहिन्या, इंटरनेट यद्वारे अनेक प्रकारची माहिती मिळते. माहितीचा दुरुपयोग करून समाजाची शांतता व स्वास्थ्य बिघडण्याचे प्रकार घडतात.

३) प्रसारमाध्यमांवरील विविध कार्यक्रम पाहण्यात वेळ घालवल्याने मैदानी खेळ, शारीरिक कसरत याकडे दुर्लक्ष होते. याचा विपरीत परिणाम शारीरिक स्वास्थ्यावर होतो.

रासायनिक ज्ञानाचा अभाव घातक :

शेती व उद्योग या क्षेत्रात रासायनिक प्रदूषण वाढले आहे. शेतीसाठी वापरली जाणारी रासायनिक खते जमिनीची पूर्व नाहीशी करतात. तसेच जीव सरंक्षकांच्या अंधाधुंद वापरामुळे कृषी उत्पादनाचा दर्जा घसरत आहे. किटकनाशकांच्या अतियापर हा घातक मुद्दा जीवनचक्रास घातक पोहचविणारा आहे हे सर्वसामान्यांना लक्षात आणून देण्यासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची आहे हे जाणले पाहिजे.

प्रदूषणाचा अतिरेक :

एकीकडे विकासाचा वेग कसा वाढवावा हा प्रश्न आहे तर दुसरीकडे प्रदूषण नियंत्रण कसे करावे हा प्रश्न आहे. औद्योगिकरण, नागरीकरण, उद्योगधंद्यांच्या वाढीबरोबर, औद्योगिक क्षेत्रातील टाकाऊ वस्तूचे व्यवस्थापन हाही एक महानगरांमध्ये गंभीर सामाजिक आरोग्य बिघडविणारे कारण आहे. तसेच मानवी वर्तमानामधील बिनगरीकुलेही प्रदूषणात वाढ होत आहे. त्यामुळे महानगरातील लोक जीवनात प्रदूषण नियंत्रणावर भर देण्याची गरज आहे. यासाठी लोकशिक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

पर्यावरण व्यवस्थापनाचे धोरण :

१) शाश्वत विकासासाठी उत्पादन निर्मितीकरीता स्वच्छ तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

२) ऊर्जा संवर्धनासह इतर सर्व संसाधनाचा अतिवापर टाळणे व टाकाऊ पदार्थांची कमीत कमी निर्मिती व्हावी यासाठी कमी खर्चिक परंतु कार्यक्षम तंत्रज्ञानाचा विकास करणे.

३) व्यापक स्वरूपात पर्यावरणीय जनजागृती व्हावी यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून पर्यावरण समस्यांची समाजात जागृती निर्माण व्हावी म्हणून विविध कार्यक्रमांचे तंत्रज्ञान आयोजन करणे.

जागृतीची गरज :

पर्यावरण व विकास यात समतोल साधून स्थैर्य साधता येते. पण पर्यावरण रक्षण ही चळवळ नव्या संदर्भात पुनश्च सुरू होणे गरजेचे आहे. पर्यावरण रक्षणाच्या चळवळीला लोकांचा पाठिंबा मिळणे. केवळ शहरामध्येच नव्हे तर ग्रामीण व आदिवासी भागातील पर्यावरण रक्षणाच्या चळवळीची दिशा तयार घेणे गरजेचे. सुंदरलाल बहुगुणा, मेधा पाटकर यासारख्या ध्येयवादी कार्यकर्त्यांनी पर्यावरण रक्षणाचे प्रश्न जिव्हाळ्याचे मांडले आणि त्यातून काहीही काढले त्यांना लोकांची जबरी व्यापक प्रमाणावर लाभली. कारण पर्यावरण रक्षणाची हाक ही त्यांना काळाची गरज ओळखून दिली होती.

निष्कर्ष :

या सर्व चर्चेवरून हे सिद्ध होते की, पर्यावरण रक्षणासाठी एक संघ व सुसंघ व्यवस्थापनाची गरज आहे. पर्यावरण शिक्षणासाठी पुस्तके, दूरदर्शन, दूरचित्रवाणी, नभोवाणी अशा विविध स्वरूपाच्या माध्यमाचा उपयोग करावा लागतो. सध्याच्या जीवनामधील वेगवेगळ्या मोठ्यांनाना माध्यमांची जबरी समाजहितास पोषक करी डोळ यावर माध्यमाचे नियंत्रण अवलंबून आहे. भारतीय संपादकांतीला समाजक्रांतीची दिशा दिली तर समाज परिवर्तन होऊन लोक सहभाग वाढेल आणि चांगल्या नवीन दिशा ग्रामीण भागास दिसू लागतील.

संदर्भसूची :

१) प्र. ना. भोसले (२०१९) आपली शेतकरी आणि आपला शेती धंदा

२) डॉ. वि. ल. पाचपांडे (१९९९) माध्यम दृष्टिक्षेप

३) विदे विकासनी खरड डायर (२०१२) पायलेट क्षेत्र विकास

Impact Factor – 6.261 ISSN-2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

December -2019

SPECIAL ISSUE - CCV

भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थिती व दिशा

Indian Economy : Condtion & Direction

Guest Editor :

Dr. Subodh kumar Singh Prof.Ravindra B.Shende

Chief Editor

Dr.Dhanraj T.Dhangar

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Indian Citation Index (ICI)

Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | December 2019
Special Issue

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	भारतीय अर्थव्यवस्था : सद्य स्थिती व भविष्य	प्रा.अंकोश चवरे	16
2	वर्तमान सिंचन व्यवस्थेची दशा व विदर्भातील कृषी विकासाची दिशा	डॉ.आस्तिक मुंगमोडे	20
3	शरद जोशींचे आर्थिक विचार	प्रा. अविनाश ब. अवचट	23
4	जागतिकीकरणाचा शेतकऱ्यांवरील परिणाम	प्रा.डॉ. सुरेश बन्सपाल	26
5	सूचना संचार प्रौद्योगिकी का ग्रामीण विकास में योगदान	डॉ. भगवत सिंह राव	29
6	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : एक अर्थतज्ञ	प्रा.ज्ञानेश्वर बापूराव जांभुळे	31
7	ग्रामीणविकास : अडथळे व उपाय	डॉ. महेन्द्र पांडूरंगजी गावंडे	35
8	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्रातील उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात आलेल्या सुधारनात्मक उपाययोजना.	डॉ. विकास प्रल्हादराव सावंत	39
9	भारतातील वाढती लोकसंख्या व लोकसंख्या धोरण	प्रा. मनोहर आं. गूडधे	43
10	डिजीटल भारत – पाच ट्रिलीयन डॉलर्स अर्थव्यवस्थेकडे जाण्याचा एक मार्ग	प्रा.डेमराज चौधरी	46
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व जल व्यवस्थापनात योगदान	डॉ. लीलाधर डी- खरपुरीये	48
12	ग्रामीण विकास एकअर्थनिती	प्रा.डॉ.व्ही डब्लु.मालेकार	53
13	लोकसंख्येचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम–एक अध्ययन	डॉ. मनोजकुमार भोवते	61
14	विकासातील वालू घडामोडी:पर्यावरणास घातक	डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे	64
15	भारतीय लोकसंख्येतील वाढ, आर्थिक विकासाचा स्त्रोत व मर्यादा	श्री. गिरीधर कुनघाडकर	67
16	नवीन आर्थिक सुधारणा :(उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण)	डॉ. जे. एम. काकडे	70
17	ग्रामीण विकास – एक अर्थनिती.	प्रा. पंढरी जी. मोरे	73
18	महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचे वर्तमान परिस्थितीशी समर्पकता	प्रा. हेमंत जोशी	77
19	भारतीय अर्थव्यवस्था पर जीएसटी के लाभ और प्रभाव	डॉ. संजय प्रसाद	80
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेची घसरण : कारणे व उपाय	प्रा. संदीप ध.चव्हाण	85
21	भारतीय अर्थव्यवस्था : अपूर्ण विकसीत व पुढे विकसीत	प्रा.रवींद्र शेंडे	90
22	अर्थव्यवस्थेत वस्तू आणि सेवा करानी वाटनाल	राजेश्वर वारलु काकडे	95

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | December 2019
Special Issue

भारतीय अर्थव्यवस्थेची घसरण : कारणे व उपाय

प्रा. संदीप ध.चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय,वर्धा

प्रस्तावना : –

२००८ मध्ये आलेल्या जागतिक मंदीचे पडसाद भारतीय अर्थव्यवस्थेवर २०१२–२०१३ व २०१३–२०१४ या वर्षी दिसू लागले.नव्या सरकारमुळे देशभरात उत्साह संचारला. उदयीन जनतात नव–चैतन आशा निर्माण होऊ लागले. सोबतच भारतीय जनतेमध्ये ही सकारात्मक भावना निर्माण झाली. त्याच दिशेने जर देश पुढे गेला असता तर आज देशाचे भले झाले असते. तसे झाले नाही परंतु त्याची कारणे बहुतांश लोकांना अजूनही समजलेली नाही त्यासाठी नोटबंदीचा बेअब्रूदोबा करण्यात आला आणि सुदृढ अर्थव्यवस्थेला रूग्ण बनवून खाटेवर झोपविले गेले.

आपली अर्थव्यवस्था ही बहुतांशी देशांतर्गत होणाऱ्या व्यवहारावर अवलंबून असते तो निर्यातीवर जितकी अवलंबून राहतनाही. जेव्हा आपल्या देशातील चलन वेगात बाद होते तेव्हा देशांतर्गत लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. जर लोकांनी खर्च केला नाही तर ही प्रक्रिया ठप्प होते. वर्तमान परिस्थितील लोकांचे सेजगार गेल्यामुळे, दुष्काळची परिस्थिती व नोटबंदी इत्यादी मुळे देशातील जनतेने मोठे खर्च लांबणीवर टाकलेले आहे. शिवाय लग्नात खर्च करण्यास तयार नाही. त्यासंदर्भात बिस्किटचा एक प्रमुख ब्रॅण्ड असलेल्या पार्ले कंपनीने व्यक्त केलेली चिंता महत्वाची आहे. त्यांच्या मते, पाच रूपयाचा बिस्किटचा पुडाही खरेदी करतांना ग्राहक दोनदा विचार करायला लागला आहे आणि ही बाब देशाच्या अर्थकारणाकबद्दल चिंतेची बाब आहे. अशा परिस्थितीत सध्याचे अर्थमंत्री यांनी पाच ट्रिलीयन डॉलरची अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचे जे स्वप्न भारतातील जवळपास १३० कोटेड लोकांना दाखविले. ते कसे पूर्ण होईल हा प्रश्न निर्माण होते. सध्याच्या आर्थिक परिस्थितीशी सार हात करण्याची तयारी सरकारमध्ये दिसत नाही. आता तरी सरकारने जागे व्हायला हवे. कारण देशाचे आर्थिक दुखणे इतके वाढले आहे की, ते दुखणे कमी केल्याशिवाय आपण बघितलेले स्वप्न पूर्ण होणार नाही.

नीती आयोगाचे उपाध्यक्ष राजीव कुमार म्हणाले जो, ७० वर्षांत प्रथमच अशा प्रकारच्या आर्थिक मंदीला सामोरे जाते लागले आहे. नोटाबंदी, GST आणि दिवाळखोरीची संहिता या सारख्या अमलबजावणी नंतर आर्थिक परिस्थिती बदलली. RBI चे गव्हर्नरशक्तीदास कांत ने जुलै २०१९ च्या मौद्रिक धोरणात स्पष्ट म्हटले आहे की, अलिकडच्या काळात नोकरीत होणारी घट आणि वस्तूच्या किमतीत होणारी वाढ याची भिती ग्राहकांच्या मनात निर्माण होत आहे. परिणामी ग्राहकांचा आत्मविश्वास कमी होत आहे.

जागतिक महासत्ता होण्याची स्वप्न पाहणाऱ्या भारताच्या अर्थव्यवस्थेला धक्का देणारी जागतिक बँकेने जाहीर केलेली आकडेवारी समोर आली असून जगातील पाचव्या क्रमांकावर असणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची दोन स्थानाची पिछेहाटझाली आहे. UK आणि फ्रांस यांनी भारताला मागे टाकून पाचवे व सहावे स्थान मिळविले आहे. त्यामुळे आता भारत सातव्या क्रमाकावर फेकला गेला. रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर रघुराम राजन यांनी अर्थव्यवस्थेतील मंदीला अत्यंत चिंताजनक म्हटले आहे. त्याच्या मते, सरकारने बीज आणि नॉन बँक वित्तीय क्षेत्रातील त्वरीत समस्या सोडविण्याची गरज आहे.

संशोधनाचा उद्देश : –

१) भारतीय अर्थव्यवस्था मंदावली आहे हे सुचित करणारे कुठले निर्देशक आहे याचा शोध घेणे.
२) आर्थिक घसरणीचे कारणे कोणते याचा शोध घेणे.
३) आर्थिक घसरणीचे आर्थिक मंदीत रूपांतर होऊ नये म्हणून उपाय सुचविणे.

संशोधनाची परिकल्पना : –

खरोखरच भारतात आर्थिक घसरण निर्माण झाली आहे.

संशोधन पद्धती: –

प्रस्तुत संशोधनासाठी लागणारी माहिती मिळविण्यासाठी द्वितीय समंकाचा वापर केला आहे. द्वितीय समंकासाठी केंद्रीय सांख्यिकीने अहवाल, संशोधन विषयाशी संबंधित लेख, मासिके व इतर मान्यवर लेखकांची पत्रकार परिषद व मुलाखत, वर्तमान पत्रे इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) | December 2019
Special Issue

आर्थिक पसरणीचे निर्देशक : –

१) GDPच्या दरात होणारी घट : –

नोव्हेंबर २०१६ मध्ये झालेल्या नोटबंदीमुळे उपभोगास तीव्र धक्का बसला, ज्यामुळे नोकरी कमी झाली, लोकांचे उत्पन्न कमी झाले परिणामी मागणी आणखी कमी झाली.

जुलै २०१७ मध्ये वस्तू व सेवा कर (GST) लागू झाला. तेव्हा करांच्या स्वरूपात झालेल्या सुधारणेचा अर्थव्यवस्थेला धक्का बसला.

ज्याप्रमाणे नोटबंदी आणि (GST) चे परिणाम उमटत होते, २०१८ मध्ये नॉन बँकिंग फायनन्शियल कंपन्यांचा (NBFC) क्रेडीट संकटाला IL & FSच्या संकटामुळे चालना मिळाली. त्यांचा परिणामभारताच्याGDP वरझाला.

April – June 2018	8%
July – Sep. 2018	7%
Oct - Dec. 2018	6.6%
Jan – Mar 2019	5.8%
April – June 2019	5%

२) वाहन क्षेत्रावर प्रभाव : –

ऑटोमोबाईल क्षेत्राला २० वर्षांत सर्वांत वाईट संकटाचा सामना करावा लागला आहे. अहवालात म्हटले आहे की वाहन क्षेत्राला सुमारे २.३० लाख रोजगार गमावले आहेत. 'सोसायटी ऑफ इंडियन ऑटोमोबाईल मॅन्युफॅक्चरर्स' (SIAM) च्या अहवालात असे दिसून आले आहे की, अलिकडच्या काळात ३०० डीलरशिप बंद पडल्या आहेत. कार, ट्रॅक्टर, दुचाकी वाहनाच्या विक्रीत घट झाली आहे. ऑटो कंपोनेंट मॅन्युफॅक्चरिंग उद्योगात सुमारे १० लाख नोकऱ्यांना फटका बसल्याचे सियामने सांगितले.

अ) मारुती कार विक्रीत घट : –

एप्रिल ते जून २०१९ या कालावधीत कारच्या विक्रीत २०१८ मधील कालावधीच्या तुलनेत २३.३% टक्यानी घट झालेली आहे. २००४ नंतरच्या तिमाही विक्रीतील ही सर्वात मोठी घट आहे. कार विक्रितील मंदीचा टायर उत्पादन आणि स्टिल उत्पादनावरही प्रभाव पडताना दिसतो. त्याच वेळी वाहन कर्जाच्या वाढीत ५.१% पर्यंत घटझालेली आहे. या पाच वर्शातील ही सर्वात मोठी घट आहे.

ब) दुचाकी विक्रीत घट : –

कार विक्रीतील घटीच्या तुलनेत दुचाकी विक्रीतील घट कमी आहे म्हणजे कार विक्री इतके वाईट दिवस दुचाकी विक्रीलाआले नाही. एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान दुचाकींच्या विक्रीत ११.७% नोंघट झाली आहे. २००८ नंतरची ही सर्वात मोठी घसरण आहे. जेव्हा आर्थिक संकटाच्या सुरूवातीच्या काळात दुचाकीच्या विक्रीत १४.८ टक्यानी घट झाली आहे. खर तर मोपेड देखील विकत नाही. एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान त्यांची विक्री ११.९% कमी झाली आहे.

क) ट्रॅक्टर विक्रीत घट : –

ट्रॅक्टर विक्री ग्रामीण भागातील मागणीचा एक चांगला निर्देशक आहे. एप्रिल ते जून २०१९ या कालावधीत ट्रॅक्टर ची विक्री १४.१%ने घटली आहे ही जवळ जवळ चार वर्शातील सर्वात मोठी घसरण आहे.

ड) मारुती व्यावसायिक वाहनांच्या विक्रीत घट : –

मारुती व्यावसायिक वाहनांच्या विक्री कडे औद्योगिक कार्याचे आर्थिक निर्देशक म्हणून पाहिले जाते. वेगवान विक्री, पायाभूत सुविधा आणि औद्योगिक आघाडीवर मजबूत क्रिया दर्शविते. व्यावसायिक वाहने अर्ध तयार वस्तू तसेच किरण्यासाठी वापरल्या जातात. एप्रिल ते जून २०१९ या कालावधीत वाहनाच्या विक्रीत ९.५% घट झाली असून ही पाच वर्षातील सर्वात मोठी घट आहे.

३) FMCGकंपन्या (वेगवान गतिशील उपभोग्य वस्तू) : –

FMCG कंपन्याच्या विकल्या गेलेल्या वस्तूची संख्या मंदावली आहे. 'हिंदुस्थान युनिलिव्हर लिमिटेड' कडे बघितल तर एप्रिल ते जून २०१९ या काळात व्हॉल्यूमची वाढ ५% होती. गेल्या वर्षी या काळात ती १२% होती. इतरही उदाहरणे आहेत. डाबर इंडियाचे एप्रिल–जून २०१९ या कालावधीत ६% ने वाढ नोंदविली असून गतवर्षी याकालावधीत २१%होती. ब्रिटानिया गतवर्षी १३%च्या तुलनेत ६% वर खाली आहे. दररोज खरेदी करण्यात लोक कमी पडतात तेव्हा ही बाब चिंताजनक आहे. एशियन पेंटसच्या वाढीचा दर १२% वरून घसरून ९% वर आला आहे.

४) टेक्सटाईल सेक्टर/ कापड क्षेत्र : –

कृषी क्षेत्रानंतर सर्वात जास्त १० कोटी लोकांना रोजगार देणारा कापड क्षेत्राची हालत सुद्धा खराब आहे. 'नॉदर्न इंडिया टेक्सटाईल मिल्स एसोसिएशन' यांनी रविवार पणे वर्तमान पत्रात जाहिरात देऊन सरकार व जनतेचे लक्ष केंद्रित केले. देशाच्या कापड उद्योगामध्ये ३४६ टक्के घट झाली आहे ज्यामुळे २५ ते ३० लाख लोकांची नोकरी जाण्याची शक्यता आहे.

५) गृह विक्रीत घट : –

'रिअल इस्टेट रिसर्च कंपनी लिऑस फोरम' च्या मते, मार्च २०१९ पर्यंत भारताच्या ३० प्रमुख शहरामध्ये १.२८ दशलक्ष घरे विकल्या गेले नाही. मार्च २००८ च्या आकडेवारी वरून ही आकडेवारी ७% पर्यंत वाढली आहे. जेव्हा रिअल इस्टेट क्षेत्र चांगले काम करते तेव्हा स्टील आणि सिमेंट पासून फर्निचर, पेंटस, विटा, इलेक्ट्रीकल इत्यादी क्षेत्र चांगली कामगिरी करतात. हे वर्तमान काळात होतांना दिसत नाही. रिअल इस्टेटच्या किमती वर्षानुवर्ष वाढल्या नाहीत त्यामुळे या क्षेत्रात मंदीचे वातावरण दिसत आहे.

६) उद्योगाला बँक कर्ज : –

हा महत्वपूर्ण निर्देशक दोन वर्षांपासून जवळजवळ सपाट राहिला होता आणि अलीकडच्या काळात त्यात सुधारणा झाली आहे. एप्रिल ते जून २०१९ पर्यंत उद्योगाना दिलेले कर्ज २०१८ या कालावधीत ०.९% च्या तुलनेत ६.५% टक्क्यांनी वाढले आहे. मोठ्ठ उद्योगांना कर्ज देण्याचे हे प्रमाण मागील वर्षाच्या ०.८% च्या तुलनेत ७.६% ने वाढले आहे परंतु सुक्ष्म व लघु उद्योगना कर्ज देण्याची वेळ येते तेव्हा ही वाढ ०.७% च्या तुलनेत ०.६% टक्क्यांवर होती.

मोठ्ठ उद्योगना कर्ज देणे जेवढे महत्वाचे आहे तेवढेच महत्वाचे सुक्ष्म व लघु उद्योजगना कर्ज देणे महत्वाचे आहे. कारण हे उद्योग ग्रामीण भागात वसलेले आहेत. हे उद्योग अर्थव्यवस्थेतील मोठ्ठ प्रमाणात रोजगार निर्माण करतात. आज भारतात रोजगाराची परिस्थिती चिंताजनक आहे. २०१७–२०१८ मध्ये बेरोजगारीचा जन्मांक ६.१% असल्याचे RBI ने आपल्या अवहालात मान्य केले आहे.

७) बँक किरकोळ कर्ज : –

एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान बँकांच्या किरकोळ कर्जामध्ये मागिल वर्षाच्या तुलनेत १९.६% वाढ्झाली आहे. यात गृह कर्ज हे किरकोळ कर्जाच्या निम्माहून अधिक कर्ज आहेत. गृह कर्ज गेल्या वर्षाच्या तिमाहीत १५.८%च्या तुलनेत १८.९% ने वाढले आहे.

एकीकडे गृहकर्ज वाढत आहेत या गृहकर्जाच्या वापर बिल्डर कडून बेट घराची खरेदी करण्याऐवजी २००३ ते २०१२ या दरम्यान अनेक घर विकत घेणाऱ्या गुंतवणूक दाराकडून सरे खरेदी करण्यासाठी केल्य जात आहे. त्या प्रमाणात नवीन घरे तयार होत नाहीत आणि म्हणूनच नवीन घराची इमारत ज्या प्रकारची आर्थिक क्रियाकलाप करू शकते ते त्या प्रमाणात करीत नाही.

८) नवीन गुंतवणूक प्रकल्पाची घोशणा : –

एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान जाहीर झालेल्या नवीन प्रकल्पाचे मूल्य मागील वर्षाच्या तुलनेत ७९.५% प्रमाणात घटले. सप्टेंबर २००४ नंतरची ही सर्वात मोठी घसरण आहे. एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान घोषित केलेल्या नवीन गुंतवणूक प्रकल्पाचे मूल्य ७१,३३७ कोटी आहे ते सप्टेंबर २००४ पासून सर्वात कमी आहे. व्यवसायातील लोकांना खरोखरच भारताच्या अर्थिक भवितव्यावर विश्वास नाही हे या गोष्टीने एक मोठे सूचक आहे.

९) गुंतवणूक प्रकल्प पूर्ण : –

२०१८ वर्षाच्या तुलनेत २०१९ मध्ये पूर्ण झालेले गुंतवणूक प्रकल्प ४८% नी कमी झाले आहे. सप्टेंबर २००४ नंतरची ही सर्वात मोठी घसरण आहे. या तिमाहीत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पाचे मूल्य ६९४९४ कोटी होते ते पाच वर्षात सर्वात कमी आहे.

१०) तयार स्टिलच्या अंतिम वापर : –

कोणतीही नवीन भौतिक पायाभूत सुविधा तयार करण्यासाठी स्टिलची आवश्यकता असते जर स्टिलच्या वापरामध्ये पूर्वीच्या तुलनेत वेगाने वाढझाल्यास गुंतवणूकीत चांद होते. परंतु स्टिलचा अंतिम वापर एप्रिल ते जून २०१९ कालावधीत ६.६% होता जो गतवर्षीच्या कालावधीतील ८.८%पेक्षा कमी आहे. दोन वर्षातील ही सर्वात मोठी घट आहे.

११) क्रेडीट कार्डचा वापर : –

क्रेडीट कार्डचा वापर एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान २७.६% होता तो २०१८ मध्ये या कालावधीतील ३१.३%च्या तुलनेने कमी आहे. क्रेडीट कार्ड लोकसंख्येच्या एका विशिष्ट भागाद्वारे वापरले जातात. क्रेडीट कार्ड मुळे वस्तूची खरेदी करण्याची मानसिकता वाढते कारण आता पैसे देण्याची गरज नसते. आज क्रेडीट कार्ड चा वापर घटल्यामुळे वस्तूच्या मागणीत घट झाली आहे.

१२) वहसुल मिळविणारी रेल्वे मालवाहतूक : –

भारतीय मालवाहतूक रेल्वे वाहतूने कोळसा, सिमेंट, पेट्रोलियम, खते व लोहपातू इत्यादी वस्तूची ने–आण करते. ज्या रेल्वे देशातील इत्येक ठिकाणी वस्तूची ने–आण करत असेल तर हे गुंतवणूकीच्या औद्योगिक क्रियाकलापाचे एक चागले सूचक आहेत. एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान हे निर्देशक २.७%वाढले आहे. ते जवळजवळ अडीच वर्षातील सर्वात कमी आहे. एप्रिल ते जून २०१८ दरम्याने ही वाढ ६.४% होती.

आर्थिक घसरणीचे कारणे : –

सध्या आपल्या देशात निर्माण झालेली आर्थिक घसरणीचे दोन घटक कारणीभूत आहे.

अ) देशांतर्गत कारणे : –

१) नोटबंदीचा प्रभाव

२) बाजारतील मागणीतील घट– ग्रामीण, शहरी

३)GST चा सदोश रोलआऊट

४) खाजगी व सरकारी गुंतवणूकीत घट

५) उच्च NPAचा प्रश्न

६) कर्ज मिळविणे कठीण

७) पॉलिसी म्हणून विसिक्स

८) RBI-या स्वायत्तेचा प्रश्न

९) केंद्रीय अर्थसंकल्प वादग्रस्त उपाय

१०) मुख्य डेटा व आकडेवारीचे प्रकाशित करण्यात विलंब करणे

ब) जागतिक कारणे : –

१) जागतिक मंदीचा परिणाम

२) अमेरिका व चीन यातील व्यापार युद्ध

३) ब्रेक्झिट चा परिणाम

उपाय योजना : –

आर्थिक घसरणची सुरुवात झाली आहे त्याचा पुढचा टप्पा म्हणजे आर्थिक मंदी म्हणून निरूपयोगी अर्थव्यवस्थेत चैतन्य आणण्याचे कार्य सरकारला करावयाचे असते. त्याकरिता पुढील कार्यक्रम किंवा उपाय योजना हाती घ्याने लागतात.

१) व्याजाचे दर घटवून कर्ज स्वस्त व सुलभ करणे.

२) बँकाद्वारे प्रत्यय निर्मितीचे मोठ्य प्रमाणात उत्तेजन देणे व द्रव्यसाचा विस्तार करणे.

३) तुटीचे अर्थप्रबंधन करून तुट भरून काढण्यासाठी जास्तीची नाणी व नोटा छापून पुढेचा पुरवठा वाढविणे.

४) कामगले विविध प्रकारची सुट देऊन उत्पादन चक्रीला चालना देणे.

५) पुनर्निर्माण कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर हाती घेऊन बेकारांना काम देणे.

६) आयातीत घट व निर्यातीत वाढ व्हावी म्हणून चलनाची किमत मुद्राम कमी करणे म्हणजे अवमूल्यन करणे.

७) व्यवसायामध्ये अधिक निश्चितता निर्माण करणे.

८) सरकारने ग्रामीण आणि शहरी भागावर मोठ्य प्रमाणात खर्च करण्याची गरज आहे.

९) सरकारी गुंतवणूकीत वाढ करणे.

१०) देशातंर्गत निर्माण होणाऱ्या वस्तू आणि सेवाच्या उपभोगत वाढ घडवून आणणे.

११) देशातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचा विकास करणे.

१२) FPI वर लावलेल्या अधिभारात वादग्रस्त वाढ हटविणे.

१३) सरकारी संस्थानी खाजगी संस्थाचे थकित लवकरात लवकर परत करणे.

१४) सार्वजनिक बँकाचे पूर्णपंजीकरण करणे

१५) कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR) चार पाडण्यासाठी प्रयत्न करणे.

निष्कर्ष : –

देशात आर्थिक घसरणाची प्रक्रिया सुरू झाली हे सरकारने मान्य करण्यला पाहिजे आणि त्यानुसार उपाय करायला हवे, यात दुमत असू शकत नाही. हे उपाय लवकर आणि प्रभावी पणे करणे गरजचे आहे.

संदर्भ सूची

१) स्थूल अर्थशास्त्र, जी. एन. झाम्रे
२) स्थूल अर्थशास्त्र, डॉ. गजानन पाटील
३) भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थूल अर्थशास्त्रीय आढावा, नीलांजन बानीक
४) व्यावसायीक अर्थशास्त्र, डॉ. डी. व्ही. मुळे
५) विविध वर्तमानपत्रातील लेख, अहवाल, मनोगत इ.
६) व्यापार चक्राचा अर्थशास्त्र, डॉ. आर. बाप. माहुरे
७) विविध कार्यालयातील अहवाल (केंद्रीय सांख्यिकीचे अहवाल) तसेच (RBIचेअहवाल)

Inter Disciplinary
International Conference

on

Academic Research and Innovation in Teaching

&

Arising Inclination in Professional Education

(ARIT – AIPE 2019)

27th - 28th December, 2019

Conference Proceeding Editors

EDITOR

Prof. R. D. Chandak

Dr. J. M. Chatur

CO-EDITORS

Prof. Y. M. Patil

Prof. S. S. Kane

Prof. U. R. Kantode

Prof. A. S. Kalekar

Prof. H. A. Bharmal

Prof. S. R. Batulwar

Prof. M. P. Shende

Prof. K. S. Panpaliya

Prof. S. S. Malani

बेरोजगारी : एक अध्ययन

प्रा. संदीप ध. चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सारांश :–

देश की वर्तमान समस्याओं में सर्वाधिक विकराल रूप धारण समस्या – बेरोजगारी है। देश के आर्थिक और राजनैतिक विशेषज्ञ ने अपने सुझाव में जो समाधान प्रस्तुत किये है उसी को आधार बनाकर यहा बेरोजगारी के मुल कारणों को खोजकर उसके समाधान भी प्रस्तुत करने का लघु प्रयास इस शोधालेख में किया गया है। जिसमें देश की समस्याओं को विभिन्न दृष्टिकोणों से विश्लेषित कर बेरोजगारी को प्रभावित करने वाले तत्वों को उल्लेखित किया है। देश में बेरोजगारी एक ज्वलंत समस्या है। समय रहते इस गंभीर समस्या की ओर ध्यान नही दिया तो निश्चितही भविष्य में शहरी और ग्रामीण समस्या देश के आर्थिक नीतियों को धराशाही कर देगी जिसके संकेत वर्तमान की आर्थिक परिस्थितिया दे रही है।

प्रस्तावना :–

बेरोजगारी किसी देश के विकास में प्रमुख बाधाओं में से एक है जो प्रगति के मार्ग को तेजी से बाधित करती है। बेरोजगारी की बढ़ती समस्या निरंतर हमारी प्रगती, शांती और स्थिरता के लिए चुनौती बन रही है। भारत में बेरोजगारी एक गंभीर समस्या है। बेरोजगारी समाज के लिए एक अभिशाप है। इससे न केवल व्यक्तियों पर बुरा प्रभाव पडता है बल्कि बेराजेगारी पूरे समाज को भी प्रभावित करती है। बेरोजगारी ऐसी समस्या है जो शहरो और गांवो में समान रूप से व्याप्त है। यह एक सामाजिक–आर्थिक समस्या है, जो आधुनिक युग की देन है।

कभी सोने की चिडिया कहलाने वाले हमारे भारत की दशा आज कुछ ऐसे हो चली है कि आजादी के ७३ सालों के बाद भी हमारे देश को किसी न किसी समस्याओं से लडना पडता है। आज भारत के सामने जो समस्याएँ फन फैलाए खडी है, उनमे एक महत्वपूर्ण समस्या है बेरोजगारी लोगों के पास हाथ है पर काम नही, प्रशिक्षण है पर नौकरी नही, योजनाएँ और उत्साह है, पर अवसर नही है। बरोजगारी समाज के लिए एक अभिशाप है। इससे न केवल व्यक्तियों पर बुरा प्रभाव पडता है बल्कि बेरोजगारी पुरे समाज के भी प्रभावित करती है।

भारत में करीब १.३० अरब लोग रहते है, भारत में बेरोजगारी की यह समस्या बहुत विकराल रूप धारण करे हुए है। बेरोजगारी की समस्या भारत देश के मस्तक पर कलंक की टीके के समान है। भारत में बेरोजगारी का रूप विकसित देशों की तरह नहीं है। विकसित देशों में यह समस्या प्रभावपूर्ण मांग में कमी से निर्माण होती है। जबकि भारत में यह समस्या मूलत: रूपये और अन्य संसाधनो की कमी का परिणाम है।

बेरोजगारी उन्नती के रास्ते में बहुत बडी समस्या है। बेरोजगारी का अर्थ होता है काम करने की इच्छा करने वाले को काम न मिलना। निरंतर इस समस्या को दूर करने की कोशिशे की जा रही है। लेकिन अभी तक किसी को भी सफलता नहीं मिल पायी है। हमारे देश में आर्थिक योजनाएँ तब तक सफल नही हो पाऐगी जब तक बेरोजगारी की समस्या खत्म नही हो जाती। इस वक्त देश में रोजगार की स्थिति पिछले ४५ सालों में सबसे खराब है। नैशनल सैम्पल सर्वे ऑफिस (NSSO) के पीरिओडिक लेबर फोर्स सर्वे PLFS के मुताबिक, साल २०१७–१८ में बेरोजगारी दर ६.१टक्के रही। रिपोर्ट के मुताबिक २०१७–१८ की बेरोजगारी दर १९७२–७३ के बाद सबसे ज्यादा है। देश के शहरी इलाकों में बेरोजगारी की दर ७.८ फिसदी है जबकि ग्रामीण इलाको में ५.३ फीसदी है। १५–२९ साल के शहरी पुरूषों के बीच बेरोजगारी की दर १८.७ फीसदी है। २०११–१२ में यह दर ८.२ फीसदी थी । २०१७–१८ में शहरी महिलाओं में २७.२ फीसदी बेरोजगारी थी जो २०११–१२ में १३.१ फीसदी थी।

बेरोजगारी से अभिप्राय एक ऐसी अवस्था से है जिसमें व्यक्ति वर्तमान मजदूरी की दर पर काम करने को तैयार है परंतु उन्हे काम नही मिलता। अतएव बेरोजगारी का अनुमान लगाते समय केवल उन्हीं व्यक्तियों की गणना की जाती है जो काम करने के योग्य है। काम करने के इच्छुक है तथा वर्तमान मजदूरी पर काम करने को तैयार है।

बेरोजगारी की परिभाषा :–

१) प्रो. पिगू :– "एक व्यक्ति को उस समय ही बेरोजगार कहा जाएगा जब उसके पास कोई रोजगार का साधन नही है। परंतु वह रोजगार करना चाहता है।

२) रॉबिन्स तथा इशोरी :–"एक बेरोजगारी व्यक्ति वह व्यक्ति है जो १) वर्तमान समय में काम नहीं कर रहा । २) जो सक्रिय ढंग से कार्य की तलाश में है। ३) जो वर्तमान मजदूरी पर काम करने के लिए उपलब्ध है।

बेरोजगारी के कारण :–

भारत की ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों में विस्तृत बेरोजगारी एक जटिल समस्या है। जिसके अनेक कारण है जिनकी व्याख्या नीचे की गई है।

१) वृद्धि की धीमी गति :–बेरोजगारी का मुख्य कारण वृद्धि की धीमी गति है। जो आज भारत का वृद्धि दर ४.५ टक्के है। रोजगार का आकार विकास के स्तर पर निर्भर करता है। आयोजन काल के दौरान हमारे देश ने सभी क्षेत्रों में बहुत उन्नती की है। परंतु यह उन्नती लक्षित दर की तुलना से बहुत नीची है।

२) पिछडी हुई कृषि :– भारत में पिछडी हुई कृषि के कारण बेरोजगारी का रूप विकाल रूप ले चुका है। जनसंख्या का ७० प्रतिशत भाग स्पष्ट अथवा अस्पष्ट रूप से कृषि पर निर्भर है । भूमि के आकार खर्चीला है भूमि सुधार कार्यक्रमों और किसानों के असहयोगी व्यवहार के कारण कृषि क्षेत्रों में अल्प रोजगार का होना प्राकृतिक है।

३) विस्फोटक संख्या वृद्धि :–वास्तव में, जनसंख्या में २.५ टक्के वार्षिक वृद्धि हुई । इसी कारण देश बेरोजगारी संख्या निरंतर बढती जा रही है।

४) अपर्याप्त और त्रुटीपूर्ण रोजगार योजना :– देश में रोजगार के अवसरों की उच्च वृद्धि न होने का एक कारण अपर्याप्त आयोजन भी है। वस्तुत, वर्ष १९५१ से देश में आयोजन की प्रक्रिया चालू है। परंतु इसके समस्या के समाधान में कोई योगदान नहीं किया।

५) निर्धनता :– प्राय: सभी जानते है कि एक व्यक्ति बेरोजगारी होने के कारण निर्धन होता है। अल्प विकसित देश निर्धनता के दुचक्र में जकडे होते है, जिससे रोजगार को प्रभावित करता है।

६) पूंजी गहन तकनीकी पर अधिक बल :–भारत में पूंजी दुर्लभ है तथा श्रम अत्याधिक मात्रा में उपलब्ध है। इन परिस्थितियों में देश को उत्पादन की श्रम–ग्रहन तकनीकी का प्रयोग करना चाहिए । परंतु जहाँ देखा गया है कि न केवल औद्योगिक क्षेत्र में ही नहीं बल्कि कृषि के क्षेत्र में भी श्रम के स्थान पर पूंजी के प्रयोग की वही वृद्धि हुई है। जिससे बेरोजगारी में बहुतेहारी हुई है।

७) दोषपूर्ण शिक्षा प्रणाली :–हमारे देश में शिक्षा प्रणाली भी रोजगार और स्वंय रोजगार के अवसर प्रधान करने में असफल रही है। वास्तव में शैक्षणिक प्रणाली की अर्थव्यवस्था को मानव शक्ति आवश्यकताओं के अनुकूल बनाने के लिए कोई सच्चे प्रयास नही किये गये।

८) तृतीयक क्षेत्र की धीमी गती :–तृतीयक क्षेत्र जिससे वाणिज्य व्यापार, यातायात आदि सम्मिलित है लेकिन उनका विस्तार सीमित है। जिससे चाहिए उतना रोजगार निर्माण नही हो पा रहा है।

९) कुटीर एवं लघु उद्योगों को क्षय :–यह ग्रामीण कारीगरो, दणकारो तथा कृषि श्रमिको के अतिरिक्त अन्य लोगों के लिये रोजगार का मुख्य साधन था। दुर्भाग्य से गांवों की अधिकांश हस्तकलाए प्राय: समाप्त हो गई है। और इन उद्योगो को मशीनद्वारा निर्मित वस्तुओं द्वारा प्रस्तुत कडी प्रतियोगिता का सामना करना पडा। परिणाम स्वरूप इन श्रमिकों का रोजगार समाप्त हो गया।

१०) रोजगार के कम साधन :–रोजगार के अधिक अवसरों की उत्पत्ति में एक अन्य अडचन यह है कि देश के ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों में स्व–रोजगार के उपयुक्त साधन नही है।

बेरोजगारी की समस्या के प्रभाव :–

अल्पविकसित देशो में बेरोजगारी की समस्या एक अत्यंत गंभीर समस्या है। इसके बुरे प्रभाव हो सकते है।

१) मानवीय साधनों की हानि :– बेरोजगारी के फलस्वरूप देश के मानवीय साधनों की हानि होती है। देश की श्रम शक्ति का समय, रोजगार के अभाव में व्यर्थ हो जाता है।

२) निर्धनता में वृद्धि :– बेरोजगारी की अवस्था में मनुष्य की आय का कोई साधन नही होता। वे निर्धन होते है। बेरोजगारी के बनने पर निर्धनता भी बढ़ती है। लोग कर्जदारी हो जाते है उनकी आर्थिक समस्याए बढ़ती है।

३) सामाजिक समस्याएँ :–बेरोजगारी के फलस्वरूप कई प्रकार की सामाजिक समस्याए जैसे, बेईमानी, अनैतिकता, शराबखोरी, जुएबाजी, चोरी–डकैती उत्पन्न होती है। इसके फलस्वरूप सामाजिक सुरक्षा को खतरा पैदा हो जाता है।

४) राजनीतिक अस्थिरता :–बेरोजगारी के फलस्वरूप देश में राजनीतिक अस्थिरता उत्पन्न हो जाती है। बेरोजगार व्यक्ति तोड–फोड अथा अन्य आतकवादी कार्य करने लगते है। वे उस सरकार निकाम्मी समझने लगते है जो उन्हे रोजगार प्रदान न करा सके। वे उसे बदलने का प्रयत्न करने लगते है। राजनीतिक अस्थिरता के कारण देश का आर्थिक विकास कठिण हो जाता है।

५) औद्योगिक संघर्ष :– संघर्षात्मक बेरोजगारी तथा इसी प्रकार की अन्य बेरोजगारियों के कारण औद्योगिक संघर्ष उत्पन्न होते है। इसका श्रमिको व मालिकों के सम्बंधों पर बुरा प्रभाव पडता है।

६) मजदूरों का शोषण :–बेरोजगारी के कारण सभी श्रमिकों का शोषण होता है। जिन श्रमिकों को रोजगार मिलता भी है उन्हे भी कम मजदूरी व प्रतिकूल परिस्थितियों के कारण काम करना पड़ता है इनका श्रमिकों की कार्यकुशलता पर बुरा प्रभाव पड़ता है।

सुझाव:–

भारत में बेरोजगारी के कारणों को भली भांती जानने के पश्चात उचित होगा कि इस बुराई से छुटकारा पाने के उपाय को प्रस्तावित किये जाये।

१) कृषी का पुनः निर्माण।
२) श्रम सहन तकनिको को अपनाना।
३) तीव्र औद्योकीकरण करना।
४) जनसंख्या पर नियंत्रण करना।
५) शिक्षा प्रणाली का पुनः सुधार करना।
६) सामाजिक सेवाओं का विस्तार करना।
७) छोटे उद्योगो का प्रोत्साहन करना।
८) ग्रामीण विकास योजनाएं आरम्भ करना।
९) स्व–रोजगार की सम्भावनाएं पैदा करना।
१०) देश की वर्तमान अर्थ–व्यवस्था में सुधार।
११) सहकारी खेती का विकास करना।
१२) सहायक उद्योगो का विकास।
१३) राष्ट्र निर्माण संबंधी विविध कार्य।

निष्कर्ष :–

देश में बेरोजगारी की समस्या लंबे समय से बनी हुई है। हालांकि सरकार ने रोजगार सृजन के लिए कई कार्यक्रम शुरू किए है पर अभी तक वांछनीय प्रगति हासिल नही हो पाई है। नीति निर्माताओं और नागरिको का अधिक नौकरीयों के निर्माण के, साथ ही रोजगार के लिए सही कौशल्य प्राप्त करने के लिए सामुहिक प्रयास करने चाहिए। संक्षेप में इस प्रकार कहा जा सकता है – जब तक देश के सभी युवाओं को उनकी योग्यता और आवश्यकता के अनुसार काम नहीं मिलता तब तक एक स्वच्छ, सुखी और उन्नत देश के निर्माण की कल्पना करना बेमानी है। दुनिया में जितने भी विकसित देश हैं उनकी जनसंख्या बहुत कम है, ऐसे में हमारे देश में बेरोजगारी की समस्या को दूर करने के लिये जनसंख्या वृद्धि पर लगाम लगाम लगान होगी। कम जनसंख्या वाले देशों में रोजगार के पर्याप्त अवसर रहते हैं, लेकिन भारत में बढती जनसंख्या की वजह जनसंख्या की वजह से बेरोजगारी बढ रही है। यदि हमने अपने जनसांख्यिकी लाभ को समय रहते सही दिशा में नहीं लगाया तो निश्चित ही भविष्य में यह समस्या विकराल रूप धारण कर लेगी।

संदर्भ ग्रंथ

१) भारतीय अर्थव्यवस्था, रमेश सिंह, Megraw hill education (India) Private limited Chennai
२) भारतीय अर्थव्यवस्था, सहलेखी एवं अनुवादक पदमा रामन, नरेश कुमार, राजेन्द्र प्रसाद, शर्मा, सोनिया शर्मा, स्पेक्ट्रम बुक्स प्रा.लि. नई दिल्ली.
३) भारती अर्थव्यवस्था का विकास, सरिता वर्मा पाण्डुर राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद, नई दिल्ली।
४) https://anokharishta.com
५) https://www.hindikiduniya.com

Environmental Pollution and Its Control: A Review

Dr.Y.G.Thakre, Assistant professor, Department of Chemistry,
Yeshawant Mahavidyalaya, Wardha, Maharashtra
Yogita_bd@rediffmail .com

Abstract : At present there are many environmental issues, which are increasing day by day and threatening the survival of mankind on earth. Pollution in all forms is a major environmental issue in India. Pollution remains a major problem and causes continuing risks to health. The problems are undoubtedly greatest in the developing world .Therefore it is need to have knowledge of types of pollution, its effect and ways to control air pollution. This paper provides the insight view about the affects of environment pollution in the perspective of air pollution

***Keyword*: Environmental issues, pollution, air pollution**

Introduction:

Environmental pollution is one of the most serious problems facing humanity and other life forms on our planet today. Environmental pollution is defined as "the contaminations of the physical and biological components of the earth/atmosphere system to such an extent that normal environmental processes are adversely affected. Pollutants can be naturally occurring substances or energies, but they are considered contaminants when in excess of natural levels. Any use of natural resources at a rate higher than nature's capacity to restore itself can result in pollution of air, water, and land. The significance of environmental factors to the health and well-being of human populations' is increasingly apparent [1]. Environment pollution is a worldwide problem and its potential to influence the health of human populations is great [2].The introduction by man into the environment of substances or energy liable to cause hazards to human health, harm to living resources and ecological systems [3].

2. Types of pollution:

The five major types of pollution include water pollution.air pollution, soïl pollution, thermal pollution, radioactive pollution, noise pollution, light pollution

2.1. Water pollution :

Addition of undesirable substances in water is called water pollution. Water pollution could be due to natural or human activities. Effluents of large and small scale industries, agricultural runoff and city sewage have been marked as sources of pollution during various researches. Effect of sewage on the quality of river Ganga in Kanpur [4].

2.2. Air pollution :

Air pollution is the accumulation in the atmosphere of substances that, in sufficient concentrations, endanger human health or produce other measured effects on living matter and other materials. Among the major sources of pollution are power and heat generation, the burning of solid wastes, industrial processes, and, especially, transportation. The main pollutants found in the air we breathe include, particulate matter, lead, ground-level ozone, heavy metals, sulphur dioxide, benzene, carbon monoxide and nitrogen dioxide [5].Air pollution in cities causes a shorter lifespan for city dwellers [6].

2.3. Thermal pollution:

Thermal pollution is the degradation of water quality by any process that changes ambient water temperature. A common cause of thermal pollution is the use of water as a coolant by power plants and industrial manufacturers. Power plants with once-through (OT) cooling technologies account for 64% of water withdrawals for electricity generation in the US and cause thermal pollution, which degrades riverine ecosystems [7-8].

2.4. Radioactive pollution:

Living organisms are exposed to a variety of radiations called background radiations. If the level of the radioactive radiations increases above a certain limit it causes harmful effects to living beings. This harmful level of radiations emitted by radioactive elements is called radioactive pollution [9].

2.5. Noise pollution :

Noise can be simply defined as "unwanted sound'' [10]. It is generally higher in urban and industrial areas than in rural areas. Workers using heavy machinery is exposed to high noise levels for long period of work hours every day. The frequency and intensity of pollution has been increasing day by day [11]

2.6. Light pollution:

Light pollution, also known as photo pollution, is the presence of anthropogenic and artificial light in the night environment .Not only cities but whole countries are lid at night, mostly because of artificial lightning. Light pollution has negative effects on life on earth, including astronomy, ecology, and human health [12].

3. Major sources of air pollution

3.1. Increase in population:

Population rise, which imposes severe threats to the environment. Urbanization destroys natural habitats and reinforces carbon dioxide emissions, which cause climate change and global warming [13].

3.2. Deforestation

Green leaves of plants maintain the balance of CO2 and O2 in nature. Excess cutting of plants, trees and cleaning of forest by man for his own need has disturbed the balance atmosphere. Climate, weather patterns and amount of CO_2 of an area. With rapid industrialization and there is a significant increase in deforestation and as a consequence rise in global mean surface temperatures. Rapid and unchecked cut down of forest cover has resulted in some of the worst disasters during the last decades [14]

3.3. Burning of fossil fuel and fire

Fossil-fuel combustion by-products are the world's most significant threat to health and future and are major contributors to global inequality and environmental injustice. The emissions include toxic air pollutants and carbon dioxide (CO2), which is the most important human-produced climate-altering greenhouse gas [15].

3.4. Emission from vehicles

More than75% of total air pollution is due to automobile exhausts .The automobile such as cars ,scooters ,taxis ,trucks etc .release huge amounts of poisonous gases such as CO(about 77%),N2(about8%) and hydrocarbons(about 14%).in addition to leaded gas and particulate lead. At the global level, the rapid growth in motor vehicle activity has serious energy security and climate change implications. The transport sector already consumes nearly half of the world's oil. But in urban areas – both developing and developed countries, it is predominately mobile or vehicular pollution that contributes to air quality problem [16].

3.5. Rapid industrialization:

Industrialization to achieve economic development has resulted in global environmental degradation. While the impacts of industrial activity on the natural environment are a major concern in developed countries [17].

3.6. Agricultural activities

Agricultural activities emit a wide range of air pollutants that have serious negative impacts on human health, vegetation and ecosystems. Emission include: ammonia, mainly from livestock farming, manure management, and mineral fertilizer application, fine particulate matter i.e. small particles with diameter of less than 2.5 µm from the burning of agriculture residues, agricultural machinery (diesel engines),nitrogen oxide ,from the fertilization of agricultural soils, agricultural machinery ,space heating ,volatile organic compounds(VOC) from metabolic processes of vegetation ,manures, burning of agricultural residues, and agricultural machinery[18]

3.7. Radioactive emission

Certain elements that compose matter emit particles and radiations spontaneously. This phenomenon is referred as a radioactivity. It can be altered application of heat, electricity or any other force and remains unchangeable Three different kinds of rays, known as alpha, beta and gamma rays are associated with radioactivity. These rays can penetrate living tissues for short distances and affect the tissue cells. But because they can disrupt chemical bonds in molecules of important chemicals within the cells, they help in treating cancers and other diseases. Every element can be made to emit such rays artificially [19].

Thus, the increases in population, migration, uncontrolled urban expansion, income, economic growth, energy consumption and mobility have created a serious for air pollution problems, in cities throughout the world.

4. Effect of air pollution:

4.1. Acid rain:

Acid rain is considered one of the most dangerous factors of local pollutions. This rain possesses higher levels of hydrogen ions (H+) because of contamination of sulfuric and nitric acids. It decreases the pH (potential hydrogen) scale of aquatic ecosystems [20].Northeast America, Central Europe, and China have been identified as the three largest acid rain affected regions in the world [21-22].

4.2. Global warming:

If the greenhouse effect becomes stronger, and it is, more heat is trapped than needed, and the Earth is becoming less habitable for humans, plants and animals. It can thus be inferred that the ability of greenhouse gases to absorb sunlight is the root cause of global warming. Carbon dioxide (CO2), though not the most potent of greenhouse gases, is the most significant one. It is released into the atmosphere through animal respiration and when wood and fossil fuels burn or decay [23].

4.3. Ozone layer depletion:

The ozone layer is a layer in Earth's atmosphere which contains relatively high concentrations of ozone (O3). This layer absorbs 93-99% of the sun's high frequency ultraviolet light, which is potentially damaging to life on earth. Without the ozone layer, a lot of ultraviolet (UV) radiation from the Sun would not be stopped reaching the Earth's surface, causing untold damage to most living species. In the 1970s, scientists discovered that chlorofluorocarbons could destroy ozone in the stratosphere [24].

5. Common air pollutants

The six common air pollutants are particle carbon monoxide, carbon dioxide sulfur dioxides. nitrogen oxides, ammonia ,chlorine, hydrocarbon[25].

Table: Major sources of Pollutant and its effect on human being

Sr No.	Pollutants	Major sources	Effect of human being
1	Carbon monoxide(CO)	Incomplete combustion of fuels, Automobile exhausts, Jet engine emissions release from plants, forest burning.	CO combines with hemoglobin forming useless carboxy hemoglobin and lead to death.
2	Carbon dioxide(CO_2)	Incomplete combustion of fuel, automobile exhaust, jet engine emission, deforestation.	Causes respiratory disorders and suffocation
3	Sulphur dioxide(SO_2)	Combustion of coal and petroleum products, petroleum industry ,power houses and acid plants	Sensory irritation of throat and eyes causes asthma and bronchitis.
4	Hydrogen Sulphide (H_2S)	Chemical industries, sewage treatment plants, oil refining.	Causes nausea, headache, pain in eyes, paralysis sleeplenesss.
5	Nitrogen oxide	Automobile exhaust, coal fire and gas fired furnace, fertilizer and explosive industries	Irritation of eyes, lungs and respiratory illness in children, asthma, bronchitis, loss of appetite.
6	Ammonia (NH_3)	Chemical industries ,coke oven refineries, fertilizer plants and explosives, sewage treatment and biological decay	Irritates respiratory passages, corrosive to mucous membrane, damage of respiratory tracts.
7	Chlorine (Cl)	Electrolysis of brine, bleaching of cotton pulp and industry using chlorine.	Respiratory irritation, toxicity, irritation to eyes ,nose and throat
8	.Hydrocarbon (C_XH_Y)	Organic chemical industries, automobile exhaust	Some hydrocarbon have carcinogenic effect , secretion of tears

6. Control of air pollution:

Air pollution can directly or indirectly affect human health, causing physical discomfort and leading to disease or even death. Above table shown that when the human body is exposed to highly polluted air for a long time, the mortality rate increases [26].Ai pollution can be controlled by following-

- The use of tall chimney ,reduces the concentration of air pollutants near the ground level
- SO_2 Pollution can be controlled by lime-water wash, by liquid ammonia.
- Growing more trees.
- The use of tall chimney ,reduces the concentration of air pollutants near the ground level
- Control of air pollution due to internal combustion engines by using engine of better design ,by using suitable catalyst ,by supplying more air for combustion, by improving the quality of gasoline.
- To eliminate dust extraction ventilations. Other methods used for removing dust are bag filters, centrifugal separators, cyclone dust separators etc.
- Smoke can be reduced by installing 'Cottrell-electrostatic precipitators'
- Smoke can also be reduced during combustion of fuel by using correct quantity of air , maintaining high temperature because at low temperature combustion is incomplete.

7. Conclusion:

Pollution has become an issue every country can relate to. Various forms of pollution harm humans and the environment. Earth's environment is home to billions of animal species and life forms, pollution only creates problems. Pollution drastically increased once the industrial revolution occurred because of improving technology. Millions of chemicals are burned into the air, thousands of pounds of solid waste is dumped on to the earth each day and the world's largest oceans are polluted with toxins and chemicals denying any form of life. It has become quite clear pollution is causing health risks and ruining ecosystems. The only way to prevent pollution is to raise awareness about the issues caused by pollution. Everyone needs to become aware of the solutions and percussions that can be taken to reduce amounts of pollution. In order overcome pollution enraged environment the entire world need to unite as one community brainstorming solutions and take action.

References:

[1] Rosenstock, L. (2003). The Environment as a Cornerstone of Public Health, Environmental Health Perspectives, 111(7), pp. A376-A377.

[2]Fereidoun, H., Nourddin, M. S., Rreza, N. A., Mohsen, A., Ahmad, R. & Pouria, H., (2007). The Effect of Long-Term Exposure to Particulate Pollution on the Lung Function of Teheranian and Tanzanian Students, Pakistan Journal of Physiology, 3(2), pp. 1-5.

[3].Dr. Rammohana Reddy Appannagari, environmental pollution causes and consequences' Study north Asian international research journal of social science and humanities. ISSN 2454- 9827 vol.3, issue-8, Aug2017.

[4] Ray. P. and David, A. 1966. Effect of industrial wastes and sewage upon the chemical and biological composition and Fisheries of river Ganga at Kanpur, U.P. Environ. Hlth. 8:307- 339.

[5] Krześlak, A. & Korytkowski, J. (1994). Hazardous Wastes in Poland-National Report, Central European journal of Public Health, 2(suppl), pp. 44-40.

[6] Progressive Insurance,(2005).Pollution impact on Human Health. Retrieved from http://www.progressiveic.com/n25feb05.htm

[7] Sanders K T 2015 Critical review: uncharted waters? The future of the electricity-water nexus Environ. Sci. Technol. 49.

[8] Hester E T and Doyle M W 2011 Human impacts to river temperature and their effects on biological processes: a quantitative synthesis J. Am. Water Resource. Assoc. 47 571–87

[9] Gouta hazara, Radioactive pollution: an overview ISSN 1848-0071, The Holistic Approach to environment 8(2018)2, 48-65

[10]Firdaus, G., Ahmad, A., Noise pollution and Human Health: A Case study of Municipal Corporation Of Delhi, Indoor and built Environment, Sage publications (2010).

[11]PasschierW. Passchier, W., Noice Exposure and public health environmental health perspective, vol.108supplemental (March 2010)

[12] Navara, K, J., and Nelson R.J.(2007).The dark side of light at night: Physiological, epidemiological, and ecological consequences ,Journal of pineal research43(3),215-224.

[13] Angus, Ian, and Simon Butler. Too Many People: Population, Immigration, and the Environmental Crisis. Haymarket Boos. Chicago, Illinois: 2011.

[14]Arshad Ali, Somana Riaz, Shahid Iqball, Natinal University of science and technology Pakistan. Paper on global change 21, 51-60, 2014

[15] Frederica Perera Pollution from Fossil-Fuel Combustion is the Leading Environmental Threat to Global Pediatric Health and Equity: Solutions Exist, Int. J. Environ. Res. Public Health 2018, 15, 16; doi: 10.3390/ijerph15010016

[16] Harish M. A Study on Air Pollution By Automobiles In Bangalore City Management Research And Practice Vol. 4 Issue 3 (2012) pp: 25-36

[17] Dr. Singh Ahuti, IndustrialGrowthAndEnvironmental Degradation, Environmental Science E- ISSN: 2454-9916 | Volume: 1 | Issue: 5 | Dec 2015.

[18]Lal, R. (2007). Carbon management in agricultural soils. Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change (2007) 12: 303–322.

[19] Radioactive Pollution: An Overview Goutam Hazra, the Holistic Approach to Environment 8(2018)2, 48-65

[20] Singh, K., & Shishodia, A. (2007). Environmental Economics: Theory and Applications. New Delhi: SAGE Publications.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

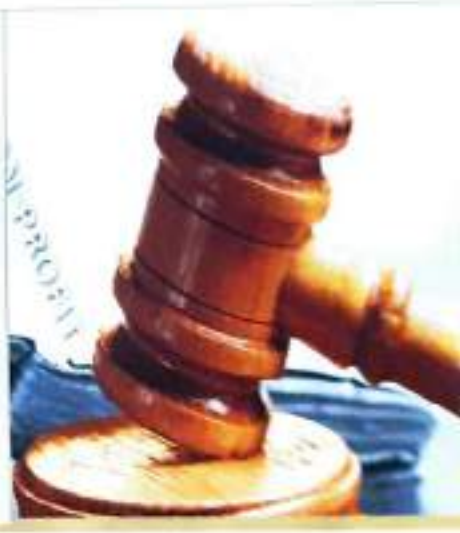
B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

July-2020
ISSUE NO-CCXLI(241)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics.
G.S.Tompe Arts Comm.Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JULY -2020

ISSUE NO-CCXLI (241)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head,Deptt.of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi ,**Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande,** Asstt. Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati (M.S) India _Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

19	९ ते ५ वर्ष वयोगटातील मूलामध्ये जीवनसत्व 'अ' च्या अभावाचा परिणाम प्रा. डॉ. ज्योती जे. चोरे (विघळे)	82
20	डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर एवं उनका धर्मनिरपेक्षता का दृष्टिकोण प्रा. डॉ. यशवंत मेश्राम	85
21	शैल चित्रकला : मध्य प्रदेश के विशेष संदर्भ में डॉ.नम्रता प्रसाद	89
22	वर्तमान काल में प्रतिरोधक क्षमता की भूमिका एवं आयुर्वेद डॉ.आभा सिंह/डॉ.संगीता	96
23	स्वतंत्र हिंदवी स्वराज्य संकल्पनेचे मुळ प्रवर्तक श्री.शहाजी राजे भोसले रविंद्र शंकरराव फटींग	100
24	कोविड–१९ प्रार्थना व मंत्रपठणाने बरा होईल काय? डॉ.सुशील मेश्राम	106
25	नागपूर जिल्हयातील दुग्ध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आणि ग्रामीण विकासात दुध उत्पादनाचे योगदान प्रा.डॉ. ए.बी. पटले	111
26	संत साहित्यातील सामाजिक दर्शन : एक आकलन प्रा. डॉ. विनोद यू. भालेराव	116
27	नाव देवाचे कर्म कसायाचे डॉ. न. ह. खोडे	119

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 241(CCXLI) | July,2020

नाव देवाचे कर्म कसायाचे

डॉ. न. ह. खोडे

प्रस्तावना : —

भारतीय समाजजीवनात ईश्वराचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतीय समाजातील लोक अत्यंत श्रद्धाळू आहेत. जीवनाचा काटेरी प्रवास करीत असताना, सर्वसामान्य माणसाला जेव्हा कोणताच आणि कोणाचाच आधार मिळत नाही, तेव्हा ईश्वर हा त्यांचा पाठीराखा बनून त्यांना अनेक संकटातून मुक्त करतो, अशी त्यांची गोड समजूत आहे.

आजही अनेक लोक मला असे भेटतात आणि सांगतात की, आम्हाला ईश्वराने दर्शन दिले; व आम्ही ईश्वर प्रत्यक्ष पाहिला आहे. अशा समजुतीमधून सर्वसामान्य लोकात धाबडेपणा निर्माण होतो; व काही 'अत्यंत कडव्या निष्ठा' त्यांच्या जीवनात प्रवेश करतात. तेव्हा त्या संपूर्ण समाजालाच अत्यंत घातक ठरतात; व हानी पोहचवितात असे दिसून येते. मी अनेक लोकांना विचारले ज्यात डॉक्टर, प्राध्यापक, इंजीनिअर, समाजसेवक, राजकारणी, साधू, संन्याशी व इतरही सर्वसामान्य लोक आहेत. 'तुम्ही देव पाहिला काय? पाहिला असेल तर तो तुम्हाला कसा दिसत होता? त्याला चार हात होते काय? तेव्हा ते म्हणतात; देव तर मला दिसला नाही, पण आहे मात्र नक्कीच.

देव कसा आहे : —

ईश्वराचे अस्तित्त्व सिद्ध करून दाखविताना नेहमी एक तर्क पुढे आणला जातो की, एवढ्या मोठ्या विश्वाचा संसार चालविणारी; व एवढ्या मोठ्या ब्रम्हांडाची निर्मिती करणारी एखादी शक्ती नक्कीच असणार. व ती शक्ती म्हणजे ईश्वर होय. निर्मात्याशिवाय हे कसे शक्य आहे? असा ईश्वराला मानणाऱ्या लोकांचा उलट प्रश्न असतो. आणि असा प्रश्न करून ते ईश्वराचे अस्तित्त्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात. निर्मात्याशिवाय काहीही निर्माण होत नाही, हे थोडका वेळासाठी मान्य केले तरी हा प्रश्न निकालात निघू शकत नाही. निर्मात्याशिवाय काहीही निर्माण होऊ शकत नसेल तर ईश्वराला कोणत्या निर्मात्याने निर्माण केले' या प्रश्नाचे ते काय उत्तर देणार?

सुरुवातीला पृथ्वीवर प्रत्येक जीव हा प्राथमिक अवस्थेत व अविकसित होता. क्रमाक्रमाने त्यांचा विकास झालेला आहे, हे शास्त्रज्ञांनी सिद्ध करून दाखविलेले आहे. मनुष्याचा विकास देखील याच पद्धतीने झालेला आहे. आदिमानव जसजसा विकसित होत गेला; व स्थलांतर करीत गेला, तेव्हा त्याच्या अवतीभवती काही वस्तू, शक्ती, चक्रीवादळ, विजा पडणे, मुसळधार पाऊस, भूकंप, ज्वालामुखीचा उद्रेक, इत्यादी नैसर्गिक घडामोडी पाहून तो आश्चर्यचकीत झाला असेल; व हे कसे निर्माण झाले हा प्रश्न त्याच्या मनात निर्माण झाला असेल? तेव्हा त्यावेळच्या व त्यांच्यामधीलच काही हुशार लोकांनी देवीदेवता व ईश्वराची सबब पुढे करून आपण श्रेष्ठ व अधिक समजदार आहोत, असा धाक निर्माण केला असेल. पुढे त्याच लोकांनी पुजारी, धर्मगुरू, पुरोहित बनून माणसाच्या मनात निर्माण झालेल्या प्रश्नांना उत्तर म्हणून ईश्वराच्या कल्पनेत गुरफटून टाकले.

देवाचा शोध : —

ईश्वराचे मूळ शोधायचे असल्यास 'वेद' या अत्यंत प्राचीन ग्रंथाकडे वळावे लागेल. वेदात निरनिराळ्या देवता निसर्गात घडलेल्या घडामोडीसाठी मानलेल्या आहेत. त्यावरून असे म्हणता

येईल की, धर्मगुरुंनी निसर्गात घडणाऱ्या घटनेमागे एक एक काल्पनिक शक्ती लावून दिलेली आहे. निसर्गात घडणाऱ्या घडामोडी व त्यापासून होणारे नुकसान टाळण्यासाठी ज्यांच्याशी संबंधित देवीदेवता प्रसन्न करण्यासाठी प्रेरणा दिलेली आहे. पाऊस कमी किंवा अधिक प्रमाणात झाल्यास 'वरुण' देवाची पूजा करायची. चक्रीवादळ, गोगाट्याचा वारा कडकडाट होत असेल तर वायुदेवतेची प्रार्थना करून त्याला प्रसन्न करावे. व उष्णता कमी अधिक प्रमाणात वाढली असेल तर सूर्यदेवाच्या आश्रयाला जावे. इंद्र, वरुण, अग्नी, यम, कुबेर, इत्यादी देवांचे अस्तित्व अशाच प्रकारचे आहेत. कोणत्याही असाध्य रोगाच्या निकित्सेसाठी अश्विनीकुमार, धनसंपत्तीसाठी कुबेर, युद्धात विजय मिळविण्यासाठी इंद्र, आणि मृत्युपासून वाचण्यासाठी यमादी देवता निर्माण केल्या. जेव्हा या देवतानेही काम पूर्ण झाले नाही, तेव्हा ईश्वरची कल्पना करण्यात आली. जो या देवतांच्या वरचा असून सर्व देवता ईश्वराच्या आज्ञेत वागतात, त्यांच्या इच्छेनुसार चालतात.

चार्वाक, बुद्ध आणि देव : –

ईश्वराच्या रुपाने धर्मगुरुंच्या हातात एक असे नाणे आले. जे विज्ञान युगातही चालून राहिले आहे. या हुशार व बुद्धीमान लोकांनी त्या नाण्याचा असा काही महिमा बहुजनांना सांगितला की, मनुष्य त्याच्याशिवाय जीवनात यशस्वी होऊ शकत नाही. नंतर त्या नाण्याने लोकांना नाडवण्याचे काम व्यवस्थितपणे पार पाडले. परंतु त्याही काळात चार्वाकासारख्या विचारवंतांनी ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल शंका निर्माण केली, तेव्हा त्यांना धर्मगुरुंनी जबरदस्त विरोध करून जीवनातून उठविले. चार्वाकाने सर्वप्रथम ईश्वराचे अस्तित्व नाकारले होते. स्वर्ग, नरक, मोक्ष, पाप–पुण्य, वेदशास्त्र, इत्यादींची निर्मिती पंडित लोकांनी स्वत:च्या स्वार्थासाठी केलेली आहे. आणि जे काही आहे ते येथेच आहे; आणि जिवंतपणीच आहे, असे सांगितले. चार्वाकाचे सिद्धांत साधे, सोपे आणि सरळ होते म्हणून लोकप्रिय झाले. चार्वाकाला अनेक अनुयायी मिळाले व त्याचा एक संप्रदाय निर्माण झाला. परंतु पुजारी, पुरोहित व धर्माच्या ठेकेदारांनी चार्वाकाचा एवढा तीव्र विरोध केला की, आज चार्वाकासंबंधी प्रामाणिक माहिती उपलब्ध नाही, ना त्याच्या सिद्धांताचा संग्रह. आजही चार्वाकाची काही अर्थपूर्ण सुत्रे मिळतात ज्यापासून प्रेरणा घेऊन मनुष्य प्रगती करू शकतो. परंतु आजही चार्वाकाच्या सुत्राचा खरा अर्थ न सांगता विपरीत अर्थ लोकांच्या समोर सांगितला जातो.

चार्वाकानंतर ईश्वराच्या अस्तित्वाला विरोध करणारा दुसरा माणूस म्हणजे महात्मा बुद्ध होय. बुद्धाने लोकांना सांगितले की, मनुष्य स्वत:च्या सुखदु:खाला स्वत:च कारणीभूत आहे. या सुखदु:खाच्या मागे देव वगैरे नाही, जो तुमच्या सुखदु:खाचा निर्णय करतो. म्हणून देवाबद्दल विचार करण्याची गरज नाही. बुद्धाचे हजारो अनुयायी होते व शिवाय त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा एवढा जोरदार प्रसार व प्रचार झाला की, चार्वाकाप्रमाणे बुद्धाला जीवनातून उठविता आले नाही. म्हणून पंडितांनी हुशारीने काम घेऊन बुद्धालाच अवतार घोषित केले.

काही हिंदू धर्मग्रंथात बुद्धाचा उल्लेख विष्णुच्या नवव्या अवतारात मिळतो. भागवत ग्रंथात बुद्धाच्या अवताराचे कारण स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, जेव्हा असुर लोक वैदिक धर्म मानायला सुरुवात करेल तेव्हा त्यांना वैदिक मार्गावरून दुसरीकडे नेण्यासाठी विष्णु बुद्धाच्या रुपात अवतार घेईल; आणि आपल्या मोहक वाणीने असुरांना वैदिक धर्मापासून परावृत्त करील (भागवत २–७–३७). असा खोटा प्रचार बौद्ध धर्माच्या मुळ अस्तित्वाला नष्ट करण्यास प्रभावी ठरला. जे लोक पंडितांच्या कचाट्यातून मुक्त होऊन बौद्ध बनले ते संशयाच्या स्थितीत अडकले. कारण बुद्धाचा अवतार असुरांना भ्रांत करून वैदिक मार्गापासून दूर करण्यासाठी होता. अशा स्थितीत कोण मनुष्य बौद्ध धर्म स्वीकारून स्वत:ला असुर म्हणवून घेईल की, ज्यावेळेस समाजातच असुर हा शब्द एक तिरस्कारयुक्त शिवीसारखा होता.

भारतवर्षाचा सांस्कृतिक इतिहास पाहिला तर येथे खऱ्याचे खोटे व खोट्याने खरे दाखविलेले आहे. काडीएवढे मोल नसलेल्या गोष्टीला हिमालयाएवढे मोठे करून दाखविले, तर हिमालयाएवढ्या मोठ्या गोष्टीला इतिहासाच्या एखाद्या कोपऱ्यातही जागा दिली नाही. ज्या महात्म्याने आयुष्यभर ईश्वराचे अस्तित्व नाकारले त्यालाच पंडितांनी व धर्मगुरूंनी मोठ्या हुशारीने ईश्वर बनवून टाकले. एवढा मोठा बदल जगाच्या इतिहासात शोधून सुद्धा सापडणार नाही. बुद्धाने आयुष्यभर कर्मकांड व मूर्तीपूजा नाकारून त्यावर प्रचंड प्रहार केले. त्याच बुद्धाचे बौद्ध अनुयायी कर्मकांड व मूर्तीपूजा करतात हे पाहून मन अत्यंत दुःखी होते. बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा हा पराभव समजावा काय?

कित्येक हजार वर्षांपासून ईश्वराच्या काल्पनिक सत्तेचा प्रचार करण्यात आला, व तसेच शिक्षण दिल्या गेले. आजही दूरदर्शन, चित्रपट इत्यादी प्रसारमाध्यमे ईश्वराच्या काल्पनिक सत्तेला व अंधश्रद्धेला खतपाणी देत आहेत. भारतातील मुलांवर लहानपणापासूनच ईश्वराचा पगडा त्यांच्या मानगुटीवर बसवला जातो. त्यामुळे मोठमोठे प्रतिभावंत बुद्धीजिवी व वैज्ञानिकही फसले आहेत. भारताचे माजी दिवंगत राष्ट्रपती डॉ. शंकर दयाल शर्मा हे त्यांच्या कारकिर्दीत पाऊस पडावा म्हणून प्रार्थना करायला मंदिरात गेले होते. महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री श्री मनोहर जोशी यांनी सपत्निक मंदिरात जाऊन गणपतीला दूध पाजले. ही गोष्ट सगळ्यांना माहित आहे. इ.स. २००३ मध्ये व त्याच्या अगोदर वर्ल्ड कप मध्ये 'भारतीय क्रिकेट संघ' अजिंक्य राहावा म्हणून दिल्ली आणि उत्तर भारतात अनेक यज्ञ केल्या गेले. जेथे पुरुषार्थाने व हिंमतीने काम करायला पाहिजे तेथे लाचार होऊन लोक ईश्वराच्या कृपेची वाट पाहतात.

भारतीय लोकांची अशी श्रद्धा आहे की, ईश्वर हा सगळ्या प्राण्यांवर वडिलासारखा प्रेम करतो. ईश्वर जर सर्व प्राण्यांचा पालक आहे, तर मग समाजात काही लोक सुखी व काही लोक दुःखी का राहातात? ईश्वर सर्वज्ञ, सर्वशक्तीमान, कृपाळू, दिनांचा आधार वगैरे म्हटल्या जातो. आता त्याच्याकडे जर इतकी बलस्थाने असतील तर मग तो अज्ञानी असल्यासारखा का वागतो. त्याला दुःखीकष्टी लोकांच्या दुःखाचे, समस्यांचे भान का बरे नसते? ईश्वर आपल्या शक्तिचा उपयोग करून लोकांचे दुःख, गरिबी, रोगराई, कष्ट, अपघात का कमी करीत नाही? भूकंप, पूर, चक्रीवादळ यांना का थांबवू शकत नाही, ही एक विसंगती आहे. हिंदू धर्मशास्त्रानुसार मनुष्याला मिळणारे सुखदुःख, बिमारी, संकट, हे त्याच्या मागच्या जन्माचे फळ आहे. उदाहरण म्हणून सांगतात की, मुलगा जेव्हा मस्ती करतो तेव्हा वडील त्याला शिक्षा करतात. त्याचप्रमाणे देवही मनुष्यांना त्याच्या पापाची शिक्षा दुःख, गरिबी, बिमारीच्या स्वरूपात देतो. हे जर खरे मानले तर दोनतीन महिन्याचा मुलगा कोणते वाईट कर्म करतो जो जन्मताच आजारी पडतो व शारिरिक कष्ट सोसतो? हा देवाचा कोणता न्याय आहे की, पाप या जन्मात करावे व दुसऱ्या जन्मात शिक्षा भोगावी. आज न्यायालयात गुन्हा सिद्ध होताच शिक्षा मिळते. देव जर सर्व ठिकाणी आहे व सर्व काही जाणता आहे, तर पाप करणाऱ्याला याच जन्मात दंड का देत नाही? घरात चोरी करण्यासाठी आलेल्या चोराचे व कोण्या स्त्रीवर पापी नजर टाकणाऱ्याचे डोळे आंधळे का होत नाही? देव जर सर्व सामर्थ्यवान असेल; व लोकांना वाईट कृत्य करण्यापासून परावृत्त करू इच्छित असेल, तर वेळीच तो त्यांना पाप करण्यापासून मुक्त करू शकतो. परंतु असे होत नाही.

जे काही घडते ते सर्व देवाच्या मर्जीने घडते. 'हम तो निमित्त मात्र है दुनियामे, सब ही राम चलाता', असे लोक म्हणत असताना सर्व काही देवाच्या मर्जीने झाले असे मानतात. याचा अर्थ जगातील सर्व वाईट कामे सुद्धा देवाच्या मर्जीने होतात, असे मानावे लागेल. देव पहिल्यांदा लोकांकडून वाईट कर्मे करून घेतो, व नंतर त्यांना शिक्षा देतो, हा कोणता न्याय आहे? हिंदू लोकांची अशी श्रद्धा आहे की, मागच्या जन्मात केलेल्या पापाची शिक्षा या जन्मात मिळते. परंतु हे म्हणणे बरोबर आहे असे वाटत नाही. कारण धर्मग्रंथानुसार आत्मा व शरीर वेगवेगळे आहेत.

आत्मा अमर असून निर्लेप आहे, व कोणतेही कर्म करीत नाही, व कोणतीही इच्छा ठेवित नाही. याचा अर्थ चांगले किंवा वाईट कर्म शरिराद्वारा होते. मग प्रश्न असा उपस्थित होतो की, ज्या शरिराने कर्म केले, ते शरीर मृत्युच्या वेळी नष्ट होते. मग कर्म करणारे शरीरच नष्ट झाले तर त्याचे फळ कोणाला आणि कसे मिळणार? जर एका शरिराने केलेल्या कर्माचे फळ दुसऱ्या शरिरास मिळत असेल तर हा न्याय बरोबर आहे, असे कसे म्हणता येईल?

देव भक्ताच्या हाकेला धावतो, त्यांना संकटातून वाचवतो, त्यांच्या प्रगतीच्या मार्गात सहाय्य करतो, त्याच्यावर कृपा करतो असे हिंदू धर्मग्रंथ सांगतात. भक्ताच्या हाकेला देव खरेच धाऊन जातो का? यानी चिकित्सा करणे आवश्यक आहे. मध्ययुगीन भारताचा इतिहास पाहा. भारतावर अनेक परकीय आक्रमणे झाली. परकीय सत्ता इथे कायमच राहिल्या. क्रूर, धर्मपिसाट मुसलमान आक्रमकांनी तर हिंदुची मंदिरे तोडून त्या जागेवर मशिदी बांधल्या. काशी सोमनाथाचे मंदिर फोडले. लाखो भक्तांच्या कत्तली करून अनेक स्त्रियांवर अत्याचार केले. मोठमोठे ग्रंथालय जाळले. येथील हिंदु रहिवासी मोठे शूरवीर असूनही त्यांचा पराभव झाला, आणि अनेक वेळा निष्ठूर परकीय आक्रमकांचाच विजय झाला. त्यांचाच धर्मप्रसार झाला. येथील संस्कृतीचा त्यांनी विध्वंस केला तरी अनेक वर्षे देव त्यांनाच धार्जीना झाला.

अमेरिका खंडाचा शोध लावणाऱ्या स्पॅनिश व युरोपीय लोकांनी तेथील मूळ वंशाच्या 'रेड इंडियन' लोकांच्या प्रचंड प्रमाणात कत्तली केल्या. आफ्रिकेतील निग्रोंना गुलाम बनवून जनावराप्रमाणे वागणूक दिली; व त्यांचा प्रचंड प्रमाणात छळ केला. विसाव्या शतकात दोन महायुद्धे झाली. दुसऱ्या महायुद्धात साठ लाख ज्यू धर्मियांची सरसकट कत्तल केली, अशी अनेक उदाहरणे देता येईल. ज्यांनी एवढ्या मोठ्या प्रमाणात सामूहिक कत्तली केल्या त्यांच्या विरुद्ध न्याय मागायला कोणतेही ईश्वरी न्यायालय उपलब्ध नाही. संकटाच्या वेळी देवाला कितीही हाका मारा तो मूर्तीच्या बाहेर यायला तयार नाही.

भारतीय लोकांची अशी धारणा आहे की, देवाच्या भितीने लोक नैतिक आचरण करतात. वाईट कृत्य करीत नाही. परंतु हे खोटे आहे. कारण ईश्वराच्या नावावर जगात जितका अत्याचार, गुन्हे आतंक, रक्तपात झाला तेवढा कोणत्याही कारणाने झाला नाही. आजही जास्तीत जास्त दंगली धार्मिक असतात, आणि आजही खुदाच्या नावावर लढाया लढल्या जातात. जर देवाच्या भितीने लोक चांगले आचरण करतात तर मग हया दंगली का होतात? दंगल, अत्याचार, रक्तपात तर दूरच राहो, परंतु लोकं लाचलुचपत घेतात, तेव्हा त्यातला देवाच्या वाटणीचा काही भाग काढून ठेवतात. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, हत्या, चोरी, दरोडेखोर, फसवणारे सर्व देवाला मानतात, आणि सर्व काम देवाचे नाव घेऊन करतात. आणि काम पूर्ण झाल्यावर देवाला दान करतात आणि धन्यवाद देऊन म्हणतात, हे देवा! तुझ्या कृपेमुळे आज माझे काम झाले आहे.

भक्तांचा देव : —

देवाचे नाव घेऊन कोणी साधू बनतो. देवाचे नाव घेऊन कोणी दारू पितो, तर जय भोले म्हणून कोणी गांजा ओढतो. देवाच्या नावाने कोंबड्या बकऱ्यांचे बळी देऊन स्वत:च्या जिभेचे लाड पुरवणारे काही कमी नाहीत. कोणी गणपती व दुर्गादेवीच्या नावाने खंडणी वसूल करतात. तर कोणी देवाच्या नावाने भिक मागतात. देवाचे नाव घेऊन नाही नाही ते स्वामी व नाही नाही ते ब्रम्हचारी बनले. देवाचे नाव घेऊन, 'देव' या सुंदर, सात्त्विक कल्पनेने भारतीय जीवनात कसे वाभाडे काढले जातात. दु:खी, दुर्बल, भोळ्याभाबड्या लोकांवर कसे अन्याय केले जातात; आणि जीवनाच्या इतर अंगोपांगातही देवाच्या नावाने आणखी काय काय चालत असावे. देवाच्या नावावर कमाई करणारे एकजात ढोंगी असतात. कुठल्यातरी देवतेचे प्रतिनिधी सांगून भोळ्याभाबड्या लोकांना ते स्वत:च्या मनाप्रमाणे मार्गदर्शन करून खड्ड्यात लोटतात. नाव देवाचे पण हेतू मात्र या लुच्च्या लबाडांचे.

देवाच्या नावाने आपल्या देशात अनेक अंधश्रद्धा व अनिष्ट प्रथा तयार झाल्या. खंडोबाच्या नावाने हजारो देवदासी आहेत. पशुबळी आहेत. एवढेच नव्हे तर नरपूजा व नरबळी आहेत. याच्याही पुढची कमाल म्हणजे काही देवळात तीर्थ म्हणून दारू मिळते. काही मठात गांजा मिळतो हे सर्व ईश्वराशी एकरूप होण्यासाठी. अशा पण्कळ वाईट, विकृत व समाजघातक कृतिंना देवाधर्माच्या नावाखाली प्रतिष्ठा मिळत आहे. अनेक वेळा जुगारने, दारू, चरस अशा अनेक प्रकारच्या गुन्ह्यांने अड्डे देवळाच्या मागच्या बाजूस चालतात. त्याने कारण उघड आहे. देव अशा फालतू गोष्टीकडे लक्ष देत नाही, व कायदा, पोलीस, शासन, धार्मिक हस्तक्षेप करीत नाही. म्हणजे गुंडाना आपोआपच देवाचे संरक्षण मिळते. तंत्रमंत्राच्या आणि पूजापाठाच्या भ्रामक कल्पनेमुळे देवळातले पुजारी, देवमहर्षी, पीर, आणि दर्ग्यातील मुसलमान मांत्रिक अशिक्षित व श्रद्धाळू लोकांना सारखे लुबाडतात. त्यांनी दिलेल्या प्रसादाने बायांना संतती होते, संकटे टळतात असे लोकांना वाटते. जनता भोळी आहे. यांनी लूट करायला देव हा चांगला पर्याय आहे.

दरोडेखोरांचा देव :—

भारतात वेगवेगळ्या प्रांतात चोरी करणाऱ्या काही जमाती आहेत. मध्यप्रदेशात चोरी करणारी एक कंजर नावाची जमात आहे. चोरी करायला जाताना ते मंदिरात जाऊन देवाची पूजा करतात. गुंडे, दरोडेखोर, हत्या करणारेही आपआपल्या देवतेला प्रसन्न ठेवतात, आणि देवाचेच नाव घेऊन अपराध करतात. असे म्हणतात की, डाकू मानसिंग हा दुर्गादेवीचा कट्टर भक्त होता. तो दरोडा टाकायच्या अगोदर मंदिरात जाऊन पूजा करायचा, नंतर आपल्या लुटीतला एक भाग दान करायचा. जगात लढाया, जाळपोळ, दंगे यासारख्या जास्तीत जास्त घटना देवाच्या नावावर झाल्या व होत आहेत. व देवाचेच भक्त करीत आहेत. परंतु हे सर्व करा असे देव भक्तांना म्हणत नाही, असे देवाचे भक्त सांगतात. परंतु तेच भक्त दुसरीकडे देवाच्या मर्जीनेच सर्वकाही होते असे म्हणतात. या दोन वाक्यात फार मोठी विसंगती दिसून येते.

आपण असे म्हणू शकतो की, देव असे वाईट काम करायला लावणार नाही. परंतु देवाचे नाव अशा लोकांना मानसिक बळ व शक्ती देते. जे त्याचे नाव घेऊन दुष्कर्म करतात आणि आपल्या मनात उत्पन्न होणाऱ्या अपराधी भावनांना ईश्वराचे नाव घेऊन मुक्त होतात. अशा प्रकारे देवाचे नाव लोकांना नैतिक न बनविता नैतिकतेच्या नियमांना तोडून टाकणारे बनवितात. समाजात राहाताना मनुष्याच्या मनात कमी अधिक नैतिक भावना उत्पन्न होतात. समाजाची भिती किंवा उत्तरदायित्व म्हणा मनुष्य नैतिकतेचे पालन करतो. परंतु ईश्वरामुळेच माणसाच्या मनातील नैतिक भावना संपून जाते. आजही भारतीय लोकांची श्रद्धा पाहा. कुंभमेळ्यात शाही स्नान केल्यावर सर्व पाप नाहीसे होते व अंतःकरण शुद्ध होते. ही भक्तांची श्रद्धा गुन्हेगारी प्रवृत्तीस चालना देते. कितीही पाप करा, हत्या करा, दरोडे घाला काही फरक पडणार नाही. बारा वर्षांनी कुंभमेळ्यात जाऊन स्नान केले की सगळे पाप धुऊन निघणार. शिवाय ईश्वराला पूजापाठ व दानदक्षिणा देऊन प्रसन्न करता येते ते निराळेच. आणि याच जन्मात तर कर्माचे फळ मिळत नाही. ह्या धारणा माणसाला गुन्हे करण्यासाठी प्रवृत्त करतात.

स्त्रियांचा देव : —

मानवाचा पाच—सहा हजार वर्षांचा इतिहास पाहिला तर असे आढळून येते की, येथे सर्वात जास्त अन्याय व अत्याचार हा स्त्रीवर्गावर झाला. आजही हुंडाबळी, राजस्थानात सतीचे समर्थन, उत्तर भारतात होणारा स्त्रियांच्या शिक्षणास विरोध ह्या गोष्टी पाहिल्या तर स्त्रियांवर वारंवार अत्याचाराचा व अन्यायाचा अतिरेक झाला व होत आहेत. पंधराव्या शतकात युरोप खंडात स्त्रियांना चेटकीणी व जादुटोना करणाऱ्या समजून स्पेन, इटली, इंग्लंड, फ्रांस, जर्मनी इत्यादी देशात धर्माच्या आज्ञेने जिवंत जाळण्यात आले. हा इतिहास आहे. स्त्रिच्या प्रसुती वेदना ईश्वरी न्यायाने असल्यामुळे त्या क्लोरोफार्म देऊन टाळू नये असा निर्णय क्लोरोफार्मचा शोध लागला

तेव्हा युरोपमधील धर्ममार्तंडांनी दिला. मुस्लिम धर्माने स्त्रियांना बुरखा लादून माणूस म्हणून असावे असे अनेक अधिकार नाकारले. भारतात स्त्री दुबळी राहील अशी व्यवस्था मनुने केली. स्त्रिला धर्मज्ञान व साधे शिक्षण सुद्धा नाकारले ते एकोणविसाव्या शतकापर्यंत सुरू होते. या काळात स्त्रियांवर जे अन्याय झाले ते फक्त पुरुषांनीच केले असे नाही, तर स्त्रियांनीही केले. परंतु सर्व अन्याय मात्र स्त्रियांवरच झाले. अशा विचाऱ्या दुर्दैवी स्त्रियांना मदत करण्याचे काम जगभर कुठल्याच धर्माचा अल्ला, ईश्वर किंवा आकाशातल्या बापाने केले नाही. कोणीही त्यांच्या बाजूने न्याय दिला नाही, हे सत्य आहे. एकाच सर्वसाक्षी ईश्वराने मनुला आणि महंमदाला, मोझेसला आणि महावीराला, येशूला आणि बुद्धाला वेगवेगळ्या आज्ञा दिल्या व विविधता निर्माण केली. आज्ञाही अशा कठोर दिल्या की, त्यातून जगभर भांडणे सुरू आहेत. ते काही केल्या थांबत नाही. पाहा बरे देवाची लीला, कशी निरनिराळी आणि गंमतीदार आहे.

आजही लोक अनेक प्रकारचे पाप करतात, व मंदिरात जाऊन प्रसाद वाटतात, नवस करतात. जर प्रसाद वाटल्याने, पूजापाठ केल्याने, दानदक्षिणा दिल्याने देव प्रसन्न होऊन पाप करणाऱ्याला क्षमा करत असेल तर देवासारखा भ्रष्टाचारी व लाचखोर दुसरा कोण असणार. थोड्याशा प्रसादाने ज्याला प्रसन्न करता येते व चोरी, हत्या, बलात्कार यासारख्या पापातून क्षमा मिळविता येत असेल, तर त्याचा न्याय निष्पक्ष कसा राहू शकणार? बुद्धिचा उपयोग करणारा मनुष्य समजू शकतो की, थोड्याशा प्रसादाची लाच घेऊन ज्याला आपल्या पक्षात आणता येते तो किती क्षुद्र व नीच असेल. असा क्षुद्र आणि हलका, गुन्हा करणाऱ्यांना शिक्षा देईल ही गोष्ट समजदार व्यक्तिच्या गळ्यात कधीच उतरणार नाही.

भक्ताच्या हाकेला देव धाऊन येतो, असे श्रद्धाळू मानतात. मग जगात जेव्हा युद्धे, बॉम्ब, अणुबॉम्ब पडतात तेव्हा लाखो लोक तडफडून मरतात, ते काय देवाला हाका मारीत नाही. आतंकवाद्यांनी अमेरिकेतील वर्ड ट्रेड सेंटरवर केलेला हल्ला, गुजरातमध्ये अक्षरधाम मंदिरावर तर काश्मिरमध्ये रघुनाथमंदिरावर केलेल्या हल्ल्यात निरपराध भक्त मरण पावले. गुलशनकुमारची मंदिरात हत्या झाली. या सर्वांनी देवाला हाका मारल्या नसेल असे वाटत नाही. एवढे खरे की, भक्ताच्या हाकेला देव धावताना दिसत नाही.

देवाची आकाशवाणी : —

धर्मसंस्थापनेसाठी देव पुनःपुन्हा जन्म घेतो, असे वचन गीतेत आहे. देव खरेच धर्मसंस्थापनेसाठी अवतरतो का? फक्त भारतात आणि उर्वरीत जगात नाही. बरे, तिकडेही तो वेगळे जन्म घेत असेल तर इकडे पुनर्जन्म नाही असे सांगतो? ईश्वर हल्ली आकाशवाणी करताना दिसत नाही. निदान भारतात तरी देवाने आकाशवाणी करावी किंवा टी. व्ही. वर यावे, आणि सगळ्या लोकांना सांगावे लोकहो असे नाही असे करा. वरील सर्व गोष्टीकडे नजर टाकली तर ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी शंका निर्माण झाल्याशिवाय राहाणार नाही. बुद्धीचा उपयोग करणाऱ्या लोकांना ईश्वराचे अस्तित्व मानन्यात अनंत अडचणी दिसून येईल

जर परमेश्वराचे अस्तित्व लोकांच्या मनात बिंबवले नसते तर शक्य होते की, लोक नैतिक बनले असते. परंतु पंडित, पुजारी, धर्मगुरू, मुल्ला, पादरी यांनी काल्पनिक ईश्वराला पुढे करून भ्रष्ट होण्याचे मार्ग लोकांना मोकळे करून दिले. वाईटात वाईट काम करा देवाकडून माफी देऊ. तो दयाळू आहे. वडिलासमान आहे. वडील मुलांचे लहानमोठे गुन्हे पोटात घालतात. या मान्यतेमुळेच लोकांच्या नैतिक भावना कमजोर बनल्या. म्हणूनच लोक तीर्थाला जातात. मंदिर मस्जीद, चर्च, स्तूप येथेही गर्दी असते. पूजापाठ, हवन, प्रार्थना, कीर्तन, नमाज हे सर्व घरोघरी आहेत. तरीपण चोरी, बेईमानी, लाचखोरी आणि भ्रष्टाचाराचा बोलबाला आहे. दरोडेखोर मंदिरात घंटा बांधतात. पण निरपराध लोकांची हत्या करतात. देवाला न माननारे फार कमी मुठभर लोक आहेत. परंतु

ईश्वराला मानणारे जास्तीत जास्त ९९ टक्के लोकं आहेत. तर मग इतकी अनैतिकता का पसरली हे न उलगडणारे कोडे आहे.

निष्कर्ष : —

१. सर्व धर्मातील काही हुशार लोकांनी ईश्वराची निर्मिती केल्याचे दिसून येते. २. सर्व धर्म संस्थापकात एकमत दिसून येत नाही. ३. देव आकाशवाणी करीत नाही. ४. लोकांमधील भिती हीच देव मानायला कारण आहे. ५. देव पुन्हःपुन्हा जन्म घेत नाही हे सिद्ध होते. ६. जगात देवाला मानणारे लोक जवळपास नव्यान्नव टक्के आहे. ७. जगात असणारे सर्व धर्म देवाला मानतात. ८. देवाच्या नावावर सर्वात जास्त अन्याय स्त्रियांवर झाला

संदर्भ ग्रंथ:—

१ सरिता मुक्ता रिप्रिंट भाग ६.
२ ईश्वर विरहीत जीवनए लेखक. शरद बेडेकर

तुमच्या Ph.D. प्रबंधाचे पुस्तकात रूपांतर करून मिळेल, व ते जगभर पोहोचेल...

More Details – 9595560278,

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2020 = 7.675

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project

Aadhar Publications For Details www.aadharsocial.com **Price:Rs.500/**
New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
Mob-- 9595560278, Emial: aadharpublication@gmail.com

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25, Vol. 3	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
March 2020	SJIF	Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March 2020 Special Issue- 25 Vol. 3

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. V.G. Sanap
I/c Principal Prof. Dr. B.D. Kokate

Editor
Dr. R.K. Kale

Co-Editor
Dr. S.N. Akulwar
Dr. B.D. Jadhavar
Dr. S.E. Ghumatkar

Shaurya Publication, Latur

44. राजर्षी शाहू व सामाजिक कार्य 140
प्रा. डॉ. रोटे एम.व्ही.
45. भारतीय प्रशासना पुढील आव्हाने व सुधारणा : चिकित्सक अध्ययन 142
प्रा. मंचित टी. धूर्वे
46. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि भारतीय कामगार चळवळ 145
प्रा. राहुल चोखाजी साळवे
47. "कलम 370(35A) उदय–अस्त" 148
श्री. साळवे सतीश शंकरराव
48. महिला राशक्तिकरण और मानवशिका 151
डॉ.रानप शाम बबनराव
49. लिंगभाव आणि उच्च शिक्षणातील आव्हाने – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन 154
प्रा. संदीप रायबोले
50. Politics of Minority, Politices of Majority 158
डॉ.संतोष शिवकुमार खरे, श्री.संदिप अण्णासाहेब खरडे
51. हॅकिंग क्षेत्रासमोरील आव्हान : गैर निष्पादित संपत्ती (NPA) 160
प्रा. संदीप चव्हाण
52. दहशतवाद: एक जागतिक आव्हान 164
प्रा.संतोष अंकुशराव वगताव
53. जातीवाद 167
संजय सदाशिव गायघ
54. मल्लालकार : कारण, परिणाम एवं उपचार 170
प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खरे
55. भारतातील सामाजिक विज्ञानातील संधीचे प्रश्न "भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३५० व ३५ 174
अ मधील सुधारणा"
संतोष शंकर चव्हाण, डॉ. हनुमंत धुमाळ
56. भारतीय संविधान : मूलभूत कर्तव्यांची प्रासंगिकता 176
डॉ.शिर्भेश्वर सटाले
57. भारतीय सामाजिक चळवळीमध्ये महिलांचे योगदान 178
प्रा.डॉ.एच.टी.खापर्डे
58. कैशलेस अर्थव्यवस्था काळाची गरज 181
डॉ. खाबळे एकनाथ ग्यानबा

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25 , Vol. 3	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
March 2020	SJIF	Impact Factor : 7.139

बँकिंग क्षेत्रासमोरील आव्हान : गैर निष्पादित संपत्ती (NPA)

प्रा. संदीप चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा, अर्थशास्त्र विभाग

सारांश :–

अलिकडील काळात जागतिक आर्थिक संकटाचे मुख्य कारण गैरनिष्पादीत संपत्ती (NPA) आहे. या महत्त्वाच्या विषयावर धोरणकर्ते आणि अर्थतज्ञाने लक्ष वेधले आहे. भारतात 1991 पासून नविन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केल्यानंतर गैर निष्पादीत संपत्तीत वाढ झाली आहे. या शोधनिबंधात भारतातील विविध राष्ट्रीकृत बँकेच्या गैर निष्पादित संपत्तीच्या प्रमाणात झालेली वाढ तसेच खाजगी बँकेच्या गैर निष्पादीत संपत्तीच्या प्रमाणात झालेल्या वाढीचा विचार केला आहे. NPA मध्ये वाढ होण्याची कारणे व त्यावरील उपायाची चर्चा यात केली आहेत

प्रस्तावना :–

आधुनिक काळात बँका कोणत्याही देशाच्या आर्थिक प्रक्रियेत आधारस्तंभ मानले जातात. बँक ही आधुनिक चलन व्यवस्थेतील केंद्रबिंदू आहे. मानवी शरीरात रक्त वाहिन्यांना जे महत्त्व आहे तेच महत्त्व अर्थव्यवस्थेमध्ये बँकांना आहे. देशातील उद्योग क्षेत्राचा, कृषीक्षेत्राचा व सेवा क्षेत्राचा विकास बँकिंग क्षेत्रावर अवलंबून आहे. ठेवी स्वीकारणे आणि कर्ज देणे ही बँकेची दोन महत्त्वाचे कार्य आहे. बँकेने लोकांकडून स्वीकारलेली ठेवी ही बँकेच्या दृष्टीने देयता (देणी) असते, आणि बँकेने लोकांना दिलेले कर्ज हे बँकेची संपत्ती असते म्हणून बँकांनी दिलेले कर्ज ताळेबंदाच्या जना बाजूवर दर्शविले जातात.

बँकांनी गरजू लोकांना दिलेल्या कर्जाची पूर्णपणे वसुली होईलच याची शाश्वती नसते. त्यातील काही कर्ज बुडीत होते. अशा बुडीत कर्जाला ताळेबंदाच्या जमा (संपत्ती) बाजूवर दाखविले गेले तर बँकेच्या आर्थिक स्थितीचे वास्तविक चित्र दिसणार नाही आणि बँकेची आर्थिक स्थिती चांगली आहे असा संभ्रम निर्माण होईल. बँकेच्या आर्थिक स्थितीचे वास्तविक चित्र दिसले पाहिजे या कारणासाठी RBI ने श्री. एम नरसिंहन् यांच्या अध्यक्षतेखाली एक तिसरी प्रणाली समिती ची स्थापना केली. या समितीने NPA म्हणजे काय ? व NPA ची लेखापुस्तकात कशाप्रकारे हाताळणी करावी ? या संदर्भात मार्गदर्शक तत्वे सांगितली आहेत.

1) ज्या संपत्तीपासून बँकेला मिळणारे उत्पन्न बंद झाले असेल तीला अनुत्पादक संपत्ती (NPA) असे म्हणतात.
2) बँकेने दिलेल्या कर्जाची मुळ रक्कम किंवा व्याजाचे रक्कम 90 दिवसापर्यंत थकित झाले असेल त्या संपत्तीला अनुत्पादक संपत्ती (NPA) असे म्हणतात.

आधुनिक काळात बँकिंग क्षेत्रासमोर सर्वात महत्त्वाची गैर निष्पादीत संपत्ती (NPA) ची समस्या निर्माण झालेली आहे. म्हणून या संशोधन लेखाची निवड करण्यात आली आहे.

संशोधनाचा उद्देश :–

1) गैर निष्पादीत संपत्ती (NPA) ची प्रकृती जाणून घेणे.
2) गैर निष्पादीत संपत्ती निर्माण होण्याच्या कारणाचा शोध घेणे.
3) गैर निष्पादीत संपत्ती निर्माण होऊ नये म्हणून बँकेने कशी काळजी घ्यावी या संदर्भात उपाय सूचविणे.

संशोधनाची परिकल्पना :–

बँकिंग क्षेत्रासमोरील गैर निष्पादीत संपत्ती (NPA) ची समस्या फार भयावह झालेली आहे

संशोधन पद्धती :–

प्रस्तुत संशोधनासाठी लागणारी माहिती मिळविण्यासाठी द्वितीय सामग्रीचा वापर केला आहे. द्वितीय सामग्रीसाठी वर्तमान पत्रे, संशोधन विषयाशी संबंधीत लेख, इंटरनेट, मासिके व पुस्तके इत्यादीचा आधार घेण्यात आला आहे.

गैर निष्पादीत संपत्तीची (NPA) वास्तविक स्थिती :–

1) राष्ट्रीयकृत बँकेतील NPA चे प्रमाण :–

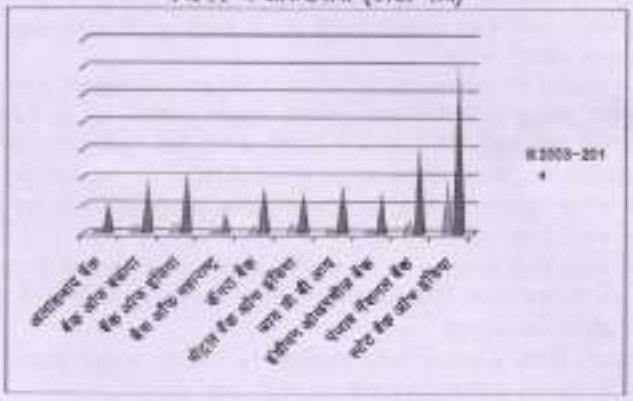
नविन आर्थिक धोरणापासून बँकांचा NPA हा कळीचा मुद्दा ठरला आहे. देशातील महत्त्वाच्या पहा राष्ट्रीयकृत बँकेतील NPA चे प्रमाण 2014 पूर्वीच्या तुलनेत आता या मागिल पाच वर्षात जवळपास पाच पट वाढलेली दिसून येते.

NPA चे आकडेवारी (कोटी रूपये)

बँक	2003 – 2014	2014 मार्च 2019
अलाहाबाद बँक	16,952	1,06,352
बँक ऑफ बडोदा	30,133	1,85,855
बँक ऑफ इंडिया	36,612	2,18,198
बँक ऑफ महाराष्ट्र	10,063	70,599
कॅनरा बँक	27,277	1,67,408
सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया	36,218	1,46,609
आय डी बी आय	21,794	1,74,790
इंडीयन ओवरसीज बँक	23,286	1,51,538
पंजाब नॅशनल बँक	50,537	3,10,949
स्टेट बँक ऑफ इंडीया	1,97,750	6,09,431

स्त्रोत – लोकमत वर्तमानपत्रे 24/02/2020

NPA चे आकडेवारी (कोटी रूपये)

या तालिकेवरून असे दिसून येते की, प्रत्येक बँकेच्या गैर निष्पादीत संपत्तीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. 2003–04 ते 2013–14 या कालावधीत NPA चे प्रमाण जवळपास 4 लाख 50 हजार 574 कोटी रुपये होते त्यात वाढ होऊन 2014–15 ते 2018–19 या कालावधीत NPA चे प्रमाण 21 लाख 41 हजार 929 कोटी पर्यंत वाढलेला दिसून येतो.

2) खाजगी बँकेतील NPA चे प्रमाण :–

देशातील राष्ट्रीयकृत बँकांनाच नव्हे तर खाजगी बँकानाही गैर निष्पादीत संपत्तीने ग्रासले आहे. मागील पाच वर्षांतही अनुत्पादक कर्जाम्ध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते.

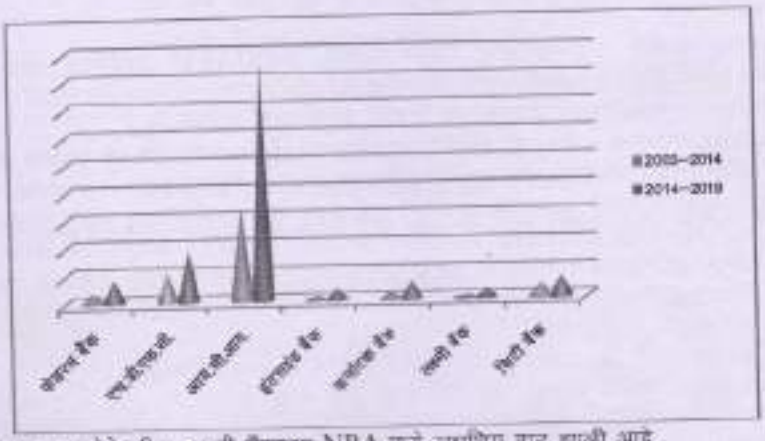
खाजगी क्षेत्रातील बँकांच्या NPA चा विचार करताना काही मोजक्या स्थितीचा विचार केला आहे. त्यात फेडरल बँक, एच.डी.एफ.सी. आय.सी.आय.सी.आय, इंडसइंड, कर्नाटका बँक, तदंगी बँक आणि सिटी बँकचा समावेश केला आहे.

NPA चे आकडेवारी (कोटी रूपये)

बँक	2003 – 2014	2014 मार्च 2019
फेडरल बँक	8,176	16,512
एच.डी.एफ.सी.	21,111	36,206

आय.सी.आय.	66,729	1,72,089
इंटरसाइड बैंक	3,165	7,886
कर्नाटक बैंक	5301	12,219
लक्ष्मी बैंक	2,193	6919
सिटी बैंक	9,655	14,495

स्त्रोत – लोकमत वर्तमानपत्र 02/03/2020

या तालिकेवरून स्पष्ट होते की, खाजगी बैंकाच्या NPA मध्ये लक्षणिय वाढ झाली आहे.

NPA मध्ये वाढ होण्याची कारणे :–

कर्जाशी संबधित असलेल्या NPA चे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहेत याची कारणे पुढीलप्रमाणे.

अ) अंतर्गत घटक :–

अंतर्गत घटकात पुढील दोन घटकाचा विचार केला जातो.

a) कर्जदाराशी संबंधित
b) बँकेशी संबधित

a) कर्जदाराशी संबंधित NPA चे कारणे :–

1) कर्जदाराने घेतलेल्या कर्जाचा वापर चुकीच्या पद्धतीने केल्यास.
2) प्राप्त कर्जाची रक्कम वेगळ्या कारणासाठी वापरल्यास.
3) तांत्रिक आणि प्रशासकीय कौशल्य नसल्यास.
4) संपत्तीची देखभाल अतिशय अशास्त्रीय पद्धतीने करत असल्यास.
5) वैयक्तिक मृत्यू किंवा अपघात घडल्यास.
6) व्यावसायिक संस्था किंवा राहण्याची जागा वेगळ्या ठिकाणी स्थलांतरीत झाल्यास.
7) कर्जदाराची कर्ज फेडण्याची मनस्थिती नसल्यास.

b) बँकेशी संबधित NPA चे कारणे :–

1) बँकेने अयोग्य व्यक्तीला कर्जपुरवठा केल्यास.
2) व्यापारी संघटनेचे मूल्यमापन अशास्त्रीय पद्धतीने केल्यास.
3) कर्ज परतफेडसाठी कमी वेळेचा कालावधी.
4) कर्ज वाटपानंतर त्याचा मागोवा वेळोवेळी न घेतल्यास.
5) कर्जदाराशी संपर्क न ठेवल्यास.
6) कर्जदाराबाबत संपूर्ण माहिती नसल्यास.
7) कर्ज परताव्यासाठी योग्य पद्धतीने पाठपुरावा किंवा प्रयत्न न केल्यास.
8) बँकेची अंतर्गत नियंत्रण प्रणाली योग्य नसल्यास.

9) बँकेतील कर्मचारी वर्गाची बचावबद्धता नसल्यात.

ब) बहिर्गत घटक :–

1) वसुलीच्या प्रक्रियेत राजकीय हस्तक्षेप
2) परताव्याच्या संदर्भात साशंकतालची परिस्थिती दुचित असणे.
3) आर्थिक आणि प्रशासकीय कारणामुळे व्यवसाय चालविण्यात व्यत्यय (त्यामुळे ते कर्जाची परतफेड करून शकत नाही)
4) भौगोलिक घटक
5) पर्यावरण धोरणात बदल

उपाय योजना :–

1) बँका स्वतःच्या कर्जाची कायदेशीररित्या वसुली करतात. SARIAESI अधिनियम 2002 नुसार बँकांना न्यायालयीन हस्तक्षेपाशिवाय कर्जाची वसुली करण्याचा अधिकार देतात.
2) बँका आणि वित्तीय संस्था DRT कायदयानुळे कर्जाची वसूली करू शकतात.
3) भारतीय अधिकोष संघटनेने कर्जदाराही आघाडी करण्यासाठी सल्ला सदस्यीय पॅनेलची स्थापना केली आहे.
4) संसदेच्या अधिनियमाद्वारे आवश्यक असल्यास कर्ज रिझोल्यूशन अथॉरिटी ची स्थापना करण्याचा पर्याय.
5) बँकेच्या पुनः पूजीकरणासाठी आवश्यक असणारी अतिरिक्त मांडवलाची गरज सरकारने एकदाच संपविली पाहिजे.
6) RBI ला NPA वर देखरेख करण्यासाठी अधिक अधिक यागली यंत्रणा विकसित करण्याची गरज आहे.
7) कर्जाचे वेळेवर निर्धारित संपत्तीत होऊ नये म्हणून देवखाऊ कायदेशिर उपाय योजनेऐवजी कार्यक्षम कर्ज वसूलीवर भर दिला पाहिजे.
8) खातमत्ता पुनर्रचना कंपनी केल्यास अनुत्पादक संपत्ती निर्माण होण्यास प्रतिबंध होते.
9) भारतीय पत माहिती संस्थाद्वारे कर्जदाराची पत काशी आहे याची माहिती योग्य रित्या पाठविल्यास बँक कर्ज देताना सावधगीरी बाळगेल.

जेव्हा बँका संकटात सापडेल तेव्हा सरकार प्रत्येक वेळी करदात्याच्या पैशाने सरकारी बँकांची सुटका करण्याची अपेक्षा केली जाऊ शकत नाही. परंतु धोरणकर्ते आणि बँकर्स यानी या समस्येचे ज्या प्रकारे लक्ष केंद्रले आहे ते एक आशेचे मोठे किरण आहे. योग्य वाजल वेळोवेळी उपलब्धस भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बँकाचे पुनरूजीवन होईल त्यामुळे NPA वर झाकण बसेल.

संदर्भ सूची

1) स्थूल अर्थशास्त्र, प्रा. जी. एन. झानरे
2) भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रा. जी. एन. झानरे
3) स्थूल अर्थशास्त्राचे सिद्धांत – II, प्रा. बी. एल. जिगाटे
4) भारतातील वित्तीय बाजार आणि संस्था, डॉ. उशीर, डॉ. पाटील, प्रा. जावळे, डॉ. सोळवाडे
5) पैसा आणि वित्तीय व्यवस्था, डॉ. जे. एफ. पाटील
6) लोकमत वर्तमानपत्र 24 / 02 / 2020
7) लोकमत वर्तमानपत्र 02 / 03 / 2020
8) योजना, मासिक
9) विविध वर्तमानपत्रे

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE : CCXXVI (226)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

23	मानवी हक्क आणि घरगुती हिंसा व प्रसारमाध्यमे प्रा.डॉ.नितीन दादाराव गौरखेडे	76
24	स्त्री आणि घरगुती हिंसा याबद्दल भारतातील कायदे. स.प्रा. कु. भावना मनोज तायडे	78
25	महिला सशक्तीकरणात सरकारी योजनेचा योगदान प्रा. संदीप चव्हाण	79
26	कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा प्रा. वर्षा आगरकर	82
27	भारतीय महिलांवरील कौटुंबिक अत्याचार – एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. दिगांबर द. बापसे	84
28	कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ डॉ. शरद सांबारे	87
29	आदिवासी समुदाय की संस्कृति एवं घरेलु हिंसा का प्रभाव डॉ. किरण कुंभरे	89
30	भारतीय समुदायातील कौटुंबिक हिंसाचार – एक अभ्यास प्रा. डॉ. हेमंत की. मिसाळ	90
31	महिला, हिंसा आणि कायदे डॉ. स्नेहप्रभा आर. गावंडे	92
32	ग्रंथालय आधुनिकीकरणात सुरक्षिततेचे महत्व प्रा. प्रमोद वा. तडस	95
33	आरमोरी विधानसभा क्षेत्रातील पंचायत राजमधील लोकप्रतिनिधींची भुमीका प्रा.डॉ.आर.एम.झाडे/ श्री प्रकाश तुकाराम हेमने	98
34	भारतीय समाजातील घरगुती हिंसाचार प्रा. कु. अर्चना मधुकरराव होरे /डॉ. सुषमा खोंडे	103
35	महिला व कौटुंबिक हिंसाचार याबद्दल भारतातील कायदे प्रा. आशिष बबनराव पेठे	109
36	भारतातील महिला आणि घरगुती / कौटुंबिक हिंसाचार कायदे अमर काशिनाथ भोगे	112
37	घरेलु हिंसाचाराची पार्श्वभूमी आणि मानवी हक्क संदीप तुंडूरवार	116
38	गोंदिया शहर की नौकरानी महिलाओं पर होने वाले घरेलु हिंसाओं का अध्ययन योगिता श्रीराम बोमले	124
39	असंघटीत क्षेत्रातील कामकरी महिला व त्यांच्यावरील अत्याचार नामदेव बी. वरभे	129
40	घरगुती हिंसाचार रोखण्यात संताचे व समाजसुधारकांचे योगदान डॉ. प्रवीण व. काळे	135
41	भारतातील महिला आणि घरगुती / कौटुंबिक हिंसाचार कायदे डॉ. अनिल शिवरामजी दहाट	138
42	कौटुंबिक हिंसाचाराचा भारतीय स्त्रियांवरील परिणाम प्रा. पवळ रंजना भिमराव	142
43	हुंडा पद्धत : एक सामाजिक अत्याचार डॉ. मनिष कान्हा चव्हाण	147
44	स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराचे अर्थशास्त्रीय विश्लेषण प्रा. डॉ. दिपक शृंगारे /प्रा. डॉ.नरेश इंगळे	151
45	कौटुंबिक हिंसाचार आणि समस्या- एक चिकित्सक अभ्यास प्रा. शिवचरण धांडे	156

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

महिला सशक्तीकरणात सरकारी योजनेचा योगदान

प्रा. संदीप चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा अर्थशास्त्र विभाग

सारांश :—

महिला सशक्तीकरणासाठी आणि महिलांना समान हक्क समाजात मिळावे म्हणून केंद्रसरकार, राज्यसरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था याच बरोबर सुरवात राष्ट्रसंघ विविध कार्यक्रम योजत आहे व विविध धोरणेसुद्धा आखत आहे. महिलांना समाजात गौण स्थान देणे आणि त्यांच्यावर दडपशाही गाजविणे अशा धारणेवर आधारित समाजरचनेविरुद्ध लढा देण्यात येत आहे. आपली राज्यघटना महिलांना समानतेचे हमीपत्र देत नाही तर सरकारला महिलांच्या कल्याणासाठी निर्णय घेण्याचे अधिकारही देते. त्यात समानेवरोबरच सर्व समावेशक विकासाचे तत्वही येते. महिलांच्या कल्याणासाठी अनेक कायदे करण्यात आले. योजना, धोरणे व कार्यक्रम आखले गेले. महिला जिवनावर सकारात्मक परिणाम त्यामुळे दिसू लागला.

प्रस्तावना :—

१९९० च्या दशकापासून महिला समानता आणि महिला सशक्तीकरण हे मुद्दे सरकारच्या कार्यात अग्रभागी राहिले आहेत. शाश्वत विकास साधणे आणि त्याच बरोबरीने महिलांचे सामाजिक बहिष्कार आणि दारिद्र्य यांचे निर्मूलन करणे याबाबत सरकार पुढाकार घेत आहे. महिला सशक्तीकरण हा सर्व प्रकारच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा मुख्य घटक आहे. भारतातील महिला सशक्तीकरणासाठी अवलंबलेल्या सरकारी योजनांना अपेक्षित यश प्राप्त झाले आहे.

महिला सशक्तीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत महिलांच्या आयुष्यावर प्रभाव पाडणाऱ्या संस्थाचे ढत्तरदायीत्व निश्चित करणे त्यामध्ये सहभागी होणे तेव्हाच महिला सशक्तीकरण साध्य होईल ही उद्दिष्टे साध्य होण्याची शक्यता निर्माण करायची असेल तर महिला सशक्तीकरण वाढवणारी धोरणे आणि कार्यक्रम, महिलांना महत्वाचे स्थान दिले पाहिजे.

महिला सशक्तीकरणासाठी सरकारमार्फत अनेक सरकारी योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा थेट लाभ महिलापर्यंत पोहचत असून त्यांचे सामाजिक आणि आर्थिक विकास होत आहे. देशाच्या विकासात महिलांचा सहभाग लाभल्यास देशाचा विकास अधिक जोमाने होईल. मात्र कोणतीच शंका नाही, महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी सरकार नेहमीच सकारात्मक दृष्टीकोण ठेवून वेगवेगळ्या मोर्चाने त्यांना मदत करत आहे. महिला स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण व्हावेत. त्यांना विकास व्हावा, या देशाच्या आर्थिक, विकास प्रक्रियेत जोमाने सहभाग नोंदवता यासाठी सरकार विविध योजना राबवित आहेत. महिलांची सुरक्षा आणि कल्याण यांची सर्वस्वी जबाबदारी सरकारवरच असते.

१) बालिका समृद्धी योजना :—

केंद्र सरकार या योजनेतर्गत कुटुंबातील जास्तीत जास्त दोन मुलीसाठी अर्थसाहाय्य दिले जाते. ही योजना शहरी आणि ग्रामीण मुलीसाठी राबविली जाते. परंतु बालीका १९९० नंतर जन्मलेल्या असावेत. सार्वजनिक मनुष्य निर्वाह निधी मध्ये हा निधी गुंतवला जातो आणि नंतर दर वर्षी शिष्यवृत्तीचा रूपाने त्यांना लाभ दिला जातो.

२) इंदीरा गांधी महिला संरक्षण योजना :—

पिडीत आणि मागास महिलांसाठी ही योजना सुरू केली आहे. पिडीत आणि मागास महिलाचे पूर्णपणे पुनर्वसन होइपर्यंत मानधनाच्या रूपाने मदत दिली जाते.

३) देवदासी पुनर्वसन योजना :—

या योजनतर्गत ज्या देवदासी असतात त्यांना किंवा त्यांच्या मुलीना विवाहासाठी दहा हजार रूपये इतके अनुदान दिले जाते. तसेच त्यांना शिक्षणासाठी सुद्धा प्रोत्साहित केले जाते. त्यांना शिक्षणासाठी ५०० ते ६०० रूपयापर्यतचे अनुदान दिले जाते.

४) महिलांसाठी व्यावसायीक प्रशिक्षणाची योजना :—

१५ वर्षावरील महिलांना व्यावसायीक प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या निराधार स्त्रिया, विधवा अशा महिलांना प्राधान्य दिले जाते.

५) सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना :—

शहरी भागातील महिलांसाठी सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना राबविली जाते आणि ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्टया दुर्बल असलेल्या महिलांना स्वंय रोजगाराद्वारे आर्थिक मदत भागविण्यासाठी सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनाची सुरूवात केली आहे.

६) महिला बचत गट :—

आज महिला गटाच्या माध्यमातून महिलांनी स्वबळावर उभे राहिले पाहिजे, यासाठी सरकार मदत करीत असते. बचतगटांमुळे महिलांना त्यांच्या दु:खामधून बाहेरपडायची शक्ती त्यांना मिळत असते. त्यासाठी त्यांना सरकारची सर्वतोपरी साथ मिळत असते.

७) माझी कन्या भाग्यश्री योजना :—

मुलींना जन्मदर वाढविणे, मुलींचे शिक्षण, आरोग्य यात सुधारणा करणे व त्यांच्या उज्वल भविष्यासाठी आर्थिक तरतूद करण्यासाठी 'माझी कन्या भाग्यश्री' योजना सुरू करण्यात आली आहे. एका मुलीवर कुटूंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास या योजनेतून मुलांच्या नावे ५० हजार रूपये फिक्स डिपॉझीटमध्ये (एफ.डी) बँकेत गुंतविले जातात.

८) मनोधैर्य योजना :—

बलात्कार, बालकांवरील लैंगिक अत्याचार आणि ॲसिड हल्ला यामध्ये बळी पडलेल्या महिला आणि बालकांना अर्थसाहाय्य करणे व त्यांचे पुर्नवसन करण्यासाठी मनोधैर्य योजना सुरू केली आहे. या योजने अंतर्गत २ ते ३ लाख पर्यंत अर्थसहाय्य आणि पिडीतांचे पुनर्वसन करण्यात आले.

९) बेटी अचाओ बेटी पढाओ योजना :—

पूर्वदुषित दृष्टीकोनामुळे होणाऱ्या लिंग निवडीला प्रतिबंध करणे, मुलीच्या जिवितासी आणि संरक्षणाची खातरजामा करणे, मुलीच्या शिक्षणाची व सामाजिक सहभागाची खातरजमा करणे या उद्देशासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली.

१०) किशोर शक्ती योजना :—

किशोरी वयातील मुलींना बालविवाहाचे आणि वारंवार मुलांना जन्म देण्याचे आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम सतेच संतुलित आहाराची आणि हिरव्या पालेभाज्या खाण्याची आवश्यकता इत्यादी बाबतचे आरोग्य व स्वच्छते संबंधी शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यासाठी या योजनेचे सुरूवात करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत किशोरीकरीता 'किशोरी मेळावा' आणि किशोरी आरोग्य शिबीर अशा कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते.

११) स्वाधार योजना :—

निराधार महिलांचे पुनर्वसन करण्यासाठी ही योजना आहे. यात महिलांचे संरक्षण, निवास, संगोपन, शिक्षण पुरवून पुनर्वसन करण्यात येते.

१२) राष्ट्रीय महिला कोष :—

ग्रामीण भागातील ज्या महिलांचे वार्षिक उत्पन्न १०,०००/— रूपये व शहरी भागातील ज्या महिलांचे वार्षिक उत्पन्न १८,०००/— रूपये पेक्षा जास्त नसेल अशा महिलांना बचत गटामार्फत कर्ज दिले जाते.

१३) उज्ज्वला :—

लैंगिक शोषणासाठी केली जाणारी महिलांची अवैध तस्करी रोखणे, पीडीत महिलांना सुटकेसाठी मदत करणे, त्यांना समाजामध्ये पुन्हा सामावून घेणे यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली.

१४) प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना :—

मता व बाल मृत्यूदर कमी करणे आणि गर्भवती व स्तनदा मातांना पोषणयुक्त आहार घेण्यास प्रोत्साहीत करून माता व नवजात आरोग्य सुधारणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेतर्गत गर्भवती महिलेस तीन हप्त्यात ५००० रूपये अर्थसहाय्य दिले जाते.

१५) राजीव गांधी किशोरवयीन मुलीचे सक्षमीकरण :—

११ ते १८ वर्ष वयोगटातील किशोरवयीन मुलींना आरोग्य, स्वच्छता, पोषण, कुटुंब व बालसंगोपन, गृह कौशल्य, जीवन कौशल्य आणि व्यावसायीक कौशल्य इत्यादी प्रशिक्षण देऊन त्यांचे सक्षमीकरण करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. यामध्ये मुलींना अंगणवाडी केंद्रात सुधारपोषण मत्यपुक्त घरपोच आहार, लोहयुक्त व जंतनाशक गोळ्या तसेच वैद्यकीय सुविधा पुरविले जाते.

वरील योजना देशभर चालू आहेत. विशेषता ग्रामीण क्षेत्रात दारिद्रय निर्मूलनात बचत गट हे विकासाचे साधन बनत आहे. स्वयंसाहता गटामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढत आहे. महिलांचे सशक्तीकरण करण्यासाठी विविध योजना राबविली जात आहे. त्यात आरोग्य, शिक्षण, प्रशासन, अर्थव्यवस्था, निर्णय, कायदे, प्रशासन महिलासाठी अनुरूप केले जात आहे. महिलांची स्थिती सुधारल्याशिवाय जगाचे कल्याण घडणार नाही. केवळ एका पंखाच्या आधारे भरारी घेणे कोणत्याही पक्षाला शक्य नाही.

संदर्भ सूची

१) भारतीय अर्थव्यवस्था — रजत कोळंबे
२) स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्त्र –१ — डॉ किरण जी. देसले
३) कृषी व ग्रामीण अर्थशास्त्र — डॉ. विजय कविमंडल
४) योजना — ऑक्टोबर २०१८
५) योजना — ऑगस्ट २०१८
६) योजना — सप्टेंबर २०१६
७) महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी — २०१८–१९

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 3, Issue - 2, Mar-Apr – 2020
Bi-Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.589
Received on : 03/03/2020 Accepted on : 14/03/2020 Publication Date: 31/03/2020

वर्धा जिल्ह्यातील कृषी घनतेच्या अभिक्षेत्रीय वितरणाचा अभ्यास

ik- बुद्धघोष मधुकरराव लोहकरे
सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग,यशवंत महाविद्यालय, वर्धा-
Email - budhaghosh@rediffmail.com

सारांश : ykdl[;k forj.kke/;s ykdl[;k ?kursyk egÙokps LFkku vlu gh dYiuk gUjh MÓkjh gkjuy ;kuh 1837 e/;s ekMyh- लोकसंख्या घनतेमध्ये विशिष्ट आकाराच्या प्रदेशात किती लोक राहतात हे स्पष्ट केल्या जाते- ykdl[;k ?kurspk vkfFkZd घनता, संतुलित घनता आणि कृषी घनता असे तीन izdkj iMrkr- यातील कृषी घनता हा प्रकार देखील महत्त्वाचा आहे- कृषी घनतेतून लागवडी योग्य जमिनीच्या क्षेत्रात कृषीमध्ये कार्य करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण कळते- त्याचप्रमाणे एखाद्या प्रदेशातील शेतजमिनीचा भाग किती लोकांच्या हाताला काम देतो याविषयीची देखील माहिती मिळते- ज्या देशात कृषीवर आधारीत लोकसंख्या अधिक त्या देशात कृषी घनता जास्त उदा- bVyh 265] gkyaM 210] Rkj ;kÅyV TkFk कृषीवर आधारीत लोकसंख्या कमी आढळते तेथे हिच कृषी घनता कमी आढळते- mnk- Tkeuh 145] MUekd 116 b- त्यामुळे कृषी घनतेचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो- प्रस्तुत संशोधनपत्रात वर्धा जिल्ह्यातील कृषी घनतेच्या पातळीचे अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला आहे-

chTk lKk %& कृषी घनता, अभिक्षेत्रीय वितरण

१ प्रस्तावना :

कोणत्याही देशाच्या विकासस्तराचे मापन करताना त्या देशात नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण, आरोग्याचा lpdkd] njMk;h mRiUukps iek.k ;kpk fopkj djrkr- त्याचप्रमाणे त्या देशातील या घटकांबरोबरच ykdl[;P;k ?kurpkgh vk/kkj ?kryk tkrk- यावरून विशिष्ट देशातील साधनसंपत्ती आणि लोकl[;k ;k nku ?kVdkpk ijLij lac/k dGrk- परंतु यात कृषी घनतेचा फारसा विचार केला जाताना दिसून येत नाही- खऱ्या अर्थाने विचार करावयाचा झाल्यास एखाद्या देशातील एकूण लोकसंख्येत शेती कार्यात गुंतलेल्या लोकांच्या प्रमाणावरून शेतीचा झालेला विकास कळतो-

ज्या देशात शेतीचे यांत्रिकीकरण, मशिनीकरण झालेले असते- अशा प्रदेशात कृषी घनता कमी आढळते- याऊलट मागासलेल्या कृषी प्रदेशात हिच कृषी घनता अधिक आढळते- यावरून असे म्हणता येते की, देशाच्या विकासस्तराचे मापन करताना कृषी घनता हा घटक विचारात घेणे अगत्याचे ठरते-

२ कृषी घनता :

एखाद्या प्रदेशातील शेती व्यवसायात गुंतलेल्या लोकसंख्येचे एकूण लागवडीखालील असणाऱ्या जमिनीशी काढलेले गुणोत्तर म्हणजे कृषी घनता (Agricultural Density) gk;-

३ अभ्यासाचे उद्दीश्टे :–

वर्धा जिल्ह्यातील कृषी घनतेच्या अभिक्षेत्रीय वितरणाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने खालील उद्दीष्ट्यो निश्चित करण्यात आले-

1) वर्धा जिल्हातील कृषी घनतेचे अभिक्षेत्रीय वितरण अभ्यासणे-
2) वर्धा जिल्हातील तालुका निहाय कृषी घनतेचे तुलनात्मक अध्ययन करणे-

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 3, Issue - 2, Mar-Apr – 2020
Bi-Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.589
Received on : 03/03/2020 Accepted on : 14/03/2020 Publication Date: 31/03/2020

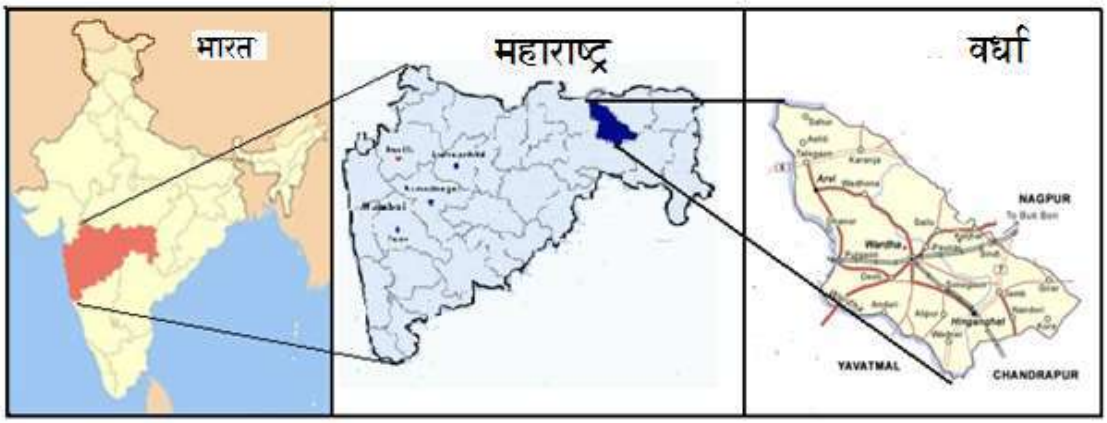
४ अभ्यास पद्धती :

वर्धा जिल्हातील कृषी घनतेच्या अभिक्षेत्रीय वितरणाचा अभ्यास करण्याच्या अनुषंगाने द्वितीयक स्वरूपाच्या ekfgrhpk mi;kx dj.;kr vkyk vkg- ;klkBh o/kk ftYgk lekykpu] o/kk ftYgk x>Vh;j] o संशोधनपत्रिका यांच्या प्रकाशित स्वरूपाच्या सांख्यिकीय माहिती आधार घेण्यात आला आहे-

कृषी घनतेची गणना करण्यासाठी खालील सुत्राचा उपयोग कर.;kr vkyk vkg-

$$\text{कृषी घनता} = \frac{\text{एकूण शेती व्यवसायात गुंतलेले लोक}}{\text{,dk.k ykxoMh [kkyhy tfeuhpk {k=}}$$

५ अभ्यासक्षेत्र : स्थान व विस्तार :–

वर्धा जिल्ह्याचे स्थान महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वेकडील विदर्भ विभागाच्या मध्य विभागात येते- o/kk ftYgk 20^0 28 fefuV o 21^0 21 fefuV mRrj v{koRr vkf.k 78^0 4 fefuV o 79^0 15 fefuV iwo j[kkoRrk njE;ku iljyk vkg- o/kk ftYgkph mRrj&iwo lhek ukxiqj ftYgÓkku] nf{k.k&iwo lhek pafnij ftYgÓkku] दक्षिण–पश्चिम सीमा यवतमाळ जिल्ह्याने तर उत्तर–पश्चिम सीमा अमरावतीने जिल्ह्याने निश्चित dyyh vkg- o/kk ftYgÓkkp ,dk Hkkxkfyd {k=QG 6309 pk-fd-eh- brdh vkg rj 2011 P;k tux.kusiek.k ykdl[;ph iek.k 13]00]774 brdh vlu ykdl[;ph ?kurk irh pk- fd- eh 206 brdh vk<Gr-

वर्धा जिल्हातील कृषी घनतेचे वितरण :–

2011 P;k vkdMokjh च्या आधारावर वर्धा जिल्हातील शेतीकार्यात गुंतलेल्या लोक आणि लागवडी [kkyhy {k=kpk xq.kkRrj x.kuk d:u i<hyiek.k lkxrk ;sr-

अ.क्र.	तहसिल	कृशी घनता
1	आश्टी	101.78
2	कारंजा	75.91
3	आर्वी	69.69
4	सेलू	90.57
5	वर्धा	87.24
6	देवळी	76.85
7	हिंगणघाट	71.88

Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN: 2581-6241 Volume - 3, Issue - 2, Mar-Apr – 2020
Bi-Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 3.589
Received on : 03/03/2020 Accepted on : 14/03/2020 Publication Date: 31/03/2020

8	समुद्रपूर	71.39
9	एकूण	78.56

कृषी घनता प्रदेश :–

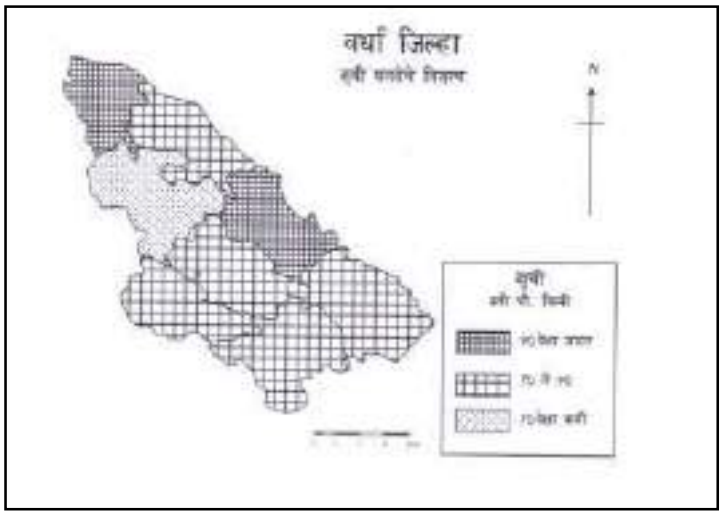
2011 च्या आकडेवारीच्या साहाय्याने गणना केलेल्या कृषी घनतेच्या आधारावर वर्धा ftYgkrhy rkyqD;kuk [kkyhyi:ek.ks rhu Hkkxkr foHkkxrk ;:r-

1) अधिक कृषी घनता प्रदेश

2) मध्यम कृषी घनता प्रदेश

3) कमी कृषी घनता प्रदेश

वर्धा जिल्हा : कृषी घनता प्रदेश

1) अधिक कृषी घनता प्रदेश (90 पेक्षा जास्त) :–

वर्धा जिल्हात अधिक कृषी घनता हि आष्टी आणि सेलू या दोन तालुक्यात दिसून येते- vkLVh ;sFks lokr tkLr Eg.kt: 101-78 rj lyw ;Fk fg ?kurk i:rh pk- fd-eh- yk 90-57 brdh fnlr-

2) मध्यम कृषी घनता प्रदेश :–

मध्यम कृषी घनता प्रदेशाच्या गटात वर्धा जिल्हातील पाच तालुक्यांचा सामावेश होतो- g: rkyqdk Eg.kt: o/kk] noGh] dkj:tk] fgx.k?kkV vkf.k lenqij g: gk;- **वर्धा तालुक्यात कृषी घनता** 87-24 rj noGh] dkj:tk] fgx.k?kkV] lenqij ;Fk fg ?kurk vuØe: 76-85] 75-91] 71-88 rj lenqij ;Fk 71-39 vlY;kph fnlr-

3) कमी कृषी घनता प्रदेश :–

या गटात वर्धा जिल्ह्यातील फक्त एकाच तालुक्याचा सामावेश होत असून हा तालुका म्हणजे आर्वी gk;- ;Fk d'kh **घनता सर्वाधिक कमी म्हणजे** 69-69 brdh vk<Gr-

६ निष्कर्ष :

सांबत वर्धा जिल्हातील कृषी घनतेच्या अभिक्षेत्रीय वितरणाचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, सर्वात जास्त कृषी घनता आष्टी तालुक्याची (101-78) तर सर्वात कमी कृषी घनता हि आर्वी तालुक्याची दिसते- ;ko:u असे निदर्शनास येते की, **आर्वी तालुक्यात प्रती चौ-fd-eh- शेती कार्यात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण कमी तर आष्टी तालुक्यात शेती कार्यात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण जास्त आढळते-** o/kk ftYgkph ljkljh ?kurk fg

78-56 इतकी भरते या सरासरी पेक्षा कृषी घनता कारंजा, आर्वी, nzoGh]fgx.k?kkV vkf.k lenzij rkyD;kpk vkg- तर सरासरी पेक्षा जास्त कृषी घनता आष्टी, सेलू, वर्धा या तालुक्याची दिसते- भारताची केलेली कृषी ?kuriph x.kuk fg irh pk-fd-eh- yk 164-43 brdh vkg- ;k ryur o/kk ftYgk o rkyD;kr irh pk-fd-eh- च्या शेतीकार्यात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण अतिशय कमी असल्याचे दिसते-

lanHk lph %

१ Mk- **मामोरिया चतुर्भूज, मानव भूगोल' (1999) साहित्य भवन पब्लीशर्स, आगरा-**

२ Mk- ?kkjiji foðy]^ykdl[;k Hkxky* ¼ 1999½ fiiGkiji vUM d- पब्लीशर्स, नागपूर-

३ Mk- ?kkjiji foðy]^lk/ku liRrh Hkxky* ¼2000½ fiiGkiji vUM d- पब्लीशर्स, नागपूर-

४ **वर्धा जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन (2011) महाराष्ट्र शासन, मुंबई-**

५ **वर्धा जिल्हा, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीयर, (1992), महाराष्ट्र शासन, मुंबई-**

६ Wardha, District Census Handbook – 2011.

SPECIAL ISSUE
January 2020

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

स्वयं वित्त पोषित,
एक दिवसिय राष्ट्रीय संगोष्ठी तिथि ४ जनवरी २०२०

हिंदी साहित्य में कृषक चेतना

संयोजक
हिंदी विभाग

श्री गजानन शिक्षण प्रसारक मंडल, येलदरी कैम्प द्वारा संचलित, (भाषिक मारवाडी अल्पसंख्यांक संस्था)

तोष्णीवाल कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,

सेनगाव, ता.सेनगांव, जि.हिंगोली

■ संलग्न ■

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विश्वविद्यालय, नांदेड

प्रा.एस.जी.तळणीकर
प्र.प्रधानाचार्य

प्रा.प्रमोद घन
संगोष्ठी सचिव

डॉ.शंकर पजई
संगोष्ठी संयोजक

डॉ.विजय वाघ
संगोष्ठी सह संयोजक

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

संपादक

डॉ. शंकर रामभाऊ पजई

सह–संपादक

प्रा. प्रमोद किशनराव घन

डॉ. विजय गणेशराव वाघ

अतिथि संपादक

डॉ. रमेश संभाजी कुरे

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

39) हिंदी काव्य में कृषक चेतना
डॉ. शेख शहेनाज अहेमद, जि. नदिड ||147

40) उपेक्षित किसान : कृषिप्रधान राष्ट्र
डॉ. विश्वनाथ किशन भालेराव, जि. लातूर (महाराष्ट्र) ||150

41) किसान का आदर्श मानविय रूप — सुजान भगत के संदर्भ मे
डॉ. संगीता लोमटे, परभणी ||153

42) नागार्जुन की कविता में किसान वर्ग
प्रा.डॉ. वसंत पी. गाडे, जि. हिंगोली ||155

43) जगदीशचंद्र के उपन्यासों में कृषक जीवन
प्रा.डॉ. माधव पाटील, परभणी ||157

44) 'ढाई बीघा जमीन' में कृषक चेतना
डॉ. रेविता बलभीम कावळे, बसमतनगर ||160

45) भारतीय किसान की वर्तमान दशा और दिशा
डॉ. पंडित बन्ने, जि–सोलापुर (महाराष्ट्र) ||163

46) प्रेमचंद जी के उपन्यासों में कृषक चेतना
प्रा.डॉ. गिरि डि. व्ही., जि.जालना ||165

47) प्रेमचंद के उपन्यासों में किसान चेतना
प्रा.डॉ. देशपांडे व्ही. व्ही., परभणी ||168

48) बंजारा समाज के कृषक लोकगीतों का विवेचन
डॉ. व्ही. पी. चव्हाण, जि. नदिड ||171

49) फॉस:किसान की करुण गाथा
डॉ. संजय धोटे, वर्धा ||173

50) कृषक जीवन–संघर्ष की सहज स्वाभाविक अभिव्यक्ति– गंगामैया
डॉ. धीरज जनार्धन व्हते, चापोली ||178

51) प्रेमचंद के गोदान उपन्यासों में कृषक चेतना
प्रा. डॉ. डमरे मोहन मुंजाभाऊ, जि. परभणी ||181

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

49

फाँस:किसान की करूण गाथा

डॉ. संजय धोटे
यशवंत महाविद्यालय वर्धा

उत्तम खेती, मध्यम बान।
निकृष्ट चाकरी, भीख निदान।

भारत में कृषि की सर्वोच्चता के संबंध में सुप्रसिद्ध प्राचीन लोकोक्ति स्वयं यह सिद्ध करती है कि भारत में कभी कृषि को सर्वोत्तम व्यवसाय माना जाता था। इस मत की पुष्टि हेतु भारत के भूतपूर्व प्रधानमंत्री श्री वी.पी. सिंह का मत देखना समीचीन होगा, वे लिखते है – कृषि हमारे देश में केवल जीवनोपार्जन का साधन मात्र अथवा उद्योग–धंधा ही नहीं है अपितु अर्थव्यवस्था की रीढ़ है। राष्ट्र की समृद्धि, योजनाओं की सफलता, विदेशी मुद्रा का अर्जन, राजनैतिक स्थिरता आदि सभी कृषि विकास पर आधारित है।१ किंतु आजादी के ७३ वर्षों के बाद देश की कृषि संबंधी वास्तविकता कुछ और दिखाई देती है। कृषि बाजारों में गांव के व्यापारियों–साहुकारों तथा आढ़तियों, कमीशन एजेंटो आदि जैसे अन्य बिचौलियों का निरंतर शोषणात्मक रवैया आजकिसानों की आर्थिक स्थिति को बद से बदतर कर रहा है। वहीं दूसरी ओर प्राकृतिक आपदाएं सुखा, बारिश, बाढ़ और चक्रवाद जैसी परिस्थितियाँ भी उन्हें घेरे रहती है। सन् १९९० के दशक में प्रारंभ किए गए आर्थिक सुधारों ने आर्थिक राष्ट्रीय नीति में कृषि अर्थव्यवस्था को हाशिए पर खड़ा कर दिया गया। परिणामस्वरूप देश की कृषि व्यवस्था सकारात्मक अर्थव्यवस्था से नकारात्मक अर्थव्यवस्था में रूपांतरित हो गई। जिसके चलते कृषक समाज अनेक समस्याओं से ग्रस्त होगया। नियोजित आर्थिक विकास का लंबा सफर तय करने के बादजूद भी कृषि और किसानों की स्थिति में अपेक्षित सुधार नहीं हो पाया है। किसानों की दिन प्रतिदिन गिरती आर्थिक स्थिति देश और समाज के लिए गंभीर चिंता का विषय है। इस विषय को सर्वोप्रथम हिंदु अखबार के पत्रकार श्री पी. साईनाथ ने उजागर किया कि देश में किसान भारी तनाव के अधीन है। भारतीय कृषक समाज की यथार्थ परिस्थिति को प्रस्तुत करते हुए, हिंदी साहित्य के मुर्धन्य साहित्यकार बाल मुकुंद गुप्त कहते है–

अहा विचारे दुःख के मारे निसिदिन पचपच मरे किसान।
जब अनाज उत्पन्न होय तब सब उठवा ले जाय लगान।

भारत में ग्रामीण जीवन से संबंधित समस्याओं में कृषक तनाव एक ऐसी समस्या है जो कम या अधिक मात्रा में देश के लगभग सभी क्षेत्रों में व्याप्त है। वर्तमान में कृषक तनाव का मुख्य परिणाम कृषकों द्वारा किजानेवाली आत्महत्याओं के रूप में सामने आया है। श्रीयुत जी.पी. मिश्रा अपने अध्ययन के आधार पर किसान तनाव को परिभाषित करते हुए लिखते है –कृषि संबंधी संरचना में होनेवाली परिवर्तन की प्रक्रिया से जब कमजोर वर्ग के किसानों की आर्थिक दशा में सुधार नहीं हो पाता तो इससे उत्पन्न होनेवाले असंतोष को ही कृषक तनाव कहा जाता है।२ कृषक की ऋणग्रस्तता से उत्पन्न होनेवाले मानसिक तनाव एवं आर्थिक स्थिति पर टिप्पणी करते हुए हरिश्चंद्र पाण्डेय का यह मत विचारणीय है। वे अपनी कविता में लिखते है –

क्या नर्क से भी बदतर हो गई थी उसकी खेती,
वे क्यों करते आत्महत्या
जीवन उनके लिए उसी तरह काम्य था
जिस तरह मुमुक्षुओं के लिए मोक्ष
लोकाचार उसमे नदियों की तरह प्रवाहमान सदा नीरा
उन्ही की हलों के फाल से
संस्कृति की लकीरें खिंची चली आई थी
उनका आत्म तो कपास की तरह उज्जर था
वे क्यों करते आत्महत्या।

किसानों की यह स्थिति किसी भी सभ्य समाज के लिए बेहद शर्मनाक करने वाली घटना है। आखिर वे कौन सी परिस्थितियाँ है, जो देश के अन्नदाता को ही अपनी जीवन लीला समाप्त करने को मजबूर कर

रही है। राष्ट्रीय अपराध रिकॉर्ड ब्यूरो द्वारा जारी रिकॉर्ड के अनुसार देश मे किसानों की आत्महत्या के मामले किसी भी अन्य व्यवसाय से अधिक है।

विगत दो दशकों से देश के विभिन्न राज्यों में बढ़ रही किसानों की आत्महत्याओं को केंद्र में रखकर संजीव ने खोजी लेखन के तहत फांस उपन्यास की रचना की। देश के किसान की वर्तमान स्थिति को दर्शाते हुए उपन्यास की भूमिका में प्रेमपाल शर्मा लिखते है —सब का पेट भरने और तन ढकनेवाला किसान खुद भूखा नंगा और लाचार क्यों है? बहुत ही ज्वलंत और बेनियादी मुद्दा चुना है सजीव जैसे कथाकार ने और सभवत: प्रेमचंद के गोदान के बाद पहली बार भारतीय किसान और गांव की पूरी जिंदगी का दर्द और कसमसाहट सामने आई है। स्थानीय होकर भी वैश्विक, तात्कालिक होकर भी कालातीत३ फांस। यह उपन्यास महाराष्ट्र के विदर्भ अंचल में स्थित यवतमाल जिले के बनगांव में तिल–तिल मरते हुए, किसान परिवार के शिबु और शकुन तथा उनकी दो बेटियों के माध्यम से लेखक ने देश के कृषक जीवन की दुखदगाथा की दयनीय स्थिति को प्रस्तुत किया है। उपन्यास के सदर्भ मे अपने विचार रखते हुए डॉ. वंदना तिवारी लिखती है —उपन्यास दो भागों में बँटा दिखाई देता है। पहला किसानों के दुख–दर्द, उनके संघर्ष, असफलताओं और उनकी आत्महत्याओं की केस स्टडी की तरह सामने आता है, जो समस्याओं के कारणों की शिनाख्त करता है। जिससे यह विदर्भ से शुरू होकर पूरे देश के किसानों की समस्याओं को समेटता हुआ। उन सबकी करुण गाथा बनकर उभरता है। तो वहीं दूसरा हिस्सा वो है जो समस्याओं के समाधान की खोज में आगे बढ़ता है। इसमें वे पात्र प्रमुखता पाते है जो मृतकों के जाने के बाद समग्र और समस्याओं से जुझने के लिए बचे रह गए है जो जान देने से कुछ बदलने वाला नहीं। बदलना है तो जीना होगा, लड़ना होगा।४ सूचना प्रोद्योगिकी के युग में भी देश के विभिन्न भागों में सिंचाई व्यवस्थाकी उन्नत तकनीकों का सरकारी नीतियों के चलते यथायोग्य प्रसार नहीं पाया है, आज भी किसान पारंपरिक खेती करने को मजबुर है। किसान जिन फसलों को बोना चाहते है उनके अनुकूल मानसून जलवायु, पानी, भूमि के साथ ही अच्छी प्रजाति के बीजों की व्यवस्था न होने से किसान अच्छा उत्पादन नहीं ले पाता। लेकिन वर्तमान की उपभोक्तावादी संस्कृति के पोषक वर्ग के विकृत मानसिकता वाले के लोगों को लगता है कि किसान अपने भाग्य को बदलना नहीं चाहता है, वह मेहनत नहीं करना।ऐसे लोगों को उपन्यासकार करारा जवाब देते हुए, शकुन के माध्यम से कहते है —पत्तलों में नहीं खा रहे? या कि जमीन पर नहीं सो रहे? लेकिन कोई भी तपस्या आज तक फलवती हुई क्या? कहने को दो एकड़ की खेती? मिला क्या? कापुस तक एकदम से दगा दे गया, मक्का सिर्फ नाम का जो थोडी बहुत उम्मीद है, वह धान से । वह भी कितनी। दो साल से ही सूखा है। यह तो कहो, पास ही जंगल है जिससे सहेरा, शाल के बीज, मावा, बाँस, लकडी आदि से कुछ न कुछ मिल जाता है, वरना तो ब्राह्मणों की रहनुमाई करते बीतती। वर्षों पहले कापुस का नया बीज आया तो एक आस जगी थी। वह भी साला नपुसंक निकला अब चारों तरफ निराश किसानों का एकमात्र अवलम्ब बचा जंगल। उस पर भी वन विभाग का नया फरमान छूना मत?५

निरंतर बढ़ती आबादी, औद्योगीकीकरण एवं नागरीकरण के विस्तार ने कृषि योग्य भूमि में कमी आई है। सन् १९४७ से लेकर वर्तमान सरकार तक सभी ने किसान हित में अनेक योजनाओं की घोषणा की। परंतु इन योजनाओं को क्रियान्वित करने से पहले किसानों की जमीनी समस्याओं को ध्यान में रखा जाता तो शायद आज देश के किसानों की स्थिति कुछ और होती। तभी तो उपन्यासकार कुर्सियों पर बैठे भ्रष्टनेता, अधिकारियों की दिशाहीन सरकारी नीतियों की आलोचना करते हुए कहते है– दिली में ही बैठकर क्यों बना ली सरकारों ने हमारे गांवों के कायाकल्प की योजना? क्यों जगाए सपने, बी. टी.बीज की तरह बांझ सपने? मर गए लोग? हम से पूछते, हम बताते, बडे नहीं, छोटे–छोटे सपने चाहिए हमारे गांव को।६ भारत के अधिकांश कृषक आज भी अशिक्षित है, वे अपनी अज्ञानता के कारण वैज्ञानिक अनुसंधानों से बेखबर तथा प्राकृतिक संसाधनों पर निर्भर रहने की वजह से

भारतीय कृषक जीवन में बाह्याडंबर, रूढ़ि व प्राचीन परंपरा आज भी दिखाई देते है। गावों में विभिन्न प्रकार के देवी–देवताओं की पूजा करना, भाग्यवाद, जादू–टोना जैसे अंधविश्वास ग्रामीण जीवन में आस्था का केंद्र बना हुआ है। इन परंपराओं के प्रति कृषक की में गहन आस्था है। यही वजह है कि धर्म के नाम पर पूंजीपतियों एवं साहुकारों ने किसान का निष्ठुर शोषण किया है। इसकी अभिव्यक्ति फांस उपन्यास में स्पष्ट रूप से दिखाई देती है। उपन्यास की पात्रा शकुन के माध्यम से लेखक कहते है –उसने किस देवी–देवता की पूजा नहीं की मन्नत नहीं मांगी लेकिन कुछ बदला? कुछ नहीं। उसे दिन पर दिन इन देवी–देवताओं पर संशय होता जा रहा है।७ यही कारण है भारतीय कृषक–समाज नवीनता और प्राचीनता के द्वंद फसा हुआ है। गांव में कही धार्मिक आस्थाओं का विघटन हुआ है तो कही नवीन प्रवृत्तियों ने जन्म भी लिया है। तभी तो चौधरी लोटूराम किसानों को सावधान करते हुए कहता है –ऐ किसान! चौकस हो के रह। चौकन्ना बन। होशियारी से काम ले। यह दुनिया ठगों की बस्ती है और तु बडी आसानी से काम ले। यह दुनिया ठगों की बस्ती है और तु बडी आसानी से ठगों के जाल में फस जाता है। जिनको तू पालता है वे भी तेरे विरूद्ध है और तुझे खबर तक नहीं। कोई पीर बनकर लुटता है कोई पुरोहित बनकर लुटता है।८ ऐसी स्थिति में देश का किसान किस तरह अपना और अपने परिवार का जीवन निर्वाह करे। किसानों की यह दुर्दशा कोई नई बात नहीं है। फिर भी भारतीय किसान आज भी अत्यंत धैर्यवान बना है। हर बार धोखा खाने के बाद भी वह जीवन में आशा की किरण को जगाए हुए निस्वार्थ भावना से निरंतर अपने कर्म में लगा जाता है। उन्यासकार ने विदर्भ के किसानों के माध्यम से देश के किसान की स्थिति का वर्णन करते हुए लिखा है –यह तीसरी बुआई है। चुभ रही है बदरकट्टू , चुनचुना रही है पूरी देह। हाथ में लेकर बीजों को धमका रही है छोटीदेदो दो बार धोखा हो चुका है। इस बार बहना नहीं, बिलाना नहीं। सड़ना नहीं, सुखना नहीं, दगा मत देना। बगैवर जमसिल समझाता? बहुत मारूंगी हा, इस मीठी धमकी के बाद उसके बीजों को फिर से चूमा और रोप दिया काली माटी में।९ इस प्रकार हम देखते है कि खेती में लागत ज्यादा और मुनाफा कम होने के कारण किसान को कर्ज का सहारा लेना पड़ता है। किसानों की यह दयनीय स्थिति का मुख्य कारण, उन्हें मानसून की जानकारी का अभाव होना है।

देश में प्रतिदिन बढ़ती महंगाई से महंगे होते कृषि साहित्य की खरीदी हेतु किसानों को ऋण की आवश्यकता पड़ती है। तब वह राष्ट्रीय बैंकों की ओर मुडते हुए दिखाई देते है लेकिन बैंकों की कागदी कार्यप्रणाली से परिचित न होने के कारण व भ्रष्टतंत्र प्रणाली के चलते उन्हें गांव के साहुकारों से अधिक ब्याज की दर पर कर्ज लेना आसान लगता है। देश के किसानों की इस यथार्थ को उपन्यासकार ने बडे ही मार्मिक ढंग से प्रस्तुत करते हुए लिखा है –महंगे बीजों, खादों और कीटक नाशकों की वजह से ज्यादातर किसानों को कर्ज लेना पड़ता है। सरकारी बैंकों में खसरा–खतौनी नकल दुरूस्ति समेत कई लफड़े कर्ज की राशि भी कम। फलत: ज्यादातार किसान वहां जाने से ही घबराते है और उन्हें ऋण एजेंसियों और गांव के साहूकारों से कर्ज लेना ही आसान लगता है। जो होता तो १० प्रतिशत प्रतिमाह या उससे भी ज्यादा पर वे यह नहीं पूछते थे कि किसलिए ले रहे हो, उनसे रिश्ता अंत तक आत्मीय बना रहता है। एक किसान को सिर्फ खेती, बीज, कीटक नाशक, सिंचाई नहीं जीवन और परिवार की अन्य जरूरते भी होती है, जैसे बच्चे शिक्षा, स्वास्थ्य, बेटी की शादी, खुशी, गमी जैसे चीजों के कर्ज सरकार से नहीं मिलते। ऐसे हालात तक ले हो आए है क्योंकि हुक्मरान हमें यहाँ ? सारे राजनेता, सारे पार्टियों के राजनेता लगता है दलाल है उन्हीं के।१० देश के किसानों की यह दुर्दशा किसी से छिपी नहीं है। देश की अधिकाधिक अर्थव्यवस्था कृषि पर आधारित है और लगभग ७० प्रतिशत आबादी आज भी कृषि पर आश्रित है। बावजूद इसके भूमंडलीकरण, उदारीकरण और नीजिकरण नीति के तहत देश की कृषि और किसान को हाशिए पर डाला गया। किसानों की आर्थिक स्थिति दिन प्रतिदिन निम्न से निम्नतर होती जा रही है। इसकी अभिव्यक्ति उपन्यास में यों होती है –इस देश के सौ में से चालीस शेतकरी

आज खेती छोड़ दे अगर उनके पास कोई दूसरा चारा हो। ८० लाख ने तो किसानी छोड़ भी दी१६कभी भारत की आत्मा के नाम से ख्याति प्राप्त किसान आज अपनी कष्ट भरी जिंदगी से टूटकर आत्महत्या करने पर मजबूर हो रहा है। यह आत्महत्या एक किसान की आत्महत्या नहीं है बल्कि यह किसानी संस्कृति की हत्या अर्थात भारत की हत्या है, ऐसा कहना अतिशयोक्तिपूर्ण न होगी। जब भौतिकता के चौकाचौंध में देश का आम आदमी अपनी इंसानियत भूलकर केवल और केवल स्वार्थ सिद्धी हेतु अन्य लोगों के साथ अमानवीय कृत्य करने को लालायित है। ऐसे आधुनिक स्वार्थी मानव के अमानवीय कृत्य को देखकर लेखक किसान की दयनीय स्थिति पर प्रश्न उपस्थित करते हुए कहते है –शेत क्यों बंजर हो जाता है और क्यों बंजर हो जाता है आदमी का मन? इस मरण के खिलाफ उठकर खड़े होने की कोशिश में बार–बार लडखड़ा कर क्यो गिरता आदमी?१२

शहरी विकास के नाम पर ग्रामीण विकास कहीं थम सा गया है। आधुनिकीरण के आर्थिक नीतियों में हाशिए पर खड़े छोटे किसान निरंतर अपने अस्तित्व को खोते जा रहे है। कर्ज के बोझ तले दबा किसान दम तोड़ रहा है। यह सब छोड़कर वह भी शहरों की रोशनी देखकर उसकी ओर आकर्षित होता है लेकिन परिवार की जिम्मेदारिया उसे मुक्त नहीं होने देती। उपन्यास का पात्र शिबु खेती की दशा देखकर मायूस है। सोचता है कि अकेला होता तो चला भी जाता कहीं ... नागपुर, नासिक, मुंबई, दिल्ली। लेकिन ये दो–दो मुलगियाँ, बापको इन सब को लेकर कहाँ जाऊँ?१३ भारतीय किसान अपने परिवार की प्रतिष्ठा को बनाए रखने के लिए जमींदारों, सूदखोरों के शोषण की चक्की में पिसता हुआ कब अपने जीवन की बलि दे देता है। इसका ज्वलंत उदाहरण लेखक संजीव ने फांस उपन्यास के माध्यम से हमारे समक्ष रखा है। उपन्यास की भूमिका में श्री प्रेमपाल शर्मा लिखते है –कृषक आत्महत्या महज जिम्मेदारियों से पलायन नहीं, एक प्रतिवाद भी है – कायरता नहीं, भाव प्रवणता का एक उद्दात्त मुहूर्त भी – पश्चाताप प्रस्थान और निर्वेद की आग में मानवता का झुलसता हुआ परचम१४ कर्ज के जाल से छुटकार पाना आसान नहीं है। ऐसे में किसान को एक ही विकल्प दिखायी देता है – आत्महत्या। इन सभी में फंसा शिबु बैंक का पूरा कर्ज चुकाने के बाद भी शोषण तंत्र से हार कुएं में कुदकर अपनी जान देने को मजबुर हो जाता है।

विकास की अंधी दौड़ में बिकाऊ मीडिया में किसान की आत्महत्या जैसी कोई खबर, खबर नहीं बनती। देश के अन्नदाता की यह दयनीय स्थिति को बयान न कर मीडिया टी.आर. पी. के चक्रव्युह में फस कर, आज अपने मुल उद्देश्य से भटकती नजर आ रही है। इस स्थिति का वर्णन करते हुए उपन्यासकार कहते है– किसान आत्महत्या कोई खबर नहीं बन पाती। मीडिया में हजार–हजार आत्महत्याएं कोई खबर नहीं बन पाती। खबर बनती मुंबई में चल रही फैशन वीक प्रतियोगिता। ५१२ खबरिया चौनल जुटे है उसे कवर करने को मात्र ५१२१५ कृषिप्रधान देश में निजीकरण के नीति ने देश के छोटे–छोटे अन्नदाताओं को अंधेरे में धकेल दिया है, जहाँ केवल अंधेरा ही अंधेरा है। उपन्यास की भूमिका बांधते हुए, देश की गंभीर समस्या की ओर हमारा ध्यान आकर्षित करते श्री प्रेमपाल शर्मा लिखते है –फांस खतरे की घंटी भी है और आत्महत्या के विरूद्ध दृढ़ आत्मबल प्रदान करनेवाली चेतना और जमीनी संजीवनी का संकल्प भी१६ फांस उपन्यास के माध्यम से सजीव ने उन सभी पहलुओं को दिखाने की कोशिश की है जिन पहलुओं से केवल विदर्भ का किसान ही नहीं बल्कि देश के सभी किसानों को गुजरना पड़ रहा है। इन परिस्थितियों से तंग आकर जब किसान आत्महत्या कर लेता तो यह आत्महत्या जब तक किसान की आत्महत्या सिद्ध नहीं होती जब तक आप भ्रष्टतंत्र के पोषक नेता, सरकारी कर्मचारी, बिचौलियों एवं दलालों आदि को कुछ आर्थिक लाभ नहीं होता। शिबु के मामले में यही बात होती उपन्यास में दिखाई देती है –पोस्टमार्टम, पंचनामा घूस की डिमांड. पैसे दे दो इन्हे पात्र बना दे वरना१७ एक अन्य उदाहरण द्वारा लेखक इसे और अधिक स्पष्ट करते हुए लिखते हैं – बाप के नाम पर जमीन, मरा बेटा! आत्महत्या अपात्र! कारण जमीन तो उसके नाम थी ही नहीं१८ अर्थात् किसान की जीवनलीला समाप्त होने पर भी उसके परिवार के

शोषण का चक्र थमने का नाम नहीं लेता। तो कुछ राजनीतिक दल अपनी राजनीतिक रोटियों को सेकने के लिए किसान की आत्महत्या को सत्ता की कुर्सी तक पहुंचने का हथकंडा बनाकर अपने स्वार्थ को प्राप्त करना चाहते है। उपन्यासकार संजीव ने यहाँ यह स्पष्ट करने का प्रयास किया है कि किस प्रकार देश के अन्नदाता के आत्महत्या को देश के स्वार्थी नेता अपने वोट बैंक के रूप में इस्तेमाल करते है। इसकी अभिव्यक्ति उपन्यास में यों होती है –किसानों के नाम अरबों रुपए छूटे है तो कृषक आत्महत्या, अपनी चीनी मिल लगने का बहाना ढूंढना है तो कृषक आत्महत्या, बिजली चोरी दिखाना है तो कृषक आत्महत्या, बहुत आसान है कृषक आत्महत्या की तोप।[१९]

निष्कर्षतः हम कह सकते कि देश में स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद नारा तो था 'जय जवान जय किसान' हरेक घर के लिए'। लेकिन वोट की ओछी राजनीति ने कृषि की स्थिरता और उत्पादकता में वृद्धि के मुद्दे को लेकर कभी एक सुसंगत कृषि नीति न अपनाने से कृषि माल की तस्करी करने वाले मालामाल और अन्नदाता बेहाल है। यही परिस्थिति रही तो इक्कीसवीं सदी की उपभोक्तावादी संस्कृति में हर एक आदमी उपभोक्ता होगा, पर अन्नदाता या उपजानेवाला किसान शायद कोई न होगा। संजीव का फाँस किसानों की आत्महत्याओं के भयावह दृश्य को प्रस्तुत ही नहीं करता बल्कि शासन की शोषणात्मक व्यवस्था पर प्रश्नचिह्न भी लगाता है। जिसको व्यक्त करते हुए लेखक लिखते है –क्या शिष्टाचार है मरना है तो मर जाओ, ये परमिशन की नौटंकी क्यों? सोचते हो, तुम्हारे दुःखों से दुःखी और द्रवित हो जाएगी सरकार। दान, दया की बरसात होगी। तुम क्या समझते हो, तुम्हारे आत्महत्या करने से शासन बदल जायेगा? सिस्टम बदल जाएगा? कुछ नहीं बदलेगा?[२०] निजी एजेंसियों और देसी महाजन के शोषणतंत्र में फंसे किसानों की स्थिति को हम दुष्यंत कुमार के शब्दों में यों कह सकते है–

सिर्फ हंगामा खड़ाकरना मेरा मकसद नहीं,
मेरी कोशिश है कि ये सूरत बदलनी चाहिए,
मेरे सीने में नहीं तेरे सीने में सही,
हो कहीं भी आग, लेकिन आग जलनी चाहिए।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. डी. एस. बघेल किरण बघेल – भारत में सामाजिक आंदोलन, कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल – पृ.क्र. –१७५

२. डॉ. डी.एस. बघेल – समाजशास्त्र, कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल – पृ.क्र. २६१

३. प्रेमपाल शर्मा, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन नई दिल्ली, २०१५ भूमिका

४. डॉ. वंदना तिवारी– किसान जीवन की करुण गाथा–अपनी माटी त्रैमासिक ई–पत्रिका २४ मार्च, २०१७

५. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– २५ – २६

६. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– ७२

७. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– १७२

८. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– १७२

९. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– ९९

१०. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ.क्र.– ११०–१११

११. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– १७

१२. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– ७३

१३. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– १८३

१४. प्रेमपाल शर्मा, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ भूमिका

१५. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– पृ. १८३

१६. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– १०५

१७. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– ११६

१८. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– १३३

१९. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– १५३

२०. संजीव, फांस उपन्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१५ पृ. क्र.– १८३

Special Issue January 2020

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

साहित्य और संस्कृति चिंतन

संपादक
प्रा.नवनाथ जगताप

सहसंपादक
डॉ.अनिल कांबळे

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

श्री विद्या विकास मंडल संचलित

श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढा

(हिंदी विभाग)

एवं पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होलकर सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर

के संयुक्त तत्त्वावधान में

एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्टी

"साहित्य, समाज और संस्कृति"

खंड - २ साहित्य और संस्कृति चिंतन

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

25) दलित साहित्य का अर्थ, परिभाषा एवं अवधारणाएँ
डॉ. सुशील उपाध्याय, नीलम देवी, हरिद्वार ||95

26) अतीत से वर्तमान तक त्रासद स्थितियों से जुझते बस्तर की गाथा : आमचो बस्तर
डॉ संजय नाईनवाड, सोलापुर (बार्शी) ||99

27) हनुमान प्रसाद पोद्दार के साहित्य में सांस्कृतिक चेतना
अनिता देवी, दिनेश चंद्र चमोला, बहादराबाद ||101

28) 'सात भाईयों के बीच चंपा' : एक विश्लेषण
प्रा. शैलजा पांडुरंग टिळे, इस्लामपुर ||104

29) नारी साहित्य
प्रा. व्ही. एच. वाघमारे, अक्कलकोट ||110

30) 'नाटक साहित्य की रंगमंचीय लोकधारा'
प्रा.डॉ. संजय व्यंकटराव जोशी, उस्मानाबाद ||112

31) भारत में सूफी संप्रदाय
डॉ. संजय धोटे, वर्धा ||114

32) शवयात्रा : दलित विमर्श
अंबादास विश्वनाथ कांबळे, सोलापुर ||117

33) हिंदी साहित्य में वृद्ध विमर्श
स्वाती विष्णू चव्हाण, पुणे ||119

34) निर्मला पुतुल के साहित्य में आदिवासी जीवन-संघर्ष
बनगनर ज्ञानेश्वर किसन, पुणे ||121

35) हिंदी व्यंग साहित्य तथा नारी व्यंग लेखन
सौ. मानखेडकर बी. एस., चाकूर ||123

36) हिंदी साहित्य में व्यंग्य: स्वरूप और विकास
श्री. अंकुश जयवंत शेलार, सोलापुर ||125

www.vidyawarta.com/03 | http://www.primtingarea.blogspot.com

31

भारत में सूफी संप्रदाय

डॉ. संजय घोटे
विभागाध्यक्ष, हिंदी विभाग,
[illegible] महाविद्यालय, सेवाग्राम रोड, वर्धा

भारत की भूमि सदा ही जीवन के आधारभूत मूल्यों तथा - आध्यात्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं राजनैतिक इत्यादि की जननी रही है। इस पावन भूमि पर अनादिकाल से ही न जाने कितने जनसमूहों का आगमन होता रहा है। जैसे - द्रविड़, आर्य, हूण, शक, कुषाण, यवन, तुर्क, अरबी, पारसी, ईसाई, मुसलमान, आत्मिक और भौतिक इत्यादि। ये सभी भारत को सांस्कृतिक उद्गम के उपरांत से अपने आपको नहीं बचा सके। यही कारण है कि यहाँ के मनीषियों ने 'जीओ और जीने दो' के सिद्धांत को एक अनुकरणीय जीवन दर्शन के रूप में स्थापित किया है।

भारतीय इतिहास के पन्ने पलटने पर ज्ञात होता है कि अरब सौदागरों का पहला बेड़ा भारतीय तट पर ६३६ ई. में आया तथा मुहम्मद बिन कासिम ने ७१२ ई. में सिन्ध पर चढ़ाई की। इस प्रकार अरबों और तुर्कों के साथ ही भारत की धरती में इस्लाम ने प्रवेश किया। इस संदर्भ में पीटरसोहा शर्मा लिखते है "आठवीं और नवीं शताब्दी में तुर्कों ने खलीफाओं को भी अपने अधीन कर लिया और फिर तलवार के जोर से इस्लाम धर्म का प्रचार करना आरंभ कर दिया। भारतवर्ष की स्वतंत्रता विलय का श्रेय इन्हीं तुर्कों को है जिन्होंने आक्रमणकारी नीति (Aggressive policy) से इस्लाम का भारत में प्रचार किया।" "मुहम्मद गोरी ही पहला मुसलमान आक्रमणकारी था, जिसने भारत में मुस्लिम राज्य की स्थापना की, जो राज्य बारहवीं शताब्दी से लेकर उन्नीसवीं शताब्दी के मध्य तक चलता रहा।"[1]

इस्लाम धर्म का उदय एक सामाजिक तथा धार्मिक सुधार आंदोलन के रूप में अरब में हुआ। इस्लाम अरबी भाषा का शब्द है जिसका अर्थ है - शांति में प्रवेश करना। अतः मुस्लिम वह व्यक्ति है जो परमात्मा और मनुष्य के साथ पूर्ण शांति का संबंध रखता है। अतएव इस्लाम शब्द का व्यावहारिक अर्थ होगा वह धर्म जिसके द्वारा मनुष्य परमात्मा की शरण लेता है तथा अन्यान्य मनुष्यों के प्रति अहिंसा एवं प्रेम का व्यवहार करता है। इस धर्म के प्रवर्तक हजरत मुहम्मद साहब है, जो पेशे से एक सौदागर थे। इनका जन्म अरब के प्रसिद्ध नगर मक्का के कुरैश नामक कबीले में ५७० ई. तथा मृत्यु सन ६३२ में हुई। कहा जाता है कि इन्हें इस्लाम का इल्हाम (समाधि अवस्था प्रेरणा की अवस्था में दर्शन) हुआ, तब से लोग इन्हें पैगम्बर,नबी और रसूल कहने लगे। (पैगम्बर - संदेश ले जानेवाले,नबी- किसी उपयोगी परम ज्ञान की घोषणा को, रसूल-दूत) इसके बाद ही मुहम्मद साहब ने इस्लाम धर्म का प्रचार-प्रसार करना शुरू किया। जिसका मूल मंत्र था "ला इलाहा-ह इल्ल ल्लाह मुहम्मद रसूलिल्लाह" अर्थात् अल्लाह के सिवा और कोई पूज्यनीय नहीं है तथा मुहम्मद उसके रसूल है। इसी कारण इस्लाम को भी यहूदी और ईसाई के समान ही पैगम्बरी धर्म भी कहा जाता है।

भारत में इस्लाम का प्रचार-प्रसार शांति और शक्ति दोनों ही के बल पर हुआ। इस संदर्भ में आचार्य रामधारी सिंह दिनकर जी लिखते है कि "इस्लाम का प्रवर्तन हजरत मुहम्मद ने किया था और जिसका रूप अबूबक्र, उमर, उस्मान और अली - जैसे खलीफों ने संवारा था, वह धर्म, सचमुच,स्वच्छ धर्म था और उसके अनुयायी सच्चरित्र, दयालु, उदार और ईमानदार थे। उन्होंने मानवता को एक नया संदेश दिया, गिरते हुए लोगों को ऊँचा उठाया और, पहले-पहल, दुनिया में वह दृष्टांत उपस्थित किया कि धर्म के अंदर रहनेवाले सभी लोग आपस में समान है। उन दिनों इस्लाम ने जो लड़ाइयाँ लड़ी, उनका विवरण भी मनुष्य के चरित्र को ऊँचा उठाने वाला है। वीरता और बलिदान में ये मुसलमान अद्भुत अक्षय थे, किंतु चंगेज और हलाकू की बर्बरता उनमें नहीं थी, न महमूद और शहाबुद्दीन के समान वे लोभी और कठोर थे।" लूटमार, अन्याय और अत्याचार की परंपरा इस्लाम में तब आयी, जब अरबी लोग साम्राज्य के सुखों में पड़ जाने के कारण शिथिल और कमजोर हो गये और इस्लाम का नेतृत्व उनके हाथ से निकल कर तुर्कों और मंगोलों के हाथ में चला गया, जो अभी हाल में मुसलमान हुए थे।"[2] इसके अतिरिक्त भारत में इस्लाम के प्रचार-प्रसार के लिए हमारे देश की तत्कालीन सामाजिक और धार्मिक व्यवस्था भी बहुत कुछ उत्तरदायी रही है। इस संदर्भ में गौरी शंकर पद्य का विचार उल्लेखनीय है। वे लिखते है - "इसमें कोई संदेह नहीं कि मुस्लिम आक्रमणकारी, विजयाकांक्षा, धनलिप्सा और विस्तार (धर्म प्रचार) की भावना से अधिक प्रेरित थे, जिसके कारण उन्होंने तलवार का अधिक आश्रय लिया.... फिर भी ये कारण उतना महत्वपूर्ण नहीं, जितना तत्कालीन हिंदू सामाजिक व्यवस्था उसकी कमजोरियाँ तथा दोष।"[3] देश की तत्कालीन सामाजिक

असमानता को दूर करने में इस्लाम के एकेश्वरवाद ने तत्कालीन सामाजिक जीवन को आध्यात्मिक तरीके से मानसिक सुरक्षा प्रदान कर,भारत के निम्नजातीय हिंदुओं को सामाजिक समानता की एक नयी आशा दी, शायद जो तत्कालीन भारतीय समाज में संभव नहीं थी। जिससे हिंदू धर्मधारणा का इस्लामीकरण करने की प्रक्रिया में इन सूफी संतों को किसी भी प्रकार की कठिनाई का सामना नहीं करना पड़ा।

सूफीमत इस्लाम की इहलौकिकता तथा कट्टरता के विरुद्ध प्रतिक्रिया के रूप में उठा हुआ एक कदम है। इस्लाम का आधार है शिरत्त, उसके सामाजिक-धार्मिक संगठन पर सूफी वाद सूफीमत इस्लामिक दर्शन का उदारवादी स्वरूप है। यह इस्लाम की कुरान की कट्टरपंथी मान्यताओं के विरोध में अरब में ही प्रचलित हुआ। जिसका विकास फारस में जाकर हुआ। सूफी मत का इतिहास मुहम्मद साहेब के हिजरत(सन् ६२३ई.) से प्रारंभ होता है। प्रारंभ में यह एक इस्लामी प्रवृत्तिमूलक धर्म मात्र था। धीरे-धीरे बाद में इसमें कुछ ऐसे व्यक्ति आए, जिससे इनमें भक्ति भावना का समावेश हुआ। इन्होंने आत्म शुद्धि पर बल दिया। इनमें बसरा के अलहसन (६५३ई. से ७२८ई.) इब्राहिम बिनअदम (मृत्यु ८०१ई.) और राबिया (८०१ई.) आदि नाम उल्लेखनीय है।राबिया के पूर्व के सुफियों ने केवल अंतकरण की शुद्धि पर जोर दिया। परंतु राबिया ने सर्वप्रथम प्रेम के दर्शन के उद्भांत एवं प्रखर स्वरूप को सामने लाया और सूफी मत को नया मोड़ दिया। उन्होंने कहा कि "आए खुदा के रसूल! तुम्हें कौन प्यार नहीं करता? परंतु परमेश्वर के प्रेम से मेरा हृदय इतना परिपूर्ण है कि इसमें अन्य के लिए प्रेम या घृणा का भाव आता ही नहीं।" इस तरह हम कह सकते है कि राबिया ने सूफीमत के माधुर्य भाव को उद्वृत करने का सर्वप्रथम श्रेय पाया। जिसमें शामी परम्परा के इश्क को सूफी मत में पुनर्जीवन दिया। राबिया की सूफी मत में यह एक नयी देन थी,जिसमें ईश्वरोपासना में किसी मध्यस्थ की अनावश्यकता और निष्काम भावना थी। इस संबंध में डॉ चंद्रबली पाण्डेय लिखते है "सूफीमत उद्भव के संबंध में यह ध्यान रखना चाहिए कि उसके मादक-भाव का उदय शामी जातियों के बीच हुआ और फिर अपनी पुरानी भावना और धारणा की रक्षा के लिए सारग्राही सुफियों ने अन्य जातियों के दर्शन तथा इतिहास से सहायता ले, धीरे-धीरे एक नवीन मत का सृजन किया।"* सूफी शब्द का प्रयोग दूसरी हिजरी शताब्दी के अंत में शुरू हुआ। वैसे तो सूफी तथा तसव्वुफ शब्द मुस्लिम समाज में अत्याधिक प्रचलित शब्द है। लेकिन इन शब्दों का कुरान व हदीस में कहीं भी उल्लेख नहीं मिलता। इसका अर्थ यह नहीं है कि सुफियों के गुणों के पोषक व्यक्तियों के लिए कोई शब्द कुरानी युग में नहीं था, बल्कि जिन अर्थों में सूफी या तसव्वुफ शब्द का प्रयोग बाद के युगों में हुआ, कुरान में उसे मुकर्रब और हदीस में एहसान नाम से याद किया गया है। इस संदर्भ में प्रसिद्ध सूफी साधक शेख शहाबुद्दीन सुहरवर्दी लिखते है - "पूरब से पश्चिम तक इस्लामी देशों के दोनों किनारों में सानिध्य प्राप्त किए हुए लोगों के लिए सूफी शब्द का प्रयोग नहीं किया जाता। यह नाम उन्हीं लोगों के लिए प्रसिद्ध है जो विशेष प्रकार का पहनावा पहनते है। पश्चिमी भागों, तुर्किस्तान और पूर्वी भागों में बहुत से अल्लाह के मुकर्रब (सान्निध्य प्राप्त) बंदे है, लेकिन वे सूफी के नाम से नहीं जाने जाते, क्योंकि वे सूफियों का विशेष पहनावा नहीं पहनते। ... इससे मालूम हुआ कि सूफी से हमारा तात्पर्य मुकर्रब ही है।"[२] सूफी शब्द की व्युत्पत्ति के विषय में भी अनेक मत प्रचलित है। कुछ लोगों की धारणा है कि मदीना में मस्जिद के सामने एक सुफ्फा (चबूतरा) था, उसी पर जो फकीर बैठे थे, वे सूफी कहलाये। दूसरा मत यह है कि निर्णय के दिन जो लोग अपने सदाचार एवं व्यवहार के कारण औरों से अलग एक पंक्ति में (सफ में)खड़े किये जायेंगे, वास्तव में उन्हीं को सूफी कहते है। तीसरा मत है कि सूफी वस्तुतः स्वच्छ और पवित्र होते है और सफा होने के कारण उनको सूफी कहते है। चौथे दल के अनुसार सूफी शब्द सोफिया (ज्ञान) का रूपान्तर है। ज्ञान के कारण ही उनको सूफी कहा जाता है। पाँचवा मत है कि सूफी शब्द (सफेद ऊन) से बना है। सूफी संत ऊन के कपड़े पहनते थे, इसलिए वे सूफी कहलाए। यह मत अधिकतर विद्वानों द्वारा मान्य समझा जाता है। सूफी का प्रयोग मुस्लिम संत या फकीर के लिए ही अब नियत रूप से होनेलगा है। इस प्रकार सूफी शब्द की व्युत्पत्ति के संबंध में एकाधिक मत प्रचलित है। वैसे तो सूफी मत इस्लाम के पूर्व ही शामी जाति के उपासना पद्धति में मादक-भाव के रूप में प्रचलित था, जिसमें मुहम्मद साहब के इस्लाम धर्म ने नवीन रक्त का संचार किया। शामी जाति के उपासना पद्धति के मादक भाव से प्रेम और विरह तत्व लेकर अपने सिद्धांत नवीं रखी। जबकि कुछ विद्वान सूफी शब्द का प्रयोग मुहम्मद साहब के आविर्भाव के दो शताब्दियों बाद अस्तित्व में आया, ऐसा अपना अभिमत देते है। इस संदर्भ में डॉ. रवी अग्रवाल लिखते है - "वास्तव में सूफी शब्द का प्रयोग सन ८६९ ई. में बसरा के लेखक जाहिज ने किया था। जिसकी पुष्टि एनसाइक्लोपीडिया ऑफ रिलीजन एंड इथिक्स भाग - १२ में की गयी है। जामी ने सूफी शब्द का प्रयोग ८००ई. में माना है और अलकुरेशी ने ८१९ ई. में। प्रारंभ में सूफी शब्द का प्रयोग एक

उपाधि के रूप में होता था। हृदय को पवित्र रखनेवाला, एकाग्र होकर ईश्वर का ध्यान करनेवाला, वचन एवं कर्म में एकता रखनेवाला, शुद्ध आचरण वाला तथा पवित्र जीवन को चरितार्थ करनेवाला सूफी कहलाता था।"[1] जिसने इस्लामी खानाचरण तथा सामाजिक, सांस्कृतिक विद्वेष के बीच प्रेम ,त्याग, तपस्या तथा सच्चरित्रता के आधार पर मानव-धर्म की प्रतिष्ठापना करते हुए, लौकिक प्रेम द्वारा आध्यात्मिक प्रेम की अभिव्यंजना की जहाण जोव, प्रेम का उपासक है ईश्वर, सौदर्यरूप में प्रतिष्ठित है। इन फकिरों ने हिंदु लोककथाओं को ग्रहण कर तत्कालीन हिंदु लोककथाओं को ग्रहण कर तत्कालीन हिंदु सामाजिक जीवन को अपनी ओर आकर्षित किया। इन्होंने हिंदु गाथाओं, हिंदु कथाओं,उक्तियों, लोकोक्तियों, मुहावरों आदि को ग्रहण कर, उन्हें इस्लामी ढाँचे में ढालकर सूफीवाद का नया ढाँचा निर्मित किया। इस मत की पुष्टि हेतु डॉ. रवि अग्रवाल का मत देखना उचित प्रतीत होता है। वे लिखते है - "सूफियों की यह प्रक्रिया तत्कालीन हिंदु समाज को बहुत अधिक प्रिय लगी। हिंदु समाज अपने ही बीच की लोककथाओं, प्रेम कथाओं आदि को लौकिक प्रेम के एक नये रुप में पाकर उनकी ओर आकृष्ट हुआ। राजनीति के धरातल पर जो काम इस्लाम को तलवार नहीं कर सकी, वही कार्य सूफियों ने प्रेम प्रचार के माध्यम से सामाजिक धरातल से कर दिखाया क्योंकि इनका भी लक्ष्य धर्म प्रचार ही था, पर इनका तरीका अलग था।"[2] इस प्रकार सूफियों के सद्व्यवहार से भारत में सूफीमत के प्रसार की एक नवीन सभ्यता और संस्कृति का जन्म हुआ।

आईने अकबरी में अबुल फजल ने अपने अपने समय में चौदह सूफी संप्रदायों का उल्लेख किया है। वे इस प्रकार हैं "चिश्ती,सुहरा वर्दी, हबीबी, तफूरी, कर्खी, सकती, जुनैदी, काजरूनी, तुसी, फिरदौसी, जेदी, इत्यादि अधमी और हुबेरी। ख्वाजा हसन निजामी के अनुसार सुहरावर्दी सूफी सर्वप्रथम भारत में आये थे और सिंध में आकर बसे थे। सैय्यद मुहम्मद हाफिज ने अपने अन्वेषणों के आधार पर यह निश्चित किया है कि भारत का सर्वप्रथम सूफी संप्रदाय चिश्ती संप्रदाय है।।"[3]

चिश्ती संप्रदाय के संस्था पक अबू-अब्द-अल चिश्ती थे। ख्वाजा मुईउद्दीन चिश्ती सन् ११९२ ई. में इसे भारत में स्थापित कर, प्रचारित किया। इन्होंने हिंदु-मुस्लिम एकता पर बल देते हुए, ईश्वर-भक्ति को सबसे बडी सेवा माना। आज इनकी समाधि स्थान अजमेर में ख्वाजा गरीब-नवाज के नाम से सुप्रसिद्ध है।

सुहरावर्दी संप्रदाय की स्थापन शेख शिहाबुद्दीन उमर सुहरावर्दी ने की थी। इस संप्रदाय ने चिश्ती संप्रदाय के विपरीत राज्य संरक्षण को स्वीकार किया। यहसंप्रदाय कठोर आध्यात्मिक अनुशासन के लिए जाना जाता है परंतु इस संप्रदाय के लोगों ने पूर्णरूपेण भौतिक जीवन का भी परित्याग नहीं किया था। ग्यारहवीं शताब्दी में सिंध से लेकर मुल्तान तक का सारा प्रदेश सूफी सुहरावर्दी संप्रदाय का केंद्र रहा। इस संप्रदाय ने सन् ११७० से १२६७ तक वहा अल्हाक वहा अलदीन जक के नेतृत्व में अच्छा कार्य किया और शीघ्र ही ख्याति प्राप्त कर ली।

कादरी संप्रदाय के संस्थापक बगदाद के शेख अब्दुल कादिर जिलानी थे। ये सन १०७८ से ११६६ ई. तक विद्यामान रहे। भारत में इस संप्रदाय का प्रवेश सन् १४८२ ई. में प्रवेश हुआ।

नक्शबंदी संप्रदाय की स्थापना ख्वाजा उबेदुल्ला ने की थी। शेख अहमद फारूकी सिरहिंदी ने इस संप्रदाय को भारत में ख्याति प्रदान की। जो सरहिन्दी मुजाहिद अर्थात् इस्लाम के नव जीवनदाता या सुधारक के रूप में सुप्रसिद्ध थे। भारत के जनसामान्य के जीवन को उपर उठाने में इन्होंने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

शत्तारी संप्रदाय की नींव सन् १४११ ई. में अब्दुला शत्तार ने डाली थी। सुमात्रा, जावा और भारत वर्ष ही इस संप्रदायके मुख्य केंद्र रहे। इस संप्रदाय में मुहम्मद गौथ १५६२ ई.बजोह अलदीन गुजराती १५८९ई. और शाहेपीर १६३२ ई. में उल्लेखनीय है।

इस सभी संप्रदायों का पूर्ण उत्थान भारत में मुगल शासन काल में ही हुआ है। इन सभी संप्रदायों का आध्यात्मिक नेता, जो अन्य मुस्लिम देशों में प्रायः शेख कहलाता था, वह भारत में मुरशिद या पीर कहलाता है। भारत में पीरों की अत्याधिक संख्या है। इन पीरों ने आध्यात्मिक ही नहीं सामाजिक एवं राजनैतिक क्षेत्रों में भी सराहनीय कार्य किए है। इन पीरों का विश्वास था कि ईश्वर एक है और वे अद्वैतवादी है। इनका मानना था कि अल्लाह और बंदे में कोई अंतर नहीं है। बंदा ही वह कड़ी है जो खुदा तक हमें पहुँचा सकता है। डॉ. इकबाल के अनुसार "ईश्वर स्वयं अपरिमित क्षमताओं का प्रकाशन करता रहता है और वह चाहता है कि मानव भी अपनी स्वतंत्र इच्छा के साथ भलाई चुने और इस प्रकार ईश्वर के साथ वह ईश्वर का सहकर्मी (Co-Worker) बने और दिनोंदिन वह ईश्वर के प्रति बढ़ता चला जाय।" इस संदर्भ में डॉ. इकबाल की प्रसिद्ध उक्ति है कि मानव अतिमानवता को भी छू सकता है। जैसे "खुदी को कर बुलन्द इतना कि हर तकदीर से पहले, खुदा बंदे से खुद पूछे, बता तेरी रजा क्या है? डॉ. इकबाल की इन पंक्तियों से स्पष्ट हो जाता है कि ईश्वर ने मानव की रचना इसलिए की कि वह ईश्वर के साथ विश्व का सह-रचयिता हो।"[4]

अत: सार स्वरूप में कहा जा सकता है कि सूफी मत एक

आध्यामिक पुनर्जागरण है, जिसने इस्लामी वातावरण तथा सामाजिक एवं सांस्कृतिक विद्वेष के बीच प्रेम, त्याग, तपस्या, सच्चरित्रता के आधार पर मानव-धर्म की प्रतिष्ठा करते हुए लौकिक-प्रेम द्वारा आध्यात्मिक प्रेम की अभिव्यंजना की। जहाँ जीव, प्रेम का उपासक है तो ईश्वर, सौंदर्य-रूप में प्रतिष्ठित है। जिसकी अभिव्यक्ति को हिंदी साहित्य में सूफी साहित्य की देन के रूप में देखा जाता है। मध्यकाल से लेकर आज तक देश के विभिन्न भागों में किसी न किसी रूप में सूफीमत का प्रवाह हिंदी साहित्य में निरंतर प्रवाह रहा ही है।

संदर्भ - ग्रंथ सूची

१. भारत का इतिहास मध्यकाल - भाग - २ चंद्रशेखर शर्मा - पृ.क्र. १५
२. संस्कृति के चार अध्याय - रामधारी सिंह दिनकर - पृ.क्र. २३३
३. मध्ययुगीन हिंदू-धारणा ओं में संस्कृतिकरण - डॉ. रवि अंग्रवाल - पृ. क्र.३४
४. संस्कृति के चार अध्याय - रामधारी सिंह दिनकर - पृ.क्र. २५१ से उद्धृत
५. भारत का इतिहास मध्यकाल - भाग - २ चंद्रशेखर शर्मा - पृ.क्र. १२५
६. मध्ययुगीन हिंदू-धारणा ओं में संस्कृतिकरण - डॉ. रवि अंग्रवाल - पृ. क्र.२६६
७. भारत का इतिहास मध्यकाल - भाग - २ चंद्रशेखर शर्मा - पृ.क्र. २७४
८. सुफीमत और हिंदी साहित्य - डॉ. विमलकुमार जैन - पृ.क्र. ८३-८४
९. तुलनात्मक धर्म-दर्शन - या. मसीह- पृ. क्र.११८

❑❑❑

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III, Hindi & English

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - III / HINDI / ENGLISH

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
SANJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	राष्ट्रसंत का संगीत विषयक दृष्टिकोन **डॉ. श्वेता दीपक वेगड**	१-५
२	संत तुकडोजी महाराज का साहित्य : मानवतावादी दृष्टिकोण एवं वर्तमान समय में प्रासंगिकता **डॉ. प्रवीण देशमुख**	६-१०
३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : संगीतमय युगपुरुष **डॉ. कौमुदी क्षीरसागर (बर्डे)**	११-१३
४	भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन के मुखर योद्धा राष्ट्रसंत तुकडोजी तथा महात्मा गांधी **प्रा. डॉ. संदीप रमेश हातेवार**	१४-१८
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी के जीवन मूल्य संबंधी विचारों को जीवन दर्शन **डॉ. रमेश टी. बावनथड़े**	१९-२२
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का विविधांगी दृष्टिकोण **राजकन्या राधोजी भगत**	२३-२७
७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगेबाबा **डॉ. संजय धोटे**	२८-३१
८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का सांगीतिक दृष्टिकोण **प्रा. डॉ. स्नेहाशीष दास**	३२-३४
९	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का युवाओं को आवहान **प्रा. ईश्वरी खटवानी**	३५-३८
१०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का स्त्री विषयक दृष्टिकोण **प्रा. सुषमा मा. नरांजे**	३९-४१
११	संत परंपरा में भक्ति संगीत का स्थान तथा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की खंजडी भजन परम्परा **प्रा. डॉ. सुनील भि. कोल्हे**	४२-४५

७. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगेबाबा

डॉ. संजय धोटे
हिंदी विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, सेवाग्राम रोड, वर्धा.

तुलना करना मानव की एक सहज प्रवृत्ति है। यों तो एक अनुमान के अनुसार तुलनात्मकता का इतिवृत्त (History sheet)तब ही प्रारंभ हो चुका था, जब मनुष्य की चेतना का उदय हुआ था। इसका क्षेत्र अत्यंत व्यापक है। जिसका कोई छोर नहीं है। तुलनात्मकता की परिधि असीम है। तुलना के लिए कम से कम दो बिंदुओं अथवा स्थितियों के बीच प्राप्त दूरी या तो अधिक हो सकती है या कम अथवा समानांतर भी हो सकती है । यही तुलनात्मक साहित्य का आधार स्तंभ होता है। इस संबंध में **डॉ. मनोरमा शर्मा** लिखती है –"तुलनात्मक साहित्य मात्र साम्य-वैषम्य प्रगट करनेवाली तुलना भर नहीं है। यह तो साहित्य-विशेष को पृष्ठभूमि प्रदान करनेवाली, सामूहिक प्रवृत्तियों के संधान द्वारा मानवीय कार्यकलाप के अन्य क्षेत्रों के पारस्परिक संबंध से अवगत भी कराती है ।" [1] इसी परिप्रेक्ष्य में हम राष्ट्रसंत के समकालीन संत व कवियों से मोटे तौर पर तुलना करने का प्रयास करेंगे। ताकि डॉ. मनोरमा शर्मा के अभिमत का परीक्षण किया जाना संभव हो सके। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के समकालीन संत वैराग्यमूर्ति कर्मयोगी संत गाडगे बाबा के चिंतन की तुलनात्मक प्रस्तुति यहाँ की गई है।

तुलनात्मक समीक्षा दृष्टि का ठोस धरातल साम्य ही अधिक समीचीन प्रतीत होता है। इसी संदर्भ में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा की यथार्थगत की दृष्टि, मानव के प्रति वेदना, संवेदना, जीवन-दृष्टि इत्यादि तथ्यों का उनकी विचारधारा एवं काव्यधारा में सूक्ष्मातिसूक्ष्म अन्वेषण यहाँ किया गया है। 'नहिं मनुष्यात श्रेष्ठतर किंचित' महाभारत की उक्तिनुसार मनुष्य से श्रेष्ठ कोई दुसरा नहीं है। यही लक्ष्य हमें संतों, महात्माओं व समाजसुधारकों में दिखाई देता है। मानव को मानवीय गुणों से सुसंस्कारित करना ही इनका उद्देश्य रहा है ।

इसी संदर्भ में अगर हम राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा के कार्यों को गहराई से गोता लगाकर देखे तो पाते है कि दोनों ने ही 'मानव' को सुखी बनाने का कार्य किया है, दोनों के लिए मानव ही सर्वोपरि है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा दोनों श्रेष्ठ समाज सुधारक व मानवीय चिंतक रहे हैं, मानव-जीवन की गहन अनुभूतियाँ उनके मन-मस्तिष्क में विद्यमान है। वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने कीर्तन व प्रवचन के माध्यम से पारंपरिक शैली का उपयोग कर, समाज जीवन में व्याप्त रूढ़ियों, अंधविश्वासों, हिंसा, बलिप्रथा के प्रचलन को शिक्षा के माध्यम से दूर कर, समाज-जीवन में नैतिक मूल्यों की स्थापना पर जोर दिया है, वही राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपनी अनोखी शैली खंजरी के माध्यम से भजन गाकर, लोगों में मानवधर्म की स्थापना का शंखनाद गांव-गांव घूमकर व जनभाषा के माध्यम से किया है। समाज में बढ़ती स्वार्थरत प्रवृत्ति को ध्यान में रखकर, परिवार में शिक्षा व परिवार के सदस्यों में आत्मीयता के भाव-जागृत करने का कार्य वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा करते रहे हैं। वे लोगों को उपदेश देते हुए यों कहते है –

"मूलांना शिकवित्याविना राहू नका
आईबापाची सेवा करा

शिवाशीव पाळू नका
कर्जे काढून देवाची यात्रा करू नका
भुकेल्याला अन्न द्या
देवाला नवस करून कोंबडी बकरी मारू नका। "[2]

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने भी मानव-मन का वैज्ञानिक अध्ययन कर, उसे मानव बनाने की शिक्षा देते हुए यों कहा है –

"मानुष द्या मज मानुष द्या ।
ही भीक मागता प्रभु दिसला ।।
लोक दर्शनासाठी जातो
देव दिसाया म्हणूनिया
देव म्हणे मज माणुस न दिसे
अजब तमाशा हा असला ।।" [3]

समाज में एक रूढि प्रचलित है कि तीर्थयात्रा करने से मानव का उद्धार होता है जबकि वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते हैं कि मानवीय मूल्यों को अंगीकार करने से ही मानव का उद्धार होता है। धर्म के नाम पर प्रचलित मिथ्या आडंबरों और समाज में चलनेवाले अंधविश्वासों की कटु आलोचना कर, मूर्तिपूजा एवं धर्म के नाम पर की जानेवाली हिंसा, तीर्थाटन, व्रत, नमाज़, इत्यादि बाह्याचारों का विरोध कर, उनकी कलई खोलकर रखते हैं। इसलिए राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते हैं –

"मातीचा देव त्याला पाण्याचे भेव
लाकडीचा देव त्याला आगीचे भेव
देव अशाने भेटायचा नाही रे
देव बाजारचा भाजीपाला नाही रे।।" [4]

इसी तरह वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा मूर्तिपूजा अंधविश्वास व बुवाबाजी पर प्रहार कर, देवमूर्ति को देव स्वीकार नहीं करते। वे कहते हैं – "अरे देव असा इकत भेटते काय ? मेथीची भाजी होय का, कांदेबटाटे होयत ? आनले देव बसोले करते. पण तुमच्या देवाले आंग धुता येते का ? ज्याले आंग धुण्याची अक्कल नाई त्याले देवच मता?"[5] समाज की सच्ची उन्नति केवल शिक्षा के माध्यम से ही संभव है। लोकतंत्र के लिए अज्ञानता अभिशाप बन जाती है, जिससे समाज में अंधश्रद्धा को बढावा मिलता है। शिक्षा के अभाव में लोग बीमारियों एवं रोगों को दैवी - प्रकोप समझते हैं और तंत्र-मंत्र के चक्कर में पडकर दिशाहीन हो जाते हैं, जिससे समाज का विघटन होने लगता है। इसीलिए दोनों राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा दोनों ही शिक्षा को नितांत आवश्यक मानते हैं। समाज में शिक्षा का महत्व स्पष्ट करते हुए वे यों कहते हैं – "असतील जे जे अनपढ कोणी, शिकवूनी त्या विद्वान करा तरीच फिटे हे ऋण देशाचे" [6] वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा देश को समृद्ध व शक्तिशाली बनाने के लिए समाज में शिक्षा को इस तरह आवश्यक मानते थे। वे कहते थे कि चाहे तो आधी

रोटी खाओ, पुराना कपडा पहनो, लेकिन बच्चों को शिक्षा दो। इसीलिए वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने 'तेजस्वी तरुण संघटना' की स्थापना की थी। वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने ज्ञानसंवर्धन के लिए विविध संस्थाओं का निर्माण किया, जिनका उद्देश्य जन सामान्य व्यक्ति को उचित शिक्षा प्राप्त हो। इस संदर्भ में वैराग्यमूर्ति गाडगेबाबा का मत अवलोकनीय है। वे कहते है, "भी लोकांपाशी भीक मागून अन्न जमवतो, हजारो लोक जेवतात, पण दुसरा दिवशी पुन्हा त्या हजाराईले भूक लागते. म्हजे जिथ होते, तिथच थांबले, याने जीवनाचे प्रश्न सुटत नाईत. शिक्षणाने मात्र मुले शहाने होवून सुदरतात, कुटुंबाईले सुधरवतात. स्वर पुण्य कर्म हेच हाये। ज्ञानाची शिदोरी अमर हाये।" [7] इस प्रकार वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा स्वयं अशिक्षित होने पर भी उन्होंने समाज में शिक्षा का महत्व बताया। वही देश के लिए शिक्षा को महत्वपूर्ण बताते हुए, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारत की उन्नति के लिए शिक्षा पर बल देते हुए यों कहते हैं –

"विद्याविनय संपन्न ही पाते प्रतिष्ठा देश में,

चाहे भले धनहीन हो, या हो - किसी भी भेष में।।" [8]

ज्ञान आत्मसात करने से ही मनुष्य सही रूप में बड़ा बनता है। सिर्फ किताबी ज्ञान संवर्धन, उन्हें स्वीकार नहीं थे अपितु मानव-मन के विकास के लिए मानव का संपूर्ण रूप से विकास अर्थात् मानवीय मूल्यों से ओत - प्रोत यथार्थवादी चिंतन को ही वे सच्चा ज्ञान मानते थे।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपने भजन, भाषण, प्रवचन से व्यसनाधीन मनुष्य के ध्वस्त संसार का चित्रण कर, ये व्यसन से दूर रहने का उपदेश देते हुए यों कहते हैं –

"माणसा सरळ हो असा,

पिऊ नको मदिरा जहरीली

फजिती बहुतांची झाली

बुद्धी तुज कशी नसे उरली ।।" [9]

वही वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा दारू पीने वाले को स्पष्ट रूप में कहते हैं – " हे दारू पिणारे मुर्दाड पहिलवान"इस प्रकार संबोधित करते हुए उन्हें अपशब्द कहने से भी चुकते नहीं। घर की स्त्री को संबोधित करते हुए बाबा कहते हैं – "बायानो नवरा तीर्थाला जाईल, जाऊ द्या, नवयाचा देव डोंगरात असील पण तुमचा देव घरात आहे. आपापल्या नवयाची सेवा करा, पण नवरा साला दारू पिऊन आला तर त्या बायकोन त्या नवयाची महापूजा करावी. गरम चुलीतली राख टोपल्यात भरा अन् त्यांच्या तोंडात टाकून द्या व घे तुझी महापुजा।"[10] इस तरह राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा दोनों ही समाज में प्रचलित मदिरापान की प्रथा का विरोध करते हुए दिखाई देते हैं ।

इस तरह हम देखते है कि वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के सामाजिक कार्य एक जैसे ही दिखाई देते है। इस बात की पुष्टि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के 'ग्रामगीता' में स्पष्ट दिखाई देती है । वे लिखते है - "गाडगे बाबा वैराग्यमूर्ति तैसीच सेवामंडल समिती" अर्थात् राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने अपने कार्य को गति प्रदान करने के लिए सेवामंडल की स्थापना की थी, वही समाज सुधार का कार्य वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने स्वयं किया था । हम कह सकते है कि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व वैराग्यमूर्ति गाडगे बाबा ने समाज को बाह्याडबर व बहुदेवाद व हिंसा प्रकृति से दूर कर,

समाज में व्याप्त बुराइयों का अंत कर, समाज को नई दिशा प्रदान करनेवाली संजीवनी बूटी हमें अपने प्रवचन, भाषण व भजन के माध्यम से प्रदान की है, जिसे आत्मसात् कर नर नारायणत्व को प्राप्त कर सकता है।

इस प्रकार राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने जो भजन गाये उन्हें काव्य स्वरूप में श्री सुदाम सावरकरजी ने लिखा, जिससे उनका साहित्य आज लिपिबद्ध स्वरूप में प्राप्त है जबकि वैराग्यमूर्ति कर्मयोगी गाडगे बाबा ने जगह-जगह भजन, प्रवचन किये जिनका लिपिबद्ध संग्रह किसी ने नहीं किया। उन्हें कोई श्री सुदाम सावरकर न मिला जिससे आज उनका साहित्य लिपिबद्ध एवं लिखित रूप में खोजा जाना कठिन प्रतीत होता है। विचारधारा एवं जीवन-दृष्टि तथा समाज दर्शन की दृष्टि से दोनों भी एक ही सिक्के के दो पहलू प्रतीत होते हैं। दोनों महापुरुषों ने समाज में व्याप्त अशिक्षा, धार्मिक आडंबर का समापन, अंधविश्वासों के समापन, राष्ट्रीय एकता संबंधित एवं स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात 'रामराज्य की स्थापना' का संकल्प लेकर ही आगे बढने का महत्ती सामाजिक कार्य किया है।

संदर्भ ग्रंथ - सूची

1. तुलनात्मक अध्ययन- डॉ. गणेश अष्टेकर- संपादक - डॉ. म.ह. राजूरकर, डॉ. राजमल बोरा - पृ. 39
2. लोकराज्य - मासिक पत्रिका - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अमृत महोत्सव विशेषांक - वर्ष - 40 आक्टोबर-1984 प-. 41
3. क्रांतिदीप - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - पृ. 30
4. लोकराज्य - मासिक पत्रिका - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अमृत महोत्सव विशेषांक - वर्ष - 40 आक्टोबर-1984 प-. 42
5. वहीं - पृ. 43
6. वहीं
7. भजनकुंज - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - पृ. 32
8. लोकराज्य - मासिक पत्रिका - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अमृत महोत्सव विशेषांक - वर्ष - 40 आक्टोबर-1984 प-. 42
9. वहीं
10. राष्ट्रीय भजनावली - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - पृ. 56

Impact Factor – SJIF 6.293 ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalay, Digras

Organize

One Day Interdisciplinary National Level Conference

on

Emerging Trends in Higher education: Arts and Humanities

Editor
Dr. Dipak Ulemale

Chief Editor
Pramod P. Tandale

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
96	डॉ. संजय जे. भगत	मानवाधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार	348
97	प्रा. संतोष लोधासिंग जाधव	स्त्रियांची स्थिती आणि मानवाधिकार	351
98	प्रा. मुकेश भाऊराव सरदार	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान	356
99	डॉ. श्याम मु. जाधव	संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातील सामाजिक योगदान	359
100	डॉ. दिपक शृंगारे	जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील आर्थिक परिणाम	362
101	डॉ. विवेक जी. सिरस्कार	स्त्रियांचे मानवी हक्क व स्त्रियांवरील कौटुंबीक हिंसाचार	366
102	दिपाली प्रकाश तोटे	मानवाधिकार और घरेलू हिंसा	370
103	डॉ.वंदना दामोधर आरक	स्त्री आरोग्य आणि हगणाव व्यवस्थापन	374
104	प्रा. वनिता किसनराव बोदडे	बालकांच्या विकासात आईची भूमिका	377
105	डॉ. एन.आर. वर्मा	नक्षलवाद –भारतीय लोकशाही, संसदीय शासन प्रणाली आणि विकासाला मारक एक अभ्यास	383
106	डॉ.विद्या पैसारे	ताणाचा महिलांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम	386
107	प्रा.विक्रांत कृष्णराव मेश्राम	मराठी साहित्य आणि आंबेडकरी साहित्य सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळ	391
108	कु.प्रजा बाळकृष्ण पंडित	मानवी हक्क आणि घरगुती हिंसा	394
109	प्रा. कु. प्रतिभा सुभाषराव काटकर	महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासामध्ये आहाराचे महत्व	398
110	प्रा. सुधीर मा. गोटे	मानवी अधिकार आणि कौटुंबिक हिंसाचार	402
111	प्रा.डॉ.रावसाहेब पिराजी इगळे	भारताचा सामाजिक प्रगती निर्देशांक : एक दृष्टीक्षेप	404
112	प्रा.डॉ.सौ.सिमा वा.अढाऊ	बालकाच्या विकासातील आहाराचे महत्व	407
113	डॉ. उज्ज्वला वंजारी	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान	410
114	डॉ.दामोदर चंद्रभान दुधे	सामाजिक विकास आणि आव्हाने	413
115	प्रा.डॉ. चंद्रकिरण घाटे	संगीत ललित कला पर वैश्विकीकरण का प्रभाव	417
116	Dr. Rajesh G. Maske	Evils of Patriarchy in Chinua Achebe's Things Fall Apart	421
117	Dr. Sarita Dinkarrao Deshmukh	Child Growth and Development Stages	423

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासामध्ये आहाराचे महत्व

सहा. प्रा. कु. प्रतिभा सुभाषराव काटकर
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
यशवंत महाविद्यालय वर्धा

मानवी आरोग्य आणि अन्नाचा जवळचा संबंध आहे. अन्न ही मानवाची अतिशय आवश्यक अशी प्राथमिक गरज आहे. अन्न हे केवळ जीवन जगण्यासाठीच आवश्यक आहे असे नाही तर माणूस कशाप्रकारे जीवन जगणार आहे, हे अन्नावरच अवलंबून असते. आहारावरच माणसाचा स्वभाव, आचार विचार अवलंबून असतात. पोषण व आरोग्य म्हणजे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होय. उत्तम आहारशिवाय शारीरिक विकास योग्यरितीने होवू शकत नाही.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :–

१. विकासाच्या विविध अवस्था आणि कालखंड अभ्यासणे.
२. विकासाचे विविध अंग अभ्यासणे.
३. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासामध्ये आहाराचे महत्व जाणून घेणे.

संशोधन पध्दती:–

प्रस्तुत शोधनिबंधातील माहीती द्वितीय तथ्य संकलनाच्या माहितीवर आधारीत आहे. त्याकरीता विविध संकेतस्थळे, संदर्भग्रंथ, ऑनलाईन पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे व शोधपत्रिकामधील शोधनिबंध इ. चा उपयोग केला आहे.

पोषण म्हणजे काय?

''शरीरातील विभिन्न रासायनिक प्रक्रियाकरीता अन्नातील पोषक घटकांची आवश्यकता असते. अन्नग्रहण करणे त्याचे पचन व अभिशोषण झाल्यावर सजिव प्राणी या पोषक घटकांचा उपयोग करतो. त्यामुळे शारीरिक वाढ व पेशींची पुर्ननिर्मीती तसेच उर्जा प्राप्त होते. व विविध क्रिया प्रक्रियाचे नियंत्रण होते यालाच पोषण असे म्हणतात.''

आहार:–

''अन्नपदार्थांची गुणवत्ता, त्याचे प्रमाण व त्यामुळे होणारे शरीराचे पोषण यादृष्टीने अन्नपदार्थांचा विचार केल्यास त्याला आहार असे म्हणतात.''

आहाराचे महत्व :–

आहार हा केवळ पोटाची खळगी भरून होकर देण्यासाठी नाहीतर पुढील गोष्टीसाठी आहाराची आवश्यकता आहे.

१. दैनंदिन उर्जा निर्माण करणे.
२. शारीरिक विकास.
३. नविन पेशींची निर्मिती
४. रोग प्रतिबंधक शक्तीची निर्मिती व संवर्धन करणे.
५. उत्सर्जन क्रिया सुलभ करणे.
६. आपल्या जिवनाची उद्दिष्ट परिपूर्ण करण्यास मदत करणे.

विकास :–

मानवाचे आयुष्य प्रामुख्याने चार अवस्थांमध्ये विभागलेली आहे, बालपण, तारूण्य, प्रौढावस्था आणि वृध्दावस्था. या चारही अवस्था अतिशय महत्वाच्या आहे.

विकास म्हणजे कालानुसार कुठल्याही गोष्टीत होणारी गुणात्मक, प्रकारात्मक किंवा दर्जात्मक अधिकच होय.

विकासाच्या विविध अवस्था आणि कालखंड:–

जन्मपूर्व अवस्थेपासून ते किशोरावस्थेपर्यंत पौढवयाकरीता बालकाला विविध अवस्थांमधून संक्रमण करावे लागते. एलिझाबेथ हरलॉक यांच्यामते विकासाच्या अवस्था व कालखंड खालिलप्रमाणे आहे.

अवस्था	कालखंड
जन्मपूर्व अवस्था	गर्भधारणा ते जन्मापर्यंत (९ महिने ते ९ दिवस)
शैशवावस्था	जन्म ते १४ दिवसापर्यंत
बाल्यावस्था	२ आठवडे ते १४ वर्षापर्यंत १. पूर्व बाल्यवस्था– २ ते ६ वर्षापर्यंत २. उत्तर बाल्यवस्था– ६ ते १४ वर्षापर्यंत
पौगंडावस्था	११ ते १६ वर्षापर्यंत
किशोरावस्था	१६ ते २१ वर्षापर्यंत
तारूण्यावस्था	२१ ते ४० वर्षापर्यंत
प्रौढावस्था	४० ते ६० वर्षापर्यंत
वृध्दावस्था	६० ते ८० किंवा मरणापर्यंत

विकासाची विविध अंगे :

१. शारीरिक विकास
२. कारक विकास
३. बोधात्मक विकास
४. भाषा विकास
५. मानसिक विकास
६. सामाजिक विकास
७. नैतिक विकास
८. भावनिक विकास

किशोरावस्था :–

किशोरावस्था ही बाल्यावस्था व प्रौढावस्था या दोन्हीमधील दुवा आहे. या अवस्थेची सुरुवात पूर्वकिशोरावस्थेने होते आणि बालकाला लैंगिक परिपक्वतेकडे नेते. या अवस्थेत 'स्व' या शोध घेण्यात सुरुवात होते. विचार अधिक तर्कशुद्ध आणि अमूर्त असतात. समवयस्कांचा प्रभाव खुप असतो. या अवस्थेमध्ये स्वत:च्या कामाचे आणि कारकिर्दीचे ध्येय ठरविले जाते.

साधारणपणे महाविद्यालयीन विद्यार्थी किशोरावस्थेतील असतात.

महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि शारीरिक विकास:–

मुला–मुलींची शारीरिक वाढ या वयात झपाटयाने होते. मुले उंच दिसू लागतात वजन वाढत नाही. मुलींचे चहरे मासल बनतात. उलट मुलांचे चहरे कठोर दिसतात. इत्यादी अनेक शारीरिक बदल या वयात होतात. या वयातील शारीरिक वाढीचे परिणाम मुला–मुलींच्या वर्तनावर झालेले दिसून येते.

किशोरावस्थे मध्ये होणारे शारीरिक बदल:–

साधारणपणे या अवस्थेत खालिल शारीरिक बदल होताना दिसून येतात.

अ. बाहय बदल

१. उंची
२. वजन
३. शरीराची प्रमाणबध्दता
४. लैंगिक इंद्रिये
५. दुय्यम लैंगिक लक्षणे

संदर्भ ग्रंथ :—

१. डॉ. अनुराधा मिसळ (२०१३) पोषण आणि आहारशास्त्र, पी.सी पब्लीशर्स, नागपूर
२. डॉ. निलिमा सिन्हा (२०१३) बालविकास जी. सी. पब्लीशर्स, नागपूर
३. डॉ. संदिपा सुरजूसे (२०१३) पोषण आणि आरोग्य, विश्व पब्लीशर्स, नागपूर
४. डॉ. मिनाक्षी तारणेकर (१९९९) पोषण आणि स्वास्थ, विश्व पब्लीशर्स, नागपूर
५. Neha Gupta, Kurukshetra, Vol. 67, June 2019.
६. Dr. Archana Varma, International Journal of Home Science, Vol. 4, Dec. 2018.
७. www.vikipedia.com
८. www.arogyapatrika.com
९. www.marathivishwakosh.com

Ayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

National Conference on

Multidisciplinary Research in Science and Technology for Healthy Lifestyle Management

NCMRST-2020

Friday, 24th January 2020

Special Issue of
International Interdiciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x

Organized by

The Berar General Education Society's

Shri R.L.T. College of Science, Akola

Civil Lines, Akola, Maharashtra - 444 001

Re-accredited by NAAC with 'A' Grade, CGPA-3.12 (3rd Cycle)
Recognised by Government of Maharashtra
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
Phone - 0724-2415480, Fax - 0724-2415650
E-mail - rltcollegeakola@gmail.com, Website - www.rltsc.edu.in

In association with

Microbiologist's Society, India
Amravati University Chemistry Teachers' Association, Amravati
Amravati University Physics Teachers' Association, Amravati

In collaboration with

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN-2349-638X

Role of Carbohyadrates, Proteins, Lipids And Nucleic Acid In Living Organisms: A Study

Dr. Y.G.Thakre, Prof.Archana A.Dupare
Assistant professor, Department of Home Science, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, Maharashtra

Abstract:

Carbohydrates, proteins, lipids and nucleic acid are four main categories of molecules found in living things. They are vital for live on earth and perform range of functions such as providing energy, structural support and cellular communication. Cell in human body require many compounds to survive. The main substances found in every cell are a combination of lipids, carbohydrates, nucleic acid and proteins. Each of these substances plays a different role in the body, and all of them must either come from the diet or to be manufactured from the diet or to be manufactured using other chemicals in the body. In this article, I have explained all these biomolecules as they are essential for living organisms.

Keyword: Carbohydrates, proteins, lipids and nucleic acid.

Introduction:

The large molecules necessary for life that are built from smaller organic molecules are called biological macromolecules. There are four major classes of biological macromolecules (carbohydrates, lipids, proteins, and nucleic acids), and each is an important component of the cell and performs a wide array of functions. Combined, these molecules make up the majority of a cell's mass. The macromolecules (carbohydrates, lipids, proteins, and nucleic acids) form membrane which in turn organizes into organelles, cells, tissues, organs and finally the whole organism. Life is composed of lifeless chemical molecule. A single cell of the bacterium, Escherichia coli contains about 6000 different organic compounds. It is believed that man may contain about 100, 00 different types of molecules although only a few of them have been characterized [1].

Carbohydrates:

Carbohydrates perform a various role in living organisms. They are the important source of energy. The body uses carbohydrates to make glucose which is the fuel that gives it energy and helps keep everything going. However, excess carbohydrate consumption has negative health effects [2].Carbohydrates are the main source of energy that is ingested by the human body [3].Brain mainly utilizes the glucose. Red blood cells also use glucose only. Fiber in the diet is not digested by human body due to lack of cellulose enzyme. Glucose is the major energy source in the body. Glycogen is the storage form of glucose and glycogen is stored in skeletal muscles and liver. If glucose intake exceeds than it is utilized in the body it is converted into fat. Ribose's are utilized in formation of deoxyribonucleic acid [4] .Carbohydrates are a major source of energy in the human diet with intakes ranging from 40 to 80% of total energy requirements. Carbohydrates constitute the main source of energy for all body functions, particularly brain functions, and are necessary for the metabolism of other nutrients [5]. Carbohydrates are synthesized by all green plants and in the body are either absorbed immediately or stored in the form of glycogen. They can also be manufactured in the body from some amino acids and the glycerol component of fats. Moreover, sugars can be added to foods during processing or preparation, mainly to enhance food sensorial [6] Cereals, vegetables, fruits, rice, potatoes, legumes, and flour products are the major sources of carbohydrates. Thus, naturally occurring sugars are consumed as part of a healthy diet. Monosaccharide's, sucrose, and polysaccharides are present in all vegetables [7].

Functions of carbohydrates:

Carbohydrates participate in a wide range of functions. They are most abundant dietary source of energy (4 cal/g) for all organisms. Carbohydrates are precursors for many organic compounds (fats and amino acids).Carbohydrates as glycoprotein's and glycolipids participate in the structure of cell membrane and cellular functions such as cell growth, adhesion and fertilization. They are structural components of many organisms.

These include the fiber of plants, exoskeleton of some insect and cell wall of microorganisms .Carbohydrates also serve as the storage form of energy to meet the intermediate energy demands of the body.

Classification of carbohydrates:

Carbohydrates are polyhydroxy alcohol with potentially active carbonyl group which may be aldehyde or keto group. Carbohydrates can be classified on the basis of carbon atom present in the carbohydrates. Carbohydrates are classified into four type's monosaccharides, disaccharides, oligosaccharides, polysaccharides.

Proteins:

Proteins are made up of hundreds or thousands of smaller units known as amino acids. There are 20 different kinds of amino acids that are linked together by peptide bond to make a protein molecule. The sequence of amino acids determines each proteins unique 3-dimensional structure and its specific function such as catalysis of biochemical reactions, mechanical support and immune protection, movement, transport of ligand, transmit nerve impulses and control growth and differentiation [8].With the genome sequence of many organisms now complete research is turning to the study protein function. Hair, nails are mostly made of protein. Your body uses protein to build tissues. You also use protein to make enzymes, harmones, and other body chemicals .Protein is an important building block of bones, muscles, cartilage, skin and blood.

The English word protein originated from Greek "proteios" meaning prime or primary .This term is very appropriate as nutrition because protein is most fundamental component of tissue in animal and humans. Amino acid provides nitrogen, hydrocarbon, skeletons, and sulfur (essential components of organisms), and cannot be replaced by any other nutrients (including carbohydrates and lipids) because neither nitrogen nor sulfur is made in the body. Amino acid essential precursors for the synthesis of proteins, peptides, are low molecular weight substances [9, 10].

Functions of proteins:

Proteins perform a great variety of specialized and essential functions in living cells. These functions may be broadly grouped as structural and dynamic. Structural functions: Certain proteins perform brick and mortar roles and are primarily responsible for structure and strength of body .These include collagen and elastin found in bone matrix ,vascular system and other organs and alpha-keratin present in epidermal tissues. Dynamic function: The dynamics functions of proteins are more diversified in nature. These include proteins acting as enzymes, hormones, blood clotting factors, immunoglobulin's, membrane receptors, storage proteins, besides their function in genetic control, muscle contraction ,respiration etc. Proteins performing dynamic functions are appropriately regarded as the working horses of cell.

Classification of proteins:

Proteins can be classified as:

(a) Simple proteins. On hydrolysis they yield only the amino acids and occasional small carbohydrate compounds. Examples are: albumins, globulins, glutelins, albuminoids, histones and protamines.

(b) Conjugated proteins. These are simple proteins combined with some non-protein material in the body. Examples are: nucleoproteins, glycoproteins, phosphoproteins, haemoglobins and lecithoproteins.

(c) Derived proteins. These are proteins derived from simple or conjugated proteins by physical or chemical means. Examples are: denatured proteins and peptides.

Lipids:

Lipids play several roles in organisms. Lipids make up protective barriers. They comprise cell membranes and some structure of cell wall in plants.Lipids provides energy storage to plants and animals. Quite often, lipids function alongside proteins. Lipid functions can be affected by changes to terry polar head groups as well as their side chains.

Function of lipids in the cell membrane: Lipid interacts with their amphipathic nature, that make up cell membrane. The outer layer consists of polar lipids while the inner layer exists as flexible only substance. The liquid nature of cell membrane also helps in their function. Lipids make up not only plasma membrane, but also cellular components such as the nuclear envelope, endoplasmic reticulum (ER), Golgi apparatus and vesicles. Lipids also participate in cell signaling and they will regulate lipid content depending on cell cycle. At least eleven lipids are involved in cell cycle signaling. Sphingolipids play a role in cytokinesis during interphase. Because cell division results in increase in membrane surface, lipids appear to help with mechanical aspects of division such as cleavage furrow formation. Lipids provide protective barriers for specialized tissue such as nerves. The protective myelin sheath surrounding nerve cells contains lipids [11].

Functions of lipids:

Lipids perform several important functions. They are concentrated fuel reserve of the body. Lipids are the constituents of membrane structure and modify the membrane permeability. They serve as a source of fat soluble vitamins A, D, E and K. Lipids are important as cellular metabolic regulators. Lipids protect the internal organs, serve as insulating materials and give the shape and smooth appearance to the body.

Classification of Lipids:

Lipids are broadly classified into simple, complex, derived and miscellaneous lipids, which are further subdivided into different groups.

Nucleic acid:

Nucleic acid received their name because they were originally isolated from cell nuclei. They contain carbon, hydrogen, oxygen, nitrogen and phosphorus have acidic character and are found in all living beings. They are large macromolecules formed by the polymerization of units called nucleotide. Nucleic acid play important functions in the cell: they are the repository of the genetic information responsible for the transmission of inherited characteristics from parents to children and from one cell to another; they guide cell protein synthesis and are responsible for correct assembly amino acid is defined sequences. The particles in nucleus of the cell, responsible for heredity, are called chromosomes which are made up of proteins and another type of biomolecules called nucleic acids. There are mainly of two types, the deoxyribonucleic acid (DNA) and ribonucleic acid (RNA). Since nucleic acids are long chain polymers of nucleotides, so they are also called polynucleotides. Nucleic acid contain the genetic information and play key role in protein biosynthesis. They are formed by the polymerization of units called nucleotides, which consist of a nitrogenous base, an aldopentose and phosphoric acid. The base can be a pyrimidine: thymine, cytosine and uracil or purine: adenine and guanine [12].

Functions of nucleic acid:

DNA is the chemical basis of heredity and may be regarded as the reserve bank of genetic information. DNA is exclusively responsible for maintaining the identity of different species of organisms over millions of years. The cellular function is under the control of DNA. The genes control the protein synthesis through the mediation of RNA.

Classification of Nucleic acid:

Nucleic acids are divided into classes on the basis of the sugar used to form the nucleotides. Ribonucleic acid (RNA) is built on a D-D ribofuranose ring. Deoxyribonucleic acid (DNA)

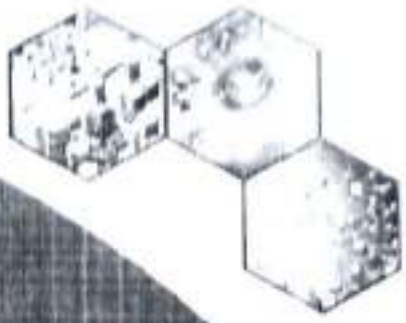
Conclusion:

From the above study it is concluded that food provides the body with the nutrients it needs to survive. Many of these critical nutrients are biological macromolecules, or large molecules, necessary for life. These four essential molecules are classified as proteins, nucleic acids, carbohydrates and lipids. They provide structure and energy to the cell of living organisms. In addition, these molecules are necessary for the various

functions in cells, therefore, they are referred as fundamental molecules of life. Therefore there is need to study in details about biological macromolecule.

References:

1) U.Satyanarayan, U.Chakrapani, Biochemistry, books and allied (p) limited (2008), 3-4
2) Nicoleta a. Neacsu1, Effects of carbohydrate consumption. Case study: carbohydrates in bread. Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series V: Economic Sciences • Vol. 7 (56) No. 2 – 2014
3) Carpita NC, Mohnen D, Cobb. The structure, function, and biosynthesis of plant cell wall pectic polysaccharides. Carbohydrate Res. 1993;1879-1900
4) Hou D, Lowary TL, Hindsgaul. Recent advances in the synthesis of 2- deoxy-glycosides. Review Article. Carbohydrate Res. 1998;15:1911- 194.
5) Muir J, G., Rose, R., Rosella O, et al. 2009. Measurement of short-chain carbohydrates in common Australian vegetables and fruits by high-performance liquid chromatography (HPLC). J. Agric. Food Chem. 57:554-565.
6) Murphy, S. P., Johnson, R. 2003. The scientific basis of recent US guidance on sugars intake. Am. J. Clin. Nutr. 78:827S-833S.
7) Hounsome, N., Hounsome, B., Tomos, D., Edwards-Jones, G. 2008. Plant metabolites and nutritional quality of vegetables. J. Food Sci. 73:R48-R65.
8) Rizwan Husan Khan , Mahmulwood siddi, Parveen salahuddin, 2017.Basic Biochemistry, www.austinpublishinggroupcom (Book)
9) D.Lomie Food Nutr.Bull.2013,34,273-271.
10) A. San Gabriel and H.Uneyama Amino Acids,2013,45,451-461
11) William Dowhan, Mikhail Bogdanov, Eugenia Mileykovskya. Functional role of lipids in membranes. chapter - 1. 2015 https:www.researchgate.net/publication/316998196.
12) Antonio Blanco..Gustavo Blanco,Medical Biochemistry,chapter-6 ,Nucleic Acid 2017,121-140

National Conference on

Multidisciplinary Research in Science and Technology for Healthy Lifestyle Management

NCMRST-2020

Friday, 24th January 2020

Special Issue of
Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
(AIIRJ) ISSN 2349-638x

Organized by

The Berar General Education Society's

Shri R.L.T. College of Science, Akola

Civil Lines, Akola, Maharashtra - 444 001

Re-accredited by NAAC with 'A' Grade, CGPA-3.12 (3rd Cycle)
Recognised by Government of Maharashtra
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
Phone - 0724-2415480, Fax - 0724-2415650
E-mail - rlcollegeakola@gmail.com, Website - www.rltsc.edu.in

In association with

Microbiologist's Society, India
Amravati University Chemistry Teachers' Association, Amravati
Amravati University Physics Teachers' Association, Amravati

In collaboration with

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN-2349-638X

Potential Benefits Of Vermicompost On The Organoleptic Evaluation Of Sensory Characteristics Of Fenugreek In Comparison To Artificial Fertilizer

Mrs. Archana A. Dupare, Dr. Yogita G. Thakre

*Department of Home Science (Family Resource Management), Yeshwant Mahaviyalaya, Wardha.
Department of Home Science (Chemistry), Yeshwant Mahaviyalaya, Wardha.
*Author for correspondence, Email: duparearchana@gmail.com, Add: Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, M.S. (357, Hiwal Layout, Wardhaman Nagar, Nagpur, M.S.)

Abstract

To satisfy the growing food demands of the increasing population, traditional way of farming is replaced by new methods and technologies employing chemicals fertilizers and pesticides and that have created harmful effects on the soil as well as on the water bodies disturbing the life. Substantial farming was done in olden days with the use of organic manures. Due to which no side effect were observed on our environment and the nutritive value of vegetables and grains, as well as the organoleptic acceptability was high. With this view, in the present study a leafy vegetable, fenugreek, was grown using vermi-compost and artificial fertilizer, and was studied for its sensory characteristics. Recipe was formulated and evaluated. Three trials (T1,T2 and T3) were conducted for testing of various sensory characteristics such as appearance, colour, texture, taste, flavor, and acceptability. For this purpose, six human panelists, coded as J1, J2, J3, J4, J5 & J6, were the judges. Recipe was served fresh. Based on the mean values, results were tabulated and analyzed statistically by applying 't' test. It was observed that vermicompost variety significantly scored maximum than artificial fertilizer variety. A significant difference was observed in the organoleptic characteristics of the two varieties. Thus it was concluded that the Vermicompost variety was highly appreciated and more superior in all the sensory characters over artificial fertilizer which was statistically proved. Thus by using organic manure for farming, we can save our ecosystem as well as our health by consuming these vegetables.

Keywords - *J1–J6 (Judges), vermicompost, artificial fertilizers, sensory characteristics, organoleptic characteristics.*

Introduction:

About 80% of Indian population depends directly or indirectly on agriculture as their occupation, India being an Agro-based country. In early days organic or substantial farming was practiced. The growth in the agriculture production had to be enhanced to feed the growing population. This is possible only when the soil is in good health. One of the primary factor that influences the soil and hence its production rate is the status of organic matter in the soil. In our country, since centuries, organic manures were the primary sources of plant nutrients for crop growth and development. Recycling of organic waste and application of bulky organic manures were the most popular agronomic measures adopted to sustain soil health.(Sehgal and Chauhan 2000).

To satisfy the ever increasing demand of food production to feed the increasing population, Indian Agriculture Research, since 1960, focused its attention on increased productivity, high yielding varieties, fertilizers and pesticides along with irrigation. To feed the growing population scientists modified through technology, seeds, fertilizers and pesticides so as to get better yield. Genetically modified seeds having disease resistance and better yield have been made by scientists through "Genetic Engineering" techniques. In this technique DNA of one species is transferred to another unrelated species and made to express itself in the recipient cell by molecular biology techniques (Pandey 2000). These genetically modified crops are cultivated through the year but repeated growing of crops removes nutrients from the soil. Also the application of too much of fertilizers results in the leaching of nitrates and phosphates into groundwater, rivers and lakes. This encourages bacterial growth and kills aquatic life in the water bodies (Lade 2005). The chemical fertilizers played significant role in providing large quantities of nutrients needed for intensive crop production which brought about manifold increase in agricultural production in the initial days. But its repeated use has led to degradation of soil health, pollution of ground water, salinity, and soil biodiversity went down. (Jackson 1967)

Due to the above reasons, organic farming is being practiced now-a-days, which involves the use of humus, cow dung, compost and vermi-compost that improves and maintains soil fertility. The use of organic matter such as animal waste, human waste, kitchen waste, vegetable wastes, yard wastes, sewage sludges and composts has long been recognized in agriculture as beneficial for plant growth and yield and the maintenance of soil fertility. The new approaches to the use of organic amendments in farming have proven to be effective

means of improving soil structure, enhancing soil fertility and increasing crop yields. (Norman Q. Arancon and Clive A. Edwards,2005)

Compost is a dark brown crumbly material that is produced when plant and animal material is decomposed into fine organic matter and humus. During composting the biological degradation of organic material takes place, due to enzymes produced by micro-organisms and other decomposing organisms. A process related to composting which can improve the beneficial utilization of organic wastes is vermicomposting. It is a non-thermophilic process by which organic materials are converted by earthworms and microorganisms into rich soil amendments with greatly increased microbial activity and nutrient availability. Vermicomposts are products derived from the accelerated biological degradation of organic wastes by earthworms and microorganisms The breakdown of these materials or the degraded organic matter by worm activity is called 'Vermicompost' (Norman Q. Arancon and Clive A. Edwards,2005). Earthworms, especially belonging to the species *Eisenia foetida, Perionyx excavates and Eudrilus Eugenia* , are used for vermicompost preparation, as they are easily adaptable to agricultural wastes like, sugarcane thrash, coir waste, paper pulp, faecal matter of cow, sheep, horse, activated sludge and biogas sludge of poultry droppings. Vermicompost is a nutrient rich natural fertilizer and soil conditioner which can be used as the top soil or the organic manure in the fields to prevent organic carbon deficiency and soil erosion (Bhatnagar & Palta, 1996). Although the chemistry and microbiology of vermicompost extract are complex, it is believed that soluble mineral nutrients extracted from vermicompost have a positive effect on plant growth with foliar and soil applications of vermicompost extract.(Ingham, E., 2005)

Vermicompost application to the soil drastically improves the soil fertility increase the yield, improves soil pH, release more available nutrients, increased pest resistance, enhances water infilteration and water holding capacity of the soil, reduces irrigation requirement, improves soil microbial activities, yield produces with the better taste, luster, keeping quality and low pesticide residues enhancing its exportability. (Bhawalkar and Bhawalkar, 1991). Vermicompost could be a good substitute for chemical fertilizers in practicing organic farming as most of the nutrients in vermicompost are in readily available form and it increases availability of nutrients to planted crops (Raut & Malewar, 1995) and hence can support high yields of crop.

MATERIAL AND METHODS - The experimental procedure of the present study was carried out as under:

Preparation of Vermi-compost (Method of preparation was followed from Sathe 2004)

Kitchen garden of my house was selected for preparation of vermi-compost, a cemented tank/pit was prepared on the land, the size of which was 76cms. long, 72cms. wide and 35cms. in depth/height. There was a hole/exit at base to remove excess water in the tank. Kitchen waste, cow dung and earthworms were used for preparation of vermi-compost. Gunny bags were used for covering the mixture. Gunny bags were altered twice in a week. To maintain the optimum moisture level in the bed water was added. Vermi-compost was ready for use within 45-60 days. The garden land that was used for sowing seeds, was firstly harrowed and pre-sowing irrigation was done so as to create a favourable soil moisture level. When the soil reached the field condition, then the prepared vermi-compost was applied uniformly and mixed with soil by harrowing. Seeds were sown in the month of July and vegetable (Fenugreek) was harvested in August. Same procedure was followed for artificial fertilizer. Full dose of fertilizer was added to the soil i.e. Nitrogen, phosphorus and potassium.

Sensory evaluation – It was done on the basis of organoleptic characteristics of the Fenugreek vegetable that was prepared using fresh Fenugreek, ploughed from the experimental plot, grown on vermi-compost. After collection of 100gms of Fenugreek it was cleaned, washed, chopped and10 ml water was added to it. It was covered, cooked till tender after adding salt, and was served hot to the judges. Same procedure was followed for Fenugreek grown on artificial fertilizer. The cooking time for vermicompost grown Fenugreek vegetable was 6 min 30sec and that for artificial fertilizer grown vegetable was 8min. Score card was developed for the recipe on the basis of – appearance, colour, texture, taste, flavor, consistency and acceptability.

Scoring test used was "10 point rating scale. Recipe was served fresh with respective codes and score card to each judge separately. Scores were collected, tabulated and analysed statistically to draw conclusions. Means were calculated for trial scores for different sensory attributes and were compared using student's "t"

test. A level of significance at both 5% and 1% levels was assumed to draw inferences. Null hypothesis was formulated.

Statistical Appraisal of the data was done using

i) Arithmatic mean /Average

ii) 't' test

iii) Graphical representation

Null Hypotheses:-

"H0"- "There is no real difference between the sensory characters of leafy vegetable grown on vermicompost and artificial fertilizer and if it is, it is just by chance."

Result And Discussion-

The purpose of the present study was comparative study of fenugreek grown on vermicompost and artificial fertilizes. Fenugreek vegetable recipe was prepared and standardized and results were tabulated, analyzed and discussed under the following heads :

1.Preparation of vermicompost by using household waste.

2.Time required for preparation of vermicompost.

3.Expenditure incurred in growing the leafy vegetable.

4.Sensory characteristics of cooked vegetable.

Preparation of vermi-compost by using household waste :

The materials required and expenditure incurred in growing the leafy vegetables by two methods (i.e. Vermi-compost and Artificial fertilizer) is given in **Table 1** and **Table 2.**

Table 1– Material Required And Expenditure Incurred For Vermi-Compost

Sr.No.	Material Required	Quantity	Cost in Rs.
01.	Kitchen waste	2 Kgs.	-
02.	Cowdung	2 Kgs.	50/-
03.	Earthworm	50 Nos.	100/-
04.	Compost tank	01 Nos.	150
05.	Fenugreek seeds	25 gms	15/-
	Total		315/-

Table 2 - Expenditure Incurred For Artificial Fertilizer

Sr.No.	Material Required	Quantity	Cost in Rs.
01.	Mixed Fertilizer	2 Kg.	90/-
02.	Seeds of Fenugreek	25 gm	15/-
	Total		105/-

Time required for preparation of vermi-compost: Time is one resource, which is very important. We usually indicate the need for synchronizing our activity with that of others whether it may be for food, work, rest, etc. Vermi-compost is the excreta of earthworms, which is rich in humus. Earthworms eat cow dung or household waste along with other kitchen waste and pass it through their body and in the process convert it into vermin-compost. The time required for Vermi-compost preparation is 60 days.

Sensory characteristics of cooked vegetables: Fenugreek vegetable was prepared and evaluated for sensory characteristics, and discussed with results as under

Fenugreek vegetable: Fenugreek vegetable was prepared and tested for its appearance, colour, consistency, flavor, taste and acceptability. Each sensory characteristics with statistical treatment is discussed below -

a) **Appearance :** Appearance (**Table-3**) is the first appraisal of the food. Eye appeal is gained through contrasting and interesting combination of foods differing in types of colour and form.

Table 3 - Palatability Evaluation Scores for Fenugreek Vegetable

Judges	Appearance of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	8	8	8.66	10	8	8	8.66
J2	10	8	8	8.66	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	10	10	10	10
J4	10	10	10	10	10	10	10	10
J5	10	10	10	10	10	10	10	10
J6	10	10	10	10	10	8	8	8.66
Mean				9.55				9.55

't' value = 0 #

From the above table it can be noticed that the appearance of fenugreek vegetable of both the variety had scored same meaning that both the varieties are equally accepted in their appearance and it was statistically proved significant. Hence, the Hypothesis is accepted at both the levels of significance.

b) **Colour** : Colour is an important factor that regulates overall appearance of the product (**Table-4**). The colour of the green leafy vegetable vary according to the chlorophyll content of these vegetables.

(NB– 1)*=Indicates Sigaificant difference at 1% and5% Level of Significance
2) # = Indicates Insignificant difference at 1% and 5% Level of Significance
3) Table Value for degree of freedom 10 is 2.22 at 5% level and 3.16 at 1% level of significance5% Level of Significance)

Table 4- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek Vegetable

Judges	Colour of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	8	8	8.66	8	8	8	8
J2	10	8	8	8.66	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	8	8	8
J4	10	10	10	10	8	8	8	8
J5	10	10	10	10	10	10	10	10
J6	10	10	10	10	10	8	8	8.66
Mean				9.55				8.77

't' value = 3.9*

From the above table it is clear that the colour of fenugreek vegetable of vermin-compost variety had. scored more because it had retained its original green colour and was appreciated more than artificial fertilizer variety. This showed highly significant difference in both the varieties when compared on the organoleptic characteristics. Hence, it can be concluded that vermi-compost variety was appreciated more than artificial fertilizer variety.

c) **Consistency/Texture:** Consistency (**Table-5**) may be considered a textural quality attribute, in many instances we can see consistency and so it is another factor in food appearance

Table 5- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek Vegetable

Judges	Consistency/Texture of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	10	10	10	10	10	10	10
J2	10	10	10	10	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	8	8	8
J4	10	10	10	10	8	8	8	8
J5	10	10	10	10	10	8	8	8.66
J6	10	10	10	10	8	10	8	8.66
Mean				10				8.88

't' value = 11.2*

From the above table it is seen that the texture of fenugreek vegetable of vermin-compost variety had scored highest because after cooking it was tender and fresh and artificial fertilizer variety was slightly hard in texture. Thus vermin-compost variety is superior to artificial fertilizer variety. It was statistically proved significant when compared on the organoleptic characteristics.

d) Flavour: Flavour (Table 6) depends on taste, odour or mouth temperature sensation of hot and cold and texture. Flavour is the result of a number of components, some of which may be present in a high proportion but most are present in low proportion.

Table 6- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek vegetable

Judges	Flavour of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	10	10	10	10	10	10	10
J2	10	10	10	10	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	10	8	8.66
J4	10	10	10	10	10	8	8	8.66
J5	10	10	10	10	8	10	8	8.66
J6	10	10	10	10	8	10	8	8.66
Mean				10				9.10

't' value = 12.8*

From the above table it can be said that the flavor of fenugreek vegetable of vermin-compost variety had a mean score of 10 and artificial fertilizer variety scored 9.10, which showed highly significant difference in both the varieties when compared on the organoleptic characteristics.

e) Taste: Taste (Table-7) plays a very dominating role in food acceptability.

Table 7- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek Vegetable

Judges	Taste of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	10	10	10	10	10	10	10
J2	10	10	10	10	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	8	8	8
J4	10	10	10	10	8	8	8	8
J5	10	10	10	10	8	8	8	8
J6	10	10	10	10	8	8	10	8.66
Mean				10				8.77

't' value = 12.3*

From the above table it is observed that the taste of fenugreek vegetable of vermin-compost variety has scored highest because it had maintained its original bitter taste and artificial fertilizer variety scored less in taste 8.77, because its bitterness is reduced which suggest that taste of fenugreek vegetable prepared from vermin-compost variety was better than artificial fertilizer. Hence, it can be concluded that vermi-compost variety was appreciated more than artificial fertilizer variety.

f) Acceptability: The term acceptability (Table-8) or unacceptability is used to describe whether the product is liked or disliked by the consumer. Exterior part plays an important role for acceptability.

Table 8- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek Vegetable

Judges	Acceptability of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	8	8	8	8	10	8	8	8.66
J2	10	10	10	10	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	10	8	8.66
J4	10	10	10	10	8	6	6	6.66
J5	10	10	10	10	6	6	8	6.66
J6	10	10	10	10	8	10	8	8.66
Mean				9.66				8.21

't' value = 7.2*

From the above table it is clear that the acceptability of fenugreek vegetable of vermin-compost variety had scored more because it is highly accepted than artificial fertilizer variety. This showed significant difference in both the varieties when compared on the organoleptic characteristics.

Thus, it can be concluded that when compared on the organoleptic characteristics vermi-compost variety had been appreciated more than the artificial variety. Thus it shows that vermi-compost was more superior over artificial fertilizer variety which is statistically proved. The graphical representation of the sensory characteristics of the two varieties is given in **Figure-1**

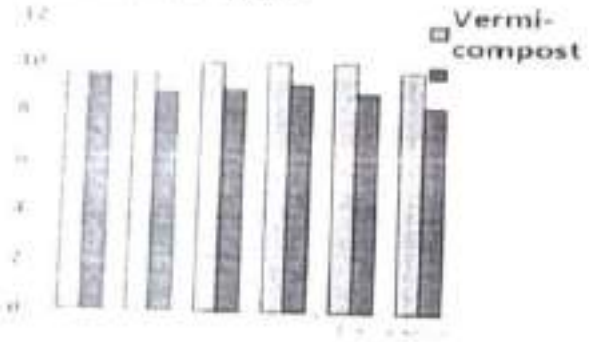

Fig. 1 – Palatability Evaluation of Fenugreek Vegetable

Conclusion :

Vermicompost can be prepared from household and kitchen waste by housewives at household level, which is also called as organic manure. Use of this manure for farming is known as organic farming. Organic farming is Eco-friendly and also enhances the quality of soil. It helps in increasing the productivity, and helps in keeping the environment clean and healthy. Fruits and vegetables grown on this compost are healthy, highly nutritious and harmful residues are not left in the soil, water and in crop. At the same time original colour, texture, flavor, and taste are retained. Artificially cultivated vegetables require lots of chemical fertilizers and pesticides. These chemicals get accumulated in vegetables, fruits, soil and water. If these fruits and vegetables are not washed properly they remain in the food and causes ill effects on human body. Thus by using organic manure for farming, we can save our ecosystem and health by consuming these vegetables.

The technology of utilizing household waste and kitchen waste for preparation of compost need to be popularized among the community at the household level. By doing so, we can save our environment from pollution, money, energy and time. For this purpose, extensive training is required to be given to the farming community of the entire state. This technique can also be popularized among common masses by organizing exhibitions, demonstrations and other such activities.

References :-

1. Bhatnagar, R. K. and Palta, R. K., (1996) "Vermicompost and Vermicomposting", First Edition, Entomology Division, Indian Agriculture Research Institute, New Delhi: 1-6, 21-23, 53-58, 73-82.
2. Bhawalkar and Bhawalkar (1991) "Vermiculture Biotechnology", Bhawalkar Earthworm Research Institute, Pune M.S.
3. Lade Vella (2005), "Comparative Study of Hybrid and Non-Hybrid Vegetables Grown on Fertilizer and Organic Manures Respectively with Organoleptic Evaluation", 1-4.
4. Norman Q. Arancon and Clive A. Edwards,(2005) Effects of Vermicompost on Plant Growth, International Symposium Workshop on Vermi Technologies for Developing Countries (ISWVT 2005), Los Banos, Philippines November 16-18, 2005.
5. Pandey, A., (2008), "Special Articles: Genetically Modified Food," Food Digest Acknowledge; 101-108.
6. Raut, R. S. and Mallewar, G. U., (1995), "Vermicompost The Multipurpose Manures, Baliraja; 26(11) : 73-76
7. Saibe, T. V. (2004) "Vermiculture and Organic Farming", Entomology Division, 1-29
8. Sehgal, S. and Chauhan, S. S., (2008), "Genetically Modified Foods – A Biotechnology Achievement" : Indian Journal of Food Industry, Vol. 19(1) 17-28
9. Ingham, E. (2005) " The Compost Tea Brewing Manual: Latest Methods and Research". Soil Food Web, Corvallis, OR (2005).

Websites :

1. http://en.wikipedia.org/wiki/fertilizer
2. http://www.fftc.org.tw/fw/facts_and_stats/fertilizer.com

National Conference on

Multidisciplinary Research in Science and Technology for Healthy Lifestyle Management

NCMRST-2020

Friday, 24th January 2020

Special Issue of
International Interdiciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x

Organized by

The Berar General Education Society's

Shri R.L.T. College of Science, Akola

Civil Lines, Akola, Maharashtra - 444 001

Re-accredited by NAAC with 'A' Grade, CGPA-3.12 (3rd Cycle)
Recognised by Government of Maharashtra
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
Phone - 0724-2415480, Fax - 0724-2415650
E-mail - rltcollegeakola@gmail.com, Website - www.rltsc.edu.in

In association with

Microbiologist's Society, India
Amravati University Chemistry Teachers' Association, Amravati
Amravati University Physics Teachers' Association, Amravati

In collaboration with

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN-2349-638X

Role of Carbohyadrates, Proteins, Lipids And Nucleic Acid In Living Organisms: A Study

Dr. Y.G.Thakre, Prof.Archana A.Dupare
Assistant professor, Department of Home Science, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, Maharashtra

Abstract:

Carbohydrates, proteins, lipids and nucleic acid are four main categories of molecules found in living things. They are vital for live on earth and perform range of functions such as providing energy, structural support and cellular communication. Cell in human body require many compounds to survive. The main substances found in every cell are a combination of lipids, carbohydrates, nucleic acid and proteins. Each of these substances plays a different role in the body, and all of them must either come from the diet or to be manufactured from the diet or to be manufactured using other chemicals in the body. In this article, I have explained all these biomolecules as they are essential for living organisms.

Keyword: Carbohydrates, proteins, lipids and nucleic acid.

Introduction:

The large molecules necessary for life that are built from smaller organic molecules are called biological macromolecules. There are four major classes of biological macromolecules (carbohydrates, lipids, proteins, and nucleic acids), and each is an important component of the cell and performs a wide array of functions. Combined, these molecules make up the majority of a cell's mass. The macromolecules (carbohydrates, lipids, proteins, and nucleic acids) form membrane which in turn organizes into organelles, cells, tissues, organs and finally the whole organism. Life is composed of lifeless chemical molecule. A single cell of the bacterium, Escherichia coli contains about 6000 different organic compounds. It is believed that man may contain about 100, 00 different types of molecules although only a few of them have been characterized [1].

Carbohydrates:

Carbohydrates perform a various role in living organisms. They are the important source of energy. The body uses carbohydrates to make glucose which is the fuel that gives it energy and helps keep everything going. However, excess carbohydrate consumption has negative health effects [2].Carbohydrates are the main source of energy that is ingested by the human body [3].Brain mainly utilizes the glucose. Red blood cells also use glucose only. Fiber in the diet is not digested by human body due to lack of cellulose enzyme. Glucose is the major energy source in the body. Glycogen is the storage form of glucose and glycogen is stored in skeletal muscles and liver. If glucose intake exceeds than it is utilized in the body it is converted into fat. Ribose's are utilized in formation of deoxyribonucleic acid [4] .Carbohydrates are a major source of energy in the human diet with intakes ranging from 40 to 80% of total energy requirements. Carbohydrates constitute the main source of energy for all body functions, particularly brain functions, and are necessary for the metabolism of other nutrients [5]. Carbohydrates are synthesized by all green plants and in the body are either absorbed immediately or stored in the form of glycogen. They can also be manufactured in the body from some amino acids and the glycerol component of fats. Moreover, sugars can be added to foods during processing or preparation, mainly to enhance food sensorial [6] Cereals, vegetables, fruits, rice, potatoes, legumes, and flour products are the major sources of carbohydrates. Thus, naturally occurring sugars are consumed as part of a healthy diet. Monosaccharide's, sucrose, and polysaccharides are present in all vegetables [7].

Functions of carbohydrates:

Carbohydrates participate in a wide range of functions. They are most abundant dietary source of energy (4 cal/g) for all organisms. Carbohydrates are precursors for many organic compounds (fats and amino acids).Carbohydrates as glycoprotein's and glycolipids participate in the structure of cell membrane and cellular functions such as cell growth, adhesion and fertilization. They are structural components of many organisms.

These include the fiber of plants, exoskeleton of some insect and cell wall of microorganisms .Carbohydrates also serve as the storage form of energy to meet the intermediate energy demands of the body.

Classification of carbohydrates:

Carbohydrates are polyhydroxy alcohol with potentially active carbonyl group which may be aldehyde or keto group. Carbohydrates can be classified on the basis of carbon atom present in the carbohydrates. Carbohydrates are classified into four type's monosaccharides, disaccharides, oligosaccharides, polysaccharides.

Proteins:

Proteins are made up of hundreds or thousands of smaller units known as amino acids. There are 20 different kinds of amino acids that are linked together by peptide bond to make a protein molecule. The sequence of amino acids determines each proteins unique 3-dimensional structure and its specific function such as catalysis of biochemical reactions, mechanical support and immune protection, movement, transport of ligand, transmit nerve impulses and control growth and differentiation [8].With the genome sequence of many organisms now complete research is turning to the study protein function. Hair, nails are mostly made of protein. Your body uses protein to build tissues. You also use protein to make enzymes, harmones, and other body chemicals .Protein is an important building block of bones, muscles, cartilage, skin and blood.

The English word protein originated from Greek "proteios" meaning prime or primary .This term is very appropriate as nutrition because protein is most fundamental component of tissue in animal and humans. Amino acid provides nitrogen, hydrocarbon, skeletons, and sulfur (essential components of organisms), and cannot be replaced by any other nutrients (including carbohydrates and lipids) because neither nitrogen nor sulfur is made in the body. Amino acid essential precursors for the synthesis of proteins, peptides, are low molecular weight substances [9, 10].

Functions of proteins:

Proteins perform a great variety of specialized and essential functions in living cells. These functions may be broadly grouped as structural and dynamic. Structural functions: Certain proteins perform brick and mortar roles and are primarily responsible for structure and strength of body .These include collagen and elastin found in bone matrix ,vascular system and other organs and alpha-keratin present in epidermal tissues. Dynamic function: The dynamics functions of proteins are more diversified in nature. These include proteins acting as enzymes, hormones, blood clotting factors, immunoglobulin's, membrane receptors, storage proteins, besides their function in genetic control, muscle contraction ,respiration etc. Proteins performing dynamic functions are appropriately regarded as the working horses of cell.

Classification of proteins:

Proteins can be classified as:

(a) Simple proteins. On hydrolysis they yield only the amino acids and occasional small carbohydrate compounds. Examples are: albumins, globulins, glutelins, albuminoids, histones and protamines.

(b) Conjugated proteins. These are simple proteins combined with some non-protein material in the body. Examples are: nucleoproteins, glycoproteins, phosphoproteins, haemoglobins and lecithoproteins.

(c) Derived proteins. These are proteins derived from simple or conjugated proteins by physical or chemical means. Examples are: denatured proteins and peptides.

Lipids:

Lipids play several roles in organisms. Lipids make up protective barriers. They comprise cell membranes and some structure of cell wall in plants.Lipids provides energy storage to plants and animals. Quite often, lipids function alongside proteins. Lipid functions can be affected by changes to terry polar head groups as well as their side chains.

Function of lipids in the cell membrane: Lipid interacts with their amphipathic nature, that make up cell membrane. The outer layer consists of polar lipids while the inner layer exists as flexible only substance. The liquid nature of cell membrane also helps in their function. Lipids make up not only plasma membrane, but also cellular components such as the nuclear envelope, endoplasmic reticulum (ER), Golgi apparatus and vesicles. Lipids also participate in cell signaling and they will regulate lipid content depending on cell cycle. At least eleven lipids are involved in cell cycle signaling. Sphingolipids play a role in cytokinesis during interphase. Because cell division results in increase in membrane surface, lipids appear to help with mechanical aspects of division such as cleavage furrow formation. Lipids provide protective barriers for specialized tissue such as nerves. The protective myelin sheath surrounding nerve cells contains lipids [11].

Functions of lipids:

Lipids perform several important functions. They are concentrated fuel reserve of the body. Lipids are the constituents of membrane structure and modify the membrane permeability. They serve as a source of fat soluble vitamins A, D, E and K. Lipids are important as cellular metabolic regulators. Lipids protect the internal organs, serve as insulating materials and give the shape and smooth appearance to the body.

Classification of Lipids:

Lipids are broadly classified into simple, complex, derived and miscellaneous lipids, which are further subdivided into different groups.

Nucleic acid:

Nucleic acid received their name because they were originally isolated from cell nuclei. They contain carbon, hydrogen, oxygen, nitrogen and phosphorus have acidic character and are found in all living beings. They are large macromolecules formed by the polymerization of units called nucleotide. Nucleic acid play important functions in the cell: they are the repository of the genetic information responsible for the transmission of inherited characteristics from parents to children and from one cell to another; they guide cell protein synthesis and are responsible for correct assembly amino acid is defined sequences. The particles in nucleus of the cell, responsible for heredity, are called chromosomes which are made up of proteins and another type of biomolecules called nucleic acids. There are mainly of two types, the deoxyribonucleic acid (DNA) and ribonucleic acid (RNA). Since nucleic acids are long chain polymers of nucleotides, so they are also called polynucleotides. Nucleic acid contain the genetic information and play key role in protein biosynthesis. They are formed by the polymerization of units called nucleotides, which consist of a nitrogenous base, an aldopentose and phosphoric acid. The base can be a pyrimidine: thymine, cytosine and uracil or purine: adenine and guanine [12].

Functions of nucleic acid:

DNA is the chemical basis of heredity and may be regarded as the reserve bank of genetic information. DNA is exclusively responsible for maintaining the identity of different species of organisms over millions of years. The cellular function is under the control of DNA. The genes control the protein synthesis through the mediation of RNA.

Classification of Nucleic acid:

Nucleic acids are divided into classes on the basis of the sugar used to form the nucleotides. Ribonucleic acid (RNA) is built on a D-D ribofuranose ring. Deoxyribonucleic acid (DNA)

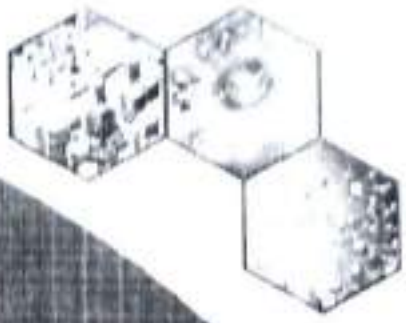
Conclusion:

From the above study it is concluded that food provides the body with the nutrients it needs to survive. Many of these critical nutrients are biological macromolecules, or large molecules, necessary for life. These four essential molecules are classified as proteins, nucleic acids, carbohydrates and lipids. They provide structure and energy to the cell of living organisms. In addition, these molecules are necessary for the various

functions in cells, therefore, they are referred as fundamental molecules of life. Therefore there is need to study in details about biological macromolecule.

References:

1) U.Satyanarayan, U.Chakrapani, Biochemistry, books and allied (p) limited (2008), 3-4
2) Nicoleta a. Neacsu1, Effects of carbohydrate consumption. Case study: carbohydrates in bread. Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series V: Economic Sciences • Vol. 7 (56) No. 2 – 2014
3) Carpita NC, Mohnen D, Cobb. The structure, function, and biosynthesis of plant cell wall pectic polysaccharides. Carbohydrate Res. 1993;1879-1900
4) Hou D, Lowary TL, Hindsgaul. Recent advances in the synthesis of 2- deoxy-glycosides. Review Article. Carbohydrate Res. 1998;15:1911- 194.
5) Muir J, G., Rose, R., Rosella O, et al. 2009. Measurement of short-chain carbohydrates in common Australian vegetables and fruits by high-performance liquid chromatography (HPLC). J. Agric. Food Chem. 57:554-565.
6) Murphy, S. P., Johnson, R. 2003. The scientific basis of recent US guidance on sugars intake. Am. J. Clin. Nutr. 78:827S-833S.
7) Hounsome, N., Hounsome, B., Tomos, D., Edwards-Jones, G. 2008. Plant metabolites and nutritional quality of vegetables. J. Food Sci. 73:R48-R65.
8) Rizwan Husan Khan , Mahmulwood siddi, Parveen salahuddin, 2017.Basic Biochemistry, www.austinpublishinggroupcom (Book)
9) D.Lomie Food Nutr.Bull.2013,34,273-271.
10) A. San Gabriel and H.Uneyama Amino Acids,2013,45,451-461
11) William Dowhan, Mikhail Bogdanov, Eugenia Mileykovskya. Functional role of lipids in membranes. chapter - 1. 2015 https:www.researchgate.net/publication/316998196.
12) Antonio Blanco..Gustavo Blanco,Medical Biochemistry,chapter-6 ,Nucleic Acid 2017,121-140

National Conference on

Multidisciplinary Research in Science and Technology for Healthy Lifestyle Management

NCMRST-2020

Friday, 24th January 2020

Special Issue of
Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
(AIIRJ) ISSN 2349-638x

Organized by

The Berar General Education Society's

Shri R.L.T. College of Science, Akola

Civil Lines, Akola, Maharashtra - 444 001

Re-accredited by NAAC with 'A' Grade, CGPA-3.12 (3rd Cycle)
Recognised by Government of Maharashtra
Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
Phone - 0724-2415480, Fax - 0724-2415650
E-mail - rlcollegeakola@gmail.com, Website - www.rltsc.edu.in

In association with

Microbiologist's Society, India
Amravati University Chemistry Teachers' Association, Amravati
Amravati University Physics Teachers' Association, Amravati

In collaboration with

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN-2349-638X

Potential Benefits Of Vermicompost On The Organoleptic Evaluation Of Sensory Characteristics Of Fenugreek In Comparison To Artificial Fertilizer

Mrs. Archana A. Dupare, Dr. Yogita G. Thakre

*Department of Home Science (Family Resource Management), Yeshwant Mahaviyalaya, Wardha.
Department of Home Science (Chemistry), Yeshwant Mahaviyalaya, Wardha.
*Author for correspondence, Email: duparearchana@gmail.com, Add: Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, M.S. (357, Hiwal Layout, Wardhaman Nagar, Nagpur, M.S.)

Abstract

To satisfy the growing food demands of the increasing population, traditional way of farming is replaced by new methods and technologies employing chemicals fertilizers and pesticides and that have created harmful effects on the soil as well as on the water bodies disturbing the life. Substantial farming was done in olden days with the use of organic manures. Due to which no side effect were observed on our environment and the nutritive value of vegetables and grains, as well as the organoleptic acceptability was high. With this view, in the present study a leafy vegetable, fenugreek, was grown using vermi-compost and artificial fertilizer, and was studied for its sensory characteristics. Recipe was formulated and evaluated. Three trials (T1,T2 and T3) were conducted for testing of various sensory characteristics such as appearance, colour, texture, taste, flavor, and acceptability. For this purpose, six human panelists, coded as J1, J2, J3, J4, J5 & J6, were the judges. Recipe was served fresh. Based on the mean values, results were tabulated and analyzed statistically by applying 't' test. It was observed that vermicompost variety significantly scored maximum than artificial fertilizer variety. A significant difference was observed in the organoleptic characteristics of the two varieties. Thus it was concluded that the Vermicompost variety was highly appreciated and more superior in all the sensory characters over artificial fertilizer which was statistically proved. Thus by using organic manure for farming, we can save our ecosystem as well as our health by consuming these vegetables.

Keywords - *J1–J6 (Judges), vermicompost, artificial fertilizers, sensory characteristics, organoleptic characteristics.*

Introduction:

About 80% of Indian population depends directly or indirectly on agriculture as their occupation, India being an Agro-based country. In early days organic or substantial farming was practiced. The growth in the agriculture production had to be enhanced to feed the growing population. This is possible only when the soil is in good health. One of the primary factor that influences the soil and hence its production rate is the status of organic matter in the soil. In our country, since centuries, organic manures were the primary sources of plant nutrients for crop growth and development. Recycling of organic waste and application of bulky organic manures were the most popular agronomic measures adopted to sustain soil health.(Sehgal and Chauhan 2000).

To satisfy the ever increasing demand of food production to feed the increasing population, Indian Agriculture Research, since 1960, focused its attention on increased productivity, high yielding varieties, fertilizers and pesticides along with irrigation. To feed the growing population scientists modified through technology, seeds, fertilizers and pesticides so as to get better yield. Genetically modified seeds having disease resistance and better yield have been made by scientists through "Genetic Engineering" techniques. In this technique DNA of one species is transferred to another unrelated species and made to express itself in the recipient cell by molecular biology techniques (Pandey 2000). These genetically modified crops are cultivated through the year but repeated growing of crops removes nutrients from the soil. Also the application of too much of fertilizers results in the leaching of nitrates and phosphates into groundwater, rivers and lakes. This encourages bacterial growth and kills aquatic life in the water bodies (Lade 2005). The chemical fertilizers played significant role in providing large quantities of nutrients needed for intensive crop production which brought about manifold increase in agricultural production in the initial days. But its repeated use has led to degradation of soil health, pollution of ground water, salinity, and soil biodiversity went down. (Jackson 1967)

Due to the above reasons, organic farming is being practiced now-a-days, which involves the use of humus, cow dung, compost and vermi-compost that improves and maintains soil fertility. The use of organic matter such as animal waste, human waste, kitchen waste, vegetable wastes, yard wastes, sewage sludges and composts has long been recognized in agriculture as beneficial for plant growth and yield and the maintenance of soil fertility. The new approaches to the use of organic amendments in farming have proven to be effective

means of improving soil structure, enhancing soil fertility and increasing crop yields. (Norman Q. Arancon and Clive A. Edwards,2005)

Compost is a dark brown crumbly material that is produced when plant and animal material is decomposed into fine organic matter and humus. During composting the biological degradation of organic material takes place, due to enzymes produced by micro-organisms and other decomposing organisms. A process related to composting which can improve the beneficial utilization of organic wastes is vermicomposting. It is a non-thermophilic process by which organic materials are converted by earthworms and microorganisms into rich soil amendments with greatly increased microbial activity and nutrient availability. Vermicomposts are products derived from the accelerated biological degradation of organic wastes by earthworms and microorganisms The breakdown of these materials or the degraded organic matter by worm activity is called 'Vermicompost' (Norman Q. Arancon and Clive A. Edwards,2005). Earthworms, especially belonging to the species *Eisenia foetida, Perionyx excavates and Eudrilus Eugenia* , are used for vermicompost preparation, as they are easily adaptable to agricultural wastes like, sugarcane thrash, coir waste, paper pulp, faecal matter of cow, sheep, horse, activated sludge and biogas sludge of poultry droppings. Vermicompost is a nutrient rich natural fertilizer and soil conditioner which can be used as the top soil or the organic manure in the fields to prevent organic carbon deficiency and soil erosion (Bhatnagar & Palta, 1996). Although the chemistry and microbiology of vermicompost extract are complex, it is believed that soluble mineral nutrients extracted from vermicompost have a positive effect on plant growth with foliar and soil applications of vermicompost extract.(Ingham, E., 2005)

Vermicompost application to the soil drastically improves the soil fertility increase the yield, improves soil pH, release more available nutrients, increased pest resistance, enhances water infilteration and water holding capacity of the soil, reduces irrigation requirement, improves soil microbial activities, yield produces with the better taste, luster, keeping quality and low pesticide residues enhancing its exportability. (Bhawalkar and Bhawalkar, 1991). Vermicompost could be a good substitute for chemical fertilizers in practicing organic farming as most of the nutrients in vermicompost are in readily available form and it increases availability of nutrients to planted crops (Raut & Malewar, 1995) and hence can support high yields of crop.

MATERIAL AND METHODS - The experimental procedure of the present study was carried out as under:

Preparation of Vermi-compost (Method of preparation was followed from Sathe 2004)

Kitchen garden of my house was selected for preparation of vermi-compost, a cemented tank/pit was prepared on the land, the size of which was 76cms. long, 72cms. wide and 35cms. in depth/height. There was a hole/exit at base to remove excess water in the tank. Kitchen waste, cow dung and earthworms were used for preparation of vermi-compost. Gunny bags were used for covering the mixture. Gunny bags were altered twice in a week. To maintain the optimum moisture level in the bed water was added. Vermi-compost was ready for use within 45-60 days. The garden land that was used for sowing seeds, was firstly harrowed and pre-sowing irrigation was done so as to create a favourable soil moisture level. When the soil reached the field condition, then the prepared vermi-compost was applied uniformly and mixed with soil by harrowing. Seeds were sown in the month of July and vegetable (Fenugreek) was harvested in August. Same procedure was followed for artificial fertilizer. Full dose of fertilizer was added to the soil i.e. Nitrogen, phosphorus and potassium.

Sensory evaluation – It was done on the basis of organoleptic characteristics of the Fenugreek vegetable that was prepared using fresh Fenugreek, ploughed from the experimental plot, grown on vermi-compost. After collection of 100gms of Fenugreek it was cleaned, washed, chopped and10 ml water was added to it. It was covered, cooked till tender after adding salt, and was served hot to the judges. Same procedure was followed for Fenugreek grown on artificial fertilizer. The cooking time for vermicompost grown Fenugreek vegetable was 6 min 30sec and that for artificial fertilizer grown vegetable was 8min. Score card was developed for the recipe on the basis of – appearance, colour, texture, taste, flavor, consistency and acceptability.

Scoring test used was "10 point rating scale. Recipe was served fresh with respective codes and score card to each judge separately. Scores were collected, tabulated and analysed statistically to draw conclusions. Means were calculated for trial scores for different sensory attributes and were compared using student's "t"

test. A level of significance at both 5% and 1% levels was assumed to draw inferences. Null hypothesis was formulated.

Statistical Appraisal of the data was done using

i) Arithmatic mean /Average

ii) 't' test

iii) Graphical representation

Null Hypotheses:-

"H0"- "There is no real difference between the sensory characters of leafy vegetable grown on vermicompost and artificial fertilizer and if it is, it is just by chance."

Result And Discussion-

The purpose of the present study was comparative study of fenugreek grown on vermicompost and artificial fertilizes. Fenugreek vegetable recipe was prepared and standardized and results were tabulated, analyzed and discussed under the following heads :

1.Preparation of vermicompost by using household waste.

2.Time required for preparation of vermicompost.

3.Expenditure incurred in growing the leafy vegetable.

4.Sensory characteristics of cooked vegetable.

Preparation of vermi-compost by using household waste :

The materials required and expenditure incurred in growing the leafy vegetables by two methods (i.e. Vermi-compost and Artificial fertilizer) is given in **Table 1** and **Table 2.**

Table 1– Material Required And Expenditure Incurred For Vermi-Compost

Sr.No.	Material Required	Quantity	Cost in Rs.
01.	Kitchen waste	2 Kgs.	-
02.	Cowdung	2 Kgs.	50/-
03.	Earthworm	50 Nos.	100/-
04.	Compost tank	01 Nos.	150
05.	Fenugreek seeds	25 gms	15/-
	Total		315/-

Table 2 - Expenditure Incurred For Artificial Fertilizer

Sr.No.	Material Required	Quantity	Cost in Rs.
01.	Mixed Fertilizer	2 Kg.	90/-
02.	Seeds of Fenugreek	25 gm	15/-
	Total		105/-

Time required for preparation of vermi-compost: Time is one resource, which is very important. We usually indicate the need for synchronizing our activity with that of others whether it may be for food, work, rest, etc. Vermi-compost is the excreta of earthworms, which is rich in humus. Earthworms eat cow dung or household waste along with other kitchen waste and pass it through their body and in the process convert it into vermin-compost. The time required for Vermi-compost preparation is 60 days.

Sensory characteristics of cooked vegetables: Fenugreek vegetable was prepared and evaluated for sensory characteristics, and discussed with results as under

Fenugreek vegetable: Fenugreek vegetable was prepared and tested for its appearance, colour, consistency, flavor, taste and acceptability. Each sensory characteristics with statistical treatment is discussed below -

a) **Appearance :** Appearance (**Table-3**) is the first appraisal of the food. Eye appeal is gained through contrasting and interesting combination of foods differing in types of colour and form.

Table 3 - Palatability Evaluation Scores for Fenugreek Vegetable

Judges	Appearance of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	8	8	8.66	10	8	8	8.66
J2	10	8	8	8.66	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	10	10	10	10
J4	10	10	10	10	10	10	10	10
J5	10	10	10	10	10	10	10	10
J6	10	10	10	10	10	8	8	8.66
Mean				9.55				9.55

't' value = 0 #

From the above table it can be noticed that the appearance of fenugreek vegetable of both the variety had scored same meaning that both the varieties are equally accepted in their appearance and it was statistically proved significant. Hence, the Hypothesis is accepted at both the levels of significance.

b) **Colour** : Colour is an important factor that regulates overall appearance of the product (**Table-4**). The colour of the green leafy vegetable vary according to the chlorophyll content of these vegetables.

(NB– 1)*=Indicates Sigaificant difference at 1% and5% Level of Significance
2) # = Indicates Insignificant difference at 1% and 5% Level of Significance
3) Table Value for degree of freedom 10 is 2.22 at 5% level and 3.16 at 1% level of significance5% Level of Significance)

Table 4- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek Vegetable

Judges	Colour of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	8	8	8.66	8	8	8	8
J2	10	8	8	8.66	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	8	8	8
J4	10	10	10	10	8	8	8	8
J5	10	10	10	10	10	10	10	10
J6	10	10	10	10	10	8	8	8.66
Mean				9.55				8.77

't' value = 3.9*

From the above table it is clear that the colour of fenugreek vegetable of vermin-compost variety had. scored more because it had retained its original green colour and was appreciated more than artificial fertilizer variety. This showed highly significant difference in both the varieties when compared on the organoleptic characteristics. Hence, it can be concluded that vermi-compost variety was appreciated more than artificial fertilizer variety.

c) **Consistency/Texture:** Consistency (**Table-5**) may be considered a textural quality attribute, in many instances we can see consistency and so it is another factor in food appearance

Table 5- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek Vegetable

Judges	Consistency/Texture of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	10	10	10	10	10	10	10
J2	10	10	10	10	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	8	8	8
J4	10	10	10	10	8	8	8	8
J5	10	10	10	10	10	8	8	8.66
J6	10	10	10	10	8	10	8	8.66
Mean				10				8.88

't' value = 11.2*

From the above table it is seen that the texture of fenugreek vegetable of vermin-compost variety had scored highest because after cooking it was tender and fresh and artificial fertilizer variety was slightly hard in texture. Thus vermin-compost variety is superior to artificial fertilizer variety. It was statistically proved significant when compared on the organoleptic characteristics.

d) Flavour: Flavour (Table 6) depends on taste, odour or mouth temperature sensation of hot and cold and texture. Flavour is the result of a number of components, some of which may be present in a high proportion but most are present in low proportion.

Table 6- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek vegetable

Judges	Flavour of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	10	10	10	10	10	10	10
J2	10	10	10	10	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	10	8	8.66
J4	10	10	10	10	10	8	8	8.66
J5	10	10	10	10	8	10	8	8.66
J6	10	10	10	10	8	10	8	8.66
Mean				10				9.10

't' value = 12.8*

From the above table it can be said that the flavor of fenugreek vegetable of vermin-compost variety had a mean score of 10 and artificial fertilizer variety scored 9.10, which showed highly significant difference in both the varieties when compared on the organoleptic characteristics.

e) Taste: Taste (Table-7) plays a very dominating role in food acceptability.

Table 7- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek Vegetable

Judges	Taste of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	10	10	10	10	10	10	10	10
J2	10	10	10	10	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	8	8	8
J4	10	10	10	10	8	8	8	8
J5	10	10	10	10	8	8	8	8
J6	10	10	10	10	8	8	10	8.66
Mean				10				8.77

't' value = 12.3*

From the above table it is observed that the taste of fenugreek vegetable of vermin-compost variety has scored highest because it had maintained its original bitter taste and artificial fertilizer variety scored less in taste 8.77, because its bitterness is reduced which suggest that taste of fenugreek vegetable prepared from vermin-compost variety was better than artificial fertilizer. Hence, it can be concluded that vermi-compost variety was appreciated more than artificial fertilizer variety.

f) Acceptability: The term acceptability (Table-8) or unacceptability is used to describe whether the product is liked or disliked by the consumer. Exterior part plays an important role for acceptability.

Table 8- Palatability Evaluation Scores of Fenugreek Vegetable

Judges	Acceptability of Fenugreek Vegetable							
	Vermi-compost				Artificial fertilizer			
	T1	T2	T3	Mean Score	T1	T2	T3	Mean Score
J1	8	8	8	8	10	8	8	8.66
J2	10	10	10	10	10	10	10	10
J3	10	10	10	10	8	10	8	8.66
J4	10	10	10	10	8	6	6	6.66
J5	10	10	10	10	6	6	8	6.66
J6	10	10	10	10	8	10	8	8.66
Mean				9.66				8.21

't' value = 7.2*

From the above table it is clear that the acceptability of fenugreek vegetable of vermin-compost variety had scored more because it is highly accepted than artificial fertilizer variety. This showed significant difference in both the varieties when compared on the organoleptic characteristics.

Thus, it can be concluded that when compared on the organoleptic characteristics vermi-compost variety had been appreciated more than the artificial variety. Thus it shows that vermi-compost was more superior over artificial fertilizer variety which is statistically proved. The graphical representation of the sensory characteristics of the two varieties is given in **Figure-1**

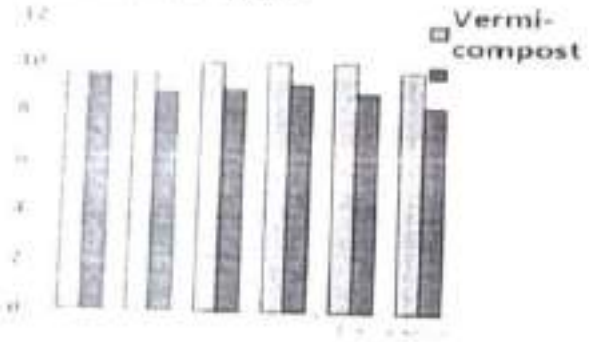

Fig. 1 – Palatability Evaluation of Fenugreek Vegetable

Conclusion :

Vermicompost can be prepared from household and kitchen waste by housewives at household level, which is also called as organic manure. Use of this manure for farming is known as organic farming. Organic farming is Eco-friendly and also enhances the quality of soil. It helps in increasing the productivity, and helps in keeping the environment clean and healthy. Fruits and vegetables grown on this compost are healthy, highly nutritious and harmful residues are not left in the soil, water and in crop. At the same time original colour, texture, flavor, and taste are retained. Artificially cultivated vegetables require lots of chemical fertilizers and pesticides. These chemicals get accumulated in vegetables, fruits, soil and water. If these fruits and vegetables are not washed properly they remain in the food and causes ill effects on human body. Thus by using organic manure for farming, we can save our ecosystem and health by consuming these vegetables.

The technology of utilizing household waste and kitchen waste for preparation of compost need to be popularized among the community at the household level. By doing so, we can save our environment from pollution, money, energy and time. For this purpose, extensive training is required to be given to the farming community of the entire state. This technique can also be popularized among common masses by organizing exhibitions, demonstrations and other such activities.

References :-

1. Bhatnagar, R. K. and Palta, R. K., (1996) "Vermicompost and Vermicomposting", First Edition, Entomology Division, Indian Agriculture Research Institute, New Delhi: 1-6, 21-23, 53-58, 73-82.
2. Bhawalkar and Bhawalkar (1991) "Vermiculture Biotechnology", Bhawalkar Earthworm Research Institute, Pune M.S.
3. Lade Vella (2005), "Comparative Study of Hybrid and Non-Hybrid Vegetables Grown on Fertilizer and Organic Manures Respectively with Organoleptic Evaluation", 1-4.
4. Norman Q. Arancon and Clive A. Edwards,(2005) Effects of Vermicompost on Plant Growth, International Symposium Workshop on Vermi Technologies for Developing Countries (ISWVT 2005), Los Banos, Philippines November 16-18, 2005.
5. Pandey, A., (2008), "Special Articles: Genetically Modified Food," Food Digest Acknowledge; 101-108.
6. Raut, R. S. and Mallewar, G. U., (1995), "Vermicompost The Multipurpose Manures, Baliraja; 26(11) : 73-76
7. Saibe, T. V. (2004) "Vermiculture and Organic Farming", Entomology Division, 1-29
8. Sehgal, S. and Chauhan, S. S., (2008), "Genetically Modified Foods – A Biotechnology Achievement" : Indian Journal of Food Industry, Vol. 19(1) 17-28
9. Ingham, E. (2005) " The Compost Tea Brewing Manual: Latest Methods and Research". Soil Food Web, Corvallis, OR (2005).

Websites :

1. http://en.wikipedia.org/wiki/fertilizer
2. http://www.fftc.org.tw/fw/facts_and_stats/fertilizer.com

Printed Journal
Indexed Journal
Refereed Journal
Peer Reviewed Journal
www.homesciencejournal.com

Index Copernicus
ISSN: 2395-7476
NAAS RATING: 3.32
Impact Factor: RJIF 5.3

International Journal of Home Science

Volume 6 Issue 1 Jan - Apr 2020

Published By
Tripati Journal Solutions
New Delhi, India

International Journal of Home Science

(ISSN: 2395-7476)

Volume- 6 Number- 1 Jan - Apr 2020

Published By
Tirupati Journal Solutions
169, C-11, Sector-3, Rohini, Delhi-110085
Toll Free No: 18001234070
Mob: +91-9711224068

Year: **2020**, Volume: **6**, Issue: **1**
ISSN Number: 2395-7476
Impact Factor: **RJIF 5.3, NAAS Rating: 3.32**
Online Available at **www.homesciencejournal.com**

International Journal of Home Science

Index for 2020 (Vol - 6, Issue - 1) Part - B

01. **Occupational ergonomics and health problems faced by domestic maids**
Authored by: Sushmita Devi and Anshu
Page: 71-73

02. **study on prevalence of sickle cell anemia in pregnant women (20-25 Years) in Wardha and Nagpur district**
Authored by: Kalpana Kulkarni
Page: 74-78

03. **Street foods consumption and the nutritional status of the elderly in Obio-Akpor local government area, Rivers state, Nigeria**
Authored by: Wachukwu-Chikodi, Happiness I and Salomi Odehowho Onoriode
Page: 79-85

04. **Different body part discomfort of female construction workers while using ergo tools**
Authored by: Garima Yadav, Kusum Rana, Kiran Singh and Beena Yadav
Page: 86-89

05. **Complementary foods: A review on types, techniques and nutritional content**
Authored by: Manisha Dutta and Manisha Sharma
Page: 90-96

06. **Impact of information technology (IT) skill Training programme for tribes in Andaman & Nicobar**
Authored by: K Venkatesan, Saravana Selvi C and KS Pushpa
Page: 97-99

07. **Organoleptic evaluation of chia seed (*Salvia hispanica*) products**
Authored by: Dr. Monu Singh and Supriya Pandey
Page: 100-101

08. **To investigate the effect of qualification, Experience and gender on principal's leadership style**
Authored by: Fatima Mustanir and Aisha Siddique
Page: 102-107

09. **Social maturity of adolescent students**
Authored by: Dr. Sampada Amit Naseri
Page: 108-111

10. **Performance of Kudumbashree units (NHGS) in Devikulam Taluk**
Authored by: Saravana Selvi C, Neethu Mohan and KS Pushpa
Page: 112-115

International Journal of Home Science 2020; 6(1): 74-78

International Journal of Home Science

ISSN: 2395-7476
IJHS 2020; 6(1): 74-78
© 2020 IJHS
www.homesciencejournal.com
Received: 03-07-2019
Accepted: 06-08-2019

Kalpana Kulkarni
Assistant Professor,
Department of Home Science,
Yeshwant, Mahavidyalaya,
Wardha, Maharashtra, India

Corresponding Author:
Kalpana Kulkarni
Assistant Professor,
Department of Home-Science,
Yeshwant, Mahavidyalaya,
Wardha, Maharashtra, India

Effect of study habits and attitudes on class room performance among urban and rural adolescent girl

Kalpana Kulkarni

Abstract
Sickle cell anemia is a genetically inherited disease caused by mutated version of the gene that helps make haemoglobin – a protein that carries oxygen in red blood cells. Sickle cell (HbSS) is a genetic disease. People who carry only one copy of the sickle cell gene do not have the disease, but may pass the gene on to their children. Sickle cell haemoglobin cells are sticky and form in to the shape of sickle, or the letter 'c' when they lose their oxygen. These sickle cells tend to cluster together and cannot easily move through the blood vessels. The cluster causes a blockage and stops the movement of healthy, normal oxygen-carrying blood. This blockage is what causes the painful and damaging complications of sickle cell disease. The ability of the blood cells to carry oxygen is especially important in pregnancy. The sickling and anaemia may result in lower amounts of oxygen going to the foetus and slowed foetal growth. In the present study sickle cell disease was found to be highly prevalent in the tribal population of Boudha Pardhans, Govaris and less prevalent in Banjaras, Gond, Matang etc Individuals from Wardha positive for SCA in study area belongs to 'boudha' caste 3.70% and 3.34% individuals were from Nagpur.

Keywords: SCA, HbSS, mutated gene, sickling

Introduction
Sickle cell disease is an inherited blood disorder characterized by defective hemoglobin (a protein in red blood cells that carries oxygen to the tissue of the body). Sickle cell disease involves the red blood cells, or hemoglobin and their ability to carry oxygen. In Sickle cell anemia the child has most or all of the normal hemoglobin (HbA) replaced with the sickle hemoglobin (HbS). This is referred to as HbSS. It is the most common and most severe form of the sickle cell variations.

Sickle cell conditions are inherited from parents in much the same way as blood type, hair colour and texture, eye colour and other physical traits. The types of haemoglobin a person makes in the red blood cells depend upon what haemoglobin genes the person inherits from his or her parents. Like most genes, haemoglobin genes are inherited in two sets - one from each parent.

Sickle cell (HbSS) is a genetic disease. A person will be born with sickle cell disease only if two HbS genes are inherited - one from the mother and one from the father. A person who has only one HbS gene is healthy and said to be a "carrier" of the disease. They may also be described as having "sickle cell trait." A carrier has an increased chance to have a child with sickle cell disease. This type of inheritance is called "autosomal recessive."

Once parents have a child with sickle cell disease, there is a one in four or 25% chance with each subsequent pregnancy, for another child to be born with sickle cell disease. This means that there is a three out of four, or 75% chance, for another child to not have sickle cell disease. There is a 50% chance that a child will be born with sickle cell trait, like the parents.

So here an attempt is made to study the prevalence of sickle cell anaemia and proposed few suggestions and wish that the government acts on them soon.

All major organs are affected by sickle cell disease. The liver, heart, kidneys, gallstone, eyes, bones, and joints can suffer damage from the abnormal function of the sickle cells and their inability to flow through the small blood vessels correctly. Problems may include the following:

- Increased infections.
- Leg ulcers.
- Bone damage.
- Early gallstones.
- Kidney damage and loss of body water in the urine.
- Eye damage.

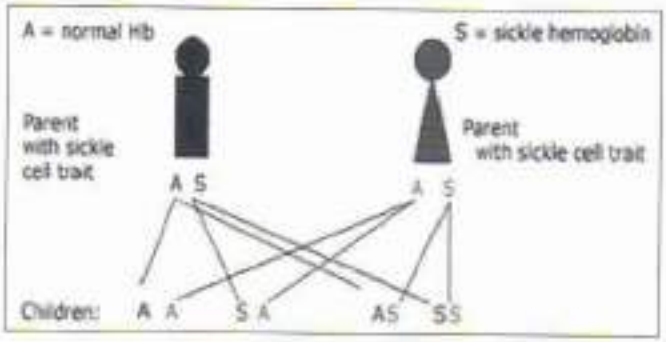

Fig 1: Genetically inheritance of sickle cell trait

Objectives of the study were as follows

- Survey will be carried out to find the sickle cell anemia unit in government hospital, PHC Nagpur and Wardha to investigate the case (investigation will be done with the help of physician)
- Survey will be carried out to find out if there is any sickle cell anemia unit in of the private hospital in Nagpur and Wardha.
- To examine the pregnant women visiting the centers for SCA with the help of hematologist.
- To examine hemoglobin status of the pregnant sickler and non-sickler women as well as sickler and non-sickler children.
- A comparative study of pregnant sickler and non-sickler women will be done to know the consequences/outcome of pregnancy.

Methodology

Selection of study area and research design

The present study has been undertaken in purposively selected Wardha and Nagpur district in Vidarbha region of Maharashtra State. The emphasis in the study was on prevalence of sickle cell anemia in pregnant women; hence an exploratory design of research was adopted in the present investigation.

Method of sampling and selection of sample

The study was related to the prevalence of sickle cell anemia in pregnant women hence for the purpose of study different villages of Wardha and Nagpur were considered. For the purpose of study a sample of 27 pregnant women from Wardha district and 30 pregnant women from Nagpur district in the age group of 20-25 years were taken as respondent from different villages.

Preparation of tools of data collection and collection of data

Clinical observation is a most essential part of an individual. The clinical observation included the examination of eyes, skin, lips, teeth, tongue, blood pressure etc. to find out symptoms of Sickle Cell Anemia. Biochemical Investigation was undertaken to ascertain Hemoglobin level of the sample and to study the prevalence of anemia due to deficiency of iron. In addition the Hemoglobin content in blood was recorded.

The collected data was tabulated and frequencies and Percentages in each class were worked out, proper statistical tests were used for interpretation and drawing results.

Results and Discussion

Caste wise distribution of individuals

Table 1: Caste wise distribution of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia

Caste	Frequency Wardha	Percent	Frequency Nagpur	Percent
Boudha	06	22.3	07	23.13
Banjara	02	7.40	03	10
Gowari	03	11.2	02	6.67
Gond	02	7.40	03	10
Kolam	01	3.70	01	3.34
Matang	01	3.70	01	3.34
Kunbi	02	7.40	02	6.67
Pradhan	02	7.40	02	6.67
Shimpi	02	7.40	03	10
Teli	02	7.40	02	6.67
Dhangar	02	7.40	01	3.34
Halaba	02	7.40	01	3.34
Komti			02	6.67
Thakur				
Open				
Total	27		30	

Table 1 Indicates distribution of individuals tested for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table majority of individuals belong to 'boudha' caste 22.3% & 23.3%, individuals from Banjara, Gond, Kunbi, Pradhan, Shimpi caste were recorded 7.40 & 6.67% Furthermore 3.70% & 3.34% individuals of Kolam,Matang caste were recorded in Wardha and Nagpur district respectively. (Figure 2)

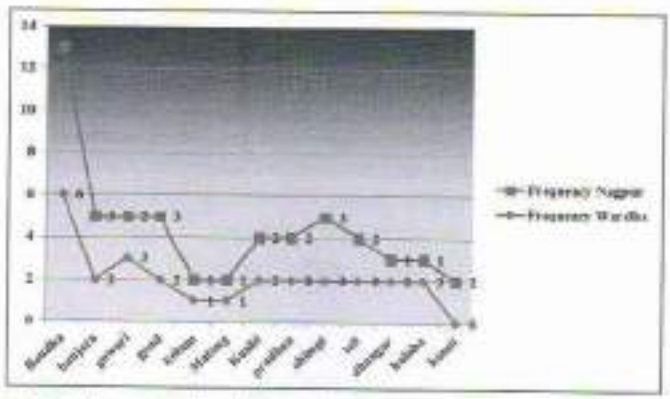

Fig 2: Caste wise distribution of individuals tested for prevalence of sickle cell anemia

No of sickler found in the study area

Table 2: Distribution of individuals positive for SCA in study area on the basis of their caste

No. of Sickler	Wardha	Nagpur
Boudha	3.70%	3.34%

Table 2: Indicates distribution of individuals positive for SCA in study area on the basis of their caste. On the basis of information provided in the table, majority of individuals belong to 'boudha' caste 3.70%, individuals from 'Wardha and 3.34% individuals were from Nagpur (Figure 3).

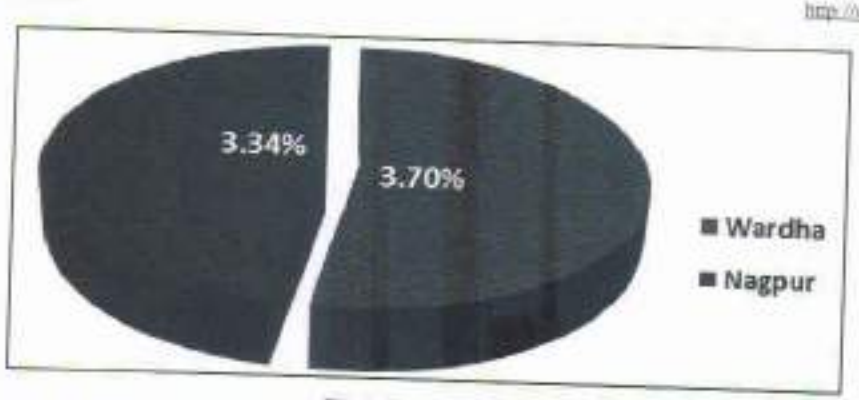

Fig 3: No. of Sickler

Table 3: Occupation of family of individuals tested for sickle cell anaemia

Occupation	Frequency Wardha	Percent	Frequency Nagpur	Percentage
Farmer	05	18.51	06	20
Daily wages	09	33.33	14	46.66
Carpenter	01	3.70	01	33.33
Cobbler	01	3.70	01	33.33
Blacksmith	02	7.40	01	33.33
Household work	07	25.9	05	16.66
Other	03	11.11	02	6.66
Total	27		30	

Table 3 Provides information regarding occupation of family of individuals tested for SCA in study area. Information in the table indicates that 33.33% & 46.66% of family tested are on daily wages, 18.51% & 20% were farmers, 25.9% & 16.66% individuals were household workers by occupation, 3.70% & 33.33% individuals were cobbler carpenter, However 11.11% & 6.66% were related to other occupation in Wardha and Nagpur District respectively.

Haemoglobin level of female

Haemoglobin level of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area.

Table 4: Mean haemoglobin level of females of different age groups

Age Group	N	Non sickler	Sickler	RV	Mean Hb	Min	Max
20 to 25Yrs (Wardha)	27	26	1	12.1 TO 15.1 g/dl	9.3	6.6	12.1
20 to 25Yrs. (Nagpur)	30	29	1		9.2	6.2	12.2

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean Hb- Mean Haemoglobin; Min- Minimum; Max- Maximum

Table 4 provides information regarding the mean haemoglobin level of females of different age groups. Data shows that mean haemoglobin level in females of age groups 20 to 25 yrs was 9.3g/dl but it is 6.6 g/dl in sickler in Wardha In Nagpur mean Hb level is 9.9 g/dl and in sickler it is 6.2 g/dl. (Figure 4).

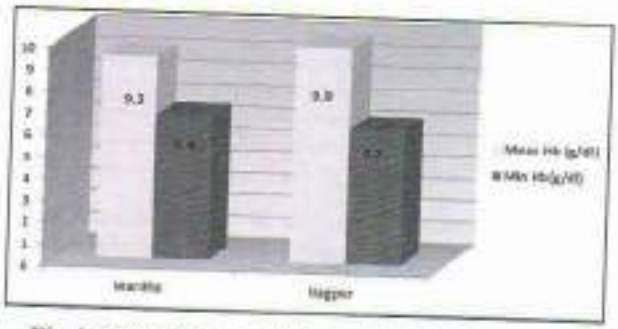

Fig 4: Haemoglobin level of female individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area.

It is apparent from the statistical analysis of data that female found positive for sickle cell anaemia recorded very lo levels of haemoglobin (6.6 to 7.8 g/dl). However othe females shown comparatively higher haemoglobin than th females of other same age groups, their mean haemoglobi level appears to be lesser than the standard recommende value. Thus, it may be concluded from the study result (Tabl 4) that female suffering SCA in the study area ar haemoglobin deficient

Systolic blood pressure

Table 5: Systolic blood pressure of female individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia

Age Group	N	Nonsickler female	Sickler female	RV	Mean Sys. BP	Min	Max
20 to 25 Yrs	27	26	1	120 mm/Hg	130	110	150
20 to 25Yrs.	30	29	1		132	110	154

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean sys BP -Mean systolic blood pressure Min- Minimum; Max- Maximum

Table 5: shows data pertaining systolic blood pressure of female individuals of the study area. On the basis of information provided in the above table, mean systolic blood pressure of females of age group 20 to 25 yrs was 110 to 150 mm/Hg, and 110 to 154 mm/Hg in Wardha and Nagpur respectively. From the data (Figure 4)

It may be concluded that the females of all age groups suffering from sickle cell anaemia shows increased systolic blood pressure than non sickler females.

Table 6: diastolic blood pressure of female individuals

Age Group	N	Nonsickler female	Sickler female	RV	Mean Dias. BP	Min	Max
20 to 25 Yrs	27	26	1	80 mm/Hg	87	80	94
20 to 25 Yrs	30	29	1		85	80	90

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean Dias BP -Mean diastolic blood pressure Min- Minimum; Max- Maximum

Table 6 shows data pertaining diastolic blood pressure of female individuals of the study area. On the basis of

information provided in the above table, mean diastolic blood pressure of females of age group 20 to 25 yrs was ranging from 80 to 94 mm/Hg in Wardha and in Nagpur it was 80 to 90mm/Hg From the data it may be concluded that the females of all age groups suffering from sickle cell anaemia shows increased diastolic blood pressure than non sickler females.

PO_2 measurement

Po_2 measurement of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area

Table 7: PO_2 measurement

Age Group	N	Nonsickler individuals	Sickler individuals	RV	Mean Po_2 level	Min	Max
20 to 25 Yrs.	27	26	1	95 to 100	98.1	94	99
20 to 25 Yrs.	30	29	1		98	92	99

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean po_2 -Mean O_2 saturation Min- Minimum; Max- Maximum

From the Table 7 It may be concluded that the individuals of all age groups suffering from sickle cell anaemia shows decreased po_2 level than non sickler individuals. if the level of po_2 is further decreased there may be need of blood transfusion

Heart rate

Heart rate of individuals tested for prevalence of sickle cell anaemia in study area

Table 8: Pertaining heart rate of individuals of the study area

Age Group	N	Nonsickler individuals	Sickler individuals	RV	Mean HR beats/min	Min	Max
20 to 25 Yrs.	27	26	1	70 to 130 beats/m	110.6	110	132
20 to 25 Yrs.	30	29	1		102.0	100	125

N-Sample Size; RV- Reference Value; Mean HR -Mean heart rate Min- Minimum; Max- Maximum

Table 8 shows data pertaining heart rate of individuals of the study area. On the basis of information provided in the above table, mean heart rate of age group 20 to 25 yrs was recorded as 110 to 132 beats/min, in patients from Wardha and in Nagpur it was recorded in the range of 100 to 125 beats/min From the data it may be concluded that the individuals of all age groups suffering from sickle cell anaemia shows increased heart rate than non sickler individuals

Symptoms Related to sickle cell anaemia commonly observed in patients are

The ability of the blood cells to carry oxygen is especially important in pregnancy. The sickling and anaemia may result in lower amounts of oxygen going to the foetus and slowed foetal growth. Because sickling affects so many organs and body systems, women with the disease are more likely to have complications in pregnancy. Complications and increased risks for the mother may include, but are not limited to, the following:

Infection, including urinary tract (especially kidney) and lungs, Gallbladder problems including gallstones, Heart enlargement and heart failure from anaemia along with stroke, acute chest syndrome, and painful crisis along with common symptoms observed in patient with sickle cell anaemia.

5. Summary of pregnant women studied in Wardha and Nagpur District

- Population under study comprises of 27 individuals from Wardha and 30 individuals from Nagpur district belonged to age group 20-25 years.
- Majority of individuals belong to 'boudha' caste 22.3% & 23.3%, individuals from Banjara, Gond, Kunbi, Pradhan, Shimpi caste were recorded 7.40 & 6.67% Furthermore 3.70% & 3.34% individuals of Kolam, Matang caste were recorded in Wardha and Nagpur district respectively
- Individual's positive for SCA in study area belongs to 'boudha' caste 3.70%, individuals from 'Wardha and 3.34% individuals were from Nagpur.
- Mean hemoglobin level in females of age groups 20 to 25 yrs was 9.3g/dl but it is 6.6 g/dl in sickler in Wardha in Nagpur mean Hb level is 9.9 g/dl and in sickler it is 6.2 g/dl.
- Systolic blood pressure of females of age group 20 to 25 yrs was 110 to 150 mm/Hg, and 110 to 154 mm/Hg in Wardha and Nagpur respectively, diastolic blood pressure of females of age group 20 to 25 yrs was ranging from 80 to 94 mm/Hg in Wardha and in Nagpur it was 80 to 90mm/Hg
- po_2 level was ranging from 94 to 99 mm/Hg, in Wardha and it was from 92 to 99 mm/Hg in patients of Nagpur
- Heart rate of age group2 0 to 25 yrs was recorded as 110 to 132 beats/min, in patients from Wardha and in Nagpur it was recorded in the range of 100 to 125 beats/min

6. Conclusion

Study about pregnant women reveals that female suffering Sickle cell anaemia in the study area are haemoglobin deficient, shows increased systolic and diastolic blood pressure than non sickler females. Decreased po_2 level in sickler pregnant women than non sickler individuals was observed. If the level of po_2 is further decreased there may be need of blood transfusion. Increased heart rate was observed in sickler females as compared to non sickler pregnant women.

7. Recommendations

- Significant proportion of PHC centers.
- Easy availability of medicines at cheaper rate.
- Pregnant mother to counsel for early registration & prenatal diagnosis.
- To check their 'sickling' status before marriage to avoid further spread of the disease.
- Demands screening of every pregnant mother as a policy.

References

1. WHO Child Growth Standards: Methods and development: Length/height-for-age, weight-for-age, weight-for-length, weight-for-height and body mass index-for-age. Geneva: World Health Organization,

2006, 312.
2. Mohanty D, Mukherjee MB, Colah RB, Wadia M, Ghosh K, Chottray GP *et al*. Iron deficiency anemia in sickle cell disorders in India. Indian J Med Res. 2008; 127:371.
3. Italia K, Jain D, Gattani S, Jijina F, Nadkarni A, Sawant P *et al*. Hydroxyurea in sickle cell disease - A study of Clinico-pharmacological efficacy in the Indian haplotype. Blood Cells Mol Dis. 2009; 42:25-31.
4. Hyacinth HI, Gee BE, Hibbert JM. The role of nutrition in sickle cell disease. Nutr Metab Insights. 2010; 3:57-67.
5. Zade VS, Chede S, Thakare VG, Warghat NW. The prevalence of sickle cell disease phenotypes and sickle cell gene frequency in some tribals of Melghat forest region of Amravati, Maharashtra (India), Bioscience Biotech Res Comm. 2011; 4(1):70-73.

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-IV
October - December - 2019
Part - I
Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - IV October - December - 2019

PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc.(Maths), M.B.A.(Mktg.), M.B.A.(H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	विदर्भातील आदिवासी साहित्य **डॉ. अजय पेत्रस बोरकर**	१-३
२	वैदर्भीय कवी शंकर घोरमेच्या 'या स्वातंत्र्या' या काव्यसंग्रहातील सामाजवास्तव **डॉ. अशोक भक्के**	४-६
३	वैदर्भीय दलित - आंबेडकरी नाटककार व त्यांची नाटके **प्रा. डॉ. विद्याधर बन्सोड**	७-१५
४	पोवाडा : एक स्फूर्तिगान **डॉ. चंद्रकुमार राहुले**	१६-२१
५	वैदर्भीय आदिवासी साहित्यातील लोकगीते **प्रा. डॉ. रामलाल रूपचंद चौधरी**	२२-२७
६	वैदर्भीय ग्रामीण कथा **डॉ. हेमचंद्र दुधगवळी**	२८-३३
७	पूर्व विदर्भाची झाडी बोली **प्रा. जगदिश र. भैसारे**	३४-३९
८	पूर्व विदर्भातील नाट्य परंपरा : एक अवलोकन **श्री जनबंधू मेश्राम**	४०-४४
९	विदर्भातील ब्रह्मपुरी परिसरातील झालीबोली काव्याचे उन्मेष **प्रा. डॉ. धनराज ल. खानोरकर**	४५-५०
१०	विदर्भातील महानुभावांची साहित्य परंपरा **प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे**	५१-५५
११	लोकगीतातील नमनगीते **डॉ. न. ह. खोडे**	५६-६२
१२	यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी आंधाच्या लोकगीतांतील नातेसंबंध **प्रा. डॉ. राजेश धनजकर**	६३-६७
१३	वैदर्भीय निवडक दलित आत्मकथने **प्रा. डॉ. संजय के. लाटेलवार**	६८-७४
१४	वैदर्भीय दलित काव्याचे उन्मेष **डॉ. उज्ज्वला वंजारी**	७५-८०

VOLUME - VIII ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.199 (www.sjifactor.com)

११. लोकगीतातील

डॉ. र. ह. खोडे
मराठी विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना

भारतात महाशिवरात्रीचा उत्सव सगळीकडे मोठ्या प्रमाणात साजरा केला जातो. परंतु विदर्भात त्यात काही वेगळेपणा आढळतो. माघ शु. १ पासून (मराठी माघ महिन्याचा आरंभ) फाल्गुनाचा (फाल्गुनाचा) महिना सुरू झाला असे ग्रामीण भागात मानतात. पुढे माघ अमावास्येला फाल्गुनाचा महिना संपला असे मानले जाते. विदर्भात या महिन्यात महाशिवरात्रीचा उत्सव साजरा करण्याची परंपरा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. हा (फाल्गुनाच्या) महिन्यात गावागावात एक महिन्यापासून (म्हणजेच माघ महिन्याच्या आरंभापासून) महादेवाची पारंपरिक गाणी रोज रात्री गायल्या जातात. त्यामध्ये स्त्रिया,पुरुष व मुले सर्वच सहभागी होतात. लेखकाने आपल्या परिसरातील गावागावात हे पाहिलेले आहे. (लेखकाचे गाव मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव (बाजार) ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा). अशी महादेवाची गाणी म्हणणाऱ्या मंडळ्या गावागावात असतात. त्या मंडळ्या पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली गाणी मोठ्या श्रद्धेने व भक्तीभावाने गातात. ही गाणी मौखिक स्वरूपाची असून भक्त मिळून गातात. ह्या गाण्यात साहित्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक व भौगोलिक संदर्भ पाहायला मिळतात. ह्या गाण्यांचा बारकाईने अभ्यास केला तर बरीच नवीन माहिती अभ्यासकांना मिळू शकते. निबंध लेखकाने महादेवाच्या गाण्याचे घरोघरी जाऊन संकलन करून त्याचा अभ्यास केला आहे. (ग्रंथ प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे)

प्रस्तुत निबंधामध्ये लेखकाने 'महादेवाच्या गाण्यातील नमनगितांचा' विचार केलेला आहे.

सणउत्सव आणि लोकगीते

लोकसाहित्यात लोकगीतांचा भरणा अधिक प्रमाणात आहे. त्यात धार्मिक गिते सर्वाधिक विपुल प्रमाणात आढळतात. भारतीय लोकसंस्कृतीत सण–उत्सवाला फार महत्त्व आहे. भारतीय माणूस प्रत्येक सण–उत्सवात मोठ्या उत्साहाने भाग घेत असतो. प्रत्येक जाती–जमातीत व धर्मात, तसेच वेगवेगळ्या प्रदेशात या सण–उत्सवाचे वेगळेपण पाहायला मिळते. लोक अशा उत्सवात सहभागी होऊन आनंदाचे गाणी गातात व नृत्य करतात.

महाशिवरात्रीला अनेक भागातील लोक महादेवाच्या दर्शनाला जातात. विदर्भात सालबर्डी, डवा, पोहणा (पोहणा हे गाव नागपूर–हैद्राबाद महामार्ग क्र. ७ वर असून, वर्धा नदीच्या अगदी जवळ वसलेले आहे त्याठिकाणी प्राचीन काळातील प्रसिद्ध असे एक महादेवाचे हेमाडपंथी मंदिर आहे.) व पचमढी (मध्यप्रदेश यालाच मोठा महादेव म्हणतात.) व भारतात इतरही ठिकाणी यात्रा भरते. शंकराचे भक्त तेथे मोठ्या श्रद्धेने दर्शनासाठी जातात.

पूर्वीच्या काळी प्रवास हा पायी करावा लागत होता. त्या काळी आपल्या प्रवासाला कालावधी लागत असल्याने प्रवासी भक्तांचे लोढेच्या लोढे गणपती या तीर्थक्षेत्री महाडेवाच्या दर्शनाला निघत असत. त्यात आपापल्यातील सिद्धपरिवारातील, शेजारचे व गावातील सर्व लिंगायत बांधव असत. जवळचे गाव पाहून मुक्काम करायचा. दिवस उजाडला की, भक्तांचा समुदाय पुढे चालू लागत. असा काही प्रवास महादेवाची पारंपरिक गिते गात मार्गक्रमण करीत असे. आज विदर्भामध्ये फार थोडक्या प्रमाणात ही गिते सांस्कृतिक ठेवीच्या स्वरूपात आलेली आहे.

नमनगीतांचे प्रयोजन

भारतीय लोकपरंपरेत कोणत्याही मंगल कार्याची सुरुवात करताना गणपतीला वंदन करतात. गणपती ही रिद्धीसिद्धीची देवता आहे. हाती घेतलेले काम निर्विघ्नपणे पार पडावे यासाठी भक्त गणपतीची आराधना करतात. भारतीय साहित्यातही (महाकाव्य) गणपतीला नमन केलेले आहे. ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायातही गणपती स्तवन आहेच. महादेवाची गाणी म्हणताना सुरूवातीला गण गाण्याची प्रथा आहे. महादेवाचे गाणे म्हणणारी भजन मंडळी सुरूवातीला गण गातात. पुढील काही नमनगीते पाहा –

गौरी हराच्या तू कुँवर गा
देवा गा माझ्या
तुझे नावं लंबोधरं
डोक्याला मुकुट सुंदरं
पाई घांघुरल्याचा घोरं
पहिला नमस्कार गा
देवा गा माझ्या
त्या गिरजेच्या बाळाले
कैलासीच्या बाबा
साह्य दावे बालकाले
करितो प्रथम नमन गा
देवा गा माझ्या
गौरीच्या नंदना
त्रिलोकीचे नाथा
तुम्हा करितो वंदना
पहिले नमनं गा देवा
नमन गणपती
बाळाला दर्शने मली

माता तृतीय नारायणी

देवा ते सासरयाला देवा

तुला करतो विनंती गा महादेवा

तुला करतो विनंती

लोकगीतांप्रमाणे लोकनाट्यातही कथाकार सुरुवातीला गणपतीला वंदन करतो. अशी ही प्रार्थना करण्याची व त्याचा आशीर्वाद घेण्याची प्रथा भारतीय संस्कृतीत आढळते.

भारतीय लोकनाट्ये आणि नमन

भारतीय लोकनाट्यातही प्रथम गण गायल्या जातो. गण गायल्यानंतर गवळण गायल्या जाते. लोकनाट्याचा क्रम हा पुढीलप्रमाणे सांगता येईल –

पूर्वरंग : गण – गवळण – देवतांना आवाहन – नमन.

उत्तररंग : आख्यान गायन – सादरीकरण – आरती – भार उचलणे

वरीलप्रमाणे लोकनाट्याचे पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन भाग पडतात. एका भागात गण, गवळण देवतांना आवाहन व नमन असा एक पूर्वभाग असतो. तर आख्यान गायन व सादरीकरण, आरती व हा उत्तरांगे असा दुसरा उत्तरभाग असतो.

या ठिकाणी महादेवाची जी पारंपरिक गाणी मौखिक परंपरेने चालत आलेली आहेत. त्यातही हा क्रम दिसतो. म्हणून महादेवाच्या गाण्यात सुरुवातीला गण गायल्या जातो. (मात्र सहसा गवळण घेतल्या जात नाही). गणपतीला नमन केल्यावर इतरही देवतांना नमन करण्याची प्रथा आहे. म्हणून पहिले नमन गणपतीला केल्यावर दुसरे महादेवाला केल्या जाते.

दुसरे नमन, नमन गा देवा

माता गा पित्याला

देवा भोळ्या शंकराला

माझी चुकीभुली देवा

देवा घ्यावी पदराला

तिसरे नमन, नमन गा देवा

तुला डेबले जाणून

भोळ्या शंकराला

पिता दयाळा म्हानून

चौथे नमन, नमन गा देवा

काले वेला जाता

थिर गभीर गिरजा माता

पाचवे नमन, नमन गा देवा

माझी पाठशाला

दीपदीपी रचा केली

तशी साज ते आरतीला

भारतीय लोकपरंपरेत आपल्या इष्ट देवतेला स्मरून कार्यारंभी आपल्या गुरूलाही स्मरून करण्याची परंपरा आहे. लोकसाहित्यात ही परंपरा आढळून येत नाही. भारतीय साहित्यात ही परंपरा आढळते.

माझा नमस्कार गा

देवा गा माझ्या

माता या पित्याला

आणिक सद्गुरू गयाला

पुष्प वाहिले चरणाला

माझा नमस्कार गा

या भोले रे नाथा

माता नी पित्याशी

कैलाशीच्या राजा

माझ्या गुरूच्या चरणाशी

ज्ञानदेवांनी तर ज्ञानेश्वरीत प्रत्येक अध्यायाच्या प्रारंभी आपल्या गुरूला (निवृत्तीनाथ) वंदन केलेले आहे. महादेवाची गाणी गाणारे भक्तही आपल्या गुरूला नमन करतात. यावरून शिष्याच्या जीवनात गुरूचे किती महत्त्व असते हे दिसून येते. सद्गुरूशिवाय मार्ग नाही, असे जे विधान चालत आलेले आहे ते उगीच नव्हे.

आपल्या गुरूला नमन केल्यानंतर मातापित्यालाही येथे नमन केले आहे. लोकपरंपरेत चालत आलेल्या साहित्यात आईवडिलांना नमन केलेले दिसत नाही. परंतु येथे मात्र मातापित्यालाही नमन करून त्यांचाही आशीर्वाद मिळविला जातो. मातापित्यानंतर धरतीमातेला नमन करण्याची प्रथा पूर्वापार चालत आलेली आहे. ती सर्वही पाहायला मिळते. परंतु भारत मातेला नमन (म्हणजे देशाला नमन) करण्याची प्रथा महादेवाच्या नमनातून दिसून येते.

माझा नमस्कार गा

देवा गा माझ्या

भरतरी मातेला

कैलाशीच्या नाथा

माझ्या भारत मातेला

इतर कोणत्याही लोकसाहित्य प्रकारात भारतमातेला वंदन व नमन केल्याचा उल्लेख लोकपरंपरेत येत नाही. परंतु महादेवाची गाणी म्हणणाऱ्यांनी भारत देशाला म्हणजेच मातृभूमीला वंदन करून पवाड आदर व्यक्त केलेला आहे.

गोंधळ' या विधिनाट्यात गोंधळी जे जमवगीत म्हणतात त्यात अनेक देवदेवतांचा उल्लेख
गणपती, सरस्वती, मारुती, पाच पांडव, धरतीमाता व इतरही प्रादेशिक सांस्कृतिकांचा उल्लेख येतो.
गाण्यातील नमन गीतात पाच पांडवांचा उल्लेख येतो. गोंधळ करताना देवीचा भक्त 'गोंधळी' त्या
सांगितले गोंधळा ये' असे आवाहन करून त्यांना नमन करतो. त्याचप्रमाणे महादेवाच्या नमनगी
देवतांना नमन केल्या जाते. पाहा पुढील गाणे :—

माझा नमस्कार गा
या भोले रे नाथा
अवघ्या देवाले
निवू नारळ
माझ्या कैलास राजाले

ललित वाङ्मयात वाङ्मयाच्या सर्व गुणांचा परिपोष दिसून येतो. अभिधा, लक्षणा,
शब्दशक्तींचा व अलंकाराचा कलात्मक उपयोग कवी व लेखक करतात. लोकसाहित्यातही या
गुणांचा परिपोष आढळतो. लोकजीवनात ग्रामीण जन लोकसाहित्याची निर्मिती जाणूनबुजून करीत
आपोआप होत असते. तो त्यांच्या जीवन जगण्याचाच एक भाग असतो. ग्राम जीवनातील लोक
गुणांचा परिचय किंवा अभ्यास नसतो. तरी पण ललित वाङ्मयात असलेले वाङ्मयीन गुण त्य
येतात. पुढील गाणे पाहा :—

पहिला नमस्कार गा
देवा गा माझ्या
त्या गिरजेच्या बाळाले
कैलासीच्या बाबा
साहब दवावे बालकाले

या गाण्यात गणपतीला नमन केले आहे. परंतु गणपतीच्या नावाचा उल्लेख नाही. न
गौरजेच्या बाळाला. गौरजाचे बाळ कोणते तर गणपती. म्हणजेच 'गणपती' हे सूचित आहे.
यालाच 'लक्षार्थ' असे म्हणतात. म्हणजेच लक्षणा ही शब्दशक्ती लोकगीतात दिसते. अ
व्यंजना अशा तीनही प्रकारच्या शब्दशक्तींचा उपयोग लोकगीतात ठिकठिकाणी आढळतो. प
शब्दांचा आपण उपयोग करीत आहो, हे त्या ग्रामीण लोकांना मात्र माहित नसते.

पद्मशेषबाबा आणि नागनाथ

महादेवाच्या गाण्यातील नमनगीतात पद्मशेषबाबाचे नाव येते. हा पद्मशेष कोण?
शोधावे लागेल. पाहा पुढील गाणे :—

माझा नमस्कार हो
या शंकर राजा

नागद्वारी पावला
पद्मशेष जागा
देव निजले उठवा
ओमकार गाता ला
या शंकर राजा
नागद्वारा पावला
कैलाशीचे देव
राया निजले उठवा

महादेवाच्या गाण्यात नौऱ्यागडाशिवायच दुसऱ्या गडाचेही वर्णन येते. पुढे एका गाण्यात पद्मशेषाच्या गडाचा उल्लेख आलेला आहे. महादेवाची यात्रा करताना भक्त 'नागद्वार'चीही यात्रा करतात. नागद्वार आणि नौऱ्यागड हे तीर्थक्षेत्रे पंचमढीलाच आहे. भूपगडावर जाण्यापूर्वीच एक रस्ता नागद्वारकडे जातो. तेथेही बाराबाराच्या भक्तांची गर्दी असते. 'नागद्वार' या क्षेत्राला भेट देण्यासाठीचा एक विशिष्ट कालावधी असतो. इतर वेळी हा रस्ता बंद असतो; व ती यात्राही बंद राहाते. उरलेल्या कालावधीत नागद्वारला जाता येते. पुढील गाणे पाहा :-

गडामधी गड ला
या भोले रे नाथा
गड पद्मशेषाचा भारी
तेथे जमल्या नरनारी
पूजा नागनाथाची करी

भगवान शंकर आणि 'नागनाथ' यांचे नाते फार जवळचे आहे. शंकराच्या गळ्यातली नाग आहे. अशा या दोघांचेही दर्शन त्याचे भक्त घेतात. भगवान शंकर नौऱ्यागडावर तर 'नागनाथ' हा नागद्वारला असतो.

आता अगोदर आलेल्या गाण्यात पद्मशेषाच्या गडाचा व पद्मशेषबाबाचा उल्लेख येतो. पद्मशेषाच्या गडावर असलेला हा पद्मशेषबाबा दुसरा कोणीही नसून तो 'नागनाथ' आहे, असा उल्लेख वरील गाण्यात आलेला आहे. म्हणजेच नागद्वारला असलेला नागनाथ हाच पद्मशेष होय. (शेष या शब्दाचा अर्थ 'नाग' असा होतो) म्हणजे नागनाथाचेच दुसरे नाव 'पद्मशेष' असे आहे. नागनाथाची वस्ती पद्मशेष गडावर असल्यामुळे त्याला 'पद्मशेष' असे म्हटल्या गेले. नागद्वारला असलेला 'नागनाथ' किंवा 'पद्मशेष' हा साप नसावा किंवा सरपटणारा नागही नसावा. पद्मशेषाच्या गडावर ह्या नागनाथाची वस्ती होती. याचा अर्थ तोही राजा असावा, व मनुष्य योनीतील असावा. अशा या नागनाथाची व शंकर राजाची गाढ मैत्री असू शकते. म्हणूनच शंकराच्या गळ्यात नाग दिसतो. भगवान शंकरजींच्या गळ्यातील 'नाग' हे नागवंशाचे प्रतीक (चिन्ह) आहे. परंतु नागद्वारला असणारा 'नागनाथ' हा राजा शंकरजींचा पिंड असावा किंवा 'नागनाथ' हा नागवंशीय राजा भगवान शंकराचा भक्त असावा. यातले काहीही असू शकते. म्हणून भक्त एकदम कठीण नौऱ्यागड व नागद्वारची यात्रा

करतात. यावरुन अर्थ भगवान शंकर व नागनाथ यांचे कालौघात निर्माण झालेले अतूट असे नाते आपल्याला स्पष्ट होते. (हे लेखकाचे स्वतःचे मत आहे. याचा दुसरा अर्थ कोणी सहमत असेल व लेखकाला तो पुराव्यानिशी पटवून दिला, तर त्याचे स्वागतच आहे.)

निष्कर्ष

१. भारतात सर्वप्रथम गणपतीला वंदन केल्यानंतर इतरही देवतांना वंदन करण्याची प्रथा आहे.

२. आपल्या मातापित्यांना व भारतभातेला वंदन करण्याची प्रथा लोकसाहित्यात आढळते.

३. नवसदेवतांच्या नामस्मरणाच्या गद्यामध्ये उल्लेख येतात. याचा अर्थ पूर्वी तेथे गद्य किंवा विरुदावली असली पाहिजे.

४. पद्मशेषबाबा आणि नागनाथ हा एकच आहे.

५. पद्मशेषाच्या पदावर नागनाथाची वस्ती होती. याचा अर्थ 'नागनाथ' किंवा पद्मशेष हा राजा असावा व तो वसुमना योगीतील असावा.

६. नागनाथाची व शंकर राजाची गाढ मैत्री असावी. नागद्वारला राहणारा नागवंशीय राजा 'नागनाथ' हा शंकरजीचा मित्र किंवा भक्त असावा.

संदर्भ ग्रंथ

- डॉ. एच. एच. खोडे – विदर्भाचे गाणे – अप्रकाशित (या लेखातील सर्व गाणी लेखकाने स्वतः संकलित केलेली आहे.)

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue
February- 2020
(Vol- II)

Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne
Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's

SAHAKAR MAHARSHI LATE BHASKARRAO SHINGE ARTS COLLEGE,

KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)

(Affilliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

Organizes

One Day Inter Disciplinary National Conference on

HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

MAH/MUL/ 03051/2012 **ISSN :2319 9318**

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue-02, February 2020

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne
Smruti Arogya And Shikshan Prasarak Mandal's

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College,

Khamgaon, Dist.Buldhana

Organizes

One Day Interdisciplinary National Conference On

Humanities, Culture And Society

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

27) ब्रिटिश प्रशासनाचा भारतावर झालेला आर्थिक प्रभाव (इ.स.१९२० ते १९४७)
प्रा.डॉ. अमोल बोरकर, वाशिम ||105

28) महिला आणि मानवी हक्क
डॉ. दिपक आनंदराव चौरपगार, अकोला ||107

29) ज्ञानव्यवस्थापन : आवश्यकता आणि साधने
प्रा. संदीप अंबादास लांडे, खामगाव ||109

30) विसाव्या शतकात ब्रिटिश सरकारचे शेतीविषयक धोरण आणी त्याचा प्रभाव व शेतीची स्थीती
प्रा.डॉ. एस. एस. इंगोले, वाशिम ||112

31) राजकारणामुळे संसदेच्या श्रेष्ठत्वाचा ऱ्हास
प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड, अकोला ||114

32) वारकरी संप्रदायाचे आधारस्तंभ : संत एकनाथ
प्रा. डॉ. अनिता देशमुख, वर्धा ||117

33) विमुद्रीकरण धोरणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर पडलेला प्रभाव
प्रा.डॉ. एस. यु. धामने, वाशिम ||122

34) भारताच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय जीवनावर ब्रिटीशांच्या राजवटीचा पडलेला प्रभाव
प्रा. डॉ. गजानन लिंबाराव सोडनर, यवतमाळ ||124

35) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार
परमेश्वर शेषराव सुर्वे, बुलढाणा ||128

36) १९ व्या शतकातील समाजकार्यात क्रांतीबा व सावित्रीची मानवता
डॉ. आर. पी. झनके, बुलडाणा ||130

37) जागतकीरणाचा भारतीय संरचणेवरील प्रभाव
डॉ. दयानंद उत्तमराव राऊत, बुलडाणा ||134

38) उपेक्षित समाजातील महान संत चोखामेळा
प्रा. दीपक महाजन, वर्धा ||136

39) क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्य
प्रा. डॉ. एस. एन. तुरुकमाने, बुलढाणा ||140

www.vidyawarta.com/03 | http://www.primingarea.blogspot.com

38

उपेक्षित समाजातील महान संत चोखामेळा

प्रा. दीपक महाजन
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना :

१३ व्या शतकात महाराष्ट्रात धर्मसुधारणा चळवळ सुरू झाली. या धर्म सुधारणा चळवळीला संत ज्ञानदेव-नामदेवाचे नेतृत्व लाभले. यांच्या नेतृत्वात अठरापगड जातीतील, उपेक्षित समाजातील सर्व संत एकत्र आले. ते सर्व संत श्रीविठ्ठला भोवती गोळा झाले. त्यांचा एक मेळा तयार झाला. विठो माझा लेकुरवाळा। संगे लेकुरांचा मेळा' असे विठ्ठलाचे वर्णन संत जनाबाईनी आपल्या अभंगात केले. वारकरी संप्रदायाची ही चळवळ मुळात भक्तिमार्गी असली तरी त्याची दुसरी बाजू समाज उत्थानाची आहे. त्या काळात सामाजिक सुधारणा मुख्यत: धर्मसुधारणेच्या माध्यमातून करण्याचा प्रयत्न ज्ञानदेव-नामदेवांनी केला. संपूर्ण भारतीय समाज हा त्याकाळी सामाजिक विषमता आणि उच्चनिचतेची प्रतवारी यामध्ये विभागला गेला होता. सहाजिकच त्यात माणसांचे विभागणे झाली होती. काहींना आपोआप जन्मसिध्द थोरपण मिळत होते तर काहींना सामाजिक दृष्ट्या पशुपेक्षाही हीन पातळीवरचे जीवन जगावे लागत होते. अशा परिस्थितीत वारकरी संप्रदायातील संतानी समन्वयातून समतेकडे हा मार्ग स्वीकारला. आध्यात्मिक क्षेत्रापुरती का होईना या संतानी लोकशाही स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. याच शतकात ज्ञानदेवांनी 'ज्ञानेश्वरी' सांगून वैदिक धर्माचे तात्त्विक अधिष्ठान असलेल्या 'भगवतगीते' तील तत्त्वज्ञान उपेक्षित समाजापर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केला. या उपेक्षित समाजातील संतांना आपल्या आत्मिक उन्नतीचा मार्ग दिसला. पर्यायाने सर्वच अठरापगड जाती-जमाती मधील संतमंडळीचा उदय झाला. त्यात प्रामुख्याने संत चोखामेळा, गोरा कुंभार, सावता माळी, नरहरी सोनार, सेना न्हावी, जनाबाई इत्यादी कितीतरी संत समाजाच्या विविध थरातून आले होते. या सर्वांमध्ये अस्पृश्य समाजात जन्मलेले चोखोबा शुध्द ठरले. त्यांच्या रूपाने त्या काळच्या उपेक्षित समाजाला एक प्रबोधनकार लाभला. भक्तितत्त्वाच्या प्रसाराबरोबरच या संतांनी आपल्या समाजापर्यंत ज्ञान पोहचविले. समाजाचे प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून समता, मानवता, सौहार्दता इत्यादी तत्त्वांचा प्रसार झाला. चोखोबांनी आपल्या अभंगातून भक्ती बरोबरच सामाजिक उत्थानाचे विचार मांडले.

चोखोबाकालीन महाराष्ट्र :

महाराष्ट्राला संतांची भूमी म्हणून ओळखल्या जाते. संत विचारांचा समृध्द वारसा महाराष्ट्राला लाभलेला आहे. महाराष्ट्रात आजही संत विचारांची देवाण-घेवाण होतांना दिसते. आपला विषय असलेले चोखोबा कोणत्या काळात, कशा परिस्थितीतून वर आले, त्यांना परमार्थाकडे प्रवृत्त करणाऱ्या प्रेरक शक्ती कोणत्या ? याचा अभ्यास करण्यासाठी त्या काळातील राजकीय घडामोडी, समाज जीवन, धार्मिक जीवन, आर्थिक जीवन या सर्व परिस्थितीचे अवलोकन करणे क्रमप्राप्त ठरते. कारण त्या काळाची वैशिष्ट्ये अभ्यासल्याशिवाय त्यांचे निरीक्षण पूर्ण होणार नाही.

राजकीय जीवन :

चोखोबा हे ज्ञानदेव,नामदेवाचे समकालीन होते. त्यामुळे चोखोबाचा कालखंड म्हणजे पर्यायाने ज्ञानदेव-नामदेवाचाच कालखंड होय. त्यात ज्ञानदेवाला अल्पायुष्य लाभले तर नामदेव, चोखोबा यांना दीर्घायुष्य लाभले. नामदेव चोखोबांच्या आयुष्यातील पुर्वार्ध सुख-समाधानात गेला. कारण त्याकेळी महाराष्ट्रात यादवांची सत्ता अस्तित्वात होती. म्हणून त्या काळाला 'सुवर्णयुग' असेही म्हटल्या जाते. पण त्यांचा उत्तरार्ध हा सुलतानशाहीचा काळ होता. हा काळ अत्यंत क्रूर होता. स्त्रियांची विटंबना, मंदिरांचा ध्वंस, बळजबरीने धर्मपरिवर्तन करणे ही सुलतानशाहीची वैशिष्ट्ये होती. त्याची सर्व सामान्य जनतेप्रमाणे प्रत्यक्षत चोखोबांनाही झळ सहन करावी लागली. चोखोबांच्या कवनात येणाऱ्या यावनी शब्दावरून त्यांचा इस्लाम संस्कृतीशी संबंध आलेला होता हे दिसून येते. त्याकाळात समाज जाती- पाती मध्ये विभागलेला होता. अस्पृश्यता मोठ्या प्रमाणावर पाळल्या जात होती. दारिद्र्य, अज्ञान यामुळे हा समाज पीडित होता. त्यामुळे तो कुणाचाही प्रतिकार करू शकत नव्हता. त्यामुळे इतरांप्रमाणे चोखोबांनाही हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या.

धार्मिक जीवन :

अशा राजकीय अंधाधुंदीच्या काळात धर्मसुधारणा चळवळ निर्माण करणे आणि प्रजेला दिलासा देणे हे एक मोठे आव्हानच होते. ते आव्हान ज्ञानदेव-नामदेवांनी स्वीकारले. त्यांनी वारकरी संप्रदायाबरोबर संपूर्ण महाराष्ट्राला जीवनदायी वाटेवर नेले. चोखामेळा सारख्या संतांना वर उचलून त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला. या काळात धार्मिक जीवनाला अवास्तव महत्त्व आलेले होते. धर्मावर रूढी परंपरेचा पगडा होता. समाजातील तळागाळातील

लोकांमध्ये म्हसोबा, जोखाई, मरीआई या क्षुद्र देवतांची उपासना वाढलेली होती. देवी-देवतांना प्रसन्न करून घेण्याकरिता प्राण्यांचा बळी देण्याची प्रथा सुरू झालेली होती. शूद्राना भूतांची भिती दाखविली जात होती. समाज श्रध्देला विकृत वळण लागलेले होते. धर्मात विचारांपेक्षा रूढीचे प्राबल्य वाढलेले होते. याच पार्श्वभूमीवर वारकरी पंथासारख्या इतर पथांचा उदय झाला. त्यातून चोखोबासारखे संत पुढे आले.

आर्थिक जीवन :

त्या काळातील आर्थिक परिस्थितीचे विदारक चित्रण या कवींनी आपल्या काव्यात रेखाटले आहे. त्या काळात श्रीमंत लोकांना मिष्टान्न भोजन मिळत होते. तर गरीब लोकांना कोरान्नही मिळत नव्हते. असे नामदेवांनी आर्थिक परिस्थितीचे चित्रण केले आहे. चोखोबांनी देखील आपल्या काव्यात समाजातील आर्थिक विषमतेचा स्पष्ट निर्देश केलेला आहे. "देवा तुम्ही असा दुजाभाव का करता?" असा प्रश्न त्यांनी केशिराजाला विचारला. चोखोबा पुत्र कर्ममेळा यांनी देखील विठ्ठलाला "जन्म गेले उष्टे खाता, लाज न् ये तुमचे चित्ता" असा सवाल केला. उपेक्षित समाजात जन्म लाभल्यामुळे अठराविश्व दारिद्र्याचे चटके या लोकांना सहन करावे लागले. पोटभर अन्न देखील त्याकाळी त्यांना मिळत नव्हते एवढी आर्थिक विपन्नावस्था त्या काळी अस्तीत्वात होती. उत्पादनाचे सर्व साधने उच्चवर्णीयांकडे असल्यामुळे एकूणच अस्पृश्य लोकांच्या वाटयाला आर्थिक गुलामगिरीचे जीवन आले होते.

सामाजिक जीवन :

तत्कालीन संशोधनपर ग्रंथ आणि समकालीन कवींचे काव्यग्रंथ हीच समाजाच्या इतिहासाची प्रमुख दोन साधने असतात. सहाजिकच १३ व्या शतकातील समाज इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी संतकवींच्या काव्याचा आधार घ्यावा लागतो. चोखोबांच्या काव्यावर ज्याप्रमाणे आर्थिक, धार्मिक जीवनाचा प्रभाव पडला होता. त्याचप्रमाणे समाज जीवनाचाही प्रभाव पडला असणार हे उघडच आहे. एकूणच साहित्य 'समाज जीवनाचा आरसा' असते. त्या काळातील समाज जीवनाचे साक्षेपी अभ्यासक म्हणून न्या. रानडे, इति. राजवाडे, डॉ. पेंडसे यांचा उल्लेख करावा लागतो. त्या काळातील सामाजिक प्रवृत्तीचे दोष दिग्दर्शन करतांना इतिहासाचार्य राजवाडे म्हणतात "यादवकालीन समाजात खरा धर्म बाजुस राहून कर्मकांडाचे अवास्तव स्तोमच माजले होते" समाजातील या गोष्टींना 'हेमाद्रीविरचित' 'चतुर्वर्गचिंतामणी' अशा ग्रंथांनी हातभारच लावला होता. त्या काळातील समाज जीवनाचे सांगोपांग वर्णन करतांना डॉ.मु.ग.पानसे म्हणतात "मनुष्याच्या गुणावरून त्याचा लहान मोठेपणा न ठरता तो जन्मलेल्या जातीवरून त्याचा सामाजिक उच्चनिचपणा ठरत होता" यावरून त्या काळात मोठ्या प्रमाणात शिवाशीव, अस्पृश्यता पाळल्या जात होती याची कल्पना येते. या संशोधनपर ग्रंथाचा आढावा घेतल्यानंतर तत्कालीन कवींच्या काव्यात आलेले समाज दर्शनही महत्त्वाचे ठरते. ज्ञानदेवाच्या काव्यात सामाजिक स्थिती, गावची रचना, व्यवहारातील नाणी, गरीब-श्रीमंत यांच्यातील फरक अशा अनेक गोष्टींचा उल्लेख येतो. नामदेवाच्या काव्यात व्रतवैकल्य, धर्मविषयक समजुती, समाजबांधवांचा कर्मठपणा, विधीचे स्तोम याचा उल्लेख येतो. चोखोबांच्या काव्यातून या यातिहीनतेचे दु:ख व्यक्त होते. ब्राम्हणांना लाभलेले मोठेपण जन्मजात होते. इतर जाती उपेक्षित होत्या. अशा उपेक्षित समाजात चोखोबांचा जन्म झाला होता.

चोखोबा चरित्रातील महत्त्वाच्या घटना :

संताचे लौकिक जीवन, त्यांचा पारमार्थिक प्रवास, काव्यरचना या घटनांचा परस्पर संबंध असतो. त्यामुळे संताच्या काव्य आणि कार्याचा परिचय करून घेण्याअगोदर चरित्राचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. संतचरित्राचा अभ्यास करतांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. एकतर त्या काळातील मूळ साधनयकृती उपलब्ध नसते. उत्तरकालीन प्रती मिळू शकतात पण त्यात आलेला प्रक्षिप्तपणा व भाषेचे झालेले आधुनिकीकरण हे दोष संभवतात. संत पारमार्थिक असल्यामुळे लौकिक जीवनाबद्दल त्यांच्या मनात अनास्था होती. त्याबद्दल ते काही बोलत नाही. संत ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकारामांनी आपल्या व्यक्तिगत जीवनाबद्दल आपल्या काव्यात काही प्रमाणात उद्‌गार काढलेले आहे. पण चोखोबांनी मात्र आपल्या व्यक्तिगत जीवनाबद्दल कधीही, काहीही सांगितलेले नाही. त्यामुळे चोखोबांच्या जीवनविषयक चरित्रात्मक घटना, प्रसंगाचा आढावा घेण्याकरिता त्यांचे आध्यात्मिक गुरू नामदेवरचित 'चोखामेळा चरित्र' चोखोबांच्या परिवारातील सदस्यांनी रचलेल्या काव्यातील उल्लेख, आधुनिक काळातील अभ्यासकांनी लिहिलेले चोखाचरित्र या साधनांद्वाराच त्यांच्या चरित्राचा आढावा घ्यावा लागतो.

चोखोबांच्या जन्मकाळासंबंधी निश्चित अशी माहिती उपलब्ध नाही. त्यांच्या जन्माबद्दल काही लोककवा, दंतकथा प्रचलित आहे. पण त्यातून जन्मतिथीच कोणताही पुरावा उपलब्ध होत नाही. पण त्यांच्या निर्याण तिथीचा उल्लेख शके १२६० नामदेवांनीच एका अभंगात केला आहे. या अभंगावरून चोखोबा हे ज्ञानदेव-नामदेवाचे समकालीन होते हे मान्य करावे लागते. त्या बरोबरच चोखोबा हे नामदेवाप्रमाणे दीर्घायुषी होते. नामदेवाचे त्यांना सतत

सहकार्य लाभले होते. असाच निष्कर्ष काढता येतो. संत चोखोबाच्या आरतीत त्यांच्या जन्मतिथीचा उल्लेख आला आहे, पण याला कोणताही वस्तुनिष्ठ पुरावा उपलब्ध नाही. एवढे मात्र निश्चित की, मीराबाई, निवृत्ती यांच्या पोटी त्यांचा जन्म झाला असे आज मानता येते. आधुनिक काळात १४ जानेवारी हा त्यांचा जन्मदिन मानला जातो. पण त्याला कसलाही आधार नाही.

चोखोबांची जन्मभूमी सुध्दा अशीच वादग्रस्त आहे. पंढरपूर, मेहुणपुरी, मंगळवेढे या तीन स्थानांचे उल्लेख त्यांच्या जन्मस्थानासंबंधी कुटुंबियांच्या अभंगातून येतात. महिपतीच्या मते पंढरपूर, वि.ल.भावे यांच्या मतानुसार मंगळवेढे तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते चोखोबा वैदर्भिय असावेत. पंढरपूराबद्दल प्रमाण माहिती कुठेही मिळत नाही. फक्त ऐकिव माहितीवरच भिस्त ठेवावी लागते. मेहुणपुरीचे उल्लेख काही ठिकाणी मिळतात. त्यावरून मेहुणपुरी हे चोखोबांचे जन्म गांव असावे असा एक विचार फार पुर्वी पासून अस्तित्वात आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. सुरडकर यांनीही या मताला दुजोरा दिलेला आहे. अभंगाच्या पुराव्यावरून मेहुणपुरी जवळ निर्मळा संगम आहे. सोलापूर गॅझेट, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ.सुरडकर यांच्या उल्लेखावरून मेहुण (जि.बुलढाणा) हेच त्यांचे जन्मगांव असावे असे दिसते. अशी माहिती 'संत चोखामेळा आणि परिवार : विवेचक अभ्यास' या संशोधनपर ग्रंथात 'डॉ.सौ.पद्मावती श्रोत्रिय' यांनी दिली आहे. या संशोधनपर ग्रंथावरून चोखोबांच्या जन्मस्थानासंबंधी विश्वसनीय अशी सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे मिळते.

लेखिकेने प्रत्यक्ष त्या गावाला भेट देऊन, ग्रामस्थांच्या मुलाखती घेऊन त्याचा सारांश खालील प्रमाणे दिलेला आहे. "आज मेहुणाराजा या नावाने ओळखले जाणारे गांव तालुका देऊळगाव राजा जि. बुलढाणा येथे मेहुणपुरी या नावाने शके १२६० पर्यंत परिचित होते. आज या गावात हयात असणारे जाधव कुटुंब चोखोबाविषयी परमादर बाळगून आहे. माहिती देणारे श्री राजे शिवदास जाधव हे क्षत्रियवंशी असून शिवरायाच्या मातोश्री जिजाई यांच्या माहेर घराण्याशी आपण संबंधित असल्याचे त्यांनी सांगितले. श्री संत चोखोबा यांच्या पित्याचे नाव श्री खंडुजी असून मातेचे नाव सौ. सावित्रीबाई असे होते. चोखोबाच्या बहिणीचे नाव निर्मला असून ती बंका मेळा यांना दिली होती. मेहुणाराजा गावाजवळून एक लहानशी उत्तरवाहिनी नदी वाहते तिचे नाव निर्मळा असेच आहे. विशेष म्हणजे याच निर्मळा नदीच्या अगदी तीरावर श्रीबंकामेळा यांच्या समाधीचे स्थान आहे. ही जल समाधी म्हटल्या जाते. हे स्थळ आज पूर्ण भग्नावस्थेत आहे.

मेहुणा गावाच्या दक्षिणेस तीन मजली प्रचंड वेस व प्रवेशव्दार आहे. या प्रवेशव्दारावर व्दारपाल म्हणून खंडोजी काम करीत होते, अशी माहिती तेथील गावकरी सांगतात. तेथे एक औदुंबराचा पुरातन वृक्ष आहे. तीच चोखोबांची जन्मभूमी म्हणून ओळखल्या जाते. पांडुरंगाच्या कृपेने चोखोबा व त्यानंतर निर्मळा हे दोघे मेहुणपुरीत जन्मले. त्यांचे बालपण मेहुणपुरीतच गुजरले. भूमी पावन झाली. पुढे निर्मळा बंकास दिली व बंकाची बहीण सोयरा चोखोबांना दिली. पुढे विदरच्या बादशहाचे फर्मान निघाले. 'इकडच्या कामासाठी माणसे मंगळवेढ्यास रवाना करावी' त्यावेळी खंडोजींना धनी श्री विश्वंभरराव जाधव यांनी सहपरिवार मंगळवेढ्यास पाठविले". वरील सर्व विवेचनावरून पुढील काही निष्कर्ष हाती लागतात. चोखोबांचा जन्म मेहुणाराजा या नावाने आज प्रचलित असणाऱ्या गावात झाला. त्यानंतर ते मंगळवेढ्यास स्थायिक झाले. पंढरपूर आणि मंगळवेढा ही गावे त्यांची कर्मभूमी झाली. बंका आणि सोयराबाई यांच्या अभंगातील उल्लेखावरून चोखोबांचे मेहुणपुरीला अधुन मधून जाणे-येणे सुरू होतेच. मेहुणपुरीशी त्यांचा संबंध शेवटपर्यंत कायम होता, हेच दिसून येते. यातील काही गोष्टी नष्ट झाल्या असल्या तरी बहुतेक पुराव्यावरून चोखोबांचे जन्मगांव हे मेहुणपुरी किंवा मेहुणाराजाच असावे, असे दिसते.

आज एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन देखील त्याच जिल्ह्यात होत असल्यामुळे हा उपक्रम अतिशय स्तुत्य आहे, औचित्याला धरून आहे असेच म्हणावे लागेल, या परिषदेमध्ये या विषयावर थोडीतरी चर्चा घडून यायला पाहीजे, अशी माझी मनस्वी अपेक्षा आहे. आज हा विषय एकुणच मराठी साहित्य विश्वात मागे पडलेला दिसतो. त्यामुळे चोखोबा सारख्या उपेक्षित समाजातील संतावर अन्याय होता कामा नये, कारण आज उपेक्षित, वंचित समाजासाठी जे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले तेच कार्य १३ व्या शतकात आपल्या समाज बांधवासाठी चोखोबांनी केलेले आहे. त्यामुळे चोखोबांच्या जन्मगावात त्यांचे स्मारक उभे रहायला पाहिजे. त्याकडे शासनाचे लक्ष वेधण्याचे काम अशा परिषदेच्या माध्यमातून व्हावे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही त्यांचा 'वैदर्भिय संत' असा उल्लेख केलेला होता. एवढेच नव्हे तर वारकरी संप्रदायाचे मुखपत्र 'पंढरी संदेश' च्या अंकात चोखोबाच्या जन्मस्थानाशी संबंधित अशाच प्रकारची माहिती एका लेखात काही दिवसापुर्वी प्रकाशित केलेली होती.

चोखोबांच्या अभंगातील आशयविश्व :

इतर वारकरी संप्रदायातील संताप्रमाणे चोखोबांनी देखील विविध विषयावर काव्यरचना केलेली आहे. नाम महात्म्य, विठ्ठल

महात्म्य, पंढरी वर्णन, भक्त वत्सलता, बालक्रीडा इत्यादी विषय चोखोबांच्या काव्यात आलेले आहे. सर्वच संतांची कविता आत्मनिष्ठ आहे. आपल्या मनाला साक्षी ठेऊन ते घटना, प्रसंगाचे वर्णन करतात. पण इतर संताच्या आत्मनिष्ठेत आणि चोखोबांच्या आत्मनिष्ठेत फरक जाणवतो. इतर संताच्या आत्मनिष्ठेत ईश्वर दर्शनाची तळमळ दिसून येते तर चोखोबांच्या आत्मनिष्ठेत ईश्वर दर्शनाच्या तळमळी सोबतच सामाजिक उपेक्षेतून निर्माण झालेल्या यातिहीनतेचे दु:खही त्यात आले आहे. मध्येच उफाळून आलेला सात्त्विक संतापही त्यात दिसतो.

सर्वच वारकरी संतांनी श्री विठ्ठलाच्या महिमा वर्णन केला आहे. चोखोबाही त्याला अपवाद नाही. पण चोखोबाचा अनुभव वेगळा होता. इतर संताप्रमाणे त्यांना मंदिरात जाऊन विठ्ठलाचे दर्शन घेता आले नाही. प्रत्यक्षात विठ्ठल दर्शनाचे भाग्य त्यांना लाभले नाही. 'पाहिवरून चोखा उभा महाव्दारी। तिनवां जोडुनी करी विटेवासी' आपली उपेक्षा होत असल्याची खंतही चोखोबांनी या ठिकाणी व्यक्त केली. विठ्ठलाप्रमाणे पंढरपूर महात्म्यही चोखोबांनी वर्णन केले आहे. येथेही त्यांचा वेगळा अनुभव दिसतो. अनेक तीर्थे केली पण मनाला समाधान कोठेच लाभले नाही. शेवटी ते समाधान त्यांना पंढरपूरलाच लाभले. 'बहुत हिंडलो देश देशांतर। परी मन नाही स्थिर झाले कोठे।।' ..... 'चोखा म्हणे पाहता भू-वैकुंठ। मनाचे हे काष्ट दुर झाले।।' आपल्या अनुभवाशी आणि कवितेशी चोखोबा अत्यंत प्रामाणिक आहे.

हीनजाती मध्ये जन्म लाभल्यामुळे समाजाकडून झालेली आपली उपेक्षा, धिक्कार, पराकोटीची अवहेलना, शेवटी मारपीट हे सर्व चोखोबांनी सहन केले, भोगले. या सर्वांचे त्यांनी कुठेही अडपडदा न ठेवता आपल्या अभंगातून सांगितले. चोखोबांची कविता अभ्यासतांना त्या व्यथा भळभळ वाहतांना दिसून येते. म्हणून चोखोबांची कविता ही लक्ष्मणपत्नी उर्मिलेच्या अश्रुंनी भिजलेली आहे असे म्हटल्या जाते. इतर संताच्या वाटयाला हे दु:ख आलेले नव्हते. चोखोबांनीच हे दु:ख पहिल्यांदा आपल्या अभंगाच्या माध्यमातून समाजापुढे ठेवले. जातीने महार असल्यामुळे आपल्याला मंदिरात जायला बंदी आहे. त्यामुळे महाव्दारातूनच भक्ती करावी लागत असे हे चोखोबांनी रोखठोक पणे सांगितले आहे. 'हीन याती माझी देवा। कैसी घडे तुझी सेवा।। मज दुर दुर हो म्हणती। तुज भेटू कवणया रीती।।' देवाची सेवा, लोकांचा स्पर्श, आणि विटाळाचे विदारक सत्य चोखोबांनी अनुभवलेले होते.

आपल्याला हीनजातीत जन्म का मिळाला याचे वर्णन करतांना चोखोबा म्हणतात, 'कृष्ण निंदा घडली। म्हणोनी महार जन्मप्राप्ती।।' आपल्या महार जातीचा उल्लेख चोखोबांनी या अभंगात स्पष्टपणे केलेला आहे. चोखोबा यातिहीन असल्याने विटाळ-विटाळ म्हणत उच्चवर्णीय त्यांना दुर लोटत होते. चोखोबा या ठिकाणी त्यांना सरळ सवाल करतात. 'पंचही भूतांचा एकचि विटाळ। अवघाचि मेळ जगी नांदे।।' जर शरीरालाच विटाळ असेल तर सर्वांचे शरीर त्याच पंचमहाभातूपासून बनलेले आहे. मग विटाळ हा सर्वांच्याच देहाला आहे?" मग मीच एकटा हीन नाही. विठ्ठल नाम शुध्द आहे. आणि मी त्या विठ्ठल नामाचा नित्य सोहळा करतो म्हणून मी शुध्द आहे. 'चोखा डोंगा परी भाव नव्हे डोंगा' असे त्यांनी सर्वांना ठणकाऊन सांगितले. पण त्यांचा हा युक्तिवाद उच्चवर्णीयांना पटला नाही. आणि एकदा विठ्ठलाच्या गळ्यातील हाराचे निमित्त करून बडव्यांनी चोखोबाला निर्दयपणे बडविले. त्यावेळी त्यांनी केलेला आर्त धावा ऐकून मन सुन्न होते. 'चांव घाली विठू आता चालू नको मंद' शिव्या तर नेहमीच्याच होत्या, पण आज प्रत्यक्षात घाव पडत होते. आपल्या सुटकेसाठी प्रत्यक्षात पांडुरंगालाच ते हाक मारीत होते. यातिहीनतेचे दु:ख हे चोखोबांच्या कवितेचे खास वैशिष्ट्य होते. कारण हे दु:ख इतर संतांच्या कवितेत दिसत नाही.

नाममहिमा, संतमहिमा हे विषय इतर संताप्रमाणे चोखोबांच्या काव्यात आलेले आहे. इतर विषयाप्रमाणे सद्गुरू महिमा ही त्यांनी वर्णन केला. नामदेव हे प्रत्यक्षात चोखोबांचे आध्यात्मिक गुरू होते. त्यामुळे सद्गुरू महिमा त्यांच्या कवितेत येणे अपरीहार्य होते. 'धन्य धन्य नामदेवा। केला उपकार जीवा' असा हा आपला सद्गुरू संत नामदेव चोखोबांना आपला प्राण वाटतात. कवीची भूमिका घेऊन या ठिकाणी चोखोबांनी काव्यनिर्मिती केली नाही. तर अंत:करणात दाटून आलेल्या भावनांचा अविष्कार म्हणजे त्यांची कविता होय. चोखोबांची बहुतांशी रचना ही स्फुट स्वरूपाची आहे. त्यांचे काव्य प्रदीर्घ, आख्यानात्मक दिसत नाही. भाषेची सुबोधता, सरलता, आर्तता त्यांच्या काव्यात दिसते. त्यांच्या काव्यात लयबध्दता आढळते. चोखोबांच्या एकुणच रचनेवर नामदेवांचा प्रभाव जाणवतो. 'जोहार' रचना ही नव्यानेच आलेली दिसते. ही सर्व चोखोबांच्या काव्याची गुण वैशिष्ट्ये आहे.

सारांश :

महाराष्ट्रातल्या भूमीच्या महान संत परंपरेत असीम त्याग, करूणा, भक्तीने उठून दिसणारे नाव म्हणजे संत चोखामेळा. उपेक्षित, अस्पृश्य समाजातील असलेल्या संत चोखामेळा यांचा अभ्यास आजपर्यंत सर्वश्री वि.ल.भावे, ल.रा.पांगारकर, स.भा.कदम, व.रा.धार्गे इत्यादी अनेक अभ्यासकांनी केला. पण त्यांचा अभ्यास परंपरा मान्य साधनावरच आधारित होता. त्यामुळे ते पंढरपूर, मंगळवेढा

या परिसरातीलच असावे अशीच मांडणी करण्यात आली. पण स्वत: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी, डॉ. सुरडकर व अलिकडच्या काळात डॉ. प्रभावती श्रोत्रिय यांच्या संशोधन पर लेखन व वारकरी संप्रदायाच्या मुखपत्रात आलेले उल्लेख त्याआधारे संत चोखामेळा हे विदर्भ भूमीतीलच होते. ते उपेक्षित समाजातील असले तरी त्यांच्या अभंगातील बोल सडेतोड व स्पष्ट होते. त्यांच्या संपूर्ण अभंगवाणीला भक्तिरस व्यापून असला तरी करूण व वत्सल रसाचे दर्शनही घडते. भाषेला अलंकाराचा कुठेही सोस दिसत नाही.

साधन सूची :

१. संपा. इनामदार हेमंत, नासिराबादकर, महाल्दाराच्या पायरीशी, हेमंत प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, १९९०.

२. फडके मालचंद्र, दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती.१९७७.

३. डॉ. श्रोत्रिय प्रभावती, संत चोखामेळा आणि परिवार : विवेक अभ्यास, गोकुळ मासिक प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९७.

❑❑❑

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक सुधारणाविषयक कार्य **प्रा. नीता पाठक**	५२-५४
१५	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टीकोन **गजानन बा. काळे**	५५-५७
१६	राष्ट्रसंतांचे धर्मचिंतन **प्रा. डॉ. शरद देवराव उमाटे**	५८-६३
१७	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)**	६४-६६
१८	राष्ट्रविकासात राष्ट्रसंतांचे ऐतिहासिक योगदान **प्रा. डॉ. राजेन्द्र विठ्ठलराव घोनमोडे**	६७-७०
१९	मणिक बंडूजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज: एक जीवनप्रवास **मधुरी ऋषिकेश मोरे**	७१-७४
२०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्रीविषयक विचार **प्रा. डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे**	७५-७८
२१	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री विषयक विचार **प्रा. डॉ. संतोष गोपालकृष्ण कुलकर्णी**	७९-८२
२२	राष्ट्रसंतांची भजनावली सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा **डॉ. सरिता उदापुरकर**	८३-८७
२३	राष्ट्रसंतांची ईश्वर संकल्पना **डॉ. गजानन मुंधे**	८८-९०
२४	राष्ट्रसंतांची भजनावली - एक सामाजिक वारसा **प्रा. स्मिता देवर**	९१-९५
२५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या काव्यातील विषमता निर्मूलक तत्वज्ञान **प्रा. स्वप्नील राजेश इंगोले**	९६-९९
२६	राष्ट्रसंताचे युवकांना आवाहन **प्रा. दीपक महाजन**	१००-१०४

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२६. राष्ट्रसंताचे युवकांना आवाहन

प्रा. दीपक महाजन
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

महाराष्ट्राला संताची भूमी म्हणून ओळखल्या जाते. संत ज्ञानेश्वर, चक्रधरापासून ते आधुनिक काळातील गाडगे महाराज, तुकडोजी महाराज व आजही संताची श्रेष्ठ परंपरा महाराष्ट्रात कायम आहे. या संताच्या तपस्वी, तेजस्वी, ओजस्वी व सात्त्विक विचारांचा वसा महाराष्ट्राला लाभला आहे. या सर्वच संतानी आपल्या विचार व साहित्याच्या माध्यमातून राष्ट्रातील युवकांना जागृत करण्याचे कार्य केले. युवक हा समाजाचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. राष्ट्रनिर्माणाच्या प्रक्रियेत त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. स्वामी विवेकानंदानी देखील 'युवक कसा असावा' या बदल आपल्या आदर्श कल्पना मांडल्या आहेत. युवकांनी आपले जीवन देश कार्यासाठी अर्पण करावे, नीतीमान व बुध्दिमान व्हावे, व्यसनांच्या आहारी जाऊ नये, अनिष्ट प्रथा–परंपराचा त्याग करावा, सतत उद्योगशील असावे, आळस करू नये असा आग्रह या सर्वच महापुरूषांनी आपल्या साहित्यातून, विचारातून व्यक्त केला. राष्ट्रसंतांनी देखील युवकांना अशाच प्रकारचे आवाहन आपल्या 'ग्रामगीता' ग्रंथातून केले आहे. राष्ट्रसंताचा हा ग्रंथ केवळ आध्यात्मिकच नाही तर सर्वव्यापी व सर्वस्पर्शी असाच आहे. विषयाची विविधता हे त्या ग्रंथाचे महत्त्व अनन्य साधारण असेच आहे. आजही शासनाला ग्रामविकासाच्या काही योजना आखायच्या असेल तर राष्ट्रसंताच्या या ग्रंथाची मदत घेतल्याशिवाय पर्याय नाही. म्हणून ग्रामजीवनात या ग्रंथाचे असणारे महत्त्व अधोरेखांकित करण्यासारखे आहे. युवकांकरिता राष्ट्रसंतानी आपल्या ग्रंथात, अभंगात आदर्शमूल्य प्रतिपादन केली आहे. या ठिकाणी त्याचा विस्ताराने आढावा घेता येईल.

माणूस द्या, मज माणूस द्या

असे आवाहन राष्ट्रसंतांनी युवकांना केले आहे. सतत माणसांच्या गर्दीत राहून सुध्दा राष्ट्रसंत या ठिकाणी तुम्ही मला माणूस द्या असे आवाहन करतात. माणसांच्या गर्दीत त्यांना एकही माणूस दिसत नाही. याचे आपल्याला नवल वाटते. त्यांना जनजीवनात वावरणारी ही सर्व माणसे कोल्ह्या–मेंढ्यासारखी, बकऱ्यासारखी दिसतात. राष्ट्रसंताच्या दृष्टिने ती खरी माणसे नव्हेत. म्हणून त्यांना 'माणूस द्या, मज माणूस द्या!' अशी भीक मागावी लागली. यासंदर्भात आपल्याला विठ्ठल वाघ, बहिणाबाई चौधरी यांच्या कविताची आठवण होते. माणूस कसा माणुसकीला पारखा होत चाललेला आहे याची खंत या कवींनी आपल्या कवितेत व्यक्त केली आहे. राष्ट्रसंतानी देखील, हिच व्यथा होती. त्यांना निव्वळ हाडामासाचा माणसा सारखा दिसणारा माणूस नको होता. तर सेवाभावी, परिश्रम करणारा, भूतदया असणारा, चारित्र्य संपन्न असा माणूस हवा होता. "म्हणा मी 'मानव' निर्भय म्हणा" या अभंगातून त्यांनी माणूस बनविणारी मूल्ये प्रतिपादन केलेली आहे. त्यांचा मानवधर्म हा प्रत्यक्ष विचारात आणि

आधारात होता. दीन–दुबळ्यांची सेवा करणे, त्यांची उन्नती साधणे हा त्यांचा मानवधर्म होता. तुकारामांनी देखील आपल्या अभंगातून याच मानवधर्माची प्रतिष्ठापणा केली आहे.

आधुनिक काळात प्रचंड प्रमाणात वैज्ञानिक प्रगती झाली आहे. विज्ञानामुळे जग जवळ आले. पण माणूस मात्र माणसापासून दुरावत चालला हेही नाकारता येत नाही. आज मानवाने आकाशात पक्षासारखी उंच भरारी घेतली आहे. समुद्रात मासोळीप्रमाणे जलविहार करतांना दिसतो. मात्र जमिनीवरून चालतांना तो माणसासारखा चालू शकत नाही. हीच आजच्या सामाजिक जीवनाची खरी शोकांतिका आहे. म्हणून राष्ट्रसंत युवकांना संघटीत व्हायला सांगतात. खंबीरपणेच या सर्व गोष्टीचा मुकाबला करायला सांगतात. पर्यायाने त्यांना माणूस बनायला सांगतात. राष्ट्रसंत म्हणतात "युवापिढी आपले कर्तव्य विसरून जाते. सत्य स्वीकरण्याचे साहस तिच्यात नाही. अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची क्षमता तिच्यात दिसत नाही. नीतिनियमाकडे युवापिढीचे दुर्लक्ष होत आहे. तरूण मुले फॅशनच्या नावाखाली अनेक व्यसनांच्या आहारी जातात. त्यांच्यात शिस्त, संयम याचा अभाव दिसतो." म्हणून राष्ट्रसंत युवकांना आवाहन करतांना म्हणतात. "तुम्ही नव्या युगाचे बमदार शिपाई आहात. तुमच्या मनगटात ताकद आहे. मनांत जोश आहे, तुम्ही राष्ट्राचे आधार स्तंभ आहात. राष्ट्राला तुमचा आधार हवा आहे. परंतु त्यासाठी आधी माणूस बना. मित्रहो! माणूस बना!" अशी हाक ते देतात.

विचारवंत व्हा! तरूणांनो! विचारवंत व्हा !

जीवनामध्ये कोणतेही कार्य करतांना किंवा निर्णय घेतांना प्रत्येकाला सारासार विचार करण्याची गरज आहे. सदसद्विवेक बुध्दीच्या बळावर प्रत्येक गोष्ट तपासून घेतली पाहीजे. व नंतरच तिचा जीवनात स्वीकार केला पाहीजे. अन्यथा त्याचे वाईट परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. माझ्या मते माणसात आणि जनावरात महत्त्वाचा फरक जर कोणता असेल तर मनुष्याला इतर प्राण्यांपेक्षा विचार करण्याची क्षमता अधिक लाभलेली आहे. असे असून देखील मानव विचाराच्या अभावामुळे जनावरा पेक्षाही हीन वागतांना दिसतो. आधुनिक काळात कवयित्री बहिणाबाईंनी 'माणूस' या कवितेत अशाच प्रकारचा आशय व्यक्त केला. "मानसा मानसा, तुझी नियत बेकार" आज माणूस स्वार्थापोटी लोभाचे सांजर बनत चालला आहे. अशी आज माणसाची झालेली अवस्था पाहून राष्ट्रसंत व्याकुळ होतात आणि विचारतात "मानव मानवासाठी कष्टतो। दुसऱ्याच्या सुखी सुखावे श्रेष्ठतो, परि मानवास मानव संहारतो । अधर्म याहूनि कोणता ?" अधर्माचे मूळ अविचारातच असते असे राष्ट्रसंत म्हणतात. मानवाने आपल्या विचारशक्तीचा उचित वापर करायला पाहीजे. अविचारामुळे माणूस अंधश्रध्देच्या आहारी जातो. म्हणून चांगले विचार मनांत ठेवले पाहिजे.त्याचे फळही चांगले मिळते. अविचारामुळे आळस वाढत जातो. पण श्रम न करता मला सर्वच काही मिळाले पाहीजे अशी भावना आज वाढीस लागली आहे. पण अभ्यास केल्याशिवाय पास होता येईल का? म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात "आधी कष्ट मग फळ । नाही कष्टचि ते निर्फळ" पण कष्ट देखील विचार पूर्वकच करायला पाहीजे, नाही तर त्याचे मोल मिळत नाही. संसार हा प्रत्येकालाच असतो. मात्र जे विचारपूर्वक संसार करतात तेच सुखी समाधानी असतात. अविचाराने सुखी संसार करता येत नाही. म्हणून राष्ट्रसंतानी युवकांना 'विचारवंत' होण्याचा संदेश दिला आहे.

यासंदर्भात राष्ट्रसंत युवकांना आवाहन करतांना सांगतात की, "मित्रहो! आपण पहा!

जगातील सर्वच मोठी माणसे विचारवंत होती. सॉक्रेटीस, ॲरीस्टॉटल, प्लेटो, गौतम बुध्द, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद, साने गुरूजी या सर्वच व्यक्ती विचारवंत होत्या. त्यांच्या चिंतनातून विचार प्रक्रिया सुरू झाली होती. त्या विचारातूनच प्रत्यक्षात त्यांची कृती घडत गेली" आधी विचार मग आचार हेच त्यांच्या जीवनाचे सूत्र होते. म्हणून युवकांनी विचारवंत असायला पाहीजे असे ते आग्रहाने सांगतात.

ए इन्सान हो बलवान

राष्ट्रसंत स्वतः व्यायाम करायचे. व्यायामाचे महत्त्व त्यांनी ओळखलेले होते. ते व्यायाम प्रेमी होते. म्हणून व्यायाम करून शरीर बलदंड बनवावे असा त्यांनी युवकांना उपदेश केला. 'शरीर धड तर मन धड' या म्हणीप्रमाणे शरीराचा मनाशी संबंध असतो. समर्थांनी सुध्दा 'मन करा रे प्रसन्न सर्व सिध्दीचे कारण' असे सांगितले आहे. शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्य जर लाभले तर कोणतेही कार्य करतांना अडचण जात नाही. दुर्बल युवकांबद्दल राष्ट्रसंत म्हणतात. "किती हीन दुर्बल तरूण हे, शिकले जरी शाळेतही । व्यायाम–मंदिर स्थापण्या, कर सामुदायिक प्रार्थना." प्रत्येक व्यक्तीला आपले शरीर बलवान करण्याचा अधिकार आहे. शरीर बलवान नसेल तर जीवनाचा आनंद घेता येणार नाही. दुर्बल व्क्तीचे जीवन हे निराशा आणि चिंता यांनी ग्रासलेले असते. अशा व्यक्तीबद्दल राष्ट्रसंत म्हणतात "अशा दुर्बल व्यक्तीची गणना ही मनुष्यात करायला नको, कारण अशा लोकांच्या खोगीर भरतीमुळेच राष्ट्राचा सत्त्यानाश होत आला आहे. दुबळेपण म्हणजे संकटांना आव्हान, शत्रुना निमंत्रण हा इतिहासाचा सिध्दांत आहे." आपले शरीर बलवान करण्यासाठी समर्थ रामदास, विवेकानंद, शिवाजी महाराज, लोकमान्य टिळक नियमित व्यायाम करायचे. भोगी व रोगी राष्ट्र निर्माण होता कामा नये, यासाठीच राष्ट्रसंत बलसंपन्नतेची आवश्यकता प्रतिपादन करतात. महात्मा गांधी प्रमाणे राष्ट्रसंतांनी देखील ब्रम्हचर्याचे महत्त्व प्रतिपादन केले. "नैष्ठिक ब्रम्हचर्य पाळा । परंतु अधःपात टाळा' ब्रम्हचर्याकडे दुर्लक्ष केल्यास समाजात अनाचार निर्माण होईल, असे राष्ट्रसंत सांगतात.

राष्ट्रसंत व्यायामाचे महत्त्व पटवून देतांना युवकांना सांगतात की, "माझ्या तरूण मित्रांनो! तुम्ही आता तरी व्यायामाकडे वळा. आपल्या आवडीनुसार व्यायाम करा. कुस्ती खेळा, मलखांब करा, दंडबैठका मारा, सूर्यनमस्कार घाला, आपल्या आवडीचे मैदानी खेळ खेळा, त्यामुळे तुमचे दंड बलवान होतील. व्यायाम नित्यनेमाने सुरू ठेवा. व्यायाम ही एक साधना आहे. त्याव्दाराच तुम्हाला जीवनात आनंदाची प्राप्ती करून घेता येईल." जीवन जगत असतांना पदोपदी तुम्हच्या वाटेत अनेक संकटे येतात. त्या संकटाचे निवारण करण्यासाठीच राष्ट्रसंत व्यायामाचे महत्त्व प्रतिपादन करतात.

उद्योगी तरूण वीर

आज सामाजिक जीवन अत्यंत सुस्त बनलेले आहे. समाजात आळस वाढलेला आहे. त्यासाठी राष्ट्रसंत सतत कार्यमग्न राहायला सांगतात. 'मग करू, उद्या करू, नंतर करू' अशा विचारामधून जीवनात प्रगती होत नसते. म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात "कल भी होगा तो फिर ना कही । जाता समय फिर न आता जरा" जीवनात वेळ कधी कुणासाठी थांबत नसते. त्यासाठी वेळेचे महत्त्व जाणून सतत प्रयत्नशील असायला पाहीजे. इंग्रजी मध्ये पण 'Time is money' असे वेळेचे महत्त्व सांगितले आहे. 'प्रयत्नांती परमेश्वर' हे वाक्य आपण नेहमी ऐकतो. प्रयत्न आणि आळस

या दोन परस्पर विरोधी गोष्टी आहे. परंतु आजच्या युवकांची अवस्था अत्यंत वाईट आहे. तो आळशी बनत चाललेला आहे. आळसामुळे त्याचे एकट्याचेच नव्हे तर संपुर्ण समाजाचे आणि राष्ट्राचे नुकसान होत असते. आळशी माणसाचे भाग्यही झोपलेले असते. राष्ट्रसंत देखील 'माणूस बसता, भाग्य झोपते' असे सांगतात. आळशी व्यक्तीची देवाला सुध्दा कधी दया येत नाही. आळशी व्यक्ती आपले सोन्यासारखे आयुष्य मातीमोल करून टाकतो. रिकाम्या मनात सैतानी विचार असतात. त्यातून कोणते वाईट कर्म घडतील याची शास्वती नसते. यासाठीच आळस झटकून कामाला लागले पाहीजे, असे मत अनेक विचारवंतांनी व्यक्त केले. यशाच्या शिखरावर पोहचलेल्या नामवंत व्यक्तीला सुध्दा प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावी लागली. कारण त्या शिवाय प्रगती शक्य नसते.

मराठीतील सुप्रसिध्द साहित्यिक पु.ल. देशपांडे विद्यार्थ्यांसमोर भाषण देतांना म्हणतात "विद्यार्थ्यांनी असंतुष्टच असायला हवे" त्यांचा हा संदेश फार महत्त्वपूर्ण आहे. कारण असंतुष्ट असण्यामुळेच प्रगती होत असते. राष्ट्रसंत देखील अशाच प्रकारचा संदेश युवकांना देतात. "भारताचा पोर तू, तेजाची कोर तू, चाल पुढे सेवका । मोह सोडूनी." आज भारतात युवकांची संख्या प्रचंड आहे. राष्ट्रसंताच्या हा संदेश जर प्रत्येक युवकाने आत्मसात केला तर जागाच्या पाठीवर भारत 'महासत्ता' झाल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून सतत उद्योगी राहण्याचे आवाहन राष्ट्रसंत करतात.

व्यसने सगळी सोडूनी द्याना

भारतात आधुनिक काळात युवकांमध्ये व्यसनाधिनतेचे प्रमाण सतत वाढत आहे. व्यसनामुळे युवा पिढीचे आयुष्य वाया जात आहे. व्यसन आणि त्याचे दुरगामी परिणाम माहीत असतांना देखील युवक त्यापासून परावृत्त न होता त्याच्या आहारी जात आहे. आजचा युवक हा देशाचे भविष्य आहे. पण असा युवक राष्ट्र कसे सांभाळणार? असा प्रश्न आज आपल्यासमोर उभा आहे. व्यसनाधिनते बाबत राष्ट्रसंत सांगतात, "व्यसनी जगाच्या भोवती, अपकीर्तीला राहू नको. गांजा, चरस आणि मद्यही, कधीही निशा घेऊ नको." व्यसन हे एक विनाशकारी वादळ आहे. मद्यपानामुळे अनेक कुटुंब उध्वस्त होत आहे. अनेकांचे संसार उघड्यावर पडलेले आहे. सिनेमा पाहण्याचे आजच्या युवकांमध्ये फार मोठे आकर्षण वाढलेले आहे. अनेक युवक–युवती कॉलेजला चाटा मारून सिनेमा बघायला जातात. प्रत्यक्ष जीवनात तसेच वागण्याचा प्रयत्न करतात. "तेरी प्यारी प्यारी सुरतको । किसीकी नजर ना लगे" अशा प्रकारच्या गाण्यांत तल्लीन होतात. याचे राष्ट्रसंताना आश्चर्य वाटले आणि त्या गाण्याच्या चालीवर त्यांनी भजन तयार केले. "मेरे प्यारे सुंदर भारत पर । दुष्मन की नजर ना लगे" राष्ट्रसंताना युवकांकडून अशा विचाराची अपेक्षा होती.

समाज जीवनातील व्यसनांचे वाढते प्रस्थ पाहून, आजुबाजूचे दुषित वातावरण पाहून राष्ट्रसंताना फार दु:ख वाटत होते. हे वातावरण दूर करून, मंगलमय वातावरणाच्या निर्मितीकरिता राष्ट्रसंत युवकांना आवाहन करतात. "माझ्या तरूण मित्रांनो! तुम्ही या राष्ट्राचे आधारस्तंभ असल्याने तुमच्यावरच देशाची सारी मिस्त आहे. तुम्ही दुर्गुणी बनू नये, व्यसनांच्या आहारी जाऊन स्वत:चे व समाजाचे नुकसान करू नये असे राष्ट्रसंताना सारखे वाटत होते" शेवटी व्यसनापासून दूरच असायला पाहीजे, कारण व्यसन हे कोणतेही असो शेवटी ते व्यक्तीचे आयुष्य संपवून टाकते म्हणून प्रत्येक युवकाने व्यसनमुक्तीचा संकल्प करायला पाहीजे.

सारांश

महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात तुकडोजी महाराजांच्या भजन–भाषणांनी प्रेरित न झालेला युवक दिसणे ही अशक्य गोष्ट आहे. त्यांच्या प्रभावी वाणीचे पडसाद भारताच्या संपूर्ण कानाकोपऱ्यात उमटलेले होते. राष्ट्रसंतानी युवकांमध्ये राष्ट्रीय चेतना जागविण्याचे महान असे कार्य केले होते. युवा शक्तीचे महत्त्व ओळखून राष्ट्रसंतानी आदर्श मूल्य त्यांच्यापुढे ठेवलेली आहे. युवाशक्तीचा विधायक कार्यासाठी जर वापर केला तर राष्ट्रोध्दार झाल्याशिवाय राहणार नाही याची जाणीव राष्ट्रसंताना होती. युवकाकरिता राष्ट्रसंतानी आपल्या ग्रामगीतेमध्ये एक आदर्श आचारसंहिताच सांगितली आहे. राष्ट्रसंतानी दिलेली आदर्श मूल्ये प्रत्येक युवकांनी आत्मसात केली तर भारतात स्वर्गासारखे युग निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही.

साधन सूची

1. डॉ. घोडे राम, तरूणांचे तुकडोजी, राजीव प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, 1985.
2. संपा. सावरकर सुदाम, प्रकाशक श्री गुरूदेव ग्रामगीता प्रतिष्ठान, गुरूकुंज आश्रम, आठवी आवृत्ती, 1986.
3. संपा. मोहोड बाबा, राष्ट्रसंताची प्रवचने, श्री गुरूदेव प्रकाशन, गुरूकुंज आश्रम, प्रथमावृत्ती, 1965.

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue
February- 2020
(Vol- 4

Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne
Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's

SAHAKAR MAHARSHI LATE BHASKARRAO SHINGE ARTS COLLEGE,

KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

Organizes

One Day Inter Disciplinary National Conference on

HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

13) THE IMPACT OF CULTURE ON LANGUAGE
Dr. Rajesh G. Olambe, Dist. Akola ||54

14) Subaltern Consciousness in Manju Kapoor's Novels
Pundlik Nalinde, Dist. Budana ||56

15) VOICES OF THE SUBALTERS IN INDIAN NOVELS
Prof. P. V. Bathe, Dist. Akola ||58

16) IMPACT OF ENGLISH LAUNGAUGE IN INDIAN CULTURE
Dr. Korde Rajabhau Chhagnrao, Dist. Beed ||62

17) ANALYSIS OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION SYSTEM IN FAMILY DISPUTES IN ...
Prof. Sanjay Jayram Aher, Sangli ||65

18) CONTEMPORARY HEALTH PROBLEM
Dr. Savita M. Kene, Amaravati ||70

19) The Significant Influence of 'Persian' on Subcontinent Languages [An ...
Prof. Sayyad Sajjad Sayyad Mushtaque, Yeoda ||73

20) EFFECT OF MUSIC THERAPY ON MENTAL HEALTH OF WORKING WOMEN
Shweta R. Kalyankar ||84

21) Knowledge Management System in Academic Libraries
Santosh Pralhad Waghade, Akola ||86

22) अभंगवाणी प्रविष्ट वृक्षवल्ली
प्रा. अलका पोकळे, खामगांव ||90

23) मानवी जीवनात संगीताची भूमिका
प्रा. अरूणा हरले, वर्धा ||92

24) ग्रामीण आणि शहरी ग्राहकांच्या मूलभूत व चैनीच्या वस्तू खरेदीची प्राथमिक खरेदी ...
Mr. Chandrakant B. Dhumale, Akola ||94

25) श्रीगोविंदप्रभु चरित्रातील मानवतावादी दृष्टीकोन
डॉ. माधुरी मनोहरराव घाटोळ, जि. अकोला ||100

26) धर्म सुधारक ग्रंथावलीतील महात्मा फुले यांची भूमिका
डॉ. प्रियराज मोहनकर, वर्धा ||102

www.vidyawarta.com/us - http://www.printingarea.blogspot.com

23

मानवी जीवनात संगीताची भूमिका

प्रा. अरुणा हरले
संगीत विभाग प्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक,
यशवंत महाविद्यालय वर्धा

सारांश :

आधुनिक काळात मानव हा अनेक व्याधींनी ग्रस्त झालेला आहे. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, भौगोलिक, राजकीय परिस्थितीच्या ओझ्याखाली मानव दबलेला आहे. अशा विकट अवस्थेत स्वतःला त्यातून सावरण्यासाठी संगीत हेच एक प्रभावी माध्यम आहे. संगीतात ती किमया आहे की मानवी जीवन सहजपणे सफल करू शकते. मानवी मनाला बळकटी मिळू शकते. जीवन म्हणजे चैतन्य, संगीत ही एक कला असून चैतन्यरूपी कला ज्याला साधली तो भवसागररूपी संसार यशस्वीतेच्या तरून जातो. संगीत हे अथांग सागरासमान आहे. म्हणून संगीत हे कणाकणात व्यापलेले आहे आणि ते मानवी जीवनातही तेवढेच व्यापक आहे. जिथे जीवन तिथे संगीत ही केवळ कवीची कल्पना नसून ते एक शाश्वत सत्य आहे. संगीताशिवाय जीवन ही शक्यताच नाही कारण मानव जन्मास येतो तेव्हाच तो सूर घेवून येतो म्हणजेच आपल्या वाणीमध्ये सहजसुलभ स्वर आहे, आपल्या हृदयाच्या ठोक्यामधून लयीचा प्रत्यय येतो. नकळत आपल्याबरोबर जन्माला आलेले स्वर व लय हेच तर संगीत आहे. संगीताचा आधारच स्वर, ताल व लय आहे आणि ह्याने मानवी जीवन व्यापून टाकले आहे. मनुष्याचा श्वासोच्छवास हा नादचा आधार असून तोच मानवी जीवनाच्या चैतन्याचे प्रतीक आहे, त्याच्या उत्स्फूर्त होणाऱ्या हालचालीतून नर्तनाच्या पदन्यासाची चाहूल लागते.

गीतम् वाद्यम् तथा नृत्यम् त्रयम् संगीतमुच्यते। अशी सर्वसमावेशक संगीताची व्याख्या शास्त्रात केली आहे. मानव आणि संगीत किंवा जीवन आणि संगीत हा दोहोंनाही वेगळे काढताच येत नाही. शरीरिक व मानसिक स्वास्थ्य टिकवून ठेवण्याचे कार्य संगीत करते एवढी जादू या संगीतात आहे आणि म्हणूनच ६४ कलेतील कलेमध्ये संगीतकला ही सर्वश्रेष्ठ कला गणली जाते. आधुनिक काळात कुटुंबाचा कार्यक्रम संगीताशिवाय नसतो. एवढे महत्व संगीताने आहे. त्याचबरोबर लोकमध्ये संगीताबद्दल आस्था, आदर आणि आकर्षण निर्माण झाले आहे. मानवी जीवन सुखी, समाधानी, सुसंस्कारी आणि सुनियंत्रित बनविण्यासाठी संगीत हे उपयुक्त साधन आहे आणि म्हणूनच भारतीय संगीताला उच्च दर्जाचे संगीत म्हणून मानतात आहे.

प्रस्तावना :

संगीत ही आविष्कृत करण्याची कला आहे संगीत म्हणजे काय? असे विचारल्यास निश्चित गायन, वादन आणि नृत्य या तिन्हीचा समावेश त्यामध्ये असेल ते संगीत अशी शास्त्रातील परिभाषा असतेच परंतु सामान्यपणे शब्द, सूर, ताल यांचा जेव्हा सुरेख मिलाप होतो तेव्हा ती आपल्याला आकर्षणारी कलाकृती म्हणजे संगीत जी मनाला आनंदून टाकते असे म्हणता येईल. संगीत हे अनादी काळापासून जनमानसाच्या जीवनाच्या आत्मिक उल्हास आणि सुखानुभूतिच्या लक्षित अभिव्यक्तिचे माधुर्यपुर्ण असे माध्यम राहिलेले आहे. संगीत मानवी समाजाच्या कलात्मक कलाकृतीचे आणि सांस्कृतिक, सांस्कृतिक परंपरेचे मूर्तीमंत प्रतिक आहे. हृदयाची धडधड हा ईश्वरनिर्मित ताल असून तो वाजण्याचा थांबला की जीवनाची समाप्ती होते. जीवन म्हणजे चैतन्य तिथे चैतन्य तिथे संगीत हे तर निसर्गनियमच !

सृजनशीलता ही माणसाची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. संगीताच्या दुनियेतही ही सृजनशीलता पदोपदी प्रत्ययाला येते. मानवाला सौंदर्यदृष्टीचेही वरदान लाभलेले आहे. जीवनातील ताणतणाव हलके करण्याचे सामर्थ्य संगीतामध्येच आहे, याची जाणीव मनुष्याला पुरेपूर पटलेली आहे, अशातूनच गायन, वादन आणि नृत्य अशा संगीतातील कोणताही प्रकार असो तो मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक बनलेला आहे.

जीवनात वाढावा प्रवेश

आपले जीवनाचे व्यवहार चालवत असतो.

२. आपले मानसिक विकास घडवण्यासाठी संगीत एक प्रभावी साधन ठरले आणि आपण पुढे मानसोपचार एक दैवीय कृपा सिध्द झाला.

३. जीवन समतोलासाठी परिपक्वते भावना व्यक्त करण्यासाठी संगीताचा खरा परिचय झाला. संगीत हे केवळ कला, अभिव्यक्ती आणि अभिनयपूर्ण असून मानव आणि संगीत म्हणजे मनुष्याने जसे हे होणे असे. तेज, वायू, आकाश या पंचमहाभूतांच्या पूर्ण अवस्थेत असलेले आणि विश्वगीतीत स्वरांनुसार संगीताचे प्रत्यय हा संदेश देत असतो यासाठी दैवाने आणि मानवाने जोडले हे संगीताने साधलेले आहे.

कर्णाचे महत्व

संगीताचा अमृत वर्षाव हा आनंदाचा आणि आरोग्य आहे. यात संगीताचा विस्तार फार व्यापक झालेला दिसून येतो अन्न, वस्त्र आणि घरबांधा प्रमाणेच संगीत ही सुद्धा मानवाची मूलभूत गरज झाली आहे.

Music is the fourth great material want of our natures - first food, then raiment, then shelter, then music- **Bovee**

संगीत हे मानवापुरतेच सिमीत नसून ते संपूर्ण सृष्टीमध्ये आणि निसर्गाच्या कणाकणामध्ये संगीत सामावलेले आपणास जाणवते. कल--काल निनाद म्हणजे आपल्या जीवनात संगीत म्हणजे कंठातून उत्पन्न होणारे सुराचे प्रकटीकरण म्हणजे गायन, वाद्यातून स्वरातून उत्पन्न होणारे स्वरांचे शाब्दीकरण म्हणजे वादन आणि भावपूर्ण, पदन्यास आणि हस्तमुद्रांनी व्यक्तीमध्ये होणारे शाब्दीकरण म्हणजे नृत्य. पंचेन्द्रियातीत वातावरणामध्ये संगीत हे परमात्म्याच्या अंशाप्रमाणे व्याप्त आहे. एवढेच की काही सूक्ष्मिकरणी अव्यक्त मौन तर काही ठिकाणी प्रत्यक्ष व्यक्त स्वरूपात आहे. संगीतप्रेमात खालीलप्रकारे महत्त्व सांगितले आहे.

हर केंटे पुण ध्यान, केंटि गुण स्रोत ।
सेत केंटि गुण जप, जप केंटि गुण ज्ञान ।।

संगीत, ज्ञान, योग, सहज आणि जप यांमध्ये जन्मजात सहज आहे जगीत वातावरणे पूरक, यासाठीच हे मानवनवाचा मानसशास्त्र अभ्यास होत. त्यामुळे संगीतच मानसिकतेने प्रेम स्वीकार होते.

शारिरिक स्वास्थ्यासाठी संगीत

संगीत मुळे स्वास्थ्य संबंधाची अनेकांची नवरे लक्षात घेतली घेण्या आलेल्या होते की आपल्यातल्या मानसातून स्वतःचेच स्वतःला मधुर गुणकारीतून, बरदर्शीतातून ते बालक निर्माण होते आणि संगीत स्वास्थ्य साधक प्रदान करते यामुळे जीवनाची सुरक्षित बरदर्शीतले होते तसेच जीवनाचा शेवट सुद्धा दर्द वाय मरण हे स्वरांना विशिष्ट प्रकाराच्या संगीतमय होते स्वास्थ्यक जाते-- हृत्यु या दैवीय्य केली संगीत आपली भूमिका शोकदायी पण गहीर असते.

मन परिवर्तनासाठी संगीत

प्रयोग जोडलेल्या खेळले वेगवेगळ्या संगीतामध्ये असते दिसते की, मानवाच्या वैचारिकतेत मूलभूत सकारात्मक भूमिकेचा मूल्यवान होते, त्यामुळेच दडलेल्या दडलेल्या मूळ ओळखी गुंफण होत असते, घरेघरी जाऊन भिक्षा मागणारा वासुदेव हाती असलेल्या गायनाने संगीताचे सेवा करीत असे. लोकगीत ओवीमधी गीते, पेरणी, लावणी, वेचणी, मळणी इ स्वरूपात संगीताची भूमिका बदलले तरीही परीणामकारकच आहे या संगीतातून समपरीवार होवून अवंर निजाय ही भूमिका संगीताची असते आणि त्यामुळे मनची मोहन सुखकर होते.

संस्कारासाठी संगीत:

शास्त्रेय जीवनातील मार्गदर्शक, धार्मिक गीते मार्गदर्शन व्यापकाच्या वेळची गीते, मुल्यशिक्षण गीते, बालगीते इ. मुळे संस्कारक्षम पीढी घडविण्यास साहाय्य लाभले. आधुनिक काळापर्यंत संगीतामधे अनेक प्रकार निर्माण झालेले आहेत. संगीताविषयीच्या अधिकारी तज्ञ वगैरे फरक आपल्या येतो.

भक्ती साधनेसाठी संगीत :

मन एकाग्र करण्याने साधनेत संगीतामध्ये आहे तसेच ईश्वरप्राप्तीचे, मोक्षप्राप्तीचे संगीत हे एक साधन आहे. स्तोत्र, भजन, किर्तन, भक्ति गीते, अभंग या संगीताच्या माध्यमाने ईश्वर आपल्याच भेटत या

चिकित्सेसाठी संगीताचा साधक म्हणून वापर होत आहे. त्यामुळे मानवाचे सांगीतिक विश्व समृद्ध बनले आहे.

देशभक्तीपर संगीताचाही देशात जागृत करण्याचे कार्य या माध्यमातून केले आहे. देशभक्ती ही भावना जागृत करणे, एकात्मता टिकवून ठेवणे हे भव्य कार्य ही संगीताची अतीव महत्त्वाची भूमिका आहे. मानवाचे अस्तित्व तोपर्यंत कायम आहे जोपर्यंत त्याच्या रोमारोमात देशभक्ती वसत आहे आणि ती टिकवून ठेवण्याचे कार्य संगीतातून होत आहे.

संगीताच्या माध्यमातून राष्ट्रीय एकात्मता टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न होत आहे. संगीत मानवतेचा संदेश देते असभ्य व्यक्तीला सभ्यतेचा व संकुचित विचारांच्या व्यक्तीला विश्वबंधुत्वाचा संदेश देते. मानसिक शांतताटेखील ही संगीतातच मिळते. माणुसच काय पण पशुपक्षी व झाडे वेलींवरही संगीताचा पोषक प्रभाव पडू शकतो हे शास्त्रज्ञांनी विविध प्रयोगाच्या माध्यमातून सिद्ध केले आहे. तसेच मानवाच्या शारीरिक आणि मानसिक आजारावर विशिष्ट पद्धतीचे संगीत प्रभावी ठरुन ते आजार बरा होण्यास सहाय्यभूत ठरते हे प्रयोगाअंती निष्पन्न झाले आहे. त्यामुळे असे म्हणता येईल की, संगीत हे मानवी जीवनामध्ये एका औषधीप्रमाणे कार्य करते आहे. मानवी जीवनात संगीताची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे तसेच संगीत टिकवून ठेवण्याची जबाबदारी ही मानवाची आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

१) फाटक किरण, संगीत निबंधावली, संस्कार प्रकाशन, मुंबई
२) श्रीवास्तव हरिश्चन्द्र, संगीत निबंधसंग्रह
३) संगोराम श्रीरंग, आस्वादक संगीत समिक्षा
४) भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास

❑❑❑

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III, Hindi & English

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	माणिक बंडुजी इम्मडगट्टे ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास **प्रा. नरेश पांडुरंगजी बोरकर**	१-४
२	शब्दापलीकडील कर्मकुलीचे संपूर्ण विद्यापीठ : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज **प्रा. बळीराम भागे**	५-९
३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे **प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले**	१०-१२
४	वंदनीय राष्ट्रसंताच्या स्वप्नातील भारताची वाटचाल/घडण **प्रा. शंकरराज डी. मुरकुटे**	१३-१७
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातून झालेला सांगीतिक प्रचार **प्रा. डॉ. नीरज एस. लांडे**	१८-२०
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार **प्रा. प्रसन्न बगडे**	२१-२२
७	राष्ट्रसंतांची भजनावली : सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा **प्रा. अरुणा इरले**	२३-२६
८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची राष्ट्र जागृती व उभारणीची चळवळ **प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड**	२७-३१
९	माणिक बंडूजी इम्मडगट्टे ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास **डॉ. प्रवीण व. काळे**	३२-३४
१०	राष्ट्रसंताचे स्त्री सक्षमीकरण व महिलोद्धारा विषयक विचार **प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले**	३५-३८
११	मानगीतेतील जीवनमूल्य **प्रा. डॉ. त्रिलिका रा. शेरेकर (गोगटे)**	३९-४३
१२	राष्ट्रसंतांची भजनावली - सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा **कु. श्रुती प्रवीण पांडवकर** **डॉ. माधवी शिलेदार**	४४-४७

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.309 (www.sjifactor.com)

७. राष्ट्रसंतांची भजनावली : सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा

प्रा. अरुणा हरले
संगीत विभाग प्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

संगीत आणि समाज यांचा दृढसंबंध संस्कृतीच्या रूपाने चालत आलेला आहे. समाज जेवढा व्यापक तेवढेच संगीतही व्यापक आहे. विसर्गाच्या कालखंडात संगीत सामावलेले आहे. त्यामुळेच भारतीय संस्कृती ही देवांपेक्षा श्रेष्ठ समजली जाते. व्यक्तिगत विकासाबरोबर सामुहिक किंवा सामाजिक विकासासाठी संगीताचा उपयोग पूर्वीपासूनच होत आहे तो आजतागायत कायम आहे. सामाजिक विकासासाठी ,सामाजिक ऐक्यासाठी, लोकप्रबोधनासाठी, लोकांच्या डोक्यातील वाईट विचार दूर करण्यासाठी, अंधश्रध्दा, अनिष्ट रूढी, परंपरा नष्ट करण्यासाठी व—वापरला समाजसुधारकांनी अथक प्रयत्न, परीश्रम केले आणि या समाजसुधारकांमध्ये आपल्याला देशातील संतानाही समाविष्ट करावे लागेल जसे — संत कबीरदास, संत रविदास, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव, संत गाडगेमहाराज, संत एकनाथ, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज इ. संतांनी त्यांच्या भजनांच्या, अभंगांच्या ओव्यांच्या, काव्यांच्या माध्यमातून लोकप्रबोधन तर केलेच त्याचबरोबर भारतीय संगीतामध्ये त्यांच्या रचनांचा एक अमूल्य ठेवा पुढील पिढीच्या जतन्यासाठी, भविष्यासाठी सांस्कृतिक साधन म्हणून दिला.

समाज प्रबोधनाचे माध्यम भजन

'भजन म्हणजे अंतःकरणाची अत्यंत तळमळ'

'भजन म्हणजे मनाला दैवशक्तीच्या वर्तीच्यात नेवून त्यावर भक्तिरसाचे सुगंधाचे आवरण घालणे होय.

'आपली खात्मन्यता सोडून परमेश्वरपुढे बालकाप्रमाणे बेफाम होणं, मी प्रभुशीच वार्तालाप करीत आहे, या जाणिवेनं मस्त होवून हार्दिक वेदना शब्दांनी प्रकट करणं, हेच खरंखुरं भजन—साधन आहे। (अ. इ. १ संदेश)

साधुसंतांनी भजनपूजन, कीर्तन—प्रवचन इ. साधनं चळवळीपेक्षा श्रेष्ठ ठरविलेली आहेत.

संगीताच्या माध्यमातून अशक्यप्राय गोष्ट शक्य होवू शकते, ईश्वरप्राप्तीचे असामान्य साधन म्हणजे संगीत अशी ख्याती असलेल्या या संगीताचून संत बरे कसे दूर राहू शकतील? आणि म्हणूनच संतांनी आपल्या संगीतमय वाणीनेच समाजातील प्रत्येक व्यक्तिच्या हृदयाला स्पर्श करणारे भाग जतन करून समाज जागृतीचे कार्य केले. महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. संत आपल्या भजनातून, काव्यातून उपदेश देत असतात. संतांनी त्यांच्या भारुड, अभंग, भजन,कीर्तन याद्वारे संगीत अबालमान्यांपर्यंत पोहचविले. संतांनी धर्म रक्षणार्थ

आणि जनजागृती करीत आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले. सर्व समाज एका विशिष्ट सांस्कृतिक [illegible] स्थायी आनंदमय स्वास्थ्य होऊन जिवे. म्हणून संत तत्त्वाचे अजरामर आहेत.

राष्ट्रसंत आणि राष्ट्रधर्म :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी 'ग्रामगीता' हि अद्वितीय कलाकृती निर्माण केली व मानवाला [illegible] जडणघडण यात मूलभूत कालसापेक्षतेच्या एक दिशादर्शक ग्रंथ दिला. दैनंदिन जीवन कसे जगावे? याबद्दल राष्ट्रसंतांनी आपल्या भजनातून संगीतमयतेने लोकांपर्यंत विचार पोहचविले. राष्ट्रसंतांच्या वाङ्मयात त्यांच्या जीवनाचे व्यक्तिमत्त्वाचे, चारित्र्याचे, परीस्थितीचे, अनुभवाचे प्रतिबिंब वेळोवेळी उमटलेले दिसते. राष्ट्रसंत व्यक्ति, समाज, राष्ट्र आणि विश्व या सर्वच्याच जीवनाला खरे सजीवन देणारे महापुरुष होते. निर्मोही अधिष्ठानावरून विराट असा संपूर्ण जीवनाला समर्पणे सामोरे जाणारे आणि जीवनातल्या प्रत्येक पैलूला स्पर्श करीत लोकजीवनाला आपला अविस्मरणीय आणि प्रेरणादायी असा उमटविणारे असामान्य युगपुरुष होते.

राष्ट्रधर्म कसा असावा? याविषयी ह. भ. प. अं. शि. भारदे म्हणतात — 'अध्यात्म आणि राष्ट्रिय देशभक्ति आणि देवभक्ती, सदाचार आणि प्रचार, भजनसेवा आणि जनसेवा, रामभक्त अणि राष्ट्रभक्त, सात्त्विकवृत्ती आणि लोकजागृती, वेदान्त आणि व्यवहार, भाव आणि प्रभाव, भक्ती आणि शक्ती यांचा अलौकिक संगम म्हणजे राष्ट्रधर्म होय.' राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज तर या राष्ट्रधर्माचे चालते–बोलते [illegible] स्वरूप! राष्ट्रसंत हे नाव सार्थ असणारे अवघे ते महान विभूतिमत्त्व होत. भारतीय संत परंपरेचा परिपाकच राष्ट्रसंताच्या व्यक्तिमत्त्वात झाला होता. (महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई).

राष्ट्रसंतांच्या भजनावलीतून सामाजिक ऐक्य

राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेबरोबरच अनुभव सागर, सेवाधर्म, भजनावली, राष्ट्रीय भजनावली इ. ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. हे ग्रंथ मराठी, हिंदी भाषेमध्ये उपलब्ध आहेत. अंधश्रध्दा, जातीभेद, धर्मभेद यासारख्या समाजविघातक गोष्टींचा त्यांनी आपल्या किर्तनातून टिका केली. ज्ञानस्वच्छतेवर भर दिला. समाजाचे एकत्रिकरण, एकीकरण तेथील व्यक्तिंच्या कृतीतून दिसत असते. भारतीय संस्कृतीचा त्यांना अभिमान होता. त्यामुळेच ऊर्जेतिथी त्यांना आस्था होती, ते आपल्या काव्यातून म्हणतात की,

'एक तरी अंगी असुदे कला।
नाहीतर काय फुका जन्मला।।'

याओळीतून त्यांनी कलेचे महत्व पटवून दिले. तुकडोजी महाराजांची संघटन शक्ती, तळमळ, निष्ठा, जनप्रभाव, लोकजागृती कार्य बघून भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेन्द्र प्रसाद ह्यांनी त्यांना 'राष्ट्रसंत' ही पदवी बहाल केली. तुकडोजी महाराजांच्या भजन किर्तनामधे देशप्रेमाची भावना जागृत करण्याची शक्ती होती. त्यांच्या खंजेरी नादाच्या प्रभावाने त्याच्याकडे गोरगरीब भाबडी जनता आकृष्ट होत होती. आणि त्यांनी दिलेल्या उपदेशाचे पालन करीत होती. परस्परामध्ये आपुलकी, जिव्हाळा असल्यामुळे सामाजिक ऐक्य अबाधित राहु शकले. राष्ट्रसंतांनी देशभरात आध्यात्मिक, सामाजिक आणि राष्ट्रिय एकात्मतेवर प्रबोधन केले. एकेश्वरवाद आणि महिलांची प्रगती यांविषयीचे विचार प्रगत होते. कुटुंब व्यवस्था, समाज व्यवस्था,

राष्ट्रसंतांनी ही संकल्पना करणी अभिप्रेत असल्ये हे त्यांनी आपल्या किर्तनांद्वारे समाजासमोर मांडून दिले. त्यानुसार त्यांनी सामाजिक एकात्मता, बंधुता, देशप्रेम, समाजात जागृती व्यावयाचा विचार केला.

हा देश मे तु, हा भेस मे तु। तेरे बाप अनेक तु एक ही है।।
तेरी रचनाही सब किम्मत भारा। सब खेल मे मेल मे तु ही तु है।।

अशा भजनामधून राष्ट्रसंतांनी परमेश्वर एकच असून विश्वात हे त्याचेच रूप आहे आणि प्रत्येक व्यक्तीने हे समजून आपले आपसी एकात्मभावाची शिकवण दिली. राष्ट्रभक्ती त्यांनी भजन आणि जनजागरणातून लोकांमध्ये रुजविली. सैनिक सुरक्षेची जोपासना समाजात व्हावी, आणखीतीय वातावरण निर्माण व्हावयास अंधश्रद्धा नष्ट व्हावयास हवी असे त्यांना वाटते. ते म्हणतात--

गाव--गण--घर से सदा सुखी हो भारत देश हमारा।
विजयी हो, विजयी हो, विजयी हो, भारत देश हमारा।।'

अशा खडतर आव्हानात्मक वातावरणे बहुजन समाजाला संजीवनी देणारे संत आणि महिलांच्या छळवणुकीने देशभक्तीची मशाल सांभाळणारे महाराज एक अद्वितीय संत होते. 'धर्म म्हणजे समाजाला पुनर्जीवन देणारा विचारधारा, महाराजांनी समाजसेवेलाच धर्म मानले. आपुलकीचा प्रत्येक क्षण त्यांनी समाजासाठी खर्ची केला. समाजात जागरूकतेचा अभाव असल्याने अशा व्यक्ती व प्रवृत्तीना समोरासमोर करणे आवश्यक आहे. यासाठीने योग्य संघटितपणाची शक्ती आपल्यात येणे गरजेचे म्हणून ही सामुदायिक प्रार्थना आहे असे महाराज सांगतात. सामाजिक ऐक्यासाठी सर्व धर्मातील आदर्श महात्म्यांची चरित्रे आदराने म्हणून त्यांचा त्याग आचरणासह सर्वांमध्ये एकात्मनिर्माण करावी म्हणून ही सामुदायिक प्रार्थना आहे. मानवता भजनातून महाराज सांगतात.

ऐ दुनियावालो! जागे जग, आपस मे भेद न कर पाओ।
इस गिरी हुई मानवता को अब तोभी सब मिल अपनाओ।।

अशी राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी हिंदी भजनेही प्रेरणादायी आहे. राष्ट्रसंतांनी मराठी भाषेत ११९० भजने तर २१०९ अभंग तसेच हिंदी भाषेत २३६९ भजने लिहिली याशिवाय ओव्या, श्लोक, सुविचार, पोवाडे, गवलाटक, आरत्या इ. चे लिखाण केले. राष्ट्रसंतांना सदैव मानवता हा एकच धर्म अभिप्रेत असून बंधुभाव या जगात प्रस्थापित होवून समाज एकत्वितपणे एकात्मकतेने राहावा हि भारतीय संस्कृतीची ओळख असावी असे वाटत होते म्हणून ते ईश्वराकडे एकच वरदान खालील ओळीतून मागतात --

या भारतात बंधुभाव, विश्व वसू दे । दे वरचि असा दे ।
हे सर्व पंथ संप्रदाय एक दिसू दे । मतभेद नसू दे।

'सर्वधर्मसमभाव' हे राष्ट्रसंतांच्या विचारविश्वाचे एक वैशिष्टय होते.

निष्कर्ष

राष्ट्रसंतांची भजने त्यातील विचार हा सांस्कृतिक वारसा भारताची ओळख आहे सामाजिक एकात्मता, सर्वधर्मसमभाव ही दृष्टी राष्ट्रसंतांच्या भजनांमुळे सामान्य जनतेला मिळाली आहे. वर्तमान राष्ट्रसंतांच्या

भजनाकलीचे पडसाद केवळ खेड्या-पाड्यातूनच नव्हे तर राष्ट्रपती भवनापासून ते जपान व इतर विदेशापर्यंत उमटलेले आहे. त्यांच्या भजनातून लोकांच्या जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल घडून आला. राष्ट्रसंताच्या विचारांची भजनांनी प्रभावित होऊन आजचा सुशिक्षित युवक मार्गक्रमण करीन आहे, हे सारा राष्ट्रसंतांच्या विचारांचे , वाणीचे, साहित्याचे आणि संगीताचे म्हणजेच भजनांचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- सावरकर सुदाम — जीवनयोगी राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज चरित्र, खंड १ पान क्रं. २, ३७,९१
- राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज — ग्रामगीता
- कडवे रघुनाथ, (२०१०) मानवतेचे महापुजारी राष्ट्रसंत महाराज तुकडोजी, नागपूर, अनमोल प्रकाशन
- नागलोडे डॉ. सौ. किरण, वैश्विक संत महात्म्यांचे जीवनदर्शन — ग्रामगीता, संपादक विद्या प्रकाशन नागपूर

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue- February- 2020
(Vol- 3

Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne
Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's

SAHAKAR MAHARSHI LATE BHASKARRAO SHINGE ARTS COLLEGE,

KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)

(Affilliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

• Organizes •

One Day Inter Disciplinary National Conference on

HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue-03, February 2020

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne
Smruti Arogya And Shikshan Prasarak Mandal's

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College,

Khamgaon, Dist.Buldhana

Organizes

One Day Interdisciplinary National Conference On

Humanities, Culture And Society

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

01) A Glance At Today'S Library Consortia In India
Ankush Rajendra Dethe, Khamgaon ||15

02) Language and Literature
Prof. Archana P. Tiwari, Daryapur ||18

03) Role of Culture in Language Acquisition Process
Dr. D. R. Khanderao, Akola ||19

04) Socio-Religious Reform Movements Of Nineteenth Century ...
Dr. Purnendu Kumar Kar, Chandrapur ||23

05) Voicing the Subaltern in Mulk Raj Anand's Untouchable
Prof. Sarita U. Chandankar (Chapke), Yavatmal ||27

06) Hindu Philosophy : The Nectar for Mankind
Dr. Shalini A. Bang, Akola ||31

07) Humanism, Renaissance And The Classical: A Critique
Dr. Purushottam P. Deshmukh, Akola ||33

08) Economic Recession And Remedies On It
Dr. Mahesh Gaikwad, Buldana ||35

09) Knowledge Management In Academic Library
Assit. Prof. I. P. Pawar, Akola ||38

10) Human Rights for Women and Girls
Prof. Jaibhaye A. D., Satara ||43

11) The Role of Music in Social Bonding
Mr. Prafulla Vilasrao Kale, Wardha ||45

12) Impact of culture on English language
S. B. Meratkar, Mehkar ||48

13) Knowledge Management System in Academic Library
Nilesh D. Raut, Buldana ||53

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

References:

1. Assam State Commission for Protection of Child Rights.
2. Children in India 2012- A Statistical Appraisal.
3. Crimes in India: 2010, NCRB, Ministry of Home Affairs.
4. Dhanoa,Ritu, 2012: Violation of Woman Human Rights in India. International JournalinMultidisciplinary and Academic Research (SSIJMAR) vol.1, No.4, November December (ISSN2278973)
5. Dokhale, Bharat: Human Rightsand Women's Present Scenario, International Indexed &Referred Research Journal, January 2013, Vol-IV, Issue-40.
6. Human Rights Watch, January 2012.
7. Human Rights in India: Status Report 2012.
8. Human Rights Watch, February 2013. "Breaking the Silence", child sexual abuse in India.
9. Human Rights Watch: World Report 2013.
10. India Today, New Delhi, August 22, 2012.

❑❑❑

11

The Role of Music in Social Bonding

Mr. Prafulla Vilasrao Kale,
Assistant Professor, Department of Music,
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Abstract :

Art is the mirror of social life. The definition of art is "the expression or application of human creative skill and imagination... producing works to be appreciated primarily for their beauty or emotional power." Along with human civilization, various arts also developed. Music, Sculpture, Painting, Literature and architectural arts are called Fine Arts. Painting is a way of expressing emotions through color, pencil and paper. In the same way, different mediums are needed for the manifestation of other art. Sculpture, Painting, Literature and architecture require material. All these are tangible or abstract forms art. Music relates to all these Fine arts. But only the Music does not require any materials. The abstract elements of *Swara*, Rhythm are essential for the building of this abstract art. Music is an abstract or intangible form of art. It becomes aware of its existence without any instrumental material. Naturally, Music and human relationship are inseparable. The art of Music is a gift from nature to a human being. The human body has a tendency towards Music to convey the emotions expressions and experiences of day to day human life. For this reason, the art of Music is sacred. Humans are attracted to purity, beauty, meditation, entertainment, manifestation of expressions. Since all these qualities are in the art of Music, it appears that humans are naturally attracted to Music.

Introduction :

The term Music originated from the concept of *'Sam'* in the word *'Geet'*. Sam means proper style and *Geet* means song. *"Samyakprakaren Yadgeeyate Tatsangeetam /"* that is, what will sung in proper ways is Music.[1] *"Geetam Vadyan ch Nrutyam trayam Sangeetmuchyate /"* that is, a group of Vocal (Singing), Instrumental (Playing) and Dancing is called Music.[2]

Every organism on earth has a direct or indirect relation to Music. Every human being loves Music. It has a positive impact on human society. It is integral part of human life. It makes human mind sensitive, it gives energy to live life, it helps to forget sorrow as well as to celebrate happiness. Music is used to express many occasions like meditation, exercise, bright and stable mental health, physical activity, concentration, relaxation, pain and many more. Music plays an extremely function of balance in society. It has existence in every action of human being. Man is a social animal. The human mind is attracted to the rhythm and *Swara* of Music. Music has also has the power to cure many of the diseases. Music works to make humans socially, economically and politically mature. It is a very important tool for raising awareness in the society, Music is one of the most integral components of social life.

The Origin of Humans:

Many thinkers have come up with a variety of opinions on this chapter. "According to some scholars, 26 million years ago, man was born on earth in Africa during the Pleistocene era."[3] All humans belong to the same species, which has spread from its birthplace in Africa to almost all parts of the world. Its origin is proved by the fossils which have been found there. The term 'Human' in this context means the genius Homo, Human evolution is the lengthy process of change by which people originated from apelike ancestors. Scientific evidences shows that the physical and behavioral traits shared by all people originated from apelike ancestors and evolved over a period of six million years. "Ralph Pindington classified human into four disciplines.

- Physical Anthropology
- Prehistoric Anthropology
- Cultural Humanity
- Social Human"[4] Thus, along with the development of human civilization, Music also developed.

The Origin of Music:

'Layatatva' and *'Nadatatva'* existed even before man was born on earth. Humans are became aware of these sound and rhythm that were naturally available and that created Music. *Nada* and *Laya* are the instinct quality of nature. Coming of day and night, Chirping of birds, blowing of wind, heart beats, flowing of water, stream of blood in the blood vessels are some of the beautiful examples of *'Layatatva* and *Nadatatva'* to which we acquainted with our day to day life. When the people were not in touch with the language, this *'Nada-Laya'* was there to express their feelings. "Music is found in every known culture, past and present, varying widely between times and places. Since all people of the world, including the most isolated tribal groups, have a form of Music. A cultures Music is influenced by all other aspects of that culture, including social and economic organization and experiences, climate, and access to technology. The emotion and ideas that Music expresses, the situations in which music is played and listened to, and the attitude towards music players and composers all vary between region and periods."[5] Eras of Music : Prehistoric Music, Ancient Music, Early Music, Classical Music, 20th and 21st century Music. Indian Music is one of the oldest tradition in the world. The Indus valley civilization left sculptures shows dance and musical instruments. Various types of string instruments and drums have been recovered from *Haroppa* and *Mohenjo Daro* by excavations carried out

by Sir Mortimer Wheeler. Nature, environment constantly changes, ages changes, human and community needs change. The human group has been making steady progress. Likewise, continuous progress is reflected in the Music.

Thus, the Music and society are seen to have profound impact on the ever-changing social, economic and political conditions of each country.

Music and Society:

From ancient times, Music appears to empower the community. "Lord Buddha was born in 533 BC. The prevalence of life in Music became more and more important during this period. During this period he was considered a great Musician who could take away the human disorder from his Music. The task of awakening the dormant masses in the villages and cities was accomplished by singing the complete principles of Lord Bhagawan Buddha"[6]

"Music is a mode of thinking in tones and rhythms. Hearing of simple Music stimulates different types of awareness. Thus music conveys some sense although the tones, except in the physical sense, are incapable of definition, as the substance of the tones hardly forms the vehicle of thought. This is especially true of primitive Music."[7]

Music has a very close relationship with the community. Music raises the spiritual and mental levels of the society. Music and the culture are the identity of different regions. Music enriches Society. Various problems of the society are solved by Music. Humans are overwhelmed by the difficult events of their social life. Music is the dominant medium to overcome this distraction. The study of Music is very important for strong and healthy Society. *'Gatra Veena'* is the unseen Musical Instrument- the human voice and it is used as per the will of Man. Some people also mentioned the human body as the *'Gatra Veena'*.

"Music therapy appears to be the scientific therapy system. Music therapy is clinical and evidence-based use of Music interventions to accomplish individualized goals within a therapeutic by a credentialed professional who has complete an approved Music therapy program."[8]

The advancement of Music is the upliftment of community or Society. Along with the development of community, Music also evolved. Music is an integral part of Society. Likewise, it is the main means of development of the Society.

Conclusion:

- The relation between Human and the Music is Socio-Musical.
- The development of Music and Society has come together.
- Music keeps Society advanced and healthy.
- Music creates a balanced society.
- Music works for the Social, Economic and Political uplift of humankind.
- Music build a sense of unity by harmonizing with the rhythm of the community.
- Music is an integral part of society.

References:

1. *Ashok kumar yaman, Sangeet Ratnavali, Pratham adhyay,* P.no.1
2. *Pt.Sharangdev, Sangeet Ratnakara, Pratham adhyay, shlok* no.21
3. Yashveer Singh, *prachin evam saltanatkalin Bharat ka itihas,* P.no.19
4. Dr.Shyamnarayan Dubey, Manav aur Sanskriti, P.no.11
5. Wikipedia history of music
6. *Vasant, Sangeet Visharad*, P.no.17
7. Raj Kumar, Essays on Indian Music, Music- An expression of Man's Creative Genius P.no. 102
8. Shodhgandha.inflibnet.ac.in, Different types of *Veena,* pdf, chapter no.3, P.no.63

❑❑❑

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III, Hindi & English

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - III / HINDI / ENGLISH

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Rashtrasant Tukdoji Maharaj : A Visionary on Women Empowerment & their Progress **Dr. Beena V. Rathi**	1-4
2	Contribution of Saint Tukdoji Maharaj As A Social Reformer **Dr. Chandrajit Bhalchandra Jadhav**	5-9
3	Socio-Musical Compositions of Vaggeyakara Rashtrasant Tukadoji Maharaj and the Universal Rhythm **Mr. Prafulla Vilasrao Kale**	10-14
4	Thoughts from Gramgeeta of Saint Tukdoji Maharaj and Their Devotion and Dedication for People in Society **Dr. Archana Madhukar Falke**	15-18
5	Life & Philosophy of Rashtrasant Tukdoji Maharaj **Asst. Prof. Archana P. Tiwari**	19-21
6	The Upliftment of Villages through the Gramgeeta **Miss. Kalyani B. Tembhare**	22-26

3. Socio-Musical Compositions of Vaggeyakara Rashtrasant Tukadoji Maharaj and the Universal Rhythm

Mr. Prafulla Vilasrao Kale
Assistant Professor, Department of Music, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha.

Abstract

Each and every living creature is directly or indirectly related to the Layatatva, which is called as the Universal Rhythm. In nature, we are aware of the existence of this principle. For example the rotation of Earth, Day and Night, the sound of raindrops and many more. In the same way, the human body is a beautiful example of the Rhythm principle. Such as heart beats, pulse beats, circulatory breathing and many more. It is for this reason that music naturally understood as a close association with the human community. Music is not only a medium of entertainment but it has proved that many motives such as concentration of mind, stability of mind, awareness among the society, happiness can be achieved. Music has a special effect on the religious and psychological level of the society.

Introduction

"Rashtrasant Tukadoji Maharaj was a revolutionary representative of the glorious tradition, the great heir of the saints of India. He loved to recite poetry, kirtans from an early age. He learned Chanda singing from Vimal Anand Bharti of Chandur Bazaar, khanjiri playing from Hanawatibuwa of Yawali, Yogasan and Ekatari Vadaan from Satali Maharaj. Later, he also practiced for some time in the forest of Chimur. He would win the hearts of people by singing melodious bhajans in a harmonious voice." *(1) Rashtrasant Tukadoji Maharaj, Ya Bhartat bandhubhav nitya vasu de, 1991,Rashtrasant sahitya prakashan,Nagpur, (P. no. 6)* He devoted himself to such works as folk awareness, national awareness, folklore, waking up to the youth, creating refreshment among the people in the captivity and enchanted the audience with Bhajans and speech. The compositions of Rashtrasant Tukadoji Maharaj, which links the nature and musical Rhythm, has a profound impact on society.

Concept of Vaggeyakara

"According to the Sangeet Ratnakar, the word or poem is called 'Matu' and geya means the Swara, rhythm 'Dhatu'." *(2) Ashok Kumar Yaman, Sangeet Ratnavali, 2018, Abhishek Publication, Chandigarh, P.no.299).* A Vaggeyakara is the perfect embodiment of Shabd brahma and Naad brahma par excellence. The Vaggeyakara needs to know the Swara, tone, rhythm and variety of instruments, as do the singers and the musicians. Rashtrasant Tukadoji Maharaj wrote his compositions, composed them and presented them to the community. Therefore, Rashtrasant Tukadoji Maharaj used to be a high quality Vaggeyakara.

Socio Musical Compositions

All the compositions of Rashtrasant Tukadoji Maharaj are socio musical compositions. These compositions are structured in perfect meter or perfect Rhythmic System. "According to biologist, Man is the product of an evolutionary process. Man differs from it he living species on the ground of his culture which means gradual training and refinement of mind, tastes and manners. The condition being trained and being refined have varied from house to house, village to village, state to state and finally country to country and have become an interesting phenomena for the diversified study. Folk Music is a very important and integral medium of culture being a genuine document of rustic way of life. It is a spontaneous depiction of the local culture and is a living art." Following this principle, Rashtrasant Tukadoji Maharaj composed his all compositions in a folk language that people of the society could easily understand. He composed these compositions in folk tunes. So that the man at the grassroots began to be attracted to them. The following are some examples:

"Our home life, Is confluence of cooperation
Hence let us make beautiful, our village by congregation,
That's the Village Dharma.
Significance much is of Village Dharma and in that most important part of home life,
Tukadya says
That acts best shrine." *(3) Rashtrasant Tukadoji Maharaj Translated by R.S.Kadwe, GRAMGEETA VOL I, An epic on Indian Village life, 1979, Rashtrasant Sahitya Prachar Mandal, Wardha, P.no.71*

"Hum Bharat ki shaan hai, Viron ki santan hai |

Badho Jawano, Ladho Shatru se, Chahe Ho Balidan hai ||" *(4) 4 Publisher Ruprao Wagh, Ya Bhartat bandhu-bhav nitya vasu de, 1991, Rashtrasant Sahitya Prakashan, Nagpur, P.no. 31*

The concept of Universal Rhythm and the Folk percussion instrument Khanjedi

"Rhythm is the perceptible in every age and action of Man. It is born with him. A child is soothed by the shaking of a rattle, the swinging of a cradle or the Rhythmic patting on this back." *(5) R.Obhrai, History and culture series Essays on Indian Music, 2003, Discovery publishing, New Delhi, P.no.131* "There is certain inevitability about rhythm, an irresistible invitation to motor activity. This activity inducing of rhythm is well demonstrated in work Music. *(6) 6 R.Obhrai, History and culture series Essays on Indian Music, 2003, Discovery publishing, New Delhi, P.no.132*

Bharat said that Tala was definite measure of time and that music rested on it. The pada or sahitya of music was charged with the dynamics of swar and tala. *(7) R. Obhrai, History and culture series Essays on Indian Music, 2003, Discovery publishing, New Delhi, P.no.136*

"It is inevitable that musical experience involves the motor context,basal ganglia and cerebellum in the production of the song and dance,based in the genesis and maintenance of Rhythmic spatiotemporal pattern of neural activity in widely distributed areas of the brain." *(8) 7 Walter J. Freeman, A neurobiological role of Music in social bonding, chapter 22 in " The origins of Music proceedings of conference in Florence, Italy held on 31 may 1997, P.no.3*

The same formula is seen in the composition of Rashtrasant Tukadoji Maharaj. Due to the natural rhythmic compositions, the person is automatically attracted to the rhythmic motor system and Rashtrasant Tukadji Maharaj, who is well-versed in all subjects, encourages a person to progress for himself, his community, his state and his country.

"His instrument while presenting Bhajans, Kirtans is Khanjedi, a traditonal musical instruments was unique and his style of playing it, was unparalled. He was bachelor, however, his life was dedicated for the services of the masses irrespective of caste, class, creed or religion." *(9)Tukadoji Maharaj, www.hindupedia.com, the Hindu encyclopedias, Feb 2011.*

Mention of Musical instruments in the compositions of Tukadoji Maharaj

Mention of musical instruments is found in many compositions of Rashtrasant Tukadoji Maharaj. Many beautiful works composed by the names of musical instruments are found in many of Tukadji Maharaj's compositions. The important work of connecting musical instruments and society is reflected in many of his compositions. The following are some examples:

"Tabla ! Tabla !! Kai dinse baja yeh Tabla

Guru Nanak ne Sikh banaya

Granth sahib par Drushti lagaya

Phir bhi na Bharat ubla || Tabla ||" *(10) Rashtrasant Tukadoji Maharaj, publisher G.D.Nikam, Vivek Sarita, 1971, Vangmay Vishwasth mandal, Amarawati, P.no.4*

"Khanjedi ! Khanjedi!! Meri roj bajegi khanjedi

Sunane wale aao ya na aao

Wahwa Ho ya gali sunao

Uski na jati baat nadi || Khanjedi ||"*(11) Rashtrasant Tukadoji Maharaj, publisher G.D.Nikam, Vivek Sarita, 1971, Vangmay Vishwasth mandal, Amarawati, P.no.5*

Conclusion

1. All compositions of Rashtrasant Tukadoji Maharaj are Socio-Musical compositions.
2. Rashtrasant Tukadoji Maharaj was the great Vaggeyakara of that time.
3. There is a certain natural Rhythm in the composition.
4. These Rhythmic compositions have made a deep impact on the society.
5. The affection for Villages is reflected in the compositions of Tukadji Maharaj.

References

1. *Rashtrasant Tukadoji Maharaj, Ya Bhartat bandhubhav nitya vasu de, 1991,Rashtrasant sahitya prakashan,Nagpur, (P. no. 6)*
2. *Ashok Kumar Yaman, Sangeet Ratnavali, 2018, Abhishek Publication, Chandigarh, P.no.299)*
3. *Rashtrasant Tukadoji Maharaj Translated by R.S.Kadwe, GRAMGEETA VOL I, An epic on Indian Village life, 1979, Rashtrasant Sahitya Prachar Mandal, Wardha, P.no.71*
4. *Publisher Ruprao Wagh, Ya Bhartat bandhu-bhav nitya vasu de, 1991, Rashtrasant Sahitya Prakashan, Nagpur, P.no. 31*
5. *R.Obhrai, History and culture series Essays on Indian Music, 2003, Discovery publishing, New Delhi, P.no.131*
6. *R.Obhrai, History and culture series Essays on Indian Music, 2003, Discovery publishing, New Delhi, P.no.132*

7. *R. Obhrai, History and culture series Essays on Indian Music, 2003, Discovery publishing, New Delhi, P.no.136*
8. *Walter J. Freeman, A neurobiological role of Music in social bonding, chapter 22 in " The origins of Music proceedings of conference in Florence, Italy held on 31 may 1997, P.no.3*
9. *Tukadoji Maharaj, www.hindupedia.com, the Hindu encyclopedias, Feb 2011.*
10. *Rashtrasant Tukadoji Maharaj, publisher G.D.Nikam, Vivek Sarita, 1971, Vangmay Vishwasth mandal, Amarawati, P.no.4*
11. *Rashtrasant Tukadoji Maharaj, publisher G.D.Nikam, Vivek Sarita, 1971, Vangmay Vishwasth mandal, Amarawati, P.no.5*

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"AJANTA"**.
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by
Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)
Printed by
Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)
Cell No. : 9579260877, 9822620877, 7030308239 Ph. No. : (0240) 2400877
E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे राष्ट्रवादासंबंधी विचार **प्रा. डॉ. दिनकर उंबरकर**	१०५-१०
२८	राष्ट्रसंताच्या विचारातील भारताची जडण घडण : एक शोध व बोध **प्रा. डॉ. हरिदास देविदास आखरे**	१०८-११
२९	राष्ट्रसंताच्या ग्रामगीतेतील समताबाद **प्रा. प्रमोद मारोती नारायणे**	११२-११
३०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे युवकांना आवाहन **शिवाजी सुभाष खिराडे**	११७-१२
३१	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्यविषयक विचार **प्रा. डॉ. बिस्मिल्लाह खान सरफराजखान**	१२२-१२
३२	राष्ट्रसंत तुकडोजी यांचे युवकांना आवाहन, राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतील तत्वविचार **प्रा. डॉ. अपर्णा पाटील**	१२७-१३
३३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे साहित्यिक योगदान आणि त्यांची साहित्य व कलादृष्टी **प्रा. डॉ. विजय रैवतकर**	१३१-१३
३४	वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण **डॉ. बी. एस. कव्हर**	१३५-१३
३५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भजन परंपरा **डॉ. राजेश उमाळे**	१३८-१४
३६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची साहित्यसृष्टी **डॉ. गणेश चि. मोहोड**	१४२-१४
३७	युवकांनो माणूस बना राष्ट्रसंत तुकडोजींचे आवाहन **डॉ. सिद्धार्थ बुटले**	१४८-१५
३८	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्ये विषयक विचार **प्रा. वर्षा एम. मेश्राम**	१५१-१५
३९	राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन **प्रा. डॉ. हरिश्चंद्र माधवराव काम्बळी**	१५७-१६
४०	वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा मानवीय दृष्टीकोण **डॉ. अनिलकुमार दडमल**	१६१-१६२
४१	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टीकोन **प्रा. डॉ. डी. आर. एललकार**	१६३-१६७
४२	राष्ट्रसंताचा संगीत विषयक दृष्टिकोन **प्रा. निकिता निर्मल (शेळके)**	१६८-१७०

VOLUME - IX, ISSUE - 1 – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

४२. राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन

प्रा. निकिता निर्मळ (शेळके)
सहा. प्रा. यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

राष्ट्रसंतांनी संगीताच्या माध्यमातून सर्व जनतेच्या मनावर राज्य केले आहे. आजही कुठे धार्मिकतेच्या संदर्भ कार्यक्रम होत असतील किंवा सप्ताह घेतल्या जात असतील तर त्यामध्ये संगीत हे आलेच, त्याशिवाय तो कार्यक्र यशस्वीरित्या पार पडू शकत नाही. प्रत्येक कामामध्ये संगीताचा सहभाग आहे. मग राष्ट्रसंत करो त्यातून वेगळे ह शकतात. राष्ट्रसंत असे नाव डोळ्यासमोर आले की त्यांनी कोणत्या माध्यमातून लोकांना जोडायचे काम केले. 'भ म्हटली की संगीत आले 'भक्ती' ही 'देवाला प्राप्त करण्यासाठी केली जाते व देवाला 'संगीत' प्रिय आहे. देवापासून ही परंपरा चालू आहे. कृष्णाच्या हातात बासरी तर शंकरजीच्या हातात डमरु हे आपण एकत आलो आहे. तसे राष्ट्रसंतांनी भजनाद्वारे, अंभगाद्वारे आध्यात्मिक बाजू तर आहेच पण सोबतच त्यांनी आपल्या राष्ट्राविषयी लोकां जोडण्याचे कार्य केले आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात, की तुमच्या शिक्षणाला महत्त्व नाही तुमच्या विचाराला फार महत्त्व आ तुमचे विचार शिकल्याने नाही तर ते समाजाविषयीच्या भावना कश्या आहेत. फक्त शिक्षणाने माणूस मोठा होत ना तर तो त्यांच्या विचाराने, वागणुकीनी मोठा होत असतो. राष्ट्रसंतांनी भक्तीतून देशाची भक्ती, राष्ट्रसेवा साधली राष्ट्राविषयी जनतेला एका ध्येयाने एकत्र आणून स्वतंत्र होण्यासाठी त्यांनी आपल्या भजनाचा शस्त्र म्हणून वापर केल त्यांच्या भजनात एवढी ताकद होती की किती मोठा जनसमुदाय त्यांच्या पाठीशी होता व त्यांनी त्यातून राष्ट्राची से जनतेकडून करुन घेतली. त्यांचा उद्देश होता भक्तीमार्गाने परमार्थ साधने सोबतच राष्ट्राविषयी भक्ती समोर ठेवून त्यां संगीताचा उपयोग करुन लोकांना एकत्रीत आणणे व त्यामध्ये सगळया जातीच्या लोकांना सामावून घेतले.

राष्ट्रसंतांचे सांगेतीक धोरण

राष्ट्रसंतांनी आपल्या सांगेतीक धोरणातून हेच सिध्द केले आहे की, त्यांना भक्तीमार्गातून राष्ट्राच्य एकात्मतेमध्ये आपला हातभार लावायचा आहे. त्यांनी हे वेळोवेळी सिध्द केले आहे. विविध अडचणीच्या प्रसंगी त्यां आपल्या भजनातून समाजाला प्रबोधन करण्याचे कार्य केले आहे. त्यांना संघटीत होऊन कार्य करण्याला वेळोवेळ प्रोत्साहन दिले आहे. राष्ट्र संकटात आले असताना त्यांनी आपल्या लेखणीतून व वाणीतून राष्ट्राला सावरुन ठेवण्याच कार्य केले आहे व त्यात ते यशस्वी झाले आहे. राष्ट्रसंतांवर असीम प्रेम जे जनतेनी केले आहे तर ते त्यांच्य संगीताच्या माध्यमाने त्यांना आणखी मजबुती प्रदान केली आहे. संगीत हे एक असे माध्यम आहे की, जे एकमेकांन जोडून ठेवण्याचे अतिशय सुंदर असे भाव आहेत जे फक्त संगीताच करु शकते. यामध्ये संगीताला भाषेचे बंधन नाही आपल्या भजनातून तुकडोजी महाराजांनी प्रचलित गाण्यांच्या चालीवर भजने रचून ती लोकांमध्ये लोकप्रिय केली. त्यांनी त्या गाण्याची चाल घेऊन लोकांच्या मनामध्ये आपल्या कार्याचा मुख्य उद्देश साधून तो सामान्य जनतेपर्यंत

पोहचविण्याचे काम केले, हे त्याचे कार्य महान आहे. हे सगळे एका व्यक्तीने इतिहासामध्ये घडवून आणले व त्याचे चित्र आपल्यासमोर उभे केले. त्यांच्या महान कार्याचा उद्देश काय असू शकतो फक्त लोकांचा उध्दार, देशाचा उध्दार करणे, तरुण पिढीला देशाठीसाठी प्रोत्साहित करणे, त्याच्यामध्ये नवनिर्मितीची भावना जागृत करणे, त्यांना व्यसनापासून दूर ठेवण्यासाठी व्यसनावरती भजने रचली अशा महान राष्ट्रसंताला प्रत्येक गोष्टीची माहिती व त्याविषयीचे ज्ञान त्यांनी आपल्या भजनाद्वारे व्यक्त करुन जनजागृती केली असा हा महान व्यक्ती व. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज. ज्यांनी कशाकशावर भजने लिहिली नाही असा एकही विषय सुटला नाही ज्यामध्ये जनतेचे कल्याण व त्यांना योग्य त्या दिशेने जाण्यासाठी भजन हे माध्यम त्यांनी वापरले. लोकांच्या मनात काय आहे काय घडले आहे हे पाहून त्यांनी प्रचलित हिंदी चित्रपट गाण्यांच्या चालीवर भजने रचून ती सामान्य माणसाच्या मनामध्ये रुजविली आणि त्यांची भजने जनतेच्या हृदयामध्ये घर करुन राहिली म्हणूनच त्यांच्या भजनाचा व्याप खुप मोठा आहे.

भजन आणि खंजरीचा प्रथम सुर हा मुंबई आकाशवाणी केंद्रावरुन निघाला आणि तो थेट जनतेपर्यंत पैऊन पोहचला. त्यानंतर महाराजांच्या खंजिरी भजनाने नागपूर आकाशवाणी केंद्राचे उदघाटन मधुरतेने झाले. राष्ट्रसंत यांना इन्याच कला अवगत होत्या त्यामध्ये भजन, गायन, वादन हे तर आहेतच या व्यतिरिक्त चित्रकला, मुर्तीकला, शिल्पकला व हस्तकला या कलाही अवगत होत्या परंतु त्यांना गायन, वादन व भजन हे त्यांच्या जवळचे होते. कलाकाराला ते शिकण्यासाठी प्रवृत्त करत होते. तबला, ढोलक, खंजिरी हे वाद्य ते वाजवित परंतु खंजिरी त्यांच्या जास्त जवळची होती. भजनामध्ये लयीसोबत ते खेळायचे गाण्याचा स्वर सुरुवातीला त्यांचा खालचा होता परंतु नंतर त्यामध्ये सुधारणा होऊन तो काळी दोन झाला. संगीत जाणकार श्री अण्णाजी माहुलकर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांविषयी असे म्हणतात की, त्यांचा शास्त्रीय संगीतावरचा अभ्यास दिसून येतो. महाराजांच्या भजनामध्ये काही रागांचे स्वर घेतले आहेत. त्यामध्ये बिहाग, मांड, पहाडी, सोरठ इत्यादी सांगता येतील. 1947 साली भजनातर्गत सितार विज्ञान श्रीगुरुदेव सेवाश्रमात सुरु करण्यात आले.

भारताच्या एकात्मतेमध्ये राष्ट्रसंताचे कार्य

'राष्ट्रसंत' हे भुषण डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनी महाराजांना दिले. त्यांना दिलेले हे भुषण त्यांना त्यांच्या कार्यासाठी आहे व ते योग्यच आहे. त्याही पलिकडे जाऊन बं. महाराजांनी कार्य केलेले आहे. मुख्य उद्देश महाराजांचा देशभक्ती होता. परंतु त्यांनी तो भक्तीमार्गातून अवलंबिला. त्यांचे विचार राष्ट्राच्या हितासाठीच, कार्यही याच वाटचालीसाठी त्यांच्या विचारामध्ये राष्ट्र, भजनामध्ये राष्ट्र फक्त राष्ट्र असे दिसून येते. 'वीर तानाजी' यांचे चित्र पाहून त्यांनी त्यांच्यावर पोवाडा रचला म्हणजे सतत त्यांच्या मनामध्ये देशाविषयीचेच विचार चालत होते. तसेच त्यांनी अनेक महान ऐतिहासिक विभुतींवर भजने रचून आपल्याला राष्ट्र भक्त म्हणून सिध्द केले. राष्ट्रीय भजने रचून त्यांनी लोकांना जागृत ठेवण्याचे कार्य केले.

महाराजांनी संपूर्ण विश्वाचा विचार करुन ही भजने लिहिली. त्यांच्या या कल्पकतेला काय म्हणावे. राष्ट्रासाठी त्यांनी आपला संपूर्ण विचार समर्पित केला आहे. विश्वधर्म परिषदेमध्ये महाराजांनी म्हटलेले भजन पहा

'हर देश मे तू हर भेष मे तू,
तेरे नाम अनेक तू एकही है'

वाचून त्यांची समाजाबद्दलची भावना पाहा कोणत्याही देशात, कोणत्याही वेशात तुम्ही भाग खुप आहेत पण तू एकच आहे ही भावनाच किती मनाला सुखावून घेवून जाते काही वेगळ्याच विश्वात. चीनचे भारतावर आक्रमण पाहून महाराजांनी देशातल्या नवयुवकांसाठी स्फुर्तीदायक असे लिहिले. 'बच्चा बच्चा खडा हुआ है' महाराजांनी देशावर येणाऱ्या प्रत्येक संकटावर गीत लिहिले व त्याद्वारे लोकांना एकत्र बेऊन लढा द्यायला शिकविले. इंग्रजाविरोधात त्यांनी भजनाद्वारे लढा दिला. लोकांना भजनाच्या माध्यमातून मोठा जनाधार घेऊन स्वातंत्र्याचा लढा त्यांनी आपल्या भजनातून दर्शविला. महाराजांनी तपाशा संमेलनामध्ये आपली उपस्थिती दर्शवून संमेलनाचे उद्घाटन सोले तर ते अट घालून, तपाशा हा मनोरंजनात्मक नसून त्यातून देशासाठी काहीतरी नव पिढीला कार्य करण्याची चालना प्राप्त होईल व तुपचा उदरनिर्वाह पण होईल. तपश्चर्यांनी हे मान्य सुद्धा केले. अशी ही महान विभुती आपल्या कार्याने सर्वांच्या मनामध्ये जीवंत आहे. त्यांचे राष्ट्रप्रतिबंधीचे कार्य फार मोठे आहे ते शब्दामध्ये गुंफण्यासारखे नाही त्याहीपलिकडे जाऊन त्यांचे देशावरचे अतिम प्रेम आपल्याला त्याच्या प्रत्येक भजनामध्ये दिसून येते. असे हे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आपल्यामध्ये त्यांच्या भजन रुपाने वास करतात व राष्ट्रासाठी त्यांची भजने सुगंध पसरविण्याचे काम करीत आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- काळे, रघुनाथ. *गावकरी गावपुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी (जीवन व कार्य)* (प्रथमावृत्ती). नागपूर : अमोल प्रकाशन.
- सावरकर, सचिन (2006). *विसाव्या शतकातील महान कर्मयोगी वैराग्यमूर्ती गाडगे बाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज* (प्रथमावृत्ती). वर्धा : सुधीर प्रकाशन.
- सावरकर, रघुनाथ. *राष्ट्रसंत आणि ग्रामगीता*. अमरावती : मराठी जनसाहित्य परिषद.

|| Shree Gurudev ||

Vandaniya Rashtrasant Shri Tukdoji Maharaj Seva Samiti, Akola.
Register No. Mh/340/AF/1798

State Level Rashtrasant Shri Tukdoji Maharaj
Vichar Sahitya Sammelan

1 & 2 February 2020

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. Nikita Nirmal

of Asst. professor, Yashvant mahavidyalaya, Wardha.

has Participated and Presented a paper tittle " Rastrasantancha sangeet vishayak drustikon.

in the Two Days State Level Rashtrasant Shri Tukdoji Maharaj Vichar Sahitya Sammelan on 1 & 2 February 2020.

His / her paper has been included in the conference proceedings bearing the AJANTA -ISSN - 2277 - 5730 with 6.399 Impact Factor.

Convener & Vice President
(RTMSSS)

Chairman, Marathi & Language Board (SGBAU)
DR. MAMTA INGOLE

e-ISSN-2347-503X
p-ISSN-2347-5021
VOL. VII, SPL. ISSUE-I-FEB-2019
DIGITAL EDITION

INTERNATIONAL CONFERENCE

SPORTS PSYCHOLOGY & YOGIC SCIENCES

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH CHRONICLER

SPECIAL ISSUE - 2019

GUEST EDITORS
DR. ARVIND P. JOSHI
DR. SHAILESH J. BAHADURE

In association with
Sports Psychology Association of India

Organized by
Dr. Ambedkar College
(Re-accredited with 'A' Grade by NAAC, a College with Potential for Excellence by UGC)
Deekshabhoomi, Nagpur (MS) INDIA

Under the aegis of
Association of Indian Universities
New Delhi

Research Chronicler e-ISSN 2347-503X-
International Multidisciplinary Research Journal-Digital Edition-Feb-2019

योग, विज्ञान एवम् धर्म

प्रा. राहुल अ. भालेकर
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा
स्तंपस .
ईींसमांत16तीनस/हउंपसण्बवउ
ङवइण् छवण् 9923244203

प्रस्तावना :–

योग शब्द संस्कृत धातु यूज से निकला है, जिसका अर्थ है चेतना या आत्मा का मिलन है। योग यह भारतीय संस्कृती की पांच हजार वर्ष पुरानी शैली है। यह मनुष्य के मन और आत्मा की अनंत क्षमता का खुलासा करने वाले इस गहन विज्ञान के सबसे सुरूवाती पहलू है, योग का अर्थ इन सबसे कहीं विशाल है। योग विज्ञान में जीवन शैली का संपूर्ण सार आत्मसात किया गया है। योग सिर्फ व्यायाम और आसन नही, यह भावनात्मक एकीकरण और रहस्यवादी तत्व का स्पर्श लिए हुए एक आध्यात्मिक ऊंचाई है। योग एक ऐसा मार्ग है जो विज्ञान और धर्म के बीच से निकलता है वह दोनो का संतुलन बनाकर चलता है। योग के लिए महत्त्वपूर्ण है मनुष्य और मोक्ष। मनुष्य को शारीरिक और मानसिक रूप से स्वस्थ्य रखना विज्ञान और मनोविज्ञान का कार्य है और मनुष्य के लिए मोक्ष का मार्ग बताना धर्म का कार्य है किंतु योग यह दोनों ही कार्य अच्छी तरह से करता है इसलिए योग एक विज्ञान भी है और धर्म भी।

योग का इतिहास :–

योग का उल्लेख, नासदीय सूक्त में, सबसे पुराने साहित्य ऋग्वेद में पाया जाता है। यह हमें फिर से सिन्धु–सरस्वती सभ्यता का दर्शन कराता है। ठीक उसी सभ्यता से, पशुपति मुहर (सिक्का) जिस पर योग मुद्रा में विराजमान एक आकृति है, जो वह उस प्राचीन काल में योग की व्यापकता को दर्शाती है। छांदोग्य उपनिषद में प्रत्याहार का तो बृहदअरण्यक के एक स्तवन (वेद मंत्र) में प्राणायाम के अभ्यास का उल्लेख मिलता है। योग को यहाँ भीतर (अन्तर्मन) की यात्रा या चेतना को विकसित करने की एक प्रक्रिया के रूप में देखा जाता है।

अथर्ववेद में लिखित संन्यासियों के शारीरिक आसन जो कि योगासन के रूप में विकसित हो सकता है पर बल दिया गया है। यहाँ तक कि संहिताओं में उल्लेखित है कि प्राचीन काल में मुनियों, महात्माओं, विभिन्न साधु और संतों द्वारा कठोर शारीरिक आचरण, ध्यान व तपस्या का अभ्यास किया जाता था। योगा धीरे–धीरे एक अवधारणा के रूप में उभरा है और बीच से भी अधिक उपनिषद और योग वशिष्ठ उपलब्ध है, जिनमें महाभारत और भगवद गीता से भी पहले से ही योग के बारे में, सर्वोच्च चेतना के साथ मन का मिलन होना कहा गया है।

हिंदू दर्शन के प्राचीन मूलभूत सूत्र के रूप में योग की चर्चा की गई है और शायद सबसे अलंकृत पतंजलि योगसूत्र में इसका उल्लेख किया गया है। अपने दूसरे सूत्र में पतंजली योग को कुछ इस रूप में परिभाषित करते है। अष्टांग योग पतंजली के लिए आधार बन गया है। जैन धर्म की पांच प्रतिज्ञा और बौद्ध धर्म के योगाचार की जड़ें पतंजली योगसूत्र मे निहीत है। मध्यमकालीन युग में हठयोग का विकास हुआ। योग पूरी तरह आपके जीवन को स्वस्थ्य और शांतिपूर्ण बनाए रखने का एक सरल मार्ग है। यदि आप स्वस्थ्य और शांतिपूर्ण रहेंगे तो आपके जीवन में धर्म की बेवकूफियों के लिए कोई जगह नहीं बचेगी। योग ईश्वरवाद और अनिश्वर वाद की तार्किक बहस में नही पड़ता वह इसे मिथ्याज्ञान कहते है। योग को ईश्वर के होने या नहीं होने से कोई मतलब नहीं किंतु यदि किसी काल्पनिक ईश्वर की प्रार्थना करने से मन और शरीर में शांति

मिलती है तो इसमें क्या बुराई है। लेखिन यदि कोई इसका उपयोग जनमानस को मुर्ख बनाने हेतू, अपना स्वार्थ पूर्ण करने हेतू करता है तो वह गलत है । यदि मनुष्य बीमार न होंगे तो अस्पताल, औषधी और इनसे जुडे तमाम धंधे बंद हो जायेंगे यदि मनुष्य दु:खी नही होंगा तो उसमें भगवान के प्रति आस्था भी नही होगी। भगवान को नहीं मानने वाले लोग संगठित धर्म को पोषित भी नहीं करेंगे तो ऐसे में धर्म का क्या होगा।

योग धर्म एवम् विज्ञान :–

धर्म के सत्य, मनोविज्ञान और विज्ञान का सुव्यवस्थित रूप है योग। योग की धारणा भगवान के प्रति आप में भय को स्थान नही देती और जब आप दु:खी होते है तो उसके कारण को समझकर उसके निदान की चर्चा करती है। दरअसल योग मनुष्य को यथार्थ में जीने की शिक्षा देता है, भगवान को वह कर्ता–धर्ता और नियंता नहीं मानता। वह मनुष्य को मनुष्य से बढ़कर कुछ बनाने के लिए क्रमबद्ध विधि बताता है। तन से मन और मन से आत्मा तक के सफर की योग ने सीढ़ियाँ निर्मित कर दी हैं, जब कि धर्म ने सत्य को जानने के कई तरह के कठिन और डरावने मार्ग निर्मित कर दिए है। मनुष्य के दु:ख पर निर्मित तमाम लोगो के व्यवसाय योग के माध्यम से खत्म होने का खतरा बडता जा रहा है। यदि शरीर में शैतानी आत्माओं के प्रवेश का खतरा रहता है। और योग गैर–ईसाई है। ब्रिटेन में कैथोलिको में शैतानी ताकते भगाने वाले गुरू फादर जेरेमी जेविस के अनुसार, योग लोगों को नशे, आसुरी संगीत और नग्नता की ओर ले जाता है। यह विधा आज लाखों युवाओं को बरबाद कर रही है।

हाल ही में मलेशिया की नेशनल फतवा काउंसिसद्वारा योग के खिलाफ फतवा जारी किया गया है। फतवे में कहा गया है कि योग में हिंदू धर्म की प्रार्थनाओं का महत्त्वपूर्ण स्थान है और यह भगवान के नजदीक ले जाने का माध्यम समझा जाता है। इसे बुतपरस्ती बताते हुए इस्लाम विरोधी कहा गया है और इस कारण से मुसलमानों को योग से दूर रहने की हिदायत दी गई है। जैसे–जैसे योग का प्रचार–प्रसार बढ़ रहा है, दुनिया के तमाम धर्मों की इससे खतरा होने लगा है। जहाँ तक हिंदू धर्म का सवाल है तो भाग्यवादी लोग और ज्योतिष के व्यापारी भी योग से भी ग्रहो–नक्षत्रो की बाधाएँ दूर करने लगें तो कई आश्चर्य नहीं। एलोपैथिक समर्थक और कर्मकांडी कट्टर लोग तो हाथ धोकर पीछे पड़े है।

सिलवर स्ट्रीक चर्च के बर्लानी पादरी साइमन का कहना है कि योग गैर–ईसाई है। टॉन्टन स्थित सिल्वर स्ट्रीक बैपटिस्ट चर्च और सेंट जेम्स एंग्लिकन चर्च के पादरियोंद्वारा योग की कक्षाओं पर बहुत पहले ही प्रतिबंध लगाया जा चुका है।

संदर्भ

1) डॉ. अनिल करवंदे – योग
2) संतोष कुमार सिंह – योग विज्ञान
3) अनिरूद्ध जोशी – धर्म विज्ञान और योग
4) ण्कनदपं.बवउण्बकदण्ंउचचतवरमबजण्वतह

Sports Psychology Association of India

Dr. Ambedkar College
(Re-accredited with 'A' Grade by NAAC &
College with Potential for Excellence by UGC)
Deekshabhoomi, Nagpur (Mah) INDIA

Association of Indian Universities
New Delhi

Certificate

INTERNATIONAL CONFERENCE

SPORTS PSYCHOLOGY & YOGIC SCIENCES

Organized by Department of Physical Education & Sports and IQAC
Dr. Ambedkar College, Deekshabhoomi, Nagpur

This certificate is awarded to

Prof. Rahul Bhalekar

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

in recognition of his / her participation in the **International** Conference **on Sports Psychology & Yogic Sciences** held between **16 - 17th February 2019** and for having ~~Chaired~~ / Delivered address as ~~Invited Speaker~~ / Presented ~~a Poster~~ / Research Paper on

योग, विज्ञान एवम् धर्म

Dr. P. C. Pawar
Principal, Dr. Ambedkar College,
Deekshabhoomi, Nagpur

Prof. D. K. Dureha
President
Sports Psychology Association of India

Dr. A. P. Joshi
Organising Secretary
ICSPYS - 2019

Impact Factor - 6.625 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 240 (B)

Analysis of Maharashtra State Legislative Assembly Election 2019

Executive Editors :

Dr. Sandip Tundurwar
(HoD, PG Dept. of Political Science)
Shri. Binzani City College, Nagpur

Dr. Vakil Shaikh
(HoD, Dept. of Political Science)
Taywade College, Mahadula-Koradi, Dist.-Nagpur

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Associate Editors :

Dr. Sanjay Nakade
(HoD, Dept. of Political Science)
Dnyanesh Mahavidyalaya, Nawargaon

Dr. Balasaheb Jogdand
(PG Dept. of Political Science)
Sitabai Arts & Commerce College, Akola

Dr. Amar Bondre
(Dept. of Political Science)
VMV Com. JMT Arts & JJP Sci. College, Nagpur

Dr. Dinkar Chaudhari
(HoD, Dept. of Political Science)
Arts & Commerce College, Bhisi

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNE 2/283

International Multidisciplinary E-Research Journ..

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 240 (B)

Analysis of Maharashtra State Legislative Assembly Election 2019

Executive Editors :
Dr. Sandip Tundurwar
(HoD, PG Dept. of Political Science)
Shri. Binzani City College, Nagpur

Dr. Vakil Shaikh
(HoD, Dept. of Political Science)
Taywade College, Mahadula-Koradi, Dist.-Nagpur

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Associate Editors :
Dr. Sanjay Nakade
(HoD, Dept. of Political Science)
Dnyanesh Mahavidyalaya, Nawargaon
Dr. Balasaheb Jogdand
(PG Dept. of Political Science)
Sitabai Arts & Commerce College, Akola
Dr. Amar Bondre
(Dept. of Political Science)
VMV Com. JMT Arts & JJP Sci. College, Nagpur
Dr. Dinkar Chaudhari
(HoD, Dept. of Political Science)
Arts & Commerce College, Bhisi

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
SPH Mahila Mahavidyalaya,
Malegaon, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Prof. Mohan S.** - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva** - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju** – Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrubad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath**- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.] India**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna Kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali** , HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrais@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, | February-2020
Special Issue 240 (B) : Analysis of Maharashtra State Legislative Assembly 2019
Peer Reviewed-Referred Journal

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक 2019 : प्रमुख राजकीय पक्षांचे जाहीरनामे एक विवेचन

प्रा. एकनाथ आर. मुरकुटे
सहयोगी प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

संसदीय लोकशाहीला चैतन्य मिळवून देण्याचे कार्य सार्वत्रिक निवडणुका करतात. देश लोकशाही असो की, साम्यवादी अथवा इतर स्वरूपाची राज्यव्यवस्था असलेला असो, अशा प्रत्येकच देशात निवडणुका संपन्न होतात. राजकीय पक्षांशिवाय सार्वत्रिक निवडणुकांची कल्पनाच करता येत नाही. जेव्हा निवडणुका होऊ घालल्या जातात किंवा जाहीर होतात, तेव्हा प्रमुख राजकीय पक्ष आपल्या राजकीय सत्ताप्राप्तीच्या प्रमुख ध्येयासाठी आपापल्या मतदारवर्गाला समोर ठेवून आपल्या पक्षाची भूमिका नव्याने निश्चित करतात. आपली एक आगळीवेगळी निवडणुकीबाबत व्यूहरचना आखून प्रचाराला सुरूवात करतात.

निवडणूक व्यूहरचनेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून राजकीय पक्षांच्या जाहीरनाम्यांकडे पाहता येते. प्रमुख राजकीय पक्ष किंवा आघाड्या आपले जाहीरनामे तयार करून जनतेकडे कौल मागण्यासाठी सज्ज असतात. प्रस्तुत निबंधामध्ये महाराष्ट्र विधानसभा सार्वत्रिक निवडणूक 2019 करिता महाराष्ट्रातील प्रमुख राजकीय पक्षांचे/आघाड्यांचे जाहीरनामे याचे विवेचन करण्यात आले आहे.

निवडणूक व्यूहरचनेचा एक महत्त्वपूर्ण भाग : जाहीरनामा :–

कोणत्याही राष्ट्राच्या यशस्वी वाटचालीचे गमक त्या राष्ट्राच्या दूरदृष्टीमध्ये दिसून येते. ही दूरदृष्टी पुढील काळात कोणत्या दिशेने ते राष्ट्र प्रवास करणार याचा आराखडा नियोजनाच्या रूपाने मांडला जातो. म्हणून जी बाब एखाद्या राष्ट्राला लागू होते, तशी ती त्या त्या राष्ट्रातील राजकीय पक्षांनादेखील लागू होते. राजकीय पक्ष आपली व्यूहरचना तयार करतात. या व्यूहरचनेची सुरूवात नियोजनाने होते. आपल्या पक्षाच्या भावी वाटचालीसाठी पक्ष संघटनेची ध्येये निश्चित करणे, त्याच्या प्राप्तीसाठी विविध मार्गांची निवड करणे याचा राजकीय पक्ष आपल्या नियोजनात अंतर्भाव करतात. राजकीय पक्ष यासाठी निवडणूकपूर्व काळात आपापल्या पक्षांचे जाहीरनामे घोषित करतात. म्हणजे आपण सत्तेवर आल्यावर काय करणार याची ब्लू प्रिंटच तयार करतात. 2019 मधील महाराष्ट्र विधानसभा सार्वत्रिक निवडणूक समोर ठेवून महाराष्ट्रातील प्रमुख राजकीय पक्षांचे जाहीरनामे तयार करण्यात आले.

महाराष्ट्रातील प्रमुख राजकीय पक्ष :–

भारतीय संविधानानुसार भारतात संसदीय लोकशाही अस्तित्वात आली. या संसदीय लोकशाहीसाठी प्रमुख दोन राजकीय पक्षाची आवश्यकता असते. एक सत्ताधारी पक्ष व दुसरा विरोधी पक्ष. म्हणून संसदीय लोकशाहीच्या सफलतेसाठी द्विपक्षपद्धती आवश्यक मानली जाते. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात आणि महाराष्ट्रात अशी द्विपक्षपद्धती विकसित न होता बहुपक्षपद्धती इथे रूजली.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणात विविध राजकीय पक्ष उदयास आले; परंतु दीर्घकाळ महाराष्ट्रावर काँग्रेसचेच वर्चस्व राहिले. नव्वदीच्या दशकापासून महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये विविध राजकीय शक्ती उदयाला आल्या. सध्या काँगेस, शिवसेना, भारतीय जनता पक्ष, राष्ट्रवादी काँग्रेस अशा पक्षांची राजकीय सत्तास्पर्धेत प्रमुख भूमिका राहिली आहे. लोकसभा सार्वत्रिक

निवडणूक 2019 नंतर एक बहुचर्चित पक्ष म्हणून वंचित बहुजन आघाडी हा पक्ष पुढे आला. महाराष्ट्रातील या प्रमुख राजकीय पक्षांचे महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक 2019 जाहीरनाम्यांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येते.

काँग्रेस–राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडी–शपथनामा :–

दि. 7 ऑक्टोबर 2019 रोजी हा शपथनामा जाहीर करण्यात आला. या जाहीरनाम्याच्या प्रारंभी 1999 ते 2014 या कालावधीतील आघाडी सरकारची उपलब्धी अधोरेखित करून मागील युती सरकारची 2014 ते 2019 ही वर्षे अधोगतीची होती असे घोषित करण्यात आले.

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची झालेली घसरण, शेतकरी आत्महत्या, बेरोजगारीचे संकट, महसुली उत्पन्नात घट या आघाडीवर युती सरकार अपयशी ठरले. असे या शपथनाम्यात सांगण्यात आले. तसेच युती सरकारच्या अपूर्ण घोषणा व योजना पूर्ण करण्यावर भर देण्यात आला.

प्रारंभी असे वर्णन आहे की, हा शपथनामा भावी विकासाचा जनतेसमोर मांडला जाणारा कार्यक्रम असून ही महाराष्ट्रासाठी आघाडीने घेतलेली शपथ आहे. जशी शिवरायांनी स्वराज्यासाठी घेतलेली शपथ.

या शपथनाम्यात 17 उद्दिष्टाद्वारे महाराष्ट्राच्या प्रगतीचा आलेख मांडून लोकप्रिय सरकारची संकल्पना साकारली आहे. शपथनाम्यातील अनुक्रमणिकेमध्ये एकूण 25 मुद्द्यांचा तपशील असून त्याबाबत पुढे विवेचन करण्यात आले आहे. त्याचा सार पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. संयुक्त राष्ट्रांनी शाश्वत विकासाची जी उद्दिष्टे निर्धारित केली आहेत, ती या शपथनाम्याचा भाग बनली आहेत – जसे की, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्यसंपन्न महाराष्ट्र, आशा, अंगणवाडी कर्मचारी दर्जा निर्धारण, शेती क्षेत्रात आमुलाग्र सुधारणा, नागरीकरण, महिला सक्षमीकरण, आरोग्य, युवा, बेरोजगारी आदिविषयी विस्ताराने मांडणी करण्यात आली आहे.

शासनाला सुशासनाच्या पातळीवर आणणे, कामगारांचे कल्याण, बेरोजगारांसाठी रोजगार, कर्जपुरवठा व भत्ता देणे, शेतकऱ्यावरील अन्यायाच्या निवारणासाठी न्यायाधिकरण स्थापन करणे, कृषीमूल्य व उत्पादन खर्च आयोग स्थापन करणे, राज्यातील प्रत्येक घटकाला सामाजिक न्याय उपलब्ध करून देणे त्यासाठी पदोन्नतीमध्ये आरक्षण, शासकीय योजनांची अंमलबजावणी, आदिवासींना वनजमिनीचे पट्टे देणे, संविधानवादी दृष्टिकोनास पाठबळ देणे, त्याबाबत काम करणाऱ्या व्यक्ती–संस्था यांना प्रोत्साहन देणे. नागरी विकासासाठी शहरांचे व्यवस्थापन करणे, नगर नियोजनाची प्रभावी अंमलबजावणी करणे, सोबतच ग्रामीण विकासाला सोबत घेऊन वाटचाल करणे.

जलसंधारण, पाणलोट क्षेत्रविकासाला चालना, पाणीपुरवठा (नागरी व शेतीसाठी) वीज वापर व सौर विजेला चालना, दळणवळणाच्या सेवेत सुधारणा, तृतीयपंथी, महिला, ज्येष्ठ नागरिक, कामगार, दिव्यांग अल्पसंख्याक यांचा सक्षमीकरणाला चालना देणे, 10 लाख नवे रोजगार उपलब्धी करणे, पर्यावरण रक्षण, हवामान बदल याबाबत झीरो टॉलरन्स पॉलिसी, कामगार (संघटित व असंघटित) निश्चित धोरण आकारणी, पर्यटन विकास, क्रीडा, विधी, न्याय पोलिस, साहित्य कला संस्कृती आदि महत्त्वपूर्ण बाबी शपथनाम्यामध्ये सामील करण्यात आल्या आहेत.

भारतीय जनता पार्टी–संकल्पपत्र :–

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक 2019 या करिता दि. 15 ऑक्टोबर 2019 रोजी भारतीय जनता पार्टीतर्फे संकल्पपत्र जाहीर करण्यात आले. हे संकल्पपत्र संपन्न, समृद्ध, समर्थ महाराष्ट्राचे असल्याचे शीर्षकातच स्पष्ट केले आहे.

संकल्पपत्राच्या प्रारंभी जम्मू काश्मीर बाबतचे कलम 370 रद्द करण्याचा संदर्भ देऊन केंद्रातील मोदी सरकारचे माहात्म्य थोडक्यात सांगितले आहे. बऱ्याचशा केंद्रातील योजनांच्या व मोदी सरकारच्या लोकप्रिय घोषणांचा प्रभाव या संकल्पपत्रावर दिसतो. जसे की, एक ट्रिलीयन अर्थव्यवस्था, दुष्काळमुक्त राज्य, एक कोटी रोजगार आदी लोकप्रिय घोषणांचा उल्लेख सुरूवातीला करण्यात आला आहे. या संकल्पपत्रातील तपशील संक्षेपाने पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

संकल्पपत्रात विविध क्षेत्रवार मांडणी करताना युती सरकारची मागील पाच वर्षांची उपलब्धी अधोरेखीत करण्यात आली आहे. जसे की, शेतकरी कर्जमाफी, रस्ते बांधणी, शिक्षण क्षेत्रातील बदल, आरोग्य लाभ, ऑनलाईन कार्यपद्धती इ.

या संकल्पपत्रात आगामी 5 वर्षांतील संकल्पाचा वेध घेण्यात आला आहे. त्यात शेतकरी हितासाठी पाणी, बीज, शेतकरी उत्पन्नात दुप्पट वाढ, कृषी कर्ज, विमा आदिबाबत तपशील आला आहे. संकल्पपत्राची मांडणी विकासकेंद्री असल्याचे दिसून येते. केंद्राच्या सहयोगाने रेल्वे विकास, विमान वाहतुक, बंदर विकास या क्षेत्रात नव्या योजना आणणे, आर्थिक बाबतीत अर्थव्यवस्था मजबूत करणे, आय.टी.पार्क, टेक्नॉलॉजी पार्क, पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक, कृषीधारित विद्यापीठ, मुंबई केंद्रीय विद्यापीठाची स्थापना, स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र प्रत्येक जिल्ह्यात असावे, अद्ययावत आरोग्य केंद्र, मोतीबिंदुमुक्त महाराष्ट्र, महिलांची आर्थिक विकासात भागीदारी वाढून महिलावरील अत्याचार कमी करणे, स्त्री पुरुष समानता, एकूणच सर्व समाजघटकांना घेऊन सर्वव्यापी सर्वसमावेशी विकास साध्य करून 'सुराज्य' साकारण्यावर संकल्पपत्रात भर देण्यात आला आहे. ग्रामीण भागाबरोबर शहरी भागावर लक्ष केंद्रित करणारे हे संकल्पपत्र आहे. याच संकल्पपत्रात केंद्राच्या काही लोकप्रिय घोषणा जसे की, 'एक देश एक नियडणूक' उच्चारल्या आहेत. मराठी भाषेला अभिजात दर्जा देण्याचेही आश्वासन यात आहे.

शिवसेना – वचननामा :–

'हीच ती वेळ दुष्काळमुक्त, बेरोजगारीमुक्त, प्रदुषणमुक्त, कर्जमुक्त न्याय देण्याची' या उपशीर्षकासह शिवसेनेने आपला विधानसभा नियडणूक जाहीरनामा दि. 12 ऑक्टोबर 2019 रोजी जाहीर केला. या जाहीरनाम्यास शिवसेना नेत्यांनी वचननामा हे नवे आकर्षक नाव दिले. यात एकही वचन खोटे ठरणार नाही असे आश्वासनही देण्यात आले. तर शिवसेनेच्या वचननाम्यात पुढील बाबी अंतर्भूत करण्यात आल्या आहेत.

प्रथम 'ती' अंतर्गत महिला, मुली, विद्यार्थ्यांनी, कामकरी महिलांसाठी शिक्षण, रोजगार, नोकरी आदि क्षेत्रात समावेशन, संधी व सुविधांचा उल्लेख केला आहे. युवकांसाठी शिक्षण, रोजगाराची संधी, शेतकरी हितासाठी कर्जमुक्ती, पीकविमा, खते बीयाणे किंमत नियंत्रण, सिंचन अनुदान, शेतमजूर महामंडळाची स्थापना आदी तरतूदी आहेत.

ग्रामविकासाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग म्हणून रस्ता सोयी, शहर विकासासाठी केंद्राच्या धरतीवर राज्यस्तरावर शहर सडक योजना, इलेक्ट्रीक बसेस, महामार्ग, खुल्या जागांबाबत नियोजन हे विषय वचननाम्यात आहेत.

गरजुंसाठी 1 हजार अन्नकेंद्रे, आरोग्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात वैद्यकीय महाविद्यालय, सर्वांसाठी संविधानानुसार सामाजिक न्याय साकारण्यासाठी शिक्षण, रोजगार यातील प्रश्न सोडवण्यावर भर देणे, शासन व प्रशासनामध्ये सुधारणा करून सुप्रशासन, कार्यक्षम प्रशासन साकार करणे, गृहनिर्माण धोरण, उद्योगांना चालना, पर्यटन क्षेत्राचा विकास, स्वच्छता व पर्यावरण रक्षणाला चालना, मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देणे आदि वचने वचननाम्याचा हिस्सा बनली आहेत.

वंचित बहुजन आघाडी – वचननामा :–

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक 2019 करिता वंचित बहुजन आघाडीचा जाहीरनामा पक्षाचे प्रमुख नेते प्रकाश आंबेडकर यांनी मुंबई येथे पत्रकार परिषद घेऊन जाहीर केला. या जाहीरनाम्यास त्यांनी वचननामा म्हटले. यात प्रारंभी वंचित म्हणजे मानवी प्रतिष्ठेपासून, उत्पादनाच्या साधनापासून व कायदयापासून, सत्तेपासून वंचित असणारे घटक असे स्पष्टीकरण दिले आहे. भारतीय संविधानाचा सरनामा हाच वंचितचा जाहीरनामा असल्याचे सूचित केले.

'अगर ना भी हो संख्या भारी, फिर भी मिलेगी भागीदारी' या घोषवाक्यासह एक संधी वंचितला दयावी असे वचननाम्यात भावनिक आवाहन करण्यात आले आहे.

छत्रपती शिवरायांचे राज्य खऱ्या अर्थाने बहुजनांने राज्य होते. असे राज्य स्थापन करण्यासाठी या जाहीरनाम्यात पुढील तपशील आलेला आहे. 'राज्यातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी केजी ते पीजी शिक्षण मोफत व सुविधायुक्त असावे, अनुसूचित जातीबाबत जातीनिर्मूलनाचा कार्यक्रम, जातीय शोषण थांबविणे, विशेष बजेट तयार करणे, सर्व पातळीवर भेदभाव दूर करणे, अनुसूचित जमातीसाठी जमीन हस्तांतरण करणे, वसतिगृहे, अल्पसंख्याकांना मुख्य प्रवाहात आणणे, धनगर आरक्षण लागू करणे, भटके विमुक्तांना न्याय्य वागणूक देणे, ओबीसींची जातवार जनगणना करणे, पदोन्नतीत आरक्षण लागू करणे' आदी सामाजिक घटकाबाबत नोंदी करण्यात आल्या आहेत.

स्त्रीकेंद्री भूमिकेत बंबआचा प्राध्यान्यक्रम, तृतीयपंथीयासाठी अग्रक्रमाने विचार, असंघटित कामगारांसाठी किमान व समान वेतन, सफाई कामगारास कायम रोजगार देणे, पर्यावरणाचे रक्षण, वंचितांना उच्च शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी आणणे, सहकार क्षेत्राचे पुनरूज्जीवन करणे, प्रशासन, कायदा व सुव्यवस्थेसाठी पोलीस विभागाची पुनर्रचना करणे, आर्थिक क्षेत्रामध्ये सामाजिक व आर्थिक लोकशाही स्थापनेला कटिबद्धता, जुनी पेंशन योजना लागू करणे, स्वयंरोजगाराला चालना देणे आदि बाबी वचननाम्यात आहेत. भारतीय संविधानातील मूल्ये बहुसांस्कृतिकतेवर आधारित असून त्याआधारे भारतीय राष्ट्रवादाच्या उभारणीस वंचित बहुजन आघाडी कटीबद्ध असल्याचे वचननामा सुचित करतो.

उपसंहार :–

संसदीय लोकशाही प्रक्रियेत राजकीय पक्षाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. सरकारची धोरणे व समकालीन घडामोडी संदर्भात राजकीय पक्ष सातत्याने भूमिका घेतच असतात; परंतु नागरिक व अभ्यासकांचे खरे लक्ष वेधण्याचे कार्य राजकीय पक्षांचे जाहीरनामे करतात, असे जाहीरनामे राजकीय पक्षाचा चेहराच असतात. म्हणूनच नागरिकांनी/अभ्यासकांनी प्रमुख राजकीय पक्षांचे जाहीरनामे गंभीरपणे वाचून चिंतन करावे, ही लोकशाही व्यवस्थेची नागरिकाकडून सार्थ अपेक्षा असते. या दृष्टिकोनातून महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक 2019 च्या पार्श्वभूमीवर राज्यातील प्रमुख राजकीय पक्ष व आघाड्यांद्वारे जे जाहीरनामे जाहीर झाले त्याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. विविध राजकीय पक्षांनी आपापल्या जाहीरनाम्यांमधून विविध मुद्दयांना प्राधान्य दिले आहे. सर्वच राजकीय पक्षांनी शिक्षण, आरोग्य, सुशासन, शेती, शेतकरी हित, कामगार, बेरोजगार, कौशल्य विकास, शहर विकास, स्त्री सक्षमीकरण या मुद्दयांना प्राध्यान्य दिले आहे. तसेच दिवसेंदिवस गंभीर बनत चाललेला पर्यावरणाचा मुद्दा त्या क्षेत्रातील कार्यकर्ते, अभ्यासकांनी राजकीय पक्षाच्या अजेंड्यावर आणण्याचे काम करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली हे विशेष आहे. तसेच निवडणुका आल्या की, मराठी भाषेचा कळवळा सर्वच पक्षांना येतो हेही या पक्षांच्या जाहीरनाम्यारून दिसून येते. भाजपच्या जाहीरनाम्यावर केंद्रातील मोदी सरकारची छाप स्पष्टपणे जाणवते, तर काँग्रेस राष्ट्रवादी व अन्य पक्षांच्या महाआघाडीच्या शपथनाम्यांमध्ये 'विकासकेंद्री' तपशील विस्तृत प्रमाणात आला आहे. शिवसेनेच्या

वचननाम्यामध्ये लोकप्रिय घोषणांचा अंतर्भाव दिसून येतो, तर वंचितच्या जाहीरनाम्याचा भर महाराष्ट्रातील दुर्बल, वंचित घटकाच्या उत्थानावर राहिलेला दिसतो. भारतीय संविधानाने स्वीकारलेली राष्ट्रीय मूल्ये आधारास घेऊन वंचितचा जाहीरनामा तयार करण्यात आला आहे. या महाराष्ट्रातील प्रमुख राजकीय पक्षांपैकी जे सत्ताधारी बनतील त्यांनी या जाहीरनाम्यातील वचने म्हणा की, शपथा त्यानुसार कार्य करुन जनतेचे प्रश्न सोडवावेत ही सार्थ अपेक्षा नागरिकांची असण्यात गैर ते काय?

संदर्भ सूची

1) काँग्रेस–राष्ट्रवादी काँग्रेस व मित्रपक्ष शपथनामा, 7 ऑक्टोबर, 2019
2) भारतीय जनता पार्टी, संकल्पपत्र, 15 ऑक्टोबर, 2019
3) शिवसेना वचनामा, 12 ऑक्टोबर, 2019
4) https://youtu.be/L-meyPSTsgg
5) दैनिक लोकसत्ता – 18.10.2019
6) ऑनलाईन लोकमत – 06.04.2019
7) दैनिक सकाळ – 06.04.2019
8) महाराष्ट्र टाईम्स – 18.06.2019 आणि 08.10.2019
9) timesnowmarathi.com – 12.10.2019
10) दैनिक दिव्य मराठी – 08.10.2019
11) दैनिक प्रभात – 15.10.2019

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts College, Rohana

Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasantrao Kolhatkar Arts College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

20	भारतीय स्त्रीजीवन आणि कौटुंबिक हिंसा प्रा.डॉ. दशरथ धर्माजी आदे	77
21	आजची संस्कृती नि घरेलु संघर्ष प्रा.डॉ.लक्ष्मीकांत ना. देशपांडे	82
22	स्त्रियांच्या कवितेतील बदलत्या जाणिवा अर्चना सं. देशपांडे	85
23	मानवी विकासावर बदलल्या पर्यावरणाचा परिणाम प्रा.डॉ.अल्का दहीकर	91
24	महाराष्ट्र राज्यात महीलांवरील अत्याचारांचे वाढते प्रमाण एक समस्या डॉ.संजय धनविजय	94
25	कौटुंबिक हिंसाचार व शासकीय धोरण सहा.प्रा. दिपक आर.आटे	99
26	महिला सक्षमिकरण आणि कौटुंबिक हिंसाचार प्रा.दिपाली अतुल पडोळे	104
27	स्त्रियांवरील हिंसा : एक स्त्रीवादी आकलन डॉ. धनंजय के.सोनटक्के	107
28	कौटुंबिक हिंसाचाराचे—वास्तव डॉ. एम. एच. झाडे	112
29	कौटुंबिक हिंसाचार : समाजाचे विदारक सत्य डॉ. वैशाली उगले	117
30	कौटुंबिक हिंसाचार कायदा—२००५ चे सामाजिक अंकेक्षण—एक अध्ययन प्रा.डॉ.संजय गुडधे	120
31	आर्थिक परिस्थितीमुळे स्त्रियांवर होणारे अत्याचार : एक अभ्यास प्रा. जयवंत नथ्थूजी काकडे	125
32	कौटुंबिक हिंसाचार सामाजिक स्वास्थ्याला पोखरणारी किड डॉ.मंगला गोरे	132
33	मानवी हक्क आणि स्त्रियांवरीलकौटुंबिक हिंसाचार डॉ.एम.बी.ठिकरे	136
34	कौटुंबिक सुख, शांती आणि शक्तिचा राज मार्ग संगीत डॉ.सुनिल बाबुलालजी पटके	141
35	घरगुती स्त्रीमनाचा हुंकार डॉ.सतीश माधवराव चव्हांदे	144
36	स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार : ज्वलंत समस्या डॉ. साधना विजय लांजेवार	148
37	स्त्रीमुक्ती करणात कायदयाचे महत्व डॉ.सच्चिदानंद जुनघरे	152
38	महाराष्ट्रातील कौटुंबिक हिंसाचार डॉ.एस. पी. झांबरे	155
39	स्त्री शक्ती जागृती डॉ. रवींद्र एम. बेले	159
40	"घरेलू हिंसा व महिलाओं के प्रति हिंसाके कारण" छत्तीसगढ़ राज्य के विशेष संदर्भ में Dr. Niraj Kumar Khare	163
41	समाज एवं संगीत का संबंध डॉ .मृणाल प्रभाकराव कडू	172
42	एकविसाव्या शतकातील स्त्रियांसमोरील आव्हानेडॉ. मंदा वि.तडस	175

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

'स्त्री शक्ती जागृती'

डॉ. रवींद्र एम. बेले
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा राज्यशास्त्र विभाग

सारांश :–

२१ व्या शतकात वाटचाल करणाऱ्या भारतासारख्या पुरूष प्रधान संस्कृती असणाऱ्या देशात स्त्रियांप्रति दुजाभाव दाखविला जात आहे. राजा राममोहन रॉय, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे, छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाजधुरीनांनी महिला सक्षमीकरणाच्या कार्याला बळ प्राप्त करून दिले आहे. आचार्य विनोबा भावे यांनी तर स्त्रियांची सुप्त आंतरिक शक्ती ओळखून आत्मविश्वासाने कार्य करावे, प्रत्येक क्षेत्रातच नव्हे तर समाजाच्या मार्गदर्शन कार्यात सहभागी व्हावे असा विचार मांडला. स्त्री–पुरूष विषमतेच्या विरोधात स्त्रीने बंड केले पाहिजे. स्त्री म्हणजे संपूर्ण कुटुंब व्यवस्थेचा आधार आहे. निसर्गाने स्त्रीलाच मातृत्व शक्ती बहाल केली आहे. स्त्री ही सामर्थ्यवान आहे. तिच्यातील आंतरिक शक्ती जागृत करणे गरजेचे आहे. या कार्याला आचार्य विनोबा भावे 'स्त्री–शक्ती जागृती' असे नाव देतात. स्त्री कडे कामिनी म्हणून पाहिले जाते या विषयी विनोबाजी खंत व्यक्त करतात. हा मातृशक्तीचा सर्वात मोठा अपमान आहे असेच त्यांना वाटत होते. स्त्री मधील सामर्थ्य ओळखून भेदभावाची निती न बाळगता स्त्री–पुरूष एकतेचा विचार समाजात रूजविला पाहिजे असाच संदेश आचार्य विनोबा स्त्री शक्ती जागरूकतेविषयी देतांना दिसून येतात.

प्रस्तावना :–

जगामध्ये बदलाचे वारे वाहत आहे. औद्योगिकरण, तंत्रज्ञान व विज्ञानामध्ये नवनवीन संशोधन होत आहे. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक संदर्भ झपाट्याने बदलत आहे. महिला सबलीकरणाचा विचार पुढे आला आहे. मानव जातीमध्ये जवळपास ४० ते ५० टक्के लोकसंख्या स्त्रियांची आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात पुरूषांच्या बरोबरीने प्रत्येकच क्षेत्रात स्त्रिया मार्गक्रमण करीत आहे. पण २१ व्या शतकात वाटचाल करणाऱ्या भारतासारख्या पुरूष प्रधान संस्कृती असणाऱ्या देशात आजही स्त्रियांप्रति दुजाभाव दाखविला जात आहे. किंबहुना इंग्लंडसारख्या विकसित देशात सुद्धा मतदानाच्या हक्कासाठी स्त्रियांना आंदोलन करावे लागले होते. भारतात प्राचीन काळीतर स्त्रियांची अवस्था अतिशय विकट होती. 'चुल आणि मुल' एवढेच तिचे मर्यादित कार्यक्षेत्र होते. महात्मा ज्योतिबा फुले व पहिली स्त्री शिक्षिका सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ उभारून विविध क्षेत्रात शिक्षणाच्या जोरावर मार्गक्रमण करण्याचे द्वार खुले केले. भारतीय संविधानाने स्त्री–पुरूष असा कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना समान अधिकार बहाल केले. स्त्रियांना राजकीय अधिकार प्राप्त करण्यासाठी सातत्याने संघर्ष करावा लागला. भारतातील ग्रामीण जीवन पद्धतीची धुरा स्त्रियांकडे आहे हे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. ग्रामीण क्षेत्रात राजकीय व आर्थिक जडणघडणीत स्त्रियांचा वाटा मोलाचा आहे. कारण महिला या उपजीविकेसाठी शेती, मजूरी, शिक्षण, उद्योग, दुग्ध व्यवसाय, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रात काम करीत असतात. परंतु त्या कामाची दखल फारशी घेतली जात नाही. त्यांना या क्षेत्रात अस्तित्वासाठी संघर्ष करावा लागत आहे. कौटुंबिक हिंसाचार, स्त्रियांवरील अत्याचार, हुंडा बळी, बलात्कार सारख्या घटनांनी देशात थैमान घातले आहे. स्त्रीकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून बघितले जाते ही खरी शोकांतिका आहे.

समाजाला शिक्षणाच्या माध्यमातून, सामाजिक सुधारणाच्या माध्यमातून प्रगत व उज्वल बनविण्यासाठी कार्य करणाऱ्या समाज सुधारकांच्या कार्याचा बोध घेणे गरजेचे आहे.

भारतातील स्त्रियांच्या हक्कासाठी, स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी व स्त्री–पुरूष समतेचा विचार समाजात रूजविण्यासाठी राजा राममोहन रॉय, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे, छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाजधुरीनांनी महिला सक्षमीकरणाला बळ प्राप्त करून दिले. त्याच बरोबर स्त्री–पुरूष समानतेच्या दृष्टीने आचार्य विनोबा भावे यांचे विचार महत्त्वाचे आहेत. स्त्री एक शक्ती आहे. धैर्यानी कुठल्याही प्रसंगाला तोंड देण्यासाठी तिच्यातील सामर्थ्याची, क्षमतेची ओळख तिला होणे गरजेचे आहे.स्त्रीयांमधील सुप्त आंतरिक शक्तीला जागृत करण्याच्या कार्याला विनोबाजींनी ''स्त्री–शक्ती जागृती'' असे नाव दिले होते.[१]''स्त्री एक आत्मवान मानव प्राणी आहे. तीने आपला आत्मविश्वास संयमातून साध्य करुन घ्यावा''.[२]असे विनोबाजींनावाटत होते.

ब्रह्मविद्येचे आकर्षण असलेल्या विनोबाजींनी गृहत्याग केलेला होता. पण महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रभावित होवून सर्वोदयी विचारांच्या आधारे रचनात्मक कार्य पार पाडण्याची जबाबदारी विनोबांनी स्विकारली होती. सर्व धर्माचे सारभूत तत्व अहिंसा, सत्य इत्यादींना समाजाने स्वीकारले. परंतु त्याच्या मुळाशी असणाऱ्या ब्रह्मविद्येला स्पर्श सुद्धा केला नाही. ब्रह्मविद्येची पूर्ती केल्या शिवाय पुढे जाता येणार नाही हे विनोबांजींनीपूरेपूर ओळखले होते. म्हणून त्यांनी परंधाम आश्रम, पवनार जि. वर्धा येथे ब्रह्मविद्या मंदिराची स्थापना २५ मार्च १९५९ रोजी केली.एवढेच नव्हे तर स्त्रियांची आंतरिक शक्ती ओळखून विनोबाजींनी या आश्रमाची संपूर्ण जबाबदारी स्त्रियांकडे सोपविली होती.

''स्त्रियांची साधना नेहमी गुप्त राहिलेली आहे ती साधना प्रकट होण्याची अतिशय आवश्यकता आहे. विश्व शांती एकटा पुरुष करु शकणार नाही ही आजच्या युगाची मागणी आहे. म्हणून स्त्रियांच्या हातात संचालन राहिले तर सुरक्षितता राहील''.[३]असा विश्वास विनोबाजींना होता. २५ मार्चलाच विनोबाजी ब्रह्मविद्येचा ध्यास घेऊन घरा बाहेर पडले होते आणि भविष्यात त्याच तारखेला त्यांची इच्छा पूर्णत्वास आली हा केवळ योगायोगच म्हणावा लागेल.

सुरुवातीला बारा भगिनी परंधाम आश्रमात सामील झाल्या होत्या. अखिल भारतातीलच नव्हे तर अखिल दुनियेचे साधनास्थान ब्रह्मविद्यामंदिर बनले पाहिजे अशी विनोबांची इच्छा होती आणि त्याप्रमाणे घडलेही पंचविस वर्षात बारा वरुन तीस वर ही संख्या पोहचली होती. भारतातील जवळ जवळ सर्वच प्रांतातील भगिनींचे प्रतिनिधित्वच नव्हे, तर फ्रांस, जर्मनी, जपान येथूनही भगिनी आल्या होत्या.[४]

स्त्री शक्तीच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल विनोबा म्हणतात, ''माझी तर अशी अपेक्षा आहे की, स्त्री ही शास्त्र निर्माण करणारी घटक बनावी. भारतात पूर्वी स्त्री शक्तीचा प्रभाव समाजावर फार मोठ्या प्रमाणात पडलेला होता. तरीपण त्या शास्त्रकार नव्हत्या पण ब्रम्हविद्येचे जे शास्त्र बनले आहे, ते पुरुषांनी बनवल्यामुळे एकांगी आहे. त्याचे संशोधन होऊन खरी ब्रम्हविद्या जगासमोर यायला हवी. स्त्रिया जर ब्रम्हचारिणी असतील, तर जगाचे चित्र बदलून जाईल.''[५] आत्म्याची एकता, मानवी गरजा आणि जगाशी येणारा संबंध या संदर्भात विचार केल्यास पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही एकच शिक्षण प्राप्त व्हायला पाहिजे यावर विनोबाजी भर देत होते.

स्त्रियांसाठी वापरला जाणारा 'अबला' हा शब्द विनोबाजींना मुळीच मान्य नव्हता. उलट पुरुषापेक्षा स्त्रियांची शक्ती कितीतरी पट जास्त असल्याचे ते उदाहरणासह स्पष्ट करत. पुष्कळदा आचार्य विनोबा भावे म्हणत, ''विज्ञान सांगते की, स्त्रीचे शरीर हे पुरुषाच्या शरीरापेक्षा अधिक 'रक्षण समर्थ' आहे. —— सेवा, शुश्रुषा आणि घरकाम सांभाळूनही स्त्रिया तग धरु शकतात.

याचाच अर्थ असा की, स्त्रियांचे शरीर अधिक काटक असते.''[१] स्त्रियांमध्ये वीरांगना, राज्य–मर्मज्ञ, भक्त झाल्या आहेत, साहित्यिकही झाल्या आहेत. परंतु हे सर्व असूनही समाजाच्या मार्ग दर्शनासाठी स्त्रियांनी विचार मांडला आणि समाजाने तो मान्य केला, हा अनुभव येत नाही''.[७] या दृष्टीने चिंतन होणे आवश्यक आहे असेच विनोबांना वाटत होते.

स्त्री–पुरुष विषमतेच्या विरोधात स्त्रीने बंड केले पाहिजे. असे विनोबाजींना वाटत होते. विनोबाजी म्हणत, ''मी जर स्त्री असतो तर माहिती नाही मी किती बंड केले असते ! स्त्रीयांतर्फे बंड व्हायला हवे, अशी माझी अपेक्षा आहे''.[८] पुढे त्यांच्या कल्पनेतील बंडखोर स्त्री कशी असावी याचेही वर्णन ते करतात. ''अशीच स्त्री बंड करील की जी वैराग्याची मूर्ती असेल वैराग्ययुक्ती प्रगट होईल तरच मातृत्व सिद्ध होईल, स्त्रीचा तेव्हाच उद्धार होईल. शंकराचार्य सारखी कोणी प्रखर ज्ञानवैराग्य संपन्न, भक्तीमान आणि निष्ठावान शास्त्र निर्माण करणारी स्त्री निर्माण होईल तेव्हा.''[९]

स्त्रीमध्ये असामान्य शक्ती आहे, तरीही तिला 'अबला' म्हटले जाते याचे शल्य विनोबाजींना वाटत होते. स्त्रियांविषयी दोन शब्द उपयोगात आणले जातात. एक 'अबला' तर दुसरा 'महिला' हा शब्द होय. अबला शब्दाचा अर्थ आहे दुर्बल, शक्ती कमी असणारी, जिची रक्षा दुसऱ्याला करावी लागेल अशी रक्षणीय आणि दुसरा शब्द 'महिला' त्याचा अर्थ महान, फार मोठी शक्ती असणारी, इतका उन्नत शब्द स्त्रियांविषयी वापरला जातो. तसेच भारतीय स्त्रियांच्या अनेक संस्था, संघटना ज्यामधील एकाचेही नाव अबला समिती वा संघटना असे नाही. महिला समिती वा संघटना म्हणूनच त्या कार्यरत आहेत. याचाच अर्थ असा की स्त्रियांनी महिला या शब्दाची पारख करुनच निवड केली आहे. ''स्त्रियांनी हे ठरविले की, ती महान शक्ती बनेल त्यातूनच भारतीय स्त्री बद्दलची स्वत:विषयीची अपेक्षा वाढेल व त्यातून स्त्रियांची क्षमता स्पष्ट होते''[१०] असेच विनोबाजींना वाटते.

स्त्रीकडे कामिनी म्हणून पाहिले जाते. विनोबाजींना वाईट वाटत होते. ते म्हणत, ''स्त्रीची इतकी मोठी शक्ती असूनही स्त्रीकडे कामिनी म्हणून पाहिले जाते ती काम–साधणेचा एक विषयच मानली गेली. हा मातृशक्तीचा सर्वात जास्त अपमान आहे''.[११] स्त्री ही कुटुंबाचा आधार असते. मातृत्व शक्ती स्त्रीला निसर्गाने बहाल केली आहे. त्यामुळे तीचा अपमान होणे समाज हितावह नाही.

निष्कर्ष :–

जग जरी एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करीत असेल तरी पुरुषी मानसिकता अजुनही फारशी बदललेली दिसून येत नाही. स्त्रियांनी स्वत:च आंतरिक शक्ती ओळखून स्त्री–पुरुष विषमते विरुद्ध आवाज उठवला पाहिजे असेच विचार आचार्य विनोबा भावे यांचे आहेत. समाजाने या महान समानसुधारकांच्या कार्याचा विचारांचा, समाज सुधारणेचा वसा घेऊन समाजाला उन्नत बनविण्याच्या दृष्टीने पाऊल उचलले पाहिजे. ज्यात स्त्रियांना सन्मानाची वागणुक दिली जाईल. स्त्री शक्तीचे सामर्थ्य ओळखून भेदभावाची निती न बाळगता स्त्री–पुरुष एकतेचा विचार रूजविला पाहिजे असाच संदेश जणू आचार्य विनोबा भावे यांच्या विचारातून दिला जात आहे असे म्हणावे लागेल. समाजाच्या हिताचा विचार पुरुषांइतकाच स्त्रियांनाही आहे, त्यामुळे निर्णय निर्धारणामध्ये, विविध कार्याच्या संचालनामध्ये स्त्रियांचा हातभार असावा असेच विनोबाजींना वाटत होते हे दिसून येते. म्हणूनच या राज्याच्या अर्ध्या शक्तीला खऱ्या अर्थाने समान दर्जा प्राप्त व्हावा असेच विनोबाजींच्या विचारातून दिसून येते.

संदर्भ सूची

१) भट्ट मीरा, २०००, संत विनोबा, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, राजघाट, वाराणसी. पृष्ठ क्र. ५६

२) अडावदकर अनंत, १९९५, विनोबा : व्यक्ती आणि विचार, जयश्री प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. २३१

३) वापट भ. ग., २००९, विनोबा, राजहंस प्रकाशन, प्रा.लि. पुणे, पृष्ठ क्र. १३२

४) भावे शिवाजी न., २००५, विनोबा चरित्र, परंधाम प्रकाशन, पवनार, जि. वर्धा, पृष्ठ क्र. १०७

५) चोपडे किसन, २०१०, महाराष्ट्राचे शिल्पकार विनोबा भावे महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृष्ठ क्र. ३८

६) अडावदकर अनंत, १९९५, विनोबा : व्यक्ती आणि विचार, जयश्री प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. १२८

७)विनोबा, २०००, प्रेमपंथ अहिंसेचा, परंधाम प्रकाशन, पवनार, जि. वर्धा, पृष्ठ क्र. २४०

८) चोपडे किसन, २०१०, महाराष्ट्राचे शिल्पकार विनोबा भावे महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृष्ठ क्र. ३८

९) वापट भ. ग.,२००९, विनोबा, राजहंस प्रकाशन, प्रा.लि. पुणे, पृष्ठ क्र. १३२

१०) विनोबा, २००५, स्त्री शक्ती, परंधाम आश्रम, पवनार, जि. वर्धा, पृष्ठ क्र. ४

११) कित्ता, पृष्ठ क्र. ७

Special Issue 25 , Vol. 3 | Peer Reviewed | ISSN : 2319 -
March 2020 | SJIF | Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March 2020 Special Issue- 25 Vol. 3

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. V.G. Sanap
I/c Principal Prof. Dr. B.D. Kokate

Editor
Dr. R.K. Kale

Co-Editor
Dr. S.N. Akulwar
Dr. B.D. Jadhavar
Dr. S.E. Ghumatkar

Shaurya Publication, Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25 , Vol. 3	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
March 2020	SJIF	Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE – 25 Vol 3

Title of the issue : - The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 400/-

Chief Editor – Arun Godam
Latur

Guest Editor
Principal Dr. V.G. Sanap
I/c Principal Prof. Dr. B.D. Kokate

Editor
Dr. R.K. Kale

Co-Editor
Dr. S.N. Akulwar
Dr. B.D. Jadhavar
Dr. S.E. Ghumatkar

Published BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com , 8149668999

Printed By.
Shaurya Offset
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION : March 2020

29.	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर निश्चलनीकरणाचे परिणाम डॉ. प्रकाश बाबुराव तितरे	89
30.	नागरिकत्व सुधारणा विधेयक - २०१९ प्रशांत मलकाण्णा माठे	93
31.	राज्यपालांची राज्यप्रशासनातील भूमिका संघराज्य व्यवस्थेमध्ये तणावाचे वातावरण निर्माण करणारी आहे प्रा.डॉ. प्रविण लोणारकर	95
32.	महिला सक्षमीकरणातील अडथळे प्रेरणा दिलीप दीक्षित	98
33.	भारताच्या आंतरराष्ट्रीय निर्यातीची वर्तमान प्रवृत्ती डॉ. राजेश गायधनी	102
34.	भारतातील दहशतवाद: समस्या आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी प्रा. डॉ. राजू भागाजी बनसे	108
35.	भारतातील आघाड्यांच्या राजकारणाचे यशापयश प्रा.डॉ. संतोष एस. खंडे, राजेश भिमराव बोरसे	114
36.	भारतातील निश्चलनीकरण: कारणे आणि परिणाम कदम राम भोजु	117
37.	भारतीय नागरिकत्व : भूमिका व स्थिती डॉ.राम प्र.लाटे, डॉ.अर्चना शिवाजी खापमारे	120
38.	महिला सक्षमीकरण आणि भारतीय धोरण प्रा.रामदास खताळ	123
39.	भारतातील बेरोजगारीची सद्य:स्थिती, कारणे व उपाय प्रा.जाधव रामेश्वर दत्तराम	126
40.	भारतीय संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे बदलते स्वरूप प्रा.डॉ. प्रमिला जाधव, रसाळ मंजुषा मुरलीधर	130
41.	भारतीय राजकारणात कलम 370 आणि कलम 35 - अ रद्द झाल्यामुळे होणारे बदल इम्का नथु राठोड	133
42.	भारतीय राजकारणासमोरील आव्हाने – जातीवाद डॉ. रवींद्र एम. बेले	135
43.	"महात्मा बसवेश्वरांच्या साहित्यातील सामाजिकता" प्रा.डॉ.मनोहर सिरसाट, रेणुका शिवलिंगआप्पा संभाहरे	137

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25 , Vol. 3	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
March 2020	SJIF	Impact Factor : 7.139

भारतीय राजकारणासमोरील आव्हाने – जातीवाद

डॉ. रवींद्र एम. बेले
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा‌ए राज्यशास्त्र विभाग

सारांश :–

भारतातील सर्व राज्यांमध्ये जात व राजकारण यांचे संबंध एकसारखे कधीच नव्हते. लोकसंख्येच्या प्रमाणात जातीचे प्राबल्य लक्षात घेवून राजकीय पक्ष सुद्धा उमेदवारांची निवड करीत असतात. विविध कारण जातीचा सत्तेच्या चौकटीत प्रवेश झाल्याने भारतीय लोकशाहीचे एकांगी, उच्च जातीय स्वरूप बदल्यास या स्थित्यंतरामुळे मदतच झालेली दिसून येते. देशाच्या विविध भागात एकेका किंवा त्यापेक्षा अधिक संख्येतील जातींचे बालेकिल्ले तयार झालेले आहे. निवडणूकीत पक्षाला ज्या जातीकडून मोठ्या प्रमाणात मताधिक्य प्राप्त झालेले असते त्या जातीला पुरेसे प्रतिनिधित्व दिले जाते. इतर मागासवर्गीयांनी केंद्र व राज्याच्या राजकारणात स्वतःचे निर्माण करून सत्तेमध्ये वर्चस्व प्रभावित केले आहे.

संशोधनपर निबंधाची उद्दिष्टे :–

1) जाती व्यवस्थेचा भारतीय राजकारणावरील परिणाम विचारात घेणे.
2) भारतीय राजकारणातील जातीची भूमिका विचारात घेणे

संशोधन पद्धती आणि माहितीचे स्त्रोत :–

प्रस्तुत शोधनिबंध प्रामुख्याने संशोधनाचा दुय्यम साधनांवर आणि आकडेवारीवर अवलंबून आहे. दुय्यम माहितीचा स्त्रोत प्रामुख्याने विविध लेख, इंटरनेट, वर्तमानपत्रे, संदर्भ ग्रंथे यावर आधारित आहे. संशोधन पद्धती शास्त्रीय व ऐतिहासिक स्वरूपाची आहे.

मुळशब्द :– जात

प्रस्तावना :–

भारतीय उपखंडामध्ये असंख्य जाती धर्माचे लोक वास्तव्य करतात. भारताच्या राजकारणात जात हा नेहमीच प्रभाव पाडणारा एक महत्त्वपूर्ण घटक राहिला आहे. 'जात व राजकारण' यांचा परस्पर संबंध नेमका कसा आहे. त्यात काय स्थित्यंतरे होत आहेत हे प्रश्न नेहमीच सामान्य नागरिकांच्या कुतुहलाचा विषय राहिले आहे. भविष्यात राजकीय शक्ती निर्माण करण्याच्या दृष्टिने विभिन्न जातीसमुह, शिक्षण, विकास, संघी आणि इतराशी स्पर्धा करण्यावर भर देऊ लागली. आपल्या जातीच्या विकासासाठी जात नावाच्या परंपरागत घटकाला आधुनिक संघटनात्मक आकार दिल्या जाऊ लागला. सत्तेची महत्त्वाकांक्षा विविध गटांमध्ये निर्माण होणे लोकशाहीत स्वाभाविक असते आणि ते लोकशाहीसाठी पोषक सुद्धा असते. पण त्याच बरोबर सामान्यातल्या सामान्य माणसाला सत्तेत भागीदारी मिळावी या हेतूने घटनाकारांनी सांसदीय लोकशाही व प्रौढ मतदान पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे. जिथे जाती, धर्माला कोणताही थारा नसावा हाच त्या मागचा उद्देश होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात जातीमुळे निर्माण झालेली सामाजिक विषमता व असमानता नष्ट करण्याचे प्रयत्न अधिक जोमाने होवू लागले. तरीही शासन व मतदार असलेली व्यक्ती यांच्यामध्ये जात ही संरचना एक पोलादी पडदा बनून राहीली आहे.

जातिबद्ध समाजात राजकीय सत्ता वाटप होताना त्यात कनिष्ठ जातींना कमी वाटा मिळणार, म्हणून राजकीय हक्क व सत्ता यासाठी कनिष्ठ जातींनी लढा द्यावा असा विचार महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या तिघांचा होता.

भारतात सर्वच राजकीय पक्ष आपले कमी अधिक प्रमाणात उमेदवार निवडतांना जातीय गणित आखून मतदार संघानिहाय त्यांची निवड करीत असतात. 1960 व 1970 च्या दशकात भारतात झालेल्या निवडणूकांच्या अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, 1) कारण व मागास जातीचे लोक काँग्रेसकडे झुकले होते. 2) उच्च जातीचे लोक विरोधी पक्षांना मत देण्याच्या बाजूने होते. तर 3) अनुसूचित जातीचे लोक काँग्रेस पक्षाच्या बाजूने होते. 1980 च्या दशकाच्या शेवटी आणि 1990 च्या दशकाच्या सुरवातीला निवडणूकांमध्ये वरील सिद्धांत निरर्थक सिद्ध झाला. डिसेंबर 1994 च्या दहा राज्यातील निवडणूकांमध्ये दोन–तीन राज्यात जातीय मतांचा प्रभाव अवश्य दिसून येतो. बिहार, केरळ, तामिळनाडू, आन्ध्र पदेश, महाराष्ट्र, हरियाणा, राजस्थान आणि महाराष्ट्र राज्याच्या राजकारणाचा अभ्यास जातीगत गणिताच्या विश्लेषणाशिवाय करू शकत नाही. बिहारच्या राजकारणात राजपूत, ब्राम्हण कायस्थ आणि जनजाती प्रमुख प्रतिस्पर्धी जाती राहिल्या आहे. आन्ध्रप्रदेश चे राजकारण काम्मा आणि रेड्डी जातीच्या संघर्षाचा कथा राहिले आहे. गुजरातच्या राजकारणात पाटीदार आणि क्षत्रिय या दोन जाती प्रभावी राहिल्या आहे.

महाराष्ट्रात 1960 पासून मराठा जातीचा राजकाणावर वरचष्मा होता. उत्तर भारतात मंडल आयोगाच्या शिकारशीच्या अंमलबजावणीयरून 1987–88 नंतर मागास जातीच्या राजकारणाला गती प्राप्त झाली. तेव्हापासून 'जात आणि राजकारण' यांच्या परस्पर संबंधात 'इतर मागास जाती' (ओबीसी) हा महत्त्वाचा मुद्दा बनला आहे. 1991 च्या लोकसभा निवडणुकीच्या वेळी जनता दलाने महाराष्ट्रात 'ओबीसी' ला अनुकूल भुमिका घेण्याचा प्रयत्न केला. पण निवडणुकीत फारसे यश न मिळाल्याने हा प्रयत्न फसला. 1993 मध्ये ओबीसी राजकारण करण्याच्या भूमिकेतून बहुजन महासंघ स्थापन झाला. उत्तर प्रदेशात मुलायम सिंग यादव व मायावती यांनी जातीय मतांचा हिशेब लावून राजकारणात संघर्ष निर्माण केला होता. किंबहुना एका टप्प्यावर दलित आणि बहुजनांची युती म्हणून बसप व सपाने आघाडी केली होती. नव्वदीच्या दशकात भारतीय जनता पक्षाने ओबीसी समुहाला जवळ करून या नवजागृत समुहांच्या असतोषाला आक्रमक हिंदुत्वाची जोड देवून यशस्वी राजकारणाला सुरवात केली व त्यात त्यांना 1996, 1998 व 1999 या तिन्ही निवडणूकीत जे यश मिळाले त्यात ओबीसी समूहांचा वाटा मोठा होता.

'जात व राजकारण' ही भेदभावाची निती मानून सर्व जातिसमुहांमध्ये सामंजस्य निर्माण करण्याचे प्रयत्न राजकीय पक्षाकडून होत असले तरी जातीय प्राबल्य आजही टिकून असलेले दिसून येते. केंद्रिय नेतृत्व मंत्रिमंडळाची निर्मीती करतांना जातीय घटकाचा विचार करून मंत्रीपदाचे वाटप करतांना दिसून येतात. तरीही मार्क्सवादी विश्लेषणानुसार भारतीय राजकारणात असलेले जातीचे वर्चस्व ही तात्पुरती बाब असून औद्योगिकरण व आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आर्थिक घटक जस जसे प्रभावी होत जातील तस तशी जाती व्यवस्था दुर्बल होत जाईल.

निष्कर्ष :–

भारतीय समाजावर खोलवर रूजलेल्या जातीव्यवस्थेचा येथील लोकशाही व राजकारणावर लक्षणीय प्रभाव असून निवडणूका, प्रचार, मतदान पक्ष संघटन, शासकीय निर्णय इत्यादी पैलूंना प्रभावित करण्याचे प्रमाण नगण्य आहे असे म्हणता येणार नाही. जातीची राजकीय उपयुक्तता मर्यादित असल्यामुळे राजकारण केवळ जातीच्याच आधारे चालते व जातीच्या परिघातच सामावलेले असते असे नाही. भारतीय 'राजकीय पक्ष आणि लोकशाही' या ग्रंथात एस. एन. सदाशिवन यांनी "पक्षातील प्रत्येक फुटीमागे, गटामागे, प्रत्येक संघर्षामागे व प्रत्येक पक्ष स्थापनेमागे जात हाच घटक असतो असा निष्कर्ष काढून मोकळे होणे हा शुद्ध उथळपणा आहे" असे लिहीलेले विधान जास्त संयुक्तीक वाटते.

जतीवाद हा भारतीय राजकारणाचा प्रभावी घटक असला तरी जातीभेद, असमानता, संघर्ष याला राजकारणात कोणतेही स्थान निर्माण होवू नये यासाठीच दक्षता बाळगणे काळाची गरज आहे. मतदारांची भूमिका ही सुद्धा जातीय नेतृत्वाचा विचार करणारी असली तर जातीय प्रभावाचा राजकीय पक्ष कसा विचार करतात यावरही राजकीय पक्ष कसा विचार करतात यावरही उमेदवारांची निवड ठरत असले असेल म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :–

1) पळशीकर सुहास, जात व महाराष्ट्रातील सत्ताकारण, सुगावा प्रकाशन, पुणे 30, सप्टेंबर 1998
2) खत्री हरीशकुमार, भारतीय शासन एवं राजनीति, कैलास पुस्तक सदन, भोपाल, 2016
3) पळशीकर सुहास, राजकारणाचा ताळेबंद भारतीय लोकशाहीची वाटचाल, साधना प्रकाशन, 431 शनिवार पेठ, पुणे–411030, 31 डिसेंबर 2013
4) नांदेडकर व. गो., भारतीय राज्यघटना आणि राज्यव्यवहार, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे सप्टेंबर 2011.
5) लोटे रा.ज., भारतीय शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, सप्टेंबर 2009

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-I
January - March - 2020
Marathi Part - III, Hindi & English

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - III / HINDI / ENGLISH

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	माणिक बंडूजी ब्रम्हभट्ट ते वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास **प्रा. नरेश पांडुरंगजी बोरकर**	१-४
२	शब्दपल्लीकडील कर्मकुटीचे संपुर्ण विद्यापीठ : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज **प्रा. बळीराम भांगे**	५-९
३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे **प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले**	१०-१२
४	वंदनीय राष्ट्रसंताच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण **प्रा. धनराज डी. मुरकुटे**	१३-१७
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातून झालेला सांगीतिक प्रचार **प्रा. डॉ. नीरज एस. लांडे**	१८-२०
६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार **प्रा. प्रसन्न बगडे**	२१-२२
७	राष्ट्रसंतांची भजनावली : सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा **प्रा. अरुणा हरले**	२३-२६
८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची राष्ट्र जागृती व उभारणीची धडपड **प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड**	२७-३१
९	माणिक बंडूजी ब्रम्हभट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक जीवनप्रवास **डॉ. प्रवीण व. काळे**	३२-३४
१०	राष्ट्रसंताचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले**	३५-३८
११	ग्रामगीतेतील जीवनमूल्य **प्रा. डॉ. निलिमा रा. झेरेकर (गोगटे)**	३९-४३
१२	राष्ट्रसंतांची भजनावली - सामाजिक ऐक्याचा सांस्कृतिक वारसा **कु. श्रुती प्रवीण पांडवकर** **डॉ. साधना शिलेदार**	४४-४७

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे

प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले
सहाय्यक प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना

भारत एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करीत आहे. भारतीय समाजाला व ग्रामीण जनजीवनाला सुयोग्य मार्गावर नेण्यासाठी विचारवंताची समाजसुधारकाची तसेच संतांच्या विचाराची गरज असते. भारताची जडणघडण खेड्यापासून झाली आहे किंबहुना भारत देशाचा प्राण खेड्यात आहे. कारण एकूण लोकसंख्येच्या 70 टक्के जनता गावामध्ये राहणारी आहे. 2001 च्या जनगणनेनुसार भारतात 6,38,387 खेडी आहेत. भारतातील ग्रामीण विकास ज्याचा सरळ संबंध आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायाशी आहे. त्यादृष्टीने 'ग्राम हीच देवता मानून आपल्या अमोघ वाणीने आणि लेखणीने हातात खंजिरी घेऊन गावोगावी जनजागृतीचे, समाज परिवर्तनाचे कार्य करणारे 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज' हे खऱ्या अर्थाने समाजसुधारक होते. एकीकडे औद्योगिक व आर्थिक विकासात भारत अग्रेसर होण्याच्या वाटेवर असला तरी दुसरीकडे गरिबी, दारिद्र्यता, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता या समस्या तशाच कायम आहे. लघुउद्योग व ग्रामोद्योग हयांना जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात धोका उत्पन्न झाला आहे. अशावेळी महात्मा गांधींनी 'खेड्याकडे चला' हा दिलेला मूलमंत्र उपयोगाचा वाटतो. तुकडोजी महाराजांचे प्रबोधनाचे कार्य बघून महात्मा गांधी प्रभावित झाले. त्यांनी 31 मार्च 1936 मध्ये राष्ट्रसंतांना सेवाग्रामला भेटीला बोलाविले होते. महात्मा गांधींच्या मृत्यूनंतर रचनात्मक कार्याच्या माध्यमातून 'सर्वोदय' विचाराला पुढे नेण्याचा प्रयत्न आचार्य विनोबा भावे यांनी केला. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी भूदान यज्ञ मोहिमेत सहभागी होऊन ग्रामीण उन्नतीच्या मार्गाला दिशाच दिली असे म्हणावे लागेल.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज केवळ वाणीद्वारे प्रबोधन करणारे नव्हते तर रचनात्मक कार्यातून समाजाला दिशा देणारे होते. आचार्य विनोबांनी सर्व सामान्य जनतेला गीतेचा सार समजावा यासाठी 'गिताई' लिहिली. राष्ट्रसंतांनी ग्रामोन्नती, ग्रामोद्धार व ग्रामविकास करण्याच्या दृष्टीने 'ग्रामगीता' हा अद्‌भुत ग्रंथ लिहिला. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशाचा आधार खेड्यात आहे हे ओळखूनच राष्ट्रसंतांनी गावाची महती गाताना म्हटले आहे.

गाव हा विश्वाचा नकाशा। गावावरून देशाची परीक्षा।
गावची भंगता अवदशा। येईल देशा।।

गावाच्या विकासात देशाचा विकास आहे हे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ओळखले होते. महाराजांच्या ग्रामगीतेत अध्यात्म आणि विज्ञानावर आधारलेल्या व्यवहारांचा मिलाप झाला आहे. खेड्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी एकीकडे शेकडो एकर जमीन तर दुसरीकडे भूमिहिन अशी पराकोटीची विषमता नष्ट होणे गरजेचे होते. यावर आचार्य विनोबा भावे यांनी चालविलेली भूदान चळवळ महत्त्वपूर्ण होती. विनोबांच्या भूदान यज्ञाच्या प्रभावी प्रचारासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी भजने रचली व भूदानाच्या कार्याला गती दिली. त्याच प्रमाणे या चळवळीत राष्ट्रसंतांनी प्रत्यक्ष

सहभाग घेऊन अकरा दिवसात 11410 एकर जमीन प्राप्त करून दिली. ग्रामस्वराज्याचा विचार विनोबा भावेंनी मांडला, तर ग्रामोन्नती व ग्रामकल्याण हा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. ग्रामीण व्यवस्थेविषयीची दोघांचीही तळमळ एकच होती. भारताचा आधार गाव आहे, त्यासाठी गावातील गरीब–श्रीमंत, भूमिहीन–जमीन मालक या सर्वांचे मिळून एक कुटुंब बनले पाहिजे. जोपर्यंत गावातील सर्व शक्ती एकत्र येत नाही, तोपर्यंत ग्रामस्वराज्याची संकल्पना साध्य होणार नाही असा विचार आचार्य विनोबा भावेंचा होता. त्याचप्रमाणे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना ग्राम सुशिक्षित व्हावे, सुसंस्कृत व्हावे, ग्रामोद्योग संपन्न व्हावेत, किंबहुना गावानेच देशाच्या गरजा भागवाव्यात, ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन मिळावे असे वाटत होते.

विनोबांनी खादी हे सर्वोदय रचनात्मक कार्यक्रमाचे मुख्य ध्येय मानले होते. याविषयी विनोबाजी म्हणतात, "सूताची एक मुंडी म्हणजे सर्वोदयाचे एक मत आहे, पण त्यात अडचण एकच आहे की, ते घरोघरी व गावागावात पोहचले लागेल". राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी खादी परिधान करून जनतेला खादी वापरण्यासाठी प्रोत्साहित केले. सूतकताई प्रत्येक उपासकाने, प्रत्येक सेवकाने केलीच पाहिजे असा नित्यक्रम वरखेड संस्थानाबरोबरच मोझरी आश्रमात सुरू केला. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील संघर्ष संपूर्ण जगाला भेडसावत आहे. तो संपात करावयाची शक्ती चरख्यात आहे हे या उभयतांनी ओळखले होते.

गावातील लोकांना स्वच्छतेचा मूलमंत्र विनोबांनी दिला होता. तसेच गावखेड्यात समृद्धी आणायची असेल, तर प्रत्येक युवकाने आपली सेवा गावात देण्यासाठी तत्पर असावे राष्ट्रसंतांनी युवक हे राष्ट्राचे भावी आधारस्तंभ आहेत, म्हणून ते नीतिमान व सुसंस्कृतायुक्त कसे होतील याविषयी मार्गदर्शन केले. तसेच ग्रामस्वच्छतेचा संदेश दिला. गावाने आपले आरोग्य सांभाळले, स्वच्छता, सुंदरता जपण्याचा प्रयत्न केला, तर शहरापेक्षा उत्तम अशी वस्ती निर्माण करता येईल. असे विनोबा व राष्ट्रसंतांचे मत होते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा स्वच्छतेवर अधिक भर होता. प्रातःकाळी ध्यान करण्यापूर्वी आपल्या घरासमोरील परिसर स्वच्छ केलाच पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. गावाचे आरोग्य स्वच्छतेच्या अस्त्राने अबाधित राहील असा विचार आचार्य विनोबा भावेंचा होता. गावातील लोकांना स्वच्छतेची जाणीव असावी व आपआपली जबाबदारी समजून प्रत्येकाने त्यात आपला वाटा उचलावा अशी उदात्त विचारसरणी या दोन्ही महामानवांची होती.

मडिलोन्नती हा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांचा एक महत्वपूर्ण पैलू होता. कुटुंब व्यवस्था समाजव्यवस्था, राष्ट्रव्यवस्था कशी स्त्रीवर अवलंबून असते हे त्यांनी किर्तनाद्वारे समाजाला पटवून दिले. आचार्य विनोबा भावेंनाही स्त्रिला अबला म्हणने मान्य नव्हते, तर स्त्री ही सबला आहे. पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांनाही समान शिक्षण दिले जावे या मताचे आचार्य विनोबा भावे होते. स्त्रियांच्या उन्नतीचा व सक्षमीकरणाचा विचार दोन्ही महामानवांनी व्यक्त केलेला दिसून येतो.

समारोप

राष्ट्रसंतांनी गरीब–श्रीमंत भेद नष्ट करू शकणारी व सर्वांना आत्मबोध घडवणारी विचारसरणी ग्रामगीतेद्वारे मांडली. तर सर्वांच्या उदयाने म्हणजे लहान–मोठे, दुर्बल–सबल, जड–बुद्धीमान सर्वांचा उदय होईल असे सर्वोदयाचे ध्येय मानणारे आचार्य विनोबा भावे यांची दोघांचीही विचारसरणी सामान्यजनांचे जीवनमान उंचावणारी आहे यात तिळमात्र शंका नाही. सर्वोदयाच्या विचाराने व भूदान चळवळीने महात्मा गांधींच्या प्रति आदरभाव व्यक्त करण्याची

भावना या दोन्ही महामानवांची होती. सर्वोदय हेच महात्माजींचे स्मारक मानून दोघांनी जीवनाचे श्रेष्ठ तत्त्व शिकविणारे हे दोन्ही मानवतेचे नव्हे, तर समाजजागृतीचे लोकशिक्षक म्हणावे लागेल. म्हणूनच विनोबाजींना आ तर तुकडोजी महाराज दिलेली 'राष्ट्रसंत' ही उपाधी सार्थ ठरते. भारतासारख्या देशाची स्थिती सुधारायची असेल, ग्रामसुधारणा महत्त्वाची आहे. याचेच मर्म ओळखून दोन्ही महात्म्यानी विचारांच्या माध्यमातूनच नव्हे, तर प्रत्यक्ष कृती ग्राम स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवली असे म्हणणे वावगे ठरू नये. खेड्यांचा सर्वांगीण विकास या एका ध्येयाने राष्ट्र तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे यांना एकत्र आणले. भारताच्या राष्ट्र उभारणीसाठी राष्ट्रसंतांचे वि उपयुक्त आहेत. राष्ट्रसंतांनी विश्वबंधुत्वाची शिकवण सांगितली, तर आचार्य विनोबा भावे यांनी 'जय जगत' चा स दिला. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनीही समाजव्यवस्थेत स्थान मिळावे हा विचार दोघांचाही होता. या दोन्ही महान विभू एकमेकांशी तुलना करता येणार नाही. दोघांचेही स्थान अद्वितीय आहे, म्हणूनच दोघांमधल्या स्नेहसंबंधाचा, विचा व आचरणाचा विचार समजून घेणे अगत्याचे ठरते. तसेच या दोघांनाही एकमेकांशी जोडणारा दुवा म्हणजे मह गांधींचे तत्त्वज्ञान होय असे म्हणणे योग्य ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ

१. प्रा. वाडवे रघुनाथ, 2010, मानवतेचे महापुजारी, राष्ट्रसंत तुकडोजी (जीवन व कार्य) अमोल प्रका नागपूर.
२. विनोबा, 2005, ग्राम स्वराज्य, परधाम प्रकाशन, पवनार जि. वर्धा.
३. चौलकर पराग, 2010, सबै भूमि गोपाल की, गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद–380014
४. लोकराज्य, नोव्हेंबर 2000
५. https://www.wikiwand.com
६. https://www.esakal.com

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

Volume - IX, Issue - I, January - March - 2020
ISSN - 2277 - 5730
Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

श्री. डॉ. रवींद्र मधुकरराव डोले

In Recognition of the Publication of the Paper Entitled

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व आचार्य विनोबा भावे

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 8390984760 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

March - 2020

SPECIAL ISSUE –CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor :

Prof. Virag.S.Gawande

Editor :

Dr Nitin A. Mathankar

Principal

Late Vasantrao Kolhatkar Arts College, Rohana

Guest Editor :

Prof. Deoman Umbarkar

Late Vasantrao Kolhatkar Arts College, Rohana

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 425/-

108	विशिष्ट क्षेत्रातील सामान्य हिंसा — डॉ. उदय दा. मेंडुलकर	464
109	स्त्री श्रमिकांचे शोषण : कार्ल मार्क्सचा दृष्टिकोण — प्रा. वनिता चोरे	469
110	भारतीय समाज व स्त्रीमुक्ती — शैलेश देविदास जनबंधु	474
111	स्त्री सक्षमीकरण व संरक्षण — प्रा. रमेश मुक्तदेवराव आगलावे	477
112	घरगुती हिंसा — कारणे, परिणाम व उपाययोजनाएक समाजशास्त्रीय अध्ययन — प्रा. संदीप रायबोले	481
113	"कौटुंबिक हिंसेवर संगीत एक उपाय" — प्रा. अशोक एस. जाधव	486
114	अहिंसात्मक श्रमसंस्कृती — प्रा.रविंद्र बा. शेंडे	489
115	पुरुषी मानसिकता आणि कौटुंबिक हिंसाचार — विठ्ठल सदाशिव चौधरी	493
116	पुरुषप्रधान व्यवस्था आणि घरगुती हिंसाचार — डॉ. पार्वती विनायक माने	497
117	कौटुंबिक हिंसाचार समाज आणि कायदा — प्रा. राजू बुरीले	500
118	कौटुंबिक हिंसाचार व स्त्रियांचे मानवी अधिकार — सहा. प्रा. राहुल ज. जोधळे	506
119	कौटुंबिक हिंसाचाराबद्दल सरकारची धोरणे — सहा. प्रा. राहुल आर. लव्हाळे	510
120	महिलांच्या संदर्भात मानवी अधिकार आणि हिंसाचार — प्रा. संतोष मारोतराव रामटेके	514
121	कौटुंबिक हिंसाचार कारणे व उपाय — डॉ. उल्हास रामजी राठोड	518
122	स्त्री आणि कौटुंबिक हिंसाचार — सहा.प्रा.संदीप एस.डाेंगरे	521
123	भारतीय महिलांची कृषी क्षेत्रातील भूमिका व समस्या — प्रा.डॉ. किशोर मो. ढुमणे	524
124	भारत में महिला और घरेलू हिंसा कानून — प्रा. अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता	526
125	भारतीय समाजातील कौटुंबिक अत्याचार — प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर टी. शेन्डे	530
126	'महिलांवरील अत्याचार व आद्य भारतीय समाजसुधारक' — प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण	538
127	घरगुती हिंसाचार : कारणे व उपाययोजना — डॉ. नलीनी आय. बोरकर	542
128	कौटुंबिक हिंसाचार: भारतातील सद्यस्थिती — डॉ. राहुल भगत	548
129	वर्तमान संस्कृती आणि कौटुंबिक हिंसाचार — डॉ. रमेश एम. घोनमोडे	555
130	महिला सशक्तीकरण — डॉ. रिमना पि. जोशी	560

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

घरगुती हिंसा — कारणे, परिणाम व उपाययोजनाएक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. संदीप रायबोले
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा समाजशास्त्र विभाग

२० व्या शतकात मुलींना जन्म दिलेल्या महिलावरच अन्याय व अत्याचारांचा सामना करावा लागत होता, अत्याचार हे असे कार्य आहे की, व्यक्ती ने सुद्धा करत असते. त्याचा परिणाम व्यक्तीवर प्रत्यक्षरित्या होत असते. त्याच्या जन्मानातला ठेच पोहोचविण्याचे कार्य अत्याचारामुळे होत असते. विकसनशील देशापासून ते अविकसीत देशापर्यंत महिलांचे शोषन हि एक जगातील सामाजिक समस्या बनली आहे. कारण जवळजवळ सर्वच देशात पुरुष प्रधान सामाजीक व सांस्कृतीक अधिपत्याखाली असल्याने लिंगभेद बालकाच्या जन्मापासूनच सुरु होतो. मुलगी जन्माला आली तर शिक्षणासाठी तो जिवघेणा संघर्ष ठरतो. महिलांवर घरगुती हिंसा कुटुंबसंस्थेच्या माध्यमातून वेगवेगळ्यापध्दतीने होत असलेले पाहण्यास मिळतात. घराच्या चार भिंतीत होणारा अत्याचार, हिंसाचार आणि अन्याय यालाच ''डोमेस्टिक व्हायोलन्स'' असे म्हटले जाते. काही अभ्यासक ''शारीरीक हानामारी घडवुन्या ज्या कृत्यातून दुख—याच्या शरीराला प्रत्यक्ष इजा होते त्या कृत्याला हिंसक कृत्य असे संबोधतात'' याअर्थीकक्षेत्रील काळात कौटुंबिक हिंसेचे स्वरुप वेगवेगळ्या घटनांद्वारे बाहेरल्याचे आढळून येते. कुटुंबाअंतर्गत राहणाऱ्या सदस्यावर त्याच कुटुंबातील सदस्याव किंवा इतर नातेवाईक अन्याय, अत्याचार, मानसीक व शारीरिक हिंसात्मक कृती करतांना आढळतात. घरगुती हिंसा ही केवळ मानाने महिलावर्गाच्या बाबतीतच विचार केला जातो. महिलांवर होणारी हिंसा शारीरिक असते, जी बळपत्र लावाबुध्दयाने मारल्या जाते.मानसिक हिंसेमध्ये अपशब्द बापरणे, टोमणे मारणे, संशय घेणे, इत्यादीद्वारे स्त्रीयांना अपमानित केले जातेलैंगिक हिंसामध्ये नात्यातील व्यक्तीने विनासहमतीने केलेले लैंगिक अत्याचार होय, आर्थिक हिंसामध्ये कमाचा मोबदला कमी देणे, स्त्रियांना पैसे खर्चायला न देणे या प्रकारची असते. धार्मिक हिंसामध्ये स्त्रियांना अपवित्र मानने, परंपरा लादणे या प्रकारची धार्मिक हिंसा होय. जसे, शनीशिंगनापूर मंदीरात स्त्रियांना बंदी घालणे, केरळमधील शबरीमाला या मंदीरात स्त्रियांना प्रवेश न करणे.

वर्मा कमिटी अहवालानुसार कौटुंबिक जिवनातील पुरुषाकडून एखाद्या स्त्रीवर अन्याय अत्याचार होणे, किंवा तिला शारीरीक नुकसान होईल असे कृत्य पुरुषाकडून घडणे म्हणजेच कौटुंबिक हिंसा होय.सन २००५ मधील घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदयानुसार घरगुती हिंसेची व्याख्या अशी आहे की, दुस्वाच्या स्वरुपात संपत्ती, मौल्यवान वस्तु याच्या मागणीकरीता पिडित स्त्री किंवा महिलेला हानी पोहोचविली जाते त्याला घरगुती हिंसा सुध्दा म्हटले जाते.

कौटुंबिक हिंसेच्या अध्ययनाचे स्वरुप हे स्त्री—पुरुष यांच्या नात्यातील समिक्षा करणे. त्यातील पुरुषीहितसंबंध स्पष्ट करुन स्त्रियांच्या कौटुंबिक शोषनाचे सुक्ष्म आणि विभिन्न स्वरुप समोर आणणे. कौटुंबिक हिंसेचे स्वरुप पुरुषप्रधान मानसिकतेतून येते. भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या संदर्भात दोन दृष्टिकोन आढळून येतात. एक म्हणजे स्त्रि आणि पुरुषांना समान समजण्यात येते किंवहुना काही बाबतीमध्ये स्त्रियांना श्रेष्ठ समजण्यात येते.''यत्र नार्यस्तु पुजन्ते, रमन्ते तत्र देवता'' अर्थात येथे नारीची पुजा केली जाते, तेथेच देवता वास करतात. स्मृतीमध्ये नारीचे सांगीतलेले महत्व प्राचीन महिलांचा सर्वोच्च दर्जा सिध्द करते.पर दुसऱ्या बाजुला पुरुषा पेक्षा हिन समजुन स्त्रियांना सर्व अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात येते. जाळणे, मारणे, छेळछाळ, बलात्कार इत्यादी प्रकारचे अनेक अत्याचार स्त्रियांवर केले जाते. म्हणजे आधुनिक काळात मात्र महिलांच्या

सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतीक दर्जा कमी असणे महिलांवरील वाढते अत्याचार यासुद्धे देखी समाजाच्या जडणघडणीत स्त्रियांची निवणी कारच दयनीय झाली आहे. कायदयानुसार स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार व स्थान मिळाले आहे. नव्या व्यवस्थेने स्त्रियांना समानतेचे अधिकार प्रदान केले. स्त्री वाहभागाच्या मोठ्या मोठ्या गप्पा मारल्या गरी वास्तव परिस्थिती समानता मात्र प्राप्त झाली नाही. ही समानता भारतातच नव्हे तर जगात कोठेही निर्माण होऊ शकली नाही. १९ व्या शतकातील समाजसुधारकांने भारतीय पार्श्वभूमीवर स्त्री अत्याचाराबाबत केलेले प्रयत्न प्रशंसनीय सुधारणात्मक कार्य केले. त्यात राजाराम मोहन राय, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडीता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले, महर्षि धोंडो केशव कर्वे इत्यादींनी स्त्री सुधारणेकरीता भरपुर प्रयत्न केले. व त्यांच्या प्रयत्नानुरूपच समाजामध्ये काहुप्रमाने स्त्रियांमध्ये जनजागृती निर्माण झाली.

इ.स.१९६५ पासून स्त्री मुक्तीचे चळवळीचे नवीन युग सुरु झाले. स्त्रियांना सामुग्र म्हणुन जगु दयावे. मुल आणि मुल सांभाळणारी स्त्री आज बदललेली आहेत. स्त्रिया झाली पाहण्याची दोरी सीच जगाला इच्छारी या म्हणी मागे पडलया आहेत. भारतीय समाजामध्ये महिलांचे सबलीकरण होत आहे, पण अनेक स्त्रियावर अत्याचार दिवसी आजही वर्तमान पत्रातुन रोज वाचण्यास मिळतात. या संदर्भात मैथिलीशरण गुप्ता म्हणतात

''नारी जीवन तुम्हारी यही कहानी आंचल मे है दुध और आँखो मे पानी.''

संविधानुशासनेन पासून भारतीय स्त्री ही उपेक्षित राहिली आहे. स्त्रियांच्या प्रश्नांसंबंधी समाजसुधारक व काही विचारवंतांनी समाजात जागृती निर्माण केली. आजही बालविवाह, लिंगभेद, हुंडाबळी, घटस्फोट असे अनेक प्रश्न आत्याचारातुन पाहायला मिळतात.

भारतामध्ये १९८८ मध्ये ७८०० बलात्कारांची गुन्हे नोंदविण्यात आले. १९९३ मध्ये ९६०० तर १९९६—९८ मध्ये यात तिन पटीने वाढ झाली. सरकारदरबारी करण्यात आलेल्या महिलांविरुद्ध गुन्हे च्या २००० अहवालानुसार वर्तमान काळात प्रत्येक पाऊण मिनिटाला एक स्त्री शोषण बलात्कार होती याचा अर्थ असा की, एका महिन्यामध्ये १२७५ आणि एक वर्षात १५३०० स्त्रिया बलात्काराच्या शिकार होत असतात. याचेच भारतात प्रत्येक मिनिटाला ३३ महिलांची छेडा फक्त छेडखानीला करण्यात येते. राष्ट्रीय महिला आयोगानुसार ३६ टक्के कामुनी हिंसाचाराला बळी पडतात.

वर्तमान स्थितीत समाजातील कामुनी हिंसेचे मुळ पुरुष वर्तीत सापडत आहे. स्त्रियांना वस्तु समजुन त्यिच्या इच्छा आकांक्षा नाकारल्या आणि मादी संबोधुन पुरुषाकरीचे असलेलेविचार बाळगिले. व स्त्रियांचे जीवन अंधकारमय झाले.

कामुनी हिंसाचाराचे कारणे :—

१. दोषपूर्ण सामाजिकरण :— कुटुंबातील मुलांमुलींच्या संगोपनाचे स्वरुप लिंगविषयनतेच्या आधारे असतात. मुलींना घरकामाचे वन समजुन शिक्षणाकडे शिक्षणाला दुय्यम दुर्लक्ष करण्याचे दिशादर्शक सामाजिकरणाद्वारे केले जाते. मुलींना पुरुषांची सेवाच करण्याची संगोपन लहानपणापासुन शिकविले जाते.

२. पुरुषप्रधानात्मक कुटुंबपध्दती :— कौटुंबिक हिंसाचाराचे मुळ पुरुषप्रधानात्मक कुटुंबपध्दतीत आढळुन येते कारण स्त्रियांना निम्न दर्जाची वागणुक देवून पुरुषप्रधानात्मक कुटुंबपध्दतीचे वर्चस्व टिकवुन ठेवण्याचा प्रयत्नातुन कौटुंबिक हिंसाचार वाढविण्याचे आढळुन येते.

३. हुंडाप्रथा :— भारतीय समाजातील प्रचलित असलेले हुंडाप्रथा कौटुंबिक हिंसेचे महत्वाचे कारण आहे. मुलेच्या आई वडिलांकडुन लग्नाच्या वेळी मनाप्रमाणे हुंडा मिळाला नाहीत तर हुंडा कमीला कुटुंबातील सदस्य स्त्रिया मानसीक शारीरीक छळ करतात. तर कधी कधी हुंड्याकरीता स्त्रियांची हत्यासुध्दा केली जाते.

ISSN : 2278-9308
March 2020

४. **मद्य सेवनाच्या प्रमाणात वाढ:—** बहुतेक मद्यपान कुटुंबातील स्त्रियांच्या हिंसेचे कारण ठरते. गरीबी किंवा दारिद्र्य किंवा कामाचे तणाव, आजारपण यासारखे कोणतेही निमित्त मद्यपान करण्यासाठी पुरेसे असते. घरगुती हिंसाचाराच्या अनेक घटना नशेच्या अवस्थेत घडत असल्याचे सहजपणे कोणाच्याही अनुभवास येते.

५. **अयोग्य प्रथा परंपरा:—** भारतात अयोग्य प्रथा परंपरा अनेक आहेत. या प्रामुख्याने स्त्रियांच्या विरोधी आहेत. तसेच पुरुष वर्गाचे वर्चस्व निर्माण करणाऱ्या आहेत. उदा. विवाहीत स्त्रीने डोक्यावर पदर घेणे म्हणजेच घुंघट घेण्याची पध्दती इ. सर्व प्रथा परंपराचा जनमानसावर प्रचंड पगडा आहे. म्हणून अयोग्य प्रथा परंपरा हे घरगुती हिंसेचे एक प्रमुख कारण आहे.

६. **स्त्री शिक्षणाचे अल्प प्रमाण :—** भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांमधील साक्षरता दर अद्यापही कमी आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात केवळ ६५.४६ स्त्रिया साक्षर आहेत. स्त्री पुरुष साक्षरता टक्केवारीत अद्यापही १६.६८ इतका फरक आहे. या आकडेवारीवरुन निरक्षरता हेच घरगुती हिंसेचे एक मुख्य कारण आहे.

७. **स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व :—** आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर विवाहित स्त्रियांची संख्या भारतात फारच कमी आहे. आर्थिक परावलंबित्वामुळे अपमानाचा प्रतिकार करण्यासाठी लागणारे मनोधैर्य स्त्रियांमध्ये निर्माण होत नाही. त्यांच्या आर्थिक परावलंबित्वाचा फायदा पुरुषवर्गाकडून घेतला जातो.

घरगुती हिंसाचाराचे परिणाम :—

१. **स्त्रि पुरुष प्रमाणात घट :—** स्त्रिलिंगी गर्भाची हत्या आणि बालीका हत्या हा घरगुती हिंसाचाराचा एक प्रकार आहे. भारतीय लोकसंख्येत दर हजारी पुरुषामागे ९१४ स्त्रियांच्या प्रमाणाप्रमाणे घट झालेले असल्याचे दिसुन येते.

२. **स्त्रियांचा मानसीक छळ करणे :—** कौटुंबिकदृष्ट्या स्त्रियांचा मानसीक छळ करण्याचे प्रमाण सतत वाढत आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत महिलांना समानता पुर्वक वागणुक मिळत नाही. उलट तिला मानसीक छळाच्या प्रकारासमोर जावे लागते.

३. **आत्महत्या :—** घरगुती हिंसाचाराचा अतीरेक झाल्याने किंवा अपमानास्पद वागणूक यासारख्या घरगुती हिंसाचाराचा प्रकार सहन करण्याची क्षमता कमी असल्यामुळे आत्महत्या केल्याचे अनेक उदाहरण आहेत.

४. **वधुला जाळण्याचा प्रयत्न :—** वधुला जाळण्याचा प्रश्न अलीकडील काळात निर्माण झालेला आहे. कुटुंबातील दोन तीन सदस्य मातीचे तेल तिच्या अंगावर टाकुन तिला जाळण्याचा प्रकार दिसून येतात आणि ती स्वतः जळली असा आभास करतात. पैशाच्या लालसेने मनुष्य माणुसकीला मुकलेला दिसतो. हाच घरगुती हिंसेचा परिणाम होय.

५. **घटस्फोटातील महिलांच्या आणि परित्यक्त्या स्त्रियांच्या संख्येत वाढ:—** घरगुती हिंसाचाराच्या घटनांमुळे घटस्फोटीत महिलांच्या संख्येत वाढ होत आहे. त्यापेक्षाही अधिक वाईट म्हणजे लग्नानंतर नवऱ्याने टाकुन दिलेल्या अथवा पतिबरोबर संसार करण्यास तयार नसलेल्या स्त्रियांच्या म्हणजेच परित्यक्त्या स्त्रियांच्या संख्येत वाढ होत आहे.

६. **स्त्रियांचे आरोग्य :—** पुरुषांनी केलेल्या घरगुती हिंसाचाराचे परिणाम स्त्रियांना भोगावे लागतात. काही वेळा भयंकर प्रमाणातील शारीरीक मारपीटीतुन निर्माण झालेले अपंगत्व जन्मभर उराशी बाळगत त्यांना जगावे लागते.

घरगुती हिंसाचार कमी करण्यासाठीची उपाययोजना :—

१. स्त्री साक्षरता व स्त्री शिक्षणाचा वापर:— महिलांमध्ये त्यांच्या अधिकाराबाबतची जागीव जागृती ही केवळ शिक्षणातून निर्माण होऊ शकते. म्हणूनच सर्वच स्तरावरील स्त्री शिक्षणाचा वापर हा घरगुती हिंसा कमी करण्याचा उपाय ठरतो.

२. संतुलीत व्यक्तीमत्वाचा विकास :— सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेतून मुलींचा संतुलीत व्यक्तीमत्व विकास घडून आणणे हा देखील एक उपाय आहे. आत्मसंमान किंवा आत्मप्रतिष्ठा याबाबत जागृत असणारी स्त्री आपल्या अधिकारांचे जतन व संरक्षण करण्याबाबत दक्ष असते. तसेच ती आपल्या कर्तव्याची पुर्ती करण्याबाबतही दक्ष असते.

३. महिला संघटना :— संघटित शक्तीचा दबाव निर्माण होतो. या दबावामुळेच घरगुती हिंसेचे कृत्य करणाऱ्याच्या मनावर दडपण येवू शकते. तो अपराधी कृत्य करण्यापासून परावृत्त होऊ शकतो. घरगुती हिंसा कमी करण्यासाठीचा एक उपाय म्हणून महिलांनी संघटीत होणे आवश्यक आहे.

४. आर्थिकदृष्टया आत्मनिर्भरता :— घरगुती हिंसेला प्रतिबंध घालण्यासाठी स्त्रीया आर्थिकदृष्टयाआत्मनिर्भर होणे आवश्यक आहे. बांग्लादेशासारख्या अतिशयदरिद्र असणाऱ्या देशात अक्षम गटासारख्या कार्यामुनही स्त्रियांमध्ये आर्थिक दृष्टयाने आत्मनिर्भरता निर्माण होवू शकते हे सिध्द झाले आहे.

५. पोलिस स्टेशनला तक्रार करण्यास प्रेरित करणे :— कौटुंबिक हिंसाग्रस्त व्यक्ती कुटुंबाच्या बदनामीचा विचार करुन पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार करण्याचे प्रमाण नाहीच्या बरोबर आहे. त्यामुळे स्त्रीयांना स्वत:च्या हक्कांविषयी जागृत करणे आवश्यक आहे. हिंसाग्रस्त स्त्रियांच्या तक्रारीचे प्रमाण वाढले तर कौटुंबिक हिंसेचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

६. कायदयाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी :— भारत सरकारने २००५ मध्ये महिलांना घरगुती हिंसाचारापासून संरक्षण देणारा अधिनियम (दि प्रोटेक्शन ऑफ वुमन फ्रॉम डोमेस्टिकव्हायलेन्स २००५) पारित केला आहे. २६ ऑक्टोबर २००६ पासून या कायदयाची अंमलबजावणी संपूर्ण देशात सुरु झाली आहे. या कायदयानुसार फक्त बायकोच नव्हे तर घरातील आई, बहीन, सुनबाई, मोलकरीण अशी कुटुंबिकही स्त्री किंवा त्यांच्या वतीने आणि कोणालाही घरगुती हिंसेच्या विरोधात तक्रार दाखल करता येते.

समारोप : —

कौटुंबिक हिंसा कमी करण्यासाठी पुरुषांच्या मानसीकतेत बदल घडून आणणे आवश्यक आहे. पुरुषांना याबाबतीत योग्य जाणीव करुन दिली तरी कौटुंबिक हिंसेची समस्या मुळापासुन नेष्ट होणार नाही. घरगुती हिंसाचारामुळे २१ व्या शतकात खुप मोठया प्रमाणात सामाजीक समस्या म्हणून सर्व समाजसुधारकांचे सामाजीक जबाबदारी समजून वैधीकदृष्टया या प्रश्नांकडे लक्ष देणे काळाची गरज आहे. घरातील प्रत्येक महिलेला आदर दिलाच पाहिजे तरच पुढील पिढीमध्ये याबाबत जागृती होण्याची आवश्यकता आहे. येणारी पिढी शहाणी निघेल अशी आशा करायला हरकत नाही. या स्त्री जीवनावर अन्याय करणाऱ्या रुढी, परंपरा, प्रथा, नियम, कायदे यांच्या विरुद्ध स्त्रीयांना विविध स्तरावरील निर्णय प्रक्रियेत सामील करुन घेण्यास सरकार देणाऱ्या पद्धती विरुद्ध त्या स्त्रीचा संघर्ष आहे. पुरुषीपणा आणि चायकीपणा उलथिण्याचे निष्कर्ष सर्व समाजामध्ये कायद्याच्या ओघात निर्माण झाले. या निष्कर्षाच्या आधारेच व्यक्तीच्या वर्तन किंवा तपासून पाहीलया जातात. स्त्रीयांवर करण्यात येणारे अत्याचार, शोषण, लैंगिक विषमता, महिलांची स्थिती, त्यांची भुमिका आणि त्यांच्या योगदान व तत्थनांच्या संदर्भात विविध विचार धारणांनी बौद्धीक जगतात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त केलेले आहेत.

संदर्भ : —

१. डॉ. प्रदिप आगलावे, भारतीय सामाजीक संरचना आणि समस्या श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. डॉ. किरण वंजेल, सामाजीक विघटन एवं अपराध शास्त्र कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल.
३. डॉ. विमा धाबर्डे, स्त्रीयांच्या न्यायाचा प्रश्न, विमा प्रकाशन, नागपूर.
४. आहूजा, सामाजीक समस्याए, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
५. य.ज.डोंगरे, भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापुरे पब्लिकेशन, नागपूर.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25 , Vol. 3	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
March 2020	SJIF	Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March 2020 Special Issue- 25 Vol. 3

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. V.G. Sanap
I/c Principal Prof. Dr. B.D. Kokate

Editor
Dr. R.K. Kale

Co-Editor
Dr. S.N. Akulwar
Dr. B.D. Jadhavar
Dr. S.E. Ghumatkar

Shaurya Publication, Latur

44.	राजर्षी शाहू व सामाजिक कार्य प्रा. डॉ. रोटे एम.व्ही.	140
45.	भारतीय प्रशासना पुढील आव्हाने व सुधारणा : चिकित्सक अध्ययन प्रा. सचिन टी. धुर्वे	142
46.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि भारतीय कामगार चळवळ प्रा. राहुल चोखाजी साळवे	145
47.	"कलम 370(35A) उदय–अस्त' श्री. साळवे सतीश शंकरराव	148
48.	महिला सशक्तिकरण और मानवाधिका डॉ.सानप शाम बबनराव	151
49.	लिंगभाव आणि उच्च शिक्षणातील आव्हाने – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. संदीप रायबोले	154
50.	Politics of Minority, Politices of Majority डॉ.संतोष शिवकुमार खत्री, श्री.संदिप जगन्नाथ वारूळे	158
51.	बँकिंग क्षेत्रासमोरील आव्हान : गैर निष्पादित संपत्ती (NPA) प्रा. संदीप चव्हाण	160
52.	दहशतवाद: एक जागतिक आव्हान प्रा.संजय अंकुशराव जगताप	164
53.	जातीवाद संजय सदाशिव जाधव	167
54.	नक्सलवाद : कारण, परिणाम एवं उपाचार प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	170
55.	भारतातील सामाजिक विज्ञानातील सध्याचे प्रश्न "भारतीय राजकारणातील कलक ३७० व ३५ अ मधील सुधारणा" संतोष शंकर चव्हाण, डॉ. हनुमंत भूमकर	174
56.	भारतीय संविधान : मूलभूत कर्तव्याची प्रासंगिकता डॉ.सिध्देश्वर सटाले	176
57.	भारतीय सामाजिक चळवळीमध्ये महिलांचे योगदान प्रा.डॉ.एच.टी.सातपुते	178
58.	कॅशलेस अर्थव्यवस्था काळाची गरज डॉ. सावळे एकनाथ ग्यानोबा	181

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25 , Vol. 3	Peer Reviewed	ISSN : 2319 - 8648
March 2020	SJIF	Impact Factor : 7.139

लिंगभाव आणि उच्च शिक्षणातील आव्हाने – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. संदीप रायबोले
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा, समाजशास्त्र विभाग

प्रस्तावना :–

उच्च शिक्षण कशाला म्हणायचे, अमुख एक अभ्यासक्रम उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात बसतो की नाही ते कसे ठरवायचे हा वादाचा विषय होऊ शकतो. इंटरनॅशलन स्टँडर्ड क्लासिफिकेशन ऑफ एज्युकेशन या पुस्तकात म्हटले आहे की, जवळ जवळ 11 वर्षे उत्तम पायाभूत शिक्षण घेतल्यानंतर विद्यार्थी जे विशेष शिक्षण घेतो त्याला उच्च शिक्षण अरो ग्हणतात. उच्च शिक्षण हे कोणत्याही देशातील आर्थिक आणि सागाजिक, सांस्कृतीक प्रगती व मानवी विकासाला साध्य करण्यासाठी कळीचा मुद्दा आहे. परंतु त्याकरीता महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ते देशातील प्रत्येक नागरिकाला जात, धर्म, लिंग या पलिकडे जाऊन उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. उच्च शिक्षण जर समाजातील काहीच घटकापुरते मर्यादित असेल तर मानवी विकासातील सहा महत्त्वाचे निर्देशांक, समता, निरंतर विकास, सृजनातत्मकता, सक्षमीकरण, सहकार व सुरक्षा हे साध्य करता येणे शक्य होणार नाही म्हणूनच उच्च शिक्षणातील समान उपलब्धता व संधी ही सामाजिक विकासासाठी मुलभूत आवश्यकता आहे.

उच्च शिक्षणातील स्त्रीयांचा सहभाग :–

विसाव्या शताकाच्या सुरूवातीला स्त्रीयांना शिक्षण उपलब्ध झाले. तरीही त्यांची चौकट परंपरागतच होती. 1916 मध्ये महाराष्ट्रात पहिल्या महिला विद्यापीठाची स्थापना धोंडो केशव कर्वे यांच्या पुढाकाराने झाली. शिक्षण हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे आणि महिलांनी प्रत्येक क्षेत्रात शिक्षणाच्या माध्यमातून भरारी घेत आहेत. शिक्षण क्षेत्रातसुद्धा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मुलींना मोफत मिळावे अशी तरतुद शासनाने केलेली आहे. मात्र उच्च शिक्षण घेण्यासाठी महिलांना संघर्ष करावा लागतो. कारण भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील लींगभाव विषमतेची मीमांसा करतांना असे दिसते की, वासाहतिक कालखंडात स्त्रीयांवरील ही ज्ञानबंदी शिथील झाली व काही प्रमाणात शिक्षणाची कवाडे त्यांच्यासाठी काही प्रमाणात खुली झाली. परंतु वासाहतिक कालखंडातील शिक्षणाचा उद्देश आदर्श गृहिणी वयाना निमीनीचा राहिला. भारतीय समाज हा जातवर्गीय व पितृसत्ताक असल्याने लिंगभाव आणि स्त्री शिक्षणाचा परस्पर संबंध असल्याणे आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे मानव प्राण्यांचे रूपांतर सामाजिक प्राण्यात होते. हे महिलांनी समजले तसेच व्यक्तिकत्व आर्थिक सामाजिक विकास होऊन तिची सारासार विचार करण्याची दृष्टी विकसीत होत आहे. शिक्षणाविषयी महात्मा ज्योतिबाराव फुले म्हणतात, 'ज्या शिक्षणामुळे माणसाला खरं काय खोटं काय कळत ते शिक्षण' यावरून शिक्षणामुळे माणसाला विचार करण्याची शक्ती येऊन त्याचे कार्य व त्या कार्याचा कार्यकारण संबंध लक्षात येईल. उच्च शिक्षणासाठी लागणाऱ्या पात्रता परिक्षेचे निकाल पाहीले तर मुलींनी त्यात मुलाच्या तुलनेत अधिक यश संपादन केल्याचे दिसते. प्रस्तुत संशोधन निबंधात हेच शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे की, आज उच्च शिक्षणात मुलीची टक्केवारी किती आहे ? उच्च शिक्षणातील कोणकोणाचा शाखेत मुलीचे प्रमाण काय आहे ? इत्यादी शोध घेण्याचा प्रयत्न आहे.

स्वतंत्र प्राप्तीनंतर ते आजपर्यंत उच्चशिक्षणात महिलांची टक्केवारी सातत्याने वाढत आहे. भारताला स्वातंत्र तेव्हा उच्च शिक्षणात महिलाची हिस्सेदारी केवळ 10 टक्के पेक्षाही कमी होती आज 2016–2017 मध्येही हिस्सेदारी 49.93 टक्कांनी वाढली आहे. मागच्या 2 दशकामध्ये विकासाचा दर विशेष रूपाने तिव्र राहीला आहे.

उच्च शिक्षणातील स्त्रीयांचे प्रमाण :–

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात विद्यापीठे, महाविद्यालयांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. त्याचबरोबर विद्यार्थी नोंदणीचे प्रमाणही वाढलेले आहे. परंतु स्त्रियांचे प्रमाण विद्यार्थ्यांमध्ये कमी असल्याचे दिसते.

उच्च शिक्षणातील विद्यार्थीनीच्या संख्येतील वृद्धी दर्शविणारा तक्ता
(1950–51 ते 2005–06)
(आकडेवारी हजारामध्ये)

वर्ष	पुरूष	स्त्री	एकूण नोंदणी	स्त्रियांची विद्यार्थी म्हणून टक्केवारी
1950–51	157	17	174	10.00
1955–56	252	42	295	14.60
1960–61	468	89	557	16.00

1965–66	849	218	1067	20.40
1970–71	1563	391	1954	20.00
1975–76	2131	595	2426	24.50
1980–81	2003	749	2752	27.20
1985–86	2512	1059	3531	29.60
1990–91	2986	1439	4425	32.50
1995–96	4235	2191	6426	34.10
2000–01	4988	3012	8001	37.60
2005–06	6562	4466	11028	40.50

उच्च शिक्षणातील महिलांचे प्रमाण वाढ असल्याचे दिसून येत असले तरी लिंगभाव विषमता दिसून येते. ही लिंगभाव तफावत मुळताच स्त्रियांकडून असलेल्या पारंपारिक भूमिकेच्या अपेक्षेतून निर्माण झाली आहे. सुशिक्षित कुटूंबामधील या पारंपारिक भूमिकेचीच अपेक्षा ठेवली जात असल्याचे दिसते. परिणामतः उच्च शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण विवाह इच्छुक व नुकतेच विवाह झालेल्या मुलींमध्ये मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टये :–

1) देशातील उच्च शिक्षणातील महिलांचे प्रमाण तपासणे.
2) उच्च शिक्षणातील महिलांचा शाखानिहाय प्रवेश प्रमाण दर्शविणे.
3) उच्च शिक्षणातील महिला महाविद्यालयाची संद्याचा प्रमाण दर्शविते.

संशोधन अभ्यास पद्धती :–

प्रस्तुत शोधनिंबध हा द्वितीय तथ्यांच्या संकलनांवर आधारीत आहे. शोधनिबंधासाठी विविध पुस्तके, वर्तमानपत्रातील लेख, मासिके, वार्षिकांक, इंटरनेटवरील माहितीचा आधार घेतला आहे.

खालील सारणी क्रमांक 1 मधील आकड्यांवरून हे स्पष्ट होते की, प्रति 100 पुरूषांच्या तुलनेत उच्च शिक्षणात नोंदणी करणाऱ्या महिलांच्या संख्येमध्ये वर्ष 1950–51 च्या तुलनेत वर्ष 2016–17 मध्ये 06 पटीने अधिक वाढ झाली आहे.

सारणी क्रमांक 1
प्रति 100 पुरूष विद्यार्थ्यांमध्ये महिला विद्यार्थ्यांची संख्या

वर्ष	उच्च शिक्षणात एकूण महिलांचे (नामांकन प्रति हजार)	उच्च शिक्षणात प्रति 100 पुरूषांच्या मागे महिलांची संख्या
1950–51	40	14
2016–17	14476	108

उच्च शिक्षणात राज्यनिहाय व शाख्यनिहाय महिलांचे प्रमाण :–

मानव संसाधन विकास मंत्रालयाच्या अहवालानुसार वर्ष 2016–2017 मध्ये उच्च शिक्षणात महिलांची टक्केवारी राज्यनिहाय पाहीली असता असे निदर्शनास येते की, लक्षद्वीप राज्यात उच्च शिक्षणात महिलांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे 71.17 टक्के आहे. त्यानंतर गोवा राज्यात 60.07 टक्के उच्च शिक्षणात महिलांचे प्रमाण आहे. महाराष्ट्र राज्यात राष्ट्रीय सरासरी 46.93 टक्यापेक्षा जास्त महिलांचे प्रमाण आहे तर राजस्थान मध्ये सर्वात कमी म्हणजे 39.0 टक्के महिलांची उच्चशिक्षणाची नोंदणी झालेली आहे.

उच्च शिक्षणातील महिलांच्या नामांकनासाठी उत्तर प्रदेश सर्वात आघाडीवर आहे. उत्तर प्रदेशात वर्ष 2015–2016 मध्ये 21.90 लाख विद्यार्थ्यांनी उच्च शिक्षणासाठी प्रदेश घेतला होता. त्या खालोखाल महाराष्ट्रात 13. 01 लाख विद्यार्थीनींनी व तामिलनाडू मध्ये 12.32 लाख विद्यार्थीनींनी उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेतलेला होता.

महिलांचा उच्च शिक्षणात शाखानिहाय प्रवेश :–

वर्ष 2016–2017 मध्ये शाखानिहाय उच्च शिक्षणात महिलांची नोंदणी शेकडा प्रमाण.

अ.क्र.	शाखा	उच्च शिक्षणातील एकूण नामांकनामध्ये महिलांचे शेकडा प्रमाण
1	कला शाखा	4.70 टक्के
2	विज्ञान	18.60 टक्के

3	वाणिज्य प्रबंधन	15.73 टक्के
4	शिक्षण शाखा	6.13 टक्के
5	अभियांत्रिकी व प्रोध्येगिकी	9.88 टक्के
6	आयुविज्ञान	5.11 टक्के
7	कृषी	0.44 टक्के
8	पशु चिकित्साविज्ञान	0.08 टक्के
9	विधी शाखा	1.19 टक्के
10	इतर	1.14 टक्के
	एकूण	**100 टक्के**

महिला महाविद्यालयाची संख्या :–

11 व्या पंचवार्षीक योजनेच्या शेवटपर्यंत देशात 4266 महिला महाविद्यालय होती. त्या तुलनेत 12 व्या पंचवार्षीक योजनेत 240 महाविद्यालयांची नव्याने स्थापना करण्यात आली. 31 मार्च 2016 च्या स्थितीमध्ये देशात महिलांसाठी 4806 महिला महाविद्यालये अस्तित्वात आहेत.

वर्ष 2001–2002 पासून ते 2016–2017 पर्यंत देशातील महिला महाविद्यालयाची संख्या.

अ.क्र.	वर्ष	महिला महाविद्यालये
1	2001–2002	1756
2	2002–2003	1824
3	2003–2004	1871
4	2004–2005	1977
5	2005–2006	2071
6	2006–2007	2208
7	2007–2008	2360
8	2008–2009	2565
9	2009–2010	3612
10	2010–2011	3672
11	2011–2012	4266
12	2012–2013	4386
13	2013–2014	4506
14	2014–2015	4698
15	2015–2016	4806
16	2016–2017	उपलब्ध नाही

मागील 17 वर्षाच्या काळात विचार केला तर देशातील महिलांची उच्च शिक्षणातील संख्या दिवसेंदिवस वाढत आलेले दिसत आहे हे प्रामुख्याने सांगता येईल.

गृहीत कृत्ये :–

1) उच्च शिक्षणात महिलांचे वाढलेले प्रमाण अधिक आहे.
2) उच्च शिक्षणात महिलांचा सहभाग व अव्यावसायीक शाखेत महिलांची नोंदणी सर्वात जास्त आहे.
3) महिलांची आर्थिक स्थिती, सामाजिक स्थिती, राजकीय स्थिती, शैक्षणिक स्थितीवर उच्च शिक्षणाचा परिणाम होतो आहे.

निष्कर्ष :–

प्रस्तुत शोधन निबंधाचे काही निष्कर्ष

1) स्वतत्रप्राप्ती नंतर देशातील महिलांचे उच्च शिक्षणात प्रमाण वाढत आहे. आज हे प्रमाण 49.93 टक्के इतके आहे आणि लिंगभावनाची मानसिकता आजही अस्तित्वात आहे.
2) लक्षद्वीपमध्ये उच्च शिक्षणातील महिलांचे प्रमाण देशात सर्वाधिक आहे तर राजस्थान या राज्यात उच्च शिक्षणातील महिलांचे प्रमाण देशात सर्वात कमी आहे.

3) उच्च शिक्षणात प्रवेश घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण कला शाखेत सर्वाधिक तर पशुचिकित्सा विज्ञान शाखेत सर्वात कमी आहे. पण विवाह केल्यानंतर शिक्षणाची गळती विद्यार्थीनीची होत आहे.
4) उच्च शिक्षणातील महिलांच्या वाढत्या प्रमाणामुळे समाजाची प्रगती योग्य दिशेने होत आहे. पण मुलगा मुलगी हा भेदभाव कमी होत आहे काय ? तसेच महिलांच्या उच्च शिक्षणामुळेच त्या आज पुरूषांच्या बरोबरीने मोठ्या पदावर काम करत आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) विद्यापीठ अनूदान आयोग वार्षीक अहवाल 2014–2015
2) विद्यापीठ अनूदान आयोग वार्षीक अहवाल 2016–2017
3) प्रकाशक सचिव विद्यापीठ अनूदान आयोग, बहादूर शाह जफरभाई, नई दिल्ली–110002
4) भावे, श्री. मा., 2009, उच्च शिक्षणाची वाटचाल आणि आव्हाने, सामाजिक परिवर्तन : चिकित्सा आणि भवितव्य, संपा. जावडेकर शरद व अन्य, सुगावा प्रकाशन, पुणे
5) Bondre, Kalyani, 2013, Gender Inequality in Higher Education in India : The Sustainability Paradox.

Dr. N. H. Khode :

Impact Factor
5.604
www.sjifactor.com

ISSN p-2454-7409
Vol. 5 Issue 1
Jan. 2020
Regular Issue

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष पाचवे अंक पहिला जानेवारी २०२०

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi
Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा,साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

Impact Factor 5.604 p-ISSN 2454-7409

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

(MPSP)

Peer Reviewed Annual National Research Journal as per UGC Guidelines
VOL 5 ISSUE 1 January 2020
वर्ष पाचवे, अंक पहिला, जानेवारी २०२०
1/81
www.indiramahavidyalaya.com/IssuesFolder.php?a=MPSP%20JOURNAL%20Vol.%205%20Issue%201

मुख्य संपादक
डॉ. पवन मांडवकर
संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद तसेच प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

Chief Editor
Dr. Pavan Mandavkar
Chairman, DBM Research Centre
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati
Address: Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: marathiprathyapak@gmail.com Mobile No: +91-9422867658

सहसंपादक व प्रकाशक
प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

Associate Editor & Publisher
Dr. Mrs. Veera Mandavkar
Director, DBM Research Centre
Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: veeramandavkar18@gmail.com Mobile No: +91-9403014885

संपादक मंडळ **Editorial Board**

डॉ. राजू आदे, प्रा. रेखा वठ, डॉ. गणपत डकुंदे, प्रा. नीलकंठ नरुले, डा. सरोज लखदिवे

1. **Dr. R.T. Ade,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rtiade2512@gmail.com Mobile No.: 9422608715
2. **Prof. R.M. Wath,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rekhawath23@gmail.com Mobile No.: 9422153353
3. **Dr. G.P. Urkunde,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: grkundegarpat@gmail.com Mobile No.: 9766034697
4. **Prof. N.V. Narule,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: narulenilkantha36@gmail.com Mobile No.: 9923909296
5. **Prof. S.Y. Lakhadive,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: suraj20lakhadive@gmail.com Mobile No.: 9420199479

Form IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particular about the Journal

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

1. Place of Publication	-	**Dr. Bhau Mandavkar Research Centre,** Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
2. Periodicity	-	**Annual (January)**
3. Printer's Name	-	**Seva Prakashan,** Vijay Colony, Amravati 444606 (M.S.)
4. Publisher's Name	-	**Dr. Mrs. Veera Mandavkar**
Nationality	-	**Indian**
Address	-	Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
5. Editor's Name	-	**Dr. Pavan Mandavkar**
Nationality	-	**Indian**
Address	-	Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal

We, Dr. Pavan Mandavkar & Dr. Mrs. Veera Mandavkar hereby declare that the particulars given above are true to the best of our knowledge and belief.

Dr. Y.M. Donde Sarwajanik Shaikshanik Trust's (1974)

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DIST. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445401

☎ 07201-226147, 226129 (Fax)

Web.: www.indiramahavidyalaya.com

www.researchjournal.net.in

e mail: imvkalamb@yahoo.co.in

indiram414@sgbau.ac.in

For RJ: researchjournalofmarathi@gmail.com

For MPSP: marathipradhyapak@gmail.com

Permanently Affiliated to SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

RECOGNIZED BY UGC UNDER 2 F & 12 B

NAAC RE-ACCREDITED WITH 'B+' GRADE

Multi-Faculty College Estd. in 1983

Annual Subscription	-	**Individual / Institutional**	₹ 500/-
Account Details : Bank	-	**Bank of Maharashtra**	
Branch	-	**Azad Maidan Road, Yavatmal**	
IFSC code	-	**MAHB0000047**	
MICR coe	-	**445014001**	
A/c No.	-	**60175373000**	
Mode of Payment	-	**By NEFT transfer or crossed cheque or by Demand Draft of Nationalized Bank favorably Bank of Maharashtra payable at Yavatmal or by cash deposit or Google pay in A/c in favour of Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre**	

(All rights are reserved with the Publisher & Editorial Board. The opinion expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary matter in Kalamb Court only.)

ISSN 2454-7409

9 772454 740003

अनुक्रमणिका

	संपादकीय	डॉ. पद्मा मांडवकर	4
1	सण उत्सवाच्या स्त्री लोकगीतांमधून उलटणारी देशीयता	डॉ. अतुल चौरे	5-9
2	मूर्तिपूजा राष्ट्रसत्तेचा इंधिनील	डॉ. प्रवीण कारंजकर	10-12
3	संत साहित्य माळी	डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे	13-16
4	महादेवाच्या गाण्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक व भौगोलिक संदर्भ	डॉ. न.ह. खंडे	17-21
5	घर थावे हृदयी माझ्या सामाजिक, सांस्कृतिक आशय सांगणारी कविता	प्रा. मिलिंद शिवाजी कांबळे	22-24
6	भारतीय भक्ती चळवळ आणि लोकभाषा यांचा अनुबंध	डॉ. उज्ज्वला बंजारी	25-27
7	संत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील प्रारब्धवाद	डॉ. रेखा वडिखाये	28-31
8	स्वाती चांदोरकराच्या कथेतील नियती शरण नायिकांचे चित्रण	प्रा. डॉ. विठ्ठल नामदेव रोटे	32-34
9	मराठी भाषेवरील फार्सी भाषेचा प्रभाव : एक अनुबंध	प्रा.डॉ. लिंगायत विशाल प्रकाश	35-38
10	मराठी साहित्यात प्रतिबिंबित 'मानवतावाद'	प्रा.डॉ. विजय रुपराव राऊत	39-43
11	समन्वयकार संत नामदेव महाराज	डॉ. अशोक भलते	44-48
12	आदिवासी साहित्य आणि लोकसंस्कृती	प्रा.डॉ. कृष्णा महादू मचारी	49-52
13	वेदनेतून निर्माण होऊन विद्रोहांकडे जाताना स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करणारा प्रतिभेचा प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य	डॉ. रमाकांत विठ्ठल इंटेवाड	53-57
14	वैदर्भीय संतांचे पसायदान आणि त्यांचे युगभान	डॉ. संजय नी. पाटील	58-62
15	शंकर पाटील यांचा 'मारवेल' कथासंग्रह एक आकलन	प्रियंका आकाश राऊत	63-66
16	विलास अंभोरे यांच्या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखा	प्रा. तुकाराम कांबळे	67-69
17	नव्वदोत्तरी कादंबरीतील वास्तव स्त्रीजीवन (सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' व 'बारोमास' संदर्भात)	डॉ. वर्षा गणगणे	70-73
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारांचा आढावा	प्रा. डॉ. संजय के. लाटेनवार	74-79
19	ग्रामीण कवितेतील जागतिकीकरण	डॉ. अशोक रा. इंगळे	80-84
20	अविनाशी फुले	शिवाजी रघुनाथ मोतीबोणे	85-90
21	'महात्मा' सर्जनशील लेखकाची संघोष्नात्मक कादंबरी	प्रा. डॉ. विनोद राठोड	91-94
22	स्त्री- प्रतिमा आणि प्राचीन मराठी साहित्य	प्रा. कविता राजाभोज	95-98

महादेवाच्या गाण्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक व भौगोलिक संदर्भ

डॉ. न. ह. खोडे
मराठी विभाग प्रमुख
वरुडकर महाविद्यालय, वर्धा, महाराष्ट्र (India)
ई मेल: ahkhode@gmail.com भ्रमणध्वनी 9850537615

प्रस्तावना :

विदर्भात महादेवाची गाणी मौखिक परंपरेने चालत आलेली आहे. पौष अमावस्येपासून महाशिवरात्रीपर्यंत गावागावात पारंपरिक महादेवाची गाणी दररोज चालतात. दररोज एक महिना कोणाच्या तरी घरी ही गाणी गावल्या जाते. संध्याकाळी सहा वाजल्यापासून पाहाटेपर्यंत गाणी म्हटल्या जातात. निबंध लेखकाच्या गावात आजही ही प्रथा आहे. (गाव वेरणगाव, पोष्ट सिरसगाव (बाजार), ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा). ही गाणी मौखिक स्वरूपाची असून भक्त मिळून गातात. ह्या गाण्यात सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक व भौगोलिक संदर्भ पहायला मिळतात. ह्या गाण्यांचा बारकाईने अभ्यास केला तर बरीच नवीन माहिती अभ्यासकांना मिळू शकते. निबंध लेखकाने महादेवाच्या गाण्यांचे संकलन करून त्यांचे विश्लेषण केलेले आहे. (तो प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे). येथे निबंध लेखकाने फक्त भौगोलिक संदर्भांचा विचार केलेला आहे.

भारतात भगवान शंकराच्या भक्तांचे आदराचे तीर्थक्षेत्र अनेक असले, तरी विदर्भातील महादेवाच्या भक्तांचे आदराचे स्थान म्हणजे मध्य प्रदेशातील पचमढी येथील 'चौऱ्यागड' हे आहेत. भारतीय लोकजीवनात तीर्थक्षेत्र व त्या ठिकाणी असलेल्या दैवताला फार महत्व असते. त्या तीर्थक्षेत्राच्या काही दंतकथा असतात. ते क्षेत्र कोणी वसवले, त्याचे महात्म्य आणि त्याच्याबद्दलच्या अनेक लोककथा प्रचलित असतात. तसेच चौऱ्यागडाचेही दिसते.

चौऱ्यागडाचे वर्णन :

ज्या ठिकाणी हा चौऱ्यागड आहे, ते फार उंच ठिकाण आहे. तेथे भुरा भगत आणि महादेव यांच्या मूर्ती आहेत. गड चढायला आताही अवघड आहे. हल्ली काही ठिकाणी अवघड जागेत पायऱ्या बांधलेल्या आहे. पर दर्शनासाठी चढाई करत असलेल्या भक्तांसाठी मध्ये मध्ये पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था केलेली आहे. पूर्वी मात्र तसे नव्हते. चौऱ्यागड चढणे हे महाकठीण काम होते. चौऱ्यागडावर जातांना ठोकदार पर्वत रांगावरून जावे लागत असे. खाली खोली बाजूने खोल दऱ्या आहेत, मागसाचा तोल गेला की कड्याकपारीत पडून त्याचा तेथेच शेवट व्हायचा.

पूर्वी काही अवघड ठिकाणी गड्यावर चढण्यासाठी पायऱ्या नव्हत्या. तेव्हा भक्त त्या ठिकाणी शिडीचा वापर करायचे. एकमेकांचा आधार देत आपल्या भोळ्या शंकराच्या दर्शनासाठी कष्ट सहन करीत गड्यावर जायचे. पूर्वी रस्ता खाडीमोटारचा नव्हता. प्रवासाची कोणतीही आधुनिक साधने उपलब्ध नव्हती. अशावेळी प्रवास हा पायी पायी मिळून केल्या जात होता. त्यातल्या त्यात रस्ता हा सरळ मार्गी नव्हता. तर डोंगरदऱ्या, कड्याकपाऱ्यातून होता. पचमढीला जाताना लोक सोबत शिधाआदि घेऊन निघायचे. वाटेत संध्याकाळ झाली की जवळच्या गावातील धर्मशाळेत, किंवा देवळात थांबायचे. चूल पेटवून मिळून स्वयंपाक करायचा. आणि दिवस उजाडताच पायी पायी पुढच्या प्रवासाला लागायचे. असा हा चौऱ्यागड चढणे फार कठीण होते. शिवाय लोकांमध्ये त्याच्याबद्दल भिती होती. कारण चौऱ्यागडाला जाताना अनेकांचे मृत्यू झाल्याचे लोकांच्या ऐकण्यात होते. म्हणूनच चौऱ्यागड चढणे महाकठीण म्हणून ती यात्राही कठीण समजल्या जात होती. असा हा चौऱ्यागड दुरून दिसत होता.

ज्यांना चौऱ्यागड चढून दर्शन घेणे शक्य नव्हते, ते दुरूनच म्हणजे पहिल्या पायरीवरूनच दर्शन घेत होते. पहिल्या पायरीवर बेलफूल वाहून, व नारळ फोडून परत येत होते. याचे वर्णन भक्तांच्या गाण्यात येतात. पुढील गाणे पहा:

गड्याखरी गड ग

या शंकर राजा
पाहून येते लवं
खाती देवा करते धडधडं
पहिली पायरी आहे अवघडं
पहिल्या पायरी तिंबू नारळ फोडं
मनं घेंग चवन्यागडं

चौन्यागड व इतर गडाचे उल्लेख :

चौन्यागड हा एकच गड नाही तर तेथे चार गड आहे, अशी भक्तांची समजूत आहे. चौन्या म्हणजे चार. जमिनीपासून वर चढायला लागले की, सातपुड्याच्या डोंगररांगा लागतात. त्या डोंगरांना वळून जावे लागते. म्हणजेच तीन डोंगरांना चढून गेल्यानंतर चौथ्या डोंगरावर महादेवाचा गड आहे. म्हणून त्याला चौन्यागड म्हणत असावे. महादेवाच्या गाण्यात गडाचा उल्लेख येतो. याचा अर्थ पूर्वी तेथे गड किंवा किल्ला असला पाहिजे. परंतु आज येथे गडाचे कोणतेही अवशेष शिल्लक नाही. कालौघात ते नष्ट झाले असावे. पाहा पुढील गाणे :–

गडावरी गडं गा
या शंकर राजा
गडं आहे चारं
पाचव्या गडाले
आता उघडं कवाडं

महादेवाच्या दर्शनाला जे भक्त जातात त्यावेळी ते गाणी म्हणतात. त्यांच्या गाण्यामध्ये जे वर्णन आले आहे ते बऱ्याच प्रमाणात खरे वाटतात. चौन्यागड असो की धूपगड (धूपगडावर जाताना मध्येच एक रस्ता नागद्वारला जातो.) हे सर्व गड फार उंचावर आहे. चौन्यागडावरून एक नजर टाकली तर दूरपर्यंत तेवढा डोंगर किंवा पर्वत उंच दिसत नाही. आणि खाली पाहिले तर भिती वाटते. म्हणून चौन्यागडावरून खाली पाहिले तर डोळ्याला अंधारी येते, असे भक्त म्हणतात. पुढील वर्णन पाहा :–

गडावरी गडं गा
या शंकर राजा
एकं गड भारी
उतरता पायरी
आली डोळ्याले अंधारी

पूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे चौन्यागडाची वाट अत्यंत अवघड व चढायला धोकादायक आहे. अशावेळी घरचा कोणी सदस्य महादेवाच्या यात्रेला जायला निघाला की, घरच्या लोकांच्या डोळ्यात अश्रु येत होते. याचे कारणही तसेच होते. चौन्यागड चढणे सोपे नव्हते. दोन्ही बाजूच्या डोंगरकपारीत पडून केव्हा मृत्यू होईल हे सांगता येत नव्हते. त्याकाळी अशाप्रकारच्या घटना नेहमी होत होत्या. (आता तशी परिस्थिती नाही. आता गडावर चढण्यासाठी काही ठिकाणी पायऱ्या आहेत). म्हणून घरातील आई, वडील, पत्नी, बहीण, भाऊ, यांना दुःख होत असे. याचे वर्णन महादेवाच्या गाण्यातही येतात.

गडावरी गडं गा
संजा गा माझ्या
वडीलं बंधू जाते
पाठची बहिणाई
हृदय फोडून रडते

चौन्यागड चढणे कठीण आहे. एकदा गडावरून खाली आले की, भक्ताला जणू दुसरा जन्म झाल्यासारखा वाटतो. अर्थात गाण्यामध्ये आलेले हे वर्णन जुन्या काळातील आहे.

तुझ्या गडावरी गा
या शंकर राजा
चढता इलमं
चढता इलमं

ज्ञात दुसरा जल्प

भारतीय लोकजीवनात आपल्या आराध्य दैवतेला महत्त्वाचे स्थान असते. त्यांच्याबाबत कमालीची श्रद्धा असते. चौऱ्यागडावर महादेवाच्या दर्शनाला जाण्यासाठी भक्त बोटातील सोन्याची अंगठी सोडतो. येथे पैसा, धन, दौलत महत्त्वाची नाही. तर श्रद्धा महत्त्वाची आहे. भाव महत्त्वाचा आहे. त्यांची ही श्रद्धाच त्यांना जाण्याचे बळ देते, असे म्हटले तरी चालेल.

अगाची तुझा गड गा
या शंकर राजा
पाताळी लटपट
मुद्रिका सोडून
जातो महादेवा पटपट

अशा या गडावरून आजूबाजूला बारा गड (डोंगर) असल्याचे उल्लेख गाण्यात येतात. शिवाय भक्ताला नर्मदा नदीच्या धारा व तिच्या पात्रातील वाळू दिसल्याचे वर्णन येते. पाहा पुढील गाणे :

गडावरी गड गा
या भोले रे नाथा
असे गडं बारा
दुरून दिसते
देखा नर्मदेच्या धारा
गडावरी गड गा
या भोले रे नाथा
असे गडं किती
दुरून दिसते
देखा नर्मदेची रेती
गडावरी गड गा
या भोले रे नाथा
गडाचा वेढू
दुरून दिसते
नदी नर्मदेची वाळू

पद्मशेषाचा गड आणि नागनाथ :

महादेवाच्या गाण्यात चौऱ्यागडासोबतच दुसऱ्या गडांचेही वर्णन येते. येथे पद्मशेषाच्या गडाचा उल्लेख आलेला आहे. महादेवाची यात्रा करताना भक्त 'नागद्वार'चीही यात्रा करतात. नागद्वार आणि चौऱ्यागड ही तीर्थक्षेत्रे पचमढीलाच आहे. धूपगडावर जाण्यापूर्वीच एक रस्ता नागद्वाराकडे जातो. तेथेही नागनाथांच्या भक्तांची गर्दी असते. 'नागद्वार' या क्षेत्राला भेट देण्यासाठीचा एक विशिष्ट कालावधी असतो. इतर वेळी हा रस्ता बंद असतो; व ती यात्राही बंद राहाते. ठराविक काळातच नागद्वाराला जाता येते.

गडावरी गड गा
या भोले रे नाथा
गडं चढण्याचा भारी
तेथे जमल्या नरनारी
पूजा चढण्याची करी
गडामंधी गडं गा
या भोले रे नाथा
गडं पद्मशेषाचा थरी
तेथे जमल्या नरनारी
पूजा चढण्याची करी

या ठिकाणी एकच सांगायचे आहे की, आदिनाथ शंकर व आदिमाया पार्वतीला भक्तांनी मानवी रूप देऊन त्यांचे मानवीकरण केलेले आहे. हे एक प्रकारे चांगलेच झाले. आदिनाथ व आदिमाया गिरजा हे दोघेही आपल्यासारखेच आहे, असे भक्ताला वाटते. आणि वेळेच देव व भक्तामधला दुरावा कमी होतो. अशावेळी देव व भक्त एकमेकांच्या जवळ येतात. येथे दुसऱ्या पुजारी नावाच्या मध्यस्थाची गरज नाही. तर देव व भक्त एकमेकांशी सरळ संवाद साधतात. आदिमाया पार्वती भक्तांना आपल्या आईसारखीच वाटते. ती आपल्याला मदत करते अशा भाव भक्तांच्या मनात निर्माण होते. आपला भोळा शंकर व माता पार्वती यांचे भक्तांनी मानवीकरण करून त्यांनाही संसारी माणसासारखे दाखवून, एक प्रकारे भक्त व देव यांच्यात जवळीक निर्माण केली आहे. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या या भोळ्याभाबड्या भक्तांच्या गाण्यातील भाव मन मोहून घेतल्याशिवाय राहात नाही.

निष्कर्ष :

१. चौऱ्याशट हा एकच गड नाही तर तेथे चार गड आहे, अशी भक्तांची समजूत आहे.
२. तीन डोंगरांना चढून गेल्यानंतर चौथ्या डोंगावर महादेवाचा गड आहे. म्हणून त्याला चौऱ्याशट म्हणत असावे.
३. महादेवाच्या गाण्यात गडाचा उल्लेख येतो. याचा अर्थ पूर्वी तेथे गड किंवा किल्ला असला पाहिजे.
४. पद्मशीलाच्या गडावर नागनाथाची वस्ती होती. याचा अर्थ 'नागनाथ' हा राजा असावा; व तो मनुष्य योनीतील असावा.
५. नागलक्ष्याची व शंकर राजाची गाढ मैत्री असावी. संकटाला धावणारा मानवंशीय राजा 'नागनाथ' हा शंकरजीचा मित्र किंवा भक्त असावा.
६. भक्तांनी शंकर आणि पार्वतीचे मानवीकरण करून त्यांना सामान्य माणसासारखे दाखविलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

डॉ. एन. एस. खोडे – विदर्भाचे गाणे – अप्रकाशित. (या लेखातील सर्व गाणी लेखकाने स्वत: संकलित केलेली आहे.)

❖❖❖

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2020

SPECIAL ISSUE-CCI

भारताच्या जडणघडणीत विचारवंताचे योगदान

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm.Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Anil D. Warghat
Associate Professor
Govt.College
of Education
Buldana Dist-Buldana

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm.Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr. Jiro Akita** - Professor Of Economics Tohoku University. Japan
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapar, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Asstt. Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
- **Prof.Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604**

Email : aadharpublication@gmail.com**Website** :www.aadharsocial.com**Mobile**:9595560278

22	भारतीय विचारवंताचे भारताच्या जडणघडणीत योगदान: जीन जॅक्सीन रूसो प्रा.डॉ.सौ.मेघा शेखर मोहरील	97
23	राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षणविषयकविचार व कार्य प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण	103
24	स्त्री शिक्षणाबद्दल आंबेडकरांचे विचार प्रभावती चं. चव्हाण	110
25	महात्मा जोतीबा फुले व डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार व कार्य आणि त्यांचा प्रभाव डॉ. माया प्र. शिरखेडकर	113
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दलितविषयी शैक्षणिक विचार रश्मी अरुण महाजन	119
27	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वतनदाराबाबतचे धोरण डॉ. घनश्याम सुधराव महाडीक	121
28	सामाजिक न्यायाचे शिल्पकार - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्रा.डॉ.माधव केरबा वाघमारे	124
29	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक विचार प्रा. डॉ. एन. एच. खोडे,	127
30	"प्लेटोची आदर्श राज्याची संकल्पना" डॉ. प्रा. अश्विनी अविनाश खापरे,	133
31	भारताच्या विकासात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराचे योगदान डॉ.नागसेन नामदेव मेश्राम	135
32	भारतीय समाजात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे योगदान प्रा. डॉ. श्रीराम खाडे	139
33	स्वामी विवेकानंद यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान प्रा.डॉ.संजय भी.खडसे	146
34	जोतीराव फुलेंचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्य प्रा. सतीश कर्णासे	151
35	सामाजिकसेवा हीच ईश्वरसेवा : संत गाडगेबाबा प्रा. डॉ. के.एल. देशपांडे	156
36	भारतीय विचारवंत आणि त्यांचे विचार संदीप महादेवराव हाडोळे	161
37	महात्मा फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणीक विचार प्रा.डॉ.अनिल बळीराम वानखडे	166
38	भारताच्या जडनघडणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक योगदान डॉ. देवेन्द्र एस. रंगाचार्य	169
39	स्वामी विवेकानंद — अलौकिक ज्ञानयोगी डॉ. भावना विवेक पाटोळे	172
40	महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार प्रा.डॉ. सुधाकर भुयार	178

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक विचार

प्रा. डॉ. एन. एच. खोडे,
मराठी विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना : जगातील प्रत्येक महापुरुष मानवी समाजाच्या कल्याणाची सुखद स्वप्ने पाहात असतो. प्राचीन ग्रिकचा प्रसिद्ध तत्त्वज्ञानी प्लेटोने 'आदर्श राज्याचे' असेच सुखद स्वप्न पाहिले होते. त्याने आपल्या प्रसिद्ध 'रिपब्लिक' ग्रंथात 'आदर्श राज्याची' संकल्पना मांडली होती. त्याचा त्याने प्रयोगही करून पाहिला; पण तो पूर्ण झाला नाही. कारण त्याने मांडलेली आदर्श राज्याची संकल्पना ही पूर्ण होण्यासारखी नव्हती. लोकांच्या मताचा व भावनेचा त्यामध्ये फारसा विचारच केलेला नव्हता. ती संकल्पना एकांगी होती. महान प्लेटोप्रमाणेच अनेक भारतीयांनीही 'रामराज्याची' कल्पना रंगविलेली होती. पण अजून रामराज्य अस्तित्वात आलेले नाही. कारण ते फक्त स्वप्न होते. स्वप्न साकार करावयाचे असेल तर त्यासाठी कठोर मेहनत घ्यावी लागते. त्यामध्ये लोकांचा सहभाग हा फार महत्त्वाचा असतो. असेच एक स्वप्न राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आदर्श समाजाचे पाहिले होते. आणि ते स्वप्न काही अंशी तरी खरे झाले, असे म्हणता येईल. काय होते महाराजांचे स्वप्न? समाजाने थोडासा प्रयत्न केला असता तर राष्ट्रसंतांनी आदर्श समाज व्यवस्थेची जी सुखद स्वप्ने पाहिली, ती पूर्ण झाली असती. महाराजांनी हे सर्व ग्रामगीतेत; व त्यांच्या अनेक अभंगातून सांगितलेले आहेत. त्यासाठी समाजातील प्रत्येक माणसाने त्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. महाराज फक्त स्वप्ने रंगवित नाही, तर ते प्रत्यक्ष कृतित आणण्यासाठी उपाय सूचवितात. त्यांनी विचारसरणी समाजाला प्रयोगशील बनवितात. तुकडोजी महाराजांनी भारताच्या आदर्श समाजाची जी स्वप्ने रंगविली होती, त्याबद्दल त्यांची काही मते याठिकाणी मांडण्याचा निबंध लेखकाचा प्रयत्न आहे.

आदर्श समाज आणि आश्रम व्यवस्था : — प्राचीन भारतीय संस्कृतीत एक निकोप आश्रम व्यवस्था होती. ब्रम्हचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, संन्यासाश्रम आणि वानप्रस्थाश्रम हे चार आश्रम होते. ही आश्रम व्यवस्था समाजाच्या स्वास्थ्यासाठी होती. माणसाचे आयुष्य शंभर वर्षाचे गृहित धरल्या गेले. निकोप जीवन जगण्याच्या दृष्टीने त्याचे पंचवीस पंचवीस वर्षाचे चार भागात विभाजन करण्यात आले. पंचवीस वर्षाचा एक याप्रमाणे चार आश्रम करण्यात आले. समाजात जीवन जगत असताना मनुष्याने या चार आश्रमांचे पालन करावे असा संकेत होता. ही धर्मावर आधारित आश्रम व्यवस्था होती; व याला धर्माचे पूर्ण अधिष्ठान होते.

ब्रम्हचर्याश्रमात साधकाने पंचवीस वर्षे गुरुकुल आश्रमात राहून गुरूच्या सान्निध्यात अध्ययन करायचे. हे अध्ययन पुस्तकी स्वरूपाचे नव्हते, तर साधकाला पुढे जीवन जगताना ज्या गोष्टीची गरज पडणार होती, ते ज्ञान होते. ब्रम्हचर्याश्रमात जो व्रतस्थ राहातो तोच सर्व ज्ञान प्राप्त करू शकतो. त्याला परमानंद प्राप्त होतो. गुरूच्या आश्रमात मन लावून तो जे काही शिक्षण घेतो ते शिक्षण त्याला पुढच्या जीवनात आनंद देते. यावेळी तो कामपभोगापासून अलिप्त असतो. पहिल्या पंचवीस वर्षात कामवासना ही प्रबल असते. यावेळी जो कोणी साधक आपले मन आणि इंद्रिय बाहेर भटकु न देता ध्यान, धारना समाधी

इ. गोष्टी शिकतो, त्याला सर्व विद्या प्राप्त होतात. कामवासनेच्या आहारी गेलेल्या मनुष्याचे जीवन पशुवत बनते. त्याने वेळीच स्वत:वर आवर घातला नाही तर ते आणखी खेर बनते. म्हणून साधकाने या वयात पूर्ण ब्रम्हचर्याचे पालन करून गुरूगृही अध्ययन केले तर पुढील आयुष्य तो सुखात जगू शकतो. त्याच्या मनात मग कधीही कामवासना प्रदिप्त होत नाही. मग त्याचे मन आणि शरीर सुदृढ बनते. असा ब्रम्हचारी साधक गृहस्थाश्रमात प्रवेश करतो तेव्हा भोग त्याच्यासाठी उरलेलाच नसतो. गृहस्थाश्रमात पत्नीसोबतचे त्याचे संबंध फक्त वंशवृद्धीपुरतेच मर्यादित असते. कारण ब्रम्हचर्याश्रमात त्याने घेतलेले शिक्षण, अनुभव व ज्ञान, त्याला मिळालेला आनंद हा फार मोठा असतो. पत्नीसोबतचे त्याचे संबंध मर्यादित स्वरूपाचे असते. तो निकोप व निरोगी जीवन जगतो. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

संसार पंथ न मोडावा । प्रजातंतु न खंडावा ।
म्हणोनी ब्रम्हचर्याने साधावा । गृहस्थाश्रम ।।

(ग्रामगीता, अ. ३. ओवी ११)

गृहस्थाश्रमात पन्नास वर्षे पूर्ण झाल्यावर कुटुंबात आता त्याने मार्गदर्शक म्हणून काम करावे असे तुकडोजी महाराज म्हणतात. कारण ब्रम्हचर्याश्रमाचा व गृहस्थाश्रमाचा अनुभव त्याच्या पाठीशी असतो. तो आता योग्य मार्गदर्शक म्हणून आपली भूमिका निभावतो. नंतर वानप्रस्थाश्रमात तो एवढा अनुभवी होतो की, तोच पुन्हा वनातील आश्रमात जाऊन नवीन साधकांना मार्गदर्शन करतो. हाच पूर्वीचा साधक आता वानप्रस्थाश्रमात गुरू बनतो. आता ह्या गुरूला तीन आश्रमाचे अनुभव असतात. आणि तो साधकाला स्वत: अनुभवलेल्या ब-यावाईट गोष्टीचे ज्ञान देण्यास समर्थ ठरतो. तोच नमस्कार करण्यास योग्य असतो. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

वानप्रस्थी संसार त्यागला । संन्यस्ती स्वरूपी योग झाला
परम रस वृत्तीने चाखला । धागाची खुंटला आसक्तिचा ।।

(ग्रामगीता, अ. ३. ओवी १०४)

मग अशा गुरूजनबळचे सर्व काम, क्रोध, मद, मत्सर, लोभ, माया, ममता हे विकार नाहिसे होतात. आता तो शेवटपर्यंत आपले ज्ञान वाटत असतो. ही आश्रमव्यवस्था प्राचीन भारतात होती. भारतात आजही त्याची गरज जाणवते. एक निकोप समाज तयार करण्यासाठी आश्रम व्यवस्थेची किती गरज आहे, हे तुकडोजी महाराजांनी ओळखले होते.

आदर्श समाज आणि महिला :– भारतात काही कर्तबगार स्त्रिया होऊन गेल्या. परंतु त्या हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या आहे. वेदकाळात गार्गी व मैत्रेयी ह्या दोन स्त्रिया वेदविद्यापारंगत असल्याचे उल्लेख पुराणात येते. प्राचीन भारतात ह्या दोन विदुषी सोडल्या तर हाती काहीच लागत नाही. मध्ययुगीन काळात रजिया सुलताना, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, राजमाता जिजाऊ, अहिल्याबाई होळकर, राणी ताराबाई; व इंग्रज काळात सावित्रीबाई फुले पर्यंत येऊन थांबावे लागते. एकंदरित विचार करता स्त्रियांच्या बाबतीत चूल आणि मूल एवढेच दिसते. देशातील अर्धी लोकसंख्या अडाणी व अशिक्षित असेल तर त्या देशाची व समाजाची उन्नती होणार नाही. त्यासाठी स्त्रिया सुशिक्षित होणे गरजेचे आहे. एक मनुष्य शिकला तर तो एकटाच सुशिक्षित होतो. पण एक स्त्री शिक्षित झाली तर सर्व

कुटुंबच शिक्षित होते. ही गोष्ट प्रामुख्याने महात्मा फुले यांच्या लक्षात आली. म्हणूनच त्यांनी इ. स. १८४८ मध्ये पुण्यात भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. येथूनच खऱ्या अर्थाने स्त्रियांच्या शिक्षणास प्रारंभ झाला असे म्हणावे लागेल. समाजात आज सर्व आघाड्यावर स्त्रिया पराक्रम करताना दिसतात. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा मिळाला तर त्या प्रत्येक क्षेत्रात कार्य करू शकतात. पूर्वी स्त्रियांनी वेदाभ्यास केला. काहींनी युद्धात भागही घेतला. आज स्त्रिया विमान, जहाज व आगगाडी चालवतात. परंतु एवढ्यानेच होणार नाही. सर्व आघाड्यावर स्त्रियांना त्यांच्या कुवतीप्रमाणे संधी दिली पाहिजे; व आज तशी दिल्या जात आहे. परंतु आजच्या काळात स्त्रिया पाश्चिमात्य देशातील स्त्रियांचे अनुकरण करताना दिसतात. तोकडे कपडे घातले व केस कापले म्हणजे कोणी मॉडर्न बनत नाही. मॉडर्न हे विचारानेच बनायचे असते. तसा विचार त्यांच्या अंगी यावा यासाठी लहानपणीच कुटुंबाने तिच्यावर योग्य संस्कार केले पाहिजे. महाराज म्हणतात,

मुलीबाळीस उत्तम ठेवणे । हे तो मात्यापित्यांचे कर्तव्य प्रमुखपणे
त्यानेच राष्ट्राचे फेडील पारणे । घर संताने आपुलीया ।।

(ग्रामगीता, अ. २०, ओवी ८८)

मुलगी म्हणजे परक्याचे धन असे न मानता तिलाच वंशाचा दिवा मानावा, असे महाराज म्हणतात. स्त्री ही निर्माती आहे. तिच्या मनाचा व शरिराचा विकास होणे ही काळाची गरज आहे. कारण ती वंशवृद्धी करणारी आहे. 'शुद्ध बिजापोटी फळे येती रसाळ गोमटी' हे तुकारामांनी उगीच म्हटले नाही. रोगी व दुर्बल स्त्रियच्या पोटी संतानही तसेच रोगी व दुर्बल येणार. म्हणून भावी पिढीची ती निर्माती आहे. म्हणून लहानपणापासूनच समाजाने व कुटुंबाने तिच्यावर योग्य संस्कार केले पाहिजे. म्हणून तुकडोजी महाराज म्हणतात, तिच्या हाती पाळण्याची दोरी देत असताना ती जगाचा उद्धारही करेल, असेच तिला बनवावे लागेल.

स्वच्छता हेच देवपण : — 'स्वच्छ भारत हा भारत सरकारचा उपक्रम गांधीजींच्या १५० व्या जयंतीनिमित्त भारतभर राबविल्या जात आहे. महाराष्ट्र शासनही यात मागे नाही. महाराष्ट्र शासनाने 'ग्राम स्वच्छता अभियान' संपूर्ण महाराष्ट्रात राबविले आहे. महाराष्ट्रात गाडगे महाराज व तुकडोजी महाराज यांच्या नावाने हे 'स्वच्छता अभियान' राबविले जाते. कारण या दोन संतांनी यांनी ग्रामस्वच्छतेकडे समाजाचे लक्ष वेधले. गाडगे महाराज ज्या गावाला कीर्तन करायचे त्याच्या अगोदर ते गाव झाडून स्वच्छ करायचे. तुकडोजी महाराजांनीही हा वारसा पुढे चालवला. ग्रामस्वच्छतेबद्दल महात्मा गांधी, गाडगेबाबा, वंदनीय तुकडोजी महाराज हे तीन महापुरूष प्रचंड आग्रही होते. ह्या तीन आणि अशा अनेक महापुरुषांनी ग्राम स्वच्छतेचा महामंत्र सांगितला आहे. आता ही ग्रामस्वच्छता कोणी करायची? तुमच्या गावात कोणीतरी गाडगेबाबांसारखा साधु साफसफाई करण्यासाठी यावा असे तुम्हाला वाटते का? की सरकारने तुमच्या गावात सफाई कर्मचारी नेमावा? तुकडोजी महाराज म्हणतात स्वच्छता ही आपल्या मनात बाणली पाहिजे. प्रत्येकाला स्वच्छतेचे महत्त्व कळले पाहिजे. गावात स्वच्छता पाळायची असेल तर सर्व गावानेच संकल्प करणे गरजेचे आहे. एका व्यक्तीने किंवा कुटुंबाने स्वच्छता पाळून काही साध्य होणार नाही. म्हणून सगळ्या गावानेच हा स्वच्छतेचा संकल्प केला पाहिजे. 'गाव करी ते राव न करी' अशी एक म्हण ग्रामजीवनात प्रचलित आहे. गाव प्रमुखाच्याच घरचे मोरीचे पाणी रस्त्यात आले तर लोकही आपआपल्या घरच्या मोऱ्या रस्त्यात सोडेल. मग सगळ्या गावातच गटारगंगा वाहताना दिसेल. आपणच

मल विसर्जन करण्यासाठी बाहेर गेलो तर गावाभोवताल गोदरी दिसेल. त्यामुळे गावात रोगराई व साथीचे रोग पसरेल. ग्रामआरोग्य धोक्यात येईल. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

गावचे मार्ग विष्ठेने व्यापले । आड कोने घाणीनी भरले ।
ठायीठायी उकिरडे साचले । गाव वेढले गोदरींनी ।।

(ग्रामगीता, अ. १२. ओवी २०)

परंतु हे सांगूनच महाराज थांबत नाही तर त्यावर उपायही सूचवितात. प्रत्येक घरात शोषखड्डा तयार करावा. त्यामुळे मोरीचे पाणी रस्त्यावर वाहणार नाही. प्रत्येक कुटुंबाने घरी संडास बनवावा त्यामुळे बाहेर उघड्यावर घाण होणार नाही. आपल्या घरातील कचरा बाहेर रस्त्यावर न फेकता तो खताच्या खड्ड्यात नेऊन टाकला तर गावात स्वच्छता राहील; व घाणही होणार नाही. जेथे स्वच्छता असेल तेथे मन प्रसन्न राहाते. त्यासाठी लोकांनीच सहभाग घेतला पाहिजे. गावागावात ही स्वच्छता मोहीम राबवली तर गाव स्वच्छ होईल. तुकडोजी महाराज म्हणतात, शहरे स्वच्छ झाली म्हणून देश स्वच्छ झाला असे म्हणता येणार नाही. जोपर्यंत प्रत्येक गाव स्वच्छ होत नाही तोपर्यंत देश स्वच्छ म्हणता येणार नाही. महाराज म्हणतात,

गाव हा विश्वाचा नकाशा । गावावरूनच देशाची परीक्षा
गाव भंगताची अवदशा । येईल देशा

गाव हा विश्वाचा नकाशा आहे. गाव स्वच्छ झाले पाहिजे तरच देश स्वच्छ होईल. ही वसुंधरा स्वच्छ होईल. निसर्ग मुळातच स्वच्छ व सुंदर आहे. नद्या, नाले, तळी, सरोवरे, उद्याने अशा अनेक ठिकाणी मनुष्याने घाण करून ठेवलेली आहे. म्हणूनच माणसाने आपला गावंढपणा सोडावा; व ही पृथ्वीच कशी सुंदर होईल याचा विचार करावा.

गावाच्या दारिद्रयाचे कारण :— तुकडोजी महाराजांनी गावाच्या दारिद्रयाचे कारण ग्रामगीतेच्या तेराव्या अध्यायात सांगितले आहे. ते म्हणतात गावातील शेतात व रानावनात सर्व पिकविल्या जाते. हा सर्व कच्चा माल शहरातील व्यापारी लोक त्यांच्याकडून कवडीमोलाने घेतात. पण तोच कच्चा माल पक्का झाला की, त्याची चौपट किंमत मोजावी लागते. म्हणजे श्रम, बुद्धी व कौशल्य वापरून जो कच्चा माल पिकवला. परंतु मिळणारा नफा हा गावाला न मिळता शहरात गेला. म्हणजे श्रम करूनही जीवन दारिद्रयातच जाते. गावात जर कच्चा मालाचे पक्क्या मालात रूपांतर केले तर गावाची संपत्ती गावातच राहील; व उलट शहरातील ग्राहकांचा पैसाही गावाकडे वळेल. पर्यायाने गावचे दारिद्र संपेल.

गावातील लोकांनी व तरूणांनी गावातच लहान लहान उद्योग सरू करावे. शेती, दूधदुभते, पशूपालनकरावे. सर्वांनी काम केले तर कोणीही बेकार राहणार नाही; व नोकरीसाठी शहराकडे जाण्याची गरजही पडणार नाही. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

हे सर्व जरी पुरविती । तरी छोटे उद्योग आणि शेती
निश्चये सर्वांसि पोषिती । बेकार दीन कोणी नुरे

(ग्रामगीता, अ. १३. ओवी ७)

गावामध्येच विणकर, लोहार, सुतार, सांभर, गवंडी, शिंपी असे कलाकौशल्ये असणारी मंडळी गावात वस्तू निर्माण करतील. गावातील लोकांनी गावातील कारागिरांनी बनविलेल्या वस्तु वापरल्या तर गावाचा पैसा गावामध्येच राहील. महात्मा गांधींनी स्वदेशी व स्वावलंबन हा मूलमंत्र सांगितला होताच. स्वदेशी वस्तुबद्दल गांधीजी आग्रही होते. स्वदेशी वस्तु

वापरल्या तर पैसा विदेशात जाणार नाही. त्याचप्रमाणे गावाने करावे. खेडी स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण झाले तरच गावाचा विकास होईल. आपल्या गावामध्येच सर्व वस्तुंची निर्मिती व्हावी. गावातील कारागिरांनी बनवलेल्या वस्तू गावातील लोकांनी वापराव्या, सुंदर घरे बांधावी. शौचकुपापासून तर ओट्यापर्यंत सर्व सुंदर व कलात्मक असावे. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

दारासमोर जे जे दिसले । ते ते कलेनेचि सुंदर सजले ।
आपुल्याच गावी निर्मिले । कलाकारांनी ।।

(ग्रामगीता, अ. १३. ओवी ४७)

गावात नेहमी स्वच्छता ठेवावी. कचरा कोठेही न फेकता त्याचे कंपोस्ट खत बनवावे. सांडपाणीही वाया जाऊ देऊ नये. त्याचाही उपयोग शेतीसाठी कोठेतरी करावा. अशाने गाव स्वावलंबी होईल. हाच तर सुखाचा मूलमंत्र तुकडोजी महाराज सांगतात.

आरोग्य हेच धन :— तुकडोजी महाराजांचा गावाशी चांगला संबंध होता. त्यांनी आपले सर्व आयुष्य ग्रामीण जनांच्या कल्याणासाठी खर्च केले. शहरांपेक्षा गावात अशिक्षितपणा व अडाणीपणा तसेच अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात असल्याचे त्यांना जाणवले. त्यावरही महाराज उपाय सूचवितात. मनुष्याला निरोगी आयुष्य जगायचे असेल तर त्याला स्वत:ला काही सवयी लावाव्या लागतील. आपण कोणते अन्न सेवन केले पाहिजे यावरही महाराजांचा कटाक्ष होता. चौदाव्या अध्यायात महाराज म्हणतात,

नियमी बांधावा एकेक दिन । त्याने सुधरे जीवन संपूर्ण ।
गावही होय आरोग्य संपन्न। सारे प्रसन्न देवी देव ।।

(ग्रामगीता, अ. १४. ओवी २४)

हॉटेलात खाणाऱ्यांची तब्येत कशी चांगली राहाणार. अती तिखट व मसालेयुक्त पदार्थाने मनुष्याला विकारच होणार. मद्य, मांस, मासे हे तामस पदार्थ खाल्याने शरिरात तसेच तामसी गुण वाढीस लागणार. त्यामुळे शरीराची हानीच होणार. म्हणून असे पदार्थ सेवन करणे टाळावे. मग कोणते अन्न सेवन करावे हेही ग्रामगितेत त्यांनी सांगितले आहे. दूध, दही, ताक, लोणी, तूप असे सात्विक पदार्थ आहारात ठेवावे. पालेभाज्या, आपल्या रानातील मिळणारी फळे सेवन करावी. जेणे करून आपले आरोग्य उत्तम राहील. सुसते सात्विक भोजन करून चालणार नाही. तर ते भोजन वेळेच्या वेळी करावे. त्यात खंड पडू देऊ नये. एवढेच नाही तर झोपायच्या व उठायच्या वेळाही ठरलेल्या असल्या पाहिजे. असे महाराज म्हणतात. यामुळे आपले आरोग्य चांगले राहील. गावात कोठेही माण दिसणार नाही.

घरा आश्रमाची करावी सफाई । स्वच्छता मार्गी ठाई ठाई ।
गयीम्हशीचे गोठे सर्वही । आरशासारखे करावे ।। (अ. १४. ओवी ६१)

गाईम्हशीचे गोठे सुद्धा आरशासारखे स्वच्छ असावे असे महाराजांचे मत होते. समाजातील गोरगरीब लोकांसाठी त्यांचे हृदय तीळतीळ तुटत होते. शेतकरी, मजूर, दलित, पिडित यांचे उत्थान कसे होईल याची त्यांना सतत चिंता होती. सतत काबाडकष्ट करूनही ह्या ग्रामनाथाच्या वाट्याला दारिद्रयच येत होते. तुकडोजी महाराजांनी आपल्या अभंगाच्या व कथाकीर्तनाच्या माध्यमातून समाज जागृती केली. विसाव्या शतकातील ते एक महान संत होते.

निष्कर्ष : १. आश्रम व्यवस्थेत साधकाच्या मनाचा व शरीराचा पूर्ण विकास होत होता.
२. आदर्श समाज घडवायचा असेल तर स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीचा दर्जा द्यावा लागेल.
३. स्वच्छतेची सुरुवात स्वत:पासून करावी. त्यात पूर्ण गाव सहभागी झाले तरच गाव स्वच्छ होईल.
४. गावातील कारागिरांनी बनविलेल्या वस्तू गावातील लोकांनी वापरल्या तर गावाचा पैसा गावात
राहील. त्यामुळे गावाचे दारिद्र कमी होईल.
५. सर्वांनी काम केले तर बेरोजगार कोणीही राहाणार नाही. स्वदेशी व स्वावलंबनाचा मंत्र.
६. गावातील तरुणांनी लघुउद्योग सुरू केले तर आपोआप पैसा खेड्याकडे येईल.

संदर्भ ग्रंथ : ग्रामगीता — राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, प्रकाशक श्री पी. वाय. साळवी, नियंत्रक,
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, वरळी, मुंबई
४०००१८, सन पुनर्मुद्रण १९९९. अध्याय क्र. ३ ,१२, १३, १४, २०.

तुमच्या Ph.D. प्रबंधाचे पुस्तकात रूपांतर करून मिळेल, व ते जगभर पोहोचेल...

More Details – 9595560278,

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

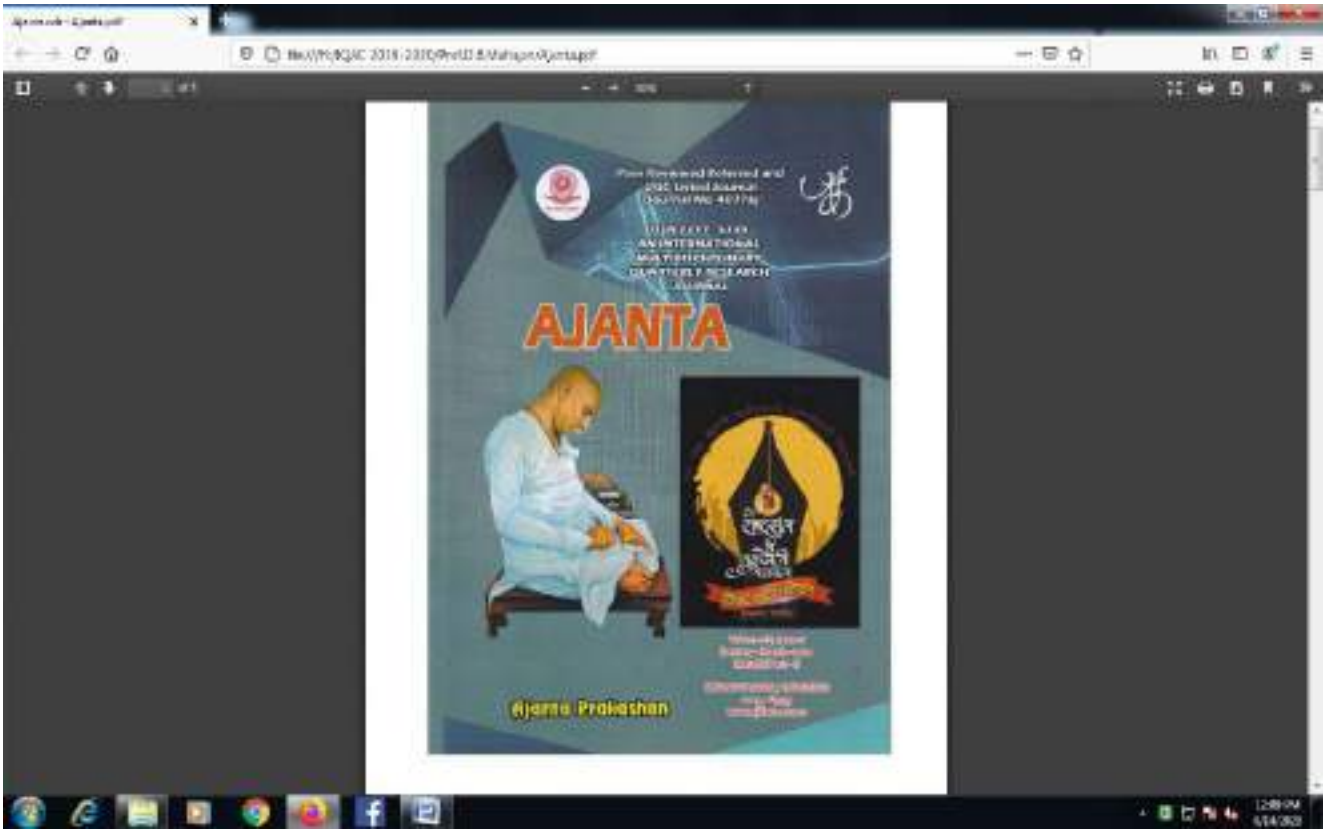
The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2020 = 7.675

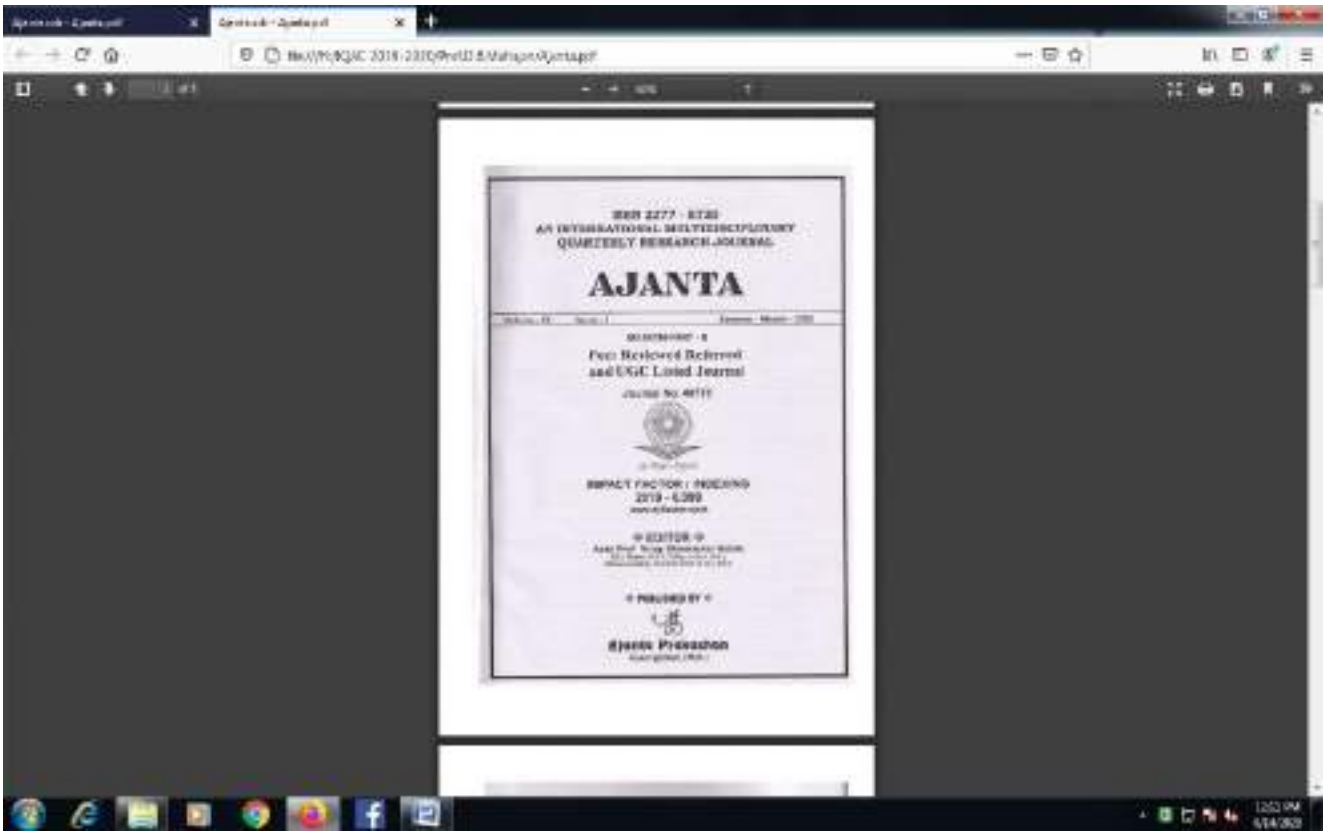
SJIF (A division of InnoSpace)

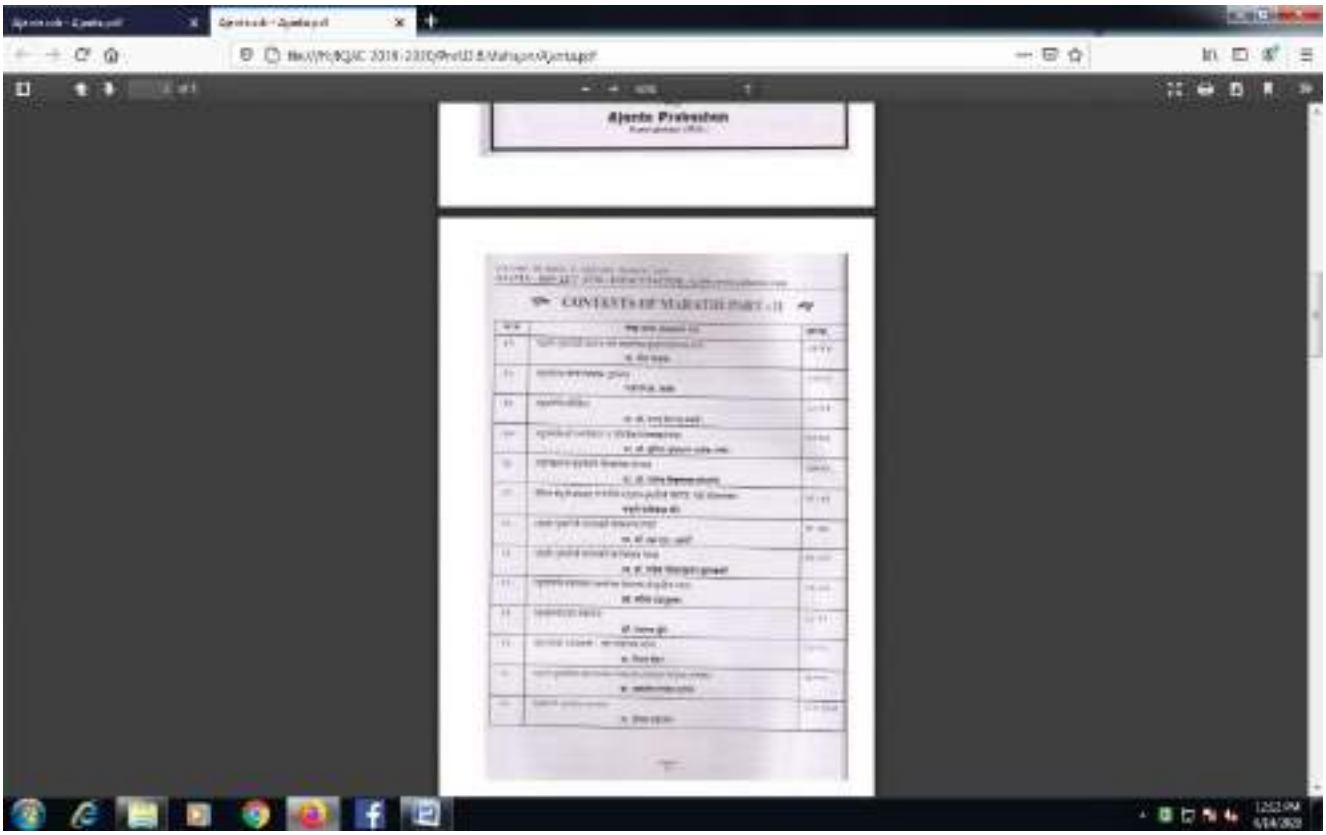
Aadhar Publications For Details www.aadharsocial.com **Price : Rs. 225/**

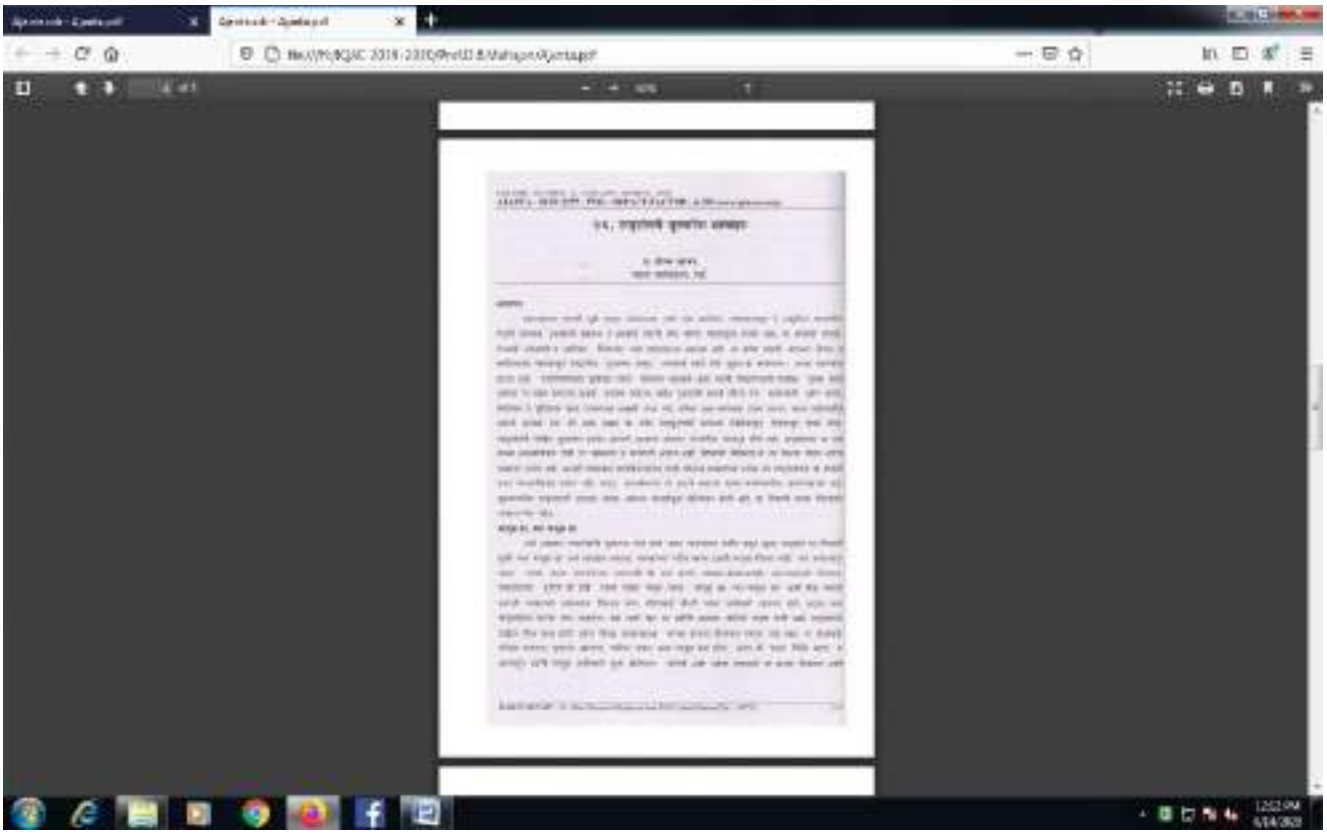
New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
Mob:- 9595560278, Email: aadharpublication@gmail.com

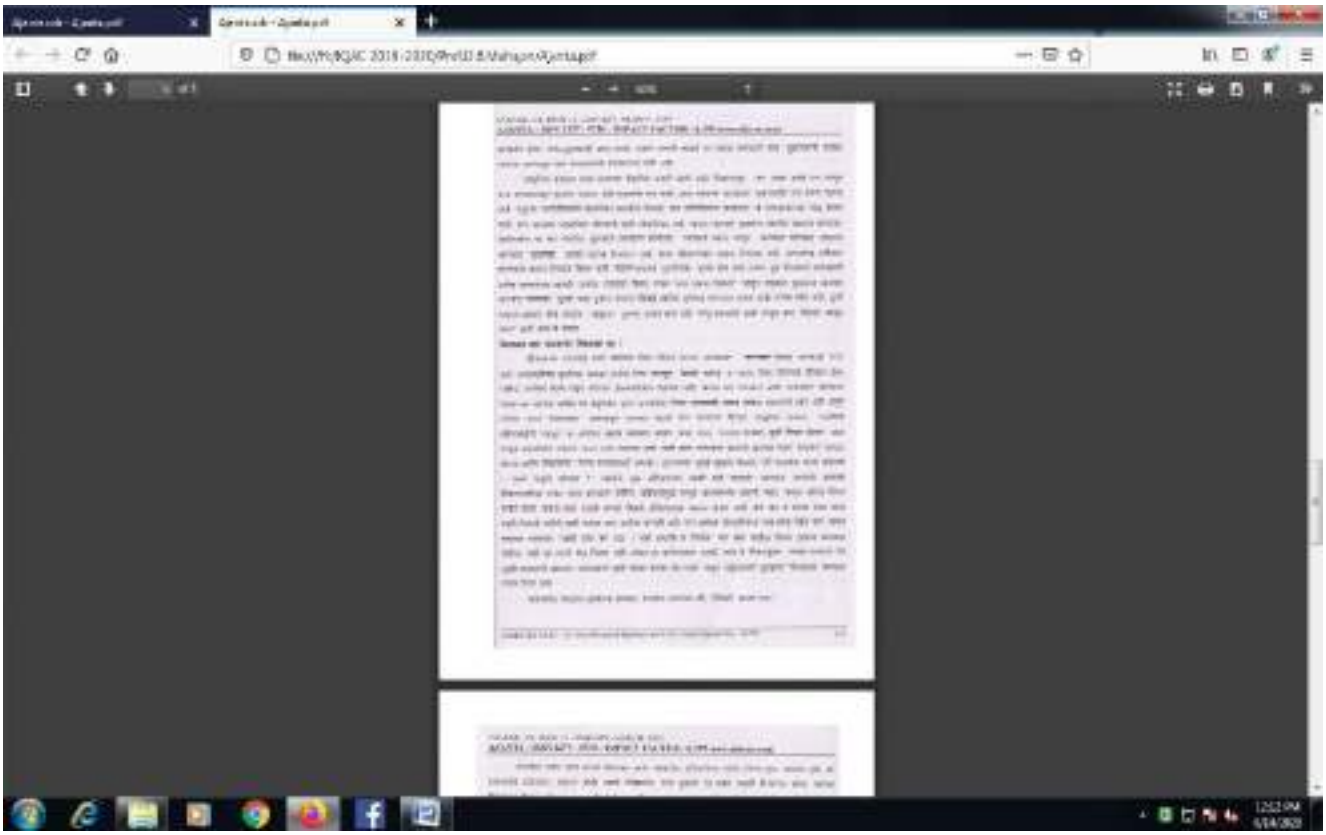
Prof. D. B. Mahajan

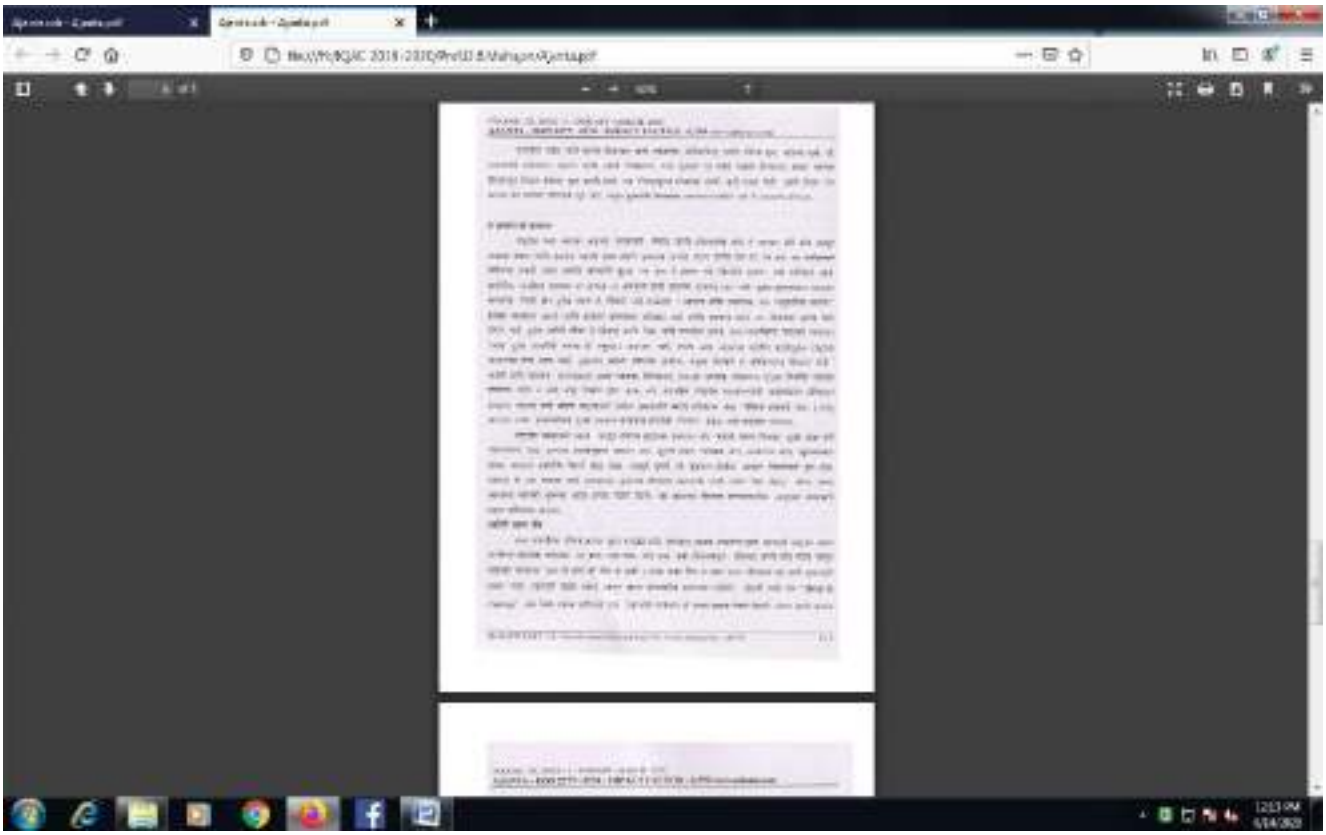

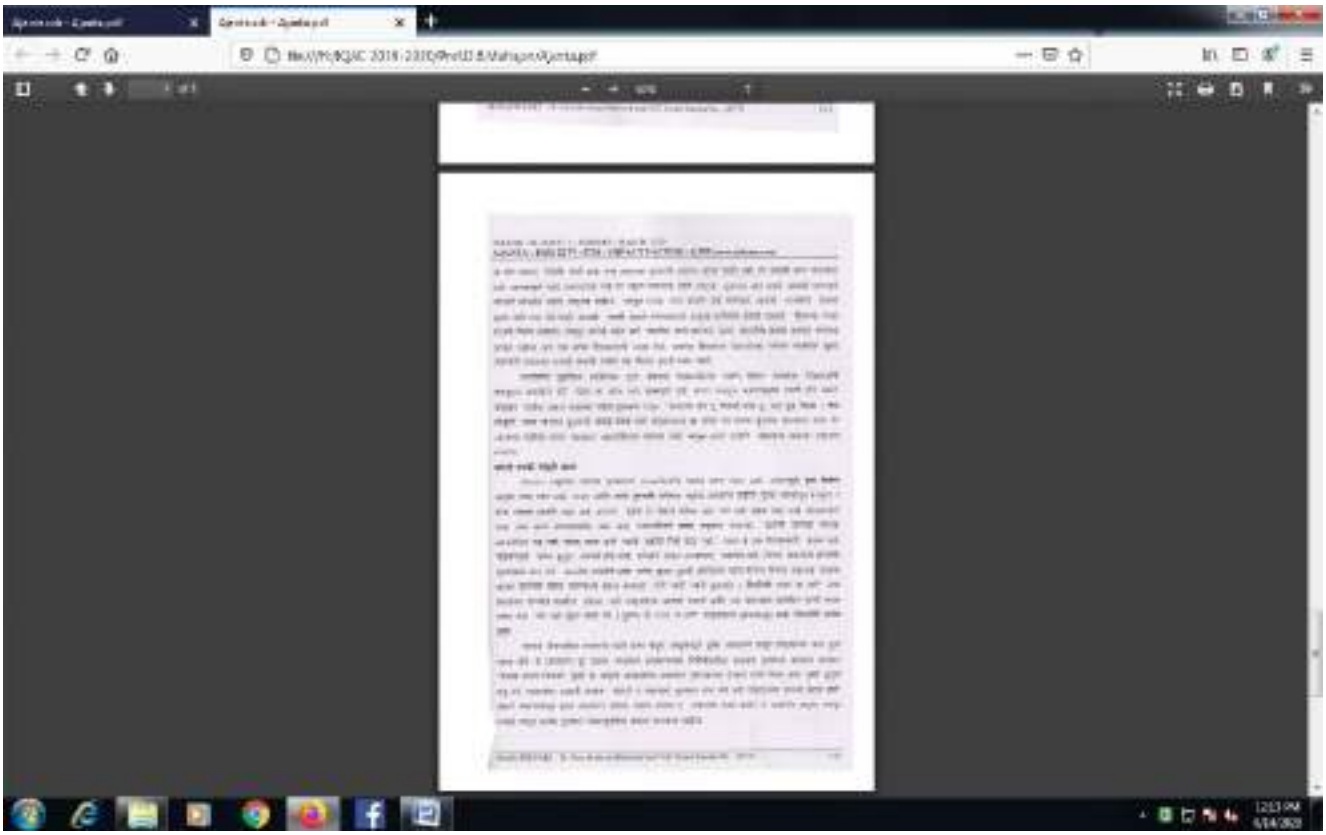

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.389
Ajanta Prakashan

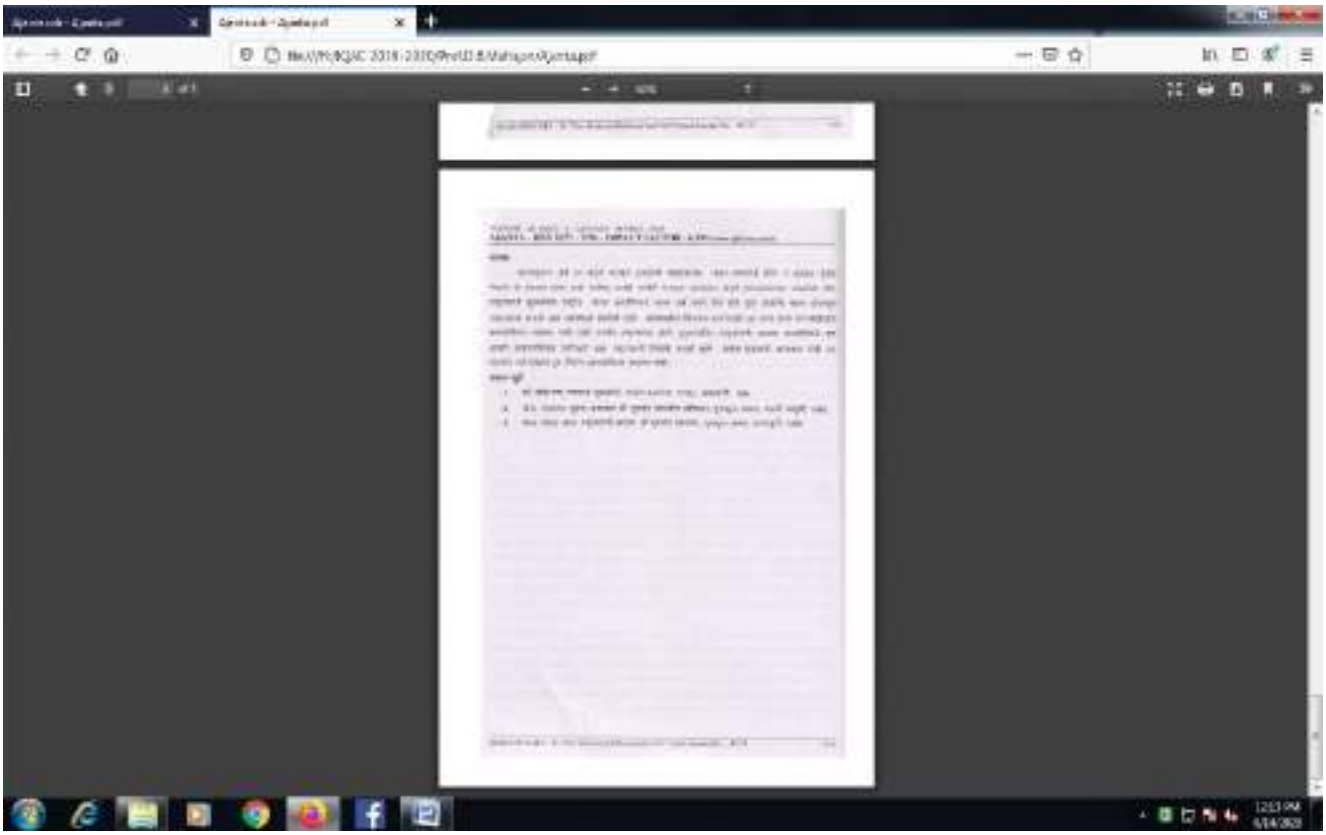

Ajanta Prakashan
CONTENTS OF MARATHI PART - II

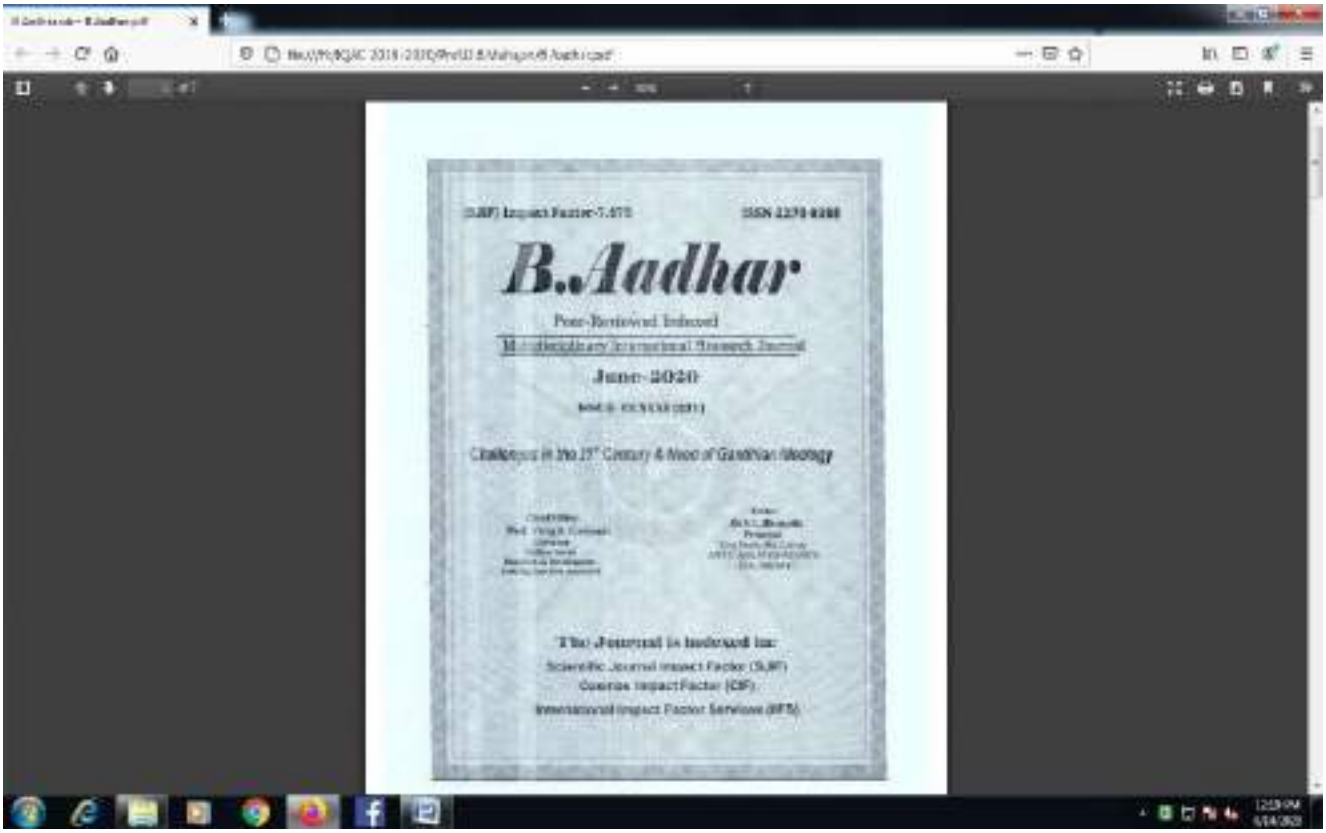

B.Aadhar
Peer-Reviewed, Indexed
June- 2020

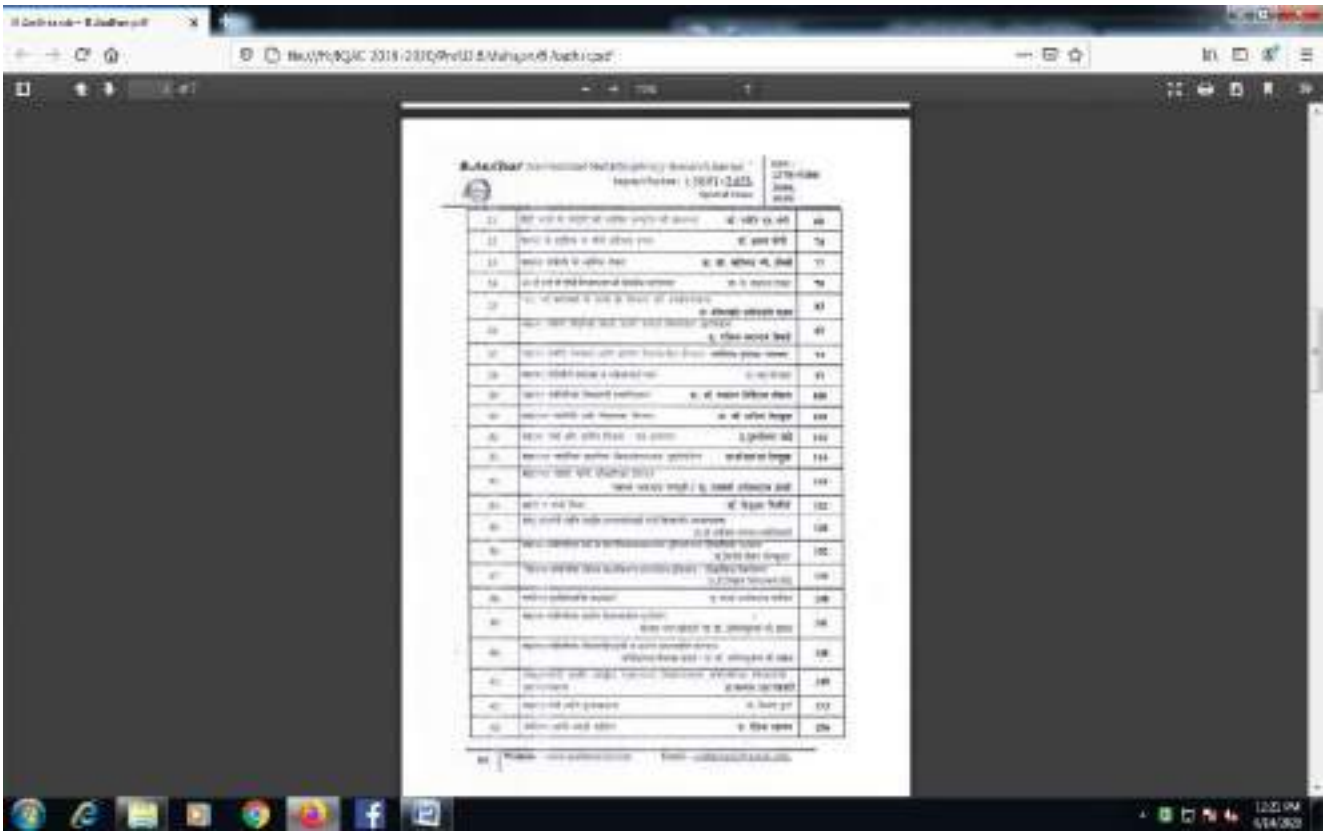
B.Aadhar

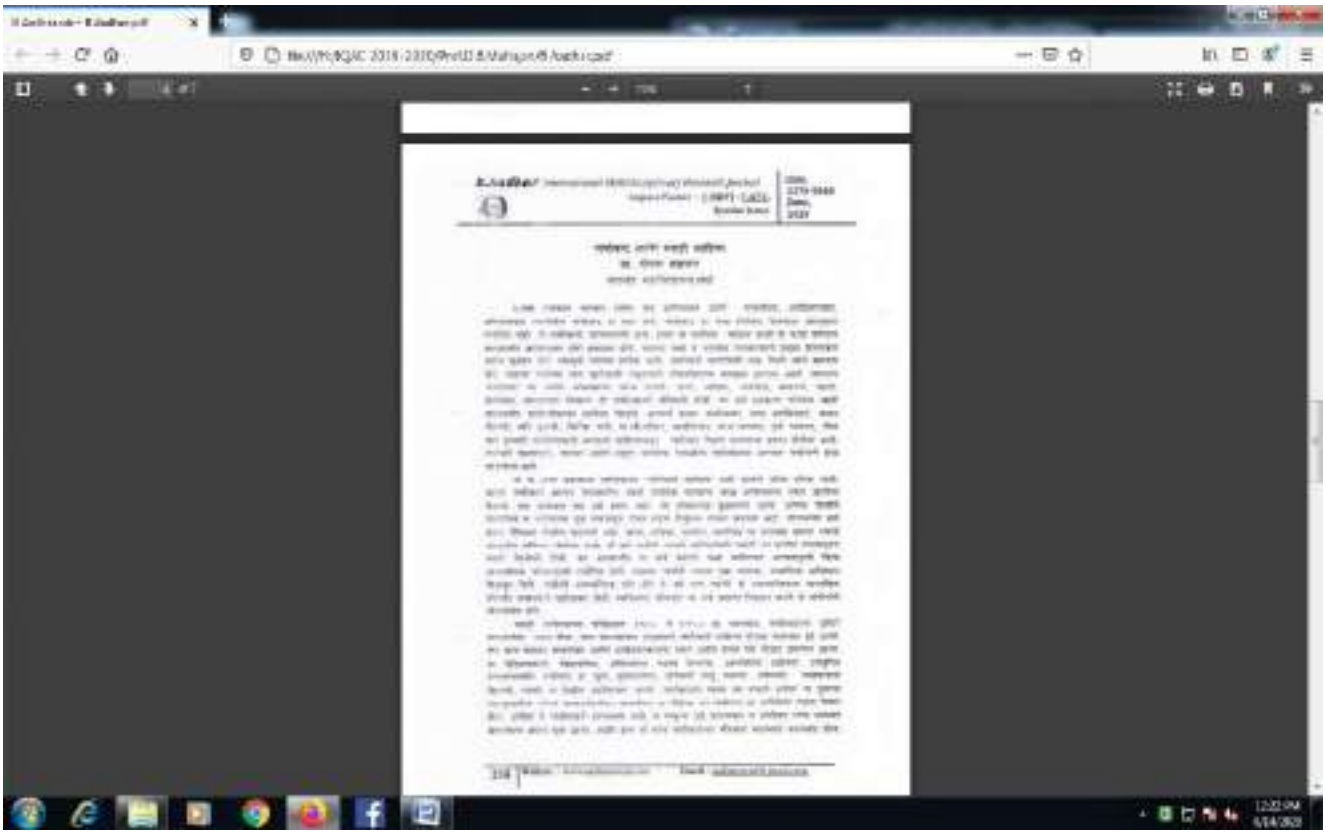
Peer-Reviewed Indexed

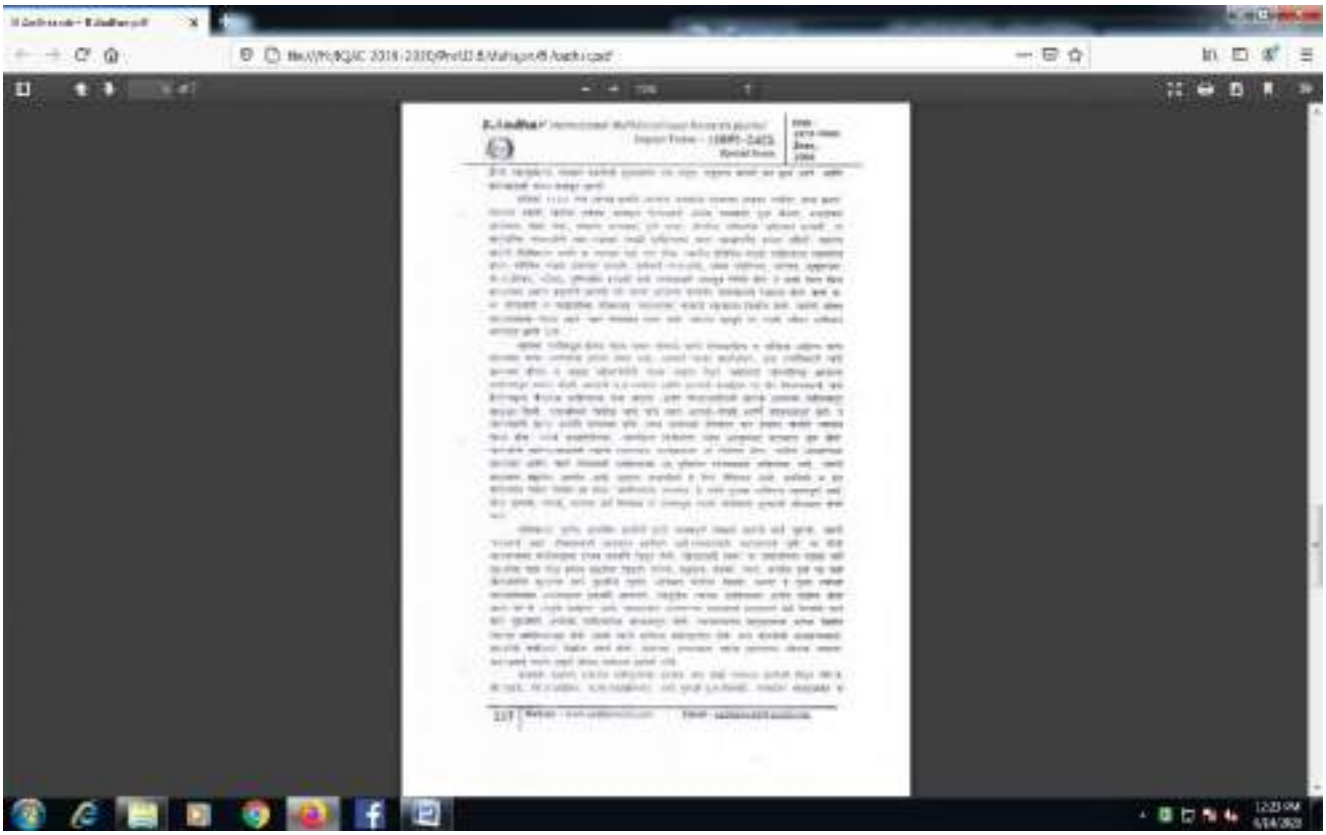
June - 2020

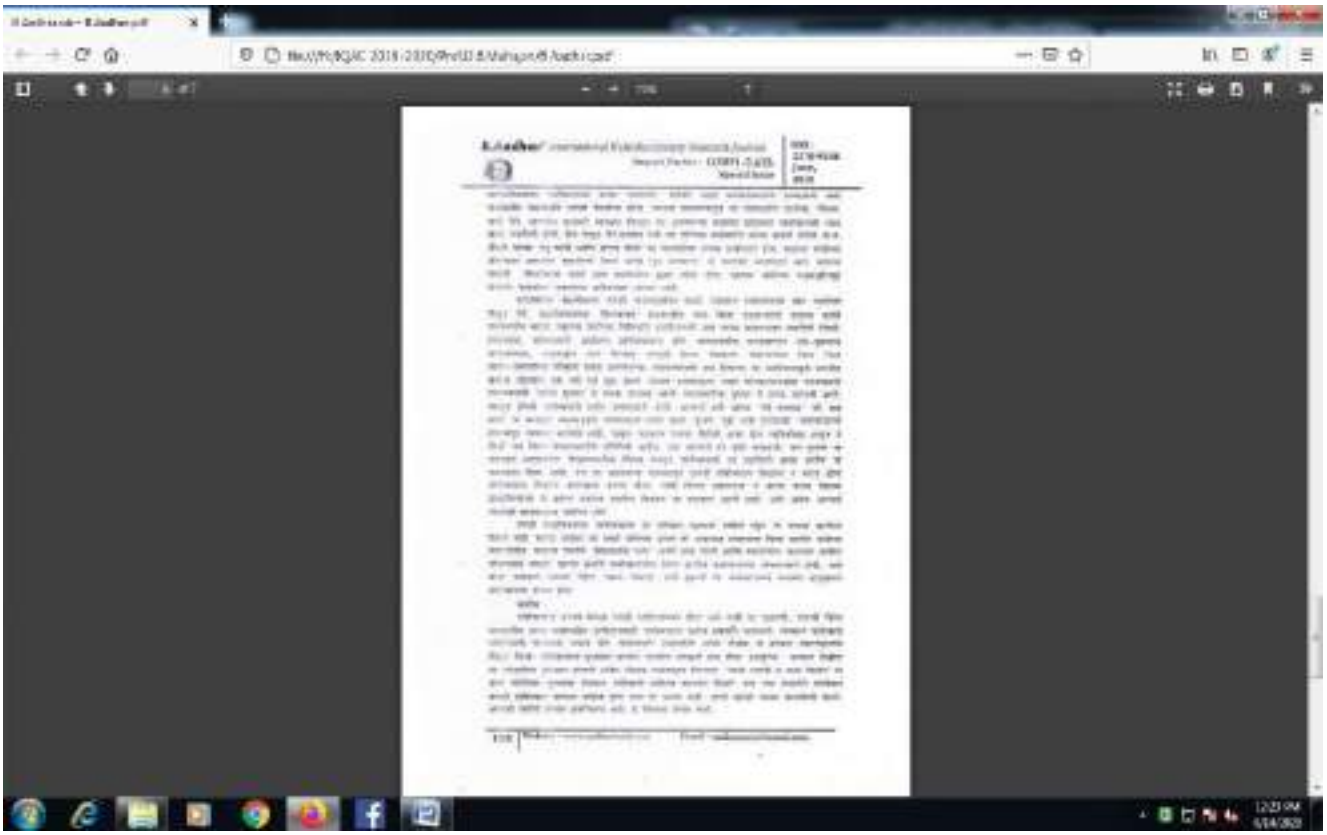
Challenges in the 21st Century & need of Gandhian Ideology

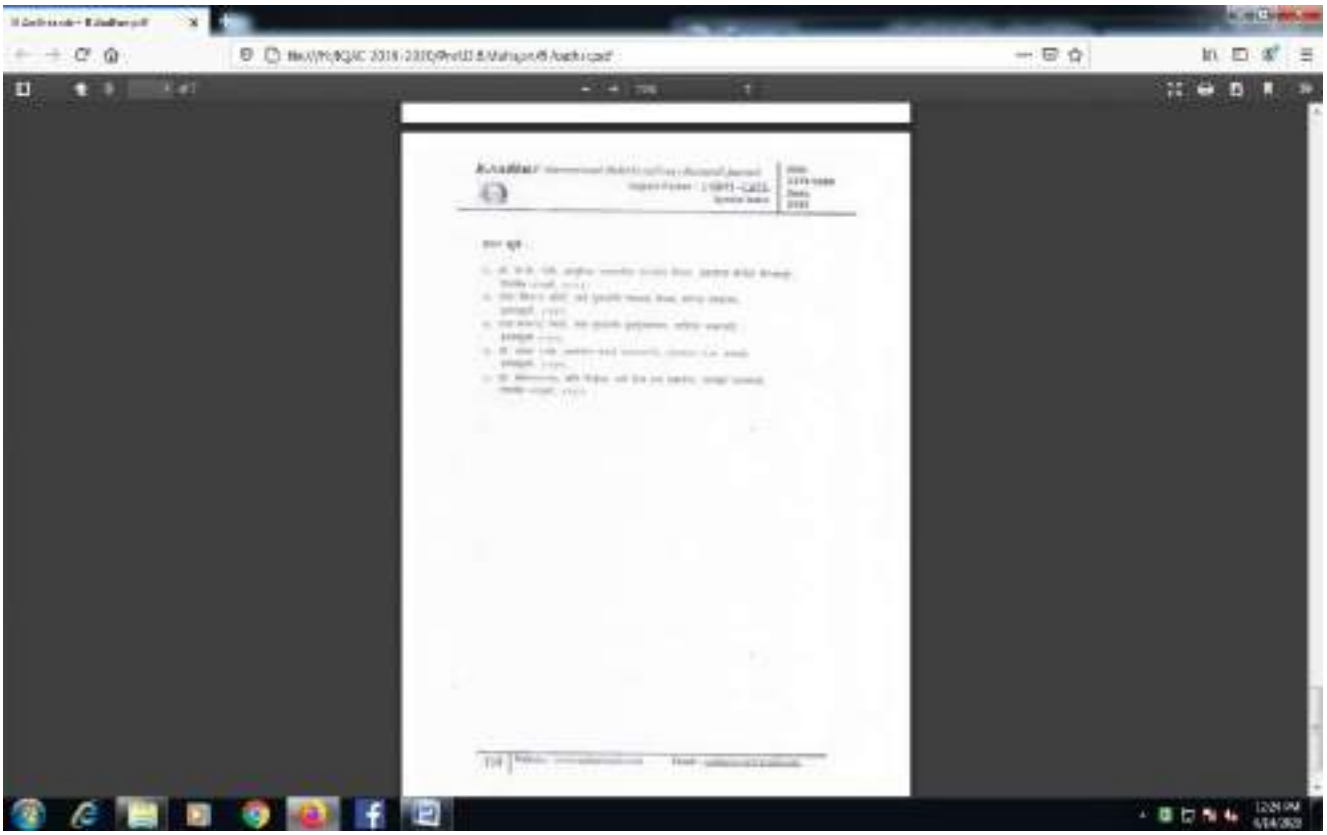
Aadhar International Publications

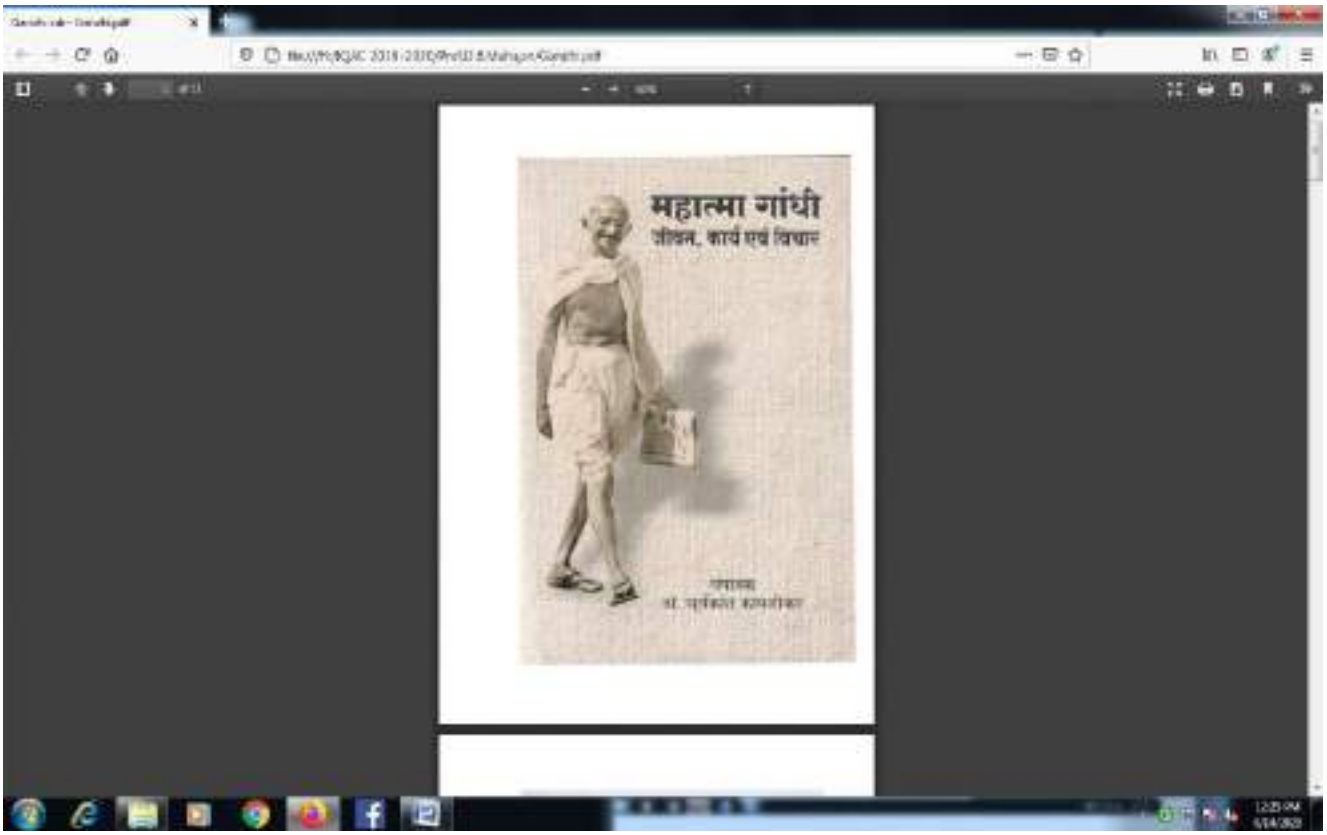

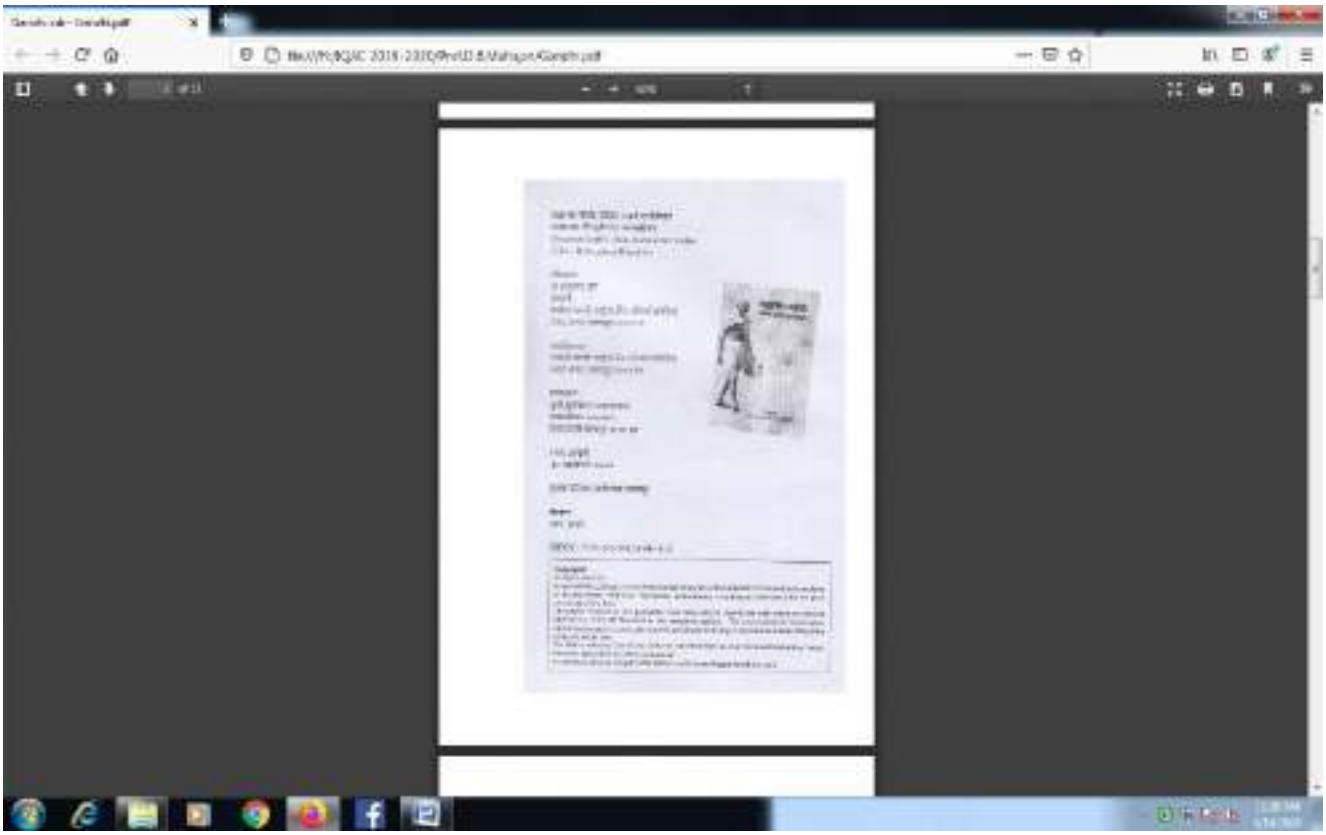

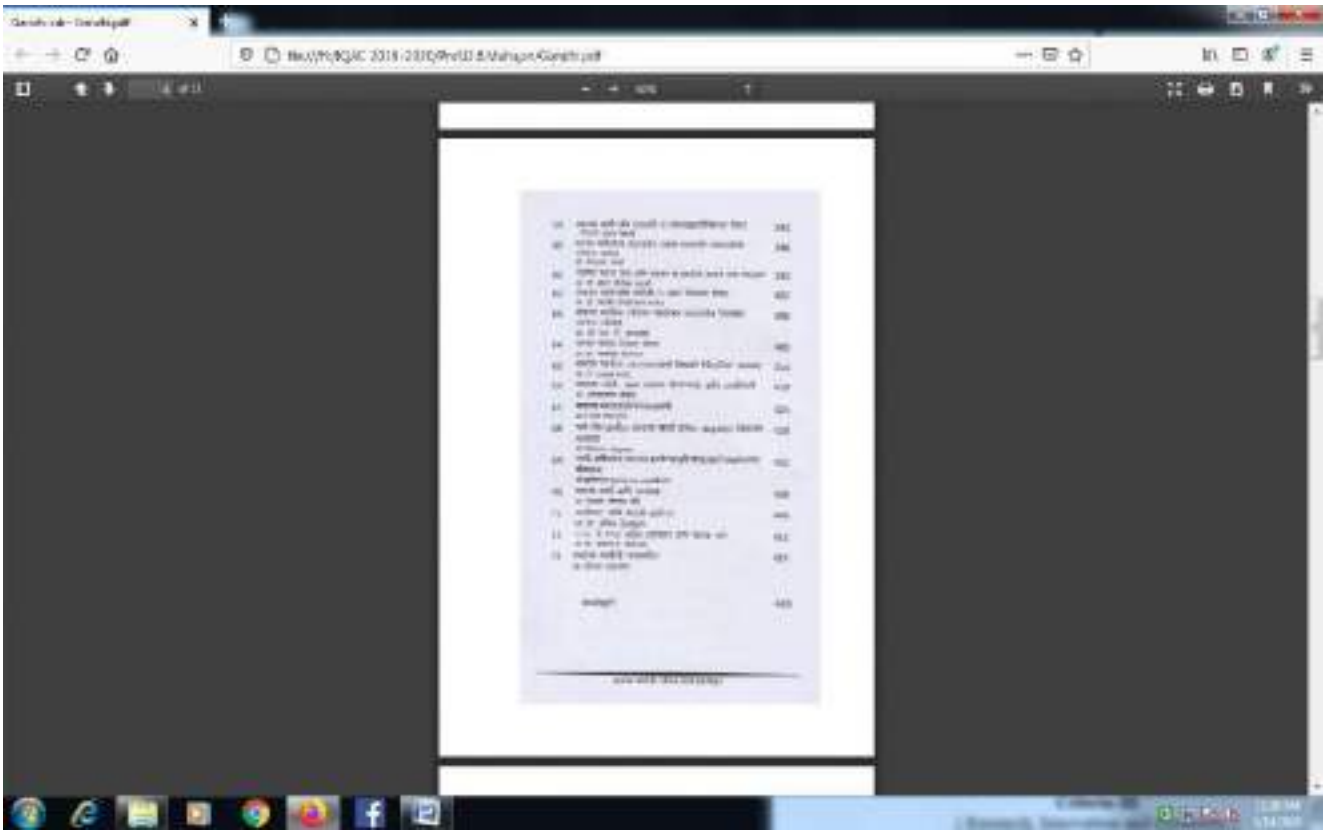

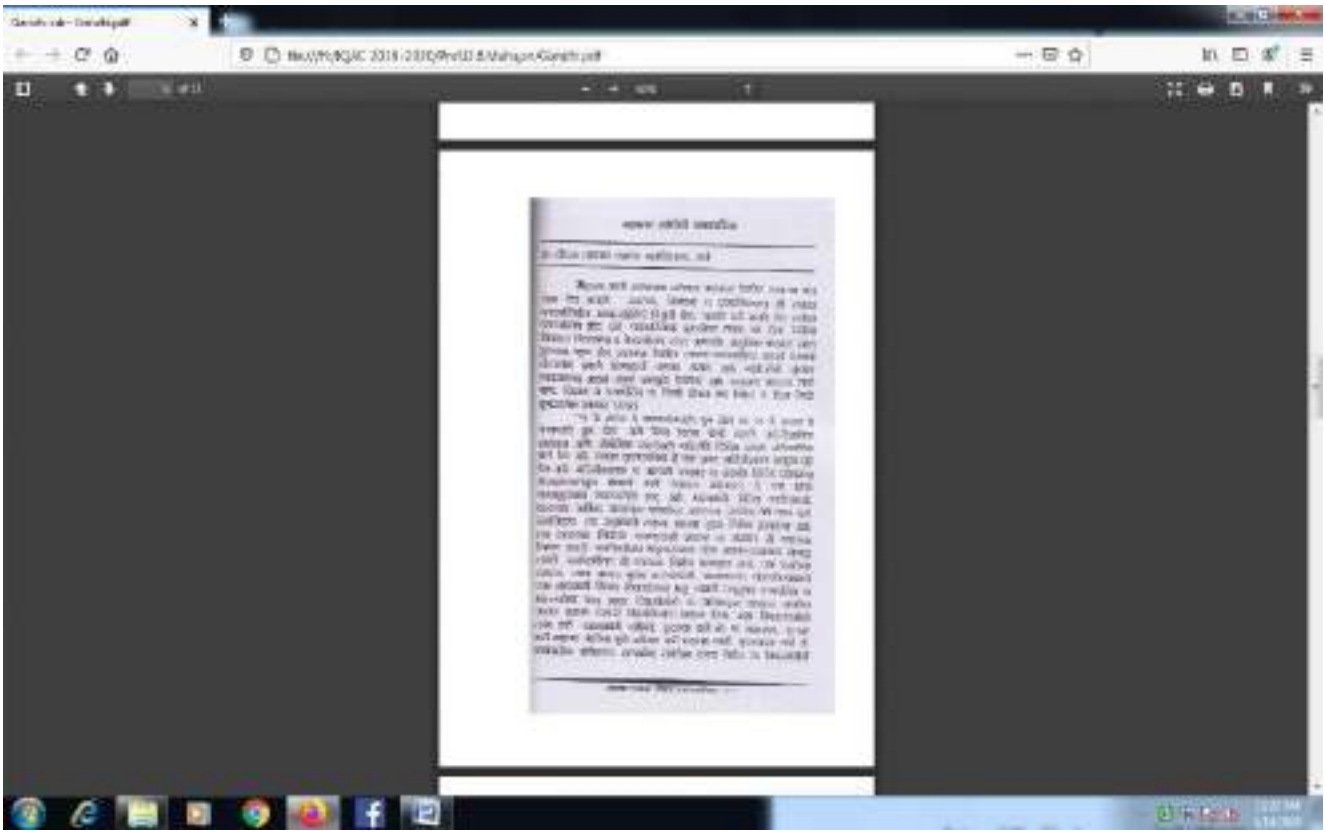

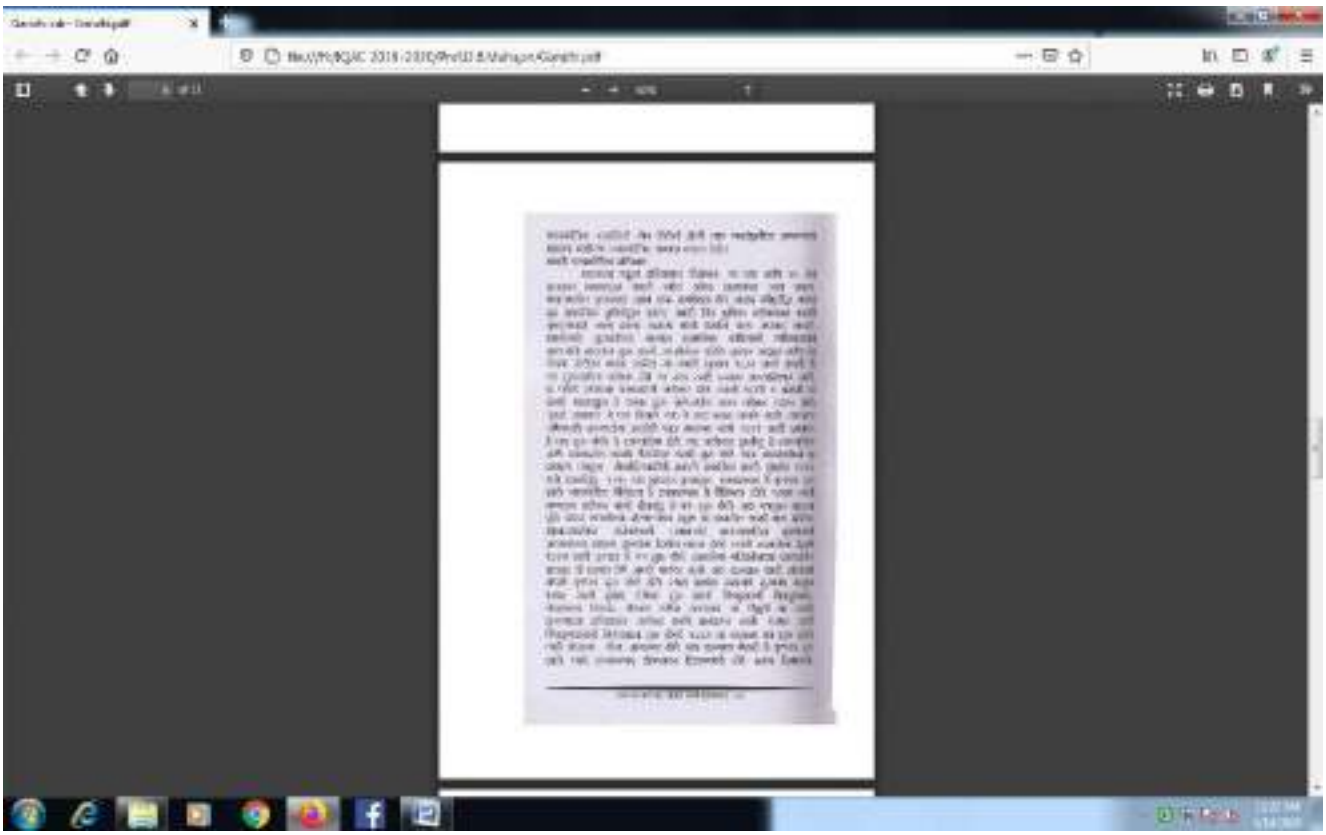

महात्मा गांधी
जीवन, कार्य एवं विचार

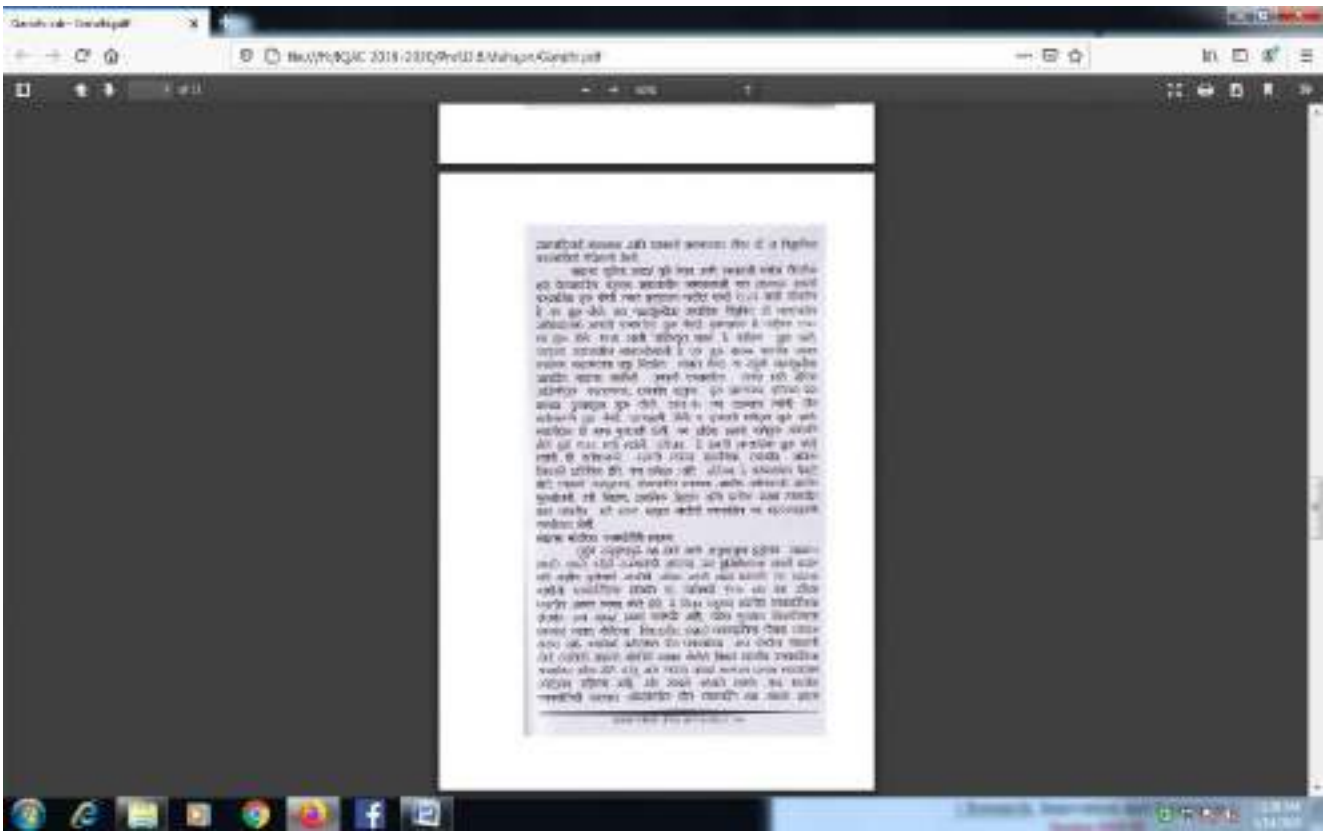

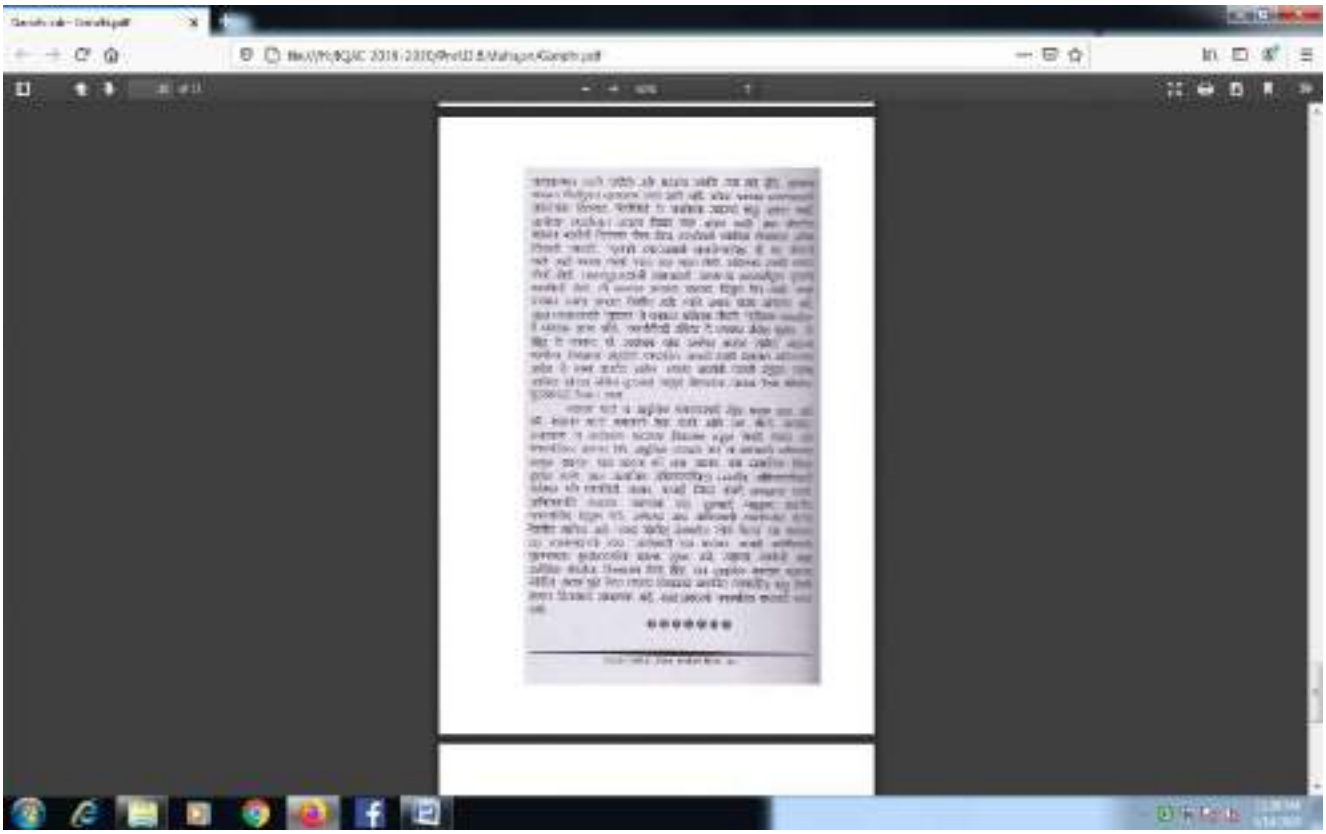

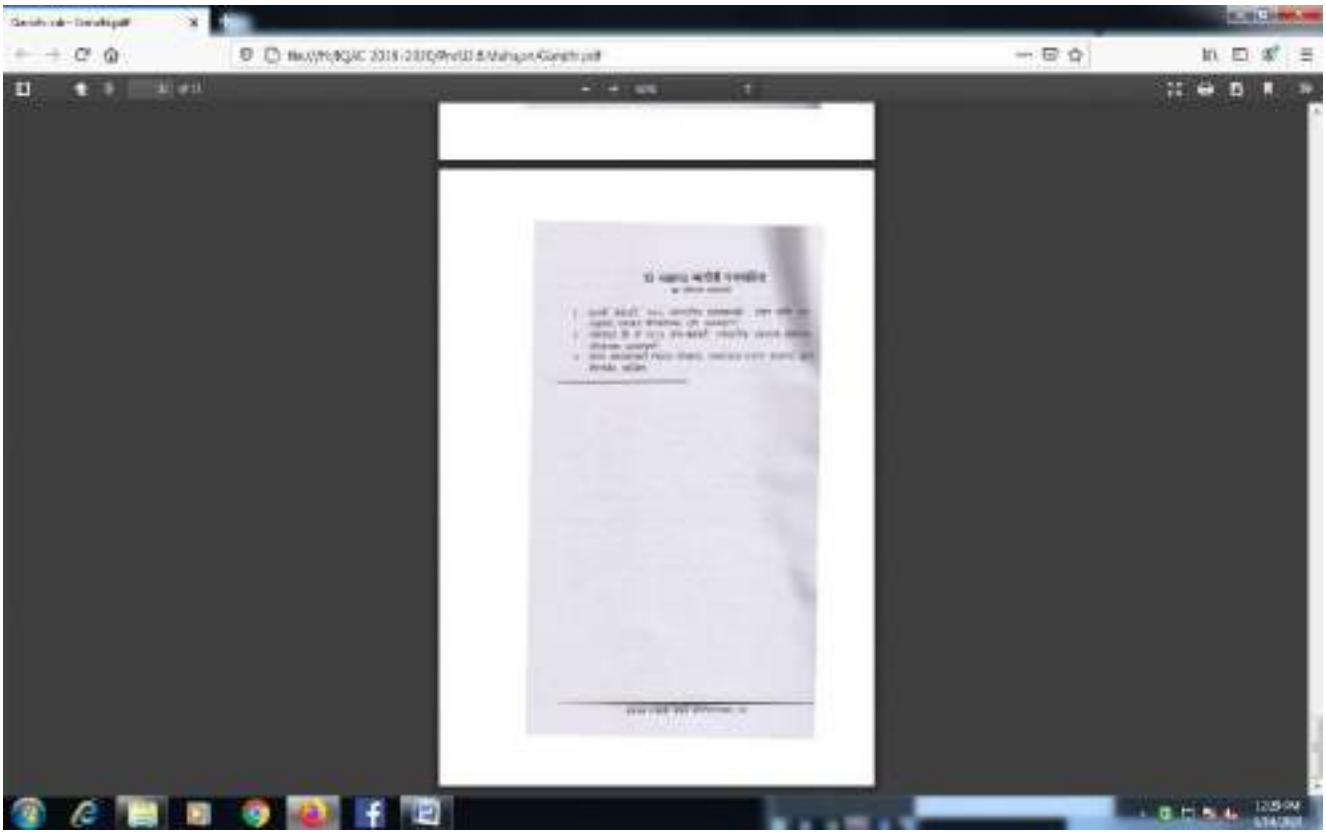

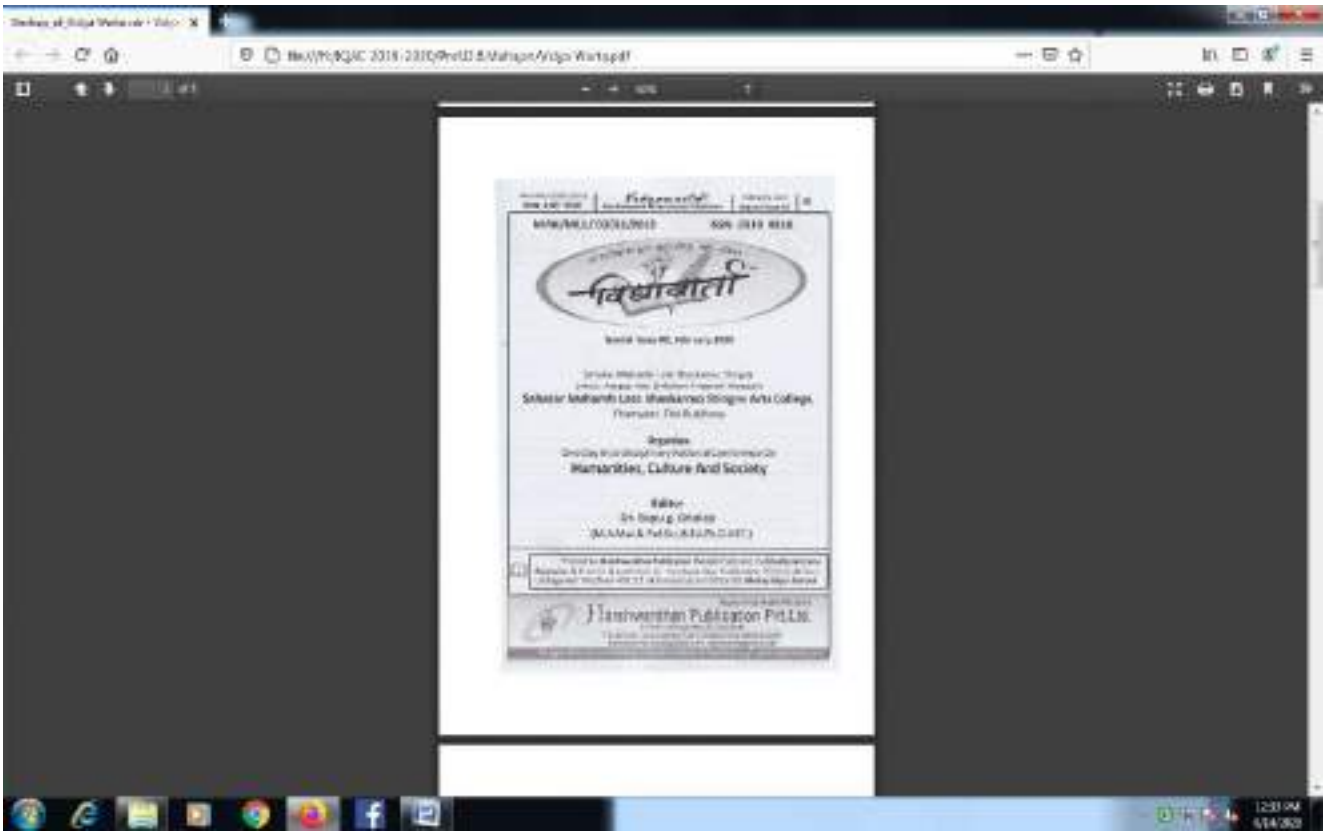

VIDYAWARTA
SAHAKAR MAHARSHI
LATE BHASKARRAO SHINGE
ARTS COLLEGE,
One Day Inter Disciplinary National Conference on
NUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

विद्यावार्ता
Humanities, Culture And Society
Transworldian Publication Pvt.Ltd.

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Criteria III

(Research, Innovation and Extension)

Session 2019-20

Name Of Activity /Programme: National Service Scheme

3.4 Extension Activities

3.4.1 Number of extension and outreach programmes conducted in collaboration with industry, community and Non- Government Organisations through NSS/NCC/Red cross/Youth Red Cross (YRC) etc., during the year

Sr. no.	Title of the Activities	Organising unit/ agency/ collaborating agency	Number of teachers **co-ordinated** such activities	Number of students participated in such activities
1.	Tree Plantation	NSS collaboraton with Nisarg Seva Samiti	3	60
2.	Red Ribbon Club	NSS collaboraton with Civil Hospital, Wardha. (R.R.C.)	3	103
3	Army Recruitment Camp	NSS collaboraton with NCC	3	151
4	Pollution on Earth	NSS collaboraton with Dr. Mishra (Yes India Can)	3	179
5	31st. Road safety Rally	NSS collaboration with R.T.O. Wardha	3	30
6	Lighting 150 candle around Mahatma Gandhi statue	NSS collaboration with Collector Office, Wardha	2	60
7	Votors Awareness Rally	NSS collaboration with Tahsil Office, Wardha	3	148

3.4.2 Awards and recognition received for extension activities from Government and other recognized bodies during the year

Sr. no.	Name of the Activity	Award/recognition	Awarding bodies	No. of Students benefited
1.	Nil	Nil	Nil	Nil

3.4.3 Students participating in extension activities with Government Organisations, Non-Government Organisations and programmes such as Swachh Bharat, Aids Awareness, Gender Issue, etc. during the year.

Sr. no.	Name of the scheme	Organising unit/ agency/ collaborating agency	Name of the activity	Number of teachers **co-ordinated** such activities	Number of students participated in such activities
1	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Oath For Anti Tobbaco Day	3	144
2.	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Tree Plantation in college campus	3	88

3	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Oath For Cleanliness (anti Plastic day)	3	120
4	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Raksha Bandhan	3	60
5	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	SRD/NRD Pared distric level camp	1	121
6	NSS	NSS collaboraton with Nisarg Seva Samiti	Tree plantation (ITI Hills)	3	60
7	NSS	NSS collaboraton with Dr. Mishra (Yes India Can)	Yes India Can	3	179
8	NSS	NSS collaboraton with Civil Hospital, Wardha.	Red Ribbon Club	2	103
9	NSS	NSS collaboraton with Civil Hospital, Wardha.	Red Ribbon Club Rally	3	90
10	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	NSS Foundation Day	3	197
11	NSS	NSS collaboraton with NCC	Army Recruitment Camp	3	151
12	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Gandhi Jayanti (Sramdan)	3	149
13	NSS	NSS collaboration with Collector Office, Wardha	Lighting 101 candle near Gandhijis Statue	3	60
14	NSS	NSS collaboration with Tahsil Office, Wardha	Voters Awareness rally	3	148
15	NSS	NSS collaboration with Tahsil Office, Wardha	Seminar : Voters Awareness	3	151
16	NSS	NSS collaboration with R.T.O. Wardha	31st Road safety Rally	2	30
17	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Voluntary Work by student and Information about Camp	3	180
18	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Specil Villege Camp	3	125

Important:

1. Submit hard and soft copy.
2. e-copies of the all documents, like research papers, certificates, award letters, cover photo of book , chapters edited volumes/ books published (Data Template) .
3. Any additional information

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Criteria III
(Research, Innovation and Extension)
Session 2019-20

Name Of Department : ----------

3.5 Collaborations

3.5.1 Number of Collaborative activities for research, faculty exchange, student exchange during the year.

Sr. no.	Nature of Activity	Participant	Source of financial support	Duration
1.				
2.				

3.5.2 Linkages with institutions/industries for internship, on-the-job training, project work, sharing of research facilities etc. during the year.

Sr. no.	Nature of linkage	Title of the linkage	Name of the partnering institution/ industry /research lab with contact details	Duration (From-To)	participant
1.					
2.					

3.5.3 MoUs signed with institutions of national, international importance, other universities, industries, corporate houses etc. during the year.

Sr. no.	Organisation	Date of MoU signed	Purpose and Activities	Number of students/teachers participated under MoUs
1.				
2.				

File Description:

- e-Copies of the MoUs with institution./ industry/ corporate houses
- Any additional information
- Details of functional MoUs with institutions of national, international importance, other universities etc during the last years (Data Template)

Dr. N. H. Khode :

Impact Factor
5.604
www.sjifactor.com

ISSN p-2454-7409
Vol. 5 Issue 1
Jan. 2020
Regular Issue

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष पाचवे अंक पहिला जानेवारी २०२०

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi
Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा,साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

Impact Factor 5.604 p-ISSN 2454-7409

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

(MPSP)

Peer Reviewed Annual National Research Journal as per UGC Guidelines
VOL 5 ISSUE 1 January 2020
वर्ष पाचवे, अंक पहिला, जानेवारी २०२०
1/81
www.indiramahavidyalaya.com/IssuesFolder.php?a=MPSP%20JOURNAL%20Vol.%205%20Issue%201

मुख्य संपादक
डॉ. पवन मांडवकर
संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद तसेच प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

Chief Editor
Dr. Pavan Mandavkar
Chairman, DBM Research Centre
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati
Address: Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: marathiprathyapak@gmail.com Mobile No: +91-9422867658

सहसंपादक व प्रकाशक
प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

Associate Editor & Publisher
Dr. Mrs. Veera Mandavkar
Director, DBM Research Centre
Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: veeramandavkar18@gmail.com Mobile No: +91-9403014885

संपादक मंडळ **Editorial Board**

डॉ. राजू आदे, प्रा. रेखा वठ, डॉ. गणपत डकुंदे, प्रा. नीलकंठ नरुले, डा. सरोज लखदिवे

1. **Dr. R.T. Ade,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rtiade2512@gmail.com Mobile No.: 9422608715
2. **Prof. R.M. Wath,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rekhawath23@gmail.com Mobile No.: 9422153353
3. **Dr. G.P. Urkunde,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: grkundegarpat@gmail.com Mobile No.: 9766034697
4. **Prof. N.V. Narule,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: narulenilkantha36@gmail.com Mobile No.: 9923909296
5. **Prof. S.Y. Lakhadive,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: suraj20lakhadive@gmail.com Mobile No.: 9420199479

Form IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particular about the Journal

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

1. Place of Publication	-	**Dr. Bhau Mandavkar Research Centre,** Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
2. Periodicity	-	**Annual (January)**
3. Printer's Name	-	**Seva Prakashan,** Vijay Colony, Amravati 444606 (M.S.)
4. Publisher's Name	-	**Dr. Mrs. Veera Mandavkar**
Nationality	-	**Indian**
Address	-	Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
5. Editor's Name	-	**Dr. Pavan Mandavkar**
Nationality	-	**Indian**
Address	-	Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal

We, Dr. Pavan Mandavkar & Dr. Mrs. Veera Mandavkar hereby declare that the particulars given above are true to the best of our knowledge and belief.

Dr. Y.M. Donde Sarwajanik Shaikshanik Trust's (1974)

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DIST. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445401

☎ 07201-226147, 226129 (Fax)

Web.: www.indiramahavidyalaya.com

www.researchjournal.net.in

e mail: imvkalamb@yahoo.co.in

indiram414@sgbau.ac.in

For RJ: researchjournalofmarathi@gmail.com

For MPSP: marathipradhyapak@gmail.com

Permanently Affiliated to SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

RECOGNIZED BY UGC UNDER 2 F & 12 B

NAAC RE-ACCREDITED WITH 'B+' GRADE

Multi-Faculty College Estd. in 1983

Annual Subscription	-	**Individual / Institutional**	₹ 500/-
Account Details : Bank	-	**Bank of Maharashtra**	
Branch	-	**Azad Maidan Road, Yavatmal**	
IFSC code	-	**MAHB0000047**	
MICR coe	-	**445014001**	
A/c No.	-	**60175373000**	
Mode of Payment	-	**By NEFT transfer or crossed cheque or by Demand Draft of Nationalized Bank favorably Bank of Maharashtra payable at Yavatmal or by cash deposit or Google pay in A/c in favour of Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre**	

(All rights are reserved with the Publisher & Editorial Board. The opinion expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary matter in Kalamb Court only.)

ISSN 2454-7409

9 772454 740003

अनुक्रमणिका

	संपादकीय	डॉ. पद्मा मांडवकर	4
1	सण उत्सवाच्या स्त्री लोकगीतांमधून उलटणारी देशीयता	डॉ. अतुल चौरे	5-9
2	मूर्तिपूजा राष्ट्रसत्तेचा इंधिनील	डॉ. प्रवीण कारंजकर	10-12
3	संत साहित्य माळी	डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे	13-16
4	महादेवाच्या गाण्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक व भौगोलिक संदर्भ	डॉ. न.ह. खंडे	17-21
5	घर थावे हृदयी माझ्या सामाजिक, सांस्कृतिक आशय सांगणारी कविता	प्रा. मिलिंद शिवाजी कांबळे	22-24
6	भारतीय भक्ती चळवळ आणि लोकभाषा यांचा अनुबंध	डॉ. उज्ज्वला बंजारी	25-27
7	संत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील प्रारब्धवाद	डॉ. रेखा वडिखाये	28-31
8	स्वाती चांदोरकराच्या कथेतील नियती शरण नायिकांचे चित्रण	प्रा. डॉ. विठ्ठल नामदेव रोटे	32-34
9	मराठी भाषेवरील फार्सी भाषेचा प्रभाव : एक अनुबंध	प्रा.डॉ. लिंगायत विशाल प्रकाश	35-38
10	मराठी साहित्यात प्रतिबिंबित 'मानवतावाद'	प्रा.डॉ. विजय रुपराव राऊत	39-43
11	समन्वयकार संत नामदेव महाराज	डॉ. अशोक भलते	44-48
12	आदिवासी साहित्य आणि लोकसंस्कृती	प्रा.डॉ. कृष्णा महादू मचारी	49-52
13	वेदनेतून निर्माण होऊन विद्रोहांकडे जाताना स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करणारा प्रतिभेचा प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य	डॉ. रमाकांत विठ्ठल इंटेवाड	53-57
14	वैदर्भीय संतांचे पसायदान आणि त्यांचे युगभान	डॉ. संजय नी. पाटील	58-62
15	शंकर पाटील यांचा 'मारवेल' कथासंग्रह एक आकलन	प्रियंका आकाश राऊत	63-66
16	विलास अंभोरे यांच्या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखा	प्रा. तुकाराम कांबळे	67-69
17	नव्वदोत्तरी कादंबरीतील वास्तव स्त्रीजीवन (सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' व 'बारोमास' संदर्भात)	डॉ. वर्षा गणगणे	70-73
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारांचा आढावा	प्रा. डॉ. संजय के. लाटेनवार	74-79
19	ग्रामीण कवितेतील जागतिकीकरण	डॉ. अशोक रा. इंगळे	80-84
20	अविनाशी फुले	शिवाजी रघुनाथ मोतीबोणे	85-90
21	'महात्मा' सर्जनशील लेखकाची संघोष्नात्मक कादंबरी	प्रा. डॉ. विनोद राठोड	91-94
22	स्त्री- प्रतिमा आणि प्राचीन मराठी साहित्य	प्रा. कविता राजाभोज	95-98

महादेवाच्या गाण्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक व भौगोलिक संदर्भ

डॉ. न. ह. खोडे
मराठी विभाग प्रमुख
वरुडकर महाविद्यालय, वर्धा, महाराष्ट्र (India)
ई मेल: ahkhode@gmail.com भ्रमणध्वनी 9850537615

प्रस्तावना :

विदर्भात महादेवाची गाणी मौखिक परंपरेने चालत आलेली आहे. पौष अमावस्येपासून महाशिवरात्रीपर्यंत गावागावात पारंपरिक महादेवाची गाणी दररोज चालतात. दररोज एक महिना कोणाच्या तरी घरी ही गाणी गावल्या जाते. संध्याकाळी सहा वाजल्यापासून पाहाटेपर्यंत गाणी म्हटल्या जातात. निबंध लेखकाच्या गावात आजही ही प्रथा आहे. (गाव वेरणगाव, पोष्ट सिरसगाव (बाजार), ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा). ही गाणी मौखिक स्वरूपाची असून भक्त मिळून गातात. ह्या गाण्यात सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक व भौगोलिक संदर्भ पहायला मिळतात. ह्या गाण्यांचा बारकाईने अभ्यास केला तर बरीच नवीन माहिती अभ्यासकांना मिळू शकते. निबंध लेखकाने महादेवाच्या गाण्यांचे संकलन करून त्यांचे विश्लेषण केलेले आहे. (तो प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे). येथे निबंध लेखकाने फक्त भौगोलिक संदर्भांचा विचार केलेला आहे.

भारतात भगवान शंकराच्या भक्तांचे आदराचे तीर्थक्षेत्र अनेक असले, तरी विदर्भातील महादेवाच्या भक्तांचे आदराचे स्थान म्हणजे मध्य प्रदेशातील पचमढी येथील 'चौऱ्यागड' हे आहेत. भारतीय लोकजीवनात तीर्थक्षेत्र व त्या ठिकाणी असलेल्या दैवताला फार महत्व असते. त्या तीर्थक्षेत्राच्या काही दंतकथा असतात. ते क्षेत्र कोणी वसवले, त्याचे महात्म्य आणि त्याच्याबद्दलच्या अनेक लोककथा प्रचलित असतात. तसेच चौऱ्यागडाचेही दिसते.

चौऱ्यागडाचे वर्णन :

ज्या ठिकाणी हा चौऱ्यागड आहे, ते फार उंच ठिकाण आहे. तेथे भुरा भगत आणि महादेव यांच्या मूर्ती आहेत. गड चढायला आताही अवघड आहे. हल्ली काही ठिकाणी अवघड जागेत पायऱ्या बांधलेल्या आहे. पर दर्शनासाठी चढाई करत असलेल्या भक्तांसाठी मध्ये मध्ये पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था केलेली आहे. पूर्वी मात्र तसे नव्हते. चौऱ्यागड चढणे हे महाकठीण काम होते. चौऱ्यागडावर जातांना ठोकदार पर्वत रांगावरून जावे लागत असे. खाली खोली बाजूने खोल दऱ्या आहेत, मागसाचा तोल गेला की कड्याकपारीत पडून त्याचा तेथेच शेवट व्हायचा.

पूर्वी काही अवघड ठिकाणी गड्यावर चढण्यासाठी पायऱ्या नव्हत्या. तेव्हा भक्त त्या ठिकाणी शिडीचा वापर करायचे. एकमेकांचा आधार देत आपल्या भोळ्या शंकराच्या दर्शनासाठी कष्ट सहन करीत गड्यावर जायचे. पूर्वी रस्ता खाडीमोटारचा नव्हता. प्रवासाची कोणतीही आधुनिक साधने उपलब्ध नव्हती. अशावेळी प्रवास हा पायी पायी मिळून केल्या जात होता. त्यातल्या त्यात रस्ता हा सरळ मार्गी नव्हता. तर डोंगरदऱ्या, कड्याकपाऱ्यातून होता. पचमढीला जाताना लोक सोबत शिधाआदि घेऊन निघायचे. वाटेत संध्याकाळ झाली की जवळच्या गावातील धर्मशाळेत, किंवा देवळात थांबायचे. चूल पेटवून मिळून स्वयंपाक करायचा. आणि दिवस उजाडताच पायी पायी पुढच्या प्रवासाला लागायचे. असा हा चौऱ्यागड चढणे फार कठीण होते. शिवाय लोकांमध्ये त्याच्याबद्दल भिती होती. कारण चौऱ्यागडाला जाताना अनेकांचे मृत्यू झाल्याचे लोकांच्या ऐकण्यात होते. म्हणूनच चौऱ्यागड चढणे महाकठीण म्हणून ती यात्राही कठीण समजल्या जात होती. असा हा चौऱ्यागड दुरून दिसत होता.

ज्यांना चौऱ्यागड चढून दर्शन घेणे शक्य नव्हते, ते दुरूनच म्हणजे पहिल्या पायरीवरूनच दर्शन घेत होते. पहिल्या पायरीवर बेलफूल वाहून, व नारळ फोडून परत येत होते. याचे वर्णन भक्तांच्या गाण्यात येतात. पुढील गाणे पहा:

गड्याखरी गड ग

या शंकर राजा
पाहून येते लवं
खाती देवा करते धडधडं
पहिली पायरी आहे अवघडं
पहिल्या पायरी तिंबू नारळ फोडं
मनं घेंग चवन्यागडं

चौन्यागड व इतर गडाचे उल्लेख :

चौन्यागड हा एकच गड नाही तर तेथे चार गड आहे, अशी भक्तांची समजूत आहे. चौन्या म्हणजे चार. जमिनीपासून वर चढायला लागले की, सातपुड्याच्या डोंगररांगा लागतात. त्या डोंगरांना वळून जावे लागते. म्हणजेच तीन डोंगरांना चढून गेल्यानंतर चौथ्या डोंगरावर महादेवाचा गड आहे. म्हणून त्याला चौन्यागड म्हणत असावे. महादेवाच्या गाण्यात गडाचा उल्लेख येतो. याचा अर्थ पूर्वी तेथे गड किंवा किल्ला असला पाहिजे. परंतु आज येथे गडाचे कोणतेही अवशेष शिल्लक नाही. कालौघात ते नष्ट झाले असावे. पाहा पुढील गाणे :–

गडावरी गडं गा
या शंकर राजा
गडं आहे चारं
पाचव्या गडाले
आता उघडं कवाडं

महादेवाच्या दर्शनाला जे भक्त जातात त्यावेळी ते गाणी म्हणतात. त्यांच्या गाण्यामध्ये जे वर्णन आले आहे ते बऱ्याच प्रमाणात खरे वाटतात. चौन्यागड असो की धूपगड (धूपगडावर जाताना मध्येच एक रस्ता नागद्वारला जातो.) हे सर्व गड फार उंचावर आहे. चौन्यागडावरून एक नजर टाकली तर दूरपर्यंत तेवढा डोंगर किंवा पर्वत उंच दिसत नाही. आणि खाली पाहिले तर भिती वाटते. म्हणून चौन्यागडावरून खाली पाहिले तर डोळ्याला अंधारी येते, असे भक्त म्हणतात. पुढील वर्णन पाहा :–

गडावरी गडं गा
या शंकर राजा
एकं गड भारी
उतरता पायरी
आली डोळ्याले अंधारी

पूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे चौन्यागडाची वाट अत्यंत अवघड व चढायला धोकादायक आहे. अशावेळी घरचा कोणी सदस्य महादेवाच्या यात्रेला जायला निघाला की, घरच्या लोकांच्या डोळ्यात अश्रु येत होते. याचे कारणही तसेच होते. चौन्यागड चढणे सोपे नव्हते. दोन्ही बाजूच्या डोंगरकपारीत पडून केव्हा मृत्यू होईल हे सांगता येत नव्हते. त्याकाळी अशाप्रकारच्या घटना नेहमी होत होत्या. (आता तशी परिस्थिती नाही. आता गडावर चढण्यासाठी काही ठिकाणी पायऱ्या आहेत). म्हणून घरातील आई, वडील, पत्नी, बहीण, भाऊ, यांना दुःख होत असे. याचे वर्णन महादेवाच्या गाण्यातही येतात.

गडावरी गडं गा
संजा गा माझ्या
वडीलं बंधू जाते
पाठची बहिणाई
हृदय फोडून रडते

चौन्यागड चढणे कठीण आहे. एकदा गडावरून खाली आले की, भक्ताला जणू दुसरा जन्म झाल्यासारखा वाटतो. अर्थात गाण्यामध्ये आलेले हे वर्णन जुन्या काळातील आहे.

तुझ्या गडावरी गा
या शंकर राजा
चढता इलमं
चढता इलमं

ज्ञात दुसरा जल्प

भारतीय लोकजीवनात आपल्या आराध्य दैवतेला महत्त्वाचे स्थान असते. त्यांच्याबाबत कमालीची श्रद्धा असते. चौऱ्यागडावर महादेवाच्या दर्शनाला जाण्यासाठी भक्त बोटातील सोन्याची अंगठी सोडतो. येथे पैसा, धन, दौलत महत्त्वाची नाही. तर श्रद्धा महत्त्वाची आहे. भाव महत्त्वाचा आहे. त्यांची ही श्रद्धाच त्यांना जाण्याचे बळ देते, असे म्हटले तरी चालेल.

अगाची तुझा गड गा
या शंकर राजा
पाताळी लटपट
मुद्रिका सोडून
जातो महादेवा पटपट

अशा या गडावरून आजूबाजूला बारा गड (डोंगर) असल्याचे उल्लेख गाण्यात येतात. शिवाय भक्ताला नर्मदा नदीच्या धारा व तिच्या पात्रातील वाळू दिसल्याचे वर्णन येते. पाहा पुढील गाणे :

गडावरी गड गा
या भोले रे नाथा
असे गडं बारा
दुरून दिसते
देखा नर्मदेच्या धारा
गडावरी गड गा
या भोले रे नाथा
असे गडं किती
दुरून दिसते
देखा नर्मदेची रेती
गडावरी गड गा
या भोले रे नाथा
गडाचा वेढू
दुरून दिसते
नदी नर्मदेची वाळू

पद्मशेषाचा गड आणि नागनाथ :

महादेवाच्या गाण्यात चौऱ्यागडासोबतच दुसऱ्या गडांचेही वर्णन येते. येथे पद्मशेषाच्या गडाचा उल्लेख आलेला आहे. महादेवाची यात्रा करताना भक्त 'नागद्वार'चीही यात्रा करतात. नागद्वार आणि चौऱ्यागड ही तीर्थक्षेत्रे पचमढीलाच आहे. धूपगडावर जाण्यापूर्वीच एक रस्ता नागद्वाराकडे जातो. तेथेही नागनाथांच्या भक्तांची गर्दी असते. 'नागद्वार' या क्षेत्राला भेट देण्यासाठीचा एक विशिष्ट कालावधी असतो. इतर वेळी हा रस्ता बंद असतो; व ती यात्राही बंद राहाते. ठराविक काळातच नागद्वाराला जाता येते.

गडावरी गड गा
या भोले रे नाथा
गडं चढण्याचा भारी
तेथे जमल्या नरनारी
पूजा चढण्याची करी
गडामंधी गडं गा
या भोले रे नाथा
गडं पद्मशेषाचा थरी
तेथे जमल्या नरनारी
पूजा चढण्याची करी

या ठिकाणी एकच सांगायचे आहे की, आदिनाथ शंकर व आदिमाया पार्वतीला भक्तांनी मानवी रूप देऊन त्यांचे मानवीकरण केलेले आहे. हे एक प्रकारे चांगलेच झाले. आदिनाथ व आदिमाया गिरजा हे दोघेही आपल्यासारखेच आहे, असे भक्ताला वाटते. आणि वेळेच देव व भक्तामधला दुरावा कमी होतो. अशावेळी देव व भक्त एकमेकांच्या जवळ येतात. येथे दुसऱ्या पुजारी नावाच्या मध्यस्थाची गरज नाही. तर देव व भक्त एकमेकांशी सरळ संवाद साधतात. आदिमाया पार्वती भक्तांना आपल्या आईसारखीच वाटते. ती आपल्याला मदत करते अशा भाव भक्तांच्या मनात निर्माण होते. आपला भोळा शंकर व माता पार्वती यांचे भक्तांनी मानवीकरण करून त्यांनाही संसारी माणसासारखे दाखवून, एक प्रकारे भक्त व देव यांच्यात जवळीक निर्माण केली आहे. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या या भोळ्याभाबड्या भक्तांच्या गाण्यातील भाव मन मोहून घेतल्याशिवाय राहात नाही.

निष्कर्ष :

१. चौऱ्याशट हा एकच गड नाही तर तेथे चार गड आहे, अशी भक्तांची समजूत आहे.
२. तीन डोंगरांना चढून गेल्यानंतर चौथ्या डोंगावर महादेवाचा गड आहे. म्हणून त्याला चौऱ्याशट म्हणत असावे.
३. महादेवाच्या गाण्यात गडाचा उल्लेख येतो. याचा अर्थ पूर्वी तेथे गड किंवा किल्ला असला पाहिजे.
४. पद्मशीलाच्या गडावर नागनाथाची वस्ती होती. याचा अर्थ 'नागनाथ' हा राजा असावा; व तो मनुष्य योनीतील असावा.
५. नागलक्ष्याची व शंकर राजाची गाढ मैत्री असावी. संकटाला धावणारा मानवंशीय राजा 'नागनाथ' हा शंकरजीचा मित्र किंवा भक्त असावा.
६. भक्तांनी शंकर आणि पार्वतीचे मानवीकरण करून त्यांना सामान्य माणसासारखे दाखविलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

डॉ. एन. एस. खोडे – विदर्भाचे गाणे – अप्रकाशित. (या लेखातील सर्व गाणी लेखकाने स्वत: संकलित केलेली आहे.)

❖❖❖

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2020

SPECIAL ISSUE-CCI

भारताच्या जडणघडणीत विचारवंताचे योगदान

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm.Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Anil D. Warghat
Associate Professor
Govt.College
of Education
Buldana Dist-Buldana

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm.Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr. Jiro Akita** - Professor Of Economics Tohoku University. Japan
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapar, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Asstt. Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
- **Prof.Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604**

Email : aadharpublication@gmail.com**Website** :www.aadharsocial.com**Mobile**:9595560278

22	भारतीय विचारवंताचे भारताच्या जडणघडणीत योगदान: जीन जॅक्सीन रूसो प्रा.डॉ.सौ.मेघा शेखर मोहरील	97
23	राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षणविषयकविचार व कार्य प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण	103
24	स्त्री शिक्षणाबद्दल आंबेडकरांचे विचार प्रभावती चं. चव्हाण	110
25	महात्मा जोतीबा फुले व डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार व कार्य आणि त्यांचा प्रभाव डॉ. माया प्र. शिरखेडकर	113
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे दलितविषयी शैक्षणिक विचार रश्मी अरुण महाजन	119
27	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वतनदाराबाबतचे धोरण डॉ. घनश्याम सुधराव महाडीक	121
28	सामाजिक न्यायाचे शिल्पकार - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्रा.डॉ.माधव केरबा वाघमारे	124
29	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक विचार प्रा. डॉ. एन. एच. खोडे,	127
30	"प्लेटोची आदर्श राज्याची संकल्पना" डॉ. प्रा. अश्विनी अविनाश खापरे,	133
31	भारताच्या विकासात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराचे योगदान डॉ.नागसेन नामदेव मेश्राम	135
32	भारतीय समाजात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे योगदान प्रा. डॉ. श्रीराम खाडे	139
33	स्वामी विवेकानंद यांचे शैक्षणिक विकासातील योगदान प्रा.डॉ.संजय भी.खडसे	146
34	जोतीराव फुलेंचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्य प्रा. सतीश कर्णासे	151
35	सामाजिकसेवा हीच ईश्वरसेवा : संत गाडगेबाबा प्रा. डॉ. के.एल. देशपांडे	156
36	भारतीय विचारवंत आणि त्यांचे विचार संदीप महादेवराव हाडोळे	161
37	महात्मा फुले यांचे सामाजिक व शैक्षणीक विचार प्रा.डॉ.अनिल बळीराम वानखडे	166
38	भारताच्या जडनघडणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक योगदान डॉ. देवेन्द्र एस. रंगाचार्य	169
39	स्वामी विवेकानंद — अलौकिक ज्ञानयोगी डॉ. भावना विवेक पाटोळे	172
40	महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार प्रा.डॉ. सुधाकर भुयार	178

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक विचार

प्रा. डॉ. एन. एच. खोडे,
मराठी विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना : जगातील प्रत्येक महापुरुष मानवी समाजाच्या कल्याणाची सुखद स्वप्ने पाहात असतो. प्राचीन ग्रिकचा प्रसिद्ध तत्त्वज्ञानी प्लेटोने 'आदर्श राज्याचे' असेच सुखद स्वप्न पाहिले होते. त्याने आपल्या प्रसिद्ध 'रिपब्लिक' ग्रंथात 'आदर्श राज्याची' संकल्पना मांडली होती. त्याचा त्याने प्रयोगही करून पाहिला; पण तो पूर्ण झाला नाही. कारण त्याने मांडलेली आदर्श राज्याची संकल्पना ही पूर्ण होण्यासारखी नव्हती. लोकांच्या मताचा व भावनेचा त्यामध्ये फारसा विचारच केलेला नव्हता. ती संकल्पना एकांगी होती. महान प्लेटोप्रमाणेच अनेक भारतीयांनीही 'रामराज्याची' कल्पना रंगविलेली होती. पण अजून रामराज्य अस्तित्वात आलेले नाही. कारण ते फक्त स्वप्न होते. स्वप्न साकार करावयाचे असेल तर त्यासाठी कठोर मेहनत घ्यावी लागते. त्यामध्ये लोकांचा सहभाग हा फार महत्त्वाचा असतो. असेच एक स्वप्न राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आदर्श समाजाचे पाहिले होते. आणि ते स्वप्न काही अंशी तरी खरे झाले, असे म्हणता येईल. काय होते महाराजांचे स्वप्न? समाजाने थोडासा प्रयत्न केला असता तर राष्ट्रसंतांनी आदर्श समाज व्यवस्थेची जी सुखद स्वप्ने पाहिली, ती पूर्ण झाली असती. महाराजांनी हे सर्व ग्रामगीतेत; व त्यांच्या अनेक अभंगातून सांगितलेले आहेत. त्यासाठी समाजातील प्रत्येक माणसाने त्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. महाराज फक्त स्वप्ने रंगवित नाही, तर ते प्रत्यक्ष कृतित आणण्यासाठी उपाय सूचवितात. त्यांनी विचारसरणी समाजाला प्रयोगशील बनवितात. तुकडोजी महाराजांनी भारताच्या आदर्श समाजाची जी स्वप्ने रंगविली होती, त्याबद्दल त्यांची काही मते याठिकाणी मांडण्याचा निबंध लेखकाचा प्रयत्न आहे.

आदर्श समाज आणि आश्रम व्यवस्था : — प्राचीन भारतीय संस्कृतीत एक निकोप आश्रम व्यवस्था होती. ब्रम्हचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, संन्यासाश्रम आणि वानप्रस्थाश्रम हे चार आश्रम होते. ही आश्रम व्यवस्था समाजाच्या स्वास्थ्यासाठी होती. माणसाचे आयुष्य शंभर वर्षाचे गृहित धरल्या गेले. निकोप जीवन जगण्याच्या दृष्टीने त्याचे पंचवीस पंचवीस वर्षाचे चार भागात विभाजन करण्यात आले. पंचवीस वर्षाचा एक याप्रमाणे चार आश्रम करण्यात आले. समाजात जीवन जगत असताना मनुष्याने या चार आश्रमांचे पालन करावे असा संकेत होता. ही धर्मावर आधारित आश्रम व्यवस्था होती; व याला धर्माचे पूर्ण अधिष्ठान होते.

ब्रम्हचर्याश्रमात साधकाने पंचवीस वर्षे गुरुकुल आश्रमात राहून गुरूच्या सान्निध्यात अध्ययन करायचे. हे अध्ययन पुस्तकी स्वरूपाचे नव्हते, तर साधकाला पुढे जीवन जगताना ज्या गोष्टीची गरज पडणार होती, ते ज्ञान होते. ब्रम्हचर्याश्रमात जो व्रतस्थ राहातो तोच सर्व ज्ञान प्राप्त करू शकतो. त्याला परमानंद प्राप्त होतो. गुरूच्या आश्रमात मन लावून तो जे काही शिक्षण घेतो ते शिक्षण त्याला पुढच्या जीवनात आनंद देते. यावेळी तो कामपभोगापासून अलिप्त असतो. पहिल्या पंचवीस वर्षात कामवासना ही प्रबल असते. यावेळी जो कोणी साधक आपले मन आणि इंद्रिय बाहेर भटकु न देता ध्यान, धारना समाधी

इ. गोष्टी शिकतो, त्याला सर्व विद्या प्राप्त होतात. कामवासनेच्या आहारी गेलेल्या मनुष्याचे जीवन पशुवत बनते. त्याने वेळीच स्वत:वर आवर घातला नाही तर ते आणखी खेर बनते. म्हणून साधकाने या वयात पूर्ण ब्रम्हचर्याचे पालन करून गुरूगृही अध्ययन केले तर पुढील आयुष्य तो सुखात जगू शकतो. त्याच्या मनात मग कधीही कामवासना प्रदिप्त होत नाही. मग त्याचे मन आणि शरीर सुदृढ बनते. असा ब्रम्हचारी साधक गृहस्थाश्रमात प्रवेश करतो तेव्हा भोग त्याच्यासाठी उरलेलाच नसतो. गृहस्थाश्रमात पत्नीसोबतचे त्याचे संबंध फक्त वंशवृद्धीपुरतेच मर्यादित असते. कारण ब्रम्हचर्याश्रमात त्याने घेतलेले शिक्षण, अनुभव व ज्ञान, त्याला मिळालेला आनंद हा फार मोठा असतो. पत्नीसोबतचे त्याचे संबंध मर्यादित स्वरूपाचे असते. तो निकोप व निरोगी जीवन जगतो. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

संसार पंथ न मोडावा । प्रजातंतु न खंडावा ।
म्हणोनी ब्रम्हचर्याने साधावा । गृहस्थाश्रम ।।

(ग्रामगीता, अ. ३. ओवी ११)

गृहस्थाश्रमात पन्नास वर्षे पूर्ण झाल्यावर कुटुंबात आता त्याने मार्गदर्शक म्हणून काम करावे असे तुकडोजी महाराज म्हणतात. कारण ब्रम्हचर्याश्रमाचा व गृहस्थाश्रमाचा अनुभव त्याच्या पाठीशी असतो. तो आता योग्य मार्गदर्शक म्हणून आपली भूमिका निभावतो. नंतर वानप्रस्थाश्रमात तो एवढा अनुभवी होतो की, तोच पुन्हा वनातील आश्रमात जाऊन नवीन साधकांना मार्गदर्शन करतो. हाच पूर्वीचा साधक आता वानप्रस्थाश्रमात गुरू बनतो. आता ह्या गुरूला तीन आश्रमाचे अनुभव असतात. आणि तो साधकाला स्वत: अनुभवलेल्या ब-यावाईट गोष्टीचे ज्ञान देण्यास समर्थ ठरतो. तोच नमस्कार करण्यास योग्य असतो. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

वानप्रस्थी संसार त्यागला । संन्यस्ती स्वरूपी योग झाला
परम रस वृत्तीने चाखला । धागाची खुंटला आसक्तिचा ।।

(ग्रामगीता, अ. ३. ओवी १०४)

मग अशा गुरूजनबळचे सर्व काम, क्रोध, मद, मत्सर, लोभ, माया, ममता हे विकार नाहिसे होतात. आता तो शेवटपर्यंत आपले ज्ञान वाटत असतो. ही आश्रमव्यवस्था प्राचीन भारतात होती. भारतात आजही त्याची गरज जाणवते. एक निकोप समाज तयार करण्यासाठी आश्रम व्यवस्थेची किती गरज आहे, हे तुकडोजी महाराजांनी ओळखले होते.

आदर्श समाज आणि महिला :– भारतात काही कर्तबगार स्त्रिया होऊन गेल्या. परंतु त्या हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या आहे. वेदकाळात गार्गी व मैत्रेयी ह्या दोन स्त्रिया वेदविद्यापारंगत असल्याचे उल्लेख पुराणात येते. प्राचीन भारतात ह्या दोन विदुषी सोडल्या तर हाती काहीच लागत नाही. मध्ययुगीन काळात रजिया सुलताना, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, राजमाता जिजाऊ, अहिल्याबाई होळकर, राणी ताराबाई; व इंग्रज काळात सावित्रीबाई फुले पर्यंत येऊन थांबावे लागते. एकंदरित विचार करता स्त्रियांच्या बाबतीत चूल आणि मूल एवढेच दिसते. देशातील अर्धी लोकसंख्या अडाणी व अशिक्षित असेल तर त्या देशाची व समाजाची उन्नती होणार नाही. त्यासाठी स्त्रिया सुशिक्षित होणे गरजेचे आहे. एक मनुष्य शिकला तर तो एकटाच सुशिक्षित होतो. पण एक स्त्री शिक्षित झाली तर सर्व

कुटुंबच शिक्षित होते. ही गोष्ट प्रामुख्याने महात्मा फुले यांच्या लक्षात आली. म्हणूनच त्यांनी इ. स. १८४८ मध्ये पुण्यात भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. येथूनच खऱ्या अर्थाने स्त्रियांच्या शिक्षणास प्रारंभ झाला असे म्हणावे लागेल. समाजात आज सर्व आघाड्यावर स्त्रिया पराक्रम करताना दिसतात. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा मिळाला तर त्या प्रत्येक क्षेत्रात कार्य करू शकतात. पूर्वी स्त्रियांनी वेदाभ्यास केला. काहींनी युद्धात भागही घेतला. आज स्त्रिया विमान, जहाज व आगगाडी चालवतात. परंतु एवढ्यानेच होणार नाही. सर्व आघाड्यावर स्त्रियांना त्यांच्या कुवतीप्रमाणे संधी दिली पाहिजे; व आज तशी दिल्या जात आहे. परंतु आजच्या काळात स्त्रिया पाश्चिमात्य देशातील स्त्रियांचे अनुकरण करताना दिसतात. तोकडे कपडे घातले व केस कापले म्हणजे कोणी मॉडर्न बनत नाही. मॉडर्न हे विचारानेच बनायचे असते. तसा विचार त्यांच्या अंगी यावा यासाठी लहानपणीच कुटुंबाने तिच्यावर योग्य संस्कार केले पाहिजे. महाराज म्हणतात,

मुलीबाळीस उत्तम ठेवणे । हे तो मात्यापित्यांचे कर्तव्य प्रमुखपणे
त्यानेच राष्ट्राचे फेडील पारणे । घर संताने आपुलीया ।।

(ग्रामगीता, अ. २०, ओवी ८८)

मुलगी म्हणजे परक्याचे धन असे न मानता तिलाच वंशाचा दिवा मानावा, असे महाराज म्हणतात. स्त्री ही निर्माती आहे. तिच्या मनाचा व शरिराचा विकास होणे ही काळाची गरज आहे. कारण ती वंशवृद्धी करणारी आहे. 'शुद्ध बिजापोटी फळे येती रसाळ गोमटी' हे तुकारामांनी उगीच म्हटले नाही. रोगी व दुर्बल स्त्रियच्या पोटी संतानही तसेच रोगी व दुर्बल येणार. म्हणून भावी पिढीची ती निर्माती आहे. म्हणून लहानपणापासूनच समाजाने व कुटुंबाने तिच्यावर योग्य संस्कार केले पाहिजे. म्हणून तुकडोजी महाराज म्हणतात, तिच्या हाती पाळण्याची दोरी देत असताना ती जगाचा उद्धारही करेल, असेच तिला बनवावे लागेल.

स्वच्छता हेच देवपण : — 'स्वच्छ भारत हा भारत सरकारचा उपक्रम गांधीजींच्या १५० व्या जयंतीनिमित्त भारतभर राबविल्या जात आहे. महाराष्ट्र शासनही यात मागे नाही. महाराष्ट्र शासनाने 'ग्राम स्वच्छता अभियान' संपूर्ण महाराष्ट्रात राबविले आहे. महाराष्ट्रात गाडगे महाराज व तुकडोजी महाराज यांच्या नावाने हे 'स्वच्छता अभियान' राबविले जाते. कारण या दोन संतांनी यांनी ग्रामस्वच्छतेकडे समाजाचे लक्ष वेधले. गाडगे महाराज ज्या गावाला कीर्तन करायचे त्याच्या अगोदर ते गाव झाडून स्वच्छ करायचे. तुकडोजी महाराजांनीही हा वारसा पुढे चालवला. ग्रामस्वच्छतेबद्दल महात्मा गांधी, गाडगेबाबा, वंदनीय तुकडोजी महाराज हे तीन महापुरूष प्रचंड आग्रही होते. ह्या तीन आणि अशा अनेक महापुरुषांनी ग्राम स्वच्छतेचा महामंत्र सांगितला आहे. आता ही ग्रामस्वच्छता कोणी करायची? तुमच्या गावात कोणीतरी गाडगेबाबांसारखा साधु साफसफाई करण्यासाठी यावा असे तुम्हाला वाटते का? की सरकारने तुमच्या गावात सफाई कर्मचारी नेमावा? तुकडोजी महाराज म्हणतात स्वच्छता ही आपल्या मनात बाणली पाहिजे. प्रत्येकाला स्वच्छतेचे महत्त्व कळले पाहिजे. गावात स्वच्छता पाळायची असेल तर सर्व गावानेच संकल्प करणे गरजेचे आहे. एका व्यक्तीने किंवा कुटुंबाने स्वच्छता पाळून काही साध्य होणार नाही. म्हणून सगळ्या गावानेच हा स्वच्छतेचा संकल्प केला पाहिजे. 'गाव करी ते राव न करी' अशी एक म्हण ग्रामजीवनात प्रचलित आहे. गाव प्रमुखाच्याच घरचे मोरीचे पाणी रस्त्यात आले तर लोकही आपआपल्या घरच्या मोऱ्या रस्त्यात सोडेल. मग सगळ्या गावातच गटारगंगा वाहताना दिसेल. आपणच

मल विसर्जन करण्यासाठी बाहेर गेलो तर गावाभोवताल गोदरी दिसेल. त्यामुळे गावात रोगराई व साथीचे रोग पसरेल. ग्रामआरोग्य धोक्यात येईल. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

गावचे मार्ग विष्ठेने व्यापले । आड कोने घाणीनी भरले ।
ठायीठायी उकिरडे साचले । गाव वेढले गोदरींनी ।।

(ग्रामगीता, अ. १२. ओवी २०)

परंतु हे सांगूनच महाराज थांबत नाही तर त्यावर उपायही सूचवितात. प्रत्येक घरात शोषखड्डा तयार करावा. त्यामुळे मोरीचे पाणी रस्त्यावर वाहणार नाही. प्रत्येक कुटुंबाने घरी संडास बनवावा त्यामुळे बाहेर उघड्यावर घाण होणार नाही. आपल्या घरातील कचरा बाहेर रस्त्यावर न फेकता तो खताच्या खड्ड्यात नेऊन टाकला तर गावात स्वच्छता राहील; व घाणही होणार नाही. जेथे स्वच्छता असेल तेथे मन प्रसन्न राहाते. त्यासाठी लोकांनीच सहभाग घेतला पाहिजे. गावागावात ही स्वच्छता मोहीम राबवली तर गाव स्वच्छ होईल. तुकडोजी महाराज म्हणतात, शहरे स्वच्छ झाली म्हणून देश स्वच्छ झाला असे म्हणता येणार नाही. जोपर्यंत प्रत्येक गाव स्वच्छ होत नाही तोपर्यंत देश स्वच्छ म्हणता येणार नाही. महाराज म्हणतात,

गाव हा विश्वाचा नकाशा । गावावरूनच देशाची परीक्षा
गाव भंगताची अवदशा । येईल देशा

गाव हा विश्वाचा नकाशा आहे. गाव स्वच्छ झाले पाहिजे तरच देश स्वच्छ होईल. ही वसुंधरा स्वच्छ होईल. निसर्ग मुळातच स्वच्छ व सुंदर आहे. नद्या, नाले, तळी, सरोवरे, उद्याने अशा अनेक ठिकाणी मनुष्याने घाण करून ठेवलेली आहे. म्हणूनच माणसाने आपला गावंढपणा सोडावा; व ही पृथ्वीच कशी सुंदर होईल याचा विचार करावा.

गावाच्या दारिद्रयाचे कारण :— तुकडोजी महाराजांनी गावाच्या दारिद्रयाचे कारण ग्रामगीतेच्या तेराव्या अध्यायात सांगितले आहे. ते म्हणतात गावातील शेतात व रानावनात सर्व पिकविल्या जाते. हा सर्व कच्चा माल शहरातील व्यापारी लोक त्यांच्याकडून कवडीमोलाने घेतात. पण तोच कच्चा माल पक्का झाला की, त्याची चौपट किंमत मोजावी लागते. म्हणजे श्रम, बुद्धी व कौशल्य वापरून जो कच्चा माल पिकवला. परंतु मिळणारा नफा हा गावाला न मिळता शहरात गेला. म्हणजे श्रम करूनही जीवन दारिद्रयातच जाते. गावात जर कच्चा मालाचे पक्क्या मालात रूपांतर केले तर गावाची संपत्ती गावातच राहील; व उलट शहरातील ग्राहकांचा पैसाही गावाकडे वळेल. पर्यायाने गावचे दारिद्र संपेल.

गावातील लोकांनी व तरूणांनी गावातच लहान लहान उद्योग सरू करावे. शेती, दूधदुभते, पशूपालनकरावे. सर्वांनी काम केले तर कोणीही बेकार राहणार नाही; व नोकरीसाठी शहराकडे जाण्याची गरजही पडणार नाही. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

हे सर्व जरी पुरविती । तरी छोटे उद्योग आणि शेती
निश्चये सर्वांसि पोषिती । बेकार दीन कोणी नुरे

(ग्रामगीता, अ. १३. ओवी ७)

गावामध्येच विणकर, लोहार, सुतार, सांभर, गवंडी, शिंपी असे कलाकौशल्ये असणारी मंडळी गावात वस्तू निर्माण करतील. गावातील लोकांनी गावातील कारागिरांनी बनविलेल्या वस्तु वापरल्या तर गावाचा पैसा गावामध्येच राहील. महात्मा गांधींनी स्वदेशी व स्वावलंबन हा मूलमंत्र सांगितला होताच. स्वदेशी वस्तुबद्दल गांधीजी आग्रही होते. स्वदेशी वस्तु

वापरल्या तर पैसा विदेशात जाणार नाही. त्याचप्रमाणे गावाने करावे. खेडी स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण झाले तरच गावाचा विकास होईल. आपल्या गावामध्येच सर्व वस्तुंची निर्मिती व्हावी. गावातील कारागिरांनी बनवलेल्या वस्तू गावातील लोकांनी वापराव्या, सुंदर घरे बांधावी. शौचकुपापासून तर ओट्यापर्यंत सर्व सुंदर व कलात्मक असावे. तुकडोजी महाराज म्हणतात,

दारासमोर जे जे दिसले । ते ते कलेनेचि सुंदर सजले ।
आपुल्याच गावी निर्मिले । कलाकारांनी ।।

(ग्रामगीता, अ. १३. ओवी ४७)

गावात नेहमी स्वच्छता ठेवावी. कचरा कोठेही न फेकता त्याचे कंपोस्ट खत बनवावे. सांडपाणीही वाया जाऊ देऊ नये. त्याचाही उपयोग शेतीसाठी कोठेतरी करावा. अशाने गाव स्वावलंबी होईल. हाच तर सुखाचा मूलमंत्र तुकडोजी महाराज सांगतात.

आरोग्य हेच धन :— तुकडोजी महाराजांचा गावाशी चांगला संबंध होता. त्यांनी आपले सर्व आयुष्य ग्रामीण जनांच्या कल्याणासाठी खर्च केले. शहरांपेक्षा गावात अशिक्षितपणा व अडाणीपणा तसेच अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात असल्याचे त्यांना जाणवले. त्यावरही महाराज उपाय सूचवितात. मनुष्याला निरोगी आयुष्य जगायचे असेल तर त्याला स्वत:ला काही सवयी लावाव्या लागतील. आपण कोणते अन्न सेवन केले पाहिजे यावरही महाराजांचा कटाक्ष होता. चौदाव्या अध्यायात महाराज म्हणतात,

नियमी बांधावा एकेक दिन । त्याने सुधरे जीवन संपूर्ण ।
गावही होय आरोग्य संपन्न। सारे प्रसन्न देवी देव ।।

(ग्रामगीता, अ. १४. ओवी २४)

हॉटेलात खाणाऱ्यांची तब्येत कशी चांगली राहाणार. अती तिखट व मसालेयुक्त पदार्थाने मनुष्याला विकारच होणार. मद्य, मांस, मासे हे तामस पदार्थ खाल्याने शरिरात तसेच तामसी गुण वाढीस लागणार. त्यामुळे शरीराची हानीच होणार. म्हणून असे पदार्थ सेवन करणे टाळावे. मग कोणते अन्न सेवन करावे हेही ग्रामगितेत त्यांनी सांगितले आहे. दूध, दही, ताक, लोणी, तूप असे सात्विक पदार्थ आहारात ठेवावे. पालेभाज्या, आपल्या रानातील मिळणारी फळे सेवन करावी. जेणे करून आपले आरोग्य उत्तम राहील. सुसते सात्विक भोजन करून चालणार नाही. तर ते भोजन वेळेच्या वेळी करावे. त्यात खंड पडू देऊ नये. एवढेच नाही तर झोपायच्या व उठायच्या वेळाही ठरलेल्या असल्या पाहिजे. असे महाराज म्हणतात. यामुळे आपले आरोग्य चांगले राहील. गावात कोठेही माण दिसणार नाही.

घरा आश्रमाची करावी सफाई । स्वच्छता मार्गी ठाई ठाई ।
गयीम्हशीचे गोठे सर्वही । आरशासारखे करावे ।। (अ. १४. ओवी ६१)

गाईम्हशीचे गोठे सुद्धा आरशासारखे स्वच्छ असावे असे महाराजांचे मत होते. समाजातील गोरगरीब लोकांसाठी त्यांचे हृदय तीळतीळ तुटत होते. शेतकरी, मजूर, दलित, पिडित यांचे उत्थान कसे होईल याची त्यांना सतत चिंता होती. सतत काबाडकष्ट करूनही ह्या ग्रामनाथाच्या वाट्याला दारिद्रयच येत होते. तुकडोजी महाराजांनी आपल्या अभंगाच्या व कथाकीर्तनाच्या माध्यमातून समाज जागृती केली. विसाव्या शतकातील ते एक महान संत होते.

निष्कर्ष : १. आश्रम व्यवस्थेत साधकाच्या मनाचा व शरीराचा पूर्ण विकास होत होता.
२. आदर्श समाज घडवायचा असेल तर स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीचा दर्जा द्यावा लागेल.
३. स्वच्छतेची सुरुवात स्वत:पासून करावी. त्यात पूर्ण गाव सहभागी झाले तरच गाव स्वच्छ होईल.
४. गावातील कारागिरांनी बनविलेल्या वस्तू गावातील लोकांनी वापरल्या तर गावाचा पैसा गावात
राहील. त्यामुळे गावाचे दारिद्र कमी होईल.
५. सर्वांनी काम केले तर बेरोजगार कोणीही राहाणार नाही. स्वदेशी व स्वावलंबनाचा मंत्र.
६. गावातील तरुणांनी लघुउद्योग सुरू केले तर आपोआप पैसा खेड्याकडे येईल.

संदर्भ ग्रंथ : ग्रामगीता — राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, प्रकाशक श्री पी. वाय. साळवी, नियंत्रक,
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, वरळी, मुंबई
४०००१८, सन पुनर्मुद्रण १९९९. अध्याय क्र. ३ ,१२, १३, १४, २०.

तुमच्या Ph.D. प्रबंधाचे पुस्तकात रूपांतर करून मिळेल, व ते जगभर पोहोचेल...

More Details – 9595560278,

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

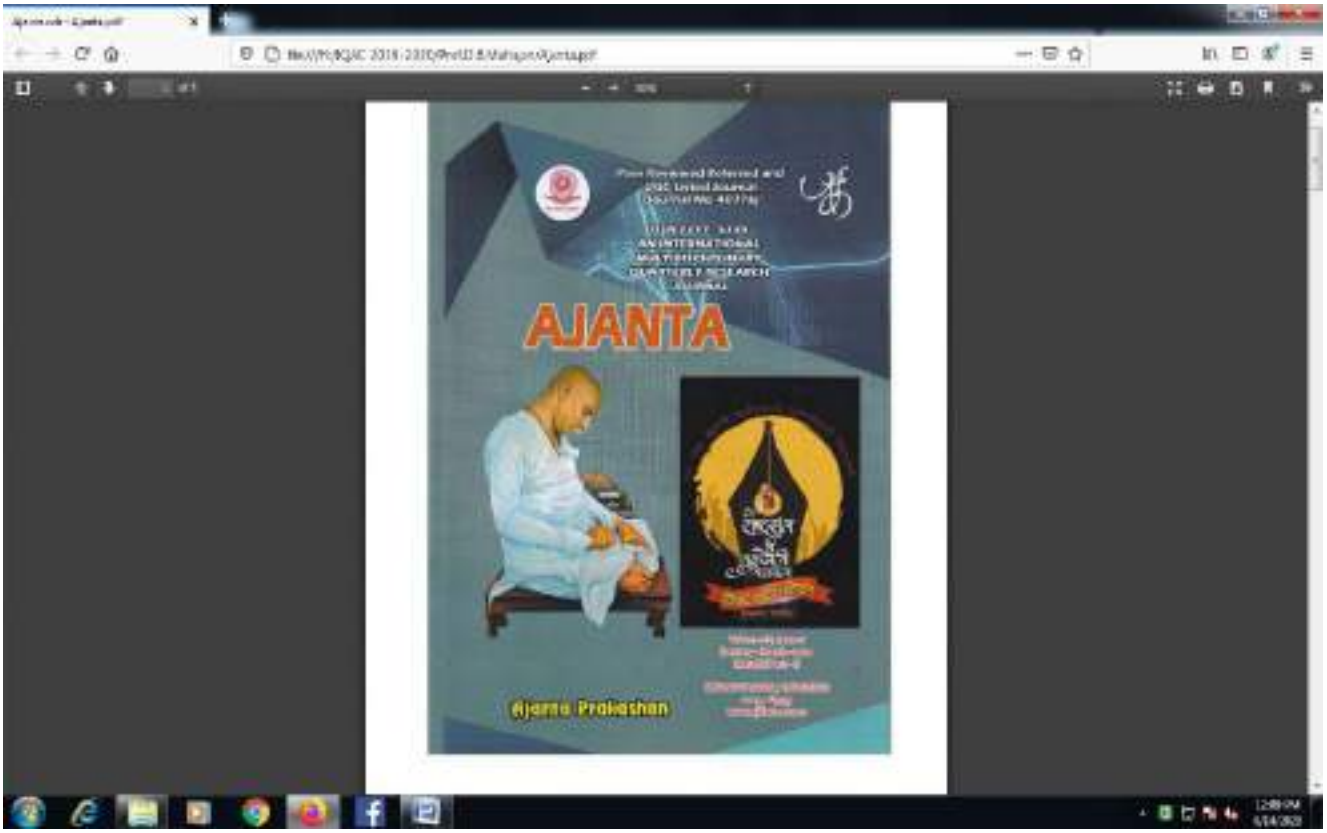
The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2020 = 7.675

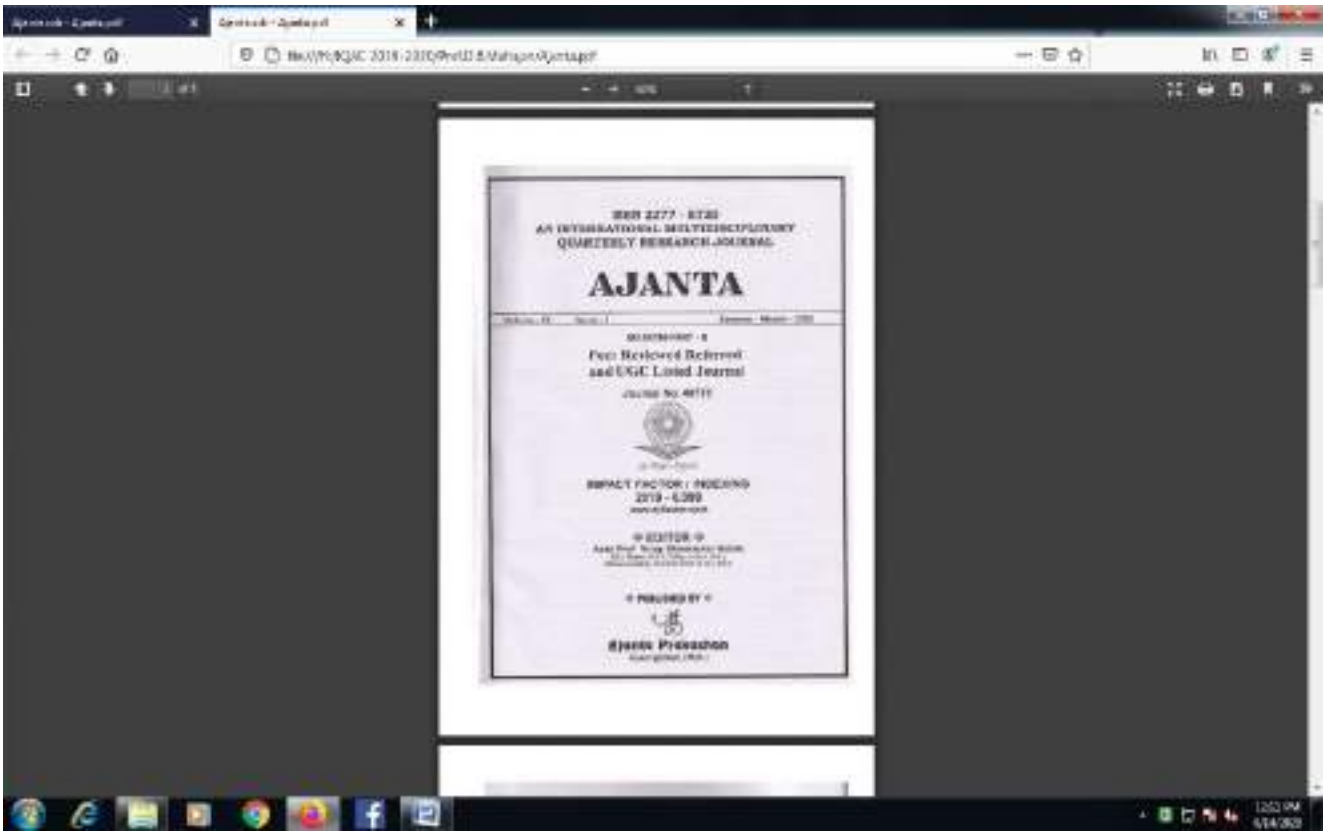
SJIF (A division of InnoSpace)

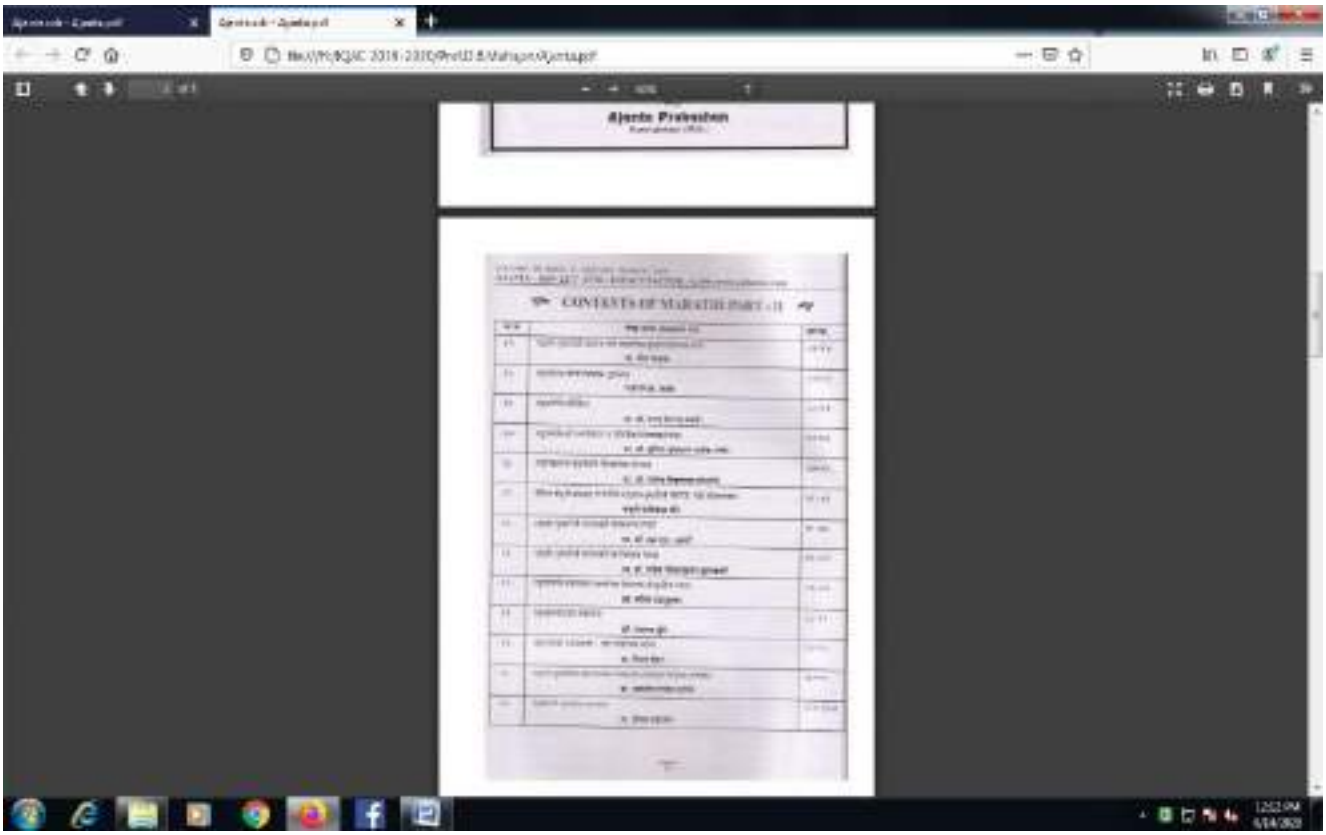
Aadhar Publications For Details www.aadharsocial.com **Price : Rs. 225/**

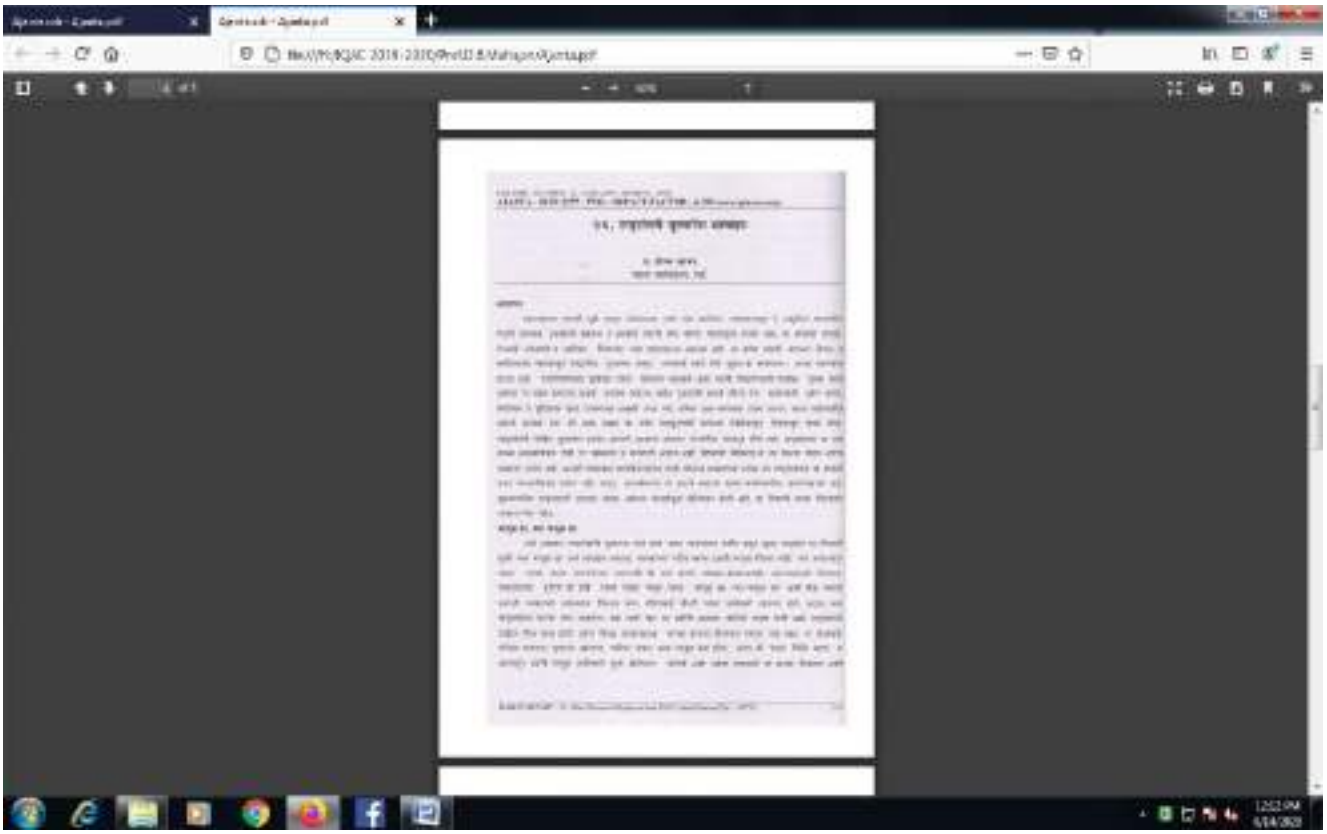
New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
Mob:- 9595560278, Email: aadharpublication@gmail.com

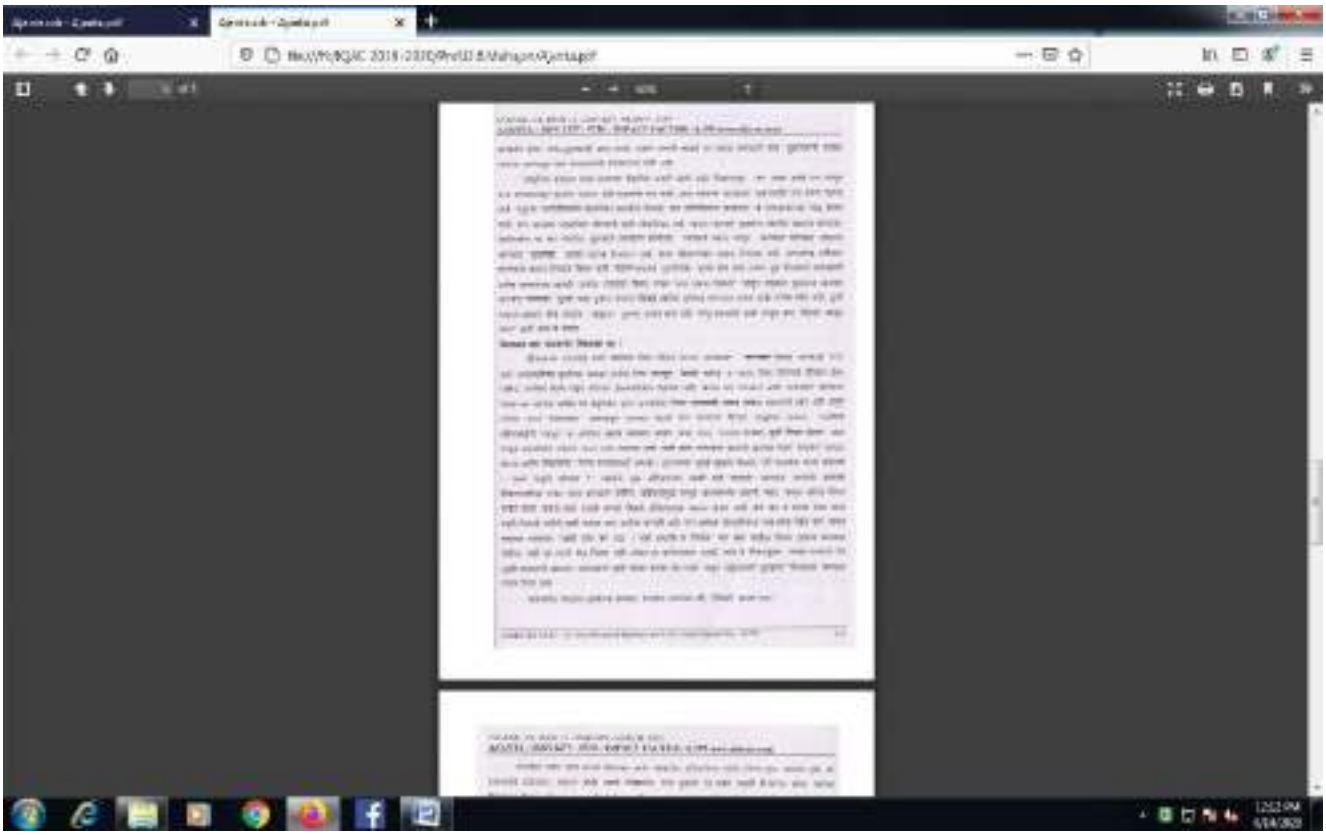
Prof. D. B. Mahajan

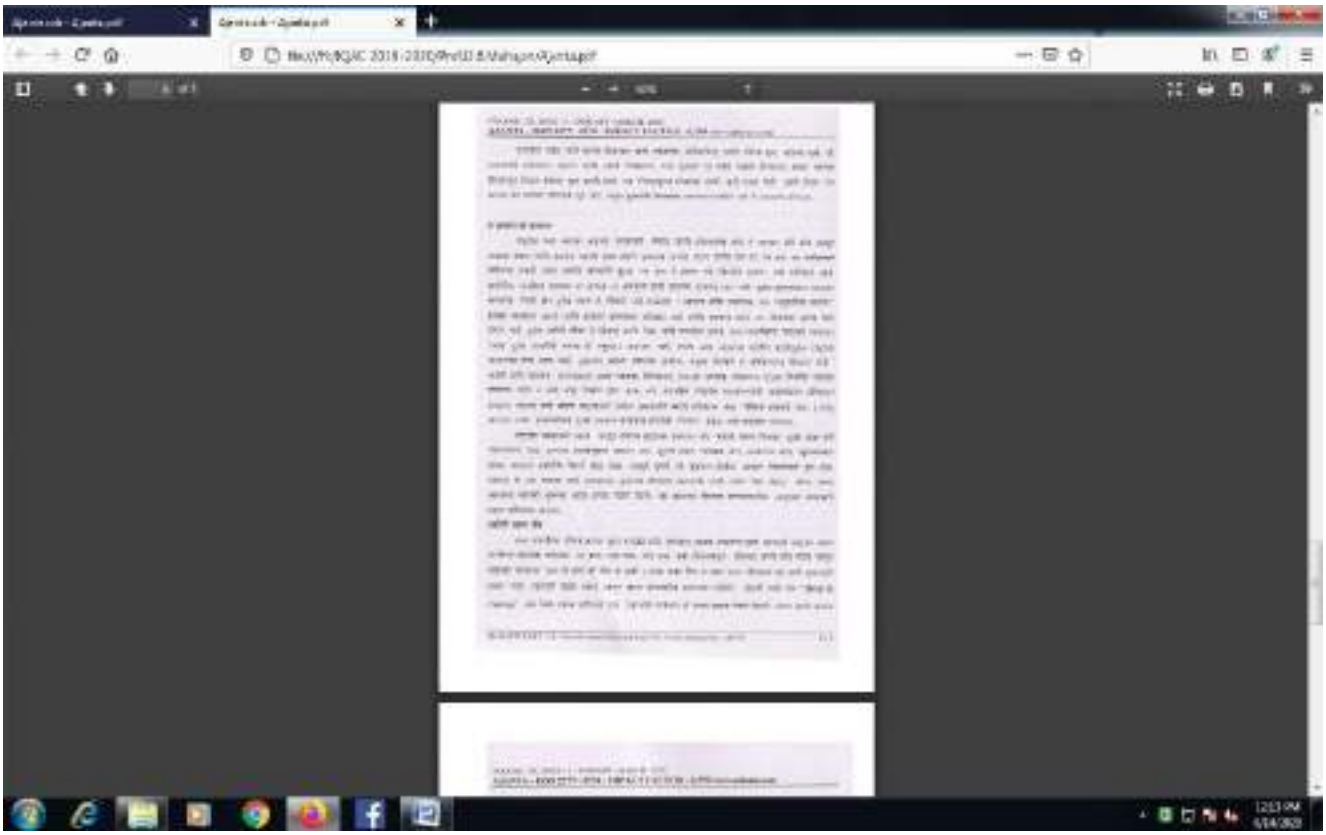

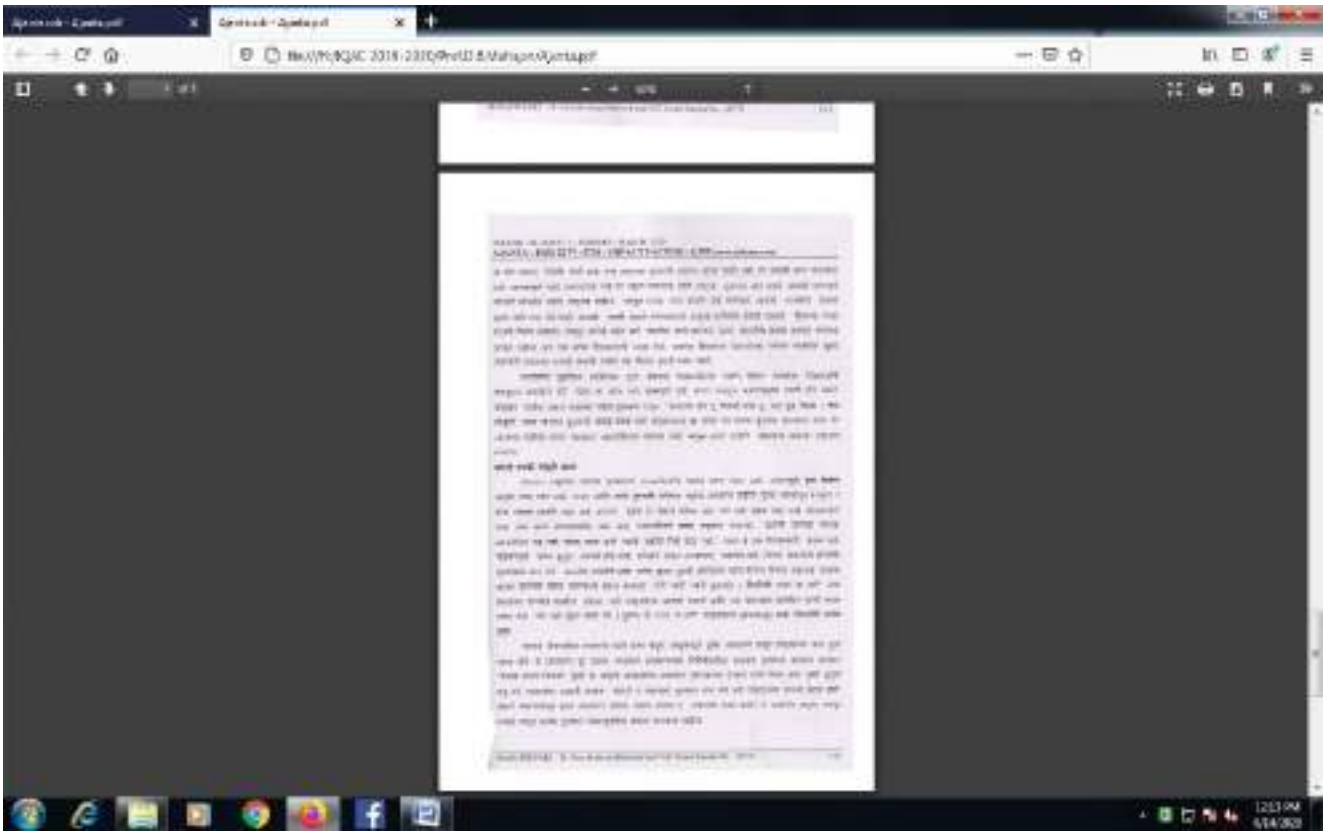

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
AJANTA
Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.389
Ajanta Prakashan

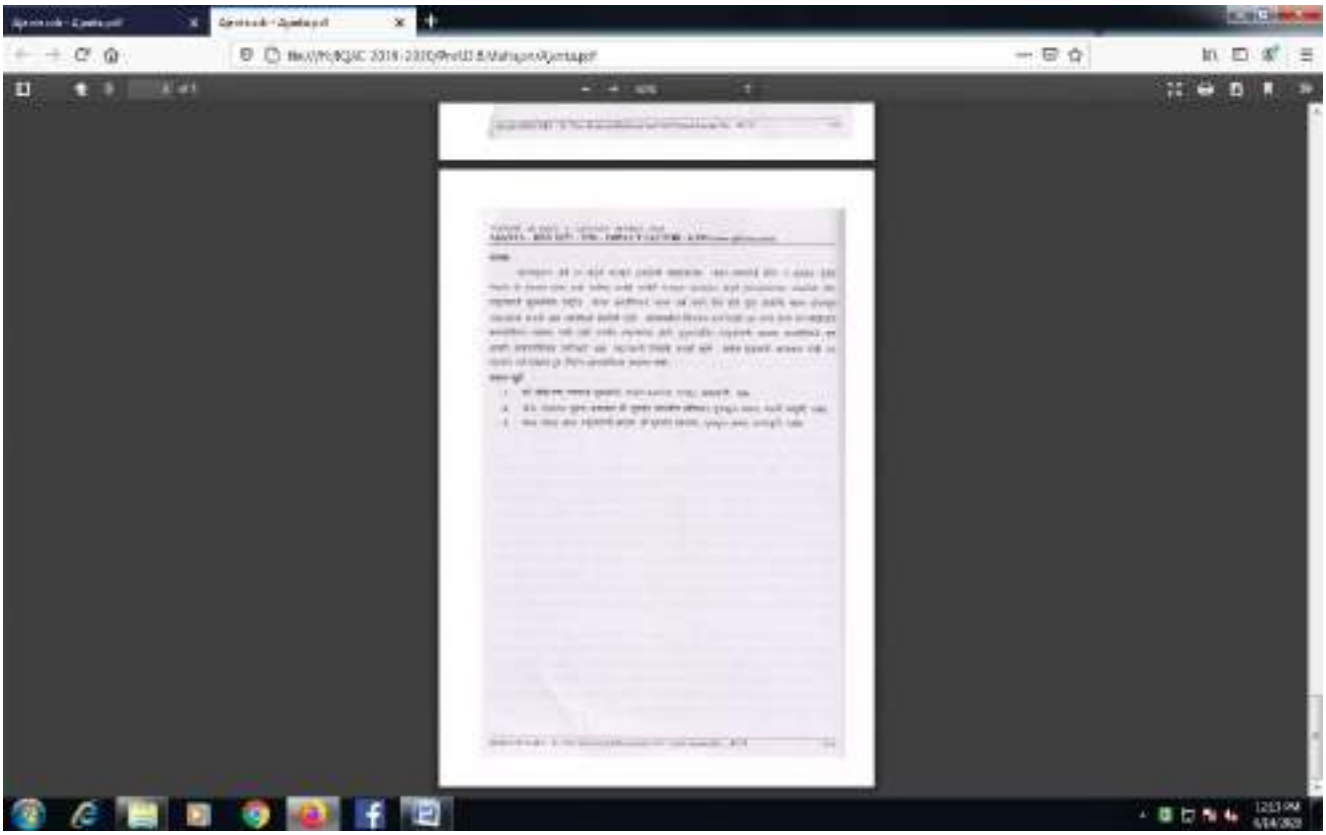

Ajanta Prakashan
CONTENTS OF MARATHI PART - II

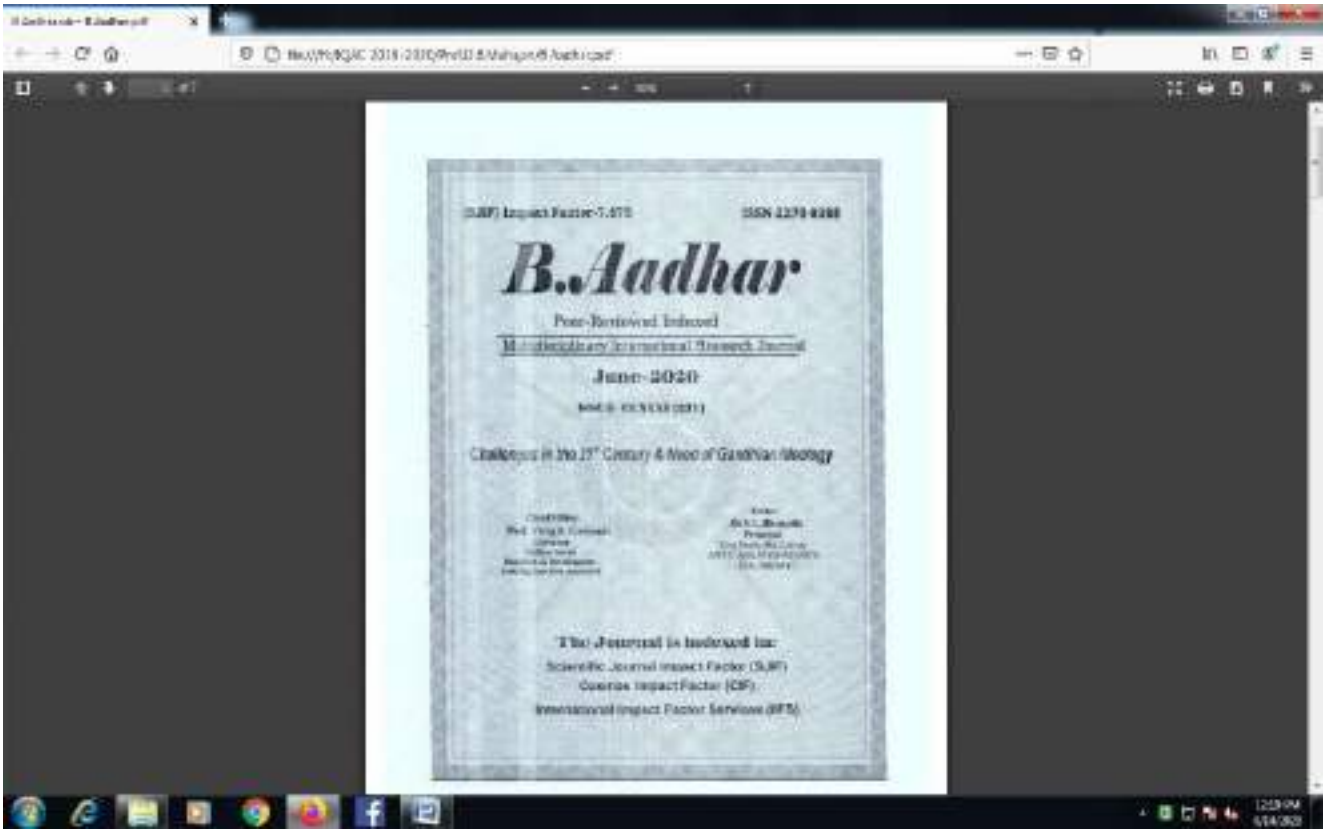

B.Aadhar
Peer-Reviewed, Indexed
June- 2020

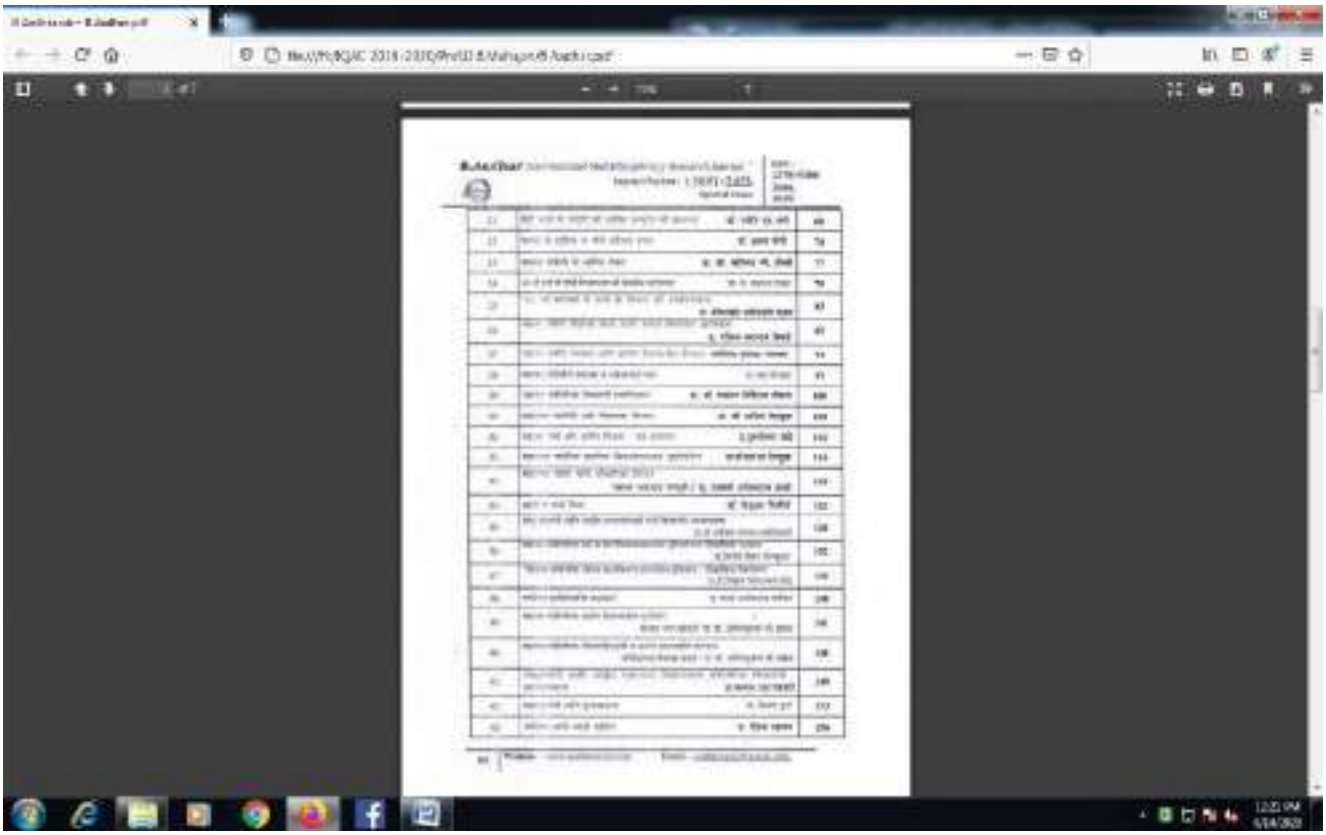
B.Aadhar

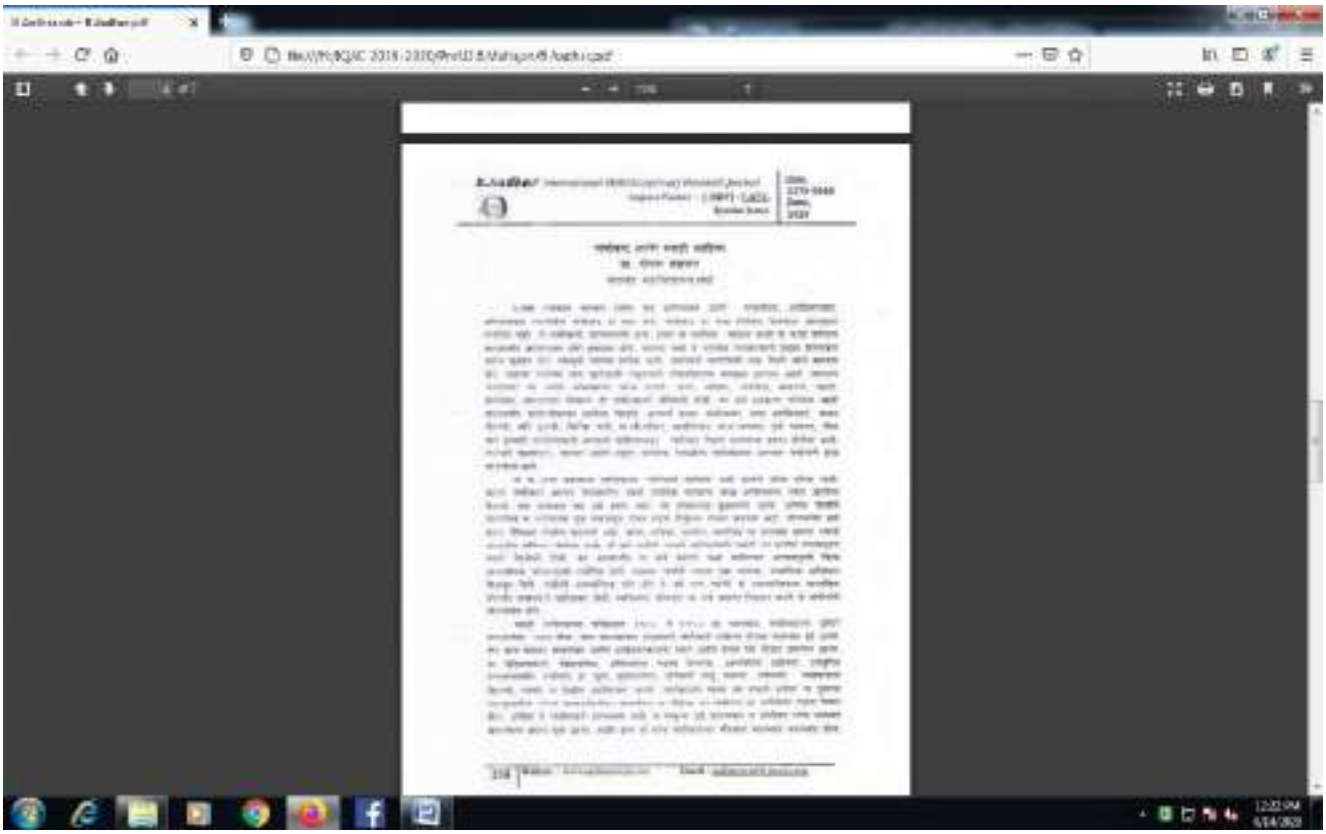
Peer-Reviewed Indexed

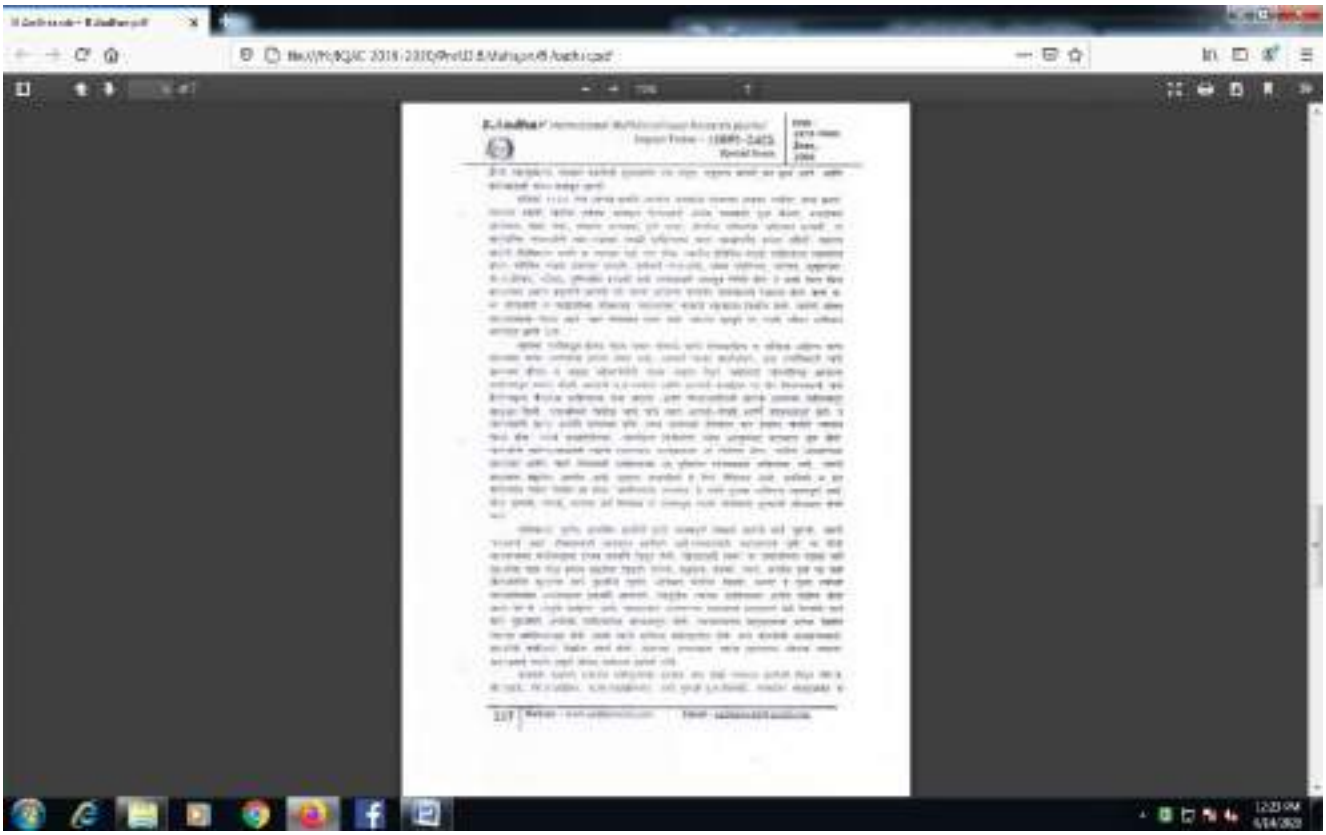
June - 2020

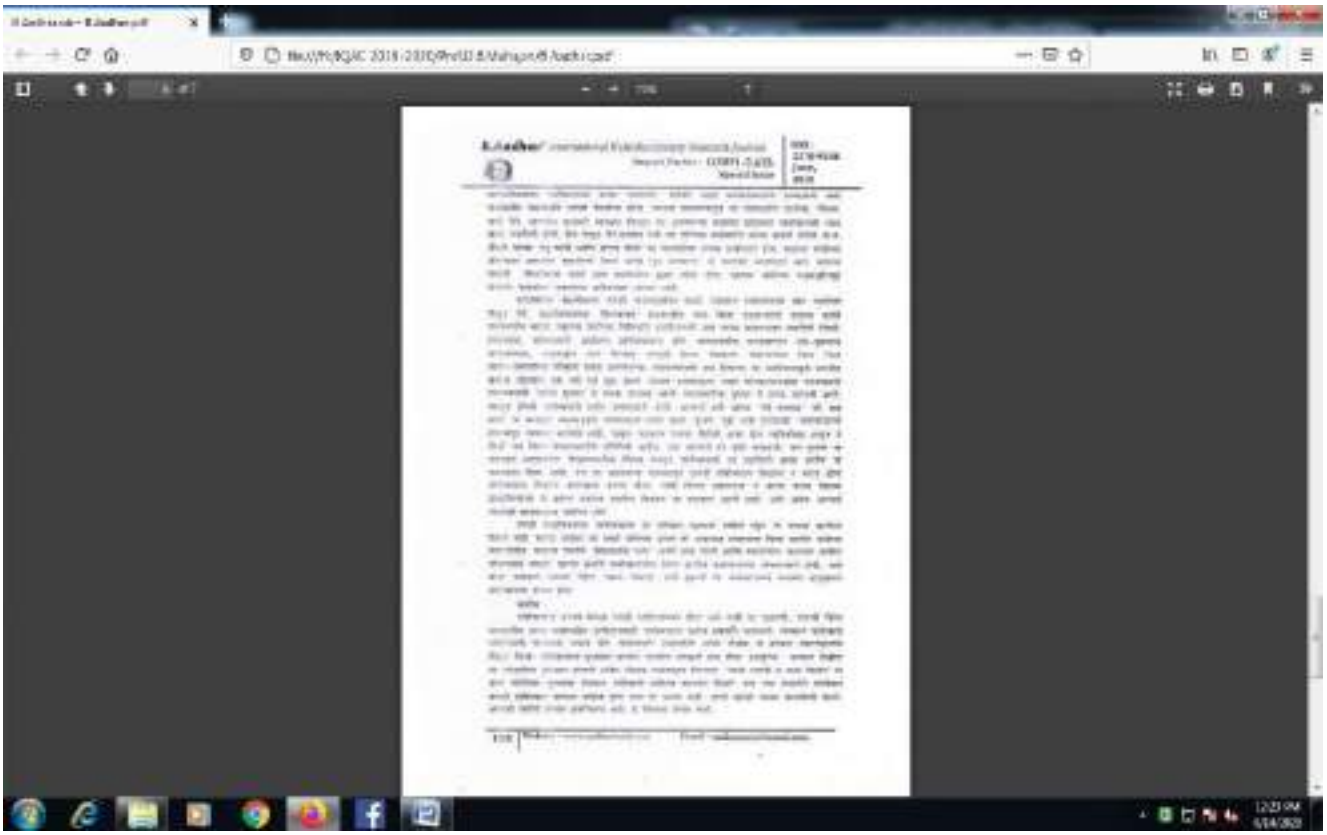
Challenges in the 21st Century & need of Gandhian Ideology

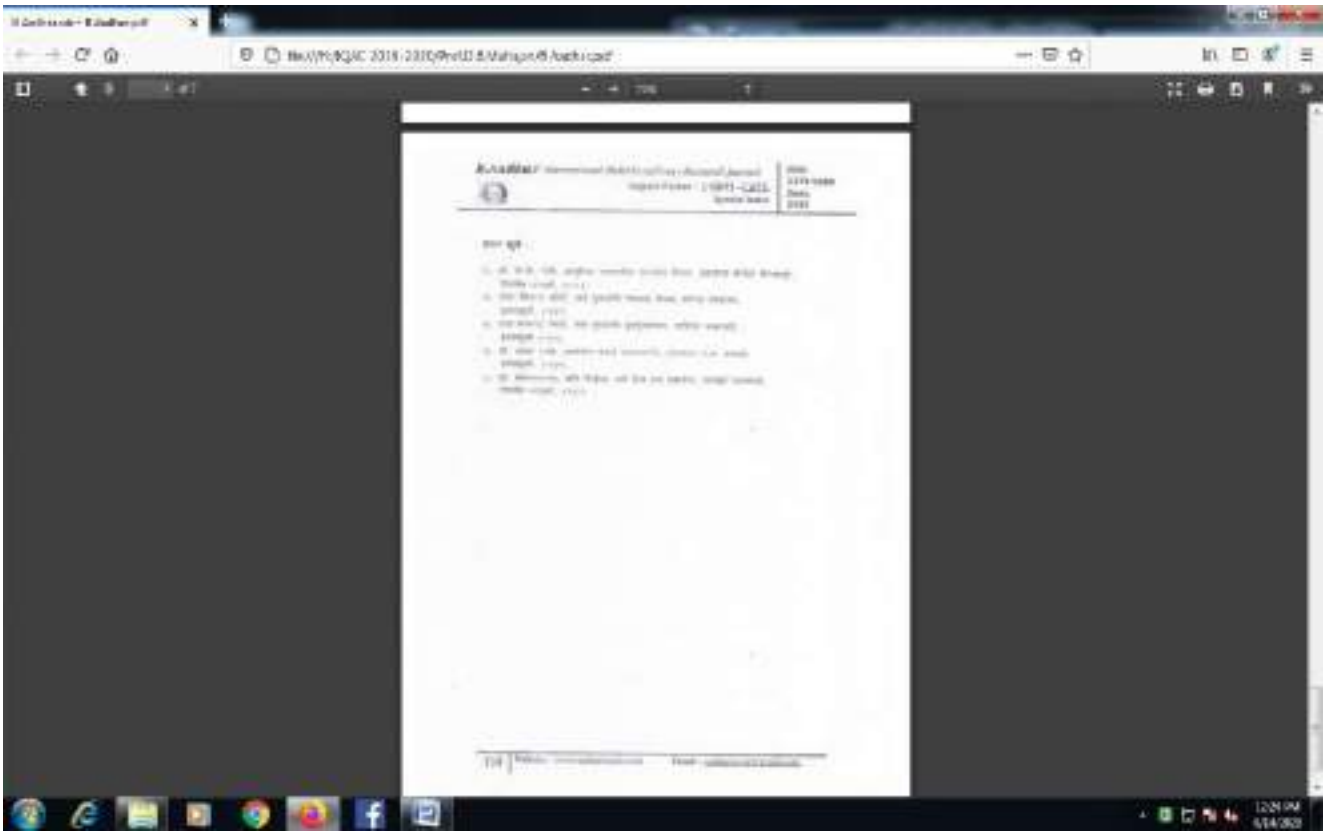
Aadhar International Publications

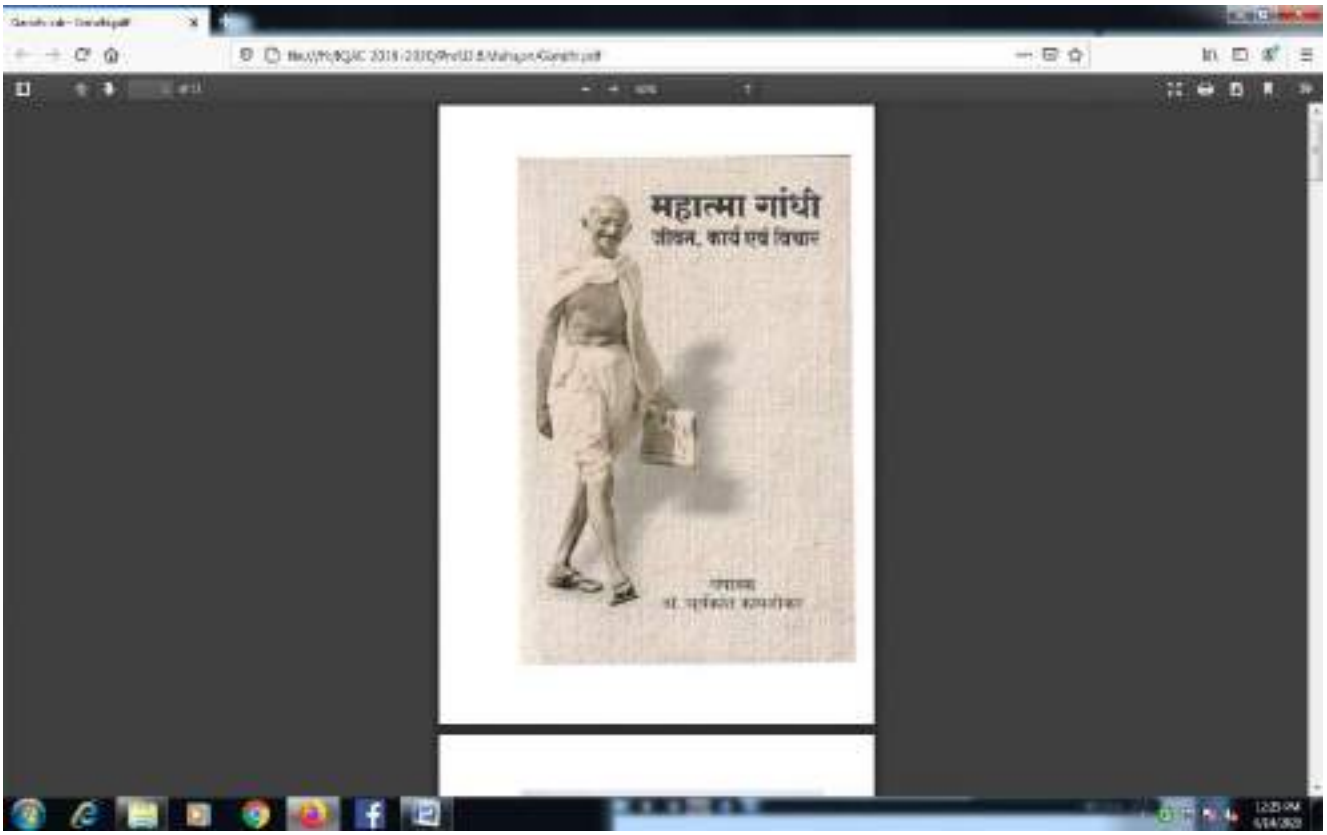

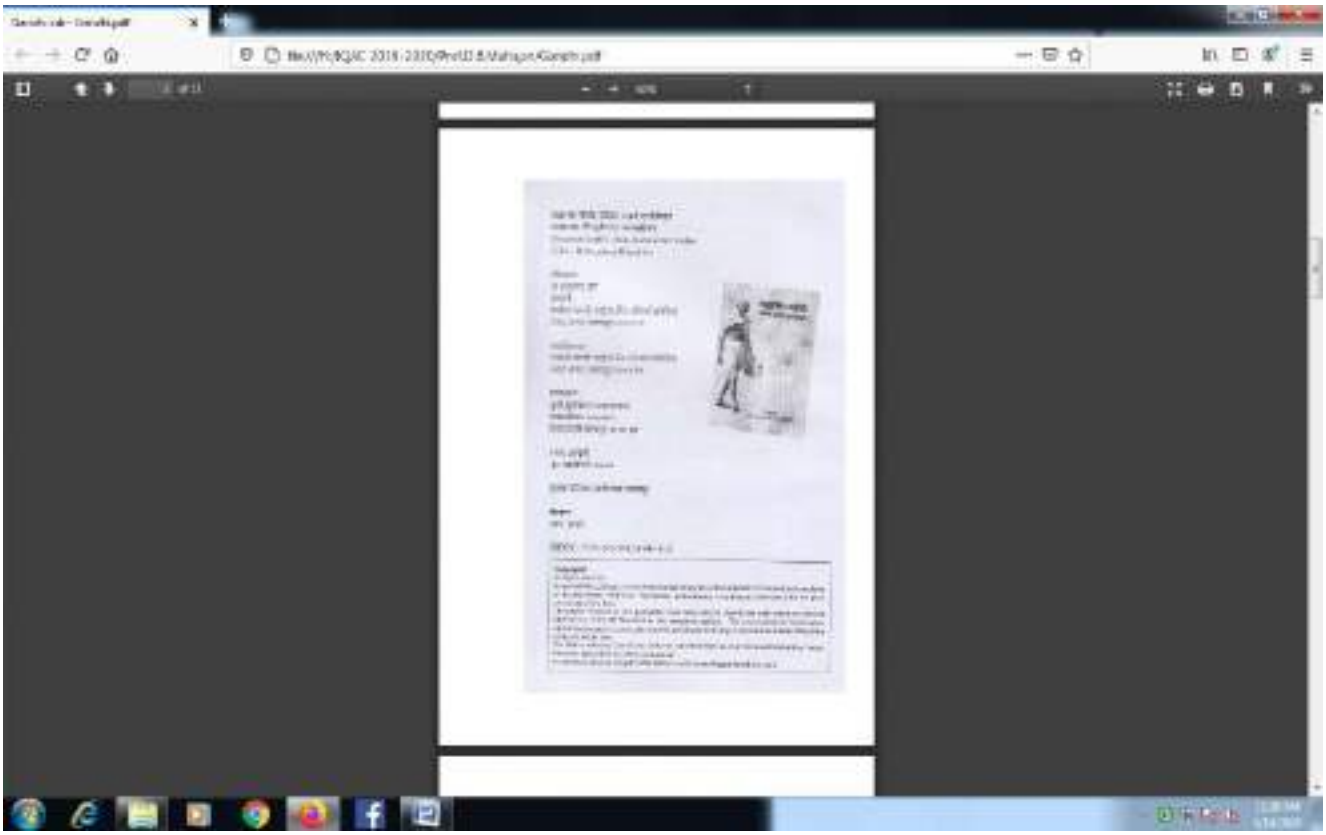

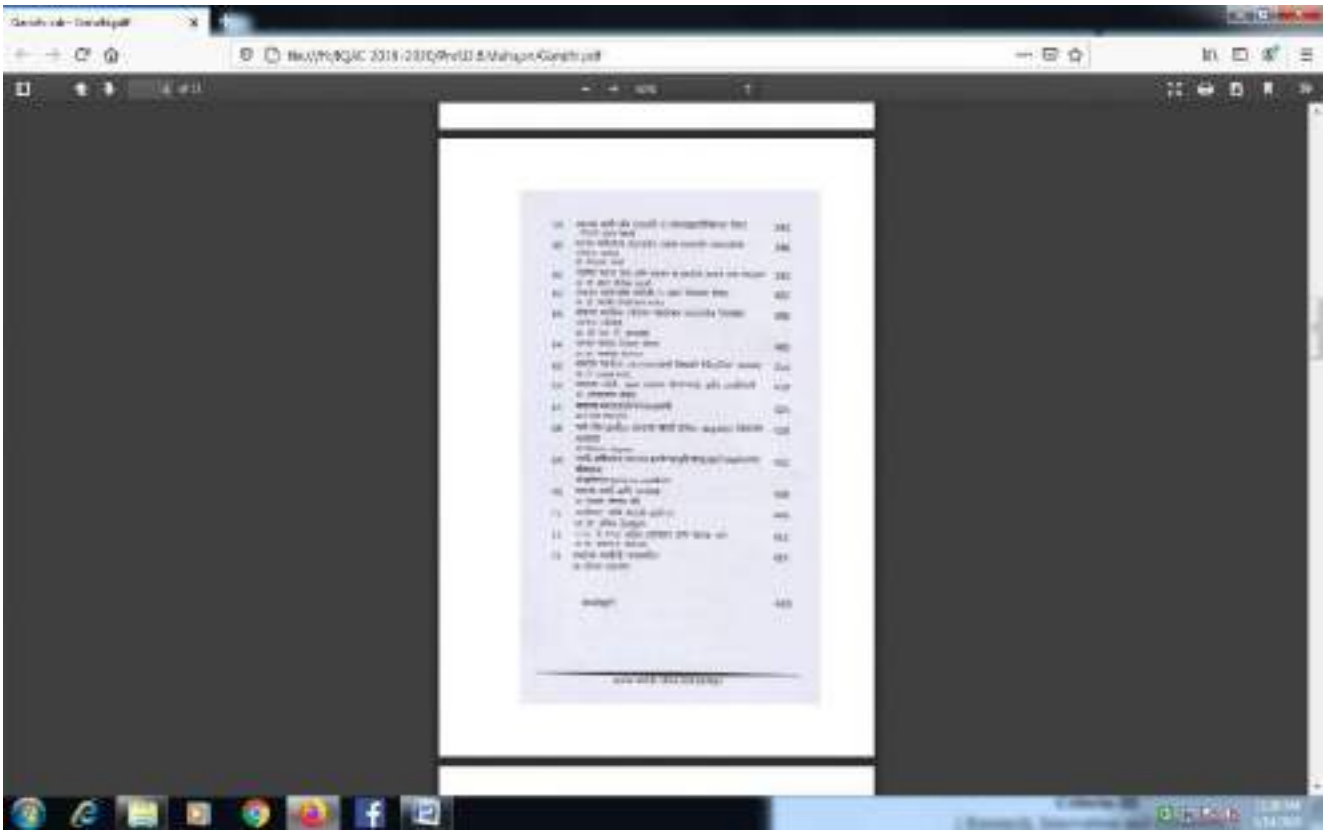

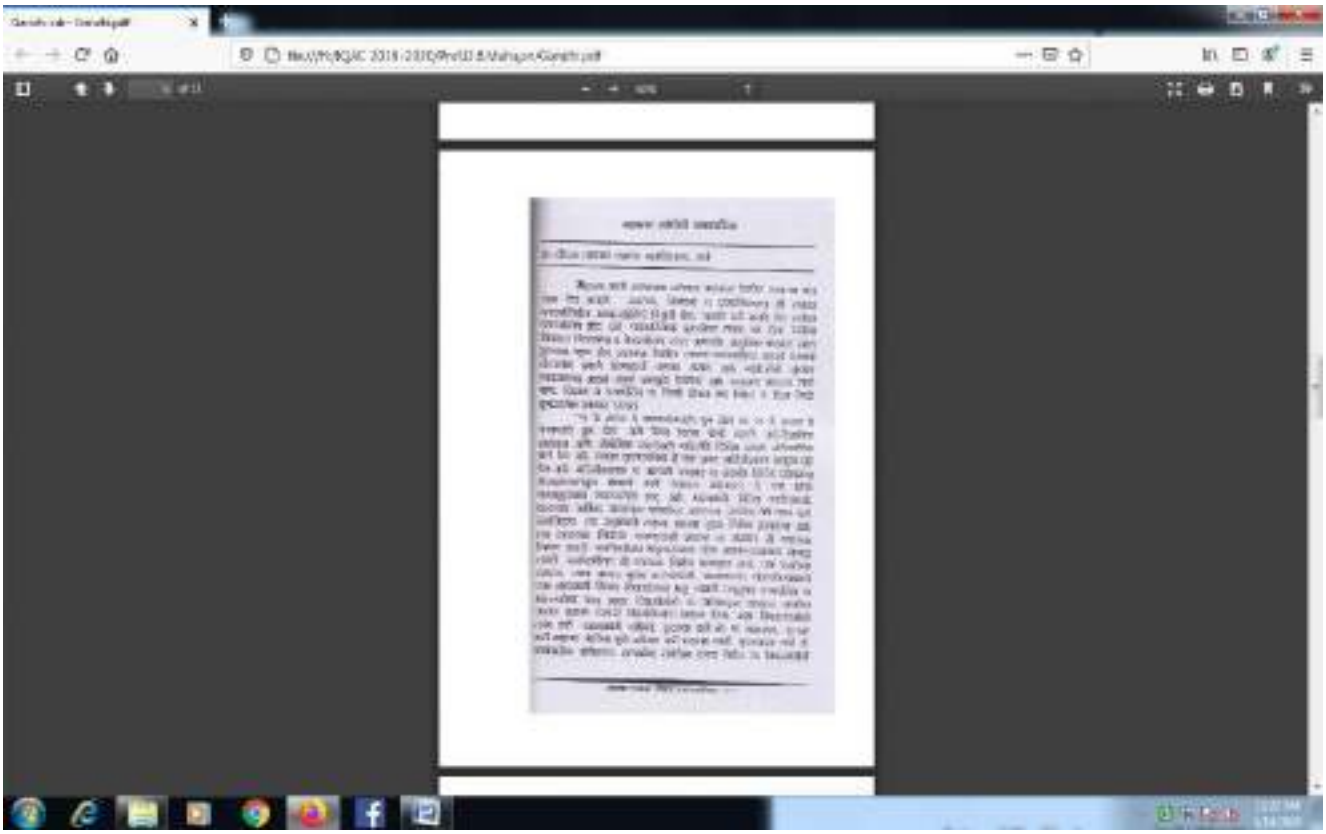

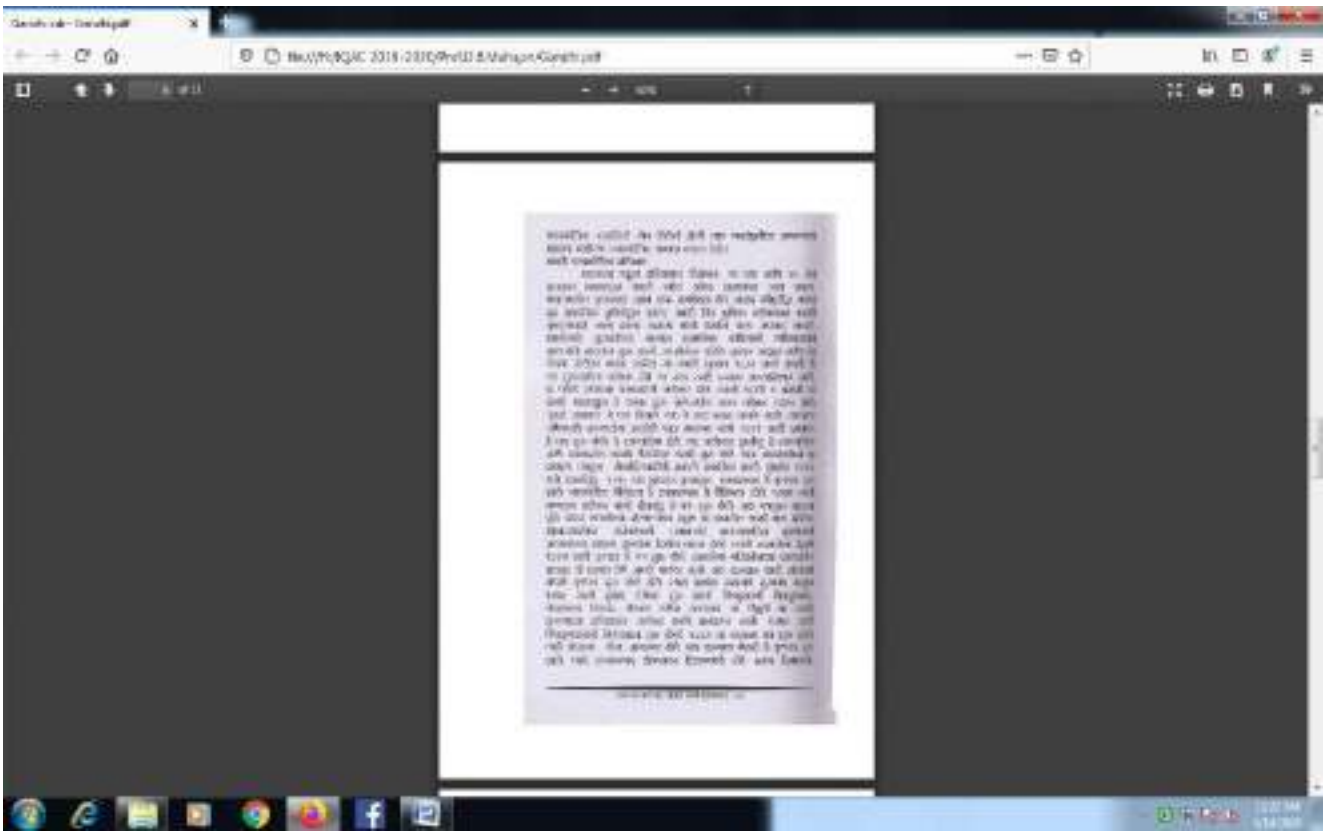

महात्मा गांधी
जीवन, कार्य एवं विचार

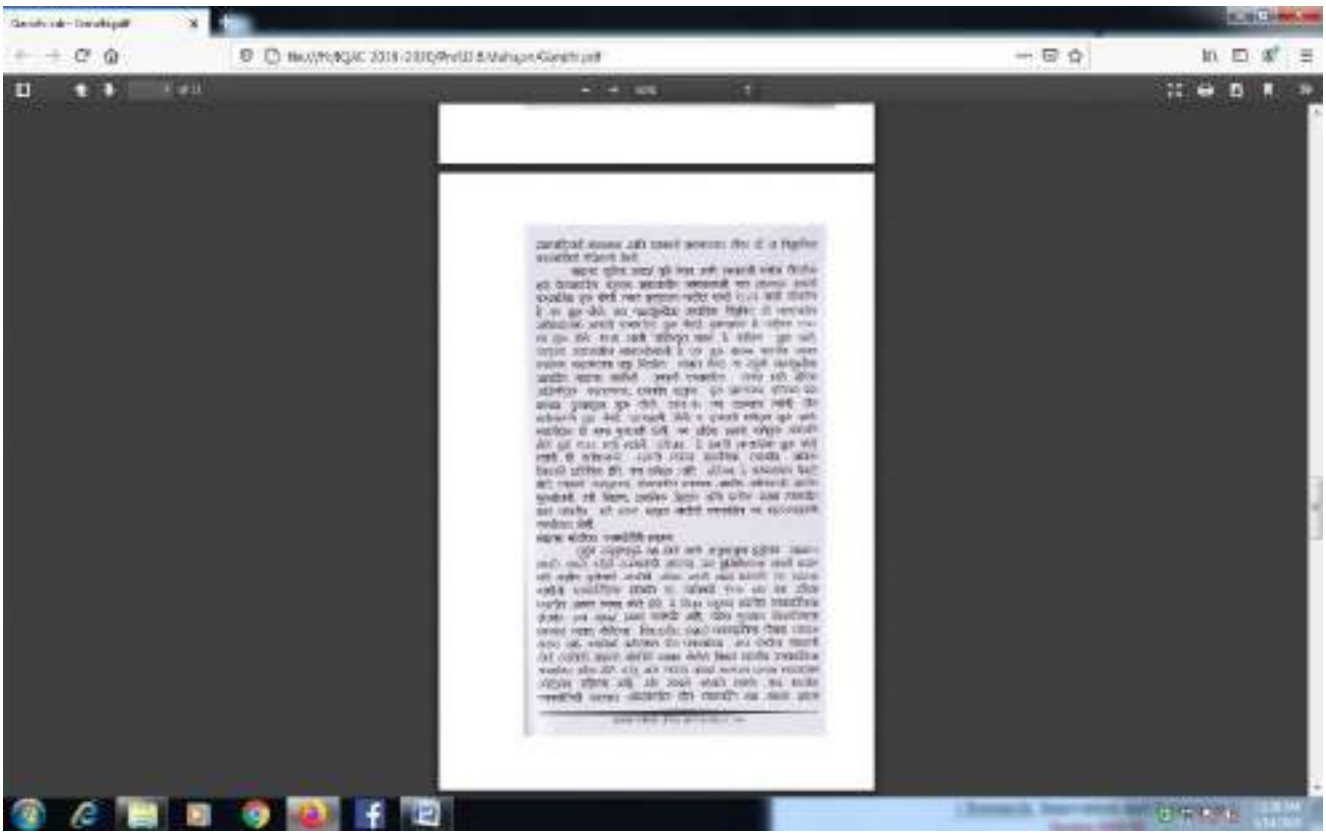

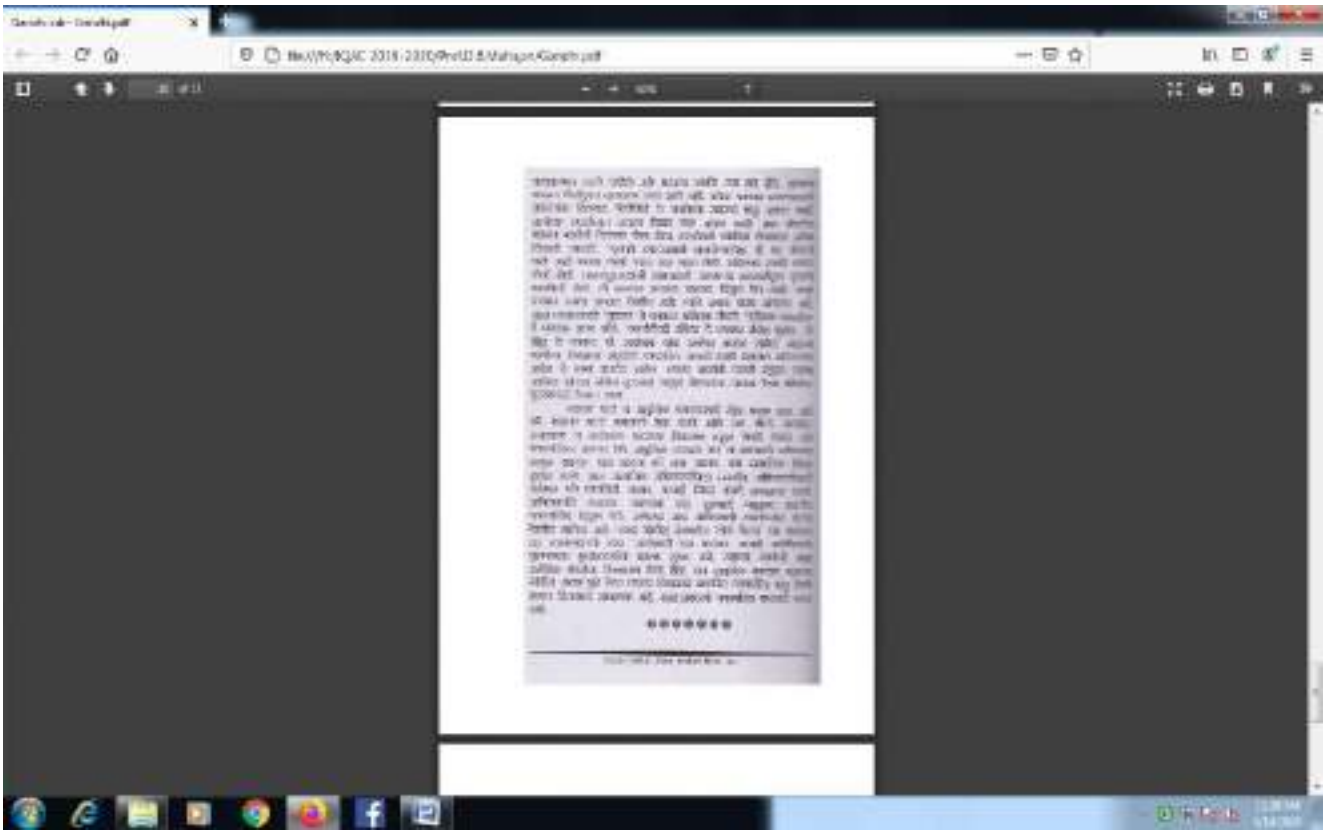

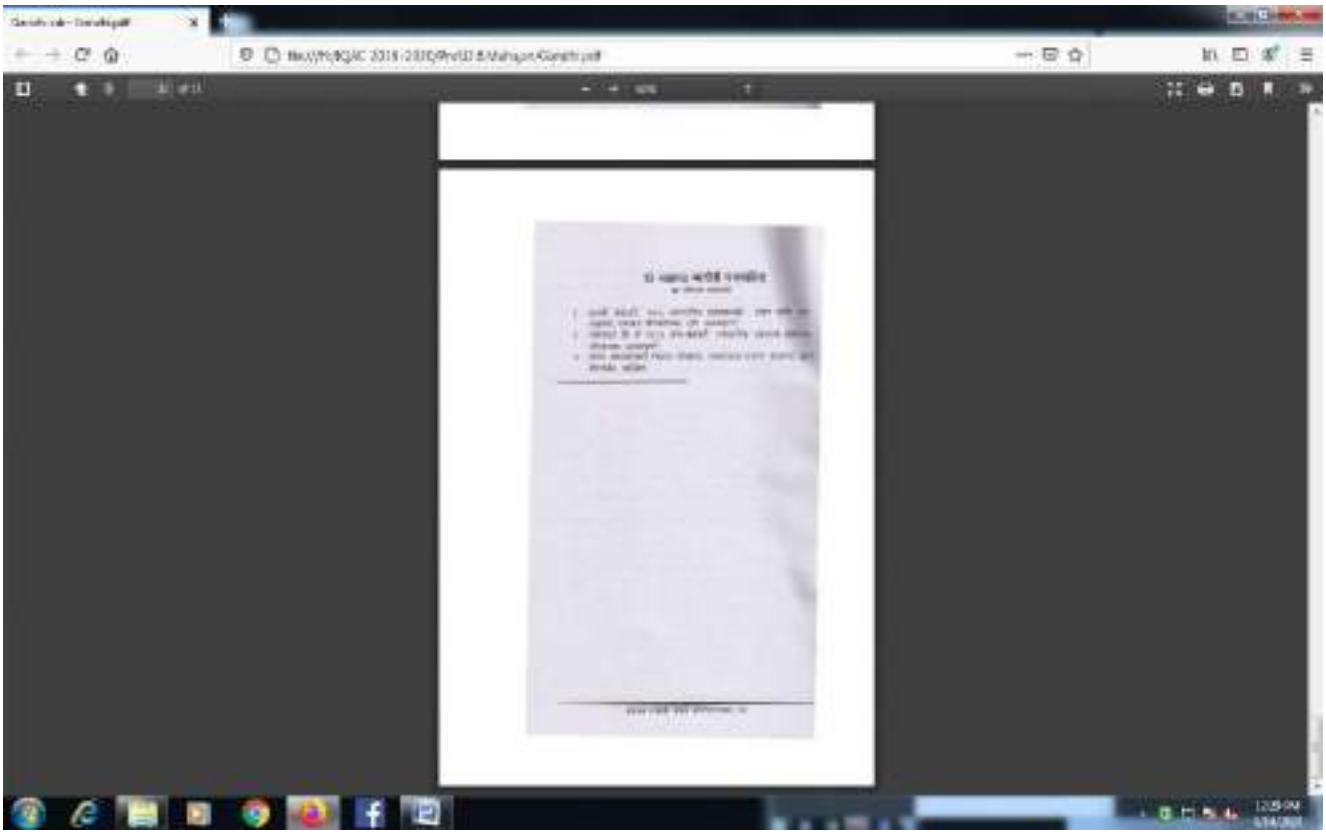

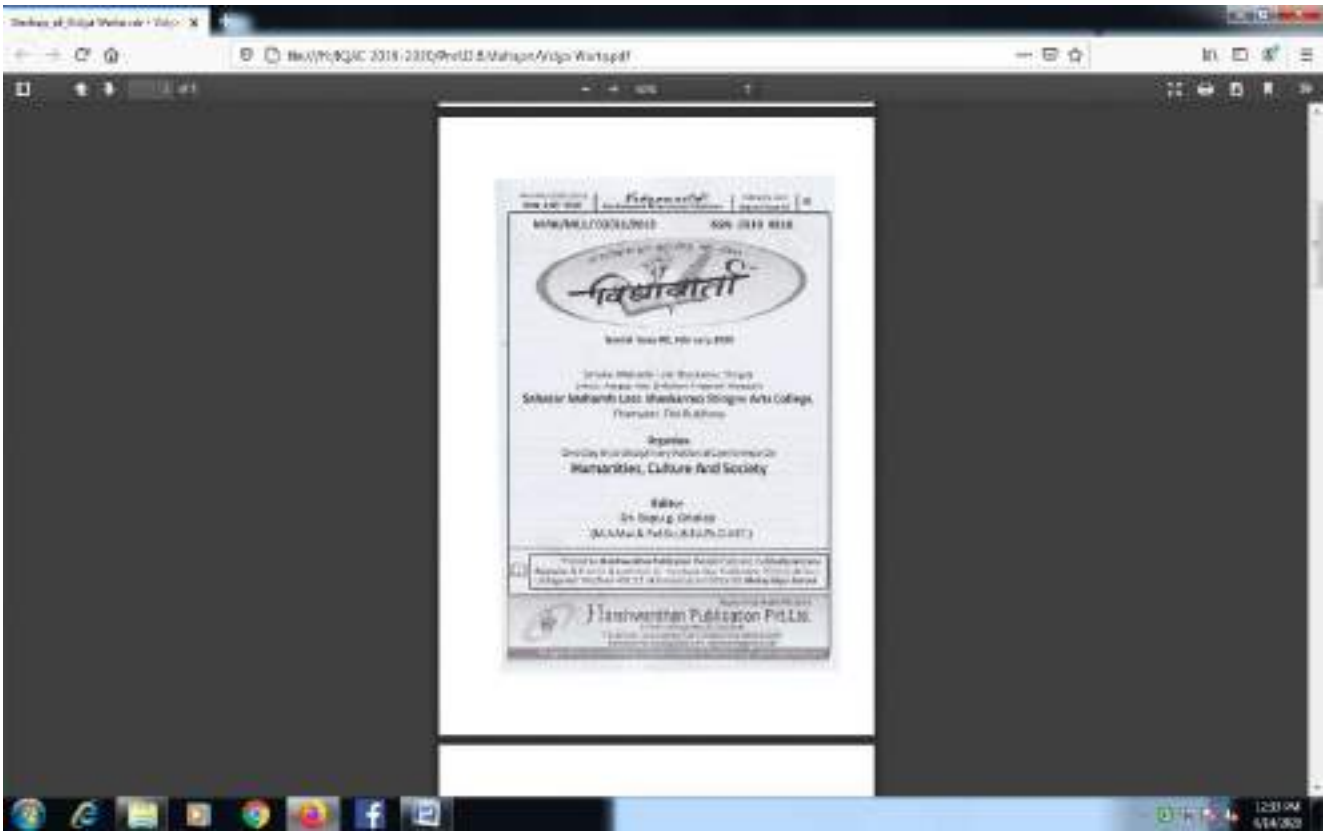

VIDYAWARTA
SAHAKAR MAHARSHI
LATE BHASKARRAO SHINGE
ARTS COLLEGE,
One Day Inter Disciplinary National Conference on
NUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

विद्यावार्ता
Humanities, Culture And Society
Transworldian Publication Pvt.Ltd.

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Criteria III

(Research, Innovation and Extension)

Session 2019-20

Name Of Activity /Programme: National Service Scheme

3.4 Extension Activities

3.4.1 Number of extension and outreach programmes conducted in collaboration with industry, community and Non- Government Organisations through NSS/NCC/Red cross/Youth Red Cross (YRC) etc., during the year

Sr. no.	Title of the Activities	Organising unit/ agency/ collaborating agency	Number of teachers **co-ordinated** such activities	Number of students participated in such activities
1.	Tree Plantation	NSS collaboraton with Nisarg Seva Samiti	3	60
2.	Red Ribbon Club	NSS collaboraton with Civil Hospital, Wardha. (R.R.C.)	3	103
3	Army Recruitment Camp	NSS collaboraton with NCC	3	151
4	Pollution on Earth	NSS collaboraton with Dr. Mishra (Yes India Can)	3	179
5	31st. Road safety Rally	NSS collaboration with R.T.O. Wardha	3	30
6	Lighting 150 candle around Mahatma Gandhi statue	NSS collaboration with Collector Office, Wardha	2	60
7	Votors Awareness Rally	NSS collaboration with Tahsil Office, Wardha	3	148

3.4.2 Awards and recognition received for extension activities from Government and other recognized bodies during the year

Sr. no.	Name of the Activity	Award/recognition	Awarding bodies	No. of Students benefited
1.	Nil	Nil	Nil	Nil

3.4.3 Students participating in extension activities with Government Organisations, Non-Government Organisations and programmes such as Swachh Bharat, Aids Awareness, Gender Issue, etc. during the year.

Sr. no.	Name of the scheme	Organising unit/ agency/ collaborating agency	Name of the activity	Number of teachers **co-ordinated** such activities	Number of students participated in such activities
1	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Oath For Anti Tobbaco Day	3	144
2.	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Tree Plantation in college campus	3	88

3	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Oath For Cleanliness (anti Plastic day)	3	120
4	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Raksha Bandhan	3	60
5	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	SRD/NRD Pared distric level camp	1	121
6	NSS	NSS collaboraton with Nisarg Seva Samiti	Tree plantation (ITI Hills)	3	60
7	NSS	NSS collaboraton with Dr. Mishra (Yes India Can)	Yes India Can	3	179
8	NSS	NSS collaboraton with Civil Hospital, Wardha.	Red Ribbon Club	2	103
9	NSS	NSS collaboraton with Civil Hospital, Wardha.	Red Ribbon Club Rally	3	90
10	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	NSS Foundation Day	3	197
11	NSS	NSS collaboraton with NCC	Army Recruitment Camp	3	151
12	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Gandhi Jayanti (Sramdan)	3	149
13	NSS	NSS collaboration with Collector Office, Wardha	Lighting 101 candle near Gandhijis Statue	3	60
14	NSS	NSS collaboration with Tahsil Office, Wardha	Voters Awareness rally	3	148
15	NSS	NSS collaboration with Tahsil Office, Wardha	Seminar : Voters Awareness	3	151
16	NSS	NSS collaboration with R.T.O. Wardha	31st Road safety Rally	2	30
17	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Voluntary Work by student and Information about Camp	3	180
18	NSS	NSS units Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	Specil Villege Camp	3	125

Important:

1. Submit hard and soft copy.
2. e-copies of the all documents, like research papers, certificates, award letters, cover photo of book , chapters edited volumes/ books published (Data Template) .
3. Any additional information

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Criteria III
(Research, Innovation and Extension)
Session 2019-20

Name Of Department : ----------

3.5 Collaborations

3.5.1 Number of Collaborative activities for research, faculty exchange, student exchange during the year.

Sr. no.	Nature of Activity	Participant	Source of financial support	Duration
1.				
2.				

3.5.2 Linkages with institutions/industries for internship, on-the-job training, project work, sharing of research facilities etc. during the year.

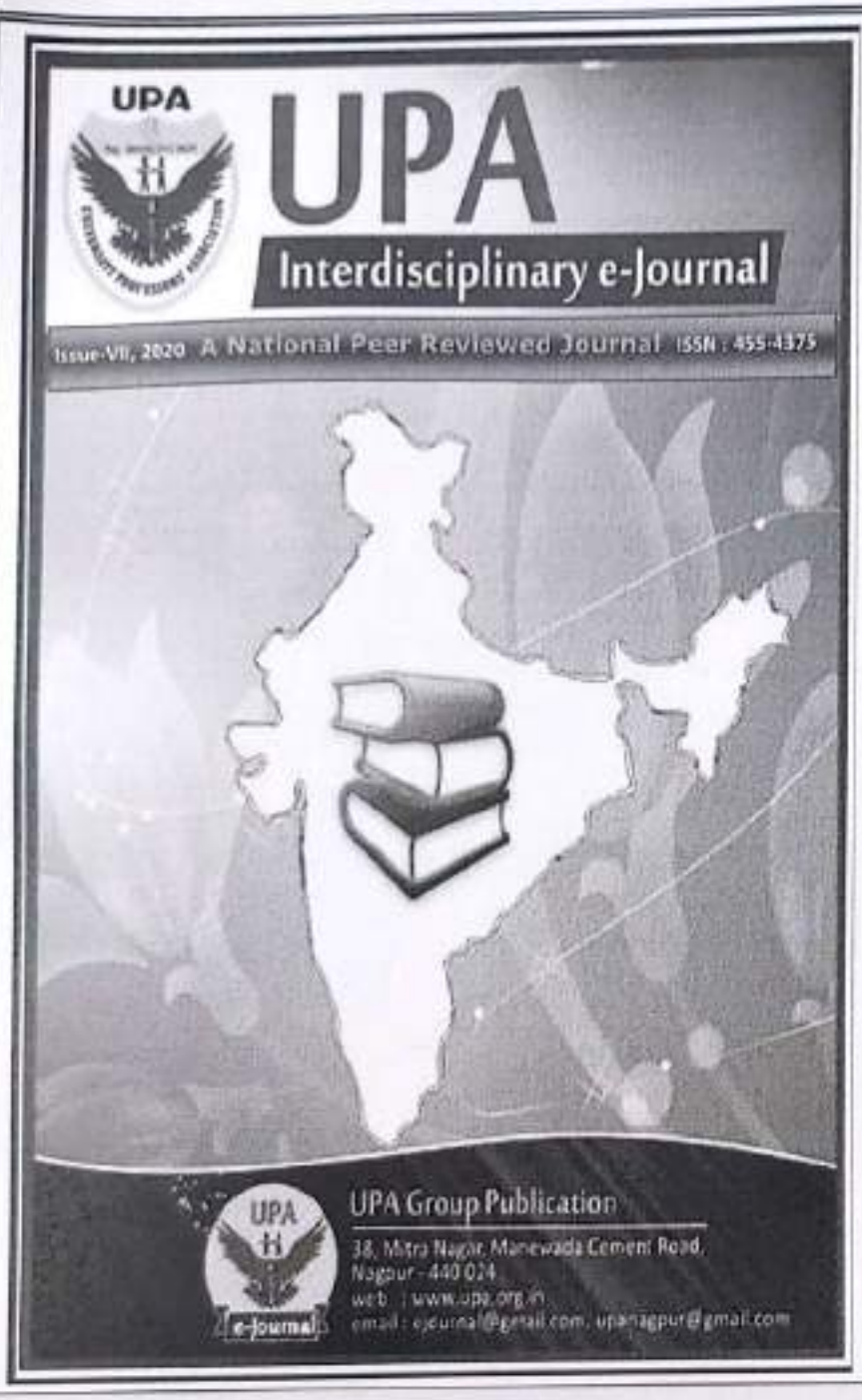
Sr. no.	Nature of linkage	Title of the linkage	Name of the partnering institution/ industry /research lab with contact details	Duration (From-To)	participant
1.					
2.					

3.5.3 MoUs signed with institutions of national, international importance, other universities, industries, corporate houses etc. during the year.

Sr. no.	Organisation	Date of MoU signed	Purpose and Activities	Number of students/teachers participated under MoUs
1.				
2.				

File Description:

- e-Copies of the MoUs with institution./ industry/ corporate houses
- Any additional information
- Details of functional MoUs with institutions of national, international importance, other universities etc during the last years (Data Template)

CHIEF EDITOR,
Dr. Anil Dodewar

EDITOR,
Prof. Akash Bele

EXECUTIVE EDITOR,
Dr. Chandrashekhar Gitte

PUBLISHED BY :
UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below

http://upa.org.in/ejournal_april_2020

Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at,

upanagpur@gmail.com

upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By

UPA Group Publication

In Association With

University Professors' Association

April - 2020

Scanned with CamScanner

99	डॉ. रवींद्रकुमार शिरसाट श्रीमती केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय, अमरावती.	मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास परंपरा और अज्ञेय
100	डॉ. सुनिल शिंदे भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर	कोरोना संकटाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम: कृषीच्या संदर्भात
101	डॉ. ममता आर. साहू स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय, रोहणा	उपासमारीसाठी सार्वजनिक कृतीची आवष्यकता
102	प्रा. ईश्वर जनार्धनजी वाघ श्रीमती राजकमल बाबूराव तिडके महाविद्यालय, मौदा	कृषीमालाच्या आधाभूत किंमती आणि खुली बाजारव्यवस्था
103	डॉ. सविता भाऊराव चिवंडे कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, कामठी	कोरोना व्हायरस - 19 चे सामाजिक वास्तव
104	Dr. Sarita R. Vishwakarma Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	ECOLOGICAL PROBLEMS AND SOLUTIONS
105	Dr. Mudasir Bashir Research Scholar, RTM Nagpur University, Nagpur	STUDY OF PHYSICAL FITNESS , ENDURANCE AND EXPLOSIVE STRENGTH OF MALE TAEKWONDO PLAYERS OF J&K

Scanned with CamScanner

ECOLOGICAL PROBLEMS AND SOLUTIONS

Dr. Sarita R. Vishwakarma
Yeshwant Mahavidyalaya,
Wardha

Abstract *: In modern decades environmental problems have become globalized in terms of their survival and impacts as well as the socioeconomic forces that generate them. After briefly noting the growth of international awareness of environmental problems, this entry examines first the nature of environmental problems and their global reach, then evidence that humans are increasingly pushing against global ecological constraints, next the global politico-economic forces that generate and exacerbate ecological degradation on a worldwide basis, and finally ends with concluding remarks. Indian environment has been deteriorated remarkably in the past 50 years due to rapid decline in natural resources and severe increase in pollution level. Depletion of forests, population growth, vehicular emissions, use of hazardous chemicals and various other undesirable human activities are mainly responsible for this degraded scenario of environmental health in India. It is, in fact, rendering considerable economic loss to the country and warrants serious attention of policymakers, administrators, scientists and people altogether to save the environment and humanity and to provide generational equity. The present paper deals with the threat of environmental degradation and suggests some possible remedial measures for eco-conservation in India.*

Keywords*: Environment, environmental issues, problems land degradation, green house effect*

Introduction : India has completed fifty years of its independence full of desirable success scored through tireless commitments and relentless efforts of the people and the government

Scanned with CamScanner

in social, economic, scientific and technological areas. A nation which failed to manufacture even a needle in 1947 is furiously engaged in churning out space-crafts and rockets and exploiting nuclear devices for peaceful purpose. During the past five decades India's achievement in science and technology seem to be very impressive which would reveal expertise built up in space research, nuclear engineering, production of steel, fertilizer, petroleum, chemical, machine tools, construction of big dams etc. Miraculous achievement has been made in the agricultural production through Green Revolution during last three decades, which converted India of the fifties, as an importer of food grain to that of an exporter. The technological advancement in agriculture is brought about through the increased production of new high yielding varieties of crops by means of the application of chemical fertilizers 377 and pesticides. Bringing more land under food crops for the ever increasing population has no doubt saved mankind from hunger and pestilence. On the other hand various developmental activities such as construction of huge dams, establishment of power plants and industrial units have changed the man-nature relationship. They have changed not only the economic and socio-cultural life of the people but also their values, systems, ideas, beliefs and indeed their entire life style. Destruction of more forests for extension of land for agricultural purpose, for making buildings, roads and other constructions has led to the extinction of a number of plant and animal species and is also responsible of ecological imbalance.

Apart from these, the indiscriminate disturbance of the forest ecosystem leads to the disturbance in corresponding recycling system. The storm of modernization and industrialization has not only uprooted man but in fact has destroyed his habitat and environment. The increase in the discharge of toxic gases from the industrial units and carbon dioxide liberated from animals and human beings and from burning of fossil fuels is as sharp as decrease in release of oxygen by the trees and plants as a result of which the biospheres equilibrium maintained since time immemorial has been affected. Today, the environmental pollution is a growing threat to our country and has become a common phenomenon being observed both in towns and villages all over India. The heavy rush of population from villages to urban areas has resulted in over-crowding of cities. Rapid industrialization and urbanization have led to an increase in pollution particularly in metropolitan cities. About 72

Scanned with CamScanner

per cent of the air pollution is due to vehicular emissions which is responsible for 12 times high risk for respiratory problems. In Delhi about 12 per cent of the school children are suffering from asthma.

More than 2000 crore liters of sewage water and about 5000 metric tones of garbage are produced per day in the urban areas which are polluting the surface and groundwater resources. Ganga, the most sacred river and a symbol of India's age old culture and civilization, has become the most polluted cultural river in the world. Industrial effluents containing various pollutants (particularly toxic metals and pesticidal residues) are drained to nearby lands and decrease the soil fertility (Singh, 1989). Plant bodies steadily accumulate these toxic substances in different parts (Ray, 1990) and thus affect human health. The metropolitan cities of India are considered as noisiest in the world due to lack of proper sound control system in our manufacturing plant and automobiles and also due to blasting of high sounding horns. Our industrialization, mechanization and vehicles have raised the level of noise in metro cities. According to a survey conducted by All India Institute of Medical Sciences, New Delhi, the average noise level in India's metropolitan cities is more than the prescribed international limit. Noise level above 100 decibel will be unbearable and injurious to various organs of man such as brain, heart and eardrum. The terrific sonic booms of supersonic jet planes not only rattle window glasses and fencing walls but also affect heart beating, hearing organs, liver functioning, brain, eye etc. Critical list of problems are listed as below:

Land Degradation :

Uncontrolled deforestation, intensive irrigation and mining activities are the major cause of land degradation. Deforestation on a massive scale has resulted in an unmanageable fast flow of water from upstream areas. The eroded soil has led to siltation of rivers which naturally have over flown their banks with roaring speed. It has been estimated that about 23 billion tonnes of soil are lost every year. The Thar desert is expanding at the rate of one km per year. Drought-prone areas have been ever expanding, as a result, some of the districts in U.P. like Tehri and Uttarkashi, Bankura in West Bengal and large areas of Rajasthan fell to acute scarcity of water. Lakes, rivers and streams are drying day by day. The water area of

Scanned with CamScanner

Chilka (Orissa) has been reduced from 1165 sq km to 900 sq km. Loktak lake, the largest freshwater inland lake, has been reduced from 495 sq km to 390 sq km in ten years causing a serious ecological problem in Kashmir valley. The defective drainage system and encroachment on Dal Lake and the closure of the Nallah are hindering the flood channel linking the Dal with the Jhelum. Soil erosion is a natural process and is as old as the earth. But today it has increased to the point where it far exceeds the natural formation of new soil. In the face of continuously expanding the demand for agricultural products and increase in pressure on land, soil erosion is accelerating

Green House Effect :

The green house effect is one of the most hotly debated environmental issues of the current world. With the increase in green house gases (carbon-dioxide, water vapour, Methane, chlorofluorocarbons etc.) in the atmosphere, the average temperature of earth has been rising slowly but steadily. The adverse physiological effect of double atmospheric CO2 on climate have been described by Sellers *et al.* (1996). If the present trend is allowed to continue as usual, the global temperature in 2050 may rise as high as 3.5 degree celsius above the pre-industrial level which is well above the ceiling of tolerability (Kelley, 1990) and snow covered mountains melt into water thereby rising the sea level by several kilometers. Rapid climatic change in tropical Atlantic region also occurred during last deglaciation (Overpeck *et al.*, 1996). Recently, a bio-molecular model for environmental adaptations in animals have been proposed in order to cope up with the rapid climatic change in environment (Tripathi, 1997). Deforestation indirectly increases the amount of carbondioxide thereby increasing the atmospheric temperature. India is the world's six biggest producer of CO2. The average climate of the Indian plain would become hotter and drier which would affect the agricultural yield due to increased weed infestations and insect attack (Das, 1991). Industrial and vehicular emissions have contributed their own share of harmful effects to the environment.

Population Growth and Pollution :

The pressure of population on the environment has become more acute during past few decades. About 34 million people in 1947, the time of independence have swelled up to

Scanned with CamScanner

86 million in 1991 and is likely to cross 100 million mark by the turn of this century and more than 200 crore by 2035 (Patel, 1994). An unbelievable bitter truth is that Indian population explosion adds an Australia to the country every year. Concentration of people in the urban areas which are already polluted is becoming heavier. The hard pressed economic necessities have overlooked environmental aspect altogether. In our metropolitan cities where there is heavy concentration of people, the water resource is deeply polluted because of lavatory refuse, waste-bin refuse and washing soap refuse. In spite of all out efforts to curb it, the increase continues nearly unabated because of socio-religious factors.

Denudation of Forests :

In spite of the target of having 100 million hectare of forest area i.e. 33 per cent of the total geographical area of the country as specified by the Forest Policy Resolutions, 1952, our forests continue to shrink which results in yet another problem of the short supply of fuel wood and fodder in rural India. The requirement of fuel wood, according to the report of National Commission on Agriculture, is about 22 millions cubic meters at turn of 2000 A.D., while the expected output of fuel wood would be one third of the requirement. During the last four decades of freedom the greatest denudation of forests has been experienced. As the human and cattle population grew, forest areas have been cleared for agricultural and other household purposes. Again, railways, roadways etc., have expanded their network. Dams, projects, bridges and several other institutions have been constructed thereby decreasing the forest areas. At the rate of deforestation of 2.5 hectare of forest per minute, India will become a Sahara desert within 50-100 years.

Hazards of Chemical Abuse :

Pesticides are the most important factor in improving agricultural production particularly in developing countries to sustain the greater supply of food, necessary to feed their growing population. Amount of hazardous chemicals used in India is very high. The average per hectare pesticide consumption has increased remarkably during the last three decades (Gupta, 1988). Less than 0.1 per cent pesticides reach the target pest and remainder negatively affect humans, livestock and natural biota. This tendency to look at only higher

Scanned with CamScanner

production neglecting the hazardous consequences of ecological disturbance has led to severe environmental degradation arising from their use. Indiscriminate and heavy use of pesticides has contaminated the food grains, dairy products, fruits, vegetables, fodders, horticulture land, drinking water and the living environment as a whole (Mehrotra, 1983). Aquatic living species die as the pesticides washed down from the fields to rivers, tanks and other water reservoirs. Cosmetic pesticides are sprayed indiscriminately on fruits and vegetables in major cities of India to improve the look *e.g.*, methyl parathion on cauliflower gives an extra white look, lady fingers dipped in copper sulphate to look greener. Majority of synthetic pesticides are not easily degradable and tend to enter food chains. They spread their toxic effect through ecological cycling and biological magnification and cause serious health problems in human.

Remedial Measures :

Environmental protection *and* development is a great challenge we face today. Conditions like population growth, poverty, unemployment and under development supplemented by the negative effects of badly planned development over the last five decades have landed us today in a vicious circle. Implication of some regulatory measures may control vehicular and industrial emissions. It should be checked strictly whether factories and industrial units did not violate the standards set by various relevant acts and laws. There is also a need to introduce eco-friendly refineries and eco-friendly thermal power plants to reduce pollution in the localities. In addition to a direct control of the population growth, there is a need to provide health care, improve female literacy, sex education, job opportunities for woman and above all to motivate priest and religious preachers to induce people to take up family planning. Involvement of voluntary organization in social education and effective communication for promoting contraceptive methods may also be effective in this mission.

Some important protective measures should be taken up for the conservation of forests and wildlife in India. Forest areas may be maintained for certain objectives like, protection of mountain slopes and catchment areas, protection against windblown sand and erosion and ravine formation, protection for pastures, roadside avenue, aesthetic value and recreation. In order to conserve wildlife, programmes like creation of more national parks,

Scanned with CamScanner

sanctuaries and reserved areas should be encouraged. Better forest protection and management can improve agriculture, flood control, irrigation and power and prevent silting of lakes and reservoirs. To meet the food demand for growing population, rise is agricultural production is of utmost importance and hence pesticides are indispensable. The use of pesticides should be managed in such away that it will not pose any threat to the environment and human life.

The problem of hazardous consequences of the use of chemical pesticides for controlling pest and diseases can be solved effectively by developing and practicing plant based pesticides. A large number of different plant species contain natural insecticidal material. Some of these have been used by man as insecticide since very early times. There are around 600 plant species from all over the world which have been found to exhibit biocidal activity and some of the plant products have been recommended for the control of pest and diseases of various agricultural, horticultural, fruit and other economical crops. The easy availability, biodegradability, non-toxicity to living beings, eco-friendliness and broad.

Conclusion :

It is important to note that stressors do not act in isolation and their cumulative effects are perturbing. For instance, malnutrition increases pollinator vulnerability to parasites, pathogens and diseases. This in turn weakens them and renders them susceptible to pesticide exposures. Chronic exposures to multi-factorial stressors seem to drive global bee population decline Incorporating flower- rich habitats into farmlands to reduce nutritional stress on bees, reducing pesticide exposures of insect pollinators through adopting sustainable farming methods and implementing effective quarantine actionson infected managed colonies are all practical measures that may be adopted (Chakrabarti et al. 2015 a; Goulson et al. 2015). Pollination is one of the most crucial ecosystem services of global benefit, and measures must be taken to ensure a sustainable future.

Scanned with CamScanner

References :

- Anki. 2019. Cozmo – Meet Cozmo. San Francisco, CA, USA.https://anki.com/en-us/cozmo.html.
- Brooks, G.T. (1976). *Chlorinated Insecticides*. CRC Press Inc.,
- Cleveland, Ohio. Das, T.M. (1991). *Greenhouse Effect and Indian Subcontinent*. SAARC conference, Indian Society for Plant Physiology, BHU, Varanasi.
  Some Important Environmental Problems in India and Their Remedies
  382 Dimensions of Environmental Threats
- Ford, B.J. (1992). *Biological control of Microbial Plant Pathogens*. R. Campbell Cambridge Univ. Press, London.
- Gupta, P.K. (1988). *Pesticides in the Indian Environment*. Interprint Publishers, New Delhi.
- Kelly, M.H. (1990). Global Warming. In: Leggett. J. (eds.), *Global Warming. The Green Peace Report*, Oxford University Press, London, pp. 83-112.
- Korsak, R.J. & Sato, M.M. (1977). Effects of chronic organophosphate pesticide exposure on central nervous system, *Clinical Toxicology*. 11: 83.
- Mehrotra, K.N. (1983). Benefits and Hazards of Pesticides to Society. *Pesticide Information*, 38.
- Patel, M.K. (1994). In: *Environmental Pollution: Impact of Technology on quality of life* (ed. Malabika Ray). Today and Tomorrow's Printers & Publishers, New Delhi.
- Ray, M. (1990). Accumulation of heavy metals in planta grown in industrial areas. *Indian Biologists*, XXIII: 33-38.
- Seller, P.J., Bounoua, L., Collatz, G.J., Randall, D.A., Zazlich, D.A., Los, S.O., Berry, J.A., Fung, I., Tucker, C.J., Field, C.B. *et al.* (1996). Comparison of radiative and physiological effects of double atmospheric CO2 on climate. *Science*, 271: 1402-1405.
- Singh, K.M. (1989). *Problem and Prospects of Environmental Pollution in India*. Mittal Publications, New Delhi, pp. 12-31.
- Bailey L (1981) Honey Bee Pathology. Sebastopol, CA: Academic press, 13.

Scanned with CamScanner

- Bailey L, Ball BV (1991) IndexHoney Bee Pathology, 2nd edn. Academic press, London, pp 185– 193.
- Basu P, Chakrabarti P (2015) Sub lethal effects of pesticides on pollinators with special focus on honey bees. In: Sinu PA, Shivanna KR (eds) Mutualistic interaction between flowering plants and animals. Manipal University Press, Manipal. ISBN: 978-93-6-26-8.
- Boncristiani H et al. (2012). Direct effect of acaricides on pathogen loads and gene expression levels in honey bees Apis mellifera. Journal of Insect Physiology 613–625
- Brodschneider R, Crailsheim K (2010) Nutrition and health in honey bees. Apidologie 41:278–294.
- Brødsgaard CJ, Ritter W, Hansen H (1998) Response of in vitro reared honey bee larvae to various doses of Paenibacillus larvae spores. Apidologie 29:569–578.
- Calderone NW (2012) Insect pollinated crops, insect pollinators and US agriculture: trend analysis of Environmental Issues: Approaches and Practices (2019).
- Chakrabarti P et al. (2015 a) Pesticide induced oxidative stress in laboratory and field populations of native honey bees along intensive agricultural landscapes in two Eastern Indian states. Apidologie 46:107-129.
- Chakrabarti P et al. (2015 b) Field populations of native Indian honey bees from esticide intensive agricultural landscape show signs of impaired olfaction. Scientific Reports
  5:12504.
- Chakrabarti P, Sarkar S, Basu P (2018) Field Populations of Wild Apis cerana Honey Bees Exhibit Increased Genetic Diversity Under Pesticide Stress Along an Agricultural
  Intensification Gradient in Eastern India.
- Di PG et al. (2013) Neonicotinoid clothianidin adversely affects Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of Environmental Issues: Approaches and Practices (2019), 1:20-31 ISBN: 978-81-939266-1-1
- Dix HM (1981) Environmental Pollution. John Wiley, Chichester, pp 121-124.

Scanned with CamScanner

SAMBODHI

A Quarterly Peer Reviewed Refereed Research Journal
Volume: 43, Number: 4 (V) (October-December) Year: 2020
UGC Care Listed Journal

Published by Lalbhai Dalpatbhai Institute of Indology

SAMBODHI

ISSN : 2249-6661

Impact Factor (IF) : 5.80

Editor in Chief

Dr. J.B. Shah

Published By

Lalbhai Dalpatbhai Institute of Indology, Ahmedabad

indologysambodhi.org@gmail.com

EFFECT OF NICKEL OXIDE FILLER ON THE OPTICAL AND MORPHOLOGICAL PROPERTIES OF NANOCRYSTALLINE NICKEL OXIDE REINFORCED POLYANILINE NANOCOMPOSITES

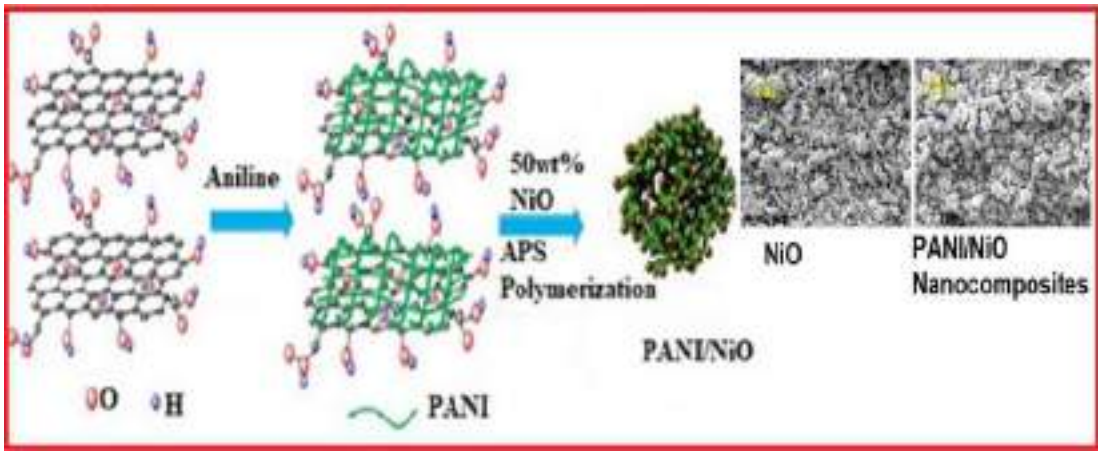
Bharti S. Anerao
Department ofPhysics, D.R.B. Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur − 440017, India
Arti M.Chaudhari
Department of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha − 442001, India
Subhash B. Kondawar
Department of Physics, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur −440033, India

Abstract

Spherical nickel oxide (NiO) nanoparticles were prepared by using chemical precipitation method in which nickel carbonate hexahydrate ($NiCo_3.6H_2O$) used as precursor and starch as capping agent. During in-situ chemical oxidative polymerization of aniline, NiO nanoparticles (50 Wt%) were incorporated into polyaniline (PANI) matrix at 4°C using ammonium persulphate as an oxidant. The synthesized PANI/NiO nanocomposites have been characterized by means Ultraviolet (UV)-Visible spectra and scanning electron microscopy (SEM) for studying optical and morphological properties. UV-Visible absorption spectroscopy of PANI/NiO nanocomposites was studied to investigate optical behavior after doping NiO nanoparticles into polyaniline matrix. The addition of NiO nanoparticles gives to the red shift of π-π* transition of PANI. SEM image of PANI/NiO nanocomposites reveals the presence of NiO in polyaniline which is homogeneously distributed throughout the polymer sample.

Keywords: NiO, PANI/NiO nanocomposites, UV-Visible spectra, Energy band gap, SEM.

GRAPHICAL ABSTRACT

INTRODUCTION

In recent years, the development of inorganic/polymer hybrid materials on nanometer scale have been receiving significant attention due to a wide range of potential applications in optoelectronic devices and in field effect transistors. The nanoscale inorganic fillers exhibit high surface to volume ratio and thus expected to enhance drastically the optical, electrical and dielectric properties of conducting polymer. In general, synthesis of hybrid of polymer/inorganic material has the goal of obtaining a new composite material having synergetic or complementary behaviors between the polymer and inorganic material [1].

Composites based on conducting polymers have recently emerged as a new class of potentially useful materials leading to the wide range of technological applications. Conducting polymers provide fabulous scope for tuning of their electrical conductivity from semiconducting to metallic region by way of doping [2]. Among the available conducting polymers, Polyaniline (PANI) is found to be the most promising because of its unique electrical and optoelectronic properties due to extended -conjugated electron systems, its low-cost monomer, exceptional solution processability, good thermal and environmental stability and the ability to switch reversibly from its insulating to conducting state via either electrochemical or chemical doping[3]. Therefore, the most promising electrically conducting PANI used in electronic devices [4], sensors [5], batteries [6], supercapacitors [7] and corrosion protection in organic coatings.

Copyright©2020Authors

Nanocomposites material composed of conducting polymers and metal oxides have open more field of applications such as photocatalytic devices, photovoltaics, gas sensors and piezoelectric energy harvester etc. [8]-[10]. The nanoscale fillers exhibit quite different optical and electrical properties from those of their bulk state. Various studies concerning metal oxides nanoparticles like ZnO, TiO_2, SnO_2, MnO_2 etc. Among the metal oxide nanoparticles, NiO is an antiferromagnetic transition metal oxide which is considered to be a semiconductor with p-type conductivity and band gap 3.51 eV [11]. NiO nanoparticles also have excellent thermal stability and capable of improving the thermal stability of PANI. There are few reports on the synthesis, morphological, electrical and optical studies of PANI/NiO nanocomposites. B.S. Singu, S. Palaniappan, and K.R. Yoon [12] reported about polyaniline–nickel oxide nanocomposites for supercapacitors. B. Sun and et.al.[13] synthesized Flower-like polyaniline–NiO structures: a high specific capacity supercapacitor electrode material with remarkable cycling stability. P. Singh and et.al. studied about Synthesis and humidity sensing properties of NiO intercalated polyaniline nanocomposites [14]. Hence, the preparation of PANI/NiO nanocomposites has attracted considerable interest owing to its impact on governing their ultimate performance and applications.

With this background, we have prepared NiO nanoparticles by simplest chemical precipitation route and the novel PANI/NiO nanocomposites by encapsulating the NiO nanoparticles with PANI matrix by an in-situ polymerization. These composites were characterized by using UV-VIS analysis and Scanning Electron Microscopy (SEM) to study the optical and morphological properties.

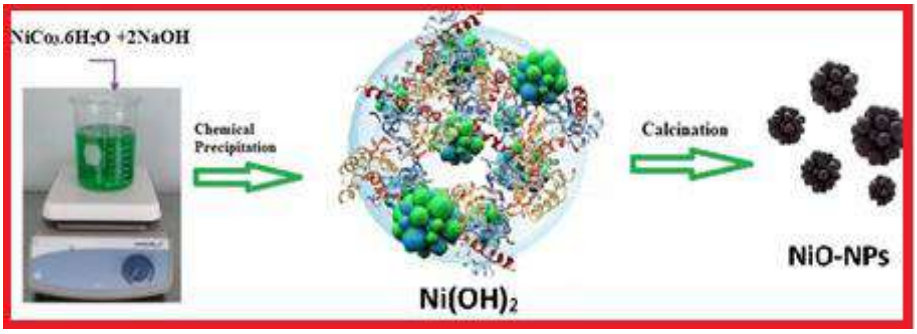
EXPERIMENTAL

A. Materials and Methods

Aniline hydrochloride was purchased from the Merck and purified by distillation before use. Nickel carbonate hexahydrate ($NiCo_3.6H_2O$) (99%), ethanol (99.9%), N, N-dimethyl formamide (DMF) were bought from S. D. Fine-Chem. Ltd. and used as received without further purification. Ammonium persulphate $(NH4)_2S_2O_8$)(APS(99%) were purchased from Qualigens Fine chemicals.

B. Synthesis of NiO Nanoparticles

Use the chemical precipitation method with starch as a capping agent to complete the nano-NiO preparation [15]. Firstly, 3.76gm of $NiCo_3.6H_2O$ was dissolved in 100ml of water and were added to the 100ml starch solution and ultrasonically dispersed until the solution became transparent. Then 3.99gm of sodium hydroxide (NaOH) prepared in 100ml distilled water was added drop wise in the prepared solution under the constant stirring for 3h. The nano-NiO precursor was washed several times with water and ethanol, dried at 70°C for 24h, followed by calcined at 700°C for 1 h. Schematic presentation of NiO nanoparticles are given in scheme 1.

Scheme 1: Schematic presentation of NiO nanoparticles

C. Synthesis of PANI/ NiO Nanocomposites 50(wt %)

PANI/NiO nanocomposites were prepared by adopting a Chemical polymerization method [16]. Briefly, 50 wt% of the NiO prepared above was dispersed into 5 gm of aniline hydrochloride under vigorous magnetic stirring for 3h, into which was then added in a dropwise fashion containing 10 gm of APS $(NH_4)_2S_2O_8$). The obtained solution was placed in an ice bath (4°C) under mechanical stirring for 5h to allow the polymerization process to complete. The final products were collected by centrifugation, rinsed with ethanol and de-ionized water to remove the impurities, and dried at 80°C for 24h.

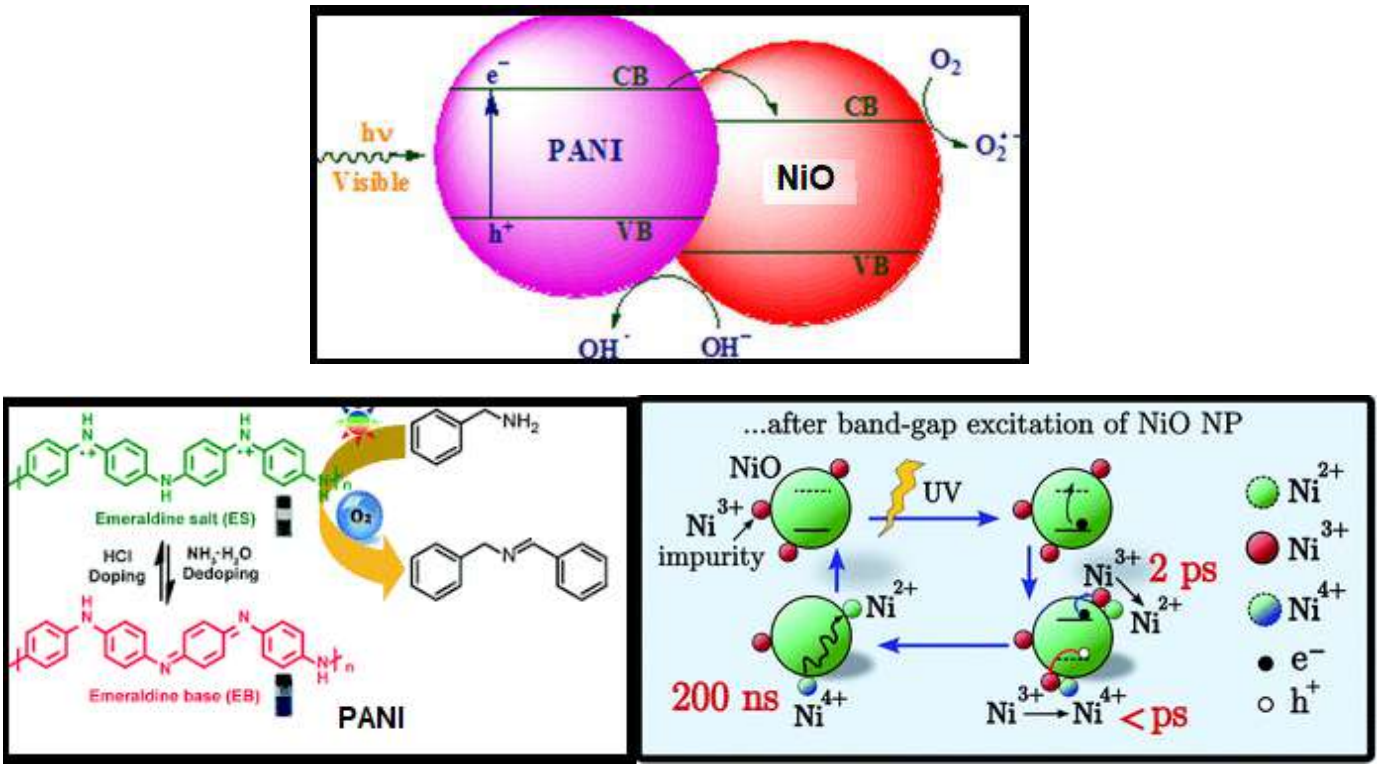
RESULTS AND DISCUSSIONS

A. Optical Analysis

The optical absorption spectra of prepared samples were carried out using UV-5000 Shimadzu double beam UV-VIS spectrophotometer. The mechanism of UV-radiation in NiO and PANI/NiO nanocomposites are given in scheme 2. UV- visible absorption spectrum of the NiO and PANI/NiO nanocomposites obtained at room temperature and dispersed in Dimethyl formamide are shown in Fig. 1(a) and 1(b). The values of the absorption edge of NiO were 266nm and 716nm and that of PANI/NiO nanocomposites were 278nm, 359nm, 609nm and 666nm respectively. These peaks correspond to the formation of

Copyright©2020Authors

NiO and PANI/NiO nanocomposites. The peak of PANI/NiO nanocomposites at 359nm is based on the π-π* transition of the phenyl ring whereas corresponding peak at 609nm due to transition of benzenoid rings into quinoid rings respectively [17]-[18].

Scheme 2: Schematic presentation of mechanism of UV-radiation in NiO and PANI/NiO nanocomposites

The peak of PANI/NiO nanocomposites show red shift in formal peak and blue shift in latter peak as compared to NiO. The peak of nanocomposites is at 278nm is based on the π-π* transition of the phenyl ring whereas corresponding peak of pure NiO nanoparticle at 266nm while the peak at 716 nm of NiO nanoparticles is attributed to the transition of benzoid ring to quinoid ring, the corresponding peak in nanocomposites is at 666nm showing a blue shift of 50nm for PANI/NiO nanocomposites respectively. The red and blue shift indicates that, there may be some interaction between NiO nanoparticles and polyaniline [19]. This suggests that PANI has a lower delocalization of electrons in the polymer chains and/or a lower doping level after the interaction with the NiO nanoparticles forming nanocomposites.

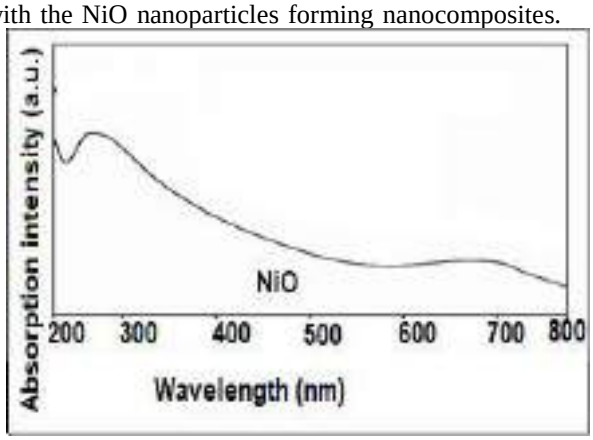

Fig. 1(a): UV-Visible spectra of NiO

Copyright©2020Authors

ISSN: 2249-6661
Vol-43, No.-4, (IV) October-December (2020)

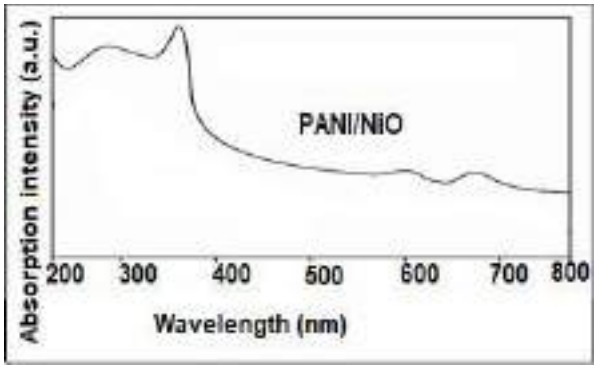

Fig. 1(b): PANI/NiO nanocomposites

Band gap of NiO and PANI/NiO nanocomposites have been calculated from the absorption spectrum using energy wavelength relation is given by equation "(1)".

$$E = \frac{hc}{\lambda} \qquad (1)$$

Where, E-Energy and λ-Wavelength. The corresponding band gap energies of NiO and PANI/NiO nanocomposites at different wavelength are shown in table 1.

TABLE I: WAVELENGTH FOR MAXIMUM ABSORBANCE AND CORRESPONDING OPTICAL BAND GAPS FOR NIO AND PANI/NIO NANOCOMPOSITES

Sr.No.	Sample Name	Wavelength (nm)	Band Gap (eV)
1.	NiO	266	4.6
2.	NiO	716	1.7
3.	PANI/NiO	278	4.4
4.	PANI/NiO	359	3.4
5.	PANI/NiO	609	2.0
6.	PANI/NiO	666	1.8

The increasing trends of the band gap energy upon the decreasing particles size is likely due to the defects or vacancies present in the intergranular regions generating new energy level to reduce the band gap energy [20]. Optical band gap of NiO and PANI/NiO nanocomposites have been calculated by absorbance coefficient data as a function of wavelength using Tauc plot [21]. Fig. 2(a) and 2(b) shows the Tauc plot of NiO and PANI/NiO nanocomposites. The extrapolated value at α=0 gives the value of the optical band-gap energy.

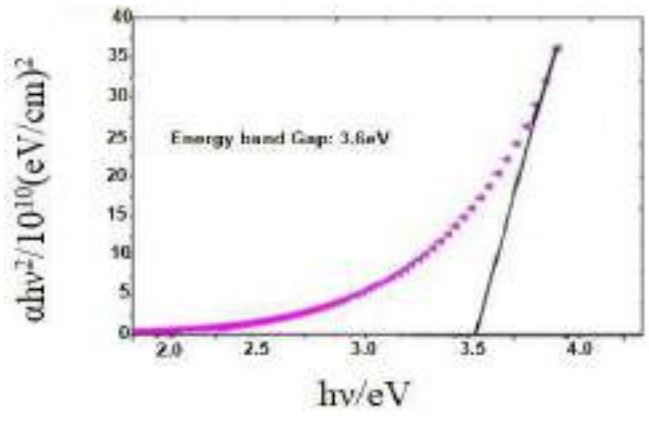

Fig. 2(a): Tauc plot of NiO

Copyright©2020Authors

ISSN: 2249-6661
Vol-43, No.-4, (IV) October-December (2020)

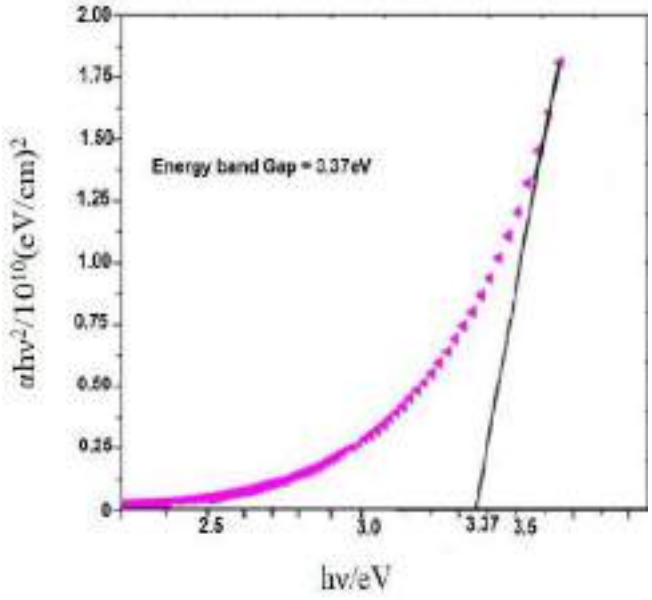

Fig. 2(b): PANI/NiO nanocomposites

Figure indicates the decrease in the optical band gap with the addition of nickel oxide nanoparticles which actually supports the idea of increase in conductivity. The band gap of PANI/NiO nanocomposites is found to be 3.37eV less than that of pure NiO having value 3.6eV. This indicates that optical band gap has been decreased with the addition of nickel oxide nanoparticles which reflects successfully the formation of PANI/NiO nanocomposites and thereby increases in conductivity.

B. Morphological Analysis

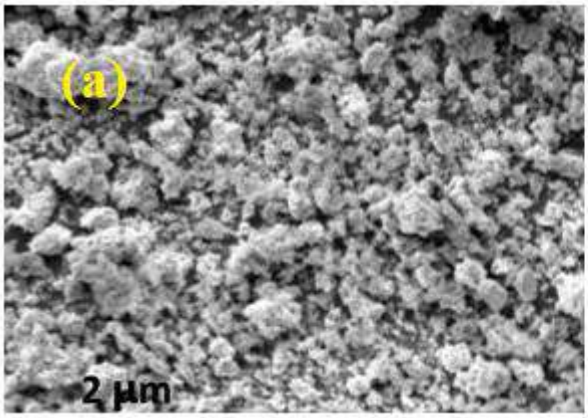

Fig. 3(a): SEM micrograph of NiO

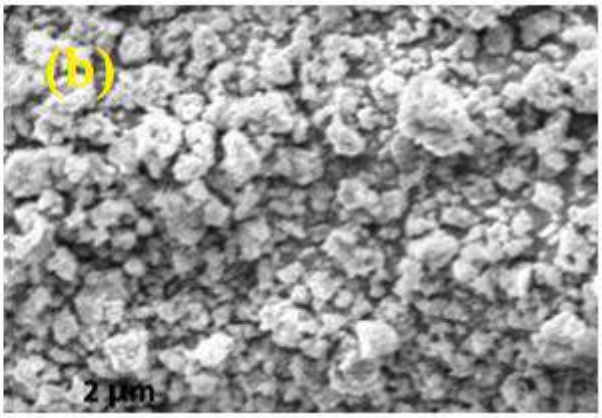

Fig. 3(b): PANI/NiO nanocomposites

Surface morphology of all synthesized samples was investigated by scanning electron microscopy (SEM EVO-18).

Fig. 3(a) and 3(b) illustrates the SEM micrograph of the NiO and PANI/NiO nanocomposites. SEM image of NiO shows agglomerated and clustered nanoparticles. During growth process, PANI act as substrate can conduct NiO nanoparticles assembly growing by electrostatic adsorption in aqueous solution. Then strong synergic effect can direct the nanoparticle-oriented growth. The oriented attachment mechanism describes spontaneous self-organization a common crystallographic orientation of adjacent particles, so that they share a common crystallographic orientation followed by the joining of these particles at the planer interface. The process is specially connected with the nanocrystalline regime where the bonding between the particles reduces the overall energy by removing the surface energy associated with the unsatisfied bond [22].

It can be seen that from SEM micrograph of the PANI/NiO nanocomposites, interconnected NiO nanoparticles are uniformly coated on the PANI matrix. It is clear to see that the almost PANI is fully exfoliated and anchored homogenously with NiO nanoparticles having an average particle size of about 20nm. The SEM image of PANI/NiO nanocomposites is spherical and aggregated globules. In the PANI/NiO nanocomposites, NiO nanoparticles seemed to be embedded in the polymer matrix and started coalescing (a tendency to coalesce and form agglomerates) due to the surface

Copyright©2020Authors

absorption property of PANI. The change in morphology can be explained by the absorption and intercalation of PANI on the surface of NiO. The aniline monomer is likely to be absorbed the surface of NiO through electrostatic attraction and by the formation of weak charge transfer complexes between aniline monomer and the structure of NiO [23]-[25].We have find that, NiO particles in the range of 20nm have been encapsulated in the PANI matrix which can be efficiently prevent the aggregation of NiO particles. Such nanocomposites framework could enhance the interface contact and suppress the dissolution and agglomeration of particles thereby promoting electrochemical activity and stability of PANI/NiO nanocomposites. SEM image of nanocomposites reveals that strong interaction in between PANI matrix and Ni^{2+}have an important effect on the crystal growth of NiO nanocrystals.

Ni^{2+} ion might bind to more than one nitrogen site in a PANI chains or form inter-chain linkage among several adjacent PANI chains by coordination, and both intra-chain and inter-chain connections might lead to a more coil-like conformational change or a more twisted aggregation of PANI chains [26]. It is deduced that the interaction between $Ni^{2+}$and PANI chains may be favorable to form magnetic domain.

CONCLUSIONS

NiO nanoparticles were prepared by chemical precipitation method and PANI/NiO nanocomposites have been successfully prepared by in-situ chemical oxidization polymerization respectively. From UV-Visible spectra of PANI/NiO nanocomposites revealed that, the former peaks show red shift and latter peak shows blue shift which indicates the formation of polaron lattice from extended interaction of semi-quinine units. SEM pattern of PANI/NiO nanocomposites reflects good interaction between NiO nanoparticles and PANI.

Declaration of competing interest

Authors report no conflicts of interest. The authors alone are responsible for the content and writing of this article.

REFERENCES

[1] S.B. Zhu, W. Wei, X.N. Chen, M. Jiang, Z.W. Zhou, "Hybrid structure of polyaniline/ZnO nanograss and its application in dye-sensitized solar cell with performance improvement," J. Solid State Chem.190, 174-179,2012.
[2] J. Stejskal, P. Kratochvíl, A.D.Jenkins, "The formation of polyaniline and the nature of its structures," Polym. 37,367 - 369, 1996.
[3] V. Eskizeybek, F.Sarı, H. Gülce, A.Gülce, A. Avcı, "Preparation of the new polyaniline/ZnO nanocomposite and its photocatalytic activity for degradation of methylene blue and malachite green dyes under UV and natural sunlight irradiations," Appl. Catal. B 119-120, 197-206, 2012.
[4] J. Gong, Y. Li, Y. Deng, "UV and visible light controllable depletion zone of ZnO-polyaniline p–n junction and its application in a photo responsive sensor," Phys. Chem. Chem. Phys. 12, 14864-14867, 2010.
[5] N. Patni, N. Jain, S.Pilai, "Polyaniline-based sensors for monitoring and detection of ammonia and carbon monoxide gases," Trends and Applications in Advanced Polymeric Materials, pp.145-162, 2017.
[6] Z. Zheng, Y. Xi, P. Dong, H. Huang, J. Zhou, L. Wu, Z. Lin, "The enhanced photoluminescence of zinc oxide and polyaniline coaxial nanowire arrays in anodic oxide aluminum membranes," Phys. Chem. Comm. 5, 63-65, 2002.
[7] A. Olad, R. Nosrati, "Preparation characterization and photocatalytic activity of polyaniline/ZnO nanocomposite," RES. CHEM. INTERMEDIAT. 38, 323-336, 2012.
[8] M.G.Nair, M. Nirmala, K.Rekha, A.Anukaliani, "Structural, Optical, photo catalytic and antibacterial activity of ZnO and Co Doped ZnO nanoparticles," Mater. Lett. 65, 1797-1800, 2011.
[9] M. Izaki, T.Shinagawa, K.Mizuno, Y.Ida, M.Inaba, A. Tasaka, A. "Electrochemically constructed P- Cu_2O/N-ZnO hetero junction diode for photovoltaic device," J. PHYS. D. APPL. PHYS. 40, 3326-3329,2007.
[10] H.U. Ko, S. Mun, S.K.Min, G.W.Kim, J. Kim, "Fabrication of cellulose ZnO hybrid nanocomposite and its strain sensing behavior," Materials, 7, 7000-7009,2014.
[11] G.Song, J.Han, R.Guo, "Synthesis of polyaniline/NiO nanobelts byself-assembly process," Synth. Met. 157, 4-5,2007.
[12] B.S.Singu,S.Palaniappan, K.R. Yoon, "Polyaniline–nickel oxide nanocomposites for supercapacitors," J. Appl. Electrochem. 46,1039-1047,2016..
[13] B.Sun, X.he,X.Leng,Y.J.he, "Flower-like polyaniline–NiO structures: a high specific capacity supercapacitor electrode material with remarkable cycling stability," RSC Adv. 6,43959-43963,2016.
[14] P.Singh, C.S.Khushwaha, S.K.Shukla, G.C.Dubey, "Synthesis and humidity sensing properties of NiO intercalated polyaniline nanocomposites," J.POLYM-PLAST TECHNOL. 58,139-147,2019..
[15] M.A.Sharanabasamma, K.I.Hajeebaba, V.T.Manjula, "Synthesis, characterization and electrical properties of polyaniline/nickel oxide nanocomposites," Int. J. Eng. Res. 5,119-22,2016.
[16] S.D.Patil, S.C.Raghavendra, M.Revansiddappa,P.Narsimha, M.V.N.Ambika Prasad, "Synthesis, transport and dielectric properties of polyaniline/Co_3O_4 composites," Bull. Mater. Sci. 30, 89–92, 2007.
[17] S. MohseniMeybodi, S.A. Hosseini, M. Rezaee, S.K. Sadrnezhaad, D. Mohammadyani, "Synthesis of wide band gap nanocrystalline NiO powder via a sonochemical method," ULTRASON SONOCHEM. 19,841-845, 2012.

Copyright©2020Authors

[18] S.L.Goyal, S.Sharma, D.Jain, D.Kumar, N.Kishore, "In situ synthesis and characterization of polyaniline / nickel oxide composites," Adv Appl. Sci. Res. 6, 89-98,2015.
[19] M. El. Kemary, N.Nagy, I.El.Mehasseb, "Nickel oxide nanoparticles: Synthesis and spectral studies of interactions with glucose," Mater. Sci. Semicond. Process 16,1747-52, 2013.
[20] S.P.Kamatchi, S.Sivakumar, S.Selvaraj, "NiO-PANI composite as potential inhibitor for mild steel in acidic corrosion environment," Int. J. Chem. Sci. 16, 268,2018.
[21] H.Kumar, A. Boora, A.Yadav, Rajni, Rahul, "Polyaniline metal oxide nanocomposite as nanoelectronics, optoelectronics, heat resistance and anticorrosive material," Results Chem.2,1-7, 2020.
[22] W.Chu, Y.Zhu, N.Wang, "Self-assembled Ni/NiO/RGO hetero structures for high-performance supercapacitors," RSC. Adv.5, 77958-77964,2015.
[23] K. Anandan, V. Rajendran, "Morphological and size effects of NiO nanoparticles via solvothermal process and their optical properties," Mater. Sci. Semicond. Process 14, 43-47, 2011.
[24] M. Mohammadijoo, Z. NaderiKhorshidi, S.K. Sadrnezhaad V. Mazinani, "Synthesis and characterization of nickel oxide nanoparticle with wide band gap energy prepared via thermochemical processing," J. NANOSCI. NANOTECHNO .4, 6-9,2014.
[25] P. E. Saranya, and S. Selladurai, "Facile synthesis of $NiSnO_3$/graphene nanocomposite for high-performance electrode towards asymmetric supercapacitor device," J. Mater. Sci. 53,16022–16046, 2018.
[26] S.Tao, B.Hong , Z.Kerong, "An infrared and Raman spectroscopic study of polyaniline co-doped with metal ions and H^+,"SPECTROCHIM. ACTA .A. 66,1364–1368,2007.

Copyrightⓒ2020Authors

Impact Factor: 5.646

ISSN No: 2455-6

Meerayar

July 2020

Volume -11, Issue - 2

UGC APPROVED JOURNAL

UGC- Care Listed - Multi-disciplinary

		अमळनेर तालुक्यातील राजकीय नेतृत्वाने लॉक डाऊन काळात केलेल्या कार्याचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यास"	
29.	श्रीनिवास मोहोड	संगीतातील ध्वनिमुद्रण क्षेत्राच्या (Recording Studio) अर्थ चक्रावर कोविड-19 चा झालेला परिणाम	144-151
30.	प्रा.लक्ष्मण बापुराव नैताम.	कोविड 19 चे समाजातील विविध घटाकांवर झालेले परिणाम एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	152-155
31.	डॉ. नितिन बी. कावडकर	कोरोना – 19 च्या लॉकडाऊनचा भारतीय शेती क्षेत्रावर झालेला परिणाम	156-159
32.	प्रा. विवेक संतोषराव चापके	करोना काळाआधीची भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती व करोना काळानंतरची तंत्रज्ञानाधिष्टीत संभाव्य भारतीय संगीत शिक्षण पद्धती	160-165
33.	स्वप्निल चंद्रकांत चापेकर	कोविड-१९ चे हिंदुस्थानी संगीताच्या शिक्षणावरील परिणाम	166-173
34.	अशोक कुमार	कोराना महामारी एवं लोक संगीत	174-175
35.	प्रा. डॉ. प्रतिभा एस. काळमेघ	कोव्हीड – 19 चा कृषीक्षेत्रावरील परिणाम	176-180
36.	प्रा. संदीप डी. चव्हाण	"महाराष्ट्रातील उपभोक्ताच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम"	181-188
37.	डॉ. अनंत मदन आवटी,	कोविड 19 आणि राजकारणातील डिजीटल प्रचार माध्यमे	189-193
38.	डॉ.राधा सवजीयाणी	कोविड-19:अकोला शहर की स्थिती एवं जागरूकता	194-202

'महाराष्ट्रातील उपभोक्ताच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम' यावर एक सर्वेक्षण

प्रा. संदीप डी. चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सारांश : कोविड-19 च्या प्रसारामुळे सध्या संपूर्ण देश महामंदीच्या उंबरठ्यावर उभे आहे त्यात भारत देश सुद्धा अपवादक नाही. कोविड-19 चा प्रादुर्भाव इतका जास्त होता त्यामुळे मा. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी संपूर्ण देशात 24 मार्च 2020 पासून देशभरात लॉकडाऊन चा स्वीकार केला आहे. कोविड - 19 मुळे आपल्या दैनदिन जीवनातील प्रत्येक पैलूत बदल झाला आहे , आणि त्यात आपला खर्च त्याला अपवादक नाही. कोविड-19 मुळे उपभोक्ताच्या दृष्टीकोनात, आचरणात आणि त्यांच्या खरेदीत बदल झाला आहे. मी 'महाराष्ट्रातील उपभोक्ताच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम ' यावर एक सर्वेक्षण केले. लॉकडाऊनचा उपभोक्ताच्या वर्तनावर संभाव्य काय परिणाम झाला या संदर्भात त्यांची मते जाणून घेतली आणि पुढील निष्कर्ष दिसून आले. लॉकडाऊनच्या काळात अन्न आणि भाजीपाला व किराणा यावर होणाऱ्या खर्चात घट कमी प्रमाणात झाली आहे. रेस्टॉरंट आणि हॉटेलमधून खाण्यासाठी ऑर्डरवर होणाऱ्या खर्चात आणि कपडे आणि पादत्राणे यावर होणाऱ्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात घट झाली आहे. प्रवास (पेट्रोल, देखभाल) आणि मादक पेये , तंबाखू आणि व्यसनाधीन पदार्थ तसेच फर्निचर, घरगुती उपकरणे आणि घराची नियमित देखभाल या सर्व बाबीवर होणाऱ्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात घट झाली आहे. शिक्षण (शिक्षण शुल्क व संबंधित खर्च) व वैयक्तिक खर्च यावर होणाऱ्या खर्चात घट कमी प्रमाणात झाली आहे. करमणूक (टीव्ही , मोबाइल आणि इंटरनेट रिचार्ज बिले) यावर होणाऱ्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात वाढ झाली आहे.

प्रस्तावना:

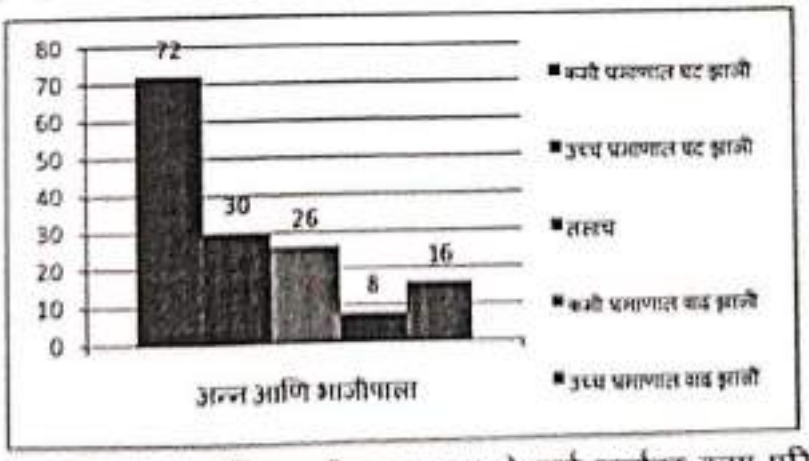
कोविड-19 चा जन्म नोव्हेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात चीनमधील वुहान शहरात झाला, आणि हळूहळू कोविड -19 चा प्रसार संपूर्ण जगात होऊ लागला. कारण प्रत्येक देशांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापारात उदार धोरणेचा स्वीकार केलेला आहे. कोविड -19 च्या प्रसारामुळे सध्या संपूर्ण देश महामंदीच्या उंबरठ्यावर उभे आहे त्यात भारत देश सुद्धा अपवादक नाही. या कोविड -19 पासून अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी प्रत्येक देशांनी लॉकडाऊनचा पर्याय स्वीकारलेला आहे. लॉकडाऊनचा स्वीकार केल्याने देशातील कोट्यावधीचा व्यवहार ठप्प झाले. कोविड -19 चा प्रादुर्भाव इतका जास्त होता त्या मुळे मा. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी संपूर्ण देशात 24 मार्च 2020 पासून देशभरात लॉकडाऊन चा स्वीकार केला आहे.

कोविड-19 चा सामना करण्यासाठी सुरू असलेल्या लॉकडाऊनमुळे उपभोक्ताच्या व्यवहारातील निर्णय प्रक्रियेत बदल झाला आहे. कोविड -19 मुळे आपल्या दैनंदिन जीवनातील प्रत्येक पैलूत बदल झाला आहे , आणि त्यात आपला खर्च त्याला अपवादक नाही. कोविड -19 मुळे उपभोक्ताच्या दृष्टीकोनात, आचरणात आणि त्यांच्या खरेदीत बदल झाला आहे. नवीन परीस्थितीशी जुळवुन घेण्याचा प्रयत्न करीत असताना देशातील नागरिक घाबरले आहे. ज्यामुळे उपभोक्ताच्या व्यवहारावर त्याचा परिणाम झाला आहे.

मी 'महाराष्ट्रातील उपभोक्ताच्या वर्तनावर लॉकडाऊनचा परिणाम ' यावर एक सर्वेक्षण केले. सर्व क्षेत्रातील विविध उपभोक्ताकडून प्रश्नावलीच्या सहाय्याने भारत सरकारने आणि महाराष्ट्र सरकारने कोविड-19 ला प्रतिबंध घालण्यासाठी जे उपाय केले त्यात लॉकडाऊन हा महत्वाचा उपाय आहे. त्याचा उपभोक्ताच्या वर्तनावर संभाव्य काय परिणाम झाला या संदर्भात त्यांची मते जाणून घेतली. या सर्वेक्षणात विविध उपभोक्ताकडून प्रश्नावलीच्या सहाय्याने माहिती संकलित केले आहे. ही माहिती 10 जून ते 15 जून या कालावधीच्या दरम्यान गोळा करण्यात आली आहे. माहिती गोळा करत असताना लॉकडाऊनच्या पूर्वीचा खर्च आणि लॉकडाऊनच्या काळातील खर्च यातील तफावतीचा विचार करून प्रश्न विचारण्यात आले आहे. संपूर्ण देशात आणि राज्यात लॉकडाऊनची घोषणा केल्यानंतर देशातील सर्वच आर्थिक व्यवहार पुर्णपणे ठप्प झाले. या स्थितीचा उपभोक्ताच्या वर्तनावर निश्चित काय परिणाम होईल? हे जाणून घेणे हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे.

या सर्वेक्षणासाठी 152 उत्तरदात्यानी आपला प्रतिसाद दिला आहे. या सर्व प्रतिसादाच्या आधारे प्रतिसादाचा सारांश खलीलप्रमाणे

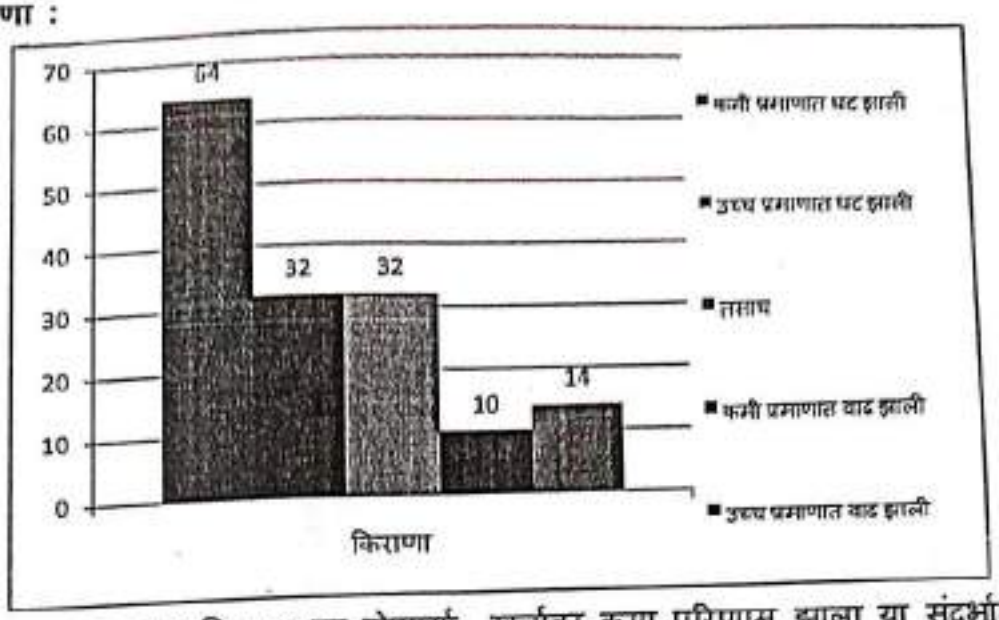
1. **अन्न आणि भाजीपाला :**

या लॉकडाऊनच्या काळात अन्न आणि भाजीपाला यावर होणाऱ्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 72 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 30 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 26 उत्तरदात्यानी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 8 उत्तरदात्याच्या मते

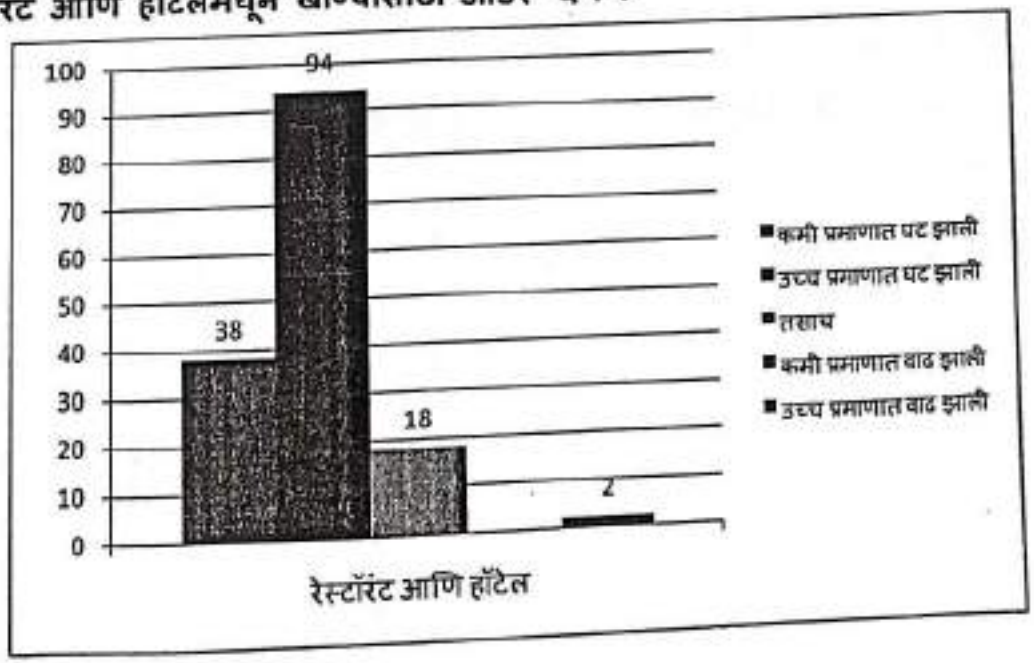
खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 16 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

2. किराणा :

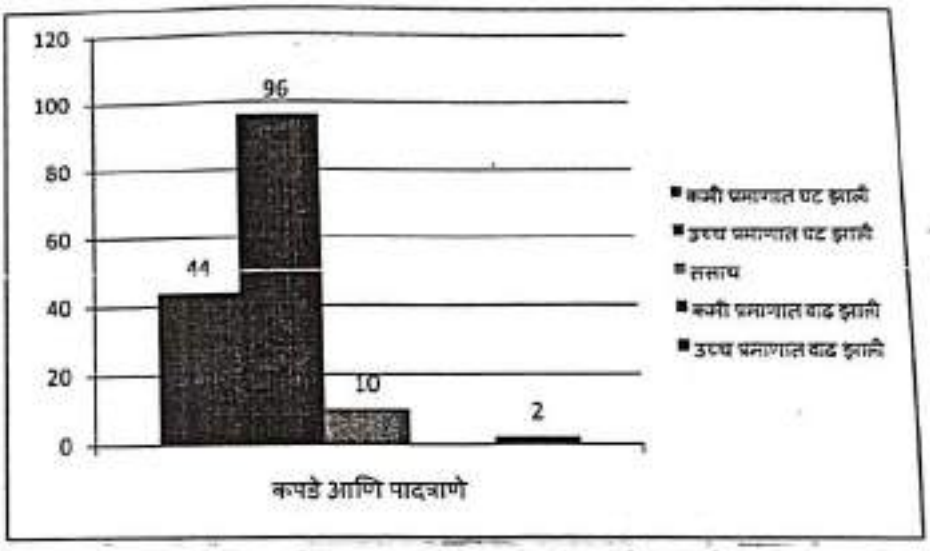
या लॉकडाऊनच्या काळात किराणा वर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 64 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 32 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 32 उत्तरदात्यानी काहीच बद्दल झाला नाही असे म्हटले आहे. 10 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 14 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

3. रेस्टॉरंट आणि हॉटेलमधून खाण्यासाठी ऑर्डर देणे :

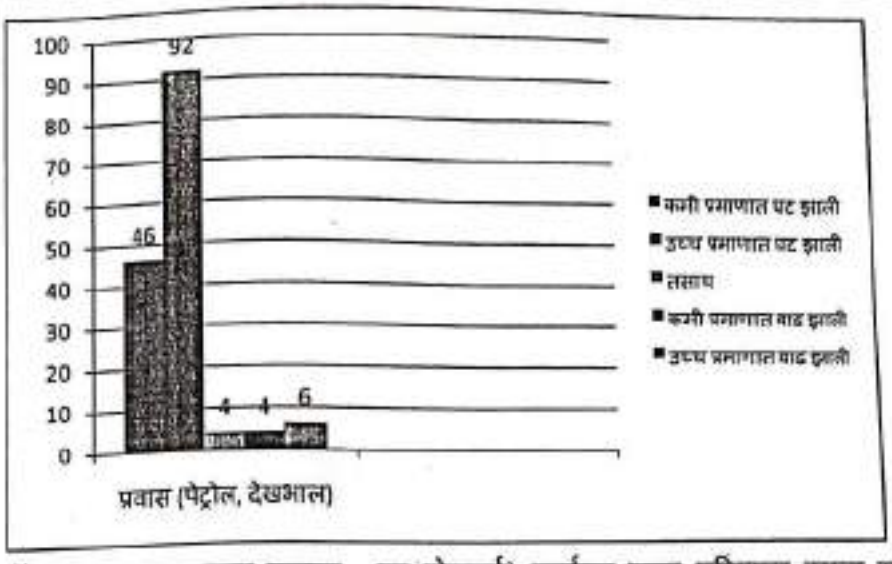
या लॉकडाऊनच्या काळात रेस्टॉरंट आणि हॉटेलमधून खाण्यासाठी होणाऱ्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 38 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 94 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 18 उत्तरदात्यानी काहीच बद्दल झाला नाही असे म्हटले आहे. 0 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 02 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

4. कपडे आणि पादत्राणे :

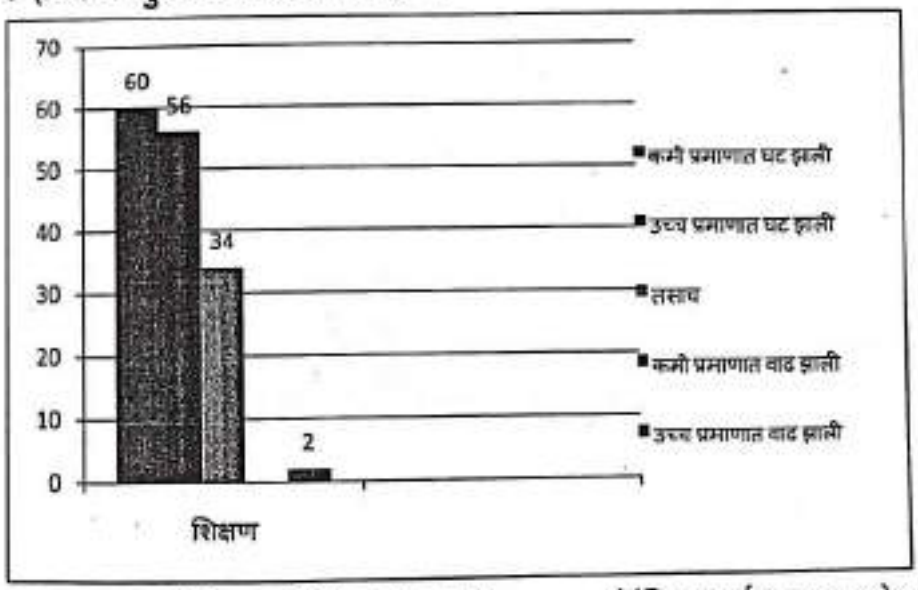
या लॉकडाऊनच्या काळात कपडे आणि पादत्राणे यावर होणाऱ्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 44 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 96 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 10 उत्तरदात्यानी काहीच झाला होणार नाही असे म्हटले आहे. 0 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ आणि 02 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

5. प्रवास (पेट्रोल, देखभाल) :

या लॉकडाऊनच्या काळात प्रवासा वर होणार्या) खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 46 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 92 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 04 उत्तरदात्यानी काहीच बद्दल झाला नाही असे म्हटले आहे. 04 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 06 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

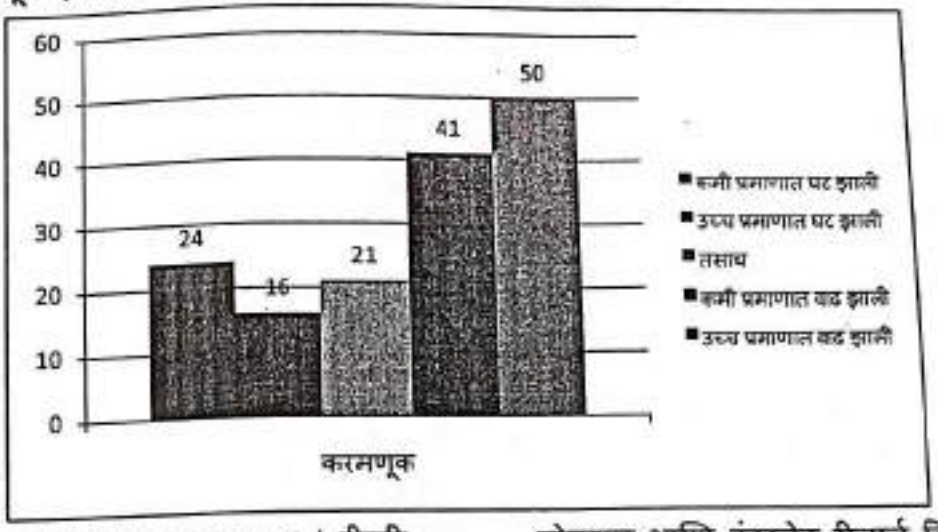
6. शिक्षण (शिक्षण शुल्क व संबंधित खर्च) :

या लॉकडाऊनच्या काळात शिक्षण (शिक्षण शुल्क व संबंधित खर्च) यावर होणार्या खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 60 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 56 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 34 उत्तरदात्यानी काहीच बद्दल झाला नाही असे म्हटले आहे. 0

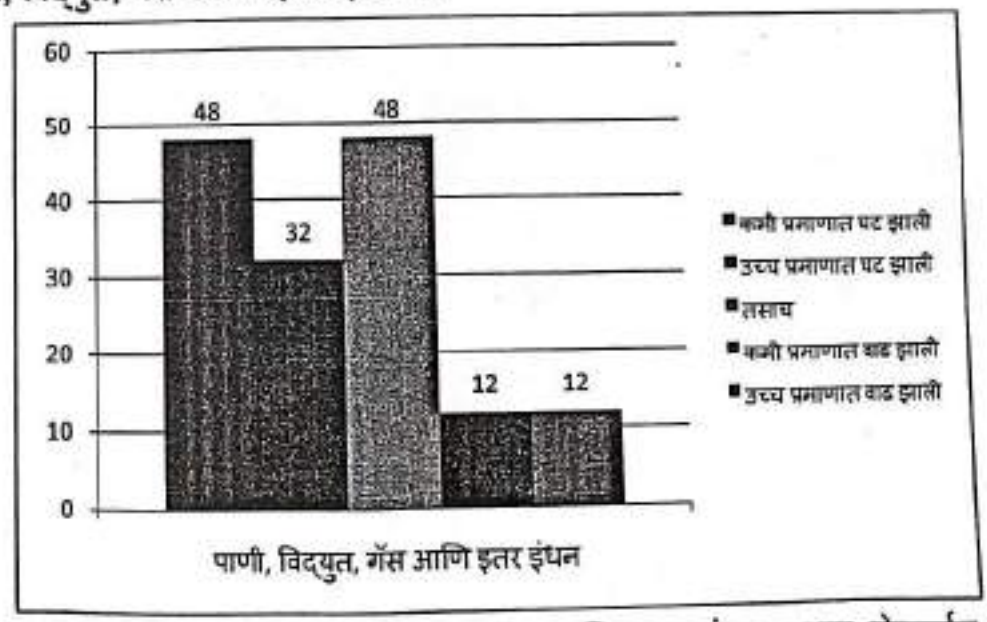
उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ आणि 02 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

7. करमणूक (टीव्ही, मोबाइल आणि इंटरनेट रिचार्ज बिले) :

या लॉकडाऊनच्या काळात करमणूक (टीव्ही , मोबाइल आणि इंटरनेट रीचार्ज बिले) या वर होणार्याऊ खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 24 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 16 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 21 उत्तरदात्यानी काहीच बद्दल झाला नाही असे म्हटले आहे. 41 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 50 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

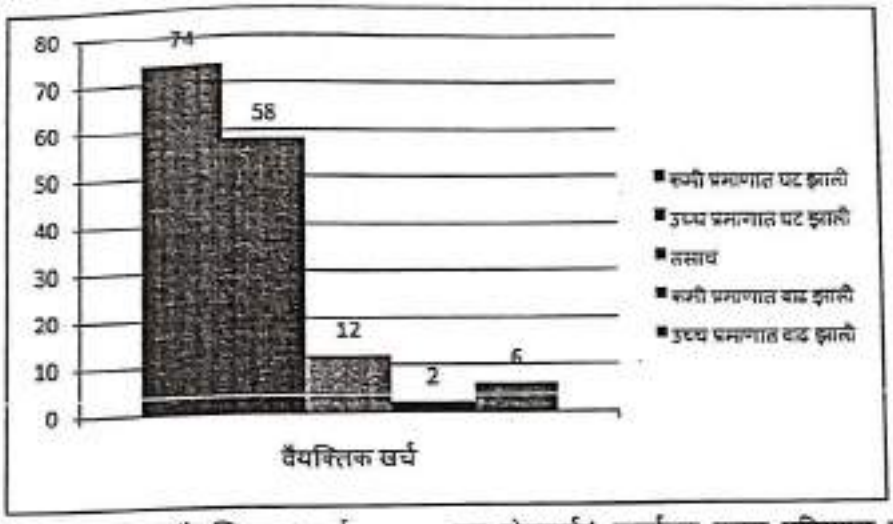
8. पाणी, विद्युत, गॅस आणि इतर इंधन :

या लॉकडाऊनच्या काळात पाणी , विद्युत,गॅस आणि इतर इंधन यावर होणार्याद खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 48

उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 32 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 48 उत्तरदात्यानी काहीच बद्दल झाला नाही असे म्हटले आहे. 12 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 12 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

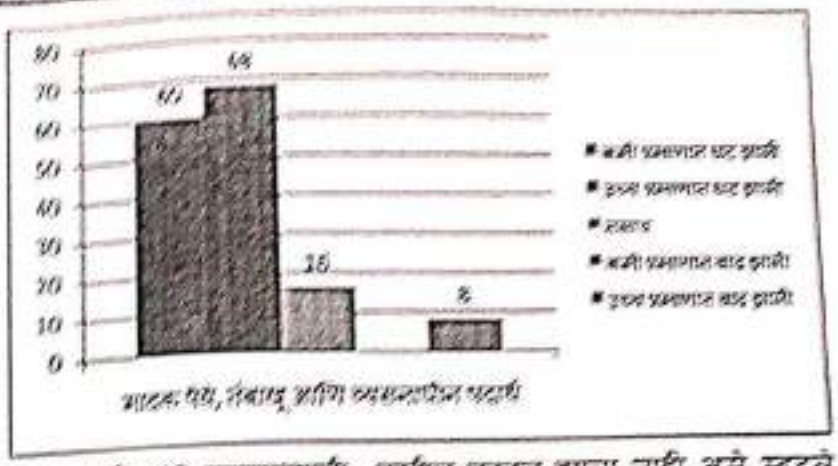
9. वैयक्तिक खर्च :

या लॉकडाऊनच्या काळात वैयक्तिक खर्चा वर होणार्या1 खर्चावर कसा परिणान झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 74 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 58 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 12 उत्तरदात्यानी काहीच बद्दल होणार नाही असे म्हटले आहे. 02 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 06 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

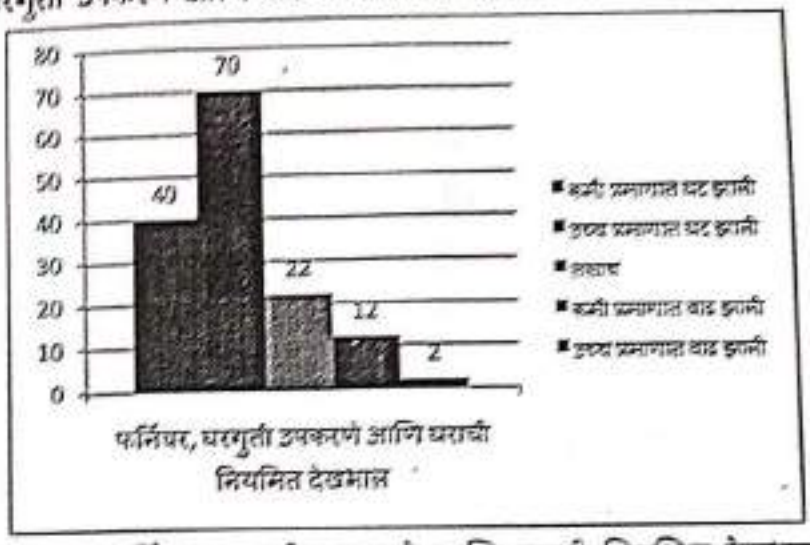
10. मादक पेये, तंबाखू आणि व्यसनाधीन पदार्थ :

या लॉकडाऊनच्या काळात मादक पेये, तंबाखू आणि व्यसनाधीन पदार्थ या वर होणार्याह खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 60 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 68 उत्तरदात्याच्या मते उच्च

प्रमाणात खर्चात घट झाली. 16 उत्तरदात्यांनी काहीच बदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 0 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ आणि 02 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

11. फर्निचर, घरगुती उपकरणे आणि घराची नियमित देखभाल :

या लॉकडाऊनच्या काळात फर्निचर, घरगुती उपकरणे आणि घराची नियमित देखभाल यार होणार्या. खर्चावर कसा परिणाम झाला या संदर्भात प्रश्न उपभोक्ताला विचारला असता एकूण 152 उत्तरदात्यापैकी 40 उत्तरदात्यानी कमी प्रमाणात खर्चात घट झाली असे म्हटले आहे. 70 उत्तरदात्याच्या मते उच्च प्रमाणात खर्चात घट झाली. 22 उत्तरदात्यानी काहीच वदृदल झाला नाही असे म्हटले आहे. 12 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात कमी प्रमाणात वाढ झाली आणि 02 उत्तरदात्याच्या मते खर्चात उच्च प्रमाणात वाढ झाली असे म्हटले आहे.

निष्कर्ष :

- लॉकडाऊनच्या काळात अन्न आणि भाजीपाला व किराणा यावर होणाऱ्या खर्चात घट कमी प्रमाणात झाली आहे.
- लॉकडाऊनच्या काळात रेस्टॉरंट आणि हॉटेलमधून खाण्यासाठी ऑर्डरवर होणाऱ्या खर्चात आणि कपडे आणि पादत्राणे यावर होणाऱ्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात घट झाली आहे.
- लॉकडाऊनच्या काळात प्रवास (पेट्रोल, देखभाल) आणि मादक पेये, तंबाखू आणि व्यसनाधीन पदार्थ तसेच फर्निचर, घरगुती उपकरणे आणि घराची नियमित देखभाल या सर्व बाबीवर होणाऱ्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात घट झाली आहे.
- लॉकडाऊनच्या काळात शिक्षण (शिक्षण शुल्क व संबंधित खर्च) व वैयक्तिक खर्च यावर होणाऱ्या खर्चात घट कमी प्रमाणात झाली आहे.
- लॉकडाऊनच्या काळात करमणूक (टीव्ही , मोबाइल आणि इंटरनेट रिचार्ज बिले) यावर होणाऱ्या खर्चात मोठ्याप्रमाणात वाढ झाली आहे.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. झामरे, जी.,एन,. (2008), भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र , (चवथी आवृती), पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर.
2. डॉ. झामरे, जी.,एन,. (2007), सूक्ष्म अर्थशास्त्रीय विश्लेषण , (प्रथम आवृती), पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर.
3. प्रा. जिभकाटे , बी. एल. , (2015) , शुक्ष्म अर्थशास्त्राचे सिध्दांत- I, (प्रथम आवृती) विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपुर.
4. डॉ. आगलावे , प्रदीप ., (2020) , सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे , (सातवी आवृती) , श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
5. विविध वर्तमान पत्रे
6. विविध मासिके

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

April To June 2020
Issue-34, Vol-08

Date of Publication
1 June 2020

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

*Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist.Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubl@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

01) UTERARY ASPECTS AND WOMEN CULT
Dr. Subhash Athawale, Dhule (M.S.) ||14

02) FOOD AND RELIGIOUS SYMBOLISM (Based On Credo Iconography)
Ms. Purnima Bhati & Dr.(Prof.) D. P. Mishra, Jaipur, Rajasthan (INDIA) ||17

03) AWARENESS (AMONG PEOPLE) AND PERFORMANCE OF GOVERNMENT ...
Miss. Chaitali Rajendra Kalyankar & Prof. CA Ajinkya Rajiv Pilankar ||22

04) Impact of Covid-19 on Indian Economy
Prof. Sandeep D. Chavhan, Wardha ||24

05) "Sensitivity of Leaf extract of Glossocardiaboswallea(L.F.)DC" against ...
Dhole A. C., Ausa ||27

06) Library Management System Software
DR. HD GOPAL, RAMANAGARA (DIST) ||29

07) DIVORCED WOMEN: CAUSES AND CONSEQUENCES
Mis. Parimala M. Kamble & Dr. D. R. Albal, Balagavi, Karnataka State ||37

08) Contribution of Digitalization towards the Growth of Indian Economy
Dr. Rajeev Shukla & Mr. Raju Kashyap, Lucknow ||42

09) A new species of Thaxteriella from Melghat forest (Maharashtra)
P. S. Kaste, Dist. Amravati (M.S.) ||46

10) Synthesis of biological active 1,2,4 –triazole derivatives
Mr. Kokane Balaji D., Dist. Latur (M.S.) India ||47

11) A study of the effect of yogic practice on fitness component aged between ...
Dr. Kashinath Ambadas Maske, Amravati ||51

12) A Study on Issues of Urban Co-operative Banks in India
Dr. P. N. Tiwari & Mr. Shiv Kumar Mittal, Rudrapur (U.S.Nagar) ||53

13) New Milestones in Russia Africa Relations
Dr. Tanaji Pol, Palghar ||59

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

TESTING OF HYPOTHESIS:

Many people are not aware about Government agriculture schemes.

There is a lack of awareness about Government schemes in studied area.

CONCLUSION:

After the overall study, conclusions are made as follows:

Due to critical government procedures for applying to many other schemes also because they illiterate, the advantages are not reaching till needy person.

There has been many causes like 'Kulkayda', 'Kasel Tyachi Jamin', demand of separate legal documents etc. are make problems for taking advantage of schemes.

Need to increase awareness regarding Agricultural schemes.

Maximum number of Farmers does not know about government Schemes and also the Government employee does not have proper information about that schemes.

Some people know the name of the schemes through advertisements but do not actually know what those plans are.

When actually schemes are displaced officers chooses the near one village for its implementation.

Out of total farmers surveyed, only 39% farmers are aware of government schemes for agriculture and 49.6% farmers are still unaware of these schemes. 11.4% farmers are sceptical.

REFERENCES:

Sachine L. Tendulkar & Co. Chartered Accountants (Year 2010-11 To 2015-16) [Rashtriya Krishi Vikas Yojana (RKVC) District Ratnagiri Audit Report – Part-1,2,4 and 5 For the years 2010-11 to 2015-16]

Government of Maharashtra, www.mahaagri.gov.in

❑❑❑

04

Impact of Covid-19 on Indian Economy

Prof. Sandeep D. Chavhan
Yeshwant Mahavidyalaya Wardha

Introduction:

A trade war between the economically superpower US and the exporting superpower China, the US – Iran war and Britain's exit from the Euro zone i.e. Brexit have already caused a global recession in the world economy. Now, 'Covid-19' popularly known as corona virus, emerge from China at the end of November 2019, appears to be disastrous to the global economy. This may result in the unprecedented downfall of almost all economies of the world. The damaging, dangerous and deadly corona virus is spreading across the world which will have adverse effects on human, agriculture, industry and service sector.

India adopted a new economic policy in 1991, then after it became one of the liberalized, privatized and globalized economy. Globalization has transformed the entire world into a global village, but today, this has gifted the deadly corona virus to the whole world source from China. Multiple economies were already passing through the ordeal of recession, now corona virus has multiplied the situation to make it bad to worst. The WTO estimates that global trade will fall by 13 to 32 per cent, at the same time, the corona virus could have a far greater impact on global trade than the global recession created in 2008.

Impact of Corona Virus:

Corona virus will have long term repercussions on the Indian economy this might harm almost all sectors of the economy.

1. Textile Industry:

The outbreak of the corona virus has hampered many of the textile manufacturing industries in China. As a result, the export of fabrics, yarn and other raw materials have been halted and this has adversely affected the Indian textile industry as well.

2. Solar Energy Sector:

Indian entrepreneurs have to import the raw material required for solar panels from China. Due to the lockdown put up by the Indian government to break the chain of corona virus, Indian companies are unable to import raw material in time thus corona harms Indian solar energy sector.

3. Electronics Industry:

China is the only country with the largest suppliers of raw materials for electronics goods. The Indian electronics industry has highly affected due to the inadequate supply of electronic components.

4. Tourism Industry:

An outbreak of corona virus pandemic around the world has a major impact on the tourism industry. Pandemic has threatened the whole world, which will reduce the influx of tourists from other countries, in turn; this will also reduce the revenue for the respective countries. At the same time, people who are employed in the tourism industry will succumb to frictional unemployment.

5. Agriculture Sector:

About 58 % of India's total population depends on agriculture and the present condition has hampered farmers' financial planning due to complete halt to selling of harvested crops. The market committee has closed all agricultural transactions. Unavailability of finance on the onset of monsoon for sowing seeds may pressurise the marginal farmers to commit suicide.

6. Film Industry:

The growing panic of the corona virus is seen in many areas. The film industry is no exception. In India, multiplexes and theatres have been shut down due to lockdowns and many people have to be unemployed and restless.

7. The Diamond Industry:

The corona virus has also caused major damage to gems, jewellery sector. India is the largest exporter of a polished diamond to Hong Kong and China. International trading has been completely stopped by many countries. Therefore, the demand for diamond has also decreased.

8. Service Sector:

The supply of large quantities of materials to the manufacturing sector which is already in trouble became even more difficult. Now the service sector is also in a recessionary cycle due to corona.

9. Poultry Industry:

The poultry industry has been hit hard by social media following rumours that the chicken is infected with the corona virus. The central government and the state government raised awareness that the poultry bird has nothing to do with the outbreak of the corona virus. Demand has not yet increased though government circular shows that poultry is completely safe to use in the human diet. Therefore, the poultry industry has been adversely affected.

10. Stock Market:

Corona terrorism has hampered trade in many countries, including China and the United States. Lockdown is extended till May 17 in India which leads the Indian stock market to decline continuously, that could be because of the paucity of a fund or less equity.

11. Auto Rickshaw Businesses:

Corona virus compelled government to enforce lockdown, resulting in the shutdown of rickshaw operators' businesses. Also, loan instalments, insurance premiums, RTO licenses renewal and maintenance costs have hit the business.

12. Increase in Unemployment:

This pandemic has blocked all financial transactions in the country. This will have a profound impact on the economy, resulting in 40 million people being unemployed and these would stick in poverty, forecasting of the international labour organization. India can generate about 21 per cent of unemployment.

13. Unorganized Sector:

The unorganized sector is badly affected due to why daily wage earners would be losing their source of livelihood. Physical workers are meagre earners and do not possess enough savings for future contingencies which makes their survival difficult, resulting in the loss of their lives.

14. Rising Prices of Essential Commodities:

Lockdown in the market has led to rising in the demand for essential commodities as the people expect to pile up these commodities for further hard days, this will create shortages or artificial scarcity of commodities, thereby increasing commodity prices. At this time, the motive of high profit and monopoly of the producer may also influence the prices to go up. This applies only to the necessary goods.

15. Automobile Industry:

India's automobile industry is the largest in the world. The Indian automobile industry contributes 7.1 % to the GDP and 49 % to the manufacturing sector. China imports 30 to 40 % of the parts required for its automobile industry. Covid-19 pandemic has imposed restrictions on production in China as well as halted imports. Besides, the lockdown situation in India has reduced vehicle sales by 60 to 70 per cent.

16. Hotel, Restaurant Industry:

People are not allowed to taste any food in the hotel or restaurant as they cannot move out, this has a huge impact on the hotel and restaurant. The demand for vegetables, fishes, other kitchen items have reduced so much.

On another side, pandemic must have brought some positive aspects for the entire society as people have connected with IT. In this period computer users have been increased and the use of technology has been widely accepted, a drastic decrease in the pollution rate has been observed in many metropolitan cities of the country, environment and rivers get time to purify itself due to lockdown, the government might save Crore of rupees spent earlier for cleaning of rivers like the Ganges, Yamuna etc.

This could be absurd to discuss the positive side of pandemic because the social cost is still higher than the social benefits of a pandemic.

References:

1. https://www.bbc.com/marathi/india-52138920

2. https://economictimes.indiatimes.com/hindi/wealth/personal-finance/what-are-the-difficulties-of-indian-economy-amid-corona-situation/articleshow/75382690.cms

3. https://www.financialexpress.com/hindi/india-news/india-is-likely-to-record-its-worst-growth-performance-since-the-1991-liberalisation-this-fiscal-year-as-the-coronavirus-outbreak-severely-disrupts-the-economy-the-world-bank-said/1926062/

4. https://www.majhapaper.com/2020/04/12/the-world-banks-warning-corona-will-tarnish-the-indian-economy/

5. https://www.esakal.com/coronavirus-arthavishwa/coronavirus-impact-indian-economy-rbi-report-278947

6. Indian Economy – Mishra and Puri

7. Various newspaper

❑❑❑

Drishtikon
(UGC Care Journal)
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

"भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा लॉकडाऊनचा परिणाम" यावर एक सर्वेक्षण

प्रा.संदीप डी. चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा
sdchavhan@gmail.com

प्रस्तावना:

अमेरिका आर्थिकदृष्ट्या महाशक्ति तर चीन निर्यात करणारी महासत्ता अशा दोन महाशक्ति दरम्यान व्यापारयुध्दामुळे जागतिक मंदी निर्माण झाली होती. यातच नोव्हेंबरच्या शेवटच्या दिवसांमध्ये कोरोना वायरसचा चिनमध्ये झालेला शिरकाव झाल्यामुळे मंदीत आणखीन भर पडली व याचा जागतिक अर्थव्यवस्था व बाजारपेठेला मोठा धोका निर्माण झाला. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अंदाजानुसार गेल्या डिसेम्बरमध्ये चीन मधील वुहान शहरात पहिल्यांदा आढळलेल्या या विषाणुमुळे जगभरात 70 लाखांपेक्षाही जास्त लोक कोरोनाबाधित झालेले आहे.

या कोरोना विषाणुच्या संक्रमनामुळे जगातील अनेक देशांनी "लॉकडाऊन" निवडून कोट्यावधीच्या हालचालींना प्रतिबंधित केले आहे. व्यावसायिक कामकाज निलंबित केले. हा विषाणु इतक्या वेगाने सर्वत्र पसरत आहे की त्यामुळे अमेरिका सारख्या विकसित व सामर्थ्यशाली देशही नतमस्तक झालेला आहे. याचाच परिणाम म्हणून जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या बाजारपेठा थरथर कापू लागलेल्या आहेत.विश्लेषकांच्या मतानुसार, एप्रिल ते जून या तिमाहीत (2020-21) प्रचंड कपात दिसून येईल असा अंदाज होता व पुन्हा त्यात कोरोना वायरसच्या प्रादुर्भावामुळे आणखी कपात होण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही.

लॉकडाऊन पुढेही सुरु राहिल्यास कोरोनामुळे नाही तर उपासमारीने भारतात जास्त मृत्यू होतील. लॉकडाऊन मुळे काही प्रमाणात जीवित हानि टळली असली तरी एन. आर. नारायण मूर्ति यांचे मत भारताला निश्चितच लागु पडेल.

भारतात जवळजवळ 45 दिवसांचा लॉकडाउन करण्यात आला परंतु त्यामुळे बऱ्याच मजूर, श्रमिक, वेतनधारी, शेतकरी यांना आपला रोजगार गमवावालागला. परिणामी आपल्या प्राथमिक गरजा कशा पूर्ण कराव्या? हा प्रश्न निर्माण होत आहे. उत्पन्नच नसेल तर गरीबीत आणखी भर पडून गरीबीचे उच्चाटन करण्यास समस्या निर्माण होईल. भारत हा एक कृषिप्रधान देश असून इथे श्रमिक व मजूरांची संख्या जास्त आहे. परन्तु सर्व क्षेत्रातील लॉकडाउन मुळे मोठ्या प्रमाणावर समस्या निर्माण होऊन देशातील शांतता व अखंडता यावर विपरीत परिणाम होवू शकतो.

कोणताही देश ह्या कचाट्यातून सुटलेला नाही. याचाच परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही मोठ्या प्रमाणावर झालेला दिसून येतो व या जागतिक महामंदीची झळ भारतालाही पोहोचलेली आहे. कोरोना वायरसच्या प्रादुर्भावामुळे अर्थव्यवस्था ठप्प होण्याच्या मार्गावर आहे. मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 24 मार्च 2020 पासून देशभरात लॉकडाऊनची घोषणा केली होती. ज्यामुळे कोरोनाचा संसर्ग टाळता येईल परन्तु लॉकडाउऊनमुळे निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीला सावरता येईल का असे प्रश्नचिन्ह निर्माण होते.

या संसर्गजन्य रोगामुळे भारतात बेरोजगारीच्या प्रमाणात वाढ, शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला बाजारपेठा उपलब्ध न झाल्यामुळे मालाची मोठ्या प्रमाणावर नासाडी, वाहतूक व दळणवळणाची साधने बंद केल्याने औद्योगिक क्षेत्र डबघाईस आले आहे, बऱ्याचशा उद्योगांना सील करण्यात आलेले आहे, व सेवाक्षेत्रहि विस्कळीत झाले आहे. या सर्वांचा परिणाम म्हणून सरकारला मिळणारा महसूल, उत्पन्नाची साधने यांत कपात झाली आहे. तसेच जागतिक व्यापार संघटनेच्या अंदाजानुसार जागतिक व्यापार हा 13

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

ते 32 टक्के घटेलअसा अंदाज व्यक्त केल्याने भारताला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागेल.कारण भारत हा प्रचंड लोकसंख्या असलेला देश असून गरीबी, अन्नधान्याचा तुटवडा, इ. समस्या इथे दिसून येतात.

मी "भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा लॉकडाऊनचा परिणाम"यावर एक सर्वेक्षण केले. विविध लोकांकडून प्रश्नावलीच्या साहाय्याने भारत सरकारने कोरोना विषाणूला प्रतिबंध घालण्यासाठी जे उपाय केले त्यात लॉकडाऊन हा महत्वाचा उपाय आहे. त्याचा अर्थव्यवस्थेवर संभाव्य परिणाम काय होईल या संदर्भात त्यांची मते जाणून घेतली. हा सर्वेक्षण 27 ते 29 एप्रिल 2020 च्या दरम्यान करण्यात आले.

कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव कायम राहत असेल तर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर निश्चित प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता आहे. या परिणाममाला टाळण्यासाठी भारत सरकारने 24 मार्च 2020 पासून संपूर्ण देशात लॉकडाऊन ची घोषणा केली. या स्थितीत सर्वच व्यवहार ठप्प झाल्याने त्याचा अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम होईलका?हेच जाणून घेणे या सर्वेक्षणाचे उद्देश आहे.

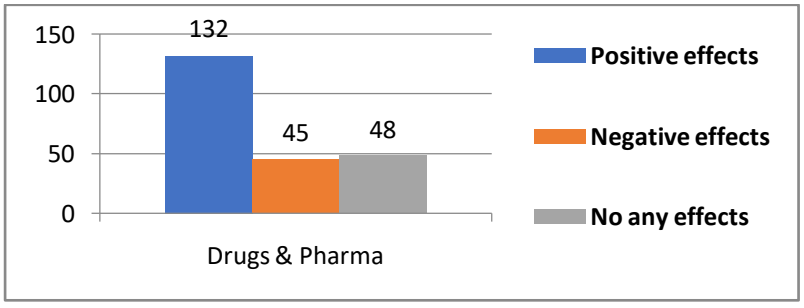
सर्वेक्षणात लॉकडाऊनचा उद्योगावर, वस्तूच्या किमतीवर, महागाईवर, बेरोजगारीवर, आयात-निर्यातीवर, कृषी, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर आणि आर्थिक विकासावर काय परिणाम झाला यांचा अभ्यास करण्यात आला.

या सर्वेक्षणासाठी 225 उत्तरदात्यानी आपला प्रतिसाद दिला. या प्रतिसादाच्या आधारे प्रतिसादाचा सारांश खालील प्रमाणे:

1. लॉकडाऊन चा देशातील उद्योगावर कसा परिणाम होईल?

वरील सर्वेक्षणामुळे असे दिसून येते की, लॉकडाऊनचा देशांतर्गत उद्योगावर जसे औषधी आणि फार्मा, आरोग्यसेवा,FMCG, उत्पादित वस्तू,IT, रसायनिक वस्तू, ग्राहकोपयोगी वस्तू, कापड, तेल व नैसग्रिक वायु, विमान,रेल्वे आणि बससेवा,इलेक्ट्रॉनिक्स, पायाभूत सुविधा, अन्न व पेये इत्यादीवर कसा परिणाम होईल? या संदर्भात 225 उत्तरदात्याना प्रश्न विचारले असता त्यांच्या मते, औषधी आणि फार्मा व आरोग्यसेवा उद्योग सोडता बाकी सर्व उद्योगावर लॉकडाऊन विपरीत परिणाम होईल.

1.1. औषधी आणि फार्मा :

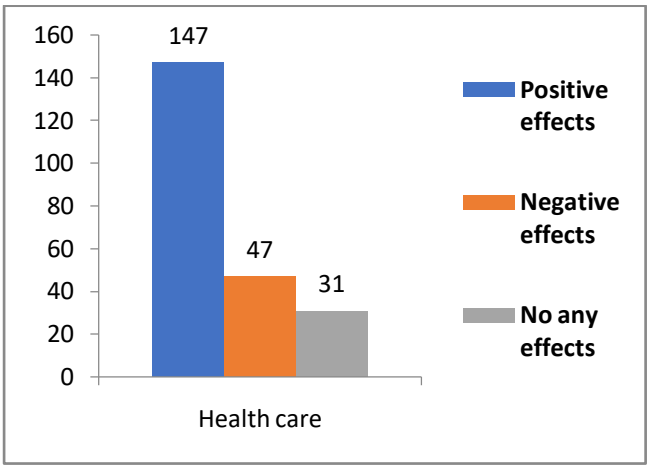

औषधी आणि फार्मा या उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात प्रश्न विचारला असता 225 उत्तरदात्यापैकी 132 (58.67%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम होईल आणि 45 (20%) उत्तरदात्याच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल तर 48 (21.33%) उत्तरदात्यानी कोणताही परिणाम नाही असे मत व्यक्त केले.

Copyright©authors

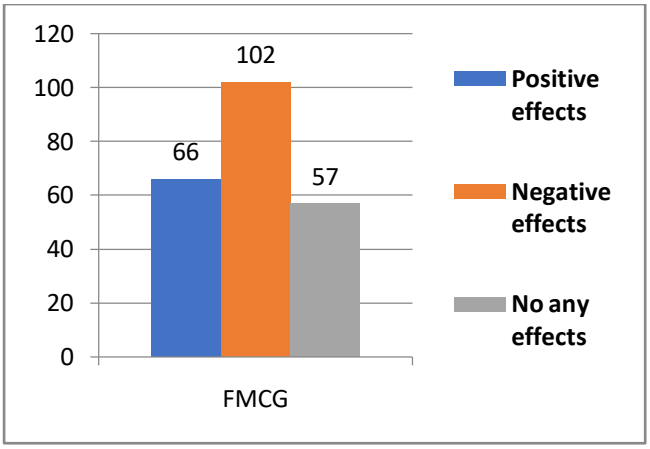
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

1.2. आरोग्यसेवा :

225 उत्तरदात्यापैकी 147 (65.33%) उत्तरदात्यांच्या मते आरोग्यसेवा उद्योगावर सकारात्मक परिणाम होईल आणि 47 (20.89%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम तर 31 (13.78%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत मांडले आहे.

1.3. FMCG:

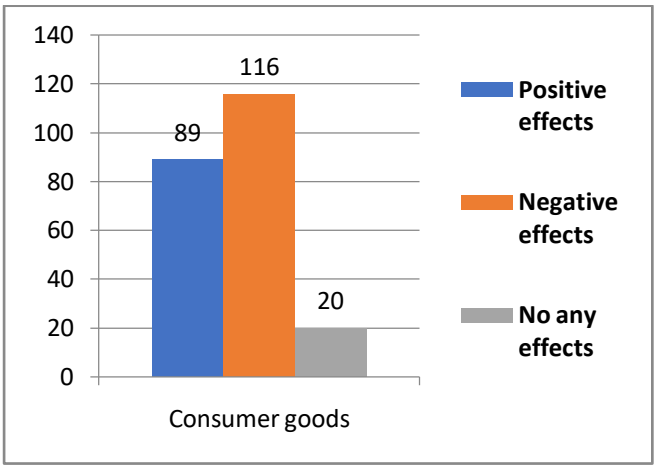

वेगवान उपभोक्ता वस्तू उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात प्रश्न 225 उत्तरदात्याना विचारले असता 102 (45.33%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल, 66 (29.33%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 57 (25.33%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत व्यक्त केले आहे. एकूणच या उद्योगावर नकारात्मक परिणाम होईल अशा निकर्ष निघतो.

Copyright©authors

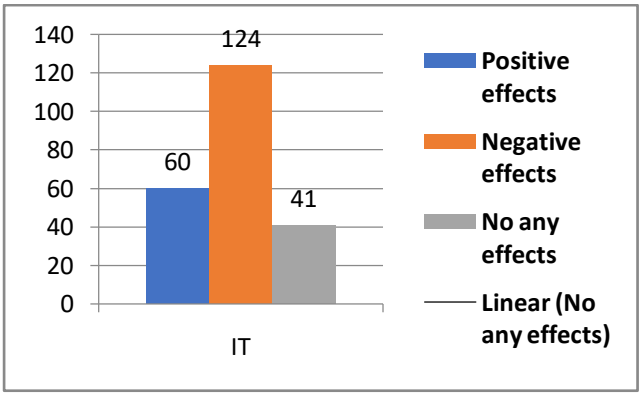
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

1.4. ग्राहकोपयोगी वस्तू:

या वस्तूच्या उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात 225 उत्तरदात्यापैकी 116 (51.56%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 89 (39.55%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 20 (8.89%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होत नाही असे मत मांडले आहे.

1.5. आयटी:

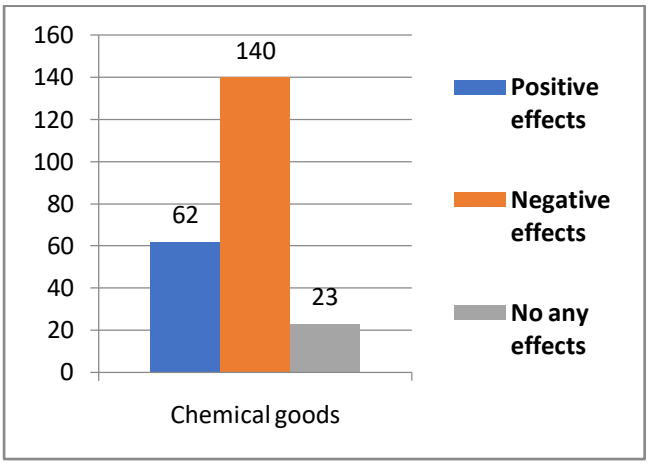

लॉकडाऊनचा माहिती व तंत्रज्ञान या उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात 225 उत्तरदत्याकडून माहिती गोळा केली असता 124 (55.11%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 60 (26.67%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मकपरिणाम आणि 41 (18.22%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही.

Copyright©authors

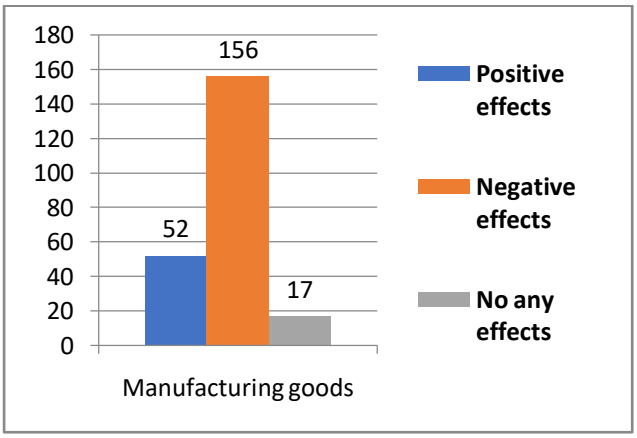
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

1.6. रसायनिक वस्तू :

रसायनिक वस्तू या उद्योगावर कसा परिणाम होईल अशा प्रश्न विचारला असता 140 (66.22%) उत्तरदात्यानी नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे, 62 (27.65%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम होईल आणि 23 (10.22%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही.

1.7. उत्पादित वस्तू :

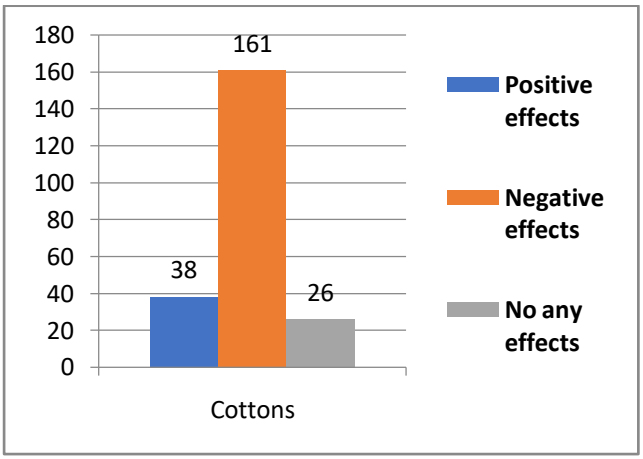

225 उत्तरदात्यापैकी 156 (69.33%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 52 (23.11%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 17 (7.56%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होत नाही असे म्हटले आहे. एकूणच या उद्योगावर नकारात्मक परिणाम होईल असे दिसून येते.

Copyright©authors

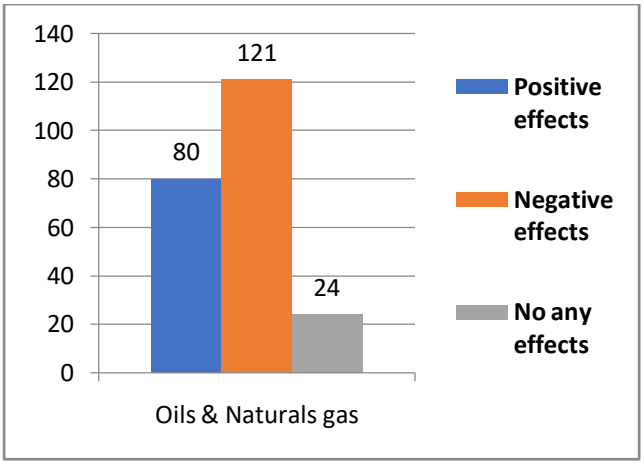
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

1.8. कापड :

कापड उद्योगावर लॉकडाऊनचा कसा परिणाम होईल अशा प्रश्न विचारला असता 225 उत्तरदात्यापैकी 161 (71.56%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल, 38 (16.89%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 26 (11.55%) कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत मांडले आहे.

1.9. तेल आणि नैसार्गिक वायु :

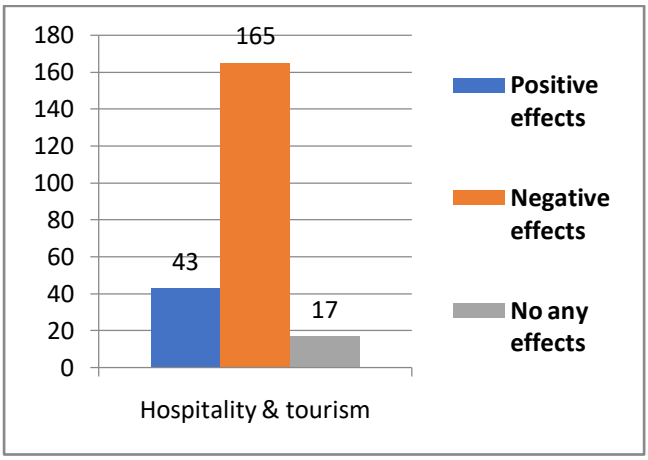

या उद्योगावर लॉकडाऊनचा कसा परिणाम झाला या संदर्भात 255 उत्तरदात्यांना प्रश्न विचारले असता त्यापैकि 121 (53.78%) उत्तरदात्यांनी नकारात्मक परिणाम, 80 (35.56%) उत्तरदात्यांनी सकारात्मक परिणाम आणि 24 (10.66%) उत्तरदात्यांनी कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

Copyright©authors

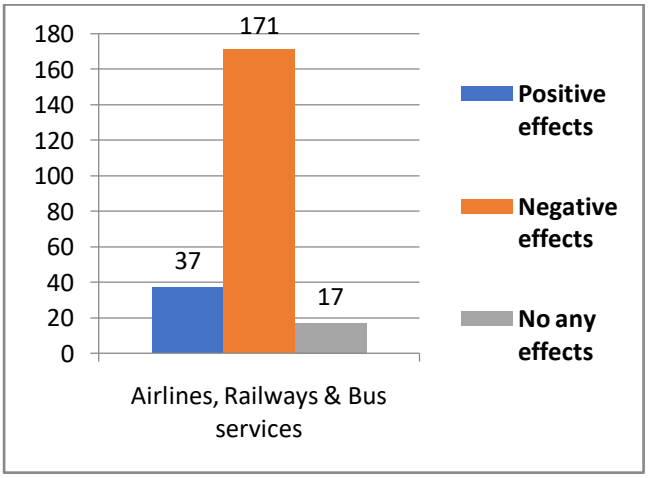
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

1.10. आतिथ्य व पर्यटन :

आतिथ्य व पर्यटन यावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात 225 उत्तरदात्यापैकी 165 (73.33%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 43 (19.11%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम आणि 17 (7.56%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही एकूणच यावरही नकारात्मक परिणाम होईल असे दिसून येते.

1.11. विमान,रेल्वेआणिबससेवा:

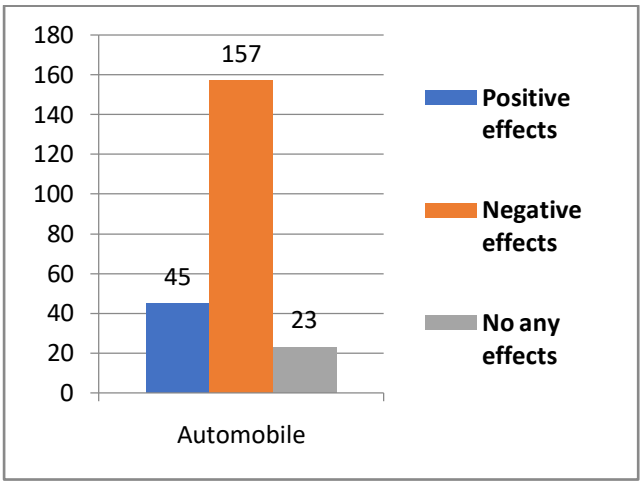

यावर 225 उत्तरदात्यापैकी 171 (76%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल, 37 (16.44%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम होईल तर 17 (7.56%) उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार असे दिसून आले.

Copyright©authors

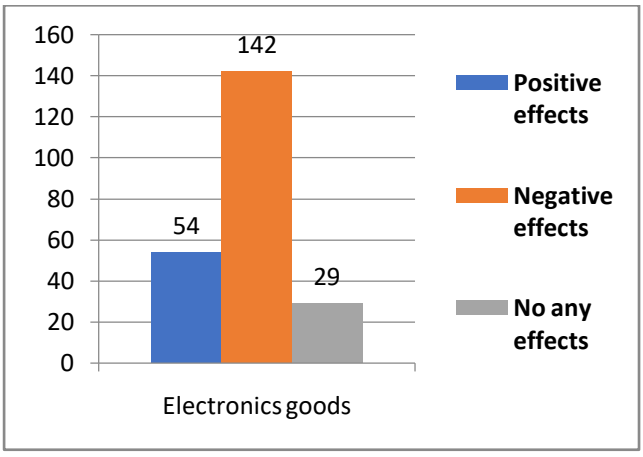
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

1.12. ऑटोमोबाईल :

225 उत्तरदात्यापैकी 157 (69.78%) उत्तरदात्यांनी नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे आणि 45 (20%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम तर 23 (10.22%) कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

1.13. इलेक्ट्रॉनिक वस्तू :

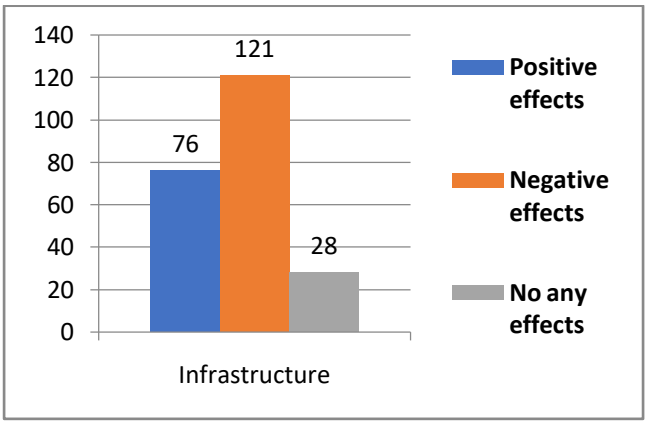

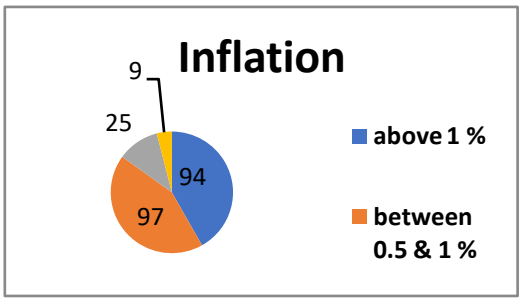
इलेक्ट्रॉनिक वस्तू या उद्योगावर कसा परिणाम होईल या संदर्भात 225 उत्तरदात्यापैकी 142 (63.11%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम, 54 (24%) उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम तर 29 उत्तरदात्यांच्या मते कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत मांडले आहे.

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

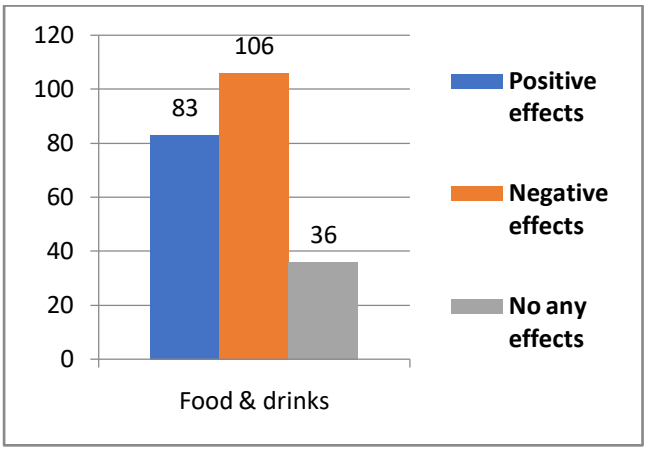
1.14. पायाभूत सेवा :

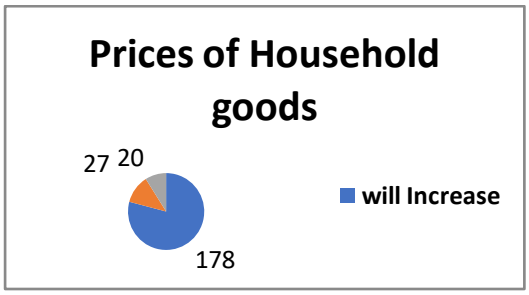
यावर कसा परिणाम होईल असा प्रश्न विचारले असता 121(53.78%)उत्तरदात्यांनी नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे. 76 (33.78%) उत्तरदात्यांनी सकारात्मक परिणाम आणि 28 (12.44%) उत्तरदात्यांनी कोणताही परिणाम होणार नाही असे मत मांडले आहे.

1.15. अन्न आणि पेये :

225 उत्तरदात्यांपैकी 106 (47.11%) उत्तरदात्यांनी अन्न आणि पेये उद्योगावर नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे. 83 (36.89%) उत्तरदात्यांनी सकारात्मक परिणाम आणि 36 (16%) उत्तरदात्यांनी कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

2. लॉकडाऊननंतर पुढील सहा महिन्यात घरगुती वस्तूच्या किमतीवर काय परिणाम होईल?

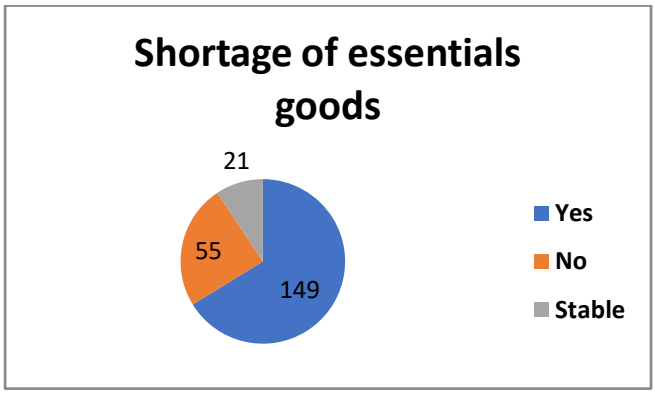

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

लॉकडाऊननंतर पुढील सहा महिन्यात घरगुती वस्तूच्या किमतीवर काय परिणाम होईल अशा प्रश्न 225 उत्तरदात्यांना विचारले असता त्यापैकि 178 (79.1%) उत्तरदात्यानी घरगुती वस्तूच्या किमतीत वाढ होईल असे म्हटले आहे आणि 27 (12%) उत्तरदात्यांच्या मते वस्तूच्या किमतीत घट होईल तर 20 उत्तरदात्यांच्या मते वस्तूची किमत स्थिर राहील असे म्हटले आहे.

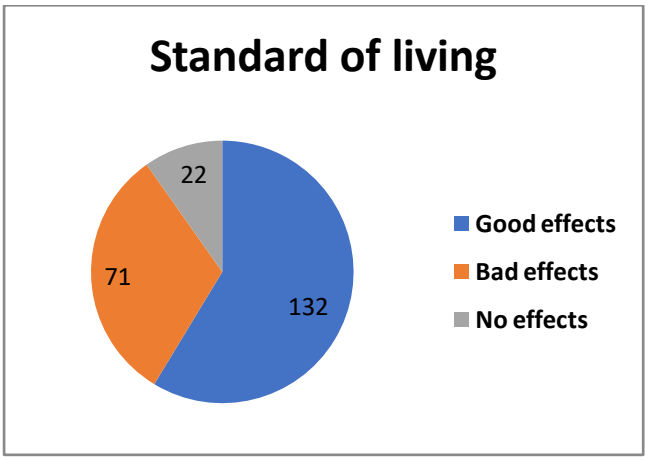
लॉकडाऊनच देशांतर्गत (किरकोळ / घाऊक) महंगाईवर कसा परिणाम होईल? असा प्रश्न विचारल्यावर 225 उत्तरदात्यापैकी 94 (41.8%) उत्तरदात्यांच्या मते, महंगाई 1% च्यावर जाईल तर 97 (43.1%) उत्तरदात्यांच्या मते, महंगाई0.5 ते 1% च्यावर जाईल म्हणजे महंगाईत वाढ होईल असे निर्देशात दिसून आले.

3. लॉकडाऊनमुळे जीवनाश्यक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होईल का?

लॉकडाऊनमुळे जीवनाश्यक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होईल का? असा प्रश्न विचारले असता 225 उत्तरदात्यापैकी 149 (66.2%) उत्तरदात्यांच्या मते, वस्तूचा तुटवडा निर्माण होईल आणि 55 उत्तरदात्यांच्या मते, जीवनाश्यक वस्तूचा तुटवडा निर्माण होणार नाही तर 21 उत्तरदात्यांच्या मते, कोणताही बद्दल होणार नाही.

4. लॉकडाऊनचा व्यक्तीच्या राहणीमानावर कसा परिणाम होईल?

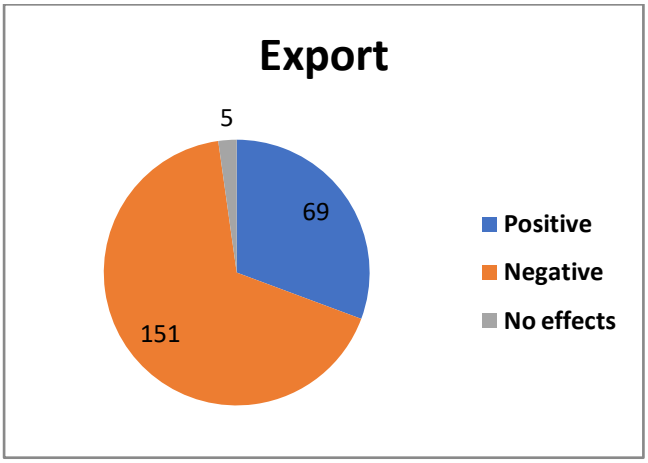

असा प्रश्न विचारल्यास 225 उत्तरदात्यापैकी 132 (58.7%) उत्तरदात्यांनी वाईट परिणाम होईल असे म्हटले आहे. 71 उत्तरदात्यांनी चांगला परिणाम होईल असे म्हटले आहे तर 22 उत्तरदात्यांनी कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

Copyright©authors

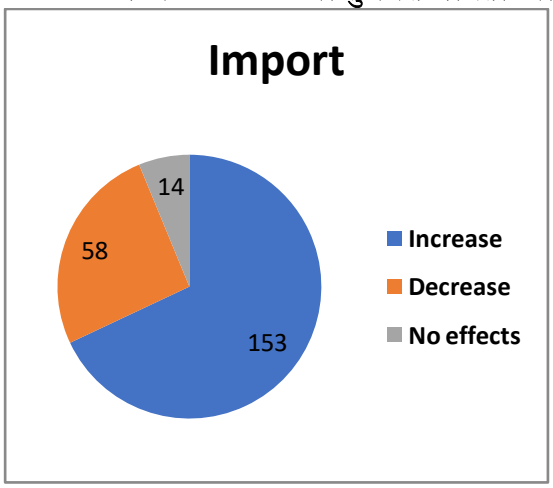
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

5. 2020-21 मध्ये 2019-20 च्या तुलनेत भारताच्या निर्यातीवर लॉकडाऊनचा कसा परिणाम होईल?

यासंदर्भात प्रश्न विचारले असता 151 (67.1%) उत्तरदात्यांनी नकारात्मक परिणाम होईल असे म्हटले आहे आणि 69 उत्तरदात्यांनी सकारात्मक तर 5 उत्तरदात्यांनी काहीच परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

6. 2020-21 मध्ये 2019-20 च्या तुलनेत भारताच्या आयातीवर लॉकडाऊनचा कसा परिणाम होईल?

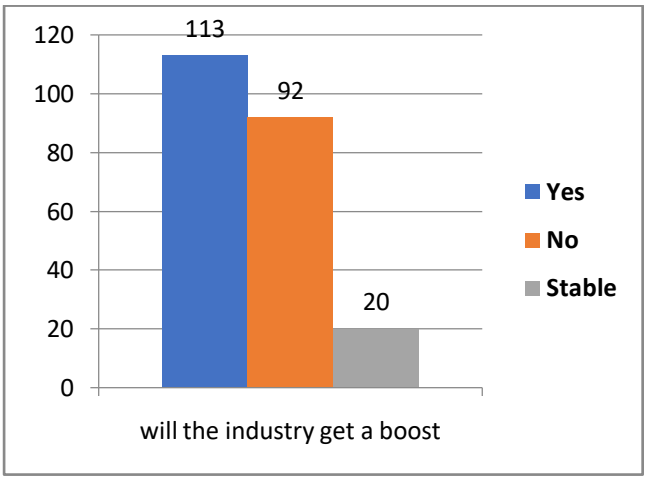

यासंदर्भात प्रश्न विचारले असता 225 उत्तरदात्यापैकी 153 (68%) उत्तरदात्यांनी आयातीत वाढ होईल असे म्हटले आहे. 58 उत्तरदात्यांनी आयातीत घट होईल तर 14 लोकांनी आयातीत काहीच परिणाम होणार असे म्हटले आहे.

Copyright©authors

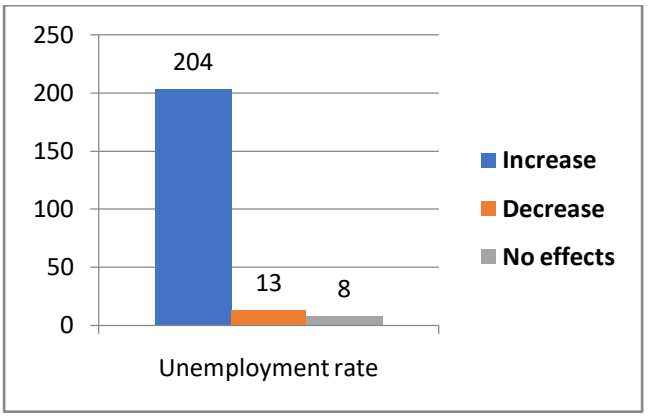
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

7. लॉकडाऊनमुळे देशांतर्गत उद्योगांना आयात प्रतिस्थापणामुळे किंवा निर्यात प्रोत्साहनाशिवाय चालना मिळेल का?

लॉकडाऊनमुळे देशांतर्गत उद्योगांना आयात प्रतिस्थापणामुळे किंवा निर्यात प्रोत्साहनाशिवाय चालना मिळेल का? असा प्रश्न विचारलं असता 113 (50.2) उत्तरदात्यांनी उद्योनांना चालना मिळेल असे म्हटले आहे तर 92 लोकांनी चालना मिळणार नाही असे मत व्यक्त केले तर 20 लोकांनी कोणतेही मत व्यक्त केले नाही.

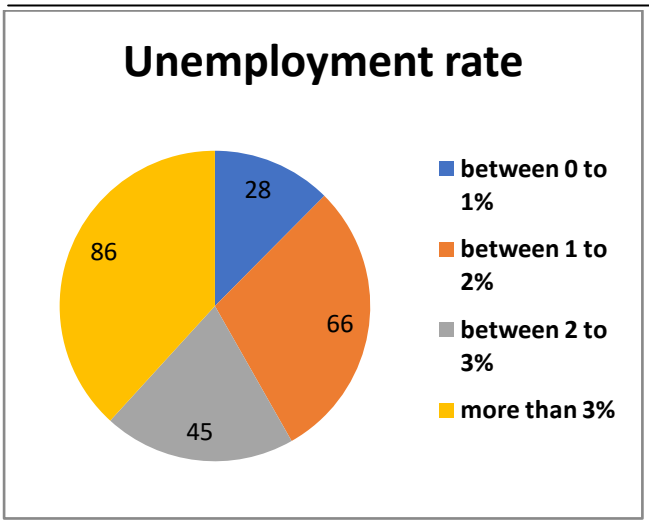
8. लॉकडाऊनच्या दरम्यान वास्तविक बेरोजगारीच्या तुलनेत संभाव्य बेरोजगारीचा दर वाढेल का?

लॉकडाऊनच्या दरम्यान वास्तविक बेरोजगारीच्या तुलनेत संभाव्य बेरोजगारीचा दर वाढेल किंवा नाही याबाबत 225 उत्तरदात्याकडून माहिती गोळा केली त्यापैकि 204 (90.7%) उत्तरदात्यांनी बेरोगारीच्या दरात वाढ होईल असे म्हटले आहे. 13 उत्तरदात्यांच्या मते बेरोगारीच्या दरात वाढ होणार नाही आणि 8 उत्तरदात्यांच्या मते बेरोजगारीचा दर स्थिर राहील असे म्हटले आहे.

Copyright©authors

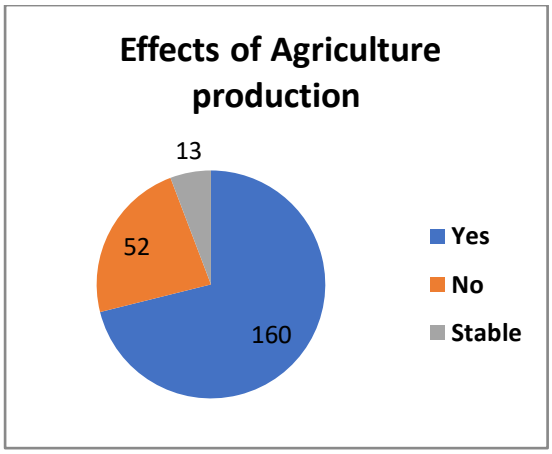
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

जर बेरोजगारीच्या प्रमाण वाढत असेल तर (7.5%) पेक्षा किती टक्क्याने वाढेल असा प्रश्न विचारला असता 225 उत्तरदात्यापैकी 86 (38.2%) उत्तरदात्यांच्या मते बेरोजगारीचा दर 3 टक्क्यांहून जास्त वाढेल, 66 (29.3%) उत्तरदात्यांच्या मते बेरोजगारीचा दर 1 ते 2 % दरम्यान वाढेल, 45 उत्तरदात्यांच्या मते 2 ते 3 % दरम्यान बेरोजगारीच्या दरात वाढ होईल आणि 28 लोकांनी 0 ते 1 % दरम्यान बेरोजगारीचा दर वाढेल असे म्हटले आहे. याचा अर्थ बेरोजगारीत निश्चित वाढ होईल.

9. लॉकडाऊनच कृषि उत्पादनावर विपरीत परिणाम होईल का?

लॉकडाऊनच कृषि उत्पन्नावर विपरीत परिणाम होईल का? या संदर्भात 225 उत्तरदात्याकडून माहिती गोळा केली असता असे दिसून आले की, 160 (71.1%) उत्तरदात्यांनी कृषि उत्पादनावर विपरीत परिणाम होईल असे म्हटले आहे. 52 उत्तरदात्यांच्या मते कृषि उत्पादनावर विपरीत परिणाम होणार नाही तर 13 लोकांनी कृषि उत्पादनावर कोणताही परिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

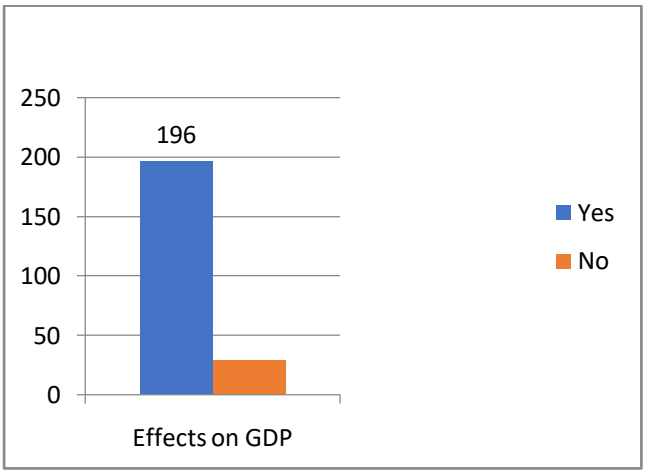
10. कृषि वस्तूच्या किमतीतील घसरणीच शेतकरी वर्गावर कसा परिणाम होईल?

या संदर्भात प्रश्न विचारले असता असे दिसून आले की, 225 उत्तरदात्यांपैकी 148 (65.8%) उत्तरदात्यांच्या मते नकारात्मक परिणाम होईल,64 उत्तरदात्यांच्या मते सकारात्मक परिणाम होईल आणि 13 उत्तरदात्यांच्या मते शेतकरी वर्गावर काहीचपरिणाम होणार नाही असे म्हटले आहे.

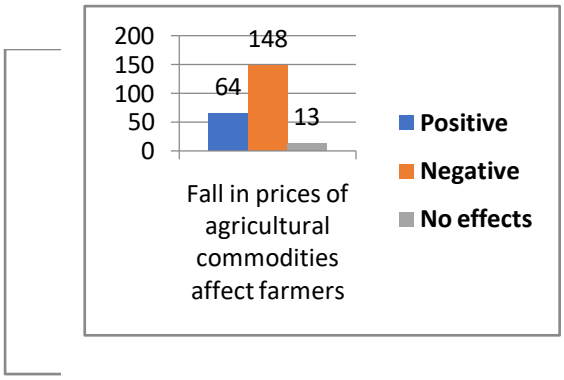
Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

11. 2020-21 मध्ये भारतीय अर्थव्यस्थेचा संभावित विकास दर हा 2019-20 या वर्षाच्या अंदाजित GDP चा वृद्धी दर (4.5%) पेक्षा कमी होईल का?

225 उत्तरदात्यापैकी 196 (87.1%) उत्तरदात्यांच्या मते संभावित जीडीपी वृद्धी दर हा 2019-20 या वर्षाच्या अंदाजित GDP चा वृद्धी दर (4.5%) पेक्षा कमी राहील आणि 29 उत्तरदात्यांच्या मते संभावित जीडीपी वृद्धी दर हा 2019-20 या वर्षाच्या अंदाजित GDP चा वृद्धी दर (4.5%) पेक्षा जास्त राहील.

एकूणच लॉकडाऊनचा जीडीपी वर प्रतिकूल परिणाम दिसून येत असेल तर 4.5% पेक्षा किती प्रमाणात कमी होईल यासंदर्भात प्रश्न विचारला असता असे दिसून आले की 225 उत्तरदात्यापैकी 77 (34,2%) उत्तरदात्यांच्या मते जीडीपी मध्ये 0.5 ते 1 % दरम्यान घट होईल, 71 (31.6%) उत्तरदात्यांच्या मते जीडीपी मध्ये 1 ते 2 % दरम्यान घट होईल तर 50 उत्तरदात्यांच्या मते जीडीपी मध्ये 2 % दरम्यान पेक्षा घट होईल आणि 27 उत्तरदात्यांच्या मते जीडीपी मध्ये 0 ते 0,5 % न घट होईल.

निष्कर्ष:

- औषधी व फार्मा आणि आरोग्यसेवा हे उद्योग सोडता बाकी सर्व उद्योगावर प्रतिकूल परिणाम होईल.
- देशात घरगुती वस्तूच्या किमतीत वाढ होईल सोबत महंगाईत सुध्दा वाढ होईल.
- लॉकडाऊनमुळे जीवनावश्यक वस्तूचा तुटवडा निर्माण होईल आणि राहणीमनच्या पातळीवर सुध्दा परिणाम होईल.
- निर्यातीत घट आणि आयतीत वाढ होईल ज्यामुळे आपल्या देशाचा व्यापारशेष प्रतिकूल होईल.
- आपल्या देशात बेरोजगारीच्या दरात वाढ होईल.
- कृषि क्षेत्रावर आणि शेतकऱ्याच्या उत्पन्नावर लॉकडाऊनचा प्रतिकूल परिणाम होईल.
- देशाच्या जीडीपी दरात घट होईल आणि ही घट जवळपास 1% पेक्षा जास्तीने घट होईल.

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

संदर्भ सूची :

1. **भारतीय अर्थशास्त्र –I -प्रा. बी एल जिभकाटे, डॉ. सुधाकर शास्त्री**
2. **भारतीय अर्थशास्त्र–II - प्रा. बी एल जिभकाटे, डॉ. सुधाकर शास्त्री**
3. **सामाजिक संशोधन पध्दती – डॉ. प्रदीप आगलावे**
4. **लोकसत्ता वर्तमान पत्र**
5. **लोकमत वर्तमान पत्र**
6. **सकाळ वर्तनाम पत्र**
7. **इकनॉमिक्स टाइम्स वर्तमान पत्र**
8. **अन्य वर्तमान पेपर**

Copyright©authors

वर्धा जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या कायीक घनतेतील बदलाचा अभ्यास (2001-2011)

प्रा. बुद्धघोष मधुकरराव लोहकरे

सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

budhaghosh@rediffmail.com

सारांश :-

लोकसंख्या घनतेवरून प्रती चौरस कि.मी. क्षेत्रावरील लोकसंख्येचा असणारा भार कळतो. लोकसंख्या घनतेचे विविध प्रकार आहे. त्यातील अंकगणितीय घनतेपेक्षा कायीक घनता हा प्रकार अत्यंत महत्त्वाचा आहे. याचे कारण म्हणजे अंकगणितीय घनतेवरून प्रति व्यक्ती उपलब्ध असणाऱ्या भूमीचे क्षेत्र चौ. कि.मी. मध्ये कळते. परंतु कायीक घनतेवरून प्रति व्यक्ती साठी किती चौ. कि.मी. लागवडी खालील जमिनीचे क्षेत्र उपलब्ध आहे हे कळते. लागवडी खालील जमिनीचे क्षेत्र अधिक असल्यास लोकांचे भरण पाषण योग्य पद्धतीने करता येते. अन्न धान्याची टंचाई भासत नाही. याऊलट हे क्षेत्र कमी असल्यास दुसऱ्या देशावर अवलंबून राहण्याची वेळ येते. भारत तर प्रचंड लोकसंख्येचा देश आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या भरणपोषणाचा अधिक दबाव भारतातील शेतीवर आहे. "भारतीय शेती मान्सूनचा जुगार आहे" असे म्हणतात. अशा स्थितीत भारतीय शेतीवर वाईट परिणाम झाल्यास त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम अन्नधान्याच्या उपलब्धतेवर पहावयास मिळतो. त्यामुळे भारतासारख्या देशाला कायीक घनतेचा अधिक विचार करावा लागतो. प्रस्तुत संशोधनपत्रात लघुस्तरावर याच अनुषंगाने वर्धा जिल्हाच्या कायीक घनतेतील बदलाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या संशोधनपत्रात 2001 आणि 2011 ही दोन वर्षे अभ्यासण्यासाठी निवडलेली असून लोकसंख्येच्या कायीक घनतेतील बदलाचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीयक आकडेवारीचा आधार घेतला आहे. वर्धा जिल्हाच्या 2001 आणि 2011 या दोन वर्षातील कायीक घनतेचे वितरण व वितरणातील बदल अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत संशोधनपत्रात केलेल्या अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, 2001 च्या तुलनेत 2011 च्या लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ झाल्याने वर्धा तालुक्यात कायीक घनतेत वाढ झाली असून ही वाढ 20 टक्के पेक्षा अधिक आहे तर सगळÓाात कमी वाढ ही कारंजा तालुक्यातील असल्याचे दिसते.

प्रस्तावना :-

भारताची अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान आहे. भारतातील शेतीवर वाईट परिणाम झाल्यास त्याचा अर्थव्यवस्थेवरही नकारात्मक परिणाम पहावयास मिळतो. भारतातील बहुतांश शेती ही उदरनिर्वाहक स्वरूपाची आहे. याचे कारण म्हणजे भारतातील अधिक असलेली लोकसंख्या होय. भारतातील लोकांचे

Copyright © 2020 Authors

भरणपोषण शेतीतून होण्यासाठी सखोल शेती केल्या जाते. त्याचप्रमाणे भूमीच्या जास्तीत जास्त भागाचा वापर शेतीसाठी केली जातो. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नाची गरज भागविण्यासाठी अधिकाअधिक जमिन लागवडी खाली आणावी लागत आहे. ज्या देशात भूमीचे क्षेत्र कमी आहे अशा देशात हा प्रकार महत्त्वाचा आहे. कारण कायीक घनतेवरून प्रती चौरस कि.मी. लागवडी खालील भूमीच्या क्षेत्रावर लोकसंख्येचा असणारा भार कळतो.

देशातील साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या यांचा परस्परसंबंध देशातील किंवा विशिष्ट प्रदेशातील विकासाच्या दृष्टीकोनातून महत्त्वाचा असतो. देशातील किंवा प्रदेशातील साधनसंपत्तीवर लोकसंख्येचा भार पडल्यास विकास खुंटतो. याऊलट देशातील साधनसपंत्तीचा पुरेसा व संतुलित वापर न केल्यास त्याचाही परिणाम विकासावर होतो. त्यामुळे लोकसंख्या आणि साधनसंपत्ती यांचा मेळ घालणे आवश्यक ठरते. भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढत असल्याने भारतातील वने, जमिन, पाणी, खनिजे इ. विविध प्रकारच्या पर्यावरणीय साधनसंपत्तीवर दबाव वाढत आहे. अशा परिस्थितीत साधनसपंत्ती आणि लोकसंख्या यांच्या बाबतीत वर्तमान काळात आकलन करून समस्या शोधणे महत्त्वाचे झाले आहे. याच अनुषंगाने या संशोधन पत्रात वर्धा जिल्हÓाातील लोकसंख्येचा लागवडी खालील भूमीवर पडत असणाऱ्या दबावाचा अभ्यास कायीक घनतेच्या स्वरूपात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कायीक घनता याचा अर्थ असा की, एखाद्या प्रदेशातील लागवडीखालील जमिनीवर प्रति चौरस कि.मी. क्षेत्रफळाच्या प्रदेशात असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण होय. पीटर मुलर यांनी 2000साली केलेल्या या कायीक घनतेच्या जागतिक अभ्यासात त्यांना असे आढळून आले की, जगात सर्वात जास्त कायीक घनता सिंगापूर या देशाची असून येथे प्रति चौ. कि.मी. ला 8,33,333 इतकी दिसून आली. याशिवाय बहरीनची 2,22,222 गाझाची 92,307, सेशेल्सची 25,000 इतकी आढळते. हे देश कमी क्षेतफळाचे आहेत. परंतु विस्तृत क्षेत्रफळाच्या देशाच्या गटाच्या विचार केल्यास उत्तर अमेरिकेची 380, ब्राझीलची 1021, चीनची 3521, तर बांगलादेशची हिच घनता 3487 इतकी आढळते. तर भारताची घनता 1594 इतकी आढळते. सर्वात कमी घनता आस्ट्रेलियाची 107 आणि कॅनडाची 174 इतकी आहे. यामुळे म्हणता येते की, ज्या देशाचे क्षेत्रफळ अधिक तेथे कायीक घनता कमी याऊलट कमी क्षेत्रफळाच्या प्रदेशात हिच घनता जास्त आढळते. कायीक घनता कमी असल्यास लोकसंख्येचा लागवडीखालील जमिनीवर भार कमी याऊलट कायीक घनता अधिक असल्यास लोकसंख्येचा लागवडीखालील जमिनीवर भार देखील अधिक असतो हे यावरून स्पष्ट होते.

प्रस्तूत संशोधनपत्रात वर्धा जिल्हÓाचा कायीक घनतेच्या संदर्भात अभ्यास करण्यासाठी या विषयाची निवड केलेली आहे.

बीज संज्ञा :- कायीक घनता, लोकसंख्येची घनता

अभ्यासाचा उद्देश :-

प्रस्तूत संशोधनपत्रात खालील अभ्यासाचे उद्देश निश्चित करण्यात आले आहे.

1) वर्धा जिल्हातील लोकसंख्येच्या कायीक घनतेच्या वितरणाचा अभ्यास करणे.

Copyright © 2020 Authors

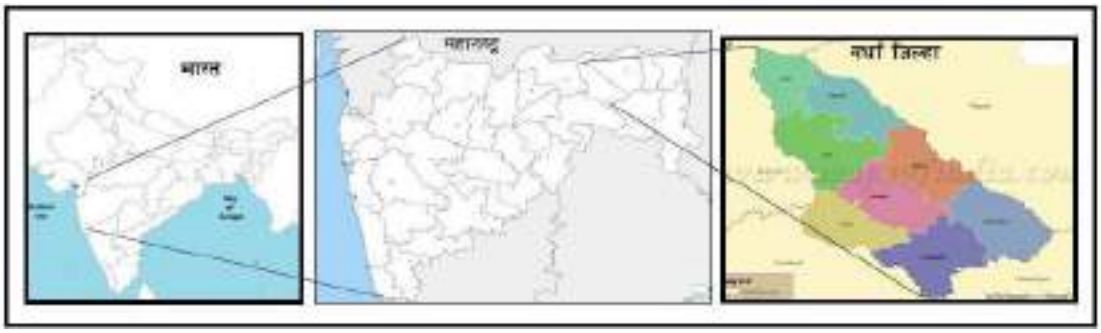
2) वर्धा जिल्हÓाातील 2001 ते 2011 या काळात कायीक घनतेत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पद्धती :-

प्रस्तूत संशोधनपत्रात वर्धा जिल्हÓाातील लोकसंख्येच्या कायीक बदलाचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीयक आकडेवारीचा आधार घेतला आहे. लोकसंख्या आणि लागवडीखालील क्षेत्राची आकडेवारीची माहिती वर्धा डिस्ट्रीक्ट सेन्सेक्स हॅन्डबुक 2001 आणि 2011 यातून प्राप्त केलेली आहे. याशिवाय वर्धा जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, संशोधनपत्र इ. उपयोग केलेला आहे. कायीक घनता काढण्यासाठी खालील सुत्राचा उपयोग केला आहे.

$$\text{कायीक घनता} = \frac{\text{एकूण लोकसंख्या}}{\text{लागवडी खालील भूमीचे क्षेत्र}}$$

अभ्यासक्षेत्र : स्थान व विस्तार :

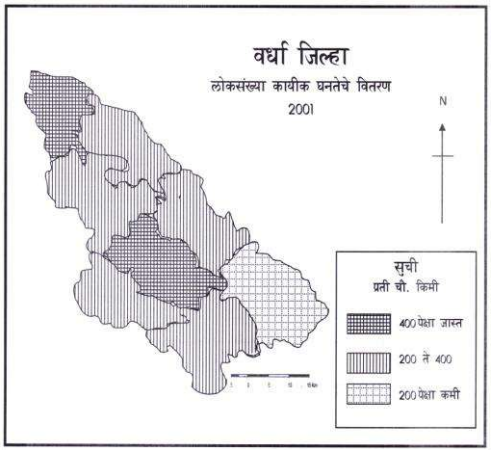
वर्धा जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वेकडील एक लहान आकाराचा आणि कमी क्षेत्रफळाचा जिल्हा आहे. प्रशासनिक दृष्टीकोनातून महाराष्ट्राचे ज्या पाच भागात विभाजन करतात त्या भागातील विदर्भात या जिल्हाचा सामावेश होतो. वर्धा जिल्हाचा अक्षवृत्तीय विस्तार 20º18 मिनिट उत्तर ते 21º21 मिनिट उत्तर आणि रेखावृत्तीय विस्तार 70º30 मिनिट पूर्व ते 79º15 मिनिट पूर्व असा आहे. वर्धा जिल्हाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 6309 चौ. कि.मी. असून ते महाराष्ट्र राज्याच्या 2.05 टक्के इतके भरते. तसेच या जिल्हाची समुद्रसपाटीपासूनची सरासरी उंची 300 ते 400 मीटरच्या दरम्यान आढळते.

वर्धा जिल्हाची लोकसंख्या 2011 च्या जनगणनेनुसार 13,00,774 इतकी असून या लोकसंख्येची घनता प्रती चौ. कि.मी. ला 206 इतकी आहे. वर्धा जिल्हात एकूण आठ तालुके असून त्यात हिंगणघाट, समुद्रपूर, आर्वी, आष्टी, कारंजा, सेलू, देवळी आणि वर्धा या तालुक्यांचा सामावेश होतो. वर्धा जिल्हाची पश्चिम आणि उत्तर सीमा अमरावती जिल्हÓााने, पूर्व सीमा नागपूर जिल्हÓााने, दक्षिण-पश्चिम सीमा चंद्रपूर जिल्हÓााने तर दक्षिण सीमा यवतमाळ जिल्हÓााने वेढलेली आढळते.

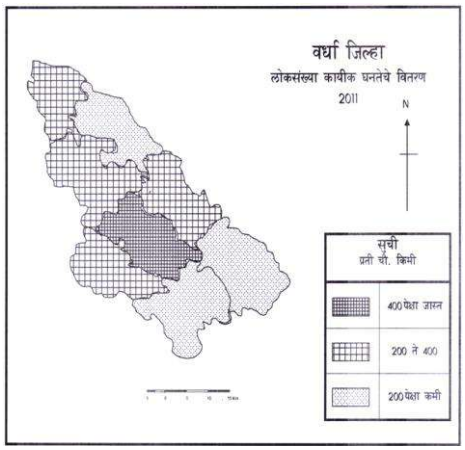
वर्धा जिल्हÓाातील कायीक घनतेचे वितरण :-

Copyright © 2020 Authors

सोबतच्या नकाशात वर्धा जिल्हÓाातील 2001 आणि 2011 या दोन वर्षातील कायीक घनतेचे वितरण दाखविलेले आहे.

नकाशा क्र. : 1

नकाशा क्र. : 2

वर्धा जिल्हÓाातील कायीक घनतेच्या वितरणाचा अभ्यास केला असता नकाशामध्ये (नकाशा क्र - 1) दाखविल्याप्रमाणे असे दिसून येते की, 2001 मध्ये वर्धा आणि आष्टी तालुक्यात कायीक घनता सर्वाधिक म्हणजे प्रती चौ.कि.मी. ला अनुक्रमे 704 आणि 402 इतकी आहे. तर सर्वात कमी कायीक घनता कारंजा, देवळी, हिंगणघाट, समुद्रपूर येथे अनुक्रमे 232, 345, 349 आणि 341 इतकी आहे.

2011 च्या आकडेवारी प्रमाणे आणि नकाशामध्ये (नकाशा क्र - 2) दाखविल्याप्रमाणे सर्वाधिक कायीक घनता वर्धा तालुक्यातील 555 इतकी असून आष्टी, आर्वी, सेलू या तालुक्याची कायीक घनता अनुक्रमे 247, 211, तर सेलू या तालुक्याची 226 इतकी आहे. याचा अर्थ असा की, वर्धा जिल्हÓाात्या संदर्भात विचार केल्यास लागवडी खालील क्षेत्रावर असणारा लोकसंख्येचा भार कमी ÷ाालेला दिसून येतो.

वर्धा जिल्हÓाातील कायीक घनतेतील बदल :-

सोबतच्या त‰ात वर्धा जिल्हÓाातील 2001 आणि 2011 या दोन वर्षातील कायीक घनतेतील बदल दाखविलेला आहे.

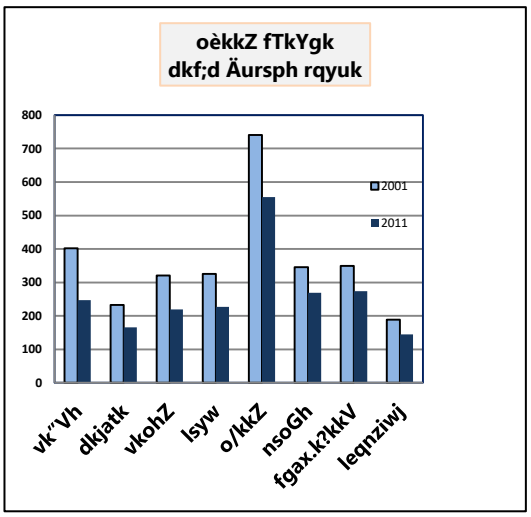
अ.क्र.	तालुका	2001 ची कायीक घनता प्रती चौ.कि.मी.	2011 ची कायीक घनता प्रती चौ.कि.मी.	कायीक घनतेतील बदल	कायीक घनतेतील शेकडा बदल
1	आष्टी	402.24	247.26	154.97	19.28
2	कारंजा	232.83	165.38	67.44	08.90
3	आर्वी	321.03	219.46	101.56	12.63
4	सेलू	325.79	226.82	98.97	12.31
5	वर्धा	740.17	555.40	184.76	22.99
6	देवळी	345.20	269.05	76.14	09.47

Copyright © 2020 Authors

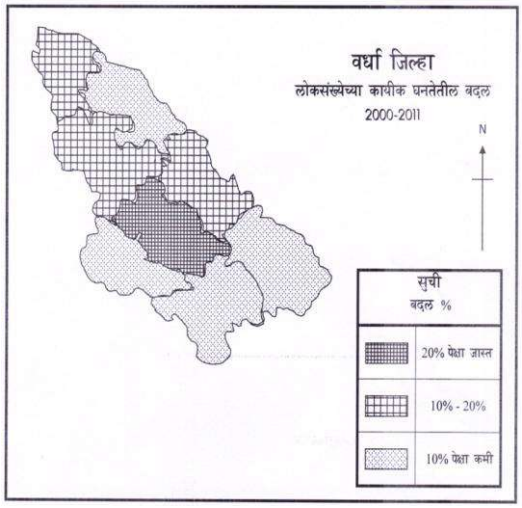
7	हिंगणघाट	349.67	273.78	75.88	09.44
8	समुद्रपूर	188.60	144.79	43.80	05.45
9	एकूण	341.60	262.43	803.52	100.00

त%o◌ा क्र - 1 : स्त्रोत:- Wardha, District Census Handbook – 2001 & 2011

वर्धा जिल्हÓ◌ा◌ातील कायीक घनतेचा विचार वर सांगितल्याप्रमाणे स्पष्ट होतो. परंतु या घनतेतील 2001 ते 2011 या कालावधीत कायीक घनतेच्या बदलाचा अभ्यास केल्यास वर्धा जिल्हÓ◌ा◌ातील कायीक घनतेच्या प्रदेशांना नकाशामध्ये (नकाशा: 3) दाखविल्याप्रमाणे पुढील तीन भागात विभागता येते.

आकृती क्र. 1

नकाशा क्र. : 3

1) अधिक बदल (20: पेक्षा अधिक) :-

वर्धा जिल्हÓ◌ा◌ात लोकसंख्येच्या कायीक बदलाचा अभ्यास केल्यास (आकृती क्र. 1) असे दिसून येते की, सर्वाधिक बदल वर्धा तालुक्यात झालेला असून हा बदल 20 टक्के पेक्षा अधिक आढळतो.

2) मध्यम बदल (10:ते 20:) :-

या गटात वर्धा जिल्हÓ◌ा◌ातील तीन तालुक्यांचा यात समावेश होतो ते तालुका म्हणजे आष्टी, आर्वी आणि सेलू होय. कायीक घनतेतील बदल अनुक्रमे आष्टी, (19.28 :) आर्वी (12.63 :) आणि सेलू (12.31 :) याप्रमाणे दिसून येते. या गटात सर्वात कमी बदल सेलू तालुक्यात दिसून येतो. या शिवाय या गटात सर्वात कमी घनता आर्वी या तालुक्याची दिसून येत असून ती 219.46 इतकी आढळते.

3) कमी बदल (10: पेक्षा कमी) :-

वर्धा जिल्हÓ◌ा◌ाच्या या गटात लोकसंख्येची कायीक घनतेतील सर्वात कमी बदल समुद्रपूर तालुक्यात (5.45 :) दिसतो. याशिवाय या गटात कारंजा, देवळी, हिंगणघाट या तालुक्यांचा देखील यात

Copyright © 2020 Authors

समावेश होतो. व यांची कायीक घनता कायीक घनतेतील बदल अनुक्रमे 8.9 :, 9.47 आणि 9.44 याप्रमाणे दिसून येतो.

निष्कर्श :-

वर्धा जिल्हातील लोकसंख्येच्या कायीक घनतेच्या केलेल्या अभ्यासावरून एक बाब लक्षात येते की, 2001 च्या तुलनेत 2011 मध्ये लागवडीखालील जमिनीच्या क्षेत्रात वाढ झालेली आहे. 2001 ते 2011 या काळात लोकसंख्येच्या प्रमाणात 5 टक्के ने वाढ झालेली आहे. मात्र लागवडी खालील जमिनीच्या क्षेत्रात 27 टक्के ने वाढ झालेली दिसून येते. त्यामुळे कायीक घनताही कमी झालेली दिसून येते. ही कायीक घनता 30 टक्के ने घटलेली आहे. याचाच अर्थ असा की, वर्धा जिल्हातील लोकसंख्येचा लागवडी खालील भूमीवर दबाव घटलेला दिसून येतो आणि ही समाधानाची बाब आहे. एकीकडे वाढत्या लोकसंख्येचा दबाव संसाधनावर वाढत असतांना वर्धा जिल्हÓाात मात्र ही परिस्थिती नक्कीच दिलासा देणारी आहे असे केलेल्या अभ्यासावरून लक्षात येते.

संदर्भ सूची :-

1) डॉ. मामोरिया चतुभ्र्ाूज, मानव भूगोल' (2012) साहित्य भवन पब्लीशर्स, आगरा.

2) सिंह बी.एन. सिंह मनीषकुमार, मानव भूगोल' (1999), प्रयाग पुस्तक भवन, इलाहाबाद.

3) डॉ. घारपुरे विठ्ठल,'लोकसंख्या भूगोल' (1999) पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लीशर्स, नागपूर.

4) डॉॅ. घारपुरे विठ्ठल,'साधन संपत्ती भूगोल' (2000) पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लीशर्स, नागपूर.

5) वर्धा जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन (2011) महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

6) वर्धा जिल्हा, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीयर, (1992), महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

7) Muller Peter : "Physiologic Population Density for Each of the World's States", Year 2000, January, 2000

8) Wardha, District Census Handbook – 2001 & 2011

Copyright © 2020 Authors

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - II,
April - June – 2020
Marathi Part - II / English Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - II / ENGLISH PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Mathc), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि आष्टी - चिमुर-आवलींचा स्वातंत्र्य संग्राम **प्रा. डॉ. राजेंद्र मुंढे**	५१-६३
१५	स्त्री सुधारणेचे काळानुरुप मांडणी करणारे संत-तुकडोजी महाराज **प्रा. सौ. एस. एस. पाटील**	६४-६८
१६	क्रांतिकारी राष्ट्रसंत - तुकडोजी महाराज **प्रा. श्री. एस. एन. पाटील**	६९-७३
१७	माणिक बंडूजी ब्रह्मभट्ट ते वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महराज : एक जीवन प्रवास **कु. योगिता प्रभूजी तास्के**	७४-७९
१८	राष्ट्रसंतांच्या श्रीगुरुदेव सेवा मंडळाची संकल्पना आणि विश्वशांती **ज्ञानेश्वर दुर्गादास रक्षक**	८०-९१
१९	राष्ट्रसंत तुकडोजी व विश्वधर्म परिषद **गजेन्द्र कुवारे**	९२-९४
२०	राष्ट्रसंतांचे सामाजिक विचार **प्रा. डॉ. अनिता देशमुख**	९५-१०२
२१	राष्ट्रसंत व युवकांचे जिवन शिक्षण **प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे**	१०३-१०६
२२	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे कार्य **डॉ. रागिणी मोटघरे**	१०७-११९
२३	राष्ट्रसंतांना अपेक्षित आदर्श खेड्याची संकल्पना **प्राचार्य डॉ. राजेंद्र जाणे**	११०-११४
२४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और राष्ट्रपिता महात्मा गांधी **डॉ. संजय एस. धोटे**	११५-११९

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

२४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज और राष्ट्रपिता महात्मा गांधी

डॉ. संजय एस. धोटे
हिंदी विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

सारांश (Abstract)

भारत में ऐसे अनेक संत, महात्मा विद्वान हुऐ है, जिन्होंने अपने विचारों का मंथन कर ऐसे साहित्य का निर्माण किया, जो मनुष्य को मानव सिंहासन पर विराजित करा कर, मानवीय गुणों से आपूरित कर सके । ऐसे ही साहित्य को संत-साहित्य के नाम से संबोधित किया जाता है । राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारत के आधुनिक संत-परंपरा के अत्यंत लोकप्रिय एवं सम्मानित प्रतिनिधि है, जिनके स्वर में भारत का संपूर्ण ग्राम-जीवन बोलता-सा नज़र आता है । सालबर्डी यज्ञ ने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की प्रसिद्धि संपूर्ण देश में फैली थी । कुछ लोगों ने इस कार्य की निंदा कर महात्मा गांधीजी से शिकायत की कि एक बुढा साधु ने हजारों-लाखों रुपये किसानों, मजदूरों से जमा कर यज्ञ के नाम पर उडा दिए है । यह तुकडदास कौन है? और कैसा है? महात्मा गांधीजी के आदेश पर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की जाँचकर्ता कमेटी ने चुपचाप निरीक्षण किया और संपूर्ण जानकारी बापू को दी गई । तुकडोजी महाराज को इस बात की प्रसन्नता हुई कि महात्माजी ने उन्हे याद किया । तुकडोजी महाराज ने जवाब दिया – मैं यथा समय हाजिर हो जाऊँगा ।' गांधीजी के साथ तुकडोजी महाराज ने जो एक माह का समय बिताया, उसने उनकी संपूर्ण दृष्टि ही बदल डाली । अब वे लोकसेवा के कार्य में लग गए थे ।

प्रस्तावना

संसार की सर्वश्रेष्ठ शक्ति का नाम विचार है । जैसे हमारेह विचार होते है उसी के अनुकूल हमारी स्थिति एवं मनोदशा होती है । आंतरिक स्थिति का निर्माण भी है । कोई व्यक्ति चाहे कि हमारी स्थिति इसके विपरीत हो तो यह संभव नहीं । निश्चयात्मक विचारों से ही निर्माण शक्ति का विकास होता है, विचारों की ही अनुरूप होता है । गुण, कर्म व स्वभाव की त्रिवेणी में भी विचारों का वही जल बहता है । कोई व्यक्ति चाहे कि हमारी स्थिति इसके विपरीत हो तो यह संभव नहीं । निश्चयात्मक विचारों से ही निर्माण शक्ति का विकास होता है, विचारों की योग्यता मनुष्य में साहित्य के माध्यम से आती है । साहित्य में विचारों के मंथने की शक्ति होती है । समाज की रूपरेखा बदलने में इस शक्ति का महत्व सर्वोपरि होता है । विचारों को ऊँचा उठानेवाला साहित्य यदि समाज में उपलब्ध हो सके तो आत्मोन्नति का प्रथम-सोपान सफल समझना चाहिए ।

साहित्य का अर्थ वहीं ऊस साहित्य से है जिससे मनुष्य का चरित्र ऊँचा उठ सके और ऊसमे नैतिक सद्गुणों का समावेश हो । जीवन-निर्माण के लिए ऐसे साहित्य की नितांत आवश्यकता होती है जो हमारी भावनाओं को ऊँचा उठाने की क्षमता रखता हो । हमें उसे साहित्य कहने से संकोच होता है जिससे हमें आध्यात्मिक और मानसिक तृप्ति नहीं होती । जो

साहित्य व्यक्ति और समाज में गति और शक्ति का निर्माण न कर सके वह साहित्य नहीं होती प्रवचन मात्र है । यहाँ हमारा आशय उस साहित्य से है जो सच्चा संकल्प और कठिनाइयों पर विजय पाने की दृढ़ आस्था का विनिर्मित करता हो ।

भारत में ऐसे अनेक संत, महात्मा विद्वान हुए है, जिन्होंने ऐसे ही साहित्य का निर्माण किया है, जो मनुष्य को मानव सिंहासन पर विराजित करा कर, मानवीय गुणों से आपूरित कर सकें । ऐसे ही साहित्य को संत-साहित्य के नाम से संबोधित किया जात है । संत साहित्य भारतीय जन-जीवन के लिए एक गौरवमया भाव-कोश रहा है, इसी से जनता अवसादमय वर्तादशा से विमुक्त हो सकी है, यह निर्विवादित रूप से कहा जा सकता है । राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज भारत के आधुनिक संत-परंपरा के अत्यंत लोकप्रिय एवं सम्मानित प्रतिनिधी है, जिनके स्वर में भारत का संपूर्ण ग्राम-जीवन बोलता-सा नजर आता है । इस मत की पुष्टि हेतु डॉ. नत्थुराम गुप्त का अभिमत देखना अत्यंत समीचीन प्रतीत होता है । व लिखते है – "आधुनिक युग में जिन संतो ने सांस्कृतिक चेतना का जन-मानस में संचार कर, राष्ट्रनिर्माण में योगदान दिया, उनमे तुकडोजी महाराज का स्थान सर्वोपरि माना जा सकता है । तुकडोजी उन संतों में भी अग्रणी रहे, जिन्होंने आधुनिक काल में प्राचीन और अर्वाचीन का समन्वय कर, भारत की सांस्कृतिक परंपरा को समृद्ध किया ।"

विषय – विश्लेषण

सालबर्डी यज्ञ ने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की प्रसिद्धि संपूर्ण देश में फैली दी । यह बात कुछ लोगों को अच्छी नहीं लगी थी । उन्होंने महाराज की निंदा करने का कार्य किया । इन्हीं नागपूर में "हिंदी-हिंदुस्थानी परिषद" की सभा आयोजित की गई थी, जिसमें महात्मा गांधी भी सहभागी होने नागपुर आए थे । तब ॲड. अकर्ते ने महात्मा गांधीजी से शिकायत की कि एक युवा साधु ने हजारों – लाखों रूपये किसानों, मजदूरों से जमा कर यज्ञ के नाम पर उडा दिए है । यह बात सुनकर राष्ट्रपिता महात्मा गांधी बोले 'साधू ही अगर ऐसा करेंगे तो देश का क्या होगा?' इस बात की पुष्टि करने के लिए महात्मा गांधीजी ने एक जाँच की कमेटी का गठन किया था । जिसमें श्री शंकरराव टिकेकर एवं श्री बाबुराव हरकरे की नियुक्ति की और कहा गया जाँच करो । यह तुकडोजीदास कौन है? महात्मा गांधीजी के आदेश पर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की जाँचकर्ता कमेटी ने चुपचाप निरीक्षण किया और संपूर्ण जानकारी बापू को दी गई । इस संबंध में श्री बाबुराव हरकरे आए और उनके बापूजी से कहने लगे कि तुकडोजी महाराज बडे ही साधु पुरुष है । उनके विचार राष्ट्रीय है और उनके भजनों का प्रभाव ग्रामीण जनता पर बड़ा अच्छा पड़ता है । मैं चाहता हूँ कि वे थोडे दिन आपके पास रह जाए तो उनके विचार और भी परिपक्व हो जायेंगे और देहात में वे बड़ा लाभकारी काम कर सकेंगे ।" [२]

इस मत को ध्यान में रखकर बापू ने जाँच कमेटी से विचार-विमर्श करने के पश्चात कमेटी को आदेश किया कि तुकडोजी को मुझसे मिलने को निमंत्रण दिया जाए । दोनो महानुभावों कमेटी का आदेश किया कि तुकडोजी को मुझसे मिलने का निमंत्रण दिया जाए । दोनों महानुभावो ने गांधीजी का संदेश तुकडदास को दिया । तुकडोजी महाराज को इस बात की प्रसन्नता हुई कि महात्माजी ने उन्हें याद किया । तुकडोजी महाराज ने जवाब दिया – "मैं यथा समय हाजिर हो जाऊँगा ।"

तब नागपुर के धंतोली स्थित श्री गणपतराव टिकेकर के मकान में महात्मा गांधी और राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज की प्रथम भेंट हुई थी। तब राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने महात्मा गांधीजी को भजन सुनाया –

"ऊँचा मकान तेरा, कैसा मजल चढ़ूँ मैं,
आडी खडी है चौकी, किस शस्त्र में लढ़ूँ मैं
तपयोग भी न चलता, कुछ श्राप दे हटाऊ,
किस पर सवार होकर आगे कदम बढ़ूँ मैं ।"[३]

उपरोक्त भजन सुनने के पश्चात महात्मा गांधीजी ने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज को कहा – "सुना है आप गाँव-गाँव घूमते है। तो क्या यज्ञ-सप्ताही करत रहेह है?" इस पर तुकडोजी बोले नहीं महात्माजी। यह तो जनता की रुचि है वही लेकर मैं वहाँ भजनो के द्वारा लोगों में सद्भाव और इन्सानियत को जगाता हूँ। महाराज की बात सुनकर बापूजी को अच्छा लगा और वे सहज ही बोले – "आपकी शांत और दृढ मनोवृति का मै कायल हूँ। मै चाहता हूँ, आप से मेरा परिचय और अधिकाह बढे। इसलिए आप एक माह का समय निकालकर मेरी कुटिया में रह सके तो मुझे बडी खुशी होगी।"[४] महात्मा गांधी के कहने पर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अपने शिष्य नारायण को लेकर 14 जुलै, 1936 को सेवाग्राम पहुँचे थे। वहाँ आश्रम में संत तुकडोजी महाराज का बड़े ही उत्साह के साथ स्वागत किया गया था। वहाँ आश्रम में केवल एक ही कुटिया बनी थी, जिसे 'आदि निवास' कहा जाता रहा है। राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व नारायण दोनों सबके साथ इसी कुटिया में रहने लगे थे। धीरे-धीरे तुकडोजी-गांधीजी की रोज की दिनचर्या के साथ जुड चलता था। तुकडोजी प्रातः चार बजे उठते थे। प्रातः विधि, प्रार्थना तथा गीतापाठ पाँच बजे तक चलता था। फिर गांधीजी के साथ वे घूमते निकलते। सात बजे लौटकर तुकडोजी स्नान करते थे। फिर सामुदायिक प्रार्थना होती थी। दोपहर में सूत कताई होती और रात में फिर प्रार्थना होती थी। गांधीजी सुबह – शाम की प्रार्थना के बाद तुकडोजी का खंजरी पर भजन सुनते थे और उनका अर्थ निकालते थे।

अब महात्मा गांधीजी को विश्वास हो गया था कि यह तुकडदास कभी लोगों को ठगेगा नहीं। उसका जीवन सन्यासी जैसा है। वह परहिताय जीवन ही रहा है। उसके मन, में भजनों में ईश्वर बैठा है। ऐसे ईश्वर भक्त को देश सेवा में लगाने से उसका भी कल्याण होगा और देश का भी। तब महात्मा गांधीजी ने तुकडोजी महाराज ने अपनी स्वतंत्र कार्यप्रणाली में, भक्ति – भजनों से देशवासियों को जागृत करने का कार्य किया एवं अपनी शक्ति का परिचय दिया और साथ ही ईश्वर को भी याद किया। इस संबंध में स्वयं राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखते हैं –

"मैंने ही अपनी भाव - भक्ति को सरल मुडवा दिया।
और देशभक्ति - राष्ट्रसेवा ही प्रभु - सेवा किया।।
मेरा प्रभु सब व्याप्त है, हर मानवों की जान में।
इस बात को भूला नहीं, हर काम में, हर ध्यान में।।"[५]

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज का भजन कीर्तन का कार्यक्रम निरंतर चलता ही था । अश्रम के सेवक व अन्य लोग उनके भजनों का आनंद लेते थे । इस संबंध में श्री बलवंत सिंह लिखते हैं – " श्री तुकडोजी महाराज के कीर्तन / भजन में भक्तिभाव से भगवान को हृदयस्पर्शी गुणगान होता था, जिससे श्रोतागण मंत्रमुग्ध हो जाते थे । सेवाग्राम के सैकड़ों आदमी प्रतिदिन प्रार्थना में उनका कीर्तन सुनने के लिए आया करते थे । प्रार्थना के बाद वे खड़े होकर अपने गुरुदेव की सेवा नियमपूर्वक आरती उतारते थे । बापूजी का इतनी देर तक एक आसन से खड़ा रहना हम लोगों का अस्वस्थता था । लेकिन बापूजी तो स्वयं बड़े नियमपालक थे, इसलिए सीधे ध्यानमग्न खड़े रहते थे । "[२]

राष्ट्रसंत महाराज को खंजरी और भजनों का जादू गांधीजी पर चढ़ने लगा था । एक सोमवार का प्रसंग है वह गांधीजी का मौन रहनेका दिन था । उसी दिन तुकडोजी के भजनों का विशेष कार्यक्रम भी आयोजित किया गया था । कार्यक्रम आरंभ हुआ और एक के बाद एक भजन होने लगे बापू महाराज के भजन में इतने मग्न हो गए कि वे यह भी भूल गए कि आज मौन रहने का दिन है और कहिए महाराज कह गए । इस संबंध में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने लिखा है –

"एक दिन सुना गांधीजीने मेरा भजन अतिप्रेम से,
वे कह गए फिरसे कहो रहते हुए भी मौन से ।
हँसते कहा फिर दूसरे दिन, 'मौन मेरा छूट गया' ।
मैं मस्त होने पर भजन में ख्याल से ही हट गया ।"[३]

इस प्रकार महाराज व बापूजी के बीच पूरा एक माह का संबंध आया और दोनों एक दूसरे को अच्छी तरह समझ सके थे । इस संबंध में महाराज का यह कथन देखना उपयुक्त प्रतीत होता है । वे लिखते हैं - "यों तो गांधीजी का और मेरा सहवास कुछ मांस का ही रहा है । मगर यह सही है कि हम दोनों ने अपने आप को और एक - दूसरे को नजदीक से देखा और ढूँढा है ।"[४]

महाराज की सीधी-साधी भाषा में भजन करने की शैली बेहद पसंद आयी और बापू ने अपनी अहिंसा का संदेश लोगों तक पहुँचाने का आग्रह महाराज से किया था । बापू के शब्दों में - "आप अपनी सीधी-साधी भाषा में अपने मधुर भजनों द्वारा देहात की जनता तक अहिंसा के संदेश का पहुँचा सकें तो बहुत बड़ा काम होगा ।" [५] लेकिन लोगों ने इसका दूसरा ही अर्थ लगा लिया था । कि तुकडोजी महाराज बापू के अनुयायी बन गए । ऐसी चर्चा में होने लगी तब लोगों का भ्रम दूर करने के लिए राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ने भजन गाया और लोगों को यों समझाया -

सारांश

संक्षेप में कहा जा सकता है कि गांधीजी के साथ उन्होंने जो एक माह का समय बिताया, उसने उनकी संपूर्ण दृष्टि ही बदल डाली । अब वे लोकसेवा के कार्य में लग गए थे । भक्तिह के मार्ग पर चलते हुए, उन्होंने देशवासियों को जागृत करने का काम किया और उनका साधन था – भजन-कीर्तन एवं खंजरी । उनके भजनों में देशसेवा और ईश्वर सेवा का

अनुरूप मेल हमें स्पष्ट दिखाई देता है। उन्होंने 1936-1942 तक संपूर्ण भारत के दौरे कर, गाँव व नगरों में विभिन्न संगठनों का निर्माण किया और कहा -

"उठो अब आर्य के पुत्रों,
पुकारे सोच भारत की
करो अब संगठन अपना,
मचाओं ना अब मतलब की।"[११]

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. विदर्भ का सांस्कृतिक इतिहास – डॉ. नत्थुराम गुप्त – संजय प्रकाशन, नई दिल्ली सं. 2000 पृ. 116.
२. बापू की छाया - श्री बलवंत सिंह – श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती संस्. 2015 पृ. 172.
३. राष्ट्रीय भजनावली –राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज – श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2008 पृ. 43.
४. जीवन योगी – भाग – ३ श्री सुदामह सावरकार – श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2003 पृ. 69.
५. मेरी जीवन यात्रा – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2005 पृ. 33
६. बापू की छाया – श्री बलवंत सिंह - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2015 पृ. 174.
७. मेरी जीवन यात्रा - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2005 पृ. 65.
८. बापू की छाया - श्री बलवंत सिंह - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2015 पृ. 174
९. गांधी गीतांजलि - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2015 पृ. 54.
१०. गांधी गीतांजलि - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. 2015 पृ. 64.
११. राष्ट्रीय भजनावली – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज – श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, तिवसा, अमरावती सं. २००८ पृ. 56.

ISSN (L) 2278 - 4284

LOKNAYAK

INTERDISCIPLINARY
PEER REVIEWED
JOURNAL FOR
INNOVATIVE RESEARCH
AND
EVALUATION

Issue : I, August 2020 Vol. : XVI

ISSN (L) 2278-2284

LOKNAYAK

INTERDISCIPLINARY PEER REVIEWED JOURNAL FOR INNOVATIVE RESEARCH AND EVALUATION

Volume : XVI Issue : First, August 2020

20. महिला सक्षमीकरण अभियानाबद्दल विद्यार्थ्यांमधील जागरूकता: एक सर्वेक्षण 78-81
- डॉ. राजश्री धर्माधिकारी

21. आदिवासी समाजातील महिलांकरीता पोषण साक्षरतेची आवश्यकता 82-84
- प्रा. मोनाली सलामे

22. बाल मजूर 85-87
- डॉ. संगीता वसंतराव घुईखेडकर

23. मधुमेह 88-91
- डॉ. सरीता दिनकरराव देशमुख

24. समाज भाषा विज्ञान आणि भाषेचे अध्ययन 92-93
- डॉ. ममता व. दपणे

25. पारिवारिक विघटन और आधे-अधूरे 94-97
- डॉ. संजय घोटे

26. दलित कहानियों में चित्रित नारी और आंबेडकरवादी चेतना। 98-100
('नया ब्राम्हण' कहानी संग्रह के विशेष संदर्भ में)
- प्रा. किरण सदानंद भोसले

27. दुष्यंतकुमारोत्तर गज़लों में अभिव्यक्त राजनीतिक यथार्थ 101-102
- प्रा. डॉ. संतोषकुमार गुंड्या गाजले

28. अण्णा भाऊंच्या कथासाहित्यातील विज्ञाननिष्ठ मानवता 103-105
- डॉ. बाळकृष्ण सरकटे

29. ग्रामीण महिला सक्षमीकरणात स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमिका 106-109
- प्रा. डॉ. सुधा मु. खडके (कडू)

30. अज्ञेय के काव्य में प्रणय का उदात्त रुप 110-113
- डॉ. तीर्थराज राव

31. संगीत विषय के लिए ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली के फायदे और नुकसान 114-118
- डॉ. अर्चना देशपांडे

32. आत्मिक आनंदाचे मुल मंत्र संगीत आणि योग (सहजयोग) 119-122
- प्रा. डॉ. चंद्रशेखर कुडमेथे

33. टाळेबंदीमुळे प्रभावित झालेली सांगीतिक अर्थव्यवस्था एक दृष्टीक्षेप 123-126
- प्रा. डॉ. ज्वाला श. नागले

34. कोरोना (Covid-19) महामारीचा प्रादुर्भाव आणि शैक्षणिक क्षेत्र: एक विश्लेषण 127-130
- अरुण विठ्ठलराव शेटे

* * * * *

ISSN (L) 2278-4284

Issue : I, August 2020 // Vol. : XVI

परिवारिक विघटन और आधे-अधूरे

डॉ. संजय धोटे
अध्यक्ष (हिंदी विभाग)
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा - ४४२ ००१ (महाराष्ट्र)
ई-मेल : dhotedr.sanjay@yahoo.com

- सारांश -

मोहन राकेश द्वारा रचित आधे-अधूरे नाटक समसामयिक मध्यवर्गीय पारिवारिक संवेदना को अभिव्यक्त करता है। जिसमें मानवीय संतोष के अधूरेपन, पति-पत्नी के गृहकलेश का मनोवैज्ञानिक आधार पर अतिसुंदर चित्रण किया गया है। शहरी परिवार का एक असफल, निराश, बेरोजगार पति महेन्द्रनाथ की आधुनिक सुख-सुविधाजनक रंगीली जिंदगी की आकांक्षा करनेवाली कामुक पत्नी सावित्री अर्थ और काम की तलाश में नैतिक मूल्यों को ताक पर रखकर विपथगामिनी बन जाती। परिवारिक बिखराव, तनावपूर्ण संबंधों के बीच पलते बच्चों पर पड़ता मानसिक तनाव, घुटन व उनके नैतिक पतन को दर्शाता है, जो सावित्री और महेन्द्रनाथ के परिवार को घुटन-टूटन की कगार पर पहुँचा देता है। आधुनिक यांत्रिक जीवन में विघटित होते मानवीय मूल्यों और स्त्री की बदली हुई मानसिकता का यथार्थ चित्रण यहाँ लेखक ने किया है।

बीजशब्द : *जीवन-मूल्य, आधुनिक मध्यमवर्गीय परिवार, पारिवारिक विघटन, आर्थिक परिस्थिति, घुटन, तनाव, विपथगामिनी, दिशाहिनता, अलगाव.*

- - - - -

प्रस्तावना

देश में औद्योगिक, वैज्ञानिक एवं तकनीकी उन्नति के चलते मानव जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में परिवर्तन दिखाई देता है। देश के कर्णधारों ने सकारात्मक परिवर्तनों को खूब उछाला और प्रसारित किया। लेकिन सकारात्मक पहलुओं के प्रति शुतुरमुर्गी प्रवृत्ति का अनुसरण किया। जिसके चलते वर्तमान भारतीय समाज के विभिन्न वर्गों के बीच आर्थिक असमानता बढ़ने लगी, लोगों के जीवन शैली में अभूतपूर्व परिवर्तन दिखाई देने लगा। इस संदर्भ में डॉ. राजबली पाण्डेय लिखते हैं- आधुनिक युग में विज्ञान, बुद्धिवाद और लोकायत दर्शन (चार्वाकमत) ने नई भौतिक शक्ति और अभूतपूर्व वेग प्राप्त कर, परम्परागत नीति और दर्शन की भित्तियों को हिला दिया है। डारविन, मार्क्स और फ्रायड ने मनुष्य की प्राथमिक मूलभावनाओं को भौतिक धरातल पर इतने प्रबल रूप में उभार दिया है कि मनुष्य की अब तक की सभी मान्यताएँ, आस्थाएँ, और मूल्य अस्त-व्यस्त हो चुके है।' विशेषकर समाज के मध्यवर्गीय लोगों के जीवन के सभी आयामों में अनेक महत्वपूर्ण और प्रभावकारी परिवर्तन दिखाई देने लगे है। परिणाम यह हुआ कि परिवार के सदस्यों के मध्य अजीब कशमकश, घुटन, स्वार्थ, अलगाव, दिशाहीनता, ईर्ष्या-द्वेष, वैमनस्य और आवारगी के साथ ही परिवार के हरेक सदस्य अधूरेपन की जिंदगी जीने को विवश हो गए है। जब परिवार के सदस्यों के संबंध में अनियंत्रितता, स्वार्थपूर्ण, संकीर्णता, असहिष्णुता आदि से भर जाते है तो परिवार में पति-पत्नी के बीच सामंजस्य, संतुलन अथवा विश्वास की कोई संभावना नहीं रहती। यही परिस्थितियाँ समाज में पारिवारिक, सामाजिक और मानसिक तनाव उत्पन्न करती है। फलस्वरूप परिवार में अलगाव की स्थिति उत्पन्न हो जाती है। आधुनिक मानव की जीवन और जगत के प्रति अनास्था, संशय और घुटन में जीते हुए प्रत्येक मानव की यातना और छटपटाहट को साहित्य के माध्यम से सहज समझा और देखा जा सकता है।

विषय-विश्लेषण

हिंदी साहित्य के जाने माने नाटककार मोहन राकेश द्वारा रचित नाटक 'आधे-अधूरे' मानवीय मूल्यों के विघटन को ही नहीं बल्कि हमारे समाज, परिवार, व्यक्ति और उनके पारस्परिक संबंधों में आए और लगातार आ रहे बदलाव को प्रस्तुत करता एक सशक्त प्रमाण है। इस नाटक में नाटककार ने भूमंडलीकरण, बाजारवाद और पश्चिमी संस्कृति एवं आधुनिक मीडिया के आदम्य आक्रमण के कारण समाज के मध्यवर्गीय परिवार के अभावपूर्ण जीवन एवं यांत्रिक सभ्यता के प्रभाव से उत्पन्न स्त्री-पुरुष संबंधों में आए तनाव, घुटन, बिखरते जीवन-मूल्य, आधुनिक नारी की स्वच्छंद मनोवृत्ति, कशमकश, दिशाहीनता और इस तनावजन्य परिस्थिति से उत्पन्न पारिवारिक विघटन के साथ ही मानवीय असंतोष के अधूरेपन को प्रस्तुत किया है। इस संदर्भ में सुप्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक डॉ. गोविंद चातक लिखते हैं - आज के शहरी क्षेत्र में भीड़ के फैलाव के साथ आदमी सिकुड़ता जा रहा है और जितना वह सिकुड़ता जाता है उतनी ही उसकी यह जरूरत बढ़ती जाती है कि कोई तो उसे अपना समझे, कोई तो उसकी अलग पहचान करें, कहीं तो वह इन्सानियत का रिश्ता कायम करें, किंतु रिश्ता जुड़ने के बजाय आदमी द्वीप की तरह अलगाव से घिर जाता है फिर कहाँ रिश्ते टूट जाते है और कहाँ से अंतरंगता शुरू होती है इसका अहसास ही नहीं होता। ऐसा लगता है जैसे हर चीज दुहराई जा रही है जो भोगा जा चुका है उसी को

ISSN (L) 2278-4284

ऊब, घुटन और तनाव में छोटी -छोटी
है।[1] आधे-अधूरे नाटक में लेखक मोहन
तियों का सटीक विवरण एक परिवार के
ता है – पति महेन्द्रनाथ और पत्नी सावित्री
बड़ी लड़की – बिन्नी, लड़का – अशोक
परिवार के पाँचों सदस्य एक-दूसरे से इस
वार नहीं आत्मस्थल अधिक दिखाई देता
आकांक्षाओं से उत्पन्न गृह-कलह पारिवारिक
विखराव के साथ ही पत्नी की काम कुण्ठाओं
ग्रस्त एक बेरोजगार व्यक्तित्व की विवशता
है। इस संदर्भ में डॉ. विजय बापट का मत देखना
है – आधे-अधूरे बेहद चर्चा वाला नाटक है
आधुनिक जीवन का साक्षात्कार प्रस्तुत किया है। इस नाटक में
मध्यवर्गीय शहरी परिवार का कड़वाहट भरा
है जिसकी विडम्बना यह है कि व्यक्ति स्वयं अधूरा
के अधूरेपन को सहना नहीं चाहता काल्पनिक पूरेपन
कर अपनी और दूसरों की जिंदगी नरक बना देता है।
को विशेष व्यक्तियों या परिवारों तक सीमित न
किया है। इसी कारण वह पात्रों को नाम न देकर पुरुष
पुरुष तीन, पुरुष चार, स्त्री, बड़ी लड़की, छोटी लड़की
के प्रस्तुत करता है। वैसे बाद में उनके नाम भी दिए जाते
कि नाटककार जातिगत नाम भी उभारना चाहता है। इस
देखनेवाले मध्यवर्गीय आधुनिक परिवारों का प्रतिबिम्ब
है।[2]

आधुनिक यांत्रिक जीवन में विघटित होते मानवीय मूल्यों
की गई मानसिकता का यथार्थ चित्रण वहाँ लेखक ने
आधुनिक नारी परम्परागत मान्यताओं, धारणाओं और नैतिकता
को स्वीकारने लगी है। यौन भावना, काम संबंध, दाम्पत्य
के संबंध में उसके दृष्टिकोण में परिवर्तन आया है। नाटक
का महेन्द्रनाथ अनुशासनहीन परिवार का विवश मुखिया,
आलसी प्रवृत्ति का उपेक्षित शंकालु पात्र है।
परिवार का कोई भी सदस्य उसे आदर की दृष्टि से नहीं
आलसी प्रवृत्ति का होने के कारण महेन्द्रनाथ की पत्नी सावित्री
आधुनिक महत्वाकांक्षिणी नारी है, इसलिए सभी भौतिक सुख-
का उपभोग करना चाहती है। वह यह जानती है कि महेन्द्रनाथ
सभी इच्छाओं की पूर्ति करने में असमर्थ है, इसलिए वह स्वयं
काम करने लगती है। वह जीविकोपार्जन के लिए नौकरी करती
है। वह समाज के संपर्क में परिचित होने के उपरांत विपथगामिनी
बन जाती है। सभी अपनी नौकरी के आड़ में सावित्री अपने चरित्र की
कमजोरी छिपाते हुए कहते हैं – अगर मैं कुछ खास लोगों के साथ
कुछ समय बिताना चाहती हूँ तो अपने लिए नहीं, तुम लोगों के लिए।
तुम लोग छोटे होते हो, तो मैं छोड़ दूँगी कोशिश। हाँ इतना
जरूर है कि अकेले दम इस घर की जिम्मेदारियाँ नहीं उठाती एक
औरत ही एक औरत है जो घर का सारा ऐसा दुर्भोकन सालों से हाथ
पर रख देती है। दूसरा अपनी कोशिश से कुछ करना तो दूर मेरे लिए
कोड़ने से भी किसी तिनके लगना अपना अपमान समझता है। ऐसे में
मुझसे भी नहीं बिंध सकना। जब और किसी को यहाँ दर्द नहीं किसी
चीज का, तो अकेली मैं ही क्यों अपने को पीसती रहूँ रात-दिन?[3]
वर्तमान में नारी पुरुष की छाया अनुगामिनी बनकर नहीं जीना चाहती,
वह अपनी अपूर्णता को जिसे वह आंतरिक रूप से स्वीकारने को तैयार
नहीं है, अपने ही जैसे व्यक्तित्व द्वारा पूर्ण करना चाहती है। पुरुष की भी
यही स्थिति है वह नारी की चितृष्णा को समझकर उसे अपनी झूठी
पूर्णता बनाने के लिए स्वच्छंद यौनाचार के घेरे में लाने का प्रयत्न करता
हुआ दिखाई देता है। आधुनिक नौकरशाही का प्रतीक सिंघानिया अपने
क्षेत्र में किसी सीमा तक शायद अपने अधिकार और सामाजिक उच्चकोटि
स्थिति से संतुष्ट है फिर भी उखड़ा-उखड़ा-सा रहने वाला व्यक्ति है। वह
अपने उच्चाधिकार और सत्ता का उपयोग अपनी स्वार्थ-पूर्ति या कामवासना-
पूर्ति के लिए जैसे बड़े निर्विकार रूप में करता है, परंतु निर्विकार है नहीं।
अपने अधीनस्थ काम करने वाली नारियों को अनेक प्रकार के प्रलोभन
देकर, चाबड़े देकर अपनी कामुकताओं को शांत करने के सभी गुण-
दोष से परिपूर्ण है। सिंघानियाँ की घिनौनी वास्तविकता को लेखक ने
अशोक के माध्यम से यों प्रस्तुत किया है – चुकन्दर है वह आदमी है।
जिसे न बैठने का शऊर है न बात करने का? पाँच हजार तनख्वाह है पूरा
दफ्तर संभालता है पर इतना होश नहीं कि अपनी पतलून के बटन
इसी प्रकार सावित्री का पति महेन्द्रनाथ भी एक संपन्न घर का व्यापारी
व्यक्ति था किंतु जब तक व्यापार चला, वह आधुनिक भौतिक सुखसुविधा
पूर्ण जीवन जीता रहा। लेकिन आमदनी कम और खर्चा अधिक होने के
कारण परिवार में उसकी स्थिति दयनीय हो जाती है। जिसका वर्णन करते
हुए स्वयं महेन्द्रनाथ कहता है – आज। कितने साल हो चुके हैं मुझे
जिंदगी का भार ढोते? उनमें से कितने साल बीते हैं मेरे इस परिवार की
देख-रेख करते? और उस सबके बाद मैं आज पहुँचा कहाँ हूँ? वहाँ कि
जिसे देखो वहीं मुझसे उलटे ढंग से बात करता है? जिसे देखो, वहीं
मुझसे बदतमीजी से पेश आता है?[4] वह गृहस्वामी होकर भी गृहपति की
मर्यादा से वंचित है। वही सावित्री का दाम्पत्य जीवन भी इतना असंतुष्ट
है कि अपने आप को महेन्द्रनाथ की पत्नि उसे अपना पति मानने से
इन्कार करते हुए कहती है – मत कहिए मुझे महेन्द्र की पत्नी। महेन्द्र भी
एक आदमी है, जिसका अपना घर-बार है, पत्नी है, वह बात महेन्द्र ने
ब्याह क्या किया, आप लोगों की नजर में आप का ही कुछ आप से
छीन लिया। महेन्द्र अब पहले की तरह हँसता नहीं। महेन्द्र अब दोस्तों
में बैठकर पहले की तरह खिलता नहीं। महेन्द्र अब पहले वाला महेन्द्र
नहीं रह गया। और महेन्द्र ने जी जान से कोशिश कि वह वही बना रहे
किसी तरह। कोई यह न कह सके जिससे कि वह पहले वाला महेन्द्र
नहीं रह गया और इसके लिए महेन्द्र घर के अंदर रात-दिन छटपटाता
है। दीवारों से पटकता है। बच्चों को पीटता है। बीवी के पुरखे तोड़ता
है।[5] वह पूरे परिवार की भर्त्सना सहता है। अपमानित होकर घर छोड़ता
है परंतु अपनी दुर्बलताओं के कारण उसी घर में लौटकर अपमानित और
धिक्कृत जिंदगी जीने के लिए मजबूर है। इस नाटक में महेन्द्रनाथ की
पत्नी सावित्री सुविधाजीवी महत्वाकांक्षी आधुनिक कामुक नारियों का
प्रतिनिधित्व करती है। प्रारंभ में महेन्द्रनाथ एक समृद्ध व्यापारी था, इसी
कारण सावित्री महेन्द्रनाथ से विवाह करती है। इस संदर्भ में सावित्री के

पति महेन्द्रनाथ स्पष्ट कहता है - इस दिखे इस घर का खर्च बहुत अधिक था तथा सावित्री को खुश करने के लिए वह चार सौ रुपए महीना के किराए पर बड़ी-बड़ी कोठियाँ लेता है, जिसमें पर ड्रेस खरीदता है और आया-जाया भी ऐसियों से होता तथा बच्चों को कॉन्वेंट जैसे महँगे स्कूलों में पढ़ाया जाता है।[1] सावित्री सम्भ्रान्तीय होने के बावजूद भी वह उच्चवर्गीय होने की आकांक्षा आज भी रखती है। अपनी इसी महत्त्वाकांक्षा की पूर्ति हेतु वह अन्य पुरुषों से शरीर स्थापित करती है। इस संदर्भ में डॉ. तालक का मत देखना होगा, वे लिखते हैं - धन को अतिरिक्त महत्त्व देने की यही प्रवृत्ति उसे विभिन्न पुरुषों से जोड़ती और इसी के वशीभूत होकर वह अपनी देह का अस्त्र की तरह प्रयोग करती है। कुछ वैयक्तिक लक्ष्यों के लिए वह अपने को व्यक्ति से वस्तु बना डालती है। इसी से वह अपने को छलती है।[2] वैसे तो पत्नी परिवार का मेरुदण्ड होती है लेकिन सावित्री जैसी सुविधा भोगिनी नारी अपरिहार्य एक अच्छे खासे परिवार को विघटित कर देती है। सावित्री को घर संभालने के साथ ही बाहर नौकरी करनी पड़ती है, जिससे उसमें मानसिक तनाव हमेशा बना रहता है, उसे अपने बेकार, निकम्मे पर पर चुपचाप भार बनकर बैठे हुए पति के प्रति कोई संतोष नहीं है। पति उसकी दृष्टि में पूरा आदमी नहीं है। वह सामाजिक, पारिवारिक और नैतिक मूल्यों को ताक पर रखकर क्रमशः शिवजीत, जुनेजा, मनोज, सिंघानियाँ, जगमोहन आदि पुरुषों से अनैतिक संबंध बनाती है। ऊँचे पद, तनख्वाह और व्यक्तित्व के लिए अपने पतिव्रत रूप को त्याग कर वह विपथगामिनी बन जाती है वही परिस्थिति सावित्री और महेन्द्रनाथ के परिवार में घुटन-टूटन की कगार पर पहुँचा देता है।

आधे-अधूरे केवल पति-पत्नि के संबंधों का ही विश्लेषण नहीं करता बल्कि आज की युवा पीढ़ी जैसे अशोक व किन्नी के दिशाहीन आक्रोश, निष्क्रिय जीवन आदि को भी हमारे समक्ष प्रस्तुत करता है। अशोक इक्कीस वर्ष का बेकार, बेरोज़गार नवयुवक है जो सारा दिन घर पर रहकर पत्रिकाओं में से अश्लील तस्वीरें काटता रहता है। नाटककार ने अशोक के माध्यम से वर्तमान के युवा वर्ग की अस्थिरता एवं विद्रोहीपन को चित्रित किया है। माँ सावित्री के चारित्रिक पतन एवं पिता की महत्त्वहीन स्थिति ने अशोक की मानसिकता को विद्रोही एवं अशिष्ट बना दिया है। अपने पारिवारिक तनावपूर्ण संबंधों से उसके अंदर खीज एवं विद्रोह की प्रवृत्ति पनपती है। वह अपने घर के परिवेश में विद्रोही हो जाता है। वह जानता है कि उसकी माँ अपने बॉस सिंघानिया का बहुत आदर करती है और उसके विषय में अपमानजनक बातें नहीं सुन सकती। फिर भी उसके मन में सिंघानियाँ की जो इमेज बनी है उसे वह झुठला नहीं सका। इतना ही नहीं वह अपनी माँ को भी उसके गलत कार्यों के लिए फटकारने में नहीं हिचकता नहीं। वह जानता है कि सिंघानियाँ जैसे लोगों की मनोवृत्ति कैसी है। इसलिए वह अपनी माँ से कहता है - नहीं बर्दाश्त है, तो बुलाती क्यों हो ऐसे लोगों को घर कि जिनके आगे.....? जिनके आगे हम जितने छोटे है, उससे और छोटे हो जाते है अपनी नजर में.....। आज तक जिस किसी को बुलाया है तुमने, किस वजह से बुलाया है उसकी किसी बड़ी चीज की वजह से। एक तो कि वह इंटलेक्चुअल बहुत बड़ा है। दूसरे कि उसकी तनख्वाह पाँच हजार है। तीसरे को कि उसकी लम्बी चौड़ी कविता की है। जब भी बुलाया है आदमी को नहीं - उसकी तनख्वाह को, रुतबे को, कपड़े को बुलाया। बात को रखने दो माँ! मैं नहीं चाहता तीसरे दर्जे से कुछ ऐसा निकल जाय तुम.....।[3] अशोक पाश्चात्य संस्कृति के अंधानुकरण से पीड़ित है। कुछ दकियानूसी नवयुवक है। अंतरंग सखी सविता की बड़ी लड़की किन्नी को अनुशासनहीन एवं चरित्रहीन परिवार से सम्बन्धित आरोप कैसे नहीं पाते। किन्नी से विपरीतलिंगी परिवार के विषय को प्रस्तुत करने में झेलना है। वह अपने घर के एकांत एवं भयानक वातावरण का खुलासा जुनेजा अंकल के सामने यों करती है - आय डाउट सीरियसली कि क्या-क्या होता है वहाँ। हैरी की पीछे हुए साल के बारे में तरह-तरह का हेरा, उसके पीठ पर पड़ी बीयर उन्हें बंद कमरे में पीटना... खींचते हुए गुसलखाने में कमोड पर ले जाकर....मैं तो बचपन की यही कर सकती कि कितने-कितने भयानक दृश्य देखे है इस घर में मैंने।[4] पारिवारिक विघटन अजनबीपन कुण्ठा ने किन्नी के व्यक्तित्व को कुचल कर रख दिया है। किन्नी अपनी माँ से अपनी माँ के देहों व्यवहार से घृणा कर शादी करने पर भी विवाहित जीवन की खुशियों से वंचित है। व्यवहार के साथ रहते हुए भी असन्तोष-क्षोभ से पीड़ित है सावित्री द्वारा पूछने पर वह स्पष्ट कहती है कि - शादी से पहले मुझे लगता था कि मैं मनोज को अच्छी तरह जानती हूँ पर अब आकर.... अब आकर लगने लगा है कि वह जानना बिल्कुल जानना नहीं था।[5] अपने इस विश्वास को टूट करने अपना उसमें मुक्ति पाने के लिए कभी मनोज से लड़ पड़ती है, कभी उससे दूर रहना चाहती है, कभी उसकी इच्छा के विरुद्ध नौकरी करना चाहती है। उसके मन में गुस्सा फट नहीं पाता, अपनी बात से अपने इस विश्वास को व्यक्त करते हुए कहती है - एक गुस्सा था है जो हर वक्त मेरे अंदर पला रहता है और मैं इन्तजार में रहती हूँ कैसे कि कब कोई बहाना मिले जिससे बाहर निकल लूँ..... क्योंकि मुझे कहीं लगता है कि..... कैसे बताऊँ क्या लगता है। यह (मनोज) जिसने विश्वास के साथ यह बात बताता है, उससे....उससे मुझे अपने से एक अजब-सी चिढ़ होने लगती है। मन करता है - मन करता है कि आस-पास की हर चीज को तोड़-फोड़ डालूँ।[6] इन परिस्थितियों ने किन्नी जैसी सुशिक्षित युवती को आक्रोश कुण्ठित एवं बिखरे व्यक्तित्व की स्वामिनी बना दिया है।

सारांश

इस प्रकार हम देखते है कि नाटककार मोहन राकेश ने समकालीन जीवन की सशक्त व्यक्तिगत विसंगतियों को मध्यवर्गीय परिवारों की आर्थिक विषमता के संघर्षमय परिवेशों में खोज करते हुए, आधुनिक स्त्री-पुरुष के एक-दूसरे को तोड़ते जोड़ते, कटुते मधुरता संबंध, बच्चों की बदतमीजी अशिष्टता और माता-पिता के प्रति अनादर को उजागर करने का सफल प्रयास किया है। अतः डॉ. जयदेव के शब्दों में कहा जा सकता है कि - मोहन राकेश ने बहुचर्चाकारी नाटकों की रचना की है उनके नाटकों का परिवेश चाहे कोई भी हो, परंतु उसमें अजनबीपन छटपटाता हुआ 'आदमी' आज का ही है।[7]

ISSN (L) 2278-4284

संदर्भ सूची

[illegible] - डॉ. [illegible] - [illegible], [illegible]

[illegible] - डॉ. [illegible] - [illegible], [illegible]

[illegible] - डॉ. [illegible] - [illegible], [illegible]

आपे-आपूं - मोहन-राकेश - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली सं. २०१६, पृष्ठ सं. ३

आपे-आपूं - मोहन-राकेश - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली सं. २०१६, पृष्ठ सं. ४

आपे-आपूं - मोहन-राकेश - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली सं. २०१६, पृष्ठ सं. ५

आपे-आपूं - मोहन-राकेश - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली सं. २०१६, पृष्ठ सं. ६

आपे-आपूं - मोहन-राकेश - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली सं. २०१६, पृष्ठ सं. ७

आपे-आपूं - मोहन-राकेश - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली सं. २०१६, पृष्ठ सं. ८

आपे-आपूं - मोहन-राकेश - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली सं. २०१६, पृष्ठ सं. ९

आपे-आपूं - मोहन-राकेश - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली सं. २०१६, पृष्ठ सं. १०

[illegible] - डॉ. [illegible] - [illegible], [illegible], पृष्ठ सं. ११

✲✲✲✲✲

Peer Reviewed Journal for M.Phil., Ph.D. & Appointment of Teacher in Universities & College

ISSN : 2454-4655 VOLUME - 6 No. : 8 Sep. - 2020

International Journal of Social Science & Management Studies

Referred & Review Journal

Indexing & Impact Factor 5.2

Indian Tech

GLOBAL CERTIFICATION SERVICES

ISRS International Scientific Research Solution

International Journal of Social Science & Management Studies

CONTENTS

S. No.	Paper Title	Author Name	Page No.
1	बेटी बचाओ, बेटी पढाओ : एक आवश्यक पहल	डॉ सरोज बाला श्याम बिश्नोई	1-5
2	गोविंद मिश्र के पाच ऑगनों वाला घर उपन्यास में संबंधों की संवेदना	प्रणोति मेहरा	6-7
3	जनजातीय समाज में आर्थिक सुधार	डॉ. किरण सिंह डोडवे	8-10
4	ग्रामीण विपणन केन्द्रों के प्रभाव प्रदेश का भौगोलिक अध्ययन (छिन्दवाड़ा जिले के तामिया विकासखण्ड के सदर्भ में)	डॉ. लोकेश श्रीवास्तव राजेन्द्र कुमार कटरे	11-14
5	भारत का वैभवशाली इतिहास	डॉ. शम्भू कुमार	15-18
6	महिला सुरक्षा	डॉ. श्रीमती विजा राय श्रीमती ज्योति मौर्य	19-26
7	अनुवाद की समस्याएँ	डॉ. सजय एस. घोटे	27-31
8	गौलाला की उत्पत्ति का विवेचन	डॉ. श्रीराम परिहार सुरसिंह जामोद	32-33
9	म.प्र. के जिला झाबुआ में जनजातियों का मौसमीय प्रवास का एक प्रतीक अध्ययन	नरसू मेडा	34-42
10	तेलुगू से हिन्दी में अनूदित कहानियों में सवेदना	अवनीश कुमार यादव डॉ. मुन्ना तिवारी	43-44
11	भारत में बाल श्रम : समस्याएं एव सरकारी नीति	डॉ. चदन कुमार ठाकुर रघुबर प्रसाद सिंह	45-52
12	कोविड-19 के दौर में कानून की समीक्षा	Priyanka Kumari	53-56
13	सुशीला टाकभौरे की कविताओं में दलित विमर्श	Dr. Naveen Kumar Tekam	57-59
14	बौद्ध-धम्म और ब्राह्मण	अमित	60-61
15	1855 से 1942 के बीच सताल परगना में स्वतत्रता आन्दोलन-एक अध्ययन	कुसुम कुमारी	62-64
16	दलित बच्चों की शिक्षा और मुक्ति : क्षमता के परिप्रेक्ष्य में मानव विकास का विश्लेषण	डॉ. साधना कुमारी	65-69
17	गृह प्रबन्धन में वैवाहिक महिलाओं की भूमिका : एक समीक्षात्मक अवलोकन	मजु कुमारी	70-73
18	औपनिवेशिक काल में नारी मुक्ति और स्वैच्छिक संगठनों की भूमिका : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	डॉ. अर्चना कुमारी सिन्हा	74-76
19	कालजयी कहानीकार प. चन्द्रधर शर्मा गुलेरी और इनकी कहानियाँ	अमन कुमार	77-78
20	विश्व पटल पर उभरता भारत	डॉ. संजीव कुमार राजपूत	79-81
21	बीसवीं शताब्दी के पूर्वार्द्ध में कलाकारों पर वैज्ञानिक प्रभाव	नीतू गौतम डॉ. कीर्ति श्रीवास्तव	82-86
22	कोविड - 19 एव भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ दीप्ती राठौर	87-90

International Journal of Social Science & Management Studies - I.J.S.S.M.S.
Peer Reviewed - Refereed Research Journal & Impact Factor - 5.2, Ex - UGC S.N. 5351
ISSN : 2454 - 4655, Vol. - 6, No. - 5, Sep. - 2020

2020

अनुवाद की समस्याएँ

डॉ. संजय एस. घोटे
हिंदी विभाग प्रमुख, वसंत महाविद्यालय, उमरी

शोध सारांश :– मानव की भावाभिव्यक्ति का सर्वोत्तम साधन भाषा है। संसार के विभिन्न भागों में विविध भाषाओं के सामाजिक, सांस्कृतिक एवं भौगोलिक विचारों एवं भावों को अभिव्यक्त करने के ध्वनि–प्रतीक व शैली सभी के एक समान नहीं है। ऐसे में अपने विचारों और भावों को अन्य भाषा–भाषी जनसमूह के बीच सम्प्रेषित करने में भाषा की दीवार अबोधता और अजनबीपण की एक खाई निर्माण करती है। भाषा के इस व्यवधान को दूर करने में अनुवाद एक सेतु का काम करता है। अनुवाद विविधता में एकता का सूत्र रूपायित कर एक भाषा में व्यक्त विचारों एवं भावों को अन्य भाषा में समतुल्यता के आधार पर सुलभ कराता है। इसके लिए भर्ले इतनी ही है कि अनुवादक को स्त्रोत भाषा और लक्ष्य भाषा दोनों पर पूर्ण अधिकार होना चाहिए। लेकिन विभिन्न भाषाओं की भिन्न–भिन्न प्रकृति अनुवाद कार्य में अनेक समस्याएँ उत्पन्न करती है। अनुवाद की यह समस्याएँ मुख्य रूप से अर्थ विषयक और शैली विषयक समस्याओं के रूप में हमारे सामने आती है।

की–वर्ड :– भाषा, अनुवाद, स्त्रोत भाषा, लक्ष्य भाषा, अर्थ विषयक समस्या व शैली विषयक समस्या।

प्रस्तावना :– भाषा वह साधन है जिसके द्वारा मनुष्य अपने विचार दूसरों पर भली–भाँति प्रकट कर, उनके विचारों को स्पष्ट समझ सकता है। मनुष्य के कार्य उसके विचारों से उत्पन्न होते है और इन कार्यों में दूसरों की सहायता अथवा सम्मति प्राप्त करने के लिए, उसे वे विचार दूसरों पर प्रकट पड़ते है। इतना ही नहीं, साहित्य, ज्ञान–विज्ञान, कला आदि क्षेत्रों में मनुष्य की समस्त उपलब्धियों का आधार भाषा ही है। आदिकाल से लेकर वर्तमान वैज्ञानिक और तकनीकी युग में भी व्यक्तिगत, सामाजिक, राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय गति–प्रगति की आधार भूमि भाषा ही है। इस संदर्भ में आचार्य दण्डी ने ठीक ही कहा है –

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।।[1]

अर्थात यह त्रिभुवन घोर अंधकार में निमग्न हो जाता, यदि सृष्टि के प्रारंभ में शब्द (भाषा) की ज्योति न जलती। किसी भी भाषा पर स्थान, जलवायु, सभ्यता और संस्कृति का बड़ा प्रभाव पड़ता है। इस मत की पुष्टि हेतु डॉ. भोलानाथ तिवारी का मत देखना उचित होगा। भाषा को परिभाषित करते हुए वे लिखते है – "भाषा उच्चारण अवयवों से उच्चारित मूलतः यादृच्छिक ध्वनि– प्रतीकों की वह व्यवस्था है, जिसके द्वारा किसी भाषा समाज के लोग आपस में विचारों का आदान–प्रदान करते है।"[2] बहुत से शब्द जो एक देश के लोग बोलते सकते है, दूसरे देश के लोग चाहत उसे नहीं बोल सकते। जलवायु के हेर–फेर होने से लोगों के उच्चारण में अंतर पड़ जाता है। वर्तमान समय में भाषा वैज्ञानिकों ने संसार में लगभग 2800 भाषाएँ मानी है। यद्यपि साहित्यिक दृष्टि से इन सभी भाषाओं का समान महत्व नहीं है। युग विशेष अथवा देश–विदेश का कोई चिंतक या साहित्यकार अथवा कलाकार जो कुछ सोचता विचारता है, उसे अपनी भाषा में लेखबद्ध कर देता है। अब उस भाषा को न जानने वाले के लिए यह विचार या चिंतन की राशि दुर्लभ हो जाती है। जैसे वाल्मिकी, कालिदास और तुलसीदास का समस्त काव्योत्कर्ष उस व्यक्ति के लिए व्यर्थ है, जो संस्कृत एवं हिंदी नहीं जानता। इसी प्रकार अंग्रेजी न जानने वाले के लिए शेक्सपियर, मिल्टन, वर्डसवर्थ, टी. एस. इलियट का होना न होना बराबर है।

निस्संदेह यह अबोधता और अजनबीपन की दीवार भाषा के कारण खड़ी हुई है। क्योंकि दो भाषाओं में अर्थपूर्ण भावाभिव्यक्ति के विचार से प्रतीकों को संगठित करने की प्रणाली समान नहीं होती। प्रतीकों और सांकेतिक वस्तुओं का संबंध अनिवार्यतः अनन्य होता है और अनेक बातों पर निर्भर करता है। जो कि शताब्दियों के साथ धीरे–धीरे विकसित और एकत्र होती जाती है। इसके अतिरिक्त भाषा प्रतीकों द्वारा मानवीय अनुभवों का ठीक–ठीक विभाजन भी अत्यंत विषम दिखाई देता है। भाषा के इस व्यवधान को दूर करने में अनुवाद एक ब्रम्हास्त्र का कार्य करता है। अनुवाद विविधता में एकता का सूत्र रूपयित करके तथा एक भाषा में व्यक्त विचारों एवं भावों को अन्य भाषा में सुलभ कराकर अपनी महती भूमिका निभाता है। उत्तर आधुनिकता के युग में अनुवाद की महत्ता व उपयोगिता को सर्वग्राह्य व सर्वमान्य बना दिया है। अनुवाद के महत्त्व को स्पष्ट करते हुए डॉ. एन. सुंदरम लिखते है – "अनुवाद प्राचीन और वर्तमान, मूल भाषा और लक्ष्य भाषा तथा दो विभिन्न भाषा–भाषियों के मध्य एक 'सेतु' का कार्य करता है। स्पष्ट है कि किसी

दूसरी भाषा (स्त्रोत भाषा) में अभिव्यक्त विचारों को उतारते भिन्न भाषा–भाषियों (लक्ष्य भाषा) को सटीक यथार्थ अर्थबोध कराने के लिए अनुवाद एक अपरिहार्य माध्यम है। अनुवाद की अनिवार्य उपयोगिता एवं महत्ता हर युग, देश और समाज के लिए, उसकी चौमुखी प्रगति एवं विकास को समकालीन रखने के लिए सदैव रही है।"[3]

विषय–विश्लेषण :– 'अनुवाद' शब्द 'अनु' उपसर्ग तथा 'वाद' शब्द के संयोग से बना है। अनु उपसर्ग का अर्थ होता है पीछे या अनुगमन करना तथा 'वाद' शब्द का संबंध वाद् धातु से है जिसका अर्थ होता है कहना या बोलना। इस प्रकार अनुवाद शब्द का शाब्दिक अर्थ होगा किसी के कहने या बोलने के बाद बोलना या कहना। वर्तमान में अनुवाद शब्द अंग्रेजी के 'Translation' शब्द के पर्याय के रूप में ग्रहण किया जाता है। ट्रांसलेशन शब्द भी लैटिन के दो शब्दों 'Trans' तथा 'lation' के संयोग से बना है। जिसका अर्थ होता है– पार ले जाना। अतः अनुवाद में एक भाषा में कही गई बात को दूसरी भाषा में उसी रूप में प्रस्तुत करना है।

नाइडा के अनुसार – "अनुवाद का तात्पर्य है स्त्रोत भाषा में व्यक्त संदेश के लिए लक्ष्य भाषा में निकटतम सहज समतुल्य संदेश को प्रस्तुत करना। यह समतुल्यता पहले तो अर्थ के स्तर पर होती है फिर शैली के स्तर पर।"[4] ("Translating consists in producing in the receptors the closet natural equivalent to the message of the source language first in meaning and secondly in style.")

इस प्रकार नाइडा अनुवाद में अर्थ अर्थात् लक्ष्य पक्ष तथा शैली पर अर्थात् शिल्प दोनों को ही महत्व देकर चलते हैं। उनके अनुसार सफल अनुवादक वही हो सकता है जो लक्ष्य भाषा में अर्थ और शैली की समतुल्यता की सृष्टि कर पाने में समर्थ होता है।

कैटफोर्ड के अनुसार – "एक भाषा की पाठ्य–सामग्री को दूसरी भाषा की समानार्थक पाठ्य–सामग्री में प्रतिस्थापित करना ही अनुवाद है।"[5] ("The replacement of material in one language by equivalent textual material in another language.")

इस तरह कैटफोर्ड अनुवाद को पाठ्य–सामग्री के प्रतिस्थापन के रूप में परिभाषित करते हैं। उनके अनुसार यह प्रतिस्थापन भाषा के विभिन्न स्तरों–स्वन, रूपिम, लेखिम, भाषा की वर्ण संबंधी इकाइयों और वर्णमाला आदि शब्द तथा संरचना सभी स्तरों पर होना चाहिए। नाइडा ने अनुवाद में मूलपाठ के शिल्प की तुलना में अर्थ पक्ष के अनुवाद को अधिक महत्व दिया था, वहीं कैटफोर्ड अर्थ की तुलना में शिल्प संबंधी तत्वों को अधिक महत्व देते हैं।

न्यूमार्क के अनुसार – "अनुवाद एक ऐसा शिल्प है जिसमें एक भाषा में व्यक्त संदेश के स्थान पर दूसरी भाषा के उसी संदेश की प्रस्तुत करने का प्रयास किया जाता है।"[6]

उपरोक्त तीनों ही परिभाषाओं से स्पष्ट होता है कि अनुवाद एक ऐसी प्रक्रिया है जिसके एक भाषा के पाठ में व्यक्त संदेश को दूसरी भाषा के पाठ के माध्यम से व्यक्त किया जाता है या इसे इस तरह भी समझ सकते हैं कि अनुवाद एक भाषाई पाठ में व्यक्त संदेश को दूसरी भाषा के पाठ में प्रस्तुत करने की प्रक्रिया का परिणाम है।

अतः कहा जा सकता है कि अनुवादक को दो भाषाओं का ज्ञान अपेक्षित है अर्थात उसे स्त्रोत भाषा और लक्ष्य भाषा के विविध प्रयोग क्षेत्रों की जानकारी हो। भिन्न–भिन्न भाषाओं की भिन्न–भिन्न प्रकृति, विभिन्न मानव समुदाय, अनेक भाषा–भाषी समाज, अपनी अभिव्यक्ति के लिए अलग–अलग भाषा शैली का उपयोग करता है। जैसे – हिंदी में 'क्या बज रहा है?' का अनुवाद 'What is ringing' नहीं हो सकता। इसे अंग्रेजी में 'What is time ?' फ्रेंच में 'O' el temp falt il ?' और रूसी में 'स्कोल्को प्रेमेनि ?' ही कहा जाएगा। जाहिर है कि इन चारों भाषाओं में समय की जिज्ञासा की अभिव्यक्ति भिन्न–भिन्न है। हिंदी के सुप्रसिद्ध साहित्यकार राजेंद्र सिंह बेदी के उपन्यास 'इक चादर मैली सी' में पंजाबी लाड–प्यार की अभिव्यक्ति 'मेरा चन', 'मेरा पुतर' युक्ति के रूप में हुई है। इसका अंग्रेजी अनुवाद 'My Moon, 'My Son' न केवल सांस्कृतिक संदर्भ से कट जाएगा, बल्कि बेतुका और भौंडा भी लगेगा। इसी संदर्भ में वर्डस्वर्थ ने 'टिन्टर्न एबे' शीर्षक लंबी कविता में अपनी बहन डॉरोथी वर्डस्वर्थ को 'Thou My Dearest Friend, My Dear, Dear Friend' शब्दों से संबोधित किया है। लेकिन भारतीय संदर्भ में बहन के प्रति भाई के स्नेह की आभा निश्चित रूप से भिन्न किस्म की है। अनुवाद के संदर्भ में एक महत्वपूर्ण तथ्य ध्यान में रखने योग्य यह कि भाषा समाज सापेक्ष है और समाज के विकास के साथ–साथ भाषा का भी विकास होता है तथा शब्दों के अर्थ निश्चित होते हैं। इसका प्रभाव एवं परिणाम अनिवार्यतः वाक्य रचना पर भी पड़ता है। स्त्रोत भाषा के कई शब्द सटीक और पूर्ण अर्थ देने वाले शब्द लक्ष्य भाषा में नहीं मिल पाते। ऐसे में अनुवाद करते समय अनुवादक को पाठ–समतुल्यता के

आधार पर तालमेल स्थापित करते हुए अनेक समस्याओं का समाधान करना पड़ता है। अनुवाद की ये समस्याएँ, अनुवाद के भिन्न-भिन्न प्रकारों पर विभाजित की जा सकती है। यहाँ मुख्य रूप से अनुवाद की समस्या को अर्थ और शैली के आधार पर विभाजित करके समझाने का प्रयास किया जा रहा है:-

1) अनुवाद की अर्थ विषयक समस्या :- भाषाओं की भिन्न प्रकृति के कारण अनुवाद प्रक्रिया में अर्थ का संप्रेषण ही महत्त्वपूर्ण होता है। अर्थ का अनर्थ न हो जाए इसके लिए अनुवादक को स्रोत भाषा से लक्ष्य भाषा में अनुवाद करते समय समतुल्यता को बनाये रखने के लिए अर्थतत्व की समस्या बड़ी चुनौती के रूप में सामने आती है, जिस यों समझा जा सकता है।

2) शब्दानुवाद की समस्या :- प्रत्येक भाषा के अपने प्रतीक, संस्कार, सोच, प्रचलन और परंपरा शब्दों को विशिष्ट अर्थ प्रदान करती है। ऐसी परिस्थिति में अनुवाद करते समय अनुवादक के सामने अनेक समस्या उत्पन्न हो जाती है। कभी-कभी शब्द की प्रकृति और परिस्थिति का सही मूल्यांकन न करने के कारण अनुवाद हास्यपद भी हो जाता है। जैसे – White Collor के लिए सफेद कॉलर Save Skin लिए चमड़ी बचाना White Aunt के लिए सफेद चींटी। कई शब्द दोहरे अर्थों के साथ जाने जाते है। यदि उनका विषय ठीक से समझा नहीं गया तो अर्थ का अनर्थ हो जाता है। ऐसा अनुवाद भद्दा, अर्थहीन और हास्यपद हो जाता है। जैसे –

1) Please Check the outward clearing.

अनुवाद – कृपया बाहरी सफाई की जाँच करें।

सही अनुवाद – कृपया बाहरी समाशोधन की जाँच करें।

2) Pay interest and close the account.

अनुवाद – सूद ले और खाता बंद करें।

सही अनुवाद – ब्याज का भुगतान करें और खाता बंद करें।

3) This issue is not weighty

अनुवाद – इस बच्चे का वजन कम है।

सही अनुवाद – यह विषय महत्त्वपूर्ण नहीं है।

4) Free ship to students.

अनुवाद – विद्यार्थियों को मुक्त जहाज।

सही अनुवाद – विद्यार्थियों को नि:शुल्कता

3) भावानुवाद की समस्या :- भावानुवाद में भावों, विचारों एवं अर्थों के बिंब ही प्रतिबिंबित किए जाते है। आधुनिक भाषा वैज्ञानिकों के अनुसार प्रत्येक शब्द का अर्थ वाक्य में प्रयुक्त होने पर उसका अभिधेयार्थ या कोशार्थ मात्र नहीं होता। शब्द-क्रम के परिवर्तन और बलाघात, स्वराघात आदि के कारण अर्थ में अंतर आ जाता है। अन्य शब्दों के संयोग से शब्द का अभिधेयार्थ बिल्कुल नष्ट हो जाता है और उसमें गहरा अर्थ गुंफित होता है। इस तरह की अनुवाद में सबसे बड़ी समस्या यह है कि किसी वाक्य का अनुवाद हो जाने के बाद स्रोत भाषा के शब्द खो जाते है। शब्दों के क्रम में परिवर्तन हो जाने से अर्थ में विचलन निर्माण हो जाता है। जैसे – 'At worst he might not return your money' इसका अनुवाद होगा – 'अधिक से अधिक वह तुम्हारे पैसे नहीं लौटाएगा।' इस वाक्य में 'At worst' को हिंदी में कहते समय 'अधिक से अधिक' या 'ज्यादा से ज्यादा' जैसे वाक्य का प्रयोग होगा। वैसे ही संन्यासी शब्द का अंग्रेजी में 'One who has renounced the world' कह कर अर्थबोध कराया जा सकता है। इसी प्रकार से अन्य भाषा-भाषी कोई भी व्यक्ति हिंदी के 'पेड़ा' शब्द को तब तक नहीं समझ सकेगा। जब तक कि वह हिंदी शब्द कोष में दिए गए उसके अर्थ को न जानता हो। 'पेड़ा' रहित संस्कृति से संबंधित व्यक्ति उसका अर्थ केवल तभी समझ सकता है। जब उसे यह पता हो कि इस भाषा में दूध के 'खोये' और 'शक्कर' से मिलकर बनी वस्तु का 'पेड़ा' कहते है और 'खोये' शब्द का अर्थ उसे पता हो।

3) सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भों की समस्या :- भाषाओं में अभिव्यक्त साहित्य या सामग्री विषय के साथ भाषा विशेष के सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भों को अधिक उजागर करते है। अतत: भाषा समाज और सांस्कृतिक की धरोहर ही होती है। समाज विशेष के जीवन व संस्कृति से रीति-रिवाज, परंपराएँ, आस्थाएं, उत्सव-त्यौहार, जन्म-मरण, शादी-ब्याह और लोकाचार जुड़े है। इन्हीं के साथ विशिष्ट प्रकार के मुहावरे, कहावतें, लोकोक्तियाँ आदि का प्रचलन होता है। ऐसी सांस्कृतिक पृष्ठभूमि की अभिव्यक्तियों के लिए अनुवाद करते समय समान सांस्कृतिक परिवेश को प्रस्तुत करना आसान नहीं होता। जिन भाषाओं के बीच सांस्कृतिक समानता जितनी अधिक होती है उनके बीच अनुवाद करने में भी उतनी ही सुविधा हो जाती है। लेकिन संस्कृति में जहाँ अंतर हो जाता है वहाँ अनेक समस्याएँ उत्पन्न हो जाती है। शब्द, भाव और परिवेश का समुचित आकलन अनुवादक को करना होता है। तभी वह सामाजिक-सांस्कृतिक अभिव्यक्तियों की समस्याओं से ऊपर उठ सकता है। उदाहरणार्थ – 'A Slim lady' का अनुवाद दुबली-पतली स्त्री के रूप में करने के बजाय 'छरहरी महिला' करना अधिक सटीक होगा।

4) समान शब्दों की समस्या :– कई भाषाएं एक दूसरे के निकट होती है अथवा उनकी समान शब्दावली के प्रमुख स्त्रोत है अथवा शब्दावली तथा भाषाओं का समान स्त्रोत। विभिन्न भाषाओं में एक ही शब्द बहुत भिन्न अर्थ में प्रयोग किया जाता है। हमारे देश की अधिकांश भाषाओं का उद्गम संस्कृत है। लेकिन अलग–अलग भाषाओं में जाते समय शब्दों ने अपने आप को अर्थ की दृष्टि से बदल लिया। ऐसे समय अनुवादक को अनुवाद करते समय कई कठिनाईयों, समस्याओं और चुनौतियों का सामना करना पड़ता है। जैसे – हिंदी में चेष्टा का अर्थ प्रयास करना होता है तो मराठी भाषा में चेष्टा शब्द का अर्थ झटका उठाना होता है। ऐसे ही मराठी में आपत्ती अर्थात संकट जबकि हिंदी में आपत्ति होता है। खजीनामा शब्द उर्दू से आया है लेकिन मराठी में इसे उद्यमपत्र के रूप में लिया जाता है जबकि हिंदी में सहमति का स्वीकृत अर्थ में प्रयोग किया जाता है। अभ्यास शब्द मराठी में अध्ययन 'Study' के अर्थ में है जबकि हिंदी में अभ्यास अंग्रेजी के 'Practice' शब्द का पर्यायवाची है।

2) अनुवाद की शैली विषयक समस्या :– प्रत्येक भाषा की शैलीगत संरचनाओं में कुछ अंतर होता है। शब्द वाक्य–संरचना, शैली और विशिष्ट प्रयोगों द्वारा व्यक्ति अपनी बात को विशिष्टता सौंपता है। इस शैलीगत भिन्नता के कारण स्त्रोत–भाषा और लक्ष्य भाषा के बीच एक खाई उत्पन्न हो जाती है। अनुवाद की प्रक्रिया में यह भी एक महत्वपूर्ण तथ्य है कि अनुवादक मूल भाषा की शैली को तो बहुत हद तक बदल देता है परंतु मूल लेखक की शैली को तो सुरक्षित रखता है। यहाँ भाषा शैली से मतलब है अभिव्यंजना के प्रकार से और लेखक की शैली का मतलब है उस अभिव्यंजना के विधान में लेखक के व्यक्तिगत चुनाव और रुचि से। भाषा विशेष की अभिव्यक्ति द्वारा विषय को रोचकता, हास्य–व्यंग्य, कलात्मक रूप में व्यक्त किया जाता है। इस कारण भाषा की शैली अनेक समस्याएँ उपस्थित करती है। जैसे–'कैसे हैं?' 'क्या हाल है ?' 'हालचाल कैसे है ?' 'सब ठीक तो है ?' 'कुशल है ना ?' 'सब खैरियत है ना ?' आदि। इस अभिव्यक्ति के लिए ढेर सारी शैली में हम अपनी बात कह सकते है। इसका अनुवाद केवल 'How are you' में पूरा हो जाता है। लेकिन हिंदी की उपरोक्त समस्त अभिव्यक्ति का तात्पर्य शैली के अनुसार 'How are you' अतिरिक्त भी कई भावों को अभिव्यक्त करता है। जिसे पाठक समझता है और लेखक की शैली अपनी अभिव्यक्ति भी देता है। इसे हम श्री अशोकरण अहान की एक कविता के उदाहरण से हम शैलीगत समस्या को समझ सकते है। यथा –

पति देव दफ्तर से आकर
पत्नी से बोले मुस्काकर
जो सज–धज–के शिंगार
क्या इरादा है **सरकार**।

यहाँ सरकार शब्द का प्रयोग Government तो है ही नहीं। इसका अंग्रेजी अनुवाद करते समय बहुत कठिनाई से अनुवादक को गुजरना होगा। फिर भी क्या इरादा है सरकार ! को हू–ब–हू उतारने की समस्या अनुवादक के सामने खड़ी ही रहेगी।

अतः शैली अभिव्यक्ति को प्रभावशाली बनाने का एक माध्यम है। अभिव्यक्ति को लक्ष्य तक पहुचाने के लिए विशिष्ट पद्धति को अपनाया जाता है। लक्ष्य भाषा तक उसकी सुंदरता और अलंकार का भाव–सहित पहुंचाना एक बड़ी चुनौती ही है। अनुवादक को यह ध्यान रखना चाहिए कि हम किसी व्यक्ति का सजीव चेहरा शब्दबद्ध कर रहे या निर्जीव मुखौटा। शैलीपरक सामग्री का अनुवाद करते समय शब्द/वाक्य की सुंदरता बनाए रखने को लिए तमाम समस्याओं का सामना करते हुए, अनुवादक को भाषा के अनुकूल शैली के आधार पर अपने अनूदित पाठ को प्रस्तुत करना चाहिए। शैली–विषयक अनुवाद के सैद्धान्तिक रूप मे अनुवाद करते समय निम्नांकित समस्याओं का सामना करना पड़ता है।

1. स्वनिम स्तरीय समस्या 2. शब्द स्तरीय समस्या 3. रूप स्तरीय समस्या 4. वाक्य स्तरीय समस्या।

1) स्वनिम स्तरीय समस्या :– अभिव्यक्ति में बेहतर निखार और सौंदर्य लाने के लिए व्यंजक शब्द, ध्वनि, तुक आदि पर आधारित शैली का प्रयोग करते है। जैसे – झनझनाहट, खनखनाहट, झिलमिलाहट और तुतलाहट ऐसी स्थिति में ध्वनि का सामंजस्य अनुवादक के लिए कठिन हो जाता है।

2) शब्द स्तरीय समस्या :– अनुवाद में शैली का आधार तत्व शब्दों का चयन होता है। स्त्रोत भाषा से लक्ष्य भाषा में शब्द–प्रति शब्द अनुवाद के कारण शैली भेद देखा जा सकता है। प्रतीकों, मिथकों और बिंबों के प्रयोग में अर्थ भिन्नता के कारण केवल शाब्दिक अनुवाद शैली को पूरी तरह अभिव्यक्त नहीं कर पाता। कोई लेखक या साहित्यकार संस्कृतनिष्ठ या उर्दू प्रभावित या आंचलिक शब्दों का प्रयोग कर अपनी भाषा को सौंदर्यता प्रदान करता है तो उसका लेखन निखरकर सामने आता है। ऐसे समय अनुवाद के सामने चुनौती खड़ी हो जाती है कि वह अनुवाद कैसे करे। यथा–स्नेह निमंत्रण, पोथी–पुराण, धरम–करम, गपशप, पास–पड़ौसी, तेरा–मेरा, धुम–धाम इत्यादि।

3) रूप स्तरीय समस्या :– रूप रचना की भिन्नता के कारण शैलीगत स्थितियों को लक्ष्य भाषा तक पहुंचाने में बाधा उत्पन्न होती है। इसके अंतर्गत लिंग, सर्वनाम, क्रिया के प्रयोग मुख्य रूप से, वैषम्य के कारण समस्याएँ उत्पन्न होती है। जैसे–मराठी में तीन लिंग है और हिंदी में केवल दो ही। इसलिए मराठी के नपुसक लिंग को अंतर्गत आनेवाले शब्दों का अनुवाद या तो पुलिंग होगा या स्त्री लिंग। साथ ही छोटे–बड़े अंतर के लिए लिंग व्यक्त करनेवाले अनेक शब्दों की समस्या सामने आती है। जैसे – घंटा–घंटी, रस्सा–रस्सी, लोटा–लुटिया, जोरू–जोरी, बेटी–बिटिया इत्यादि।

4) वाक्य स्तरीय समस्या :– किसी भी भाषा के वाक्य केवल शब्द समूह या शब्दों का क्रमबद्ध संयोजन नहीं होते। बल्कि शब्दों के संदर्भों और उनकी निकटता से एक विशिष्ट शैली की रचना होती है। भाषा की शैली के संदर्भ में अनुवाद की शैलीगत कई सामान्य समस्याएँ आती है जबकि लेखक की शैली प्रत्येक लेखक की अपनी होती है। इसलिए उसकी समस्या विशिष्ट समस्या हो सकती है। साहित्य या सृजनात्मक पाठ का अनुवाद करते समय भाषा के माध्यम से जीवन की गूढ़ता, रहस्यमयता और गहराई को स्पर्श किया जा सकता है। साथ ही भावनाओं, संवेदनाओं, धारणाओं, चिंताओं, अनुभूतियों, संवेगों आदि को शब्दबद्ध किया जाता है। ऐसी अभिव्यक्तियों की शैली अलग होती है। यथा – ठंडा खाना, हवा–खाना, फूल–तोड़ना, घड़ी चलना इत्यादि अभिव्यक्ति क्रियाओं के साथ जुड़कर भ्रम पैदा कर सकते है विशेषत: अंग्रेजी या अन्य पश्चिमी भाषाओं में अनुवाद करते समय 'खाना–खाना' जैसे शब्द वाक्य विन्यास को विशिष्ट शैली में प्रस्तुत करते समय अनुवादक के सामने कठिनाई उत्पन्न करते है। ऐसे ही 'गया गया गया' वाक्य का अनुवाद करते समय 'गया' नामक व्यक्ति 'गया' शहर 'गया' स्पष्ट होने पर ही अनुवाद सही हो सकता अन्यथा वाक्य की शैली को न समझने के कारण अर्थ का अनर्थ हो सकता है।

सारांश :– कहा जा सकता है कि अनुवादक को स्त्रोत भाषा एवं लक्ष्य भाषा दोनों ही भाषाओं की जनता के समाज, इतिहास और संस्कृति का पर्याप्त ज्ञान हो। साथ ही यह बात भी ध्यान में रखनी चाहिए कि सम्प्रेषण–माध्यम होने के कारण भाषाएँ जड़ एवं स्थिर नहीं रहती, बल्कि निरंतर परिवर्तन अथवा विकास की प्रक्रिया में होती है तथा ऊपर से अदृश्य जान पड़ने वाले परिवर्तनशील तत्व अनुवाद की दृष्टि से महत्वपूर्ण होते है। अनुवादक को स्त्रोत भाषा से लक्ष्य भाषा में अनुवाद करते समय मुख्यत: तीन बातों का विशेष ध्यान रखना चाहिए कि पाठ के आधार पर लेखक क्या कहना चाहता है ? उसके कहने का क्या आशय है ? और वह इसे कैसे कहता है। अनुवाद कार्य देश, काल तथा सांस्कृतिक तत्वों के कारण समस्यापूर्ण हो जाता है, पर इसके साथ ही मूल रचना के शिल्प और शैली की विशेषताओं के कारण भी अनुवाद की कठिनाइयाँ और अधिक बढ़ जाती है। अत: अनुवादक को मूल पाठ की ओर से देखा रखकर ही उसे मूल कृति के पाठ और निहितार्थ, शरीर और आत्मा में संतुलन बैठाना होता है। यही मूल कथ्याकृति की प्रतिबद्धता अनुवाद की प्रथम शर्त है और अंतिम भी।

संदर्भ :–

- भाषा विज्ञान और हिंदी भाषा – प्रो. नरेश मिश्र – संजय प्रकाशन नई दिल्ली सं. 2009, पृष्ठ क्र. 08
- अनुवाद : सिद्धांत एवं प्रयोग – संपादक डॉ. अमरसिंह वधान, डॉ. एन. सुंदरम – भाषा संगम (ले.ना) प्रकाशन तमिल हिंदी तुलनात्मक अध्ययन केंद्र, त्यागराय नगर, चेन्नै सं. 2004, पृष्ठ क्र. 02
- अनुवाद : सिद्धांत एवं प्रयोग – डॉ. जी. गोपीनाथन – लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद सं., 2008, पृष्ठ क्र. 25
- व्यावहारिक अनुवाद – डॉ. दामोदर खडसे – यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ प्रकाशन, नाशिक सं. 2002, पृष्ठ क्र. 11
- व्यावहारिक अनुवाद – डॉ. दामोदर खडसे – यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ प्रकाशन, नाशिक सं. 2002, पृष्ठ क्र. 22

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

SPECIAL ISSUE-No-CCLVII (257)

Human Rights : Reality & Challanges

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept.Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor :
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675
ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December - 2020

SPECIAL ISSUE – (CCLVII) 257

Human Rights : Reality & Challanges

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Sandip B. Kale
Editor:
Coordinator
HOD. Dept of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo, Dist.Wardha(M.S)

Dr. Archana S. Dahane
Executive-Editors
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo, Dist.Wardha(M.S)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	आरोग्य आणि मानवी हक्का समोरील जागतिकीकरणाचे संकट — संदीप तुंडूरवार / डॉ. शरद सांबारे	1
2	समकालीन नक्षलवादी चळवळ आणि मानवी हक्क — डॉ. रतन व्ही. राठोड	10
3	सुशासनाच्या संदर्भात माहितीचा अधिकार आणि मानवी हक्क — डॉ. संदीप बी. काळे	14
4	आरोग्य कवाती कर्मचारी कोरोना योद्धा आणि मानवी हक्क — प्रा. विनोद को. गायकवाड	19
5	भारतातील शिक्षण विषयक अधिकारचा विकास — डॉ. बी. जी जोगदंड	23
6	महिला आणि मानवी हक्क — प्रा. डॉ. अरुण मुकुंदराव शेळके	27
7	मानवाधिकाराचा जागतिक जाहीरनामा आणि भारतीय संविधान — डॉ. नरेश कवाडे	31
8	मानवी हक्क आणि शिक्षण — डॉ. संजय गोरे	38
9	महिला शोषण आणि मानवाधिकार — प्रा.डॉ.संतोष गोपालकृष्ण कुळकर्णी	42
10	मानवाधिकार शिक्षण : आजची सामाजिक गरज — डॉ. प्रमोदकुमार नंदेश्वर	45
11	मानवाधिकार आणि भारतीय संविधान — प्रा. नितिन माणिकराव बिहाडे	48
12	महिलांची स्थिती व मानवाधिकार — प्रा. नितेश आर. रामटेके	52
13	मानवी हक्क आणि शिक्षण — प्रा. डॉ. नंदाजी रामोबाजी सातपुते	55
14	मानवी हक्कांच्या संरक्षणात प्रसार माध्यमांची भूमिका — प्रा.डॉ. मुक्ता गोविंदराव सोमवंशी	59
15	लिंग समानता आणि मानवी हक्क — प्रा. विनोद मारोतराव मूडे	65
16	भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्क — प्रा.डॉ. मनोज साताप्पा जाधव	72
17	मानवी हक्क व पर्यावरण संवर्धन — प्रा. बुध्दघोष मधुकरराव लोहकरे	76
18	बालकामगारासाठी मानवाधिकार: काळाची गरज — श्री. उमेश शंकरराव कुन्हाडे	80
19	मानवी हक्क आणि आदिवासी महिला लोकप्रतिनिधी — डॉ. राजेश उत्तमराव भटकर	84
20	महिला आणि मानवाधिकार — डॉ. योगेश म. वडतकर	87
21	भारतीय संविधान : आदिवासी व मानवाधिकार — प्रा. डॉ. हिराचंद चोखाजी वेस्कडे	91

मानवाधिकाराचा जागतिक जाहीरनामा आणि भारतीय संविधान

डॉ. नरेश कवाडे
इतिहास विभाग प्रमुख यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

मानव हा एक बुद्धिमान व विचार करु शकणारा प्राणी आहे. बुद्धिद्वारा मानवाने जैविकदृष्ट्या स्वतःचा विकास साधला आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा शिक्षण, निरोगी आयुष्य, सर्वसाधारण जीवनमान जगण्याची क्षमता यासारख्या मानवी विकासाच्या मूलभूत मापदंडाचा विचार करता मानवी उत्पत्तीपासून ते वर्तमानकालापर्यंत मानवाने टप्याटप्याने विकासाची पाऊलवाट प्रशस्त केली आहे. मानव आपल्या बुद्धिचा वापर करुन जीवनात नवनवीन शोध लावून जीवनामानात सतत बदल करण्यात व ते समृद्ध करण्यात गुंतलेला असतो. भूतलावर विविध वंश, धर्म, प्रांत, भाषा, जाती, वर्ण असणारे समाज अस्तित्वात असून ते मात्र विषमतेच्या तत्वावर उभे आहे. त्यांच्यात मोठ्या प्रमाणात विषमता रुजल्याचे दिसून येते. मानव म्हणून समान अधिकार, समान कर्तव्ये, समानसंधी प्राप्त व्हावीत, सामाजिकदृष्ट्या जगता यावे हो त्यांची अपेक्षा रास्त आहे. अशा या मानव प्राण्याचे दैनंदिन जीवन सुकर व्हावे या दृष्टीने त्याला काही मूलभूत अधिकार 'हक्क' या स्वरुपात मिळणे आवश्यक आहे. मानव म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक मानवाच्या नैसर्गिक अस्तित्वाशी संबंधित अशा सर्व अधिकारांना मानवाधिकार म्हणतात. प्रत्येकास आपले व्यक्तित्व विकसित करण्यासाठी, आपले व्यक्तिगत गुण, बुद्धिमत्ता व स्वत्व भावनेची जाणीवपूर्वक करण्यासाठी आत्मीक व इतर जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानवाधिकाराची आवश्यकता भासते.

"मानवाधिकार म्हणजे असे मूलभूत अधिकार जे प्रत्येक स्त्री-पुरुष मग ते जगाच्या कोणत्याही भागात वास्तव्य करणारे असोत ते केवळ मानव म्हणून जन्माला आले या एकाच कारणास्तव मानवाधिकाराचे हकदार समजले गेले पाहिजेत"[1] मानवाधिकार हे केवळ समाजातच प्राप्त होतात, कारण मानव हा समाजशील प्राणी आहे. जीवन समृद्ध पूर्ण आनंदी शांततामय आणि परंपराटीचे बनविण्यासाठी मानवाधिकार हे समाज संमत हक्क असतात. भारतीय परंपरेत मानवधिकाराचा उल्लेख सर्वत्र आढळतो. जसे संत वाङ्मयात प्रत्येक ठिकाणी विषमतेवर प्रहार करुन समता प्रस्थापित करण्याचा संदेश दिलेला दिसून येतो. तसेच वैश्विक शांतीचा प्रार्थना केली असल्याचे दिसून येते.

"दुरितांचे तिमिर जावो | विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो |
जो जे वांछिल तो ते लाहो | प्राणिजात |"[2] (पसायदान-ज्ञानेश्वरी)

भारतात मानवाधिकाराचा विकास :

पाश्चिमात्य विद्वान नित्य असा हक्क सांगत आले की, आंतरराष्ट्रीय कायद्याची वर्तमान व्यवस्था ही युरोपीयन संस्कृतीची निर्मिती आहे. वास्तविकता अशी आहे की, आंतरराष्ट्रीय कायद्याची मुळे जशी बहुतांश देशाच्या संस्कृतीत शोधता येतात. व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेविषयी आदर बाळगणे आणि समानात शांतता व सुसंवाद प्रस्थापित करण्याकरिता प्रयत्न करणे हा भारतीय संस्कृतीतील कायम घटक आहे. भारतीय संस्कृती ही विभिन्न संस्कृती आणि धर्म ते वर्षानुवर्षे या प्रचंड भारतीय उपखंडात एकमेकांच्या संपर्कात आले अशा विभिन्न संस्कृती व धर्माच्या एकरुपतेतून निर्माण झालेला परिणाम आहे. आपल्या परंपरेमध्ये जो एकतेचा व विश्वबंधुत्वाची भावना आहे तो संपूर्ण विश्वात पसरलेली आहे.

"बुद्धाचा आचार विचारातील अहिंसेचा सिद्धांत हा कशाहीपेक्षा श्रेष्ठ असा मानवतावादी सिद्धांत आहे. जो इ. स. ना पूर्वी तिसऱ्या शतका इतका जुना आहे. बुद्ध धर्म आणि जैन धर्म या दोन्ही तत्वज्ञानी समता, अहिंसा आणि भौतिक सुखांना नकारणे या तत्वावर भर दिला आहे."[3] प्राचीन भारतामध्ये सार्वजनिक स्वास्थ्य, शिक्षण, बेरोजगारी, वैद्यकीय सेवा, वैधव्य, वृद्धावस्था, अनाथालये आणि दारिद्र्य निर्मूलन यासारख्या सेवा करण्याकरिता तपशिलवार तरतुदी होत्या. "कौटिल्याने राज्यात निराधार, वृद्ध, आंधळे, पंगू, वेडे, विधवा, अनाथ आणि जे रोगांनी व संकटांनी पिडीत आहेत अशांना मदत देण्यास सांगितले असून गर्भवती स्त्रियांना औषधोपचार देऊन त्यांची राहण्याची व्यवस्था करणे त्यांना अन्न व वस्त्र गरजेनुसार पुरविणे याकरिता देखील राजास आज्ञा दिली आहे"[4] भारताची जी थोर परंपरा आहे त्यात शांतता विश्वत्व, समता, मानवी मोक्ष व प्रतिष्ठा याकरिता आदर बाळगणे या गोष्टी एकमेकात गुंफलेल्या असून त्यांच्यामुळे स्वातंत्र्य संग्रामाला प्रेरणा मिळाली. आपली स्वतंत्र चळवळ भारतीय लोकांना मूलभूत मानवाधिकार मिळवून देण्याकरिता केलेल्या संघर्षाचे प्रतिक आहे

१६ व्या व १७ व्या शतकात नैसर्गिक अधिकारांना दैवी अधिकाराचे स्वरूपही देण्यात आले. पुढे नैसर्गिक अधिकारांचे दैवी अधिष्ठान नष्ट झाल्यानंतर त्यांना मानवाधिकार म्हणून संबोधले जाऊ लागले. तत्कालीन विचारवंत थॉमस हॉब्ज, जॉन लॉक हे सामाजिक करार सिद्धांताचे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या मते नैसर्गिक हक्कांची निर्मिती राज्य अस्तित्वात येण्यापूर्वीच झाली होती. हॉब्ज, रुसो यांच्या विचारांचा प्रचंड प्रभाव अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध (१७७६) आणि फ्रेंच राज्यक्रांती (१७८९) वर पडल्याचे दिसून येते. इंग्लंडमध्ये राज्यसत्तेला नियंत्रित करण्याच्या दीर्घ कालावधी दरम्यान संमत करण्यात आलेले सन १२१५ चा मॅग्नाकार्टा करार. (दि ग्रेट चार्टर) सन १६२८ चा पिटिशन ऑफ राईट्स, सन १६८९ चा बिल ऑफ राईट्स हे ब्रिटीश नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करणारे आणि राजेशाहीच्या अधिकारांवर बंधने आणणारे करार होते. फ्रेंच राज्यक्रांती दरम्यान सन १७८९ साली घोषित करण्यात आलेला 'मानव व नागरिकांच्या हक्कांचा जाहीरनामा' यामध्ये संपूर्ण जगाला स्वातंत्र्य, समता व बंधुतेचा संदेश देण्यात आला. १७७६ च्या अमेरिकन स्वातंत्र्य युद्धानंतर सन १७९१ मध्ये घोषित करण्यात आलेला 'अमेरिकन बिल ऑफ राईट्स' १६ ते २० व्या शतकाच्या दरम्यान झालेल्या अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांमुळे मानवाधिकाराच्या कल्पनेला आंतरराष्ट्रीय स्वरुप प्राप्त झाले. या करारामध्ये धार्मिक अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण गुलामगिरी नष्ट करणे, युद्ध कैद्यांना योग्य वागणूक युद्धातील जखमींची काळजी, कामगारांचे हितसंरक्षण, युद्धा दरम्यान निशस्त्र नागरिकांवर हल्ला न करणे इत्यादी हक्कांवर भर होता.

१९१७ मध्ये रशियन राज्यक्रांतीनंतर रशियात साम्यवादी सरकार प्रस्थापित झाले. या क्रांतीमार्गाची प्रेरणा जनतेला सामाजिक-आर्थिक शोषणातून मुक्त करुन त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक हक्कांना संरक्षण देणे ही होती. संयुक्त राष्ट्राच्या (UN) स्थापनेपासून मानवाधिकाराच्या तत्वज्ञानाला निश्चित स्वरुप प्राप्त झाले आणि मानवाधिकार खऱ्या अर्थाने आंतरराष्ट्रीय स्वरुप प्राप्त झाले. "मानवाधिकारच्या वैश्वीकरणाला आणखी एक पैलाचा दगड म्हणजे जर्मनीतील नाझी हुकुमशहांच्या क्रूर वागणूकीच्या विरुद्ध बुलंद होणारा आवाज हा होय. नाझी हुकुमशहांकडून आपल्याच लोकांवर होणाऱ्या अत्याचारांवर संपूर्ण जगाची प्रतिक्रिया झाली व मानवाधिकारांसाठी आंतरराष्ट्रीय मान्यतेची मागणी वाढू लागली. अमेरिकेचे राष्ट्रपती रुझवेल्ट यांनी युद्धकार घेऊन जर्मनी कॉग्रेसकडे सन १९४१ मध्ये एक खलिता पाठविला आणि खालील चार प्रकारच्या अत्यावश्यक मानवी स्वातंत्र्यासाठी मागणी नोंदविली ती अशी -

१. भाषण व भावना व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य.

२. आपापल्या पद्धतीने आपल्या दैवतांची आराधना करण्याचे स्वातंत्र्य.

३. गरजेतून निर्माण होणाऱ्या अत्याचारापासून स्वातंत्र्य व

४ भीतीपासून मुक्तीसाठी स्वातंत्र्य."

दुसऱ्या महायुद्धानंतर संपूर्ण जगातील सर्वच राष्ट्र व संघटनांनी मानवाधिकारांच्या आंतरराष्ट्रीय मान्यता व संरक्षणासाठी पुढाकार घेतला. १९४५ सॅन फ्रॅन्सिस्कोमध्ये घेण्यात आलेल्या दोन महिन्याच्या परिषदेत संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेच्या मसुद्यामध्ये मानवाधिकाराच्या संकल्पनेचा जगभर प्रसार व्हावा म्हणून विविध राष्ट्रांची महासभा, आर्थिक व सामाजिक सभा गठीत करण्यात आल्या. "आर्थिक व सामाजिक सभेकडे त्यासाठी ठरावाचा मसुदा तयार करण्याची जबाबदारी देण्यात आली आणि त्यासाठी मानवाधिकार आयोगाची निर्मिती करण्यात आली व त्यास आंतरराष्ट्रीय हक्क विधेयकाचा मसुदा तयार करण्याची कामगिरी देण्यात आली. १० डिसेंबर १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महासभेने विश्वव्यापी मानवाधिकार जाहीरनामा जाहीर केला."[५]

१० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या साधारण सभेने मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा संमत करुन उद्घोषित केला. या ऐतिहासिक घटनेनंतर साधारण सभेने सर्व सदस्य राष्ट्रांना त्यांनी या संपूर्ण जाहीरनाम्यास प्रसिद्धी द्यावी आणि देशाच्या अगर प्रदेशाच्या राजकीय दर्जावरुन कोणताही भेदभाव न करता, मुख्यत्वेकरुन तेथील शाळांमध्ये व इतर शैक्षणिक संस्थामध्ये त्या जाहीरनाम्याचा प्रसार करण्याची, तो प्रदर्शित करण्याची, वाचून दाखविण्याची व समजावून सांगण्याची व्यवस्था करावी असे आवाहन केले.

मानवी अधिकाराचा जागतिक जाहीरनामा :

भूमिका

ज्या अर्थी मानव कुटुंबातील सर्व व्यक्तींची स्वाभाविक प्रतिष्ठा व त्यांचे समान व अहरणीय अधिकार त्यांना मान्यता देणे हा जगात स्वातंत्र्य, न्याय व शांतता यांच्या प्रस्थापनेचा पाया होय.

ज्या अर्थी मानवी अधिकारांची अवहेलना व अप्रतिष्ठा झाल्याने अमानुष कृत्ये घडून आली आणि त्यायोगे मानवजातीच्या सदसद्विवेक बुद्धिवर भयंकर आघात झाला आहे आणि म्हणून मानवांना भाषण स्वातंत्र्याचा व श्रद्धा स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता

येईल. भीती व कमतरतेपासून त्यांची मुक्तता होईल अशा जगाची उभारणी करणे हा सामान्य लोकांची सर्वोच्च आकांक्षा म्हणून घोषित करण्यात आली आहे.

ज्या अर्थी जुलूम व दडपशाही याविरुद्ध अखेरचा उपाय म्हणून मानवाला बंड करण्यास भाग पडू नये, यासाठी मानवी अधिकारांचे संरक्षण कायद्याने करणे अत्यावश्यक आहे.

ज्या अर्थी, राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये मित्रत्वाचे संबंध वृद्धिंगत करण्याच्या कार्यास चालना देणे अत्यावश्यक आहे.

ज्या अर्थी, संयुक्त राष्ट्रसंघटनेतील सदस्य राष्ट्रांनी सनदेत मूलभूत मानवी अधिकार मानवाची प्रतिष्ठा व महत्व स्त्री पुरुषांचे समान अधिकार याबाबत आपली श्रद्धा निश्चयपूर्वक पुन्हा व्यक्त केली आहे आणि अधिकाअधिक स्वातंत्र्याच्या वातावरणात सामाजिक प्रगती घडवून आणण्याचा व जीवनमान निर्धार केला आहे.

ज्याअर्थी सदस्य राष्ट्रांनी, संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या सहकार्याने मानवी अधिकारांना व मूलभूत स्वातंत्र्यास जागतिक प्रतिष्ठा प्राप्त करुन देण्याचे ध्येय साध्य करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे.

ज्याअर्थी या प्रतिज्ञेच्या परिपूर्तीसाठी उक्त अधिकार व सार्वत्रिक सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य यांच्याबाबत जाणीव होणे अत्यंत महत्वाचे आहे त्या अर्थी आता ही महासभा.

हा मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा सर्व लोकांसाठी ध्येयसिद्धीचा एक समान आदर्श म्हणून उद्घोषित करते. व त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने व समाजातील प्रत्येक घटकाने हा जाहीरनामा सतत डोळ्यापुढे ठेवून अध्यापन व शिक्षण यांच्याद्वारे या अधिकाराचा व स्वातंत्र्याचा मान राखला जाण्यासाठी आणि राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अशा प्रागतिक स्वरुपाच्या उपाययोजनांच्याद्वारे सदस्य राष्ट्रांच्या लोकांमध्ये व त्यांच्या क्षेत्राधिकाराखालील प्रदेशातील लोकांमध्ये त्यांना जागतिक मान्यता मिळवून देण्यासाठी व त्यांचे परिणामकारक पालन केले जाण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे." या अधिकार आणि स्वतंत्रतेच्या प्रती एकच दृष्टी या प्रतिज्ञेला पूर्णतः सफल करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. या मानव अधिकाराच्या घोषणेला ३० कलमे जोडण्यात आली आहे.

जाहीरनाम्यातील कलमे :

कलम १ : सर्व मानवी व्यक्ती जन्मतःच स्वतंत्र आहेत व त्यांना समान प्रतिष्ठा व समान अधिकार आहे.

कलम २ : मानवी अधिकारा बाबतीत वंश, वर्ण, स्त्री-पुरुषभेद, भाषा, धर्म, राजकीय किंवा इतर मतप्रणाली, राष्ट्रीय किंवा सामाजिक मूलस्थान, संपत्ती, जन्म किंवा इतर दर्जा यासारख्या कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही.

कलम ३ : प्रत्येकास जगण्याचा, स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा व सुरक्षिततेचा अधिकार असेल.

कलम ४ : कोणालाही गुलामगिरीत किंवा दास्यात ठेवता येणार नाही. गुलामांच्या व्यापारावर बंदी.

कलम ५ : छळ किंवा क्रूर, अमानुष किंवा अपमानास्पद वागणूक किंवा शिक्षा कोणालाही देता येणार नाही.

कलम ६ : प्रत्येकास कायद्याच्या दृष्टीने माणूस म्हणून मान्यता मिळण्याचा अधिकार.

कलम ७ : सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण.

कलम ८ : हक्कांचे उल्लंघन करण्याच्या कृतिविरुद्ध प्रभावी उपाययोजना करण्याचा प्रत्येकाला अधिकार.

कलम ९ : कोणालाही बेकायदेशीर स्थानबद्ध किंवा हद्दपार करता येणार नाही.

कलम १० : निःपक्ष न्याय मिळविण्याचा अधिकार.

कलम ११ : अपराधी दोषी असल्याचे सिद्ध होईपर्यंत तो निरपराध आहे असे गृहीत धरले जाण्याचा अधिकार.

कलम १२ : खाजगी जीवन, कुटुंब, घर पत्रव्यवहार यात बेकायदेशीर हस्तक्षेपाविरुद्ध अधिकार.

कलम १३ : राष्ट्राच्या हद्दित संचार व वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य तसेच स्वदेश सोडून जाण्याचा व स्वदेशी परतण्याचा अधिकार.

कलम १४ : छळापासून मुक्तता करुन घेण्यासाठी इतर देशात आश्रय मिळविण्याचा व तो उपभोगण्याचा अधिकार.

कलम १५ : राष्ट्रीयत्व मिळविण्याचा, बदलण्याचा व बेकायदेशीररित्या हिरावून न घेतले जाण्याचा अधिकार.

कलम १६ : वंश, राष्ट्रीयत्व व धर्म अशा कोणत्याही बंधनाविना विवाह करण्याचा अधिकार मात्र जोडीदारांना स्वच्छेने व पूर्ण संमतीने विवाह करावा.

कलम १७ : मालमत्ता धारण करण्याचा अधिकार.

कलम १८ : विचारस्वातंत्र्य, विवेकबुद्धीने वागण्याचे स्वातंत्र्य तसेच धर्म व श्रद्धा बदलण्याचे स्वातंत्र्य तसेच त्यांच्या जाहीर वा खाजगीरित्या आचरणाचे स्वातंत्र्य.

कलम १९ : मतस्वातंत्र्य व भाषणस्वातंत्र्य.

कलम २० : शांततापूर्ण सभास्वातंत्र्य व संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य.

कलम २१ : स्वत: किंवा इच्छित प्रतिनधीमार्फत देशाच्या शासनात तसेच शासकीय सेवेत भाग घेण्याचा अधिकार

कलम २२ ते २७ : आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार आहेत. यात सामाजिक सुरक्षितता, इच्छेनुसार काम निवडण्याचे, कामाचे तास, पगारी सुट्या, राहणीमानाचा अधिकार, शिक्षण संस्कृतीचे आणि मोफत, कलांचा आनंद उपभोगण्याचा प्रत्येकास हक्क आहे.

कर्तव्य व मर्यादा :

कलम २९ ते ३० : आपले अधिकार व स्वातंत्र्य यांचा उपभोग घेताना इतरांचे अधिकार व स्वातंत्र्य यांचा योग्य तो आदर राखला जावा, जाहीरनाम्यातील कोणतेही अधिकार व स्वतंत्र्ये नष्ट करण्याचा अधिकार कोणत्याही राष्ट्रास, गटास किंवा व्यक्तीस आहे असा अर्थ जाहीरनाम्यातील कोणत्याही मजकूराचा लावता कामा नये.[4] प्रतिष्ठा व मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेने मानव स्वतःचा व परीवाराने राष्ट्राचा विकास करु शकतो त्यासाठी लोकांना अनेक अधिकाराप्रती जागरुक करणे गरजेचे आहे. मानव प्रतिष्ठा आणि मूल्यांच्या विकासासाठी दृढ इच्छाशक्ती मानव अधिकार आंदोलनाला फार मोठी सफलता मिळवून देऊ शकते.

भारताच्या संविधानातून प्राप्त झालेले मूलभूत अधिकार :

भारताने मानवी अधिकारांच्या जागतिक जाहीरनाम्याच्या निर्मितीमध्ये सक्रिय भाग घेतला होता. भारतीय प्रतिनिधींने जाहीरनाम्याच्या मसुद्यात अनेक मुद्यांबाबत योगदान केले. विशेषत: भारताने स्त्री-पुरुष समानतेची गरज स्पष्टपणे अधोरेखित केली. भारताच्या संविधानामध्ये जागतिक जाहीरनाम्यातील व आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता पावलेले बहुतेक सर्व मानवी हक्क घटनेच्या प्रास्ताविकेबरोबरच भाग ३ व भाग ४ मध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहे.

भारताचे संविधान - उद्देशिका (प्रास्ताविक) :

"आम्ही भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस, सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय; विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य, दर्जाची व संधीची समानता निश्चितपणे प्राप्त करुन देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तींची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करुन आमच्या संविधान सभेत आज दिनांक २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करुन स्वत:प्रत अर्पण करत आहोत"

न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही संविधानाची उद्दिष्टे आहे. आदर्श अशा उद्दिष्टांना प्रत्यक्षात आणण्याचा संकल्प भारत या राज्याने केल्याने राष्ट्राचे ऐक्य आणि अखंडता यांचे रक्षण होईल असे यातून स्पष्ट होते.[5]

भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकार / हक्क :

व्यक्तींना आवश्यक असलेल्या विविध अधिकारांपैकी जे अधिकार अत्यावश्यक व नैसर्गिक आहेत अशा अधिकारांना मूलभूत अधिकार म्हणतात. भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागात कलम १२ ते ३५ मध्ये मूलभूत अधिकाराचे वर्णन केले आहे. भारतीय नागरिकांना हे मूलभूत अधिकार देताना त्यावर योग्य अशा काही मर्यादांचेही वर्णन केले आहे. मूळ संविधानात एकूण ७ प्रकारचे मूलभूत अधिकार प्रदान करण्यात आले होते त्यापैकी मालमत्तेचा अधिकार ५५ व्या संविधान दुरुस्तीने कमी करण्यात आला. आता भारतीय नागरिकांना सहा प्रकारचे मूलभूत अधिकार प्रदान असून ते पुढील प्रमाणे.

१) समतेचा अधिकार (Right to Equality) कलम १४-१८

२) स्वातंत्र्याचा अधिकार (Right to Freedom) कलम १९-२२

३) शोषणाविरुद्ध अधिकार (Right to Against Exploitation) कलम २३-२४

४) धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार (Right to Freedom of Religion) कलम २५-२८

५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार (Right to Culture and education) कलम २९-३०

६) संविधानात्मक उपायाचा अधिकार (Right to Constitutional Remedies) कलम ३२-३५[6]

जागतिक जाहीरनाम्यातील कलम २ ते २१ मधील अधिकार भारताच्या घटनेच्या भाग ३ मध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहेत. भाग ३ (कलम १२ ते ३५) मध्ये घटनेने प्राप्त मानलेले नागरिकांचे मूलभूत अधिकार देण्यात आले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांची चळवळ उभी केली होती. ज्या वर्गाला हजारो वर्षे स्वाभिमान म्हणजे काय माहित नव्हते; ज्यांना जनावरापेक्षाही वाईट वागणूक मुकाट्याने सहन करण्याची सवय लागली होती त्यांना आपल्या हक्कांची जाणीव देणे त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे हे अति कठिण असे कार्य त्यांनी हाती घेतले होते. त्यामुळे लोकशाहीवर त्यांचा विश्वास होता. लोकशाही प्रक्रियेनुसार कायद्याच्या मार्फतच न्याय मिळावा हे त्यांच्या चळवळीचे सूत्र होते. हा लोकशाहीवरील विश्वास त्यांनी

संविधानाच्या अनेक तरतुदींच्या संदर्भात व्यक्त केला होता. राज्यघटनेत मूलभूत हक्कांचा जाहीरनामा असावा हे समितीत एकमताने ठरले होते.

राज्यघटनेत त्याचा समावेश करताना ज्या हक्कांची कार्यवाही करताना काही सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थेत बदल अभिप्रेत होते. त्यांची यादी मार्गदर्शक तत्त्वांच्या स्वरुपात मांडण्यात आली. प्रत्येक १४ वर्षांखालील मुलाला सक्तीचे आणि मोफत प्राथमिक शिक्षण द्यावे हे कलम जसे त्यात आहे तसे अर्थव्यवस्थेत मूलगामी घटनात्मक बदल व्हावेत असेही म्हटले आहे."

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी भारतीय संविधानामध्ये कलम १४ ते १८ च्या अंतर्गत समतेच्या अधिकाराबाबत खालीलप्रमाणे तरतुदी केल्या आहे.

१. कायद्यापुढे समानता
२. भेदभाव केला जाणार नाही
३. समान संधी
४. अस्पृश्यता निवारण
५. पदव्यांची समाप्ती

स्वातंत्र्याच्या अधिकाराअंतर्गत भारतीय नागरिकांना दहा प्रकारचे स्वातंत्र्य प्रदान करण्यात आले आहे ते पुढीलप्रमाणे

१. भाषण आणि विचार स्वातंत्र्य
२. सभा भरविण्याचे स्वातंत्र्य
३. संस्था स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य
४. भारतीय प्रदेशात संचार करण्याचे स्वातंत्र्य
५. स्थायी होण्याचे स्वातंत्र्य
६. व्यवसाय स्वातंत्र्य
७. अपराधांबद्दलच्या दोषसिद्धीबाबत संरक्षण
८. जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे संरक्षण
९. बालकांच्या शिक्षणाचा हक्क
१०. विविध प्रकरणी अटक व स्थानबद्धता याबाबत संरक्षण

१४ वर्षाखालील मुलांना धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास सोपता येणार नाही असे घटनेच्या कलम २४ मध्ये म्हटले आहे. मानवाचा खरेदी विक्री व्यवहार करता येणार नाही. अशाप्रकारे शोषणाविरुद्धचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे.

विविध धर्म असलेल्या भारतात लोकांना आपल्या इच्छेनुसार धार्मिक बाबतीतही निर्णय घेता यावा यासाठी धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार महत्त्वाचा आहे. या अधिकाराचे वर्णन कलम २५ ते २८ मध्ये केले आहे. अल्पसंख्याकांना सुरक्षितता वाटावी यासाठी (संस्कृती व शिक्षण विषयक अधिकार कलम १९ ते ३०) काही तरतुदी या अधिकारात आहेत.

वरीलप्रमाणे असलेल्या पाचही मूलभूत अधिकाराला स्वतंत्र अधिकाराने म्हणजे सांविधानात्मक उपायांच्या अधिकाराने न्यायालयाचे संरक्षण मिळाले यातच अर्थ कोणताही नागरिक त्यांच्या मूलभूत हक्काचा भंग झाल्यास उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाकडे न्याय मागू शकतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनात्मक उपायाच्या कलमाचे वर्णन राज्यघटनेचा आत्मा व हृदय आहे असे केले आहे. इतके महत्त्व या उपाययोजनेला दिले आहे."

जागतिक जाहीरनाम्यातील कलम २२ ते २८ मधील अधिकार भारताच्या राज्यघटनेच्या भाग IV मध्ये समाविष्ट करण्यात आले आहे. भाग IV (कलम ३६ ते ५१) मध्ये राज्यधोरणाची मार्गदर्शक तत्वे देण्यात आली आहे. मानवा-मानवात कोणताही भेदभाव न करता शोषणाविरहीत सुरक्षित जीवन जगण्याचा अधिकार म्हणजे मानवी हक्क हे हक्क मूलभूत व मार्गदर्शक तत्वे या माध्यमातून भारतीय संविधानाने नागरिकांना प्रदान केले आहे. मानवाधिकाराच्या जागतिक जाहीरनाम्यातील नागरी व राजकीय अधिकार तसेच सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक हक्कांच्या करारनाम्यामध्ये नमूद केलेले बहुतेक सर्वच अधिकार भारतीय संविधानात समाविष्ट केले आहे.

"भारत में मानवाधिकारों की स्थिती का विषय बहुत ही रोचक है | भारतीय संविधान वैसे तो मानवाधिकार का सबसे बड़ा संरक्षण है, जिसके अंतर्गत मानवाधिकार मूलाधिकारों के रूपमें संरक्षित है | स्थानीय न्यायालय क्षेत्राधिकार के अन्तर्गत होने वाले मानवीय अधिकारों के उल्लंघन के प्रति जागरुक है | इसके उपरान्त उच्च न्यायालय तथा सर्वोच्च न्यायालय भी मानवीय अधिकारों के संरक्षण की सुरक्षा हेतु अपनी सुदृढ भूमिका निभाते है |"[1]

अशाप्रकारे २० कलमांचा हा मानवाधिकाराचा जागतिक जाहीरनामा जगाने ऐच्छिकपणे स्वीकारला. भारतीय संविधानाने प्रास्ताविकेमध्ये मानवी अधिकारांच्या उच्च ध्येयांवर आधारीत असलेली संस्कृती निर्माण केली. हे जरी खरे असले तरी या जाहीरनाम्याची कालबाह्यता जागतिक स्तरावर करण्यात संयुक्त राष्ट्रसंघ व त्याची सदस्य राष्ट्रे प्रामुख्याने भारत अपयशी ठरले असल्याचे दिसून येत असले तरी या मानवाधिकाराच्या जागतिक जाहीरनाम्याचे व भारतीय संविधानाचे महत्त्व कमी होत नाही या मानवी हक्कांना आणि माणसाला माणूस म्हणून जगू देण्याच्या प्रवासाला भारतीय संविधान बळकट करण्यास निश्चितच दिशादर्शक ठरले आहेत हे निर्विवाद सत्य आहे.

निष्कर्ष :

१. मानव हा समाजशील प्राणी आहे. जीवन समृद्ध, पूर्ण आनंदी शांततामय आणि भरभराटीचे बनविण्यासाठी मानवाधिकार हे समाज संमत हक्क असतात या मानवाधिकाराचा उल्लेख भारतीय परंपरेत बौद्धधर्म, जैनधर्म आणि संत वाङ्मयात ठळकपणे दिसून येतो.

२. भारतीय लोकांना मूलभूत मानवाधिकार मिळवून देण्याकरिता स्वातंत्र्य चळवळ संघर्षाचे प्रतिक ठरल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

३. १६ ते २० व्या शतकाच्या दरम्यान झालेल्या अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांमुळे मानवधिकाराच्या कल्पनेला आंतरराष्ट्रीय स्वरुप प्राप्त झाल्याचे ठळकपणे दिसून येते.

४. राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये मित्रत्वाचे संबंध वृद्धिंगत करण्यास, मानवी अधिकाराचा जागतिक जाहीरनामा व भारतीय संविधान प्रेरक ठरल्याचे ठळकपणे दिसून येते.

५. भारताच्या संविधानामध्ये जागतिक जाहीरनाम्यातील व आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता पावलेले बहुतेक सर्व मानवी हक्क घटनेच्या प्रास्ताविकेबरोबरच भाग ३ व भाग ४ मध्ये समाविष्ट करुन जगासमोर एक आदर्श निर्माण केल्याचे ठळकपणे दिसून येते.

६. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही भारतीय संविधानाची उद्दिष्टे आहे. आदर्श अशा उद्दिष्टांना प्रत्यक्षात आणण्याचा संकल्प भारताने केल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

७. लोकशाही प्रक्रियेनुसार कायद्याच्या मार्फतच न्याय मिळावा हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचे सूत्र होते. त्यासाठी त्यांनी दलितांची चळवळ उभी करुन त्यांना आपल्या हक्काची जाणीव करुन देऊन त्यांच्या मूलभूत अधिकारांची जपवणूक भारतीय संविधानात केल्याचे ठळकपणे दिसून येते.

८. मानवाधिकाराच्या जागतिक जाहीरनाम्यातील नागरी व राजकीय अधिकार तसेच सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक हक्कांच्या करारनाम्यामध्ये नमूद केलेले बहुतेक सर्वच अधिकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या प्रत्येक पानावर समाविष्ट केल्याचे ठळकपणे दिसून येते.

९. भारतीय संविधानाने प्रास्ताविकेमध्ये मानवी अधिकारांच्या उच्च ध्येयांवर आधारीत असलेली संविधान संवेधन संस्कृती निर्माण केल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

१०. मानवी हक्कांना आणि माणसाला माणूस म्हणून जगू देण्याच्या प्रवासाला मानवाधिकाराच्या जागतिक जाहीरनामा व भारतीय संविधान बळकट करण्यास दिशादर्शक ठरल्याचे ठळकपणे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

१. सिन्हा, मनोजकुमार (अनु. पेशवे व्ही. एम. पेशवे मंदाकिनी) (२०१४). *मूलभूत मानवाधिकाराची अंमलबजावणी*. दिल्ली : मानक पब्लिकेशन्स. पृ. २.

२. गवई, सुभाष आणि पांडे दया (२०११). *ऑडिस्ट्रक मानवाधिकाराची*. अमरावती : वेदमुद्रा. पृ. २.

३. सिन्हा, मनोजकुमार. (अनु. पेशवे व्ही. एम. पेशवे मंदाकिनी) (२०१४). *मूलभूत मानवाधिकाराची अंमलबजावणी*. दिल्ली : मानक पब्लिकेशन्स. पृ. ३.

४. क्रिता, पृ. ४.

५. मेहेरे, स्मीता (२०११). *भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार*. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन. पृ. ४

६. क्रिता, पृ. ५.

७. Universal Declaration of Human Rights-Marathi, This html version prepared by the UDHR in Unicode project http://www.unicode.org/udhr

८. कित्ता http://www.unicode.org/udhr.
९. देवगावकर, एस. जी. आणि पेरनकर, श्रीराम (२००९). *भारतीय राजकीय व्यवस्था*. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन. पृ. ४७.
१०. गवई, सुभाष आणि पांडे दया (२०११). *ओळख मानवाधिकाराची*. अमरावती : वेदमुद्रा. पृ. १३.
११. (२५ डिसेंबर १९९३). *डॉ आंबेडकर बाबासाहेब गौरव ग्रंथ*. प्रकाशक : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई. पृ. २६२.
१२. गवई, सुभाष आणि पांडे दया (२०११). *ओळख मानवाधिकाराची*. अमरावती : वेदमुद्रा. पृ. १३ ते २३.
१३. यादव, सिंह वीरेन्द्र (२०१०). *नई सहस्त्राब्दी में मानवाधिकार के विविध संदर्भ*. नई दिल्ली : अमेगा पब्लिकेशन्स. पृ. ३०१.

तुमच्या Ph.D. प्रबंधाचे पुस्तकात रूपांतर करून मिळेल, व ते जगभर पोहोचेल...

More Details – 9595560278,

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2020 = 7.675

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project

Aadhar Publications For Details www.aadharsocial.com **Price:Rs.500/**

New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
Mob– 9595560278, Email: aadharpublication@gmail.com

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 257
ISSN : 2278-9308
December,2020

46	भारतीय राज्यघटना व मानवी अधिकार — अश्विन खांडेकर	191
47	महिला आणि मानवी हक्क — प्रा. डॉ. ममता आर. साहू	196
48	स्त्रीयांचेसबलीकरण आणि मानवाधिकार — प्रा.डॉ. हरीदास लाडके	200
✓ 49	कौटूंबिक हिंसाचार — महिलांच्या विकासातील एक अडथळा — सहा.प्रा. कु. प्रतिभा सुभाषराव काटकर	203

कौटूंबिक हिंसाचार — महिलांच्या विकासातील एक अडथळा

सहा.प्रा. कु. प्रतिभा सुभाषराव काटकर
गृहअर्थशास्त्र विभागप्रमुख यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

कौटूंबिक हिंसाचाराची समस्या ही केवळ भारतापुरती आहे असे नाही. प्रगत आणि विकसित देशामधील महीलाही कौटूंबिक हिंसाचाराच्या शिकार ठरत आहेत. उदा. इंग्लंडमध्ये सुमारे २५ टक्के महीलांना कौटूंबिक हिंसाचाराला तोंड दयावे लागते. ब्रिटीश सरकारने २००५ मध्ये तेथील घरगूती हिंसाचाराच्या समस्येची तीव्रता कमी करण्यासाठी कित्येनियमांची निर्मिती केली आहे.

भारतात घरगूती हिंसाचार हा केवळ गलिच्छ वस्त्या आणि गोरगरीब वर्गात घडतो असे नाही, तो शहरी, सुशिक्षित व नोकरदार आणि उच्च मध्यम वर्गातही घडतो. परंतू तो बरेचदा बाहेर येत नाही कारण घरातला हिंसाचार चव्हाटयावर आणू नये या तत्वाचे कसोशीने पालन करण्याचा प्रयत्न आजही केला जातो. परंतू घरातला हिंसाचार मुकाटयाने सहन करण्याचे दिवस संपले आहेत असे २१ व्या शतकाच्या महिला दशकात भारतात झालेल्या काही नवीन बदलांच्या आधारे म्हणता येईल.

संयूक्त राष्ट्रसंघटनेतील लोकसंख्या कोश विभागाच्या अहवाला नुसार भारतात १५ ते ४९ या वयोगटातील ७० टक्के महिला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या घरगूती हिसाचाराच्या शिकार झालेल्या असतात. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्यूरोच्या अहवालानुसार २००४ मध्ये घरगूती हिंसाचाराच्या ५५४३९ तक्रारी दाखल झाल्या होत्या. २००३ मध्ये त्याची संख्या ५०७०३ एवढी होती. पती आणि सासरच्या नातेवाईक मंडळीनी केलेल्या घरगुती हिसाचारामध्ये २००६ या वर्षात ९.३ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे आढळून येते. ही समस्या थांबविणे अतिशय गरजेचे आहे.

महिलांवरील अत्याचाराच्या गुन्हयासंबंधीची सांख्यकिय माहिती भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाव्दारे दरवर्षी प्रकाशित केली जाते. या माहितीच्या आधारे १९९१ पासून २००५ पर्यंतच्या कालावधीत महिलांवर केल्या जाणाऱ्या अत्याचाराच्या गुन्हयामध्ये ६७ टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे. या कालावधीतील हुंडा बळीच्या संख्येत ३४ टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे. भारतात दररोज ३३ म्हणजे एका वर्षात १२००० महिलांच्या हत्या हया हुंडयाशी निगडीत असतात. असे म्हटले जाते. राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अध्यक्षा गिरिजा व्यास यांनी ३७ टक्के भारतीय महिला घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार ठरतात असे मान्य केले आहे. परंतू स्त्रीवादी संघटना आणि अभ्यासकांच्या मते ५० ते ७० टक्के महिला घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार होत असतात.

प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये कौटूंबिक हिसाचार महिला विकासात येणाऱ्या अडथळे कारणे ई. संकल्पनाचा अभ्यास करण्याच्या प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :—

१. कौटूंबिक हिंसाचार ही संकल्पना अभ्यासणे.
२. कौटूंबिक हिंसाचाराची कारणे अभ्यासणे.
३. कौटूंबिक हिंसाचाराने परिणाम अभ्यासणे.
४. कौटूंबिक हिंसाचाराच्या समस्येवरील उपाययोजना अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती:—

प्रस्तूत शोधनिबंधातील माहीती द्वितीय तथ्य संकलनाच्या माहीतीवर आधारित आहे. त्याकरीता विविध संकेतस्थळे, संदर्भग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे व शोधपत्रिकांमधील शोधनिबंध इ. चा उपयोग केला आहे.

१. कौटुंबिक हिंसाचार–संकल्पना :–

'कौटुंबिक हिंसाचार' ही सार्वत्रिक स्वरूपाची एक ज्वलंत समस्या आहे. प्रत्येक मानवी कुटुंबामध्ये कमी–अधिक प्रमाणात ती आढळते. अलिकडील काळात त्याचे प्रमाणे वाढलेले दिसून येते. कुटुंबामध्ये शारीरिक, भावनिक, लैंगीक व आर्थिक स्वरूपांच्या हिंसाचाराला स्त्रिया बळी पडत असलेल्या दिसतात. स्त्रियांना मारहाण करणे, चटके देणे, अपमान करणे, चारित्र्यावर संशय घेणे, हुंड्यासाठी छळ प्रकाराला स्त्रियांना तोंड द्यावे लागते. त्यांना सन्मानाने जीवन जगता येत नाही. त्यामुळे निश्चितच कौटुंबिक विकासाला खीळ बसते. म्हणुन 'कौटुंबिक हिंसाचार' ही संकल्पना समजुन घेणे गरजेचे आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराच्या व्याख्या:–

१. गिल्स च्या मते:–

"एखाद्या व्यक्तिला प्रत्यक्षात इजा किंवा जखमी न करता इजा किंवा जखमी करण्याच्या उद्देशाने केलेला हल्ला म्हणजे हिंसा होय."

२. लेवि स्ट्रौस च्या मते:–

"अत्याचार म्हणजे अशी क्रिया की, ज्यात स्त्रीला जखमी करण्याची उच्च प्रतीची क्षमता होय."

३. मे गार्मी च्या मते:–

"हिंसा म्हणजे वरवरची धमकी किंवा ताकदीची धमकी सारखा वापर की ज्यामुळे व्यक्तीला इजा होते किंवा विध्वंस होतो किंवा बदनामी होते."

४. हिंसेची क्रियात्मक व्याख्या:–

"काहीतरी देण्याची व्यक्तीची (स्त्रीची) इच्छा नसताना छुप्या किंवा उघडरीत्या ताकदीचा वापर करून ते तिच्याकडून हिरावुन घेवुन शारीरिक, भावनिक किंवा दोन्ही प्रकारची हानी तिला पोहचविणे म्हणजे हिंसा होय."

५. २००५ महिला संरक्षण कायदा:–

"कुटुंबातील नातेवाईक असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला स्वास्थ्य, सुरक्षा, जीवन किंवा मानसिक, शारीरिक हानी केली जाते. इतकेच नव्हे तर आर्थिक लाभासाठी त्या व्यक्तींशी संबंधीत व्यक्तीला त्रास देण्यासाठी पिडीत व्यक्तीचे उल्पोडन केले जाते तसेच धमकी देऊन त्याला मानसिक दहशतीखाली ठेवले जाते त्यास कौटुंबिक हिंसाचार म्हणतात."

कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे :–

कौटुंबिक हिंसाचार ही एक सामाजिक समस्या असून या समस्येची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. पुरूष प्रधान संस्कृती:–

भारतीय संस्कृती ही पुरूषप्रधान असल्याने स्त्रियांचे हक्क, अधिकार, कर्तव्य आणि सामाजिक दर्जा नेहमीच गौण राहीला आहे. तिला जीवन मरणापर्यंत परावलंबी बनविणारी भारतीय पुरूष संस्कृती कारणीभूत ठरली आहे. पुरूष प्रधान व्यवस्थेत स्त्रीचा दर्जा अत्यंत निष्कृट असा ठरलेला आहे. स्त्रीला दासी, गुलाम व उपभोगाची वस्तू मानली जाते.

२. आर्थिक परावलंबन:–

भारतीय समाजव्यवस्थेत अनेक कुटुंबातील पुरूष हे कमावते असून त्या कुटुंबातील स्त्रीया, मुले आर्थिकदृष्टया परावलंबी असतात. सेवा करण्याची कामे स्त्रीकडे सोपविण्यात येतात. स्त्री ही पुर्णपणे दासी बनलेली आहे. आर्थिक परावलंबी असणाऱ्या स्त्रियांना कुटुंबातील नातेवाईकाकडून होणाऱ्या कौटुंबिक अत्याचाराचा सामना करावा लागत आहे.

३. मुलगी–परक्याचे धन:–

घ. महिला संघटना–

संघटीत शक्तीचा दबाव निर्माण होतो या दबावामुळे घरगुती हिंसेचे कृत्य करणाऱ्यांच्या मनावर दडपण येवू शकते. तो अपराधी कृत्य करण्यापासून परावृत्त होवू शकतो. घरगुती हिंसा कमी करण्यासाठीचा एक उपाय म्हणून महिलांनी संघटित होणे आणि त्यांच्या संघटनेचा दबदबा निर्माण होणे आवश्यक आहे.

- विवाहितेने छळाबद्दल माहिती प्रकाशात आणावी.
- विवाही साक्षरतेने व दुरावीने वागावे.
- सासरच्या लोकांच्या मनोवृत्तीत बदल व्हावा.
- सामाजिक संघटनांची जबाबदारी.
- पोलिस व न्याय व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणणे.

निष्कर्ष :–

१. कौटुंबिक हिंसाचारामुळे महिलांच्या विकासात अडथळा निर्माण होतो.
२. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी स्त्रीयाच पडतात.
३. स्त्रीचे आर्थिक असक्षमीकरण हे हिंसेचे प्रमुख कारण आहे.
४. पुरुष हाच स्त्री हिंसाचाराचा सूत्रधार असतो.
५. कौटुंबिक हिंसाचारात घरातील सर्वच नातेसाईक सहभागी असतात.

समारोप :–

बदलत्या काळानुसार आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार महिलांसमोरील आव्हान दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे फक्त स्त्रीसंरक्षणाचे कायदे करून समस्या दूर होतील असे नाही तर त्यासाठी समाजामध्ये महिला स्वाभिमान, सन्मान आणि आदराची भावना निर्माण करणे आणि त्या दृष्टीने समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणेही काळाजी गरज बनली आहे.

संदर्भ ग्रंथ–

1. ग. ज. लोटे, भारतीय समाज आणि समस्या, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, जून २०१५
2. www.vikaspedia.com
3. www.shodhaganga.com
4. www.researchgate.net/publication
5. प्रा. रंजना भि. पवळ – Review of Research, Vol. No. 8, May-2019.
6. प्रा. प्रदिप दा. पाटील – Research Journey, Special Issue, January-2019.
7. प्रा. पांडुरंग पी. मुंजाळ – AIIRJ – Vol. 04, April- 2017.
8. प्रा. डॉ. दिपक कृ. पवार – National Research Journal on Social Sciences and problem – Vol. 03, January – 2014.
9. दैनिक लोकमत, सकाळ वृत्तपत्रे.

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No - CCXXXIII (234)

'Current Issues Being Discussed in Humanities'

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Uttam B. Parekar
Principal
Shri Saibab aLokPrabodhan Arts College,
Wadner Dist.Vardha (M.S.)

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020
ISSUE No – CCXXXIIII (234)

'Current Issues Being Discussed in Humanities'

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Uttam B. Parekar
Editor :
Principal
Shri Saibab aLokPrabodhan Arts College, Wadner Dist.Vardha (M.S.)

AADHAR INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with CamScanner

20	Poverty and Suffering in Kamala Markandaya's Nectar in a Sieve Asst. Prof. Sanjay A. Diwekar	82
21	Importance of First aid for sports Injury Prof.Tushar S.Jumde	85
22	The Importance of Yoga in the Contemporary Era Dr. Sarita R. Vishwakarma	87
23	Need of First aid training for Sports Coach Prof.Devanand G. Meher	90
24	Role of Parts of Speech in Learning English Language Nitesh Nilkanthrao Telhande	93
25	ग्रेस : ग्रामीण वास्तवाचे दाहक दर्शन डॉ. प्रविण कारंजकर.	99
26	भारतीय समाज : जागतिकीकरण आणि प्रसारमाध्यमे विनोद मारोतराव मुडे	104
27	शाश्वत विकास आणि हवामान बदल : भारताच्या संदर्भात डॉ. विठ्ठल तिनमिने	110
28	ग्रामीण साहित्याचे भाष्यकार : आनंद यादव डॉ. सुदर्शन दिवसे	115
29	कोरोना विषाणु (Covid-19) : एक सद्याकालीन सामाजिक समस्या प्रा. गणेश न. बहादे	119
30	स्वयंरोजगार वर्तमान काळाची गरज डॉ. अनुश्री माहुरकर	124
31	आधुनिक जीवन शैलीत योगाचे महत्व–एक अभ्यास सौ.ज्योती किशोर श्रीराम	127
32	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राज्य समाजवाद विषयक विचार संध्या आत्माराम इंगळे	130
33	मानवता आणि गांधी विचार प्रा. डॉ. संजय गोरे	133
34	महिला स्वयंरोजगार – आर्थिक स्वातंत्र्याची उंच भरारी कु. रूपाली एस. कणसे	136
35	विदर्भातील शेतक–यांच्या आत्महत्या कारणे व उपाय प्रा.डॉ. श्रीकृष्ण बोढे	142
36	आधुनिक भारताच्या जलनीतीचे जनक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. पंकज वा. मून	147
37	प्रथमोपचार - एक जागरूक मोहीम डॉ.वसंता पी. राऊत	152
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदु कोड बिल–स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा. प्रा. प्रमोद वानखेडे	155
39	जन्मोत्तर समायोजनेवर परिणाम करणारे घटक व धोके प्रा. आरती एम. देशमुख	159
40	आधुनिक भारत के निर्माण में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का योगदान प्रा.डॉ. निरजसिंग फुलचंद यादव	167
41	स्थलांतरित कामगारांचा प्रश्न : भारतापुढील एक आव्हान डॉ. (सौ.) मंजुषा राजेंद्र ठाकरे	171

Scanned with CamScanner

'B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No, 234
ISSN : 2278-9308
June 2020

The Importance of Yoga in the Contemporary Era

May you be happy May you be healthy May you be safe May you live with ease

Dr. Sarita R. Vishwakarma
Department of Human Development, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha-442001

Abstract-

Man is a social animal. looking at the time of today's COVID-19, we will have to make a lot of changes. Your lifestyle was something else yesterday and today is something else. Adjusting between this is the single biggest art. If positive psychology and some new ideas are adopted in your life like Think Positive, Network Well, Good Nutrition, Yoga daily, Work Hard, Stay Strong, Build Faith, Worry Less, Read More, Be Happy, Volunteer Freely, relaxoften, Love Always, Live Forever, you can live a beautiful life by adopting all these new ideas in your lifestyle. One of them is Art of Yoga. Which prepares us to live Physically, Mentally Social, Emotion, Psychology, life.

Introduction-

The Word Yoga is the derived from the Sanskrit root "YUG" meaning to link or join together. Yoga deals with the whole person. If you had to use a single word to describe yoga, that word would be balance! Yoga is designed to balance the physical, mental & spiritual aspect of the individual. As the body, mind & soul approach equilibrium, the human organism becomes increasingly aware of its self- identity & relationship to the external world.(Yoga Book II page no 1)

Yoga uses Certain Elements of psychology, sharing many of the basic assumptions of the humanistic movement. Like humanistic psychology, yoga is an empirical science based on observation & reflection on experience (introspection). Humanism presumes the existence of body & psyche in the individual. To the humanist, the organism is viewed as the totality of experiences taking place within the whole. From this holistic perspective emerges the concept of the "inner self" &"self-actualization" as the fulfillment of the unique potentialities inherent in each of us.

Yoga, then may be defined as the science of self- fulfillment. It allows us to utilize our capabilities to the fullest while permitting us to utilize our capabilities to the fullest while permitting us to choose our own goals.

Yoga Day 2020 - Date, History and Objectives

Celebrating yoga day all over the world as World Yoga Day or International Day of Yoga on 21st of June every year was declared by the United Nations General Assembly on 11th of December in 2014. The declaration was done after the call by the Indian Prime Minister, Narendra Modi to the United Nations General Assembly on 27th of September in 2014 during his address to the UN General www.indiacelebrating.com/events/international...

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

The Importance of Yoga in the Contemporary Era

May you be happy May you be healthy May you be safe May you live with ease

Dr. Sarita R. Vishwakarma
Department of Human Development, Yeshwant Mahavidayalaya, Wardha-442001

Abstract-

Man is a social animal, looking at the time of today's COVID-19, we will have to make a lot of changes. Your lifestyle was something else yesterday and today is something else. Adjusting between this is the single biggest art. If positive psychology and some new ideas are adopted in your life like Think Positive, Network Well, Good Nutrition, Yoga daily, Work Hard, Stay Strong, Build Faith, Worry Less, Read More, Be Happy, Volunteer Freely, relaxation, Love Always, Live Forever, you can live a beautiful life by adopting all these new ideas in your lifestyle. One of them is Art of Yoga. Which prepares us to live Physically, Mentally Social, Emotion, Psychology, life.

Introduction-

The Word Yoga is the derived from the Sanskrit root "YUG" meaning to link or join together. Yoga deals with the whole person. If you had to use a single word to describe yoga, that word would be balance! Yoga is designed to balance the physical, mental & spiritual aspect of the individual. As the body, mind & soul approach equilibrium, the human organism becomes increasingly aware of its self- identity & relationship to the external world.(Yoga Book II page no 1)

Yoga uses Certain Elements of psychology, sharing many of the basic assumptions of the humanistic movement. Like humanistic psychology, yoga is an empirical science based on observation & reflection on experience (introspection). Humanism presumes the existence of body & psyche in the individual. To the humanist, the organism is viewed as the totality of experiences taking place within the whole. From this holistic perspective emerges the concept of the "inner self" &"self-actualization" as the fulfillment of the unique potentialities inherent in each of us.

Yoga, then may be defined as the science of self- fulfillment. It allows us to utilize our capabilities to the fullest while permitting us to utilize our capabilities to the fullest while permitting us to choose our own goals.

Yoga Day 2020 - Date, History and Objectives

Celebrating yoga day all over the world as World Yoga Day or International Day of Yoga on 21st of June every year was declared by the United Nations General Assembly on 11th of December in 2014. The declaration was done after the call by the Indian Prime Minister, Narendra Modi to the United Nations General Assembly on 27th of September in 2014 during his address to the UN General www.indiacelebrating.com/events/international...

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Objects-
1 To study awareness for the covid-19.
2To study awareness for the Nutrition's during COVID-19.
3 To study awareness for the Yoga.

Pranayama-

The Science of breathing: According to yogic philosophy, the phenomenal universe consists of a material substance called akasa& an energy form called prana. Akasa is best described as the "cosmic matter" which comprises everything we see, feelsmell, touch& test. All solids, liquids& gases are composed of akasa. Along with akasa exists the intangible life force, prana. Every manifestation of energy in the universe is prana of life. It activates akasa, setting it into motion to create the whole of the universe.
(Yoga Book II page no 1,2)

Meditation-

Meditation, or dhyana, is nothing more than prolonged focus of attention. Yet much time & effort must be spent in perfecting the meditative art The expert yogi often engages in meditative contemplation for hours at a time.(Yoga Book II page no 16)

Spiritual Discipline-

Niyama,or the timing of the spirit, is important in reaching kaivalya. First & perhaps foremost, spiritual discipline demands purity (saucha). Saucha covers very type of cleansing practice: what we eat, drink, think, &do. Other requirements are inner peace (santosa). (tapas) & the study of (svadhyaya) & devotion to (pranidhana), the sacred yogic teaching. (page no 15)

According to Patanjali- A pose should be sthira-sukha, or "firm&relexd." The underlying philosophy is that a relaxed body houses a peaceful mind. Assuming a steady & comfortable posture permits deep mental concentration.

The Anti-Stress Formula-

Stress comes in many forms- fatigue, tension, worry, anxiety, or even physical illness. Whichever form stress takes; it inhibits an individual's ability to cope & function. As a natural consequence of the hectic pace of modern society, stress management has as summed an increasingly prominent role in our lives. This is exactly where yoga enters the picture. Yoga controls stress through proper nutrition & regular exercise. Stress management is easy once you know the ingredients of the "anti-stress formula." (Yoga Book page no 443)

The Balancing Act-You must supply your body with the six nutrition's essential for life. Carbohydrates furnish the body with energy, & aid protein, vitamin's minerals, & water. Al thought nature has assigned each nutrient particular tasks, they work together to ensure smooth bodily functioning. In yoga, the best way to secure nearness is directly from the food you eat. You follow a well- balance died based on the recommended daily dietary allowances of all thesenutrients. The "balancing act" begins with the ABC's of good nutrition.
(YogaBook page no35)

Creative Ways to Keep Teaching During the Corona Virus

Technology affords many of us the opportunity to be prosocial, stay connected, and even practice yoga together. Once we have grounded ourselves to the degree possible, we can get

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

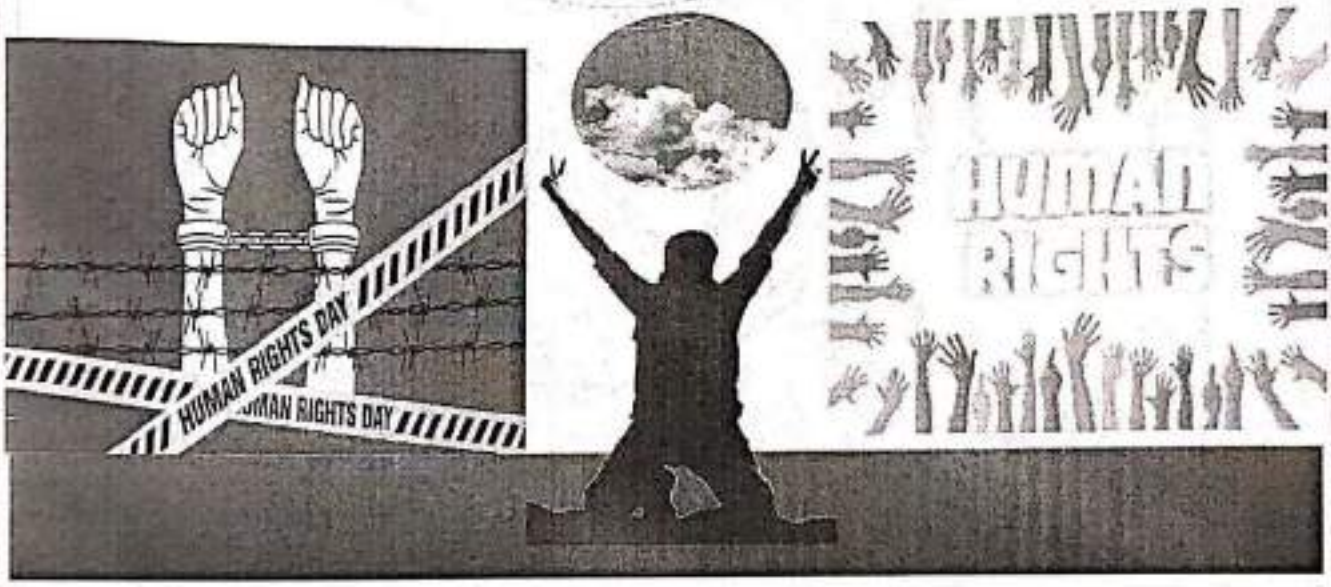
Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

SPECIAL ISSUE-No-CCLVI (256)

Human Rights : Reality & Challanges

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept.Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor :
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

43	The women's side. **Pandit Manoranjan Sitaram.**	164
44	The role of globalization in women's development and empowerment **Pandit Manoranjan Sitaram**	166
45	Right To Education And Human Rights **Prof.Ganes B.Kadam**	169
46	The Human Right: The Highest Attainable Standard Of Health **Prof. Parag Bansole**	174
47	Understanding Human Right Issues in the Context of Person With Mental Illness **Prof. Dr. Siddharth K. Gangale**	178
48	Role of NGO and Human Rights **Prof. Dr. Ranjana Shringarpure**	183
49	Develop Highway Leadership Points to Succeed! **Prof . Vinay Devidas Kawade**	187
50	Analysis Of Human Rights And Dalit:A Post Independence Scenario **Pramod J. Herode**	191
51	Healthy Environment and Fundamental Human Rights: A Review **Dr.Y.G.Thakre**	195
52	Right To Education And Human Rights In India **Dr.Bharti Savetia**	199
53	Status of Human Rights in India and Need of Human Rights Education. **Dr. Prof. Prathibha Taori**	203
54	Child Labour &Human Rights **Dr.Sarita R. Vishwakarma**	207
55	Women & Human Rights **Dr. Vilas Aghav**	210
56	Human Rights Challenges During COVID-19 Pandemic **Dr. Ramesh G. Suralkar**	212
57	Human Rights in the Constitution of India **Dr. A. D. Jadhao**	216
58	Child Labour In India: Violation Of Fundamental Human Rights **Dr. Sanjay V. Kudale / Dr. Sanjay R. Choudhari**	220
59	Right To Health: Developing Physical And Mental Health **Dr. Sanjay R. Choudhari**	227
60	Right To Play **Dr. Shirish V. Topare**	232
61	Honor Killings in India: Violation of Women's Human Rights **Dr. Manisha S. Araj**	235
62	A study on status of Child Labour in Textile Industries in Surat District **Ravindra T Borkar & . Pramod Nandardhane**	239
63	Transgender- Fight for Human Rights **Rina Joshi / Dr.Akhilesh Peshwe**	246
64	The Veil, The Subjugation, The Muted Gender- IsmatChughtai as an empowered voice of Female Rights **Ms. Swati Mishra**	250

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 256
ISSN : 2278-9308
December,2020

Child Labour &Human Rights

Dr.Sarita R. Vishwakarma
Yeshwant Mahavidayalaya ,Wardha

Abstact- In 2011 the national census of India found the total number of child labour, aged 5–14, to be at 10.1 million, out of the total of 259.64 million Children in that age group. The child labour problem is not unique to India; worldwide, about 217 million children work, many full-time.Child labour constitutes only 3.6% of the total labour force in India. Nearly 90% of these children work in their own rural family setting. 84.9% of the working children population is involved in traditional activities such as cultivation, agriculture, livestock handling, fisheries &forestry. Only 8.46% work in manufacturing, servicing & repairs & of this only 0.8% of child labour work in factories. & only 7.5% of the labour force in the carpet industry is children.

Introduction-Child labour is a global human and labour rights issue that affects us all. Child labour denies girls and boys of their right to a childhood, to a good education and to grow up safe and protected from harm. These children work long hours, for little or no pay and have no knowledge of their rights. About half of them work in hazardous work places and dangerous situations, sometimes resulting in injuries and illnesses that can have life-long effects on children, or may even be life-threatening.

Defining Labour-"Labour" to be any work that is "Likely to be hazardous, or to interfere with the child's health or physical,mental,spiritual,moral or social development.

Youth & Child Labour Page No.118

A brief history of child labour-All of this changed with the recruitment of children for industrial production beginning with Britain in the eighteenth century. The situation of children in British mines and textile mills was the target of several Parliamentary investigations in the early nineteenth century, and the plight of youthful chimney sweeps , young children who cleaned the inside of coal burning chimneys, in the process acquiring serious respiratory diseases, challenged the conscience of the country. Over time, legislation was introduced which gradually outlawed many of these activities, beginning with the introduction of Half-Time Working in conjunction with the Factory Acts.

Source: Dorman, Peter 2001. Child labour in the developed economies (Geneva, ILO-IPEC)

According to a 2008 study by- ILO among the most important factors driving children to harmful labour is the lack of availability and quality of schooling. Many communities, particularly rural areas do not possess adequate school facilities. Even when schools are sometimes available, they are too far away, difficult to reach, unaffordable or the quality of education is so poor that parents wonder if going to school is really worthwhile. In government-run primary schools, even when children show up, government-paid teachers do not show up 25% of the time. The 2008 ILO study suggests that illiteracy resulting from a child going to work, rather than a quality primary and secondary school, limits the child's ability to get a basic educational grounding which would in normal situations enable them to acquire skills and to improve their prospects for a decent adult working life.

Scanned with CamScanner

The Factories Act of 1948: The Act prohibits the employment of children below the age of 14 years in any factory. The law also placed rules on who, when and how long can pre-adults aged 15–18 years be employed in any factory.

The Mines Act of 1952: The Act prohibits the employment of children below 18 years of age in a mine.

The Child and Adolescent Labour (Prohibition and Regulation) Act of 1986: A "Child" is defined as any person below the age of 14 and the CLPR Act prohibits employment of a Child in any employment including as a domestic help (except helping own family in non-hazardous occupations). It is a cognizable criminal offence to employ a Child for any work. Children between age of 14 and 18 are defined as "Adolescent" and the law allows Adolescent to be employed except in the listed hazardous occupation and processes which include mining, inflammable substance and explosives related work and any other hazardous process as per the Factories Act, 1948.

The Right of Children to Free and Compulsory Education Act of 2009: The law mandates free and compulsory education to all children aged 6 to 14 years. This legislation also mandated that 25 per cent of seats in every private school must be allocated for children from economically disadvantaged groups .

The Juvenile Justice (Care and Protection) of Children Act of 2015: This law made it a crime, punishable with a prison term, for anyone to keep a child in bondage for the purpose of employment.

India formulated a National Policy on Child Labour in1987-This Policy seeks to adopt a gradual & sequential approach with a focus on rehabilitation of children working in hazardous occupations. It envisioned strict enforcement of Indian laws on child labour combined with development programs to address the root causes of child labour such as poverty. In 1988, this led to the National Child Labour Project (NCLP) initiative.

Elements of a gender-sensitive approach Gender can play an important role in determining a boy's or a girl's probability of being employed and the type of labour in which he or she will engage. Equality between women and men and between boys and girls refers to the equal rights, responsibilities, opportunities and treatment of women and men in employment, and to the link between work and life. Programmers that ignore gender risk failure. The use of a "gender lens" - filtering out misleading assumptions about who does what, why and when - is vital in preventing and solving child labour problems. Gender is a social category, and refers to a set of learned social differences and expectations regarding girls and boys, women and men. These can vary widely within and across cultures. Here are a few brief examples: In some countries, for example, it is appropriate for women and girls to work on road construction, whereas in others only men and boys perform roadwork-related labour. In some countries, daughters help their mothers at work, whereas sons are sent to school. Women and girls may be preferred as employees in the clothing industry because girls have already learned to sew at home and have developed the manual dexterity and capacity to perform the necessary tasks from an early age. Widows may receive more respect and even veneration in some cultures, while in others they may lose all their property to male relatives when their husband dies and find themselves suddenly totally destitute.

Child Labour

Scanned with CamScanner

Meaning of Human Rights- Human rights are rational beings. They by virtue of their being human possess certain basic & inalienable rights which are commonly known as human rights. Since these rights belong to them because of their very existence, they become operative with their birth. Human rights being the birth right, are therefore inherent in all the individuals irrespective of their cast, creed, religion, sex & nationality. These rights are essential for individuals& are consonant to physical, moral, social, & spiritual welfare. They are also necessary as they create an environment in which people can develop their full potential &lead productive & creative lives in accordance with their needs & provide suitable for the material & moral uplift of the people. Because of their immense significance to human beings' rights are also sometime referred to as fundamental rights, basic rights, inherent rights, natural rights & birth rights.

(Human Rights Page No.02)

A 2003 Human Rights Watch report, claims children as young as five years old are employed and work for up to 12 hours a day and six to seven days a week in silk industry.These children, claims, are bonded labour; even though the government of India denies existence of bonded child labour, these silk industries children are easy to find in Karnataka and Tamil Nadu, claims Children are forced to dip their hands in scalding water to palpate the cocoons and are often paid less than Rs 10 per day.

In 2012, a German news investigative report claimed that in states like Karnataka, non-governmental organisations had found up to 15,000 children working in the 1,100 silk factories in 1998. In other places, thousands of bonded child labourers were present in 1995. But today, after UNICEF and NGOs got involved, child labour figure is drastically lower, with the total estimated to be fewer than a thousand child labourers. The released children were back in school, claims the report

Table 0.1: Regional estimates of economically active children ages 5-14 in 2000

Region	Number of children (in millions)	Work ratio (%)
Developed economies	2.5	2
Transition economies	2.4	4
Asia and the Pacific	127.3	19
Latin America & Caribbean	17.4	16
Sub-Saharan Africa	48	29
Middle East & North Africa	13.4	15
Total	211	18

(Source: ILO, 2002)

References

"Youth & Child Labour" SudhaOjha Page No.118
"Human Rights" Dr.H.O.Agarwal Page No.02
Child Labour
"The Children - Education". UNICEF. 2011.
"Constitution of India". Ministry of Law and Justice, Govt. of India. Archived from the original on 25 March 2016. Retrieved 13 July 2012.
Source: Dorman, Peter 2001. Child labour in the developed economies (Geneva, ILO-IPEC)

Scanned with CamScanner

Materials Today: Proceedings 29 (2020) 880–884

Contents lists available at ScienceDirect

Materials Today: Proceedings

journal homepage: www.elsevier.com/locate/matpr

Synthesis and characterization of polyaniline-nickel oxide nanocomposites for electrochemical supercapacitor

Bharti S. Anerao [a,*], Arti M. Chaudhari [b], Subhash B. Kondawar [c]

[a] Department of Physics, D. R. B. Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur 440017, India
[b] Department of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha 442001, India
[c] Department of Physics, RashtrasantTukadojiMaharaj Nagpur University, Nagpur 440033, India

ARTICLE INFO

Article history:
Received 14 March 2020
Received in revised form 3 May 2020
Accepted 5 May 2020
Available online 2 June 2020

Keywords:
NiO
PANI/NiO nanocomposites
XRD
TEM
CV

ABSTRACT

Polyaniline-nickel oxide (PANI/NiO) nanocomposites synthesized successfully by chemical polymerization method. Prepared nanocomposites (50%) were investigated by X-Ray Diffraction (XRD) and Transmission Electron Microscopy (TEM). XRD results revealed that, NiO retain its structure even though it is dispersed in PANI during polymerization. TEM image of PANI/NiO nanocomposites shows predominant formation of spherical nanoparticles within PANI matrix of size 20 nm. The electrochemical properties of NiO, PANI/NiO electrode having diameter of about 4.2 mm and height is 4.7 cm examined through cyclic voltammetry (CV). The electrochemical results were improved for synthesized NiO electrode which demonstrated that NiO is promising electrode material for high performance supercapacitor applications.
© 2019 Elsevier Ltd. All rights reserved.
Selection and Peer-review under responsibility of the scientific committee of the 11th National Conference on Solid State Chemistry and Allied Areas.

1. Introduction

The ever-increasing energy demand and ever worsening global environmental issues call for not only urgent development of alternatively renewable energy resources but also more advanced energy storage devices including batteries and supercapacitor. Among them, electrochemical Supercapacitor is an emerging technology that promises to play an important role in meeting the demand of energy storage. Electrochemical supercapacitors are complementary charge storage devices to conventional batteries, attract growing attention due to their high-power density than batteries and higher specific energy than conventional capacitors [1–2]. Based on the electrode materials of supercapacitors, Carbon materials, metal oxides such as Ni, Co, Zn etc. and conducting polymers are three types used for energy storage.

Carbon based electrode for supercapacitor with high conductivity showing low energy density limits energy storage mechanism. Compared with carbon materials which work on electrical double layer mechanism, transition metal oxides can provide higher specific capacitance and thus higher energy density. But they have low conductivity and limited natural abundance. Such drawbacks limit their potential applications in energy storage area. Researchers have put a lot of works on the development of new electrode materials with high performances for overcoming these drawbacks.

Conducting Polymers have attracted great interests in energy storage as they have high conductivity and excellent capacitive properties which can avoid the limitation of carbon based and metal oxide capacitors. Conducting polymer-based nanocomposites represent a new concept in the development of systems exhibiting functional properties resulting from the synergistic interaction between polymer and nanoparticles. The conducting polyaniline (PANI) is one of the promising conducting polymers due to its high electrical and ionic conductivity, ease preparation, electrochemical stability and large variety of applications which make this polymer widely suitable for supercapacitors [3–5]. Therefore, there has been increasing interest of the researchers for the preparation of nanocomposites based on PANI. When nanostructure filler particles are embedded in polymer matrix, then such nanocomposites show enhanced electrochemical performance, higher ionic conductivity and specific capacitance which make them a promising electrode material for supercapacitor applications [6–7].

In our study, we have chosen Nickel oxide (NiO) as filler particles which have been popularly considered as a promising electrode material for supercapacitors (SCs) due to its

* Corresponding author.
E-mail address: bhartianerao@gmail.com (B.S. Anerao).

https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.05.107
2214-7853/© 2019 Elsevier Ltd. All rights reserved.
Selection and Peer-review under responsibility of the scientific committee of the 11th National Conference on Solid State Chemistry and Allied Areas.

electrochemical and thermal stability, low cost and environmental friendliness [8]. In order to find out special electrode materials with good performance, Wang et al reported on NiO nanobelts with excellent electrochemical properties [9] and Qu et al. [10] synthesized sandwich-like Sheets of iron oxide grown on graphene as high energy electrode material for supercapacitors. So, this metal oxide when incorporated with PANI matrix would result from synergistic effect from the faradic capacitance of metal oxide and double layer capacitance of conducting PANI [11]. Though the physical properties of polyaniline-Nickel oxide (PANI/NiO) nanocomposites are available in literature [12–13], but the suitability of PANI/NiO electrode as potential candidate for supercapacitor application is not yet been reported. To the best of our knowledge, in this paper, first time we have reported about the electrochemical properties of chemically synthesized PANI/NiO electrode. Herein, we have synthesized NiO, PANI/NiO nanocomposites and characterized by various techniques like XRD and TEM analysis. Further, electrochemical performances of synthesized nanocomposites were investigated for supercapacitor applications.

2. Experimental

2.1. Materials and methods

Aniline hydrochloride (99%) and Nickel carbonate hexahydrate ($NiCo_3{\cdot}6H_2O$) (99%), Polyvinylidene fluoride $(CH_2CF_2)_n$ (99%) were purchased from the Merck. Ammonium persulphate $(NH_4)_2S_2O_8$) (APS (99%), N-methyl-2-Pyrrolidine (99%) and potassium hydroxide (KOH) (98%)were purchased from Qualigens Fine Chemicals. Aniline hydrochloride was distilled prior to use and other supplement chemicals were of AR grade.

2.2. Synthesis of NiO nanoparticles

NiO nanoparticles were prepared by the simple approach of chemical precipitation method in which, 3.76 gm nickel carbonate hexahydrate ($NiCo_3{\cdot}6H_2O$) prepared in 100 mL distilled water was added in 100 mL (1.5 gm) starch solution and stirred for 60 min. for homogeneous mixture. Then 3.99 gm of sodium hydroxide (NaOH) prepared in 100 mL distilled water was added drop wise in the prepared solution under the constant stirring for 3 h. After complete addition of sodium hydroxide, the solution with light green ppt was filtered and washed with ethanol to remove the impurities and then dried at 70 °C. Sample was calcined at 700 °C for 1 h in order to get dark gray colour ppt of NiO [14]. Hence, nanoparticles of NiO were fabricated by chemical reaction as follows:

$$NiCo_3{\cdot}6H_2O + 2NaOH \rightarrow Ni(OH)_2 + 2NaCo_3$$

$$Ni(OH)_2 \xrightarrow{700^{\circ}C} NiO + H_2O$$

2.3. Synthesis of PANI/NiO nanocomposites (50%)

Chemical polymerization method was employed for the synthesis of PANI/NiO nanocomposites (50%) [15]. 5 gm of aniline hydrochloride was added in 200 mL double distilled water and stirred 30 min for homogeneous mixture then kept in ice bath (4 °C) for 3 h, named as solution A. Sonicated NiO nanoparticles (50 wt %) were dispersed in the above-mentioned solution A. 10 gm of APS was dissolved in 50 mL of double distilled water kept for 3 h in ice bath, named as solution B. The solution B was added drop wise to the solution A and the mixture (A + B) was stirred continuously for 5 h turned blackish green immediately after addition of APS in comparison to bare PANI indicating that NiO accelerates the formation of PANI/NiO nanocomposites. Blackish green precipitate of emeraldine salt was separated by filtration and dried under vacuum for 24 h. PANI/NiO nanocomposites preparation in the form of flow chart is described in Scheme 1.

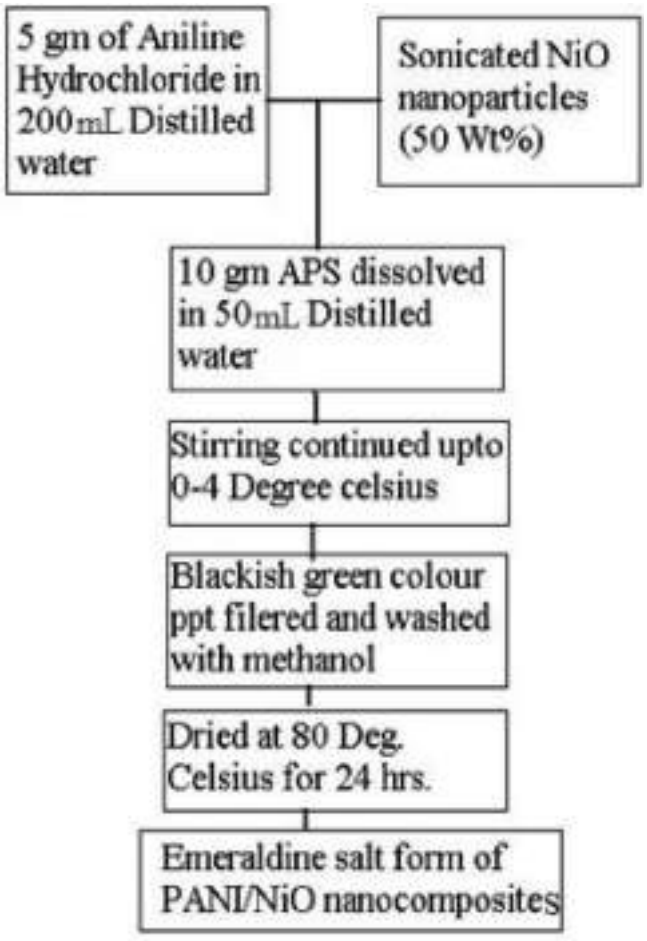
2.4. Preparation of NiO and PANI/NiO electrode

Electrochemical analysis of NiO and PANI/NiO electrodes assemble were explored with cyclic voltammetry (CV) using three electrodes electrochemical configuration. Thus, prepared NiO and PANI/NiO electrodes worked as an active electrode, a platinum wire as the counter electrode and a standard Ag/AgCl electrode as the reference electrode. The electrochemical reduction was carried out in 1 M KOH aqueous solutions. NiO (active material), Polyvinylidene fluoride (PVDF) and carbon black in a weight ratio of 8:1:1 were mixed with a few drops of N-methyl-2-pyrrolidinone (NMP); specifically, the solvent dosage depends on its mixed powder counterpart. The black mixture was ground until it became viscous [16]. Then, the mixture was coated on a sonicated carbon rod and dried at 60 °C for 12 h. Similarly, PANI/NiO electrode is prepared by using the same procedure in which PANI/NiO nanocomposites were used as an active material.

2.5. Characterization

2.5.1. Structural and morphological characterization

X-ray diffraction (XRD) pattern of synthesized samples were obtained using Philips PW1710 automatic X-ray diffractometer

Scheme 1. Schematic presentation of PANI/NiO nanocomposites (50%) here.

with Cu-Ka radiation (λ = 1.5404 Å) and scanning speed of 10 min^{-1}. Transmission electron microscopy images were obtained using Jeol/JEM-2100 TEM with resolution 2.3 Å.

2.5.2. Electrochemical measurements

Cyclic voltammetry curve of prepared electrodes was measured in potential range between −1.6 to 0.6 V at scan rate 100 mV s^{-1} by using CH instrument model CH6112D.

3. Results and discussion

3.1. Structural analysis

Fig. 1 shows XRD pattern of NiO nanoparticles and PANI/NiO nanocomposites. XRD pattern of NiO calcined sample exhibited sharpened reflection peaks at $2\theta = 37.25^0$, 43.29^0, 62.90^0, 76.35^0, 79.41^0 can be readily indexed as (1 1 1), (2 0 0), (2 2 0), (3 1 1) and (2 2 2) hkl plane respectively. All the reflections can be indexed to face centered cubic phase with lattice constant a = 4.175 Å which matches well with JCPDS data 73-1523 [17]. Broadening of X-ray diffraction lines reflects nanoparticles nature of the sample. The average crystallite size D of NiO corresponding to all diffraction lines was found to be 23.54 nm determined by using Debye Scherer's formula. It is observed by comparing the XRD pattern of PANI/NiO nanocomposites with that of NiO, the prominent peaks corresponding to $2\theta = 37.27^0$,43.29^0,62.91^0, 76.43^0, $79.43^0$are due to (1 1 1), (2 0 0), (2 2 0), (3 1 1) and (2 2 2) reflection of NiO whereas the peaks at $20.17^0$and 25.89^0 are of PANI structure [18]. It is confirmed from the graph that, during chemical polymerization, NiO retains its structure even though it is coated with PANI matrix. This indicates that, the presence of NiO in PANI strongly affects structural behaviour of PANI/NiO nanocomposites. It is revealed that PANI/NiO nanocomposites has polycrystalline structure.

It is seen that, deviation from perfect crystallinity leads to a broadening of the diffraction peaks. The two main parameters calculated from peak width analysis are (a) Average crystallite size and (b) lattice strain. Crystallite size is a measure of the size of single crystal. Lattice strain is a measure of the distribution of lattice constants arising from crystal imperfections, such as lattice dislocation. Williamson-Hall method (WH method) was used to calculate strain induced broadening [19]. Table 1 provide the average crystallite size of NiO nanoparticles and PANI/NiO nanocomposites as calculated from Debye Scherer's formula. Further, strain induced due to crystal imperfection and distortion of synthesized samples were calculated by using formula (1)

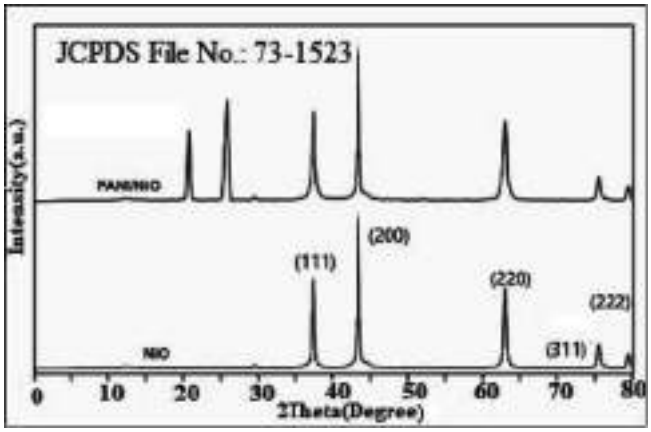

Fig. 1. XRD spectra of NiO and PANI/NiO nanocomposites.

Table 1
Average crystallite size and strain of NiO and PANI/NiO nanocomposites.

Sr. No.	Sample	Average crystallite size from Debye Scherer's equation (nm)	Strain induced broadening
1	NiO	23.54	0.186
2	PANI/NiO nanocomposites	19.13	0.366

$$\varepsilon = \frac{\beta hkl}{4\tan\theta} \quad (1)$$

In this observation, We have seen that as crystallite size decreases, strain induced increases.

3.2. Morphological analysis

The size and morphology of the NiO nanoparticles and PANI/NiO nanocomposite were characterized by TEM as shown in Fig. 2(a, b). We have noticed that, the mean particle size of NiO material determined by TEM values is in reasonable agreement with the average crystallite size calculated by Scherer's equation from the XRD pattern which was found to be 23.54 nm. It could be explained in term of decreasing the growth rate of particles with processing temperature which leads to the decrease of particle size and subsequently increase in specific surface area of particles. The morphology of the NiO particles shows uniform sphere with agglomeration [20]. The process of aggregation to spherical morphology was also depending on aging time. It might be due to the orientation, interaction, and fusion of nanoparticles which lead to agglomeration that serves as crystal seed to grow the spheres. The development of uniform minimal agglomerated spheres was because of homogeneous nucleation with constant and prolonged heating at the higher temperature [21]. Thus, NiO particles with an average diameter of about 20 nm were produced by selecting 700 °C as the optimum calcination temperature.

Crystallinity index of the synthesized samples is calculated by using formula (2):

$$\text{Icry} = \frac{\text{Dp}}{\text{Dcry}} \quad (2)$$

Where, Icry is the crystallinity index; D_p = 20 nm is the particle size (obtained from TEM image of NiO); D_{cry} = 23.54 nm is crystallite size of NiO (calculated from the Scherrer equation). Crystallinity index represents monocrystalline nature, because of Icry = 0.84 value which is nearly close to 1, whereas a polycrystalline material has a much larger crystallinity index [22]. TEM result of PANI/NiO nanocomposites shows the influence of NiO nanoparticles on the shape and size of PANI/NiO nanocomposites [23]. When analyzing TEM image, it shows predominant formation of spherical NiO nanoparticles within PANI matrix in the range of 20 nm. The NiO particles are not evenly distributed in the polymer matrix with many voids. The origin of voids may be ascribed to the lack of sufficient nucleation sites in PANI [24]. It is worth noting that PANI/NiO nanocomposites also attains nanostructure.

3.3. Electrochemical performance

The cyclic voltammograms of NiO and PANI/NiO electrode with a potential window of −1.6 V to 0.6 V are shown in Fig. 3, taken at a scan rate of 100 mV s^{-1}

CV curve of NiO electrode is close to the rectangular shape, indicating an ideal capacitive property and an excellent reversibility of the electrode with a redox peak due to faradic reaction of NiO which indicates pseudo capacitive nature of the NiO material [25]. The faradic reaction of NiO can be described as follows.

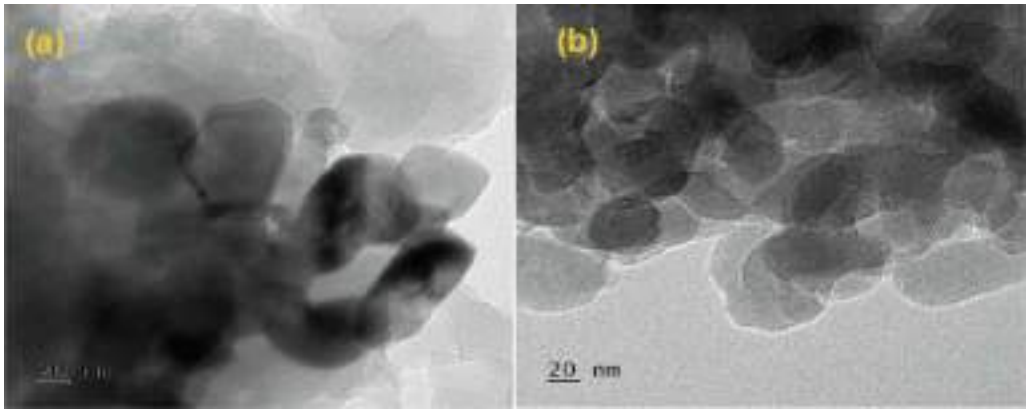

Fig. 2. TEM image of (a) NiO (b)PANI/NiO nanocomposites.

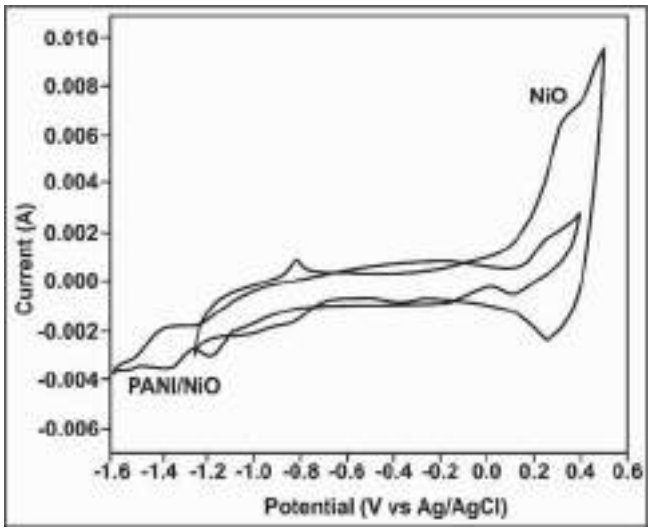

Fig. 3. CV curves of NiO and PANI/NiO electrode.

$$Ni(OH)_2 + OH^- \overset{\text{Charge}}{\rightleftharpoons} NiOOH + H_2O + e^-$$

$$NiO + OH^- \overset{\text{Discharge}}{\rightleftharpoons} NiOOH + e^-$$

NiO electrode shows the largest enclosed CV area as compared to PANI/NiO electrode demonstrating the largest charge–storage capacity. The well-defined redox peak was observed in nanostructured NiO electrode due to effect of electron or ion transfer mechanism, revealing the high rate of capability of the working electrode. The linear relationship between $\nu^{1/2}$ and the cathodic peak current of NiO indicates the good reversibility and the presence of diffusion-controlled reactions in NiO. In other words, NiO behaves as a pseudocapacitive material.

PANI/NiO electrode was expected to show outstanding performance as an electrode material. CV loop of PANI/NiO electrode exhibits less integral area and symmetric redox reaction peaks with that of NiO. This is because concentration of PANI in the composite matrix is not beneficial for diffusion OH^- ions to NiO surface. This electrochemical performance in the PANI/NiO electrode originates from the interaction of the pseudocapacitor due to NiO and electric double layer capacitance belongs to PANI. This indicates synergistic effect of combined contributions from NiO and PANI matrix. The interfacial capacitance C_{in} values of NiO and PANI/NiO electrodes were calculated by using following formula (3) [26]

$$Cin = \frac{I}{dv/dt} \tag{3}$$

Where, I-Average current in the Amp., dv/dt -is the scan rate

The specific capacitance value of NiO and PANI/NiO electrodes were calculated by using following formula (4) [26]

$$Csp = \frac{Cin}{m} \tag{4}$$

Where, m-mass of the electrode (For NiO, m = 0.0002 gm, For PANI/NiO nanocomposite, m = 0.00023 gm).

The specific capacitance is proportional to area under the CV curve which is larger for NiO electrode having maximum specific capacitance (650 F/g), than that of PANI/NiO electrode (234.78 F/g). Charge stored at NiO and PANI/NiO electrodes calculated by using following equation are 0.234 C and 0.107 C respectively [27].

$$Q = \text{Cspx}\Delta\text{Vxm} \tag{5}$$

Where C_{sp} – Specific capacitance
ΔV- Operating Voltage window

The comparison of the specific capacitance between the system of our present work and the reported values is listed in Table 2. Particularly, the NiO electrode shows outstanding capacitance properties with a high specific capacitance value that surpasses those published so far in the literature for different NiO nanostructures. High specific capacitance achieved in NiO may be due to the effective ionic conductivity. Therefore, it is concluded that, the surface of NiO electrode are more accessible for the higher charging and discharging rates and gain higher capacitance. Hence Thus, NiO electrode could be used for high performance supercapacitor applications [34].

Table 2
Specific capacitance of NiO and PANI/NiO electrodes compared with the other literature.

Sr. No.	Electrode Material	Specific Capacitance (F/g)	Reference
1.	NiO	443 at 100 mV/s	[28]
2.	NiO	449 at 5 mV/s	[29]
3.	NiO	81.67 at 0.5 Ag^{-1}	[30]
4.	NiO	650 at 100 mV/s	[Our Literature]
5.	PANI/NiO Nanocomposites	514 at 1 mV/s	[31]
6.	PANI/NiO Nanocomposites	2565 at 1 Ag^{-1}	[32]
7.	PANI/NiO Nanocomposites	2122.75 at 10 mV/s	[33]
8.	PANI/NiO Nanocomposites	234.78 at 100 mV/s	[Our Literature]

4. Conclusion

Nanocrystalline NiO and PANI/NiO nanocomposites (50%) have been successfully synthesized by chemical precipitation method and in-situ chemical oxidation polymerization respectively. Structure, morphology, and electrochemical properties of synthesized NiO and PANI/NiO nanocomposites were investigated. CV loop of NiO exhibit larger integral area and symmetric redox reaction peaks with a clear representation of excellent electrochemical properties. Hence, we suggest that NiO electrode is a promising electrode material for supercapacitive applications.

Credit authorship contribution statement

Bharti S. Anerao: Conceptualization, Formal analysis, Funding acquisition, Investigation, Methodology, Project administration, Resources. **Arti M. Chaudhari:** Data curation, Software, Visualization, Writing - original draft. **Subhash B. Kondawar:** Supervision, Validation, Writing - review & editing.

Declaration of Competing Interest

The authors declare that they have no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

Acknowledgements

The authors gratefully acknowledge UGC (WRO), Pune (India) for financial assistance provided to carry out this work through Minor research project file F No. 47-1087/2014.

References

[1] L. Yuan, X. Xiao, T. Ding, J. Zhong, X. Zhang, Y. Shen, B. Hu, Y. Huang, J. Zhou, Z.L. Wang, Angew. Chem. Int. Ed. 51 (2012) 4934–4938.
[2] X. Xiao, T. Ding, L. Yuan, Y. Shen, Q. Zhong, X. Zhang, Y. Cao, B. Hu, T. Zhai, L. Gong, J. Chen, Y. Tong, J. Zhau. Z.L. Wang, Adv. Energy Mater. 2 (2012) 1328–1332.
[3] Q. Zhang, F. Liu, L. Li, G. Pan, S. Shang, J. Nanopart. Res. 13 (2011) 415–421.
[4] A.G. MacDiarmid, Curr. Appl. Phys. 1 (2001) 269–279.
[5] S. Srivastava, S. Kumar, V.N. Singh, Int. J. Hydro. Eng. 36 (2011) 6343–6355.
[6] L. Yuan, X.H. Lu, X. Xiao, T. Zhai, J. Dai, F. Zhang, B. Hu, X. Wang, L. Gong, J. Chen, C. Hu, Y. Tong, J. Zhau, Z.L. Wang, ACS Nano. 6 (2011) 656–661.
[7] Y.J. Kang, S.J. Chun, S.S. Lee, B.Y. Kim, J.H. Kim, H. Chung, S.Y. Lee, W. Kim, ACS Nano. 6 (2012) 6400–6406.
[8] X. Xiao, T. Li, P. Yang, Y. Gao, H. Jin, W. Ni, W. Zhan, X. Zhang, Y. Cao, J. Zhong, L. Gong, W.C. Yen, W. Mai, J. Chen, K. Huo, Y.L. Chuch, Z.L. Wang, J. Zhau, ACS Nano 6 (2012) 9200–9206.
[9] B. Wang, J.S. Chen, Z. Wang, S. Madhavi, X.W. Lou, Adv. Energy Mater. 2 (2012) 1188–1192.
[10] Q. Qu, S. Yang, X. Feng, Adv. Mater. 23 (2011) 5574–5580.
[11] R. Liu, J. Duay, S.B. Lee, ACS Nano 4 (2010) 4299–4307.
[12] M. Aleahmad, H.G. Taleghani, H. Eisazadeh, Synth. Met. 161 (2011) 990–995.
[13] G. Song, J. Han, R. Guo, Synth. Met. 157 (2007) 170–175.
[14] M.A. Sharanabasamma, K.I. Hajeebaba, V.T. Manjula, Int. J. Eng. Res. 5 (2016) 119–122.
[15] S.D. Patil, S.C. Raghavendra, M. Revansiddappa, P. Narsimha, M.V.N. Ambikaprasad, Bull. Mater. Sci. 30 (2007) 89–92.
[16] P.A. Sheena, K.P. Priyanka, N.A. Sabu, B. Sabu, T. Varghese, Nanosystems: Phys Chem. Math. 5 (2014) 441–449.
[17] S.L. Goyal, S. Sharma, D. Jain, D. Kumar, N. Kishore, Adv. App. Sci. Res. 6 (2015) 89–98.
[18] P. Palanisamy, A.M. Raichur, Mater. Sci. Eng. C 29 (2009) 199–204.
[19] B. Rajashekhar, T.K. Vishnuvardhan, N. Shishidhar, K.B. Satishkumar, C. Basavaraja, M. Chandrashekhar, Int. J. Res. Eng. Appl. Sci. 5 (2015) 36–45.
[20] A. Umar, S. Akhtar, M.S. Al-Assiri, A. Al-Hajry, H. Algarni, V.R. de Mendonca, Y. Masuda, S.H. Kim, Q.I. Rahman, New J Chem. 39 (2015) 7961–7970.
[21] A. Potbhare, R.G. Chaudhary, P. Chouke, S. Yerpude, A. Mondal, V. Sonkusare, A. Rai, H. Juneja, Mater. Sci. Eng. C. Mater. Biol. Appl. 99 (2019) 783–793.
[22] N. Qureshi, G. Umarji, M. Shinde, V. Rane, L. Borde, U. Mulik, D. Amalnerkar, Mater. Express 3 (2013) 79–84.
[23] J. Tanna, R.G. Chaudhary, N. Gandhare, A. Rai, S. Yerpude, H. Juneja, J. Exp. Nanosci. 11 (2016) 884–900.
[24] M. Selvakumar, D. KrishnaBhat, A.M. Aggarwal, S. Prahladhlyer, G. Sravani, Physica B Condens. Matter 405 (2010) 2286–2289.
[25] F. Li, L.L. Yang, G. Xu, H. Xiaoqiang, X. Yang, X. Wei, Z. Ren, Ge Shen, G. Han, J. Alloys Compd. 577 (2013) 663–668.
[26] P. Kharade, S.S. Mane, S.D. Chavan, S.B. Kulkarni, D.J. Salunkhe, Tech. Soci. (2016) 531–537.
[27] P.E. Saranya, S. Selladurai, J. Mater. Sci. 53 (2018) 16022–16046.
[28] F.I. Dar, K.R. Moonooswamy, M. Es-Souni, Nanoscale Res. Lett. 8 (2013) 363.
[29] N. Duraisamy, A. Numan, S.O. Fatin, K. Ramesh, S. Ramesh, J. Colloid Interface Sci. 471 (2016) 136–144.
[30] H. Xiao, S. Yao, H. Liu, F. Qu, Xu Zhang, X. Wu, Prog. Nat. Sci.-Mater. 26 (2016) 271–275.
[31] B.S. Singu, S. Palaniappan, J. Appl. Electrochem. 46 (2016) 1039–1047.
[32] B. Sun, X. He, X. Leng, Y.J. He, RSC Adv. 6 (2016) 43959–43963.
[33] X. Cai, X. Cui, L. Zu, Y. Zhang, X. Gao, H. Lian, Y. Liu, X. Wang, Polymers 9 (2017) 1–14.
[34] D. Kalpana, K.S. Omkumar, S. Suresh Kumar, N.G. Renganathan, Electrochim. Acta 52 (2006) 1309–1315.

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

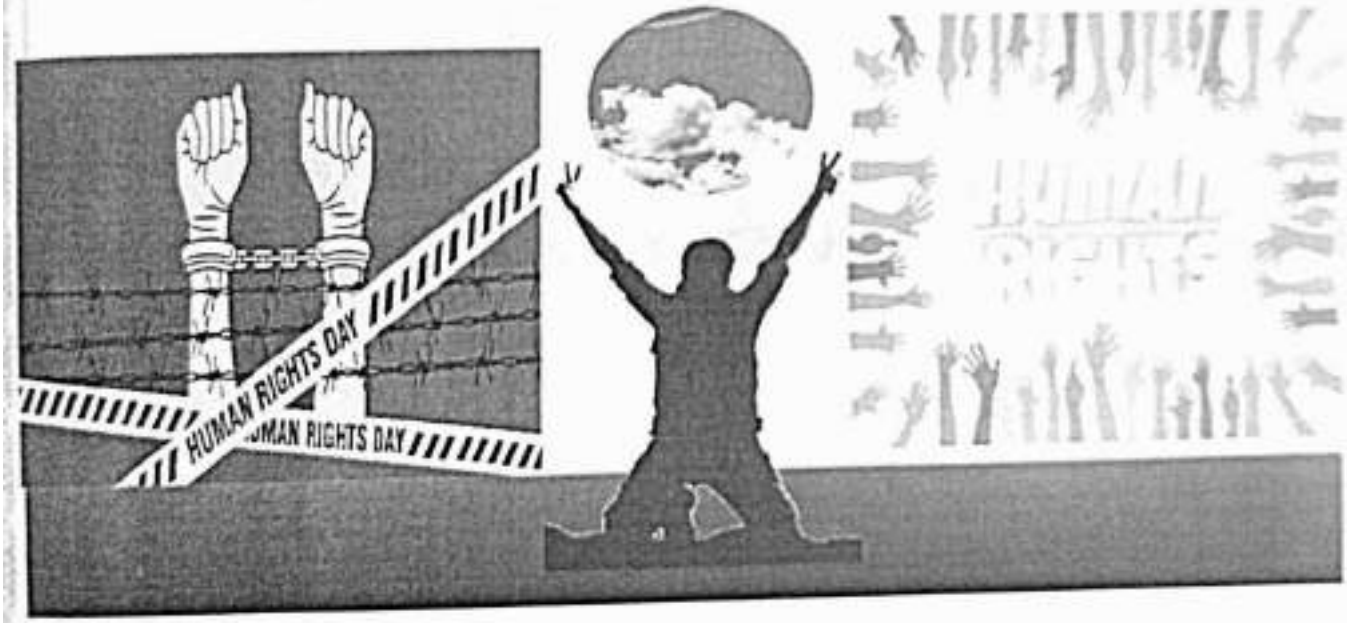
Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

SPECIAL ISSUE-No-CCLVI (256)

Human Rights : Reality & Challanges

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept.Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor :
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	All Human Rights Are Fundamental Rights: Right To Education As A Fundamental Right In India — Dr Varsha Deshmukh	1
2	Migrants in Goa amidst Pandemic: Identity and Human Rights Crisis — Akbar Gaded	5
3	Human Rights of Persons With Disability (PwD) with focus on education in India — Chitra Lele	11
4	Human Rights and India — Dr. Santosh S. Dakhare	17
5	Human Rightsverses Women Rights — Dr.Shipra S. Singam	20
6	Right to health: the current challenges of the fight for a universal right to health — Dr. Archana m. Falke	23
7	Changing landscape of HumanRights with special reference to Kashmiri Pandits: — Dr. Pravin Bhagdikar	28
8	Status of Women's Human Rights in India — Dr. Pravin M. Chandragiriwar	32
9	Impact on Globalization and Human Rights — Dr.Mrunali S. Lilhare	35
10	A Study of senior citizens & human Right — Dr.Mrs.Sanjivani Jagdish Patil	39
11	Role of Teacher in Environmental Study — Dr. MangalaTomar	43
12	Human Rights - Reality and Challenges — Dr. Kalpana Kadam	46
13	Human Rights of Tribal Communities — Baburao Sambhaji Jadhav	49
14	Tribal and Human Rights in India — Dr. B. S. Kavhar	53
15	Women's Human Rights: Uplifting The Status Of Women — Dr Manda V. Thengne	56
16	Minorities Dalits and Human Rights in India — D.S.Shambharkar	61
17	Role of Non-Government Organization and Human Rights — Bhaskar Y. Kathane	65
18	Health and Human Right — Hrishikesh Shirbhate	69
19	Educational provision in Indian constitution and Human Rights — Vipul M. Ingle	73
20	Dr.Babasaheb Ambedkar Thoughts on Women's Rights and Empowerment — Dr. Milind Punjab Tayde	77

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO. 256
ISSN : 2278-9308
December,2020

Environment Managements And Human Rights

Bharti S. Anerao[a], Arti M. Chaudhari[b],
[a]Department of Physics, D. R. B. Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur - 440017, India
[b]Department of Physics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha - 442001, India

Abstract:

The entire world is facing the several problems today out of which environmental problems are the foremost. Human being often diminishes the natural resources and ecological balance under the name of industrial revolution. The uniform change that initiated by industrial revolution, transportation vulnarized the dignity of science. Unbridled growth in industries and transportation in last century has been decaying nature consequently man who had been caretaker of nature became exploiter of nature. Hence, managing the environment by using natural resources has become an increasing priority in last few decades. Now it is time for all of sensitive minds to pay serious attention towards environmental problems and its solution in term of eco-friendly technology in the form of nano-materials.

Introduction:

In recent years, pollution has also been all over the news because of environmental challenges like global warming and consequently the climate change. Global warming is basically rise in an average global temperature of Earth's climate system caused by increasing concentrations of greenhouse gases like water vapors, carbon dioxide, methane, nitrous oxide, CFC's and Ozone within earth's atmosphere. Increasing or decreasing amount of greenhouse gases either absorbs or emits heat radiation from the Sun. Our atmosphere is getting hotter, more turbulent and more unpredictable because of the "boiling and churning effect" caused by the heat trapping greenhouse gases within the upper layer of our atmosphere. With each increase of carbon, methane, or other greenhouse gas levels in the atmosphere, our local weather and global climate is further agitated, heated, and "boiled." Greenhouse gas-caused atmospheric heating and agitation also increase the unpredictability of the weather and climate and dramatically increase the severity, scale, and frequency of storms, droughts, wildfires, and extreme temperatures and therefore the climate change.

The days are gone when the kids would roam freely on the streets and birds would fly in the sky. Such a nice scene has been very rare to see nowadays because of environmental pollution. Delhi is a city which is always in the grip of deadly pollution has seen deadly increase in ozone level. An analysis by centre for science and environment New Delhi has revealed that with high pollution and temperature levels and growing heat stress, formation of ozone has accelerated and is frequently exceeding the standards considering alarming situation. In Delhi, ozone pollution doubled in a year causing millions at higher risk of cancer. We are facing many health issues due to this air pollution and most worst part is that we don't even realized that. A study published in the journal of environmental research letter says that air pollution is believed to end lives of over 20 lakh people every year.

The average temperature has increased by burning of fossil fuels like coal, natural gas, oil and emission of carbon dioxide, greenhouse gases etc. Carbon dioxide (CO_2) emission is a major contributor to global warming which have serious consequences on the environment.

17. Maintain Hygiene
18. Say NO to Plastic
19. Coupons – but you need
20. Reduce your Carbon footprints

Conclusion: The rate of environmental pollution is increasing day by day and thereby creating new problems in human life. Now in this scenario, there is need to create awareness about remedies for the protection of environment at personal level and then at society level. In order to promote sustainable development, everyone should start motivate from himself/herself. Nano-materials will play key role in improving our quality of life in term of improving fuel efficiency.

References :

1. Mario Molinoule Capacity Global, Chris Church Anped. Beatrice NdutaKairie, International Institute for environment and development, 2002.
2. Athanasios G. Konstandopoulos ,MargaritisKostoglou, Carlo Beatrice, Gobrech, Di Blasio, Abdurahman Imren, IngemarDenbratt, Emiss. Control Sci. Technol. 1:213–225, 2015.
3. G. Mahadevan, K Pitchumdi, N Nallusamy, Research gate publication, 2016.
4. RelvinD'Silva, Bina K G, BimmaleshwaraBhat , International Conference on Materials Processing and Characterization, 2015.
5. J C McVean, M. Nyka, DOI: 10.12775/PPNS.2012.015, 2012.
6. Jamieson, Dale, In R. Sandler P. C. Pezzullo, Environmental Justice and Environmentalism, 85-101, Massachusetts Institute of Technology Press, 2007.
7. Joan Martinez - Aller and Leah Temper Oil and Climate Change voice from the Sourth EPW, 15 Dec, 2007.

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B..Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

SPECIAL ISSUE-No-CCLVI (256)

Human Rights : Reality & Challanges

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept.Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor :
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

21	Gender Rights and Human Rights"To deny people their human rights is to challenge their very humanity."Nelson Mandela **Shweta Gaud /Dr. Akhilesh Peshwe**	80
22	Human Rights in Indian Constitution **Dr.Pornima S .Wahane**	84
23	Right to Education and Human Rights **Onkar Ankush Korwale**	88
24	Environment And Human Rights: Developing Ecological Sustainability **Mrs. Archana A. Dupare**	91
25	Study of Child Labor and Their Rights in India **Dr. Lakhan B. Ingle**	97
26	Gender Equality In Women Empowerment In India (With special reference to Human Rights) **Dr.S.K. Goyal**	102
27	Human Right & Role Of Non Governmental Oragaaisations **Dr. Patil Abhijit Sushilkumar**	104
28	Human Rights Education **Dr. Sheela S. Khedikar**	111
29	The Fundamental Human Right: Right To Health In Times Of Pandemic **Dr. Prashant S. Khalatkar**	114
30	Analysis theHuman Inter-Relationship of the Tribal Community in Dhule and Nandubar District **Dr.Nikam Raju Parbhat**	119
31	Judicial Stanceon Safeguarding Women's Human Rights in the Context of Employment:The Indian Scenario **Dr.Charuta V. Joshi**	122
32	The right to adequate food: implementing a human rights approach to food security **Dr. Chandrajit Bhalchandra Jadhav**	126
33	Thoughts of Dr.B.R.Ambedkar with reference to Women Human Rights. **Dr.MamtaV.Pathrikar**	130
34	Human Rights of Stateless Persons in India: An Analysis of Constitutional Provisions **Dr.D.S.Makkalanban**	132
35	Eve Teasing: A Matter Of Concern Better be Safe than Sorry **Dr Shraddha Pateliaand /Dr Nanda Rathi**	135
36	Gender Discrimination and Human Rights **Dhammapal S. Jadhav**	140
37	Environment Managemrents And Human Rights **Bharti S. Aneraoa, Arti M. Chaudharib**	143
38	Dalit Atrocity and Human Rights in India **Akash Baburao Lonkar**	147
39	Human Rights and Indian Constitution **Dr.Chandrakant Mangal Gondhali**	151
40	Human Rights in a New World: An Analysis **Arjun Namdevrao Khobragade**	154
41	Problembs of Women's Economic Opportunities in India **Asso.Prof.Smt.Chanda M. Khandare**	157
41	Right To Information: Implementation Of Rti Act In India **Asst. Prof. Dr.Jaikumar G. kshirsagar**	159

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO. 256
ISSN : 2278-9308
December,2020

Environment And Human Rights: Developing Ecological Sustainability

Mrs. Archana A. Dupare
Assistant Professor, Department of Home Science, Yeshwant Mahavidyalay Wardha.

Abstract

A protected, perfect, sound and economical climate is vital to the full delight in a wide scope of common liberties, including the rights to life, wellbeing, food, water and sterilization. Without a solid climate, we can't satisfy our yearnings. Environmental rights are common rights, as individuals' occupations, their wellbeing, and here and there their very presence relies on the nature of and their admittance to the general climate just as the acknowledgment of their privileges to data, interest, security and change.

Introduction

Ecological rights mean admittance to the untainted regular assets that empower endurance, including land, cover, food, water and air. They likewise incorporate all the more simply biological rights, including the ideal for a specific creepy crawly to endure or the appropriate for a person to appreciate a pristine landscape. Our vision of ecological rights incorporate political rights like rights for indigenous people groups and different collectivities, the privilege to data and interest in dynamic, opportunity of sentiment and articulation, and the option to oppose undesirable turns of events. We additionally have confidence justified to guarantee reparations for abused rights, including rights for atmosphere exiles and others dislodged by natural decimation, the option to guarantee biological obligation, and the privilege to ecological equity. A large number of these rights, especially the political ones, are settled and cherished in different shows and arrangements. We can credit the foundation of a portion of these rights, just as the acknowledgment of others that are not yet lawfully perceived, to the continuous battles of networks and indigenous people groups the world over. Other 'new' rights, including rights for atmosphere evacuees, have emerged over late years because of the increasing speed of monetary globalization and the going with ecological annihilation and social interruption. Still others, similar to one side to guarantee biological obligation, have arisen as the aftereffect of long stretches of battling by Friends of the Earth and others for the acknowledgment of the effects of northern asset consumption and normal pulverization in southern nations.

These rights are similarly significant, and they are on the whole reliant. Natural rights are common freedoms, as individuals' occupations, their wellbeing, and here and there their very presence rely on the nature of and their admittance to the general climate just as the acknowledgment of their privileges to data, interest, security and change.

Rights can be affirmed in an assortment of ways: for instance, by engaging straightforwardly to the abusing government, global monetary foundation or enterprise; through worldwide, provincial and public courts; by applying public and media pressure; and by building alliances with others looking for comparable rights.

Ecological issues, prominently contamination and environmental change, embroil financial, social, and social rights, including the rights to wellbeing and water. Procedural rights, for example, the rights to get together, articulation, and data, are basic to natural security. Numerous constitutions and various territorial basic freedoms systems fuse an autonomous right to a satisfactory and solid climate, demanding the inseparable connection between basic liberties and the climate. Over the most recent couple of many years, basic freedoms advocates are

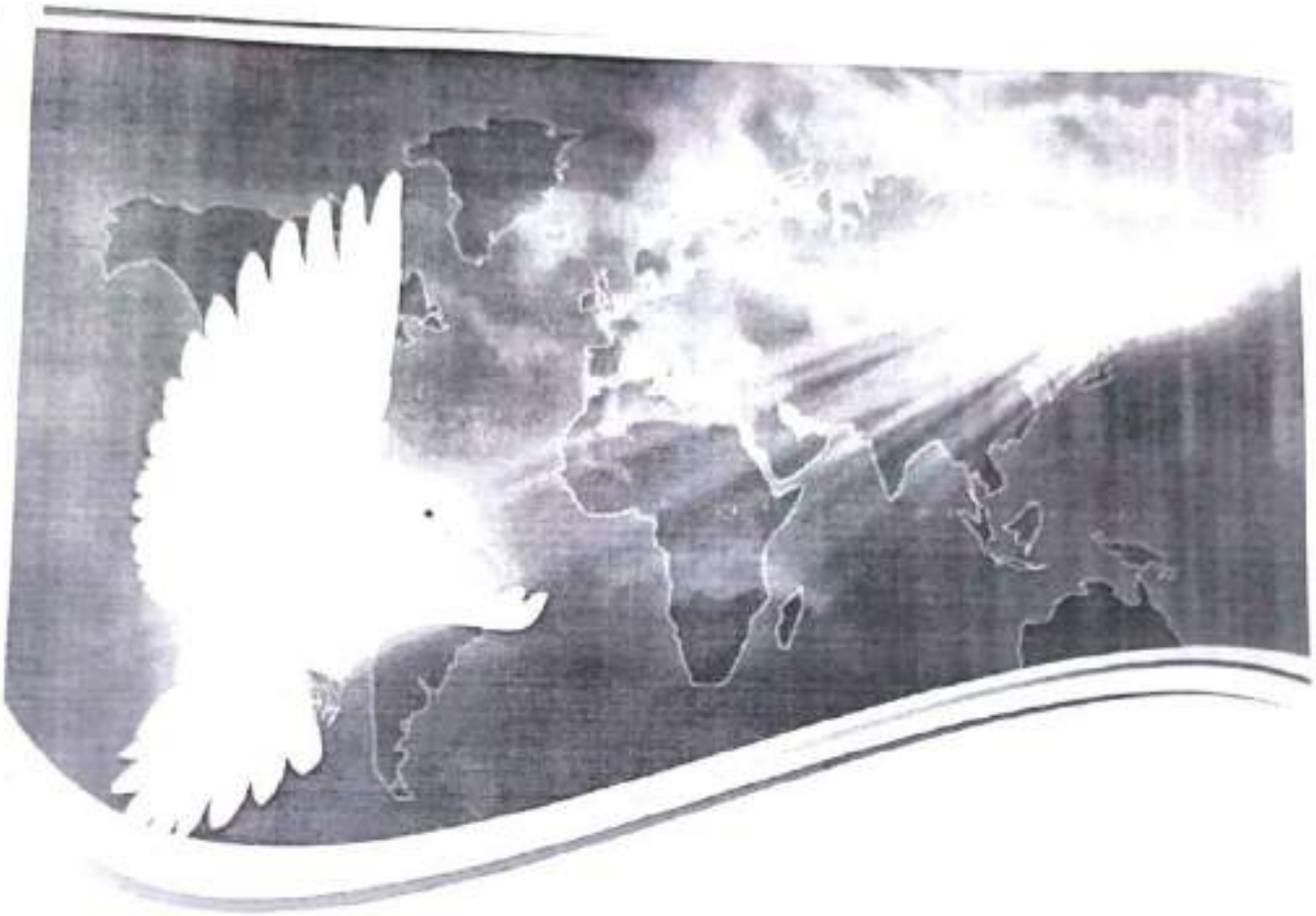
defend the woodlands and untamed life of the nation. It forces an obligation on each resident to ensure and improve the regular habitat including woodlands, lakes, streams, and natural life.

Conclusion

Environmental rights are common freedoms, as individuals' jobs, their wellbeing, and some of the time their very presence rely on the nature of and their admittance to the general climate just as the acknowledgment of their privileges to data, investment, security and change.

References

1. "Division of the Environment Act". 31 December 2002. Recovered 23 October 2012.
2. UNHRC (24 December 2012). "Report of the Independent Expert on the issue of common liberties commitments identifying with the satisfaction in a protected, spotless, solid and supportable climate" (PDF) (A/HRC/22/43).
3. ""Atmosphere exiles" returned to: a more intensive gander at the Tuvalu choice". Vernon Rive. Recovered 2017-10-15.
4. "Definitional Issues". Worldwide Organization for Migration. 2015-01-29. Recovered 2017-09-09.
5. Gerrard, Emily (2008). "Environmental change and basic liberties : issues and open doors for Indigenous people groups". College of New South Wales Law Journal. 31.

VMS
Research Foundation

www.vmsindia.org , Email :vsmsngp@gmail.com

DOUBLE BLIND PEER REVIEWED, REFEREED
INDEXED & OPEN ACESS JOURNAL

Online
ISSUE

IJRBAT

ISSN No. 2347-517x
International Journal of Researches in
Biosciences, Agriculture & Technology

WWW.IJRBAT.IN

SEPT-2020

International Journal of Researches In Biosciences & AgricultureTechnology

Published By VMS Research Foundation, Nagpur, M. S., India

issue:Sep 2020

#	Title	Author	Pages
39	GEO- ENVIRONMENTAL STUDY OF WATER CONSERVATION SCHEMS IN MAN TALUKA, SATARA DISTRICT, MAHARASHTRA	B.L. Rathod, B.M. Mali and S.K. Auti	225-230
40	FLORISTIC ASSESSMENT OF BARDA HILLS, GUJARAT	R.D Raviya	231-235
41	IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON ONION CROP	Navanath K. Agale and Bhalchandra B. Thaware	236-239
42	IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON ONION CROP	Navanath K. Agale and Bhalchandra B. Thaware	236-239
43	SWALLOWS AND SWIFTS- BEHAVIOR IN A SMALL GEOGRAPHICAL AREA	Mirza S.S.	247-258
44	RECYCLING OF KITCHEN WASTE INTO VERMICOMPOST	Archana Dupare; Hemlata Kolhe	259-268
45	IDENTIFICATION OF ROBUST CROPS FOR THE NAGPUR REGION WITH RESPECT TO PREVAILING CLIMATIC CONDITIONS USING ECO-CROP MODEL	P.A Lambat and A.P Lambat	269-273
46	SEPARATION OF TOXIC METALS IONS FROM WASTE WATER USING PYROGALLOL-BIURET-FORMALDEHYDE COPOLYMER RESIN	Sanjiokumar S. Rahangdale, Dinesh D. Kamdi, Jyotsna V. Khobragade and Wasudeo B. Gurnule*	274-283

I J R B A T, Issue (VIII), Vol. III, Sept 2020: 259-268
A Double Blind Peer Reviewed & Refereed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347 – 517X
Original Article
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN BIOSCIENCES, AGRICULTURE AND TECHNOLOGY
© VMS RESEARCH FOUNDATION www.ijrbat.in

RECYCLING OF KITCHEN WASTE INTO VERMICOMPOST

[1]Archana Dupare; [2*]Hemlata Kolhe
1 Department of Home Science, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha.
2*PGTD of Home Science, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.
*Author for correspondence. Email:duparearchana@gmail.com

ABSTRACT:

Due to industrialization and urbanization resulted in huge amount of solid waste generation, its management has become one of the biggest problems in the present scenario. Solid wastes can be disposed off by methods like incineration, land fills, waste compaction, biogas generation, recycling, and composting, but its overproduction has led to inappropriate disposal practices. In many cities, the urban waste is managed by the city corporation, it is still ineffective unless each small family takes the responsibility and care for their own waste produced. This organic wastes can be used for vermicomposting, it is an effective recycling technique that improves the quality of the products which is disinfected, detoxified, and highly nutritive. It is a low cost, eco-friendly process of waste management in which earthworms are used with microorganisms in order to convert biodegradable wastes into organic rich manure. Vermicompost is a nutrient rich, natural fertilizer and rich in human, soil conditioner which can be used as the top soil or the organic manure in the fields to prevent organic carbon deficiency and soil erosion. Vermicompost is a suitable alternative to chemical fertilizers, being an excellent growth promoter and protector for crop plants. Thus, vermicompost is beneficial for sustainable organic agriculture and for maintaining ecosystem.

Key words: - organic waste, earthworms, vermicompost, nutrients

INTRODUCTION:

Household waste management is an issue not to be ignored. In the wake of rapidly depleting natural resources of health hazards caused by the huge amount of waste produced. Much of the organic wastes are highly infectious as they contain a variety of pathogenic microorganisms. Dumping of organic wastes in open areas generates serious environmental issues such as the accumulation of heavy metals in soil, pollution of ground and surface waters due to leaching and run-off of nutrients.

But gradually the perception is changing and waste is now being looked upon as a 'resource' or 'urban ores' which contain recoverable materials and energy. In developing countries like India, the waste generated is largely organize and biodegradable in nature. Composting of organic waste has been practiced for a long time. Wherein, biodegradable materials undergo decomposition and the end products are a material rich in nutrients, called as organic manure. Decomposition is the natural process of biological degradation and composting is the process of sanitary disposal and reclamation of organic material is termed as composting **(Abbasi, S. A., 2001)**

The compost prepared from organic materials using earthworms is a low cost and ecofriendly technology called vermicomposting. The fine granular peat-like end product, vermicompost that is produced contains higher levels of nitrogen, phosphorus, and potassium (NPK) in available form, micronutrients, microflora, enzymes, and growth regulators. Vermicomposting is one of the most efficient means to manage environmental pollution problems. Many studies are being done to establish vermicompost as one of the ideal organic substitutes to chemical fertilizers.

1. Vermicompost – an effective approach to organic farming

Vermicomposting is the method of making compost with the use of earthworms. Earthworm

9. Vermicompost substitution with fertilizer input will reduce economic input, viz., by substituting certain percent of chemical fertilizer with bio-fertilizer, i.e. the Vermicompost. Thus economic input would go down.

10. Vermicompost can be produced nearest to the site of use. This has many advantages.

Eliminate odour and fly problem.

RESULT AND DISCUSSION

Vermicomposting help in recycling the organic materials more frequently by reducing the time required for decomposition of the organic materials. The vegetable waste is highly organic, rich in carbohydrates and proteins. The organisms Rhizobium, Azotobacter and Lactobacillus have utilized these complex organic substances and converted the waste into a reusable fertilizer by improving the quality of compost with adequate amounts of organic carbon and nitrogen. Vermicompost application to the soil drastically improves the soil fertility, increases the yield, improves the soil pH, releases more available nutrients, increases pest resistant, enhances water infiltration and water holding capacity of the soil, reduces irrigation requirement. Improves soil microbial activities, yield produces with the better taste, luster, keeping quality and low pesticide reduces enhancing its exportability. Vermicompost could be a good substitute for chemical fertilizers in practicing organic farming as most of the nutrients in Vermicompost are in readily available form and it increases availability of nutrients to planted crops and hence can support high yields of crop.

Nest of Indian Cliff Swallow *Hirundo fluvicola* Blyth 1885

CONCLUSION

The extensive use of chemical fertilizer and pesticides has led to degradation of soil health, pollution of ground water salinity and soil biodiversity. To prevent ecosystem and to protect human health from harmful chemicals "Organic farming" has to be promoted as new concept of farming. Using Organic fertilizer like vermicomposting could be a best substitute over chemical fertilizer.

REFERENCES:

Abbasi, S. A. and Ramaswamy, E. V. (2001). 'Solid Waste Management with Earthworms', Discovery Publishing House, Delhi.

Asthana, D. K. and Asthana, M. (2012). 'A Textbook of Environmental Studies', S. Chand Co. Ltd., New Delhi.

Bhatnagar R.K. Palta R.K. (1996)."Vermiculture and Vermicomposting", First Edition, Entomology Division; Indian Agriculture Research Institute, New Delhi.

Bhawalkar V., Bhawalkar U.S.(1991). "Vermiculture Biotechnology" Bhawalkar Earthworm Research Institute, Pune (M.S.)

Raut R.S., Malewar G.U. (1995). "Vermicompost the Multipurpose Manures Balraja 29(11)

Sathe T.V. (2004). "Vermiculture and Organic Farming", Entomology Division.

Trivedy R.K., Kumar Arvind (1998). "Ecotechnology for Pollution Control and Environmental Management", Published by Enviro Media.

Tamanreet Kaur,"Vermicomposting : An effective option for recycling organic waste".

VMS
Research Foundation

www.vmsindia.org ; Email : vsmsngp@gmail.com

DOUBLE BLIND PEER REVIEWED, REFEREED
INDEXED & OPEN ACESS JOURNAL

IJRBAT

ISSN No. 2347-517x
International Journal of Researches in Biosciences, Agriculture & Technology

WWW.IJRBAT.IN

Online
ISSUE

SEPT-2020

International Journal of Researches In Biosciences & AgricultureTechnology

Published By VMS Research Foundation, Nagpur, M. S., India

Issue:Sep 2020

#	Title	Author	Pages
1	THE EFFECT OF COMMONLY USED PESTICIDE ON THE SEED GERMINATION, PLANT VIGOR AND PHOTOSYNTHETIC PIGMENT BRINJAL (SOLANUM MELONGENA L.	Ganesh Nikam Mukul Barwant	1-10
2	A NOVEL APPROACH TO EDUCATION FOR ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY	Parama Majumdar, Mousumi Bhowal, Deepika Sarda	11-16
3	EFFECT OF ENDOSULFAN ONENZYME ACTIVITY IN SOME AQUATIC ORGANISMS	KALPANA KULKARNI	17-25
4	EXCESS THERMODYNAMIC PARAMETERS OF 1-[2-(DIMETHYLAMINO)-1-(4-METHOXYPHENYL) ETHYL] CYCLOHEXAN-1-OL IN AQUEOUS NA2SO4	N. P. Mohabansi, A. K. Satone, Gulafsha A. I. Sheikh, Komal Vairagade	26-34
5	DISTRIBUTION, TAXONOMY AND MEDICINAL IMPORTANCE OF AJUGA BRACTEOSA AND AJUGA PARVIFLORA : A COMPARATIVE STUDY	Shabana Gulzar, Afrozah Hassan, Irshad A. Nawchoo	35-41
6	WEED MANAGEMENT STUDIES IN KHARIF GROUNDNUT THROUGH PROMISING HERBICIDES ALONE OR IN COMBINATION WITH CULTURE PRACTICES	S. N. Bhoogade and K. D. Khattar	42-55
7	NEUROANATOMICAL STUDY OF INDIAN MAJOR CARP, CATLA CATLA (HAM.)	Yogesh. V. Bhute	56-69
8	CLIMATE IMPACT ON AGRICULTURE SECTOR IN INDIA	Jadhav K. B.? and Lohar D. N.	70-72
9	AIRSPORA OF GROUNDNUT FIELD AT NEWASA (M.S.)	Arsule C.S.* and Pande B.N.	73-76
10	EFFECT OF SOWING WINDOWS AND IRRIGATION REGIMES ON APAR AND DRY MATTER OF SUMMER GROUNDNUT IN WESTERN MAHARASHTRA	S.V. Khadtare* and H.N. Aiwale	77-83
11	ESTIMATION AND EVALUATION OF CHLOROPHYLL CONTENT AND CHLOROPHYLL STABILITY INDEX OF SOME ANTIALLERGENIC MEDICINAL PLANTS OF PARNER TAHSIL	Gitanjali Kakade and Sajan Khapke*	84-86

I J R B A T, Issue (VIII), Vol. III, Sept 2020: 17-25 e-ISSN 2347 – 517X
A Double Blind Peer Reviewed & Refereed Journal Original Article
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN BIOSCIENCES, AGRICULTURE AND TECHNOLOGY
© VRS RESEARCH FOUNDATION www.ijrbat.in

EFFECT OF ENDOSULFAN ONENZYME ACTIVITY IN SOME AQUATIC ORGANISMS

KALPANA KULKARNI
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, M.S., India
sahirwad.kalpana@gmail.com

Communicated: 29.07.2020 Revision : 14.07.2020 & 18.8.2020 Accepted: 19.08.2020 Published: 30.09.2020

ABSTRACT:
The extensive and indiscriminate use of economic poison (pesticide) has resulted in their entrance into the ecosystem affecting different species in the aquatic environment. Proteins are important biomolecules involved in wide spectrum of cellular metabolic functions. The indiscriminate use of organochlorine pesticide causes deleterious effect or even death to aquatic organisms. The physiological and biochemical alterations observed in animals with pesticide stress can correlate with structural and functional changes of cellular proteins. Majority of enzyme catalyzed reactions takes place within the living cells.Enzyme bioassays can provide diagnostic means to assess damage or injury caused to organism due to exposure to harmful substances. Effect of endosulfan on enzymes protease, Glutamate dehydrogenase (GDH), Aspartate aminotransferase (AAT) and Alanine aminotransferase (AlAT) were analysed in this study. The crab P. hepuiensis, fish C. orientalis,B. bengalensis exposed to endosulfan showed variations in enzymes protease, glutamate dehydrogenase, aspartate amino transferase and alanine amino transferase activity levels at 24, 48, 72 and 96 h treatment period. The freshwater crab P. hepuiensis, fish C. orientalis,B. bengalensis showed variations in activity exposed to lethal and sub lethal concentration of endosulfan at different time intervals. Results of present study at lethal of concentrations of endosulfan showed general increase in enzyme activity (protease, glutamate dehydrogenase, aspartate amino transferase, alanine amino transferase) at 24, 48, 72 and 96 hours, except in fish, in which declined enzyme levels were observed at 24 h treatment period, which suggested synthesis of protein at early exposure period.

Key words: - Organochlorine, Enzyme activity, Lethal, Bioconcentration

INTRODUCTION

Pesticides released into the environmentthus imbalanced the biology of ecosystem (Holden, 1973). Furthermore pesticides carried through food chains are very harmful to the aquatic animals and a potential danger to man when he consumes. The inhibitory effect was observed in Leporis macrochirus, Labeo rohita, Danio rerio, and Jenynsia multidentata exposed to endosulfan (Ballesteros et al. 2009; Kumar et al. 2012).Entry of these pesticidesinto water bodies through industrial effluents, run off of direct applications affects many aquatic organisms (Kulkarni and Tanhar, 1994 a, Shirsekar, 1986; Kalra, 1988; Mahi, 1989).The pest controllers and weed-killers are moderately to highly toxic to aquatic invertebrates such as crab, shellfish and fish species (Nayra et al., 2012).

Proteins as most important constituents of the animal tissue and amino acids as the building blocks of proteins have an important role to play in cellular metabolism. As enzymes, proteins participate in the intricately balanced subcellular functions. Since enhanced proteolysis causes major alteration in nitrogen metabolism, it was felt necessary to investigate comparative protease activity in tissues. The

enzyme aspartate aminotransferase catalyzes the interconversion of aspartic acid and keto glutamic acid to oxaloacetic acid and glutamic acid, whereas alanine and aminotransferase catalyses the interconversion of alanine and ketoglutaric acid to pyruvic acid and glutamic acid. Aminotransferases functions at the junction between carbohydrate and protein metabolism by interconverting the strategic compound ketoglutarate, pyruvate and oxaloacetate. On one side alanine aspartic acid and glutamate on the other.The enzyme glutamate dehydrogenase catalyses the reversible oxidative deamination of glutamate to ketoglutarate and ammonia with pyridine nucleotide as a co-enzyme. This reaction serves as a link between protein metabolism and carbohydrate metabolism. MacKim et al (1970) reported an increase in blood AAT activity in Saloelinus fontinalis when exposed to short term copper toxicity.Many workers have observed inhibition of different enzymes due to exposure to metals (Satapathy et al., 1988; Shaikh and Bhagwat 1988; Katti and Sathyanesan, 1986; Choudhary, 1987).Balkrishnabalam and Reddy (1982), reported effect of Lindane on the enzyme activities of Anabas testudineus several workers have reported ALAT , AAT activities in different animals. Kaleem Ahmed (1981) studied in Tilapia mossambica. Ravinde Reddy (1985) reported ALAT, AAT, GDH activity in freshwater mussels Parreysia rugosa exposed to mercury and copper. Venkateswarulu (1988) observed GDH activity in fish Clarias batrachus exposed to endosulfan.

MATERIAL & METHODS:

The test animals crab P. jacquemontii, fish C. orientalis and the snail B. bengalensis were procured from Fish Market and local pond. Methods used for different enzyme analysis of endosulfan exposed selected aquatic organisms are

S.No	Enzyme	Method
1	Protease	Moor and Stein, (1957)
2	Glutamate dehydrogenase (GDH)	Lee and Lardy, (1965)
3	Aspartate aminotransferase (AAT)	Reitman and Frankel (1957)
4	Alanine aminotransferase (ALAT)	Reitman and Frankel (1957)

RESULT AND DISCUSSION:

The crab P. jacquemontii, fish C. orientalis, snailB. bengalensis exposed to endosulfan showed variations in enzymes protease, glutamate dehydrogenase, aspartate aminotransferase and alanine aminotransferase activity levels at 24, 48, 72 and 96 h treatment period. Hepatopancreas/Liver being an important organ is selected for protease, GDH, AAT, ALAT estimation. Crab, fish and snails enzyme activity was studied after endosulfan exposure.

Protease activity.

P. jacquemontii : Protease activity increased from 1.33, 1.41, 1.51 to 1.61 for lethal treatment and from 1.20, 1.38, 1.49 to 1.58 for sublethal treatment.

C. orientalis : Lower activity of protease was observed at 24 h, (-8.27) which further increased from 39.26 to 56.18 treatment period, and 69.53 percent at 48, 72 and 96 h treatment period. For sublethal treatment values changed from -6.89 to 37.30, 54.08 to 66.72.

B. bengalensis: Protease activity was seen to be increased throughout the experimental period. Values ranged from 1.12 to 1.47 for lethal and 1.08 to 1.46 for sublethal effect of endosulfan. **(Refer Table 1.1)**

Glutamate dehydrogenase

P. jacquemontii : In crab treated to endosulfanglutamate dehydrogenase activity showed trend. Values were in increasing order

up to 96, 3.60, 2.86, 3.17, 3.36 and 2.57,2.84,3.13,3.32 were corresponding values for lethal and sublethalconcentrations.

C. orientalis : Glutamate dehydrogenase activity was decreased upto 24 h and thereafter increased upto 96 h. The changed percent activity for lethal was- 8014111 57666532 and for sublethal -6.23, 34.25, 55.62, 63.29 at 24, 48, 72 and 96 h exposure period.

B. bengalensis : Enhanced activity was observedafter endosulfan treatment, at 24, 48, 72 and 96 h. During lethal treatment values range between 0.71 and 0.90 and between 0.70 and 0.90 at sublethal treatment. **(Refer Table 1.2)**

Aspartate aminotransfecase

P. incumenntii:The AAT activity was beginning upto increasing from the experiment. At the end of seen the Changes in percent values were 21.09, 37.67, 46.78, 31.29 for lethal and 18.84, 39.61, 40.72, 49.04 for sublethal endosulfan exposure.

C. orientalis : The activity was less upto 24 h, then the activity was increased upto last exposure period i.e. 96 hour. Variations in values were 2.06, 3.13, 3.46, 3.69 for lethal and 3.09, 3.08, 3.35and 3.62 for sublethal treatment.

B. bengalensis : The percent elevations in AATactivity were from 15.98 to 44. 69 for lethal and from 14.92 to 46.63 for sublethal endosulfan treatments. **(Refer Table 1.3)**

Alanine aminotransferase

P. jacquemontii : At all tested exposure periods the activity was higher than the control. Activity for lethal concentration ranged from 3.87 to 4.84 and from 3.85 to 4.79 for sublethal concentration.

C. orientalis: In endosulfan exposed fishes, low activity was recorded at 24 h which thereafter was increased up to 96 h. Recorded values – 8.02, 41.27, 55.36,67.09 and -7.89, 39.22, 53.16, 66.38 were percent changes after lethal and sublethal treatment.

B. bengalensis : Similar results were observed as that of crab. Activity ranged from 3.48 to 4.37 and3.39 to 4.29 for lethal and sublethal exposure.

(Refer Table 1.4)

The freshwater crab P. jacquemontii, fish C. orientalis, snail B. bengalensisshowed variations in activity exposed to lethal and sublethal concentration of endosulfan at different time intervals.Results of present study at lethal and sublethal concentrations of endosulfan showed general increase in enzyme activity (protease, glutamate dehydrogenase, aspartate amino transferase, alanine amino transferase) at 24, 48, 72 and 96 hours, except in fish, in which declined enzyme levels were observed at 24 h treatment period.

In crab P. jacquemontii all enzyme levels were be increased after lethal and sublethal concentrations of endosulfan. The protease enzyme functions in the breakdown of protein leading to the formation of free amino acids at neutral pH. Glutamate dehydrogenase catalyzed oxidative deamination of glutamate to ammonia and ketoglutarate. It not only channels the nitrogen from glutamate to ammonia but also catalyzes the animation of keto glutamate to free ammonia. Sumati et al(1989) observed the increased GDH, ALAT and AAT activities in crab Oziotelphusa senex senex exposed to endosulfan. Present study results arein agreement with the above study. This increased GDH activity attributed to increased oxidation of glutamate, since GDH catalyses the key reactions which provide substrates for protein synthesis. Increased AAT, ALAT content might suggest the increased oxidation of glutamate for sustained generation of ketoglutarate. Amino transferase activityacts as the intermediary point between carbohydrate and proteinsbyinterconverting strategic crossover in metabolites like ketoglutarate, pyruvate and oxaloacetate, and

other side oxaloacetate and glutamate. The increased activity levels of AAT and ALAT may be due to tissue damage or disruption of mitochondrial integrity or may be the result of increased synthesis of enzyme. Similar reports were observed in crab O. senex senex exposed endosulfan (Sumati et al ,1989). Increased AAT ALAT activitieswere noticed with pesticide stress (Swami et al, 1983; Srinivasulu Reddy et al., 1985) on mussel and prawn.

In fish C. orientalis increase in the neutral protease activity was progressive with the progression directly proportional to the exposure period. The rise in activity was more at lethal as compared to sublethal concentration. The protease were known to breakdown proteins to small peptides and ultimately to amino acid. Protease activity and free amino acid levels were found to be maximum in liver tissue, least ingills and intermediary in muscle. It clearly indicated that tissue, pesticide favoured protein breakdown by inducing protease activity which lead more free amino acid synthesis or production. Thus pesticide creates metabolic as proteins have dynamic role to play the tissue metabolism. Resultsin present study are in consistent withChoudhary (1987) in fish R. denticentus exposed to BHC and malathion. Similar increase in protease activity was recorded by Kabeer et al Dikshit et al (1975). Decrease in protease activity at early hour exposure may be due to synthesis of protein.In fish C. orientalis aspartate amino transferase and alanine aminotransfrease levels were more pronounced in liver. Increased AAT and ALAT activity may be due to more conversion of amino acid in to ketoacids to be utilized for energy synthesis. Aminotransferase showed that the tissue seem to favour more pyruvate formation over oxaloacetate and this might be associated with the metabolic needs of respective tissue.Liver showed remarkable elevation in ALAT activity as compared to AAT activity. Since liver was the seat of metabolism and contain full complement of all enzymes concerned with carbohydrate metabolism; pyruvate formed through ALAT activity may be converted to acetyl coenzyme to mobilized by the TCA cycle. Increased activity in liver may be, to compensate the low activity level in other tested tissue.

Increased protease activity in snail B. bengalensis suggested possible degradation of proteins (Sivaprasad Rao et al., 1980; Rajeshwara Rao et al., 1983). Alterations in the fatty acid profile, antioxidant enzymes and protein pattern of Biomphalariaalexandrina snails exposed to the pesticides diazinon and profenofos.(Bakry et al. 2013)GDH activity which is regulatory link between energy and nitrogen metabolism was and increased significantly. This results in increased formation of keto glutamate and it's utilization in transamination. Enhanced AAT and ALAT activities might be due to imposition of stress on the animal during pesticide exposure. It has been suggested that the stress condition in general induced an elevation in the activities of transaminase (Knox et al., 1965; Kullarni et al., 1973). It is likely that the toxic stress could be responsible for their elevation. Increase may be due to more feeding of amino acids in to TCA cycle. It might be a compensatory phenomenon for the decreased mitochondrial oxidation.Resembling results with that of current study were observed in freshwater mussel Lamellidens marginalis exposed to dichlorvos (Srinivas Moorthy et al., 1986). Similar reports were recorded by Reddy et al (1985) in fresh water mussel exposed to mercury and copper. Kabeer et al (1977), reported enhanced activity of above enzymes in snail Pila globosa exposed to malathion.

CONCLUSION

Increase enzyme levels might be indicated the more conversion of amino acid into ketoacid to be utilized for energy synthesis. Increase

activity clearly indicates that the amino acids were spread initially and when the sustained demands diminished the reverse glycogen store and amino acids were drawn into energy metabolism.

REFERENCES:

Baithavathalam, R. and R.Y. Srinivasa (1982) Intoxication effects of lindane (BHD) on the activities of aspartate and alanine amino transferase of Anabas testudineus (Bloch). Pest. Biochem. Physiol. 18:226-234.

Bakry, F.A., El-homossany, K. and Abd El Atti, M.S. and Ismaiel, S.M. (2013). Alterations in the fatty acid profile, antioxidant enzymes and protein pattern of Biomphalariasalexandrina snails exposed to the pesticides diazinon and profenofos. Global J Pharm.Pharmacol 1(1):27- 36.

Ballesteros M, Durando P, Nores M, Diaz M, Bistoni M, Wunderlin D. Endosulfan induces changes in spontaneous swimming activity and acetylcholinesterase activity of *Jenynsia multidentata* (Anablepidae, Cyprinodontiformes) Environ Pollut. 2009;157:1573–1580.

Holden, A.V. (1973) : Effect of pesticides on Fish. Environmental pollution by pesticides (ed) C.A. In Edwards Plenum Press, London.

Kabir, I.S., Jagannath Rao, K.S. and K.V. Ranga Rao (1981) : Effects of malathion exposure on some physiological parameters of whole body of tissue

ations of teleost Tilapia mossambica. J.Biol.Sci. 17-21

Kumar N, Jadhao S, Chandan N, Kumar K, Jha A, Bhushan S, et al. Dietary choline, betaine and lecithin mitigates endosulfan-induced stress in *Labeo rohita* fingerlings. Fish Physiol Biochem. 2012;38:989-1000.

Narra Madhusudan Reddy, Begum, G., Rajender, K., Rao, J.V. (2012) Toxic impact of two organophosphate insecticides on biochemical Journal of Stress Physiology & Biochemistry, Vol. 9 No. 2 2013, pp. 219-231 ISSN 19970838

Ravinde Reddy, T. and N. Chari (1985) : Effect of sublethal concentration of mercury and copper on AlAT, AAT and GDD of freshwater mussel Parreysia rugosa. J. Env. Biol. 6 :67-70.

Satapathy, N.K., Patel, S.D. and S.K. Patnaik 1198a8) : effect of cases the respiratory metabolism of brain of Channa punctatus. Mets and Foll. 171-175.

Sivaprasada Rao, K., Satya Prasad, K. and K.V. Ramana Rao (1980) : Sublethal effect of methyl parathion o... tissue proteolysis in the freshwater mussel, Lamellidens marginalis (Limark). Proc. Indian Sci. Acad. 164-167.

Srinivasa-Moorthy, K. (1986)Cichlorvos induced metabolic changes in tissue of fresh water mussel, Lamellidens marginalis. J.Environ. Biol. 7 :101-106.

Srinivasulu Reddy, M., Venkateshwarlu, V., Surendranath, P. and K.V. Ramana Rao (1985) : Changes in the nitrogen metabolism in the selected tissues of a penaeid prawn, Prawn Penaeus indicus exposed tophosphamidon. Environ. and Ecology. 3 :501-503.

Sumati, V.P., Rajeswari, K., Reddy, D.C. and K.S. Swami (1989) : Impact of endosulfan on protein metabolism of the freshwater crab Oziotelphusa senex senex. Environment and Ecology, 7 :199-201.

Table 1.1 Changes in hepatopancreas protease activity of some aquatic organisms exposed to endosulfan lethal and sublethal concentrations at different exposure period. (u mol of tyrosine/gm equivalent/mg protein/h)

	Lethal (mg/l)			sublethal(mg/l)		
Concentration	0.121	0.13	0.048	0.04	0.043	0.162
Exposure period (h)	p.jacquemontii	c. orientalis	B. bengalensis f. typica	p.jacquemontii	c. orientalis	B. bengalensis f. typica
Control	1.03 + -0.68	1.99 + -0.88	0.97 + -0.32	1.03 + -0.49	1.19 + -0.37	0.97 + -0.22
24	1.23* + -0.33 (16.29)	1.09*** + -0.49 (-8.27)	1.12** + -0.13 (15.28)	1.20*** + -0.33 (16.11)	1.10** + -0.23 (-6.89)	1.08* + -0.93 (13.27)
48	1.41* + -0.17 (35.71)	1.66** + -0.33 (39.26)	1.29** + -0.22 (33.79)	1.38** + -0.17 (33.28)	1.64** + -0.63 (37.30)	1.26** + -0.86 (29.62)
72	1.51 + -0.01 (46.39)	1.66* + -0.17 (56.18)	1.40** + -0.30 (44.69)	1.49** + -0.01 (44.86)	1.84** + -0.86 (54.08)	1.37** + - 0.52 (41.59)
96	1.61ns + -0.28 (56-39)	2.01** + -0.01 (69.33)	1.47** + -0.46 (51.27)	1.58 + -0.27 (53.61)	1.99** + -0.56 (66.72)	1.46** + -0.68 (49.21)

*P<0.01, **P<0.001, ***P<0.05, NS = Not Significant

Table 1.2 Changes in hepatopancreas Glutamate dehydrogenase activity of some aquatic organisms exposed to endosulfan lethal and sublethal concentrations at different exposure period. (u mol of tyrosine/gm equivalent/mg protein/h)

	Lethal (mg/l)			sublethal(mg/l)		
Concentration	0.121	0.13	0.048	0.04	0.043	0.162
Reporture period (h)	p.jacquemontii	c. ori-entalis	B. bengalensis f. typica	p.jacquemontii	c. ori-entalis	B. bengalensis f. typica
Control	2.18 + -0.19	2.23 + -0.64	0.61 + -0.26	2.18 + -0.17	2.23 + -0.49	0.61 + -0.56
24	2.60* + -0.33 (19.27)	2.05*** + -0.49 (-8.01)	0.71** + -0.27 (17.68)	2.57 ns + -0.91 (18.03)	2.09*** + -0.33 (-6.23)	0.70** + -0.38 (15.99)
48	2.86* + -0.17 (31.37)	3.14*** + -0.33 (41.11)	0.78** + -0.22 (28.20)	2.84* + -0.49 (30.12)	3.1* + - 0.17 (39.22)	0.76** + -0.22 (26.18)
72	3.17 ns + -0.88 (45.62)	3.51* + -0.17 (57.69)	0.86** + - 0.32 (42.60)	3.13*** + -0.33 (43.51)	3.47** + -0.01 (55.62)	0.85** + -0.92 (40.10)
96	3.36** + -0.17 (54.29)	3.68ns + -0.01 (65.32)	0.92** + -0.25 (51.62)	3.32* + - 0.17 (52.37)	3.64 + -0.28 (63.29)	0.90** + -0.86 (48.37)

*P<0.01, **P<0.001, ***P<0.05, NS = Not Significant

Table 1.3 Changes in Liver/Hp Aspartate aminotransferase activity of some aquatic organisms exposed to endosulfan lethal and sublethal concentrations at different exposure period. [u mol of tyrosine/gm equivalent/mg protein/h]

	Lethal (mg/l)			sublethal(mg/l)		
Concentration	0.121	0.13	0.048	0.04	0.043	0.162
Exposure period (h)	p.jacquemontii	c. ori-entalis	B. bengalensis f. typica	p.jacquemontii	c. ori-entalis	B. bengalensis f. typica
Control	2.04 + -0.09	2.24 + -0.88	1.87 + -0.26	2.04 + -0.49	2.24 + -0.56	1.87 + -0.32
24	2.48 + -0.88 (21.69)	2.06*** + -0.54 (-7.69)	2.17** + -0.27 (15.98)	2.42*** + -0.33 (18.64)	2.09** + -0.38 (-6.87)	2.15** + -0.13 (14.92)
48	3.81*** + -0.64 (37.67)	3.13*** + -0.49 (39.69)	2.42** + -0.23 (30.65)	2.75* + -0.17 (34.61)	3.08** + -0.32 (37.16)	2.41** + -0.22 (28.62)
72	2.97*** + -0.49 (46.78)	3.46* + -0.33 (54.29)	2.63** + -0.32 (41.62)	2.89** + -0.01 (43.72)	3.36** + -0.92 (50.21)	2.59** + -0.30 (39.61)
96	3.08*** + -0.33 (51.09)	3.69** + -0.17 (64.83)	2.78** + -0.25 (48.69)	3.04ns + -0.68 (49.04)	3.62** + -0.86 (61.80)	2.74** + -0.46 (46.63)

*P<0.01, **P<0.001, ***P<0.05, NS – Not Significant

Table 1.4 Changes in hepatopancreas Alanine aminotransferase activity of some aquatic organisms exposed to endosulfan lethal and sublethal concentrations at different exposure period. (u mol of tyrosine/gm equivalent/mg protein/h)

	Lethal (mg/l)			sublethal(mg/l)		
Concentration	0.121	0.13	0.048	0.04	0.043	0.162
Exposure period (h)	p.jacquemontii	c. orientalis	B. bengalensis f. typica	p.jacquemontii	c. orientalis	B. bengalensis f. typica
Control	3.15 + -2.62	3.47 + -0.99	3.02 + -0.88	3.15 + -0.56	3.47 + -0.49	3.02 + -0.64
24	3.87** + -2.71 (23.37)	8.19* + -0.49 (-8.02)	3.45*** + -0.64 (14.37)	3.83** + -0.38 (21.52)	3.21*** + -0.33 (-7.89)	3.39*** + -0.49 (12.09)
48	4.40** + -2.23 (39.62)	4.90*** + -3.01 (41.27)	3.92*** + -0.49 (29.91)	4.33** + -0.22 (37.53)	4.83ns + -0.42 (39.22)	3.84*** + - 0.33 (27.21)
72	4.55** + -3.20 (46.29)	5.39** + -3.91 (55.36)	4.18*** + -0.33 (38.61)	4.47** + -0.92 (44.27)	5.31** + -0.33 (53.16)	4.13ns + -0.56 (36.82)
96	4.84** + -2.51 (53.66)	5.80** + -3.80 (67.09)	4.37* + -0.17 (44.69)	4.79** + -0.52 (52.10)	5.77* + -0.17 (66.28)	4.29** + -0.38 (42.11)

*P<0.01, **P<0.001, ***P<0.05, NS = Not Significant

ABSTRACTED INDEXED PEER REVIEWED AND REFEREED JOURNAL

VMS Research Foundation

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN BIOSCIENCES, AGRICULTURE AND TECHNOLOGY

©VMS Research Foundation R. No. MH-656/13[N]
www.ijrbat.in

Certificate

This is to certify that your manuscript Title **"A NOVEL APPROACH TO EDUCATION FOR ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY"** has been reviewed and based on reviewer's comments it is Published in Sep 2020 issue titled authored by **Parama Majumdar, Mousumi Bhowal, Deepika Sarda**. This Journal is Double Blind Peer Reviewed and Refereed Journal and follows process guided by UGC, New Delhi.

Your paper DOI is **http://doi.org/10.29369/ijrbat.2020.03.1.0002**

Dr. Ashish Lambat
Managing Editor

Dr. Atul Bobdey
Managing Editor

Dr. Janchai Yinggrayoon
Chief Editor

DRJI CAS BASE OAJI Crossref

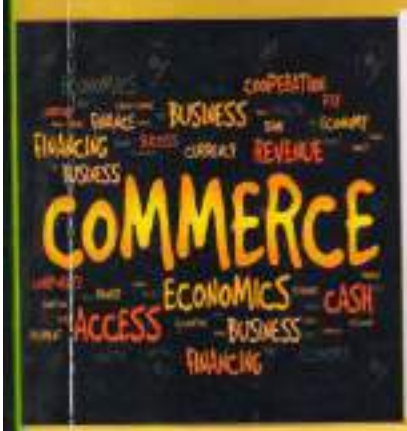
Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December - 2020

ISSUE No – 268 (CCLXVIII)

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm.Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 268 (CCLXVIII)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

Role Of Police In Protection Of Human Rights

Dr. Manoj N. Bendle,
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Human rights are derived from the inherent dignity and worth of the human person and they are universal, inalienable and equal. This means that they are inherent in every human being, they cannot be taken away from or surrendered by , any person and that everyone has human rights in the same measure regardless of race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status.Formally and officially the functions and the role of police are prescribed by law and Administrative mandate. Primarily police draws its powers from statutes such as the Cr.P.C. and the Police Act . Conventional Roles Assigned to Police are in different nature. Protection of life and property, Preservation of peace, Prevention of crime, Detection of perpetrators of crime and bringing them before the forum of law, Enforcement of all laws and regulations enacted by the competent authorities and, Safeguarding and protecting the rights of the citizens etc.

Legal Provisions :-

The Indian constitution and the various laws provide comprehensive safeguards to citizens against the abuse of his Human Rights.

1. Art. 22, 22(1), Ss 49,50,55,57,75and 76 Cr.P.C. Art. 3, 5, 9(1) and 10 of the UDHR of the second covenant provide the citizen the freedom from unjustified arrest as well as cast strict obligation on the Police to refrain from illegal detention unnecessary restrain,. These provisions also confer the right on the citizen to be informed of the grounds of detention and the right to consult a lawyer of his choice.
2. Ss. 436, 437, 439 and sec 50 (2) and 167 Cr.P.C. provide the right to be released on bail if arrested 309 Cr.P.C. confers theright to fair and speedy investigation.
3. Everyone is presumed innocent until proved guilty (Ss 101-104 of the I.E. Act) respect for private and family life (Art. 31 of the Indian Constitution)
4. Right against torture or degradation (Arts 5 & 7 of UDHR 2 nd covenant)
5. Right not to be a witness against himself (Art. 20(3) of the Indian Constitution)
6. Right to medical examination (S. 54 of the Cr.P.C.)
7. Right to consult and to be defended by a legal practitioner of his choice (Art. 22 (1) of the Indian Constitution
8. Speedy trial (S. 309 of theCr.P.C.)
10. Protection against arbitrary or unlawful searches (Ss 93, 94, 97, 100 (4) to 8 and 165 of the Cr.P.C.
11. Search to be witnessed by two persons of reputable character.

POLICE WORK WITH REFERENCE TO HUMAN RIGHTS:-

Here we will discuss the various aspect of police work and their implications on the human rights of the parties involved.

Registration of Offences:-

The first too that the human rights take when an individual approaches the police is a reluctance to register offences. The police seem to f all prey to the popular rhetoric of media and

politicians of reduction in crime rate, department review procedures are also statistically oriented leading to a sweeping under the carpet syndrome. Apart from this almost 75 % of the complaints coming to the Police station are of a non cognisable nature where police have absolutely no power other than to refer the complainant to the court or seek the permission of court to investigate the matter something which rarely happens.

Arrest And Detention:-

Law presumes everyone to be innocent until pronounced guilty, this means that every individual arrested for commission of a cognisable offence is to be treated with dignity and respect which is due to any other individual . The Hon'ble Supreme Court in various pronouncements has established beyond doubt that the fundamental right granted by the constitution are not taken away during arrest and detention especially those under articles 14, 19, 21 .Thus handcuffing has been prohibited and so is custodial maltreatment and torture not that one need the apex court to tell things which are already laid down in the law of the land but the apex court can be credited with evolving a detailed procedure for safeguarding the rights of individuals unfortunate enough to be in such situations.

After landmark judgements in D.K. Basu V/s State of West Bengal and other cases the law of arrest and detention is well laid down and unambiguous and it takes care of all aspects ranging from the right to consult a lawyer to periodical medical examination . It should be noted with a d v antage that the British police have evolved a detailed procedure regarding treatment of prisoners who are drunk or under influence of drugs, something which is urgently needed in this country also.

Bail:-

"Bail not jail" has been the guiding philosophy of the courts in dealing with bail applications , the police exercising conterminous jurisdiction in certain situations has been father stringy in granting bail .Even in bail-able offences police is loathe to grant bail let alone exercising its discretion in non bail-able cases in fact the common understanding in the police at the cutting edge level is that they do not have any authority to grant bail in non bail-able cases. It should be worthwhile to note that the Police manual actually encourages to grant bail in non bail able cases. Allegations of corrupt practices are also routinely made against Police in matters of bail. Bail is a rule and Jail is a exception.

Searches:-

The code of criminal procedure authorizes police to enter a dwelling house for the purposes of arrest detention search and seizure .This extraordinary power has been qualified with procedural requirement of presence of two independent and respectable witnesses at the time of search . Due regard to privacy and decency of women especially "Pardanasheen" women has been prescribed as mandatory. A list of property seized has to be prepared and countersigned by the owner/ occupier of the premises a copy of such list is to be handed over to him after the search/seizure is complete .Violations of human rights are probable during such operations due to overzealousness of lack of knowledge/ disregard of procedural aspects.

Interrogation:-

The first direction of the Hon'ble supreme court in D.K.Basu V/S State of West Bengal is about interrogation of suspects, it enjoins that."The Police personnel carrying out the arrest and handling the interrogation of the arrestee should bear accurate visible and clear identification and

It has been concluded that the role of police in protection of Human Rights is remarkable. human rights are violated mainly by police because of certain reasons which can be avoided by applying few measures. It has been found that the human rights input during initial training is less than adequate. also on the job training modules need to be designed for in service officials and men. They should also be kept abreast of the latest judgements and trends in legal though. Most importantly a sensitivity for human rights should be inculcated in the character of the member of the force.

Adequate availability of scientific aids to investigation will reduce dependence on age old and worn out methods of detection. It has been observed that there is need of reform of the Criminal Justice System in India. It has been found that doing away with section 2 5 of the Indian Evidence Act i.e. of non admissibility of confessions to police slackening of the standard of proof required for conviction in criminal cases as per the recommendations of the Malimath committee on the reforms of the criminal justice system simplification of the procedure aspects etc will go a long way in preventing human rights abuses at the hands of Police.

References :

1. M.P Jain,"Indian Constitutional Law",5th Edition,2004,Wadhawa Publications,Nagpur.
2. Dr. Chintamani Raut, "Personal Liberty and human Rights." 1st Edition. 2014, Central Law Publications, Allahabad.
3. Vijay Ghormade, "Lectures on Human Rights" 2007, Hind Law House, Pune
4. Constitution of India, 1950.
5. Shashi K. Sharma, "Protection and Promotion of Human Rights in India." 1st Edition. 2010, Central Law Publications, Allahabad.
7. Universal Declaration of Human Rights ,(UDHR), 1948
8. Criminal Procedure Code 1973
9. Indian Penal Code 1860
10. Indian Evidence Act
11. D. K. Basu Vs. UOI (AIR 1996 SC 757)

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	All Human Rights Are Fundamental Rights: Right To Education As A Fundamental Right In India — **Dr Varsha Deshmukh**	1
2	Migrants in Goa amidst Pandemic: Identity and Human Rights Crisis — **Akbar Gaded**	5
3	Human Rights of Persons With Disability (PwD) with focus on education in India — **Chitra Lele**	11
4	Human Rights and India — **Dr. Santosh S. Dakhare**	17
5	Human Rightsverses Women Rights — **Dr.Shipra S. Singam**	20
6	Right to health: the current challenges of the fight for a universal right to health — **Dr. Archana m. Falke**	23
7	Changing landscape of HumanRights with special reference to Kashmiri Pandits: — **Dr. Pravin Bhagdikar**	28
8	Status of Women's Human Rights in India — **Dr. Pravin M. Chandragiriwar**	32
9	Impact on Globalization and Human Rights — **Dr.Mrunali S. Lilhare**	35
10	A Study of senior citizens & human Right — **Dr.Mrs.Sanjivani Jagdish Patil**	39
11	Role of Teacher in Environmental Study — **Dr. MangalaTomar**	43
12	Human Rights - Reality and Challenges — **Dr. Kalpana Kadam**	46
13	Human Rights of Tribal Communities — **Baburao Sambhaji Jadhav**	49
14	Tribal and Human Rights in India — **Dr. B. S. Kavhar**	53
15	Women's Human Rights: Uplifting The Status Of Women — **Dr Manda V. Thengne**	56
16	Minorities Dalits and Human Rights in India — **D.S.Shambharkar**	61
17	Role of Non-Government Organization and Human Rights — **Bhaskar Y. Kathane**	65
18	Health and Human Right — **Hrishikesh Shirbhate**	69
19	Educational provision in Indian constitution and Human Rights — **Vipul M. Ingle**	73
20	Dr.Babasaheb Ambedkar Thoughts on Women's Rights and Empowerment — **Dr. Milind Punjab Tayde**	77

Human Rightsverses Women Rights

Dr.Shipra S. Singam
Yeshwant Mahavidyalaya ,Dept. of Law,Wardha(M.S)

The Basic essence of right to equality is Equality in the Eyes of Law. Does the Fundamental rights ensure whether the individuals get similar treatment in Eyes of laws or the treatment of law varies with different parameters? Before the commencement of constitution social evils prevailed in terms of discrimination from race, caste, Sex or place of birth.

When empowerment is buzz word its source becomes essential to establish being empowered as fundamental right. The Constitution of India becomes the driving force in inculcating the fundamental rights to enjoy the freedom & are warranted as legitimate requirement for peaceful existence of individual. The Fundamental rights are sacrosanct & warranted by Constitution in such a manner that the rights exist even against the will of the sovereign. The empowerment of Fundamental rights is such that incase of any breach or violation of these fundamental rights Individual have right to access the Courts for the speedy redressal & reinstatement of these fundamental rights.

Justice can't be imparted if there exist inequality & thus Right to Equality is the foundation of Justice for all. Right to Equality dosenot requires any explanation, as the term itself is self-explanatory. Right to Equality has been formulated under Article 14 & 15 of Indian Constitution & We look forward to evaluate whether the right itself has authorized for discrimination.

Gender being one of the focal point of discrimination got the immediate attention by the forefathers of Constitution makers. Article 15 of Indian Constitution lays the prohibitory provisions against discrimination to ensure fundamental rights of Equality however the cache here is it simultaneously aids in creation of discrimination as well.

"Article 15"

Prohibition of discrimination on grounds of religion, caste, Sex or Place of birth.

(1) The State shall not discriminate against any citizens on grounds only of religion , caste, sex , place of birth or any of them

(2) No Citizens Shall, On grounds only of religion , caste, sex , place of birth or any of them, be subject to any disability liability restriction or condition with regard to

a. Access to shops, public restaurants, hotels & places of public entertainment; or
b. The Use of Well s, tanks, bathing Ghats , Roads & Places of Public resort maintained wholly or partially out of state funds or dedicated to use of the general public.

The provisions clearly highlight the concept of equality in terms of public discrimination & humiliation of any individual in general public places. Thus tone of prohibition was set not to discriminate any individual in public domain. The two Sections clearly identify the areas of discrimination & define the scope of the constitution & roles and responsibilities of individuals. These also exemplifies the intent of lawmakers to end any kind of discrimination which may exist.

However Constitution makers did not stop with the anti-discriminatory stand adopted by them & in order to evolve as a welfare state introduced discriminatory Clauses.

15(3) nothing in this article shall prevent the state from making any Special provision for women & Children.

15(4) nothing in this article or in Clause (2) of Article 29 shall prevent the state from making any special provision from the advancement of any socially or economically backward classes of the citizens of Scheduled Castes & Scheduled Tribes.

The deep contrast among sections 15(1) /15(2) & Sections 15(3) /15(4) are clearly visible. Where 15(1) /15(2) look forward to establish Equality in sharp contrast Sections 15(3) /15(4) look

forward to discriminate among the grounds on which the very constitution excels. If Right to Equality is the only consideration then the provision made in 15(3)/15(4) become void-ab-intio, however its presumed that Spirit of the Constitution is "welfare state" & the provisions of 15(3)/15(4) are deemed to be positive discrimination.

It could be very well argued that discrimination is "discrimination" &positive discrimination cannot remain positive for eternity. As privileges once given are irreversible process. In absence of undefined time Frame & conditions of discrimination the positive discrimination with not marginalize the non-benefitting sections becomes grey area. As the provisions made under constitution are sacrosanct & soul of the legislation of various provisions, it has eventually given birth to complexity in social-legal environment.

To understand and analyze the provisions of section 15(3) which is mother of all women centric laws is essential to understand its impact on discrimination. A pertinent question was raised by Australian Prime Minister on Women's day 08th of March "Women's right Should Not "on the basis of others doing worse". He Opined "Women's right should not be "accelerated" at the expense of the success of others. The spirit of Constitution is such that it may be implied that by making special provision for "Women" & "children" constitution makers never would have acknowledged that it's perfectly fine to create as many provisions as possible to facilitate women however it may come at the expense of men.

The provision thus made was wide open for interpretation and adaption. The merit criterion for promulgation of gender neutral laws could not foresee the "Equality" provisioned by constitution in article 15(1)/15(2). An "Idea" Can Change your Life. The Idea of positive discrimination changed lives of indian women & became the source code of all women centric laws; women commission & all women's welfare programs benefitting lakhs & lakhs of women.

A new era was born when the provision distinguished treatment of law on grounds of gender. Without realization of discrimination the advent of Laws criminalizing "Cruelty by Husband on wife "evolved where as the law could have been drafted as "Cruelty by Spouse". Now the distinction between "Cruelty by husband on wife" & "Cruelty by Spouse" have implications. Where in the former clause the rights of Women are recognized in absence of later statement.

Now it's essential to understand the implications of the law thus framed. It can be implied that a married women has advantage over her husband in case husband offer grave cruelty to wife. The Criminal proceeding can be initiated against a culprit husband & penal provisions are made to protect women from any kind of atrocity. Thus The Positive discrimination certainly benefits the aggrieved wife from sufferings in the hands of cruel husband.

If a consideration is made from "protection against cruelty"any penal provision on grounds of genders men are left at a disadvantage when cruelty by wife on husband has no penal consequence. Thus in order to favorably protect wife from cruelty by husband, law also serves purpose of protecting wives administering cruelty to their husbands. Also it fails to recognize husbands as victims of cruelty in marital discord & thus the same are violation of section 15(1)/15(2) where the very essence of article 14 is equality in eyes of laws.

Cruelty by nature is gender neutral and personal character trait, & no human scientist or psychologist can warrantee cruel behavior as character trait of one gender alone. The state of mind leading to cruelty can be administered by either genders or creating penal provisions acknowledging one section of constitution while ignoring other provision is selective adoption.

The makers of constitution also did not set a time frame for the positive discrimination & its continuance. Thus the existence of women centric laws and advantages rendered to them are deemed to exist for perpetuity. Assuming the argument that positive discrimination is meant to strengthen the position of oppressed class; with positive provision it may be implied that the provisions will benefit the down trodden & help them come in the main stream. If the same remains unfulfilled the creations

of such provisions are meaningless. Eventually this will lead a scenario where the benefit of positive discrimination will bring parity amongst the gender.

Since the provisions made tend to exist perpetuity will keep growing where as the other class will remain marginalized. Its like if you have to make a line look smaller without touching it, best way to do so is by drawing other line bigger than it. The alw making process has seen this evolution and there are currently 50 women centric laws which positively discriminate from men against atrocities as well as protect women when they commit similar atrocities as there are no criminal provisions for men to get protected. A classic example of this is Domestic violence Act 2005 which protect women and women folk alone from Domestic Violence by men. On the contrary if a women commits domestic violence on men in absence of gender neutral law or positive discrimination of women centric law men remain vulnerable.

Other women centric laws parented by Section 15(3) bear the same disparity of positive gender discrimination & it may not be implied that Women centric laws are not coming at expense of Men. The "Right of Equality" is a misnomer where one at one hand the provisions warrants for equality while on the other hand they acknowledge disparity.

References:

*Constitution of India ; Article 14/ Article 15(1)(2)(3)(4)

* IPC Section 498A

* www.edition.cnn.com Austarlian PM Women's empowerment should not come at cost to men.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

July to Sept.2020 Isuue 35 Vol.05

International Multilingual Referred Research Journal

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

July To Sept. 2020
Issue-35, Vol-05

Date of Publication
01 August 2020

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell.07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
saien Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbts@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- **Dr. Ambhore Shankar**
Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr.Pramod Bhagwan Padwal**
Associate Professor,Department of Marathi
Banaras Hindu University,
Varanasi-221005.(Uttar Pradesh)
Mobi. 9450533466
pbpadwal@gmail.com

INDEX

01) Relevance of Exploring Green Consciousness in Indian Literary Writings
Mr. Nanavati Devang Sanatkumar & Dr. Aditi Vahia, Vadodara ||13

02) Defining the New Normal: Analysis of COVID-19 Impact on the Indian ...
Dr. Maroti Uddhaorao Tiple, Dist-Gadchiroli ||17

03) A STUDY ON PERFORMANCE EVALUATION OF BALANCED MUTUAL FUND ...
Surbhi Tiwari & Dr Harish Kumar Agarwal, Gwalior (M.P.) ||21

04) निबंध—स्वरूप आणि वाटचाल
प्रा.डॉ. श्रीराम गडकर, बारामती ||23

05) ओवीगीतातून होणारे विठ्ठल—रूक्मिणीचे दर्शन
डॉ. न. ह. खोडे, वर्धा ||29

06) बंजारा बोलीचा अर्थविचार
डॉ. बी. डी. राठोड ||35

07) अहिल्याबाई होळकर व्यक्ती आणि कर्तृत्व
योगेश यादवरावजी किनकर, नागपूर ||41

08) भारताच्या उच्च शिक्षणासमोरील आव्हाने
प्रा.डॉ. संतोष खडसे, जिल्हा सांगली, महाराष्ट्र ||45

09) पातंजल योग एवं नाथ योग विषयक साम्य एवं वैषम्य विवेचन
नेहा मिश्रा, झाँसी (उ०प्र०) ||53

10) शिक्षक प्रशिक्षण संस्थानों में कार्यरत शिक्षक प्रशिक्षकों की कार्य संतुष्टि का ...
मुकेश कुमार & डॉ. मुनेश कुमार, कानपुर ||57

11) प्रवासी हिन्दी कहानी साहित्य में खानपान व रहन—सहन की समस्या
परमार तृप्तिबहन के., राजकोट ||63

12) दलित साहित्य : विचार और संदर्भ
डॉ. विजयकुमार रोडे, पुणे ||69

www.vidyawarta.com/03 - http://www.printingarea.blogspot.com/

05

ओवीगीतातून होणारे विठ्ठल–रूक्मिणीचे दर्शन

डॉ. न. ह. खोडे
दिवंगतीनी महिला महाविद्यालय, लातूर, (म.रा.)

प्रस्तावना :– श्रीविठ्ठल हे दैवत फार पूर्वीपासून महाराष्ट्रात आहे. विठ्ठल हा द्वापार युगातील श्रीकृष्ण आहे, व तो पुंडलिकाच्या भेटीसाठी पंढरपूरला आला, अशी वारकऱ्यांची व समस्त विठ्ठल भक्तांची श्रद्धा आहे. श्रीविठ्ठल व रुक्मिणी हे वारकऱ्यांचे दैवत आहे. या लेखात आलेल्या ओव्यांवरून असे दिसते की, स्त्रियांनी विठ्ठल व रुक्मिणीला लौकिक पातळीवर आणलेले आहे. त्यांनी विठ्ठल व रुक्मिणीला संसारी बनवून ते आपल्यासारखेच आहे, असे समजून त्यांचे गुणवर्णन केलेले आहे. संसारी पुरुषाप्रमाणेच विठ्ठलालाही राग, द्वेष, आनंद, आहार, निद्रा इ. भाव आहेत, असे समजून त्याचे वर्णन केले. देवाला संसारी बनविले यातच भक्तांचा मोठेपणा व जवळीक दिसून येते. येथे देवाला भेटण्यासाठी कोणतीही अडचण नाही. तू देव व मी भक्त अशी येथे स्थिती दिसते. कोणी श्रेष्ठ नाही व कोणी कनिष्ठ नाही, असा भाव या ओव्यातून व्यक्त होताना दिसतो. एका समान पातळीवर देव व भक्तांचे असणे ही विवेकाची, पावित्र्याची व श्रद्धेची उत्तुंग सिमा आहे.

स्त्रियांनी श्रीविठ्ठलाला संसारी पुरुष बनविल्यामुळे त्याचे दैनंदिन जीवनात वागणे, बोलणे, कार्य करणे इत्यादी सामान्य माणसासारखे आलेच. उपासनापास करणे, व्रतवैकल्ये, खेळणे, पत्नीची (रुक्मिणीची) समत करणे, तिचा रुसवा काढणे, इत्यादी प्रकार हे लोकजीवनातील सामान्य माणसासारखेच आहे. स्त्रियांनी ज्याप्रमाणे विठ्ठलाचे, त्याचप्रमाणे रुक्मिणीचेही मानवीकरण केले. हया जगन्मातेला संसारी स्त्री समजून

तिचा संसार लोकजीवनातील स्त्रियांनी वर्णन केलेला आहे. स्त्रियांनी रचलेल्या ओव्यातून रुक्मिणी ही सर्वसामान्य पत्नीप्रमाणेच वावरताना दिसते. भारतीय स्त्रियाप्रमाणेच तिलाही पतीची काळजी आहे. विठ्ठलाच्या भोजनाची, फराळाची काळजी करणारी, रागलोभ असणारी रुक्मिणी आपल्याला ओवीगीतातून भेटते.

रुक्मिणीला लौकिक पातळीवर आणल्यामुळे तो संसारी झाला. मग तिचा संसार करावा असेल. तो संसार आपण पाहावा ही सर्वसामान्य स्त्रियांची इच्छा असते. ही रखुमाबाई सर्वसामान्य स्त्री दिसत असली तरी, ती विठुरायाची महाराणी आहे. हवा जगन्मातेचा संसार राणीच्या पदाला शोभणारच आहे. याचे सुंदर वर्णन या लेखातील ओव्यातून आलेले आहे.

श्रीविठ्ठल आणि रुक्मिणी यांच्या सोबत येणारे एक पात्र म्हणजे जनाबाई. माय मेली बाप मेला । आता सांभाळी विठ्ठला, असे म्हणत जनाबाईने आपला सर्व भार विठ्ठलावर टाकला. आता तिची काळजी विठ्ठलाला. विठ्ठलही आपल्या भक्ताचे समर्थपणे संरक्षण करतो. त्यांच्या हाकेसरसी उभा राहातो. मग जनाबाईबरोबर तो दळतो, कांडण करतो, कपडे धुतो, रानात गोवऱ्या वेचायला जातो. तिची ओंधोळ करून देण्यापासून तर तिचे केस विंचरून देण्यापर्यंत, तो सर्व काही आपल्या लहान अपत्याप्रमाणे करतो. इकडे रुक्मिणीला मात्र बरं वाटत नाही. आपला पती सदैव दुसऱ्या स्त्रिच्या सान्निध्यात राहातो, तिला मदत करतो, हे तिला आवडत नाही. ती विठ्ठलावर शंका घेते. वारवार विठ्ठलाला जनाबाईबद्दल विचारते. कोणत्याही स्त्रिच्या मनात येणाऱ्या शंका रुक्मिणीच्या मनात येतात. आपला पती नेहमी दुसऱ्या बाईकडे जात असेल तर ते कोणत्या पत्नीला आवडणार? परंतु विठ्ठल मात्र रुक्मिणीची प्रेमाणे समजूत काढतो. 'जनी हे धर्माचं लेकरू', 'जनी आपली लेकं' आहे, असे रुक्मिणीला सांगतो. हे सर्व वर्णन ओव्यांमधून आलेले आहे. मराठी स्त्रियांनी श्रीविठ्ठल व रुक्मिणीला संसारी समजून त्याचे सर्व गुणदोषासह सुंदर वर्णन केलेले आहे. एवढे असूनही त्यांच्याबद्दल मात्र कोठेही आदर कमी झालेला नाही. सर्व मर्यादा सांभाळून मायमाऊल्यांनी विठ्ठलाला आळविले आहे.

श्रीविठ्ठल एक संसारी पुरूष :— विठ्ठलाच्या एकादशीला फराळासाठी रुक्मिणीने सव्वा खंडीची पोही केलेली आहे. या ओवीतून विठ्ठल आणि रुक्मिणीला संसारी माणसाप्रमाणे मानली जीवन व्यतीत करणारे दाखविले आहे. पतीचा उपवास असल्यावर पत्नी जशी लगबगीने फराळाचे करून देते, तोच भाव या ओवीतून वर्णन केलेला आहे. लोकजीवनात उपास, व्रतवैकल्ये, श्रद्धा, भक्ती इत्यादी गोष्टींना महत्त्व असते. (लोकजीवनात सव्वा पायली, सव्वा कुड, सव्वा खंडी अशा मापाला महत्त्व आहे). पुढील ओवीगीत पाहा:—

विठ्ठलाची एकादसं । रुक्मिणीले मोठी घाई
विठ्ठलाच्या फराळाले । सव्वा खंडीची केली पोही ।।
विठ्ठलाच्या एकादसी । रुक्मिणीला मोठी घाई
केली तबकी लाही पोही ।।

(सव्वा खंडी — पंचवीस कुड, एक कुड — आठ पायल्या.)

श्रीविठ्ठलाचे जेवण झाल्यावर रुक्मिणी सोन्याच्या पानदानात विडा देते. भारतीय लोकजीवनात भोजनानंतर पानविडा घेतल्या जातो. म्हणजे एकंदर भारतीय संस्कृतीचे दर्शन या ओवीगीतातून झाल्याशिवाय राहात नाही. येथे भक्त आपल्या देवाला संसारी पुरुषाप्रमाणे मानत आहे.

सोन्याचे पानदानं । त्यावर गुलाबाचे ठसे
रुक्मिणी देते विडा । पांडुरंग देव हासे ।।

भारतीय संस्कृतीमध्ये एकादसीला फार महत्त्व आहे. त्या दिवशी पतीपत्नीने व्रतस्थ बनून राहावे लागते. पुढील दोनही ओव्यामध्ये रुक्मिणीकडून चूक झाली, त्यामुळे विठ्ठलाची एकादस मोडली, असे वर्णन आहे. श्रीविठ्ठल आणि रखुमाईला लौकिक जीवनातील संसारी स्त्रीपुरुष समजून भक्तांनी त्यांचे वर्णन केले आहे. पुढील ओवी पाहा —

विठ्ठलाले एकादसी । रुक्मिणी पलंगाले घाले वेढा
एकादसीले झाला मोडा ।।

बागेत फिरत असताना सोन्याच्या कर्णफुलाची ठेप (मागची पेन) पडून गेली. त्यामुळे झालेली रुक्मिणीची अवस्था या ओवीमध्ये टिपली आहे. पत्नी रागात असल्यामुळे पती तिच्या रागावण्याचे कारण विचारतो. येथे विठ्ठल—रखुमाईला संसारी पुरुष समजून त्यांनाही रागलोभ असतो, असे भक्त मानतात. पुढील

ओवी पाहा : —

विठ्ठल म्हणते । काहून रुक्मिणी रागात
सोन्याच्या कर्णफुलाची । ठेप पडली बागात ।।

सगळ्या भक्तांना विठ्ठल—रुक्मिणी हे आईवडिलासारखे दैवत वाटतात. मायबाप वाटतात. त्या दोघांचे वर्णन करताना भक्तांच्या जिवाला आराम मिळतो. (परमेश्वराचे गुणगान गाताना भक्त तल्लीन होतात. त्यांना थकवा जाणवत नाही. उलट थकवा नाहीसा होतो.)

विठ्ठल माझा पिता । विठ्ठल माझी माता
हारपला सिणं । दोघाले वयी गाता ।।

सर्वसाधारण पत्नीप्रमाणे रुक्मिणी विठ्ठलाला विचारते की, शेला कशाने ओला झाला? शेला कशाने फाटला. त्याचे कारण विठ्ठलाने सांगितले आहे. येथे तुळशी वृंदावनात फिरत असताना वारा सुटला, व झाडाच्या फांद्यामध्ये गुंतून शेला फाटला, असे म्हटले आहे. दुसऱ्या ओळीतून सूचक अर्थ दिसून येतो. भारतीय परंपरेत श्रीकृष्ण आणि तुळशीचे नाते फार प्रसिद्ध आहे. येथे श्रीकृष्ण व श्रीविठ्ठल एकच आहे, असे वारकऱ्यांचे म्हणणे आहे. पाहा पुढील ओव्या

रुक्मिणी पुसते । शेला कशाने ओला झाला
तुळशीबागेमध्ये पाऊसं बरसला ।।
रुक्मिणी पुसते । शेला कशाने फाटला
तुळशीबागेमध्ये वारा मंजुळ सुटला ।।

श्रीविठ्ठल आंघोळीला पद्मं तळ्यावर जात आहे. विठ्ठलाच्या सोबत रुक्मिणी आहे. आणि विठ्ठलाचे धोतर रुक्मिणीच्या खांद्यावर आहे. या ओवीत विठ्ठल—रुक्मिणीचे मानवीकरण केलेले आहे. पितांबराच्या जागेवर धोतर आहे. या ठिकाणी विठ्ठलाला महाराष्ट्रीयन बनवलेला आहे. पुढील ओवी पाहा —

विठ्ठलाची धोतरजोडी । रुक्मिणीच्या खांद्यावरी
पद्मं तळ्यावरी । देव निंघाले आंघोळी ।।

विठ्ठलाचे भक्त विठ्ठलाला अबीर, बुक्का, गुलाल लावतात. रुक्मिणीला मात्र हे सहन होत नाही. म्हणून ती विठ्ठलाच्या माडीवर म्हणजेच घरी सोबत राहात नाही. तसेच विठ्ठलाजवळ त्याच्या भक्तांची मोठी गर्दी असते. हे सर्व रुक्मिणीला सहन होत नाही, म्हणून ती विठ्ठलाच्या जवळ बसत नाही. (पंढरपूरला श्रीविठ्ठलाचे मंदिर व रुक्मिणीचे मंदिर वेगवेगळे आहे. तेसेही सोबत नाही. विठ्ठल—रुक्मिणी नेहमी जवळ जवळ दिसते. पण पंढरपूरला वेगवेगळे आहे. कारण काय? तर मायमाऊल्यांनी वरील कारण सांगितले. विठ्ठल—रुक्मिणीचे वेगळेपण हा सुद्धा त्यांच्या काव्याचा विषय झाला.)

विठ्ठलाच्या माडीवरी । रुक्मिणी बसेना
अबीरं बुकीयाची ईला गरदी सोसेना ।।

विठ्ठलदेव घरी नाही म्हणून रुक्मिणी विठ्ठलाला हाक मारते. देव कोठे असावे? तर देव जनाबाईसोबत सडा सारवण करत आहे. देव सदैव आपल्या भक्तांची काळजी वाहतो, असे संतमहात्म्यांनी सांगितले आहे.

विठ्ठला विठ्ठला । हाका मारते तुझी राणी
आहे सडाच्या आंगणी ।।
विठ्ठला विठ्ठला । हाका मारीते तुझी राणी
आहे जनीच्या भजनी ।।

महाराष्ट्रातील वारकरी संतमंडळींनी जसे विठ्ठलाच्या रुपाचे वर्णन केले आहे. त्याचप्रमाणे मायमाऊल्यांनी सुद्धा श्रीविठ्ठलाच्या रुपाचे मोठे विलोभनीय वर्णन केले आहे. पंढरपूरचा विठोबा कसा पाहिला? तर त्याच्या हातात सुंदर काठी असून, तो चंद्रभागेच्या वाळवंटात उभा आहे. त्याच्या पगडीवर तुळशीच्या मंजुळीचा तुरा खोचला आहे.

विठ्ठलाच्या हाती । लालं रंगीतं काठी
उभा राहिला भिवरे वाळवंटी ।।
तुरा खोविला । तुळशी मंजुळीचा
असा विठोबा देखिला पंढरीचा ।।

(भिवरे — भिमा नदी, याच नदिला चंद्रभागा म्हणतात.)

कधी कधी श्रीविठ्ठल आपल्या भक्तासी संवाद साधताना दिसतो. भक्त विठ्ठलाला विचारतात, देवा शेला कशाने फाटला ? देवाचे उत्तर सूचित आहे. रुक्मिणीने खेळण्यासाठी शेल्याचा चेंडू केला. त्यामुळे शेला फाटला. पूर्वी गावात खेळण्यासाठी कपडाचाच चेंडू केल्या जात होता. प्राचीन लोकजीवनाची आठवण याठिकाणी होते. (लेखक लहानपणी गावाला तसाच कापडाचा बनवलेला चेंडू खेळत होता.)

विठ्ठला विठ्ठला । शेला कशानं फाटला

रुक्मिणीनं चेंडू केला ।।

रूक्मिणीचा संसार :— श्रीविठ्ठल—रुक्मिणी हे दैवत असूनही भारतीय स्त्रिया त्यांना संसारी समजतात. भक्तालाही आपल्या देवाचा संसार पाहायची इच्छा असते. स्त्री म्हटले की संसार हा आलाच. आणि एकमेकींचा संसार पाहाणे हे त्यांच्या आवडीचे. जणू काही रुक्मिणीलाही स्वत:चा संसार आहे, असा त्यांचा समज आहे. परंतु ती जगन्माता आहे. तिचाही संसार पाहावा ही जनसामान्य स्त्रीची इच्छा. म्हणूनच आपल्या मनातील इच्छा ती बोलून दाखविते. रुक्मिणीच्या घरात जिकडे तिकडे मोत्याचे तोरण लावलेले आहे. जगन्मातेचे घर मोत्याने सजवलेले असावे, हे तिने बरोबर हेरलेले आहे. पुढील ओवी पाहा :—

चालानं जाऊ पाहू । रुखमाबाईचं घरदारं
मोती लावले चहुफेरं ।।

पंढरीचा विठोबा अवघ्या महाराष्ट्राचा लाडका. स्त्रियांचा कैवारी. आणि रुक्मिणी ही सर्व स्त्रियांची माता. आपल्या मातेच्या अंगावर असणाऱ्या सोन्याच्या अलंकाराचे वर्णन त्यांनी पुढील ओव्यातून केलेले आहे. ह्या जगन्मातेच्या हातात शेरभर सोन्याचे कंकण आहे. कारण विठ्ठल काही गरीब नाही. तो पंढरपूरचा श्रीमंत व्यक्ती आहे.

शेरभऱ्या सोनियाचं । रखमाबाईचं कंकणं
देवं विठ्ठलाले । पंढरीचं पांडेपणं ।।

(शेरभर — आताचा एक किलो. इंग्रज येण्याच्या पूर्वीचे हे भारतीय माप होते).

ज्ञानाच्या बाबतीत श्रेष्ठ कोण? असे लटके भांडण विठ्ठल व रुक्मिणीचे चाललेले आहे. विठ्ठलाला फार ज्ञान नाही, असेच रुक्मिणीला सूचवायचे आहे. नारदाच्या सांगण्यावरून सत्यभामानी श्रीकृष्णाची तुला केली. तिने जवळचे सर्व अलंकार, सोने, हिरे, मोती टाकूनही पारडे वरच राहिले. नंजर रूक्मिणीने पाच तुळशीची पाने टाकताच पारडे खाली आले. अशी कथा लोकजीवनात सांगितल्या जाते. पाहा —

राही रखमाबाई भांडते । विठ्ठलाले कायं ग्यानं
पाचं तुळशीचे पानं । भारी पडले वजनं ।।

पंढरपुरामध्ये वारकऱ्यांच्या दिंड्या निघतात. वारकरी धुंद होऊन 'ज्ञानोबा तुकारामाचा' जयघोष करीत नाचत असतात. श्रीविठ्ठल हया वारकऱ्याचे पाय धुण्यासाठी रुक्मिणीला गडवा व पाणी मागत आहे. येथे विठ्ठलाला भक्तांची काळजी आहे. तो रुक्मिणीला ग्लास मागतो. कारण भक्त तहानलेले आहे. (प्रमोण भागात दिंडीमधल्या प्रत्येकाचे पाय धुऊन त्यांना गंध, अक्षता लावल्या जातात, व मोठया श्रद्धेने त्यांना नमस्कार केल्या जातो. त्याचप्रमाणे त्यांच्या फराळाची व जेवणाची व्यवस्था करणे हे पुण्य समजल्या जाते.)

देवं विठ्ठलं बोलले । देणं रुक्मिणी गडवा
होतो दिंडीले आडवा ।।

श्रीविठ्ठलदेव रुक्मिणीदेवीला हसण्याचे कारण विचारतात. पंढरपूरला दिंडी निघालेली असताना दिंडीतील वारकरी टाळ व मृदंगाच्या तालावर नाचत असतात. ते दृश्य पाहताना रुक्मिणीला मोठी मौज वाटते. म्हणून ती हसत असल्याचे विठ्ठलाला सांगते.

देवं विठ्ठलं बोलले । कावूनं रुक्मिणी हासतं
दिंडी निघाली नाचतं ।।

पंढरपूरला विठ्ठल आणि रुक्मिणीचे देऊळ वेगवेगळे आहे. विठ्ठल म्हणजे जगाचा पिता; व रुक्मिणी म्हणजे जगाची माता. दोघात एकरूपता आहे म्हणून प्रेमाचा सुगंधी वारा सुटलेला आहे.

विठ्ठलं विटेवरी । रुक्मिणी मंदिरातं
दोघाचं एकमतं । वारा सुटला मंधातं ।।

विठ्ठलदेव रुक्मिणीला साडी खराब होण्याचे कारण विचारतात. तेव्हा ती जगन्माता आपल्या बाळाला (भक्ताला) घुटी दिली, व ते करताना साडीवर कापूर, कस्तुरी सांडल्याचे सांगते. येथे देवतांचेही मानवीकरण केलेले आहे. त्यांनाही संसार, लेकरे असतात, असे मानलेले आहे. 'नऊवारी लुगडे' या शब्दाऐवजी 'साडी' हा शब्द दिसतो. महाराष्ट्राचा पोशाख धोतर व लुगडे आहे. काळानुसार बदल हा लोकसाहित्याचा विशेष आहे. पुढील ओवी पाहा —

देवं विठ्ठलं म्हणते । साडी कशानं गादली
बाळाला घुटी दिली । कापूर कस्तुरी सांडली ।।

जनाबाईला जसे 'विठ्ठल—रुखमाई' मायबापासारखे होते. त्याचप्रमाणे श्रम करणाऱ्या संसारी स्त्रियांनाही विठ्ठल—रुखमाई शिवाय जवळचे कोण आहे? त्यांचेच नाम घेताना, व त्यांनाच वंदन करताना

त्याना धक्का लागेसा होत होता. पुढील ओवी पाहा:—

विठ्ठल माझा पिता । रुक्मिणी माझी माता
हारपला सिण । दोघाले वयो गाता ।।

भक्तांनी आपल्या देवतेला लौकिक पातळीवर आणलेले आहे. त्यानाही घर, संसार, लेकरे असतात, असे समजून त्यांच्याशी वार्तालाप केला. पुढील ओवीत विठ्ठल रुक्मिणीला दुकानदार बनविले आहे. विठ्ठलाला हलवाई बनविले, व रुक्मिणी दुकानात काम करते. दोघेही मिळून दुकान चालवतात. भक्त आपल्या देवाला अनेक नात्यातून अनुभवत असतात. त्याच त्यांच्या लीळा. (तागडी — तराजू.)

पंढरपुरामंधी । देवं विठ्ठलं हलवाई
सोन्याच्या तागडीनं । पेढे मोजते रखमाबाई ।।

तुळशीबागेच्या ऐवजी येथे जनाबाईचा महाल दाखविलेला आहे. श्रीकृष्ण चरित्रात तुळस व जनाबाईच्या चरित्रात विठ्ठल यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. जनाबाईसोबत देव (विठ्ठल) दळण दळत होता, असे जनाबाईने आपल्या अभंगात लिहिलेले आहे. तोच धागा पकडून मायमाऊल्यांनी दळण दळताना ह्या ओव्या रचल्या. जात्यावर दळण दळताना अगोदर खुंटा बळकट करावा लागतो. खुंटा हलत असेल तर सुताराकडून तो मजबुत करून घेतल्या जातो. येथे जनाबाई दळण दळत आहे. आणि जात्याचा खुंटा फिरला (सैल झाला) आहे. तेव्हा वाढी (सुतार) बनून स्वत: विठ्ठलच जनाबाईकडे येतो, व खुंटा घट्ट बसवून देतो. 'भक्ताच्या हाकेला देव धावतो, देव भक्तांची सगळी कामे करतो, हा भावार्थ या ओवीतून व्यक्त होतो. दळण दळून संपलं आहे. हे काम विठ्ठलाने आपल्या हाताने केले. अर्थात जनाबाईसाठी. पुढील ओव्या पाहा—

रुक्मिणी पुसते विठ्ठला । शेला कशाने फाटला
जनाबाईच्या महालात । वाग मंजुळ सुटला ।।
जनी बसली दळ्याले । खुटा फिरला बकाणीचा
हाती घेऊनं वासला । वाढी आला पंढरीचा ।।

सर्वसाधारण स्त्रियाप्रमाणे रुक्मिणीही विठ्ठलाला प्रश्न विचारते. धोतर कशामुळे भरले आहे. त्यावर विठ्ठलदेव म्हणाले, मी जनाबाईसोबत दळण दळलं म्हणून धोतर भरलेले आहे. विठ्ठल जनाबाईसोबत दळूकांडू लागत होता, तिच्यासोबत पाणी भरत होता, असे जनाबाईने आपल्या अभंगात सांगितले आहे. वारकरी परंपराही असेच मानते. तीन भाग पकडून पुढील ओव्यांनी निर्मिती झाली. येथे पितांबर या शब्दाऐवजी महाराष्ट्रीयन 'धोतर' हा शब्द आला आहे.

रुक्मिणी पुसते विठ्ठलाले । धोतर कशानं भरवलं
जनीसंगे मी दळीलं ।।
रुक्मिणी पुसते विठ्ठलाले । धोतरं कशानं ओलं झालं
जनीसंगे मी पाण्या गेलो ।।

भक्त (स्त्रिया) हे 'विठ्ठल—रुक्मिणीला' संसारी मानतात. पतीपत्नीप्रमाणे या ठिकाणी देवाचे भांडण झालेले दिसते. संसारी कुटुंबामध्ये नवरा बायकोचे भांडण ही काही नवीन गोष्ट नाही. पण स्त्रियांनी देवाला सुद्धा संसारी बनवून रुगावलेल्या रुक्मिणीला समजावायला पाठवणे म्हणजे जणू काही आपल्या संसारासारखाच देवाचाही संसार आहे, असे मानने होय. पुढील ओवीत संसाराची एका सुंदर आठवणीची गुंफण गुंफलेली आहे. (पंढरपूरला रुक्मिणीचे देऊळ वेगळे आहे. तोच धागा पकडून ही ओवी निर्मिली गेल्याची शक्यता आहे.)

रुखमाबाई रुसली । जाऊनं बसली देवळामागं
तिचे प्रितीचे पांडुरंगं । समजाबाला जाते अंगं ।।

श्रीविठ्ठल हे रुक्मिणीला आंघोळीला पाणी ठेवायला सांगतात, नंतर धोतर आणायला सांगतात. तेव्हा रुक्मिणी विठ्ठलाला म्हणते की, तुम्ही आता जनाबाईलाच पाणी टाकायला सांगा; व तिलाच धोतर मागा. याचे कारण असे की, विठ्ठल सतत जनाबाईसोबत काम करताना दिसतो. जर घरचा पुरुष परस्त्री बरोबर नेहमी दिसत असेल, तर पत्नीच्या मनात शंका येणारच. म्हणून रुक्मिणी तशी बोलत आहे. येथे विठ्ठल—रुक्मिणीला संसारी समजून वर्णन केले आहे. पाहा पुढील ओव्या —

देवं विठ्ठलं बोलले । रुक्मिणी टाकं पाणी
जनी तुमनी होय राणी । मितं कशाला टाकू पाणी ।।
देवं विठ्ठलं बोलले । देण रुक्मिणी धोतरं
जनी तुमची चातुरं । मी कशाला देऊ धोतर ।।

आंघोळ झाल्यावर श्रीविठ्ठल कपाळावर गंधाना टिळा लावण्यासाठी रुक्मिणीला गंध मागतात. तेव्हा तुम्ही जनाबाईलाच गंध मागा, असे रुक्मिणी विठ्ठलाला सांगते. देव नेहमी जनाबाईला मदत करतो हे रुक्मिणीला

सहन होत नाही. सरसरी रजोपुरुषाप्रमाणे देवालाही मगलोभ खरीर असतात. असे समजून त्यांना लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी आपला कान्यतिषय केले आहे.

देव विठुल बोलले । रुक्मिणी देण गंधं
जनी तुमची होय छंद । मी कशाला देऊ गंधं ।।

आंघोळ आणि गंध झाल्यावर विठ्ठलदेव हे रुक्मिणीला जेवण, पानविडा व नंतर विश्राम करण्यासाठी बाज ढाकायला सांगतात. याही वेळेस रुक्मिणी हे सर्व करायला नकार देते. आणि तुम्ही हे सर्व जनाबाईलाच मागा, असे सांगते. पती परक्या स्त्रीकडे गेल्यामुळे पत्नी रागात येते. तेव्हा नवऱ्याची कोणतीच गोष्ट ऐकण्याकडे तिचा नकार असतो. येथे विठ्ठलाला जनाबाईचा सजनं (प्रियकर) म्हटल्यावर रुक्मिणी तरी कशी जेवण वाढणार. विठ्ठल वारंवार जनाबाईकडे जातात, तिची सगळी कामे करतात, असे जनाबाईनेच आपल्या अभंगात सांगितले आहे.

येथे मात्र स्त्रियांनी आपल्या प्रतिभेने रुक्मिणीच्या मनात शंका निर्माण केली आहे. असे संबंध लौकिक पातळीवर दिसतात. परंतु त्यांनी (स्त्रियांनी) विठ्ठल—रुक्मिणीचा संसारही ऐहिक समजला. त्यामुळे त्यांना विठ्ठल—रुक्मिणीच्या अधिक जवळ जाता आले. जीवन जगत असताना संसारात आलेले अनुभव त्यांना विठ्ठलाच्या कुटुंबामध्येही पाहायला मिळाले.

देवं विठ्ठलं बोलले । देणं रुक्मिणी भोजनं
जनी तुमची सजनं । मी कशाला देऊ भोजनं ।।
देवं विठ्ठलं बोलले । देणं रुक्मिणी पानविडा
तुमी जनीचा संगं सोडा । मी तुम्हाला देते विडा ।।

विठ्ठलं आणि जनाबाईचे नाते :— रुक्मिणी विठ्ठलाला विचारत आहे की, जनाबाई आणि तुमचे नाते काय आहे? रुक्मिणीच्या मनात विठ्ठलाविषयी शंका निर्माण होते. त्यावर विठ्ठलाने उत्तर दिलेले आहे.

सुरुवातीला रुक्मिणीने विठ्ठलाला प्रश्न विचारले. जनाबाईबद्दल ज्या शंका होत्या, त्याबद्दलही देवाला विचारले. नंतर विठ्ठलाच्या प्रत्येक गोष्टीला नकार दिला. 'तुम्ही जनीचा संग सोडा', 'जनी तुमची सजन', 'जनी तुमची होय सेज' इत्यादी शब्दांनी जनाबाईवरचे विठ्ठलाचे प्रेम हे 'पाप' समजून ती पाहात आहे. परंतु विठ्ठलदेव रुक्मिणीची समजूत काढते. जनाबाईबद्दल मनात पाप घेऊ नये. अरोही ते रुक्मिणीला सांगतात. जनी ही दुसरी कोणी नसून, ती आपली 'धर्मांनी लेक' आहे, असे सांगतात (ग्रामीण भागात मानलेल्या नात्यासाठी धर्मांनी, धर्माचा असे संबोधन वापरतात). 'माय मेली बाप मेला, आता सांभाळी विठ्ठला' असे जनाबाईने म्हटल्यावर विठ्ठलाने तिला मुलगी समजून तिचा संभाळ केला. हे सर्व संत वाङ्मयात आले आहेच. पुढील ओव्या पाहा —

विठ्ठलाचे तळपायं । रुक्मिणी घुरते लोण्यानं
खरं सांगाना तुम्ही देवा । जनी तुमची होते कोणं ।।

ज्याला कोणी नाही त्याचा वाली देव असतो. रुक्मिणीला विठ्ठलदेव सांगतात की, जनाबाई हे आपलं लेकरू आहे. 'लेकरू' हा शब्द अत्यंत लडीवाळ आहे. कुटुंबवत्सल संसारीकांच्या तोंडून त्याची गोडी चाखायला मिळते. जनाबाईबद्दल मनात पाप धरू नको, असे विठ्ठल रुक्मिणीला म्हणतात. जनीला कोणीही नसल्यामुळे तिने आपला सर्व भार आपल्यावर टाकला. त्यामुळे ती आपली मुलगी. म्हणजेच लहान लेकरू आहे. असे सांगून रुक्मिणीचा रुसवा काढतात. पाहा—

विठ्ठलं बोलते रुक्मिणीला । नोको रुक्मिणी लावू पापं
जनी धरमाची लेकं ।।

जनाबाईचे आईवडील ती लहान असतानाच वारले. अशा पोरक्या पोरीला जवळचे नातेवाईक नसल्यामुळे देव विठ्ठलच तिचा पिता व माता बनून, लहान लेकराप्रमाणे तिची वेणीफणी करून देत आहे, असे जनाबाई म्हणते. जनाबाई एकदा आंघोळीला बसली व इसान (थंडं) पाणी घ्यायला विसरली. तेव्हा देव पागर घेऊन पाणी घेऊन येतात, व जनाबाईची (आपल्या लेकराची) आंघोळ करून देतात. आई जसो आपल्या मुलीची पाठ घासून देते, त्याप्रमाणे देवही जनाबाईची आई बनून पाठ घासून देते.

जनाबाईला आई नाही. म्हणून तिच्या आईने काम विठोबाच करत आहे. तिची वेणी घालणे, आंघोळ करून देणे, पाठ घासून देणे, तिला जेवण चारून देणे, हया सर्व गोष्टी आई आपल्या मुलीच्या करत असतात. आईशिवाय असे कोणाला कळणार. लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी हे सर्व अनुभवलेले आहे. जनाबाई ही तर पोरकी पोर होती. म्हणूनच विठ्ठल तिच्यासाठी माय

बनून आला. 'माय मेली बाप मेला, आता सांभाळी विठुला' असे म्हटल्यावर विठुलाला हे सगळे करावेच लागणार होते. देव आपल्या भक्तांची विशेष काळजी घेतो. येथे देवाने जनीला लेक मानल्यामुळे तिची विशेष काळजी घेतल्याचे दिसते. पाहा पुढील ओव्या :—

जनी जनी करे । जनीला नाही कोणी
देवं विठुलं घाले वेणी ।।
जनी जनी करे । जनीला नाही बाप
देवं विठुलं घासे पाठं ।।
जनी जनी करे । जनीला नाही मायं
देवं विठुलं घासे पायं ।।
जनी जनी करे । जनीला नाही भाऊ
देवं विठुलं देते जेवू ।।

निष्कर्ष :

१. स्त्रियांनी विठ्ठल—रूक्मिणीचे वर्णन लौकिक पातळीवर करून देव व भक्त यांच्यातील दरी कमी केली.

२. लोकपरंपरेतील स्त्रियांनी विठ्ठल—रूक्मिणीला आपल्यासारखाच संसार असतो, असे समजून वर्णन केले.

३. ओवीगीतातून विठ्ठल व जनाबाईच्या नात्याची कल्पना येते.

४. कोणतेही शिक्षण न घेतलेल्या स्त्रियांनी ही निर्मिती केलेली आहे; व ती मौखिक परंपरेने जोपासली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :—

१. स्त्रियांची गाथा — डॉ. न. ह. खोडे
२. ह्या संशोधनपर लेखातील वरच्या ओव्या सौ. मंदाबाई महाजन यांनी सांगितल्या, त्यांचा पत्ता मु. येरणगाव, पो. सिरसगाव, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा. निबंध लेखकाने ओव्यांचे स्वत: संकलन केलेले आहे.

❑❑❑

प्रास्ताविक : अ
हा इंग्रजीत सेमॅं
प्रकाराला सेमॅंटी
Semantique
अभ्यासशाखेचा
Semainein य
Semantikos हे
या शब्दाचा ग्री
Semantikos
Semantique
Semantics य
यांनी यास Rhe
हा शब्दच भाष
किंवा अर्थशास
आपण Econo
अर्थविज्ञान हा
रुपविचार व
तीनही अंग हे
आहे. भाषेचा
होय. ध्वनिप्रक्रि
तर अर्थप्रक्रियेच
अर्थविन्यासाच
यासंबंधीचा अ
१९८६) व ति
अमला तरी
भाषाशास्त्रज्ञ
झालेल्या त्या
sprachgesch
लिहिलेली अ

www.vidyawarta.com

Pay U Money
Online/Net Banking
Debit Card/Credit Card

PAYTM Payment Accepted here
7588057695
9850203295

Pay U Money
Online/Net Banking
Debit Card/Credit Card

Indexed

Edit By
Dr. Gholap Bapu Ganpat
Parli Vaijnath, Dist.Beed 431 515
(Maharashtra, India)
Cell : +91 75 88 05 76 95

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan **P**ublication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh. Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

IMPACT 7.041 FACTOR

ISSN-2319 9318

Impact Factor 5.455
www.sjifactor.com

P-ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848

Stay Home, Stay Safe
Control the
CORONAVIRUS

Vol. 7 Issue 8
Oct. 2020
Regular Issue 1

Research Journal of India

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (INDIA)

Impact Factor 5.455 p-ISSN 2349-9370 e-ISSN 2582-4848

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual National Research Journal for
Multi-Disciplinary Studies since 2014

Volume 7 Issue 8 October 2020 Regular Issue 1
URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=592

Chief Editor
Dr. Pavan Mandavkar
Principal, Indira Mahavidyalaya & Chairman, DBMRC
Presedent, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Associate Editor
Dr. Veera Mandavkar
Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC)

---- Editorial Board ----

Prof. R.M. Wath **Dr. G.P. Urkunde**
Dr. R.T. Ade **Prof. N.V. Narule** **Prof. S.Y. Lakhadive**
Details: http://www.researchjournal.net.in/first/second/EditorialBoard/

Invited Editors

1. **Vikram Raje,** 4, Alderman Willey Close, Wokingham – RG41 2AQ, Berkshire, UK
2. **Vishal Dahalkar,** 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
3. **Dr. Anita Gupte Patil,** Auckland, New Zealand
4. **Ranjit Raje,** 201/83 Whiteman Street, Southbank, Melbourne, VIC-3006, Australia

Advisory Board

Mrs. Sonali Dahalkar, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
Dr. J. Prabhash, Former Pro-VC, Uni. of Kerala, Thiruvananthpuram, Director General of State institute of parliamentary affairs, Visiting fellow of diff. Uni. Australia, USA
Dr. Ramesh Mangal, NAAC Assessor, Ex. Principal, MKHS Guj. College & Director SVCC, Indore, M.P.
Dr. Anil Gajbhiye, Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.
Dr. Shashikant Sawant, Ex. H.O.D., Marathi, Vikram Vishwavidyalaya, Ujjain, M.P.
Prof. Dineshkumar Joshi, Ex. Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. Santoh Thakre, Ex. Dean, Faculty of Social Science, S.G.B. Amravati Uni., Amravati
Dr. P.W. Kale, Ex. Dean, Faculty of Commerce, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. R.A. Mishra, Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. U.V. Navalekar, Principal, Abasaheb Parvekar Mahvidyalaya, Yavatmal
Dr. J.M. Chatur, Principal, Smt. Nankibai Wadhwani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal

Publisher: Dr. Mrs. Veera Mandavkar, Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401(India)
E mail – researchjournalofindia@gmail.com Alternate mail id – **marathipradhyapak@gmail.com**
Telephone: 07201-226147, 226129, Mob. Chief Editor: 9422867658, Director & Publisher: 9403014885
Websites: www.researchjournal.net.in **www.indiramahavidyalaya.com**
Printer: Seva Prakashan, Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606
Cover Page Design & Computer Work: Dr. Pavan Mandavkar

Online Access: Free / Subscription for hard copy for a year including special issues Rs. 500/- by Cheque/DD/netbanking in favour of **Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre,** A/c No. 60175373000, Bank of Maharashtra, Branch - Azad Maidan Road, Yavatmal, IFSC - MAHB0000047

Index

	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	2
	Index		3
1	Love and Sacrifice: the sub theme in the novels of Chetan Bhagat	Asst. Prof. Prashant S. Jawade	4-6
2	Use of Social Media, Internet and Challenges before Indian Youth	Dr. Shantaram Chavan	7-12
3	Challenges and Opportunities in Social Work	Dr. Rahul Hiwrale	13-14
4	Permutation of Cultural Conflict in Jhumpa Lahiri's *The Namesake*	Mr. Shripad Arun Joshi	15-18
5	Coronavirus: Basic information and precautionary measures	Dr. Pavan B. Mandavkar	19-29
6	Mahatma Gandhi's Views on Indigenous Languages	Mr. Narwade Mukesh Ramesh	30-34
7	Inspirational thoughts of Mahatma Gandhi	Dr. Ghumare Satyeprem Angadrao	35-40
8	Import and Export of Agricultural commodity in India - A study	Dr. Vijay H. Nagre, Mrs. Bhagyashree Devidas Nagare	41-48
9	The most modern Vogues in English Literature in India	Asst. Prof. Santosh Bhaskarrao Gore	49-53
10	महिला विकास और महिला जागृती	डॉ. फरहिना शिरीन नसिरोद्दिन	54-57
11	विदर्भातील महिलांचे सविनय कायदेभंग चळवळीतील योगदान	डॉ. संदिप विठ्ठलराव भुरले	58-59
12	गावाकडची माती	प्रा.डॉ. श्रीराम य. गडकर	60-62
13	बंजारा स्त्री: मूल्यऱ्हासाची शिकार	डॉ. विजय जाधव	63-66
14	आदिवासी कवितेतील दारिद्र्य आणि दु:ख	प्रा.डॉ. अनिल भिमराव भगत	67-71
15	मुरेश भटांपर्यंत विदर्भातील मराठी गझल परंपरा : एक विश्लेषण	प्रा. संजय एस. पोहरे	72-76
16	'जोगिया' – 'मनिआडर' : एक आकलन	डॉ. रा.तु. आदे	77-80
17	लोकगीतातील गिरजा	डॉ. न. ह. खोंडे	81-85
18	समाजउद्धारक क्रांतिज्योती सावित्री	प्रा. भारती दिगांबर रत्नपारखी	86-87
19	१९९० नंतरची ग्रामीण कादंबरी : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. प्रल्हाद बावरे	88-91
20	संत तुकारामाची साधकावस्था	डॉ. अविनाश श. धोबे	92-95
21	ख्यालगायनाच्या प्रमुख घराण्यांतील लय–तालाचे प्रशिक्षण: ग्वाल्हेर, आग्रा, जयपूर व किराणा घराण्यांच्या संदर्भात	स्वनिल चंद्रकांत चाफेकर	96-100
22	लोककथा अर्थ व स्वरूप	प्रा.डॉ. संतोष विष्णू चतुर	101-104
23	मुस्लिम मराठी काव्यातील सामान्य स्त्री चित्रण	डॉ. कविता राजाभोज	105-111
24	डॉ. दिनेश काळे : समाजवास्तव दर्शविणाऱ्या कादंबऱ्या	डॉ. विजया गरुड	112-117
25	मराठी आदिवासी आत्मकथनाचे बदलते स्वरूप	डॉ. नरसिंग अण्णासाहेब कदम	118-120
26	लोकनायक बापूजी अणे : ऐतिहासिक व्यक्तिमत्व	प्रा.डॉ. कविता रागेंद्र तातेड	121-124

(**Note:** All rights are reserved with the Publisher & Editorial Board. The opinion expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary matter in Kalamb Court only.)

लोकगीतातील गिरजा

डॉ. न. ह. खोडे
विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा, महाराष्ट्र (India)
निवास: न्यू स्टेट बँक कॉलनी, वार्ड नं. ३, प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालयाजवळ, नालवाडी, वर्धा
Email: nhkhode@gmail.com भ्रमणध्वनी ९८५०५३७६१५

प्रस्तावना : —

या निबंधात जी गाणी आलेली आहेत त्यात गिरजाच्या लावण्यमय व प्रेमळ रूपाचे वर्णन आलेले आहेत. या भागातील गाण्याचे एक विशेष म्हणजे यात पार्वतीचा उल्लेख नसून गिरजाचा उल्लेख आहे. गिरजा ही गोंडीन आहे असाही उल्लेख आहे. पार्वती हिच गिरजा असल्याच्या लोकपरंपरेत अनेक कथा सांगितल्या जातात. पार्वती हिच गिरजा बनून शंकराच्या जवळ आहे असाही एक उल्लेख येतो. पार्वतीनेच गिरजा गोंडिनीचे रूप घेतलेले होते, अशीही एक कथा लोकपरंपरेत सांगितल्या जाते. पण महादेवाच्या गाण्यात मात्र पार्वतीपेक्षा गिरजाचाच उल्लेख येतो ही विशेष बाब होय.

भगवान शंकर हा आदिनाथ तर पार्वती म्हणजेच गिरजा ही आदिमाया. भगवान शंकराची ती शक्ती आहे. भक्तांनी जसे आपल्या भोळ्या संबाचे वर्णन केलेले आहे. तसेच गिरजाचेही वर्णन केलेले आहे. भोळा शंकर हा भक्तांचा पिता आहे तर पार्वती म्हणजेच गिरजा ही त्यांची माता होय. ह्या आदिमातेचा संसार भक्तांनी अनेक ठिकाणी वर्णन केलेला आहे. खऱ्या अर्थाने ती आदिमाता, आदिशक्ती होय; पण तिलाही आपल्यासारखाच संसार आहे असे भक्त समजतात. म्हणजेच शंकर व पार्वतीचे भक्तांनी मानवीकरण केलेले आहे. त्यांच्या दृष्टीने ते योग्यही आहे. येथे भक्त आणि देव हा भेदभावही गळून पडतो. देवाला भेटण्यासाठी दुसऱ्या पुजाऱ्याची गरज नाही. भक्त आणि भगवान समोरासमोर असतात. त्यांच्यात एक प्रेमाचे नाते असते. येथे उच्चनिच असा भेदभाव नसून समानता दिसते.

गिरजाचे वर्णन : —

ही भक्तांची आदिमाता गिरजा कशी आहे त्याचे मोठे सुरेख वर्णन महादेवाच्या गाण्यात येतात. ही आदिमाता एक एक अलंकार लेवून भक्तांच्या पुढे येते. तिचा साजशृंगार अगदी मराठमोळा आहे, हे आणखी एक विशेष होय. ती मोठी लावण्यमय असल्याचे वर्णन ठिकठिकाणी येते. पाहा :— गिरजाईचं रूपं । रूपं दिसाया सुंदर । कपाळी आहे लालं । कुंकवाची कोरं ॥ भक्तांची ही आदिमाता गिरजा नखशिखांत सजलेली आहे. पायातील बोटात जोडव्याच्या बाजूला बिचव्या घातलेल्या आहेत. डोळ्याला काजळ आणि कपाळावर कुंकवाची चंद्रकोर लावलेली आहे. आणि अशी ही बारा वर्षाची सुंदर गिरजा डोक्यावर वेताची चुंबळ ठेवून; आणि त्यावर तांब्याची घागर घेऊन पाणी भरायला निघाली आहे.

खरे पाहता शंकर राजाच्या राणीला दासदास्या काय कमी होत्या. परंतु भक्त या ठिकाणी तिला महाराणी न समजता एक सामान्य स्त्री समजून तिचे वर्णन करीत आहे. येथे गिरजा आदिमाया नाही तर भक्तांची माता आहे. पुढील गाणे पाहा : — पायामंधी बंद बिचव्याचा घोळं । डोळ्याले लावुनी काजळं । कपाळी लालं कुंकवाची कोरं । डोईवर वेताची चुंबळं । त्याच्यावर तांब्याची घागरं । बारा वरसाची सुरत दानेदारं ॥ पुढे एका ठिकाणी गिरजाबाईचा पेहराव अस्सल मराठमोळा आहे. ती आदिमाता पिवळा पितांबर नेसली आहे; व अंगात बुट्टेदार ठिकाणी गिरजाबाईचा पेहराव अस्सल मराठमोळा आहे. ती आदिमाता पिवळा पितांबर नेसली आहे; व अंगात बुट्टेदार चोळी आहे. चोळी, लुगडे, धोतर, पितांबर हा मराठमोळा पोषाख आहे. (आपला पंढरपूरचा श्रीविठ्ठलही पिवळा पितांबर नेसलेला आहे. असे वारकरी परंपरा मानते). पुढील गीत पाहा : — गिरजाई सुंदरं । नेसूनं पिवळा पितांबरं । तिच्या अंगामंधी आहे । चोळी बुट्टेदारं ॥

एक एक मराठमोळा अलंकार अंगावर घालून ही शंकर राजाची महाराणी गिरजा आपल्याला दिसते. गळ्यात नवरत्नाचा हार घालून ही बारा वर्षाची सुंदर रूपवान गिरजा आपल्या भक्तांना दिसते. शंकर राजाची राणी म्हटल्यावर गळ्यात नवरत्नाचा हार हा येणारच. लोकगितातील वर्णनही भव्यदिव्य असेच असते. पहा :— गिरिजाच्या गळ्यामंधी । आहे नवरत्नाचा हार । बारा वर्ष झाले । बाईची सुरत दानेदारं ॥

महादेवाच्या गाण्यात पार्वती ऐवजी गिरजा हे नाव अधिक प्रमाणात येते. त्याचप्रमाणे गिरजाचा उल्लेख गोडीन असाही येतो. गिरजा जे पातळ नेसलेली आहे त्याना पदर हा पंचरंगी आहे. आणि तिच्या गोऱ्या रूपावर महादेव लुब्ध झालेले आहे. एवढी सुंदर पत्नी ज्यानी असेल तो लुब्ध होणारच. ही तर आदिमाया आहे. पाहा पुढील गाणे : — गोडीनी गिरजाबाई । पंचरंगी तुझा शेलं । गोऱ्या रूपावरी । लुब्ध झाले महादेवं ।। गिरजाबाईचे वय बारा वर्षाचे आहे असा उल्लेख गाणे आलाच आहे.

पुढील गाण्यात गिरजाबाई साडी नेसल्याचे वर्णन येते. परंतु त्या साडीचे वजन सव्वा शेर आहे. म्हणून चिन्या शभर पडलेल्या आहे. यात साडी नेसवेवालीनी कमाल दिसते. (पूर्वी शेर नावाने वजन होते. आताच्या एक किलोच्या वजनासारखे. परंतु ते वजन गोल आणि चपट्या आकारने होते. (निबंध लेखकाच्या मते ते होते.) एक किलोचे वजन येण्याच्या अगोदर त्यानेच मोजमाप व्हायचे. सव्वा शेर म्हणजे सव्वा किलो, आणि एक शेर म्हणजे एक पाव असे ते मोजमाप होते). पहा पुढील गाणे :— गिरजाबाईनी साडी । मोजूनं सव्वा शेरं । बाईची नाजुक कंबर । चिनी पडली शभरं ।। अशा ह्या सुंदर गिरजाबाईनी साडी कोणी तयार केली तर संबाने. आणि त्या साडीवर जाई मोगऱ्याच्या फुलाची वेलबुट्टी काढलेली आहे. येथे पतीन आपल्या प्रिय पत्नीसाठी साडी विनतो आहे. यावरून शंकराचे गिरजाबरील प्रेमच दिसते. पुढील गाणे पाहा :— गिरजाबाईची साडी । या चिचोऱ्या वेलाची । माझ्या संबानं विनली । जाई मोगऱ्या फुलाची ।।

पुढच्या पाच गाण्यात गिरजाबाईच्या हातातल्या चुड्याचे म्हणजेच बांगड्याचे वर्णन येते. कोऱ्या कागदावर चुडा ठेवला तर त्याचा प्रकाश चौदा भुवनात पडला असे वर्णन येते. (चवदा भुवनाचा उल्लेख लोकपरंपरेत येतो. त्याचप्रमाणे संत एकनाथांनीही चवदा भुवनाचा उल्लेख केलेला आहे.). चौदा भुवनात प्रकाश पडला याचा अर्थ तो हिऱ्यासारखा चकाकणारा तेजस्वी आहे असा अर्थ घेता येईल.गिरजाबाईचा चुडा हा वेगवेगळ्या प्रकारचा व रंगाचा दिसतो. काही ठिकाणी तो चुडा हिरव्या रंगाचा तर कधी दह्यासारखा शुभ्र रंगाचा असल्याचे वर्णन येते. तर काही ठिकाणी तो केसाहूनही बारीक असल्याचे वर्णन येते. तर कधी महादेवासोबत चौसर खेळत असताना तिचा चुडा टिचकलेला आहे असेही वर्णन येते. असा हा गिरजाबाईचा चुडा साधा नाही तर सर्व पृथ्वीच्या मोलाचा आहे, असे वर्णन महादेवाचे भक्त करतात. गिरजा ही आदिमाया असल्यामुळे तिच्या चुड्याचे मोलही पृथ्वीएवढेच राहाणार यात नवल नाही. पाहा पुढील गाणी : — गिरजाबाईचा चुडा । कोऱ्या कागदात । उजेड पडला । बाईचा चौदा भुवनात । गिरजाबाईचा चुडा । आहे हिरवा कंकरं । ढवळ्या नंद्यावरं । आहे भोळ्या शंकरं । गिरजाबाईचा चुडा । केसाहून बारीक । केसाहून बारीक । बाईच्या लेण्याची तारीफ । गिरजाबाईचा चुडा । कशाने टिचला । आनं चवसरं खेळता । हातं दुमटा पडला । गिरजाबाईचा चुडा । आहे दह्याची खेवलं । आहे दह्याची खेवलं । सरव्या पृथ्वीचं मोलं ।।

भगवान शंकर आणि नागवंश : —

पुढील दोन गाण्यात नागद्वारचा उल्लेख येतो. गिरजाला मागणी घालायला कोण आले तर नागद्वारचे शेष. शेष म्हणजेच नाग. प्राचीन भारतीय संस्कृतीत शंकरजी हे नागवंशीय असल्याचा उल्लेख येतो. नागवंशीय लोक हिमालयापासून दक्षिणेपर्यंत पसरलेले होते. पर्वतमय प्रदेशापासून तर समुद्रापर्यंत त्यांचा प्रदेश होता. व शंकरजी हे त्यांचे राजे होते. ठिकठिकाणी त्यांच्या राजधान्या आजच्यासारख्या बदलत होत्या शंकराचे बत्तीस 'गण' असल्याच्या कथा लोकपरंपरेत सांगितल्या जातात. 'गण' या शब्दाचा अर्थ राज्य किंवा प्रदेश असाही होतो. म्हणजेच शंकराच्या राज्यात बत्तीस प्रदेश होते. प्रत्येक प्रदेशाचा एक गणनायक होता. त्यालाच गणपती असे संबोधले जात होते. गणपती म्हणजे गणाचा पती. म्हणजेच राज्याचा पती, म्हणजेच पालक किंवा राजा. अशा मोठ्या साम्राज्याचा राजा गिरजाला मागणी घालायला येतो. येथे हा राजा मोठा तपस्वी असल्याचे वर्णन येते. शंकरापेक्षा महान तपस्वी सर्व पृथ्वीवर त्या काळी कोणीही नव्हता. (गितेमध्येही शंकरजी महान तपस्वी असल्याचा उल्लेख येतो.) पुढील गाणे पाहा :— गिरजाले मागू आले । नागद्वारचे शेष । तुम्ही यायले नोका देऊ । यायच्या अंगी इकं बहू । गिरजाले मागू आले । चंद्रसूर्य दोघं भाऊ । तुम्ही यायले नोका देऊ । यायच्या अंगी तपं बहू ।।

गिरजाचे माहेर :—

पचमढीच्या परिसरात अनेक लहानमोठे गड असल्याचे उल्लेख महादेवाच्या गाण्यात येतात. धुपगड, चौऱ्यागड, नंदीगड ही नावे तर सर्व भक्तांना व पर्यटकांना परिचयाची आहे. परंतु आणखीही तेथे काही गड असल्याचे वर्णन येते. पुढील गाण्यात 'लादगड' व 'बोदगड' अशा दोन गडाचा उल्लेख आलेला आहे. आणि तेथे गिरजाचे माहेर असल्याचेही वर्णन येते. आज पचमढी परिसरात लादगड व बोदगड असल्याचे मी ऐकलेले नाही. मात्र

ते असेलही, व असण्याची शक्यता आहे. ग्रामीण स्त्रियांनी त्यावरून पाहिली गाणी शकतात. आपल्या महाराष्ट्रातही असे अनेक गड आणि किल्ले आहेत. त्याचे फक्त अवशेष शिल्लक आहेत. काहींनी तर फक्त नाव शिल्लक आहे. कोणताही अवशेष शिल्लक नाही. काळाच्या ओघात ते नष्ट झाले. परंतु त्यांना इतिहास व सांस्कृतिक परंपरा लाभत येतो. पूर्वी गड नांदत्या स्थितीत असतो, परंतु काळाच्या ओघात ते नष्ट होतात. असा जगाचा इतिहास सांगतो. त्यादगड व बोदगडानेही असेच झाले असेल. काळाच्या ओघात ते नष्ट झाले, परंतु ती नावे मात्र शिल्लक राहाते. हे त्यादगड व बोदगड म्हणजे गिरजाचे माहेर असल्याचा उल्लेख भक्त करतात. पाहा :– त्यादगड बोदगड । गिरजान माहेर । तेथ गोटयान गंगार । माइया संबानी आगोळ ।।

मागे शेरभर सोन्याचा उल्लेख येऊन गेलेला आहे. इंग्रज गेण्याच्या अगोदर आपल्याकडे ते एक किलोचे माप होते त्याला 'शेर' असे म्हणत. गोष्ट सांगणे यासाठी की, सर्वांना एक शेर म्हणजे साधारण शेर समजतात. पुढील गाण्यात शेरभर म्हणजे एक किलो सोन्याने दागिने घालून गिरजा माहेरी गेल्याचा उल्लेख येतो. आपली गिरजा माता किती श्रीमंत आहे, याचे वर्णन भक्त आपल्या गाण्यातून करतात. शंकर राजाच्या पत्नीला हे एक किलो सोने म्हणजे काहीच नाही. परंतु भक्तांना मात्र याचे मोठे कौतुक आहे. त्याला कारण म्हणजे गरीब लोकांजवळ सोने राहात नाही. कोणी सोन्याचे दागिने घातले तर गरिबाला त्याचे मोठे कौतुक वाटत होते. येथे तर त्याची आदिमातादेखील दागिने घालून आहे. नवल तर वाटणारच.

पाहा पुढील गाणे :– पाना मंधी पानं । नागेलीचं पानं । कातं चुना बरोबर । लवंगा डोडयानं वाइन । सगळया सुपारीचा मानं । शेरभरं सोनं । गिरजा गेली माहेरी लेवूनं ।।

पुढील दोन गाण्यात गिरजाच्या श्रीमंतीचे दर्शन घडते. तसे पाहाता ती काही साधी स्त्री नव्हती. ती शंकर राजाची महाराणी असल्यामुळे तिच्या घरी काही कमी असण्याचे कारण नाही. तिच्या घरी मोती येवढे आहे की, त्याची काही गिनती नाही. जणू काही कुलंचा सडा अंगणात पडावा तसा मोत्याचा सडा तिच्या अंगणात पडतो. परंतु गिरजाने ते मोती वेचून त्याचे नवसरीचे (नऊ पदराचे) हार बनविले. कोणासाठी तर आपल्या पतीराजासाठी. यातून अनेक बाबी समजून येता येईल. एक तर शंकरावर तिची भक्ती आहे. आपल्या स्वतःच्या हाताने मोत्याची माळ तयार करणे व ती शंकराला घालायला देणे. आणि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यातून तिचे ऐश्वर्य दिसून येते. भक्तांना या गोष्टीचे मोठे नवल वाटते हे मी मागे सांगितलेलेच आहे. शंकराच्या भक्तांनी अनेक ठिकाणी गिरजाला आई म्हटलेले आहे. भक्तांना ही आई आपल्या भोळ्या संबा एवढीच प्रिय आहे. म्हणून शंकराच्या बरोबर गिरजेचेही वर्णन त्यांच्या सोबत येते. पाहा :– बारीक मोती । फेकले गंगणी । मोतीयाचा सडा । माइया गिरजाच्या अंगणी । गिरजाने मोती वेचूनं आणले । त्याचे नवसरं हारं बनविले । ते संबाच्या गळयात घातले ।।

ज्या ठिकाणी संबाची राजधानी आहे ते गाव म्हणजे चौऱ्यागड. चौऱ्यागडाच्या आजूबाजूचा परिसर जंगलाने वेढलेला आहे. तेथे भाला भाला तन आहे. म्हणजे पुरुषभर उंचीचे गवत आहे. अशा दऱ्याखोऱ्याच्या प्रदेशात हिंस्र श्वापदे राहाणारच. परंतु स्वतः संभाजी त्या प्रदेशाची राखण करतो; व आपल्या प्रजेची रक्षा करतो. या गाण्यात भयानक अरण्य व तेथे वाघाची निवास असल्याचेही वर्णन येते. पूर्वी त्या प्रदेशात वाघ असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. जे कोणी चौऱ्यागडावर गेले असतील त्यांना त्याची चांगली कल्पना येऊ शकते. अशा या श्वापदापासून स्वतः महादेव आपल्या भक्तांचे रक्षण करतो. हातात गोफण घेऊन वाघाना हाकलून लावतो. परंतु एक दगड चुकून पार्वतीने गळ्यात घातलेल्या मोत्याच्या हाराला लागला व हार तुटला. तेव्हा गिरजाने ते सर्व मोती वेचून आणले असे वर्णन येते. पुढील गाण्यात शंकराच्या हातात सोन्याची गोफण असल्याचा उल्लेख येतो. कधी कधी लोकगितातील वर्णन अत्यंत भव्यदिव्य व श्रीमंतीचे असते. पाहा :– देवा तुइया वाटेनं । भाला भाला तन । तिथ वाघाची लयनं । वरं संबानी राखणं । हातो सोनेनी गोफणं । गोटा मारला फेकुन । गेला पहिल्या हारातून । मोती झाले दाणदाण । लाखाची गिरजाबाई । मोती आणले वेचूनं ।।

लोकसाहित्यातील बदलते संदर्भ :–

देवाला आपल्या भक्तांची किती काळजी असते याचे वर्णन पुढील दोन गाण्यातून आलेले आहे. या दोनही गाण्याना सूर थोडा विनोदाचा असला तरी बरेच काही सांगून जाते. गिरजा ज्या ठिकाणी कपडे धुते त्या ठिकाणी पोता पाणी पितात म्हणून शंकरजी गिरजाला शिव्या देतो. (गावातील लोक मिळून तीर्थयात्रेला जातात. त्यालाच पोता असे म्हणतात). आणखी गिरजाला बोलण्याचे कारण म्हणजे गिरजा भक्तांना साखर वाटते. त्यामुळे भक्तांना डायबेटीज (शुगर) होईल म्हणून महादेव गिरजाला शिव्या देतो, असे वर्णन आहे. यात विनोदाचा भाग सोडला तर दोन गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात. एक म्हणजे समाजात जी बदल होती त्या बदलाची नोंद लोकसाहित्यात घेतल्या

जाते. म्हणून लोकसाहित्य हा समाजजीवनाचा आरसा होय असे म्हटल्या जाते. ओवेबीज हा आजार गर्दीत खेडोपाडी पोहोचल्यावर त्याचा सोबत परिणाम लोकांवर झाला. अनेकांनी या आजारामुळे भयंकर पेतलेला आहे. आणि म्हणूनच त्यांच्या गाण्यातही त्या आजारावद्दल वर्णन आलेले आहे. पाहा पुढील गाणे : — गिरजा धन धूत । तिले संबा शिल्या देते । गिरजा नोको धन धूत । सारा गोवा पाणी पेते । गरजा सारखं वाटते। तिले संबा शिल्या देते। गिरजा सारखं नोको वाटू । भक्ताले शूगर होते ॥

महादेवाचे भक्त जी गाणी गातात त्यातील काही गाण्यात एका गोष्टीचा नेहमी उल्लेख येतो तो म्हणजे चौसर खेळण्याचा. आणि हा खेळ शंकर पार्वती मध्ये खेळल्या जातो. तो लुडूपुडूचा का होईना. चौसर या खेळात सोळा फासे असल्याचा उल्लेख येतो. (महाभारतातही हा खेळ खेळल्याचे सर्वांना माहित आहे). पतीपत्नीमध्ये हा खेळ खेळत असला तरी त्यात नेहमी पार्वती जिंकते. शंकरजी जाणूनबुजून हरतात. कारण पार्वती जेव्हा जिंकते तेव्हा शंकरजी मनात हसतात. पार्वतीला मात्र आपण खेळात प्रवीण आहो असे वाटते. परंतु तिच्या प्रेमाखातर किंवा तिला वाईट वाटू नये म्हणून शंकरजी स्वत: डाव हरतात.

शंकराची एक एक वस्तू पार्वतीने जिंकली तरी ती शंकराला देणार. कारण ती स्वत:च त्यांच्यासाठी अनेक वेळा मोत्याची माळ बनवून त्यांच्या गळ्यात घालते. मग ही मुंडी आणि कड्याचे तरी ती काय करणार? पण खेळात जिंकण्याचा आनंदही काही औरच असतो. घटकाभर का होईना जिंकल्याचा आनंद घेता येतो. इकडे मात्र पार्वतीला जिंकताना आणि आनंदी होताना पाहून शंकरजी मात्र मनातल्या मनात हसतात. भक्तांसाठी पतीपत्नीमधला हा खेळ मोठा आनंदाचा सोहळा ठरतो. पुढील गाणी पाहा : — फास्यामंधी फासे । पडले सोळा फासे । डाव पडला पाराबतीचा । शंकर मनामंदी हासे । चौसरं खेलता गा । डाव गिरजाच्च पडला । भोळबा शंकराचा । नंदी ख्याचा खोडला । चौसरं खेलता । डाव टाके मंधी मंधी । जिंकून नेली । भोळ्या शंकराची मुंदी । चौसरं खेलता । डाव टाके पुढ पुढं । जिंकूनं घेतलं । भोळ्या शंकरचं कडं । चौसरं खेलता । झाली अर्धी रातं । उठा उठा महादेवा । पोहा आला पोहाणात ॥

भक्तांचे जसे महादेवावर श्रद्धा व प्रेम आहे, तसेच पार्वतीचे आहे. मागील गाण्यात महादेव पार्वतीच्या चौसर खेळण्याचा उल्लेख आलेला आहे. त्यात पतीपत्नीच्या नात्यातील जे प्रेम दिसते ते वेगळे; व या दोन गाण्यात दिसणारे गिरजाचे शंकरावरचे प्रेम वेगळे आहे. शंकराची एकादशी आहे आणि तिही निरंकार आहे. महादेव जी पूजा करतो त्या पूजेसाठी गोंगलाची फुले पाहिजे. ती गोंगलाची फुले शोधण्यासाठी गिरजा पाहाडापाहाडावर उपाशी फिरत आहे. यावरून तिला आपल्या पतीची असलेली काळजी दिसून येते. तसेच पतीपत्नीचे प्रेमही दिसून येते. आजही भक्तांच्या गाण्यात गोंगलाच्या फुलाचा उल्लेख येतो. ग्रामीण भागातील लोकं ती फुले ओळखतात. शहरी लोकांना मात्र ती फुले ओळखता येत नाही. आजही शंकराच्या पूजेत गोंगलाचे फूल, दवना आणि बेलाच्या पानाचा समावेश असतो. (दवना ही एक लहानशी वनस्पती आहे.) पाहा पुढील गाणे : — एकादशी द्वादशी । शंकराच्या निरंकारं । गोंगलाच्या फुलासाठी । गिरजा हिंडते पहाडं । एकादशी द्वादशी । शंकराच्या एकादशी । गोंगलाच्या फुलासाठी । गिरजा फिरते उपाशी ॥

पुढील दोन गाण्याचा अर्थ मोठा सुंदर आहे. पचमढीला शिवकुंड आहे. शिवकुंड म्हणजेच गोल खडकाळ भागात वाहात आलेले पाहाडाचे पाणी. शंकराची आंघोळ नेहमी शिवकुंडावर दिसते. छोट्याशा तलावात शंकरजी पाण्यात बुडी मारतात. आणि गिरजा शंकराला धोतर नेसायला देते. तसेच अंगणात जे वाळुचे विंद्रावण आहे तेथे गिरजा रांगोळी काढत असल्याचे वर्णन येते.

येथे एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते ती ही की, जेथे शंकर आहे तेथे गिरजा आहे. शंकर हा आदिनाथ व गिरजा ही आदिमाया आहे. दोन्ही मिळून संसार उभा आहे. शंकर व पार्वती म्हणजे पतीपत्नीचा पूर्ण मिलाफ आहे. पत्नीशिवाय पती अधुरा वाटतो असे महादेवाच्या गाण्यातून दिसते. येथे एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते ती ही की, भक्तांनी आपल्या महादेवाला पूर्ण महाराष्ट्रीयन बनविलेला आहे. धोतर हा पेहेराव महाराष्ट्रात नेसल्या जातो. (भारतात काही प्रदेशातही धोतर नेसल्या जाते). पुढील गाणे पाहा : — शिवकुंडावर गा । शंकरं मारते बुडी । लाडाची गिरजानारं । देते धोतराची घडी । शिवकुंडावरी गा । शंकरं करते आंघोळी । वाळुचे विंद्रवण । गिरजा भरते रांगोळी ॥

पुढील दोन गाण्यात चौदा भुवनाचा उल्लेख आलेला आहे. आता हे चौदा भुवन कोणते? लोकपरंपरेत चौदा भुवनाचे वर्णन येतात. हे चौदा भुवन म्हणजे चौदा लोक आहे. जसे स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ याप्रमाणे चौदा भुवनाचा उल्लेख येतो. पाहा : — चौदा भुवन भरले कसे । गिरजा शंकराला पुसे । पहाटेच्या अमलात । कोंबडा बागं देते । गिरजाले जाग येते । चवदा भुवन झाडते ॥

गिरजा ही गोंडीन असल्याचे उल्लेख : –

महादेवाच्या अनेक गाण्यात गिरजा गोंडीन असा उल्लेख येतो ही गिरजा गोंडीन कोण होती याबद्दलच्या लोकपरंपरेत काही कथा सांगितल्या जातात त्यातील एक कथा पुढीलप्रमाणे – शंकरजी तपश्चर्येत बुडालेले असल्यामुळे पार्वतीकडे त्यांचे लक्ष नव्हते आपला पती आपल्याकडे लक्ष देत नाही म्हणून पार्वतीने एका गोंडीन स्त्रिचे रूप घेतले गिरजा गोंडीन हे नाव धारण करून ती शंकराच्या जवळपास वावरू लागली तिच्या सुंदर रूपावर शंकरजी लुब्ध झाले व तिच्याशी विवाह केला. परंतु पार्वती हिच गिरजा बनून आली आहे, असे लोकपरंपरेत सांगितल्या जाते. तर काही भक्त पार्वती व गिरजा ह्या वेगवेगळ्या होत्या असेही मानतात पुढील गाणी पाहा : – महादेव हाका मारे । उभी उभी तू गोंडनी । डोईचा जुडा हाये । गिरजेच्या वानी । गोंडनीच्या पोरी । तुत बरी माड केली । डोईच्या जुड्यामधी । तिनं गंगा लपवली । पार्वती असून ग । गिरजा कापले केली । दोन बायकाची चाल । दुनियाले लावली ।। शंकरजीने भक्त जी गाणी गातात त्यात शंकराच्या बरोबरचे गिरजाचे उल्लेख येतात. गिरजा आणि पार्वती ह्या वेगवेगळ्या नाही अशी भक्तांची श्रद्धा आहे. भक्त मिळून जी गाणी गातात त्यात गिरजाचे वर्णन येते.

निष्कर्ष : –

१. या लेखातील गाण्यत पार्वतीचा उल्लेख नसून गिरजाचा उल्लेख आहे. २. गिरजा ही गोंड जातीची असल्याचे उल्लेख येतात. ३. पार्वती हिच गिरजा असल्याच्या कथा लोकपरंपरेत सांगितल्या जातात. ४. पार्वती हिच गिरजा बनून शंकराच्या जवळ आहे असे लोकपरंपरा मानते. ५. पार्वतीनेच गिरजा गोंडिनीचे रूप घेतलेले होते, अशीही एक कथा लोकपरंपरेत सांगितल्या जाते. ६. चौसर खेळण्याचे उल्लेख गाण्यात येतात. फार पूर्वीपासून चौसर खेळल्या जात असावे असे दिसते. ७. लादगड आणि बोदगड अशा दोन गडाचे उल्लेख येतात. पनमढी परिसरात हे दोन गड त्या काळी अस्तीत्वात होते असे दिसते.

संदर्भ ग्रंथ : –

गावाकडची गाणी (अप्रकाशित) – डॉ. न. ह. खोडे

❖❖❖

Form IV
(See Rule 8)
Statement about ownership and other particular about the Journal

Research Journal of India

1. Place of Publication	-	Dr. Bhau Mandavkar Research Centre, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Seva Prakashan, Vijay Colony, Amravati 444606 (M.S.)
4. Publisher's Name	-	Dr. Mrs. Veera Mandavkar
Nationality	-	Indian
Address	-	Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
5. Editor's Name	-	Dr. Pavan Mandavkar
Nationality	-	Indian
Address	-	Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal

We, Dr. Pavan Mandavkar & Dr. Mrs. Veera Mandavkar hereby declare that the particulars given above are true to the best of our knowledge and belief.

Dr. Y.M. Donde Sarwajanik Shaikshanik Trust's (1974)

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DIST. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445401

☎ 07201-226147, 226129 (Fax)

Web : www.indiramahavidylaya.com

www.researchjournal.net.in

Email: imvkalamb@yahoo.co.in

indiram414@sgbau.ac.in

For Research centre: researchjournalofindia@gmail.com

marathipradhyapak@gmail.com

Permanently Affiliated to SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

RECOGNIZED BY UGC UNDER 2 F & 12 B

NAAC RE-ACCREDITED WITH 'B+' GRADE

Annual Subscription	-	Individual / Institutional ₹ 500/-
Account Details : Bank	-	Bank of Maharashtra
Branch	-	Azad Maidan Road, Yavatmal
IFSC code	-	MAHB0000047
MICR code	-	445014001
A/c No.	-	60175373000
A/C Name	-	Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre

(All rights are reserved with the Publisher & Editorial Board. The opinion expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary matter in Kalamb Court only.)

ISSN 2349-9370

9 772349 937002

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June-2020

ISSUE- CCXXXI (231)

Challenges in the 21st Century & Need of Gandhian Ideology

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. V.L.Bhangdia
Principal
Smt.Kesharbai Lahoti
Art's Comm.Mahavidyalaya,
Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

June - 2020

ISSUE – CCXXIV (231)

Challenges in the 21st Century & need of Gandhian Ideology

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. V.L.Bhangdia
Editor :
Principal
Smt.Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amaravati

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

21	हिंदी काव्य में गांधीजी की आर्थिक अभ्युदय की संकल्पना — डॉ. ज्योति एन. मंत्री	68
22	प्रेमचंद के साहित्य पर गांधी दर्शनका प्रभाव — डॉ. अरुण धोगरे	74
23	महात्मा गांधीजी के आर्थिक विचार — प्रा. डॉ. कांतेश्वर जी. डोबळे	77
24	२१ वी सदी में गाँधी विचारधारा की वैश्वीक महानियता — प्रा. डॉ. प्रफुल्ल राऊत	79
25	'२१ वी शताब्दी में गांधी के विचारो की आवश्यकता — प्रा. मजितखॉन अमिनखॉन पठाण	83
26	महात्मा गांधीचे शैक्षणिक विचार आणि वर्तमान स्थितीतील प्रासंगिकता — कु. शीतल बबनराव विधाते	87
27	महात्मा गांधीचे स्वच्छता आणि ग्रामीण विकासातील योगदान — भालेराव सुधाकर नारायण	91
28	महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रह व अहिंसावादी कार्य — प्रा.आर.बी.बाघ	97
29	महात्मा गांधीजीच्या विचारांची प्रासंगिकता — प्रा. डॉ. गजानन लिंबाराव सोडनर	100
30	महात्मा गांधींचे स्त्री विषयक विचार — प्रा. डॉ. अनिता देशमुख	105
31	महात्मा गांधी और ग्रामीण विकास : एक अध्ययन — प्रा.पुरुषोत्तम बांडे	110
32	महात्मा गांधींचा ग्रामीण विकासाबाबत दृष्टीकोण — प्रा.डॉ.एस.एन.देशमुख	114
33	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार — गजानन अंबादास पाचपुते / कु. पल्लवी अगेश्वरराव ठाकरे	118
34	खादी व गांधी विचार — डॉ. विठ्ठल घिनमिने	123
35	राष्ट्र उभारणी आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी गांधी विचारांची आवश्यकता — प्रा.डॉ. कविता धनंजय धर्माधिकारी	128
36	महात्मा गांधीजींच्या ग्राम व शेती विकासाबद्दलच्या दृष्टिकोनाचे ऐतिहासिक अध्ययन — डॉ.विनोद गौतम सोमकुवर	132
37	"महात्मा गांधीजींचा महिला सक्षमीकरण संदर्भातील दृष्टिकोन : ऐतिहासिक विश्लेषण" — प्रा.डॉ.निशांत भिमरावजी शेंडे	135
38	गांधींच्या दृष्टीक्षेपातील पळपळी — कु. माया अशोकराव मालेकर	138
39	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामीण विकासातील दृष्टीकोन — भास्कर रतन खांडवी /प्रा. डॉ. अनिलकुमार जी. प्रसाद	141
40	महात्मा गांधीजींच्या जीवनातील कृषी व ग्रामीण समाजातील योगदान — मच्छिंद्रनाथ कैलास आरते / प्रा. डॉ. अनिलकुमार जी. प्रसाद	145
41	राष्ट्रबांधणी आणि राष्ट्रीय एकात्मता निर्माणामध्ये गांधीजींच्या विचारांची आवश्यकता — प्रा.कल्पना एस.गोडघाटे	149
42	महात्मा गांधी आणि मूल्यव्यवस्था — डॉ. किशोर फुले	153
43	गांधीवाद आणि मराठी साहित्य — प्रा. दीपक महाजन	156

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
June, 2020

गांधीवाद आणि मराठी साहित्य

प्रा. दीपक महाजन
यशवंत महाविद्यालय,वर्धा

२०व्या शतकात भारतात अनेक वाद अस्तित्वात आले. मार्क्सवाद, आंबेडकरवाद, अस्तित्ववाद त्यापैकीच गांधीवाद हा एक होय. गांधीवाद हा तसा विशिष्ट देशकाल प्रांतापुरता मर्यादित नाही. तो सर्वव्यापी, जीवनव्यापी आहे. अशा या सर्वकश वादाचा काही ना काही परिणाम समकालीन साहित्यावर होणे क्रमप्राप्त होते. महात्मा गांधी हे भारतीय राजकारणाचे प्रमुख शिल्पकार आणि सूत्रधार होते. त्यामुळे त्यांच्या प्रत्येक कृती, उक्तीकडे भारतीयांचे लक्ष वेधले जाणे सहजच होते. महात्मा गांधींच्या याच कृतीउक्ती मधूनत्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान उदयास आले. त्यालाच 'गांधीवाद' या नावाने ओळखल्या जाऊ लागले. सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, ब्रम्हचर्य, खादी, ग्रामोध्दार, अस्पृश्यता निवारण ही गांधीवादाची वैशिष्टये होती. या सर्व घटकाचा परिणाम काही समकालीन साहित्यीकावर झालेला दिसतो. आचार्य काका कालेलकर, दादा धर्माधिकारी, वामन चोरघडे, साने गुरूजी, विनोबा भावे, बा.सी.मर्ढेकर, खाडीलकर, ज.स.भागवत, दुर्गा भागवत, गीता साने इत्यादी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यामधून गांधीवाद विशद करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पर्यायाने महाराष्ट्रात, भारतात आणि एकूण जागतिक पातळीवर गांधीवादाचा अभ्यास गंभीरपणे होऊ लागलेला आहे.

या व अशा प्रकारच्या साहित्याला 'गांधीवादी साहित्य' असे म्हणणे उचित होणार नाही, कारण गांधीवादी आचार विचारातील काही ठराविक घटकांचा बाह्य अविष्कारच त्यात झालेला दिसतो. पण गांधीवाद मात्र इथे संपत नाही. तो जीवनाच्या मूळापर्यंत जातो. अनिष्ट गोष्टींचे सामाजिक व व्यक्तिगत मूळ समजावून घेऊन त्याचे निर्मुलन त्याला करायचे आहे. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात नैतिकता निर्माण करायची आहे. सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह या सारख्या व्रताचा त्यांनी यासाठीच अंगिकार केलेला आहे. ही व्रते गांधींनी नव्याने सांगितलेली नव्हती तर प्राचीन शास्त्रातूनच त्यांनी घेतलेली होती. पण आजपर्यंत या सर्व व्रतांची कक्षा व्यक्तिगत आचारापुरती किंवा आध्यात्मिक जीवनापुरती मर्यादित होती. महात्मा गांधींनी त्याला एक व्यापक, सामाजिक अधिष्ठान मिळवून दिले. गांधीजी आध्यात्मिक संत होते हे खरे पण त्यांची ही आध्यात्मिकता सामाजिक संदर्भात कमालीची कृतिप्रवण होती. व्यक्तिगत जीवनांत या सर्व व्रताचा स्विकार करणे हे गांधीजीचे जीवनध्येय होते.

मराठी साहित्याच्या परिप्रेक्ष्यात १९२० ते १९५० हा कालखंड गांधीवादाच्या दृष्टिने भरभराटीचा काळ होता. याच कालखंडात प्रामुख्याने गांधीवादी साहित्य मोठया प्रमाणात पुढे आले. पण याच काळात मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवादाचा प्रसार आणि प्रचार येथे मोठया प्रमाणात झाला. या ऐहिकतावादी, विज्ञाननिष्ठ, भौतिकतेला महत्त्व देणाऱ्या, आत्यांतिक प्रक्षोभक, आधुनिक तत्त्वज्ञानासमोर गांधीवाद हा जुना, बुरसटलेला, प्रतिगामी दिसू लागला. परिणामी गांधीवादाची खिल्ली, त्याची टर देखील उडविण्यात आली. गांधीवादाचे महत्त्व जर वाढले असेल तर दुसऱ्या महायुध्दातील भीषण हत्याकांडानंतर, मार्क्सवाद हा हिंसेला तर गांधीवाद हा अहिंसेला महत्त्व देणारा होता. अहिंसा हे गांधीवादाचे आत्मतत्त्व आहे. व यातूनच पुढे समाजवाद व गांधीवाद यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. आणि हाच तो काय गांधीवादाच्या गौरवाचा महत्त्वाचा कालखंड होता.

दोन्ही महायुध्दाच्या काळात पडलेली मुडद्याची रास पाहून, एकूणच मानवी मन सुन्न झाले. आणि गांधीवादाची पकड मजबूत झाली.

ऑगस्ट १९२० नंतर खऱ्या अर्थाने भारतीय राजकीय पटलावर महात्मा गांधीचा उदय झाला. त्यानंतर त्यांनी ब्रिटीश सत्तेला आवाहन देण्यासाठी अनेक चळवळी सुरू केल्या. असहकार आंदोलन, दांडी यात्रा, मीठाचा सत्याग्रह, पुणे करार, गोलमेज परिषदांवर बहिष्कार इत्यादी. या गांधीप्रणित चळवळीचे साद–पडसाद मराठी साहित्यावर बराच काळापर्यंत उमटत राहिले. महात्मा गांधीचे गौरविकरण करणे हा त्याचाच एक भाग होता. त्याचेच प्रतिबिंब मराठी साहित्याचा महत्त्वाचा प्रकार कवितेत मोठ्या प्रमाणात उमटले. कविवर्य भा.रा.तांबे, माधव ज्युलियन, यशवंत, कुसुमाग्रज, बा.भ.बोरकर, मर्ढेकर, मुक्तिबोध इत्यादी कवी गांधीवादाने भारावून गेलेले होते. हे कवी भिन्न भिन्न काळातील आणि प्रकृतीचे असले तरी त्यांनी आपल्या कवितेत गांधीवादाचे रेखाटन केले. कवी बा. भ. बोरकरांनी तर गांधीजींच्या जीवनावर 'महात्मायन' नावाचे महाकाव्य निर्माण केले. गांधीचे जीवन महाकाव्याचा विषय आहे. यात तीळमात्र शंका नाही. त्यांच्या मृत्यूने तर त्यांचे जीवन अधिकच भव्योदत्त झाले आहे.

महात्मा गांधीकडून प्रेरणा घेऊन वामन चोरघडे यांनी लोकसाहित्य व लौकिक साहित्य यांचा संहसंबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आचार्य काका कालेलकर, दादा धर्माधिकारी यांनी आपल्या श्रीमंत व समृध्द लोकपरंपरेचे महत्त्व लक्षात घेऊन गांधीवादी जीवननिष्ठा आपल्या साहित्यातून व्यक्त केली. आचार्य ज.स.भागवत आणि आचार्य जावडेकर या दोन विचारवंतानी गांधी प्रेरणेमधूनच वैचारिक साहित्याचा पाया घातला. आणि विचारदर्शनाची श्रीमंती आपल्या साहित्यातून दाखवून दिली. यासर्वांमध्ये विनोबा भावे यांचे स्थान आगळे–वेगळे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण होते. ते गांधीवादाचे खऱ्या अर्थाने भाष्यकार होते. प्रथम सत्याग्रही होण्याचा मान देखील गांधींनी त्यांनाच दिला होता. त्यांनी दाखविलेल्या मार्गावरच विनोबांची संबंध आयुष्यभर वाटचाल सुरू होती. गांधीजींनी सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी रचनात्मक कार्यक्रमावर भर दिलेला होता. गांधीचे आध्यात्मिक वारसदार आणि गांधी विचारांची प्रयोगशाळा या दृष्टिनेच त्यांच्याकडे बघितल्या जाते, त्यांची ग्रंथसंपदा बहुमोल अशीच आहे. सुक्ष्मय भाषाशैली हे तिचे वैशिष्टय आहे. उपनिषदे व संत साहित्यात त्यांना विशेष रस होता. 'उपनिषदांचा अभ्यास' हे त्यांचे पुस्तक अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. गीता प्रवचने, गीताई, भागवत धर्म मिमांसा या ग्रंथामधून त्यांनी गांधीवादी मूल्यांची जोपासना केली आहे.

गांधीवादाने पूर्णत: प्रभावित झालेले दुसरे महत्त्वपूर्ण लेखक म्हणजे साने गुरूजी. त्यांची 'श्यामची आई' हीकलाकृती अजरामर झालेली आहे.त्याचप्रमाणे 'खडपडणारी मुले' या दोन्ही कादंबऱ्यावर गांधीवादाचा प्रभाव प्रकर्षाने दिसून येतो. 'खेड्याकडे चला' या गांधीजींच्या मंत्राचा साने गुरूजीवर फार मोठा प्रभाव पडलेला दिसतो. समता, बंधुभाव, करुणा, त्याग, समर्पण वृत्ती या गांधी जीवनातील मूल्यांचा साने गुरुजींनी पूर्णत: अंगिकार केलेला दिसतो. करुणा हे मूल्य त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात आपल्याला प्रकर्षाने जाणवते. त्यामुळेच त्यांच्या साहित्यावर आरोप देखील केला जातो की ते 'अश्रुचे साहित्य' आहे. संस्कारहीन असणाऱ्या समाजाला संस्काराचे धडे देण्याचे कार्य साने गुरूजींनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून केले. त्यांच्यातल्या मातृहृदयाचा प्रत्यय देखील त्यांच्या साहित्यामधून येतो. इतके त्यांचे साहित्य संवेदनशील होते. साने गुरूजींनी अस्पृश्यांसाठी, श्रमजीवी वर्गासाठी देखील कार्य केले. मीठाच्या सत्याग्रहात त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. अशाप्रकारे त्यांचे संपूर्ण जीवन गांधीमय झालेले होते.

कादंबरी वाङमय प्रकारात गांधीयुगाच्या काळात फार मोठी भरभराट झालेली दिसून येते.ना. सी.फडके, वि.स.खांडेकर, ग.त्र्य.माडखोलकर, साने गुरूजी,पु.य.देशपांडे, व्यंकटेश माडगुळकर या

कादंबरीकारांवर गांधीवादाच्या प्रभाव जाणवतो. यापैकी काही कादंबरीकारांनी प्रत्यक्षपणे गांधी चळवळीत तळमळीने भागही घेतलेला होता. त्यांच्या कादंबऱ्यातून या चळवळीचे उल्लेख, चित्रण, चर्चा येते. म्हणजेच कादंबरी सारख्या विस्तृत पट असणाऱ्या वाङमय प्रकारावर गांधीवादाची गडद छाया पडलेली होती, हेच दिसून येते.एवढेच नव्हे तर तात्त्विक कादंबरीचे जनक मानले गेलेले वा.म. जोशी यांच्या 'इंदू काळे आणि सरला भोळे' या कादंबरीचा नायक गांधीवादी होता. महात्मा गांधीच्या जीवनावर आधारित मृणालिनी देसाई यांची 'पुत्र मानवाचा' ही कादंबरी महत्त्वपूर्ण आहे. महात्मा गांधीचे गौरवीकरण करणे हाच कादंबरीचा मुख्य उद्देश होता. महात्मा गांधीच्या चळवळीमधून बऱ्याच 'राजकीय' कादंबऱ्या अस्तित्वात आल्या आहे.

कादंबरीच्या खालोखाल मराठी नाटकसृष्टीवर काही प्रमाणात गांधीवादाची छाप पडलेली दिसून येते. खाडीलकरांच्या 'किचकवध' नाटकातील कंक किंवा गडकऱ्यांची वसुंधरा वृत्तीने गांधीवादीच वाटते. महात्मा गांधींच्या विविधांगी आंदोलनाची छाप नाटक वाङमयावर पडलेली दिसते. असहकार, बहिष्काराचे आंदोलन क्रांतिकारकच होते. मध्यमवर्गीय समाजातील स्त्री—पुरूषांना राजकारणात, चळवळीत भाग घेण्यास त्यामुळे प्रेरणा मिळाली. समाजातील भिन्न भिन्न जाती—जमातीच्या लोकांना एकत्र आणणाऱ्या, स्वावलंबनाचे धाड देणाऱ्या या आंदोलनामुळे भारतीय समाज जीवनात एक नवे पर्व सुरू झाले. यासर्व प्रभावातूनच मामा वरेरकरांसारख्या वास्तववादी नाटककारांचे 'सत्तेचे गुलाम' हे नाटक उदयास आले. व्यावसायिक दृष्ट्या ते प्रचंड यशस्वी झाले. त्यातून होणारे गांधीवादाचे दर्शन प्रत्ययकारी ठरले. आचार्य अत्रे यांच्या 'वंदे मातरम' 'मी उभा आहे' या सारख्या नाटकातूनही गांधीवादाचे दर्शन घडते. पुलंचे 'तुझे आहे तुजपाशी' गांधीवादाच्या प्रभावातून जन्मास आलेले आहे. प्रस्तुत नाटकात परस्पर विरोधी अशा दोन व्यक्तिरेखा असून ते दोन्ही पात्र भिन्न विचारसरणीचे प्रतिनिधी आहेत. एक आचार्य तर दुसरे काकाजी. पण पुलंनी या नाटकात आचार्यांला चेष्टामस्करीचा विषय बनवून गांधीवादाची टर उडविली असा आरोप या नाटकावर केला जातो. पण या नाटकाच्या माध्यमातून पुलंनी गांधीवादाचे विडंबन न करता ढोंगी गांधीवादाचे विडंबन करण्याचा प्रयत्न केला. गांधी विचार आत्मसात न करता वरवर देखावा दाखविण्याचा जे प्रयत्न करतात त्याचेच विडंबन या नाटकात आले आहे. असे अनेक आचार्य त्यावेळी महाराष्ट्राला परिचित होते.

मराठी कथाविश्वावर गांधीवादाचा जो परिणाम व्हायला पाहिजे होता तो फारसा झालेला दिसत नाही. मराठी कथेवर जो काही परिणाम झाला तो अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा किंवा ग्रामीण कथेच्या संदर्भातील. महात्मा गांधींनी 'खेड्याकडे चला' अशी हाक दिली आणि मराठीतील कथाकार ग्रामीण जीवनाकडे वळले. खऱ्या अर्थाने गांधीवादाचीच प्रेरणा ग्रामीण कथाकाराच्या लेखणामागे होती, असे काही प्रमाणात म्हणता येईल. वामन चोरघडे, साने गुरूजी या कथाकारांच्या कथांवर प्रामुख्याने गांधीवादाचा प्रभाव होता.

सारांश :

गांधीवादाचा प्रभाव केवळ मराठी साहित्यावरच होता असे नाही तर गुजराती, बंगाली किंवा भारतातील अन्य भाषामधील साहित्यावरही गांधीवादाचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. यावरून गांधीवादी साहित्याची व्यापकता लक्षात येते. गांधीवादाने भारावलेले अनेक लेखक व ग्रंथकार महाराष्ट्रामध्ये दिसून येतात. गांधीवादाचा मूलाधार प्राचीन भारतीय संस्कृती हाच होता. आधुनिक काळात देखील या संस्कृतीचा पुरस्कार करणारे अनेक लेखक महाराष्ट्रात दिसतात. 'साधी राहणी व उच्च विचार' या उच्च कोटीच्या मूल्याचा स्विकार गांधीवादी साहित्य करतांना दिसते. पण ज्या पध्दतीने गांधीवाद मराठी साहित्यात यायला पाहिजे होता तसा तो आला नाही, याची खंतही व्यक्त करावीशी वाटते. आजही गांधींचे विचार प्रासंगिकच आहे. हे विसरता येणार नाही.

साधन सूची :

१). डॉ. पा.ल. भोळे, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, प्रकाशक मनोहर पिंपळापुरे, द्वितीय आवृत्ती, २००३.
२). संपा. विलास खोले, साने गुरुजींचे निवडक निबंध, प्रतिमा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, १९९९.
३). संपा.भालचंद्र नेमाडे, साने गुरुजींचे पुनर्मूल्यांकन, साहित्य अकादमी, प्रथमावृत्ती १९९९.
४). डॉ. अक्षय काळे, अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन, प्रकाशक म.पा. बनहट्टी, प्रथमावृत्ती, १९९९.
५). डॉ. श्रीमन्नारायण, ऋषि विनोबा, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, राजघाट वाराणसी, द्वितीय आवृत्ती, १९८४.

IMPACT FACTOR:4.197(IIJIF) ISSN: 2454-5503

CHRONICLE
OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 6 SPECIAL ISSUE 1 JUNE 2020

A Bimonthly Peer Reviewed International Journal

Special Issue On

Life, Culture and Education Today

(Book 1)

Chief Editor
Dr Kalyan Gangarde

Guest Editors
Prin. Dr V.D. Sarpate
Prin. Dr V.S.Anigunte
Prin. Dr H.P.Kadam

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's
CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)
www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chckalyan@gmail.com

Special Issue on the Occasion of Two Day International Interdisciplinary International Virtual Conference on *Life, Culture and Education Today*, on 5-6 June 2020, jointly organised by Mahatma Gandhi Education & Welfare Society, Parbhani (M.S.),Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist. Parbhani (M.S.), Shri Panditguru Pardikar College, Sirsala, Dist. Beed (M.S.) and Kala Mahavidyalaya, Nandaghat, Dist. Beed (M.S.)

Full Journal Title: Chronicle of Humanities & Cultural Studies(CHCS)
Print ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)
Frequency: Bimonthly / **Language:** Malti language / **Journal Country/Territory:** India
Publisher: Centre for Humanities & cultural Studies, A-102, Sanghavi Regency, Sahyadrinagar, Kalyan (W) (MS). Email: chcskalyan@gmail.com

Guest Editors Dr. V.D.Satpute, Dr. V.S.Anigunte and Dr. H.P.Kadam

Chief Editor :
Dr Kalyan Gangarde, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)
Executive Editor
Dr Grishma Khobragade, Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)
Co- editors
Dr. Sadhana Agrawal, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India
Dr Pandurang Barkale, Asst. Professor, Dept of English, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai
Dr Bharat Gugane, Asst. Professor, Bhonsla Military College, Nashik, Maharashtra
Dr Dashrath Kamble, Asst. Professor, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra
Dr Sachin Bhumbe, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Aju Mukhopadhyay,
Dr R.T. Bedre,
Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,
Dr Arvind Nawale
Dr Rajiv Kumar,
Dr Kailash Nimbalkar,
Tsai-ching Yeh
Dr B. N. Gaikwad,
Dr Simon Philip,
Dr Binu Anitha Josheph
Dr Ramkishan Bhise

Subscription Rates

Annual Membership (Individual)	₹ 1,800
Bi-annual Membership	₹ 3,500
Institutional Annual Membership	₹ 2,200
Institutional Bi-annual Membership	₹ 4,200
Annual Membership for Foreigners)	$150

Printed by Seema Gangarde, New Man Publication, Parbhani
Email: chcskalyan@gmail.com Mob. + 91 9730721393

DISCLAIMER: Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

52. Challenges and Remedies in Indian Higher Education Sector
Nisha Pradeep Naikodi **269**
53. Living Lockdown during Pandemic COVID -19: Trauma, Stress and Fear
Poonam Sareen & Kuldeep Singh **273**
54. Covid 19 and the Socio-Musical Scenario
Prafulla Vilasrao Kale **277**
55. Comparative Study of COVID-19 Healthcare Scenario
Pratik Bagkar & Gayathri N. **280**
56. Viewing the World with Suspicion: Conspiracy Theories as Postmodern Myth-making
Praveena Thompson **287**
57. Technological Development in Teaching and Learning Online
Dr. RachnaYadav **292**
58. Covid-19 Impact on Socio-Economic Situation in India
Rameshwar P. Pawar **293**
59. Higher Education : Challenges and Remedies
Dr. Ranee J. Jadhav **298**
60. Thermoluminescence in Borate Based Phosphors: A Review
Ravi Sharma, Vibha Chopra & Nisha Sharma **302**
61. Higher Education in India: Past, Present and Future
ReenabenTandel **311**
62. Zizek's Perception of Violence in the Contemporary Times
Mahesh Madhukar Nivargi **317**
63. Online Classes & COVID-19: Role of Teachers is Taken by Robots
Monika Bavouria & Dr Ashwani Kumar **322**
64. Analysis of Changing Pattern of Income, Expenditureand Savingsof People During Covid-19: A Case Study of District Una in Himachal Pradesh
Dr.Ruchy Sharma **329**
65. Making Meaning of Pandemic through the World of Literature
Dr. Shachi Sood & Parveen Kumar **343**
66. A Study on Performance ofE-Learning in Educational Institutions
Mr. Sami Abdul Qader Mohammed AL-Ademi **346**
67. A Study of Vocational Interests among Secondary Level Girl Students in the Backdrop of Changing Stereotypes
Sangeeta Pawar **352**
68. Reading Frightening Experiences and Emotional Trauma during the Pandemic Covid-19
Dr. Santoshkumar J. Mishra **357**

54
Covid 19 and the Socio-Musical Scenario

Mr. Prafulla Vilasrao Kale,
Assistant Professor, Department of Music, YeshwantMahavidyalaya, Wardha.

Abstract: - Culture is the name of the overall nature of the deep-rooted qualities in a society, which is inherent in the thinking, thinkingand working nature of that society. Art is the mirror of the society. A human being is a social animal living in a society. Expression is a human trait. He is expressing himself in any way. Art is a tool for every human being to express himself. Everyone is aware of some art, On the basis of which man is expressed in society. Art is an integral part of society. The second important thing is art and the expression of art. art is defined by its origin in the human mind. That is why art is the medium that makes man social.

Introduction:- There is no art without society. Music is considered a product of social and geographical conditions. Music is a human instinct and is universal. Music is the medium of religious and cultural success of every nation and society. No society can progress without music. Music is influenced by the feelings and thoughts of the society. These thoughts of society are expressed through music. The expression of any art is in its presentation. According to *Sharangdeva* in *SangitRatnakara* (1|21) *"geetam, vadyamtathanrityatrayamsangitmuchyate."* Music is a combination of the three arts of song, instrument and dance. Naturally every living thing has rhythm and sound. Rhythm and sound are the musical basis values. It is because of these principles that man is connected to each other in society. It is seen that the contagious disease of Covid 19 is affecting the cultural sector.More detailed information about it is presented in this research paper.

Music and Society:- As mentioned above in introduction, music is an integral part of the art community. Music is not just a means of entertainment but a scientific medium that upholds social values. Evidence of this can be found from ancient times. According to *Sushrut* great *"vadyapralepovihit: prashastha:[vadyasyashabden hi yantinashanvishanighoranyapiyanisanti"* ||15|| The general meaning of this verse is that the sound vibrations of the instruments prove that the toxins are destroyed.Music arises when irregular sounds are made regular, indiscriminate sounds periodic Musical system are enable him to do this. Human beings experience divides into two aspects of Time as Opposed to space: related duration, which is time in succession, and relative pitch, which is time in simultaneity, I.e. two different frequencies, or periodicities are instantaneously related. The same quality of music is seen in every man. Everyone adapts to society. That is what makes a person naturally social.

Covid19 and present scenario of the Socio - Musical movement: Covid 19 is a contagious disease that has spread around the world. But at present, it is better for everyone to stay at home and not go out as much as possible, according to government regulations to prevent the spread of the disease.This is affecting all levels economical, social, cultural. The concept of group and musical movement does not currently appear as the disease is contagious. A group is a society. Since music is a demonstration genre, it requires the direct presence of students, artists and audiences for its learning, for its presentation to be effective, for its appreciation.

Effect on Teaching–Learning of Music:- If we look at it from the point of view of music, we find the *Guru-Shishya* tradition the school-college teaching method and the private teaching method.Since music is a practical subject, it is beneficial to be present and teach it. So be it teacher-disciple tradition or school-college teaching-learning method. Infectious diseases like Covid 19 do not make all these things possible.The music teaching method is the *Sina-Basina* method. That is, the teacher and the disciple are sitting in front of each other and doing the work of teaching and learning.This condition may not work due to this disease.And if we study the use of online method, its advantages and disadvantages, why it does not reach the students in rural areas, the use of internet, then online

method of teaching will not be ubiquitous in terms of music subject. This online method will be limited to a few people.The music teaching method is the Sina Basina method.That is, the teacher and the disciple are sitting in front of each other and doing the work of teaching and learning. This condition may not work due to this disease.

Effect on Musical Concerts:- The disease appears to have ended the actual musical interaction between the artist and the audience. At present, the cast is reaching out to as many audiences as possible through online presentations. This approach is having a serious impact on the professionalism of music. Because the artists are presenting their art without taking any honorarium and with very little honorarium. The disease of Covid 19 has widened the gap between the artist and the audience. This is having a serious impact on the cultural sector.

Role of social media:-

1. The Different Types Of Social Media Platforms:
2. Social networking (Facebook, LinkedIn, Google+).
3. Microblogging (Twitter, Tumblr).
4. Photo sharing (Instagram, Snapchat, Pinterest).
5. Video sharing (YouTube, Facebook Live, Periscope, Vimeo).
6. Popular Social Media Sites

7. 1 – Facebook. This is easily the largest social networking site in the world and one of the most widely used. 2 – WhatsApp. 3 - Skype. 4 – WeChat. 5 –
8. QZone. 6 – Tumblr. 7 – Instagram. 8 – Twitter. 9 – Google+ (No Longer Available)
9. The use of social media: - teaching-learning methods, webinars, online workshops, conferences, take online exams,
10. The use of social media has increased everywhere.
11. Social media is a useful tool for everyone in urban areas. But with the exception of a few rural areas, it is not suitable for everyone in all rural areas due to many problems.

Conclusion:-

1. Music is an effective medium for expressing the spirit of society.
2. From a cultural point of view, Covid 19 disease is having serious consequences.
3. Change in social conditions means change in the art of music.
4. The effects of the disease Covid 19 on art and artists can be seen in large part.
5. The use of social media is increasing and its impact is being felt in many fields like education, art, music.

Reference:-

1. Vasant, Sangeetvisharad, 2010, Sangeetkaryalay, Hatharas,
2. SushrutSanhita
3. R.Obhrai, History and culture series Essays on Indian Music, 2003, Discovery publishing, New Delhi, P.no.22
4. Ashok Kumar Yaman, SangeetRatnavali, 2018, Abhishek Publication, Chandigarh, P.no.674
5. R.Obhrai, History and culture series Essays on Indian Music, 2003, Discovery publishing, New Delhi, P.no.101
6. Ashok Kumar Yaman, SangeetRatnavali, 2018, Abhishek Publication, Chandigarh, P.no.675
7. Makeawebsitehub.com, Who.int

❑❑❑

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI
(MAHARASHTRA, INDIA)

International e-Conference on
Future Road Map for Health, Fitness and Wellness

Organize by

Department of Physical Education and IQAC

30th and 31st July, 2020

OUR PATRONS

Hon. Shekhar Chandak

Dr. Sahdev Jaiswal

Dr. Tushar Deshmukh

CHIEF GUEST

MOTIVATIONAL SPEAKER

ASHWINI NACHAPPA

RESOURCE PERSONS

CHAIR PERSONS & MONITORS

CONVENER

Dr. Tanuja S. Raut

PUBLISHED BY

Online & Open Access

VIDYABHARATI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL

Indexing of VIIRJ

Dear Researchers,

Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2319-4979) in the month of December 2012 has brought its 1st issue by publishing quality research articles written by researchers all over the globe. Since then it has regularly published research articles spanning all disciplines till the date. The journal is open access, online and has been indexed with ASI, Germany and ISI. The impact factor of VIIRJ is *1.469*.

Due to its high quality publications recently it was included in the Master Journal List of prestigious Web of Science group. The *Master Journal List* is an invaluable tool to help you to find the right journal for your needs across multiple indices hosted on the Web of Science platform. Spanning all disciplines and regions, Web of Science Core Collection is at the heart of the Web of Science platform. Curated with care by an expert team of in-house editors, Web of Science Core Collection includes only journals that demonstrate high levels of editorial rigor and best practice.

UGC has included all journals which are indexed with globally recognized databases in its *UGC CARE LIST II*.

The Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal has been indexed with globally recognized databases and hence included in UGC CARE LIST II w.e.f. 14.6.2019.

Editorial Board

VIIRJ

35	M. V. Thengne	STUDY OF AEROBIC EXERCISES TRAINING IMPACT ON PHYSICAL FITNESS AND ENDURANCE OF STUDENTS	137-140
36	M. S Kalode	COMPARATIVE STUDY OF PSYCHOLOGICAL HARDINESS OF PLAYERS OF VARIOUS GAMES	141-143
37	N. M. Jadhav	EFFECTIVENESS OF SURYANAMASKARTRAINING PROGRAM ON SELECTED MOTOR FITNESS COMPONENTS OF GIRLS AGED 12-14 YEARS	144-147
38	नितीन रामदास वडगुजर	योगाभ्यास : संपूर्ण आरोग्य आणि व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठीचा सकारात्मक पर्याय	148-151
39	P. Ghosh	SOME EASILY AVAILABLE PLANTS USED FOR FITNESS AND NUTRITIONAL SUPPORT TO PEOPLE DURING COVID-19 PANDEMIC SITUATION IN INDIA	152-157
40	P. M. Chopade	COMPARATIVE STUDY OF SELECTED PHYSICAL FITNESS VARIABLES AMONG VEGETARIAN AND NON-VEGETARIAN COLLEGIATE STUDENTS	158-160

PART-3

41	P. B. Dhoke	A BRIEF STUDY ON THE ROLE AND IMPACT OF YOGA ON WORKING WOMEN SUFFERING FROM THYROID WITH OBESITY	161-165
42	P. G. Patil	COMPARATIVE STUDY OF MENTAL HEALTH AND SELF CONFIDENCE BETWEEN WRESTLING S AND ATHLETIC PLAYERS	166-169
43	Raju. G	AN EFFECT OF ATTITUDE TOWARDS SOME TRADITIONAL GAMES ON THE ACADEMIC ACHIEVEMENT OF SECONDARY SCHOOLS NINTH STANDARD STUDENT'S STUDYING IN DHARWAD DISTRICT	170-175
44	R. Biswas	INTEGRATED APPROACH OF YOGA FOR MANAGEMENT OF HEALTH– A COMPARATIVE STUDY	176-180
45	R. O. Gawande	RELATIONSHIP OF SELECTED PERSONALITY TRAITS AND ATTITUDE OF COLLEGE STUDENTS TOWARDS YOGA	181-184
46	S. J. Premkumar	EFFICACY OF SELECTED RECREATIONAL GAMES ON SELECTED PHYSICAL FITNESS VARIABLE AMONG GOVERNMENT AND NON GOVERNMENT ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN OF CHENNAI DISTRICT	185-187
47	S. Saroja	EFFECT OF AEROBIC DANCING AND ,SELECTED ASANAS PRACTICE ON LIPIDS PROFILE OF OBESE WOMEN	188-190
48	S. S. Mahalle	EFFECTS OF 6 WEEKS OF SQUAT TRAINING WITH A PLYOMETRIC TRAINING PROGRAMME UPON PHYSICAL PERFORMANCE IN INTER-COLLEGIATE PLAYERS	191-194
49	S. V. Deshmukh	STUDY OF ARM STRENGTH AND FLEXIBILITY OF BASKETBALL AND HANDBALL PLAYERS	195-197
50	S.A. Bang	ACTION AND INACTION : MUSINGS FOR WELLNESS INLIFE - A COMPARATIVE STUDY OF SHAKESPEARE'S HAMLET AND BECKETT'S WAITING FOR GODOT	198-201

STUDY OF AEROBIC EXERCISES TRAINING IMPACT ON PHYSICAL FITNESS AND ENDURANCE OF STUDENTS

M. V. Thengne
Yashwant Mahavidyalaya Wardha Dist. Wardha

ABSTRACT

Physical wellness is a general condition of wellbeing and prosperity and, all the more explicitly, the capacity to perform parts of sports, occupations and every day exercises. Physical wellness is commonly accomplished through appropriate nourishment, moderate-energetic physical exercise, physical action, and adequate rest. The above paper talk about the impacts of vigorous activities on physical wellness of the understudies. For this investigation scientist had done the examination by factual strategies.

Introduction

Wellness is characterized as the quality or condition fit. Around 1950, maybe steady with the Industrial Revolution and the treatise of World War II, the expression "wellness" expanded in western vernacular by a factor of ten. Present day meaning of wellness portray either an individual or machine's capacity to play out a particular capacity or a comprehensive meaning of human versatility to adapt to different circumstances. This has prompted an interrelation of human wellness and engaging quality which has assembled worldwide wellness and wellness hardware enterprises. With respect to work, wellness is credited to faculty who have noteworthy oxygen consuming or anaerobic capacity, for example quality or perseverance. An all encompassing meaning of wellness is depicted by Greg Glassman in the CrossFit diary as an expanded work limit across wide occasions and modular spaces; dominance of a few properties of wellness including quality, continuance, power, speed, equalization and coordination and having the option to improve the measure of work done in a given time with any of these areas. A balanced work out regime will improve an individual in all parts of wellness, as opposed to one, for example, just cardio/respiratory continuance or just weight preparing.

A far reaching work out regime customized to an individual commonly centers around at least one explicit abilities, and on age-or wellbeing related needs, for example, bone wellbeing. Numerous sources likewise refer to mental, social and passionate wellbeing as a significant piece of generally wellness. This is frequently introduced in course books as a triangle comprised of three focuses, which speak to physical, passionate, and mental wellness. Physical wellness can likewise forestall or treat numerous constant wellbeing conditions welcomed on by unfortunate way of life or maturing. Working out can likewise assist some with peopling rest better and perhaps ease some state of mind issues in specific people.

Creating research has exhibited that huge numbers of the advantages of activity are interceded through the job of skeletal muscle as an endocrine organ. That is, contracting muscles discharge numerous substances known as myokines which advance the development of new tissue, tissue fix, and different calming capacities, which thus decrease the danger of creating different incendiary illnesses.

Training

Explicit or task-situated wellness is an individual's capacity to act in a particular movement with a sensible productivity; for instance, sports or military assistance. Explicit preparing gets ready competitors to perform well in their games. Models are:

- 100 m run: in a run the competitor must be prepared to work anaerobically all through the race, a case of how to do this would be stretch preparing.
- Middle separation running: competitors require both speed and continuance to pick up advantage out of this preparation. The persevering muscles are at their top for a more drawn out timeframe as they are

being utilized at that level for longer timeframe.

- Marathon: for this situation the competitor must be prepared to work vigorously and their perseverance must be developed to a greatest.
- Many firemen and cops experience customary wellness testing to decide whether they are fit for the truly requesting undertakings expected of the activity.
- Members of military will frequently be required to finish a conventional wellness assessment – for instance troopers of the US Army must have the option to breeze through the Army Physical Fitness Assessment (APFT).
- Hill runs: requires a degree of wellness in the first place, the activity is especially useful for the leg muscles. The military regularly prepares doing hiking and races.
- Sand running makes less strain on leg muscles than running on grass or cement. This is on the grounds that sand falls underneath the foot mellowing the arrival. Sand preparing is a powerful method to shed pounds and become fit as its demonstrated you need more exertion (one and a half times more) to run on the delicate sand than on a hard surface.
- Aquajogging is a type of activity that diminishes strain on joints and bones. The water supplies negligible effect on muscles and bones which is useful for those recuperating from injury. Moreover, the opposition of the water as one runs through it gives an improved impact of activity (the more profound you are the more noteworthy the power expected to get your leg through).

Perseverance is simply the capacity of a life form to endeavor and stay dynamic for an extensive stretch of time, just as its capacity to oppose, withstand, recoup from, and have invulnerability to injury, wounds, or weakness. It is typically utilized in oxygen consuming or anaerobic exercise. The meaning of 'long' differs as indicated by the sort of effort – minutes for high power anaerobic exercise, hours or days for low force vigorous exercise. Preparing for continuance can decrease the capacity to apply perseverance quality except if an individual additionally embraces obstruction preparing to check this impact.

The investigation uncovers that

John T. Powell (1977), finished up the examination, "The impact of the program of Rope slopping on pre-pubescent understudies". Rope skipping has been proposed as gainful exercise for the improvement and support of cardiovascular wellness and circulatory framework and respiratory framework. Powell discovered noteworthy upgrades in leg and knee quality, calf size, bouncing capacity, running pace, nimbleness, adaptability, chest volume and heart reaction.

Methodology

The researcher has described the design of the study in detail. The size and selection of the sample, the variable and the control employed the sources of data, the tools and the method of gathering data, the description of data gathering instruments and the statistical procedure used in the analysis are carefully described.

Sources of Data

The researcher did the data collection through the physical college in Buldhana District.

Selection of Subject

The study was done about the effect of exercises on the endurance. The researcher selected the 30 students from the Inter collegiate students Buldhana. Their age group were 21-25 years.

Collection of Data

The data were collected from the Physical College in Buldhana of the 30 students. The researcher divided two groups ie. Experimental group and control group. Experimental group was given the training of six weeks, and control group was not trained.

Procedure of measurement - Dynamometer

Exercises selected for the test of endurance and fitness

SR. NO	EXERCISES	WEEK (1-2)	WEEK (3-4)	WEEK (5-6)
1	Sidewise stepping	15-20 min 2 sets	25-30 min 4 sets	35-40 min 8 sets
2	Forward stepping	15-20 min 2 sets	25-30 min 4 sets	35-40 min 8 sets
3	Jumping exercise	15-20 min 2 sets	25-30 min 4 sets	35-40 min 8 sets
4	Clapping with stepping	15-20 min 2 sets	25-30 min 4 sets	35-40 min 8 sets
5	Cycling exercise	15-20 min 2 sets	25-30 min 4 sets	35-40 min 8 sets

Analyzing data

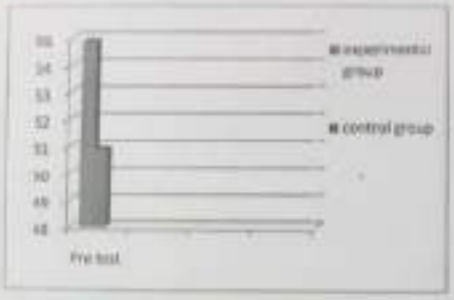
The researcher analyzed the mean, S.D. and "T" Ratio of the players, from which the endurance of the players were conclude of the both groups.

Mean differences between the pre test score of experimental and control groups on endurance

Sr. No.	Group	Test	N	M	SD	MD	df	'T' value
1	E.G	Pre test	15	54.89	8.02	2.98	26	1.03
2	C.G	Pre test	15	50.90	7.77			

The above table indicated that there is no significant difference found before the training program between experimental and control groups. In the pre test both the groups had same effect.

Graphical representation of the pre tests score of experimental and control groups on endurance

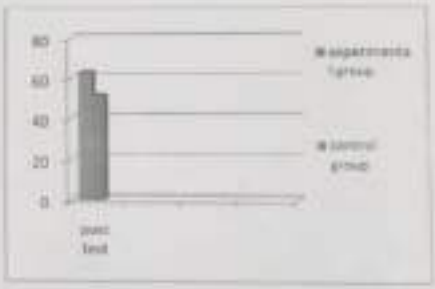

Mean differences between the post test score of experimental and control groups on endurance

Sr. No.	Group	Test	N	M	SD	MD	DF	'T' value
1	E.G	Post test	15	65.46	9.10	7.88	26	2.53
2	C.G	Post test	15	51.57	7.96			

The above table indicated that there is significant difference found before the training program between experimental and control groups. It showed that the training of exercises effects on the endurance of students.

Graphical representation of the post tests score of experimental and control groups on endurance

Conclusion

Standard physical action can improve your muscle quality and lift your continuance. Exercise conveys oxygen and supplements to your tissues and enables your cardiovascular framework to work all the more productively. Also, when your heart and lung wellbeing improve, you have more vitality to handle every day tasks. The above examination presumed that the activity preparing consequences for the continuance of the understudies and encourages them for the wellness of the body. Following a month and a half program the it results that there was a critical distinction in, continuance of the understudies when playing out the activity preparing.

References

1. Whitehurst M (2012). "High-power stretch preparing: An option for more seasoned grown-ups". American Journal of Lifestyle Medicine. 6 (5): 382–386. doi:10.1177/1559827612450262.
2. "Exercise: A sans drug Approach to Lowering High Blood Pressure". mayoclinic.org
3. "Circulatory strain : Exercise and Activity Lower Blood Pressure". bloodpressureuk.org
4. Jump up to:a b Alberts, David S; furthermore, Hess, Lisa M. (2005). Essentials of Cancer Prevention. Berlin: Springer. ISBN 3642389833.

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI
(MAHARASHTRA, INDIA)

Certificate No: IeCFR XTNPLI-CE000398

1ST INTERNATIONAL e-CONFERENCE ON
"FUTURE ROAD MAP FOR HEALTH, FITNESS & WELLNESS"

Organized by
Department of Physical Education & IQAC
S.G.B. Amravati University, Amravati (Maharashtra, INDIA)

on 30th & 31st July

CERTIFICATE OF PARTICIPATION

This is to certify that Mr/Mrs/Dr/Prof. *Dr Manda vinayak Thengne*
From *Yeshwant Mahavidyalaya Wardha* Participated in the first International e-Conference on "Future Road Map For Health, Fitness & Wellness" Organised by, Department of Physical Education & IQAC of S.G.B. Amravati University, Amravati (Maharashtra, INDIA) on 30th & 31st July 2020

Dr. Tanuja S. Raut
Convener
IeCFR-2020

Dr. Wisam Alshaikhli
President
International Federation Of Sports Science, Medicine

Dr. Tulshi Deshmukh
Registrar
S G B Amravati University

Dr. Murlidhar Chandekar
Hon'ble Vice-Chancellor
S G B Amravati University

INTERNATIONAL JOURNAL FOR INNOVATIVE RESEARCH IN MULTIDISCIPLINARY FIELD

(ISSN: 2455-0620) (Scientific Journal Impact Factor: 6.719)

Monthly Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Research Journal

Index Copernicus International Journal Master list with - IC Value: 86.87

Two Day International E - Conference on "Trend Issues and Development of Physical Education and Sports"

Theme

All round development of human personality

(30 & 31 July, 2020)

Special Issue - 17 July - 2020

(Conference Proceedings Issue)

RESEARCH CULTURE SOCIETY & PUBLICATION

Email: rcsjournals@gmail.com

Web Email: editor@ijirmf.com

WWW.IJIRMF.COM

Two Day
International E - Conference on
"Trend Issues and Development of Physical Education and Sports"

Theme

All round development of human personality

(30-31 July, 2020)

(Conference Proceedings – Special Issue)

Chief Editor

Dr. Chirag M. Patel

Research Culture Society & Publication – IJIRMF

Co-Editors

Prof. T.Inaobi Singh

Head, Department of Physical Education and Sports Science, MU, Canchipur.

Dr. L. Santosh Singh,

Assistant Professor, Department of PESS, MU

Jointly Organized by:

Department of Physical Education and Sports Science,
Fit India Campaign Committee and Fit India Club, Manipur University,
Canchipur, Imphal

In collaboration with
National Association of Physical Education ad Sports Science (NAPESS)
Research Culture Society

International E - Conference on "Trend Issues and Development of Physical Education and Sports"

Theme

All round development of human personality

(30-31 July, 2020)

(Conference Proceedings – Special Issue)

Copyright: *© The research work as a theory with other contents, images, tables, charts in full papers are subject to copyright taken by organizer 'Department of Physical Education and Sports Science', 'Fit India Campaign Committee and Fit India Club, Manipur University', Canchipur, Imphal and National Association of Physical Education ad Sports Science (NAPESS).*

Disclaimer:

The author/authors are solely responsible for the content of the papers compiled in this conference proceeding – special issue. The publisher or editors does not take any responsibility for the same in any manner.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owner.

Published By:

INTERNATIONAL JOURNAL FOR INNOVATIVE RESEARCH IN MULTIDISCIPLINARY FIELD

(ISSN: 2455:0620)

Research Culture Society and Publication.

(Reg. International ISBN Books and ISSN Journals Publisher)

Email: editor@ijirmf.com / resjournals@gmail.com

WWW.IJIRMF.COM

		ON LEVELS OF TRIGLYCERIDES	
35	IECTIDPES035	TO STUDY THE EFFECT OF WATER EXERCISE ON THE HEALTH RELATED PHYSICAL FITNESS FACTORS ON MALE AGED 35 TO 40 YEARS	208-210
36	IECTIDPES036	LIFE SKILLS ACQUIRED THROUGH BADMINTON COULD ASSIST PARTICIPANTS IN COPYING WITH COVID-19 RELATED STRESS	211-214
37	IECTIDPES037	SWOT ANALYSIS OF THANG TA, INDIGENOUS SPORT OF MANIPUR FOR STRATEGIC MANAGEMENT	215-224
38	IECTIDPES038	A NORMATIVE STUDY OF PHYSICAL FITNESS FOR SCHOOL BOYS	225-228
39	IECTIDPES039	HORIZONS AND TRENDS OF PEDAGOGY ON LEADERSHIP QUALITIES OF KABADDI COACHES AMONG THE PHYSICAL DIRECTORS IN TELANGANA STATE	229-233
40	IECTIDPES040	ANALYSIS OF INTER-UNIVERSITY TOURNAMENTS IN WOMEN ORGANIZED FROM 1961 TO 1970	234-241
41	IECTIDPES041	THE IMPACT OF AGGRESSION AND ANXIETY ON BASKETBALL PLAYERS	242-243
42	IECTIDPES042	A COMPARATIVE ANALYSIS OF RISK TAKING ABILITY OF GOVERNMENT AND PRIVATE SCHOOL STUDENTS	244-247
43	IECTIDPES043	COMPARATIVE STUDY OF LUNG CAPACITY IN DISTRICT LEVEL VOLLEYBALL AND FOOTBALL PLAYERS	248-250
44	IECTIDPES044	TALENT IDENTIFICATION AND DEVELOPMENT IN SPORTS	251-253
45	IECTIDPES045	ROLE OF TECHNOLOGY IN PHYSICAL EDUCATION	254-257
46	IECTIDPES046	YOGA ASANA AND ITS IMPACT ON THE GENERAL MOTOR ABILITIES OF TABLE TENNIS PLAYERS OF, NANDED DISTRICT MAHARASHTRA	258-260
47	IECTIDPES047	AVAILABILITY AND UTILIZATION OF THE SPORTS FACILITIES AT THE PRIMARY SCHOOLS OF BORDER AREA IN NORTH 24 PARGANAS	261-266
48	IECTIDPES048	TALENT IDENTIFICATION ON PULSE RATE AND ANAEROBIC CAPACITY BETWEEN FOOTBALL PLAYERS AND HOCKEY PLAYERS	267-270
49	IECTIDPES049	COMPARATIVE STUDY OF AGILITY AND EXPLOSIVE STRENGTH BETWEEN FOOTBALL AND HOCKEY PLAYERS	271-274
50	IECTIDPES050	LEISURE TIME ACTIVITIES AND HEALTH OF ADULT	275-278
51	IECTIDPES051	EDUCATIONAL AND EMPLOYMENT STATUS OF RONGMEI WOMEN IN THOUBAL DISTRICT OF MANIPUR	279-282
52	IECTIDPES052	STUDY ON THE IMPACT OF POLYOMETRIC TRAINING ON THE EXPLOSIVE POWER OF WRESTLING PLAYERS	283-286
53	IECTIDPES053	A STUDY ON FAT - RELATED DIETARY HABITS OF SELECTED VILLAGE OF CHANDEL DISTRICT, MANIPUR.	287-290
54	IECTIDPES054	IMPACT OF STRENGTH TRAINING AND STRENGTH WITH EXPLOSIVE TRAINING ON LEG EXPLOSIVE STRENGTH	291-294
55	IECTIDPES055	IMPORTANCE OF DEVELOPING PHYSICAL LITERACY THROUGH QUALITY PHYSICAL EDUCATION PROGRAMME IN NURTURING HEALTHY AND ACTIVE LIFESTYLE AMONG SCHOOL CHILDREN	295-299
56	IECTIDPES056	ANALYSES OF SPORTS PERFORMANCE IN MOBILE APPLICATION SOFTWARE	300-302
57	IECTIDPES057	EVOLUTION OF THANG-TA SPORTS IN TRIPURA	303-307
58	IECTIDPES058	SPORTS NUTRITION	308-310
59	IECTIDPES059	COMPARATIVE STUDY ON SENIOR AND JUNIOR KABADDI PLAYERS ON TASK AND EGO ORIENTATIONS AND SPORTS COMPETITION ANXIETY.	311-312
60	IECTIDPES060	ESTIMATION OF BLOOD LACTATE WITH THE PROGRESSION OF A FOOTBALL MATCH	313-317
61	IECTIDPES061	EFFECT OF BRISK WALK ON LIPID PROFILE IN SEDENTARY	318-322

Two Day International E-Conference on
"Trends Issues and Development of Physical Education and Sports"
All Round Development of Human Personality
30 – 31 July, 2020 at Department of Physical Education and sports Science,
Fit India Campaign Committee and Fit India Club, Manipur University, India

COMPARATIVE STUDY OF LUNG CAPACITY IN DISTRICT LEVEL VOLLYBALL AND FOOTBALL PLAYERS

Dr Manda V. Thengne
Yeshwant Mahavidyalaya Wardha. Dist. Wardha

Abstract:
Lung limit predicts wellbeing and life span. A 26-year study distributed in Chest recounted that lung limit is a drawn out indicator of respiratory mortality, and ought to be utilized as a device for general wellbeing evaluation. The scientist picked the 12 players of volley ball and football. The analyst done the above investigation by measurable strategy. The specialist broke down the mean, S.D. what's more, 'F' Ratio of the players, from which the Breathing limit of the players were clear. The breathing limit of national degree of football players and volley competitors was determined and dissected. The relative investigation of breathing limit of district levelfootball and volley athletes was finished.

1. INTRODUCTION:

The respiratory framework is the thing that permits us to inhale and trade carbon dioxide for oxygenThe human respiratory framework is a progression of organs answerable for taking in oxygen and ousting carbon dioxide. The essential organs of the respiratory framework are the lungs, which do this trade of gases as we relax.

Breathing Capacity

Essential Principles of Gas Exchange

Gas trade during breath happens fundamentally through dispersion. Dispersion is a procedure wherein transport is driven by a fixation angle. Gas atoms move from a locale of high focus to a district of low fixation. Blood that is low in oxygen fixation and high in carbon dioxide focus experiences gas trade with air in the lungs. The air in the lungs has a higher centralization of oxygen than that of oxygen-exhausted blood and a lower grouping of carbon dioxide. This fixation inclination considers gas trade during breath.

Lung Volumes and Capacities

Human lung size is dictated by hereditary qualities, sex, and tallness. At maximal limit, a normal lung can hold very nearly six liters of air, yet lungs don't typically work at maximal limit. Air in the lungs is estimated regarding lung volumes and lung limits Volume quantifies the measure of air for one capacity, (for example, inward breath or exhalation). Limit is any at least two volumes (for instance, what amount can be breathed in from the finish of a maximal exhalation).

Techniques to build lung limit:

Your lung limit is the aggregate sum of air that your lungs can hold. Over the long haul, our lung limit and lung work regularly decline gradually as we age after our mid-20s. A few conditions like interminable obstructive pneumonic malady (COPD) can essentially accelerate these decreases in lung limit and working. This prompts trouble in breathing and windedness. Luckily, there are practices that can help keep up and increment lung limit, making it simpler to keep your lungs solid and get your body the oxygen it needs.

Diaphragmatic relaxing

Diaphragmatic breathing, or "paunch breathing," draws in the stomach, which should do the vast majority of the truly difficult work with regards to relaxing. This strategy is especially useful in individuals with COPD, as the stomach isn't as viable in these people and could be reinforced. The strategy best utilized when feeling rested. On the off chance that you have COPD, ask your primary care physician or respiratory advisor to tell

you the best way to utilize this activity for best outcomes. As per the COPD Foundation, you ought to do the accompanying to rehearse diaphragmatic relaxing:

1. Relax your shoulders and sit back or rests.
2. Place one hand on your paunch and one on your chest.
3. Inhale through your nose for two seconds, feeling the air move into your midsection and feeling your stomach move out. Your stomach should move more than your chest does.
4. Breathe out for two seconds through tightened lips while pushing on your midsection.
5. Repeat.

2. Pressed together lips relaxing

Pressed together lips breathing can hinder your breathing, decreasing crafted by breathing by keeping your aviation routes open longer. This makes it simpler for the lungs to work and improves the trading of oxygen and carbon dioxide. This breathing activity is frequently simpler for amateurs than diaphragmatic breathing, and you can do it at home regardless of whether nobody has gave you how. It very well may be rehearsed whenever.

To rehearse the tightened lips breathing procedure:

1. Inhale gradually through your noses.
2. Purse your lips, as though frowning or going to blow on something.
3. Breathe out as gradually as conceivable through tightened lips. This should take in any event twice the length it did to take in.
4. Repeat.

The volume in the lung can be isolated into four units: flowing volume, expiratory save volume, inspiratory hold volume, and remaining volume.

1. Tidal volume (image VT or TV) is the lung volume speaking to the typical volume of air dislodged between ordinary inward breath and exhalation when additional exertion isn't applied. In a sound, youthful human grown-up, flowing volume is roughly 500 mL for each motivation or 7 mL/kg of weight.
2. The inspiratory save volume (IRV) is the extra measure of air that can be breathed in after an ordinary motivation (flowing volume).
3. Expiratory save volume-

The extra measure of air that can be terminated from the lungs by decided exertion after typical lapse — analyze inspiratory save volume.

4. Residual volume-

The volume of air despite everything staying in the lungs after the most persuasive lapse conceivable and measuring for the most part to 60 to 100 cubic inches (980 to 1640 cubic centimeters) called leftover volume.

5. Inspiratory limit is the volume of air that can be propelled following an ordinary, calm lapse and is equivalent to flowing volume + inspiratory save volume.
6. Expiratory limit is the maximal volume of air that can be breathed out after finished resting motivation. Expiratory limit is equivalent to the total of flowing volume and expiratory hold volume. EC = VT + ERV. For a grown-up 70 kg man involves around 1600 ml.
7. Vital limit is the most extreme measure of air an individual can oust from the lungs after a greatest inward breath. It is equivalent to the aggregate of inspiratory save volume, flowing volume, and expiratory save volume. It is around equivalent to Forced Vital Capacity.
8. Total lung limit is the volume of air present in the chest after full motivation. The all out lung limit (TLC), around 6,000 mL, is the most extreme measure of air that can fill the lungs (TLC = TV + IRV + ERV + RV).

2. METHODOLOGY:

The researcher has described the design of the study in detail. The size and selection of the sample, the variable and the control employed the sources of data, the tools and the method of gathering data, the description of data gathering instruments and the statistical procedure used in the analysis are carefully described.

SOURCES OF DATA:

The researcher did the data collection through the district level football and volleyball players in Wardha district.

1. SELECTION OF SUBJECT

The study was done about the lung capacities of district level players of football and volleyball.

2. COLLECTION OF DATA

The researcher chose the 12 district level players of volley ball and football. In this study the students were chosen randomly having age group between 18 to 24.

3. ANALYZING DATA

The researcher analyzed the mean, S.D. and 'T' Ratio of the players, from which the Breathing capacity of the players were conclude.

S. No.	Sports	Mean	S.D.	Mean Difference	'T' Ratio
1.	Volley ball	2993.83	323.21		
2.	Foot Ball	3761.5	95.95	766.67	7.88

Graphical Representation

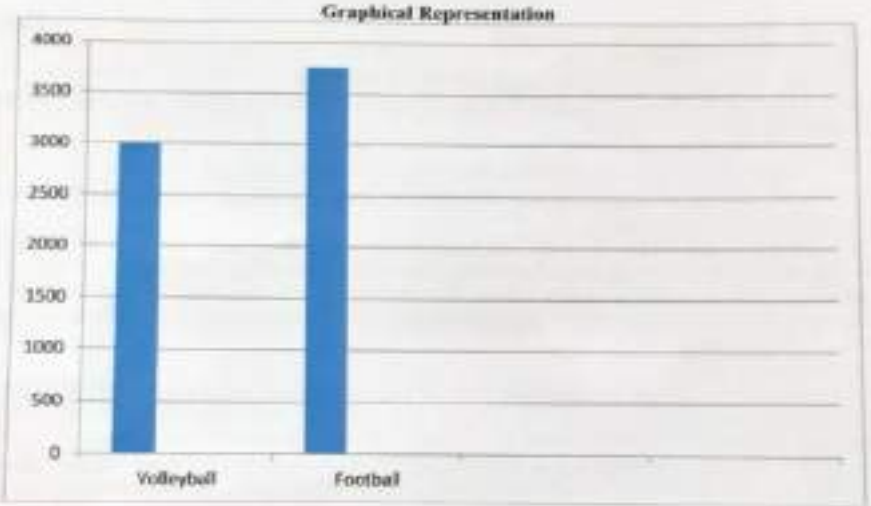

Table no. 1 examined that the Mean of the breathing limit of volley athletes was 2993.83 and Mean of breathing limit of football players was 3761.5.The Mean contrast between these two breathing limits was 766.67. The S.D. of the volley athletes was 323.21 and S.D. of football players was 95.95.The 'T' proportion acquired 7.88. The examination infers that the breathing limit of football players was more than breathing limit of volley athletes.

4. CONCLUSION:

The breathing limit of locale levelof football players and volley athletes was determined and investigated. The near investigation of breathing limit of locale levelfootball and volley athletes was finished. The breathing limit of region levelfootball players was more and the breathing limit of locale levelvolley competitors was less.

REFERENCES:

1. Pears Evelin, "Life systems and physiology" Delhi: far attendants Gupta Manju and Gupta Mahesh Chandra, Sharir rachna vidnyan, Ansari nagar, since 1980, page no. 200.
2. Evelin C. Pele, "Life systems and Physiology far attendant", London: fevour and fevour organization constrained, since 1962, page no. 36.
3. Dr. Prof. Ms. Vijaya D. Joshi, "Vyayamache sharer kriya shastra", Suyog Publications Amravati, page no. 58.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December - 2020

SPECIAL ISSUE – (CCLIX) 259

Human Rights : Reality & Challanges

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Sandip B. Kale
Editor:
Coordinator
HOD. Dept of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo ,Dist.Wardha(M.S)

Dr. Archana S. Dahane
Executive-Editors
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo,Dist.Wardha(M.S)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

22	भारतरत्न डॉ. आंबेडकर आणि मानवाधिकार प्रा. डॉ. चंद्रकांत कांबळे	90
23	पर्यावरण आणि मानवी हक्क जयवंत पिराजी गुरव	94
24	ग्रामीण मराठी कवितेतील मानवी हक्काची जाणीव प्रा . डॉ. राजेंद्र मुंढे	99
25	भारतीय संविधान आणि मानवी मुलभुत अधिकार प्रा. प्रमोद रामकृष्ण तायडे	107
26	मानवी हक्क व महिलाच्या स्थितीने अध्ययन प्रा. संदिप रायबोले	112
27	मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे	118
28	कामगार वर्गाचे मानवाधिकार —एक समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा.पुरूषोत्तम आर.बांडे	126
29	मानव अधिकार : महिलांची वास्तविक स्थिती आणि आव्हाने डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर	131
30	मानवाधिकार आणि महिलांची स्थिती प्रा. रमेश र. कुनेकार	135
31	मानवाधिकार डॉ. संजय अवधुत	139
32	महात्मा गांधीच्या परिप्रेक्ष्यातून—मानवाधिकारप्रा.डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले	144
33	मानवाधिकार आणि बालकांच्या हक्कांचे संरक्षण प्रा.अरविंद बा. पाटील	148
34	भारतीय संविधानात मानवी हक्कांसाठी प्रगतीमान नीती संहीता. डॉ. मुकुंदा गोपाळराव मेश्राम	153
35	शिक्षण आणि मानवाधिकार प्रा.डॉ.आर.पु.हिरे	160
36	मानवी हक्क व भारतीय महिलांसाठी घटनात्मक तरतुदी व कायदे डॉ साधना वाल्मीक पाटील	164
37	भारतीय राज्यघटना व मानवाधिकार प्रा.डॉ.अमोल काळे	170
38	दलित आत्मकथनातील मानवी हक्कांचे दर्शन—'अंतस्फोट' व 'मरणकळा' या आत्मकथनाच्या अनुषंगाने डॉ. सुजय बाबुराव पाटील	176
39	आरोग्य सेवा आणि मानवाधिकार प्रा. डॉ. गणेश एन. बहादे	178
40	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क डॉ. रविंद्र आर सहारे	181
41	स्त्रीभ्रूण हत्या आणि मानवअधिकार डॉ.स्मिता दि. जोशी	185
42	महिला सशक्तिकरण और आरक्षण श्रीमती प्रीति चौरे डॉ सरोज बिल्लौरे	189

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 259
ISSN : 2278-9308
December,2020

महात्मा गांधीच्या परिप्रेक्ष्यातून—मानवाधिकार

प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले
यशवंत महाविद्यालय, सेवाग्राम रोड, वर्धा — ४४२००१

प्रस्तावना :—

राज्यातील प्रत्येकच व्यक्तीला स्वत:चा विकास साध्य करण्यासाठी व प्रतिष्ठेने जीवन जगण्यासाठी स्वातंत्र्या बरोबरच मानवी अधिकार गरजेचे असतात. म्हणूनच मानवी अधिकारांना समाज जीवनामध्ये अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मानव या नात्याने स्वाभाविकपणे प्राप्त होणारे हक्क म्हणजे मानवी अधिकार होय. मानवाच्या विकासासाठी समाजातील दुर्बल घटकांचे संवर्धन करण्यासाठी, शोषणमुक्त समाज निर्माण करण्यासाठी, मानवाचे जीवन समृद्ध व संपन्न बनविण्यासाठी मानवी अधिकारांची आवश्यकता आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या मुलाशी देखील हाच मानवी प्रतिष्ठेचा विचार असल्याचे दिसून येते. मानवी समाजाला अधिकार व स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण करून देण्याचे कार्य फ्रेंच राज्यक्रांतीने केले. त्याच बरोबर अमेरिकन राज्यक्रांतीने सुद्धा मानवी अधिकाराचे विजारोपन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. राज्याराज्यामधील संघर्ष थांबी करून जगामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना करण्यात आली. संयुक्त राष्ट्र संघाने १० डिसेंबर १९४८ ला मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्याला मान्यता देऊन तिचा स्विकार केला. जगामध्ये नव्याने स्वातंत्र्य झालेल्या राज्यांनी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात आपल्या राज्यघटनेत मानवी अधिकाराचा समावेश केलेला दिसून येतो. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सनदेच्या उद्देश पत्रिकेत अत्यंत स्पष्ट शब्दात असे नमूद करण्यात आले की, 'कुठल्याही परिस्थितीत मानवी प्रतिष्ठा दुखावली जाऊ नये आणि प्रत्येक व्यक्तीला समान हक्क प्राप्त झाले पाहिजे'. तसेच या सदर्भात वंश, धर्म, राष्ट्रीयत्व, वर्ण भाषा किंवा लिंग या कोणत्याही कारणाने भेदभाव केला जाऊ नये असे सनदेच्या पहिल्या व दुसऱ्या कलमात स्पष्ट करण्यात आलेले दिसून येते.

संयुक्त राष्ट्र संघामधील सर्व सदस्य राष्ट्रांनी आपल्या देशातील नागरिकांना हे मानव हक्क देणे अपेक्षित होते पण मानवी अधिकारांच्या मार्गात सर्वात मोठा अडथळा आज जो ठरत आहे तो म्हणजे दहशतवादी कारवाया होय. हिंसात्मक दहशतवादाने सर्वच देशांना ग्रासले आहे. समाज विघातक मार्गाने समाजामध्ये अशांतता पसरविण्याचा प्रयत्न हाच दहशतवादाचा मुख्य उद्देश राहिला आहे. हिंसक वृत्तीने काही साध्य होत नाही उलट त्यात समाजाचेच नुकसान होते. या विषयी महात्मा गांधींनी मांडलेले विचार मानवी अधिकाराच्या जतनाच्या दृष्टिकोनातून कसे महत्त्वाचे ठरू शकतात या विषयी विचार करणे अगत्याचे ठरते.

हिंसेच्या साम्राज्यात ज्यांनी अहिंसेच्या सिद्धांताचा शोध लावला त्या ऋषींना गांधीजींनी न्युटनपेक्षाही अधिक धीर संशोधक व वेलिंग्टनपेक्षाही अधिक धीर लढवय्ये मानले होते. गांधीजींनी अहिंसेची शिकवण जगाला दिली. 'अहिंसेला धर्म जर कशात असेल तर स्वत: शक्य तेवढी वैरसोय सोसून इतरांना कमाल सोय उपलब्ध करवून देण्यात आहे. आपण किती वैरसोय सोसू शकू याचे प्रत्येकाने आपल्याशी निदान करावे. दुसऱ्या कोणाला ते करता यायचे नाही', अशी सार्वत्रिक, सार्वकालीन संकल्पना मांडून महात्मा गांधींनी मानवी अधिकाराची राज्यात कशी व्यवस्था करता येऊ शकते याची प्रत्यक्ष मांडणी केली. इतरांच्या कल्याणाचा विचार करून सर्वांना अधिकाराची प्राप्ती व्हावी यासाठी 'सर्वोदय' विचाराची महात्मा गांधींनी मांडणी केली होती. रस्किनच्या 'अन्टु दिस लास्ट' ग्रंथाने महात्मा गांधींना प्रभावित केले होते. गांधींनी 'सर्वोदय' असे नाव देऊन या

ग्रंथाला गुजरातीमध्ये अनुवादीत केले होते. त्यातील तीन सिद्धांतानी गांधीजींना अधिक प्रभावित केले होते.

१) सर्वांच्या कल्याणात आपले कल्याण आहे.

२) वकील काय किंवा न्हावी काय दोघांच्याही कामाची किंमत सारखीच असली पाहिजे, कारण पोटापाण्याचा हक्क दोघांनाही सारखाच आहे.

३) साधे, अंगमेहनतीचे, शेतकऱ्याचे जीवन हेच खरे जीवन होय.

आधुनिक समाजापुढील सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी गांधी तत्त्वज्ञानाचा उपयोग करणे म्हणजेच सर्वोदय होय. प्रत्येक मनुष्याकडे सम्यक दृष्टीने, मैत्रीच्या भावनेने बघण्याची शिकवण सर्वोदय देतो. सर्वोदयाचा आदर्श दुसऱ्यासाठी कार्य करा, 'जगा आणि जगू द्या' या आदेशापेक्षाही मोठा आहे. महात्मा गांधींनी मानवी अधिकाराच्या रक्षणाला व संरक्षणाचा मार्ग कसा प्रशस्त होऊ शकेल हेच सर्वोदय विचारातून स्पष्ट केले असल्याचे दिसून येते. व्यक्ती व्यक्तिमधील भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करण्याची शिकवण महात्मा गांधीचा सर्वोदयी विचार देतो. मानवी अधिकाराचे हनन टाळण्यासाठी गांधीजींचा हा विचार उपायांच्या दृष्टिने मुलमंत्रच ठरावा हे म्हणणे योग्य ठरेल. स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधूता या मुल्यांची जतन करण्याच्या दृष्टिने सुद्धा सर्वोदयाचा विचार महत्त्वाचा ठरतो.

व्यक्तीला सुप्त शक्तींचा परिपूर्ण विनियोग करता यावा यावे म्हणे करून त्याने सामाजिक हितातील स्वतःचा वाटा उचलावा हे मानवी प्रयोजन साधून अशा हक्कांचे संरक्षण करणे हे प्रत्येक शासनाचे कर्तव्य असावे असे महात्मा गांधींना वाटत होते.

व्यक्तीचे हक्क गांधीजींच्या मते नैसर्गिक होते. त्याच बरोबर व्यक्तीची कर्तव्येही तितकीच नैसर्गिक आहे. मानवी अधिकार म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला मिळणारे निसर्गदत्त अधिकार जे त्याला जन्मतःच मिळत असतात. त्यामुळे राज्यसंस्था व्यक्तीचे हक्क हिरावून घेऊ शकत नाही, कारण ती त्याचा निर्माता नाही, त्या हक्कांचा राज्याने संरक्षण द्यावे अशीच महात्मा गांधींची याविषयीची अपेक्षा होती.

सत्तेचे केंद्रिकरण महात्मा गांधींना कदापी मान्य नव्हते. कारण सत्तेच्या केंद्रीकरणाने व्यक्तीच्या उपक्रमशिलतेचे आणि व्यक्तिचाचे मोठे नुकसान होते. भारताला जर विकासाचे ध्येय गाठावयाचे असेल तर शोषण विरहीत व्यवस्था निर्माण करावी लागेल. या मताचे गांधीजी होते. हिंसा शोषणाचा आधार आहे म्हणून अहिंसक पद्धतीने विकास करणे गांधीजींना अपेक्षित होते. यावर सर्वात प्रभावी उपाय कोणता असेल तर विकेंद्रीकरण होय असेच गांधीजी मानीत होते. मानवी अधिकारांचे जतन होण्यासाठी राज्यानी भूमिका कशी असावी व व्यवस्थेला विकेंद्रीत स्वरूप देणे कसे आवश्यक आहे यासाठीच शिकवणच गांधीजींच्या विचारातून प्राप्त होत आहे.

भारतातील गरीब, कष्टकरी, दुर्बल लोकांचे शोषण थांबविण्यासाठी महात्मा गांधीचा विचार मोलाचा ठरतो. ग्रामीण विकासावर गांधीजींनी जास्त भर दिला आहे. 'खेड्याकडे चला' ही शिकवण गांधीजींची होती. मानवाच्या अधिकाराच्या हननाची परिस्थिती निर्माण होऊ नये यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य, सत्याग्रह, ट्रस्टीशिप, ग्रामोद्योग व विकेंद्रीकरणाच्या विषयीचे सर्व सामान्य सिद्धांत मांडले आहेत. ज्यातून समाज परिवर्तनाला चालना मिळेल. स्वदेशी वस्तूंच्या वापराला उत्तेजन देऊन ग्राम कुटीरोद्योगांना प्रोत्साहन देऊ शकतो. जेणेकरून ग्रामीण जनता स्वावलंबी बनू शकतील असा महत्त्वपूर्ण विचार महात्मा गांधींचा होता.

व्यक्तिने स्वयंनिर्णयाचे स्वातंत्र्य हे गांधीवादी विचारसरणीतील एक स्वयंसिद्ध मूल्य आहे. मात्र हे स्वातंत्र्य केवळ नैतिक आचरणाचा एक भाग बनता कामा नये. एखादे शास्त्रवचन रूढी किंवा कायदा ही अन्यायी व अनैतिक वाव आहे. असा कोणताही प्रत्यय जर कोनाला येत असेल

तर त्यांचा विरोध करून आपल्या सद्सद्विवेक बुद्धिनुसार व्यक्तीला जगण्याचा हक्क देण्याचे तत्त्वज्ञ महात्मा गांधीना मान्य होते असे म्हणावे लागेल. पण हा विरोध हिंसात्मक मार्गावर आधारित नसावा अशीच महात्मा गांधींची शिकवण होती. नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्याची हमी राज्यघटनेद्वारे दिली गेली पाहिजे असाच महात्मा गांधींचा या संबंधी आग्रह होता. राज्यातील जनतेला स्वतंत्र व प्रतिष्ठेचे जीवन जगता यावे या दृष्टीने कार्य केले पाहिजे हेच खऱ्या अर्थाने मानवी अधिकाराचे जतन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य ठरते.

भारतामध्ये वाढत्या लोकसंख्येमुळे दारिद्र्य व बेरोजगारीचा प्रश्न अतिशय गंभीर बनत चालला आहे. उदरनिर्वाहाचा प्रश्न बिकट बनल्यामुळे रोजगारीच्या शोधात तरूणांचे लोंढे शहराकडे जात आहेत. परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरी भागातही रोजगार प्राप्तीच्या मर्यादा येत आहे. या दृष्टीने महात्मा गांधीचे खेडी स्वयंपूर्ण हे विचार मोलाचे ठरतात. यावर उपाय म्हणून भारत सरकारने 'महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा २००५' अंमलात आणला. ज्याद्वारे १०० दिवस रोजगाराची प्राप्त होण्याची हमी प्रत्येक कुटुंबातील एका व्यक्तीला प्राप्त होते. चांगले जीवन जगण्यासाठी पोटाची खळगी भरण्याइतपत मिळकत व्यक्तीला मिळावी तरच त्याला सन्मानाने जीवन जगता येवून आपल्या अधिकाराचा खऱ्या अर्थाने लाभ घेता येईल. दारिद्र्य निर्मूलन व आर्थिक विकासाची प्रक्रिया ही खेड्यापासून सुरू व्हावी असे महात्मा गांधीना वाटत होते. समाजातील दुर्बल, कष्टकरी लोकांचे अधिकार अबाधित राहावे हाच त्यांचा विचार मानव अधिकाराचे जतन होण्याच्या दृष्टिने महत्त्वाचा ठरतो.

महात्मा गांधी सुरूवातीपासूनच पूर्णपणे अस्पृश्यतेच्या विरोधात होते. प्रत्येकाने इतरांना समान वागणूक दिली पाहिजे. अस्पृश्यतेचे पालन करण्याला धार्मिक मान्यता नसल्याने ही अमानविय प्रथा मुळापासून उखडून टाकली पाहिजे असेच गांधीजींचे या विषयीचे ठाम मत होते. भारतीय संविधानात सुद्धा अस्पृश्यता पाळणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविला आहे. त्याविषयी शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. मानवाला माणूस म्हणून जगण्याचे स्वातंत्र्य असावे. प्रत्येकाचे अधिकार अबाधित राहिले पाहिजे असाच मानव अधिकारासंबंधी विचार गांधीजींचा होता.

मानवी समतेवर आणि बंधुत्वावर महात्मा गांधींची अतिशय श्रद्धा होती. सर्व नागरिक वंश, रंग, जात, धर्म, लिंग किंवा संपत्ती यांचा विचार न करता कायद्यासमोर सर्व लोक समान असतील प्रत्येक नागरिकाला अभिव्यक्तिचे, एकत्र जमण्याचे, चर्चा करण्याचे आणि संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य असेल. प्रत्येक नागरिकाला मोफत मुलभूत शिक्षण घेण्याचा हक्क असेल. प्रत्येक नागरिकाला आठ तास काम केल्यानंतर इतर वेळेस विश्रांती घेण्याचा अधिकार असेल. प्रौढ मताधिकाराद्वारे राज्यकारभारात भाग घेण्याचा प्रत्येक नागरिकाला हक्क असेल अशा प्रकारची राज्य व्यवस्था महात्मा गांधीना अपेक्षित होती. सामाजिक राजकीय अन्याय किंवा आर्थिक असमानतेच्या समकालीन समस्येला उत्तर म्हणून गांधीजींनी निषेध व्यक्त करण्याचा अहिंसात्मक मार्ग सुचविला, ज्याला त्यांनी सत्याग्रह संबोधले होते.

समारोप :–

मानवी अधिकारांच्या उल्लंघनाची स्थिती झपाट्याने वाढत आहे. दहशतवाद, संकुचित सांप्रदायिकता, अल्पसंख्याकांचे प्रश्न, स्त्री हिंसा, बालकामगारांचे प्रश्न, दारिद्र्य, निरक्षरता, बेकारी, कुपोषण आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास अशी मानवी अधिकाराच्या उल्लंघनाची यादी सारखी वाढत चालली आहे. अशावेळी महात्मा गांधींनी मांडलेल्या विचारावर प्रत्यक्ष कृतीतून कार्य करणे गरजेचे ठरते. याच गांधी विचारांनी प्रभावित होवून आचार्य विनोबा भावे यांनी भूदान यज्ञ, भूदान चळवळ व सर्वोदयी विचारधारा याला प्रत्यक्ष कृतीत आणून गरीब, दुर्बल व कष्टकऱ्यांचे जीवन सुधारावे या दृष्टिने प्रयत्न केला त्यांना चांगले जीवन जगता यावे व प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी यासाठी खऱ्या अर्थाने कार्य केले.

केवळ कायदा करून मानव अधिकाराच्या रक्षणाची परिस्थिती निर्माण करता येत नाही तर त्यासाठी मानवा मानवातील भेदभावाची किती संपली पाहिजे प्रत्येक व्यक्तीमध्ये समतेचा विचार रुजविण्यासाठी समाजसुधारकाचा विचारवंताचा व राज्यकर्त्याचा मुलमंत्र लक्षात घेणे गरजेचे असते. यात महात्मा गांधींच्या विचारांना अग्रक्रम स्थान प्राप्त झालेले आहे हे मान्य करावेच लागेल. भारतातील प्रत्येक नागरीकाने अधिकाराबरोबरच स्वतःची जबाबदारी ओळखणे गरजेचे आहे. अधिकार व कर्तव्ये एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समाजातील इतर व्यक्तीच्या अधिकाराचे जतन करण्याच्या दृष्टीने प्रत्येक व्यक्तीने आपली बांधणूक ठेवली तर मानवअधिकाराचे जतन करणे कठीण होणार नाही.

संदर्भ

१) गांधी मो. क. २०१३, 'सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा', रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर.
(अनुवाद—पटवर्धन सीताराम पुरुषोत्तम)
२) भोळे भा. ल. १९५८, 'आधुनिक भारतातील राजकीय विचार', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे —३०.
३) गांधीजी, २००९, सर्वोदय, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद.
४) शिंदे ज. रा., २०१३ समकालीन जागतिक राजकारणातील प्रमुख समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
५) चक्रवर्ती विद्युत, २०१२ आधुनिक भारतीय राजनितीक चिन्तन विचार व संदर्भ, राजत पब्लिकेशन्स, जयपूर
६) प्रभु आर. के. आणि राव यु. आर., महात्मा गांधीचे विचार, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद — ३८०००१४
७) देवळाणकर डॉ. शैलेन्द्र, २०१० समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
८) सपळगावकर नरेंद्र, २०१३ महात्मा गांधी आणि भारतीय राज्यघटना, राजहंस प्रकाशन, १०२५, सदाशिव पेठ, पुणे — ४११०३०
९) योजना, ऑक्टोबर २०१९

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December - 2020

SPECIAL ISSUE – (CCLVII) 257

Human Rights : Reality & Challanges

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Sandip B. Kale
Editor:
Coordinator
HOD. Dept of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo, Dist.Wardha(M.S)

Dr. Archana S. Dahane
Executive-Editors
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo, Dist.Wardha(M.S)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

22	मानवी हक्क आणि शिक्षण — डॉ. मालिनी मोहन वडतकर	95
23	भारतीय संविधान आणि मानवाधिकार — डॉ.विलास कन्हाळे	99
24	आरोग्य आणि मानवी हक्क — प्रा.डॉ.वर्षा यशोधन पाटील	102
25	मानवी हक्कांचा इतिहास— एक समिक्षात्मक अभ्यास — डॉ संजय गोपाळराव ठवळे	107
26	मानवी हक्क आणि महिला — प्रा. तेलंगे एन.एन.	111
27	भारतीय राज्यघटना आणि मानवाधिकार — प्रा. एस.एस. तायडे	113
28	भारतीय संविधान आणि मानव अधिकार — .प्रा. सिध्दार्थ बी. टेंभूर्णे	118
29	शिक्षण आणि मानवी हक्क' विषयक महात्मा फुलेंचे योगदान — प्रा. महेंद्र झालके	122
30	भारतीय संविधानातील मानव अधिकार प्रवर्धित करणारी तत्वे — शरद बाबुराव सोनवणे	126
31	स्त्रियांचे मानवी अधिकार — प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	130
32	भारतीय संविधानमानवाधिकारातील साम्य — डॉ .संजय सागरू सपकाळ	133
33	मानवाधिकार आणि भारतीय संविधानातील तरतुदी — संदीप तुपसमिंद्रे	136
34	मानव अधिकार व जैवविविधता — श्री. संभाजी संतोष पाटील	140
35	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क — रुपसिंग दशरथ राठोड,	144
36	भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्क — प्र. आशिष ब. पेठे	150
37	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क — डॉ. रविंद्र आर सहारे	154
38	महिलांची स्थिती आणि मानवाधिकार — डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर	158
39	भारतीय संविधानातील मानव अधिकाराची मुल्य — डॉ. साहेब राठोड	164
40	मानव अधिकार आणि महिला सबलीकरण' — रामेश्वर जनार्धन मुळे	167
41	युद्ध, आरोग्याचा मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसची भूमिका — प्रा. एकनाथ आर. मुरकुटे	170
42	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में मानवाधिकार की प्रासंगिकता — राजेंद्रप्रसाद टि. पटले	175
43	मानवाधिकार आणि भारतीय समाज : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन — डॉ. पद्मानंद मनोहर तायडे	178
44	आरोग्य आणि मानवाधिकार — डॉ. मिनाक्षी मधुकर कांबळे	182
45	मानव अधिकार एवं आतंकवाद — डॉ.माया एस वाटाणे	186

युद्धे, आरोग्याचा मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसची भूमिका

प्रा. एकनाथ आर. मुरकुटे
राज्यशास्त्र विभाग, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा.

शोधनिबंधाचा सारांश :

विविध कालखंडातील विचारवंतांनी मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन म्हणून अधिकारांची संकल्पना मांडली. विविध देशांमधील सरकारांना या अधिकारांची हमी देणारी दस्ताऐवजे तयार करावयास भाग पाडले. खऱ्या अर्थाने विसाव्या शतकापासून अधिकारासंदर्भात 'मानवी अधिकार' असा शब्दप्रयोग आंतरराष्ट्रीय पातळीवर केला जाऊ लागला. यात संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा पुढाकार महत्त्वपूर्ण राहिला. मानवाला मानव म्हणून असलेल्या अधिकारामध्ये उत्तम आरोग्याचा अधिकार हाही एक महत्त्वाचा मानवाधिकार असून त्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघटना आणि तिच्या सहयोगी संस्था यांचे कार्य व योगदान तर महत्त्वपूर्ण आहेतच याच बरोबर एकोणिसाव्या शतकात एका अशासकीय संघटनेच्या माध्यमातून रेडक्रॉस ने केलेले आरोग्याच्या संदर्भातील कार्य देखील तितकेच महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. कोणत्याही परिस्थितीमध्ये मग ती युद्धजन्य असो की, शांततामय सहजीवनपूर्वक असो, अशा सर्वच काळात या विश्वातील प्रत्येकाला आरोग्याचा अधिकार असतोच. त्यासाठी सामाजिक सेवेला व आरोग्याच्या संरक्षणाला सातत्याने रेडक्रॉसने प्राधान्य दिले आहे. या संदर्भात रेडक्रॉसची भूमिका कशी राहिल याविषयी प्रस्तुत निबंधामध्ये याचर मुख्यत: प्रकाशझोत टाकण्यात आला आहे.

विविध विचारवंतांनी लेख लिहून अथवा विविध ग्रंथ लिहून अधिकारांची संकल्पना स्पष्ट करतांना अशी भूमिका घेतली की, अधिकार हे या सृष्टीवर मानव जन्माला आल्यापासून त्याला प्राप्त झालेले असतात. एक सजीव प्राणी म्हणून अन्न, वस्त्र, निवारा, कुटुंब, संपत्ती आदिबाबत मानवाला थेट निसर्गाकडूनच अधिकार प्राप्त झालेले असतात. अशा हक्कांना एक्झना कायदेशीर हक्क म्हणून पुढे मान्यता प्राप्त झाली. मानवाला मानव म्हणून विविध प्रकारचे अधिकार असावेत यासाठी विविध देशांमध्ये ऐतिहासिक दस्ताऐवज तयार करण्यास लोकचळवळीकडून देशोदेशींच्या राज्यकर्त्यांस भाग पाडले जात होते. मानवी अधिकाराच्या संकल्पनेला खऱ्या अर्थाने संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेपासून गती मिळाली. १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवाधिकाराच्या जागतिक घोषणापत्राच्या कलम २५ नुसार, प्रत्येक व्यक्तीला स्वत:च्या व आपल्या कुटुंबाच्या आरोग्य आणि कल्याणासाठी पुरेसे जीवनमान राखण्याचा अधिकार आहे. यावरून आरोग्य आणि त्यासंदर्भातील सेवेचा मानवाधिकार विश्वातील प्रत्येकाचा अधिकार म्हणून घोषित करण्यात आला.

१० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने 'मानवी अधिकारांचे जागतिक घोषणापत्र' जाहीर केले. या घोषणापत्रामध्ये एकूण ३० प्रमुख तरतूदी करण्यात आल्या असून यात विश्वातील मानवाला मानव म्हणून आवश्यक असणाऱ्या अधिकारामध्ये उत्तम जीवनमान राखण्यासाठी आरोग्य व सार्वजनिक सेवा प्राप्त करण्याच्या अधिकाराचा समावेश करण्यात आला आहे. याद्वारे आरोग्याच्या अधिकाराची अंमलबजावणी करण्याचे आवाहन आंतरराष्ट्रीय समुदायास करण्यात आले. नंतरच्या काळात यावरुन आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध देशांनी व संयुक्त राष्ट्र संघटनेनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

दि. १६ डिसेंबर १९६६ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने दोन करारनाम्यांना मान्यता दिली. एक करार नागरी व राजकीय अधिकारासंदर्भात, तर दुसरा सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अधिकारासंदर्भात होता. हे करार १९७६ पासून राष्ट्रांच्या संमतीनंतर अंमलात आले. आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकारासंदर्भातील करारनाम्यात निवारा, भूकेपासून स्वातंत्र्य आणि उत्तम जीवनमानाचा अधिकार यांना समाविष्ट करण्यात आले. हे सर्व मानवाच्या आरोग्याविषयीचे महत्त्वपूर्ण अधिकार असून हा करारनामा मान्य करणाऱ्या देशांनी याबाबत हमी व कार्यवाही करावी असे निर्धारित करण्यात आले.

मानवाधिकाराचे वैश्विक घोषणापत्र व कराराम्यातील अधिकारांची अंमलबजावणी व नियमन व्हावे, यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध यंत्रणा कार्यान्वित करण्यात आल्या. जसे मानवी हक्क समिती, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क विषयक समिती (१९८५) आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क कायदा इत्यादी.

आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉस : स्थापनेची पार्श्वभूमी :

हेन्री ड्युनान्ट यांनी 'सेव्हनियर ऑफ सोल्फेरिनो' या शीर्षकाचे पुस्तक फ्रेंच भाषेत लिहिले त्यात युद्धाच्या भीषण परिणामांचे वर्णन करून त्यामधून कसा मार्ग काढावा याचे मार्गदर्शन केले. आपण लिहिलेल्या भूमिकेला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहमती मिळावी यासाठी ड्युनान्ट यांनी युरोपातील विविध देशांचे दौरे केले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर यावर चर्चा घडवून आणली. इ.स. १८६४ साली स्विस सरकारने बोलावलेल्या युरोपीय राष्ट्रांच्या बैठकातून रेडक्रॉस आकाराला आली.

जिनेव्हा परिषद :

८ ऑगस्ट १८६४ रोजी स्विस सरकारने बोलावलेल्या दुसऱ्या जिनेव्हा परिषदेसाठी युरोपातील पंधरा देशांनी आपले प्रतिनिधी पाठविले. या परिषदेमध्ये सहभागी देशांनी काही प्रमुख ठरावावर सहमती दर्शविली. त्यानुसार यानंतर युद्धाच्या वेळी जखमी सैनिकांची देखभाल करण्यात यावी, जखमींची सेवा करणाऱ्याना संरक्षण द्यावे, रूग्णालये आणि रूग्णवाहक गाड्या यांच्यावर युद्ध वा युद्धसदृश्य परिस्थितीमध्ये हानी पोहचवता कामा नये असे ठरविण्यात आले. तसेच निष्काम सेवेचे चिन्ह म्हणून शुभ्र पांढऱ्या पार्श्वभूमीवर लाल रंगाचे क्रॉस हे प्रतिकचिन्ह निवडण्यात आले. अशा प्रकारे आजारी, जखमी लोकांसाठी कार्याला वाहून घेणारी संघटना म्हणून जिनेव्हा परिषदेतून आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसचा उदय झाला.

आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसची भूमिका :

रेडक्रॉसच्या औपचारिक स्थापनेनंतर युद्धकाळामध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता आरोग्याविषयक सेवा करून सामाजिक सेवेचा वस्तुपाठ दिला. पुढे या दिशेने विविध देशांनी आपापल्या देशामध्ये रेडक्रॉस सोसायट्या स्थापन करून हया कार्याला विस्तारित रूप दिले. आजच्या सुमारास जवळपास सर्वच देशामध्ये रेडक्रॉसचे कार्य सुरू आहे. या सर्व देशांमध्ये केल्या जाणाऱ्या कार्याबाबत समन्वय, मार्गदर्शन करण्याचे कार्य आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसद्वारे केले जाते.

विसावे शतक पूर्वार्ध :

युद्धामुळे मानवी आरोग्याचा आणि एकूण मानवाच्या अस्तित्वाचा गंभीर प्रश्न निर्माण होतो, याचा प्रत्यय वारंवार येत असल्यामुळेच प्रारंभीलाच रेडक्रॉसने 'हेग' येथे तीन शांतता परिषदा आयोजित करून युद्धामुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्याच्या प्रश्नाकडे जगाचे लक्ष वेधले. युद्धामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी योग्य उपचारानी यंत्रणा असावी, जंतुयुद्ध टाळले जावे असे निर्णय या परिषदेमध्ये घेतले गेले. रेडक्रॉसने जागतिक शांततेसाठी घेतलेल्या पुढाकारामुळे या संघटनेचे संस्थापक हेन्री डयुनान्ट यांना १९०१ मध्ये शांततेचे नोबेल पारितोषिक देण्यात आले.

मानवी समाजाच्या इतिहासामध्ये दोन जागतिक महायुद्धे अतिसंहारक म्हणून ओळखली जातात. या महायुद्धांमुळे प्रचंड जीवितहानी तर झालीच, परंतु जे जिवंत राहिले त्यांच्या आरोग्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला. प्रथम जागतिक महायुद्ध (१९१४–१९१८) काळात महायुद्धात जखमी झालेल्या लोकांसाठी आंतरराष्ट्रीय सेडक्रॉसने १ कोटी ३० लाख डॉलर्स व विविध देशांकडून समान व अत्यावश्यक वस्तू अशी लक्षणीय मदत मिळवली. या महायुद्धामुळे क्षतिग्रस्त/जखमी झालेल्या सैनिकांना वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करण्याबरोबरच आरोग्यासाठी आवश्यक साहित्याचा पुरवठा करण्यात आला. महायुद्धात पकडलेल्या कैद्यांसाठी एक एजन्सी निर्माण करून त्याद्वारे युद्धकैद्यांची त्यांच्या कुटुंबाशी भेट घडवून संवाद साधण्यात आला. या प्रकारच्या युद्धांमध्ये शस्त्रांचा वापर स्वैरपणे केला जातो. परिणामी त्यामुळे मानवी दुःखांमध्ये भरच पडते व त्याचे व्यक्तीच्या आरोग्यावर देखील दूरगामी परिणाम होतात, म्हणून मानवीय दृष्टिकोनातून रेडक्रॉसने या महायुद्ध काळात हस्तक्षेप केला. ज्या ठिकाणी संघर्ष होत होता त्या रणांगणावर रूग्णवाहिका व रूग्णालयात जखमींची काळजी घेणे व त्यांना आरोग्य विषयक सेवा देणे. या भूमिकेत रेडक्रॉस व तिचे स्वयंसेवक कार्यरत होते. तसेच विषारी गॅस, बॉम्ब हल्ले याचा वापर नागरी वस्तीवर करू नये असे राष्ट्रसंघास सुचविले.

प्रथम जागतिक महायुद्धाने खूप सारे प्रश्न निर्माण केले. त्यात आरोग्याचा प्रश्न गंभीर असून पुढे असे युद्ध होऊ नये, जागतिक शांतता स्थापन व्हावी, या कामी जगातील अग्रणी देश असफलच झाले. पहिल्या महायुद्धानंतर रेडक्रॉस सोसायटी व राष्ट्र संघाच्या वतीने विविध राष्ट्रांमध्ये समन्वय व सहयोगासाठी एखादा मंच निर्माण केला जावा, यासाठी चळवळ सुरू केली. प्रथम महायुद्धानंतर देखील विविध देशामध्ये (१९२० ते १९३९) युद्धे वा संघर्ष सुरूच राहिले. याच काळात रेडक्रॉस युरोपच्या बाहेरील देशांमध्ये इतियोपीया, दक्षिण अमेरिका आदि देशात आपल्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार करीत होता. विविध राष्ट्रांना नवीन जिनेव्हा कराराचे पालन करण्यासंदर्भात आग्रह धरला जाऊ लागला.

पहिल्या जागतिक महायुद्धामध्येच द्वितीय जागतिक महायुद्धाची बीजे रोवली गेल्यामुळे पुढे १९३९ ते १९४५ या दरम्यान द्वितीय जागतिक महायुद्ध झाले. या महायुद्धकाळात देखील आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसने लक्षणीय भूमिका साकारली. याकाळात युद्धपिडितांना मदत व संरक्षण करण्याला प्राधान्य दिले गेले. त्या सोबतच या महायुद्धामुळे नागरी वस्तीत राहणाऱ्या नागरिकांच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण झाला असता, तेथेही रेडक्रॉसने आपल्या कार्याचा विस्तार केला व महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

असे महायुद्ध झाल्याने आरोग्याबाबत गंभीर प्रश्न निर्माण होतात, म्हणून जगातील विविध सरकारांना आवाहन करून आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी कायद्याचे पालन व मजबुतीकरण व त्याचा सम्मान करण्यावर आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसने द्वितीय महायुद्धानंतर भर दिला. १९४९ पासून आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसने पुन्हा आपल्या कार्यात नवी भर घातली, ती म्हणजे सागरी युद्ध बळी आणि युद्ध कैदी यांच्यासाठी आरोग्यविषयक कार्याला सुरूवात केली तसेच सामान्य नागरिकांच्या जीवनमानाचे संरक्षण आणि त्यांच्या संभाव्य शत्रुवर नियंत्रण या कार्याला पुढे प्राधान्य दयायला

सुरूवात केली. यामागे अशी भूमिका होती की, युद्धांमध्ये केवळ सैनिकांच्याच आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होतो असे नव्हे, तर द्वितीय जागतिक महायुद्धामध्ये झालेल्या अणुबॉम्बच्या वापरामुळे सामान्य नागरिकाच्याही आरोग्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला, तसेच सागरी युद्धामधील जखमींनाही आरोग्य सेवा पुरविण्यास प्राधान्य देण्याचे निर्धारित करण्यात आले. यापुढे या युद्धाची झळ नागरी वस्तीला बसता कामा नये म्हणून सर्वच राष्ट्रांसाठी काही बंधनकारक तत्वे असा आग्रह आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसने धरला.

विसावे शतक : उत्तरार्ध :

इ.स. १९५० च्या सुमारास आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसने जागतिक समुदायास असे आवाहन केले की, अणुबॉम्बच्या वापरामुळे जे क्षेत्र प्रभावित झाले, त्याच्या संरक्षणाचा गंभीर प्रश्न निर्माण झालेला असून त्याने मानवाधिकाराची प्रासंगिकताच अधोरेखित केली आहे. आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसच्या संपन्न होणाऱ्या परिषदामधून सातत्याने नागरी लोकसंख्येचे संरक्षण, युद्ध बळी यावर विचारमंथन करण्यात आले. १९५७ मध्ये नवी दिल्ली येथे पार पडलेल्या आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसच्या परिषदेमध्ये अण्वस्त्रांवर बंदीच हवी अशी ठाम भूमिका घेण्यात आली. कारण अशा अण्वस्त्रांचा वापर सैनिक तसेच नागरिकांच्या आरोग्यासाठी अतिशय घातक परिणाम घडवून आणू शकतो.

आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसचे आरोग्य सेवेचे कार्य सातत्याने भेदभावरहित राहिले आहे. या संघटनेने वंश, लिंग व वर्णाच्या पलीकडे जाऊन सर्वांच्या आरोग्यासाठी कार्य केले आहे. आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगती बरोबर युद्ध विषयक साधनांमध्ये/अस्त्रांमध्येही नवी भर पडत होती. या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसने विषाणुजन्य शस्त्रे, रासयनिक शस्त्रे व विषारी शस्त्रांचे साठे ज्या राष्ट्रांमध्ये आहेत ते नष्ट करावेत, यासाठी आपल्या अधिवेशनामधून आग्रह धरला. कारण अशी शस्त्रे अधिक संहारक असतात व त्यामधून आरोग्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.

उपसंहार :

संयुक्त राष्ट्र संघटनेची एक विशेष संस्था म्हणून जागतिक आरोग्य संघटनेप्रमाणे आरोग्याचा मुद्दा घेऊन सातत्याने आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉस कार्यरत आहे. खऱ्या अर्थाने समाजाचा निकोष/सर्वांगीण अधिकार असला पाहिजे आणि तो युद्धजन्य परिस्थितीमध्ये अत्यावश्यक ठरतो. आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसचे तिच्या स्थापनेपासून या दृष्टिकोनातून कार्य राहिले आहे. जरी जागतिक संघर्ष पूर्णपणे संपुष्टात आले नसले, तरी जिथे जिथे युद्ध वा युद्धजन्य परिस्थितीमुळे आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होती तेथे एक आशेचा किरण म्हणून आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसकडे पाहिले जाते. युद्धांमुळे मानवी आरोग्याचा प्रश्न गंभीर बनतो. अशी युद्धे टाळण्यास वर्तमान परिनियम पुरेसे नाहीत म्हणून नवे नियम तयार करण्याची राजकीय इच्छाशक्ती जागतिक समुदायाने दाखवून युद्धाला कायमचे हद्दपार करावे त्यामुळे मानवी आरोग्याचा प्रश्नच निर्माण होणार नाही अशी सध्याच्या काळात आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसची भूमिका राहिली आहे. त्याचप्रमाणे ९/११ नंतर निर्माण झालेला दहशतवादाचा प्रश्न, दहशतवादी कारवायामुळे जाणारे बळी, विकलांगत्व आणणाऱ्या शस्त्रावर बंदी, लॅण्ड माईन्समुळे होणारे नागरी बळी व मानवी नुकसान यावर प्रतिबंध आणला जावा यासाठी सातत्याने आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉस आग्रही राहिली आहे. अलिकडच्या काळात आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉसद्वारे थैलेसेमिया, कर्करोग, ॲनिमिया, एड्स, सारख्या व्याधींनी ग्रस्त रोगीना उपचार व मदत या दिशेने वाटचाल केली आहे. सारांशपणे असे म्हणता येईल की, रेडक्रॉसचे संस्थापक हेन्री डयुनान्ट यांच्या रेडक्रॉसबाबत मुख्यत: दोन संकल्पना होत्या. त्यापैकी एक म्हणजे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एक मदतगार समाज निर्माण करणे आणि दुसरे म्हणजे ज्यांना मदतीची गरज आहे, जे बळी आहेत, त्यांची सेवा व संरक्षण करणे. अगदी याच न्यायाने सद्य:कालीन स्थितीमध्ये देखील आंतरराष्ट्रीय रेडक्रॉस आपले कार्य करून आरोग्याचा मानव अधिकार जोपासत आहे म्हणूनच त्याचे हे कार्य लक्षणीय आहे.

संदर्भ

1) Bugnion, Francois : (2004), International Committee of the Red Cross and the development of the Humanitarian law, Chicago Journal of International law, Volume -5, Number -1
2) Forsythe, David P: (2008 Third ed.), Human Rights in International Relations, Cambridge University Press, New York
3) Handbook of the International Red Cross and Red Crescent Movement: (2008), ICRC, IFRC and RCS, Geneva
4) Levin, Leah: (2009) Human Rights : Questions and Answers, fifth Ed. UNESCO, Paris.
5) Satyanand, Krishna : (2002 Sixth Reprint), The story of Red Cross, The Director, National Book Trust, India.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

22	बालमजदूर और मानवअधिकार — प्रा. डॉ. चंद्रकांत कांबळे	90
23	पर्यावरण आणि मानवी हक्क — जयवंत पिराजी जुकरे	94
24	ग्रामीण मराठी कवितेतील मानवी हक्काची जाणीव — प्रा . डॉ. राजेंद्र मुंढे	99
25	भारतीय संविधान आणि मानवी मुलभुत अधिकार — प्रा. प्रमोद रामकृष्ण तायडे	107
✓26	मानवी हक्क व महिलाच्या स्थितीचे अध्ययन — प्रा. संदिप रायबोले	112
27	मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिसांचार — डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे	118
28	कामगार वर्गाचे मानवाधिकार —एक समाजशास्त्रीय अध्ययन — प्रा.पुरूषोत्तम आर.वांडे	126
29	मानव अधिकार : महिलांची वास्तविक स्थिती आणि आव्हाने — डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर	131
30	मानवाधिकार आणि महिलांची स्थिती — प्रा. रुपेश रा. कुचेवार	135
31	मानवाधिकार — डॉ. संजय अवधुत	139
32	महात्मा गांधीच्या परिप्रेक्ष्यातून—मानवाधिकारप्रा.डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले	144
33	मानवाधिकार आणि बालकांच्या हक्कांचे संरक्षण प्रा.अरविंद बा. पाटील	148
34	भारतीय संविधानात मानवी हक्कांसाठी प्रगतीशील नीती संहीता. — डॉ. मुकुंदा गोपाळराव मेश्राम	153
35	शिक्षण आणि मानवाधिकार — प्रा.डॉ.आर.यु.हिरे	160
36	मानवी हक्क व भारतीय महिलांसाठी घटनात्मक तरतुदी व कायदे. — डॉ साधना बाल्मीक पाटील	164
37	भारतीय राज्यघटना व मानवाधिकार — प्रा.डॉ.अमोल काळे	170
38	दलित आत्मकथनातील मानवी हक्कांचे दर्शन—'अंतस्फोट' व 'मरणकळा' या आत्मकथनाच्या अनुषंगाने — डॉ. सुजय बाबुराव पाटील	176
39	आरोग्य सेवा आणि मानवाधिकार — प्रा. डॉ. गणेश एन. बहादे	178
40	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क — डॉ. रविंद्र आर सहारे	181
41	स्त्रीभ्रण हत्या आणि मानवअधिकार — डॉ.स्मिता दि. जोशी	185
42	महिला सशक्तिकरण और आरक्षण — श्रीमती प्रीति चौरे डॉ सरोज बिल्लौरे	189

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 259 | December,2020

मानवी हक्क व महिलाच्या स्थितीचे अध्ययन

प्रा. संदिप रायबोले
(सहाय्यक प्राध्यापक) यशवंत महाविद्यालय सेवाग्राम रोड, वर्धा

प्रस्तावना :–

मानवाला जिवन जगत असताना त्यांचा विकास होण्यासाठी मानवी हक्काचा विचार केला जातो. मानव हा समाजशील प्राणी आहे त्याचा समाजातच विकास होतो पण समाजात वावरत असताना त्याला सामाजिक नियमाचे पालन ही करावे लागते. मानव निसर्गामध्ये एक घटक म्हणून जीवन जगताना तिला निसर्गाकडून आपोआपच अधिकार प्राप्त होतात. त्यामध्ये जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा, उपभोग घेण्याचा अधिकार येतो. मात्र जात, पंथ, लींग, धर्म, वय यावरून व्यक्ती व्यक्तीमध्ये भेदभाव केला जातो. यातूनच सामान्य असहाय्य व्यक्तीवर अन्याय केला जातो. निसर्गत: मिळालेल्या व्यक्तीच्या अधिकारावर गदा आणली जाते. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाते. जगातील सर्व लोकांसाठी समाननियम असावेत म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९४५ रोजी मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली. संयुक्त राष्ट्रसंघानी १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काचा जाहीरनामा स्विकारला व 'सर्व जगाला उद्देशून सांगितले की, सर्व मानव जन्मत: स्वतंत्र आहेत सर्वांना समानदर्जा व अधिकार आहेत, सर्व कायदयासमोर समान आहेत व सर्वांना कायदयाचे समान संरक्षण आहे'. हा जाहिरनामा जगातील सर्व व्यक्तींना स्त्री–पुरूष भेद न करता त्यांना जीवनाच्या प्रत्येक पावलावर आवश्यक गरजा भागवण्यासाठी दिला गेला आहे.

महिलांवरील अन्याय ही एक जागतीक समस्या आहे. सर्व जगभर महिलांचा सामाजिक दर्जा हा पुरूषापेक्षा कमी आहे. आजच्या अतिप्रगत युगात लोक आनंदी आयुष्य जगण्यासाठी नवीन साधन शोधण्याच्या मागे असताना आजची स्त्री मात्र तिचा सामाजिक दर्जा उंचविण्या जावा ह्यासाठी कायद्याकडे मोठया आशेने बघत आहे. सर्वत्र परसलेले शिक्षण व जनसंपर्काच्या अतिप्रगत साधनांनी तिच्या इच्छा उभारल्या गेल्या आहेत आणि 'संयुक्त राष्ट्रसंघानी' जगातल्या सर्व महिलांच्या आयुष्यात बदल घडवून आणण्याच महत्त्वाच काम केल आहे. मानवी हक्क हे व्यक्तीला जन्मत:च प्राप्त होतात. मानवी हक्काचे स्वरूप हे वैश्विक अशा प्रकारचे असते मानवी हक्क म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीच्या सन्मानाने तसेच प्रतिष्ठेने जगण्याचा हक्क आहे. प्रत्येक नागरीकाला लोकशाही प्रक्रिया मध्ये सहभागी होता यावे आणि स्वत:च्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्याची संधी प्राप्त व्हावी यासाठी मानवी हक्काची आवश्यकता असते.

मानवी हक्काची संकल्पना :–

मानव समाजाचा एक अविभाज्य घटक आहे. समाजात राहत असतांना सर्वांना सन्मानाने जगता यावे. 'जगा आणि जगू द्या' वैयक्तीक हक्क अबाधित राहिले पाहिजेत. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कायद्यांची निर्मिती करून हक्क स्पष्ट करण्यात आलेले आहेत. त्यामुळे हे जे कायदेशीर हक्क आहेत त्यांनाच मानवी हक्क असे म्हणतात. डॉ. एस.के. अवस्थी व आर.पी. कटारीया यांच्या मते, 'मानवी हक्क म्हणजे जीवन स्वातंत्र्य, समता व प्रतिष्ठा यांच्या संबधातील घटनेने संरक्षीत केलेले आंतरराष्ट्रीय करार व भारतीय न्यायालयाकडून मुर्त केलेले हक्क होय'.

भारतीय मानवी हक्क संरक्षण कायद्यानुसार १९९३ 'मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की जे मानवी जीवन, मानवी स्वातंत्र्य, मानवी समानता व मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधीत असतात'.

संशोधनाची उद्दिष्टये :–

१) मानवी हक्क आणि भारतीय महिलांची स्थितीचा अभ्यासणे.

२) मानवी हक्क आणि स्त्री समस्येचे कारणे स्थितीचा अभ्यासणे.

३) मानवी हक्क आणि महिला यांचा मुलभूत हक्कांना अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :—

प्रस्तुत शोधनिबधामध्ये दुय्यम स्त्रोतांचा अवलंब करण्यात आला असून यामध्ये या विषयाशी संबधीत प्रकाशित, अप्रकाशित लिखान, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, मासिके, साप्ताहिके, इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

मानवी हक्काच्या व्याख्या :—

१) संयुक्त राष्ट्र संघटना — 'एखादी व्यक्ती मनुष्य आहे या एकमात्र कारणामुळे तिला मिळणारी शक्ती म्हणजेच मानवी हक्क होय'.

२) डेव्हीड सेलबार्ड — 'मानवी हक्क हे विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्त झालेले असतात, कारण प्रत्येक व्यक्तीमध्ये मानवता असते.

३) वेंगमन्या मते — 'कायद्याने मान्य केलेले व्यक्तीची मागणी म्हणजे मानवी हक्क होय'.

४) प्रा. लास्कीच्या मते — 'मानवी हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती की, ज्याशिवाय व्यक्तीला समान्यत: स्वत:चा सर्वांगिण विकास करून घेणे शक्य होत नाही'.

५) १९९३ च्या मानवी हक्क संरक्षण कायद्यानुसार (कलम ३ नुसार) मानवी हक्क म्हणजे असे अधिकार जे जीवित किंवा व्यक्ती स्वातंत्र्याशी निगडीत असतात आणि ज्यांची भारतातील न्यायालयाकडून अमलबजावणी केली जाऊ शकते किंवा जे भारताने स्विकृत केलेल्या आंतरराष्ट्रीय करारामध्ये अंतर्भुत असते.

मानवी हक्काचे स्वरूप वैशिष्टये :—

अ) निसर्गदत्त

ब) अहस्तांतरणीय

क) सार्वत्रिक

ड) स्वाभाविकता

इ) अतुलनीय

ई) मनुष्यत्वाचे सार

फ) अमर्त्य

समाजातील असमानता व मानवाधिकार :—

मानवाधिकार कोणत्याही आधारावरील भेदभावाशिवाय लागु होतात. मात्र समाजातील असमानता अनेक लोकांना मानवाधिकारांचा उपभोग घेण्यापासुन वंचीत करते सामाजिक असमानतेमुळे असमान संधी, पुरस्कार, सामाजीक स्थान व संसाधने, संधीचे समाजातील लोक किंवा गटामध्ये असमान वाटप होते. असमानतेमुळे समाजामध्ये विशेषाधिकार असलेले व नसलेले संवर्ग तयार होतात. त्यामुळे कायद्याने हमी दिलेल्या अधिकारांच्या समान उपभोगामुळे अडथळे निर्माण करतात. अधिकारांचा समान पातळीवर अमलबजावणी न झाल्यामुळे सामाजिक दृष्टया पुढारलेले गट विविध मार्गानी व साधनांची वंचित गटाच्या अधिकारांच्या जोरावर संपन्न होतात. किंवा इतरांच्या संधी हिरावून घेतात.

स्त्री—पुरूष समानता :—

संयुक्त राष्ट्रसंघाना महिलांचा दर्जा उंचविल्या जावा, त्यांना समाजात स्थान मिळावा म्हणाराठी काही खास जाहीरनामे स्विकारले आहेत. त्यात १९४९ च्या वेश्या व्यवसाय बंदी १९५१ तसेच स्त्री—पुरूष समान वेतनाचा अधिनियम यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल, १९५२ साली स्त्रियांसाठी राजकीय जीवनाचे दार उघडले गेले व १९५८ साली त्यांना कामाच्या ठिकाणी पुरूषा बरोबर संधी उपलब्ध झाली. त्यांच्या शिक्षणाबाबत, लग्नाच्या कमीत कमी वयाबाबत

स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाने परिसीमा गाठली आहे. स्त्रियांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात फारसा फरक पडलेला नाही यासाठी स्त्रियांसाठी संरक्षणासाठी कठोर कायद्या तरतुदी करणे आवश्यक आहे.

स्त्रियांच्या समस्येस जबाबदार असणारे घटक :—

१) स्त्रियांचे गौणस्थान :—

पुरूषाने अगदी प्राचीन काळापासून शारिरीक बळाच्या जोरावर स्वत:चे वर्चस्व स्थापन करण्याचा प्रयत्न केलेला असल्यामुळे स्त्रियाचे समाजात गौणस्थान राहिले आहे.

२) स्त्रियांवरील बंधने :—

चारभीतींच्या चौकटीत स्त्रियांनी बंदीस्त राहीले पाहिजे. पुरूष बरोबरीने वागण्याचा प्रयत्न करून स्त्रियावर रूढी व परंपरेचा आधार घेऊन अनेक प्रकारची बंधने लादली.

३) अन्यायाविरूद्ध बंड नाही :—

स्त्रियांचा स्वभाव मुळातच हळवा असल्यामुळे पुरुषाकडून होणाऱ्या अन्यायविरूद्ध बंड करण्याचे किंवा आवाजा उठविण्याचे धाडस स्त्रियानी केले नाही. त्याचा फायदा पुरुष मंडळीनी घेतला स्त्रियांवर सातत्याने अन्याय करण्यात येऊ लागले. विशेषत: अनेक मागास भागातील किंवा आदिवासी भागातील स्त्रियांच्या अत्याचाराबाबत फारसा आवाज उठवलेला नाही.

४) कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी नाही :—

स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाविरूद्ध आणि अत्याचारविरूद्ध अनेक कायदे करण्यात आलेले आहेत. परंतु अशा अन्यायाविरूद्ध आवाज उठविण्याचे धाडस अद्याप कोणी केलेले नाही. त्याचप्रमाणे कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी आणि गुन्हेगारीस कडक शासनदेखील करण्यात आलेले नाही.

५) सामाजिक बहिष्कार :—

समाजाने ज्या रूढी व परंपरा स्वीकारलेल्या असतात त्यांच्याविरूद्ध वागण्याचा प्रयत्न स्त्रियांनी करू नये कारण अशा स्त्रियांना सामाजिक बहिष्कारास तोंड द्यावे लागते ज्या स्त्रियानी धर्म किंवा जातीबाहेर विवाह करण्याचा प्रयत्न केला अशा स्त्रियांवर बहिष्कार घालण्यास समाज मागेपुढे पाहात नाही.

एक अब्ज लोकसंख्या असलेल्या भारत हा लोकसंख्येने जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे मुलभूत अधिकार व राज्यकारभारानी मार्गदर्शक तत्वे या मानवाधिकाराची परीपूर्ती होण्यास अनेक धोके दिसून येत आहे. सदर गोष्टीचा जिवनाची गुणवत्ता, सामाजिक संस्था, राजकीय व्यवस्था, आर्थिक व सांस्कृतीक पैलूमध्ये सक्रिय सहभागावर थेट परिणाम होत असलेला दिसून येतो. त्यामुळे महिलांवरील हक्कांचा परिपूर्ततेची खुप मोठया प्रमाणात परिणाम स्वरूपता दिसून येत आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्व साधरण सभेद्वारे १८ डिसेंबर १९७९ रोजी CEDAW हा करार स्वीकार केला असून १९८१ पासून करार अमलात आणला गेला. स्त्रियांच्या मानवी हक्कांबाबतचा हा सर्वसमावेशक करार आहे. लग्न, कौटूंबिक जीवन, लैगीक शोषण आणि सार्वजनिक जीवन याबाबतचे व जेथे उघडपणे भेदभाव केला जातो असे अनेक विषयक ठरावाद्वारे शोधले आहेत. सदर परिषदेच्या कलम १७ अन्वये परिषदेने स्त्रियावरील भेदभावांच्या उच्चाटनासाठी एक समीती नेमण्यात आली आहे. प्रत्येक मानवाला सन्मानाने जीवनमान प्राप्त होईल. सरकारने नागरीकांना मानवी हक्काचे संरक्षण दयावे त्यामध्येही स्त्रियांचे संरक्षण करणारे कायदयाची योग्य पद्धती अमलबजावणी केली पाहीजे.

काळजी घेतली गेली. लग्नात तिची संमती महत्त्वाची ठरली गेली. अशा अनेक घटकामुळे स्त्रीना समान हक्क मिळत आहे असे वाटले पण दैनंदिन व्यवहारात, लोकांकडून एकमेकांशी व प्रतिष्ठीत व प्रामाणिक रितीने वागणे अपेक्षित आहे. प्रतिष्ठा, संकल्पना आपल्याला इतर व्यक्तीच्या क्षमतांना कमी न लेखता योग्य खबरदारी व काळजीने कार्य करण्यासाठी प्रवृत्त करते. या शिवाय त्यामुळे इतरांना भावनिक, मानसिक, शारिरीक तनावपूर्ण स्थिती सहन करावी लागे किंवा त्यांच्या व्यक्तीमत्वास इजा होईल अशी परिस्थिती निर्माण न करण्यास शिकवते.

स्त्री ती पश्चिमात्य असो व पौर्वोत्य तिने सकाळ ते संध्याकाळातील सतत कामे करून हि तिची पिळवणुक होत आहे, अनेक नवीन कायदे करून स्त्रियांना पुरूषांशी बरोबर करू दिली तरी आजही जगभरातील पुरूष प्रधान संस्कृती ही पुढारलेलीच आहे.

जस्टीस कृष्णा अय्यर ह्यांनी म्हटले आहे स्त्रीत्व हा जीवशास्त्रीय दृष्ट्या स्त्री–पुरूष ह्यांच्यात विभाजन करण्याचा निसर्गदत्त फरक आहे. हा फरक म्हणजे स्त्री निम्म दर्जाची व पुरूष उच्च दर्जाचा आहे, असे नाही आणि स्त्रिची अशा कारणांनी सामाजिक छळवणूक करणे हा मानवी अन्याय आहे व मानवतेला काळीमा फासणारा आहे.

भारतीय राज्यघटना सर्व स्त्री–पुरूषांना समान मुलभुत अधिकार प्रदान करते. कलम–१४ कायदा समोर समानता कलम–१६ सर्व नागरिकांना समान संधी उपलब्ध करून देते. परंतु मानवी हक्कांचा जागतीक जाहिरनामा असो, घटनेचे मुलभुत अधिकारी असो, नविन केलेले कायदे असो, प्रत्यक्षात किती तरी भारतीय स्त्रिया अधिकारांचा उपयोग करून घेत नाहीत. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७३ वर्षे झाली तरी कायद्याने निर्माण केलेल्या समानतेचा स्त्री जीवनावर परिणाम झाल्याचे दिसून येत नाही. तसेच कायदे विषयक तरतुदीमुळे स्त्रियांच्या एकंदर स्थितीत बदल झालेला दिसून येत नाही. लहान मुलींची हेळसांड, त्यांची लहान वयात लग्ने, त्यामुळे लहान वयातच गर्भधारणा, अनेक गर्भपात, अतिशय कमी व अपुरी वैद्यकिय मदत, अयोग्य व कमी आहार व संपूर्ण आयुष्यभर दखल न घेतल्यामुळे भारतीय स्त्रियांचे मृत्यूचे प्रमाण बरेच मोठे असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

मुलभूत हक्क आणि महिला :–

एखादे राज्य आपल्या नागरिकांना किती हक्क प्रदान करते यावरून त्या राज्याचा दर्जा ओळखला जातो. जे राज्य आपल्या नागरीकांसाठी हक्कांची योग्य व्यवस्था मान्य करीत नाही. त्या राज्याची इमारत वाळूच्या पायावर बांधलेली असते असे मत प्रो. लॅस्की यांनी व्यक्त केले आहे.

भारतीय राज्य घटनेच्या तिसऱ्या भागात मुलभुत हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे.

कलम –१४ नुसार :– राज्य कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायदे विषयक समानता अथवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही या तरतुदीने सर्व व्यक्तींना ज्यात महिलांचाही अर्तभाव आहे. कायद्यापुढे समानतेची ग्वाही दिलेली आहे.

कलम–१५(१) अन्वये :– लिंगभेदाला प्रतिबंध घातलेला आहे. परंतु काही मुलभुत हक्कात महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याकरीता काही विशिष्ट आणि निश्चित तरतुदी केलेल्या आहेत.

कलम–१४(३) अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे, स्त्रिया व बालके यांच्या करीता कोणतीही विशेष तरतुद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही. याचाच अर्थ या तरतुदीनुसार राज्याला महिला विषयक विशेष तरतुदी करण्याचे अधिकार दिलेत. भारतीय घटनेच्या कलम १५(३) ने मुलभुत हक्कातील कडकपणा घालवून राज्याला महिलांकरीता, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समानता देण्यासाठी विशेष तरतुदी करण्याकरीता राज्याला परवानगी दिलेली आहे. भारतीय राज्यघटनेने महिलाकरीता केलेल्या या विशेष तरतुदीने वर्षानुवर्षे घटनेच्या अपकारांनी त्यास

कलम—१५ ने दिलेल्या तरतुदीनुसार महिलांच्या विकासाकरीता त्यांच्या तत्वे संरक्षणाकरीता घेतलेले निर्णयाचे भंग कायदेशीर पातळीवर असो की, प्रशासकिय असो, या विशेष तरतुदीचे वैधता या. कोर्टाने अनेक निकालात उचलून धरलेले आहे. विशेष तरतुदींचा लाभ आपल्याला फौजदारी कायदे, कामगार कायदे, औद्योगिक कायदे, नोकरी विषयक कायदे, फौजदारी दंडसंहिता प्रक्रिया क्षेत्रात दिसून येतात.

या विशेष तरतुदीमुळेच महिलांची प्रतिमा व यांचा आत्मविश्वास वाढविण्यात तसेच महिलांना पुरेसे संरक्षण मिळण्याकरीता लक्ष वेधण्यात आले.

भारतामध्ये स्त्रियांची स्थिती :—

भारतातील स्त्रिया आता शिक्षण, राजकारण, प्रसारमाध्यमे, कला व संस्कृती, सेवाक्षेत्र, विज्ञान व तंत्रज्ञान अशा अनेक क्षेत्रामध्ये सहभागी होताना दिसतात. भारतीय संविधानामध्ये सर्व भारतीय स्त्रियांना समान अधिकार देश व राज्यांकडून होणाऱ्या भेदभावापासून संरक्षण, समान संधी, समान कामासाठी समान वेतन यांची हमी देणारे कायदे दिलेली आहेत, या शिवाय महिला व मुलांसाठी विशेष कायदे करण्याचे अधिकार देखील राज्य सरकारला देण्यात आलेले आहेत. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला हानी पोहोचवणाऱ्या प्रथा बंद करणे व कामाच्या ठिकाणी न्याय व सुरक्षीत परिस्थीती व प्रसुतीसाहय देण्याची सोय करण्यात आली आहे. १९९० मध्ये भारतीय संविधान कायद्यातील कलम ७३ व ७४ नुसार सुधारणा करण्यात आल्या. या सुधारणानुसार पंचायत समिती व नगर पालिकामध्ये महिलांकरीता जागा आरक्षीत करण्यात आल्या आहे. १९९० मध्ये महिलांच्या हक्काचे व नियमाने संरक्षण करण्याकरीता महिला आयोग स्थापन करण्यात आले.

१० डिसेंबर १९४८ रोजी 'मानवी हक्कांची सनद' निर्माण झाली. स्त्रियांसाठी विविध कायदे तयार करण्यात आले. वैधानिक दृष्टिने स्त्री—पुरूष समानतेचे तत्व मान्य केले असले तरी या सर्व सैद्धांतीक बाबी आहेत. व्यवहारात मात्र आजही स्त्रियांच्या हक्कांकडे पाहिजे तितके लक्ष दिले जात नाही. स्त्रियांना सर्व क्षेत्रात समानदर्जा जरी घटनेने दिला असला तरी तिच्या जगण्याचा हक्क ती जन्माला येण्यापूर्वीच हिरावून घेतला जातो. गर्भधारणा व अपत्यांना जन्म देणे हा तिचा खास हक्क असली तरी तिने केव्हा, कोणत्या व किती अपत्यांना जन्म द्यावा याचा अधिकार नाही. त्यामुळे कुटुंब नियोजनाची शस्त्रक्रिया ही ती स्वत:च्या मर्जीने करू शकत नाही. शेवटी पुरूषप्रधान संस्कृतीची ती दासी बनते व समाजाचा खरा कणा असलेल्या स्त्रिया, मानसिक, शारीरिक, बौद्धीक दृष्टीने पुरूषांची गुलामगीरी पत्करावी लागते. कायद्याने तिला जरी बरेच अधिकार दिलेले असले तरी कुटुंबातील इतर व्यक्ती तिला स्वत:चा निर्णय घेऊ देत नाहीत. त्यामुळे निर्भयता तिच्यात राहत नाही.

भारतीय स्त्रियांची भुमिका :—

भारतीय प्राचीन संस्कृतीचा विचार केला तर स्त्रिच्या जीवनावर व्यक्तीगत तसेच सार्वजनिक स्वरावरी विविध घटकांचा मोठा परिणाम घडून आलेला दिसतो. प्राचीन काळात स्त्रिला एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच स्वातंत्र्य होते. भारतीय समाजात कुटूंबाला मोठे स्थान असल्यामुळे पुरूष प्रधान संस्कृतीत स्त्रिला हिन लेखलल्या गेले. 'चुल आणि मुल' हे घराच्या चार भिंतीमध्ये कार्यक्षेत्र आहे असे सांगीतले. समाजापासुन, विकासापासुन, शिक्षणापासुन दुर ठेवल्या गेले स्त्रियांना विविध नियमात बांधून ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला होता. त्यामुळे खुप मोठया प्रमाणात स्त्रियांच्या समस्यांना पाहण्यास दिसतात.

स्त्री व पुरूष ही दोन संसाररूपी रथाची दोन चाके आहेत प्रत्येक पुरूषाच्या जीवनात स्त्रियांना सारख्याच प्रमाणात महत्त्व असते परंतु दुर्दैवाने स्त्रियांना समाजात ज्या प्रकारचे स्थान मिळावयास पाहिजे ते मिळू शकलेले नाही. अद्यापही भारतीय समाजात स्त्रियांच्या समस्यांची कमालीची गुंतागुंत झालेली आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण कमी झालेले नाही.

निष्कर्ष :—

प्रस्तुत अध्ययनामधून असे स्पष्ट होते की, संयुक्त राष्ट्रसघाने मानवी हक्क आणि महिलांच्या कल्याण हा महत्त्वाचा भाग मॉनला असून यानुसार स्त्रियांना सुद्धा इतर व्यक्तीसारखेच जगण्याचा हक्क असून तो त्याच्यापासून कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही. परंतु महिलाना भारतामध्ये समाजामधील व्यक्ती योग्य वागणूक दिली जात नाही. ग्रामीण व आदिवासी महिलांच्या हक्काचा प्रश्न खुप मोठा आहे. आरोग्य, दारिद्रय, बेकारी, कुपोषण अशा आर्थिक सहाय्याचा अभाव वारसाहक्काचा, निवासव्यवस्थांचा, पौष्टिक अन्न सेवनाचा असे अनेक प्रश्नाचा मोठ्या प्रमाणात अधिकार मिळणे आवश्यक आहे. या महिलाच्या समस्या सोडविण्यासाठी मानवी हक्क कायद्याची योग्य गरज आहे. त्याचप्रमाणे स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा देणे काळाची गरज आहे. मानवजातीने एक दुसऱ्याला जागु दयायला व्हावे. सामाजिक हीत जपण्यासाठी मानवी हक्काचा योग्य वापर केला गेला पाहीजे असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) दत्ता सागोलकर, २०१३ मानवी हक्क, जिज्ञासा प्रकाशन.
२) डॉ. काळदाते, १९९१ भारतातील सामाजिक समस्या, पिंपळापुरे पब्लिशर्स.
३) संदीप गुझरवार, शिक्षण आणि मानवी हक्क, अहेरेबाबा पब्लिशर्स.
४) भालेराव सुरेश, २०१६ मानवी हक्क : सद्यास्थिती आणि आव्हाणे, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
५) वाघमारे बी.एस., २०१३ मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार, प्रीझन, नवी दिल्ली.
६) www.agewellfoundation.org
७) पाटील पी.बी., २०१६ मानवी हक्क के सागर, पब्लिकेशन, पुणे.
८) प्रा. चंद्रकांत मिसाळ, २०११ मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या, व्हिजन अॅकॅडमी, पुणे.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Human Rights : Reality & Challanges

SPECIAL ISSUE

December-2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD. Dept. Of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

Executive Editor:
Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo
Dist. Wardha

This Journal is Indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 7.675
ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December - 2020

SPECIAL ISSUE – (CCLVII) 257

Human Rights : Reality & Challanges

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Sandip B. Kale
Editor:
Coordinator
HOD. Dept of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo, Dist.Wardha(M.S)

Dr. Archana S. Dahane
Executive-Editors
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya Seloo, Dist.Wardha(M.S)

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आरोग्य आणि मानवी हक्का समोरील जागतिकीकरणाचे संकट	संदीप तुंडूरवार / डॉ. शरद सांबारे	1
2	समकालीन नक्षलवादी चळवळ आणि मानवी हक्क	डॉ. रतन की. राठोड	10
3	सुशासनाच्या संदर्भात माहितीचा अधिकार आणि मानवी हक्क	डॉ. संदीप बी. काळे	14
4	आरोग्य कंत्राटी कर्मचारी कोरोना योद्धा आणि मानवी हक्क	प्रा. विनोद को. गायकवाड	19
5	भारतातील शिक्षण विषयक अधिकारचा विकास	डॉ. बी. जी जोगदंड	23
6	महिला आणि मानवी हक्क	प्रा. डॉ. अरुण मुकुंदराव शेळके	27
7	मानवाधिकाराचा जागतिक जाहीरनामा आणि भारतीय संविधान	डॉ. नरेश कवाडे	31
8	मानवी हक्क आणि शिक्षण	डॉ. संजय गोरे	38
9	महिला शोषण आणि मानवाधिकार	प्रा.डॉ.संतोष गोपालकृष्ण कुळकर्णी	42
10	मानवाधिकार शिक्षण : आजची सामाजिक गरज	डॉ. प्रमोदकुमार नदेश्वर	45
11	मानवाधिकार आणि भारतीय संविधान	प्रा. नितिन गाणिकराव बिहाडे	48
12	महिलांची स्थिती व मानवाधिकार	प्रा. नितेश आर. रामटेके	52
13	मानवी हक्क आणि शिक्षण	प्रा. डॉ. नंदाजी राघोबाजी सातपुते	55
14	मानवी हक्कांच्या सरक्षणात प्रसार माध्यमांची भूमिका	प्रा.डॉ. मुक्ता गोविंदराव सोमवंशी	59
15	लिंग समानता आणि मानवी हक्क	प्रा. विनोद मारोतराव मूडे	65
16	भारतीय राज्यघटना व मानवी हक्क	प्रा.डॉ. मनोज साताप्पा जाधव	72
17	मानवी हक्क व पर्यावरण संवर्धन	प्रा. बुध्दघोष मधुकरराव लोहकरे	76
18	बालकामगारासाठी मानवाधिकार: काळाची गरज	श्री. उमेश शंकरराव कुऱ्हाडे	80
19	मानवी हक्क आणि आदिवासी महिला लोकप्रतिनिधी	डॉ. राजेश उत्तमराव भटकर	84
20	महिला आणि मानवाधिकार	डॉ. योगेश म. वडतकर	87
21	भारतीय संविधान : आदिवासी व मानवाधिकार	प्रा. डॉ. हिराचंद चोखाजी वेस्कडे	91

मानवी हक्क व पर्यावरण संवर्धन

प्रा. बुध्दघोष मधुकरराव लोहकरे
भूगोल विभाग, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना

पृथ्वीवरील सर्वात बुद्धिमान प्राणी म्हणून मानवाची ओळख आहे. मानवाने आपली शारीरिक क्षमता, बुद्धी व कौशल्याने पर्यावरणातील भूमी, पाणी, वनस्पती विविध खनिजे, प्राणी यांच्या उपयोगातून स्वत:चा भौतिक विकास घडवून आणला आहे. त्यामुळे आज त्याचे जीवनमान उंचावले दिसते. सतराव्या शतकापर्यंत पृथ्वीवरील लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होते. मात्र गतरच्या तीनशे वर्षात लोकसंख्येचे विशेषत: एकोणिसाव्या शतकानंतर प्रचंड प्रमाण वाढल्याने पर्यावरणातील विविध घटकांचा वापर ही वेगाने वाढत गेला. त्यामुळे पर्यावरणावर प्रचंड दबाव वाढल्याने जैविक व अजैविक समाधने यांची स्थिती खूपच खालावल्याचे विविध अभ्यासातून अभ्यासकांनी सिद्ध केले आहे.

पर्यावरणाचा उपभोग घेऊन आपले जीवनमान उंचावताना मानवी अधिकाराचा त्याने पुरेपूर वापर केला आहे. मानवाधिकाराच्या कलम ३ नुसार प्रत्येक मानवास स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा, जगण्याचा व सुरक्षित असण्याचा अधिकार मान्य केला आहे. परंतु स्वत:च्या जगण्याबद्दल मानव जितका जागृत दिसतो तितका तो ज्या पर्यावरणाच्या उपयोगातून त्याने आपले जीवनमान उंचावले आहे त्या पर्यावरणाच्या सुरक्षित असल्याचे अधिकाराबद्दल मात्र अनभिज्ञ आहे. यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन वेगाने ढासळत आहे. विविध प्रकारचे प्रदूषण, साधन संपत्तीचा नाश, तापमानातील वाढ अशा पर्यावरणीय समस्या गंभीर रूप धारण करीत आहे. याचा परिणाम भविष्यातील पिढीवर होण्याची दाट शक्यता आहे. त्यामुळे मानवाच्या मानवी हक्का सोबत पर्यावरण संवर्धनाची चर्चा करणे आजच्या काळामध्ये अत्यंत आवश्यक आहे.

मानव व पर्यावरण संतुलन

पृथ्वीवरील मानवाच्या सभोवतालच्या जैविक–अजैविक घटकांच्या आवरणाला पर्यावरण असे म्हणतात. यात पृथ्वीवरील शिलावरण, जलावरण, वातावरण आणि जीवावरणाचा समावेश होतो. मानवाची पर्यावरणातील विविध घटकांचे उपभोगातून पुढची वाटचाल चालू आहे. मानवाचे जीवन पर्यावरणाची स्थिती व त्याच्या संतुलनावर अवलंबून आहे. पर्यावरणाच्या संतुलनात बिघाड झाल्यास त्याचा परिणाम पृथ्वीवरील जैविक घटकावर होतो. जैविक घटकाचे भविष्यकालीन जीवन पर्यावरणाच्या संतुलनासाठी निगडित असल्याने जैविक घटकांच्या जीवन जगण्याचा अधिकार पर्यावरण संतुलनाच्या अधिकाराचे स्वरूप धारण करतो. पर्यावरणाच्या नैसर्गिक संतुलनात असंतुलन निर्माण होण्याची स्थिती ही मानवाच्या जीवन जगण्याच्या अधिकारावरील गदा किंवा त्याच्या अधिकाराचे हनन आहे आणि म्हणून या बाबीला या दृष्टिकोनातून पाहणयाची अत्यंत आवश्यकता आहे.

पर्यावरणातील विविध घटक परस्परांशी संबंधित व परस्परावर अवलंबून आहेत. मानवाच्या चाहतूक, उद्योगधंदे– कारखाने, रासायनिक पदार्थांचा वापर, जंगलतोड इत्यादी क्रिया मुळे पर्यावरणातील घटकात असंतुलित परिवर्तन होत आहे. १६५० मध्ये पाच कोटी असणारी लोकसंख्या १८५० ला १०० कोटी होते तर पुढच्या शंभर वर्षात ही लोकसंख्या १९५० ला २५० कोटी तर नंतर च्या ७० वर्षात जिच लोकसंख्या ७०० कोटीच्या घरात पोहोचली आहे. २०२५ पर्यंत आजची लोकसंख्या हजार कोटी एवढी नक्की झाली असेल. वर्तमान काळात जर

पर्यावरणाशी संबंधित एवढे प्रश्न निर्माण झालेले असतील तर भविष्यकाळात मानवाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही. मानवाच्या या वाढत्या लोकसंख्येचा दबाव पर्यावरण स्वीकार शकेल का? हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. नैसर्गिक क्रिया मुळे पर्यावरणाचे असंतुलन बिघडल्यास नैसर्गिक क्रियांनी त्यात संतुलित बदल घडवून आणला जातो. परंतु निसर्गात मानवाद्वारे घडवून आणलेल्या नकारात्मक मानवी प्रदूषण स्थितीला नियंत्रण करण्याची क्षमता निसर्गामध्ये कमी आहे. १९४५ साली दुसऱ्या महायुद्धातील हिरोशिमा आणि नागासाकी या दोन शहरांवर अमेरिकेने टाकलेल्या दोन अणुबॉम्बमुळे कित्येक दशकापर्यंत तेथील पर्यावरणाची स्थिती अत्यंत बिघडलेल्या स्थितीत होती. हवा, पाणी, मृदा वनस्पती इतकेच नव्हे तर प्राण्यांच्या प्रजनन क्षमतेवरही तेथील रेडियोधर्मी पदार्थांचा प्रभाव आढळून आलेला आहे. मानवाच्या पर्यावरणातील हस्तक्षेपामुळे शहरीकरण, निर्वणीकरण, जल, वायू, हवा प्रदूषण इत्यादी पर्यावरण विषयक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्याचा मानवी आरोग्यावर गंभीर परिणाम झालेला आहे. जगाने पर्यावरण समस्यांची वारंवार दखल घेतली आहे. १९६८ पॅरिस, १९७२ मध्ये स्टाकहोमच्या पर्यावरणीय जागतिक संमेलनात नैसर्गिक संसाधने आणि मानव यांच्या संदर्भात चर्चा करून पर्यावरण संरक्षण संदर्भात योजना आखण्यात आलेले आहेत. १९९२ मध्ये ब्राझीलमधील रिओ–डी–जेनेरो येथे संयुक्त राष्ट्र संघाने आयोजित केलेल्या आंतरराष्ट्रीय परिषद पर्यावरण संतुलन विषयक अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली. यात विविध देशाचे प्रमुख, वैज्ञानिक, पर्यावरण अभ्यासक यांनी सहभाग घेऊन मानवाच्या वृत्तीतील बदलाशिवाय पर्यावरणातील सुधारणा शक्य नाही; याबाबत एकवाक्यता निश्चित करण्यात आली होती. विकसित आणि विकसनशील देश परस्परांच्या समस्येसंदर्भात विरूद्ध मतप्रणाली धारण करणारे होते. या स्थितीतही सर्व देशांच्या न्यायपूर्ण सहभाग व सहयोगाच्या आधारावर विकास पद्धती आणि पर्यावरण संरक्षण करण्याचा मुख्य उद्देशावर सहमती ठरविण्यात आली.

मानव पर्यावरणातील परिसंस्थांचा अनावश्यक पद्धतीने वापर करीत आहे. दिवसेंदिवस पद्धतीने संसाधनांचा वापर न केल्याने पृथ्वीवरील परिसंस्था बाळबंदाचे स्वरूप धारण करून नष्ट होत चालल्या आहेत. खारफुटीच्या जंगलात वृक्षतोड केल्याने आणि मासेमारी मोठ्या प्रमाणात झाल्याने माशांची वसतिस्थाने नष्ट होतात. मानवाच्या स्वअधिकाराचे कारण पुढे करून जैव संसाधनाचा हा विनाश भविष्यात मानवाच्या जीवावर उठणार आहे. मानवाच्या निसर्गावरील आक्रमणामुळे एकूण सजीव प्रजातीपैकी पैकी २५ टक्के प्रजाती पुढील वीस ते पंचवीस वर्षांतच नष्ट होणार आहेत. अनेक अभ्यासकांच्या अभ्यासानुसार २०५० पर्यंत पृथ्वीवरील एक कोटी जीवप्रजातीचे जीवन संपणार आहे.

मानवी हक्क

मानवी हक्क ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने नैसर्गिक न्याय या संकल्पनेतून विकसित झालेली असून आधुनिक काळात त्यावर बरीच चर्चा चालू आहे. मानव जन्मतःच काही अधिकार प्राप्त करतो; या गृहितकावरच मानवी हक्कांची संकल्पना आधारलेली आहे. ग्रीक आणि रोमन विचारवंतांच्या विचारांमध्ये मानवी हक्काचे बीज आढळते. विशिष्ट राज्यातील नागरिकांच्या मानवी हक्काचे रक्षण झाले पाहिजे हा त्या विचारांचा मूळ हेतू होता. मानवी अधिकार स्वातंत्र्य, समता, न्याय, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक तसेच वर्ग, लिंगभेद, भाषा, धर्म, नैसर्गिक साधनसंपत्ती या संदर्भात आहेत. पृथ्वीवरील प्रत्येक मानवास सुरक्षितपणे न्यायपूर्ण जीवन जगण्यासाठी मानवी हक्क प्राप्त होणे हे महत्त्वाचे आहे. १९४८ साली मानवी हक्काचा जाहीरनामा जाहीर करून त्यात आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्काचा समावेश करण्यात आला. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या जाहीरनाम्यातील तीस कलमांमध्ये मानवाच्या जीवन जगण्यासाठीच्या कोणताही भेदभावाला विरोध करण्यात आला आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी राजकीय आणि आर्थिक, सामाजिक,

सारकृतिक प्रकारात मोडणारे कायदे आढळतात. पहिल्या प्रकारात व्यक्तिगत स्वातंत्र्य, मतदान इत्यादी हक्क येतात, तर दुसऱ्या प्रकारात शिक्षण , उपजीविकेचे अधिकार, अन्न वस्त्र, निवारा या प्राथमिक गरजा यांचा उल्लेख येतो. यापैकी बहुतेक करलमे भारतीय संविधानात येथील समाविष्ट आहेत.

पर्यावरण संवर्धन व मानवी हक्क

पृथ्वीवर राहणाऱ्या मानवाना मानवी हक्कानुसार पर्यावरणातील प्रत्येक घटकावर समान अधिकार मानण्यात आला आहे. मानवी हक्क हा शब्द इतिहासापासून रूढ झालेला आहे. मात्र बदलत्या काळात याचा अर्थ व्यापक व सर्वसमावेशक झालेला पाहायला मिळतो. त्यामुळे मानवाच्या जीवन जगण्याच्या काळात त्याच्या पर्यावरणातील घटकांवर असलेल्या हक्काबाबत उदासीनता असता कामा नये. याची तजवीज मानवी हक्कामध्ये केलेली आहे. मात्र यामुळे निर्माण झालेल्या विज्ञाने विविध रूप धारण केलेले दिसते.

आधुनिक काळात मानवाने आपल्या हक्काची किंवा अधिकाराची जाणीव करताना पर्यावरणाकडे साफ दुर्लक्ष केले आहे. मानवाला स्व—अधिकारात हक्क प्राप्त करताना पर्यावरणाचा समतोल ढासळण्याचा त्याला अजिबात कोणताही अधिकार नाही. सध्याच्या पिढीने पर्यावरणातील घटकांना अत्याधिक उपभोग घेण्याचा प्रयत्न केला. कमी कालावधीत बहुसंख्य पर्यावरणाचा विनाश करणारा घटक अशी आधुनिक पिढीची ओळख झालेली आहे आणि ही बाब चिंतनीय आहे. विकसित देशानी संसाधनाचा वापर करून विकास घडवून आणला आहे. मात्र सध्या विकासशील देशांसंबंधित निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय समस्यामुळे त्यांच्यावर विविध प्रतिबंध लावण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. त्यामुळे विकसित व विकासशील देशामध्ये मतभेद वाढलेले दिसतात.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नैसर्गिक संसाधने आणि त्यांना वापर यासंबंधित प्रश्न निर्माण होताना देशपातळीवर नैसर्गिक संसाधनाच्या वाटपात असमानता किंवा अन्याय होताना दिसतो. जंगलात राहणारे आदिवासी जंगलातील कंदमुळे, फळे, रानकूड, डिंक, जळणासाठीचे लाकूड, नद्या, तलाव, सरोवर यातून मिळणारे मासे किंवा विविध अन्नपदार्थ मिळवतात. कित्येक पिढ्यांपासून त्यांचे हे कार्य जीवन जगण्यासाठी चालू आहे. परंतु सध्याच्या सरकारी धोरणामुळे त्यांच्या मानवी हक्कावर गदा आणली जाते. दुसरीकडे बनजमिनीवर पारंपारिक शेती ऐवजी आधुनिक पद्धतीने शेती केल्याने जंगल परिसंस्थेची हानी होत आहे. या बाबीचा परिणाम आदिवासींच्या हक्कावर होत आहे बांबू पासून घर बनविणे, जंगलातून डिंक गोळा करणे, जंगलात राहणा—या पासून त्यांना वंचित केले जात असल्याने त्याच्या अधिकारांची पायमल्ली होत आहे. मात्र दुसरीकडे विकासाचे नाव घेऊन रस्ते, धरण, पर्यटन स्थळे निर्माण करणे याबाबतचे कार्ये सरकार सरकारी धोरणाच्या नावावर करताना दिसते. आदिवासींना जंगलात मज्जाव मात्र व्यवसायिकांना त्यातून सुट यामुळे आदिवासींचे हक्क मारला जाताचाचे चित्र उभे झालेले दिसते. मानवी हक्काबाबत हा दुजाभावच मानवा—मानवामध्ये भेद दाखवितात. पर्यावरणाचे संतुलन कायम राखल्यास मानवी हक्काचे संरक्षणात फारशी अडचण येणार नाही. अन्यथा मानवाना अधिकाधिक वेळ पर्यावरणासोबतच झगडण्यात जाणार आहे.

समारोप

मानव आपल्या हक्काचे संरक्षण करताना त्यांच्या हक्काची जाणीव ठेवत नाही. त्यामुळे मानवी हक्काची पायमल्ली होताना दिसते. पर्यावरणाबाबत मानवाचे हेच धोरण दिसते. या पर्यावरणीय घटकांचा उपयोगातून मानवाला आधुनिक विकास घडवून आणला त्या पर्यावरणीय समस्या व संतुलन याबाबत त्यांनी जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केल्यास त्याने गंभीर दुष्परिणाम भोगावे

लागू शकतात. पर्यावरणाचे ढासळते संतुलन मानवाच्या आर्थिक–सामाजिक घटकाबरोबरच आरोग्य या घटकावरही विपरीत परिणाम करीत आहे.

मानवाच्या भावी पिढी टिकवायच्या असतील तर पर्यावरणीय नैसर्गिक संसाधनांचा गैरवापर टाळून पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे ही काळाची गरज बनलेली आहे. विशेषत: पर्यावरणात राहणाऱ्या विविध प्रकारच्या जैविक घटकांचा अधिकार मानवाने समजावून घेतल्यास भविष्यात पर्यावरण व मानवी हक्काचे संतुलन साधणे नक्कीच शक्य होईल.

संदर्भ

१) पर्यावरण शास्त्र, भरुचा एरिक (२००७) ओरियंट लोकमन प्रायव्हेट लिमिटेड, मुंबई
२) पर्यावरण शास्त्र, उमाटे रमेश व ठाकरे रेखा (२००६) दिक्षा बुक, नागपुर
३) पर्यावरण व सामाजिक चिन्तन, डॉ. बाली कामिनी (२००७) कंचन प्रकाशन, दिल्ली
४) परिस्थितीकी व पर्यावरण, व्यास हरिश्चंद्र (२००१) पंचशील प्रकाशन, जयपुर
५) पर्यावरण शास्त्र, डॉ. घारपुरे विठ्ठल (२०१४) पिंपळापुरे आणि कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर

Yeshwant Rural Education Society, Wardha

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO, DIST. WARDHA

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

AND

AADHAR SOCIAL RESEARCH & DEVELOPMENT TRAINING INSTITUTE, AMRAVATI

Impact Factor 7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

WORLD HUMAN RIGHTS DAY

10th DECEMBER 2020

HUMAN RIGHTS

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./ Mr./Mrs./Ms.

प्रा. बुध्दघोष मधुकरराव लोहकरे

of भूगोल विभाग, यशवत महाविद्यालय, वर्धा

has published a paper on मानवी हक्क व पर्यावरण संवर्धन

in Peer Reviewed International Indexed [illegible] Journal Special Issue on "Human Rights : Reality & Challanges" [illegible] dated 10th December 2020.

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Dr. Sandip B. Kale
Coordinator
HOD, Dept.of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo

Dr. Archana S. Dahane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo

विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास
1891–1970

ISSN - 2249-5134

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal

Peer Reviewed
Research Journal for
Interdisciplinary
Studies in Arts
Commerce &
SocialSciences

Vol. I
Special Issue (VIII)
2020

Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur - 26.
(Reaccreditated 'B' by NAAC)

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal February 2020

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोध पेपरचे शिर्षक	संशोधकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीचे शिलेदार		
1	विठोबा सखाजी मुलपंडे यांचे विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील योगदान	डॉ.निलेश राठोड	1 ते 4
2	मुकनायक किसन फागोजी बनसोड – दलित स्त्रियांचा उद्धार	डॉ.आनंद मुनघाटे	5 ते 10
3	श्री किसन फागुजी बनसोड : विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील एक धीर नेतृत्व	डॉ. वैशाली फुलमाळी	11 ते 12
4	किसन फागूजी बनसोड यांचे लेखन चित्रणातून वंचितांच्या उध्दाराचे कार्य	प्रा.डॉ.प्रमोद सोनाने	13 ते 14
5	वंचीतांच्या अधिकारासाठी झटणारे समाजसुधारक : किसन फागोजी बनसोडे	डॉ.गोपीचंद कटारे	15 ते 17
6	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत किसन फागूजी बनसोडेंचे वृत्तपत्रिय योगदान	डॉ. प्रदीप ढोले	18 ते 20
7	आंबेडकरी चळवळीतील देवाजी खोब्रागडे यांचे कार्य	डॉ.अविनाश फुलझेले	21 ते 25
8	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील देवकीबापू खोबरागडे यांचे योगदान	प्र. डॉ. गणेश बनकर	26 ते 29
9	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील गेहे नानासाहेब गवई यांचे सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य	डॉ.शालू खरडे	30 ते 32
10	स्वतंत्र मजदूर पक्षाची स्थापना आणि आंबेडकरी चळवळीचे ऐतिहासिक विश्लेषण	प्रा. पंकज वामन मुन	33 ते 34
11	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा विदर्भातील सांगाती रेवाराम दिवेकर यांचे	डॉ.शाकर पाटील	35 ते 38
12	बाबू एस. एन. हरदास यांचे शासन संविधान व मागासवर्गीय समाजाचे मौलिक योगदान	प्रा. आशिष मुन	39 ते 40
13	"डॉ. आंबेडकर के आंदोलनों में बाबू हरदास एल.एन. का योगदान"	प्रा. किशोर घोरे	41 ते 44
14	धम्मरक्षक वेंडू बाबू अपटे	डॉ.सचिन गजभिये	45 ते 53
15	हरिदास बाबू आपटे यांचे विदर्भातील समता सैनिक दलातील योगदान	डॉ.सदाशिवकर पाटील	54 ते 59
16	विदर्भातील आंबेडकर चळवळीत दत्तात्रय पाटील यांचे योगदान	डॉ. अक्षदेव शेंडे	60 ते 62
17	ना. म. उबरे यांचे विदर्भातील शैक्षणिक योगदान : एक अभ्यास	डॉ.लक्ष्मी गायकवाड	63 ते 64
18	बॅरिस्टर रामभाऊ खोब्रागडे विदर्भातील एक राजकीय व सामाजिक नेतृत्व"	अरुण ज्ञानेश्वर वरठे	65 ते 69
19	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील दे. रामभाऊ खोब्रागडे यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य	डॉ. अनिल बनसे	70 ते 73
20	बॅरि. राजाभाऊ खोब्रागडे यांचे विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील योगदान	रत्नदीप गणवीर	74 ते 77
21	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत रामरतन आडोसकर यांचे योगदान	विनायक आमगडे	78 ते 80
22	दादासाहेब खुंगारे यांचे आंबेडकरी चळवळीत योगदान	डॉ. सुशांत बिसनकर	81 ते 83
23	आंबेडकरी चळवळीत दादासाहेब गवई यांचे योगदान	डॉ.मोहन वानखडे	84 ते 87
24	पैदाशिय आंबेडकरी चळवळीतील एका शेषपेमी शिलेदार श्री वसंत मुन	प्रा.शालिनी मेश्राम	88 ते 90
25	इतिहास संशोधक वसंत मुन	डॉ.लखन इंगळे	91 ते 92
26	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील राजकीय व सामाजिक ऑर्गनिझ्ड नेतृत्व – ॲड. सखाराम एस. वैराळ	डॉ.कमलाकर तागडे	93 ते 95
27	विदर्भिय आंबेडकरी चळवळीत डॉ. मधुकरराव वासनिक यांचे योगदान	डॉ. एन.लांडगे	96 ते 100
28	रामलाल गोडबोले यांचे धम्मदीक्षा सोहळ्याचे वितीय व्यवस्थापन	प्रा.नरेंद्र सरोदे	101 ते 102
29	एक कर्तृत्ववान नेतृत्व मा. नाशिकराव तिरपुडे साहेब	प्रा.असरणकर पैठणे	103 ते 104
	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील रणरागिनी		
30	विदर्भातील आंबेडकरी महिलांची विसाव्या शतकातील सामाजिक चळवळ	डॉ. पी. डी. रंगारी	105 ते 108
31	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत महिलांचे योगदान	प्र. डॉ. [illegible]	109 ते 113
32	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत महिलांचे योगदान	डॉ. [illegible]	114 ते 117
33	"विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत महिलांचे योगदान"	डॉ. [illegible]	118 ते 120

विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील देवाजीबापू खोब्रागडे यांचे योगदान

प्रा. डॉ. नरेश कवाडे
इतिहास विभाग प्रमुख,
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

सारांश :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सर्व मानवजातीचे कल्याण करणारे मुक्तीदाते ठरले. त्याच्या विचाराने शोषीतांना योग्य दिशा मिळाली. त्यामधूनच आंबेडकरी आंदोलनाला जागतिक स्वरूप प्राप्त झाले. शतकानुशतके अस्पृश्य समाजावर होत असलेला अन्याय त्यांनी पाहिलेला होता. त्याचे चटके स्वतः त्यांना सोसावे लागले होते. पदोपदी त्यांचा होत असलेला अन्याय पाहून त्यांचे मन अतिशय दुःखी होत होते. म्हणून या समाजावर होत असलेला अन्याय मी दूर केल्या शिवाय राहणार नाही याची तळमळ त्यांना होती. हळूहळू त्यांनी अस्पृश्य समाजातील लोकांना जागृत करून आपल्यावर होत असलेल्या अन्यायाची वाचा फोडून पुढील लढ्यासाठी त्यांना संघटीत केले. त्यातून महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन, काळाराम मंदीर प्रवेश सत्याग्रह या मार्गातून अस्पृश्य समाजाला न्याय मिळवून देण्याचे कार्य त्यांनी चालविले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विदर्भातील अनेक कार्यकर्त्यांना संघटीत करून आपली चळवळ अधिक व्यापक केलेली होती. त्या कार्यकर्त्यांमध्ये देवाजीबापू हे सुध्दा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विश्वासू व प्रामाणिक कार्यकर्ते होते. त्यांनी विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत अत्यंत मोलाची भूमिका पार पाडलेली आहे.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या आंदोलनातील देवाजी बापू खोब्रागडे एक निष्ठावंत व विश्वासू कार्यकर्ते होते. विदर्भातील आंबेडकरी चळवळ घराघरात पोहचिवण्यासाठी देवाजीबापू खोबरागडे यांचे प्रयत्नांची विशेष दखल घ्यावी लागते. ते आपल्या कार्यकर्तृत्वाने उच्च पदावर पोहचलेले होते. आर्थिक, सामाजिक अशा दोन्ही पातळ्यावर समाजाला प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी यासाठी त्यांची धडपड सुरू होती. देवाजीबापूंनी डॉ. आंबेडकरांच्या शब्दावर आपले जीवन चळवळीला बहाल केले. व त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांना सोबत घेवून अस्पृश्य समाजाच्या मनामनांमध्ये आंबेडकरी चळवळीला मजबूत पायावर उभे केले होते. विदर्भातील चंद्रपूर जिल्हा सर्व बाबतीत मागासलेलाच होता. अस्पृश्यांची स्थिती तर अतिशय बिकट होती. उत्पन्नाचे साधन नाही, विद्या नाही, राजकारणापासून कोसो दूर असे त्यांचे गुलामीचे जीवन होते अशाही परिस्थितीत आपल्या प्रतिभा संपन्न, विलक्षण नेतृत्वगुण त्यांनी आपला विकास घडवून आणला. सर्वप्रथम त्यांनी आर्थिक विकासावर भर दिला. त्याचबरोबर सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक अशा विविध क्षेत्रांना त्यांनी स्पर्श केला.

शब्द संकेत :जीवनचरित्र,सामाजिक ,राजकीय,धम्मदीक्षा समारोहाचे आयोजन आणि शैक्षणिक कार्य

संशोधन पद्धती : ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना : देवाजीबापू खोब्रागडे यांचा कालखंड 2 जानेवारी 1899 ते 28 जून 1966 हा आहे. या काळात त्यांनी आंबेडकरी चळवळीत भरीव कार्य केलेले आहे. देवाजीबापूंचा जन्म चंद्रपूरच्या वाहनमहत मौजेत 2 जानेवारी 1899 ला झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव शिवाजी आणि आईचे नाव पैकाबाई असे होते. शिवाजी व पैकाबाई यांना सहा अपत्ये झाली. 'शिवाजी' संख्याच्या पोतूर्ण तालुक्यातील देवाडा या गावी राहायचे. पण, मूळचे ते संख्याच्या गडचिरोली जिल्ह्यातले होते. त्या वेळेस वाढा जिल्हा विस्ताराने फार मोठा होता. चंद्रपूरच्या पूर्व दिशेला गडचिरोली जिल्ह्यात खोबरागडी नामक नदी आहे या नदीच्या किनाऱ्यावर निवास करणारे खोबरागडे असल्या प्रधात पडला असे डे खोबरागडे कुटुंबाचे मूळ शोधता येईल.[1] तिथून शिवाजी चंद्रपूरला आले तिथे ते फळांच्या बागा ठेक्यांनी घेवून व्यवसाय केला.

देवाजी दोन वर्षाचे असताना त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले, परंतु खचून न जाता त्यांच्या आईने आपल्या कुटुंबाचे पालनपोषण केले देवाजीचे शिक्षण हायर सेकंडरीपर्यंत झाले. ते दहाव्या वर्गात असताना नगिनाबाग येथील इंदिराबाई झेडे सोबत त्यांचा विवाह झाला. त्याचवर्षी देवाजीबापू दहावीची परीक्षा उत्तीर्ण झालेले होते. शिक्षणच त्यांनी शिक्षण सोडून दिले. त्यानंतर त्यांनी व्यवसाय सुरू केला. बल्लारशहा येथे पाच एकर जागा विकत घेतली व तिथे इमारती लाकडाचा व्यवसाय चालविला त्या व्यवसायात भरभराट झाली व त्यांचा हाताखाली 200 ते 300 मजूर काम करीत होते. उत्तरोत्तर त्यांचा व्यवसाय प्रगती पथावर गेला. त्यामुळे खोबरागडे कुटुंबाला मान प्रतिष्ठा मिळाली व ते संधन कुटुंब म्हणून ओळखल्या जात होते. अशा प्रकारचा व्यवसाय करीत असतांना त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीतही सक्रीय सहभाग घेतला. व त्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली.

देवाजीबापू यांचे सामाजिक कार्य : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सर्व चिंतनाचे मध्यवर्ती केन्द्र समाज आहे. समाज संकल्पनेत राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक अशा सर्वांचा ते विचार करतात, तेव्हा सामाजिक विकास म्हणजे वरील सर्व बाबींचा विकास ओघानेच येतो. समाजात पसरलेल्या कर्मठ आणि अनावश्यक विचार धारेविरुद्ध त्यांना जागृत करून वैज्ञानिक दृष्टीकोन निर्माण करण्यासाठी, नवचैतन्य निर्माण करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांचे जे आयुष्य खर्ची पडले. देवाजीबापूंनी त्यांचा आदर्श ठेवत आपल्या समाजकार्याला सुरुवात केली. 'मानवी जिवनाच्या प्रगतीला मारक अशा हिंदूधर्मांच्या भावना व धर्मांध यांची जनतेवर जी पकड बसलेली होती तिच्या विरुद्ध अनेक संतांनी व धर्मसंस्थापकांनी बंडे उभारली तरी ती पकड त्याना सोडविता आली नाही.[3] अस्पृष्य समाजामध्ये अनेक जुन्या चालीरीती व पोटजाती होत्या ब्रिटिश काळात शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे समाजातील सुशिक्षीत लोकांच्या मनावर सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न चालविले. त्यातूनच 'मई 1920 में डॉ. आंबेडकर की प्रेरणा तथा प्रयत्न से नागपूर मे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज जी अध्यक्षता मे अखिल भारतीय बहिष्कृत परिषद हुई. इस परिषद को यशस्वी बनाने में चंद्रपूर के पंजुजी शिवाजी खोबरागडे तथा देवाजी शिवाजी खोबरागडे का प्रमुख हाथ था'[4] अस्पृश्यांना सामाजिक दृष्टया जागृत आणि संघटित करण्यासाठी ही परिषद आयोजित करण्यात आली होती. पोटजातींमध्ये असलेला भेदाभेद नष्ट करण्यासाठी ही परिषद महत्वाची ठरली. कारण परिषदेमध्ये कार्यकर्त्यांपुढे स्वयंपाक कोणत्या पोटजातीनी करावा असा पेच निर्माण झाला होता तेव्हा सर्वांनी मिळून स्वयंपाक तयार केला. देवाजीबापू यामध्ये प्रत्यक्ष सहभागी झालेले होते.

1932 ला कामती येथे अखिल भारतीय दलीत कॉंग्रेसचे दुसरे अधिवेशन झाल्यानंतर प्रांतिक दलित परिषदा घेण्यात आल्या आणि अस्पृश्य समाजाचा पाठीवा डॉ. आंबेडकरांना असल्याचे जाहीर केले. अशाच प्रकारची मध्यप्रांतीय दलित परिषद दलित कॉंग्रेसच्या वतीने चंद्रपूर येथे 29 जून 1932 रोजी घेण्यात आले. या परिषदेचे अध्यक्ष विनायक तुकाराम सातरे होते. अस्पृश्य मानलेल्या लोकांच्या धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीसंबंधी विचार करणे हा परिषदेचा हेतू होता. परिषदेचे स्वागताध्यक्ष देवाजीबापू खोबरागडे होते 'सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय क्षेत्रात सनातनी विषमतेचा प्रवाह हळूहळू सर्व भारतात पसरू लागला. भारतातील धार्मिक तत्त्वाचे धागे काही उपरिक मौजेच्या लोकांच्या फायद्यासाठी आणि सोयीसाठी सामाजिक आणि आर्थिक विचारांच्या धाग्यात विणले गेले होते. 'जातीभेद' संस्था ही सामाजिक आणि धार्मिक व्यवस्था ती तर अज्ञानातल्या अन्याय कल्पनांनी बरबटलेली तेव्हा अशा कल्पनाविरुद्ध आवाज उठवून बहिष्कृतात जागृती करण्याचे आवाहन देवाजीबापूनी दाखविले.[4]

देवाजी बापूंनी अस्पृश्योद्धाराचे कार्य हाती घेतल्यानंतर मागे वळून पाहणे त्यांना मान्य नव्हते. अस्पृश्योन्नतीचा त्यांचे नाव जुळून गेले होते. अस्पृश्यांना जागृत करण्याचे त्यांचे प्रयत्न सुरूच होते. त्याकरीता विविध सभांचे आयोजन करीत. ' अशीच एक परिषद सावली, जिल्हा चंद्रपूर येथे 31 मे ते 1 जून 1934 रोजी बोळामेळा चांदा तालुका परिषदेच्या माध्यमातून घेण्यात आली. परिषदेचे अध्यक्ष विक्रम बुटाने होते. परिषदेत पुणे करारास पाठिंबा देणे, सार्वजनिक विहिरी, जमी अस्पृश्यांना खुली असावी, डॉ. आंबेडकरांच्या अस्पृश्योद्धाराच्या कार्यास पाठिंबा देणे असे ठराव पारित करण्यात आले.[5] या ठरावावर देवाजीबापू यांनी स्वाक्षरी केली. हिंदू धर्मातील असलेली विषमता या विरोधात देवाजीबापूंनी आवाज उठविला.

विदर्भात समाजजागृतीचे कार्य सुरू होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच अस्पृश्यांचे एकमेव पुढारी याची जाणीव सामान्य माणसापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य चालू होते. समाजातील वाईट प्रथा नष्ट झाल्या पाहिजेत यासाठी नियम तयार करण्यात आले होते. अस्पृश्यांच्या परिषदा घेवून कुर प्रथा नारा कराव्या यासाठी दलित नेते कार्यरत होते. त्यामध्ये देवाजीबापू यांचे हे महत्त्वाचे योगदान होते. याचवेळी अस्पृश्यांच्या रक्षणासाठी 'समता सैनिक दल' स्थापन करण्यात आले होते. तेव्हा देवाजीबापू यांनी वादनहल वार्ड येथेही 'समता सैनिक दलाची' स्थापना केलेली होती. समाजकार्य करण्यासाठी या दलाची प्रमुख भूमिका होती. देवाजी बापूंची पत्नी इंदिराबाई पतीच्या खांद्याला खांदा लावून समाजकार्य करीत होती.

देवाजीबापूंचे राजकीय कार्य : सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक राजकीय पातळीवरून करणे आवश्यक असते असे देवाजीबापू यांना वाटत होते. अस्पृश्य समाजाला आपला विकास घडवून आणायला ज्या अग्निदिव्यातून मार्गक्रमण करावे लागले त्याचा विचार करता कोणत्याही एकाच बाबीवर अवलंबून राहणे योग्य नव्हते. अनेक समस्या पुढे असतांना त्या सोडविल्याशिवाय आपल्या समाजाचा विकास होणार नाही याची पूर्ण जाणीव कार्यकर्त्यांना होती म्हणूनच राजकीय क्षेत्रातील पदार्पण त्यांना योग्य वाटले. म्हणूनच देवाजीबापूंनी राजकारणात पदार्पण करून अस्पृश्यांना न्याय मिळवून दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 1936 साली स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केल्यानंतर प्रांतीय शाखा स्थापन करण्यात आल्या. पुन्हा मध्य प्रांत विभागातून स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना करण्यात आली.[6] या पक्षाच्या माध्यमातून 1937 च्या सार्वत्रिक निवडणूका लढविण्यात आल्या. सन 1937 मध्ये देवाजीबापू

स्वतंत्र मजूर पक्षातर्फे मध्यवर्ती मंडळातून एम.एस.ए. करीता उभे होते. ज्यादिवशी निवडणूक होती त्याच दिवशी त्यांचा लाकडाचा ठेला जाळण्यात आला.परंतु ते डगमगले नाही व परिस्थितीला समोर गेले. निवडून आल्यानंतर राजकारणाच्या माध्यमातून शिक्षण क्षेत्राकडे लक्ष केंद्रीत केले. आपला समाज शिक्षीत व्हावा, समाजातील मुलांनी खूप शिकून मोठ व्हाव आणि समाजाचा उध्दार करावा हा हेतू त्यांचा होता. देवाजीबापूंचे मोठे बंधू पत्रूजी खोबरागडे बल्लारपूरचे प्रथम सरपंच होते.[7] जानेवारी 1949 ला बल्लारपूर येथे नगरपरिषद स्थापन झाल्यानंतर देवाजी खोबरागडे बल्लारपूर नगरपरिषदेचे पहिले नगराध्यक्ष झाले.7 त्यामाध्यमातून अस्पृश्यांच्या हिताचे अनेक निर्णय त्यांनी घेतले. नगरपरिषदेचा कारभार हाती घेण्याच्या एक दिवस आधी रात्री जाग लागून सर्व कागदपत्र जाळून राख झाली. नगरपरिषदेची आर्थिक स्थिती त्यावेळी चांगलीच होती. देवाजीबापूंचा निंद्य समाजसेवेचा अशाप्रकारे त्यांनी स्वतःची रक्कम खर्च करून नगरपरिषदेचे काम सुरू केले.

रिपब्लिकन पक्ष स्थापनेतदेखिल त्यांचे मोठे योगदान आहे. नागपूर येथे झालेल्या सभेला ते उपस्थित होते. त्यांचे सोबत ठेकेदार मंडळी देखिल नागपूरला गेली होती. रिपब्लिकन पक्षाच्या कार्यालयाची सभा सुरू होती. देवाजी बापूमुळे ही सभा जवळून पाहण्याचा योग कार्यकर्त्यांना आला. देवाजीबापूंनी आपला मुलगा बॅ. राजाभाऊ खोबरागडे यांना चळवळीत झोकून दिलेले होते. त्यांचा वारसा घेवून त्यांनी पुढील कार्य मोठया आनंदाने केलेले होते.

चंद्रपूरच्या धम्मदीक्षा समारोहाचे आयोजन : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतात अभूतपूर्व धम्म क्रांती घडवून आणली. त्यातून प्रेरणा घेवून देवाजी बापू खोबरागडे यांनी धम्मकार्याला स्वतःला वाहून घेतले. बुध्दतत्वज्ञान घराघरात पोहोचविण्याचे कार्य केले. कुटुंबाचा जातीचा स्वदेशाचा विकास घडवून आणू शकतो असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. आणि म्हणूनच त्यांनी धम्मकार्याला सुरूवात केली. 3 ऑगष्ट 1937 रोजी एस.बी. कांबळे यांचे अध्यक्षतेखाली अस्पृश्य समाजाची सभा झाली या सभेत धर्मांतरास पात्रीत देणारा रस्तेच पोलिस खात्यात अस्पृश्य उमेदवारांस घेण्यात येण्याबद्दल ठराव परित करण्यात आले. या ठरावावर एस. टी. वानखेडे, कौसल्यादेवी वानखेडे, देवाजी खोबरागडे यांची नावे झाली.[8] बौध्द धम्माच्या प्रकाशाने आपले स्वतःचे, आपल्या दलित समाजाचे वेगळेपणा आपल्या सर्व देशबांधवांचे जीवन उजळून टाकण्याचा त्यांनी निर्धार केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागपूर येथे अशोक विजयादशमीच्या दिवशी दि. 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी बुध्दाच्या धम्माची जाहिररीत्या दीक्षा घेतली व त्या ठिकाणी उपस्थित असलेल्या आपल्या सुमारे पाच लाख अनुयायांना या धम्माची दीक्षा दिली. त्या दिवसापासून पुढे बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतरही महाराष्ट्रात बौध्दधम्म दीक्षेचे अनेक समारंभ झाले व महाराष्ट्रातील बाबासाहेबांची अनुयायी असलेली अस्पृश्य जनता बुध्दानुयायी झाली.[9] हा धम्म सोहळा यशस्वी करण्यासाठी देवाजीबापू खोबरागडे यांचे मोलाचे योगदान आहे. तन, मन, धनाने त्यांनी धम्म सोहळ्यात सहभाग दर्शविला.

नागपूर येथिल धम्मदीक्षा सोहळ्यानंतर चंद्रपूर येथे धम्मदीक्षा सोहळा आयोजित करण्यात आला. चंद्रपूर शहर म्हणजे देवाजीबापूंचे जन्मस्थान होते. त्यामुळे परिसरातील अस्पृश्यांची स्थिती त्यांनी अगदी जवळून पाहिली होती. त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराची त्यांना जाणीव होती. हिंदू धर्म शास्त्रांनी समाजावर किती पगडा आहे हे त्यांना माहित होते आणि म्हणूनच या जाचातून अस्पृश्यांची सुटका करण्यासाठी त्यांनी धम्म दीक्षा सोहळ्याचे आयोजन चंद्रपूर येथे घडवून आणले. कार्यक्रमासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, माईसाहेब, नानकचंद रत्तू, बॅ. राजाभाऊ खोबरागडे हे 16 ऑक्टोबरला सकाळी यान यांजला नागपूरहून निघाले. धम्म दीक्षेने संपूर्ण परिसर बुध्दमय झाला होता. पांढऱ्या कपडयातील स्त्री--पुरूषांचा चेहऱ्यावर उत्साह आणि आनंद दिसत होता. सायंकाळी डॉ. आंबेडकरांनी उपस्थितांना धम्माची दीक्षा दिली.

देवाजी बापू खोबरागडे यांनी आपल्या नेतृत्वातून अस्पृश्य समाजाच्या व्यथांना पुढे आणले. हिंदू धर्मांतर्गत आपल्या समाजाचा विकास होणार नाही याची त्यांना पूर्ण खात्री होती म्हणूनच त्यांनी बौध्द धम्माच्या प्रसारासाठी प्रयत्न केले. त्यामुळे वऱ्हाड प्रांतात बौध्द धम्माचा प्रसार झालेला पहावला मिळते.

देवाजीबापूंचे शैक्षणिक कार्य : देवाजीबापू खोबरागडे यांनी स्वत उच्चशिक्षण घेतले नसले तरीही त्यांचे शिक्षणाबद्दलचे प्रेम कमी झालेले नव्हते. आपल्या मुलांना दिलेले उच्च शिक्षण आणि आपल्या अस्पृश्य समाजाच्या शिक्षणासाठी केलेला खटाटोप त्याची साक्ष देते. इंग्रज लोकांच्या उदार धोरणामुळे शिक्षणाचा विस्तार या समाजाचा होवू लागला. बल्लारपूर येथे सार्वजनिक वाचनालय सुरू केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मुंबई हून जाणारा पेपर निश्चित होता. त्यात त्यांचे विचार आणि आदेश असत. पेपर वाचण्यासाठी जागा अपूरी पडत असल्याने स्वतःची कृष्णा गार्ड येथील जागा वाचनालयाकरिता दिली.[10]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य मुलांच्या शिक्षणासाठी औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. तेव्हा महाविद्यालयाच्या बांधकामासाठी पाच प्रतिचे सागाचे लाकूड कट साईज मध्ये पाठविले. डॉ. आंबेडकरांचा प्रत्येक शब्द

आदेश मानून ते कार्य करीत होते. डॉ. आंबेडकरांनी उच्च शिक्षणासाठी ज्या विद्यार्थ्यांना विदेशात पाठविले त्यामध्ये बॅ. राजाभाऊ यांचा समावेश होता. राजाभाऊ सोडता इतर विद्यार्थी शासनाची शिष्यवृत्ती घेवून गेले मात्र दैवाजी बापू श्रीपत असल्याने राजाभाऊना स्वखर्चाने पाठविण्याची सुचना डॉ. आंबेडकरांनी केली. क्षणाचाही विलंब न करता दैवाजीबापूंनी त्याची अंमलबजावणी केली.चंद्रपूर जिल्हयात अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प होते. अस्पृश्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. तरीही अस्पृश्य विद्यार्थी आपली प्रगती करू लागले. ते देवाजी बापूंच्या सहाय्याने 'काही विद्यार्थी त्यांच्या सहयोगाने मिलिंद महाविद्यालय औरंगाबाद येथे शिक्षणासाठी गेले. देवाजीबापू मिलेल एज्युकेशन सोसायटीचे संस्थापक सदस्य होते. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेत असतांना निवाऱ्याची व्यवस्था व्हावी म्हणून चंद्रपूर येथे 'चोखामेळा वसतीगृहाची' स्थापना केली. साहजिकच त्यांची प्रेरणा घेवून बॅ. राजाभाऊ खोबरागडे यांनी चंद्रपूर व परिसरात अनेक शैक्षणिक दालने सुरू केलेली होती. त्यामुळे या परिसरातील मुलांचा मोठया प्रमाणात फायदा झालेला होता.

निष्कर्ष: देवाजीबापू खोबरागडे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे निष्ठावान अनुयायी होते. विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीचे ते पाईक होते. त्याच्याबरोबर इतरही अनेक सहकारी कार्य करीत होते. देवाजीबापू खोबरागडे यांनी अतिशय विकट परिस्थितीत सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविला. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी चळवळ उभारलेली होती. तीच चळवळ देवाजीबापू खोबरागडे यानी विदर्भात उभारलेली होती. त्यांच्या या कार्यामुळे अस्पृश्य समाजावर होत असलेला अन्याय दूर होवू शकला.

देवाजीबापू खोबरागडे यांनी समाजकारण पूर्ण करण्याकरीता राजकारणाचा स्विकार केला. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्ष, शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशन, व नंतर रिपब्लिकन पक्षाची उभारणी केलेली होती. त्यामुळे या पक्षांतर्गत कार्य त्यांनी केले व त्यामाध्यमातून त्यांनी अनेक समस्या सोडविलेल्या होत्या. शिक्षण क्षेत्रातही त्यांचे कार्य मोठे होते. सन्न त्यांनी यशस्वी करण्यामध्ये त्यांचा मोठा वाटा होता. चंद्रपूरच्या धम्म दीक्षेची संपूर्ण जबाबदारी त्यांच्यावर होती. त्यांनी ती त्यांनी अतिशय उत्तम पध्दतीने पार पाडलेली होती. चंद्रपूर सारख्या मागासलेल्या भागात लाखो लोकांना धम्म दीक्षा दिल्यामुळे लोकांच्या जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन घडून आले. आणि त्यांना एक नवीन ओळख मिळाले. माणूस म्हणून जगण्याचा त्यांना अधिकार मिळाला. या मागे देवाजी खोबरागडे यांचे कार्य अत्यंत मोलाचे ठरलेले आहे.

संदर्भसूची

01.मेश्राम, यशी.डी.महाराष्ट्राचे शिल्पकार बॅ. राजाभाऊ खोबरागडे,महाराष्ट्र राज्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई,प्र.आ. 2003, पृष्ठ क्र. 4

02.धांगदेव डोरमोडे डॉ. निमराय रामजी आंबेडकर खंड 1 सुगावा प्रकाशन पुणे, 2002 पृष्ठ क्र. 129

03.रामटेके, पी.टी.बाबासाहेबांचे निष्ठावंत सहकारी देवाजीबाबू खोबरागडे संकेत प्रकाशन नागपूर,प्र.आ. 2003 पृष्ठ क्र. 27

04.ताकसांडे, प्रसेन.बॅ. राजाभाऊ खोबरागडे यांचे आंबेडकरी आंदोलनातील योगदान– पी.एचडी. प्रबंध 2015 पृष्ठ. 83

05.रामटेके, पृष्ठ क्र. 30

06.किता , पृष्ठ क्र. 35

07. किता पृष्ठ क्र. 37

08. किता, पृष्ठ क्र. 38

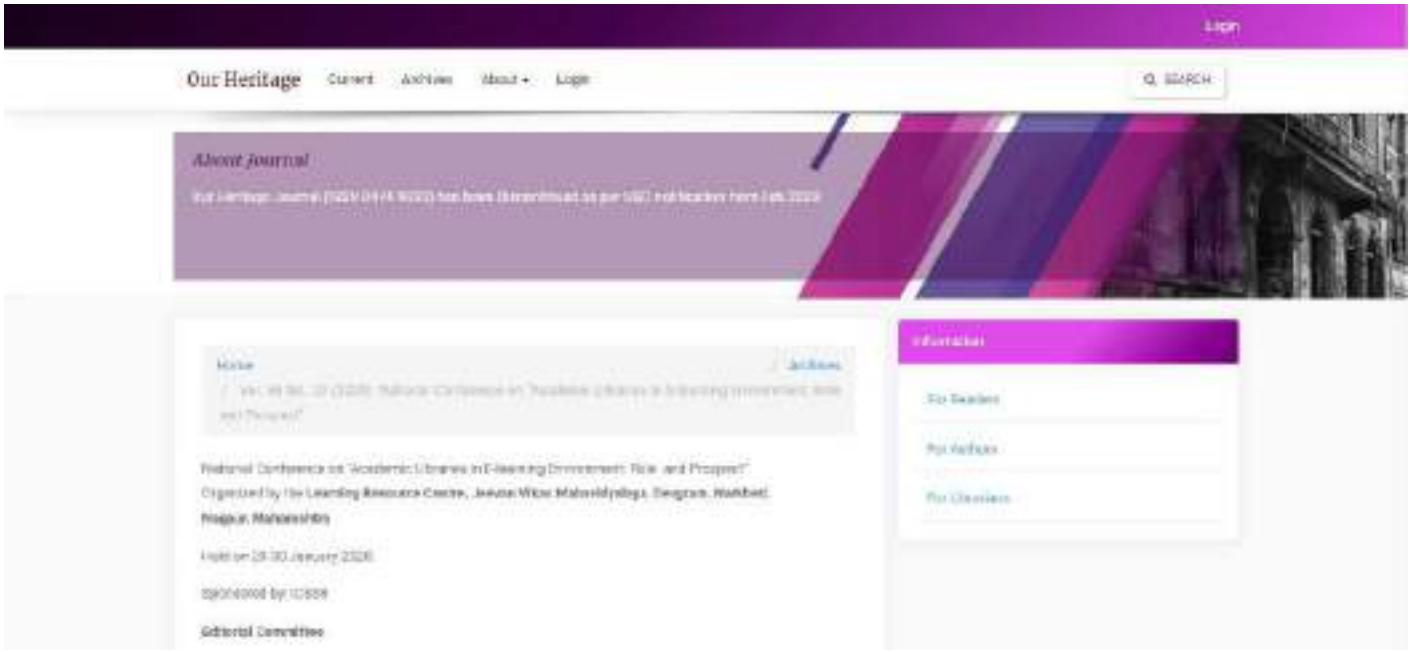
09.ताकसांडे, प्रसेन पूर्वोक्त, पृष्ठ क्र. 88

10.मेश्राम, पी.टी.पूर्वोक्त, पृष्ठ क्र .37

Perspectives - A National Interdisciplinary Annual Research Journal

ISSN - 2249-5134

Moocs: Power Step Towards Online Education

324-330

Mr.Sandeep S. Pradhan

PDF

Swayam Moocs Quality Higher Education By National Level Institutes

331-336

Dr. Shivani Balkundi

PDF

Gear Up For The Technology-Enabled Learning Environment

337-342

Dr. Atul R. Sidurkar

PDF

Need For E-Resources Management In Academic Libraries

343-348

Dr. Sanjay S. Bhutamwar

PDF

Status of Indian Open Access Repositories In Open doar

349-358

Dr. Sangita R. Chore

PDF

Innovative Practice of Indian Higher Education: A Moocs An Overview

OUR HERITAGE
ISSN: 0474-9030Vol-68, Special Issue-23
National Conference on "Academic Libraries in E-learning Environment: Role and Prospect"
Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed,Nagpur, Maharashtra
Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

Gear Up For The Technology-Enabled Learning Environment

Dr. Atul R. Sidurkar
HoD, Library & Information Centre,
YeshwantMahavidyalaya, Wardha

Abstract

This paper highlights the various types of Technology-enabled tools, which can be used to improve the learning environment. Traditional Teaching tools are now gradually becoming obsolete. ICT has made great impact on every sphere of our life. Education is one of the most important area where ICT has made a significant influence.In this paper efforts have been made to describe the various tools and techniques which can bring a dynamic change in the learning experience.

Keywords*: ICT, Google drive, Google Alert, custom search, QR code, repository, Moodle, CMS.*

Introduction: Due to the introduction of Information Communication Technology, everyone is familiar with computers, mobile phones and internet. From the beginning, till the end of ourdaily routine we use technology. We book hotels, flights, trains using technology, we entertain ourselves using technology, we share our thoughts using technology, we communicate with others using technology. That means our most of the work is totally depended upon the technology. If technology has become so much important and familiar to us, then we shouldnot hesitate to use these technologies in our Teaching and Learning environment. To achieve this, there is an urgent need to train and motivate our faculty to inculcate technology in Teaching-Learning environment. There are lots of ITC tools available today, which can attract students to the classroom and make teaching very effective and dynamic. If teachers will use technology, the learning will become a better experience and we will also be able to overcome the low turn up of the students to the classroom.

There are lots of new ICT tools / platform discussed below which can be used in Teaching-Learning Environment-

1. **MOOC:** - MOOC stands for Massive Open Online Course, This platform works on basic philosophy of 3 A's i.e. Anytime, Anywhere, Anyone

Copyright © 2019Authors

- **M**assive – Large enrolment numbers
- **O**pen - No mandatory qualifications – Open to all
- **O**nline – Fully online
- **C**ourse - Structured course content

It is an online course aimed at unlimited participation and open access via the web.

Major MOOC Providers

- WizIQ
- Open2study
- Udemy
- Udacity
- EdX
- Coursera
- SWAYAM

2. **Various Google Services**: - Google provides lots of important tools and services which are free to use and they can be usedeffectively in learning environment. Once a user opens a Gmail account he/she can access all the facility of Google absolutely free. The list of services provided by Google are as below-
    - Google Drive
    - Google Books
    - Google News
    - Google Alert
    - Google Custom Search
    - Google classroom
    - YouTube
    - Google translate, etc
3. **Audio Books-** Audio Book is entirely a new concept. If anyone is not comfortable in reading books or reluctant to purchase book, can opt for Audio Books. There are lots of audio books providers available on internet. Few are listed below-
    - LibriVox
    - Storytel
    - Kindle
    - redo

Copyright © 2019Authors

Audio Book facilityis subscription based;Provider charge nominal fees for the subscription. One can access to the world renowned books and listen to them on go.

4. **E- Magazine-** We all are familiar with e-journals, e-books, but now e-magazine has been emerging as a new concept for the magazine lovers. As we know current affairs, General Knowledge, competitive exam material, sports and entertainment news, technology update, etc. can be access though magazine only. But due to escalating cost of magazines it is not possible to purchase magazines on variety of topics. Subscription of e-magazines is a solution for it. One can access more than 5000 popular magazines by subscribing e-magazines. The monthly charage may be around 300-350 per month. The most popular e-magazine provider is-
    - Magzter
5. **Sakshat–** Sakshat is Indian Government Repository prepared by MHRD, New Delhi where lots of audio- video contents are available in e-format.
6. **SwayamPrabha-** SwayamPrabha is free DTH channels provided by Government of India. It is a collection of 32 educational channels which runs throughout the day, and provide various informative content free of cost.
7. **Government Data Repository -** To access the authenticgovernement data on health, education, employment, sanitation, etc. one can access to Government Data Repository like https://data.gov.in/
8. **e-PGPathshala:-** e- PG Pathshalais a platform developed by MHRD under NME-ICT programmeto provide audio-video material to the PG students according to their syllabus and papers. E-content are available for PG students of all discipline likeEngineering, Medical, Arts, Social Science, Language, Humanities ,etc. It covers almost 77 subjects.
9. **National Digital Library :**-National Digital Library is developed by MHRD in collaboration with IIT Kharagpur. National Digital Library provides free e-books, e-journals to its registered users on various subjects in all languages.
10. **NLIST:** - NLIST stands for National Library and Information Services Infrastructure for ScholarlyContent developed by MHRD with collaboration with INFLIBNET. It contains 3140000 e-books and 7000 e-journals. The subscription cost is 5000 Rs.
11. **Institutional Repository :-** Institutional Repository can be prepared for the student using open software like
    - DSpace
    - GreenStone
    - Fedora Commons

Copyright © 2019Authors

12. **Document Management System :-** Documents can be managed using open source documents management software like-
    - LetoDMS
    - OpenDocMan
    - SeedDoc
13. **Data Repository :-** Data Repository can be prepared using CSKAN software
14. **QR Code: -**QR Code means Quick Response Code. This technology can be used to navigate form one link to other line. QR code can be used for the variety of purpose for the students –

    QR code in Teaching Learning
    - Setting Links with Teachers Notes/e-Content
    - Embedding Chabot's with Teachers
    - Update Information Alerts
    - New and Notifications
    - Home Work and Assignments upload system
    - Links to Teachers Video
    - Redirect to e-Content Website, IR ,Moodle, WebOPAC
    - Connection with Suggestion Box, Compliant Box, Feedback Form
    - New Arrivals (at different Sections /Books)
    - Force to Download any content.
    - Information Tour
    - Redirect to E-resources login pages (NLIST)
15. **Google Drive in Teaching Learning:-** Google Drive can be used for the variety of purpose-
    - Cloud Storage
    - Sharing Documents
    - Collaborative Working
    - Embedding ability
16. **Digital/Virtual Student Support Management**:- Digital/Virtual Student Support Management can be created using many open software like Hesk, OSTicket, Faveo Helpdesk, HelpDeskZ, OpenSupports, HelpDEZk, Handesk, Trellis Desk, phpOnline
17. **Student Forums:** Student Forums can also be created to share information/ knowledge, Discussion Groups, Student Support,Solution based FAQ,Community based Solution Platform, etc.

    The popular software are-

Copyright © 2019Authors

- PhpBB:- Most Reliable Forum System
- Simple Machines Forum
- MyBB
- Vanilla
- FluxBB

18. **E-Portfolio**:- E-Portfolio of students can be created using open software like- Mahara, Epearl, Elgg
19. **LMS:-**LMS stands for Learning Management Tool. It can be used to create course, study material, online assessment, etc. The most popular LMS is moodle.
20. **Online Assessment: -**Hot Potatoes is the most popular tool for conducting online assessment of the students.
21. **Slide Share: -**Slide share is site where we can share our designed slide to other and share our knowledge. We can also download others created slides for educational purpose.
22. **OER-** OER stands for Open Educational Resources where information can be access without the fear of copyright. The most popular OER are-
    - National Programme on Technology Enhanced Learning
    - Sakshat
    - Pratham
    - OER Commons
    - Khan Academy
    - MERLOT
23. **Wiki:** - We can prepare our own Wiki using software like -Mediawiki, Docuwiki, Foswiki, Tikiwiki, Twiki, Xwiki
24. **Website and Blog:-** We can create website and blog for our learner using software like Joomla, Wordpress, Drupal, Concrete5, CMS Made Simple, Composr, Mambo, TYPO3, Fork, ProcessWire, Pluck, ImpressCMS, PopojiCMS, Microweber, Croogo, Jamroom,Saurus, WonderCMS, Hotaru CMS, ClipperCMS, Plone
25. **Photo and Video Library:-**We can create Photo and Video Library for the leaner using software like 4images, Piwigo, Coppermine, Zenphoto, Gallery, PhpAlbum, Lychee, Plogger, iGalerie, Chevereto.
26. **Content Management Systems in Learning and Teaching :**Content Management Systems can be created using software like Zoomla, Drupal, Wordpress, Magento, etc.

Conclusion:-

Copyright © 2019Authors

A survey revel that 60%of primary schools in Maharshtra have L.E.D, .TV, tablet and other modern gadget. 65000 schools have been digitized. So it is the need of hour to equip every teacher in all level of education with proper training to get familiar with these modern electronic gadgets, applications and software. Every teacher has to upgrade to deliver relevant and new information to the students in very innovative and interesting way. 80% of graduates who are coming out from the college are not suitable for job as they are not trained properly. To instill skill based education to such students, the teacher has to first get acquainted with the modern technology. All the tools discussed above can be used to develop a more vibrant, interesting and student-centric approach and can create a dynamic Technology- Enabled Learning atmosphere.

References:

1. Au, W. K., Kong, S. C., Leung, K. P., Ng, M. W., & Pun, S .W. (1999, November). Levels of information technology (IT) competency, core course elements and assessment tools for teacher training in IT in education - the final report. Hong Kong: Education Department.

2.Dede, C. (2000). Emerging influences of information technology on school curriculum. Journal of Curriculum Studies, 32 (2), 281-303.

3.Lee K. T. (2001) IT Integration in Teacher Education – supporting the paradigm shift in Hong Kong, Asia-Pacific Journal for Teacher Education & Development, v(4), 157-178.

Copyright © 2019Authors

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Department of Marathi

2021-2022

Asst. Prof. Deepak Bhagwanji Mahajan

Index:

Sr.No.	Name of the Journal / Book	Title of Research Paper / Chapter	National / International	Publishing Date	Impact Factor	ISBN /ISSN
1.	SANSHODHAN	BHATKYA VIMUKTANCHYA SWAKATHANAMADHIL STRIJIVAN	NATIONAL	2020-21	--	ISSN: 2249-8567
2.	INDIAN SOCIAL REFORMER	SAMAJSUDHARAK SANT TUKARAM	NATIONAL	2020	---	ISBN: 978-81-943484-7-4

Marathi Section

Bhatkya Vimuktaanchya Ravktnamdiil Ratrijeavan

Deepak Mahajan

Total views: 107

Gramvikas Ani Gramgeetha

Rekha Vadikhaye

Total views: 102

Bhudipramaniyvidi Sudhakachaariya Aagarkar

Ajay Kulkarni, Priyanak Akash Rahut

Total views: 102

Chatrappti Shri Shivaji Maharaj Aani Ttkalin Shasan Vyvstha

Ravindra Shankarrav Phating

Total views: 103

भटक्या विमुक्तांच्या स्वकथनामधील स्त्रीजीवन

प्रा. दीपक महाजन

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात अनेक जाती, पोटजाती अस्तित्वात आहेत. विषमता हे तर भारतीय समाजाचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. इथली प्रत्येक जात, प्रत्येक धर्म स्वत:ला दुसऱ्या जाती, धर्मापेक्षा श्रेष्ठ समजतो. त्यामुळे समता, बंधुता, एकोप्याची भावना निर्माण झाली नाही. भारतीय समाजात माणूस ज्या जातीत जन्माला येतो त्याच जातीची विहित कर्मे त्याला चार पाडावे लागतात. नेमून दिलेल्या कामाव्यतिरिक्त दुसरे काम त्याला करता येत नाही. यातूनच बलुतेदारी पध्दत अस्तित्वात आली. अन्नधान्याच्या मोबदल्यात शेतीपयोगी साहित्य पुरविणे हे त्यांचे प्रमुख कार्य होते. याच व्यवहारातून 'गावगाडा' अस्तित्वात आलेला होता. पण त्या व्यतिरिक्त एक स्वतंत्र जग या समाजात अस्तित्वात होते. सर्वांपासून ते दुर्लक्षित, उपेक्षित होते. ते म्हणजे भटक्यांचे जग होय. भारतात आणि महाराष्ट्रात पूर्वीपासून अनेक भटक्या जाती, जमाती अस्तित्वात आहे. जगण्याकरिता त्यांची आजही सतत भटकंती सुरू आहे. 'ना घर ना दार, ना जमीन' अशी त्यांची अवस्था आजही कायम आहे. गावगाड्यासोबत छोटी मोठी कामे करून हे लोक जीवन जगत असतात. चोरी करणे, कसरतीचे खेळ, लोकांचे मनोरंजन, दगड फोडणे, भिक्षा मागणे असे त्यांच्या कामाचे स्वरूप आहे. पिढ्या न् पिढ्या त्यांच्या वाट्याला उपेक्षाच आलेली आहे. उपरेपणाचे दु:ख त्यांच्या नशिबी कायमचेच आलेले दिसते. स्वत:ची जमीन, घर, दार असावे असे त्यांनाही वाटते पण स्वातंत्र्यानंतर देखील त्यांच्या जीवनात फारसा बदल झालेला दिसत नाही. आपल्या हक्क, अधिकारापासून आजही ते वंचित आहे.

भटक्या विमुक्तांच्या स्वकथनातील जीवनदर्शन :

ब्रिटीश राजवटीत १८७१ साली अस्तित्वात आलेल्या कायद्यामुळे भटक्या जमातींना गुन्हेगार ठरविण्यात आले होते. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर हा कायदा रद्द करण्यात आला. तरीपण शासनाचा आणि लोकांचा या जमातीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदललेला आहे, असे दिसत नाही. आजही कुठे चोरी झाली तर या लोकांवर संशय घेतला जातो. त्यांना

मराठी विभाग, वसंत महाविद्यालय, यवतमाळ
Mobile No. +91 98235 61151 | Email : dipakmahajan2001@gmail.com

अटक केली जाते. कोर्टाकडून त्यांना जामीनही मिळत नाही. विनाकारण त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार केले जातात. त्यांना चोर, गुन्हेगार, भिकारी, उपेक्षित, वंचित म्हणून हिनविले जाते. विकासाच्या नावाखाली मोठ्या प्रमाणात जंगल कटाई सुरू आहे. त्यामुळे त्यांचा जंगलावरचा अधिकार देखील संपुष्टात आला. पोलीस सांगतील तेव्हा त्यांना पोलीस स्टेशनमध्ये हजर राहावे लागते. त्यांनी एखादी गोष्ट मोठ्या कष्टाने मिळविली तरी ती चोरूनच आणली असावी असे समजण्यात येते. या घटनांवरून त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेचे मूल्यमापन करता येते.

भटक्या विमुक्त जाती, जमातीमधील लोकांना स्वत:च्या मालकीची अशी जमीन नाहीच. जीवन जगण्यासाठी त्यांना सतत भटकंती करावी लागते. त्यांना एका गावातून दुसऱ्या गावात गेल्यानंतर येण्याची वर्दी गावातील पोलीस पाटीलाकडे द्यावी लागत. नंतरच त्यांना गावात राहण्याचा परवाना मिळत असतो. एका गावात तीन दिवसापेक्षा जास्त काळ राहता येत नाही. दारूपिणे हा या समाजात शिष्टाचार मानल्या जातो. भटक्या समाजातील प्रत्येक जाती, जमातीची भाषा, संस्कृती, सण, उत्सव, कर्मकांड वेग-वेगळे आहेत. हा समाज पूर्णपणे अंधश्रध्देने ग्रासलेला दिसतो. या समाजात देवाला नवस करण्याची प्रथा फार पुरातन आहे. काही भटक्या विमुक्त समाजात नवसाने पुत्र प्राप्ती झाली असेल तर त्या मुलाला किंवा मुलीला देवाच्या नावाने सोडले जाते. ज्या मुलाला देवाच्या नावाने सोडले जात तो वाघ्या किंवा मुलीला मुरळी म्हटल्या जाते. यातूनच पुढे समाजात देवदासीची प्रथा अस्तित्वात आलेली होती. या समाजातील प्रत्येक जाती-जमातींना आपापल्या प्रथा, परंपरा, संस्कृती, भाषा, देवदेवता याबद्दल आदर आणि अभिमान आहे.

भटक्या विमुक्त जाती, जमातींचे 'जातपंचायत' हे एक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. प्रत्येक जमातीचे नियम वेग-वेगळे आहे. शिक्षा देखील वेग-वेगळ्या आहेत. सर्वच प्रकारचे निर्णय जातपंचायती मध्ये घेतले जातात. ते निर्णय सर्वांना बंधनकारक असतात. पण सांगायचा मुद्दा असा की, सर्वच जाती, जमातीमधील जातपंचायती मध्ये पुरुषांचेच वर्चस्व दिसून येते. अनेक निर्णय फिरविले जातात, किंवा पुरुषांच्याच बाजूने दिल्या जाते. यावरून जातपंचायत ही स्त्रीयांवर अन्याय, अत्याचार करणारी संघटनाच दिसते. या जमातीमध्ये नजेला फार महत्त्व असते. सर्वच लोक मोठ्या आनंदाने या उत्सवात सहभागी होतात. जत्रेमध्ये देवाच्या किंवा देवाच्या नावाने मोठ्या प्रमाणात प्राण्यांचे बळी दिल्या जातात. एकूणच स्वातंत्र्यानंतरच्या ७० वर्षात त्यांच्या स्थितीत फारसा फरक पडला आहे, असे मात्र

म्हणता येणार नाही. याच प्राप्त परिस्थितीमुळे हा समाज आजही दारिद्र्यात खितपत पडलेला दिसतो.

भटक्या विमुक्तांच्या स्वकथनातील स्त्रीजीवन :

आज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत भटक्या समाजात काही प्रमाणत बदल झालेला दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याचा, विचाराचा, चळवळीचा दलित समाजाप्रमाणे भटक्या समाजावर प्रभाव पडलेला दिसतो. अठराविस्व दारिद्र्यात जीवन जगणारा समाज डॉ. बाबासाहेबांचा आदर्श पुढे ठेवत बोलू लागला, शिकू लागला, लिहू लागला. याच विचार प्रक्रियेतून स्वकथनाची निर्मिती झाली व आपल्या भावनांना शब्दरूप दिले. या स्वकथनातून स्वसमाजाच्या व्यथा, वेदना, दैन्य, दारिद्र्य जगापुढे उघण्याचा लेखकांनी प्रामाणिकपणे प्रयत्न केला. त्याच प्रमाणे स्वकथनकारांनी स्त्रीजीवनातील व्यथा, अन्याय, अत्याचार, त्यांची ससेहोलपट यांनाही वाचा फोडण्याचे कार्य केले. अशा स्त्रीजीवनाचा मागोवा उपरा, उचल्या, कोल्हाटयाचं पोर, बिराड, बेरड, घोरटा या स्वकथनाच्या अंगाने घेता येईल.

भटक्या-विमुक्त समाजातील स्त्रीयांना प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने दुय्यम लेखून अनन्वित अन्याय, अत्याचार केले. स्त्री म्हणजे पायाची दासी, गुलाम, निर्बुध्द, निर्जिव, वस्तू समजून तिला समाजव्यवस्था वागवित असल्याचे दाखले स्वकथनात येतात. अन्याय, अत्याचार सहन करण्यासाठीच तिचा जन्म झाला असावा असे दिसते 'चूल आणि मूल' हेच तिचे कार्यक्षेत्र आहे. तिने स्वत:साठी जगायचे नसून तिचे जीवन नवरा, मूल, कुटुंबाला समर्पित असल्याचे जाणवते. भटक्या समाजातील स्त्री सर्वांची काळजी घेणारी, मुलाबाळांना जपणारी, नवऱ्याच्या सुखात सुख मानणारी, अहोरात्र संघर्ष करणारी, शोषिक मनाची आहे. ती नवऱ्याला प्रत्येक कामात साथ आणि हिम्मत देणारी आहे. तीच्या कष्टमय जीवनाचा इतिहास भटक्या विमुक्तांच्या स्वकथनार्तील पानापानातून वहरलेला दिसतो.

लक्ष्मण मानेची आई गाडावर आपला संसार लादून गाडगी, मडकी, जर्मलो, भगूणे, आपली मुले बसवून गावोगाव भटकणाऱ्या कैकाडी समाजातील आहे. मुलाच्या पोटासाठी गावातून शिळेपाके मागून आणते. नवऱ्याला कामात मदत करते. आपला मुलगा शिकावा, मोठा व्हावा म्हणून धडपडते. नवऱ्याचा मार, शिव्या खाते. गावकुसाबाहेर हागणदारीत आपल्या पालाजवळ तीन दगडाची चूल मांडून त्याच्यावर भाकरी थापून, सेळ प्रसंगी स्वत: उपाशी राहणारी स्त्री या स्वकथनात पहायला मिळते. पारं मामोसे झोपत तोंड बांधून, तिला

उचलून नेऊन कुणीतरी दोघा-चौघांनी बलत्कार केला. सकाळी ती रडून सागते लई कळा सोसल्या..... लांडग्यांनी सोडली न्हाय, देहाचं फुटाण झालं।"[1] नवरा पण रडू लागला. त्याची बायको देखणी होती हा काय तिचा गुन्हा होता. धर्म्या कैकाडी आपल्या बायकोला अडीचशे रूपयात गहाण ठेवतो. कैकाडी समाजात स्त्रीयांना गहाण ठेवण्याची पध्दत होती. यावरून स्त्रीयांचे समाजातील स्थान किती हीन दर्जाचे होते हे लक्षात येते.

कोल्हाटी समाजात स्त्रीजीवनाची गत कुत्र्यापेक्षाही वाईट आहे. या समाजात स्त्रीने जन्म घेणे म्हणजे आनंद मानल्या जाते. पण तिच्या जीवनाला शून्य किमत असते. किशोरची आई शांताबाई हिच्या वाट्याला एका रखेलीचे दु:ख आले आहे. नाचणारी बाई म्हणून या समाजातील स्त्रीयांना आयुष्य जगावे लागते. तिने स्वत: एखाद्या मेणबत्ती सारखे जळावे पण प्रकाश मात्र दुसऱ्यांना द्यावा. समाज स्त्रीयाकडे वाईट नजरेने पहतो. घरातील कमावती व्यक्ती म्हणून जरी ती असली तरी तिच्या कमाईवर कुटुंबातील बाप, मामा, भाऊ, काका यांचे भरणपोषण होत असते. मन थक्क करून सोडणारी स्त्री जीवनाची संवेदनाशून्यता या स्वकथनात दिसते. कोल्हाटी समाजात चिरा उतरवणे, दाढी लावणे या प्रसंगातून सामाजिक जाणीव व्यक्त होते. कृष्णा कोल्हाटी म्हणजे माझे पंजोबा यांनी जीजीचं शरीर विकलं होतं . . . . । कौंडीबा आजोबान तर आपल्या स्वत:च्या पोटच्या पोरीचं शरीर विकलं[2] चिरा उतरवण्याच्या नावाखाली स्त्री विक्रय करण्याची प्रथा कोल्हाटी समाजात दिसते. यावरून स्त्रीचे समाजातील स्थान अत्यंत खालच्या पातळीवर आहे, हेच सिध्द होते.

देवदासी, मुरळी प्रथा, परंपरा भटक्या विमुक्तांच्या स्वकथनाचा व जीवनाचा भाग बनलात. 'बेरड' मध्ये भीमराव गस्ती देवदासी, मुरळी सारख्या प्रथेचा परिचय करून देतात. मामाची धोरली मुलगी सौंदतीच्या यल्लमाला सोडली होती. त्यामुळे तिचे लगीन झालं नव्हतं आणि होणारही नव्हतं[3] देवदासी प्रथा या समाजात अस्तित्वात होती. यात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी बेरडकार प्रयत्न करतो. पण त्यासाठी मात्र लोकमानस तयार होत नाही. समाजातील लोकं आपल्यावर बहिष्कार टाकतील अशी भिती त्यांना वाटते. देवदासी , मुरळी सारख्या क्रूर प्रथा भटक्या –विमुक्त समाजाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. कोल्हाटी समाजात निर्जीव देवाला सजीव स्त्री वाहण्याची व तिचे लग्न करण्याची पध्दत, अत्यंत विघातक स्वरूपाची आहे. एक उपभोग्य वस्तू म्हणून समाजाच्या निर्जीव नजरा वासनेच्या दृष्टिकोणातून पाहतो.

पारधी समाजातील "चोरट्याकार संतोष

पवारांची आई अत्यंत संघर्षशील , कर्तबगार, समजूतदार स्त्री आहे. बाप जिवंत असून देखील आपल्या लेकरासाठी आई सर्व कर्तव्य पार पाडते. तिचे आयुष्य म्हणजे सुळावरील भाकरी प्रमाणे आहे. चोरटाकार लिहितो पारधी समाजात आपले नवरे जेलात गेले की पारध्याच्या बायका एका पाठोपाठ एक असे अंगावरचं लुगडं बदलल्यागत नवरे बदलत हुत्या आणि त्याच्या पैल्या नवऱ्याची लेकर दारोदार भीक मागावचीं'' अशा समाजात वावरणारी 'सोजरा' मात्र दारोदार भीक मागून लेकरं वाढविते. पारधी समाजातील स्त्रीयांना देखील हापशी ला हात लावून पाणी भरता येत नाही. गुलामगिरीच्या ओझ्याखाली समाजव्यवस्था स्त्री जीवनाला चिरडतांना दिसते. पारधी समाजातील माणूस बिराड तर बांधतो पण तो ते बिराड स्त्रीच्या डोक्यावर देऊन स्वत: हात हलवत समोर चालतो. स्त्री आपली अब्रू झाकून पतिव्रतेचे जीवन जगते पण तिथा नवरा मात्र मिळेल तिथे तोंड मारत फिरतो. अन्याय-अत्याचार सहन करून आपल्या मुलांना सांभाळित हसत हसत जीवन जगणारी स्त्री भटक्या - विमुक्तांच्या स्वकथनाची प्रेरणाच आहे.

'उचल्या' या स्वकथनात लक्ष्मण गायकवाड स्त्री जीवनातील दु:ख त्यांच्या कष्ट व कर्तबगार जीवन संघर्षाची ओळख करून देतात. उचल्याकार स्त्री विक्रीसंबंधी सांगतात. त्या गड्याला पध्नीनी भावीला दोनशे पन्नास रूपयाला इकलं. किसन पाटलानं शंभर रूपये दलाली घेतली. अन दादानं दिडशे रूपये आणले. ' स्त्रीया विकल्या जातात यापेक्षा कोणते मोठे दु:ख असू शकते. स्त्रीयांना देवीच्या नावाने सोडले जातात. सर्वत्र स्त्री जीवनाचे होणारे शोषण या घटनांमधून दिसून येते. या संपूर्ण घटना भटक्या विमुक्तांच्या जीवनाला काळीमा फासणाऱ्या आहेत. इयत्ता ९ वी त असतांना स्त्रीशिक्षणाच्या विरोधात आपल्याला बोलणे कसे भाग पडले हा अनुभव देखील आपल्या स्वकथनामध्ये उचल्याकार मांडतात. एकूणच भटक्या विमुक्त समाजातील स्त्रीयांच्या जीवनातील दु:खाचा पाढाच आपल्या स्वकथनामधून लक्ष्मण गायकवाडानी जगापुढे मांडलेला दिसतो.

स्त्री दु:खाला कारणीभूत ठरणारे घटक :

भटक्या विमुक्त समाजातील स्त्रीयांच्या दु:खाला कारणीभूत असणारे विविध घटक त्या समाजात अस्तीत्वात आहेत. त्यापैकी महत्त्वाचा असणारा घटक म्हणजे जातपंचायत. जातपंचायत म्हणजे स्त्रीयांवर अन्याय, अत्याचार करणारी संघटनाच दिसते. एक तर जात पंचायतीमध्ये पुरूषांचेच वर्चस्व दिसते. तिथे स्त्रीयांना दुय्यम स्थान दिलया जाते. कोणते

कुणाच्या छत्रीखाली भजे खाल्ले , कोणी कोणाच्या मोबाइ विश्वासघात केला किंवा दुसऱ्या समाजातील पुरुषाबरोबर गेले अशा विविध कारणावरून जातपंचायत कडून शिक्षा दिली जाते. बाळीत टाकणे, गरम उकळत्या तेलातील रुपया काढायला लावणे, दंड भरणे अशा विविध अफलातून शिक्षेचे प्रावधान या समाजातील स्त्रीयासाठीच जातपंचायतीनी योजून ठेवले आहे.

स्त्री जीवनातील दु:खाला, शोषणाला गावातील प्रतिष्ठित मंडळी, पोलीस यंत्रणा फार मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहे. गावात कोणतीही वाईट घटना घडली की संशय याच लोकांवर घेतल्या जातो, या लोकांना पकडून पोलीस स्टेशनमध्ये बंद केल्या जाते. पोलीस त्यांच्यावर अनन्वित अत्याचार करतात. त्यांना लवकर जामीन देखील मिळत नाही. अशातच एखादी सुंदर स्त्री असली की, पोलीस तिच्यावर लैंगिक अत्याचार करतात. त्यातून अनेक स्त्रीयांना गर्भधारणा झाल्याचे उदाहरण पहावयास मिळते. पालातील सुंदर स्त्रीयाकडे गावातील प्रतिष्ठित लोक, पुढारी वाकड्या नजरेने पाहतात. त्यांना काही कारण सांगून आपल्या वाड्यावर बोलावतात. त्यांच्यावर अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न करतात. समाजाच्या वासनेला अशा स्त्रीचा बळी पडतात.

जाती व्यवस्थेने देखील स्त्रीयांना दुय्यम स्थान बहाल केलेले आहे. त्यामुळे जाती व जमातीची व्यवस्था नष्ट व्हायला पाहिजे. भटक्या विमुक्तांमध्ये अनेक उपजाती मध्ये माणसे विखुरलेली आहे. समाजाचे संतुलन राखण्यासाठी स्त्री-पुरुष, जात-पोटजात असे समीकरण मोडणे गरजेचे आहे. स्त्रीमुक्तीचा मार्ग स्त्रीयांपासून सर्व समाजापर्यंत पोहचायला पाहिजे. अन्यायी रूढी, प्रथा, परांपरामुळे देखील भटक्या-विमुक्त समाजातील स्त्रीयांचे जीवन उद्ध्वस्त झालेले आहे. एकूणच जातपंचायत, पोलीस, कोर्ट, गावगुंड अशा विविध लोकांकडून होणारा त्रास स्त्रीजीवनातील पवपर्वत नष्ट्या आहेत.

समारोप :

भारतीय संविधान अस्तित्वात यावला आज ७० वर्ष पूर्ण होत आहे, त्या संविधानाने मानवमुक्तीचा मार्ग दाखविला. परंतु भटक्याच्या विराडापर्यंत हे लोण अजूनपर्यंत पोहोचलेले नाही. स्त्रीयांच्या बाबतीत तर त्यांच्या व्यथा व वेदनेशिवाय काहीच पहायला मिळत नाही. अज्ञान व अंधश्रद्धेच्या गर्तेत तिचा छळ होत आहे. स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करणे तर दूरच स्त्रीने शिक्षण घेणे म्हणजे पाप समजल्या जाते. भटक्या स्त्रीचे जीवन पालाच्या पडद्या आड गडप करण्यात आले आहे. गर्भविवाह, बालविवाह, बहुपत्नी विवाह, या सारख्या क्रूर, भयावह प्रथामुळे तिचा प्रवास अंधाराकडे

जाणारा ठरतो. देव, देवत, तिच्या पाचविला पुजलेले आहे. जन्मापासून मृत्युपर्यंत तिच्या वाट्याला दुःखाशिवाय काहीच आलेले दिसत नाही. आपल्या हक्कासाठी तिच्या मनात विद्रोह दिसत नाही.

संदर्भ टीपा :

1. माने लक्ष्मण, उगरा, प्रंथाली प्रकाशन मुंबई. पाचवी आवृत्ती २०००, पृ.५४.
2. काळे किशोर, कोलाटयाचा पोर, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई. प्रथम आवृत्ती १९९९, पृ. ७.
3. गस्ती भीमराव, बेरड, राजहंस प्रकाशन पुणे, दुसरी आवृत्ती १९९२, पृ.२७.
4. पवार संतोष, चोरटा, शाल्यमुनी श्रावक संघ प्रकाशन जालना, चौथी आवृत्ती २००९, पृ.१२.
5. गायकवाड लक्ष्मण, उचल्या , श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, अकराची आवृत्ती २०११ पृ. ५३.

SPECIAL ISSUE – III : JUNE - 2020

CHIEF EDITOR
Dr. Anil Dodewar

EDITORS
Prof. Akash Bele

EXECUTIVE EDITORS
Dr. Radhesham Choudhari
Prof. Naresh Mahajan
Prof. Suyog Mankar

PUBLISHED BY :
UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below
http://upa.org.in/ejournal_june_2020
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at
upanagpur@gmail.com
upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College
Kolapur (Pandharkawada)
June - 2020

Scanned with CamScanner

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with
Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College
Kelapur (Pandharkawada)

June - 2020

Special Issue – III

(Social Science, Commerce, Science, Education, Law, Languages and Computer Science)

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar (Chief-Editor, UPA Interdisciplinary E-Journal)			
Prof. Akash Bele (Editor) UPA Interdisciplinary e-Journal	**Dr. Radhesham Choudhari** (Executive Editor) UPA Interdisciplinary e-Journal	**Prof. Naresh Mahajan** (Executive Editor) UPA Interdisciplinary e-Journal	**Prof. Suyog Mankar** (Executive Editor) UPA Interdisciplinary e-Journal

ACKNOWLEDGEMENT

The editors have tried their level best to review the articles and tested out to impede the secretive literature. However, the authors of the respective research papers shall remain accountable for originality of the paper and rigorous thoughts contained therein. The Advisory Committee of the journal has provided their valuable guidance for the betterment of the issue. On behalf of the entire UPA team, I therefore thank and extend my sincere gratitude to each and every one for their contributions and suggestions offered for the welfare of the journal.

Chief Editor

Scanned with CamScanner

50	38	Prof. Ajay Vyankatrao Rele	Shri. B. D. Parvekar Mahavidhyalaya, Pandharkawada	Covid-19 : Its Various Effect on Human Life
51	39	Dr. Ashalata Mahadeorao Asutkar	Babaji Date Kala ani Wanijya Mahavidyalay, Yavatmal	
52	40	Dr. Suresh Gulabrao Onkar	Adarsha science, J. B . Arts and Girls Commerce College, Dhamangaon (Rly)	Static Gas Sensing System
53	41	Dr. Kuntal Digambarrao Bompilwar	G. S.Gawande College, Umarkhed	Transforming Challenging into Opportunities during Corona Pandemic: An Analytical Study
54	42	Dr.Aruna Ramniklal Chudasama	Shivramji Moghe College Kelapur Pandharkawada Dist. Yavatmal	Technological Era in Education
55	43	Dr. Samjay Motiram Dandade	M.E.S.Arts and Commerce College,Mehkar	Covid-19: challenges and opportunities
56	44	Prof. Sudhakar Madhavrao Kondalkar	Arts and commerce college ralegao	कोवी ड।9 एक सामाजिक समस्या.
57	45	Mr. Saurabh Parmeshwar Gaikwad	Late Ku. Durga K. Banmeru Science College,Lonar	Role of E-learning Technology in education system during Lockdown
58	46	Dr. Sarita Rupesh Vishwakarma	Yeshwant Mahavidiyala Wardha	COVID 19 Role of Sport& Nutrition,Yoga
59	47	Dr. Madhuri Manoharrao Patil	Madhukarrao Pawar Arts College Murtizapur	Corona : Ek Sakaratmak Aavhan
60	48	Prof. Rameshwar Santosh Devhade	Late Ku Durga K Banmeru Science College Lonar	Role of E-Learning Technology In Education System During Lockdown
61	49	Mrs. Sunita Pradip Rangari	Manoharbhai Patel College of Arts, Commerce, and Science, Deori	विज्ञानकथा : मराठी साहित्यातील नवे पर्व
62	50	Dr. Gajanan Ramchandra Lohwe	Babasaheb deshmukh patekar mahavidyalaya parwa ya.ghataji dist.yavatmal	civid-19 and opportunities
63	51	Dr. Sharad Deorao Umate	Arts and science college Kamargaon Dist- Washim	आंबेडकरी साहित्य व समाज
64	52	Prof. Ganesh Banduji Maghade	LOKMANYA TILAK MAHAVIDYALAYA WANI	कोविड-१९ (साथीचा रोग)सर्व देशभर (किंवा खंडभर)असलेला आंतरराष्ट्रीय संबंध समन्वय
65	53	Dr. Mohd. Wajid Waris Shaikh	RDIK College Badnera	PH-Metric Measurement Of Hydroxy Substituted Chalcone With Some Inner Transition Metal Ions At 0.1 M Ionic Strength
66		S.D. Thakur		
67		S.B. Bansod		
68		K.P.Kakade		

Scanned with CamScanner

COVID-19 : ROLE OF SPORTS & NUTRITION,YOGA

Dr. Sarita R. Vishwakarma
Department of Human Development,
Yeshwant Mahavidayalaya,
Wardha-442001
Email. Id – sarita4167@gmail.com

Abstract - The word "Sports & Nutrition,Yoga" is very importance for stress & strain physically, emotionally, psychologically etc. How the healthy health human body work during exercise & good nutrition's yoga. Coaches can provide written guideline for training meals, display informative posters, & take about healthy eating. At all times during practice & competition. The nutritional support of wise food choices will make it possible for sportsmen to perform to the best of their abilities. One study of elderly men & women (mean age 87) who lifted weight 3 times per week for 10weeks, strength increased a whopping 113%.The improvement in strength enable the elderly participants to also walk faster (12%faster than before the study) climb 28% more stairs & it caused the muscles in their thighs to increase by more than 2.5% . As the spread of corona virus disease COVID-19continuse to affect lives all over the world, Grammarlly remains committed to supporting the health, safety, & well-being of our team members & their families. Yoga is essentially a spiritual discipline based on an extremely subtle science,which focuses on bringing harmony between mind & body.It is an art & science of healthy living. The word "yoga" is derived from the Sanskrit root "Yuj" meaning 'to join' or 'to yoke' or 'to unite'.(https://www.men.gov.in.search-res...)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Introduction- Modern sports and game have developed from the earlier . Play and games. Play, according to sociologists, is a primitive expression of instincts, assort of unused faculties, while Game denotes play in a more collective, goal-The word " **Sport**" derives root meaning from Disport which means to " divert oneself ' for fun or frolic but to day it produces primary " stresses and strain physically , emotionally, psychologically, economically etc.- in participants who are more accurately termed as Athletes

Objects :

- To study awareness for the covid-19.
- To study awareness for the Nutrition's during COVID -19.
- To study awareness for the Yoga & Sports.

History of sports- Physical exercise & competitions had been in vogue in India, Egypt & China before the Greece-Roman world of the 6th century B.S. Yoga –the grand communion with Divinity or Almighty- had been known to work wonders to body & soul.

In Ayurveda (1800 B.C.) we find many maxims which show physical activities & body movement as means of cure from many ailments – **Physical or Mental. According to Greek physicians**, physical exercises cause bad blood & poison to be eliminated from the body.

Types of Sport-

Adventure Sports - Kayaking, Bobsleigh, Canoeing.

Aquatic Sport - Snorkeling, Olympic swimming, Body boarding.

Strength & Agility Sport- Aerobics, aikido

Ball Sport- Baseball, Basketball.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Extreme Sport- BASE jumping, Abseiling.

Mountain Sport- Climbing, Cross-Country Cycling.

Motorized Sport- drifting, formula racing.

How are sport and Science related? Sport Science is the application of scientific principal to sports and sport training, with the aim to improving sporting performance exercise physiology- the study of the principal to human movement, and how the stress of exercise affects the body. (www.topendsport.com)

Sport Science-Jump to Origins of exercise physiology, Sport Science (also sport and exercise science, sport medicine) is a discipline that studies how the healthy human body work during exercise, and how sport and physical activity promote health and performance from cellular to whole body perspectives. (www.Wikipedia.org)

Human Body-Some Interesting Facts & Figures-

1) The largest cell in the body is the ovum or egg cell with a diameter of 0.2 mm. The smallest cell are of the brain & measure only 0.005 mm. across the cell body.
2) Life span of the Bone's cell is maximum (15-20) years.
3) An adult human being has about 206 bones in the body but a newborn baby has 330 bones .As bones grow during childhood, some of them join together & number finally gets reduced to 206 by the time of adulthood.
4) There are about 650 muscles in the human body. They grow & increase in strength weakening. we use about
5) When we walk, we use over 200 different muscles. When we smile, we use about 17 muscles. When we frown, we use over 40 muscles.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Nutrition & Metabolism In Relation To Competitive Performance

Dr. Hultman & Prof. Saltin of Stockholm discussed the questions of nutrition & metabolism in relation to performance. Firstly, it was discussed whether the question of diet could be manipulated a an aid to preparation for competition. For many years the tradition pre - games meal has been steak, but the questions has now arisen as to whether changing the diet during the last week before competition could produce stores of energy-liberating materials such as glycogen that would greatly exceed the amount of the same present in the person who has taken the more traditional type of diet. **.(Handbook of sport medicine & physical fitness page no-20)**

Why are vegetables importance in sport? To optimize athletic performance & have a functional role in recovery following strenuous exercise, athletic of all need the variety of vitamins & minerals found in fruits & vegetables that help maintain a storing & health body. This includes foods such as pasta, fruits, beads, energy & drinks. (www.nutrition.org)

Water- Water is second in importance only to oxygen as a nutrient of the body.It is the medium for transporting nutrients, removing waste & regulating body.You may need up to 9 L a day during more physical activity or while enduring increased temperatures.

CALORIE CHARTS

Calories Burnt in Various Activities (Per Minute)

S. NO	ACTIVITY	CAL. EXPENDITURE PER MIN
1	Laying still	1.0

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

2	Sitting, standing, reading, writing, eating, playing cards & hand sewing etc.	1.5
3.	Driving car, tailoring	2.0
4	Washing floors, sweeping & ironing	2.2
5	Golf	2.5
6	Waking 5 Km. per hour speed	3.0
7	Waking 7 Km. per hour speed	4.5
8	Waking 9 Km. per hour speed	9.0
9	Gardening, Weeding etc.	5.0
10	Cycling (depending upon speed)	3.5 to 8.0
11	Boxing, Rowing	12
12	Dancing	5
13	Table Tennis	5.50
14	Tennis	6
15	Swimming 3 Km. per hours speed	9
16	Football	8
17	Running (depending upon speed)	10 to 25
18	Other exercise (a) Light (b) Moderate (c) Severe	 2.5 4 8

(Health charts & tables for you- page no.17)

Suggestion :

1) Short term nutrition education program can significantly improve nutrition & sport supplement of knowledge in high school students of

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

low. Socioeconomic status who are can dates of successful sportsmen of future.2

2) A good food plan will provide adequate amounts of most nutrition's.

3) Water & liquid such as a juices are vital for proper hydration, a necessary component of athletic excellence.

Reference :

- Ghosh,Alok, Handbook of sport medicine & physical fitness page no-1
- https://www.who.int>coronvriuse)
- https://www.men.gov.in.search
- www.topendsport.com
- www.Wikipedia.org
- Ghosh,Alok, Handbook of sport medicine & physical fitness page no-20

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Chief Editor:
Dr. Anil G. Dodewar

Editor:
Dr. Ramnik Langure
Dr. Sharad Meshram

Published by :
UPA Group Publication
In Association with
University Professors' Association
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road,
Nagpur-24.

Corporate Office:
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

Publication :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.
© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

Subscriptions:
UPA Interdisciplinary e-journal is an open access journal hosted at www.upa.org.in

Send your feedback
upanagpur@gmail.com
upaejournal@gmail.com

Website
www.upa.org.in

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal
Published by
UPA Group Publication
In Association with
University Professors' Association
October - 2020
Issue - VIII
(Social Sciences, Commerce, Science, Education, Law & Languages)

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar
(Chief-Editor, UPA Interdisciplinary e-journal)

Dr. Ramnik Langure
(Editor, UPA Interdisciplinary e-journal)

Dr. Sharad Meshram
(Executive Editor, UPA Interdisciplinary e-journal)

Advisory Board

Scanned with CamScanner

	Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya, Bharsingi , Dist-Nagpur		
4	Prof. Bhaskar Y. Kathane Bhawabhuti Mahavidyalaya Amgaon, Distt-Gondia (MS)	THE ONLINE EDUCATION INDUSTRY IN INDIA: PRESENT AND FUTURE	
5	Dr. Sucheta Parker Kamla Nehru College,Nagpur	SOCIO AND EDUCATIONAL CHALLENGES AND SOLUTIONS	
6	Prof. Ganesh M. Pathode Shamrao Bapu Kapgate Arts College, Sakoli, Dist – Bhandara	USE OF ICT IN THE TEACHING OF ENGLISH LANGUAGE AT UG LEVEL	
7	Dr. Vijay Tonge Vivekanand Mahavidyalay,Bhadrawati	COVID-19 AND HIGHER EDUCATION	
8	Dr. Kailas V. Nikhade R.V. Art & Comm. College ,Bhamragad,Dist – Gadchiroli	TEACHING AND LEARNING IN HIGHER EDUCATION	
9	Dr. Anand Thadani Dada Ramchand Bakhru Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur	RESEARCH ARTICLE IMPACT OF PANDEMIC COVID-19 ON EDUCATION IN INDIA	
10	Dr. Sarita Vishwakarma Yashwant Mahavidyalay, Wardha	DIGITAL WOMEN EMPOWERMENT E-IN WARDHA CITY	
11	P. M. N. Shankar Sharabathi First Grade College, Konandur (Karnataka). Dr. Jayaprakash R. Government First Grade College, Kadur (Karnataka)	INDIA'S CHINA CHALLENGES	
12	Dr. B. H. Satyanarayan Sahyadri Arts College, Shivamogga (Karnataka). Shivanna SSSS Government FGC Channagiri (Karnataka)	25 YEARS OF PANCHAYATI RAJ INSTITUTIONS	
13	Dr. Kirti Shirvas Government K. H. College, Abhanpur (Chhattisgarh)	THE IMPACT OF M-COMMERCE IN INDIA	
14	डॉ. विनोद वाघमारे नविता महाविद्यालय, काटोल	कोविड-१९ व भारतीय कृषी क्षेत्र	
15	डॉ. राहुलान गवळी नविता महाविद्यालय, नागपूर	भारताचे २०२० चे नवे शैक्षणिक धोरण	
16	डॉ. वर्षाती निखाडे अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती विद्यावती महिला महाविद्यालय, महाल, नागपूर	भारतातील रोजगार स्थिती आणि कोविड-१९	
17	डॉ. निशा कळंबे इंदिरा गांधी कला वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर	कोविड-१९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	
18	डॉ. राजेंद्र नारनवरे एच. ई. एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर	कोरोनाचा सामाजाच्या विविध घटकावरील परिणाम : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	
19	डॉ. चंद्रशेखर फरकाडे	आर्थिक विषमतेचे शास्त्रीय दृष्टिकोनाचा भूमिनेवाटल डॉ. अमर्त्य सेन यांचे विश्लेषण	

Scanned with CamScanner

DIGITAL WOMEN EMPOWERMENT E- IN WARDHA CITY

Dr. Sarita R. Vishwakarma
Assistant Professor
Yeshwant Mahavidyalaya,
Wardha.

Abstract *: Empowering Women in the Digital Age. Digitalization offers a variety of opportunities for female empowerment and for a more equal female participation in labor markets, financial markets, and entrepreneurship. Currently, digitalization seems to favor female labor force that faces lower risk of being replaced by machines. Digital media has empowered women to overcome hurdles like maternity and have full-fledged careers, in the form of work. Working from the comfort of their homes, digital media gives women a wider platform to showcase their talent. It helps them find support and upgrade their skills as well. Digital media helps women stabilize.*

Key words*-Digital Empowerment, Online Shopping*

Introduction :

This Paper is based on digital Empowerment of consumers by E-shopping in Wardha city. The reason of this research to know the interest and intention of digital Learning among consumers and we should know their awareness about digital Learning with the help of E-shopping, like digital transaction method ,factors affecting and so on.

What does Digital Empowerment mean?

Digital empowerment means much more than giving people access to digital technologies. It is a multi-stage process that gives individuals new skills and opportunities to better participate and express themselves in a networked society through information technology.

Online shopping- is a form of electronic commerce which allows consumers to directly buy goods or services from a seller over the Internet using a web browser. Consumers find a product of interest by visiting the website of the retailer directly or by searching among alternative vendors using a shopping search engine, which displays the same product's availability and pricing at different e-retailers. As a customers can shop online using a range of different computers and devices. en.wikipedia.org/wiki/Online shopping.

E-shopping commonly known as Electronic Commerce refers to the buying and selling of information, products and services via computer networks. (Kalakota and Whinston 1997) The global market for online grocery retailing remains at a relatively early stage of development in many parts of the world. To date, sales of food and drinks over the internet have yet to make the same impact observed in other parts of the consumer goods industry,

Scanned with CamScanner

most notably books, clothing and electronic items such as computer equipment. www.companiesandmarkets.com

It has become clear that most of the existing retailers use the online service as an extension of the service that they provide in house. This allows them to provide another convenient element for the customer that might not be able to visit a store for the products that they require. Evidently retailers see their presence on the internet as an opportunity to further meet the needs of their customers employing the motto of 'If you can't come to us, we'll come to you'. With most major supermarkets now competing online as well as offline, competition in the UK is intensifying to offer added value services to online customers, above and beyond the mere delivery of groceries (Robinson et al 2007).

Objectives of the Study-

- To study aboutdigital women empowerment in Wardha city.
- To know the percentage of consumers which are used to E-shopping in Wardha city.
- To study about the basic knowledge of E-shopping in Wardha city.

Methodology/ Research Design-

Selection of method of Inquiry-The universe being too large and time & other resources being limited, Purposive convenience Sampling method were selected for the present study.

Selection of Samples -The sample selected on purposive random basis

Selection of method for collection of Data -Questionnaire method used for collection of data. A survey was done to get an idea of the various problems. In the survey the same procedure was followed as was to be adopted in actual survey. The no. of cases in it was five on the basis of this pilot study necessary amendments are done in the schedule.

Sources of Information-

a) Primary Sources- Respondents from age group 20 to 50 years were selected as the primary sources. It was collected from 100 respondents (consumers) in different places of Wardha city through questionnaire.

b) Secondary Sources- It may be termed as "Documentary Sources". The information was gathered from different books, magazines, journals, news scripts and websites etc.

c) **Analysis of Data and discussion of Results-**

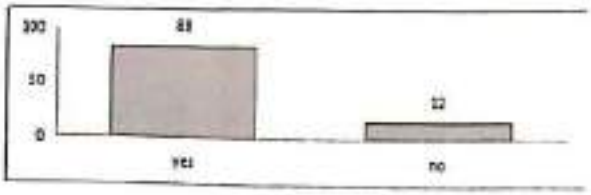
After the data was collected it was tabulated and analyzed statistically, wherever needed statistical tests were applied to get the final results .The information gathered was from the 100 respondents(consumer) surveyed from Wardha city. The age running 20 to 50 years.

Scanned with CamScanner

TABLE NO. 01

No.of Respondents according to adoption of E-shopping in Wardha city

Sr. No.	Adoption of E-shopping	No. of Respondents	Percentage %
1.	Yes	88	88 %
2.	No	12	12

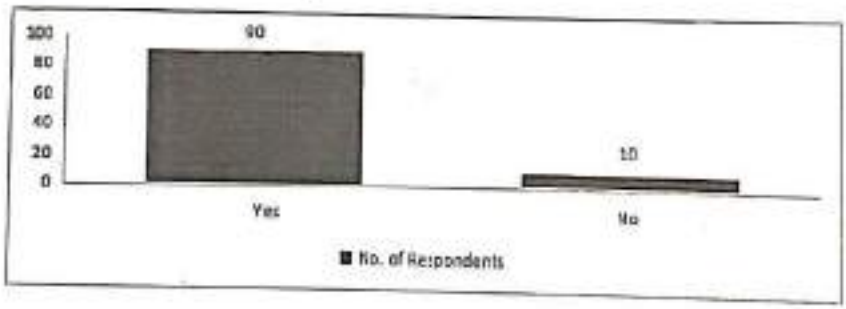

Here 88 % consumers of Wardha city accept the adoption of E-shopping. They use online shopping like a trend or Fashion and 12% consumer do not accept the adoption of online shopping because of some reasons (like- lack knowledge about internet, limited resources, don't want to take any Risk etc.) Bajaj(2008) also reported that females were good adopters of online shopping compared to male.

TABLE NO.02

No. of Respondents according to the basic knowledge of E-shopping in Wardha city

Sr.No.	Basic knowledge of E-shopping	No. of Respondents	Percentage %
1.	YES	90	90%
2.	NO	10	10 %

Here 90 % consumers of Wardha city accept that they know the basic knowledge about online shopping They use online shopping like a trend or Fashion and 10 % consumer do not accept the online shopping because its difficult to understand and also don't believe on online shopping because they believe on traditional shopping.

Advantages of E-Commerce Over Traditional Retail :

- Overcome Geographical Limitations. ...
- Gain New Customers with Search Engine Visibility. ...

Scanned with CamScanner

- Lower Costs. ...
- Locate the Product Quicker. ...
- Eliminate Travel Time and Cost. ...
- Provide Comparison Shopping. ...
- Enable Deals, Bargains, Coupons, and Group Buying. ...
- Provide Abundant Information. .
- Create Targeted Communication. ...
- Remain Open All the Time. ...

Conclusion :

E- shopping because internet medium found very easily and in our today's life , our android and window mobile phones helps to easier our busy life and day-by-day challenges. Women's often superior social skills represent a comparative advantage in the digital age, and this is particularly so when social skills are complemented with higher education and advanced digital literacy.

Women entrepreneurs will continue to need traditional business development support, including access to markets and networks, and an enabling environment to help their businesses thrive. These services however need to be better tailored to women entrepreneurs' needs and circumstances. All women will need digital literacy to engage with the digital

Website Referred :

- www.companiesandmarkets.com
- www.google .com
- www.googlescholar.com
- www.slideshare.com

References :

- Gurleen, Kanwal. 2012. Consumer's perception towards online shopping- the case of Punjab. International Journal of Management & Information Technology. 1(1): 1- 6.
- Jones, Christie and soyuong kim. 2010. Influences of online retail brand trust-clothing involvement and website quality on online apparel shopping intention . International Journal of Consumer Studies. 36(6): 627-637.
- Peng ,Ji. 2010. Factors that affect student's decision making on buying online shops. Journal of product and brand management. 24(3): 15-21.

Scanned with CamScanner

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue - VI
Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation

January 2021

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor : Prof. Kartik R. Patil

Principal,
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor : P. M. Rajurwade

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Scanned by CamScanner

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	Atmanirbhar Bharat Through Organic Farming DR. Yashwant H. Ulvekar, MR. Ramdas S. Jamnake	1-3
2	Covid 19 - Impact on health of women Dr. Bharati Sambhajirao Bhosale	4-6
3	A Study of Fund Mobilisation Between Private And Public Sector Mutual Funds Prem Shankar Maurya, Dr. Namita Gupta	7-11
4	Terrorism Problems in India: Cause and Effects Dr. Shivaji Khemnar	12-15
5	Impact of Lockdown on the Dietary Habit of People of Different Age Groups in COVID-19 Pandemic Sumitra N. Nikam	16-19
6	Student's Perception of Virtual Learning During Lockdown In Coimbatore Ashila. A Loga Sowndarya. G, Sathiyalaksmi. D, Sujitha. R	20-22
7	Trend and Distribution of Population Density in Rural Settlements of Shrigonda Tahsil: A Geographical Analysis Mr. Vijay Jaysing Dalvi	23-26
8	A Study of Crop Combination of Trimabakeshawar Tahsil in Nasik District Dr. Santosh Tukaram Jadhav	27-30
9	Covid-19 Pandeic: Reading Literature Developing Mental Health Ms. Madhuri M. Sidam	31-33
10	Information Literacy and the Role of Librarian Dr. D. T. Chatkar	34-36
11	COVID 19 and Migration Dr. Vanmala R. Tadvi	37-39
12	Socio-Economic Impact of COVID 19 In Smartphone Industry Mrs. Farzana O.I., Dr. Anu L.	40-42
13	SME Sector in India- Challenges and Opportunities Dr. Ameya C. Lohar, Dr. Deepak S. Sharma	43-46
14	Tourists Satisfaction Level With Regards to Umrathe Historical Tourist Place, Tehsil Poladpur, District Raigad Darekar Shital, Jadhav Ratnaprabha	50-52
15	Impact of Covid-19 on Indian Economy Dr.G.S.Pattebahadur	53-54
16	Effect of Learning Styles on Academic Performance of Marathi Medium Upper Primary School Learners Patil Sandip Diliprao, Dr. S. H. Vishwasrao	55-57
17	Water Quality Analysis and Spatial Distribution of Disease in The Coastal Wards of Kollam Corporation, Kerala Mrs. Resna Reghu	58-60
18	Hotspot Analyisis of Malaria Disease Repoterd In Kerala During 2011-2019 Mrs. Resna Reghu,	61-62
19	Ayush, A Way Forward To Provide Sustainable Health Care Facilities At The Time of Covid-19 Pandamic Dr. C. P. Hiremath	63-67
20	A Conceptual Outlook on the Emergence of Weather Derivatives Ann Mary Alexander, Dr. S. Resia Beegam	68-70
21	Farm Mechanization and Sustainable Agriculture Development: Before And After Covid- 19 Mr. Shivaling B. Rajmane	71-74
22	Dynamics of land use land cover topography, soil properties and surface runoff - the Bhor catchment area in the Sinai River basin Mr. Ithapevijay Chandrakant	75-77

Scanned by CamScanner

Covid-19 Pandeic: Reading Literature Developing Mental Health

Ms. Madhuri M. Sidam
Head and Asst. Prof., Department of English, Yeshwant Mahavidyalay Wardha

Abstract
The COVID-19 pandemic has affected education at all levels differently. Organizations and instructor teachers needed to rapidly react to a sudden and 'constrained' progress from vis-à-vis to far off educating. They likewise needed to establish learning conditions for understudy instructors doing their arrangement in the light of the prerequisites of educator training programs and the conditions in which the two colleges and schools needed to work.

Introduction
Because of the development of Covid sickness 2019 (COVID-19) flare-up brought about by extreme intense respiratory condition Covid 2 (SARS-CoV-2) contamination in the Chinese city of Wuhan, a circumstance of financial emergency and mental pain quickly happened around the world. Albeit social exercises have been confined in many nations, practically all not fundamental individual developments were restricted because of isolate, while the nearby medical clinics got unexpectedly a huge number of basically sick COVID-19 patients and had to actualize their crisis conventions. In this specific situation, everybody just as the greater part of the bleeding edge medical services laborers got powerless against the enthusiastic effect of COVID-19 infection because of both the pandemic and its outcomes around the world.

Mental effects because of COVID-19 pandemic
Numerous mental issues and significant outcomes regarding psychological wellness including pressure, nervousness, discouragement, disappointment, vulnerability during COVID-19 flare-up arose logically. Normal mental responses identified with the mass isolate which was forced to constrict the COVID-19 spread are summed up dread and inescapable local area nervousness which are regularly connected with illness episodes, and expanded with the acceleration of new cases along with lacking, tension inciting data which was given by media. The mental responses to COVID-19 pandemic may differ from a frenzy conduct or aggregate hysteria6 to unavoidable sensations of sadness and distress which are related with negative results including self-destructive behavior.2 Importantly, other wellbeing measures might be undermined by strangely raised uneasiness. The cutting edge world in which all people can quickly travel and convey has been once in a while compelled to the current social detachment and limitations which are connected to sensations of disappointment and incertainty. This remarkable circumstance identified with COVID-19 episode is plainly exhibiting that people are generally and genuinely unprepared to the adverse impacts of natural calamities that are straightforwardly demonstrating how everybody might be delicate and vulnerable. Social separating and significant lockdown limitations have been completed first in China and later in most European nations where Italy and Spain encountered a grievous development of the quantity of positive cases. In spite of the fact that administration guidelines are important to keep up social equilibrium and assurance the wellbeing, everything being equal, an immediate methodology intended to deal with the psychosocial issues identified with COVID-19 emergency and its outcomes locally is right now inadequate. Nobody ever understood that a particularly infinitesimal size life form can unleash such a devastation in the whole world and be the purpose behind huge number of passings. It isn't that a particularly pandemic occurred unexpectedly, however in this time of web-based media freedom where data spread quicker than the speed of sound, things look a lot greater than they are. An enduring effect has been made by the famous COVID-19 from which it will require numerous months to recuperate if not years. The schooling business has not been forgotten about and the effect of COVID-19 on understudy life is noticeable.Regardless of whether it is the individual existence of understudies or the climate of school and universities, Covid pandemic has changed things that were never considered. Different measures have been taken by the sheets of training and government bodies to empower instruction to stream easily. The most recent, among the different estimates taken, is the manner by which the consequences of the board tests were pronounced. A few tests were left as the COVID-19 lockdown was announced by the public authority, which at first was believed to be only for about fourteen days or for a month, however as these weeks began developing into months, assessment chamber chose to pronounce board results dependent on the

Scanned by CamScanner

High school dream addicts continually transport into obscure territory. Philip Pullman's The Secret Commonwealth is awesome for the assortment of settings. The journeys and escapes are more pleasurably dynamic than the inactivity of lockdown.

2.For those of us who like the master plan, perusing authentic books brings us into political battles that are luckily not our own. The past is a soothing country when you don't need to occupy it and you realize what occurred. My present outing is into Thomas Cromwell's last days in The Mirror and the Light by Hilary Mantel.

3. Reading out loud is an incredible shared joy.

Anthony Horowitz's young covert operative legend Alex Rider was an incredible top pick at sleep time for the kids. Every part was so entirely molded to present a more extreme situation and end on either a bluff holder or a transitory reprieve.

4.We comprehend various connections better through the manners by which we see characters communicate. Lyra outmaneuvers her adversaries since Pullman has given her an insightful cerebrum and a clear creative mind – just as a powerful portion of karma. The intrigues and betray of subjects in Henry VIII's court are wonderfully worked out in Mantel's clear composition.

5. Appreciation of account.

Society has come to understand the estimation of account in portraying issues, serving them up as gallant battles in occasions when they feel like inaccessible annihilations. Business organizations and administrative layers inside them have perceived the force of a decent story of win over calamity. Peruse any organization's yearly report and you'll understand.

6. The force of representation.

The best stories have non-literal and representative components to them that tap into our psyche, which is the reason Animal Farm is quite possibly the most enduringly powerful political writings. Turning out to be capable perusers and pundits empowers us to comprehend the manners by which allegorical accounts work with the goal that we can see how open voices shape their metaphorical talks, and subsequently oppose simple consistence. Some open language should be addressed.

7. When the mind-set all around us is dull we require lighter stories to facilitate our feelings of trepidation. It's a chance to lose ourselves in Pride and Prejudice as opposed to 1984.

8.Reading improves proficiency levels.

There's a great deal to be acquired by making or expanding the perusing propensity currently to hold us over the limits on our developments. The better kids can dominate the mechanics of perusing, the more agreeable books become, particularly as perusing speed increments.

9. Joy of a decent books can be shared.

Perusing bunches actually meet – on the web and possibly not as acceptably as they did in the actual world. However, perusing and conversation fulfill the social necessities of perusers, regardless of how withdrawn they might be.

10. Reading books gives us freedom from our families, time to pull out and energize our passionate batteries.

Conclusion

Perusing assists with managing the psychological well-being during pandemic circumstance. Perusing writing improves mental capacity and innovativeness level in pandemic. Books are really demonstrated to help individuals battling with their emotional wellness. They have been demonstrated to bring down feelings of anxiety, lower circulatory strain, assist you with dozing, just as exercise your psyche and are useful for care as well.

References

1. CDC (11 February 2020). "Covid Disease 2019 (COVID-19)". Habitats for Disease Control and Prevention.Recovered 17 May 2020.

2.Luo, Yang; Chua, Cher Rui; Xiong, Zhonghai; Ho, Roger C.; Ho, Cyrus S. H. (23 November 2020). "A Systematic Review of the Impact of Viral Respiratory Epidemics on Mental Health: An Implication on the Coronavirus Disease 2019 Pandemic". Wildernesses in Psychiatry. 11: 565098. doi:10.3389/fpsyt.2020.565098. PMC 7719673.PMID 33329106

3. "Between Agency Standing Committee Guidelines on Mental Health and Psychosocial uphold" (PDF). MH Innovation. Filed (PDF) from the first on 31 March 2020. Recovered 28 March 2020.

4."OECD". read.oecd-ilibrary.org. Recovered 7 May 2020.

Scanned by CamScanner

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 5.411

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

RESEARCH PAPER

MS. MADHURI M. SIDAM
Head and Asst. Prof. (Department of English)
Yeshwant Mahavidyalay Wardha
madhurisidam87@gmail.com

INNOVATIONS IN ENGLISH TEACHING AND LEARNING: ADVANCEMENT IN MODERN ERA

ABSTRACT

A trend is the overall inclination or heading towards change. With various instructive choices accessible before the current age students, the more up to date drifts appear to have arisen in the field of schooling that have totally changed the feature of conventional arrangement of training. Ongoing patterns, philosophies and improvements depict the imperative job of instruction area when all is said in done with its disguise of the training cycle, weight on quality above amount, increment in the reception of innovations, need for proficient ability and so on The speculations and techniques are continually developing in the field of ELT moreover. This paper presents the celebrated patterns in the ELT that have been utilized for all intents and purposes as of late in the whole world with explicit reference to the patterns predominant during the earlier many years.

INTRODUCTION

In the current occasions, such countless books have been distributed in English about English language as a rule and English Language Teaching specifically. These books see the subject distinctively by introducing a plenty of voices attempting to change themselves from the grasp of traditional methods of instructing. The development that the analyst talks in the paper relates both to procedure and materials utilized in language instructing. In addition, this article draws out the inconspicuous differentiation between the academic view of language as treated in examination and teaching method. The contention propels as the paper continues with patterns of schooling with explicit reference to the Indian situation, procedures embraced, the former strategies, the companion practice, the current pattern, new showing plan, new gadgets, the requirement for change, the ICT and English language and furthermore the call.

English language educating has gone through gigantic changes throughout the long term, particularly the most recent ten years. Understudies are troubled with considering, learning and getting a handle on the materials, and obviously, addresses with the assortment of pertinent data from endorsed messages. Many profession choices once respected unimportant are acquiring significance at present, for example, relational abilities, delicate abilities, specialized abilities, relational abilities, ICT proficiency and so forth The requirement for etched alumni to combine effectively in the extreme rivalry of endurance in the worldwide market is in extraordinary interest these days. For this, an adjustment in the pattern particularly the encouraging learning cycle of English language needs to go through a progress for the improvement. Seasons change, design changes, mentalities of people change yet it is unsettling to take note of that in the only remaining century English educational program has scarcely gone through any change.

TRENDS OF TEACHING ENGLISH

Deena Boraie features that there are eight patterns in educating of English as examined further. "Change is the Goal of Teaching English" says Boraie "As I would like to think there are two key changes in the reason for educating English. Right off the bat, as Penny Ur (2009) noticed, the objective is to deliver completely able English knowing bilinguals instead of impersonation of local speakers.

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 5.411

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

The reason for existing isn't to seek to become local speakers of English since we are as of now local speakers of our own however to zero in on English as a methods for correspondence. Also, English isn't seen as an end in itself yet as a way to learn substance, for example, science and math".

THE PRESENT TREND

Everywhere on the world, the understudy focused English language educators appear to have understood that gone are the days when instructors ruled their class with all syndication where the understudies stayed as aloof. There is reexamining with respect to the developing interest of actualizing the essential instructive objectives. Having understood the need of the hour;the English instructors meet various sorts of meetings and classes to make a stage and to become acquainted with the forthcoming philosophies in the ELT and furthermore to overhaul themselves expertly. Larsen Freeman (2007) states that it is the fifth expertise of language that empowers the effectiveness to utilize linguistic designs with exactness. Scholastic capability alone may not assist instructors with developing expertly, then again, they should be furnished themselves with the current practices. The instructing materials that are being utilized in our nation are nearly made accessible everywhere on the world. There had been such a large number of procedures of showing English language. One strategy is embraced as an advancement of the other. In any case, no technique has been a panacea for the arrangement of the ELT issues. As of now, the period of strategy is finished and the ELT as of the current situation is in „post technique thinking".

ENGLISH TEACHING AND THE ICT

The third component of globalization which is indistinguishable from English educating is a progression of Information and Communication Technology [ICT]. The field of the ELT has been profoundly swarmed by the ICT. The simple admittance to innovation has made data feasible for upgrade of learning programe and about 80% of it is in English (MC – Crum. R. et al., 1986). At the outset,the English instructors viewed web as one of the option media to show language(Warschauer,1995). The followings are a portion of the ICT empowered instructing exercises.

PC MEDIATED ENGLISH

English, has been without a doubt the most widely used language of the web. The Computer Mediated English uses the language according to comfort and not by show. For example, utilizing a solitary letter or number for a word. For example „c," for „see", „u" for „you" and „2" for „two"; the utilization of abbreviations like TTYL (converse with you later) WUATB (want you to enjoy all that life has to offer) ; utilizing asterisks" *" for accentuation and emojis for grin, for scowl and so forth Understanding its importance as a wellspring of correspondence, the etymological components and talk of Computer Mediated Communication (CMC) need a genuine concern.

PC ASSISTED LANGUAGE LEARNING [CALL]

PC Assisted Language Learning is one more sign of Computer Mediated Language Learning. The principal period of the CALL was considered in 1950 and was actualized in 1960s and 1970s. In this strategy, the PC gives a boost to the student by being not a simple device but rather additionally a coach.

ELECTRONIC LEARNING

An electronic adapting likewise called innovation based learning/distance learning/on line instruction/e learning is one of the quickest creating territories. It gives freedoms to make very much planned, student focused, moderate, intuitive, administer, adaptable e-learning climate (khan, 2005). There are a large number of English electronic classes that offer trainings for an assortment of fundamental language abilities, for example, Learning, Speaking, Reading and Writing and are made intuitive in an assortment of ways. A portion of the basic innovations accessible for advancement of instruction are as per the following:

EMAIL

The understudies can relate with local speakers of the objective language utilizing

email by making an individual email account (g-mail, yippee, hotmail, and so forth) which is free. The understudies can mail their home work to the educators concerned and get it adjusted thus. The instructor can likewise give modifications, input, recommendations for the improvement of each work and send them back.

BLOGS

A blog is an individual or expert diary every now and again refreshed for public utilization. The websites empower transferring and connecting the documents which is a lot of fit to fill in as on line individual diaries for understudies when members expect numerous jobs in the creative cycle, as perusers/analysts who react to other writers‟ posts, and as essayists perusers who, getting back to their own posts, respond to analysis of their own posts. The perusers thusly can remark on what they read, in spite of the fact that sites can be put in got conditions also.

SKYPE

Each network access has sound capacities, and innovative instruments like workstations with cameras. The understudies could speak with their instructors and companions who are far away. In like manner, they could speak with the speakers of local language and get their elocution checked to improve their talking.

MOBILE PHONE

Students can look for new words utilizing word reference choice in the cell phones and advance their jargon. They may confirm the spelling, articulation and utilization of the particular word they looked for. In addition, they can utilize Short Message Service (SMS) to send inquiries to their educators and get their questions cleared.

IPODS

Ipods, one of the media gadgets, improve the clients to produce, convey, trade messages, picture, sound and video contents according to the prerequisite. The instructors send instant messages and the understudies can peruse and reply to them. Also, the understudies can record and tune in to their addresses, sonnets, news, short stories and so forth In this manner, ipods allow to the students of English to improve their tuning in, articulation, jargon, syntax and furthermore composing.

THE NEW AGE DEVICES

This year, the Consumer Electronics Show (CES) which was held at Las Vegas, gave a brief look at noteworthy gadgets simply implied for understudies. These „showpieces‟ went from 3D printers to savvy watches. The youth‟s prerequisites are coordinated by another age gadget, be it studies or online media, travel or versatility. The media streaming gadgets like the Google chrome cast and the Rokku make bunch contemplates become intuitive and introductions shockingly satisfied one. One needs to stream the media on to a keen TV utilizing s dongle. Another gift is the tablet for the progressing age. The all new-encourage paper white is a help. Understudies can simply wrap up the tablet for simple reference. The versatile record scanner like the Doxie Flip Cordless Flatbet Photo and journal scanner are utilized to set everything straight. Different gadgets like duplicate and Olympus which have accompanied voice recorders can be used to record all the English talks and be played as and when time grants. The PC cooler like Thermapak‟s Heat move could be utilized to cool the workstations after extended periods of utilization particularly during the CALL meetings for the individuals who need to share information, notes, they would contribute on a Maxell Air Stash Wireless Flash Drive (The Hindu, The Education Plus, seventh July, 2014)

CONCLUSION

The field of training has seen an extraordinary change in the previous twenty years. The changing situation of world economy and progression in data and correspondence innovation has brought about the start of numerous new patterns in training. Cutting edge instruction is about development, openness, and appropriateness. From kindergarten to college, understudies are urged to learn through intuitive and functional instruments. Advanced education is

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 5.411

RESEARCH NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA
ISSN 2277-8071

more profession arranged today than any other time. The obstructions of time and age have likewise been eliminated, while topographical limits don't make any difference any longer. These progressive patterns have profited those individuals who need to get commonsense information for their own and expert development. We are featuring probably the most famous patterns in training that can assist you with turning into the creative pioneer the world necessities today.

REFERENCES

1. Trends in English Language Teaching Today by Adrian Under slope, A 2004, April. Patterns in English Language Teaching Today. Prescription Magazine, issue 18 recovered September 15, 2007.
2. Trends in English Language Teaching Today by Yogesh Ramani.

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-1 Issue-2

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.1 Issue-2 Sept- 2021

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

13th September 2021 Volume-1 Issue-2

On

Impact of Globalization on Sustainable Development

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary, Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Executive Editors
Dr. C. B. Kolekar
Principal
Sahakar Maharshi Shankarrao Mohite Patil Mahavidyalaya, Natepute

Co- Editors		
Dr. R. J. Khandare	S. R. Nalawade	D. S. Thorat
J. D. Mulik	S. H. Pawar	Dr. B. T. Nikam
R. A. Shaikh	U. A. Sawant	

Published by- Dr. C. B. Kolekar, Principal, Sahakar Maharshi Shankarrao Mohite Patil Mahavidyalaya, Natepute

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.1 Issue-2 Sept- 2021

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	राष्ट्रीय एकीकरण Dr. Sanjay Tukaram Waghmare	1-3
2	जागतिकीकरण आणि अनुवादित मराठी साहित्य प्रोफेसर डॉ. राजेंद्र खंदारे	4-8
3	आंतरराष्ट्रीयत्ववाद प्रा. मोहन भाऊसाहेब सावंत	9-11
4	जागतिकीकरणाचे भारतीय संस्कृतीवर झालेले परिणाम : - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. लक्ष्मण बापूराव नैताम	12-14
5	सोलापूर जिल्ह्यातील कृषी तंत्रज्ञानाचा एक अभ्यास प्रा.पवार एस.एच., प्रा. मगर एस. बी.	15-17
6	महाराष्ट्र कुपोषण आणि राजमाता जिजाऊ माता-बाल आरोग्य व पोषण अभियान प्रा. नितिन विश्वनाथ खरात, प्राचार्य डॉ. रविंद्र भा. घागस	18-21
7	वर्धा जिल्ह्यातील रस्ते वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. बुद्धघोष म. लोहकरे	22-25
8	फॅसिझम एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. सुहास रामचंद्र नलावडे	26-32
9	जगतिकीकरणाचा अरुण काळे आणि अजिम नवाज राही यांच्या कवितेवर प्रभाव डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	33-38
10	भारतातील कोरोना काळातील विद्यार्थी वर्गावर झालेला परिणाम – एक विश्लेषण प्रा. विजय देविदास वाकोडे	39-43
11	वैश्वीकरण में अनुवाद का महत्व प्रा. किसन भानुदास वाघमोडे	44-47
12	जागतिकीकरणाचा मराठी ग्रामीण साहित्यावरील प्रभाव प्रा.डॉ. जनार्धन परकाळे	48-52
13	१९७० च्या दशकातील भारताचे परराष्ट्र धोरण प्रा. सुहास रामचंद्र नलावडे	53-57
14	प्रसार:माध्यम आणि शाश्वत विकास डॉ. बालाजी लक्ष्मणराव शिंदे	58-60
15	वैश्वीकरण और भारतीय समाज प्रा. रज्जाक शेख	61-62
16	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण प्रा. मोहन भाऊसाहेब सावंत	63-67
17	शेतीचे यांत्रिकीकरण :सद्यस्थिती व भविष्यातील दिशा डॉ.बी.टी.निकम	68-72
18	जागतिकीकरणात आर्थिक क्षेत्रात उद्योगपती रतन टाटा यांचे योगदान डॉ.मनीषा जगदीशलाल वर्मा	73-79
19	विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे धार्मिक विचार श्री. तेलसंग हनमंत भिमराव	80-81
20	जागतिकीकरणाचे प्रखर चित्रण करणारी कथासंग्रह 'गुलाबी सिर - द पिंक हेडेड डक' प्रा. डॉ. अशोक गौरीशंकर माळगे	82-85
21	पर्यावरणविषयक चळवळी डॉ. हरी साधू वाघमारे	86-91
22	जागतिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम अश्विनी मजगज्ञ फुटाणे	92-102
23	आळंदी येथे येणाऱ्या पर्यटकांच्या प्रादेशिक वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास दादासाहेब मारकड डॉ.ओमप्रकाश मुंदे	103-108

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.1 Issue-2 Sept- 2021

वर्धा जिल्ह्यातील रस्ते वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. बुद्धघोष म. लोहकरे
सह्योगी प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय वर्धा.
budhaghosh@rediffmail.com

सारांश :

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये वर्धा जिल्ह्यातील रस्ते वितरणाचा व तालुकानिहाय रस्ते घनतेच्या वितरणाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. यासाठी वर्धा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2018 मधील सांख्यिकीय माहिती प्राप्त करून व रस्ते घनतेच्या सूत्राचा वापर करून तालुकानिहाय रस्त्यांच्या घनतेची गणना केली आहे. त्या आधारावर वर्धा जिल्ह्यातील हिंगणघाट, वर्धा, देवळी आणि आर्वी या तालुक्यात रस्त्यांची घनता ही जास्त आहे. मात्र जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील कारंजा, आष्टी आणि समुद्रपूर या तालुक्यात रस्त्याची घनता कमी असलेली पहावयास मिळते.

प्रस्तावना :

वस्तुची, मालाची किंवा मनुष्याची एका प्रदेशाकडून दुसऱ्या प्रदेशाकडे हेतूपुरस्परपणे केलेली ने–आण म्हणजे वाहतूक होय. आधुनिक काळात वाहतुकीचे स्वरुप, प्रकार आणि उपयोगिता यामध्ये पुष्कळ बदल झालेला पहावयास मिळतो. एकप्रकारे वाहतुकीला आर्थिक विकासाची जीवनरेषा म्हणता येते. आधुनिक काळात विविध वस्तु किंवा मालाच्या ने–आण करण्यासाठीच वाहतूकीचा वापर केला जात नाही तर विविध प्रकारच्या सेवा ग्राहकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी देखील वाहतूकीचा वापर केला जातो. ग्राहक आणि सेवा यांच्यामधील सेतुचे कार्य वाहतूक हा घटक करीत असल्याने आधुनिक काळातील सेवा क्षेत्रात वाहतुकीला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. वाहतूक सुगम होण्यासाठी रस्ते अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. भौगोलिक दृष्ट्या एखाद्या प्रदेशातील भूरचना कशा प्रकारची आहे यावर त्या प्रदेशातील वाहतूक मार्गांचा विकास अवलंबून असतो; याचा अर्थ असा की वाहतूक मार्ग आणि भूरचनेची सुगमता यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. पर्वतीय प्रदेश हे अतिशय उंच व तीव्र उताराचे असल्याने तिथे रस्ते विकासाला मर्यादा येतात. मात्र मैदानी प्रदेश कमी उंची चे व मंद उताराचे असल्याने अशा प्रदेशात वाहतूक मार्गांचा विकास अधिक प्रमाणात होतो. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये याच दृष्टीने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.जगातील अमेरीका, इंग्लड, फ्रान्स, जर्मनी, आस्ट्रेलिया, जपान या विकसित देशांच्या रस्ते वितरणाचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या विकासाची जीवन रेषा ही रस्तेच असल्याचे दिसून येते. एखाद्या क्षेत्रातून कच्चामाल, कुशल कामगार, शेती उत्पादने, तंत्रज्ञान पोचवण्यासाठी रस्ते उपयोगाचे ठरतात. भारत अलीकडच्या काळात रस्ते विकासाला प्राधान्य देताना दिसतो आहे. विशेषता शेती क्षेत्रातून निघणारा भाजीपाला, फळे, दुध हा जितक्या लवकर नागरी क्षेत्रामध्ये पोहोचेल तितक्या प्रमाणात शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढलेले पहावयास मिळते. आरोग्य सेवा आणि वाहतुक यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. जागतिक आरोग्य संघटना यांच्या मतानुसार कोणत्याही भागात राहणाऱ्या लोकांना त्यांच्या घरापासून 8 कि.मी. अंतराच्या आत आरोग्य केंद्र असणे गरजेचे आहे. परंतु 40 ते 60 टक्केच गरीब देश हे उद्दीष्ट पूर्ण करताना दिसून येतात. (ट्रान्सेड, 1990) रस्त्यांचे जाळे हे जितक्या मोठ्या प्रमाणात एखाद्या प्रदेशांमध्ये पसरलेले असेल तितक्या प्रमाणात त्या प्रदेशाचा व लोकांचा विकास झालेला पहावयास मिळतो. त्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, कृषी, उद्योगधंदे या सगळ्यांच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून रस्त्यांचा विकास होणे अपेक्षित आहे. याच उद्देशाने या संशोधन लेखांमध्ये वर्धा जिल्ह्यातील तालुकानिहाय रस्त्यांच्या वितरणाचा व घनतेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उद्दीष्ट्ये :

1) वर्धा जिल्ह्यातील रस्ते प्रकार वितरणाचा अभ्यास करणे.

2) वर्धा जिल्ह्यातील तुलनात्मक रस्ता घनतेच्या वितरणाचा अभ्यास करणे.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्धा जिल्ह्यातील वर्धा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2018 मधील माहितीचा उपयोग केलेला आहे. रस्त्यांची घनता काढण्यासाठी रस्ता घनतेच्या सूत्राचा उपयोग केलेला आहे. त्याच प्रमाणे विविध आकृत्या व नकाशाचा वापर करून वर्धा जिल्ह्यातील तालुकानिहाय रस्त्यांचे वितरण दर्शविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

वर्धा जिल्हा : रस्ते प्रकारांचे प्रमाण

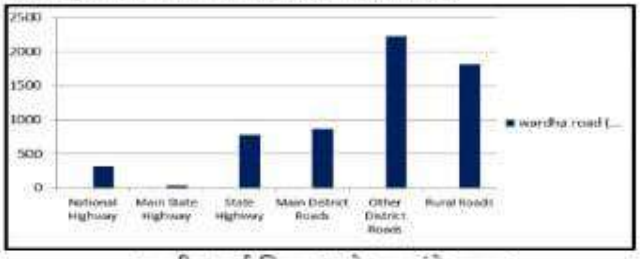
वर्धा जिल्ह्यात वाहतुक मार्गामध्ये रेल्वे मार्गाचे प्रमाण अत्यंत कमी असून मुंबई दिल्ली हा एकमेव मार्ग आढळतो. याशिवाय संपूर्ण जिल्ह्यात राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य मार्ग, जिल्हा मार्ग व ग्रामीण मार्ग या रस्त्यांचे विविध प्रकाराचे जाळे पसरलेले दिसून येते.

तक्ता क्र. 1 : रस्त्यांचे विविध प्रकार लांबी

क्र.	तालुका	रस्त्यांचे प्रकार व रस्त्यांची लांबी (कि.मी)						
		राष्ट्रीय महामार्ग	मुख्य राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	मुख्य जिल्हा मार्ग	इतर जिल्हा मार्ग	ग्रामीण रस्ते	एकूण रस्त्यांची लांबी (प्रति100कि.मी.)
1	आष्टी	14	0	56.8	80.45	84	160.3	395.55
2	कारंजा	30	0	94	140.6	135.55	157.2	557.35
3	आर्वी	57.46	0	132.05	77.55	553.1	195.5	1015.66
4	सेलू	56.41	0	67.5	155.5	162.97	263.55	705.93
5	वर्धा	107.12	8.2	140.6	143.3	223.03	298.2	920.45
6	देवळी	40.8	29	128.7	52.45	258.6	177	686.55
7	हिंगणघाट	3.18	0	89.6	136	669.15	250	1147.93
8	समुद्रपूर	16.24	0	70.8	88.9	142.62	315.19	633.75
9	एकूण	325.21	37.2	780.05	874.75	2229.02	1816.94	6063.17

स्रोत : वर्धा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2018

वर्धा जिल्ह्यातील विविध प्रकारच्या रस्ते वितरणावर दृष्टीक्षेप टाकल्यास असे दिसून येते की, 2017 च्या शासकिय माहीतीनुसार प्रती 100 चौ किमी मागे जिल्ह्यात रस्त्यांची एकूण लांबी 6063.17 किमी असून त्यात राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी 325.21 कि.मी., राज्य मार्गाची लांबी 817.25, मुख्य जिल्हा मार्गाची लांबी 2229.02 कि.मी., इतर जिल्हा मार्गाची लांबी 1816.94कि.मी.इतकी आहे. हे तुलनात्मक वितरण पुढील आकृती वरुन लक्षात येते. तालुकानिहाय रस्त्या प्रकारानुसारची लांबी तक्ता क्र. 1 मध्ये दिलेली आहे.

आकृती : वर्धा जिल्हा: रस्ते प्रकारांचे प्रमाण

वर्धा जिल्हा : तालुका निहाय रस्त्यांची घनता

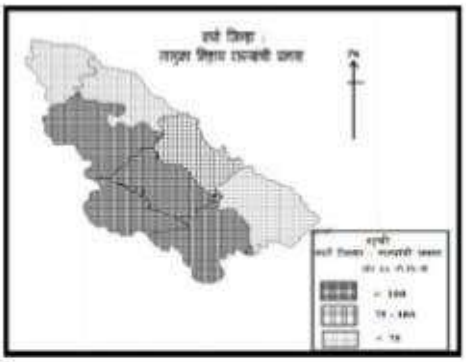
वर्धा जिल्हा कमी क्षेत्रफळाचा जिल्हा असून या जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 6309 चौ. किमी इतके आहे. 2017 च्या आकडेवारीनुसार जिल्ह्यात रस्त्यांची एकूण लांबी 6063.17 कि. मी. इतकी आहे. परंतू वाहतूक मार्गावर भौगोलिक घटकांचा प्रभाव पडत असतो. त्यामुळे जिल्ह्याच्या वेगवेगळया तालुक्यांच्या भागात रस्त्यांचे प्रमाण भिन्न– भिन्न आढळते.

तक्ता क्र. 2. : तालुकानिहाय रस्त्यांची लांबी आणि घनता

क्र.	तालुका	एकूण क्षेत्रफळ (चौकिमी .)	रस्त्यांची लांबी (कि.मी .)	रस्त्यांची घनता (कि.मी .)
1	आष्टी	551.67	395.55	71.70
2	कारंजा	751.12	557.35	74.20
3	आर्वी	908.27	1015.66	111.82
4	सेलू	765.13	705.93	92.26
5	वर्धा	774.67	920.45	118.81
6	देवळी	680.91	686.55	100.82
7	हिंगणघाट	910.83	1147.93	126.03
8	समुद्रपूर	966.4	633.75	65.57
9	एकूण	6309	6063.17	96.10

स्रोत : वर्धा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2018

वाहतूक मार्गाच्या लांबीच्या आधारावर वितरणाचा विचार केल्यास सर्वात जास्त वाहतूक मार्गाचे प्रमाण हिंगणघाट तालुक्यात असून यात रस्त्याची एकूण लांबी 1147.93 कि.मी. आहे. त्याखालोखाल आर्वी तालुक्याचा क्रमांक येतो. या तालुक्यात 1015.66 ला लांबीचे वाहतूक मार्ग आहेत. याशिवाय वर्धा, सेलू, देवळी, समुद्रपूर, कारंजा आणि आष्टी या तालुक्यातील वाहतूक मार्गाची लांबी अनुक्रमे 920.45 कि.मी., 705.93 कि.मी., 686.55 कि.मी., 633.55 कि.मी., 557.35 कि.मी. आणि 395.55 कि.मी. आढळते. वाहतूक मार्गाच्या वितरणावर भूपृष्ठरचनेशिवाय प्रदेशाचे क्षेत्रफळ, वसाहतींचे प्रमाण, वस्त्यांची घनता, अंतर यांचाही प्रभाव पडतो. त्यामुळे वाहतुकीचे मार्गाचे प्रमाण व स्वरुपही बदलते. प्रदेशाचे क्षेत्रफळ हा घटक वाहतूक मार्गाच्या वितरणावर अधिक प्रभावित करीत असल्याने प्रदेशाचे क्षेत्रफळ व वाहतूक मार्गाच्या लांबीच्या गुणोत्तराचा विचार वाहतूक घनतेच्या स्वरुपात करणे योग्य राहते. वर्धा जिल्हयातील सरासरी रस्त्यांची घनता प्रती 100 चौ.कि.मी. क्षेत्रफळाच्या संदर्भात केल्यास असे दिसून येते की, वर्धा जिल्ह्यात हि घनता 96.10 कि.मी. इतकी आहे. सरासरीनुसार तालुकानिहाय रस्ता घनतेचा विचार केल्यास सरासरी पेक्षा जास्त घनता हिंगणघाट, वर्धा आर्वी, आणि देवळी या तालुक्यात अनुक्रमे 126.03 कि.मी. 118.81 कि.मी. 111.82 कि.मी. आणि 100.82 कि.मी. असल्याचे दिसते. तर सरासरी पेक्षा रस्त्यांची कमी घनता सेलू, कारंजा, आष्टी आणि समुद्रपूर या तालुक्यात अनुक्रमे 92.26 कि.मी., 74.20 कि.मी., 71.70 कि.मी. आणि 65.70 कि.मी. असल्याचे दिसते. सगळयात जास्त रस्त्यांची घनता हिंगणघाट तालुक्यात 126.03 कि.मी. तर सगळयात कमी समुद्रपूर तालुक्यात 65.70 कि.मी. आढळते.

नकाशा क्र. -1 तालुकानिहाय रस्त्यांची घनता

सोबत दिलेल्या वर्धा जिल्ह्याच्या नकाशात वर्धा जिल्ह्यातील वाहतूक मार्ग घनतेचे वितरण दर्शविलेले आहे. या वितरणाचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, हिंगणघाट, वर्धा, देवळी आणि आर्वी या चार तालूक्यात वाहतूक मार्गाची घनता 100 कि.मी. पेक्षा जास्त आहे. सेलू तालूक्यात वाहतूक घनता 100 कि.मी. पेक्षा जास्त मात्र 75 कि.मी. पेक्षा कमी दिसून येते. तर 75 कि.मी. पेक्षा कमी वाहतूक घनता समुद्रपूर, आष्टी आणि कारंजा या तालुक्यात पहावयास मिळते. आष्टी, कारंजा या तालुक्यातील बहुतेक प्रदेश डोंगरटेकडयांचा असल्याने या प्रदेशातील वाहतूक मार्गावर भूपृष्ठरचनेचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधन पत्रामध्ये केलेल्या संशोधनामध्ये हे आढळून येते की, वर्धा जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यात रस्त्यांचे वितरण समान प्रमाणात झालेले नसून आर्वी, वर्धा आणि हिंगणघाट या तालुक्यात रस्त्यांचे प्रकार व त्यांची लांबी अधिक आहे. वर्धा तालुक्यात राष्ट्रीय महामार्गाचे प्रमाण जास्त तर आर्वी आणि देवळी तालुक्यात राज्य महामार्गाचे प्रमाण जास्त आहे. उर्वरित तालुक्यात याचे प्रमाण कमी दिसते सोबतच एकंदरीत प्रदेशातील क्षेत्रफळ व रस्त्यांची लांबी या दोन घटकांचा विचार करून काढलेल्या घनतेमध्ये सर्वात जास्त रस्त्यांची घनता ही हिंगणघाट तालुक्यात असून त्याच्या खालोखाल वर्धा, आर्वी, देवळी आणि सेलू तालुक्यांचा समावेश होतो. मात्र उर्वरित आष्टी, कारंजा आणि समुद्रपूर तालुक्यात रस्त्यांची घनता ही वर्धा जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा कमी असलेली दिसून येते. अलीकडच्या काळात सध्याच्या सरकारचे धोरण रस्त्यांची लांबी, रस्त्यांचा प्रकार यांच्या विकासाकडे अधिक लक्ष पुरविणारे असल्याने भविष्यात वर्धा जिल्ह्याच्या काही क्षेत्रात यामध्ये निश्चितच बदल झालेला पाहावयास मिळणार आहे.

संदर्भ :

1. अहिरराव आणि अलिशाड (1992) : "आर्थिक भूगोल" निराली प्रकाशन, पुणे
2. कौशिक अर्जुन (2012) : "परिवहन भूगोल" पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली
3. पाल पुष्पा (2020) : "परिवहन भूगोल" भाषा प्रकाशन, दरियागंज, नई दिल्ली
4. वर्धा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन – 2018
5. Transaid (2001): *"A practical transport management system for non- profit and service delivery organization"*. Transaid Worldwide, London
6. Gautam P.S. (2010) : " *Transport Geography of India*" Mittal Publications, Dariyaganj, New Delhi
7. Bose Samrat (2003) : *Road Density, Resource Intensity and Efficiency in National Highways of India: (1958-1997)* Economic and Political Weekly Vol. 38, No. 6 (Feb. 8-14, 2003), pp. 561-571

प्रा. बुद्धघोष म. लोहकरे

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue - II
Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation

January 2021

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor : Prof. Kartik R. Patil

Principal,
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor : P. M. Rajurwade

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL
January 2021
Special Issue-Volume-II
On
"Interdisciplinary View on Socio-Economic, Educational, Management, Environmental, Research, Language and Sustainable Development in Covid-19 Pandemic Situation"

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi
Pratik Prakashan, Pranav, Rukmanagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor
Prof. Kartik R. Patil
Principal,
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Co-Editor
P. M. Rajurwade
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur
Ta-Chimur, Dist-Chandrapur (Maharashtra)

Editorial Board

Dr. Praful T. Bansod	Dr. Haresh T.Gajbhiye	Prof. Ashutosh M.Popte	Prof. Pitambar T. Pise
Dr. Nitin T. Katrojwar	Dr. Rajeshwar D. Rahangdale	Dr. Laxman T. Kamdi	Dr. Udhay D. Mendulkar
Dr. Santosh P. Bansod	Dr. Dilip S.Telang	Prof. Kishor S.Chaure	Dr. Manisha Warma
Dr. Rupesh M.Meshram	Dr. Sharad B. Belorkar	Dr. Subhas K. Shinde	Dr. Chetankumar Vyas

Published by:- Prof. Kartik R Patil, Off. Principal, Rashtrasant Tukdoji College, Chimur, Ta-Chimur, Dist.-Chandrapur (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price :Rs.1000

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	Data Collection **Sagar Bapu Mane, Dr. Shivaji Nagnath Thoke**	1-3
2	Effects of Deficit Policy on Economic Growth of India **Veeranna A Ningoji, Budihal Nikshep Basavaraj, Dr. N. S. Mugadur**	4-7
3	Patriarchal Violence against the Minors-Women and Children in Shahbano Bilgrami's Without Dreams **Ashutosh Manohar Popate**	8-10
4	Effectiveness of a Gratitude Intervention in Increasing Gratitude **Shraddha A. Raravikar, Dr. Mrunal A. Bhardwaj**	11-13
5	Role of Bharat Nirman Yojana in Rural Development of Sangli District. **Mr. Hanamant Shahaji Sawant, Dr. Tejswini B. Mudekar**	14-17
6	New Women in Shashi Deshpande's Small Remedies **Prachi Bhongale, Dr. Varsha Vaidya**	18-20
7	Green Marketing - Step towards Sustainable Development - A Study of South Goa. **Dr. Sucheta Y. Naik**	21-24
8	Availability and Use of Information and Communication Technology Facilities at Secondary School **Manoranjan Dash, Sonalika Biswal, Sasmita Rout**	25-27
9	The family, economic, social consequences of the global crisis Corona changed the formula for survival! **Prof . Vinay Devidas Kawade**	28-30
10	Use of Fuzzy Set Theory for Evaluation of Soil Fertility **Prabhakar M Gaikwad**	31-34
11	Covid-19 Pandemic: Impact on Food Industry and Need of Proper Nutrition During Pandemic **Ms. Pratibha S. Katkar**	35-38
12	Assessing Mental Stress Before and During Lockdown for COVID-19 Pandemic in Urban West Bengal, India **Mahadeb Das**	39-42
13	Recent Trends and Technologies in Human Resource Management **Ashitha A. B., Dr. Anu L**	43-44
14	Importance of Balanced Diet: Enhancing Health in Covid-19 Pandemic **Dr. Manda V. Thengne**	45-47
15	Economic Analysis of Farming Systems in Satara District of Maharashtra **Dr. Tai B. Deokate, Dr. Dnyanesh P. Bandgar, Hangeshwar Dhaigude**	48-50
16	Changing Pattern of Rainwater Harvesting in India **Dr. Dattatray D. Shinde**	51-54
17	Post-pandemic Scenario and Reopening the academic library: Indian Perspective **Dr. Ashok L. Kolambikar**	55-57
18	Role of Academic social networking sites in Information communication: A Study **Dr Anil M. Chaudhari**	58-60
19	A Study of Effect of Epidemic Lockdown on Street Traders of HE Ward, Santacruz, Mumbai **Dr. Jayesh K. Rana, Dr. Manikandan N. Iyer**	61-63
20	Correlation Analysis of Academic Achievements of Higher Primary Schools **Dr. N. V. Gudaganavar**	64-66
21	Financial Exclusion: An Investigation in Sindhudurg District of the State of Maharashtra **Dr. Manikandan Iyer**	67-75
22	Mobile Based Library Services In Academic Libraries **Shri. Mahesh S.Tanawade**	76-79
23	Reading Habits: A Survey during COVID-19 Pandemic Period **Dr. Subhash Bandu Ahire**	80-83

Covid-19 Pandemic: Impact on Food Industry and Need of Proper Nutrition During Pandemic

Ms. Pratibha S. Katkar

Head and Asst. Prof., Department of Home Economics, Yeshwant Mahavidyalaya Wardha

Abstract

The COVID-19 pandemic affects the food industryin whole world as governments close down restaurants and bars to slow the spread of the infection due to virus. Across the world, eateries' day by day traffic dropped sharply contrasted with a similar period in 2019. Terminations of eateries caused a gradually expanding influence among related ventures, for example, food creation, alcohol, wine, and lager creation, food and refreshment transportation, fishing, and cultivating.

Introduction

The quick expansion in the quantity of COVID-19 cases, just as the estimates received to contain its spread have put numerous families in danger by affecting their food supply, jobs and family unit salaries and their capacity to get to basic administrations for wellbeing and sustenance, youth care, schooling and social security all around the world and in India. This is particularly valid for the travelers and poor metropolitan populaces just as numerous provincial poor and other burdened populaces in India.

Coronavirus is a mind boggling emergency that influences all parts of life, both quick and long haul. The United Nations (UN) in India is worried about the effect of the emergency on powerless populaces, particularly ladies and kids. The pervasiveness of hunger in India has strikingly declined throughout the most recent decade, and the Comprehensive National Nutrition Survey 2016-18 uncovered that significant difficulties remain. There are still around 20 million youngsters under five years old who are experiencing squandering, more than 40 million kids are constantly malnourished , and the greater part of Indian ladies matured 15-49 years are pallid. The optional effects of the COVID-19 emergency are irritating the difficulties looked by numerous families, particularly regarding admittance to reasonable and nutritious food. This could invert a portion of the new gains in decreasing unhealthiness.

The Government of India as of now has hearty and compelling plans and projects set up to address food frailty and lack of healthy sustenance, for example, the Targeted Public Distribution System (TPDS), the Mid-Day dinners (MDM) and the Integrated Child Development Services (ICDS), all covered under the National Food Security (NFS) Act, 2013. Besides, in March 2018, the Prime Minister launchedPOSHAN Abhiyaan, an eager, multi-sectoral program with the vision to achieve a lack of healthy sustenance free India by 2022.

During its initial 2 years, POSHAN Abhiyaan has gained striking ground: administration conveyance frameworks have been reinforced with a critical number of bleeding edge laborers prepared on nourishment intercessions; numerous services, past the conventional wellbeing and sustenance branches of the Ministry of Health and Family Welfare (MOHFW) and the Ministry of Women and Child Development (MOWCD) have been welcomed on board to help a complete sustenance reaction; and data sharing, checking and revealing have improved through cell phone application ICDS-CAS. An illustration of the achievement of POSHAN Abhiyaan is the expansion in the inclusion of iron folate supplementation for juvenile young ladies under the Anemia Mukt Bharat Campaign, which diminished the commonness of paleness from 20% to 39 percent in two years.

In the course of recent weeks, the Government of India has likewise found a way to ensure the venture and accomplishments made under POSHAN Abhiyaan. Perceiving that conceptive, maternal, infant, youngster and juvenile wellbeing and nourishment administrations are among the most pivotal wellbeing intercessions, the MoHFW gave nitty gritty direction to guarantee proceeded with conveyance of these administrations during the emergency. Likewise, a few state governments have additionally given operational direction for conveyance of lifesaving sustenance intercessions including circulation of food, micronutrient supplementation, kept breastfeeding and treatment of malnourished kids with regards to COVID-19. These mediations, both at the public and state level, give a solid premise to reinforce admittance to food, wellbeing and nourishment administrations during these occasions. Similarly, changes have been achieved in the TPDS conspire which incorporate arrangement of 5 kg of rice or wheat, perindividual, every month for a very long time, I

•Grains—moment oats, speedy cooking pasta, frozen earthy colored rice, couscous, refrigerated pizza covering
•Fruits—tough new natural product (apples, citrus), dried, plain frozen, canned in juice or water
•Vegetables—solid new veggies (celery, broccoli, onions, potatoes), plain frozen, low sodium canned, sun dried
•Sauces—tomato pasta sauce, salsa
•Soups and Broths—canned, frozen, rack stable containers
•100% Juice—refrigerated, frozen, canned, boxed
•Milk—new, canned, rack stable bundles
•Eggs—new eggs, egg whites in containers
•Cheese—cut, cubed, destroyed, disintegrated, ground hard cheddar
•Beans/Legumes—canned beans (dark beans, chickpeas), dry beans
•Nuts and seeds—packed away, canned, nut margarines
•Chicken—frozen or canned
•Seafood—frozen prepared to-cook fish filets, frozen shrimp, canned fish, salmon, and sardines
•Beef—pre-made frozen lean ground patties or meatballs
•Flavorings—add punch with dried spices and flavors, vinegars, mustard, hot/steak sauces, lemon/lime juice, light dressings, nectar, Greek yogurt

Back off of the frozen meals—

Most are high in sodium, fat, and calories. Breaking point acquisition of enticing food sources like chips, soft drinks, treats, and frozen yogurt. They are high in void calories and add to your staple bill. Minimize expenses—think about ease options.. Attempt a meatless supper, similar to stew with beans rather than hamburger. In the event that new foods grown from the ground are excessively exorbitant—recollect, canned and frozen products of the soil give similar supplements as new. Smartest choices are plain frozen veggies and organic products. Go for low sodium canned veggies and organic products canned in juice or water—if these are hard to come by, purchase ordinary canned leafy foods—channel and wash before use.

Conclusion

India has made significant strides and a couple of more coordinated activities can draw us nearer to guaranteeing nourishment and food needs of the individuals are sufficiently met during these phenomenal occasions. By joining endeavors, the Government, common society, improvement accomplices, private area, the scholarly community, the United Nations and different partners can uphold the proceeded, protected and suitable conveyance of nourishment projects to address the issues of every single weak populace and those straightforwardly and by implication influenced by the COVID-19 emergency, and to guarantee that the individuals of India can deal with the effect of the stun today, and into what's to come.

References

1. "Perceive how much business U.S. cafés are losing a direct result of the Covid". cbsnews.com. Recovered 22 March 2020.
2. Mali, Meghashyam (17 March 2020). "Eatery industry reeling under Covid". TheHill. Recovered 22 March 2020.
3. Bloom, Jonty (26 March 2020). "How are food supply networks adapting to Covid?". BBC News. Recovered 26 March 2020.

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March 2021

Special Issue 261(A)

Use of ICT in Teaching - Learning
Opportunities and Challenges

Guest Editor of the Issue :-
Dr. P. D. Hudekar
Act. Principal
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana
Dist – Buldana [M.S.] INDIA

Executive Editor of the Issue :-
Prof. Sangita K. Pawar
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

Co Editors of the Issue :-
Prof. Vaibhao G. Vaghmare
Prof. M. T. Jamaiwar
Prof. S. H. Dandade
Prof. N. D. Raut
Prof. L. F. Shirale
Prof. S. V. Kalne
Shri. S. G. Pande

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March 2021

Special Issue 261(A)

Use of ICT in Teaching - Learning
Opportunities and Challenges

Guest Editor of the Issue :-
Dr. P. D. Hudekar
Act. Principal
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana
Dist – Buldana [M.S.] INDIA

Executive Editor of the Issue :-
Prof. Sangita K. Pawar
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

Co Editors of the Issue :-
Prof. Vaibhao G. Vaghmare
Prof. M. T. Jamaiwar
Prof. S. H. Dandade
Prof. N. D. Raut
Prof. L. F. Shirale
Prof. S. V. Kalne
Shri. S. G. Pande

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-
Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	Information Communication and Technology (ICT) Integration in Teacher Education: A Necessity for Sustainable Educational Growth	Dr.G.V. Sreenivasamurthy	13
2	ICT in Sports and Physical Education	Dr. Sangita Khadse	20
3	Need of Innovations in ICT Teaching Learning Process	Dr. Hari Kale	22
4	E-Resources, Concepts and Use : An Overview	Dr. Harshal Nimbhorkar	26
5	Role of ICT in Home Economics : Enhancement in Teaching and Learning	Ms. Pratibha S. Katkar	30
6	Emphasis on ICT / Digital Technology in National Education Policy 2020	Dr. Durga Pande	34
7	Application of ICT in Academic Library : An Overview	Dr. Pranali Pete	40
8	Use of ICT in World of Sports : Development in Physical Education	Dr. Balasaheb Paul	45
9	Need of Library Automation in Current Era: A Study	Prof. Swapnil Dandade	50
10	Use of Internet in Language Acquisition	Pundlik Nalinde	53
11	Role of Information and Communication Technologies (ICT) in Physical Education and Sports	Prof. Sunil B. Chordiya	57
12	Use of RFID Technology In Libraries	Dr. Prashant Pagade	61
13	Use of E-Learning in Teacher Education Institutions	Mrs. Sharmila Kerkar	64
14	Usage of ICT Based Library Services.	Dr. Dattatray Dhumale	70
15	ICT Enabled English Language Teaching-Learning in Rural India	Dr. Archana Deshmukh	73
16	A Study of Various Parameters of ICT and Teaching Aids used iin the Higher Education in Gadchiroli District	Ganesh Dandekar	80
17	Impact of ICT in Higher Education in India	Dr. Pawan Naik	85
18	Role of ICT in Quality Enhancement in Higher Education in India	Dr. Archana Patki (Kahale)	90
19	IT and Teaching	Dr. Mahesh Joshi	95
20	Role and Significance of ICT in Rural Higher Education	Dr. Dadarao Upase	97
21	Impact and Suitablity of Use of Information Technology with Reference to Physical Education in the Context of Pandemic of Covid-19	Dr. Pratap Chauhan	100
22	Suitability of ICT in Teaching Learning Process	Dr. Bhavesh Bhuptani	104
23	Innovations in Physical Education and Sports: Technological Tools Developing Sports	Dr. Devendra Gawande	107
24	Information and Communication Technology Uses in Teaching - Learning: with Respect to Opportunities and Challenges	Dr. Umesh Rathi	111
25	Technology in Physical Education and Sports	Sanjay Kale	116
26	Use of IT in Education	Dr. D. S. Wankhade	120
27	Social Media as Modern Tool	Dr. R. G. Suralkar	123
28	Expressionistic Technique in Tennessee Williams' 'The Glass Menagerie'	B. W. Somatkar	126
29	Use of ICT in Developing Academic Libraries	Dr. Sanjay Shenmare	129

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue - 261 (A) : Use of ICT in Teaching - Learning
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
March 2021

Role of ICT in Home Economics : Enhancement in Teaching and Learning

Ms. Pratibha S. Katkar
Head and Asst. Prof.
(Department of Home Economics)
Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Abstract:

Information and Communication Technology (ICT) is quickly growing these days, as numerous individuals are keen on everything current and new. The significance of new information and abilities for our regular day to day existence is consistently developing, so new data advances must be learned by understudies, yet additionally by instructors. As of now, data innovation learning climate is utilized by all subject educators, in this way, a cutting edge learning measure is figured it out. In this specific circumstance, the instructor ought to have the option to stay aware of the occasions; it is attractive to be an initiator.

Introduction:

During the previous decade there has been as outstanding development in the utilization of data and correspondence innovation (ICT) which has had inescapable effects both on the general public and on regular living. Data and correspondence innovation (ICT) are methods for getting to , accepting, putting away, moving handling and sending thoughts, discernment and data through PC and telecom offices (Keziah, 2004). ICT is a wide range of electronic frameworks that are utilized for broadcasting, broadcast communications and all types of PC interceded correspondence (Akudolu, 2003). ICT has compacted the world into a worldwide town and consequently repositioning the social, monetary, political and scholastic viewpoint of man (Chiwe, 2005). There is expanding individuals' premium, consideration and venture being placed into the utilization of ICT in instruction everywhere on the world. ICT is worldwide normal and have hugely impacted advancement of all aspects of human undertaking. The usage of ICT in encouraging information procurement and dispersal inside and between different controls had been with the end goal that human information is diminished to the barest least and at a supersonic speed. As indicated by Johnson (2003), in the current age, ICT has moved accentuation from worksheets to PCs and from course readings to web. The utilization of on-line address notes are supplanting and adding quality to customary instructing and learning errands in each region of study, including Home Economics (Idongesit and Ekpo, 2008). Home financial aspects is a field of study fundamentally worried about reinforcing day to day daily routine through teaching the person for family experiencing, improving the merchandise and ventures utilized by families, leading investigates to find changing requirements of the individual relative to boost their own and society's profitability and assist individuals with changing changes and shape their future (Anyakoha, 2013). The way of thinking of Home Economics guests on progress of personal satisfaction of the individual, family and society on the loose. This requests that Home Economics instructors ought to have a decent data and information about the new patterns and changes around which is ICT to kelp in accomplishing the essential worry of the subject: Home financial aspects is an ability situated subject and the viable execution of this subject should take discernment of ICT and open understudies to broad viable encounters with the assistance of ICT instructional materials like electronic sheets, radio, the radio tape, TV, film,

strip projector, the slide projector, the film, projected modified directions and the PCs. All these will help in the psychomotor, psychological and full of feeling formative chances of the investigations. Home Economists in agricultural nations to the utilization of data innovation (Anyakoha, 2001). Many Home Economics instructors know that with ICT, data is effectively available, learning gets energizing and fascinating and it empowers Home Economics understudy to obtain fundamental ideas effortlessly (Achebe, 2012).

The prerequisites for training, schools and instructors are getting more assorted and more unpredictable – it is important to follow the fast turn of events and showing approaches of various fields of information, to establish the conditions and climate for the understudies to secure abilities, to make understudies to be prepared for a change, for long lasting learning. The capability of the instructors today is considered as a solitary entire with ceaseless skills' turn of events and long lasting learning. With regards to deep rooted learning and training feasible turn of events, for an instructor, further schooling is the advancement of his/her expert capability, essential to keep up the current and secure new information, abilities and skills that are presently being underlined as expert experience and general training segments. Deep rooted learning depends on the inner requirement for otherworldly turn of events, just as on the need to get and improve their insight and abilities, produced by outer elements. In current period of quick logical and mechanical accomplishments and high advances, the information and abilities obtained regarding formal instruction are maturing quicker. Long lasting learning with especially coordinated formal and casual further training framework adds to full self-awareness, empowering individuals to adjust better to the social changes of the new century and, continually raising their capabilities or in any event, retraining, to keep a significant degree of seriousness in the work market; advances duty and interest of regions and bosses in guaranteeing the admittance to schooling; gives the proposal of expert essential and further instruction programs, thinking about the regional construction of utilized and socially not adjusted populace target gatherings, and, accordingly, prompts diminished regional financial contrasts between the locales, just as diminished relocation of monetarily dynamic populace and country youth; the populace will have the admittance to professional instruction dependent on the necessities of the work market, as close as conceivable to their living (working) place (Izglītībasattīstībaspamatnostādnes 2007.- 2013.gadam, 2006). The researcher J. Habermas planned another methodology for getting capability (Tilla, 2005): fitness as the human capacity to utilize the gained in the exercises, and to improve it; as the unification of individual's abilities and perspectives, related with the person's capacities learn, impart and team up; skill as the person's quality level that passes on capability and operational duty.

Various devices/technology in ICT includes:

- Access obviously materials through distant gadgets,
- Online advanced storehouses for addresses, course materials, and computerized library, Online/cloud based scholastic administration frameworks,
- Employing the flipped study hall idea,
- Making utilization of handheld PCs, tablet PCs, sound players, projector gadgets and so on

- Blogs and informal organizations: it gives us the chance of making work bunches where understudies uncover or talk about various points, distribute content identified with the subjects, and so on
- Planning through apparatuses: schedules and undertaking chiefs are valuable to plan tests, conveyances, make work processes, and so on
- Data stockpiling in the cloud: it permits us the chance of working cooperatively, getting to from any gadget and from any spot. A portion of the devices that utilization this innovation are office bundles, stockpiling, and so forth.
- Digital whiteboards and intuitive tables: whiteboards permit anticipating and controlling pictures from a PC, making notes and remarks, and saving and/or sending the screen by email. The intelligent tables give the opportunities for the understudies to communicate straightforwardly with the surface.

Strategy -makers acknowledges that ICT in schooling can assist the understudies with contending in the worldwide economy by being important for a talented labor force and encourage social versatility by:

- Enhancing learning encounters and giving new arrangements of abilities,
- Reaching more understudies with Massive Open Online Courses (MOOCs),
- Facilitating the preparation of resources,
- Minimizing expenses and saving time related with data conveyance and robotizing normal everyday assignments,
- Improving the organization of establishments to improve the quality and proficiency of administration conveyance.

Acknowledge that understudies are now intrigued and occupied with utilizing innovation, this sets out many astounding open doors for schools and educators to profit by incorporating a few types of innovation in the homeroom and to make instructing and learning more compelling. Here are a portion of the fundamental advantages of utilizing innovation in the study hall.

Improves commitment

At the point when innovation is incorporated into exercises, understudies are relied upon to be more intrigued by the subjects they are considering. Innovation gives various freedoms to make learning more fun and pleasant regarding showing same things recently. For example, conveying educating through gamification, going on understudies on virtual field outings and utilizing other internet learning assets. Also, innovation can energize a more dynamic support in the learning interaction which can be difficult to accomplish through a customary talk climate.

Improves information maintenance

Understudies who are locked in and intrigued by things they are examining, are required to have a superior information maintenance. As referenced previously, innovation can assist with empowering dynamic interest in the study hall which additionally is a vital factor for expanded information maintenance. Various types of innovation can be utilized to explore different avenues regarding and choose what turns out best for understudies as far as holding their insight.

Energizes singular learning

Nobody learns similarly in view of various learning styles and various capacities. Innovation gives incredible freedoms to making learning more compelling for everybody with various requirements. For instance, understudies can learn at their own speed, audit troublesome ideas or avoid ahead on the off chance that they need to. Also, innovation can give more freedoms to battling or debilitated understudies. Admittance to the Internet gives understudies admittance to an expansive scope of assets to lead research in an unexpected way, which thus can expand the commitment.

Energizes cooperation

Understudies can rehearse cooperation abilities by engaging in various online exercises. For example, working on various activities by teaming up with others on discussions or by sharing archives on their virtual learning conditions. Innovation can energize cooperation with understudies in a similar homeroom, same school and even with different study halls around the globe.

Students can master helpful fundamental abilities through innovation

By utilizing innovation in the homeroom, the two instructors and understudies can create abilities fundamental for the 21st century. Understudies can acquire the abilities they should be effective later on. Likewise, innovation can help create numerous pragmatic abilities, including making introductions, figuring out how to separate dependable from questionable sources on the Internet, keeping up appropriate online behavior, and composing messages. These are vital abilities that can be created in the homeroom.

Advantages for educators

With innumerable online assets, innovation can help improve educating. Instructors can utilize distinctive applications or confided in online assets to improve the customary methods of instructing and to keep understudies more locked in. Virtual exercise plans, evaluating programming and online appraisals can help educators save a great deal time. This significant time can be utilized for working with understudies who are battling. Additionally, having virtual learning conditions in schools improves cooperation and information dividing among instructors.

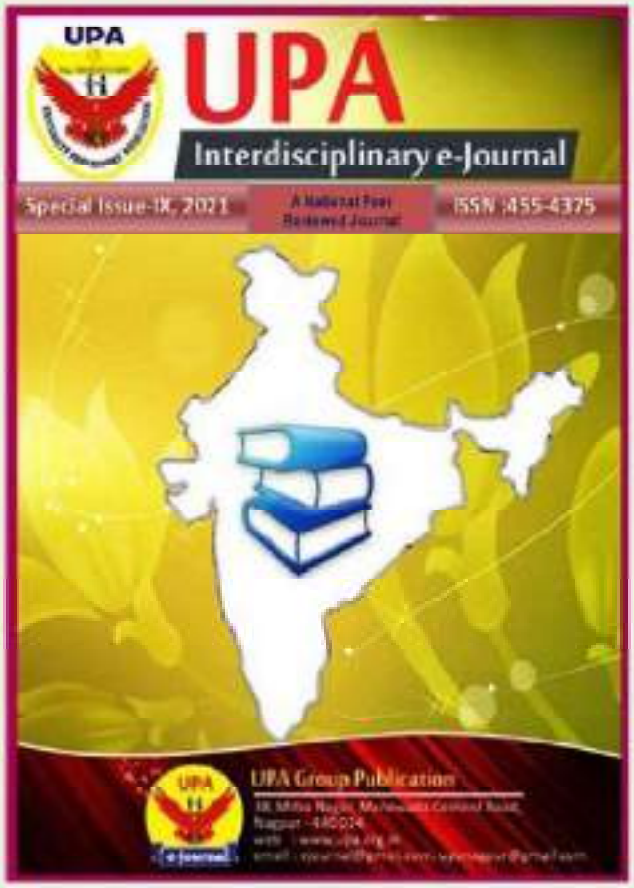
Conclusion:

Data and Communication Technology (ICT) in schooling is the method of instruction that utilization data and correspondences innovation to help, improve, and advance the conveyance of data. Overall examination has demonstrated that ICT can prompt an improved understudy learning and better instructing techniques.

References:

1. Murray, James (2011-12-18). "Cloud network design and ICT - Modern Network Architecture". TechTarget =ITKnowledgeExchange. Documented from the first on 2017-09-20. Recovered 2013-08-18.
2. "Data and Communication Technology from". FOLDOC. 2008-09-19. Filed from the first on 2013-09-17. Recovered 2010-09-29.
3. Kondra, Imaniyal (2020). "Utilization of IT in Higher Education". UGC Care Journal. India: Studies in Indian Place Names. 40: 280.
4. Danovich, Tove (June 14, 2018). "Notwithstanding A Revamped Focus On Real-Life Skills, 'Home Ec' Classes Fade Away". NPR. Recovered November 14, 2020.
5. "FAQ". American Association of Family and Consumer Sciences. Chronicled from the first on 2015-01-11. Recovered 2015-01-11.

REGULAR ISSUE – IX : MARCH–2021

CHIEF EDITOR
Dr. Anil Dodewar

EDITOR
Dr. Sampada Naseri
Dr. Bharti Katekhaye

PUBLISHED BY:
UPA GROUP PUBLICATION
In Association with
University Professors' Association, Nagpur

CORPORATE OFFICE:
30, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-Journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the issue, Click the link given below
http://upa.org.in/ejournal_march_2021
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at
upanagpur@gmail.com
upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication

In Association With
Mahila Mahavidyalaya, Nandanvan, Nagpur
&
S .N. Mor College of Arts, Commerce and G. D. Saraf Science College,
Tumsar District - Bhandara

Regular Issue-IX : March-2021

	Dr. Jyoti Solunke Sant Tukaram College, Parbhani.				
13	**Dr. Shubhangi S. Kukekar** Smt. Binzani Mahila Mahvidyalaya, Mahal, Nagpur	MANAGEMENT OF TIME FOR MIDDLE CLASS WORKING MARRIED MAIDWOMEN IN NAGPUR CITY	59-61		
14	**Dr. Vishakha Kayande** GovindraoWarjukar Arts & Commerce College, Nagbhid 441205 (Chandrapur)	ROLE OF WOMEN ENTREPRENEURS IN INDIAN ECONOMY AND GOVERNMENT SCHEMES	62-66		
15	**Prof. Samir M.Bagade** Arts & Science College, Pulgaon (MS).	EMPOWERMENT IN CURRICULUM TO ENHANCE EMPLOYABILITY SKILLS : THE INDUSTRIAL APPROACH	67-69		
16	**Prof. M. B. Bhaisare** J. N. Patel College, Mohadi (Bhandara)	INNOVATIVE TEACHING-LEARNING IN ENGLISH	70-73		
17	**Ms. Pratibha S. Katkar** Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha	EMPHASIS ON PRACTICAL TRAINING AND INTERNSHIP: OPPORTUNITIES AND LEARNING FOR STUDENTS	74-78		
18	**Prof. Sunita Arjunrao Rathod** Seth Narsingdas Mor College of Arts & Commerce, Tumsar	A COMPARATIVE STUDY OF BOYS AND GIRLS ON VALUE AWARENESS AND CULTURAL ACTIVITIES	79-83		
19	**Prof. Nilkanth G. Jadhao** S. S. S. K. R.Innani Mahavidyalaya, Karanja-Lad, (Washim).	APPLICATION OF ICT IN HIGHER EDUCATION FOR QUALITY CULTURE AUGMENTATION: A REFLECTIVE APPROACH	84-89		
20	**Prof. Anshumanti B. Pendokhare** Smt. Radhabai Sarda College, Anjangaon Surji (Amravati)	WOMEN EMPOWERMENT	90-92		
21	**Dr. H. G. Borkar** Yashwantrao Chawhan College, Lakhandur.	OUTCOME-BASED EDUCATION	93-97		
22	**Dr. Rakesh Thakare** Y. C. College, Lakhandur, Dist- Bhandara.	SCHEMES FOR WOMEN ENTREPRENEURS IN INDIA	98-103		
23	**Dr. M. P. Morghade** Y. C. College, Lakhandur, Dist- Bhandara	STUDENT-CENTERED LEARNING	104-107		
24	**Dr.Anand Bhandare.** --	NATIONAL EDUCATION POLICY 2020	108-115		
25	**Dr. Chetna H. Pathak** Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Nagpur	EXCEL YOUR CAREER THROUGH GOOD COMMUNICATION	116-120		
26	**Prof. Shubhangi P. Satone** Santaji College, Asgaon, Dist. Bhandara	NEED OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES FOR PERSONALITY DEVELOPMENT	121-124		
Section:- Marathi					
1	डॉ. नलिनी आय. बोरकर कला वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर (भंडारा)	ग्रामीण शिक्षणामध्ये (ICT) ची भूमिका	1-5		

EMPHASIS ON PRACTICAL TRAINING AND INTERNSHIP: OPPORTUNITIES AND LEARNING FOR STUDENTS

Ms. Pratibha S. Katkar
Head, Department of Home Economics,
Yeshwant Mahavidyalaya,
Wardha

Abstract : *Internships empower students to procure abilities, which can't be learned in the study hall climate, while managers get admittance to ease work and decreased enrollment costs (Galloway, Marks, and Chillas, 2014; Holyoak, 2013; Maertz, Stoeberl, and Marks, 2014). Assistants create relational abilities, group working abilities, demonstrable skill and client the board insight. Understudies additionally improve their correspondence, certainty and self-adequacy. Those with temporary job experience are bound to secure positions and acquire more (Saniter and Siedler, 2014). In the data innovation (IT) area temporary positions give significant hands on preparing that causes understudies to create pioneering abilities and sets them up for independent work in this area (Varghese et al., 2012). There is little proof that temporary positions can cultivate proficient organizations that encourage information move, albeit the potential for this is recognized.*

Introduction :

The entry level position program is intended to give understudies occupied with a field insight with a chance to share their bits of knowledge, to investigate the connections between understudies' scholarly planning and their field work, and to help members in creating and completing the significant exploration project which will serve to finish their temporary job insight. Temporary jobs are individualized and customized to the requirements and interests of every understudy in the program. As a feature of the entry level position insight, understudies are required to play a functioning part in finding a suitable temporary job for themselves. Numerous understudies seek after their own contacts, in any case, data is accessible on Locating Internship Sites.

The temporary position experience is intended to give understudies pursuing testaments and Associate in Applied Science certificates in Law Enforcement or Corrections with a chance to form understanding into the down to earth utilization of scholarly information. Through noticing the work exercises of the individuals from a criminal equity organization and by working under management, understudies will be more ready to evaluate their own advantage and potential for a vocation in criminal equity. The understudy's useful learning experience will be generally useful in the event that he/she has an overall information on the criminal equity territory. This arrangement will be approaching from the fulfillment of the necessary number of long stretches of Criminal Justice coursework before enlistment in the entry level position. The reason for the temporary job is:

1. To enhance study hall learning through openness to related hands on encounters.
2. To aid the assurance of profession objectives.
3. To give insight in the field to those simply entering the criminal equity field.
4. To widen that experience and the understudies' viewpoint on criminal equity issues for the individuals who have related knowledge in the criminal equity field.

DESTINATIONS OF THE INTERNSHIP :

- The temporary job program is intended to assist understudies with augmenting their comprehension of the criminal equity measure through the mix of hypothetical homeroom learning with functional learning encounters. All the more explicitly, the entry level position experience is intended to help every understudy:
- Integrate and apply the hypothesis and examination abilities got from his/her criminal justice• coursework;
- Gain direct information and a more noteworthy comprehension of a criminal equity office, including the 2 authoritative capacities and the local area powers which influence its association and organization;
- Develop procedures and abilities regular to the criminal equity framework (e.g., noticing, arranging, and information gathering);
- Learn about one's own capacities and aptitudes. You will see with your own eyes the sorts of characters, personalities, strategy, local area relations, practices, and other standardizing methods of direct that do constantly not work, are a lot not worthy, in criminal equity organizations. Further, you will get familiar with the language and operational wording that experts use in their day by day correspondence.

Procedures :

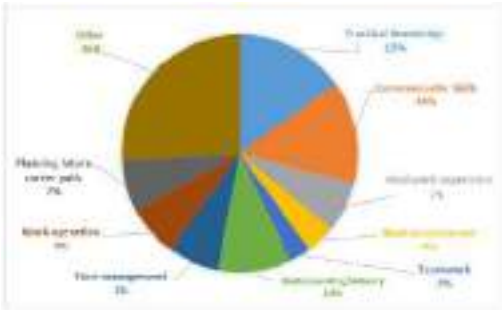
- Upon enrolling for CRJ 216, the understudy should meet with the Internship Supervisor to talk about essential and course prerequisites and get suitable desk work, including an application.
- Once the understudy has finished the application, it ought to be documented with the Internship Supervisor. Choices of arrangement are the obligation of the Internship Supervisor. The understudy's advantage, instructive necessities and individual conditions, just as accessibility of arrangement assets, impact the determination of the situation organization.
- The understudy and the office are advised of the choice for situation by the Internship Supervisor and the understudy is given a time span in which to contact the office for a meeting.
- Placement is affirmed after the understudy and the assigned organization staff have met. The fitting individual in the office will tell the Internship Supervisor of the acknowledgment or dismissal of the understudy. On the off chance that the understudy is acknowledged, the understudy and the Agency Supervisor will finish the Learning Contract. The understudy will turn in the Learning Contract preceding the beginning date of the temporary position.

- The understudy should likewise turn in a finished and marked "Hold Harmless Agreement" preceding the beginning date of the temporary job.

Duties of the Student :

- Complete all essentials illustrated in the program.
- Mastermind and show up for an individual meeting with the Internship Supervisor the semester before your expected entry level position.
- Orchestrate and show up for an individual meeting with the Agency Supervisor.
- Keep up standard participation at the organization during hours orchestrated position. Be timely and solid. Nonappearances should be accounted for to the Agency Supervisor and Internship Supervisor.
- Satisfy in an expert way every one of the obligations and duties alloted by the Agency Supervisor.
- Be comfortable with rules, guidelines, and all laws that relate to the taking part office or program.
- Go to the obligatory entry level position meeting the primary seven day stretch of the semester and meet with the Internship Supervisor in any event two extra occasions during the semester (e.g., midterm and 3 toward the finish of the semester)
- Complete composed tasks (day by day logs and last report) and any remaining course prerequisites.
- Understudies should have the option to dedicate 75 hours at the entry level position organization per each credit hour of temporary job enlistment. For instance, on the off chance that you select three (3) credit long periods of temporary job, you should give 225 hours (75 X 3=225) on location at the assistant organization.

Important aspects that internship students learned :

An Internship is a chance businesses offer to understudies keen on acquiring work insight in explicit ventures, and a significant advance to building a strong vocation. Entry level positions can be secured through postings on position chasing and corporate sites, while a few organizations enlist on school grounds.

Time span for Internships :

An assistant works at an organization for a fixed timeframe, generally three to a half year. A few understudies will make some part-memories entry level position working at

the workplace for only a couple days or hours of the week. Others will have full-time temporary jobs, which means they work the exact hours as the organization's full-time representatives. Entry level positions can happen whenever of the year—including over the late spring—and during the standard quarter, trimester, or semester.

Entry level positions offer understudies an involved chance to work in their ideal field. They figure out how their course of study applies to this present reality and assemble an important encounter that makes them more grounded possibility for occupations after graduation. A temporary job can be an incredible method to "test" a specific vocation. For example, you may think you need a high speed work in promoting, however after an entry level position, you may think that its not for you. That is significant knowledge and will assist you with picking your profession way.

In certain universities, temporary positions likewise tally towards course credit. This relies upon your individual school's necessities, yet ordinarily a three-month temporary position considers a full course credit.

Who Can Be an Intern :

Understudies are normally school or graduate understudies. Despite the fact that entry level positions will in general go to youngsters or seniors, first year recruits and sophomores search them out, as well. Having a few temporary positions while in school can be great to possible businesses. Some profession transformers who are well past school age additionally use temporary jobs to acquire insight in another field.

What Interns Do :

The everyday assignments of an understudy can fluctuate generally, even inside a similar industry. It is generally reliant on the actual organization. In certain temporary jobs, you may zero in additional on authoritative undertakings. Be that as it may, in others, you will be a significant piece of the group, making considerable commitments to the organization. By law, entry level positions should profit the understudy more than the organization, except if the understudy is paid.

Remuneration :

Neglected temporary jobs are normal, however there are a lot of paid entry level positions, as well. Regardless of whether you will get a pay relies upon your industry and job. For example, publication assistants are seldom paid, while designing understudies quite often are. In the event that you can manage the cost of it, a neglected temporary job can in any case be an incredibly valuable encounter. You can quit fooling around work insight, fabricate a portfolio, and build up an organization of expert contacts which can help many more than one you graduate.

Occupation Outlook :

A few organizations do stretch out regular bids for employment to excellent assistants, however this is the special case as opposed to the standard. To better your odds of this, be proactive in your work, focus on detail, tune in and take analysis, and volunteer for unique ventures. Meet however many individuals as you can and gather all their business cards.

Situating yourself as a persevering, solid specialist places you on favorable terms for thought. On the off chance that the organization isn't recruiting at the time your entry level position closes, don't be baffled or believe it's an impression of your work. It's regularly essentially a planning issue. You can in any case ask the organization for a reference, which you can use while going after positions later. What's more, similarly significant, you've met the main individuals in your expert organization. Stay in contact with them.

Benefits of internship opportunity:

Conclusion :

An Internship position is significant in light of the fact that it can give you new abilities and openings that you would not get something else. Understudies not just increase specialized information inside their preferred business, however they additionally figure out how to collaborate with experts in a working environment setting, and create fundamental delicate abilities like time the executives, association, versatility, critical thinking and cooperation.

References :

- Definition of Internship (as gone ahead in the Ohio State University Department of Political Science, gotten to January 22, 2013
- "The contrast among Internships and Apprenticeships". internstars.co.uk.
- Perlin, Ross (2013). "Entry level positions". Human science of Work: An Encyclopedia. doi:10.4135/9781452276199.n165. ISBN 9781452205069.
- Dailey, Stephanie L. (2016-08-07). "What Happens Before Full-Time Employment? Entry level positions as a Mechanism of Anticipatory Socialization" (PDF). Western Journal of Communication. 80 (4): 453–480. doi:10.1080/10570314.2016.1159727. hdl:2152/24733. ISSN 1057-0314.

VMS
Research Foundation

Four Monthly Peer Review Journal

Online ISSUE

May 2021

IJRBAT

ISSN No. 2347-517x

International Journal of Researches in Biosciences, Agriculture & Technology

IJRBAT, Issue (IX), Vol. II, May 2021: 108-113
A Double-Blind Peer Reviewed & Refereed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347 – 5179
Original Article
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN BIOSCIENCES, AGRICULTURE AND TECHNOLOGY
© www.ijrbat.in

EFFECT OF VERMICOMPOST ON QUALITY ATTRIBUTES OF A LEAFY VEGETABLE

Archana A. Dupare[1] and Sabiha A. Vali[2*]
1 Department of Home Science, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha.
2*PGTD of Home Science, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.
*Author for correspondence. Email: duparearchana@gmail.com

Communicated: 16.12.20 Revised: 16.12.20 & 30.12.2020 Accepted: 23.01.2021 Published: 30.01.2021

ABSTRACT:
The increase in population causes an increase in the quantity and type of waste. Such wastes are undesirable pollutants to the environment and even be a health menace. As far as rural wastes are concerned, there are huge amount of organic materials that are not utilised. Vermicomposting technology* is a fast growing one with its pollution free, cost effective and efficient nature. In the present study a leafy vegetable (Lalbhaji) was grown using verm-compost and urea, in the kitchen garden and was studied for its sensory characteristics. Recipe was formulated and evaluated. Three trials (T1, T2 and T3) were conducted for testing of various sensory characteristics such as appearance, colour, texture, taste, flavor, and acceptability. For this purpose, six human panelists were coded as J1, J2, J3, J4, J5 & J6. Recipe was served fresh. Based on the mean values, results were tabulated and analysed statistically by applying 'ANOVA' test. It was observed that verm-compost variety was significantly scored maximum than urea and control soil. It showed highly significant difference in all the three varieties when compared on organoleptic characteristics. Thus it was concluded that the Verm-compost variety is highly appreciated and more superior in all the sensory characters over urea which was statistically proved. Thus by using organic manure for farming, we can save our ecosystem and health by consuming these vegetables.

Keywords: J1-J6 (Judges), verm-compost, urea, sensory characteristics, ecosystem

INTRODUCTION:

Environmental degradation is a major threat confronting the world and the excessive use of chemical fertilizer contributes largely to the deterioration of the environment, loss of soil fertility, soil degradation and less agricultural productivity. On the other hand large quantity of domestic and agricultural by products are wasted. In rural areas of India nearly 700 million waste is generated and this wastes were sent for unscientific land fillings, creating problems to public health and environment. There is a danger of water pollution when the leachate from a refuse dump enters surface or ground water resources (Amir khan and Fouzia Ishaq)

Composting is biochemical process in which organic materials are biologically degraded, resulting in the production of organic by products and energy in the form of heat. (Nitika Shukla and Bhelja Jonejal)

Vermicomposting is a method of preparing enriched compost with the use of earthworms. It is one of the easiest methods to recycle agricultural wastes, kitchen waste and to produce quality compost. Earthworms consume biomass and excrete it in digested form called **worm casts**. Worm casts are popularly called as **Black gold**. The casts are rich in nutrients, growth promoting substances, beneficial soil micro flora and have properties of inhibiting pathogenic microbes.

IJRBAT, Issue (IX), Vol. I, May 2021: 108-113
A Double-Blind Peer Reviewed & Refereed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347 - 517X
Original Article

Vermicompost is stable, fine granular organic manure, which enriches soil quality by improving its physicochemical and biological properties. It is highly useful in raising seedlings and for crop production with the better taste, luster, keeping quality and low pesticide residues enhancing its exportability. Vermicompost is becoming popular as a major component of organic farming system (Bhawalkar and Bhawalkar)

METHODS AND MATERIALS

Kitchen garden of my house was selected as plot for sowing of seeds. The garden land was firstly harrowed and pre-sowing irrigation was done so as to create a favourable soil moisture level. When the soil reached the field condition, then the vermi-compost was applied uniformly and mixed with soil by harrowing. Seeds were sown in the month of July and vegetable (lalbhaji) was harvested in August. Same procedure was followed for urea and garden soil (control). Urea was added to the soil in the second week after sowing.

Sensory evaluation – It was done on the basis of organoleptic characteristics of the lalbhaji vegetable that was prepared using fresh lalbhaji, ploughed from the experimental plot, grown on vermi-compost. After collection of 100gms of lalbhaji it was cleaned, washed, chopped and added to 10ml heated oil.

¼ spoon salt was added, cooked till tender and served to the judges. Same procedure was followed for lalbhaji grown on urea and garden soil (control). The cooking time for vermicompost grown lalbhaji was 5min and 10 sec., for urea grown lalbhaji was 5min and 30 sec. and that for garden soil grown lalbhaji was 5min and 15sec. Score card was developed for the recipe on the basis of – appearance, colour, texture, taste, flavor and acceptability.

Statistical Appriasal of the data was done using –

i) Arithmatic mean/Average

ii) Anova test

RESULTS AND DISCUSSIONS

The purpose of the present study was effect of vermicompost on quality attributes of lalbhaji. Lalbhaji recipe was prepared and standardised and results were tabulated, analysed and discussed.

Sensory characteristics of cooked food –

Lal Bhaji is a variety of edible leafy vegetable. Lal bhaji leaves are storehouse for many phytonutrients, antioxidants, minerals and vitamins which contribute immensely to health and wellness. The leaves and stems carry a good amount of soluble and insoluble dietary fiber.

Lalbhaji vegetable was prepared and evaluated for sensory characteristics. Discussed with results as under –

LALBHAJI VEGETABLE –

Lalbhaji vegetable was prepared and tested for its appearance, colour, texture, flavor, taste and acceptability. Each sensory characteristics with statistical treatment is discussed below –

a) APPEARANCE

Appearance (Table I)is the first appraisal of the food. Eye appeal is gained through contrasting and interesting combination of foods differing in types of colour and form.

b) COLOUR

Colour (Table II) is an important factor that regulates overall appearance of the product. The colour of the green leafy vegetable vary according to the chlorophyll content of these vegetables.

c) TEXTURE

The texture (Table III) of the food is an important factor affecting its general acceptance. Each food has its special identifying texture depending on its composition and its physical state. Texture is a factor of importance in the evaluation.

d) FLAVOUR

Flavour (Table IV) depends on taste, odour or aroma, temperature sensation of hot and cold texture. Flavour is the result of a number components, some of which may be present in a high proportion but most are present in low proportion.

e) TASTE

Taste (Table V) plays a very dominating role in food acceptability.

f) ACCEPTABILITY

The term acceptability (Table VI) or unacceptability is used to describe whether the product is liked or disliked by the consumer. Exterior part plays an important role for acceptability.

Variation in mean palatability scores of Vermicompost, urea and control of lalbhaji is observed from data presented in table I,II,III,IV,V,VI.

Appearance:

The mean scores for appearance of lalbhaji vegetable was found to be higher (V- 10) than urea and control samples (u – 9.3, c – 9.5) However, the statistical analysis did not show any insignificant differrace (p=0.11) with respect to appearance of control, vermicompost and urea treated lalbhaji vegetable.

Colar

Vermicompost treated lalbhaji showed higher mean scores for colour than urea treated and control samples (V- 10, U-9.3, C- 9.5). However, statistical analysis did not show any insignificant difference (p=0.11) with respect to colour of control, Vermicompost and urea treated lalbhaji vegetable.

Texture:

The mean scores for texture of lalbhaji showed variations with higher scores for Vermicompost (10) followed by control (9.5) and urea treated sample (9.3). Statistically the differences in scores were insignificant (p= 0.11).

Flavor:

The flavor of cooked lalbhaji showed maximum scores for Vermicompost treated sample as compared to urea and control sample (V- 10, U-9.3, and C- 9.5). However, the differences in mean scores of the three samples were observed to be statistically insignificant (p=0.11).

Taste:

Taste of lalbhaji vegetable grown on Vermicompost scored maximum than urea treated and control sample (V- 10, U-9.0, C- 9.5), which was found to be statistically significant (p=0.03).

Acceptability:

Vermicompost grown lalbhaji scored highest than other two treatments i.e. urea and control sample (V- 10, U- 9.0, C- 9.5). A significant difference (p=0.03) with respect to acceptability between the three different treatments was observed.

Thus, it can be concluded that organoleptic characteristics of vermicompost variety are more superior over urea and control variety which was statistically proved.

CONCLUSION -

The present study clearly indicate that vermicompost is superior to urea. Leafy vegetables grown on vermicompost are healthy, highly nutritious and no harmful residues were left in the soil, water and in the crop plants. At the same time its original colour, texture, flavour and taste was retained. Artificially cultivated vegetables required lots of chemical fertilizers and their taste, flavour and taste was not acceptable. Vermicompost is becoming popular as a major component of organic farming system.

REFERENCES:

Amir Khan and Fouzia Ishaq (2011), "Chemical Nutrient Analysis Of Different Composts (Vermicompost and pit compost) And Their

IJRBAT, Issue (IX), Vol. II, May 2021: 108-113
A Double-Blind Peer Reviewed & Refereed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347—517X
Original Article

Effect On The Growth Of A Vegetative Crop *Pisum sativum*"

Bhawalkar V., Bhawalkar U.S.(1991). 'Vermiculture Biotechnology' Bhawalkar Earthworm Research Institute, Pune (M.S.)

Manay, S. and Swamy, M. (2001). 'Food Facts and Principles', New Age International Publication, New Delhi

Sinha Shraddha and Shelja Juneja (2015), "Kitchen Waste Composting: A Sustainable Waste Management Technique."

Vermicompost –Production and Practices, Published by ICAR Research Complex for NEH Region, Meghalaya.

Table I : Palatability Evaluation Scores For Lalbhaji Vegetable

Judges	Appearance Of Lal Bhaji vegetable		
	Control	Urea	Vermicompost
J1	9.3	9.3	10
J2	9.3	9.3	10
J3	10	10	10
J4	10	8.6	10
J5	10	10	10
J6	8.3	8.3	10
Mean	9.5	9.3	10
F- 2.80 P - 0.11			

Table II : Palatability Evaluation Scores For Lalbhaji Vegetable

Judges	Colour Of Lal Bhaji vegetable		
	Control	Urea	Vermicompost
J1	9.3	9.3	10
J2	9.3	9.3	10
J3	10	10	10
J4	10	8.6	10
J5	10	10	10
J6	8.3	8.3	10
Mean	9.5	9.3	10
F- 2.80 P - 0.11			

IJRBAT, Issue (IX), Vol. I, Jan 2021: 100-107
A Double-Blind Peer Reviewed & Refereed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347 – 517X
Original Article

Table III : Palatability Evaluation Scores For Lalbhaji Vegetable

Judges	Texture Of Lal Bhaji vegetable		
	Control	Urea	Vermicompost
J1	9.3	9.3	10
J2	9.3	9.3	10
J3	10	10	10
J4	10	8.6	10
J5	10	10	10
J6	8.3	8.3	10
Mean	9.5	9.3	10
F- 2.80 P - 0.11			

Table IV : Palatability Evaluation Scores For Lalbhaji Vegetable

Judges	Flavour Of Lal Bhaji vegetable		
	Control	Urea	Vermicompost
J1	10	8.6	10
J2	8.6	10	10
J3	10	8.6	10
J4	9.3	10	10
J5	9.3	8.6	10
J6	10	10	10
Mean	9.5	9.3	10
F- 4.96 P- 0.03			

IJSBAT, Issue (IX), Vol. I, Jan 2021: 100-107
A Double-Blind Peer Reviewed & Refereed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2367 - 517X
Original Article

Table V : Palatability Evaluation Scores For Lalbhaji Vegetable

Judges	Taste Of Lal Bhaji vegetable		
	Control	Urea	Vermicompost
J1	10	8.6	10
J2	8.6	8.3	10
J3	10	8.6	10
J4	9.3	10	10
J5	9.3	8.6	10
J6	10	10	10
Mean	9.5	9.0	10
F- 4.96 P- 0.03			

Table VI : Palatability Evaluation Scores For Lalbhaji Vegetable

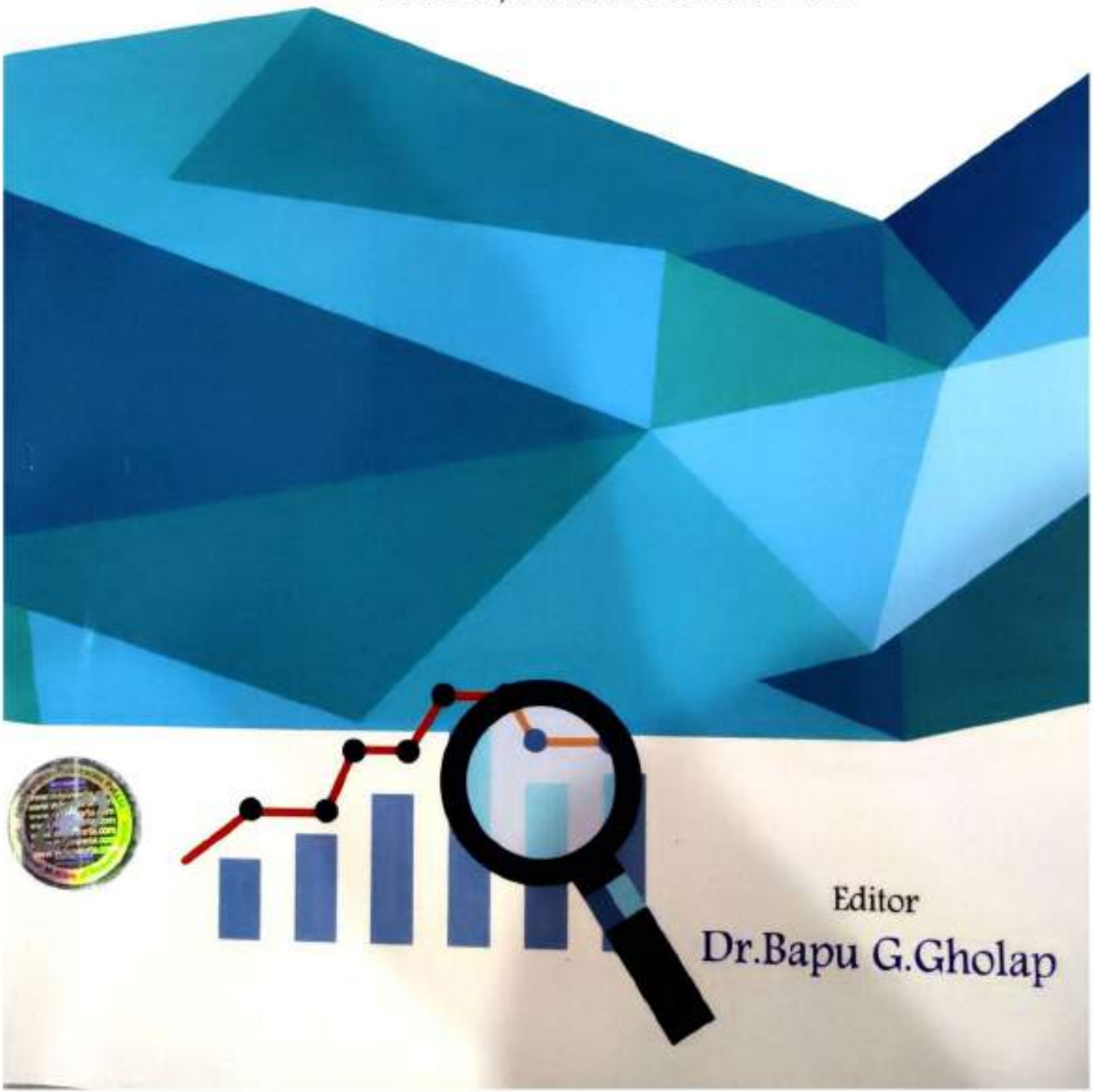
Judges	Acceptability Of Lal Bhaji vegetable		
	Control	Urea	Vermicompost
J1	10	8.6	10
J2	8.6	8.3	10
J3	9.3	8.6	10
J4	10	10	10
J5	9.3	8.6	10
J6	10	10	10
Mean	9.5	9.0	10
F- 4.96 P- 0.03			

AH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

Peer reviewed Referred International Research Journal

Issue-37, Vol-08 Jan to March 2021

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2021
Issue 37, Vol-08

Date of Publication
01 Feb. 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

01] Sensitivity Profile of some enteric pathogens associated with Diarrhoea
Dr. Chitra Bagmar-Aurangabad ||12

02] Impact of Music and dance in our life- A therapeutic and rejuvenating ...
Shipra Chatterjee ||16

03] A PROBLEMS AND PROSPECTS OF DIRECT SELLLING BUSINESS : .....
Dr. Chandrakant Bhagvat Chaudhari ||19

04] Suffering of Women in Mahesh Dattani's "Bravely Fought the Queen"
Dr. Dahale N. M.-Karmad, Aurangagad ||23

05] IMPACT OF LOCKDOWN DURING COVID-19 PANDEMIC ON ACADEMIC ....
Mrs. Pranoti N. Gongale ||26

06] A comparative study of punishment & relief amount under the Atrocity ....
Kadamb Rajwant singh Surendra singh, Nanded. ||29

07] MUGHAL EMPERORS AND KASHMIR A HISTORICAL STUDY
Mehraj Ahmad Ganaie / Dr. Savitri Singh Parihar ||33

08] Theme of incest in Mahesh Dattani's "Thirty Days in September"
Smt. Patil Jayshree Ramdas-Karmad,Tq. Dist. Aurangabad. ||36

09] A Study of Existing Environmental Instruments in India
Dr. Jitendra Sali, Nashik. ||39

10] A Review Article on New Private Sector Banks in India: Challenges and ....
Chunnu Hussain, Chapra ||45

11] A Study on Customers' Attitude towards Mobile Banking Adoption in India
Umakant Pandey, Chapra ||48

12] An Analytical Study on Growth of Mutual Fund Industry in India
Dhanu Kumar, Chapra ||54

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

27] ऑनलाइन दोन वर्षे बी. एड प्रवेश प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या अडचणी —एक अभ्यास
डॉ. गोविंदराव शंकरराव कांबळे, सातारा. ||117

28] टोमॅटो उत्पादनातुन रोजगार निर्मीती आणि आर्थिक विकास
प्रा. साहेबराव दौलत निकम, नाशिक ||122

29] भारताच्या नाटयशास्त्रा तील 'लोक' दर्शन
डॉ. सतीश पावडे, वर्धा ||125

30] विभावरी शिरूरकर यांच्या नायिका
प्रा. डॉ.चंद्रकांत दशरथ रुद्राक्ष, कोल्हार तालुका : राहता ||133

31] पंत— साहित्य पर समकालीन प्रभाव
डॉ० अखिलेश कुमार त्रिपाठी, गोरखपुर (यू पी) ||141

32] प्रभावी संदेशवहन कौशल्ये
प्रा.डॉ.सर्जेराव राजाराम कहाळे, जुना जालना ||141

33] सुप्रसिध्द तबला वादक उस्ताद झाकीर हुसेन यांचे सांगितिक योगदान
प्रा. निकिता ब. निर्मळ (शेळके), अचलपूर रोड, परतवाडा ||144

34] शेख महंमद अविंध | त्याचे हृदयी गोविंद||
डॉ.वसंत रघुनाथ शेंडगे, शेवगाव जि.अहमदनगर ||146

35] डॉ. आंबेडकर : एक विकास पुरुष
डॉ. मालीनी मो. वडतकर, वर्धा ||148

36] वैयाकरणसिद्धानकौमुद्यां कारकप्रकरणे वार्तिक—संग्रह:
DEBABRATA SARDER ||152

37) १९९० नंतरचे जागतीक नाटयलेखन
डॉ.कालिदास गुडदे, जि. परभणी ||162

38) छत्तीसगढ में भूमि जनसंख्या आकार, वृद्धि एवं वितरण का सामाजिक एवं ...
डॉ. आर. के. पटेल, जिला कोरबा (छ.ग.) ||165

39) भोजपुरी जनमानस में देश–प्रेम की अभिव्यक्ति
उत्तम पटेल & डॉ० विजय कुमार, आजमगढ़(उ०प्र०) ||168

40) श्रीनरेश मेहता की कहानियाँ
डा. एन.पी.नारायण शेट्टी, कुन्दापुर ||171

41) Problems & Prospect in SSI Enterprises in Maharashtra
Dr. M. B. Biradar, Dist Jalna (M.S.) ||174

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

33

सुप्रसिध्द तबला वादक उस्ताद झाकीर हुसेन यांचे सांगितिक योगदान

प्रा. निकिता ब. निर्मळ (शेळके)
द्वारा जयंत शेळके
राजनगर, पी. डब्ल्यू. डी. ऑफीससमोर
अचलपूर रोड, परतवाडा

प्रस्तावना :

तबला या वादनाचे धनी असणारे उस्ताद झाकीर हुसेन यांचेकडे पाहण्यापूर्वी आपण पाहिले संगीताची पार्श्वभूमी याकडे वळूया.

संगीताची व्याख्या :

गीतम् वाद्यम् नर्तनंच त्रयम् संगीतमुच्यते

गायन, वादन, नर्तन या तीनही कला मिळून संगीत बनले आहे.

ताल म्हणजे काय? :

गायन, वादन, नर्तन क्रियेतील कालमापन करण्याच्या प्रमाणित क्रियेला ताल असे म्हणतात.

लय म्हणजे काय? :

दोन मात्रांमधील समान अंतराला 'लय' असे म्हणतात.

तालाचा इतिहास :

उस्ताद सुधारखाँ यांनी पखवाजचे मधून दोन तुकडे केले आणि दोन हातांनी ते दोन वेगळे भाग वाजविण्याची कल्पना प्रत्यक्षात उतरवली.

"जब फोडा तब बोला"

तबल्याचे घराणे :

दिल्ली घराणा
पंजाबी घराणा
फारुकाबाद घराणा
बनारस घराणा
लखनऊ घराणा

पं. अरविन्द मुलगांवकर यांचे मराठी पुस्तक 'तबला' दुसरे संस्करण नुसार पृष्ठ २७८ वर दिल्याप्रमाणे पंजाब घराण्याचा तक्ता

संस्थापक पं. लाला भवानी दास पखवजी

तेज खाँ डेरेदार | हद्दू खाँ लाहौरवाले | क़ादिरबख्श | अमीर अली | अज्ञात

फरीके बख्श (नाती)

कादिरबख्श (पुत्र)		
(द्वितीय)		
लाल मोहम्मद खाँ, भाई नसिरा	बाबा मलंग	करीम बख्श
राजा टीकमगढ (म.प्र.) शौकत हुसैन	क रौम इलाही	पेरना
सादिक हुसैन, राजा चक्रधर सिंह	नवीं बख्श	
अला धत्ता अल्ताफ हुसैन (ताफू)	वासुदेव प्रसाद	
अल्लारखा	बाहदुर सिंह	
जाकिर हुसैन		

उस्ताद झाकीर हुसैन :

उस्ताद झाकीर हुसैन विश्वविख्यात पंजाब घराण्याचे तबला वादक उस्ताद अल्लारखा यांचे पुत्र आहेत आणि अल्लारखा यांनी उस्ताद कादिरबख्श यांच्याकडून पंजाब घराण्याचा तबला तसेच उस्ताद आशिक अली यांच्याकडून बाकायदा गायनाची तालीम घेतली. उस्ताद झाकीर हुसैन याच्या वडिलांचे असे म्हणणे होते की, 'कुशल साथीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे तबला वादकान गायन शिकून घेणे, तरच ते कलाकारांच्या मनातलं समजू शकतील' आणि पुढे ते म्हणतात, 'सिर्फ इतना ही काफी नहीं है कि तबला सुर में बोले | मजा तो तब है जब तबले में सुर बोले |

बालपण व शिक्षण :

उस्ताद झाकीर हुसैन यांचा जन्म ९ मार्च १९५१ ला भारतात झाला. विश्व विख्यात पंजाब घराण्याचे स्व. उस्ताद अल्लारखा यांचे पुत्र आहेत उस्ताद झाकीर हुसैन खाँ. यांचे बालपण मुंबई येथे गेले. उस्ताद झाकीर हुसैन आपल्या वडिलांना आपले गुरु मानतात. तबल्याचे रितसर धडे त्यांनी आपल्या वडिलांकडून घेऊन वयाच्या अवघ्या १२ व्या वर्षी त्यांनी पहिल्यांदा विदेशात आपली कला सादर करण्याचा बहुमान मिळविला आहे. अमेरिकेत त्यांनी १९७० मध्ये एका वर्षात अनेक कार्यक्रम करुन आपले नावलौकीक केले. तबल्यावरची त्यांची थाप देशात नाही तर विदेशात पण फार लोकप्रिय झाली.

उस्ताद झाकीर हुसैन यांनी प्रारंभिक शिक्षण आणि कॉलेज शिक्षणानंतर कला क्षेत्रामध्ये स्वत:ला सिध्द केले. त्यांचा पहिला

अल्बम १९७३ मध्ये आला त्यांचे नाव होते 'लिफ्टिंग इन द मैटेरियल वर्ल्ड' यानंतर त्यांनी मागे वळून बघितलेच नाही ते पुढे पुढे आपल्या तबल्याच्या जोरावर सर्व जगावर अधिराज्य करु लागले.

पुरस्कार :

- पद्मश्री पुरस्कार - १९८८
- पद्मभूषण पुरस्कार - २००२
- ग्रैमी अवॉर्ड - १९९२, २००९
- पुणे आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवातील (पिफमधील) पुरस्कार सोहळ्यात जीवनगौरव पुरस्कार - २०१७
- दिल्लीच्या संगीत नाटक अकादमीचा 'अकादमी रत्न' पुरस्कार - जुलै २०१९

सांगितिक योगदान :

उस्ताद झाकीर हुसैन यांनी वयाच्या ३७ व्या वर्षी पद्मश्री पुरस्कार प्राप्त केला. त्यांनी त्यांच्या वडिलांना खुप मोठा आनंद हा पुरस्कार मिळवून दिला. एक शिष्य म्हणून आणि एक मुलगा म्हणून हा पुरस्कार त्यांना त्यांच्या वडिलांसमोर मिळालेला आहे ह्या त्या गुरुसाठी व पित्यासाठी फार अनमोल अशी गोष्ट आहे. उस्ताद झाकीर हुसैन हे उस्ताद झाकीर हुसैन म्हणून ओळखले जाते तर ते त्यांच्या कलेमुळे आणि त्यांना त्यांच्या वडिलांच्या जीवंतपणी एवढा मोठा बहुमान मिळतो आहे यापेक्षा मोठी गोष्ट जगामध्ये कुठलीच नाही.

नव्वदच्या दशकात जागतिकीकरण ही संकल्पना समोर आली तेव्हा उस्ताद झाकीर हुसैन हे आंतरराष्ट्रीय पातळीवरचे संगीतकार म्हणून नावरुपाला आले त्यातूनच ॲटलांटा ऑलिंपिकच्या उद्घाटन समारंभाला १९९६ मध्ये ज्या संगीतकारांनी संगीत दिले, त्यातले एक नाव होते उस्ताद झाकीर हुसैन. Master of Percussion या संकल्पनेद्वारा ते भारताच्या लोकसंगीत वादकांना दरवर्षी आपल्या बरोबर आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर घेऊन जातात. त्या कलाकारामध्ये आहेत राहुल शर्मा, निलाद्री कुमार, राकेश चौरसिया यांचा समावेश आहे. मागच्या वर्षी पुण्याला जेव्हा त्यांनी राहुल देशपांडे यांच्या सोबत तबला वाजवला, तीस वर्षापूर्वी याच उस्ताद झाकीर हुसैन यांनी देशपांडे यांचे आजोबा पं. बसंतराव देशपांडे यांच्याबरोबर पुण्याला तबल्याची साथ केली. असे हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व असणारे उस्ताद झाकीर हुसैन. संगीत क्षेत्रामध्ये अतुलनीय कामगिरीबद्दल उस्ताद झाकीर हुसैन यांना 'एस. डी. बर्मन आंतरराष्ट्रीय क्रिएटीव अवॉर्ड' अलिकडेच मिळाले आहे.

उस्ताद झाकीर हुसैन जगामध्ये इंटरनॅशनल कलाकार म्हणून ख्यातीप्राप्त आहेत. भल्याभल्यांना चकित करणारा असा हा तालयोगी स्वत:चा तबला स्वत: स्टेजवर घेऊन जातात आणि कार्यक्रमानंतर स्वत: नेतात. कार्यक्रमाच्या सर्वांत आधी ते सर्व श्रोत्यांना नमस्कार करतात. नंतर आपल्या वादनाला सुरुवात करतात. एवढा कलेप्रती त्यांचा आदर व श्रध्दा अंगी त्यांनी बाळगली आहे. म्हणूनच अति विलंबित झुमरा असो किंवा विषम मात्रांचा रुपक ! त्रिताल असो वा झपताल ... सगळे ताल या उस्तादाचे दास आहेत. असा हा तालयोगी आंतरराष्ट्रीय कलाकारासोबतसुध्दा साथ संगत रंगविताना दिसतो. त्यामध्ये जॉन मॅक्लॉलिन, एरिक हलैंड, मिकी हार्ट, हबी हक्कोक अशा अनेक कलाकारांसोबत सहवादन केले आहे.

उस्ताद झाकीर हुसैन हे असे एक कलाकार आहेत की ज्यांनी सगळ्या प्रकारच्या कलाकारांबरोबर सहवादन केले आहे. त्यामध्ये पं. भिमसेन जोशी यांचा अभंग किंवा गिरीजा देवी यांची ठुमरी असो की त्यांचा टप्पा असो, पं. जसरासजी यांचे भजन या सर्वांबरोबर वादन करुन त्यांनी हे सिध्द केले की त्यांनी हे सर्व प्रकार आत्मसात केले. उस्ताद झाकीर हुसैन यांनी आपले अष्टपैलू सिध्द केले पण त्यांनी देशाच्या प्रमुख गायकांबरोबर व वादकांबरोबर साथ करुन प्रत्येकाची शैली सांभाळून केले. भारतीय संगीत सर्वप्रथम देशाबाहेर या तिघांनी म्हणजे रविशंकर, उस्ताद अली अकबर खाँ आणि त्यांचे वडिल उस्ताद अल्लारखा खाँ यांनी नेले. कारण तबला या वाद्याला व्यासपीठावर प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे श्रेय उस्ताद झाकीर हुसैन याच तिघांना देतात. परंतु याही पलिकडे जाऊन उंच भरारी जर कुणी घेतली असेल, या साऱ्या प्रक्रियेला कळस जर कुणी चढवला असेल तर तो उस्ताद झाकीर हुसैन यांनी म्हणजे यांनीच यात तिळमात्र देखिल शंका नाही.

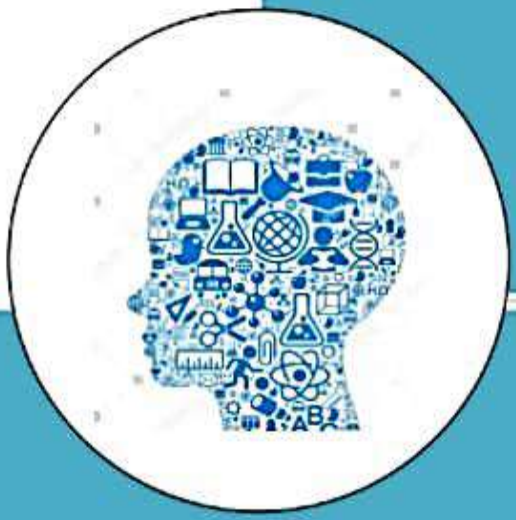
संदर्भग्रंथ सूची :

- श्रीवास्तव, आचार्य गिरीश चन्द्र (२०१०). लय ताल विचार मंथन. इलाहाबाद : रुबी प्रकाशन.
- मिश्र, पं. बिजयशंकर (२०१२). सुर और साज. नई दिल्ली
- निष्क पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स.
- maharashtratimes.com
- google.co.in
- marathisrushti.com
- www.zakirhussain.com
- http//:wikipedia.org

□□□

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-1 Issue-4

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.1 Issue-4 Sept 2021

Interdisciplinary View on Sustainable Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

13th September2021 Volume-1 Issue-4

On

Impact of Globalization on Sustainable Development

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary, Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Executive Editors
Dr. Milind V. Bildikar
Principal
B. P. Arts, S. M. A. Science & K. K. C. Commerce College, Chalisgaon,
Tal- Chalisgaon, Dist- Jalgaon, Pin-424101

Co- Editors

Dr. Prakash S. Baviskar
Vice-Principal, Head Dept. of Botany & Bio –Technology

Dr. Ajay V. Kate
Vice-Principal & IQAC Co-ordinator

Dr. Vijay R. Baviskar
Head, Dept. of Geography

Published by- Dr. Milind V. Bildikar, Principal, B. P. Arts, S. M. A. Science & K. K. C. Commerce College, Chalisgaon, Tal- Chalisgaon, Dist- Jalgaon, Pin-424101

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.1 Issue-4 Sept 2021

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण डॉ. कल्याणी मानमोडे	1-3
2	बीड जिल्ह्यातील शाश्वत कृषी विकासासमोरील समस्या उपाययोजनांचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ. सखाराम ज्ञानोबा बावस्कर , प्रा.बाळासाहेब शिवाजी शेप	4-6
3	लिंग समानता विषयक समाजसुधारकांचे योगदान : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा.लक्ष्मण बापूराव नैताम	7-9
4	महाराष्ट्र राज्यातील रेल्वे मार्गाची सापेक्ष घनता – भौगोलिक अध्ययन डॉ. राजेश पांडुरंग मेश्राम	10-13
5	संतुलित आहाराचे मार्गदर्शक तत्वे प्रा.डॉ. गौतम शिंदे , प्रा.डॉ. अंबादास फटांगरे	14-16
6	शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण शिक्षणाची भूमिका प्रा.डॉ. दिलीप नि. लांजेवार	17-20
7	भारतीय शेतीसमस्यांचे जाणकार- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. विजय देविदास वाकोडे	21-23
8	जळगाव जिल्ह्यातील मराठा मतदार वर्गाच्या राजकीय उदासिनतेचे अध्ययन विशाल रविंद्र गवळी , डॉ. मनिषा अनिल कचवे	24-30
9	समाज विकासातील साहित्याची भूमिका प्रा.दत्ता जेठे	31-34
10	हवामान बदलाचा भारतीय शेतीवर झालेला परिणाम प्रा. सुलताना हरी कोळी	35-38
11	नवे शैक्षणिक धोरण व उच्च शिक्षण डॉ. भालेराव जे.के.	39-42
12	आधुनिक कृषि पद्धति में बढ़ता उर्वरकों का प्रयोग एवं दुष्प्रभाव (मध्यप्रदेश के विशेष संदर्भ में) डॉ.आर.आर.आर्य	43-47
13	ग्रीन हायड्रोजन - शाश्वत उर्जेचा समृध्द पर्याय प्रा. विश्वनाथ देविदास पाटील	48-51
14	हवामान बदल आणि भारतातील कृषी उत्पादकतेवर त्याचा परिणाम डॉ. मनिषा शिवाजी पाटील	52-55
15	पर्यटन उद्योग शाश्वत विकासासाठी भारत सरकारच्या पर्यटन धोरणांचा अभ्यास. प्रा . डॉ . नयना भिमराव पाटील	56-61
16	बीड जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन :एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. हरिदास जी. पिसाळ , श्री.सुभाष सुखदेव राठोड	62-63
17	कंधार तालुक्यातील ग्रामीण वस्त्यांचा भौगोलिक अभ्यास केंद्रे बालपत गंगाधर , डॉ.एम.पी. मानकरी	64-66
18	आंतरविद्याशाखीय संशोधनाची आवश्यकता' प्रा.डॉ. प्रकाश ज्ञानोबा यादव	67-69
19	पर्यावरण आणि मानवी आरोग्य डॉ. कुंदन अ. बनोणे	70-72

20	वर्धा जिल्ह्यातील आरोग्य केंद्राच्या वितरणातील असमानतेचा अभ्यास प्रा. बुद्धघोष म. लोहकरे , डॉ. सुषमाएल. दामोदरे	73-77
21	शाश्वत विकासातून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन प्रा.डॉ.दिलीप भाऊराव नेरकर	78-83
22	नैसर्गिक संसाधने व्यवस्थापन व संवर्धन प्रा. डॉ. धार एस. बी.	84-86
23	सतत विकास : संकल्पना और स्वरूप डॉ. मृणाल विजयेश्वर गोरे	87-89
24	गुन्हेगार जमाती कायदा – १८७१ डॉ. प्रमोद मनोहर पवार , तडवी जावेदखाँ याकुबखाँ.	90-93
25	भारतातील दारिद्र्य – कारणे, समस्या आणि उपाय हनुमान अशोकरराव रासवे , केदार सुधाकरराव गरड	94-98
26	लातूर जिल्ह्याच्या यात्रामधील देवदेवतांच्या पुजा, आराधना व उपासनांचा अभ्यास केरबा कांबळे , सौ.लक्ष्मबने सोभा रामराव	99-100
27	शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आणि भारत प्रा.डॉ. विजय मटि	101-106
28	आधुनिक पर्यटन व्यवसायाचा अभ्यास डॉ. राजाराम महादेव बोराट	107-112
29	अनुसूचित जातियों की कार्मिक संरचना का भौगोलिक अध्ययन: मथुरा जिला के संदर्भ में सुमन डे	113-115
30	कोविड १९ के पहले लिंगानुपात तथा सामान्य जनसंख्या पर परिणाम प्रा.लेहात अहेमद उस्मान	116-117
31	कृषी क्षेत्रावर हवामान बदलाचा होणारा परिणाम : Dr. Sarwade M. P.	118-121
32	महाराष्ट्रातील समन्यायी पाणी वाटपाचे कायदे, २००५–एक मूल्यमापन डॉ. कृष्णा महादेव पाटील	122-125
33	शाश्वत विकास व वातावरणातील बदलाचा भारतीय शेतीवर झालेला परिणाम : एक विश्लेषण प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	126-130
34	चाळीसगाव तालुक्यातील पाटणादेवी पर्यटन स्थळाचा अभ्यास प्रा अंजली पाटील डॉ सखाराम वाघमारे डॉ विजय बाविस्कर	131-135
35	भारतीय शेती : स्वरुप आणि प्रकार अभिनव गजानन फुटाणे	136-140

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.1 Issue-4 Sept 2021

वर्धा जिल्ह्यातील आरोग्य केंद्राच्या वितरणातील असमानतेचा अभ्यास

प्रा. बुद्धघोष म. लोहकरे[1] डॉ. सुषमा एल. दामोदरे[2]

[1]सहयोगी प्राध्यापक , यशवंत महाविद्यालय वर्धा.

[2]सहायक प्राध्यापक, वसंतराव नाईक शासकीयकला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

सारांश :

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये आरोग्य केंद्राच्या घनतेचे मापन करूनवर्धा जिल्ह्यातील आरोग्य सेवा केंद्राच्या वितरणातील असमानतेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या अभ्यासासाठी द्वितीयक स्वरूपाच्या प्रकाशीत माहितीचाल्याचप्रमाणे 2011 ची जनगणना आधारभूत मानूनप्रक्षेपित लोकसंख्येच्या आकडेवारीचाउपयोग केलेला आहे. केलेल्या अभ्यासावरून असे लक्षात येते की वर्धा जिल्ह्याच्या आठ तालुक्यात आरोग्य सेवा केंद्राचे वितरण समप्रमाणात झालेले दिसून येत नाहीवर्धा जिल्ह्यातील एकमेवउत्तरेकडील आष्टी तालुक्यात लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरोग्य उपकेंद्राचे प्रमाण योग्य दिसते. उर्वरित आर्वी, सेलू, कारंजा, देवळी, समुद्रपूर, वर्धा, हिंगणघाट या तालुक्यात मात्र लोकसंख्येच्या तुलनेत आरोग्य केंद्राचे प्रमाण कमी आहे. तर जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा आर्वी, सेलू, देवळी, वर्धा, हिंगणघाट या तालुक्यात मात्र आरोग्य केंद्राचे प्रमाण कमी आहे. या प्रकारची परिस्थिती प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या संदर्भात पहावयास मिळते एकमेव वर्धा जिल्ह्याच्या पूर्वेकडीलसेलू तालुक्यात लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरोग्य केंद्राचे प्रमाण योग्य दिसते.मात्र हिंगणघाट, आर्वी, वर्धा,या तालुक्यातआरोग्य केंद्राचे प्रमाण कमी आहे.

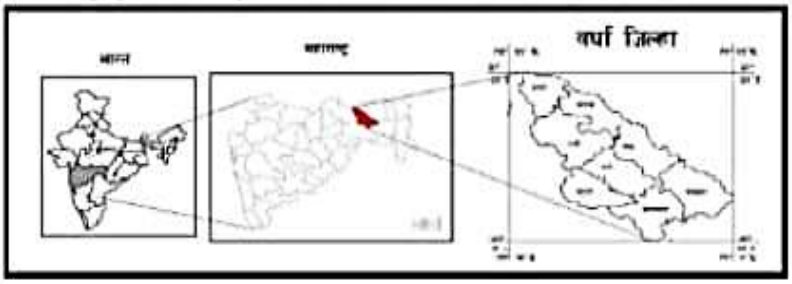
प्रस्तावना :

भारत विशाल लोकसंख्येचा देश असून लोकसंख्येच्या बाबतीत तो जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. भारतात शिक्षण, शेती, उद्योग याबरोबरच आरोग्य या घटकांच्या विकासाला देशील अधिक प्राधान्य देण्यात येत आहे.निरोगी लोक देशाचा विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बठवीत असल्याने देशातील लोकांचे आरोग्य उत्तम दर्जाचे असणे गरजेचे आहे. आंतरराष्ट्रीय आरोग्य संघटनेच्या मतानुसार "आरोग्य ही एक प्रेरणा देणारी शक्ती असून मानवी व सामाजिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे." भारतीय संविधानानुसार आरोग्य हा राज्यसुचीतील विषय आहे. आरोग्य सेवाच्या संदर्भात केंद्र शासन नियोजन, मार्गदर्शन, समन्वय व सहाय्याची भूमिका पार पाडीत असते."सर्व गटातील लोकांचे कल्याण व निरोगी जीवनाची हमी" हे शाश्वत विकासाचे प्रमुख व महत्वाचे उद्दीष्ट मानले जाते.भारतातील आरोग्य सेवा ही प्राथमिक, द्वितीय आणि तृतीय अशी त्रिस्तरीय असलेली पहावयास मिळते.प्राथमिक स्तरामध्ये आरोग्य उपकेंद्राचा समावेश होत असून हे उपकेंद्र जवळपास 5000 लोकसंख्या साठी तसेच प्राथमिक आरोग्य केंद्र 30 हजार लोकसंख्येसाठी तर सामुदायिक आरोग्य केंद्र हे प्रत्येक चार प्राथमिक आरोग्य केंद्रामागे एक असणे अपेक्षित आहे.तर तृतीय स्तरीय आरोग्य सेवेमध्ये आधुनिक किंवा अत्याधुनिक सुविधांनी सुसज्ज अशा नागरी किंवा शहरी आरोग्य सेवा केंद्रांचा समावेश होतो.आधुनिक सेवा सुलभ करण्यासाठी तसेच ग्रामीण, उपजिल्हा आणि जिल्हा रुग्णालयावरील भार कमी करण्याचे कार्य प्राथमिक व उप आरोग्य केंद्र करतात त्यामुळे ग्रामीण भागातील अशिक्षित, वयोवृद्ध, अपंग, गरीब, स्त्रिया व बालके यांना त्वरित आरोग्य सेवांचा लाभ घेता येतो. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये याच दृष्टीने ग्रामीण भागातील आरोग्यसेवा संस्थाचे एकीकरण व बळकटीकरण करून प्राथमिक आरोग्य सेवा व्यवस्थेमध्ये कार्यात्मक सहसंबंध स्थापन करण्याचे ठरविण्यात आले होते जेणेकरून ग्रामीण भागातील लोकांना औषधी, शस्त्रक्रिया, बालरोग, स्त्रीरोग या बाबतीत सेवा मिळतील. भारताच्या विविध पंचवार्षिक योजनांमध्ये आरोग्यसेवा यांना दिलेल्या प्राधान्य मुळे भारतातील आरोग्य सेवांमध्ये संख्यात्मक व

गुणात्मक बदल झालेला पाहायला मिळतो. लोकांची आरोग्याची स्थिती सुधारल्यामुळे वयोमानात वाढ आणि जन्मदर व मृत्युदरात लक्षणीय घट झालेली आहे. मात्र नागरी व ग्रामीण असा भेद केल्यास यात असंतुलन आढळते. नागरी क्षेत्राच्या तुलनेत ग्रामीण भागात या सेवा कमी प्रमाणात प्राप्त होताना दिसतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवा प्रणालीची उपलब्धता व वितरणात संतुलन साधण्याची गरज आहे.आरोग्य हा राज्याचा विषय असल्यानेग्रामीण भागात आरोग्याच्या सेवा पुरवण्याची जबाबदारी ही प्राथमिकआरोग्य केंद्रव उपकेंद्र या आरोग्य केंद्रावर आलेली असते. मात्र या आरोग्य केंद्रातील आरोग्याच्या सेवा पुरविणाऱ्या केंद्राच्या वितरणात असंतुलन किंवा वितरणातील असमानता पहावयास मिळते. प्रस्तुत संशोधन लेखातवर्धा जिल्ह्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि उपकेंद्र यांच्या वितरणाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अभ्यासक्षेत्र :

महाराष्ट्रात एकूण 36 जिल्हे असून महाराष्ट्राच्या पूर्वेकडील विदर्भाच्या नागपूर विभागात वर्धा जिल्ह्याचा समावेश होतो.वर्धा जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 20°18 मिनिट उत्तर ते 21° 21 मिनिट उत्तर त्याचप्रमाणे रेखावृत्तीय विस्तार 78° 30 मिनिटे पूर्व ते 79°15 मिनिटेपूर्व असा आहे वर्धा जिल्ह्यात एकूण आठ तालुके असून त्यात वर्धा, हिंगणघाट, समुद्रपुर, देवळी, सेलू, आर्वी, कारंजा आणि आष्टी यांचा समावेश होतो.(नकाशा क्र. -1)

अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्धा जिल्ह्यातील वर्धा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2018 मधील द्वितीयक स्वरूपाच्या माहितीचा उपयोग केलेला आहे.प्राथमिक व उपकेंद्राच्या घनतेचे मापन करण्यासाठी खाली दिलेल्या सूत्राचा वापर केलेला आहेत्याच प्रमाणे विविध आकृत्या व नकाशाचा वापर करून वर्धा जिल्ह्यातील प्राथमिकआरोग्य केंद्रव उपकेंद्राचे घनतेनुसार वितरण दर्शविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

$$\text{आरोग्य केंद्राची घनता} = \frac{\text{आरोग्य केंद्राची संख्या}}{\text{केंद्राची लोकसंख्या}} \times \text{आधारभूत लोकसंख्या}$$

अ) आरोग्य उपकेंद्राची घनता(Density OF Health Care Sub Centers)

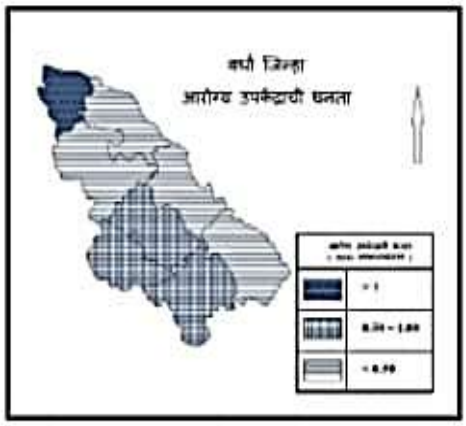
वर्धा जिल्ह्यातील आठ तालुक्यात एकूण आरोग्य उपकेंद्राची संख्या 181 इतकी आहे. तालुकानिहाय उपकेंद्राची संख्या हि भिन्न-भिन्न आहे. सेलू आणि वर्धा तालुक्यात 27-27 उपकेंद्रे आहेत. देवळी तालुक्यात24 तर आर्वी आणि हिंगणघाट तालुक्यात 23-23 उपकेंद्रे आढळतात. तर समुद्रपुर, कारंजा आणि आष्टी तालुक्यात अनुक्रमे 22,19 आणि 16 उपकेंद्रे आहेत. असे जरी असले तरी लोकसंख्या आणि उपकेंद्राचा परस्परसंबंध लावून घनतेनुसार प्रमाण पाहणे आवश्यक ठरते. त्यातून लोकसंख्यानिहाय उपकेंद्राचे प्रमाण कळते.

तक्ता क्र. 1 :आरोग्य उपकेंद्राची घनता

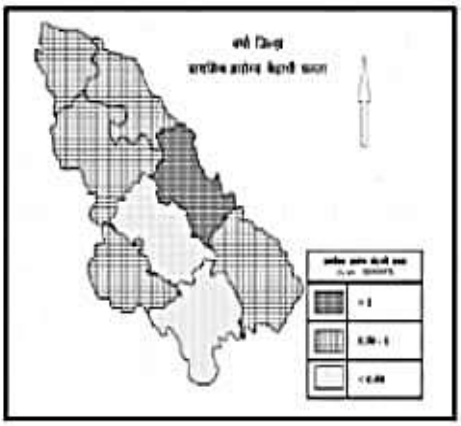
अ.क्र.	तालुके	प्रक्षेपितलोकसंख्या 2017	आरोग्य उपकेंद्राचीसंख्या	आरोग्य उपकेंद्राची घनता
1	आष्टी	79688	16	1.00

2	कारंजा	94509	19	0.84
3	आर्वी	155953	23	0.51
4	सेलू	136480	27	0.58
5	वर्धा	390551	27	0.20
6	देवळी	171305	24	0.46
7	हिंगणघाट	242220	23	0.33
8	समुद्रपुर	122274	22	0.65
9	एकूण	1392980	181	0.64

स्रोत : वर्धा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन –2018

नकाशा क्र. -2 आरोग्य उपकेंद्राची घनता

नकाशा क्र. - 3 प्राथमिक आरोग्य केंद्राची घनता

वर्धा जिल्ह्यातील आरोग्य उपकेंद्राच्या घनतेच्या अभिक्षेत्रिय वितरणाचाअभ्यास केला असता असे दिसून येते की, प्रती5000 लोकसंख्येमागे असणाऱ्या उपकेंद्राचे सर्व तालुक्यात प्रमाण असमान दिसून येते. वर्धा जिल्ह्यातील आठ तालुक्यापैकी उत्तरेकडीलआष्टी या एकमेव तालुक्यात लोकसंख्येच्या प्रमाणात उपकेंद्राचे प्रमाण योग्य आहे मात्र इतर तालुक्यातअशी परीस्थिती दिसून येत नाही. या कारंजा तालुक्यात 5000 लोकसंख्यामागे असणाऱ्या उपकेंद्राचे प्रमाण 0.84 तर समुद्रपूर तालुक्यात 0.65 इतके आहे. याशिवाय आर्वी आणि सेलू या दोन तालुक्यात हे प्रमाण अनुक्रमे0.58 व 0.51 इतके दिसते. मात्र वर्धा, हिंगणघाट व देवळी तालुक्यात हे प्रमाण कमी म्हणजे अनुक्रमे 0.20, 0.33 आणि 0.46 इतके आहे. सर्वात कमी उपकेंद्राची घनता वर्धा तालुक्याची पहायला मिळते.आरोग्य केंद्राच्या घनतेच्या वितरणावरुन याठिकाणी एक बाब प्रकर्षाने स्पष्ट निदर्शनास येते की, वर्धा आणि हिंगणघाट हि दोनही तालुके उप आरोग्य केंद्राच्या घनतेच्या प्रमाणाबाबत सर्वात खालच्या स्तरावर असलेले दिसून येतात.या दोनही तालुक्यात इतर तालुक्यांच्या तुलनेत प्रती 5000 लोकसंख्येमागे आरोग्य केंद्राचे प्रमाण कमी असलेले दिसून येते. वर्धा तालुक्यात सर्वात कमी म्हणजे 0.20 तर हिंगणघाट तालुक्यात ती 0.33 इतकी आहे.वर्धा तालुक्यात आरोग्य उपकेंद्राचे प्रमाण सर्वात कमी असण्याचे कारण म्हणजे वर्धा शहरातील खाजगी व संस्थागत आरोग्य केंद्राचे प्रमाण जास्त असणे होय. याशिवाय जिल्हा रुग्णालय, सेवाग्राम आणि सांवगी येथील रुग्णालयेया प्रदेशांना उत्तम आरोग्य सेवा प्रदान करतात.

ब) प्राथमिक आरोग्य केंद्राची घनता(Density OF Primary Health Care Centers)

वर्धा जिल्ह्यातील आठ तालुक्यात एकूण 27 प्राथमिक आरोग्य केंद्र आहेत. प्रत्येक तालुक्याची 2011 च्या लोकसंख्येच्या आधारावर 2017ची प्रक्षेपित लोकसंख्या काढलेली आहे व त्याचा संबंध जिल्ह्यातील प्राथमिक

आरोग्य केंद्राशी लावून प्राथमिक आरोग्य केंद्राची घनता प्राप्त केलेली आहे. लोकसंख्येचे प्रमाण 30,000 इतके गृहित धरलेले आहे.

तक्ता क्र. 2 :प्राथमिक आरोग्य केंद्राची घनता

अ.क्र.	तालुके	प्रक्षेपित लोकसंख्या 2017	प्राथमिकआरोग्य केंद्राचीसंख्या2017	प्राथमिकआरोग्य केंद्राची घनता
1	आष्टी	79688	2	0.75
2	कारंजा	94509	2	0.63
3	आर्वी	155953	3	0.57
4	सेलू	136480	5	1.09
5	वर्धा	390551	4	0.30
6	देवळी	171305	5	0.87
7	हिंगणघाट	242220	3	0.37
8	समुद्रपुर	122274	3	0.73
9	एकूण	1392980	27	0.58

स्रोत : वर्धा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2018

वर्धा जिल्ह्यातील या प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या तालुकानिहाय आरोग्य केंद्र घनतेचे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते, आरोग्य केंद्र स्थापन करण्याच्या मापदंडानुसार सरासरी 30,000 लोकसंख्येमागे कमीतकमी 1 प्राथमिक आरोग्य केंद्रअसावायास पाहीजे. तसे फक्त वर्धा जिल्ह्यातील एकाच तालुक्यात दिसून येते आणि तो तालुका म्हणजेवर्धा जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील सेलू होय. इतर तालुक्यात हे प्रमाण कमी आहे. यामुळे सध्या कार्यरत असणाऱ्या आरोग्य केंद्रावर लोकसंख्येचा अतिरीक्त भार पडतो.सध्याच्या स्थितीचे विश्लेषण करताना असे दिसून येते की, सर्वात जास्त प्राथमिक आरोग्य केंद्राची घनता सेलू तालुक्यात असलेली पहावयास मिळते. सेलू तालुक्यात हि घनता प्रती 30 हजार लोकसंख्येमागे 1.09 इतकी आढळते.याशिवाय देवळी, आष्टी, समुद्रपूर व कारंजा या तालुक्याची घनता हि प्रती 30 हजार लोकसंख्येमागे 0.50 ते 1.00 या दरम्यान आढळते.

देवळी, आष्टी, समुद्रपूर, कारंजा व आर्वी या पाच तालुक्यात ही घनता अनुक्रमे 0.87,0.75, 0.73, 0.63 आणि 0.57 इतकी असलेली पहावयास मिळते.तर सर्वात कमी घनता ज्या तालुक्यात आढळतेत्या तालुक्यामध्ये हिंगणघाट व वर्धा या दोन तालुक्यांचा यात समावेश होतो. याचा अर्थ असा की, जिल्ह्यातील इतर सात तालुक्याच्या तुलनेने सेलू या तालुक्यात प्राथमिकआरोग्य केंद्राचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. त्यामुळे या तालुक्यातील लोकांना प्राथमिक आरोग्य केंद्र व त्या केंद्राच्या सोयींचा इतर तालुक्याच्या तुलनेने अधिक लाभ मिळतो. मात्र सर्वात कमी प्राथमिक आरोग्य केंद्राची घनता वर्धाव हिंगणघाट तालुक्यात पहावयास मिळते. वर्धा तालुक्यात हि घनता प्रती 30 हजार लोकसंख्येमागे 0.30 इतकी तर हिंगणघाट तालुक्यात 0.37 इतकी आढळते. हे प्रमाण अत्यंत कमी आहे.या दोन्ही तालुक्यातील वर्धा तालुक्यात जिल्हा रुग्णालय, तर हिंगणघाट तालुक्यात उपजिल्हा रुग्णालयाची सोय आहे. असे जरी असले तरी यामुळे प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या कमी प्रमाणामुळे या दोन्ही तालुका स्तरावरील रुग्णालयावरअसणारा भार अधिक पडू शकतो.

निष्कर्ष :

वर्धा जिल्ह्यातीलउत्तरेकडील आष्टी तालुक्यात लोकसंख्येच्या प्रमाणात उपकेंद्राचे प्रमाण योग्य आहे. त्याप्रमाणे कारंजा आणि समुद्रपूर या तालुक्यातही वर्धा जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा उपकेंद्राचे प्रमाण अधिक आहे. मात्र

उर्वरित वर्धा, सेलू, आर्वी आणि देवळी या तालुक्यात उपकेंद्राचे प्रमाण कमी आहे. वर्धा तालुक्यात हे प्रमाण सर्वात कमी असलेले दिसून येते.वर्धा जिल्ह्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या घनतेच्या वितरणातील अभ्यासात सेलू तालुक्यात लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे प्रमाण हे सर्वाधिक आहे; त्याखालोखाल देवळी, आष्टी, समुद्रपूर या तालुक्यांचा क्रमांक येतो. मात्र वर्धा जिल्ह्यातील आर्वी, वर्धा हिंगणघाट या तालुक्यात प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे प्रमाण लोकसंख्येच्या तुलनेत कमी असलेले दिसून येते.सर्वात कमी प्रमाण हे वर्धा तालुक्यात पहावयास मिळते. एकंदरीत वर्धा तालुक्यात प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्राचे प्रमाण सर्वात कमी आढळते. त्यामुळे ग्रामीण व जिल्हा रुग्णालयावर अतिरिक्त भार पडत आहे.वर्धा हे जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असून सरासरी आठ ते दहा किलोमीटर अंतरावर सेवाग्राम व सावंगी येथे आधुनिक रुग्णालय आहे; असले तरी वर्धा तालुक्यात सरासरीपेक्षा प्राथमिक आरोग्य केंद्र वउपकेंद्राचे प्रमाण कमी असणे हे या रुग्णालयावर भार वाढविणारी ठरतात. त्यामुळे वर्धा त्याचप्रमाणे आर्वी व हिंगणघाट या तालुक्यात देखील प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्राचे प्रमाण वाढविणे ग्रामीण, गरीब, वृद्ध व स्त्रिया यांच्यासाठी वर्धा जिल्ह्याची वाढती लोकसंख्या लक्षात घेऊन आरोग्य केंद्राचे प्रमाण वाढविणे ही काळाची गरज ठरते. त्यातून असमानता व असंतुलनाची प्रादेशिक, सामाजिक व आर्थिक दरी कमी करण्यास मदत मिळू शकते.

संदर्भ :

1. डॉ. मस्की देवेंद्र व डॉ. भैसे संजय (2014), आरोग्य भूगोल,अथर्व पब्लीकेशन्स, धुळे
2. डॉ. सूर्यवंशी ज्ञानेश्वर डॉ. काटे- सूर्यवंशी आशा (2016), आरोग्य भूगोलशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव
3. सार्वजनिक आरोग्य, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
4. वर्धा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, (2017-18)
5. आरोग्य विभाग, जिल्हा परिषद, वर्धा(2017-18)
6. Akhtar Rais and Izhar Nilofer (2010) Global Medical Geography, Rawat Publications, Jaipur
7. Wardha District Census Handbook,Maharashtra,Census Of India (2011),series-28, PART-A
8. https://improvingphc.org/indicator/health-center-density-100000 population#?loc=&viz=0&ci=false

ISSN 0975-119X

UGC-CARE GROUP I LISTED

वर्ष 13 अंक 2 मार्च-अप्रैल 2021

दृष्टिकोण

कला, मानविकी एवं वाणिज्य की मानक शोध पत्रिका

India's Leading Refereed Hindi Language Journal

IMPACT FACTOR : 5.051

दृष्टिकोण

कला, मानविकी एवं वाणिज्य की मानक शोध पत्रिका

प्रधान संपादक

डॉ. अश्विनी महाजन

दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

संपादक

प्रो. प्रसून दत्त सिंह

महात्मा गांधी केन्द्रीय विश्वविद्यालय, मोतिहारी

डॉ. पूरन चन्द

दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

दृष्टिकोण प्रकाशन

वर्ष : 13 अंक : 2 ❑ मार्च-अप्रैल, 2021

दृष्टिकोण

संपादक मंडल

डॉ. अरुण अग्रवाल
ट्रेन्ट विश्वविद्यालय, पीटरबरो, ओंटारियो
डॉ. दया शंकर तिवारी
दिल्ली विश्वविद्यालय
डॉ. आशुतोष प्रकाश तिवारी
काशी विद्यापीठ विश्वविद्यालय, वाराणसी
डॉ. प्रकाश सिन्हा
इलाहाबाद विश्वविद्यालय, इलाहाबाद
डॉ. दीपक त्यागी
दीन दयाल उपाध्याय विश्वविद्यालय, गोरखपुर
डॉ. अरुण कुमार
रांची विश्वविद्यालय, रांची
डॉ. महेश कुमार सिंह
सिद्धू कान्हू विश्वविद्यालय, दुमका
डॉ. हरिश्चन्द्र अग्रहरि
अवधेश प्रताप सिंह विश्वविद्यालय, रीवा
डॉ. पूनम सिंह
बी.आर.ए. बिहार विश्वविद्यालय, मुजफ्फरपुर
डॉ. एस. के. सिंह
पटना विश्वविद्यालय, पटना
डॉ. अखिल कुमार सिंह
जे.पी. विश्वविद्यालय, छपरा
डॉ. विवेकेश्वर
वीर कुँअर सिंह विश्वविद्यालय, आरा
डॉ. अमर कान्त सिंह
तिलका मांझी भागलपुर विश्वविद्यालय, भागलपुर
डॉ. ज्योतिष भारद्वाज
दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
डॉ. स्वदेश सिंह
दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
डॉ. विजय प्रताप सिंह
छत्रपति साहूजी महाराज विश्वविद्यालय, कानपुर

संपादकीय सम्पर्क:

448, पॉकेट-5, मयूर विहार, फेज-I, दिल्ली-110091
फोन : 011-22753916, 40564514, 35522994 Mobile: 9710050610, 9810050610
e-mail : editorialindia@yahoo.com; editorialindia@gmail.com; delhijournals@gmail.com
Website : www.ugc-care-drishtikon.com

©Editorial India
Editorial India is a content development unit of Permanence Education Services (P) Ltd.

ISSN 0975-119X

नोटः पत्रिका में प्रकाशित लेखकों के विचार अपने हैं। उसके लिए पत्रिका/संपादक/संपादक मंडल को उत्तरदायी नहीं ठहराया जा सकता। पत्रिका से सम्बंधित किसी भी विवाद के निपटारे के लिए न्याय क्षेत्र दिल्ली होगा।

इस अंक में

जयशंकर प्रसाद जी का जीवन दर्शन–शशि कपूर; डॉ० अजय मिश्र 1

नागार्जुन के काव्य में सामाजिक वर्ग चेतना का स्वरूप–विनोद कुमार; डॉ० अजय मिश्र 4

हिन्दी साहित्य में गीतों का संवेदना पक्ष–मोहन बैरागी; डॉ० अवनिश अस्थाना 8

प्राथमिक शिक्षा के सन्दर्भ में राष्ट्रीय शिक्षा नीति-2020–अभिषेक सिंह; डॉ० श्रीप्रकाश मिश्र 13

आधुनिक समाज-दृष्टि और निर्गुण काव्य–हेमंत कुमार 16

'दृश्य से अदृश्य का सफर में व्यक्त मनोवैज्ञानिकता'–प्रो० शर्मिला सक्सेना 19

प्राचीन भारत में दण्ड-व्यवस्था का स्वरूप–कुंवर विक्रम सूर्यवंश 23

मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में चित्रित स्त्री–डॉ० राम किशोर यादव 27

भारत में पंचायती राज व्यवस्था: एक समीक्षात्मक अध्ययन–अरूण कुमार 31

संवेगात्मक परिपक्वता के सन्दर्भ में किशोरावस्था के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का अध्ययन–डॉ० अविनाश पाण्डेय 35

भारतीय शिक्षा में वेदों का महत्व–डॉ० भगवानदास जोशी 40

भारतीय स्वतंत्रता क्रांतिकारी आंदोलन में महिलाओं का योगदान–डॉ० वाय. एम. साळुंके 44

भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन और महात्मा गांधी–मुकेश चन्द्र 47

भारत में दिव्यांगकता का सामाजिक अध्ययन–डॉ० खोमन लाल साहु; डॉ० अश्वनी महाजन 50

द्विवर्षीय बी. एड. पाठ्यक्रम के प्रति शिक्षक प्रशिक्षार्थियों की अभिवृत्ति का अध्ययन रायपुर जिले के विशेष सन्दर्भ में –प्रियंका तिवारी; डॉ० प्रियंका रमेशराव डफरे 55

ओटीटी प्लेटफार्म की विषय वस्तु का उपयोग एवं संतुष्टि- सिरसा शहर के सन्दर्भ में एक अध्ययन–बेअंत सिंह; डॉ० रविंद्र दिल्लो 57

माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सांवेगिक परिपक्वता का तुलनात्मक अध्ययन–ज्योति विजय; डॉ० चंद्रकान्त शर्मा 65

साहित्य के बदलते परिदृश्य एवं संस्कृत-रचना–डॉ० उषा नागर 69

चन्द्रप्रकाश जगप्रिय री कहानी-साहित्य: कथ्य आरो शिल्प–श्वेता भारती 72

फुर्सत, रचनात्मकता और उत्पादन संबंध–डॉ० ज्योति कुमारी 76

हिमाचल की कहानियों में अवसरवादिता और प्रशासनिक तंत्र में भ्रष्टाचार–डॉ० ममता 79

कक्षा-8वीं के गणित पाठ्यपुस्तक का अधिगम प्रतिफल के संदर्भ में अध्ययन–डॉ० ए० के० पोद्दार; सोनम तम्बोली 83

गोपाल कृष्ण शर्मा 'फिरोजपुरी' : व्यक्तित्व एवं कृतित्व–पिंकी दहिया 90

पंचायती राज एवं ग्राम विकास–केदार साहु; प्रोफेसर अश्वनी महाजन 93

नारदीय पुराण और पाणिनीय शिक्षा में वेदांग स्वरूप का समीक्षात्मक अध्ययन–कुमुद कुमार पाण्डेय 97

विकास और राष्ट्रीय एकता में युवा समूह की भूमिका–डॉ० जयराम बैरवा 103

विश्वगुरु के रूप में भारत और नई सदी–डॉ० रामलाल शर्मा 106

कोविड-19 के संदर्भ में उच्च शिक्षा की चुनौतियां–डॉ० श्रीमती गीता शुक्ला 108

आधुनिक काल में हिन्दी एवं संस्कृत साहित्य का महत्व–रघुनंदन हजाम 112

हमारे लोकप्रिय गीतकार कवि गिरिजा कुमार माथुर–डॉ० आर० के० पाण्डेय; चोवाराम यदु 115

मिथिलांचल की खास पहचान मखाना–डौली कुमारी; सुदीप कुमार 118

महात्मा बुद्ध कालीन भारत में जाति एवं वर्ण व्यवस्था एवं महात्मा बुद्ध का दृष्टिकोण–अमरीश कुमार 123

कवि शिवमंगल सिंह 'सुमन' के काव्य में अभिव्यक्त गाँधीवादी दर्शन–कुशल महंत 126

'वायरलेस डेटा संचार में लाई-फाई प्रौद्योगिकी का दायरा और चुनौतियां'–श्रीमती कल्पना शामराव सोनवणे 1940
पाकिस्तानी आण्विक क्षमता का भारतीय सुरक्षा पर प्रभाव – एक अध्ययन–डॉ० राजू सिताराम पवार 1946
पंडित दीनदयाल उपाध्याय के चिंतन में सामाजिक समरसता का अध्ययन–कुलदीप गंगवार 1949
कठोपनिषद् के परिप्रेक्ष्य में आत्मानुचिंतन–किरण बाला 1953
जलवायु परिवर्तन एवं पर्यावरणवाद–डॉ० अरविंद कुमार सिंह 1956
अवधी एवं भोजपुरी लोकनाट्यों में लोकचेतना–अनुपम यादव 1960
कोविड 19–"आत्मनिर्भरता की ओर बढ़ते कदम: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन"–डॉ० अन्नू सिंह 1964
निरस्त्रीकरण पर संयुक्त राष्ट्र और विश्व शक्तियों का परिप्रेक्ष्य–गुरजीत सिंह 1967
भगवती चरण वोहरा और दुर्गा देवी वोहरा: भारतीय क्रांतिकारियों के बौद्धिक वक्ता–प्रदीप सिंह 1969
सत्कार्यऽसत्कार्यवादयो: स्वरूप विचार:–डॉ. दीपक कुमार पाण्डेय 1972
विजयसिंह पथिक: एक राष्ट्रीय पत्रकार–डॉ० किशोर कुमार; भूपेन्द्रसिंह 1976
समान नागरिक संहिता आधुनिक भारत की महती आवश्यकता : एक विधिक विश्लेषण–डॉ० कामेश्वर प्रसाद 1984
वैदिक पर्यावरणीय दर्शन एवं वर्तमान समय में उसकी उपादेयता–डॉ० पूनम पाण्डेय 1990
उच्च शिक्षण संस्थानों में अध्ययनरत विद्यार्थियों में जनसंख्या गत्यात्मकता सम्बन्धी जागरूकता का तुलनात्मक अध्ययन–नेहा रावत 1998
तकनीकी शिक्षा के प्रति ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्र के अन्य पिछड़ा वर्ग एवं अनुसूचित जाति के छात्रों की जागरूकता का अध्ययन –प्रार्थना यादव; डॉ० अखिलेश कुमार श्रीवास्तव 2003
शिक्षा का बदलता परिदृश्य: राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के संदर्भ में–डॉ० मुकेश कुमार 2008
'ग्लोबल गाँव के देवता' : आदिवासी संघर्ष का यथार्थ दस्तावेज–प्रा० संतोष बबन पगार 2013
संकल्पना प्राप्ति प्रतिमान, खोज प्रशिक्षण प्रतिमान और परम्परागत विधि द्वारा शिक्षण का माध्यमिक विद्यालय स्तर के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि पर पड़ने वाले प्रभाव की सापेक्ष प्रभावशीलता का अध्ययन–डॉ० बी० बी० सिंह 2016
आधुनिक काव्य में समाज और संस्कृति : एक अनुशीलन–डॉ० कल्पना सिंह 2019
शिवानी गौरा पंत और मन्नू भंडारी जी का राजनैतिक पक्ष–डॉ० नम्रता जैन 2027
प्राचार्यों को महाविद्यालयीन शिक्षा में जवाबदेही अथवा प्रतिबद्धता एवं अधिकारों को सौंपना–रत्नेश कुमार जैन 2029
कॉंग्रेस की उत्पत्ति – एक विश्लेषणात्मक अध्ययन–प्रिया कुमारी; डॉ० अंजना पाठक 2034
प्रवासी साहित्य की पृष्ठभूमि और सुंदरता : स्त्री विषयक–डॉ० विद्या कुमारी चंद्रा 2037
मानवाधिकार और भारतीय लोकतंत्र–डॉ० संजय एस. थोटे 2040

मानवाधिकार और भारतीय लोकतंत्र

डॉ० संजय एस. धोटे

हिंदी विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

Abstract (शोध सारांश): - मानव समाज में सभी व्यक्तियों को भौतिक उन्नति के साथ ही सामाजिक, आत्मिक, राजनीतिक और आध्यात्मिक विकास के साथ अभिव्यक्ति का बिना किसी भेद-भाव के समान अवसर मिलना चाहिए, चाहे मानव सबल हो या निर्बल। यही सम्मान और गरिमा मानवाधिकार है। मानव अधिकारों का स्वस्थ स्वरूप वह है जो विधि द्वारा संचालित होता है। संविधान एक व्यवस्था के रूप में लोकतंत्र व्यक्ति को आत्मसम्मान के साथ जीवनयापन का मौलिक अधिकार प्रदान करता है, इसका मुख्य उद्देश्य है जनता का कल्याण है। मानवाधिकार और लोकतंत्र का आपस में घनिष्ठ संबंध है। लोकतांत्रिक शासन प्रणाली में निहित इन अधिकारों में ही मानवाधिकार सुरक्षित है।

Key Words (बीज शब्द): - अधिकार, मानवाधिकार, लोकतंत्र एवं भारतीय संविधान

प्रस्तावना :- "सुंदर है विहग, सुमन सुंदर, मानव तुम सबसे सुंदरतम्।

निर्मित सबकी तिल सुषमा से, तुम अखिल सृष्टि में चिर अनुपम।"[1]

हिंदी साहित्य के सुप्रसिद्ध प्रकृति प्रेमी कवि सुमित्रानंदन पंत की उक्त काव्य पंक्तियाँ हमें यह स्पष्ट संदेश देती है कि प्रकृति की सर्वश्रेष्ठ कृति है - मानव। भारत में वैदिककाल से ही मानव के सर्वांगीण विकास हेतु 'सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे संतु निरामया' का जयघोष होता रहा है। मानव संबंधी अपने विचार प्रस्तुत करते हुए सामाजिक समझौता सिद्धांतवादी विचारक रूसो ने लिखा है कि "Man is born free, but every where he is in chain" अर्थात् "मनुष्य स्वतंत्र पैदा हुआ है, किंतु वह सर्वत्र बंधनों से जकड़ा हुआ है।"[2] यह मानव अधिकार और इन अधिकारों के उल्लंघन का उद्घोष था। इतिहास के पन्ने पलटने से ज्ञात होता है कि मानव समाज के विकास यथा - आखेट, पशुपालन, कृषि और औद्योगिक तथा वर्तमान का प्रजातांत्रिक का इतिहास अन्याय और अत्याचारों का इतिहास रहा है। एक प्रचलित कथन भी है कि 'वीर योग्या वसुंधरा' इस विश्व में वही इसका आनंद ले सकता है, जो वीर है, बहादुर है। इस वीरता और बहादुरी का ही परिणाम है, जो शक्तिशाली है वही राज्य करता है क्योंकि "निर्बल का है कहीं जगत में नहीं ठिकाना, रक्षा साधन उन्हें प्राप्त हो चाहे नाना।"[3] अर्थात् आज मानवीय समाज में सभी व्यक्तियों को सामाजिक न्याय और समानता का लाभ नहीं मिल पा रहा है। इसका परिणाम यह होता है कि समाज का संतुलित विकास नहीं हो पाता है। मानव समाज में सभी व्यक्तियों को भौतिक उन्नति के साथ ही सामाजिक, आत्मिक, राजनीतिक और आध्यात्मिक विकास के साथ अभिव्यक्ति का बिना किसी भेद-भाव के समान अवसर मिलना चाहिए, चाहे मानव सबल हो या निर्बल। यही सम्मान और गरिमा मानवाधिकार है।

विषय-विश्लेषण :- मानवाधिकार से तात्पर्य उन सभी अधिकारों से है जो मानव जीवन में स्वतंत्रता, समानता एवं प्रतिष्ठा से संबंधित है। सन् 1948 में संयुक्त राष्ट्र संघ ने मानव अधिकारों की घोषणा करते हुए, प्रस्तावना में लिखा है कि - "मानव परिवार के सभी सदस्यों की अन्तर्निहित गरिमा और सम्मान तथा अखिल विश्व की स्वतंत्रता, न्याय और शांति मानवाधिकारों का आधार है। मानव अधिकारों की उपेक्षा और अवमान के परिणामस्वरूप ऐसे बर्बर कार्य हुए है, जिन्होंने मानव की अन्तरात्मा पर आघात किया है और ऐसे विश्व के निर्माण को, जिसमें सभी मानव वाक, स्वातंत्र्य और विश्वास की स्वतंत्रता का तथा भय और अभाव से मुक्ति का उपभोग करेंगे, जिसे जनसामान्य की उच्चतम आकांक्षा घोषित किया गया है। यदि मनुष्य को अत्याचार और उत्पीड़न के विरूद्ध अंतिम अस्त्र के रूप में विद्रोह का अवलम्बन लेने के लिए विवश नहीं किया जाता है, तो यह आवश्यक है कि मानव अधिकारों का संरक्षण विधि सम्मत शासन द्वारा किया जाना चाहिए।"[4] अधिकार हमारे सामाजिक जीवन की अनिवार्य आवश्यकताएं है जिनके बिना न तो व्यक्ति अपने व्यक्तित्व का विकास कर सकता है और न ही समाज के लिए उपयोगी हो सकता है। इस प्रकार "मानव अधिकार वे न्यूनतम अधिकार है, जो मानव को मनुष्य प्रजाति का सदस्य होने के नाते विरासत में मिलते है। ये न तो केवल मनुष्य के लिए अपरिहार्य है, बल्कि इनके न होने पर मनुष्य पशु के स्तर में आ जाएगा। अतः ये अधिकार अहरणीय है तथा बिना किसी भेदभाव के सब मनुष्यों पर लागू होते है।"[5] मानव अधिकार का संबंध मानवीय प्रतिष्ठा तथा उनके अधिकारों के साथ रहा है। सांस्कृतिक तथा धार्मिक परंपराओं और मानवीय उत्पीड़न, शोषण तथा वेदनाओं से प्रभावित मानव की अवस्थाओं को उचित स्थान देने पर विचार-विमर्श ऐतिहासिक रहा है। इसे विचार -विमर्श के आधार पर संयुक्त राष्ट्र संघ ने मानवाधिकार को स्पष्ट करते हुए कहा है कि " मानव अधिकार सामान्यतया उन अधिकारों के रूप में परिभाषित किए जा सकते है, जो कि हमारी प्रकृति के अभिन्न अंग होते है तथा जिनके अभाव में हम मानव प्राणी के रूप में नहीं रह सकते है।"[6]

मानव अधिकारों को अन्य अधिकारों से श्रेष्ठ बताते हुए पाल गिसर्ट महोदय लिखते है कि - "मानव अधिकारों को अन्य अधिकारों की तुलना में विशिष्ट मानते है, क्योंकि मानव अधिकारों को न तो प्राप्त किया जा सकता है न किसी अन्य को हस्तान्तरित किया जा सकता है और न ही किसी स्थिति में ये

अधिकार लुप्त हो सकते है, क्योंकि ये वे अधिकार है, जो सार्वभौमिक रूप से प्रत्येक प्राणी की प्रकृति में समाहित है।"[7] वास्तव में सामाजिक परिस्थितियाँ ही मनुष्य के दूरदर्शितापूर्ण एवं बुद्धिवादी रवैये के निर्माण को प्रभावित करती है। मनुष्य पर सामाजिक परंपराओं एवं प्रथाओं का पूर्ण प्रभाव होता है। सेंटायना के शब्दों में कहा जा सकता है कि "मनुष्य में उच्च और महान जीवन जीने की बहुत भावनात्मक क्षमता है, आवश्यकता सिर्फ इस बात की है कि वे एक-दूसरे को इसके लिए अवसर दे।"[8]

इन परिभाषाओं के आधार पर कहा जा सकता है कि मानव अधिकार नैसर्गिक होते है इनमें किसी प्रकार का कोई परिवर्तन नहीं किया जा सकता है, क्योंकि ये अधिकार व्यक्ति, काल और परिस्थितियों के अनुसार इनमें कोई खास अंतर नहीं होता। मानव अधिकारों का स्वस्थ स्वरूप वह है जो विधि द्वारा संचालित होता है। जिसमें समाज के प्रत्येक व्यक्ति को स्वतंत्रता, समानता, न्याय और गरिमा के तत्व समाहित होते है। मानव जाति के सामान्य उद्देश्यों की प्राप्ति के लिए संयुक्त राष्ट्र ने 10 दिसम्बर, 1948 को मानव अधिकारों की सार्वजनिक घोषणा करते हुए कहा कि पुरूषों एवं महिलाओं को समान अधिकार प्रदान किए गए है। इसमें स्पष्ट कहा गया है कि सभी व्यक्ति जन्म से स्वतंत्र है। इन अधिकारों को प्राप्त करने में लोगों के बीच नस्ल, वर्ण, लिंग, भाषा, धर्म राजनीति, राष्ट्रीयता अथवा सामाजिक उत्पत्ति इत्यादि को आधार पर किसी भी स्तर पर किसी भी प्रकार का भेदभाव नहीं किया जायेगा। अर्थात् मानव न तो किसी मानव के अधिकारों का हनन करें और न ही स्वंय हनन का शिकार हो।

मानव अधिकारों का क्षेत्र अत्यंत व्यापक है। भारतीय संस्कृति सदैव से ही मानव अधिकारों की पोषक रही है। जिसके विभिन्न प्रमाण हमें वेद, पुराण, गीता, रामायण, महाभारत आदि ग्रंथों में देखने को मिलते है। भारतीय संस्कृति के पुरोधा जय शंकर प्रसाद के शब्दों में कहा जा सकता है कि " जीवन अनन्त, अनश्वर और गतिमान है। यह न कभी रूकता है और न नष्ट होता है। अतः उसे जीना आवश्यक है, पर यह जीना इच्छा क्रिया और ज्ञान क्रिया के समन्वय के साथ होना चाहिए तभी विषमता समाप्त होगी और अखंड आनंद की प्राप्ति होगी।"[9] पश्चिम जगत में मानवाधिकार की विचारधारा का विकास भारत की अपेक्षा कुछ बाद में हुआ किंतु उसका कानूनी एवं संवैधानिक रूप पहले सामने आया। मानवाधिकारों के संरक्षण के लिए मैग्नाकार्टा सन् 1215, बिल ऑफ राइट्स सन् 1689 तथा मानवाधिकार घोषणा पत्र जारी हुए। संसार के समस्त कानून, नियम, संविधान, संस्कार अथवा परंपराएँ मानव अधिकारों के संरक्षण के प्रयास के लिए एवं उनके हनन को रोकने के लिए ही बनाये गए है।

भारतीय शासन व्यवस्था में लोकतंत्र को अपनाया गया है। शासन व्यवस्था के रूप में लोकतंत्र उस शासन प्रणाली को कहते है जिसमें जनता स्वयं प्रत्यक्ष या प्रत्यक्ष रूप से अपने प्रतिनिधियों द्वारा किसी समुदाय या वर्ग विशेष के हित की दृष्टि से नहीं अपितु समष्टि रूप से जनता के हित की दृष्टि से शासन करती है। अंग्रेजी पर्याय डेमोक्रेसी के अर्थ के अनुसार लोकतंत्र से साधारणतः हमारा तात्पर्य जनता की शक्ति से है। इसे अब्राहम लिंकन के शब्दों में यो व्यक्त किया जा सकता है- "लोकतंत्र शासन का वह शासन है जिसमें शासन जनता का, जनता के लिए और जनता के द्वारा हो।"[10] एक व्यवस्था के रूप में लोकतंत्र व्यक्ति को आत्मसम्मान के साथ जीवनयापन का अवसर प्रदान करता है। वह व्यक्ति को आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक सहित सभी प्रकार के मानव अधिकारों के उपयोग का अवसर प्रदान करता है। इस दृष्टि से हमारे संविधान की प्रस्तावना विशेष महत्व रखती है। वह प्रस्तावना उन उद्देश्यों, आदर्शों एवं सिद्धांतों का वर्णन करती है, जिसके प्रकाश में मानवाधिकार सुरक्षित है। भारतीय संविधान की प्रस्तावना में कहा गया है- "हम भारत के लोग भारत को एक संपूर्ण प्रभुत्व-संपन्न समाजवादी धर्म निरपेक्ष लोकतंत्रात्मक गणराज बनाने तथा इसके नागरिकों को सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक न्याय विचार रखने तथा प्रकट करनेविश्वास, धर्म और पूजा की स्वतंत्रता, प्रतिष्ठा व अवसर की समानता प्राप्त कराने, तथा इन सब में व्यक्ति की गरिमा और राष्ट्र की एकता और अखंडता सुनिश्चित करनेवाली बंधुता को बढ़ाने के लिए दृढ़ संकल्प होकर,.....आत्मार्पित करते है।"[11] उद्देशिका के अनुसार 'प्रभुता' जनता में निहित है। अस्तु, उच्चतम न्यायालय ने कहा है कि प्रभुता जनता में निहित होती है। विधायिका, कार्यपालिका और न्यायपालिका का सृजन और गठन इसकी सेवा करने के लिए किया गया है। इसमें यह भावना निकलती है कि सभी व्यक्ति मूलवंश, धर्म, भाषा, लिंग और संस्कृति के लिहाज के बिना समान है। भारत के प्रथम प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू ने इसकी व्याख्या करते हुए कहा था कि 'इसका मुख्य उद्देश्य है जनता का कल्याण ' समाज में राजनीतिक, आर्थिक और नैतिक व्यवस्था बनाये रखने में पारम्परिक तथा समसामायिक दृष्टि से लोकतांत्रिक शासन प्रणाली का बड़ा महत्व है। भारत की लोककल्याणकारी व्यवस्था की स्थापना के मूल उद्देश्य को परिभाषित करते हुए, पंडित नेहरू ने कहा था कि "कल्याणकारी राज्य में आर्थिक लोकतंत्र होगा, भौतिक आवश्यकताओं और सामाजिक स्थिति का एक राज्य में आर्थिक लोकतंत्र होगा, भौतिक आवश्यकताओं और सामाजिक स्थिति का एक राष्ट्रीय स्तर निर्धारित किया जाएगा,जनता के जीवन स्तर में सुधार होगा, पूर्ण रोजगार मिलेगा, शोषण का अंत होगा, आय और सम्पत्ति की असमानता को कम किया जाएगा। ताकि अपने व्यक्तित्व के विकास का सबको समान अवसर प्राप्त हो सके।"[12] भारत जैसे बहुसंस्कृति वाले राष्ट्र में जहाँ अनेक जाति, प्रजाति व धर्म के लोग निवास करते है, सही जागरूकता लाने में मानव अधिकार की विशेष भूमिका होती है।

मानवाधिकार और लोकतंत्र का आपस में घनिष्ठ संबंध है। एक सच्चा व निष्पक्ष लोकतंत्र ही मानवाधिकार का सच्चा पोषक हो सकता है क्योंकि लोकतंत्र विवेकशीलता, सदाचार, प्रगतिशीलता, स्वतंत्रता एवं समानता पर आधारित है। किसी भी लोकतांत्रिक देश में जनता के हितों को सर्वोपरि माना जाता है। इन्हें सुरक्षित रखने के लिए कुछ ऐसे नियम और कानून बनाए जाते, जिनके माध्यम से देश की जनता पर किसी भी आधार पर किसी भी प्रकार का अन्याय या अत्याचार न हो सके। इन नियमों एवं कानूनों को सुरक्षित रखने का जो दस्तावेज होता है, उसे संविधान के नाम से जाना जाता है। भारतीय संविधान देश के प्रत्येक नागरिक के उचित एवं सामंजस्यपूर्ण व्यक्तित्व के संपूर्ण विकास के लिए निम्न मौलिक अधिकार प्रदान करता है।

1. समानता का अधिकार (अनुच्छेद 14 -18)
2. स्वतंत्रता का अधिकार (अनुच्छेद 19 -22)
3. शोषण के विरूद्ध अधिकार (अनुच्छेद 23 -24)

4. धर्म की स्वतंत्रता का अधिकार (अनुच्छेद 25 -28)
5. सांस्कृतिक एवं शैक्षणिक अधिकार (अनुच्छेद 29 -30)
6. संवैधानिक उपचार का अधिकार (अनुच्छेद 32)

इन मौलिक अधिकारों के हनन होने पर भारतीय संविधान की अनुच्छेद 32 के तहत सर्वोच्च न्यायलय और अनुच्छेद 226 के तहत उच्च न्यायलय का दरवाजा खटखटा जा सकता है। अर्थात् भारतीय संविधान शोषण, अन्याय एवं असमानता के खिलाफ एक प्रकार की क्रांति का संदेश देता है। लोकतांत्रिक शासन प्रणाली में निहित इन अधिकारों में ही मानवाधिकार सुरक्षित है। इस मत की पुष्टि हेतू सन् 1979 में मेनका गांधी बनाम उच्चतम न्यायलय ने मानव अधिकार संरक्षण की दिशा को नया आयाम देते हुए कहा था – "मौलिक अधिकार इस देश की जनता द्वारा वैदिक काल से संजोये गए आधारभूत मूल्यों का प्रतिनिधित्व करते है और ये व्यक्ति की गरिमा का संरक्षण करने और ऐसी दशाएं बनाने के लिए परिकल्पित है जिनमें हर एक मानव अपने व्यक्तित्व का पूर्ण विकास कर सके। ये मानव अधिकारों के आधारभूत ढाँचे के आधार पर गारण्टी का ताना-बाना बुनते है और व्यक्तिगत स्वाधीनता पर इसके विभिन्न आयामों में अतिक्रमण न करने का राज्य पर नकारात्मक बाध्य अधिरोपित करते है।"[3]

इसी मानवतावादी उदार एवं व्यापक दृष्टिकोण को ध्यान में रखते हुए, 18 दिसम्बर, 1993 को लोकसभा में एक बिल पारित कर, भारत में मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम 1993 के तहत राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग का गठन किया गया। यह आयोग स्वतंत्र एवं निपक्ष होकर कार्य कर सके। इस उद्देश्य की पूर्ति हेतू मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम 1993 की धारा 12, 13, 14 और 15 के तहतआयोग के कार्य और शक्ति कोविस्तृत किया गया। जिसके सारस्वरूप विवरण को यहाँ यों उल्लेखित किया जा सकता है-

1. किसी भी स्थिति में मानव अधिकारों का उल्लंघन होने पर,
2. किसी भी सिविल सेवक द्वारा कानून के विरूद्ध काम करने पर,जिससे मानव अधिकारों को ठेस पहुँचती है।
3. किसी भी मानव अधिकारों से संबंधित लम्बित मामले में जो न्यायलय में नहीं गए है, के बारे में आयोग हस्तक्षेप कर सकता है।
4. भारत सरकार या राज्य सरकारों केतहत किसी भी जेल का निरीक्षण करना।
5. मानव अधिकार से संबंधित विधि विधानों की समीक्षा करना तथा इस संबंध में आवश्यक निर्देश देना।
6. आतंकवाद की स्थिति में उसका मूल्यांकन करना तथा आवश्यक सुझाव देना।
7. मानव अधिकारों के बारे में शोध कार्यों का संचालन करना।
8. मानव अधिकारों के बारे में लोगों को जानकारी देना तथा इसके लिए जागरूकता पैदा करना।
9. मानव अधिकारों के क्षेत्र में कार्य करनेवाले गैर सरकारी संगठनों को प्रोत्साहित करना।
10. मानवाधिकारों को बढ़ावा देनेवाले अन्य कार्यों का संपादन करना।

भारतीय संविधान में मानव को सम्मान और गरिमा प्रदान करने के उद्देश्य से ऐसे समाज की परिकल्पना की गई जो सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक न्याय, प्रतिष्ठा और अवसर की समानता पर आधारित है, जो मानवाधिकारों के सार्वभौमिक घोषणा के अंतर्गत आते है। जिनमें से कुछ समान अधिकारों का यहाँ उल्लेख किया जा रहा है -

1. मानव अधिकार का अनुच्छेद दो और भारतीय संविधान का अनुच्छेद 15 दोनों ही जाति, रंग, भाषा, धर्म, राजनीति आदि में भेद किए बिना सभी व्यक्तियों को सभी अधिकार और संवतंत्रता की समानता के पक्षधर है।
2. मानव अधिकार का अनुच्छेद 18 और भारतीय संविधान का अनुच्छेद 25 दोनों ही व्यवसाय और धर्म आदि की स्वतंत्रता के पक्षधर है।
3. मानव अधिकार का अनुच्छेद 27 और भारतीय संविधान का अनुच्छेद 29 (1) दोनों ही भाषा और संस्कृति के संरक्षण के पक्ष में है।
4. मानव अधिकार अनुच्छेद 25 और भारतीय संविधान का अनुच्छेद 45 दोनों ही प्राथमिक स्तर तक नि:शुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा के पक्ष में है।

सारांश :- संक्षेप में कहा जा सकता है कि मानवाधिकार वास्तव में ऐसे अधिकार होते है, जो प्रत्येक मानव को नैसर्गिक रूप से प्राप्त होते है, और उनके जीवन विकास की प्रक्रिया को क्रियाशील बनाने में उपयोगी होते है। यह अधिकार भारतीय संविधान द्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारों की रक्षा करने के साथ ही नैतिक मूल्यों को भी सुरक्षित रखते है। पावन गंगा की भाँति प्रवाहमान भारतीय संस्कृति की 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की अविरल भावना ही मानवाधिकारों को सुरक्षित रख सकती है। अत: लोकतांत्रिक मूल्यों में पुनर्विश्वास एवं समाज में शांति कायम रखने के लिए मानवाधिकारों का हर हाल में हिफाजत करना जरूरी है। तभी भविष्य में मानवीय समाज में शांति व सुरक्षा स्थापित की सकती है। मानवाधिकार और भारतीय लोकतंत्र के उद्देश्य को महाराष्ट्र के आधुनिक संत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के शब्दों में को यों कहा जा सकता है –

"है प्रार्थना गुरूदेव से, स्वर्गसम संसार हो।
अति उच्चतम जीवन बने, परमार्थमय व्यवहार हो।"[4]

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. आज के लोक प्रिय कवि सुमित्रानंदन पंत - डॉ. अमरेंद्रकुमार सिंह - हरीश विश्वविद्यालय प्रकाशन, आगरा सं. 2017.पृ. क्र. 65
2. समाजशास्त्रीय निबंध - डॉ. डी. एस. चवेल - कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल - सं.- 2016 - पृ. क्र. 130
3. समाजशास्त्रीय निबंध - डॉ. डी. एस. चवेल - कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल - सं.- 2016 - पृ. क्र. 130
4. समाजशास्त्रीय निबंध - डॉ. डी. एस. चवेल - कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल - सं.- 2016 - पृ. क्र. 136
5. समाजशास्त्रीय निबंध - डॉ. डी. एस. चवेल - कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल - सं.- 2016 - पृ. क्र. 134
6. मानवाधिकार सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नारायणदास बैरागी - पराग प्रकाशन, कानपुर- सं. - 2011 पृ. क्र. 39
7. मानवाधिकार सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नारायणदास बैरागी - पराग प्रकाशन, कानपुर- सं. - 2011 पृ. क्र.125
8. मानवाधिकार सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नारायणदास बैरागी - पराग प्रकाशन, कानपुर- सं. - 2011 पृ. क्र. 57
9. मानवाधिकार सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नारायणदास बैरागी - पराग प्रकाशन, कानपुर- सं. - 2011 पृ. क्र. 01
10. राजनीतिक सिद्धांत व राजनीतिक विचारक - प्रा. अल्पना चैत्र -साई ज्योति चक्रिकेशन, नागपुर - सं.- 2014 पृ. क्र. 47
11. मानवाधिकार और मूल्य शिक्षण - डॉ. रामशकल पाण्डेय - श्री विनोद पुस्तक मंदिर - आगरा संस्करण2011 पृ.क्र. 45
12. मानवाधिकार सिद्धांत एवं व्यवहार - डॉ. विनोद नारायणदास बैरागी - पराग प्रकाशन, कानपुर- सं. - 2011 पृ. क्र.
13. http://dritoshgupta.blogspot.com/2018/01/blog-post_23.htm
14. सामुहिक प्रार्थना - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज - गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज मोझरी, अमरावती सं. - 2009 पृ. क्र. 34

August - 2021 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL
SPECIAL ISSUE - 271

हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना

विशेषांक संपादक
प्रा. रवींद्र ठाकरे
हिंदी विभागाध्यक्ष,
समाजश्री प्रशांदादा हिरे कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,
नामपूर, तह. सटाणा, जिला. नासिक (महाराष्ट्र)

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर (येवला)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

August-2021 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 271

हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना

विशेषांक संपादक
प्रा. रवींद्र ठाकरे
हिंदी विभागाध्यक्ष,
समाजश्री प्रशांदादा हिरे कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,
नामपूर, तह. सटाणा, जिला. नासिक (महाराष्ट्र)

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर (येवला)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : **www.researchjourney.net**

***Cover Photo (Source) : Internet**

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Prof. Mohan S. -** Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- **Prof. Milena Brotaeva -** Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- **Dr. R. S. Sarraju –** Center for Translation Studies, University of Hydeabad, **Hydrabad, India**
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh-** King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre -** Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar -** BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Prof. Vinay Madgaonkar -** Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik -** Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh -** Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sanjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari **[M.S.]**
- **Prof. Vijay Shirsath-** Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.] India**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.] India**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.] India**
- **Dr. Hitesh Brijwasi -** Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.] India**
- **Dr. Sandip Mali -** Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.] India**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.] India**
- **Prof. K. P. Waghmare -** Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi **[M.S.] India**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna Kosic -** Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare -** Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh -**HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar -** Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur -** Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman -** Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde -** Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare -** Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile -** BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali ,** HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar –** M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik**
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

अनुक्रमणिका

अ.नं.	शीर्षक	लेखक /लेखिका	पृ. क्र.
✡	संपादकीय	प्रा. रवींद्र ठाकरे	06
1	समकालीन हिंदी काव्य साहित्य में जल पर्यावरण-चेतना	डॉ.बृजेश सिंह	08
2	राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह की गज़लों में जल- पर्यावरण संरक्षण	प्रो. डॉ. अनिता नेरे, डॉ. योगिता हिरे	12
3	डॉ. शंभुनाथ सिंह की 'पेड़ की पुकार' कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. जिभाऊ मोरे	17
4	बिन पानी सब सून	डॉ. बालकवि सुरंजे, ज्योति बी. थोरात	20
5	अशोक जमनानी के 'स्वेटर'कहानी संग्रह में पर्यावरण चेतना	डॉ. संदीप देवरे	23
6	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. वाल्मीक सूर्यवंशी	26
7	हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना और वास्तव	डॉ. सजित खांडेकर	29
8	हिंदी कहानी साहित्य में पर्यावरण चेतना	प्रा. कैलास बच्छाव	33
9	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. पूनम बोरसे	36
10	हिंदी-मराठी के संत साहित्य में व्यक्त पर्यावरण-चेतना	डॉ. दत्तात्रेय येडले	40
11	पर्यावरण चेतना आधुनिकता बोध	डॉ. पुष्पा पुष्पध	44
12	समकालीन हिंदी कविता और पर्यावरण चेतना	डॉ. सुमन पलासिया	48
13	हिंदी आदिवासी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. शशिकला सालुंके, प्रा. सविता तोडमल	52
14	बृजेश सिंह की गजलों में पर्यावरण चेतना	श्री भिकाजी कांबले	56
15	आधुनिक हिंदी कविता में अभिव्यक्त पर्यावरण चेतना	श्री अशोक पाटील	60
16	आधुनिक हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	श्रीमती ज्योति	64
17	पर्यावरण चेतना के रंग में सराबोर कवि पंत	प्रा. स्मिता मिस्त्री	70
18	राष्ट्रकवि डॉ.बृजेश सिंह की गज़लों में पर्यावरण चेतना	प्रा. रवींद्र ठाकरे, प्रो.डॉ.अनिता नेरे	74
19	कवि सुमित्रानंदन पंत के काव्य में पर्यावरण चेतना	प्रा. हर्षल बच्छाव	80
20	हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना	डॉ. संजय धोटे	84
21	कामायनी महाकाव्य में पर्यावरण चेतना	हंसा बागरे	90
22	हिंदी काव्य में पर्यावरण चेतना	डॉ. नज़मा मलिक	97
23	कुइयांजान उपन्यास में पर्यावरण चेतना	प्रा. युवराज गातवे	102
24	हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना	प्रो. डॉ. जयश्री गावित, वंदना जाधव	105
25	हिंदी काव्य में पर्यावरण चेतना	डॉ. सुनिल पाटील	108
26	मीठी नीम: पर्यावरण संरक्षण का आदर्श पाठ	डॉ. मीना सुतवणी	114
27	उषा प्रियंवदा के कथा साहित्य में पर्यावरण चेतना	श्रीमती शबीना नाज	120
28	पर्यावरण के प्रहरी संत कवि	काग चांगाभाई मगनाजी	123
29	कवि सुमित्रानंदन पंत प्रकृति और वैश्विक महामारी	दिलीपकुमार गावित, डॉ. जशवंतभाई पंड्या	127
30	बाल कविताओं में पर्यावरण चिंतन	डॉ. गणेश शेकोकर	130
31	कामायनी में पर्यावरण चेतना	प्रा. शांताराम वलवी	137
32	विनोद चन्द्र पाण्डेय की कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. मनोहर माधवराव जगधाडे	142
33	तालाब हमारे प्रेरणाश्रोत	डॉ. सुनिल चव्हाण	144
34	पर्यावरण की उपयोगिता एवं पर्यावरण संरक्षण : एक अध्ययन	डॉ. गीता, डॉ. ओकेंद्र	148
35	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. भरत शेणकर	156
36	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. मिनल बर्वे	159

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Special Issue – 271 : हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
August - 2021

हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना

डॉ. संजय एस. धोटे
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा
हिंदी विभाग, यशवंत महाविद्यालय,
वर्धा, भ्रमणध्वनि - 9730772209
ई-मेल - dhotedr.sanjay@.yahoo.com

सारांश :-

आज मानव जीवन की प्रत्येक गतिविधि वैज्ञानिक उपकरणों पर निर्भर हो चुकी है। सुपर इलेक्ट्रानिक टेक्नोलॉजी हाइवे के चलते किसी भी देश का कोई भी नागरिक अपनी पंसदीदा वस्तु या चीज जैसे - फिल्म, खेल, किताबें, समाचार, पत्र, यातायात एजेंट,डाटा बैंक, मित्र, रिश्तेदार इत्यादि से तत्काल बिना परिश्रम के घर या आफिस में रिमोट कंट्रोल या कम्प्यूटर के माध्यम से पा सकता है। परतु स्वार्थी मानवीय चेष्टाओं की कुटिल एवं कलुषित स्वभावना ने प्रकृति के नाजुक संतुलन को डगमगा दिया है। प्रकृति ने मानव को अपनी भूल सुधारने की निरंतर चेतावनी दी। लेकिन विकास की आँधी में अंधा मानव उसे अनदेखा करता आया है। आधुनिक मानवीय समाज ने विकास के नाम पर प्राकृतिक संसाधनों का इस्तेमाल नहीं बल्कि उसका दोहन भी किया है, जिसके परिणामस्वरूप अनेक पर्यावरण संबंधी समस्याएँ स्वयं उत्पन्न हो गई है। यदि हमें मंगलमय भविष्य की कामना करनी है तो हमें अपनी तुच्छ स्वार्थकामना का त्याग कर, 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' की कामना करते हुए पर्यावरण संरक्षण पर विशेष ध्यान देना चाहिए।

मूल शब्द :- प्रकृति, पर्यावरण, प्रदूषण और साहित्यकारों की सामाजिक चेतना

'क्षिति, जल पावक, गगन, समीरा। पंचतत्व यह अधम शरीरा। ' इन्हीं पंचतत्वों के संतुलन पर निर्भर है, मानव का भविष्य और पर्यावरण का संतुलन। मानव अपनी विभिन्न आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए सदैव ही प्रकृति पर निर्भर रहा है। प्राकृतिक संसाधनों का प्रयोग कर मानव-समाज आज आदिम अवस्था से निकलकर ज्ञान, विज्ञान और सूचना प्रोद्योगिकी के सहारे उस स्तर पर आ पहुँचा है, जिसकी कल्पना शायद हमारी कुछ पीढ़ियों ने कतई ही नहीं की होगी। लेकिन आज का आधुनिक मानव प्रकृति के संतुलन को धूमिल करते हुए विकास की जिस अवस्था को पाना चाहता है, उसमें पर्यावरण सर्वोतम है। पर्यावरण एक व्यापक विषय है। पर्यावरण शब्द परि एवं आवरण, दो शब्दों के संयोग से बना है, जिसका आशय है-हमारे चारों ओर व्याप्त आवरण। वास्तव में पर्यावरण - वायु, जल, मिट्टी, पेड़-पौधें, जीव-जंतुओ, मानव और उसकी विविध गतिविधियों के परिणाम का मिला-जुला स्वरूप है। मानव के बढते विकास के चरणों के साथ मानव तथा प्रकृति के संबंधों में काफी बदलाव आया है। मानव आज सह-अस्तित्व का सिद्धांत भूलकर अपने निजी स्वार्थ हेतु व्यावसायिकता की तरफ बढते हुए, भावी पीढी की चिंता किए बगैर वर्तमान में ही संपूर्ण सुख सुविधाओं का उपयोग करना चाहता है, मानव की यह विकृति ने प्रकृति के जीवनदायी तत्वों को प्रदूषित और सामाजिक एवं मानव स्वास्थ्य को दूषित कर दिया। इस समस्या का मूल कारण है जनसंख्या विस्फोट, उपभोक्ता संस्कृति के प्रसार, औद्योगीकरण और विकास की अंधी दौड, अप संस्कृति के फैलाव, प्राकृतिक संपदा के असंतुलित दोहन एवं क्षरण, कंक्रीड के जगलों का विस्तार, प्राकृतिक प्रकोप अवैज्ञानिक और अप्राकृतिक जीवन जीने की विवशता इत्यादि। परंतु मनुष्य अपनी लालसा,गुणात्मक जीवन और भौतिक सुख-सुविधा के लिए प्राकृतिक संपदाओं का दोहन व्यवस्थतित रूप से न करते हुए, प्रकृति को निजी स्वार्थ हेतु विध्वंस करने लगा है। यह समस्या किसी एक

व्यक्ति, परिवार, समुदाय, राज्य या राष्ट्र की ही नहीं बल्कि संपूर्ण विश्व की विकराल समस्या है। मानव अस्तित्व की रक्षा हेतु पर्यावरण को प्रदूषण मुक्त रखना प्रत्येक मानव का प्रथम कर्तव्य है। यही कारण है कि आज पर्यावरण संरक्षण हेतु केवल वैज्ञानिक एवं पर्यावरणविद् ही नहीं बल्कि साहित्यकारों, सामाजिक कार्यकर्ताओं के साथ ही समाज सुधारक भी इस महत्ती कार्य हेतु सक्रिय सहयोग दे रहे है। सामुहिक जीवन में सत्य, शिव एवं सुदंर स्थापित करने के लिए साहित्य का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। सामूहिक जीवन की वर्गगत विशेषताओं से ही साहित्य प्रतिफलित होता है। साहित्य जीवन और जगत के विविध पहलूओं को चित्रित करनेवाला सबसे सशक्त एवं समृद्ध साधन है। किसी भी समाज की सभ्यता एवं संस्कृति का ज्ञान साहित्य से होता है। साहित्य और समाज एक दूसरे को प्रभावित करते है। मानवीय समाज की बदलती हुई मनोवृत्ति को साहित्य अभिव्यक्त करता है। 'साहित्य' शब्द में निहित अर्थ की व्याख्या दो प्रकार से दी जा सकती है। प्रथम - 'शब्दार्थ सहितौ साहित्यम्' अर्थात - शब्द और अर्थ सहित रचना साहित्य होती है। द्वितीय - 'सहितस्य भाव: साहित्यम्' अर्थात् हित के भाव से युक्त रचना साहित्य है। जो मूलत: समस्त जीव मात्र के हित-चिंतन से संबंधित होती है। प्रकृति के संरक्षण एवं पर्यावरण के प्रति साहित्य सदैव साधक रहा है। हिंदी साहित्य की विविध विधाओं जैसे - महाकाव्य, खंडकाव्य, कहानी, कविता, ललित निबंध, रेखाचित्र,संस्मरण, उपन्यास आदि के माध्यम से विद्वानों ने पर्यावरण संक्षरण एवं संवद्र्धन की महत्ता को उजागर किया है। कालिदास के मेघदूत और ऋतु संहार, प्रेमचंद के उपन्यासों में प्रकृति की गोद में बसे ग्रामीण जीवन की झलक,फणीश्वरनाथ रेणु के आंचलिक उपन्यासों में माटी की गंध, प्रकृति के सुकुमार कवि सुमित्रानंदन पंत की कविता में लावण्य, सुभद्राकुमारी चौहान की बंसत महिमा और अज्ञेय की एक बूँद सहसा उछली तो जयशंकर प्रसाद के कामायनी का आरंभ भी हिमगिरि के उत्तंग शिखर से होता है। जैसे अनेक उदाहरणों के माध्यम से प्रकृति हमारे बीच रही है। जो हमें पर्यावरण चेतना से अवगत कराते है। किसी भी समाज के साहित्य में उस समाज का उत्थान और पतन देखा जा सकता है। समाज में जब जैसी परिस्थिति विद्यामान होती है तत्कालीन साहित्यकार अपने साहित्य में वैसी ही भावना और विचारधारा का प्रवाह साहित्य में अंकित होता रहता है। साहित्यकार में जीवन, उसकी विविधि प्रवृत्तियों,रूपों और सौंदर्य को देखने-परखने की अदभूत शक्ति होती है। वह जितने मनोरम दृश्यों को देखता और जितने मधुर स्वर सुनता है, उसका रसास्वाद दूसरों को भी करवाने के लिए आतुर रहता है। कवि या लेखक अपने ह्मदय की बात विशिष्ठ भाषा-शैली और विधा में जब सुनाता है तब साहित्य और समाज का संबंध स्वयं ही स्थापित हो जाता है। साहित्य का उद्देश्य मात्र मनोरंजन या वागविलास नहीं बल्कि मानव की सद्प्रवृत्तियों का विकास करते हुए, उनके व्यक्तित्व का सर्वांगीण विकास करना भी है। हिंदी साहित्य के आदिकालीन एवं मध्यकालीन काव्य के साथ ही आधुनिक साहित्य में विविध विद्वानों ने अपने लेखनी के माध्यम से प्रकृति प्रेम, पर्यावरण चेतना के अनेक उदाहरण हिंदी साहित्य के विविध कालों के साहित्यकारों के साहित्य में दिखाई देते है। आदिकालीन हिंदी साहित्य में पर्यावरण शुद्धता के लिए बुद्धजी ने वृक्षों के महत्व को वर्णित किया है। इस संदर्भ में डॉ. वी.वी. एस. कपूर अपनी पुस्तक भारतीय संस्कृति धर्म एवं पर्यावरण संरक्षण में लिखते हैं -- " वृक्ष संवेदनशील व असीमित उदारता की जीती-जीगती प्रतिमूर्ति है जो स्वयं के जीवन के लिए आपसे कुछ नहीं मांगते वरन अपने जीवन के सभी तत्व आपको उदारता के साथ अर्पित करते रहते है। वे सभी जीवों को सुरक्षा प्रदान करते है तथा कुल्हाडी लिए उस व्यक्ति को भी छाया देते है जो उन्हें निर्ममता से काटते है।"1 मनुष्य और प्रकृति का संबंध मनुष्य के प्रारंभिक विकास के साथ जुडा हुआ है। प्राचीनकाल से ही मानव पर्यावरणीय तत्वों को देवता के समान पूजते आया है, उसकी रक्षा करना अपना नैतिक एवं धार्मिक कर्तव्य समझता रहा है। हिंदी साहित्यकाश में शशि के समान जगमगाने वाले गोस्वामी तुलसीदास द्वारा रचित रामचरितमानस में हमें सभी जगह प्राकृतिक सौन्दर्य व उनके संरक्षण के अनेक उदाहरण दिखाई देते है। रामचरितमानस में चित्रित स्थल चित्रकुट घनी वृक्षावली की छाया से आच्छादित है। उन्ही घने वृक्षों की छाया के मध्य में राम ने अपनी पर्ण कुटी

बनाई है। जहाँ सीता एवं लक्ष्मण स्वयं वृक्षारोपण करते है। वृक्ष हमारे नगर-ग्राम जीवन और वातावरण की शोभा-सौंदर्य बढाने वाले प्राकृतिक उपकरण है। इसकी अभिव्यक्ति कविवर तुलसीदासजी यों करते हैं- " नाथ देखि अहिं विटप बिसाला। पाकर जबुं रसाल तमाला।

ए तरू सरित समीप गोसाई। रघुवर परनकुटी जहँ छाई।।
तुलसी तरूवर विविध सुहाए। कहुँ कहुँ सियँ कहुँ लखन लगाए
बट छाया वेदिका बनाई।सिय निज पानि सरोज सुहाई।। "2

आधुनिक मानवीय समाज ने विकास के नाम पर प्राकृतिक संसाधनों का इस्तेमाल नहीं बल्कि उसका दोहन भी किया है, जिसके परिणामस्वरूप अनेक पर्यावरण संबंधी समस्याएँ स्वयं उत्पन्न हो गई है। इन्ही समस्याओं को हिंदी साहित्य के समकालीन कवियों ने अपने कविता के माध्यम से प्रस्तुत किया है। पर्यावरण के विविध घटक जैसे पेड-पौधे, चिडियाँ, पहाड, नदी, समुद्र, हवा, पानी इत्यादि घटकों को हमारे सामने रखकर, प्रकृति और मनुष्य के रिश्ते को बडी ही सजगता के साथ कवि प्रस्तुत करते, पर्यावरण प्रदूषण की भयावहता के दूरगामी प्रभावों के प्रति चिंता भी व्यक्त की है। हिंदी के सुप्रसिद्ध साहित्यकार रघुवीर सहाय अपनी कविताओं में पर्यावरण प्रदूषण की वर्तमान स्थिति को यों व्यक्त करते हैं - " वे पहाड, जंगल, मिट्टी के मैदान हरे,

छोटे हो गए हैं जो इतिहास में बड़े देश के प्रमाण थे,
इनकी विशालता का कोई गुणगान,
अब सुनाई नहीं पड़ता। "3

परिणाम यह है कि आज हम शुद्ध वायु में साँस तक नहीं ले पाते। हमें अनेक प्रकार के संक्रामक रोगों ने अपने गिरफ्त में जकड़ लिया है। कंक्रीट के बढ़ते जगलों के कारण, पशु-पक्षियों के शिकार,जलाशय में बढ़ते प्रदूषण की समस्या की ओर सामाजिक सरोकार से जुड़े भवानीप्रसाद मिश्र प्रकृति के संरक्षण के प्रति चिंता व्यक्ति करते हुए कहते हैं --

" कहीं नहीं बचे हरे वृक्ष। न झील सागर बच हैं न नदियाँ।
पहाड उदास है और झरने लगभग चुप
आंखों में घिरता है अंधेरा धुप।
दिन दहाडे यों, जैसे तलवार में बदल गई हो दुनियाँ
आसमान में चक्कर काटते। पंछियों के दल नजर नहीं आते,
क्योंकि बनाते थे जिन पर वे घोसले,
वे वृक्ष या कट चुके या सुख चुके हैं।
क्या जाने अधुरे और बंजर हम,
अब किस बात के लिए रुके है। "4

इक्कीसवीं शताब्दी में प्रवेश किए हमें दो दशक से भी जादा समय व्यतीत हो चुका है। फिर भी पर्यावरण संरक्षण की भविष्य में आनेवाली विकराल समस्याओं का पूर्वानुमान लगाए बिना ही वर्तमान की विषमताओं को नज़र अंदाज किए जा रहें है। आधुनिक औद्योगिकीकरण ने मनुष्य को सभी सुख सुविधाओं से संपन्न तो बनाया है। लेकिन विकास की अंधी दौड में मनुष्य ने प्रकृति को विकृत कर स्वयं का ही भविष्य विनाश के कगार पर पहुँचा दिया है। इस संदर्भ में डॉ. विद्यानिवास मिश्र जी लिखते है कि -- "प्रकृति की संवेदनशीलता मानव को प्रभावित करती है, किंतु जहाँ औद्योगिक विकास से अंधे मानव ने प्रकृति को चुनौती माना और उस पर विजय प्राप्त करने की इच्छा करने लगा वहीं से मानव और प्रकृति का संघर्ष शुरु हुआ, जिसका परिणाम सामने है। "5 आज मनुष्य के हस्तक्षेप ने प्रकृति के संतुलन को बिगाड दिया है। जिसकी अभिव्यक्ति कवि रामदरश मिश्र के शब्दों में यों हुई हैं --

" ओह कैसी हवा चल रही है आजकल,
कि अमराई के सारे बौर, देखते देखते झुलस जाते हैं।
बच्चे पैदा होते ही विकलांग हो जाते है,
अन्न खाने से पहले ही अपच करने लगता है।
नदियाँ अपना जल लिये दिये। खुद ही प्यासी रह जाती हैं,
बादल आकर बिना बरसे, जल लिये लौट जाते है।
धरती के रस को पीती हुई। बालियाँ फसलों के कंधों पर,
लाशों की तरह लटक जाती है। हवाएँ, हवाएँ, हवाएँ।
आँसू गैस भर गयी है। हर आँख में ।। "6

पर्यावरण में जल सबसे महत्वपूर्ण स्त्रोत है। पर्यावरण के सभी जीवधारी घटकों को बनाये रखने में जल की महत्ता अपरिहार्य है। मनुष्य के स्वंय की बनावट में 65 प्रतिशत पानी है। यहीं नहीं बल्कि उसकी संपूर्ण क्रियाओं में और उसके स्वंय के रख-रखाव में भी पानी का महत्वपूर्ण योगदान है। मध्यकाल के कवि रहीम कहते है- जल ही जीवन। इसके बिना जीवन संभव नहीं है। जल संवद्र्धन के विषय में रहीम लिखते हैं --

" रहिमन पानी राखिए, बिन पानी सून।
पानी गये न ऊबरे, मोती मानुष चून। "7

जल मनुष्य को प्रकृति द्वारा प्राप्त एक ऐसा अमूल्य वरदान है जिसके अभाव में पृथ्वी पर मानव जाति की कल्पना करना भी असंभव है। पर्यावरण में जल तीन अवस्थाओं में - ठोस, द्रव्य और गैस रूप में पाया जाता है। हिंदी साहित्य के छायावादी कवि जयशंकर प्रसाद कहते है सृष्टि के पूर्व भी सब कुछ जलमय था और अंत भी जलमय ही होगा। इसकी अभिव्यक्ति कवि जयशंकर प्रसाद द्वार रचित कृति कामायनी में इस प्रकार करते हैं --

" नीचे जल था, उपर हिम था एक तरल था एक संघन।
एक तत्व की प्रधानता, कहो उसेजड या चेतन।। "8

निश्चित ही प्रकृति के कण-कण में जल धारा विध्यमान है। जल से सिंचित बीज,पौधे, पुष्पित एवं पल्लवित होते है। सृष्टि के प्रत्येंक जीव की आवश्यक्ता की पूर्ति से लेकर विकास के विभिन्न पडावों में जल के महत्व नकारा नहीं जा सकता है। अविचारित और अनियंत्रित उद्योगीकरण से आज प्रदूषण का स्तर कुछ इतना बढ़ गया है कि वह भौतिक, रासायनिक और जैविक रूप में जीवन के लिए खतरे की घंटी बन गया है। पर्यावरण के बढते तापमान ने ग्लोबल वार्मिंग को जन्म दिया है। ग्लोबल वार्मिंग से न केवल मनुष्य ही प्रभावित हुआ है बल्कि जड़ एवं जीव,सभी इसके दुष्प्रभाव से आक्रांत है। आज ग्लोबल वार्मिग मानव एवं धरती के अस्तित्व के लिए खतरा बनकर मंडरा रहा है। यह मानव की निरंतर बढ़ती स्वार्थपरता एवं शोषण का ही परिणाम है। ग्लोबल वार्मिंग के चलते प्रकृति में अनगिनत पीड़ादायक एवं आश्चर्यजनक परिवर्तन किए है। इसके अनेक भयावह दुष्परिणाम हुए है। इस त्रासदी से इंसान अनजान नहीं है। पिछले कई वर्षों से ग्लोबल वार्मिंग के बढ़ते दुष्प्रभाव का दर्द गिरिजाकुमार माथुर अपनी कृति कल्पान्तर कविता में यों व्यक्त करते हैं --

"दे चुका ज्ञान-विज्ञान तुम्हें चेतावनियाँ,
हो रही रसायन सृष्टि कुछ है गर्म वायुमंडल
पृथ्वी का वातावरण आचरण विषम हो जाता है।
है बदल रही ऋतुएँ सारी,
जल, धूल, धातु, पाषाण द्रव्य
सागर, हिम, मेघ वनस्पतियाँ

जब जीव कोष भू अन्तर तक
रेडियों रश्मियों से सक्रिय होते जाते
यह मनमानी यदि नहीं रूकी
तो पृथ्वी तापग्रस्त होगी।
मिट जायेगा जीवन का क्रम इस धरती से।। "9

वर्तमान की भौतिकवादी संस्कृति के पनप जाने से जनसामान्य की रूचि साहित्य से दूर होती जा रही है। साहित्य से विमुखता के कारण पर्यावरण के प्रति लोगों के मन में प्रेम, आदर आस्था व चेतना का अभाव होता जा रहा है। लोग सर्वजन हिताय की जगह स्वांत:सुखाय का आचरण करने लगे है। जिसका दुष्परिणाम भविष्य में हमें जरूर दिखाई देगा। पर्यावरण की इसी चिंता को लेकर वर्तमान में साहित्यकार लिख रहे है। ऐसे ही आधुनिक साहित्यकारों में ऋषभदेव शर्मा पर्यावरण चेतना की बात करते हुए, लिखते हैं –

हैलो मनुष्य,
मैं आकाश बोल रहा हूँ।
कल सर्जन था निर्माण था,
आज प्रलय हूँ, विनाश हूँ,
मेरी छाती में जो छेद हो गये है काले काले,
यह तुम्हारे भालों के घाव है, ये कभी नहीं भरनेवाले। 10

वैसे तो पर्यावरण एवं प्राकृतिक स्त्रोत का संबंध वर्तमान समाज के साथ ही भावी पीढ़ी से भी होता है। क्योंकि प्राकृतिक स्त्रोतों का उपयोग करते समय हमें आने वाली पीढ़ी का भी ध्यान रखना होगा। हमें पर्यावरण संरक्षण कर मानव समाज की आनेवाली पीढ़ी को पर्यावरण संवद्र्धन जैसे महत्वपूर्ण विषय से अवगत करना होगा कि राष्ट्र के स्त्रोतों का उपयोग राष्ट्र के आर्थिक विकास का मूलाधार है। वर्तमान पर्यावरण असंतुलन के भयानक विकराल दृश्य को देखते हुए विश्व मंगल की कामना करने वाले हिंदी के साहित्यकार कवि विश्वनाथ प्रसाद पर्यावरण असंतुलन के दूरगामी प्रभावों से चिंतित है। वे लोगों को समझाना चाहते है कि अगर समय रहते हम ने पर्यावरण संरक्षण एवं संवद्र्धन संबंधी कोई सख्त कदम नहीं उठाया तो निश्चित ही कल इस धरती पर रहना मुश्किल नहीं असंभव हो जायेगा। पर्यावरण संरक्षण एवं संवद्र्धन के लिए हमें स्वयंको जागरूक होना होगा अन्यथा आनेवाली भावी पीढ़ी हमें कभी माफ नहीं करेंगी। भावी पीढ़ी के लिए पर्यावरण संरक्षण एवं संवद्र्धन को आवश्यक मानते हुए कवि विश्वनाथ प्रसाद कहते है कि --

"इन्हें बचाओं! इन्हें बचाओं !
कल को निकलने वाले अंकुर तुम्हें गालियाँ देगें,
कहगें, कितने नपुंसक और पागल थे वे लोग,
जिंहोंने हमारी सृष्टि नष्ट कर दी।"11

अत: मानव की प्रगति एवं उन्नति पर्यावरण विरोधी न होकर दोनों के लिए पूरक होनी चाहिए, तभी मानव जीवन इस सृष्टि पर जीवित रह सकता है। आज की परिस्थितियाँ कुछ ऐसी है कि भोजन, वस्त्र और आवास की अनिवार्य आवश्यकता से कहीं पहले पर्यावरण को सुरक्षित रखने की आवश्यकता है। क्योंकि हवा इतनी प्रदूषित हो गयी कि वातावरण में आपका दम घुटने लग जाए तो ये सारी भागदौड एवं विकास की दुनिया धरी की धरी रह जाएगी। पर्यावरण को स्वच्छ बनाये रखने में ही सर्वे भवन्तु सुखिन: सर्वे संतु निरामया: की मंगल-कामना निहित है।

संदर्भ-ग्रंथ सूची

1. भारतीय संस्कृति धर्म एवं पर्यावरण संरक्षण - डॉ. वी. वी. एस. कपूर - पृ.क्र. 44

2. रामचरित मानस, अयोध्याकाण्ड - पृ. क्र. 596
3. प्रतिनिधि कविताएँ- रघुवीर सहाय - पृ.क्र. 128
4. परिवर्तन जिये - भवानी प्रसाद मिश्र -पृ.क्र. 237
5. भारतीय साहित्य में पर्यावरण - डॉ. सुमन सिंह पृ.क्र. 88
6. कन्धे पर सूरज - रामदरश मिश्र - पृ.क्र. 14
7. रहीम के दोहे
8. कामायनी की काव्य-पंक्तियाँ - जयशंकर प्रसाद
9. कल्पान्तर - गिरिजा कुमार माथुर -पृ.क्र. 63
10. मैं आकाश बोल रहा हूँ। ऋषभदेव शर्मा - सागरिक पत्रिका - पृ.क्र. 52
11. शब्द और शताब्दी - विश्वनाथ प्रसाद तिवारी -पृ.क्र. 170

PRINT ISSN : 2395-6011
ONLINE ISSN : 2395-602X

CONFERENCE PROCEEDINGS

International Multidisciplinary E-Conference On Contribution of Various Aspects In Nation Building

Date : 11th to 13 th October 2021

Organised by

Department of [English, Marathi, Sociology, History, Commerce, Home Economics, Chemistry, Botany and Mathematics]
Shetkari Shikshan Sanstha's
Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist.
Yavatmal, Maharastra, India

INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH IN SCIENCE & TECHNOLOGY

VOLUME 9 - ISSUE 5 , SEPTEMBER-OCTOBER-2021

Email : editor@ijsrst.com Website : http://ijsrst.com

	Buldhana (Maharashtra State) Vairale Amit B.	
59	**In Vitro Micro Propagation of Aloe Barbadensis an Important Multipurpose Medicinal Plant of India** Sanjay Kumar	285-289
60	**Study of Pteridophytes from Ratnagiri District** R. P. Bansode	290-292
61	**An Analysis of Observed Angiospermic Airborne Pollen of Winter Season Based Upon Their Mode of Pollination in Firozabad District of Uttar Pradesh** Shalini Paliwal, S.P. Paliwal, Anushri Dhawanjewar	293-297
62	**Gas Chromatography and Mass Spectroscopy Studies on Fruit of Tinospora Cordifolia** Purushottam G. Dhawale	298-301
63	**Study of Floristic Diversity and Geotagging of Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati (Maharashtra)** D. J. Khadse, A. S. Deshpande, S. N. Malode	302-310
64	**An Overview on Importance and Uses of Lagenaria Siceraria L** Swati D. Yeotkar	311-314
65	**Investigation of Intermolecular Interactions by Ultrasonic Interferrometry in Binary Liquid Mixtures of Amino Acid in KBr at Different Temperatures** Pragati K. Tale	315-320
66	**Assessment of Effects of Nutrition Education on Maternal Knowledge and Nutritional Status for Vibrant Nation** Dr. Anjali A. Rajwade	321-325
67	**Contribution of Various Techniques for Fitness** Dr. Manjiri M. Chepe	326-328
68	**Role of Nutrients in Human Life** Dr. Priti P. Gawande	329-331
69	**Relationship between Malnutrition and Poverty** Dr. Sarita Deshmukh	332-337
70	**A Comparative Study of Nutrition Status of Adolescent Boys and Girls** Dr. Sunita Arjunrao Rathod	338-341
71	**Diet and Physical Fitness during Covid-19 Pandemic** Dr. Varsha Yashodhan Patil	342-347
72	**Importance of Nutrients and Nutrient Metabolism on Human Health** Dr. Vibha Hemant Katey	348-352
73	**Woman Empowerment and Self Help Groups - A Case Study of Mahila Arthik Vikas Mahamandal** Mangala Bansod	353-356
74	**The Role and Contribution of Home Economics in Nation Development** Diksha Ratnasar Badole	357-360
75	**Dietary Issues and Solutions for Working Women** Ms. Pratibha S. Katkar	361-363
76	**Role of Education in Sustainable Development for Better and Secured Human Life** Prof. Sonal Tuljaram Kame	364-370
77	**Protein Energy Malnutrition**	371-373

International Multidisciplinary E- Conference On Contribution of Various Aspects In Nation Building
In Association with International Journal of Scientific Research in Science and Technology
Volume 9 | Issue 5 | Print ISSN: 2395-6011 | Online ISSN: 2395-602X (www.ijsrst.com)

Dietary Issues and Solutions for Working Women

Ms. Pratibha S. Katkar[1]

[1]Head, Assistant Professor, Department of Home Economics, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha, Maharashtra, India

ABSTRACT

The subject of sustenance of ladies in agricultural nations has generally been comparable to maternal nourishment with accentuation on the impact of the mother's wholesome status on birth weight and lactational execution. Little consideration has been paid to the prosperity of the mother and the impacts of nourishment on her exhibition in friendly and monetary exercises. Indian culture situation has been changing at much speed in ladies' schooling and their monetary commitment in the family more firmly. Ladies are assuming numerous parts which can influence their wellbeing as they are parental figure and family structure now-a-days are changing towards more atomic sort. Work status of ladies straightforwardly identified with their wellbeing status. Wellbeing status of ladies is a significant ramifications for her youngsters' wellbeing. Numerous ladies don't get sufficient time for self-care and for youngsters too as opposed to having more independence from the rat race than non-working women due to obliviousness, tension of work or movement both at home and at work place, combined with absence of time [Monga S et al., 2008]. These way of life pushing the general public to leaned towards more prepared to eat advantageous food sources which are high energy and high fat substance. Many investigations reported that working moms and their youngsters would in general show higher predominance of nutrient deficiency than housewives and their kids [Bamji et al., 2000].

I. INTRODUCTION

Nutrition is a basic piece of wellbeing and improvement. Better nourishment is identified with further developed baby, youngster and maternal wellbeing, more grounded safe frameworks, more secure pregnancy and labor, lower hazard of non-transferable infections (like diabetes and cardiovascular illness), and life span. Sound kids learn better. Individuals with sufficient nourishment are more useful and can set out open doors to slowly break the patterns of neediness and craving. Lack of healthy sustenance, in each structure, presents huge dangers to human wellbeing. Today the world faces a twofold weight of hunger that incorporates both under nutrition and overweight, particularly in low- and center pay nations. WHO is giving logical counsel and dynamic instruments that can assist nations with making a move to address all types of hunger to help wellbeing and prosperity for all, at all ages. This reality document investigates the dangers presented by all types of unhealthiness, beginning from the most punctual phases of advancement, and the reactions that the wellbeing framework can give straightforwardly and through its impact on different areas, especially the food framework. The

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

significance of engaging ladies and young ladies in public endeavors to increase nourishment As proof has since a long time ago proposed, sex disparity can be a reason just as an impact of appetite and hunger. Of course, more elevated levels of sex segregation are related with more significant levels of both intense and constant undernutrition.3,4 Gender and sustenance are not independent issues for certain specialists believing ladies to be the nexus of the farming, wellbeing and nourishment areas.

II. WOMEN NUTRITION

A solid, adjusted eating regimen is the foundation of driving a sound way of life for all kinds of people. As youngsters, young men and young ladies by and large need exactly the same things from their eating routine. However, as adolescence starts, carrying with it changes to the body and chemicals, ladies have diverse wholesome requirements from men.

Calorie utilization

The NHS suggests that the normal man and lady of sound weight ought to burn-through around 2,500kcal every day for men, and 2,000kcal per day for ladies. These qualities can, obviously, fluctuate contingent upon age, digestion and levels of active work, among other things. While everybody is unique and the quantity of calories you need will rely upon a few variables, as a general rule, ladies should devour less calories. In case you're hoping to acquire or get more fit, addressing your GP as well as a nourishment expert can assist you with seeing the number of calories you ought to be burning-through.

Dietary necessities for women

Just as requiring less calories than men, ladies have some unique dietary necessities from men. This is predominantly a result of the chemicals ladies produce.

The accompanying nutrients and minerals are especially critical to include:

Iron

At the point when ladies arrive at childbearing age, blood misfortune through feminine cycle can prompt iron lack or sickliness. Therefore, ladies will generally require more iron than men. Iron can be found in a scope of food sources, including meat, fish and poultry and non-creature items like spinach, lentils and strengthened grains. Nutrient C will assist your body with retaining more iron, so you ought to likewise hope to incorporate food sources that are plentiful in this nutrient, like broccoli, tomatoes and citrus natural products. Just as increasing your admission of iron-rich food sources and wellsprings of nutrient C, think about your present eating regimen and what could be diminished. Healthful advisor Claire Hargreaves (BSc Hons) examines what your every day tea or espresso could be meaning for your degrees of iron.

Calcium

Each individual requirements least 2 liters of water ordinary. Having diet rich food isn't adequate. Likewise having the food at the ideal opportunity matters a great deal. Skipping breakfast or lunch is anything but a smart thought. For grown-ups ideal time for supper ought to be 7 pm. Yet, working ladies might think that it is troublesome. So they can have light food varieties like plates of mixed greens or soups for supper. They can select weighty breakfast toward the beginning of the day. Food with a lot of salt or sugar ought to be kept away from to forestall hazard of hypertension and diabetes. It is smarter to remember 2 servings of natural products for a day. However, it isn't prudent to eat the two organic products together. Its is a great idea to have 3 major dinners and 5 little suppers for solid digestion and keeping up with weight.

III. VEGAN WORKING WOMEN

Vegan diets can be sound. However, having a fair eating regimen requires some additional consideration. By eating an assortment of food sources including natural products, vegetables, vegetables, nuts and seeds, soy items, and entire grains, vegans can get sufficient supplements from non–meat sources.

- Vegetarians ought to make certain to eat an assortment of entire grains like entire wheat bread, pasta and tortillas, earthy colored rice, oats, bulgur, and quinoa.
- For the solid body, fats are likewise required. Solid fats incorporate nuts or nut margarines, oils, and avocados
- Nuts, nut spreads, soy food varieties, beans, peas, dairy food sources like milk, yogurt, and cheddar and eggs all give great protein.
- Include figs and apricots in your morning meal and bites to keep away from iron lack. Green leaves like spinach additionally helps for this.
- Nourishment during and after labor (sort of food ladies ought to eat prior and then afterward labor)

Your body has expanded healthful necessities during pregnancy. Most pregnant ladies can meet these expanded nourishing necessities by picking an eating routine that incorporates an assortment of quality food varieties. Grains are a decent wellspring of energy. Foods grown from the ground are loaded with cancer prevention agents, fiber, and water-dissolvable and fat-solvent nutrients. The nutrition types that incorporate meats, nuts, and vegetables furnish your body with protein, folate, and iron. Dairy items are the best wellspring of calcium and nutrient D.

How long ought to be the maternity leave for ladies?

Least 3 months of leave ought to be there. In a perfect world one can require a half year leave for a total recuperation. This is fundamentally for the child. Child needs the mother most in these a half year. Additionally if the mother quits breastfeeding following 3 months, child might have contaminations like ear diseases as a result of the low insusceptibility level.

IV. CONCLUSION

There are many variables to think about while keeping a solid eating regimen. Our bodies are continually changing for the duration of our lives, so we can't anticipate following a similar eating routine arrangement all through our lifetime - as we've investigated, our nourishing requirements change. That, however our food inclinations change as well. To appreciate food, suppers should be fluctuated and fascinating. Thinking about these components, it tends to be hard to concoct a solid eating routine arrangement ourselves.

V. REFERENCES

[1]. "Malignant growth Prevention During Early Life CDC". www.cdc.gov. 2020-07-14. Recovered 2020-10-29.

[2]. Barasi EM (2003). Human Nutrition - A Health Perspective. London: Arnold. ISBN 978-0-340-81025-5.

[3]. "WHO 10 realities on sustenance". World Health Organization. 2011-03-15. Recovered 2011-08-07.

[4]. Riley L (2006). Pregnancy: The Ultimate Week-by-Week Pregnancy Guide. Meredith Books. pp. 21–22. ISBN 978-0-696-22221-4.

[5]. Starling, Phoebe; Charlton, Karen; McMahon, Anne T.; Lucas, Catherine (2015-03-18). "Fish Intake during Pregnancy and Fetal Neurodevelopment—A Systematic Review of the Evidence". Supplements. 7 (3): 2001–2014. doi:10.3390/nu7032001. PMC 4377896. PMID 25793632

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Augst-2021

SPECIAL ISSUE CCCVIII (308)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon,Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor - 7.675 **ISSN - 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August,-2021

ISSUE No- (CCCVIII) 308

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College. Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale**, Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Role of E-Commerce in Changing Business Scenario in India in Covid-19	Dr. Amit S Nanwani	1
2	Promoting Digital Payments During Covid-19 Crisis In India	Dr. Bhavana Khapekar	5
3	Mobile Apps: Accelerating the digitization of business procedures in India	Dr. Bhavna Choudhary	8
4	COVID-19 and its Implications on the Digital Marketing	Dr. D. H. Puttewar	13
5	E Marketing – A Boom	Dr. J. Jeelan Basha	17
6	The Relevance of Social Media in E- Marketing: A Review	Dr. K.S. Misar	24
7	Role of Digital Commerce in Covid Pandemic	Dr Madhuri R Chansarkar	28
8	Impact of E-Commerce on Quality Education and during the Pandemic	Dr. Jaya P. Sawlani	33
9	Information Security in E-Commerce	Prof. Dr. Pramod M.Bodhane	36
10	Study of impact of covid-19 on Todays Education System	Dr. Punit Raut	39
11	Performance Evaluation of Digital Banking Services in Covid Era A Study with References to Selected Nationalised Banks in Nagpur	Dr. Reema K Kamlani	43
12	Digital Commerce – A Promising Future Ahead in India	Dr. Richa Kalyani	51
13	Cybercrime in Corona Era	Dr. Satish V. Tewani	55
14	E Commerce – A Ray of Light during Pandemic	Dr Shipra S. Singam	60
15	BigBasket: E-Grocery Brand Serving Consumers Amid Covid 19 Pandemic	Dr. Shreeja Kurup	62
16	Impact of Covid-19Pandemic on Customer's Online Buying Behavior	Dr. Sonali P. Yende	67
17	Electronic Commerce: Issues and Challenges in India	Dr. Vinod M. Barde	72
18	A Study of Cyber Crime in Digital Era	Dr. Vivek V. Nagbhidkar	76
19	The Relationship between Social Media and E-Marketing	Mr. Abhinav Raosaheb Pundkar	79
20	Role of ICT in Tourism Department of Gadchiroli District	Mr. Aniruddha Sunil Gachake	82
21	The Scope of Social Media in E-Marketing	Mr. Avinash Diwakar Bhurase	86

22	The use of Social Media in E-Marketing **Mrs. Mamata H. Bhajipale**	89
23	A study of Internet Users Perception towards E Shopping **Dr. Ninad N. Kashikar**	92
24	Importance of Digital Media In Education **Pranav Purushottam Lakhe**	97
25	Revolution of Computer technology to enhance e-commerce **Prof. Anant B. Sidana**	101
26	Global Need of Digital Open Educational Resources in Covid Pandemic **Mrs. Suvarna R. Inamdar**	104
27	Cyber Crime and Frauds: An obstacle in Digital Commerce **Dr. Gajanan G. Babde/D. Rupesh W. Khubalkar**	110
28	A New View of Purchasing by Online-Mobile Commerce in Corona Pandemic **Dr. Satish B. Borkar/Dr. Rita Ramji Raut**	115
29	Emotional Intelligence – Mapping with E-Commerce **Ms. D P Derain Smily /Dr. C G Prasanna Lakshmi**	118
30	Evolution of Commerce in the Context of E-Commerce & E-Governance in The Business within India **Dr. Bhavesh Chandrakant Bhuptani**	121
31	New Innovations in E-Commerce due to Covid-19 Pandemic **Dr. Anand Thadani /Dr. Mukesh Kaushik**	126

E Commerce – A Ray of Light during Pandemic

Dr Shipra S. Singam
Associate professor Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Email: Shipra.singam@gmail.com

ABSTRACT

The Correct Covid pandemic aided the growth of e-commerce across the world as well as due to Covid eminent lockdown was imposed in various countries where e commerce also saw some restrictions initially. However gradually it offered the ultimate solutions of providing products and services with least physical interaction. This further boosted the growth of e commerce industry to the next levels. The kind of business growth was observed which could have taken almost 5 more years to achieve. E Commerce has changed the way world has evolved. The way of life has changed and Commercial Space has been expanding at much faster pace than ever before. Ease of operations / business are the biggest salient features of E Commerce. Resource optimization and cost reduction ultimately adds to profitable business. Employment generation improves standard of living and is responsible for all round development of society. E commerce is definitely a way forward for achieving a win over the pandemic virus. If there has been an answer to pandemic its certainly E Commerce way.

Keywords: e-commerce, Covid, Pandemic, growth, technology,

Introduction

January 27th 2020, The Doctors of emergency ward of Thrissur General hospital Kerala were attending a Female Student returned from China. She was complaining about Sour Throat and Dry Cough. Doctors were unaware what they were about to diagnose was the first case of novel Corona Virus reported in India. Novel Corona Virus 19 which was barely heard off. This one virus was soon going to bring the world to Standstill. What started as an incident expected to be common cold would transform in to pandemic could hardly be imagined.

The intensity of virus was yet to be established. How it would attach human body, how it would impact affect the heath of individual, what kind of damaging capabilities virus had and to what extent it can cause the damage all need to be established. The challenge was much bigger for India reason being the nation holding one fifth of world population had to contain the virus and defeat its impact without considerable losses. The Enemy was invisible and its strength unknown. What was known so far that the virus could spread at exponential rate base on contractibility? If not treated with care and strong immune system it could lead to fatality.

E Commerce

Soon to follow the suit was a counter action taken by government for containment of virus. The immediate action taken for containment of Novel Corona virus from spreading was taken by imposing restrictions of individual i.e. India was going to see an era of locking itself definitely for health reasons. What this actually meant was day to day business and life to come to stand still.

Although full on restrictions were laid however the cases were increasing and with every passing day one could notice a steady rise in detecting cases of novel Corona Virus. People were locked in yet the basic necessities life food and heath coexisted. People were learning to live with an unwelcome enemy which was causing devastation. Pandemic was teaching new way of life to people. People were learning new Skills. Skills of Survival and meeting their existential requirement from home.

The online platform that is e commerce platform was emerging as a savior for life. In scenarios like this, which happens once in a life time people were limited to e commerce websites for fulfillment of their needs. It was a matter of survival and requirement resilience to meet ones requirement without getting impacted by Novel Corona Virus.

The technology had to play its part, what was started in year1979 by Michael Aldrich as electronic shopping by using telephone, Television and computer. Followed by Development in year 1989, when Tim Berner Lee young British Scientist introduced world to World Wide Web.

E commerce provided new avenues for Sale and purchase of product and services Since Brick and Mortar stores which were the hubs for business enterprises were under lockdown. The emergence of www that electronic data exchange had provided an avenue to explore business possibilities. Electronic format for business transactions offered the only alternative in pandemic situation. Pandemic which had brought life to Stand still had got some wheels by E commerce Solutions.

Reaching to masses and servicing them was the biggest challenge enterprises faced during the pandemic as lockdown was stiff active and supply chain management had to be tested for the challenging situation. Though E Commerce also offered business opportunities. The situation was critical as the country was under lockdown and E Commerce was given some space for supply of essential goods and services.

Now with this new found challenge business opportunities were to be explored. On the Consumer front the concerns were answered by providing product services and business solutions available on finger tips. A click of button was available online for availing these solutions. It saved time energy and money for searching these products and services as same was available online. Deliverables were received at preferred locations at no extra cost or minimal cost, Products and services got cheaper as business passed benefits received from economies of scale due to increased business and lower cost of operations. Wider options, competitive pricing by leading business. Easy return replacement and refund policy. Personalized experience also drove Consumers towards online platform.

Conclusion

Thus, although under lockdown it produced a stellar performance. The business saw growth that was never seen before. Transactions which started from zilch during lockdown reached $ 82.5 Billion in May 2000 and unprecedented number ever heard before. So, although the lockdown impacted the business it grew phenomenally over period of time.

The Correct Covid pandemic aided the growth of e commerce across the world as well as due to Covid eminent lockdown was imposed in various countries where e commerce also saw some restrictions initially. However gradually it offered the ultimate solutions of providing products and services with least physical interaction. This further boosted the growth of e commerce industry to the next levels. The kind of business growth was observed which could have taken almost 5 more years to achieve.

E Commerce has changed the way world has evolved. The way of life has changed and Commercial Space has been expanding at much faster pace than ever before. Ease of operations / business are the biggest salient features of E Commerce. Resource optimization and cost reduction ultimately adds to profitable business. Employment generation improves standard of living and is responsible for all round development of society. E commerce is definitely a way forward for achieving a win over the pandemic virus. If there has been an answer to pandemic its certainly E Commerce way.

Reference

- www.google.com
- https://www.wikipedia.org/

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021-7.380 ISSN 2319-4766

SRJIS

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL - JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-55

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, (जि. चंद्रपूर) महा.

मुख्य-संपादक
डॉ. सुबोध कुमार सिंह
प्राचार्य

संपादक
डॉ. जयश्री शास्त्री
मराठी विभाग प्रमुख

Scanned with CamScanner

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग

लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा,

जिल्हा चंद्रपूर महाराष्ट्र

समकालीन मराठी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा

मुख्य संपादक

डॉ. सुबोध कुमार सिंह

प्राचार्य

संपादक

डॉ. जयश्री शास्त्री

मराठी विभाग

प्रमुख संपादक मंडळ

डॉ. श्रीनिवास सिलगुलवर (समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

प्रा.तानाजी माने (राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)

डॉ. दीपक तोगकर (इतिहास विभाग प्रमुख)

प्रा. उत्तम देऊळकर (क्रीडा संचालक)

कु. वीना पुप्पलवार (ग्रंथपाल)

प्रा. श्रीकांत पुरी (इंग्रजी विभाग प्रमुख)

Scanned with CamScanner

© : AUTHOR

Edition : 2021

Disclaimer: We do not warrant the accuracy or completeness of the Information, text, graphics, links or other items contained within these articles. We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused because of reliance on such content. Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

Warning: No part of this book shall be reproduced, reprinted, or translated for any purpose whatever without prior written permission of the Editor. There will be no responsibility of the publisher if there is any printing mistake. Legal aspect is in Warora jurisdiction only in favour of Editor in Chief for this Special Issue on **समकालीन मराठी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा.**

NOTE: Conference proceeding publication / Special issue publication/ Book with ISBN/ **Edited Book with ISBN publication** Contact us on **9881595917** either send your proposal to **srjisarticles16@gmail.com**

An International Peer Reviewed & Refereed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-Wing, Ph - II,
1st Floor, F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society,
Dattanagar-Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune – 411046.
Website: www.srjis.com

Scanned with CamScanner

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	समकातीनता, नवीनता आणि अभिजातता *डॉ. राजेंद्र गोविंदराव नाईकवाडे*	1-13
2	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील नव्वदोत्तर स्त्रीवादी कथा *डॉ. मनीषा नागपुरे*	14-20
3	समकालीन मराठी अनुवादित कादंबरी *डॉ. सिता वानखेडे*	21-26
4	समकालीन मराठी अनुवादित साहित्य (नव्वदोत्तर साहित्यकाल) *डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत*	27-34
5	समकालीन मराठी कथा *डॉ. कोमल वि. ठाकरे*	35-44
6	वर्तमान परिप्रेक्ष्यात समकालीन दलित कविता *डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे*	45-51
7	फ. म. शहाजिंदे यांच्या साहित्यातील स्त्रीवादी दृष्टीकोन *डॉ. बालाजी व्ही. डिगोळे*	52-56
8	समकालीन लेखिकांच्या कादंबऱ्यातील स्त्रीवाद *प्रा. उज्वला नामदेवराव जानवे*	57-63
9	'तद्भव' कथासंग्रहाचे स्वरूप *प्रा. डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण*	64-67
10	समकालीन मराठी गझलकाव्य *प्रविण रामकृष्ण मोरे, डॉ. भास्कर सु. ढोके*	68-75

Scanned with CamScanner

52	आदिवासी कविता आणि जागतिकीकरण *डॉ. रामचंद्र मोरेश्वर वासेकर*	340-346
53	समकालीन मराठी कविता : एक दृष्टिक्षेप *डॉ. सुधीर व. रायपुरकर*	347-352
54	समकालीन लौकिकतावादी समीक्षा *प्रा. डॉ. रेखा जगनाळे–मोतेवार*	353-360
55	समकालीन आव्हाने आणि मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता *प्रमोद नारायणे*	361-368
56	समकालीन साहित्यप्रकारांचे ठळक परिप्रेक्ष्य *डॉ. जयश्री शास्त्री*	369-373
57	समकालीन साहित्य अभिव्यक्तीचे माध्यम : सोशल मीडिया *डॉ. पल्लवी ताजने*	374-378

Scanned with CamScanner

समकालीन आव्हाने आणि मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता

प्रमोद नारायणे
सहयोगी प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा
भ्रमणध्वनी ९८५०३०९६६५ ई मेल narayanepm123@gmail.com

प्रस्तावना

समकालीन जनजीवनाच्या संदर्भात प्रत्येक काळात साहित्याच्या माध्यमांतून चर्चा होताना दिसते. ही चर्चा त्या त्या काळाचे रूप प्रकट करताना दिसते. सध्याची कोरोनाची स्थिती ही मानवासमोर मोठे आव्हाने उभी करणारी ठरली आहे. या स्थितीने काही ठिकाणी मानवतेला तडे गेले आहेत तरी काही ठिकाणी नवमानवता जन्माला आलेली आहे. कोणतीही कला असेल ती परिस्थितीशी समरूप होऊन आपले नवे रूप प्रकट करीत असते. कलांमध्ये साहित्य हे अशा परिस्थितीशी समरूप होणारे प्रभावी माध्यम आहे. कोरोनाच्या काळात साहित्याच्या क्षेत्रात अनेक उलथापालथी झाल्या. या काळाने ज्याप्रमाणे आपले विद्रुप आणि अस्वस्थ करणारे रूप दाखविले. ते आव्हान स्वीकारून परिस्थितीशरण न होता, आव्हानांना कवेत घेत ही अस्वस्थता दूर करण्याचा प्रयत्न अनेक कवी लेखकांनी केला. मराठीतील समकालीन लेखकांनी मोठ्या प्रमाणात साहित्यातून ही समकालीनता प्रकट केली. सध्याच्या काळात कोरोनाचे सावट मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेले असले तरी कोरोनाचा प्रादूर्भाव हा फक्त आरोग्याचे संकट घेऊन उभा राहिलेला नाही तर त्यांनी मानवी जीवनात अनेक प्रश्न निर्माण केले आहेत. कोरोनाकाळात आरोग्याबरोबर जगण्याचे विविध प्रश्न निर्माण झाले. भूकेच्या प्रश्नांनी लोकांचे जगणे असहाय केले. या कारणामुळे बेरोजगारांची समस्या मानवी जीवनासमोर अनेक आव्हाने उभी केली आहेत. या आव्हानांचे चर्चाविमर्शन या काळातील कवींच्या कवितांमधून दिसून येते.

समकालीन आव्हाने आणि मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता

शरच्चंद्र मुक्तिबोध हे नाव मराठी साहित्यविश्वासाठी अत्यंत महत्त्वाचे व सुपरिचित असे नाव आहे. मार्क्सवादी जाणिवेचे लेखक म्हणून त्यांना जसे ओळखले जाते तसेच मानुषतेची प्रस्थापना करणारे साहित्यमीमांसक म्हणूनही त्यांची ओळख सर्वज्ञात आहे. नव्या मळवाटेचे यात्रिक असलेले शरच्चंद्र मुक्तिबोध मराठी काव्य प्रांतात आशय व अभिव्यक्तीच्या नवप्रयोगासाठी ओळखले जातात. प्रखर आशावादी जाणिवेचे मानवतावादी कवी म्हणून त्यांच्या कवितांना वैश्विक आयाम प्राप्त झाला आहे. 'नवी मळवाट', 'यात्रिक' आणि 'सत्याची जात' व काही असंग्रहित कवितांनी संपूर्ण मराठी काव्यप्रांत उज्ज्वलित केला

Scanned with CamScanner

आहे. त्यांचे तीन कवितासंग्रह प्रखर आशावादी व मानवतावादी जाणिवेचा छाप पाडणारे आहेत. त्यांच्या पहिल्या कवितासंग्रहाने नवी मळवाट निर्माण केली. या कवितांनी नव्या अभिव्यक्ती व आशयासह काव्यप्रांत समृद्ध झाला.

मुक्तिबोधांचा आशयविषयाचे स्वरूप व्यापक आहे. या व्यापक भूमिकेतून पाहताना ते मानवी जीवनाचे उदात्त चित्र रंगवितात. त्या उदात्त चित्रणातून मानवी जीवनाचे समतावादी स्वरूप ते स्पष्ट करतात. मुक्तिबोधांच्या आशयाला सामाजिक जीवनजाणिवांचे अधिष्ठान आहे. आणि मानवाच्या उत्कर्षाचा जयघोषही आहे. ही कविता नव्या मळवाटेची निर्मिती करणारी कविता आहे. आणि या कवितेला प्रकाशपूजनाचे वेध लागलेले आहेत. मुक्तिबोधांची कविता मूलतः मानुषता मूल्यांची प्रस्थापना करीत जीवनाचा वेध घेणारी आहे. असे दिसून येते. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांचे मानुष मूल्य त्यांच्या कवितेमधून कशा पद्धतीने अवतीर्ण झाले आहे हे पाहणे महत्त्वाचे ठरणारे आहे. "मुक्तिबोध आपल्या कवितांमधून मनुष्याच्या सारतत्त्वाच्या जवळ जाण्याचा सतत प्रयत्न करतात आणि भविष्यगर्भी केंद्रामुळे त्यांची कविता प्रखर मूल्यभावी अशी कविता ठरते. आजच्या अंधारिमय, तिमिरग्रस्त परिस्थितीमुळे ते निराश न होता उद्याच्या मानवी अभ्युदयावर विश्वास ठेवून ते निःशसंक मनाने वाटचाल करतात आणि तशा प्रकारची वाटचाल आपल्या कवितेतून अधोरेखित करतात."[१] मुक्तिबोधांची ही आश्वासकता त्यांच्या मानवतेवरील, मानुषतेवरील प्रगाढ निष्ठेतून आकारास आलेली आहे. म्हणूनच त्यांच्या कविता नखशिखांत मानुषतावादी, मानुषताकेंद्री कविता ठरतात.

मानुषता हे मूल्य एकतेचा पुरस्कार करणारे मूल्य आहे. या मूल्यांनी मानवामानवातील भेद कमी होऊन मानवांना एकसंग करण्याची भावना आहे. एकमेकांचे दुःख समजून घेण्याच्या भावना आहेत. आणि या मानुषमूल्यांना समतेचे अंग आहे. म्हणून मुक्तिबोधांच्या कवितेमध्ये *'कुणाच्या वेदना साठून साठून उरात माझिया दाटून राहती?/कुणाची आसवे वाहून वाहून/कपोली माझिया सांडून वाळती?' (नवी मळवाट ....)* अशी समरूपता येताना दिसते. ही एकरूपता जीवनाच्या सर्वच मर्यादांना ओलांडून जाणारी आहे. आणि सर्वांनाच एका कवेत घेणारी आहे. असे असले तरी या अनुभूतींतून या मानवतेच्या महासागराकडे करावयाची वाटचाल सोपी नव्हे. हा ऐतिहासिक विस्फोट व्यक्तीचा नसून जीवनाचा आहे. तो अत्यंत तेजस्वी, कठाकर, रौद्र, निर्मम, विराट व दुस्सह असा आहे. ते पाहण्याची, तो अनुभव पुरेपुर पेलण्याची शक्ती कवीजवळ कोठे आहे? असे मुक्तिबोधांना वाटणे साहजिकच आहे.

मुक्तिबोधांची काव्यसंवेदना तिव्र स्वरूपाची आहे. त्यांच्या काव्यसंवेदनांना माणुसकीचे परिमाण आहे. आणि या परिमानातून ते वास्तवतेकडे पाहताना दिसतात. त्यांच्या कवितेतील हे वास्तवचित्रण वाचकांशी थेट संवाद साधतो. त्यांच्यातील मानुषतेच्या जाणिवांमुळे मुक्तिबोधांची कविता वाचकांच्या मनापर्यंत जाऊन पोहचते. ही मानुष संवेदना त्यांच्या

Scanned with CamScanner

अनुभूतीच्या प्रगल्भ होत जाण्यातून आली आहे. असे दिसून येते. कवीचे जीवनच मुळी संघर्षात असते असे दिसून येते. त्यांना आंतरबाह्य संघर्ष करावा लागतो. हा संघर्ष त्यांना सतत सुरू असतो. त्यांना निरंतरता असते. त्यामुळे कवी म्हणतात, *माझें जीवन संघर्षवत/संघर्षातच पूर्ण जिवंत/माझ्यासमोर उभे जाहलें आज साक्षात/आणि हृदयीं,/ कवळ्यातले झाले दाटले त्याचें अमृत'' (नवी मलवाट पृ. ७३)* या संघर्षवत होत जाण्यात राहून जाण्याची प्रक्रिया आहे. संघर्ष आहे तसा या संघर्षातून नवी उमेद जन्मणार आहे. हा आशावाद त्यांच्या ठायी आहे. मुक्तिबोधांच्या कवितेतून आढळून येणारे संघर्षतत्त्व मानुषतेचे तत्त्व म्हणून पुढे येताना दिसते. या मानुषतत्त्वातून नवा समाज उभा राहावा असे त्यांना वाटते. म्हणून मानुषतेच्या दृष्टीने त्यांच्या कवितेकडे पाहताना त्यांच्या संघर्षतत्त्वाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे असे दिसून येते.

मुक्तिबोधांच्या कवितेनी मानवतावादी मूल्ये प्रस्थापित करण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांच्या कवितेने एक विचारधारा स्वीकारली. ही विचारधारा मार्क्सवादी होती ही त्यांनी वारंवार कबूल केले. या विचारधारेवर त्यांचा आशय उभा असला तरी त्यांची कविता ही त्यापलिकडे जावून मानुषमूल्यांचा पुरस्कार करीत होती. आणि त्यांच्या कवितेचा केंद्रबिंदूही ही मानुषता मूल्ये झालेली होती असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. मुक्तिबोधांची कविता ही विविध प्रयोगांनी युक्त कविता होती. ''शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांची कविता प्रगतिशील विचारांची कविता आहे. मार्क्सवादी गतिशीलतेचे द्वंद्वात्मक तत्त्वज्ञान जाणीवपूर्वक स्वीकारत त्यांची कविता भावाविष्कार करू लागते. त्यांच्या कवितेतील भावाविष्कार हा मुळात संघर्षवादी आणि मानवतावादी विचाराविष्कार असतो. मानवाचे अस्तित्व हे सामाजिक पर्यावरणात आकारास येत असते आणि आपल्या अवतीभवतीचे सामाजिक–सांस्कृतिक पर्यावरण जी अंतर्विरोधी, अंतर्द्वंद्वी ग्रस्त असेल तर त्या अंतर्विरोधग्रस्ततेला दूर सारण्यासाठी कवितेला समाज परिवर्तनवादी भूमिका घ्यावी लागते. 'माझे जीवन संघर्षवत, संघर्षातच पूर्ण जिवंत' असे म्हणणारी व मानणारी मुक्तिबोधांची कविता थेट मनुष्यत्वालाच आवाहन करते आणि मानुषतातत्वाचे प्रगटीकरण करू लागते.'' २ अशी ही कविता म्हणून श्रेष्ठ कविता ठरते.

मुक्तिबोधांच्या कवितेतील आशय मानवतावादी मूल्यांनी ओतप्रोत भरला आहे. त्यांची निसर्गकविता किंवा प्रेमकवितेलाही सामाजिक मूल्याची रेखीव अशी विण आहे. मुक्तिबोध हे मानवाचा सामाजिक दृष्टीने विचार करतात. त्यामुळे व्यक्तीतील संकुचित भाव गळून पडतो आणि मानुषतेचा व्यापक संदर्भ त्याच्या जगण्याला प्राप्त होतो. मुक्तिबोधांनी ही मानुषमूल्ये आपल्या कवितेतून आशयबद्ध केला आहे. ''शरच्चंद्र मुक्तिबोधांची कविता मनुष्य आणि समाज यांच्या एकात्मभावावर अधिष्ठित असलेली कविता आहे. अर्थात ह्या दोन्ही घटकांमधील एकात्मभाव खंडित होत असल्याच्याच खाणाखुणा अवतीभवती दिसून येत

Scanned with CamScanner

असतात. अशा परिस्थितीमध्ये मनुष्याचे आणि मानुषतेचे असणे ते सामाजिक–सांस्कृतिक परिवेशामध्ये घडवू इच्छितात. यासंबंधातील 'नवी मळवाट' मागील कवीची मानुषतावादी काव्यदृष्टी समजून घेणे आवश्यक ठरते.'' [१] ही काव्यदृष्टी नव्या मळवाटेचा प्रवास करीत जाताना दिसते. आणि या प्रवासाचा यात्रिक बनून सत्याच्या जातीला शोध घेऊ इच्छितो. *'मानवा, मानवा,काय ही स्थिती/किड्यांचे मरण, जिण्याची भीती/काय ही लाचारी ! अलोट हे दु:ख/जाळते जीवन भूक ही किती !/माणसेच का ही कोळियांची जाळी?/प्रेतेच उठून चालाया लागली ''* कवीचे मन या सर्व घटनाक्रमाने उद्विग्न होते. किड्याचे मरण येण्याएवढी अवस्था पाहून कवी अतिशय दु:खित होतात. हे दु:ख त्यांच्यात असलेल्या मानुषता मूल्यातून आले आहे. माणसांनी माणसांशी मानुषभावनेतून वागावे. हा नियम पाळणे माणसांना का कठीण जातो. असा प्रश्न त्यांना पडतो. या प्रश्नांचे उत्तर त्यांना अमानुष मूल्यांच्या टेवणीत सापडतात. मानुष मूल्यांचा ऱ्हास होतो आहे हे त्यांना जाणवते आणि मानवता संकटात सापडली आहें याची जाणीव होते. त्यामुळे ते मानवतावादी मूल्यांची प्रस्थापना आपल्या कवितेतून करू इच्छितात. मानवता प्रस्थापित करणे कठीण असले तरी एक ना एक दिवस माणसाचे एकीकरण होईल अशी आशा त्यांना लागून आहे. यातूनच त्यांची कविता अवतीर्ण होत जाते.

मृत्यूचे जन्मोत्सवी रूप मानवाच्या जययात्रेत कवीला नेहमीच गवसले आहे. हजारो वर्षे चाललेल्या मानवी संघर्षाचे व प्रगतीचे चित्र त्याच्या डोळ्यासमोर उभे राहते. प्रकाशाचे स्वप्न पाहणारे कवीचे मन इथे प्रकट झाले आहे. आणि यात जाज्ज्वल्य मानवता आहे. *'मस्तकाभवती स्वप्नांची विराट/प्रकाश – घूमिल आवते नाचती/कोटिश: दुखऱ्या भेगांच्या पायांत/झांझेची झिंगली मस्तानी गती/प्रत्येक नि:श्वास अनलोर्मिपूर्ण/नयनामधून विजेचे प्रपात/क्षणांत दीनांची भुकेली सेना की,/क्षणांत जाज्ज्वल्य मानव विराट !' (नवी मळवाट, पृ. अडतीस)* जन्ममृत्यूची, स्थितीगतीची, अंधारप्रकाशाची, प्रगतीपरागतीची, सुष्टदुष्टपणाची, अहंकेंद्रित व विश्वकेंद्रित वृत्तीची, अगतिकतेची व विद्राहीची अशी जाणीव व तीमधून अधिकाधिक व्यापक व सखोल पातळीवर जीवनसत्याशी समरस होण्याची चालेली कवि–मनाची धडपड, मानव व निसर्ग यांत सुसंवाद पाहण्याची व अखेरीस त्या सुसंवादाकडे नेणाऱ्या पीडित क्रांतिकारी मानवतेच्या संघर्षाशी एकरूप होण्याची तीव्र भिलाषा 'नवी मळवाट' मध्ये व 'यात्रिक'मध्ये प्रकट झालेली आहे. *''मृत्यूचा जन्मोत्सव/करणारी/पहाटशीला ही कल्याणी नवमानवता'' (नवी मळवाट पृ. शेचाळीस)* हा मुक्तिबोधांचा आशावाद उथळ नाही. त्याला वैचारिकतेचे जसे अधिष्ठाण आहे. तसे मानुषता मूल्यांचे पाठबळ आहे. ही मानुषताच नवमानवतावादाकडे मुक्तिबोधांच्या कवितेला घेऊन जाते. या मानुषतेतूनच मानवतावादाचे मूल्य रूजू पाहतात. या मानतेला मानुषतेच्या विचारांना पुढे न्यायचे आहे. ही

Scanned with CamScanner

मानवतावादी आणि हा नवनिर्मितीची मानवता आहे. त्यांच्या सृजनशीलता आहे. म्हणून मुक्तिबोध म्हणतात *'सृजनशीलता/ही मानवता./सृजनशीलतेचा आनंद :/मानवतेचा आनंद./त्यातच प्रीती, भक्ति, मुक्ति,/मानवतेची ही अनुरक्ति./व्यक्तिव्यक्तितुन व्यक्ति न अलग./सर्वात्मकता ती अभिव्यक्त./व्यक्ति अलग अन् स्फुरणें लुप्त,/सृजनचेतनाज्वाला मुक्त./मृत्यु नि चैतन्याचें युद्ध,/जीवनधारा ही अनिरुद्ध. /जय मानवते! सर्वंसहिते!/मृत्यूसहि रूपस करते भक्ति./मानवतेची प्रगति अबाध :'' (सत्याची जात पृ. ८)'* या मानवतेत सर्वात्मकता आहे. व्यक्तिव्यक्तितून जुळत गेलेली भक्ती आहे. त्यातून निर्माण झालेले प्रेम आहे. आणि मानवतेची प्रगती आहे असे मुक्तिबोधांना वाटते.

मुक्तिबोध आपले नाते समष्टीशी सांधतात. समष्टीप्रेम हा त्यांच्या साहित्याचा स्थायीभाव आहे. आणि समष्टीबद्दल असलेले त्यांचे प्रगाढ नाते हे त्यांच्या कवितेचे केंद्र आहे. मुक्तिबोधांचा समष्टीभाव कवितेत पदोपदी उमटला आहे. मुक्तिबोधांच्या काही व्यक्तिनिष्ठ कविता आहेत त्यासुद्धा समष्टीनिष्ठ आहेत. ही समष्टीनिष्ठा शोषित वर्गाशी घट्ट बांधली गेली आहे. मुक्तिबोधांनी शोषितरहित समाजाचे स्वप्न पाहिले आहे. त्यातून त्यांच्या मानुषतेला नवे धुमारे फुटले आहेत. 'रुधिराच्या लाल सड्यातच' या कवितेत शोषित मानवाने केलेले नव्या जीवनाचे स्वागत आहे. अश्रूंतूनही हसण्याचा प्रयत्न करीत, रुद्ध कंठांतूनही जयजय शब्दाद्वारे तो नव्या युगाचे स्वागत करीत आहे. आपले हजारो वर्षांचे ऐतिहासिक अनुभव सांगताना मुक्तिबोध म्हणतात, *'ये नाशांतून, मृत्यूतून, पीडेतून ये —स्वागत/ये अश्रूतून, अपमानातून, दैन्यातून ये —स्वागत./ये तडफडत्या हृदयांच्या टपटपत्या रुधिरामधुनी/विश्वमक्षि गेंधानलज्वालांमधुनी ये तू। स्वागत !'* हे स्वागत बंडाचे निशान फडकवून निर्माण होऱ्या समाजव्यवस्थेचे आहे. या कवितेकडे पाहताना कुसुमाग्रजाच्या हिमलाट या कवितेची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही. त्यांच्या या कवितेमधूनही त्यांनी असाच पुकार केलेला आहे. हा पुकार व्यक्तींना समानता देणारा आहे. त्यांच्या एकत्वाचा पुकार आहे. कुसुमाग्रज मार्क्सवादी असले तरी त्यांची ही कविता मार्क्सवादी भूमिकेतून आल्यासारखी वाटल्यावाचून राहत नाही. मुक्तिबोधांचा हा पुकार मानवतेच्या प्रकटनाच्या स्वागताचा पुकार आहे. विद्रोहातून आणि बंडातून निर्माण झालेल्या व्यवस्थापरिवर्तनासाठी करण्यात आलेला पुकार आहे त्यामुळे या पुकाराला मानुषमूल्य आहे.

ही दुःखितांच्या दुःखांशी एकरूप होण्याची वृत्ती तर सामान्यमाणसांमध्यसे जागृत होतेच पण कविमनाला ती जाणवल्यास त्यांतून महान कविता जन्मास येते. ही महान कविता मानवतेच्या मूल्यांना सामावून घेणारी असते. *''तुझ्याही उरांत जाणीव — खंजीर/घुसून रक्ताचीं आसवें गळावी?/हृदयामधून शोणित झरून महान कविता अवतीर्ण झाली'' (नवी मळवाट पृ. २१) ''अर्था सत्य आणि असत्य अर्था मी/अर्था दिव्य आणि क्षुद्र अर्था मी/अर्था*

Scanned with CamScanner

सर्वजनजीवनविकलता मी/अर्घा मीपणाचा माज पुरता मी !" (यात्रिक पृ. २८) "दु:ख सर्वांचेच आहे/तुमचे आहे, माझे आहे/पण दु:खादु:खाच्या जाती असतात" (यात्रिक पृ. ११०) पण सर्व दु:खाच्या जाती मोडून सर्वांच्या दु:खात सामील होणे हा कविभाव असतो. तो कवीमध्ये असला पाहिजे असे मुक्तिबोधांची कविता सांगून जाते. मुक्तिबोध समष्टीशी नाते सांगताना समष्टीला स्वगोष्ट ऐकवत राहतात.

मुक्तिबोधांची कविता मानवी जीवनव्यवहारांचे सूक्ष्म निरीक्षण करते. त्या निरीक्षणातून काही तथ्ये बाहेर पडतात. त्यांची चर्चा त्यांच्या कवितांमधून येताना दिसते. त्यांच्या कवितेला जीवनाचे वेध लागलेले आहेत. जीवनात चाललेल्या गतिविधींचे आणि व्यवहाराच्या अस्मितांशीच त्यांची कविता नेक पाहते. त्यांनी मानवी व्यवहाराचे जीवनगाणे आपल्या कवितेतून गायिले. त्यामुळे त्यांच्या या जीवनव्यवहाराच्या आशयाला मानुषता मूल्यांचे परिमाण लाभले आहे.

कवी हा समाजशील प्राणी आहे. समाजाचा एक घटक म्हणून त्यांचे काही उत्तरदायित्व आहे. त्या उत्तरदायित्वावर लक्ष केंद्रित करून समाजनिष्ठ आशयविषय त्यांच्या कवितेतून येणे आवश्यक आहे. मुक्तिबोधांच्या समाजनिष्ठ जाणिवा त्यांच्या कवितांमधून प्रखरपणे प्रकटताना दिसतात. त्यांची कविता ही समाजकेंद्री बनून समाजहितैषणू प्रवास करू इच्छिते. या कवितेला समाजात असलेले वास्तव प्रभावीपणे जाणवते. माणसाची चाललेली हेळसांड दिसते. त्यांनी ते जसे व्यथित होतात. तसेच या व्यवस्थेला कारणीभूत असलेल्या प्रतिव्यवस्थेवर त्यांची कविता तुटून पडते. मुक्तिबोध समाजातील हे शोषित शोषकांचे द्वंद्व पाहतात. त्यांच्यातून निर्माण झालेले असाव्यस्त जीवन पाहतात. त्यांचा आक्रोश पाहतात. आणि आपल्या कवितेतून त्यांची मांडणी करतात. *"नारी ? माता ! दिसे ध्येयांत शोभून/मूठ बान्ध द्या अन् साडी घ्या फेडून/धि:कार संकृती ! धि:कार जगास !/वृणेचे भुजंग, जागी चवताळून" (नवी मळवाट पृ. १)* माय माता असणाऱ्या स्त्रियांची ही दुर्दशा त्यांना व्यथित करते. पण समाजात अशी अवस्था होण्यासाठी काही कारणे आहेत. ती कारणे जोपर्यंत नाहिसे होत नाही तोपर्यंत समान समतामूल्यावर आधारित निर्माण होणार नाही. असे त्यांना वाटते. समाज परिवर्तन करायचे असेल तर तो ज्या पायावर उभा आहे तो पायाच बदलणे आवश्यक आहे. असे त्यांना वाटते.

मुक्तिबोधांचे मन समाजाशी एकरूप झाले आहे. समाजाच्या सुखदु:खांशी समरूप झाले आहे. त्यामुळे समाजातील दैना पाहून त्यांच्या मनात काहूर माजते. समाजातील वंचितांचे अश्रू त्यांच्या गालावरून वाहायला लागतात. त्यांची दु:ख ही आपलीच दु:खे आहेत हा प्रत्यय त्यांना क्षणोक्षणी येतो. ही त्यांची बांधिलकी त्यांच्यातील असलेल्या मानुषमूल्यांचा प्रत्यय आणून देणारी आहे. माणसाच्या पलीकडचा विचार करून मानवतेच्या पलीकडे जाण्याची ही

Scanned with CamScanner

प्रक्रिया आहे. कवी दु:खिताच्या दु:खाशी एकरूप कसे होतात त्यासाठी त्यांच्या तोंडून काही उद्गार बाहेर पडतात. *"कुणाच्या रक्ताची संतप्त धारा ती /माझिया प्राणास फोडून वाहते? / कुणाची दुर्दशा, तक्रार मूकशी / रात्रीत वक्षास सारखी कापते?" (नवी मळवाट पृ. १३)* ही समरूपता कवीमध्ये आल्यानंतर त्यांना समाजाचे वास्तव प्रकर्षाने जाणवायला लागते. त्यांच्या मनाला समाजाची चित्रविचित्र स्थिती दिसते. त्यांचे जीवनमान दृष्टीस पडते. त्यांच्या हालअपेष्टा त्यातून सुटत नाहीत. कवीचा समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन स्थानिय किंवा कुठल्याही मर्यादित पातळीवरचा राहत नाही. तो मानुष बनून वैश्विक पातळीवर जातो. त्याकाळातील अवस्थांतरामुळे झालेल्या परिणामांचे चित्रण त्यांची कविा रेखाटत जाते. यात दुसरे महायुद्धाचे परिणाम असतात. तर कधी यंत्रयुगामुळे माणसाच्या जीवनात निर्माण झालेल्या समस्यांचे चित्रण असते. बदलेल्या परिस्थितीचा आर्थिक परिणाम असतो आणि सामाजिक सांकृतिक परिणाम दिसतो. मुक्तिबोधांची कविता या सर्वच स्थितीचे काव्यबद्ध रूप प्रकट करते. त्यांच्या कवितांमधील काही ओळी यासाठी देता येतील. *"मानवी दु:खाचा अतितीक्ष्ण फाळ /मनांची धरित्री भेदतो विशाळ/ मानवी शोणितपर्जन्य पिऊन /कोणते येणार पीक हो तेजाळ?" (नवी मळवाट पृ. १०) "आकांत कां मांडता हो माझे पंचप्राण / सशक्त व्हा, पाय रोवा, उद्याचीच आण /पालटतें कुणी विश्व–इतिहासाचे–पान /जीवनाची जय बोला, उंचवा निशाण" (नवी मळवाट पृ. १२)* मुक्तिबोधांची ही समाजनिष्ठ मानुषता दु:खितांच्या दु:खांशी समरूप होते. त्यांचा आकांत आपल्या शब्दातून मांडते. आणि जगातील त्यांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न समाज घटकांच्या पुढे उभा करते. असे असले तरी त्यांची कविता तेवढ्यावरच थांबत नाही. या अवस्थेला तोंड फोडून समाजाच्या बदलाचा नारा ती देताना दिसते. त्यांना मानुषमूल्य असलेला समताधिष्ठित समाज हवा आहे. शोषणरहित समाजनिर्मितीचे स्वप्न त्यांच्या कवितेला पडलेले आहेत. त्यांची पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने उचललेली पावले त्यांच्या कवितेतून स्पष्टपणे जाणवतात.

निष्कर्ष

१. मुक्तिबोधांच्या कविता ही समकालीन आशय प्रकट करणारी ठरली आहे.
२. मानुषता मूल्य हे मुक्तिबोधांच्या कवितेचा प्राण आहे.
३. मुक्तिबोधांच्या कवितेतून मानवीय मूल्ये म्हणजे मानुष मूल्ये प्रकट होताना दिसतात.
४. मुक्तिबोधांच्या कवितेतून निर्माण होणारी मानुषता ही समष्टीभाच प्रकट करणारी आहे.

उपसंहार

शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या तिनही कवितासंग्रहातील कवितांमधून मानुषता तत्त्व प्रत्ययाला येते. मुक्तिबोधांची कविता समष्टी तत्त्वाला अंगिकारते तशी व्यक्तीच्या आंतरिक

Scanned with CamScanner

भावनांचे चित्रण करते. मुक्तिबोधांचे एकूणच कविता विश्वात मानुषता तत्त्वाचा मोठ्या प्रमाणात आढळ आहे. हे त्यांच्या कवितांवरून दिसून येते. मुक्तिबोधांच्या जीवन जाणिवा समाजाच्या प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आहेत. त्यांची कविता व्यक्ती आणि समूह यांचे प्रतिनिधित्त्व करणारी आहे. त्यामुळेच ती कोणत्याही काळात समकालीन ठरते आणि समकालीन आव्हानांना पुढे जाऊन त्यांचा सामना करणारीही ठरते.

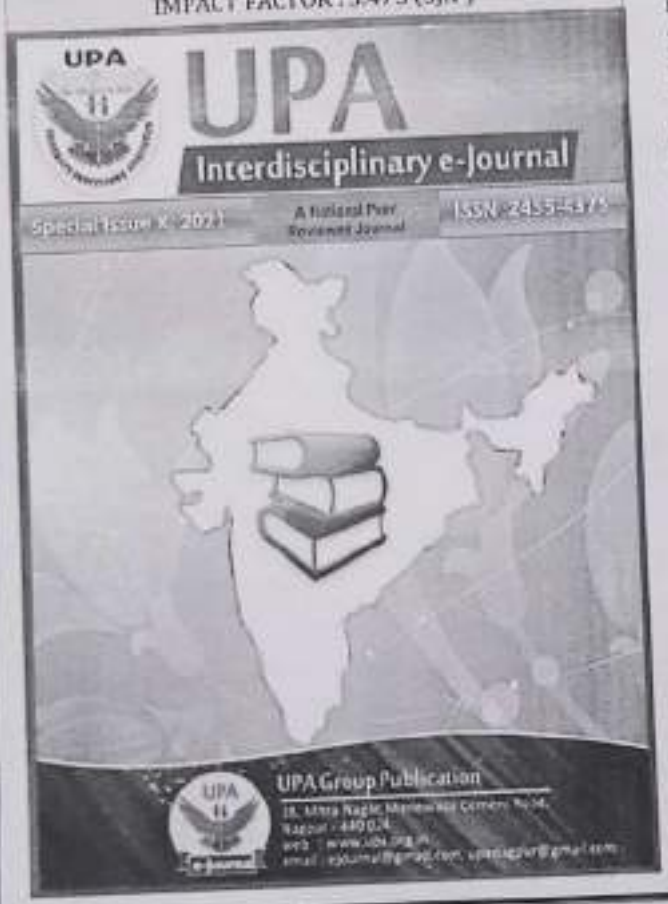
संदर्भग्रथसूची

१. *संपा. राजेंद्र नाईकवाडे, अर्वाचीन मराठी काव्यमीमांसा, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१४, पृ. ७१५*
२. *तत्रैव, पृ. ७१६*
३. *तत्रैव, पृ. ७१६*

Scanned with CamScanner

SPECIAL ISSUE – X : August –2021

IMPACT FACTOR : 5.473 (SJIF)

CHIEF EDITOR
Dr. Anil Dodewar

EDITOR
Dr. Govind Rawlekar
Dr. Sharad Meshram

PUBLISHED BY
UPA GROUP PUBLICATION
In Association with
Department of Marathi
Yashoda Girls' Arts &
Commerce College, Nagpur

CORPORATE OFFICE:
38, Mitra Nagar, Manewada
Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-Journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below
http://upa.org.in/ejournal_sp_x
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at
upanagpur@gmail.com
upajournal@gmail.com

UPA NATIONAL PEER-REVIEWED INTERDISCIPLINARY E-JOURNAL

Published By
UPA Group Publication

In Association With

DEPARTMENT OF MARATHI

YASHODA GIRLS' ARTS & COMMERCE COLLEGE, NAGPUR

घडवणारी कवीत नाही. त्यामुळेच त्यांच्या अपेक्षित जोमाला काव्यातून अभिव्यक्त व्यासपीठ प्राप्त करायला ती पावत नाही.

आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेमधून व्यक्त होणारा सामाजिक आशय हा स्त्रीला माणूस म्हणून उभा करण्याच्या संघर्षातून आलेला आहे. मनुष्याच्या देशात मनुस्मृतीने पशुप्रमाणे वागवलेल्या स्त्रीच्या ज्योती म्हणजेच या कवयित्रीला आहे. हिंस्र प्राण्यांना माणसाळणे शक्य झाले आहे, पण माणसाला माणूसपणात आणणे कठीण होऊन बसले आहे. मातृत्व स्त्रियांवर लादल्याच्या अन्यायाची संख्या वाढत चालली असल्याची खंत त्यांच्या कवितेतून व्यक्त झाली आहे. काळोखाला स्त्रिया करणाऱ्या पुरुषी अत्याचारातून मुक्तता मिळावी आणि त्यांचे सारे सोसले संघर्षात व्हावे असे केवळ वाटून उपयोगाचे नाही किंवा एकमेकांच्या समर्थनासाठी आलेल्या आत हवसून राहून उपयोगाचे नाही असे सुरेखा भगत या कवयित्रीला वाटते. म्हणूनच ती मर्यादेय अत्याचारग्रस्त स्त्रियांना अत्याचाराला प्रतिकार करण्याचे आवाहन करते.

"काळोखाचे स्त्रिये का
सतीकडून हाका ऐकू येत आहेत
अशावेळी निश्चिंतपणे पहाटून राहू नका
भोवती वेढा पडण्याच्या आत
त्यांच्या घोर कारस्थानासाठी सज्ज व्हा"[४]

अशी हाक सर्वच स्त्रियांना ती देते. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेने काळोखाच्या विरुद्धच्या लढ्यात माणूसपणापेक्षा काळोखावर प्रतिआक्रमण करण्याची भूमिका घेतलेली दिसून येते.

ज्या देशात धर्माच्या जोरावर गुंडी सजविली जाते, त्या देशात स्त्रीला वंचितकृत म्हणून वागविले जाते. त्या देशात स्त्री अजून गुलाम आहे. तिचे बोलके स्वप्न संस्कृतीच्या नावाखाली पायदळी तुडविले जातात. स्त्रियांच्या प्रगतीच्या उडत्या पंखांना छाटले जाते. याची खंत आंबेडकरवादी कवयित्रींना वाटते. रिता वनसोडे या आघाडीच्या आंबेडकरवादी कवयित्रीने या देशातील सामाजिक व्यवस्थेच्या विरोधात फिर्याद मांडलेली आहे.

"ही माझी फिर्याद
आमच्या कर्मठ संस्कृतीवर आहे,
जिने आम्हाला बंद कोठडीत कैद केले आहे,
जिथे आम्हाला वंचितकृत आयुष्याचे दान आहे,
जिथला वास आम्हाला परकाएसारखा वागविते
...जिथल पाऊस आम्हाला फक्त दुष्काळच देतो,
जिथले पाणी आमच्याशी मृगजळाच्या जीवघेणा खेळ खेळते"[५]

यामधी रिता वनसोडे यांची फिर्याद आहे. ही आंबेडकरवादी कवयित्रींची फिर्याद या संस्कृतीचे संस्कृतीरक्षक म्हणवून घेणारे समाजकंटक ऐकत नाही तेव्हा त्या विद्रोहाची आणि युद्धाची भाषा बोलू लागतात.

"क्रांतीची विजेली पेरली आहे
प्रत्येक घायाळ हृदयात
ही लढाई अटळ आहे...अटळ आहे."[६]

Sr No	Name of Contributor	College Name	Title of Research Paper
English			
Hindi / Urdu			
Marathi			
1	डॉ. अजय चिकटे	श्री. पंढरीनाथ महाविद्यालय, नरखेड	आंबेडकरी कवयित्रींच्या काव्यातील सामूहिकता
2	डॉ. अनिल सोपने	डॉ. अरुण मोटघरे महाविद्यालय, कोंढा-कोहळा	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कविता : नव्या दिशा
3	डॉ. अंजली घांडे	श्री. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, कापसखेडा	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितांमधील प्रतिमासृष्टी
4	डॉ. आबासाहेब होके	गोविंददास बारजूरकर कला, वाणिज्य महाविद्यालय, नागभीड	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कविता चळवळीच्या अंगाने
5	प्रा. अविनाश डोनारकर	एम. व्हेटा महिला महाविद्यालय, सडक/अर्जुनी	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कविता
6	डॉ. बंडू चौधरी	सायन्स महाविद्यालय, नागपूर	बालिसाबाई फुले यांचे कार्यविश्व : एक आकलन
7	प्रा. भारती दि. राजूरकर	डॉ. आंबेडकर कॉलेज, चंद्रपूर	दलित साहित्याची निर्मिती
8	प्रा. दिनेश गुजर	शारदाबाई महाविद्यालय, कुटीघरी, नागपूर	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या काव्यातील प्रेमविषयक जाणिव
9	डॉ. होनाजकुमार विठ्ठलराव बागडे	इंदिरा गांधी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, लाखनेश्वर	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेची प्रेरणा
10	डॉ. जगजीवन विश्वनाथ कोटांगले	कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जवाहरनगर, भंडारा	आंबेडकरवादी कवयित्री कुसुम अलाम यांच्या कवितेतील सामाजिक जाणीव
11	प्रा. ममता राऊत	जी. एम. पटेल महाविद्यालय, भंडारा	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या स्त्रीवादाचे चित्रीकरण
12	डॉ. मनोज झाडखंडे	सरोजदेवी महाविद्यालय, नागपूर	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेतील वेदना आणि विद्रोह
13	डॉ. मुदुला निकोडे गणपुरे	डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भद्रावती	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेचे वैशिष्ट्य
14	प्रा. प्रमोद नारायणे	यशवंत महाविद्यालय, वर्धा	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेतील सामाजिक आशय
15	डॉ. शरद जी. मेश्राम	शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, अर्जुनी मोरगाव	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेतील वैशिष्ट्ये
16	डॉ. प्रशांत सुर्यवंशी	श्री. दुर्गाप्रसाद मोहे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या स्त्रीवादाचे वैशिष्ट्य
17	डॉ. प्रतिभा सुरेश जाधव	कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, तासगाव, सिपाड	वास्तववादी, निर्भीड, लढवय्यी कविता : ती कविता आणि वास्तव
18	डॉ. पुरुषोत्तम गुणवंतराव पवार	म. अ. भु. समाजकार्य महाविद्यालय नरखेड, नागपूर	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कविता
19	प्रा. राकेश चंद्रभान लोखंडे	सरस्वती महिला महाविद्यालय, सावनेर	आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेची प्रेरणा

"मी आज कविता लिहू शकेन
वारा कसा रिपोर्टिंग होऊन
कानोसा घेतोय
आपल्याही पिंगुट झालाय
वेगवेगळ्या आवाजी यात्रांची
दिशाहर चढलेली अमानुष नशाही
अजून उतरीत आहे शरीरात
हमरस्त्यात होती तशीच ..."[४]

आंबेडकरवादी कवयित्रींची कविता परंपरेविरुद्ध पुकारलेला युद्धाची कविता आहे. या कवितेची इमारत पारंपरिक अशा विषमतावादी मूल्यांना धुळीस मिळवण्यासाठी उभारली आहे. पिढ्यांना गुलाम करणाऱ्या जातव्यवस्थेविरुद्ध त्यांच्या कवितेतील शब्द हत्यार बनतात. या व्यवस्थेची जी विकृती आणि विसंगतीच्या विचारांच्या स्वीकारामुळे कविता झाली आहे. या विकृतीच्या विरोधातून उभ्या केलेल्या त्यांच्या लेखणीतून परंपरेची चाकाविरोधात मानवतेचे दिशेने या मानवतेच्या विरुद्ध वर्ण व्यवस्था उतरंडी ही कविता आहे.

आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेच्या सामाजिक आशयाचे स्वरूप विविधांगी आहे. हा सामाजिक आशय जिथे स्त्री म्हणून अनुभवाची प्रामाणिकता विषय आहे. यापलीकडे, इतर विषयांना घटनांना न आलेली जीवनाची विसंगतीचा विषय कवितेत आलेली आहे. तिची असहायता विषय कवितेमधून प्रकट होताना दिसते. दलित स्त्री प्राचीन भारत मनू म्हणून काम करते. समाजीवनातील लिंगविषयक, धार्मिक परंपरांच्या जोखडात तो पुरता वर्षानो पेलले होती. अशातच स्त्री म्हणून तिने सामाजिक विद्रोह वेगळे होते. आंबेडकरवादी कवयित्रींनी प्राचीन भारतातील विसंगत सामाजिक वास्तव आशयसंघ कवितेतून दिसतात आहे.

महानगरीय जीवनात तिच्या वाट्याला आलेले दुःखभोग वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. तिची जगण्याची धडपड, रात्री घरकामासाठी उपलब्ध होताना तिचे होत असलेले दमछाक, शोषणाचे अनेकांनेक पदर, पोटाची खळगी भरताना कुटुंबाचे होत असलेली वाताहत, झोपडपट्टीत जगताना होणारा जीवनाचा कोंडमारा, नशामुक्त भवताल, रोज चालतेला जीवनकलह या सर्वांच मुल्यात ही स्त्री अडकलेली आहे. हे सर्व विरोधी कारणे सामाजिक वास्तव आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितामध्ये आशयबद्ध होताना दिसतात.

सामाजिक आशयाच्या दृष्टीकोनातून तिचा कोणास ब्लॅक लिटरेचरमध्ये आढळणारा आणि ब्लॅक कवयित्रींच्या कवितांमधून व्यक्त होणारा आशय यामध्ये बऱ्याच बाबतीत साम्य दिसून येते. अमेरिकन निग्रोईड स्त्रियांचे जीवन असहय अशा दुःखमयतेच्या जोखडात गेलेले आहे. "सर्वविषयक जागतिक ब्लॅक पोएट्री आणि आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितांमधून दिसून येते. अमेरिकन ब्लॅक स्त्री असो की भारतीय दलित स्त्री असो तिचे शोषण केले गेलेले आहे याचा सारा टेन्शन कवितांमधून व्यक्त झालेला आहे. अमेरिकन पुरुष यांचा ब्लॅक स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन या विषयाचे उत्कट चित्रण ब्लॅक पोएट्रीमध्ये विशेषत्वाने दिसून येते. ब्लॅक स्त्रीच्या शरीराचा अभिमानही या कवितेतून आविष्कृत झालेला आहे. हाकी मधुकुटी यांच्या My Brothers या कवितेत हा आविष्कार आला आहे.

"आपण होतो युद्धावर आणि
वाटेतील मैल वाढूलागतात्मागे

कार्यात्मक भूमिका आहे. या समाज अशा व्यक्तिसमूहे आणि संस्थासमूहे त्यांच्या कवितेतून जाणवणारा सामाजिक आशय अनेक बाबतीत समानधर्मी असणे स्वाभाविकच आहे.

आंबेडकरवादी कवयित्री तिच्या प्रतिभासामर्थ्याने आणि चिंतनशीलतेने या एकूणच जगाकडे पाहते या जगाचे आणि मुख्यत्वेकरून आपल्या देशाचे सामाजिक वास्तव किती भयावह आहे हे तिच्या नजरेस पडते. हे अवघड करणारे वास्तव पाहण्यासाठी तिला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारदृष्टी लाभलेली आहे. त्यामुळे इतर मराठीतील कवयित्रींपेक्षा येथील सामाजिक वास्तवाकडे तिला वेगळ्या पद्धतीने पाहता येते. दुसरी गोष्ट म्हणजे स्त्री जीवनाच्या वाट्याला आलेले दुःखभोग तिच्याही वाट्याला आले आहेत. 'जीस तन लगे, वही तन जाने, दुजा क्या जाने गवार रे' या उक्तीप्रमाणे ती स्वतःच या दुःखाची वाटेकरी आहे. त्यामुळे हे सामाजिक वास्तव पाहताना तिची होणारी तळमळ, सतत तिला जाणवणारी संघर्षाची, आणि या यातनामय जगण्याविरुद्ध तिच्या मनात निर्माण झालेली विद्रोहाची धगधग तिच्या कवितांमधून दिसून येते.

आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितांमधील सामाजिक आशयाचा विचार करताना सर्वच आंबेडकरवादी कवयित्रींचा नामोल्लेख करणे शक्य नसले तरी, येथे काही कवयित्रींची नावावली वाचणे आणि त्यांच्या कवितांमधील सामाजिक जाणिवा समजून घेणे क्रमप्राप्त ठरते. यात ज्योती लांजेवार, हिरा बनसोडे, मल्लिका अमरशेख, कुमुद पावडे, लिला पाटील, प्रतिभा गजभरे, सुगंधा शेंडे, सुरेखा भवत, प्रज्ञा लोखंडे, सिसिलीया कार्व्हालो, निर्मला लोंढे, प्रतिभा अहिरे, वाया वानखेडे, उषा डोंगरेकर, आशालता कांबळे, मरता डमरे, उषाकिरण आत्राम, कुसुम अलाम, उल्हासिनी काबळे, सरिता जाभुळे, संध्या रंगारी, मीना गजभिये, उषा भालेराव, धम्मज्योती कांबळे, आशा डोंगरे, उषा साळवे, उषा अंभोरे, निलांबरी शिर्के, धम्मज्योती रोंगोकार कांबळे, ज्योत्स्ना चांदगुडे, प्रज्ञा बडोले इत्यादी कवयित्रींच्या कवितांमधून भूकेचे असहाय प्रश्न, जातीय आणि धार्मिक विषमता, स्त्रियांना भोगवस्तू मानणारे बाजारीकरण, अन्यायाविरुद्ध दाद मागणाऱ्या न्यायव्यवस्थेला वठिक करणारी अन्यायव्यवस्था, अत्याचारी वाशाची आणि हिंस्र वजार, इथली पारंपरिक विवाहसंस्था आणि कुटुंबव्यवस्था, स्त्रिशुद्रादिशुद्रांना ज्ञानबंदी लादणारी शिक्षणव्यवस्था, स्त्रिला दुय्यमत्व देणारी पुरुष प्रधानता, परंपरावादांच्या सुरक्षाकवचामुळे टिकून राहिलेली सनातनी धर्मव्यवस्था, लिंगभेदातून विषमता मानणारी समाजव्यवस्था, स्त्रियांच्याच वाट्याला आलेले निर्घृण सतीप्रथा, समाजातील अनिष्ट चालीरिती, स्त्रियांचा बळी घेणारी निर्दयी अंधश्रद्धा इत्यादी सामाजिक विषयांसह त्यांच्या कवितेचा आशय प्रकट होताना दिसतो.

आंबेडकरवादी कवयित्रीला प्रखर असे सामाजिक भान लाभले आहे. त्यामुळे समाजातल्या प्रत्येक स्त्रियांच्या दुःखाशी आणि वेदनेशी ती समरूप होते. स्त्रियांच्या वाट्याला आलेली दुःखे ही व्यक्तिगत स्वरूपाची वाटत असली तरी ती सामाजिक स्वरूपाची आहेत हे तिच्या लक्षात येते. "स्त्रीचे शोषण करणाऱ्या समाजरचनेचे, तिच्या मूल्यसरणीचे स्वरूप काय आहे? धार्मिक सामाजिक, आर्थिक आणि लैंगिक असे सर्व पातळ्यांवर स्त्रीचे शोषण करणारी समाजरचना समजावून घ्यायला हवी. स्त्रीला तिच्या गुलामीचा गौरव आणि दुय्यमत्वाला सन्मान मानायला शिकविणारी ही समाजरचना एखाद्या अवघड कोडयासारखी आहे."१ येथील व्यवस्थेने काही तिर्तीनियम तयार करून ठेवले. या कारणानेच स्त्रियांच्या वेदनेचे मूळ इथल्या समाजव्यवस्थेत, धार्मिक व्यवस्थेत आणि इथल्या संस्कारी व्यवस्थेत दडलेले आहे हे तिच्या नजरेतून सुटत नाही. त्यामुळेच आंबेडकरवादी कवयित्रींची कविता दुःखांना रोजारत बसत नाही किंवा वेदनांचे

'मला चार साडी मले
रेडमाले पान जोव
बकी राहुस जाडाणी
अर जीवकाय सोव
मह धात सांगे मले
सोरी शिकून डो मोठी
मार अंधारले दूर
घाव झलायी गाडोरी

बाबाला शिक्षणाने सदस्य पदल्यामुळेच

माहता शिक्षणाच्या गायी
धाग शिक्षणला डिजल्य
त्याने खेळाच्या सुखाला
इवा सुरंग लावला''[५]

ज्या काल्पनिक अशा ईश्वर संकल्पनेची सामाजिक विषमतेची मुळे या देशाच्या संस्कृतीत पेरली, त्याला नकार देणे हे आंबेडकरवादी कवितेचा मूलाधार राहिला आहे. केशव मेश्राम, वसंत मनोहर, वामन निंबाळकर, इत्यादी कवींसी आपल्या कवितासंभूत देव या संकल्पनेचा वेट घ्यला केला आहे. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेसंभूत देव ही संकल्पना नाकारली गेली आहे. अलिकडच्या काळातील कवयित्री संध्या रंगारी यांच्या कवितासंभूत त्याचा प्रत्यय वेटोवा दिसतो.

'मी मायला इचारले
माय,
तू देवळात कधीच जात नाईस
तरी माय मनली
पोरी,
त्या दगडाच्या देवामोर
मार आयुष्य वहिल
तसीबी त्याले पाझर फुटत नाई
त्यापरीस माझं जात घर
ते कधीच मार दाव्याशी वेईमान होत नाई''[६]

आंबेडकरवादी कविता विज्ञाननिष्ठ मानणारी आहे. ही कविता कार्यकारणभावाने प्रत्येक गोष्ट तपासून पाहते. तिला चिकित्सक दृष्टी लाभली आहे. त्यामुळे इवल्या सामाजिक वास्तवाकडे पाहताना ती लाट उभी राहून प्रत्येक गोष्टीचा खोल अर्थ लावते.

आंबेडकरवादी कवयित्रींनी त्यांच्या सामाजिक जाणीवा व्यक्त करताना मिथकांचा वापर केला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरकारांनी रिडल्स ऑफ राम अॅन्ड कृष्ण या ग्रंथात रामकृष्णच्या लौकिक व्यक्तिमत्त्वाची साधार चिकित्सा केली आहे. शंबूक या मिथकाचा वापर आजचे सामाजिक वास्तव आणि आजच्या शंबूकावर होणाऱ्या अन्यायाच्या बाबतीत कवयित्रींनी दाखविले आहे. प्रज्ञा लोखंडे म्हणते

११.डॉ. ऋषीकेश कांबळे, दलित कविता आणि अमेरिकन स्लॅक पोएट्री, पेज प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१२, पृ. ३०६, ३०७
१२.तत्रैव, पृ. ४२
१३.जमि, सुरेश सावळे, ५४
१४.तत्रैव, पृ. ७

"माझा बाप गावी गेले
पळसाले पान तीन
नको राहूस अडाणी
कर जीवनात सोन

माझा बाप गावी गेले
दोरी शिकून ही मोठी
सार अंधाराले दूर
चांद ज्ञानाची पहाटेची

बापाला शिक्षणाचे महत्त्व पटल्यामुळेच

माझ्या शिक्षणाच्या पायी
बाप शिणला शिजला
त्याने सेताच्या मुद्द्याला
उभा मूसंग लावला"[५]

ज्या काल्पनिक अशा ईश्वर संकल्पनेनी सामाजिक विषमतेची पूजे या देशाच्या संस्कृतीत पेरली. त्याला नकार देणे हे आंबेडकरवादी कवितेचा मूलाधार राहिला आहे. केशव मेश्राम, यशवंत मनोहर, वामन निंबाळकर, इत्यादी कवींनी आपल्या कवितामधून देव या संकल्पनेचर घेट हल्ला केला आहे. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेमधून देव ही संकल्पना नाकारली गेली आहे. अलिकडच्या काळातील कवयित्री सध्या रोगाचे यांच्या कवितामधून त्याचा प्रत्यय येताना दिसतो.

"मी मायला इचारलं
माय,
तू देवळात कधीच जात नाईस
तव्हा माय मनली
पोरी,
त्या दगडाच्या देवाम्होर
सार आयुष्य वहिलं
तरीबी त्याले पाझर फुटत नाई
त्यापरीस माझं जातं बरं
ते कधीच चार दाण्याशी वेईमान होत नाई"[६]

आंबेडकरवादी कविता विज्ञानवाद मानणारी आहे. ही कविता कार्यकारणभावाने प्रत्येक गोष्ट तपासून पाहते. तिला चिकित्सक दृष्टी लाभली आहे. त्यामुळे इथल्या सामाजिक वास्तवाकडे पाहताना ती डोळे उघडे राहून प्रत्येक गोष्टीचा योग्य अर्थ लावते.

आंबेडकरवादी कवयित्रींनी त्यांच्या सामाजिक जाणिवा व्यक्त करताना मिथकाचा वापर केला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरकरांनी रिडल्स ऑफ राम अँड कृष्ण या ग्रंथात रामकृष्णाच्या लौकिक व्यक्तिमत्त्वाचे साधार चिकित्सा केली आहे. प्रबुद्ध या मिथकाचा वापर आजचे सामाजिक वास्तव आणि आजच्या शंबुकवर होणाऱ्या अन्यायाच्या बाबतीत कवयित्रींनी दाखविले आहे. प्रज्ञा लोखंडे म्हणते

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with
Department of Marathi
Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur

Special Issue – X : August - 2021

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar (Chief-Editor, UPA Interdisciplinary E-Journal)	
Dr. Govind Rawlekar (Editor) UPA Interdisciplinary e-journal	**Dr. Sharad Meshram** (Editor) UPA Interdisciplinar e-journal

Advisory Board

Dr. Dhanraj Shete **Principal** **Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur**	**Dr. Shailendra Lendhe** **Head, Dept.of Ambedkar Thought** **R. T. M. N. U. Nagpur**

Peer-Review Committee

Dr. Ajay Chikate Associate Professor Shri Pandharinath Mahavidyalaya, Narkhed	**Prof. Pramod Narayane** Associate Professor Yashwant Mahavidyalaya, Wardha
Dr. Rashtrapal Meshram Assistant Professor Samajkarya Mahavidyalaya, Kamptee	**Dr. Anmol Shende** Assistant Professor Govindrao Wanjurkar College, Nagbhid
Dr. Hemant Bagde Associate Professor Indira Gandhi Mahavidyalaya, Kalmeshwar	**Dr. Jagjivan Kotangle** Associate Professor Arts & Commerce College, Jawaharnagar
Prof. Bharti Ratnaparkhi Assistant Professor Dr. Ambedkar College, Chandrapur	**Dr. Mangala Dahat** Associate Professor Santaji Mahavidyalaya, Nagpur

Note : All research papers have been reviewed by the peer-review committee to check the plagiarism. However, the views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published. Hence, the authors themselves shall be responsible for the originality of papers and thoughts contained therein.

अन्यायाच्या विरोधात पेटून उठण्यासाठी त्या सज्ज होऊ पाहात. या अन्याय माणुसकीच्या न्यायालयात त्यांना न्यायच आहे. इथे तरी त्यांना न्याय मिळेल अशी अपेक्षा आहे. म्हणून

"लोकहो, तुमच्या न्यायालयात मी फिर्याद आणली आहे.
तुम्ही तरी मला न्याय द्याल का?
माझ्या अंगाअंगावर झिरपलाय अपमानाच्या खोल जखमा,
आमची इज्जत लुटली जात आहे,
जातीयतेच्या धर्माच्या चामरीढवर,
आमचे रक्तही जळत आहे धर्मग्रंथाच्या पानापानावर...
हा पराजित इतिहास बदलण्यासाठी आव्हान देणारे बलदंड हात
तुम्ही तरी द्याल का.. "[५]

असे आर्जवतपणा आवाहन ती करते.

या देशातील स्त्रियांवर लादल्या गेलेल्या दास्यत्वाच्या शृंखलांमुळे या देशात स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारी व्यवस्था कधीच नव्हती असे प्रतिभा अहिरे यांना वाटते.

"सूर्याचे दर्शन आमच्यासाठी उघडे ठाकण्याची प्रथा
केव्हाही नव्हती माझ्या देशात
पायऱ्यांच्या पायात चेंडूचा न घालण्याची प्रथा
केव्हाही नव्हती माझ्या देशात"[६]

असे प्रतिभा अहिरे यांना वाटते. या देशात जेव्हा जेव्हा विषमतावादी व्यवस्था निर्माण झाली, त्या व्यवस्थेबदल त्यांना बोलायचे आहे हे लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही.

तथागत गौतम बुद्ध, जोतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, माई, हे सर्वच आंबेडकरी चळवळीचे स्फूर्तीदाते आहेत. त्यांच्या विचार आणि कार्याने आंबेडकरवादी सामाजिक आंदोलनाला शक्ती मिळाली आहे. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितांमधून या सर्वच स्फूर्तीनायकांचे गुणगान गायिले आहे. जोतिराव फुलेंनी स्त्री उद्धाराचे पाहिलेले स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी सावित्रीबाई फुलेंनी मदत लाभली. दगडांच्या विरोधाचा प्रतिकार करीत सावित्रीबाई फुले समाजउद्धाराचे कार्य करीत राहिल्या. अनेक हालअपेष्टांमधून त्यांना या सामाजिक कार्याला गती द्यावी लागली. पण त्यांनी हार मानली नाही. सावित्रीबाई फुलेंचे हेच कार्य पुढे सुरू ठेवण्यासाठी आम्ही लढत राहू अशी प्रतिज्ञाच आंबेडकरवादी कवयित्रींनी केली आहे. निलांबरी सिर्के यांच्या मशाल या कवितेत "स्त्री जातीच्या उद्धारास्तव ज्योत अशीच तेवत ठेवू, काळ बदलला आम्हीही बदलू, ज्योत नव्हे आम्ही मशाल होऊ"[७] अशाप्रकारची प्रतिज्ञेची जाणीव आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेतून निर्माण झालेली आहे.

जोतिराव फुले यांनी विद्येविना मती गेली सांगत शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाज परिवर्तनासाठी शिक्षणाला महत्त्वाचे साधन मानले. आधुनिक काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घडविलेल्या पहिल्या पिढीने या शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले. गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी शिक्षणासारखे शस्त्र आवश्यक आहे हे त्यांनी जाणले आणि आपल्या पिढीला याचे महत्त्व त्यांनी समजावून सांगितले. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेतील सामाजिक जाणीव या शिक्षणविषयक विचारातून व्यक्त झाली आहे. प्रज्ञा बडोले यांच्या 'मला बाप सापडले' ही कविता या दृष्टीने महत्त्वाची आहे.

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with
Department of Marathi
Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur

Special Issue – X : August - 2021

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar (Chief-Editor, UPA Interdisciplinary E-Journal)	
Dr. Govind Rawlekar (Editor) UPA Interdisciplinary e-journal	**Dr. Sharad Meshram** (Editor) UPA Interdisciplinar e-journal

Advisory Board

Dr. Dhanraj Shete **Principal** **Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur**	**Dr. Shailendra Lendhe** **Head, Dept.of Ambedkar Thought** **R. T. M. N. U. Nagpur**

Peer-Review Committee

Dr. Ajay Chikate Associate Professor Shri Pandharinath Mahavidyalaya, Narkhed	**Prof. Pramod Narayane** Associate Professor Yashwant Mahavidyalaya, Wardha
Dr. Rashtrapal Meshram Assstant Professor Samajkarya Mahavidyalaya, Kamptee	**Dr. Anmol Shende** Assatant Professor Govindrao Warjurkar College, Nagbhid
Dr. Hemant Bagde Associate Professor Indira Gandhi Mahavidyalaya, Kalmeshwar	**Dr. Jagjivan Kotangle** Associate Professor Arts & Commerce College, Jawaharnagar
Prof. Bharti Ratnaparkhi Assistant Professor Dr. Ambedkar College, Chandrapur	**Dr. Mangala Dahat** Associate Professor Santaji Mahavidyalaya, Nagpur

Note : All research papers have been reviewed by the peer-review committee to check the plagiarism. However, the views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published. Hence, the authors themselves shall be responsible for the originality of papers and thoughts contained therein.

स्वातंत्र्य, बंधुता, सामाजिक न्याय या मानवीमूल्यांचा प्रचार आणि प्रसार करू इच्छिते. या कवितेचा मूलाधार ही परिवर्तनमूल्यांची जोपासना करणे असा आहे त्यामुळे ही कवितेला प्रवाही राहणे आवडते. ही कविता विश्वकल्याणासाठी आसुसलेली आहे. प्रकाशाच्या ज्वलंत अशा वाटेने जाण्याची आणि या सर्वच मानव जातीला या वाटेने नेण्याचा ध्यास या कवितेने घेतलेला आहे. ही कविता सर्वांग दृष्टीने सर्वांग सुंदर होऊ इच्छिते. तिला मानवाच्या जीवनात नव्या सौंदर्यशास्त्राचे घडे शिरवायचे आहे. या कवितेला आशावादाच्या अफाट समुद्रात प्रवास करीत किनारा गाठायचा आहे. या कवितेला सौंदर्यपूर्ण शब्दाला आपल्या बाहूपाशात अडकवून मिरवायला आवडत असून शब्दांच्या भांडार शस्त्रांनी विषम व्यवस्थेचे निर्दयी पाश बेमुर्वतपणे फेकायचे आहेत. तिच्या अनुभवविश्वाला विविधांगी आयाम आहेत. हा सर्वच आशयघट एका निबंधात सामावून घेणे शक्य नाही.

निष्कर्ष :–

१. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेतील आशयाला वैश्विक असे परिमाण लाभले आहे.
२. आंबेडकरवादी कवयित्रींची कविता सामाजिक आशयाच्या दृष्टीने परिपूर्ण अशा आहेत.
३. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कविता नव्या सामाजिक आशयासह व अभिव्यक्तीसह प्रकट झाली आहे.
४. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेने समग्र स्त्रीजीवनाच्या भावविश्वावरोबरच वेगळे असे नवे भावविश्व नेपथ्यबद्ध केले आहे.

समारोप :–

आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेतील सामाजिक आशय विविधांगी स्वरूपाचा आहे. या कवितेनी सर्वच सामाजिक जाणिवांना आपल्या कवेत घेतले आहे. या कवितांचा आशयविस्तार प्रदीर्घ स्वरूपाचा आहे. दलित, वंचित, उपेक्षित स्त्रियांच्या जीवनजाणिवा व्यक्त करतात या कवितेनी संपूर्ण मानवजातीचे दुःख व्यक्त करीत या वेदनामय जीवनासाठी कारणीभूत असलेल्या सर्वच कारणांची चिकित्सा केली आहे. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कविता व्यापक असा सामाजिक आशय व्यक्त करीत असल्याने या कवितेला वेगळे असे सामाजिक आणि वाङ्मयीन मूल्य प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ टीपा :–

१. डॉ. यशवंत मनोहर, आंबेडकरवादी मराठी कविता, धम्मरत्न प्रकाशन, नागपूर, १९९९, पृ. १९०
२. सुरेश सावंडे (संपा.), युगाचे हुंदके, संदेश प्रकाशन, बुलडाणा, १९९८, पृ. २२
३. ऊर्मि, डॉ. यशवंत मनोहर, पृ. १९१
४. तत्रैव, पृ. १९१
५. तत्रैव, पृ. १९१
६. ऊर्मि, सुरेश सावंडे, पृ. ३५
७. तत्रैव, पृ. ५०
८. तत्रैव, पृ. ५१
९. तत्रैव, पृ. ४८
१०. तत्रैव, पृ. २१

आंबेडकरवादी कविता ही केवळ दलित सोपस्कारिक वेदना व्यक्त करते असे नाही, एकूणच भारतीय समाजातली स्त्री सामाजिक गुलामच मानली गेली आहे. विविध जातीधर्मातील स्त्रियांचे दुःख आंबेडकरवादी कवितेने अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त केले. प्रज्ञा लोखंडे यांच्या अमिता आणि रूपकांवर या कवितेतून त्याचा प्रत्यय जसा येतो तसाच 'अनघट आणि बाई' या कवितेतूनही हा व्यापक सामाजिक आशय स्पष्ट होताना दिसतो.

सिसिलीया कार्दोलो या कवयित्रीने स्त्रीच्या चालीने दृश्यरूप चितारले आहे. तर सुगंधा शेंडे यांनी तर 'बहिणी बहिणी' या कवितेतून

"असू उत्तरच्या का दक्षिणच्या
पूर्वी व पश्चिमी
भारत आपुला आम्ही भारतीय
अवघ्या बहिणी बहिणी" [१*]

अशाप्रकारची सर्वधर्मीय आणि सर्वजातीय एकीची भूमिका घेतलेली आहे.

आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेने मराठी साहित्यात वाङ्मयनिर्मितीचे स्वतंत्र असे दालन सुरू केले आहे. त्यांच्या कवितेतील सामाजिक आशयाला प्रौढता आणि प्रगल्भता आहे. आशयाचे अनेकानेक वलये आणि कांगोरे त्यांच्या कवितेला लाभले आहेत. आंबेडकरवादी कवयित्रींची कविता सामाजिक आशयाच्या दृष्टीकोनातून सर्वस्पर्शी आणि विविधांगी झाली आहे. त्यांच्या कवितेनी स्त्रीजीवनासमोर उभी ठाकलेली आव्हाने आपल्या कवितेतून मांडले आहेत. त्याचबरोबर मानवी जीवनासमोर निर्माण झालेल्या अनेक अस्मितांची लक्तरे आपल्या शब्दसामर्थ्याने वेशीवर टांगण्याचे काम त्यांनी केले आहे. आंबेडकरवादी कवयित्रींची कविता महिलांच्या विविध प्रश्नांना जगासमोर आणू इच्छिते, आणि त्या प्रश्नांचा उकल करत नव्या आशावादाच्या जवळ जात स्त्री जीवनाची नवी पहाट उगविण्याची स्वप्ने मनात बाळगते. या कवितेला अन्याय मान्य नाही, या कवितेला अत्याचाराचा पाषाणी प्रहार मान्य नाही, ही कविता अज्ञानाच्या गर्भात राहू इच्छित नाही. ही कविता अंधश्रद्धाच्या बाहूपाशात अडकून कोणाची साथसंगत करायला तयार नाही. ही कविता स्थितावादाच्या सोबतीने प्रवास करायला कधीही तयार नाही. या कवितेला जगाच्या उत्पत्तीची प्रचलित असलेली कारणे मान्य नाहीत. जगाच्या निर्मितीसाठी देवाला पुढे करणाऱ्या येथील ईश्वरवादी संस्कृतीचा ही कविता धिक्कार करते. या कवितेला अंधारच्या वाटेचे वाटसरू होणे कधीही मान्य नाही. या कवितेने गुलामगिरीचा पुरस्कार करणाऱ्या पुरस्कर्त्यांवर प्रतिहल्ला चढविला आहे. या कवितेला उतरंडीची समाजव्यवस्था मान्य नाही. ही कविता धर्माच्या नावावर स्त्रीयांच्या शोषणाचे किती गिरविणाऱ्या धर्ममार्तंडावर आणि पुरोहितशाहीवर तुटून पडते. विविध व्यवसायात वावरणाऱ्या स्त्रीजीवनाला असह्य वेदना देणाऱ्या पुरुषी अहंकाराला ही कविता धिक्कारून टाकते. उदासिनता, निराशावाद, खचलेपणा, विफलतावाद, भिरेपणा, दलालखोरी, दगाबाजी, कितुरी या गोष्टींच्या ही कविता आहारी जात नाही. या सृष्टीच्या कोणत्याच घटकावर अन्याय व्हावा हे तिला मान्य नाही.

आंबेडकरवादी कवयित्रींची कविता ही समाजातील सर्वच प्रकारचे भेदभाव नष्ट करून समताधिष्ठित समाजाच्या निर्मितीला प्राधान्य देते. तिला मानवी कल्याणाचा ध्यास लागलेला आहे. माणूस म्हणून धर्म, पंथ, प्रांत, लिंग या कुठल्याच बाबतीत कोणीही वंचित राहू नये असे या कवितेला वाटते. ही कविता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेल्या सामाजिक उत्थानाच्या तत्त्वांना प्रमाण मानते. ही कविता समता,

होत होती इकालप्टची काळजांची
अमेरिकन भूमीतून
आणि काळी स्त्री मुक्त होती स्वतःसाठी
आपल्यापेक्षा निपटीने
अशा श्लोक स्त्रीचा गौरव केला गेला आहे.'' [११]

आंबेडकरवादी कवयित्रीनेही इतिहास व्यवस्थेविरुद्ध युद्ध पुकारले आहे. या युद्धात सहभागी झालेल्या महानायिकांना तिने गौरव केला आहे. हा गौरव करताना या कवयित्रीच्या सामाजिक युद्धाचे वर्णन आलेले आहे. उषा हिंगोणेकर यांच्या शस्त्र या कवितेमधून हा आशय व्यक्त होताना दिसतो.

''शस्त्र हाती घेतले
तेव्हा.....
सागराला आली भरती
आकाश थरथरले
थरथरली धरती
या शस्त्राने
करेन शिरच्छेद त्याचा
ज्याने केल्या रक्ताच्या जाती
जातीच्या उभारल्या भिंती'' [१२]

ही जातीय भिंती जमिनदोस्त करण्यासाठी सज्ज झालेली स्त्री आणि तिचे वर्णन आंबेडकरवादी कवयित्रींनी केले आहे. ही शस्त्रसज्जता आशयातील बंडखोर आणि युद्धखोर वृत्ती व्यक्त करताना दिसते. धम्मज्योती कांबळे यांची 'तुझ्या शब्दात अन्यायाचा भाषा दिसून येते, तुला माहीत नाही का? अन्यायातून संघर्षाची ज्योती पेट घेते.' [१३] अशाप्रकारे आंबेडकरवादी कवयित्री सामाजिक भेदाभेदाच्या विरोधात संघर्षाच्या दिशेने निघाली आहे याची साक्ष देणाऱ्या या ओळी आहेत.

श्लोक पोएट्रीत अनेक स्त्रीविषयक कवितांमधून श्लोक स्त्रियांच्या गौरवाबरोबरच श्वेत स्त्रियाविषयी वृत्तात्पर भावनाही व्यक्त झालेल्या आहेत. आंबेडकरवादी कवयित्रींच्या कवितेतून व्यक्त होणारी स्त्री जाणीव ही अधिक व्यापक आहे. अन्यधर्मिय स्त्रियांच्याही येऊनेला ही कविता मुखर करते. प्रज्ञा लोखंडे यांची कविता पाहता येईल.

''तशी तू मुक्तच आहेस अग्नित
एक जाळीदार झरोका
बांधलास ना तुझ्या डोळ्यांवर ?''

किंवा

''स्त्रीत्वाचा मूक आक्रोश सजवण्यातच
धन्य झालेली आपली महान संस्कृती आणि
जोहारापासून सतीपर्यंत हा प्रवास
इक्कीसवी सदीत तसूभरही बदलला नाही, रूपकंवर'' [१४]

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021-7.380 ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL - JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-55

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, (जि. चंद्रपूर) महा.

मुख्य-संपादक
डॉ. सुबोध कुमार सिंह
प्राचार्य

संपादक
डॉ. जयश्री शास्त्री
मराठी विभाग प्रमुख

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग

लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा,

जिल्हा चंद्रपूर महाराष्ट्र

समकालीन मराठी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा

मुख्य संपादक

डॉ. सुबोध कुमार सिंह

प्राचार्य

संपादक

डॉ. जयश्री शास्त्री

मराठी विभाग

प्रमुख संपादक मंडळ

डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवर (समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

प्रा.तानाजी माने (राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)

डॉ. दीपक तोगकर (इतिहास विभाग प्रमुख)

प्रा. उत्तम डेऊलकर (क्रीडा संचालक)

कु. लीना पुप्पलवार (ग्रंथपाल)

प्रा. श्रीकांत पुरी (इंग्रजी विभाग प्रमुख)

52	आदिवासी कविता आणि जागतिकीकरण *डॉ. रामचंद्र मोरेश्वर वासेकर*	340-346
53	समकातीन मराठी कविता : एक दृष्टिक्षेप *डॉ. सुधीर व. रायपुरकर*	347-352
54	समकालीन लौकिकतावादी समीक्षा *प्रा. डॉ. रेखा जगनाळे–मोतेवार*	353-360
55	समकालीन आव्हाने आणि मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता *प्रमोद नारायणे*	361-368
56	समकातीन साहित्यप्रकारांचे ठळक परिप्रेक्ष्य *डॉ. जयश्री शास्त्री*	369-373
57	समकातीन साहित्य अभिव्यक्तीचे माध्यम : सोशल मीडिया *डॉ. पल्लवी ताजने*	374-378

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	समकालीनता, नवीनता आणि अभिजातता *डॉ. राजेंद्र गोविंदराव नाईकवाडे*	1-13
2	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील नव्वदोत्तर स्त्रीवादी कथा *डॉ. मनीषा नागपुरे*	14-20
3	समकालीन मराठी अनुवादित कादंबरी *डॉ. सिता वानखेडे*	21-26
4	समकालीन मराठी अनुवादित साहित्य (नव्वदोत्तर साहित्यकाल) *डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत*	27-34
5	समकालीन मराठी कथा *डॉ. कोमल वि. ठाकरे*	35-44
6	वर्तमान परिप्रेक्ष्यात समकालीन दलित कविता *डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे*	45-51
7	फ. म. शहाजिंदे यांच्या साहित्यातील स्त्रीवादी दृष्टीकोन *डॉ. बालाजी व्ही. डिगोळे*	52-56
8	समकालीन लेखिकांच्या कादंबऱ्यातील स्त्रीवाद *प्रा. उज्वला नामदेवराव जानवे*	57-63
9	'तद्भव' कथासंग्रहाचे स्वरूप *प्रा. डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण*	64-67
10	समकालीन मराठी गझलकाव्य *प्रविण रामकृष्ण मोरे, डॉ. भास्कर सु. ढोके*	68-75

© : AUTHOR

Edition : 2021

Disclaimer: We do not warrant the accuracy or completeness of the Information, text, graphics, links or other items contained within these articles. We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused because of reliance on such content. Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

Warning: No part of this book shall be reproduced, reprinted, or translated for any purpose whatever without prior written permission of the Editor. There will be no responsibility of the publisher if there is any printing mistake. Legal aspect is in Warora jurisdiction only in favour of Editor in Chief for this Special Issue on **समकालीन मराठी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा.**

NOTE: Conference proceeding publication / Special issue publication/ Book with ISBN/ **Edited Book with ISBN publication** Contact us on **9881595917** either send your proposal to **srjisarticles16@gmail.com**

An International Peer Reviewed & Refereed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-Wing, Ph - II,
1st Floor, F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society,
Dattanagar-Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune – 411046.
Website: www.srjis.com

सर्वजनजीवनविकलता मी/अर्था मीपणाचा माज पुरता मी !" (यात्रिक पृ. २८) "दु:ख सर्वांचेच आहे/दुखने आहे, माझे आहे/पण दु:खादु:खाच्या जाती असतात" (यात्रिक पृ. ११०) पण ह्या दु:खाच्या जाती तोडून सर्वांच्या दु:खात सामील होणे हा कविभाव असतो. तो कवीनास पाळता आला पाहिजे असे मुक्तिबोधांची कविता सांगून जाते. मुक्तिबोध समष्टीशी नाते सांगताना समष्टीला स्वशोध घ्यायला लावतात.

मुक्तिबोधांनी कविता मानवी जीवनव्यवहाराने सूक्ष्म निरीक्षण करते. त्या निरक्षणातून काही तथ्ये बाहेर पडतात. त्यांची चर्चा त्यांच्या कवितांधून येताना दिसते. त्याच्या कवितेला जीवनाचे वेध लागलेले आहेत. जीवनात चाललेल्या गतिविधींचे आणि व्यवहारचा अस्मितारोध त्यांची कविता घेऊ पाहते. त्यांनी मानवी व्यवहाराचे जीवनगाणे आपल्या कवितेतून गायिले. त्यामुळे त्यांच्या या जीवनव्यवहाराच्या आशयाला मानुषता मूल्यांचे परिमाण लाभले आहे.

कवी हा समाजशील प्राणी आहे. समाजाचा एक घटक म्हणून त्यांचे काही उत्तरदायित्व आहे. त्या उत्तरदायित्वावर लक्ष केंद्रित करून समाजनिष्ठ आशयविषय त्यांच्या कवितेतून येणे आवश्यक आहे. मुक्तिबोधांच्या समाजनिष्ठ जाणिवा त्यांच्या कवितांमधून प्रखरपणे प्रकटताना दिसतात. त्यांची कविता ही समाजकेंद्री बनून समाजहितैषणू प्रवास करू इच्छिते. या कवितेला समाजात असलेले वास्तव प्रभावीपणे जाणवते. माणसाची चाललेली हेळसांड दिसते. त्यांनी ते जसे व्यथित होतात. तसेच या व्यवस्थेला कारणीभूत असलेल्या प्रतिव्यवस्थेवर त्यांची कविता तुटून पडते. मुक्तिबोध समाजातील हे शोषित शोषकांचे द्वंद्व पाहतात. त्याच्यातून निर्माण झालेले अस्ताव्यस्त जीवन पाहतात. त्यांचा आक्रोश पाहतात. आणि आपल्या कवितेतून त्यांची मांडणी करतात. *"नारी ? माता ! दिसे ध्येयात शोभून/मूठ धान्य द्या अन् साडी घ्या फेडून/धि:कार संकृती ! धि:कार जगास !/घृणेचे भुजंग, जागी चवताळून" (नवी मळवाट पृ. ९)* माय माता असणाऱ्या स्त्रियांची ही दुर्दशा त्यांना व्यथित करते. पण समाजात अशी अवस्था होण्यासाठी काही कारणे आहेत. ती कारणे जोपर्यंत नाहिसे होत नाही तोपर्यंत समाज समतामूल्यावर आधारित निर्माण होणार नाही. असे त्यांना वाटते. समाज परिवर्तन करायचे असेल तर तो ज्या पायावर उभा आहे तो पायाच बदलणे आवश्यक आहे. असे त्यांना वाटते.

मुक्तिबोधांचे मन समाजाशी एकरूप झाले आहे. समाजाच्या सुखदु:खांशी समरूप झाले आहे. त्यामुळे समातील दैना पाहून त्यांच्या मनात काहूर माजते. समाजातील वंचितांचे अश्रू त्यांच्या गालावरून वाहायला लागतात. त्यांची दु:ख ही आपलीच दु:खे आहेत हा प्रत्यय त्यांना क्षणोक्षणी येतो. ही त्यांची बांधिलकी त्यांच्यातील असलेल्या मानुषमूल्यांचा प्रत्यय आणून देणारी आहे. माणसाच्या पलीकडचा विचार करून मानवतेच्या पलीकडे जाण्याची ही

समकालीन आव्हाने आणि मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता

प्रमोद नारायणे
सहयोगी प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा
भ्रमणध्वनी ९८५०३०९६६५ ई मेल narayanepm123@gmail.com

प्रस्तावना

समकालीन जनजीवनाच्या संदर्भात प्रत्येक काळात साहित्याच्या माध्यमांतून चर्चा होताना दिसते. ही चर्चा त्या त्या काळाचे रूप प्रकट करताना दिसते. सध्याची कोरोनाची स्थिती ही मानवासमोर मोठे आव्हाने उभी करणारी ठरली आहे. या स्थितीने काही ठिकाणी मानवतेला तडे गेले आहेत तरी काही ठिकाणी नवमानवता जन्माला आलेली आहे. कोणतीही कला असेल ती परिस्थितीशी समरूप होऊन आपले नवे रूप प्रकट करीत असते. कलांमध्ये साहित्य हे अशा परिस्थितीशी समरूप होणारे प्रभावी माध्यम आहे. कोरोनाच्या काळात साहित्याच्या क्षेत्रात अनेक उलथापालथी झाल्या. या काळाने ज्याप्रमाणे आपले विद्रुप आणि अस्वस्थ करणारे रूप दाखविले. ते आव्हान स्वीकारून परिस्थितीशरण न होता, आव्हानांना कवेत घेत ही अस्वस्थता दूर करण्याचा प्रयत्न अनेक कवी लेखकांनी केला. मराठीतील समकालीन लेखकांनी मोठ्या प्रमाणात साहित्यातून ही समकालीनता प्रकट केली. सध्याच्या काळात कोरोनाचे सावट मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेले असले तरी कोरोनाचा प्रादुर्भाव हा फक्त आरोग्याचे संकट घेऊन उभा राहिलेला नाही तर त्यांनी मानवी जीवनात अनेक प्रश्न निर्माण केले आहेत. कोरोनाकाळात आरोग्याबरोबर जगण्याचे विविध प्रश्न निर्माण झाले. भूकेच्या प्रश्नांनी लोकांचे जगणे असहाय केले. या कारणामुळे बेरोजगारांची समस्या मानवी जीवनासमोर अनेक आव्हाने उभी केली आहेत. या आव्हानांचे चर्चाविमर्शन या काळातील कवींच्या कवितांमधून दिसून येते.

समकालीन आव्हाने आणि मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता

शरच्चंद्र मुक्तिबोध हे नाव मराठी साहित्यविश्वासाठी अत्यंत महत्त्वाचे व सुपरिचित असे नाव आहे. मार्क्सवादी जाणिवेचे लेखक म्हणून त्यांना जसे ओळखले जाते तसेच मानुषतेची प्रस्थापना करणारे साहित्यमीमांसक म्हणूनही त्यांची ओळख सर्वज्ञात आहे. नव्या मळवाटेचे यात्रिक असलेले शरच्चंद्र मुक्तिबोध मराठी काव्य प्रांतात आशय व अभिव्यक्तीच्या नवप्रयोगासाठी ओळखले जातात. प्रखर आशावादी जाणिवेचे मानवतावादी कवी म्हणून त्यांच्या कवितांना वैश्विक आयाम प्राप्त झाला आहे. 'नवी मळवाट', 'यात्रिक' आणि 'सत्याची जात' व काही असंग्रहित कवितांनी संपूर्ण मराठी काव्यप्रांत उज्ज्वलित केला

आहे. त्याचे तीन कवितासंग्रह प्रखर आशावादी व मानवतावादी जाणिवेची छाप पाडणारे आहेत. त्यांच्या पहिल्या कवितासंग्रहाने नवी मळवाट निर्माण केली. या कवितांनी नव्या अभिव्यक्ती व आशयासह काव्यप्रांत समृद्ध झाला.

मुक्तिबोधांचा आशयविषयाचे स्वरूप व्यापक आहे. या व्यापक भूमिकेतून पाहताना ते मानवी जीवनाचे उदात्त चित्र रंगवितात. त्या उदात्त चित्रणातून मानवी जीवनाचे समतावादी स्वरूप ते स्पष्ट करतात. मुक्तिबोधांच्या आशयाला सामाजिक जीवनजाणिवांचे अधिष्ठान आहे. आणि मानवाच्या उत्कर्षाचा जयघोषही आहे. ही कविता नव्या मळवाटेची निर्मिती करणारी कविता आहे. आणि या कवितेला प्रकाशपूजनाचे वेध लागलेले आहेत. मुक्तिबोधांची कविता मुळात मानुषता मूल्यांची प्रस्थापना करीत जीवनाचा वेध घेणारी आहे. असे दिसून येते. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांचे मानुष मूल्य त्यांच्या कवितेमधून कशा पद्धतीने अवतीर्ण झाले आहे हे पाहणे महत्त्वाचे ठरणारे आहे. ''मुक्तिबोध आपल्या कवितांमधून मनुष्याच्या सारतत्त्वाच्या जवळ जाण्याचा सतत प्रयत्न करतात आणि भविष्यगर्भी केंद्रामुळे त्यांची कविता प्रखर मूल्यभावी अशी कविता ठरते. आजच्या अंधारिमय, तिमिरग्रस्त परिस्थितीमुळे ते निराश न होता उद्याच्या मानवी अभ्युदयावर विश्वास ठेवून ते निःशंक मनाने वाटचाल करतात आणि तशा प्रकारची वाटचाल आपल्या कवितेतून अधोरेखित करतात.''[१] मुक्तिबोधांची ही आश्वासकता त्यांच्या मानवतेवरील, मानुषतेवरील प्रगाढ निष्ठेतून आकारास आलेली आहे. म्हणूनच त्यांच्या कविता नखशिखांत मानुषतावादी, मानुषताकेंद्री कविता ठरतात.

मानुषता हे मूल्य एकतेचा पुरस्कार करणारे मूल्य आहे. या मूल्यांनी मानवामानवातील भेद कमी होऊन मानवांना एकसंग करण्याची भावना आहे. एकमेकांचे दुःख समजून घेण्याच्या भावना आहेत. आणि या मानुषमूल्यांना समतेचे अंग आहे. म्हणून मुक्तिबोधांच्या कवितेमध्ये *'कुणाच्या वेदना साठून साठून उरात माझिया दाटून राहती?/कुणाची आसवे वाहून वाहून/कपोली माझिया सांडून वाळती?' (नवी मळवाट ....)* अशी समरूपता येताना दिसते. ही एकरूपता जीवनाच्या सर्वच मर्यादांना ओलांडून जाणारी आहे. आणि सर्वांनाच एका कवेत घेणारी आहे. असे असले तरी या अनुभूतींतून या मानवतेच्या महासागराकडे करावयाची वाटचाल सोपी नक्के. हा ऐतिहासिक विस्फोट व्यक्तीचा नसून जीवनाचा आहे. तो अत्यंत तेजस्वी, कठाकर, रौद्र, निर्मम, विराट व दुस्सह असा आहे. ते पाहण्याची, तो अनुभव पुरेपुर पेलण्याची शक्ती कवीजवळ कोठे आहे? असे मुक्तिबोधांना वाटणे साहजिकच आहे.

मुक्तिबोधांची काव्यसंवेदना तिव्र स्वरूपाची आहे. त्यांच्या काव्यसंवेदनांना माणुसकीचे परिमाण आहे. आणि या परिमानातून ते वास्तवतेकडे पाहताना दिसतात. त्यांच्या कवितेतील हे वास्तवचित्रण वाचकांशी थेट संवाद साधतो. त्यांच्यातील मानुषतेच्या जाणिवांमुळे मुक्तिबोधांची कविता वाचकांच्या मनापर्यंत जाऊन पोहचते. ही मानुष संवेदना त्यांच्या

मानवतावादी आणि ही नवनिर्मितीची मानवता आहे. तिच्या सृजनशीलता आहे. म्हणून मुक्तिबोध म्हणतात, *'सृजनशीलता/ही मानवता./सृजनशीलतेचा आनंद :/मानवतेचा परमानंद./त्यातच प्रीती, भक्ति, मुक्ति,/मानवतेची ही अनुरक्ति./व्यक्तिव्यक्तितुन व्यक्ति न व्यक्त;/सर्वात्मकता ती अभिव्यक्त./व्यक्ति अलग अन् स्फुरणें लुप्त,/सृजनचेतनाज्वाला सुप्त./मृत्यु नि चैतन्याचें युद्ध,/जीवनधारा ही अनिरुद्ध. /जय मानवते! सर्जनशक्ति!/मृत्यूसहि रूपस करते भक्ति./मानवतेची प्रगति अबाध :''* (*सत्याची जात पृ. ८*)' या मानवतेत सर्वात्मकता आहे. व्यक्तिव्यक्तितून गुळत गेलेली भक्ती आहे. त्यातून निर्माण झालेले प्रेम आहे. आणि मानवतेची प्रगती आहे असे मुक्तिबोधांना वाटते.

मुक्तिबोध आपले नाते समष्टीशी सांधतात. समष्टीप्रेम हा त्यांच्या साहित्याचा स्थायीभाव आहे. आणि समष्टीबद्दल असलेले त्यांचे प्रगाढ नाते हे त्यांच्या कवितेचे केंद्र आहे. मुक्तिबोधांचा समष्टीभाव कवितेत पदोपदी उमटला आहे. मुक्तिबोधांच्या काही व्यक्तिनिष्ठ कविता आहेत त्यासुद्धा समष्टीनिष्ठ आहेत. ही समष्टीनिष्ठा शोषित वर्गाशी घट्ट बांधली गेली आहे. मुक्तिबोधांनी शोषितरहित समाजाचे स्वप्न पाहिले आहे. त्यातून त्यांच्या मानुषतेला नवे धुमारे फुटले आहेत. 'रुधिराच्या लाल सडयातच' या कवितेत शोषित मानवाने केलेले नव्या जीवनाचे स्तवन आहे. अश्रूतूनही हसण्याचा प्रयत्न करीत, रुद्ध कंठांतूनही जयजय शब्दाद्वारे तो नव्या युगाचे स्वागत करीत आहे. आपले हजारो वर्षांचे ऐतिहासिक अनुभव सांगताना मुक्तिबोध म्हणतात, *'ये नाशांतून, मृत्यूतून, पीडेतून ये —स्वागत/ये अश्रूतून, अपमानातून, दैन्यातून ये —स्वागत./ये तडफडत्या हृदयांच्या टपटपत्या रुधिरमधुनी/विश्वमक्षि रोषानलज्वालांमधुनी ये तू। स्वागत !'* हे स्वागत बंडाचे निशान फडकवून निर्माण होन्या समाजव्यवस्थेचे आहे. या कवितेकडें पाहताना कुसुमाग्रजाच्या हिमलाट या कवितेची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही. त्यांच्या या कवितेमधूनही त्यांनी असाच पुकार केलेला आहे. हा पुकार वंचितांना समानता देणारा आहे. त्यांच्या एकत्वाचा पुकार आहे. कुसुमाग्रज मार्क्सवादी नसले तरी त्यांची ही कविता मार्क्सवादी भूमिकेतून आल्यासारखी वाटल्यावाचून राहत नाही. मुक्तिबोधांचा हा पुकार मानवतेच्या प्रकटनाच्या स्वागताचा पुकार आहे. विद्रोहातून आणि बंडातून निर्माण झालेल्या व्यवस्थापरिवर्तनासाठी करण्यात आलेला पुकार आहे त्यामुळे या पुकाराला मानुषमूल्य आहे.

ही दु:खितांच्या दु:खांशी एकरूप होण्याची वृत्ती तर सामान्यमाणसांमध्यसे जागृत होतेच पण कविमनाला ती जाणवल्यास त्यांतून महान कविता जन्माम येते. ही महान कविता मानवतेच्या मूल्यांना सामावून घेणारी असते. *''तुझ्याही उरांत जाणीव — खंजीर/घुसून रक्ताची आसवें गळावी?/हृदयामधून शोणित झरून महान कविता अवतीर्ण झाली''* (*नवी मळवाट पृ. २१*) *''अर्धा सत्य आणि असत्य अर्धा मी/अर्धा दिव्य आणि क्षुद्र अर्धा मी/अर्धा*

धजल्या आहे. कवी दु:खितांच्या दु:खाशी एकरूप कसे होतात त्यासाठी त्यांच्या तोंडून काही उद्गार बाहेर पडतात. *"कुणाच्या रक्ताची संतप्त धारा ती /माझिया प्राणास फोडून वाहते? / कुणाची दुर्दशा, तक्रार मूकशी / रात्रीत वक्षास सारखी कापते?" (नवी मळवाट पृ. १३)* ही समरूपता कवीमध्ये आल्यानंतर त्यांना समाजाचे वास्तव प्रकर्षाने जाणवायला लागते. त्यांच्या मनाला समाजाची निरनिराळी स्थिती दिसते. त्यांचे जीवनमान दृष्टीस पडते. त्यांच्या हालअपेष्टा त्यातून सुटत नाहीत. कवीचा समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन स्थानिय किंवा कुठल्याही मर्यादित पातळीवरचा राहत नाही. तो मानुष बनून वैश्विक पातळीवर जातो. त्याकालातील अवस्थांतरामुळे झालेल्या परिणामांचे चित्रण त्यांची कविता रेखाटत जाते. यात दुसरे महायुद्धाने परिणाम असतात. तर कधी यंत्रयुगामुळे माणसाच्या जीवनात निर्माण झालेल्या समस्यांचे चित्रण असते. बदलेल्या परिस्थितीचा आर्थिक परिणाम असतो आणि सामाजिक सांस्कृतिक परिणाम दिसतो. मुक्तिबोधांची कविता या सर्वच स्थितीचे काव्यबद्ध रूप प्रकट करते. त्यांच्या कवितांमधील काही ओळी यासाठी देता येतील. *"मानवी दु:खाचा अतितीक्ष्ण फाळ /मनांची धरित्री भेदतो विशाळ/ मानवी शोणितपर्जन्य पिऊन /कोणते पेणार पीक हो तेजाळ?" (नवी मळवाट पृ. १०) "आकांत का मांडता हो माझे पंचप्राण / सशक्त व्हा, पाय रोवा, उद्याचीच आण /पालटतें कुणी विश्व–इतिहासाचे–पान /जीवनाची जय बोला, उंचवा निशाण" (नवी मळवाट पृ. १२)* मुक्तिबोधांची ही समाजनिष्ठ मानुषता दु:खितांच्या दु:खाशी समरूप होते. त्यांचा आकांत आपल्या शब्दातून मांडते. आणि जगातील त्यांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न समाज घटकांच्या पुढे उभा करते. असे असले तरी त्यांची कविता तेवढ्यावरच थांबत नाही. या अवस्थेला तोंड फोडून समाजाच्या बदलाचा नारा ती देताना दिसते. त्यांना मानुषमूल्य असलेला समताधिष्ठित समाज हवा आहे. शोषणरहित समाजनिर्मितीचे स्वप्न त्यांच्या कवितेला पडलेले आहेत. त्यांची पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने उचललेली पावले त्यांच्या कवितेतून स्पष्टपणे जाणवतात.

निष्कर्ष

१. मुक्तिबोधांच्या कविता ही समकालीन आशय प्रकट करणारी ठरली आहे.
२. मानुषता मूल्य हे मुक्तिबोधांच्या कवितेचा प्राण आहे.
३. मुक्तिबोधांच्या कवितेतून मानवीय मूल्ये म्हणजे मानुष मूल्ये प्रकट होताना दिसतात.
४. मुक्तिबोधांच्या कवितेतून निर्माण होणारी मानुषता ही समष्टीभाव प्रकट करणारी आहे.

उपसंहार

शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या तिनही कवितासंग्रहातील कवितांमधून मानुषता तत्त्व प्रत्ययाला येते. मुक्तिबोधांची कविता समष्टी तत्त्वाला अंगिकारते तशी व्यक्तीच्या आंतरिक

भावनांचे चित्रण करते. मुक्तिबोधांचे एकूणच कविता विश्वात मानुषता तत्त्वाचा मोठ्या प्रमाणात आढळ आहे. हे त्यांच्या कवितांवरून दिसून येते. मुक्तिबोधांच्या जीवन जाणिवा समाजाच्या प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आहेत. त्यांची कविता व्यक्ती आणि समूह यांचे प्रतिनिधित्व करणारी आहे. त्यामुळेच तो कोणत्याही काळात समकालीन ठरते आणि समकालीन आव्हानांना पुढे जाऊन त्यांचा सामना करणारीही ठरते.

संदर्भग्रंथसूची

१. संपा. राजेंद्र भाईकवाडे, *अर्वाचीन मराठी काव्यमीमांसा*, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१४, पृ. ७१५
२. तत्रैव, पृ. ७१६
३. तत्रैव, पृ. ७१६

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 7.7208

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

JANUARY SPECIAL ISSUE V 2022

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT I LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
Editor
Prof.Dr.Sadashiv H. Sarkate

Power of Knowledge Peer Review Journal, January Special Issue-1 2022 ISSN 2278-4454 Impact Factor 7.729

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

RNI No MAHAL/03008/13/1/2012-TC ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

January Special Issue - V 2022

Editorial Office
Kranti Publication
Georai Dist Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : [illegible]

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Vice Chancellor M.G.M.U. Aurangabad
& Ex.Vice Chancellor Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr.Pratibha Aher
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Prof. Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhe Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nartimala
Dept of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonesia

Dr. Kadam Mangal S.
P.G. Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidyalaya, Nanded

Dr. Bharat Bandibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidyalaya, Nanded

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr. Vasant Biradar
Principal, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.S.D. Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S College, Partur Dist Jalna

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.S.R. Takate
Principal, Sant Sawtamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S College, Partur Dist.Jalna

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College, Manthe,
Dist. Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi College
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science College,
Gadhe Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vitthal S. Jadhav
Dept. of Pub.Administration,
Kalikadevi College, Shirur (K.), Dist.Beed

PEER REVIEW / REFEREES

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Paithan, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Paithan, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit Professor
BS College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakar Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Asstt.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1	A Problem of Child Labour in Solapur City	Shri. D. M. Shinde.	1-4
2	Research Paper / Article Writing	Dr. Sanjay Bhedekar	5-8
3	Evidence-Based Assessment Tools For Common Mental Health Problems: A Practical Guide For School Settings	Dr.Patwardhan Rathod	9-13
4	An Overview: Application on Web- based Services in Academic Libraries	Sarika Bhagwanrao Rengunthwar	14-17
5	Information Seeking Behavior in Research -A Study of Faculties in Savitribai college of Art's, Ahmednagar District, Maharashtra	Prof. Shahaji M. Takawane	18-23
6	Benefits and Challenges of Practicing Teakwondo to Adolescents	Dr. Shirke Ravindra Dattatraya	24-28
7	Silhouette of Muslim Minority Girls Pursuing College Education : A Case Study of Al-Ameen College, Belgaum	Mohamad Mustafa Mujawar Dr.Shivalingappa. B.P.	29-39
8	१९०० ते २००० या कालखंडातील स्त्रियांचे वैचारिक लेखन	सौ.ज्योत्स्ना एकबोटे	40-48
9	ग्रामीण कथा : १९८० नंतरच्या ग्रामीण कथालेखिका	श्री.भारत रामजी घोंडे डॉ.राहुल राजाराम हांडे	49-54
10	कादंबरी निर्मिती प्रक्रिया : एक आकलन	प्रा.डॉ. गोपीनाथ पांडुरंग बोडखे	55-58
11	कागद - शेतीनिष्ठ मराठी संस्कृतिचा कण्हा	प्रा. कृष्णा रतनराव बनसोडे	59-65
12	महाराजा सयाजीराव गायकवाड आणि त्यांचे साहित्य प्रेम	भक्ती प्रसाद गावस	66-74
13	महिला सबलीकरण आणि मराठी साहित्य	डॉ.विकास बहुले	75-80
14	महाराष्ट्रातील लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे स्वरूप	प्रा. डॉ. शत्रुघ्न फड	81-87
15	शरच्चंद्र मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता	प्रा.प्रमोद नारायणे	88-93
16	मध्ययुगीन काळातील स्त्रीजीवन : एक दृष्टीक्षेप	डॉ.राजेंद्र सुकदेव चौधरी	94-97
17	माझी मऱ्हाटीचि बोलू कौतुके	डॉ.धनपाल कांबळे	98-101
18	महाविद्यालय छात्रों के लिए रोजगार के क्षेत्र	प्रा.डॉ.वैशाली शालिग्राम कंकाळे	102-108
19	स्वतंत्रता आंदोलन में विनोबा का योगदान	डॉ.सालीम बनादार	109-115
20	डॉ.बाबासाहेब अंबेडकर केराजनीतिक चिंतन	डॉ.सिध्देश्वर सटाले	116-117

शरच्चंद्र मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता

प्रा.प्रमोद नारायणे
सहयोगी प्राध्यापक
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना :

शरच्चंद्र मुक्तिबोध हे नाव मराठी साहित्यविश्वासाठी अत्यंत महत्त्वाचे व सुपरिचित असे नाव आहे. मार्क्सवादी जाणिवेचे लेखक म्हणून त्यांना जसे ओळखले जाते, तसेच मानुषतेची प्रस्थापना करणारे साहित्यमीमांसक म्हणूनही त्यांची ओळख सर्वज्ञात आहे. नव्या मळवाटेचे यात्रिक असलेले शरच्चंद्र मुक्तिबोध मराठी काव्य प्रांतात आशय व अभिव्यक्तीच्या नवप्रयोगासाठी ओळखले जातात. प्रखर आशावादी जाणिवेचे मानवतावादी कवी म्हणून त्यांच्या कवितांना वैश्विक आयाम प्राप्त झाला आहे. 'नवी मळवाट', 'यात्रिक' आणि 'सत्याची जात' व त्यांच्या काही असंग्रहित कवितांनी संपूर्ण मराठी काव्यप्रांत उज्ज्वलित केला आहे. 'क्षिप्रा', 'सरहद्द' आणि 'जन हे बोळ्तु जेथे' या त्रिदल कादंबऱ्या मराठी कादंबऱ्यांच्या मानबिंदू ठरल्या आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून दिसून येणारा वैश्विक पट अनेक वाचक–साहित्यिकांसाठी प्रेरणादायी ठरला आहे. विसाव्या शतकात अनेक लेखकांनी त्यांच्या प्रतिभाशक्तीने मराठी साहित्य क्षेत्र समृद्ध केले, त्यात शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांचे नाव सन्मानाने व अधिकृतरित्या घेतले जाते. त्यांचे तीन कवितासंग्रह प्रखर आशावादी व मानवतावादी जाणिवेची छाप पाडणारे आहेत. त्यांच्या पहिल्या कवितासंग्रहाने नवी मळवाट निर्माण केली. या कवितांनी नव्या अभिव्यक्ती व आशयासह काव्यप्रांत समृद्ध झाला. मराठी साहित्य प्रांतात कवी, कादंबरीकार म्हणून मुक्तिबोधांची जशी ओळख आहे. तशी एक सौंदर्यमीमांसक आणि साहित्यशास्त्रज्ञ म्हणून साहित्यशास्त्रातील त्यांचे स्थान त्यांच्या साहित्यविषक विचारांने पक्के केले आहे. त्यांच्या समीक्षा ग्रंथातून साहित्यविषयक विचार विविधांगी स्वरूपात आलेले आहेत. तसे ते त्यांच्या कविता व कादंबरीमधूनही प्रत्ययास आले आहेत. मुक्तिबोधांनी मानुषता या नव्या साहित्यमूल्याची प्रस्थापना केली. हे मानुषमूल्ये त्यांच्या सर्वच साहित्यव्यवहारांमधून प्रकट झाले. त्यांचे संपूर्ण साहित्य या मानुषमूल्यावर उभे असल्याचे आपणास दिसून येते. हे मानुषता मूल्ये त्यांच्या कवितांमधून कशाप्रकारे प्रकट झाले आहे मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत निबंधातून करण्यात येणार आहे. मुक्तिबोधांचा आशयविषयाचे स्वरूप व्यापक आहे. या व्यापक भूमिकेतून पाहताना ते मानवी जीवनाचे उदात्त चित्र रंगवितात. त्या उदात्त चित्रणातून मानवी जीवनाचे समतावादी स्वरूप ते स्पष्ट करतात. मुक्तिबोधांच्या आशयाला सामाजिक जीवनजाणिवांचे अधिष्ठाण आहे. आणि मानवाच्या उत्कर्षाचा जयघोषही आहे. ही कविता नव्या मळवाटेची निर्मिती करणारी कविता आहे. आणि या कवितेला प्रकाशपूजनाचे वेध लागलेले आहेत. मुक्तिबोधांची कविता मूळात मानुषता मूल्यांची प्रस्थापना करीत जीवनाचा वेध घेणारी आहे. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांचे मानुष मूल्य त्यांच्या कवितेमधून कशा पद्धतीने अवतीर्ण झाले आहे हे पाहणे महत्त्वाचे ठरणारे आहे.

शरच्चंद्र मुक्तिबोधांनी साहित्यव्यवहारात आशयवादी भूमिका घेतलेली आहे. याचा अर्थ त्यांनी रूपवाद पूर्णपणे नाकारला आहे असा नाही. पण आशयाशिवाय रूपाला महत्त्व नाही या मताने मुक्तिबोध आहेत. त्यांनी कवितेतील आशयाला अधिक महत्त्व दिले आहे, हा आशय मानुषता मूल्यांचा पुरस्कार करणारा आहे. मानुषतेच्या विविध वैशिष्ट्यांसह त्यांची कविता अवतीर्ण झाली आहे. ही मानुषता जीवनाचा मोठा पट व्यापून टाकणारी अशी आहे, तशी ती निसर्गसान्निध्यतेतून मानवी व्यवहाराशी अतिव नाते सांगणारी आहे. त्यांच्या कवितेचा आशय मानवी जीवनाचे सद्रूप आणि विद्रूप दृश्यरूप मांडणारा आहे. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील शोषणांचे गणित मांडत या शोषणवादी यंत्रणांवर हल्ला करीत त्यांच्यावर शब्दाचा प्रहार करणारी त्यांची प्रखर जाणिवेची कविता आहे. मुक्तिबोधांचा स्वभावधर्म घडणारा आहे. त्यांच्या कवितेतील आशय विद्रोही आहे, असे असले तरी संयमी अशा प्रकटीकरणातून ते कवितेच्या आशयाची मांडणी करतात.

मुक्तिबोधांच्या कवितेनी मानवतावादी मूल्ये प्रस्थापित करण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला, यासाठी त्यांच्या कवितेने एक विचारधारा स्वीकारली. ही विचारधारा मार्क्सवादी होती. या विचारधारेवर त्याचा आशय उभा असला तरी त्यांची कविता ही त्यापलीकडे जाऊन मानुषमूल्यांचा पुरस्कार करताना दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्या कवितेचा केंद्रबिंदू ही मानुषताच आहे असे म्हणणे संयुक्तिक ठरू शकते. "शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांची कविता प्रगतिशील विचारांची कविता आहे. मार्क्सवादी गतिशीलतेचे द्वंद्वात्मक तत्त्वज्ञान जाणीवपूर्वक स्वीकारत त्यांची कविता भावाविष्कार करू लागते. त्यांच्या कवितेतील भावाविष्कार हा मुळात संघर्षवादी आणि मानवतावादी विचाराविष्कार असतो. मानवाचे अस्तित्व हे सामाजिक पर्यावरणात आकारास येत असते आणि आपल्या अवतीभवतीचे सामाजिक–सांस्कृतिक पर्यावरण जी अंतर्विरोधी, अंतर्द्वंद्वी ग्रस्त असेल तर त्या अंतर्विरोधग्रस्ततेला दूर सारण्यासाठी कवितेला समाज परिवर्तनवादी भूमिका घ्यावी लागते. 'माझे जीवन संघर्षवत, संघर्षातच पूर्ण जिवंत' असे म्हणणारी व मानणारी मुक्तिबोधांची कविता थेट मनुष्यत्वालाच आवाहन करते आणि मानुषतातत्त्वाचे प्रगटीकरण करू लागते.[1] अशी ही कविता म्हणून श्रेष्ठ कविता ठरते.

मुक्तिबोधांच्या कवितेतील आशय मानवतावादी मूल्यांनी ओतप्रोत भरला आहे. त्यांच्या निसर्गकविता किंवा प्रेमकवितेलाही सामाजिक मूल्याची रेखीव अशी विग आहे. मुक्तिबोध हे मानवाचा सामाजिक दृष्टीने विचार करतात. त्यामुळे व्यक्तीतील संकुचित भाव गळून पडतो आणि मानुषतेचा व्यापक संदर्भ त्याच्या जगण्याला प्राप्त होतो. मुक्तिबोधांनी ही मानुषमूल्ये आपल्या कवितेतून आशयबद्ध केली आहे. "शरच्चंद्र मुक्तिबोधांची कविता मनुष्य आणि समाज यांच्या एकात्मभावावर अधिष्ठित असलेली कविता आहे. अर्थात हया दोन्ही घटकांमधील एकात्मभाव खंडित होत असल्याच्याच खाणाखुणा अवतीभवती दिसून येत असतात. अशा परिस्थितीमध्ये मनुष्याचे आणि मानुषतेचे असणे ते सामाजिक–सांस्कृतिक परिवेशामध्ये पडावू इच्छितात. यासंबंधातील 'नवी मळवाट' मार्गील कवीची मानुषतावादी काव्यदृष्टी समजून घेणे आवश्यक ठरते."[2] ही काव्यदृष्टी नव्या मळवाटेचा प्रवास करीत जाताना दिसते. या प्रवासाचा यात्रिक बनून सत्याच्या जातीचा शोध घेऊ इच्छिते. मुक्तिबोध म्हणतात, "समाज बदलायचा तर तो ज्या पायावर उभा आहे तो पायाच बदलला पाहिजे. त्यासाठी जनतेच्या भौतिक जीवनाचाच विचार केला पाहिजे व त्याच्या परिवर्तनाचा

जीवनव्यवहार दु:खाने भारला आहे. या विदीर्ण करणाऱ्या दु:खाने कवी व्याकुळ होतात. पण हा व्यवहार कधीतरी सुधारेल ही त्यांची जीवनाविषयी अपेक्षा सार्थक लागेल असे त्यांना वाटते.

मुक्तिबोधांचे मन समाजाशी एकरूप झाले आहे. समाजाच्या सुखदु:खांशी समरूप झाले आहे. त्यामुळे समाजातील दैना पाहून त्यांच्या मनात काहूर माजते. समाजातील वंचितांचे अश्रू त्यांच्या गालावर वहायला लागतात. त्यांची दु:ख ही आपलीच दु:खे आहेत हा प्रत्यय त्यांना क्षणोक्षणी येतो. ही त्यांची दृष्टिकोनी त्यांच्यातील असलेल्या मानुषमूल्यांना प्रत्यय आणून देणारी आहे. माणसाच्या पलीकडचा विचार करून मानवतेच्या पलीकडे जाण्याची ही प्रक्रिया आहे. कवी दु:खितांच्या दु:खाशी एकरूप होतात त्यासाठी त्यांच्या तोंडून काही उद्गार बाहेर पडतात. "कुणाच्या रक्ताची संतप्त धारा ती /माझिया प्रागास फोडून काढते/कुणाची दुर्दशा, तक्रार मूकशी /रात्रीत बघास सारखी कापते?" **(नवी मळवाट, पृ. १३)** ही सामान्यता कवीमध्ये आल्यानंतर त्यांना समाजाचे वास्तव प्रकर्षाने जाणवायला लागते. त्यांच्या मनाला समाजाची विसंविषिध स्थिती दिसते. त्यांचे जीवनमान दृष्टीस पडते. त्यांच्या हालअपेष्टा त्यातून सुटत नाहीत. कवीचा समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन स्थानिय किंवा कुठल्याही मर्यादित पातळीवरचा राहत नाही. तो मानुष बनून वैश्विक पातळीवर जातो. त्याकाळातील अवस्थांतरामुळे झालेल्या परिणामांचे चित्रण त्यांची कविता रेखाटत जाते. यात दुसरे महायुद्धाचे परिणाम असतात. तर कधी यंत्रयुगामुळे माणसाच्या जीवनात निर्माण झालेल्या समस्यांचे चित्रण असते. बदलेल्या परिस्थितीचा आर्थिक परिणाम असतो आणि सामाजिक सांस्कृतिक परिणामही दिसतो. मुक्तिबोधांची कविता या सर्वच स्थितीचे काव्यबद्ध रूप प्रकट करते. त्यांच्या कवितांमधील काही ओळी यासाठी देता येतील. "मानवी दु:खाचा अतितीक्ष्ण फाळ / मनांनी धरित्री भेदतो विशाळ / मानवी शोणितपर्जन्य पिऊन/ कोणते येणार पीक हो तेजाळ?" **(नवी मळवाट, पृ. १०)**... "प्राण तुम्ही दिले, आम्ही चैतन्य पाजलों/ अश्रु तुम्ही दिले, आम्ही आग्नेय जाहलों / आम्ही खोल-खोल तुमच्या प्राणांत बुडालो/अगाधता पाहुनीया स्तंभितसे झालों" **(नवी मळवाट, पृ. ११)** ..."आकांत कां मांडता हो माझे पंचप्राण/सशक्त व्हा, पाय रोवा, उद्याचीच आण/पालटतें कुणी विश्व-इतिहासाचे-पान/जीवनाचा जय बोला, उंचवा निशाण" **(नवी मळवाट, पृ. १२)** मुक्तिबोधांची ही समाजनिष्ठ मानुषता दु:खितांच्या दु:खांशी समरूप होते. त्यांचा आकांत आपल्या शब्दातून मांडते आणि जगातील त्यांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न समाज घटकांच्या पुढे उभा करते. असे असले तरी त्यांची कविता तेवढ्यावरच थांबत नाही. या अवस्थेला तोंड फोडून समाजाच्या बदलाचा नारा ती देताना दिसते. त्यांना मानुषमूल्य असलेला समताधिष्ठित समाज हवा आहे. शोषणरहित समाजनिर्मितीचे स्वप्न त्यांच्या कवितेला पडलेले आहेत. त्यांची पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने उचललेली पावले त्यांच्या कवितेतून स्पष्टपणे जाणवतात. यातून त्यांची पुकार करणारी ही कविता बाहेर पडते. "ये नाशांतुन, मृत्यूंतुन पीडेंतुन ये – स्वागत !/ ये अश्रूंतुन, अपमानांतुन, दैन्यांतुन ये – स्वागत !/ ये तडफडत्या हृदयाच्या टपटपत्या रुधिरामधुनी/ विश्वभक्षि शोषानल ज्वालांमधुनी ये तू स्वागत !" **(नवी मळवाट, पृ. १६, १७)** त्यांना कवितांचा आशय वेगळ्या प्रकारचा हवा आहे. त्यात मानुषता मूल्य असणारा आशय त्यांना ओतायचा आहे. मानुषतेची प्रतिष्ठापना करण्याचा प्रयत्न त्यांची कविता सातत्याने करीत राहते.

मुक्तिबोधांच्या कवितेनी अनेक आशयविषय व्यापले आहेत. ती सामाजिक आहे तशी तिला सांस्कृतिक मूल्ये आहेत. तिच्यात मानवामानवाविषयीचा प्रेमभाव आहे. तसा तिच्यात निसर्ग संवेदनाचा

होते. हे सर्व घटनाक्रमाने उद्विग्न होते. किडयाचे मरण येण्याएवढी अवस्था पाहून कवी अतिशय दुःखी होतात. हे दुःख मानुषता मूल्यातून आले आहे. माणसांनी माणसांशी मानुषभावनेतून वागावे. हा नियम त्यांना का कठीण जातो. असा प्रश्न त्यांना पडतो. या प्रश्नाने उत्तर त्यांना अमानुष मूल्यांच्या तळाशी सापडतात. मानुष मूल्यांचा ऱ्हास होतो आहे हे त्यांना जाणवते आणि मानवता संकटात सापडली ही त्यांची जाणीव होते. त्यामुळे ते मानवतावादी मूल्यांची प्रस्थापना आपल्या कवितेतून करू इच्छितात. पुन्हा प्रस्थापित करणे कठीण असले तरी एक ना एक दिवस माणसाने एकोकरण होईल अशी आशा त्यांना आहे. यातूनच त्यांची कविता अकलोर्ण होत जाते.

समष्टीप्रेम हा त्यांच्या साहित्याचा स्थायीभाव आहे. समष्टीबद्दल असलेले त्यांचे प्रगाढ नाते त्यांच्या कवितेचे केंद्र आहे. मुक्तिबोधांचा हा समष्टीभाव कवितेत परोपरी उमटला आहे. ही समष्टीनिष्ठा त्यांनी व्यक्तीशी घट्ट बांधली गेली आहे. मुक्तिबोधांनी शोषणरहित समाजाचे स्वप्न पाहिले. त्यातून त्यांच्या मनुष्यत्वाचे सारे धुमारे फुटले आहेत. 'रुधिराच्या लाल सडयातस्व' या कवितेत शोषित मानवाने केलेले नव्या मूल्यांचे साधन आहे. अश्रूंतूनही हसण्याचा प्रयत्न करीत, रुद्ध कंठातूनही जयजय शब्दाद्वारे ते नव्या युगाचे स्वागत करीत आहेत. आपले हजारो वर्षांचे ऐतिहासिक अनुभव सांगताना मुक्तिबोध म्हणतात, "ये नाशातून, नष्टातून, पीडेतून ये —स्वागत/ये अश्रूतून, अपमानातून, दैन्यातून ये —स्वागत/ये तडफडत्या हृदयाच्या हजारपट्टा रुधिरामधुनी/विश्वमस्थि शोषानलज्वालामधुनी ये तू। स्वागत !" (**नवी मळवाट पृ.१६, १७**) हे आपल्या बंडाचे निशान फडकवून निर्माण होणाऱ्या समाजव्यवस्थेचे आहे. मुक्तिबोधांचा हा पुकार मानवतेच्या हजारोच्या स्वागताचा पुकार आहे. विद्रोहातून आणि बंडातून निर्माण झालेल्या व्यवस्थापरिवर्तनासाठी केलेला पुकार आहे. या पुकाराला मानुषमूल्यांचे अधिष्ठान आहे.

मुक्तिबोधांची कविता मानवी जीवनव्यवहाराचे सूक्ष्म निरीक्षण करते. त्या निरीक्षणातून काही तथ्ये हाती पडतात. त्याची चर्चा त्यांच्या कवितांमधून येताना दिसते. त्यांच्या कवितेला जीवनाचे वेध लागलेले आहेत. जीवनात चाललेल्या गतिविधींचे आणि व्यवहाराचे अस्मितादर्शन त्यांची कविता करू पाहते. त्यांची कविता मानवी व्यवहाराचे जीवनगाणे आपल्या कवितेतून गाते. त्यांच्या या जीवनव्यवहाराच्या आशयाला मानुषता मूल्याचे परिमाण लाभले आहे. त्यांच्या कवितेला जीवनाविषयी तर सांगायचे आहेच, पण प्रत्यक्ष जीवनच काव्यातून मांडायचे आहे. ते एका कवितेत म्हणतात,"जीवनाविषयी.../ नव्हे,/ प्रत्यक्ष जीवनच/ तसे काव्य." (**सत्याची जात, पृ. १९**) काव्याला जीवनाशी जोडण्याची अजोड वृत्ती त्यांच्या कवितेनी जोपासली आहे. "विश्वाच्या कणाकणातून मानुषतातत्त्वाची अपेक्षा करणारे शरच्चंद्र मुक्तिबोध येथे मानुषतेचे होत जाणारे विखंडन शब्दबद्ध करतात. मुक्तिबोधांच्या मानुषतातत्त्वाच्या चिंतनानुसार, ती (मानुषता) सदा, सर्वकाळी, सर्वत्र आढळून येणारी बाब आहे. पण तशा मानुषतत्त्वाचा प्रत्यक्ष समाजजीवनातून होत जाणारा ऱ्हास पाहून कविहृदय व्यथित होते. मात्र कविहृदयाची ही विषण्णता त्यांना संघर्षशील बनविते. 'नवे निर्झर सूर्ययुगाचा जाणती चक्षा / जेथे केवळ प्रकाशाचेच निवेध सत्ता' या प्रकारची विजिगीषुवृत्ती त्यांची कविता जोपासू पाहते व नव्या विचारांची आविष्कृती करू पाहते.'[८] "नवी कविता/ आज हवी धगधग करी नवा सविता/ जळावा लागे प्राणपिंडाचा सखोल गाभा/ कसा रोखू मी यातनांची ही प्रदीप्त आभा?/ काळ्या रात्रीची पोलादी छाती फोडतो विद्युतेजाचा शूल/ यातनांची ही काळी डहाळ तीव्र लागले ज्वालेचे फूल/ रुद्ध प्रचंड नवा मार्तंड उराउरात पेटला आहे/ महाप्रखर त्याचा प्रकाश माझ्या उरात कोंदला आहे" मानवी

असून तारण आहे. या सर्वच कवितेत मुक्तिबोधांची कविता मानवतेची प्रस्थापना करणारी ठरली आहे आणि म्हणूनच ती मानुषता मूल्यांची कविता आहे. याविषयी डॉ. शैलेंद्र लेंडे लिहितात,' मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता, निसर्गभाव हा अंतिमत: विशाल मानवतावादी दृष्टिकोनाचाच एक घटक आहे. मानुषतातत्त्वाने कवीचे व्यक्तिगत अंतर्बाहय मोहरून गेलेले असल्यामुळे हया मानुषतावादी व्यक्तिमत्त्वातून निर्मिलेली कविता ही त्यांचेच मानुषतातत्त्वाच्यान शास्त्राचशास्त्रांना अविष्कृत करणारी ठरते, याने प्रत्यंतर मुक्तिबोधांच्या एकंदर लेखनातून येते. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांनी आपल्या समीक्षेमधून मानुषतातत्त्वाने केलेले सिद्धांतन त्यांच्या कवितेस विशेष लागू पडताना दिसते.[1] हे त्यांचे विधान मुक्तिबोधांच्या कवितांचा अभ्यास करताना व त्यांना त्या मूल्यांच्या तत्त्वाधारावर तपासून पाहता महत्त्वाचे आणि सत्यान्वेषी वाटते.

३.४ निष्कर्ष

१. मुक्तिबोधांच्या कवितेत मानुषतेची तत्त्वे ओतप्रोत भरलेली आहेत.

२. मानुषता मूल्य मुक्तिबोधांच्या कवितेचा प्राण आहे.

३. मुक्तिबोधांच्या कवितेतून प्रकट होणारी मानवीय मूल्ये म्हणजे मानुष मूल्येच आहेत.

४. हे विश्व गतिशील आहे, या आशयाला प्रमाण मानून मुक्तिबोधांच्या कवितेतून गतिशीलतेचे तत्त्व प्रकट झाले आहे. गतिशीलतेचे तत्त्व हे मानुषता मूल्यांशी संबंधित असे आहे.

५. मुक्तिबोधांनी कवितेतून साकारलेले जीवनवादी तत्त्व हे मानुषतेचा आशय मांडणारे ठरले आहे.

६. मुक्तिबोधांच्या कवितेतून जाणवणारे मानव व मानव संबंध, मानवी जीवन न्याय संबंधी मांडणी करणारे आहेत. त्यामुळे ते मानुषतेची तत्त्वे प्रकट करतात.

उपसंहार

शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांच्या तिनही कवितासंग्रहातील कवितांमधून मानुषता तत्त्व प्रत्ययाला येते. मुक्तिबोधांची निसर्ग सन्मुखता, जीवनाभिमुखता कवितांच्या शब्दाशब्दातून जाणवते. मुक्तिबोधांची कविता जशी समष्टी तत्त्वाला अधिकाधिक, तशी व्यक्तीच्या आंतरिक भावनांचे चित्रण करते. मुक्तिबोधांच्या एकूणच कविता विश्वात मानुषता तत्त्वाचा मोठया प्रमाणात आढळ आहे. हे त्यांच्या कवितांवरून दिसून येते. मुक्तिबोधांच्या जीवन जाणिवा समाजाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आहेत. त्यामुळे त्यांची कविता थेट मानुषता या तत्त्वाची पालन करणारी होते. त्यामुळेच मानुषतेच्या दृष्टीने विचार केल्यास त्यांची कविता श्रेष्ठ दर्जाची कविता आहे असे म्हणता येईल.

संदर्भसूची

१. डॉ. शैलेंद्र लेंडे, 'मुक्तिबोधांना मानुषता सिद्धांत आणि मराठी कविता' डॉ. राजेंद्र नाईकवाडे आणि इतर (संपा), 'अर्वाचीन मराठी काव्यमीमांसा', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१४, पृ. ७१६

२. तत्रैव, पृ. ७१६

३. शरच्चंद्र मुक्तिबोध, 'नवी मळवाट', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, च. आ. १९९७, पृ. एकतीस

४. ठनि, शैलेंद्र लेंडे, पृ. ७१६

५. तत्रैव, पृ. ११७

६. तत्रैव, पृ. ७२०

◆◆◆

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 Online ISSN 2278-8808
AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL
SRJIS
www.srjis.com
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
APRIL - JUNE,2021, VOL - 10, ISSUE-47

Indian Social & Research Foundation Akola ,

ARTS COLLEGE MALKAPUR, AKOLA

(Accredited By NAAC With "B" Grade)
Department of Music & IQAC Organizing

In Collaboration with
Sharda Sangeet - Kala Academy Indore (M.P.)

One Day National E- Conference

Contribution of Modern Technology in Globalization & Development of Music & All Interdisciplinary Subjects

Editor-In-Chief
Asso. Prof. Dr. Yashpal D. Netragaonkar
MIT World Peace University School of Education, Kothrud, Pune

Editor
Dr. Gitali S. Pande
Principal , Head of Music Department, Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Co- Editor
Dr. Sunil B. Patake
Department of Music Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

SCHOLARLY RESEARCH JOURNALS
S. No. 5+4/5+4, TCG'S, Saidatta Niwas, D-wing, Ph- II, 2nd Floor, F. No. 104, Nr. Telco Colony & Blue Spring Society, Dattanagar, Jambhulwadi Road, Ambegaon (BK), Pune - 411046, Website: www.srjis.com

Editorial Board

Editor-In- Chief

Dr. Yashpal D. Netragaonkar
Associate Professor, MIT World Peace University,
School of Education, Kothrud, Pune.

Editor

Dr. Gitali S. Pande
Principal
Head of Music Department,
Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Co-Editor

Dr. Sunil B. Patake
Department of Music
Arts College Malkapur, Akola (M.S.)

Review Committee

Dr. Gitali S. Pande
Asst. Prof. Vandana M. Deshmukh
Dr. Sunil B. Patake
Dr. Dilip Surywanshi
Dr. Dipali Gawande
Dr. Pradip Taktode
Asst. Prof. Pravin Ugale
Dr. Seema Kale
Dr. Anuprita Mapari
Asst. Prof. Jayshri Chaturkar

Advisory Board

Dr. Bhojraj Choudhari	Dr. KamalTai Bhonde	Dr. Rajendra Deshmukh	Dr. Abhay Gadre
Dr. Kaumudi Barde	Dr. Bageshri Joshi	Dr. Chandrakiran Ghate	Asst.Prof. Pravin Al
Dr. Kishor Deshmukh	Dr. Minal Thakare	Dr. Snehashish Das	Asst.Prof. C. Mendole
Dr Shirish Kadu	Dr. Snehal Shembekar	Dr. Archana Ambhore	Dr. Priti Kulkarni
Asst.Prof. H. K. Mankar	Dr. Umesh Chapke	Dr. Dhanashri Pande	Asst.Prof. D. Bompilwar
Dr. Sopan Watare	Asst. Prof. N. Bhadke	Asst.Prof. Vivek Chapke	Dr. Pournima Diwase
Dr. Vanita Bhopat	Dr. Ajay Solanke	Asst.Prof. Sumedh Sagne	Dr. Mukta Mahalle
Asst.Prof. V. Korde	Asst.Prof. A. Gawande	Asst.Prof. Anil Nimbalkar	Dr. Sunil Kolhe
Dr. Varsha Kulkarni	Asst.Prof. M. D. Baswant	Dr. Sadhana Mohod	Asst. Prof. R. Sarkate
Dr. Snehal Dahale	Dr. Gajanan Lohate	Dr. Jayshri Kulkrni	Dr. Rajiv Borkar
Dr. Prashant Bagade	Asst.Prof. Uttara Tadawi	Dr. Yogini Sontakke	Dr. Ankush Giri
Dr . Netra Telharkar	Asso. Prof. Aruna Harley	Dr. Prasad Madawi	Dr. Sharmila Deshmukh
Dr. Vrushali Deshmukh	Asst. Prof. S. Khandare	Asst. Prof. Sonali Asarkar	Dr. Prachi Halgawkar
Dr. Mrunal Kadu	Dr. Sachin Bandgar	Asst.Prof. S. Manwar	Asst. Prof. S. Jamdade
Dr. Rajesh Umale	Asst. Prof. Vidya Gawande	Asst.Prof. S. Wawarkar	Asst. Prof. S. Dhandare

4-5/

HINDI SECTION

Title & Author (S) Name	Page. No.
1. वैश्वीकरण के संदर्भ में संगीत के विकास में आधुनिक तकनीक की भूमिका। *डा० दीपशिखा सिंह*	*309-311*
2. समय के साथ भारतीय संगीत का बदलता स्वरुप और विकास *अमोल वासुदेवराव गावंडे*	*312-317*
3. वैश्वीकरण के युग में आधुनिक प्रौद्योगिकी के द्वारा संगीत में बदलाव एवं विकास *प्रा. अरुणा च. इटले*	*318-321*
4. वैश्विकरण और संगीत के विकास में आधुनिक प्रौद्योगिकी का योगदान *भागवत लहुबुवा बोले*	*322-327*
5. वैश्वीकरण के संदर्भ में शिक्षक की स्थिति एवं उसकी भूमिका *डॉ. कृष्ण कांत*	*328-334*
6. सांगीतिक बंदिश का क्रमिक विकास और वैश्विक स्वरूप *डॉ. सुनील बाबूलालजी पटके & डॉ. शिरीष वि. कडू*	*335-340*
7. भारतीय संगीत के विकास में आधुनिक तंत्रज्ञान का योगदान *डॉ. वैशाली देशमुख*	*341-344*
8. ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य के साथ भारतीय कला व कलाकार *डॉ. करिश्मा काले*	*345-353*
9. भक्त कवि सूरदास कृत रचनाओं में राग : एक अध्ययन *दयाशंकर*	*354-362*
10. संगीत के माध्यम से विज्ञापन में नवीनता (वैश्वीकरण के विवेचन में) *डॉ. (श्रीमती) रूपाली गोखले*	*363-367*
11. गीतकार शैलेंद्र का शब्दजाल ! *कुमार नीरज*	*368-378*
12. स्वीन आर्थिक नीति का बैतूल जिले के कृषि विकास एवं उत्पादकता पर प्रभाव – वैश्वीकरण तथा आधुनिक तकनिकी के योगदान के विशेष संदर्भ में *जगेन्द्र झांडे*	*379-384*
13. संगीत उन्नती में आधुनिक तंत्रज्ञानों की भूमिका *डॉ. सरिता इंगले*	*385-390*

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE APR-MAY, 2021, VOL- 8/65

वैश्वीकरण के युग में आधुनिक प्रौद्योगिकी के द्वारा संगीत में बदलाव एवं विकास

प्रा. अरूणा च. हरले

सहयोगी प्राध्यापक, संगीत विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

E-mail- hcaruna23@gmail.com

Abstract

संगीत में बदलाव तो प्राचीनकाल से आजतक होते आ रहे है। संगीत का विकास नये नये शोध के कारण हुआ है। वैश्वीकरण के इस युग में संगीत को विश्वव्यापी बनाने मे इंटरनेट द्वारा प्रदत्त सेवाओं मे ई–मेल, व्हिडीओ कॉनफरेंसिंग, गुगल मीट, झुम मीट, वेबेक्स, एज्युकेशन मीट आदी सहायक है, जिनके प्रयोग से शिक्षा को व्यापक तथा प्रभावशाली बनाया जा सकता है।

संगीत शिक्षा के क्षेत्र मे आधुनिक प्रौद्योगिकी का इलेक्ट्रॉनिक माध्यमो द्वारा विकास तेजी से हो रहा है। आंतरराष्ट्रीय स्तर पर शास्त्रीय संगीत की पहचान को प्रमाणित करने, जनमानस में इस विषय की सार्थकता को सिद्ध करने एवं स्वयं इस विषय के समुचित संरक्षण, संवर्धन एवं परिष्करण हेतु आज आधुनिक प्रौद्योगिकी के माध्यमों की अनिवार्य आवश्यकता है। संगीत का प्रचार–प्रसार आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण देश विदेश मे उच्चस्तर पर पहुँच रहा है।

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

प्रस्तावना :–

भारतीय शास्त्रीय संगीत यह एक पारंपारिक संगीतकला है फिर भी हम जब इतिहास मे झाँककर देखते है तब हमें काल के अनुसार संगीत मे परिवर्तन दिखाई देते है। वैश्वीकरण के युग में हमारी जीवनशैली, हमारा पहराव, हमारा व्यापार, हमारा रहनसहन, हमारी संस्कृती आदी एक दुसरे को आकर्षित कर रही है वहाँ हमारा संगीत भला कैसे इससे अछुता रह सकता है? यह तो प्रवाह के विरोध मे जाने जैसा हो सकता है इसलीये संगीत मे भी नये नये प्रयोग, नई नई तकनिकी के द्वारा नया संगीत सुनने में आ रहा है इसका भविष्य कैसा होगा यह हम आज नही जान सकते। आशा करते है की अच्छा ही होगा। संगीत मे परंपराएँ अत्यंत कठोर एवं मजबूत है, इसमे सहजता से परिवर्तन नही हो सकता फिर भी समय और परिस्थिती हमें इस कदर मजबूर करती है कि हमें इस परिवर्तन को अपनाना पडता है और नई तकनिकी का प्रयोग कर विकास के पथ पर चलना जरूरी होता है।

आधुनिक काल मे संगीत में बदलाव यह अत्यावश्यक है। जैसे हम जानते है की भारतीय शास्त्रीय संगीत युरोपीयन राष्ट्रों में बहुत ज्यादा सुना जाता है और सिखा जाता है। वैसे ही हमारे देश मे पाश्चात्य

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

संगीत मे लोगों की रूची बढ रही है। और इसका परिणाम हमे नये नये गीतों की धुनों मे दिखायी देता है, और लोग इन्हें पसंद भी करते है। ऑर्केस्ट्रा मे जादातर इलेक्ट्रॉनिक वाद्यों का प्रयोग किया जाता है और यह मधुर और लोकप्रिय वाद्य साबित हुये है। इस युग की यह बहोत बडी उपलब्धी है।

आधुनिक प्रौद्योगिकी से संगीत मे बदलाव :–

१) संगीत मे नये नये उपकरणों का समावेश हुआ है। शास्त्रीय संगीत में पारंपारीक वाद्यों की जगह इलेक्ट्रॉनिक तानपुरा, इलेक्ट्रॉनिक तबला, इलेक्ट्रॉनिक स्वरमंडल जैसे इलेक्ट्रॉनिक वाद्य रियाज के लिये मुख्यत: लिये जाते है।

२) शास्त्रीय संगीत के महफिलों मे भी इलेक्ट्रॉनिक तंबोरा, स्वरमंडल जैसे वाद्य साथसंगत के लिये दिखाई देते है।

३) सुगमसंगीत या फिल्मसंगीत के ऑर्केस्ट्रा मे कि–बोर्ड, ऑक्टोपॅड, गिटार आदी जैसे इलेक्ट्रॉनिक वाद्य महत्वपुर्ण रुप मे दिखाई देते है।

४) लहरा सुनादमाला यह यंत्र विभिन्न प्रकार की हिंदुस्तानी तालों के साथ बजनेवाली २०० धुनों के लहरे बजा सकता है जिससे तबला वादक एवं नर्तक तबले के साथ जोडकर रियाज कर सकता है।

५) आज के दौर में शिक्षा का सशक्त माध्यम है इंटरनेट। आजकल तो इंटरनेट पर वाद्यों के ॲप है जिनपर अलग अलग सूर मे तानपुरा, तबला ,स्वरमंडल आदी वाद्य रियाज के लीये उपयोग मे आते है। हर एक विषय की जानकारी कम्प्युटर पर इंटरनेट के द्वारा ली जाती है और यह आधुनिक युग को वरदान मिला है।

आधुनिक प्रौद्योगिकी से संगीत का विकास

१) इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों से शास्त्रीय संगीत का संरक्षण हो रहा है और सामान्य जनता की रूची मे वृद्धी हो रही है।

२) संगीत शिक्षा के क्षेत्र मे भी इलेक्ट्रॉनिक उपकरण समाविष्ट हुये है तथा छात्रों का विकास इस माध्यमों द्वारा हो रहा है।

३) आज के इस महामारी के समय में भी हम अध्ययन अध्यापन प्रकिया मे आधुनिक तकनिकी का प्रयोग कर रहे है। जैसे– छात्रों के लिये गुगल मीट, गुगल क्लासरूम , झुम, वेबेक्स, मायक्रोसॉफ्ट टीम, आदी इंटरनेट ॲप द्वारा ऑनलाईन अध्यापन कार्य कर रहे है। इससे छात्रों की शिक्षा मे रूकावट नही रही।

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

४) इंटरनेट के विभिन्न ॲप द्वारा हम चर्चासत्र, सम्मेलन, कार्यशाला ,लेक्चर सिरीज जैसे कार्यक्रम ले पा रहे है। अपने विषय का ज्ञान हम बडे बडे ज्ञानीयों से सुनकर अपने ज्ञान मे वृध्दी कर रहे है।

५) उन्नत सुरपेटी और तानपुरा, इसमें एक अन्तर्निर्मित पिच पाईप रहता है और गायक को आवश्यकतानुसार स्वर को स्टोअर करने के लिये मेमोरी की व्यवस्था रहती है।

४) संगीत के रियाज मे खंड नही होना चाहिये इसलिये घर बैठे इलेक्ट्रॉनिक वाद्ययंत्र से संगीत का रियाज हो सकता है। अभ्यास के लिये तो इलेक्ट्रॉनिक वाद्ययंत्र वरदान साबित हुआ है।

५) संगीत यह एक कियात्मक विषय है और इसलिये छात्रों को अध्यापक के ऑडीओ व्हिडीओ मोबाईल पर भेजकर छात्रों को अध्ययन करने मे सुविधा देने का प्रयास इस आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण सहज हो रहा है।

६) प्रस्तुतीकरण में माईक की महत्वपुर्ण भूमिका है। संगीत को भलीभाँती समझने के लिये विद्यमान आधुनिक तकनिक का उपयोग हो रहा है। माईक एक ऐसी युक्ति है जिसके माध्यम से गायक अपना गायन अधिक से अधिक लोगों तक पहूँचा सकता है।

७) पॉवरपॉईन्ट यह एक प्रभावी युक्ती है, विभिन्न स्लाईड्स, ग्राफिक्स, स्प्रैडशिट्स, हाइपर लिंक्स, एनिमेशन, व्हिडीओ, ऑडीओ, शब्द आदी का समायोजन कर सेमीनार सभाओं मे इसका प्रभाव दिनबदिन बढ रहा है। यह कम्प्युटर पर तयार कर पेन ड्राईव्ह मे लेकर एक जगह से दुसरी जगह हम बिना नुकसान कर ले जा सकते है और अपना सादरीकरण प्रभावशाली बना सकते है।

८) ध्वनि रेकॉर्डिंग के अंतर्गत संगीत वाद्यों, गायन और अन्य संगीतोपयोगी ध्वनियो को तकनिक के माध्यम से श्रवणीय बनाकर श्रोताओं के लिये उपलब्ध कराया जाता है। यह इस युग के आधुनिक प्रौद्योगिकी की देन है।

९) आधुनिक प्रौद्योगिकी के कारण डिजीटल रेकॉर्डिंग के नये पहलू दिखाई देते है जैसे – आज लगभग सभी हिंदी, मराठी आदी भाषा के गीतों के करओके ट्रॅक युट्यूब पर उपलब्ध है, इस ट्रॅक पर गाना सहज हुआ है यह संगीत का विकास सभी के लिये फायदेमंद हुआ है।

१०) वैश्वीकरण के इस युग में हर एक व्यक्ती के पास स्मार्टफोन है, आजकल तो बच्चों के स्कुल के सभी विषय क्लासरूम या गुगलमीट पर लिये जाते है और संगीत विषय भी इसपर पढाया जाता है। इसलिये संगीत के विक्रय हेतू गुगल प्लेस्टोर और ॲपल आईटयून्स प्रमुख रूप से हमे सुविधा देते

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

है। इनके माध्यम से प्रत्येक ग्राहक अपने अनन्य आईडी द्वारा गानों को खरीद सकते है जो की उस आईडी अथवा निश्चित स्मार्टफोन के साथ ही सुने जा सकते है।

११) वैश्वीकरण के युग में मायक्रोप्रोसेसर एवं मायक्रोकंट्रोलर इन उपकरणों के शोध के कारण भारतीय संगीत मे एक नया परिवर्तन एवं विकास आधुनिक तकनिकी के द्वारा संभव हुआ है। इन प्रोसेसर्स किट द्वारा कृत्रिम आवाज मे भारतीय संगीत के खयाल को एक समान कॉपी करके सुनाया जा सकता है। यह आधुनिक प्रोद्योगिकी द्वारा शोध लगाकर नये कृत्रिम संगीत का आगमन हमारे जीवन मे किया है। संगीत प्रदर्शन मे विभिन्न तकनिकी का प्रयोग कर संगीत का विकास हुआ है यह आज के नये संगीत को देखकर सिद्ध होता है।

संदर्भग्रंथसूची :–

भारतीय संगीत और वैश्वीकरण –डॉ. कु. आकांक्षी ,कनिष्क पब्लिशर्स, नई दिल्ली.

संगीत निबंधावली –लक्ष्मीनारायण गर्ग

आधुनिक समय में भारतीय शास्त्रीय संगीत – डॉ. जया शर्मा

भारतीय संगीत स्वरुप आणि प्रयोजन– कृष्णचंद्र ज्ञाते, मौज प्रकाशन, मुंबई

आस्वादक संगीत समीक्षा – श्रीरंग संगोराम

भारतीय संगीत में वैज्ञानिक उपकरणों का प्रयोग –अनिता गौतम, कनिष्क पब्लिशर्स, नई दिल्ली.

Copyright © 2021, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2021

ISSUE No- (CCCXXIII)323

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	भारतातील दारिद्र्य : कारणे व उपाययोजना — प्रा.डॉ.पूनिमा बन्सपाल	1
2	लेखक यांच्या बहुमय जीवनाचे वास्तवदर्शन घडविणारा संग्रह - 'लोकियाची कविता' — प्रा. डॉ. पी. आर. जाधव	7
3	सुलोचना यशवंत डोंगरे यांचे आंबेडकरी चळवळीतील कार्य — प्रा.डॉ.कुसुमंद ने.सोनटक्के	10
4	वर्धा जिल्ह्यातील भूपृष्ठरचनेनुसार बोकडांच्या वितरण आणि घनतेचे भौगोलिक अध्ययन — प्रा. नारायण गोविंदराव सोनुने	12
5	ग्रामीण आर्थिक विकास एवं पुनर्निर्माण : गांधीजी — डॉ. सुधा मिश्रा	17
6	शब्द-शक्ति का अर्थ, परिभाषा एवं भेद (प्रकार) — डॉ शिवाजी नागोबा मदने	21
7	भातीगरणी व्यवसायाचे गेतिहासिक सर्वेक्षण व त्रासाचे बदलते स्वरूप — डॉ. एस.एच. मैराम	31
8	ई लर्निंगची नवी व्यवस्था स्वयम एक (SWAYAM) दृष्टीक्षेप — Dr. Sarla Nimbhorkar	36
9	संत आणि लोक धर्मातील तीर्थाटन — डॉ. राजेश सिरसे	39
10	भारतीय संगीतातील अमूल्यरत्ने : संगीत सम्राट तानसेन — डॉ. प्रज्ञा मेश्राम	43
11	प्रा.आशा योगेश यांचे श्रेष्ठता ते सही एक आकलन — डॉ.गजानन बनसोड	50
12	लिंग विषमता - समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन — प्रा. डॉ.कोते ए.व्ही.	54
13	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या विचारातील आर्थिक समृद्धीचा मार्ग : कृषी उद्योजकता प्रशिक्षण. — प्रा. डॉ.सुनिता कलाणे	58
14	डिजिटल लायब्ररी आणि ई-लर्निंग — डॉ. एकता मेनकुदळे	64
15	कर्मचारी राज्य विमा योजना — डॉ. संजय जगदेव कोठारी	68
16	भिक्खु आनन्दथेर का सामाजिक चिंतन — प्रा. डॉ. बी.एम. मानवटकर	74
17	Kamala Das as a Confessional Poet — Dr.Nilima S.Tidke	78
18	Caste and Gender Issues in Baby Kamble's 'The Prison We Broke' — Dr. Asrar R. Khan	83
19	A Sociological Study Of Single Parents Problem — Dr. Pramila Haridas Bhujade	86

20	Sustainable Business Practices And Challenges **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil**	92
21	Humanities : Challenges And Sustainability **Dr.Patil Bhagwan S.**	99
22	The Status of Tribal Women in Rural Society **Md. Abikul Mandal**	106
23	Introduction To Commutative Algebra And Its Applications **Varsha D. Chapke**	111
24	Re-engineering of Library System **Vijay Ramrao Gaikwad**	114
25	Interrelationship Between Fertility Rate And Education – A Sociological Study Among The Tea Garden Community Of Dibrugarh District In Assam **Mrs.Sadhana Sarmah / Dr. A. T. Shinde**	117
26	Institutional Repositories **Ganesh W. Nishane**	122
27	Aligarh Tahreek **Dr. Syed Imran Ali**	124
28	A study on social work Intervention and Right to Education with special reference to some selected communities in Nashik City. **Dr. Pratibha B. Pagar/ Dr. Manisha P. Shukla**	128
29	Period Leave: A Women's Right **Dr Sangeeta Choudhary / Dr Kanwaljeet Kaur**	134
30	पुसद तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे, परिणाम आणि सद्यस्थिती **डॉ. श्रीहरी मारोतीराव सानप**	137
31	मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला **प्रा. निकिता ब. निर्मळ (शेळके)**	141
32	सन १९४२ स्वातंत्र्य लढ्यात राष्ट्रसंतांचे योगदान **सौ. प्रियंका विपुल जाधव (आवते)**	144
33	सूदूर संवेदन मानवी कल्याणासाठी एक वरदान **प्रा.डॉ.वासुदेव जे. उईके**	148
34	Evil in Harry Potter Series **Dr. Sneha S. Joshi**	153
35	जनाबाईच्या अभंगातील मानवी जीवन **प्रा.डॉ.मिलिंद भिवाजी कांबळे / प्रा. डॉ. मनोहर आंबटकर**	158
36	पंडित नेहरूंचे समाजवादी विचार - एक अध्ययन **डॉ. दिनेश सहदेवराव थाकडे**	162
37	भारतातील ऑनलाइन शॉपिंगची गरज आणि भविष्य **Dr Rita Deshmukh**	165
38	गोंड आदिवासीतील सामाजिक संरचनात्मक बदलाचे अध्ययन **डॉ. बबन पवनदास मेश्राम**	170
39	Agricultural Marketing In India **Dr.Gayatri Sanjay Tiwari**	174
40	संस्कृत साहित्य कोश : आधुनिक संस्कृत साहित्यातील एक दीपस्तंभ **डॉ. भगवान नारायण पंडा**	177

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 323(CCCXXIII)
ISSN : 2278-9308
October, 2021

मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला

प्रा. निकिता ब. निर्मळ (शेळके)
सहा. प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना :

लोक रंगमंच, मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला एक दुसरे से जुडे हुए है । लोग अपने रंगमंच के लिए रंगमंच का आधार पुरातन काल से लेते आ रहे है । लोक रंगमंच के माध्यम से सदियों से अपने विचार भितर छुपी हुई सृजनशीलता को वृध्दिंगत करते आ रहे है । यही कला मस्तिष्क में और फिर संपूर्ण शरीर में प्रवाहित होती है ।

मौखिक संस्कृति कला की जननी है । मौखिक संस्कृति ने ही कला को आश्रय दिया और उसे प्रवाहित किया । संगीत उससे ही जीवित है । भारत में लोकपरम्परा और शिष्य परंपरा दोनो मे मौखिक संस्कृति का मतलब है । मौखिक संस्कृति से ही लोकसंगीत एक समूह निर्मित है । लोककला के सभी प्रकार जनजातीय कला के अंतर्भूत है । जनजातीय कला को लोगो ने अपने खुद के लिए बनाया । जनजातीय कला के माध्यम से हमारा लोकसंगीत हमारे भितर जीवित है । जनजातीय कला मानव के प्राचीन, वर्तमान और भविष्य से जुडी है ।

प्रस्तावना :

'संगीत' ललीत कला के अंन्तर्गत आता है । परन्तु, उसका विश्व ही अलग है ।, जो अपने आपही में फल फुलीत होकर समाज के मन मस्तिष्क में बसता है । संगीत एक ऐसा माध्यम है, उसे भाषा की भी जरुरत नही पडती एक अनपढ व्यक्ती भी संगीत के द्वारा खिचाँ जाता है, और उसे इसका अंदाजा भी नही रहता है की, उसके मन, मस्तिष्क पर कौन राज कर रहा है ।

मौखिक संस्कृति की देन है 'संगीत' । मौखिक संस्कृति से हर कला कसी न कसी तरह जुडी हुई है । लोकरंगमंच के नाम मे ही उसका अर्थ जुडा है – जैसे लोगों का मंच । लोग अपने मनोरंजन के लिये रंगमंच का आधार पुरातन काल से लेते आ रहे है । आज भी लोग अपना मनोरंजन खुद ही निर्माण करते है । अपने और दुसरो के लिये जुडे रखने का काम उनमे मौजुद संगीत है । लोक रंगमंच, मौखिक संस्कृति और जनजातीय कला एक दुसरे से जुडे है । लोक रंगमंच का इतिहास मौखिक रुप से ही सामने आता है । हमारी परम्परा किसी न किसी रुप में जीवीत है वो, मौखिक संस्कृति की देन है । जनजातीय कला में जन–जन की कला उसके जाती से उसकी कला प्रकट होती है और मनुष्य को मनुष्य बनाये रखने के लिये ये कला अपना सहयोग प्रारंभ से आजतक देती आ रही है, और आगे भी देती रहेगी ।

लोकरंगमंच :

लोगोव्दारा मनोरंजन के लिये खुद रंगमंच का निर्माण करके ।, लोकसंगीत सदियों से चला आ रहा है । लोक रंगमंच की पार्श्वभूमी देखने जायेंगे तो उसका निर्माण अनंत काल से प्रभावीत होकर उस लोगों द्वारा अपने हिसाब से उसमें नविनता लाने का निरन्तर प्रयास किया है । और वो प्रयास सफलता की और ही सिढीयाँ चढा है ।

मानव का मुख्य उद्देश है मनोरंजन । और मनोरंजन किसमें प्रवाहित होता है । लोक रंगमंच ऐसा जरीयाँ है लोगों तक पहुँचने का की उसमे लोग जुडते ही चले जाते है । और, वो अलग–अलग जातीयों के वयुना हो उनमें एक प्रकारसे जुडे रहने की भावना और लोगों को जोडने का जज्बाँ होता है । इस रस्ते से होकर कोई असन्तुष्ट नही रह सकता । संगीत का कोई भी माध्यम आपको अकेला नही छोडता वो आपको हमेशा ही जोडने का काम करता रहता है । लोक रंगमंच सभी के लिये खुला है । उसकी व्याप्ती इतनी बडी है की, उसकी हम कल्पना भी नही कर सकते ।

मौखिक संस्कृति :

'मौखिक संस्कृति' के विषय में कहना गलत न होगा । कला की जननी है मौखिक संस्कृति । एक तरह से माँ अपने बच्चों को बोलना, चलना और पढना सिखाती है ।, उसी तरह से मौखिक संस्कृति ने हमे माँ की तरह सवाँरा है ।, हमे आगे बढने का रास्ता दिखायाँ है । मौखिक संस्कृति सभी के लिए आदर्श है । संस्कृति ही नही तो उसके बीना मनुष्य अपने जीवन की कल्पना ही नही कर सकता ।

'संगीत' मौखिक रुप से जीवीत है । ऐसा नही की लोग अनपढ थे ।, पर गुरु मुख से निकला हर स्वर मौखिक रुप की वजह से महसूस किया जा सकता था । लिखित स्वरुप के शब्दो से ज्यादा मौखिक संस्कृति का चलन था । भारत में लोकपरम्परा और शिष्टपरम्परा ये दोनो में मौखिक संस्कृति को महत्व है । गुरु परम्परा में मौखिक संस्कृति का

आधार लिया जाता था । जब निरक्षर लोगोंका लोकगीत लिखित रुप में नही है । इसिलिए मौखिक संस्कृति का आधार लिया जाता है ।

मौखिक परम्परा मे संगीत के अन्तर्गत जो बाद्य संगीत आता है । उसमें मौखिक रुप का प्रभाव नही दिखाई देता बल्की वो क्रियात्मक विषय है । उसके लिए हम अलग शब्द का प्रयोग कर सकते है, जैसे की अलिखित परम्परा । मौखिक संस्कृति के वजह से लोकसंगीत एक समूह निर्मित है । और पिढी दर पिढी यो यही रुप में नही रहता । पर उसका बदला रुप बहुत कम तरह से अपने सामने आते रहता है । लोकसंगीत एक पिढी से दुसरी पिढी सामने आता है । वैसा हो उसमे परिस्थिती नुसार बदला रुप देखने को मिलता है । और एक पिढी से दुसरी पिढी के सामने आता है । पर उसका शुध्द रुप नही बदलता वो हमेशा के जैसा कायम रहता है ।

'मौखिक संस्कृति' सब लोककलाओं को शुध्द रुप से आज तक हमारे सामने लेकर आई है । उसकी ही देन है आज की कलाँये । संस्कृति है तो हम जीवीत है । हमारी परम्परा, हमारी संस्कृति हमे जीने का मार्ग सिखाती है । संस्कृति से मनुष्य में संस्कार झलकते है । संस्कृति अपनी सभ्यता को संस्कार रुप में परिवर्तीत करके हमे अपने आपमे एक सफल मनुष्य बनाती है । हमारे विचार, हमारी सोच संस्कृति के वजह से अच्छी तरह से आकार ले पाती है । मनुष्य मे जो इन्सानियत है वह संस्कृति की ही देन है ।

'संस्कृति' मानव जीवन के सभी अंगो से लेकर अंत तक पाई जाती है । मानव का रहन सहन, उसकी भाषा, उसके विचार, उसका मनोरंजन का तरिका इस सबमें संस्कृति झलकती है । संस्कृति मानव के सभी अंगो को एकत्रकारये संस्कार देने का काम करती है ।

जनजातीय कला :

जनजातीय कला में सभी प्रकार की लोककला का अन्तरभाव होता है । जनसमूह ने मिलकर अपने खुद के लिये जो कला बनाई है उसे कहा जाता है जनजातीय कला । उसे ही हम लोककला भी कह सकते है । भारत में अनेक वर्ग के लोग रहते है । उनमें अलग–अलग जातीयों का निर्माण देखने को मिलता है । और वही निर्माण उनके कला के रुप में अपने सामने उनके जातीयों का प्रतिनिधीत्व करता है । ऐसा ये अपने कला का भरा–भरा हुआ प्रदर्शन हम सबको उनके जाती विशेष के लिये सम्मानीत करता है ।

समाज की सांस्कृतिक धरोहर है जनजातीय कला । समाज की संस्कृति को प्रदर्शित करती है वहाँ की जनजातीय कला । जनजातीय कला में सभी प्रकार की कला का अन्तरभाव होता है । कला मनुष्य के संस्कृति का आईना है । इस आइने में हमे हमारा संस्कृति का चेहरा देखने को मिलता है । मनुष्य अपनेसे जुडे सभी वर्गों के लिये कला का सहारा लेते हुए अपना उत्सव मनाता है । हर त्यौहार में संगीत का अधिक महत्व है । जनजातीय कला सभी में आती है । उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग और पिछडा वर्ग ये सभी वर्ग एकही इसमें सम्मलित होते है । सभी प्रकार के जातीयों में ये तीन वर्ग पाये जाते है । परंतू उनके जनजातीय कला से ये तीनों स्तर के लोग जुड जाते है । और कला का आस्वाद एकसाथ लेते है ।

जनजातीय कला एक ऐसा माध्यम है जो हमारी संस्कृति से हमे जोडे रखती है । और हमेशा हमारा साथ देती है । हमे हमारी संस्कृति भुलने नही देती और हमेशा हमें सही मार्ग पर चलना सिखाती है ।

जनजातीय कला लोगों ने अपने लिये खुद बनाई है । उसका आधार लेकर, मनुष्य अपने संस्कृति का जतन करते आ रहा है । और आगे भी करता रहेगा । इस जनजातीय कला का न आदी है न अन्त । वो तो अपने आप ही में सदैव था और सदैव रहेगा उसे हमसे कोई अलग नही कर सकता । वो हमारे भितर था और भितरही रहेगा ऐसा हमारा संगीत है ।

निष्कर्ष :

संगीत एक ऐसा माध्यम है जो लिखा ही नहीं जा सकता उसकी अनुभूति की जा सकती है । संगीत अपने तन–मन में मौखिक रुप से जीवित है । सभी में संगीत है, एक प्रकार से धुन की तरह वो अपने आसपास सदा ही मौजुद है । उसे अनुभव करने की चाहत होनी चाहिए । जब भी कान में कुछ संगीत पडता है और वो गुनगुनाये तो मौखिक रुप से हमें प्रभावित करता है ।, न की लिखित स्वरुप में, उसका गाने का ढंग, लहजा सुनने से ज्यादा प्रभावित होकर मन डोलने लगता है झूमने लगता है ।

जनजातीय कलाओं में उस प्रान्त की संस्कृति की झलक हमें दिखाई देती है । जो कला मानव के प्राचीन, वर्तमान और भविष्य से जुडी रहती है, वो कहलाती है वहाँ के जनजातियों की कला । उस कला के भीतर सब तरह की कला का अन्तरभाव होता है । जैसे की गायन कला, वादन कला और नृत्य कला इन सबका मिलाप है । संगीत एक ऐसा माध्यम है जो स्वरों में पिरोयाँ नहीं जा सकता । जन–जन में संगीत बसता है, फूलताँ और बहरता है ।

मौखिक संस्कृती और जनजातीय कला एक दुसरे से जुडी है । पारंपारिक संगीत जो अनेक धर्म का और पंथ का प्रतिनिधीत्व आज भी कर रहा है, और आगे भी करता रहेगा । ऐसा ये मौखिक संस्कृती और जनजातीय कला का अनोखा संगम पुरातन कालसे हम आजभी देखते आ रहे है ।

संदर्भग्रंथ सूची :

रानडे, अशोक दामोदर. लोकसंगीतशास्त्र (प्रथम आवृत्ती). औरंगाबाद : ज. रा. बर्दापूरकर, भारत मुद्रक आणि प्रकाशक, फरवरी १९७५.

गर्ग, लक्ष्मीनारायण. निबन्ध संगीत (तृतीय संस्करण). हाथरस : संगीत कार्यालय हाथरस – २०४१०१ (उ. प्र.), मार्च २००३.

मांडे, प्रभाकर. लोकरंगभूमी (परंपरा, स्वरुप आणि भवितव्य). (नवीन आवृत्ती). पुणे : मधुराज पब्लिकेशन प्रा. लि. शनिवार पेठ ४११०३०, १५ जुलै २००७.

सक्सेना, मधुबाला. समाज की सांस्कृतिक धरोहर : लोक–संगीत. हाथरस : संगीत कार्यालय हाथरस –२०४१०१ (उ. प्र.), अक्तुबर २०१०.

INDIA@75

आजादी का अमृत महोत्सव

Impact Factor -7.675(SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER - 2021, ISSUE No.- (CCLXXXIII) 331

'RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE'

Jointly Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Tah. Hinganghat, Dist. Wardha (Maharashtra) 442307. &

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Editor
Dr. Naresh A. Bhoyar
Director of Phy. Edu.
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

Executive Editor
Dr. Uttam B. Parekar
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

For Details Visit : www.aadharsocial.com

Aadhar Publication

47.	शेतकरी कुटुंबातील युवक व इतर युवक यांच्या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचा अभ्यास दिनेश म. ढेंगळे	204
48.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सबलीकरण समस्या आणि उपाय प्रा. डॉ. साधना डी. वाघाडे	208
49.	समाजसुधारकांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले	213
50.	आधुनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर व वाचकाची भुमिका:एक अभ्यास डॉ. संगिता शाह, डॉ. बालाजी द. दामावले	216
51.	महात्मा फुलेंचे लोकशाही बाबत विचार प्रा. ई. आर. मुरकुटे	221
52.	स्वातंत्र्यापूर्व भारतीय कामगार चळवळीतील डॉ. आंबेडकरांचे योगदान प्रा. संदिप भा. रायबोले	224
53.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासी चळवळ प्रमोद चं. वानखेडे	227
54.	स्वातंत्र्योत्तर आंबेडकरी चळवळ: दशा आणि दिशा प्रा. डॉ. जी. पी. फसले	230
55.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय विचारवंत योगी अरविंद याचे शैक्षणिक विचार डॉ. सौ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे	236
56.	शारीरिक शिक्षणाची वाटचाल व स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलते दृष्टिकोन डॉ. नरेश भोयर	239
57.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील संसदीय लोकशाही आणि राजकीय पक्षाचे राजकारण डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे	242
58.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील घटकराज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांची झालेली निर्मिती: एक अभ्यास प्रा. श्रेयश गुरूदास मोहिते	244
59.	समकालीन भारतीय राजकीय विचारवंत आणि लोकशाहीची संकल्पना डॉ. कीर्तीकर वाल्मीक भीमराव	251
60.	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत एस.एम.जोशी, श्रीपाद अमृत डांगे व ना.ह.गोरे यांचे योगदान प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक	255
61.	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना प्रा. डॉ. रुपराव उकंठराव गायकवाड	258
62.	जल प्रदुषण : कारणे आणि उपाययोजना प्रा. डॉ. गणेश नथ्थुजी बहादे	262
63.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील १९६४–६५ चा भुमीहिनाचा लढा : एक महत्वाचे पर्व प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन	265
64.	मराठा समाजातील महिलांची सामाजिक, सांस्कृतीक, शैक्षणिक स्थिती डॉ. विजय आर. भांगे	269
65.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान : एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन प्रा. डॉ. तिर्थनंद बन्नगरे	272
66.	अन्न सुरक्षा आणि मानवी हक्क प्रा.डॉ. नितीन दादाराव गौरखेडे	274
67	Amitav Ghosh as an Indo-Anglian Writer: Contribution to the Society Dr Tushar Vishweshwarrao Watkar	278

समाजसुधारकांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान

प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले
यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळापासूनच स्त्री सक्षमीकरणाला चालना देण्याचे कार्य समाज सुधारकांनी केल्याचे दिसून येते. जगाच्या एकविसाव्या शतकाच्या वाटचालीत भारताने तंत्रज्ञान, विज्ञानात आमुलाग्र प्रगती साधली आहे. तरीपण स्त्रियांच्या सुरक्षिततेचा व सन्मानाची खात्रीपूर्वक देण्याचा प्रश्न आजही ऐरणीवर आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात शिक्षणाच्या जोरावर स्त्रीने पुरुषाच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्र काबीज केले आहे. महिला सक्षमीकरणाचे वारे पाश्चात्य जगामध्ये वाहत होते असे म्हटले जाते. पण १९ व्या शतकात व त्यापुढेही सामाजिक परिवर्तनाच्या रूपाने समाजसुधारकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहीले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने समाजात स्थान प्राप्त करण्यासाठी अतिशय संघर्ष करावा लागला होता. ज्या काळात स्त्री–पुरूष समानतेला थारा नव्हता, त्या काळात समाजसुधारकांद्वारे स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवल्या गेली होती. बालविवाह, हुंडा, बहुपत्नीत्व विधवाचे केशवापन यासारख्या अनिष्ट प्रथा विरूद्ध आपल्या लेखणीद्वारे हल्ला चढविला. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी व सन्मानासाठी कायदेविषयक व्यवस्था निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य पार पाडले. स्त्रियांच्या हक्कासाठी, त्यांच्या शिक्षणासाठी व समाजात स्त्री–पुरूष समतेचा विचार रूजविण्यासाठी राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे, महात्मा गांधी, विनोबा भावे, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी समाजधुरीनांनी महिला सक्षमीकरणाला बळ प्राप्त करून दिले.

रूढीवादी समाजव्यवस्थेच्या विरूद्ध आवाज उठविण्याच्या दृष्टीने ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ मध्ये लिहिलेल्या स्त्री–पुरूष समानतेवरील 'स्त्री–पुरूष तुलना' हा लेख स्त्री मुक्तीचा क्रांतीकारी आवाज ठरला. ताराबाईनी आपल्या पुस्तकात विधवा विवाहास उच्च वर्गीयांनी केलेली मनाई, केशवपणासारख्या दृष्ट रूढी, तसेच पुरूषांना अनेक लग्न करण्याची असलेली मुभा या विरोधात आवाज उठविला. पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रीधर्म निती हे पुस्तक लिहिले व ११ मार्च १८८२ रोजी मुंबईतील विधवांसाठी 'शारदा सदन' नावाची संस्था सुरू केली. तसेच स्त्री हक्क चळवळीच्या खऱ्या पुरस्कर्त्या रमाबाई महादेव रानडे यांनी स्त्रियांच्या समस्येला वाचा फोडण्यासाठी आणि स्त्रीला स्वतःचे व्यासपीठ मिळावे याकरिता मुंबई येथे हिंदु लेडीज सोशल क्लबची स्थापना केली. स्त्री रोजगारक्षम व्हावी, यासाठी पुण्यातील सेवा सदनाच्या माध्यमातून १००० पेक्षा जास्त विधवा, असहाय महिलाना प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था रमाबाई महादेव रानडे यांनी केली. स्त्रियांना आर्थिक दृष्ट्या खंबीर व स्वावलंबी बनविण्यासाठी रमाबाई रानडेंनी आपले आयुष्य खर्ची घातले.

भारतातील पहिली स्त्री शिक्षिका, शिक्षणतज्ञ, स्त्री मुक्ती चळवळीच्या नेत्या, पददलितांच्या पहिल्या कैवारी, प्रौढ शिक्षणाच्या पहिल्या पुरस्कर्त्या, विधवांच्या आधारस्तंभ म्हणून सावित्रीबाई फुले यांना कितीही विरूदावली लावली तरी कमी ठरावे, इतके त्यांचे कार्य स्त्रियांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने महान आहे. स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात संधी प्राप्त करून देण्याचे दालन खऱ्या अर्थाने सावित्रीबाई फुले यांनीच खुले करून दिले.

मुलगी जन्माली की, परक्याचे धन, कुटुंबाला वंशाचा दिवा हवा होता या न्यायाने तिच्या जन्माचे स्वागत करण्याऐवजी दुःख केले जाते. स्त्री जन्माचे महत्त्व विशद करतांना, कुटुंबात मुलगी जन्मल्यास दुःख न मानता आनंद मानावा. जो कुटुंबे स्त्रीच्या हातात कारभार देतात. तो कुटुंबे विनाशापासून मुक्त होतात. सम्राट अस्तित्वात येतो. तेव्हा सात भांडारे अस्तित्वात येतात. रथ, हत्ती, घोडे, रत्ने, स्त्रिया, कुटुंबाचा शास्ता पिता आणि गादीचा वारसदार राजपुत्र. स्त्री ही सात भांडारापैकी एक मौल्यवान भांडार आहे. ही शिकवणच गौतम बुद्धांनी दिल. पुरूषांसोबतच स्त्री ही राष्ट्रनिर्माणाचे महान कार्य समर्थपणे पार पाडू शकते, तीने पुढाकार घेवून स्वतःचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याची गरज आहे. अर्थात तसा इतिहासही तीने घडविला आहे. मग तीने स्वतःला अबला का समजावे, हा प्रश्न पडल्याशिवाय राहात नाही. स्त्री पुरूषांच्या तुलनेत कोणत्याही बाबतीत उणी नाही. हे स्पष्ट करतांना राजा राममोहन रॉय म्हणतात, समजूतदारपणा व चारित्र्याची दृढता याबाबत स्त्रिया पुरूषांना हार जाणार नाहीत. आज स्त्रिया पुरूषांपेक्षा ज्या गौण वाटतात व बुद्धीने दुय्यम दर्जाच्या वाटतात. त्याचे कारण

आजपर्यंत पुरुषी अहंकारापोटी त्यांना शिक्षणापासून व संस्कारापासून दूर राहावे लागले आहे. त्याच्या अंगभूत कल्पेषणा कारणीभूत ठरले.

पुरुषांच्या शिक्षणापेक्षा स्त्री शिकली तर खऱ्या अर्थाने समाजामध्ये परिवर्तन घडून येवू शकते. यासाठीच महात्मा फुल्यांनी, पुरुष शिकला तर फक्त स्वत:चा उद्धार करू शकतो, पण मुलगी शिकली तर दोन कुटुंबाचा उद्धार करू शकते. हा विचार समोर ठेवून स्त्री शिक्षणासाठी १८४८ ते १८५२ या चार वर्षाच्या काळात पुणे व पुण्याच्या आसपासच्या ग्रामीण परिसरात एकूण १८ शाळा काढल्या आणि त्या यशस्वीपणे चालविल्या. महात्मा फुल्यांचा विचार छत्रपती शाहू महाराजांनी पुढे चालविला. विधवा पुनर्विवाह कायदा, आंतरजातीय विवाह कायदा, कुलकर्ण्याच्या वर्तनास प्रतिबंधक करणारा कायदा,घटस्फोटाचा व वारसाचा कायदा, देवदासी प्रथा प्रतिबंधक कायदा करून शाहू महाराजांनाही आपल्या राज्यात स्त्रीची प्रतिष्ठा कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता. बंगालचे ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी १८५५ मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा पारित करवून घेतला. स्वत:च्या मुलाचे लग्न विधवेशी लावून समाजापुढे आदर्श निर्माण केला.

स्त्रीच्या समाजातील दुय्यम स्थानाविषयी महात्मा गांधीना अतिशय खंत वाटत होती. गांधीजी म्हणत असे, 'प्राचीन काळी स्त्रियांची स्थिती इतकी वाईट नव्हती. उलट प्राचीन काळात स्त्रीला जास्त अर्थाने सामाजिक प्रतिष्ठा होती.' स्त्रीयांची सामाजिक गुलामगिरी त्यांच्या मानसिक गुलामगिरीतून अस्तित्वात आली आहे. अशी गुलामगिरी स्त्रियांनी झुगारून दिली पाहिजे.स्त्रियांनी स्वत:वर होणाऱ्या अन्यायाविरूद्ध लढण्याची तयारी दाखविली, गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त होण्याचे निश्चित केले, तर त्यांना त्यासाठी कोणीही अडवू शकणार नाही असेच महात्मा गांधीना वाटत होते. गांधीजींचे सत्य व अहिंसेचे तत्व 'सर्वोदयी' विचारधारणेच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात आणणारे आचार्य विनोबा भावे यांनी स्त्रियामधील सुप्त आंतरिक शक्तीला जागृत करण्याच्या कार्याला, 'स्त्री—शक्ती जागरण' असे नाव दिले. स्त्रियाविषयी वापरला जाणारा अबला शब्द विनोबांना मुळीच मान्य नव्हता. उलट पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची शक्ती कितीतरी पट जास्त असल्याचे स्पष्ट करताना विनोबा म्हणत, 'विज्ञान सांगते की स्त्रीचे शरीर हे पुरूषांच्या शरीरापेक्षा अधिक रक्षणसमर्थ आहे. सेवा, शुश्रुषा आणि घरकाम यांमाध्यमातून स्त्रिया तग धरू शकतात. याचा अर्थ असा की, स्त्रियांचे शरीर अधिक काटक असते. असे असले तरी पुरूषसत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्रीचे दुय्यम स्थान कायम आहे. एवढेच नव्हे तर तिच्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनाविषयी विनोबा म्हणतात, 'स्त्रीची इतकी मोठी शक्ती असूनही स्त्रीकडे कामिनी म्हणून पाहिले जाते. ती काम —साधनेचा एक विषयच मानली गेली, हा मातृशक्तीचा सर्वात जास्त अपमान आहे.'

स्त्री शिक्षणाने, कर्तृत्वाने कुठेही कमी नाही, तरी 'स्त्रियांमध्ये राज्यकर्त्या, तत्वज्ञ, समाजधिकक व मोठया प्रमाणात साहित्यिक झाल्या आहेत. परंतु हे सर्व असूनही समाजाच्या मार्गदर्शनाखाली स्त्रियांनी विचार मांडला आणि समाजाने तो मान्य केला हा अनुभव कमी येतो.' यासाठी समाजाचे मानसिकताच कारणीभूत आहे, असे म्हणावे लागेल. कुटूंबाला नैतिक वळण लावण्याचे कार्य चांगले संस्कारातून स्त्रीच करू शकते. त्यासाठी तीचे जीवनमान सुधारणे गरजेचे आहे. ते शिक्षणाशिवाय शक्य नाही. म्हणून स्त्रियांना शिक्षण देणे आवश्यक मानून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री शिक्षण कार्याला नवी दिशा दिली. प्रथमत: मतदानाचा हक्क स्त्रीला प्रदान करून, कायद्याद्वारे स्त्रीला समानतेचा अधिकार संविधानाच्या माध्यमातून प्रदान करून, स्त्री पुरूष विषमतेला तिलांजली देण्याचे महान कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे.

दक्षिणेत पेरियार रामास्वामी यांनी स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी शाळा, प्रशिक्षण केंद्र, महाविद्यालयांची स्थापना करून स्त्री शिक्षणाचीच अधिक गरज आहे असाच प्रचार केला. एवढेच नव्हे तर त्या काळात स्त्रियांना तांत्रिक शिक्षण मिळावे यासाठी स्वतंत्र असे अभियांत्रिकी महाविद्यालयही स्थापन केले. स्त्रीला शिक्षण व संधी दिल्यास ती पुरूषांपेक्षा कधीही मागे राहत नाही असेच पेरियार यांना यांद्वारे सुचवायचे होते. याविषयी एका लेखात पेरियार यांनी प्रतिपादित केले की, '... दहा पुरूषांपेक्षा दोनच स्त्रियांच्या बुद्धिमत्तेचा व स्वाभिमान जागविण्याचा विकास केल्यास ते समाजाच्या अधिक हिताचा ठरेल... स्वाभिमान विवाह चळवळ आणि कुटूंब नियोजनाची चळवळ राबवून पेरियार यांनी स्त्रियांना सन्मान प्राप्त करून दिला. म्हणूनच स्त्रियांनी ई. व्ही. रामस्वामी यांना 'पेरियार' म्हणजेच महामानव ही उपाधी देवून सन्मानित केले.

निष्कर्ष:

स्त्रीला समाजात सन्मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्यासाठी एकोणिसाव्या शतकात अनेक समाजसुधारकांनी स्वत:चे आयुष्य वेचले, त्यातून स्त्री शिक्षणाची चळवळ उभी राहीली. तसेच

सामाजिक सुधारणेच्या कार्याला नवी दिशा मिळाली. ज्यातून विसाव्या शतकात महिला सक्षमीकरणाला बळ प्राप्त झाले. एकविसाव्या शतकातील आव्हानाना तोंड देण्यासाठी स्त्रियांनी बळ एकवटून 'स्त्री–शक्ती' उभी केली पाहिजे, स्त्रिया दुर्बल, कमजोर व अबला नसून सक्षम आहे. हे त्यांनी दाखवून दिले पाहीजे. हीच प्रेरणा स्त्री पुनरूस्थानासाठी कार्य करणाऱ्या समाजसुधारकांनी दिलेली आहे. स्त्रियांनी मोठया संख्येने राजकीय क्षेत्रात पदापर्ण करून निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेतला पाहिजे. सध्या जे प्रमाण दिसून येते ते पुरूषांच्या तुलनेत अतिशय कमीच आहे. जोपर्यत स्त्री राजकीय निर्णय प्रक्रियेत व न्यायदानाच्या प्रक्रियेत पुढे येत नाही. तोपर्यत तिच्या रक्षणाचे हिताचे कायदे पारित करून सक्रियतेने राबविले जाणार नाही.

संदर्भ सूची:

१. संपादन – सबाने अरूणा, स्त्रीवाद एक दृष्टिक्षेप, आकांक्षा प्रकाशात, नागपूर– १०,पृ. क्र. १३५
२. लोकराज्य, सावित्रीबाई फुले विशेषांक, १ जानेवारी १९९६, (लेख) प्राचार्य डॉ. मा. गो. माळी, पृ. क्र ७.
३. लोकराज्य, सप्टेंबर २०११, 'जीवनाची सार्वभौमता' (लेख) – जगदिश मोरे, पृ. क्र. ५४.
४. भोळे भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पूणे ३०, पृ.क्र ३३–३४.
५. संपादक डॉ. पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर. पृ.क्र ११२–११५.
६. भट् मीरा, संत विनोबा , सर्व सेवा संघ प्रकाशन, राजघाट, वाराणसी, पृ.क्र.५६.
७. अडावदकर डॉ. अनन्त, विनोबा: व्यक्ति आणि विचार, जयश्री प्रकाशन नागपूर १०, पृ.क्र. १२८.
८. सरवदे भिमराव, पेरियार रामस्वामी, समता प्रकाशन, नागपूर. पृ.क्र. ४२.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2021

ISSUE No- (CCCVII) 307

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci College,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci College
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande,** Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalal** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College.Amravati
(M.S) India ,Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

19	The Farmers and Agricultural Products: A Critical Review on Time Series Study on Minimum Support Price (MSP) in Agricultural Produce in India — Dr. Kajalbaran Jana	73
20	Legislative Measures on Public Participation in Environmental Decision Making in India : A Critical Analysis — Dr. Kiran Sharma	87
21	भारत-श्रीलंका : ऐतिहासिक रिश्तों पर ग्रहण के कारण — डॉ. नीलम शर्मा / डॉ.एन.के. सोमानी	90
22	डॉ. एस आर. रंगनाथन पंचसुत्रीचे ग्रंथालयीन शिक्षणात योगदान : एक अभ्यास — डॉ. प्रमोद अलोने	99
23	वऱ्हाडच्या इतिहासात गावीलगडचे महत्व — प्रा.डॉ.नंदकिशोर ल. अरुळकर	102
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रातील योगदान — प्रा. डॉ. विश्वनाथ आत्माराम दरेकार	106
25	दया पवार आणि कोंडवाडा — प्रा.डॉ.प्रशांत वाल्मिकराव धनवीज	112
26	नवीन कृषी कायदे—२०२१ — डॉ.रमेश हणमंत कारंडे	117
27	'संताची डोळस भक्ती' — प्रा.डॉ.अजय कृ. खडसे	120
28	नागपूर जिल्हा — लोकसंख्येचे प्रक्षेपण अभिक्षेत्रीय व कालीक विश्लेषण (२०२१—२०३१) — डॉ. सुषमा ल.दामोदरे /मुकेश रा. खारकर	125
29	आंबेडकरवादी कवयित्री : ज्योती लांजेवार — स्वेता लिलाधर पाटील	132
30	स्वतंत्र विदर्भ चळवळीचा लेखाजोखा — प्रा.डॉ.करमसिंग राजपूत	137
31	आधुनिक दशकातील संदेशवहनाचे माध्यम :— ट्विटर — डॉ .एस. आर. वेगीनवार	143
32	ग्रामीण विकासात ग्रामसभेची भूमिका — प्रा.हितेश एम.चरडे	147
33	वन बेल्ट वन रोड — प्रा.पराग ज.गावंडे	150
34	शिक्षण प्रक्रियेत डिजिटल माध्यमांचे महत्त्व — गणेश बुट्टे /डॉ.अमोल मांडेकर	154
35	Reliability, Validity and Objectivity of Skill Tests in Thane District HandballTeam — Dr. Chandrkant R. Mhatre	157
36	ई—अधिगम के प्रति विद्यार्थियों का दृष्टिकोण : एक अध्ययन — डा० आभा सिंह/डा० अदिति गोस्वामी	160
37	महाराष्ट्राचे राजकारण : नव्वदीचे दशक — प्रा. एकनाथ रावजी मुरकुटे	165
38	Qatil Shifai Romaniyatkashayer — Dr.Feroz S Khan	168

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO. 307 (CCCVII)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

महाराष्ट्राचे राजकारण : नव्वदीचे दशक

प्रा. एकनाथ रावजी मुरकुटे
सहयोगी प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. मुळात राज्यनिर्मिती भाषेच्या आधारे झालेली असल्यामुळे मराठी भाषिकांचे राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्य नावारूपास आले. पुरोगामी वारसा व औद्योगिक दृष्टया प्रगत प्रांत अशी ब्रिटिश आमदानीतच महाराष्ट्राची एक वेगळी ओळख तयार झाली. स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये महाराष्ट्रातील लेखक, विद्वान, पत्रकार यांनी मोलाची कामगिरी पार पाडली. स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेसला स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी असल्यामुळे साहजिकच केंद्रात आणि घटकराज्यात आपली सरकारे निर्माण करता आली. नेहरू नंतर काँग्रेसच्या लोकप्रियतेस ग्रहण लागू लागले. १९६७ पासून प्रादेशिक पक्षांनी गैरकाँग्रेसवादाचे तत्त्वज्ञान स्विकारून गैरकाँग्रेसी सरकारे स्थापन केली. महाराष्ट्रामध्ये १९६० पासून आतापर्यंतचा काँग्रेस अधिक काळ सत्तेत राहिल्याचे दिसते.

मानवी समाज हा सतत बदलत असतो म्हणजे समाजात सतत काहीतरी बदलण्यासारखे असते. मानवी समाजाचाच एक भाग म्हणून राजकारणाचा विचार करताना असे आढळून येते की, राज्यनिर्मिती पासूनच महाराष्ट्राच्या राजकारणात अनेक महत्त्वपूर्ण राजकीय घडामोडी/स्थित्यंतरे घडली प्रस्तुत लेखामध्ये १९९१–२००१ या दशकातील महाराष्ट्रातील काही महत्त्वपूर्ण राजकिय स्थित्यंतराचा आढावा घेण्यात आला आहे.

१९९१–२००१ दशकाची पार्श्वभूमी :

देशपातळीवर जे बदल घडून येत होते त्या बदलाचा महाराष्ट्रावरदेखील परिणाम घडून येत होता. अगोदर उल्लेख केल्याप्रमाणे काँग्रेसची लोकप्रियता ऱ्हासास जावून देशपातळीवर व विविध घटक राज्यांमध्ये आघाडी शासन सत्तारूढ होत होते. नगण्य असणारा भाजप एकदम राजकिय निरिक्षकांचे लक्ष वेधत होता. १९९० च्या विधानसभेच्या निवडणुकीत काँग्रेसला अपक्षांच्या साहाय्याने सरकार स्थापन करावे लागेल. राजीव गांधीच्या पुढाकारातून जागतिकीकरणास १९८० च्या दशकातच सुरुवात सुरूवात झाली. केंद्रातील जनता दलाने मंडल आयोग अंमलबजावणीसाठी पुढाकार घेतला. नवनव्या चळवळी, स्वयंसेवी संस्था यांचे जाळे देशभर निर्माण होत होते.

मंडल आयोग :

श्री बी.पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली (बॅकवर्ड क्लास कमिशन) आयोग १ जानेवारी १९७९ ला जनता पक्षाच्या पुढाकाराने स्थापन करण्यात आला. आयोगाने ३१ डिसेंबर १९८० रोजी राष्ट्रपतीस अहवाल सादर केला. आयोगाने सामाजिक व शैक्षणिकदृष्टया मागासासाठी राखीव जागेची शिफारस केली. जनता पक्ष सरकार पडल्यानंतर सत्तारूढ काँग्रेसने हा आयोग लागु करण्याचे श्रेय घेतले नाही. पुढे व्ही.पी. सिंग यांनी ३१ ऑगस्ट १९९० ला मंडल आयोग लागू केल्याची घोषणा केली. अगोदर उल्लेख आल्याप्रमाणे आयोगाची अंमलबजावणी सर्वप्रथम महाराष्ट्रात करण्यात आली. परिणामी इतर मागासवर्गीयांचा राजकारणात सहभाग वाढला.

नवहिंदुत्ववादी शक्तींची वाढ :

महाराष्ट्र हे पुरोगामी राज्य असले तरी या राज्यात जमातवादी शक्ती नव्हत्या असे नाही परंतु त्यांचा प्रभाव पूर्वी कमी होता. अडवाणींच्या रथयात्रेमुळे देशभर वातावरणनिर्मिती होत होती. मंडलीकरणामुळे ज्या इतर मागासवर्गीय जातीमध्ये जागृती होत होती (माळी, धनगर, बंजारी) त्यांना आपल्या बाजूने घेत भाजपाने महाराष्ट्रामध्ये शिवसेनेशी संगनमताने राजकारण करावयास सुरूवात केली. शिवसेना ही काँग्रेसच्या अप्रत्यक्ष पाठिंब्यानेच महाराष्ट्रात फोफावली. १९९० च्या विधानसभेत प्रभावी विरोधी पक्ष म्हणून भाजप–शिवसेना या पक्षांचा विचार करता येतो. पुढे डिसेंबर १९९२ बाबरी विध्वंसामुळे राजकारणाचे धार्मिक स्वरूप प्रखरतेने पुढे आले. धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व सोडून धार्मिक राजकारणास महाराष्ट्रातही सुरूवात झाली हे पुरोगामी राज्यातील महत्त्वाचे स्थित्यंतर असल्याचे दिसते.

एकीकडे नवहिंदुत्ववादी शक्तींची (जमातवादी) वाढ होत होती. दुसऱ्या बाजूला पुरोगामी वारसा व वसा घेणारे डावे पक्ष हतबल झालेले दिसतात. १९९१–२००१ या दशतकात कम्युनिस्ट नामशेष होत गेल्याचेच दिसते. रिपब्लीकन

पक्षाचेही गटागटांत विभाजन झाले. काँग्रेसने धर्म, संस्कृतीचा मालकी राजकारणासाठी खापर केला. ज्यांनी धर्मक्षेत्र वर्ज्य मानले तर सवर्णहिंदुत्ववादी व जमातवादी शक्तींनी याच धर्म, संस्कृतीच्या आधारे राजकारण करावयास प्रारंभ केला. आणखी असेही म्हणता येईल की उदारीकरणाचा लाभ घेणारा मध्यमवर्ग सर्व जातीधर्मातून निर्माण होत होता त्यास आपल्या सोईचा पक्ष हवा होता. ती अपेक्षा भाजपने पूर्ण केली. तसेच नव्या व दमदार तरूण नेत्यांना नामांकित राजकीय पक्षात फारसा वाव मिळेनासा झाल त्याचवेळी भाजप ने आपल्या पक्षात नव्या दमाची फळी उभारली. त्यातून हा पक्षाची लोकप्रियता वाढतच गेली.

नविन आर्थिक धोरण :

केंद्रातील नरसिंहराव सरकारने १९९१ ला नविन आर्थिक धोरण जाहीर केले. त्यानुसार आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. जानेवारी १९९५ मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना झाली. या संघटनेचा भारत सभासद झाला. परिणामी भारतात आर्थिक उदारीकरणास प्रारंभ झाला. महाराष्ट्रासारख्या औद्योगिकदृष्टया प्रगत राज्यातील बहुसंख्य उद्योगधंदे या दशकातच बंद पडले. शासनाने कल्याणकारी भूमिका सोडून खाजगीकरणाची कास धरली. त्यातून नवे प्रश्न निर्माण झाले.

७३ व ७४ वी घटनादुरूस्ती :

राजीव गांधीची मूळ प्रस्तावित असलेली व स्थानिक स्वराज्य संस्था (पंचायत राज) शी संबंधित घटनादुरूस्ती १९९२ अखेरीस करण्यात आली. या दुरूस्तीनुसार एस.टी., एस.सी., ओ.बी.सी. जातसमूहांना स्थानिक स्वराज्य संस्थात राखीव जागा व महिलांसाठी ही राखीव जागांची तरतूद करण्यात आली. महाराष्ट्राने आपल्या राज्यात ही व्यवस्था लागू केली आणि महिलांच्या राजकारणास नव्याने प्रारंभ झाला. महिला विविध पदावर आरूढ झाल्या तिच स्थिती दलित महिला बाबतही सांगता येते. राजकारणाच्या बंडलीकरणातून दलित, बहुजनांमध्ये जागृती निर्माण झाली त्यातून त्यांनी सत्तेत वाटा मागावयास सुरूवात केली. हे या दशकातील मूलगामी स्थित्यंतर म्हणता येईल.

आघाड्यांचे युग :

१९९० च्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये काँग्रेसला स्पष्ट बहूमत मिळाले नाही. तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवार यांना ११ अपक्षांच्या पाठिंब्यावे सरकार स्थापन करावे लागले. तेव्हाच महाराष्ट्राच्या भावी राजकारणाची वाटचाल स्पष्ट झाली. पुढे १९९५ च्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये देखील कोणताच पक्ष स्पष्ट बहुमत मिळवू शकला नाही. परिणामी भाजप–शिवसेना युती महाराष्ट्रात सत्तारूढ झाली सध्या देखील महाराष्ट्रात आघाडीने सरकार आहे. यावरून महाराष्ट्रात आघाड्यांच्या युगास नव्वदीच्या दशकात प्रारंभ झालेला दिसतो हे या दशकातील महत्त्वाचे राजकीय स्थित्यंतर आहे.

पक्षश्रेष्ठीचा वाढता प्रभाव :

इंदिरा गांधी पंतप्रधान असतांना त्यांनी सतत प्रादेशिक नेतृत्व हतबल, बोटचेपे कसे राहील याची सतत दक्षता घेतली पुढे महाराष्ट्रात भाजप–शिवसेना युतीच्या काळात 'रिमोट कंट्रोल' ही संज्ञा फार लोकप्रिय झाली. पक्ष श्रेष्ठींनी राज्यकारभारात सतत हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला. अगदी अलीकडे एन्रॉन शिवसेनाप्रमुख पुरस्कारातून पुन्हा वर काढण्यात आला. वर्तमान लोकशाही आघाडी मध्येही काँग्रेस व राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या पक्षश्रेष्ठींचा प्रभाव वाढत आहे या स्थित्यंतराचाही या निमित्ताने विचार करता येतो.

राजकीय पक्षांने बदलते स्वरूप :

नव्वदीच्या दशकामध्ये जवळजवळ सर्वच (डावे पक्ष वगळता) राजकीय पक्षांचे स्वरूप बदललेले दिसते. लोकाभिमुख राजकारणाऐवजी व्यक्तीवादी राजकारणास प्रारंभ झाला आहे. पूर्वी राजकीय पक्षांची काही एक तत्वे वा विचारसरणी होती त्यानुसार ते ते राजकीय पक्ष राजकारण करत असत. आज राजकारणाकडे एक व्यवसाय म्हणून पाहणाऱ्यांची व तसे राजकारण करणाऱ्यांची सरशी होतांना दिसते. पूर्वी राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांना मान, सम्मान असे आज कार्यकर्ते मिळविणे सर्व राजकीय पक्षांना दुरापस्त होत आहे. विचारसरणीस मोठयाप्रमाणात दिल्यामुळे तत्वशून्य युत्या, प्रतियुत्या निर्माण होत आहेत. नव्यापर्वात सळवळ आणि राजकीय पक्ष यांचा सांधा तुटलेला दिसतोय. परिणामी पक्षबाहय सळवळी निर्माण झाल्या त्यांची राजकीय पक्षांनी फारशी दखल घेतली नाही.

राष्ट्रवादी काँग्रेस :

शरद पवारांनी सोनिया गांधींच्या विदेशीपणाच्या मुद्यावरून राष्ट्रवादी काँग्रेसची निर्मिती केली. विदेशीपणाचा मुद्दा हे तात्कालिक कारण होते सोनियांचा राजकारण प्रवेश १९९८ च्या लोकसभा निवडणुकी पासून झाला होता. जनाधार नसलेल्या नेत्याचे महत्त्व काँग्रेसमध्ये वाढत होते या पार्श्वभूमीवर पवारांनी बंड केले. महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचा नेता म्हणून पवारांच्या राष्ट्रवादी काँग्रेसचा विचार करता येतो. हा पक्ष राष्ट्रीय राजकारणावर फारसा प्रभाव पाडू शकला नाही. मात्र महाराष्ट्रामध्ये हा पक्ष काही भागात प्रभावी असल्याचे दिसते. हया पक्षनिर्मितीमुळे ही महाराष्ट्रातील राजकारणामध्ये एक नवे स्थित्यंतर पडलून आणले.

उपसंहार :

नव्वदीच्या दशकामध्ये भारतीय लोकशाहीसमोर प्रामुख्याने दोन आव्हाने निर्माण झाल्याचे दिसते. नव्या आर्थिक धोरणाद्वारे होत असलेले जागतिकीकरण आणि संघ प्रणित जमातवादाचे. राजकीय विश्लेषकांच्या मते भारतीय लोकशाही संक्रमणकाळातून वाटचाल करत आहे. ठिकठिकाणी आघाड्यांच्या शासनाची निर्मिती नवजागृत दलित, आदिवासी, मागासवर्गीय यांच्या प्रभावी मतदानामुळेही झालेली दिसते तर दुसरीकडे मध्यमवर्गीय मतदानामध्ये सहभागी होत नसल्याचेही पाहण्यावरून दिसते. अशा या नवजागृत बहुजन समाजाला विधायक मार्गास लावण्याचे कार्य जमातवादी, सनातनवादी पक्ष करत आहेत अशाप्रसंगी जात, वर्ग, लिंगभाव या तिनही शोषण संस्था अबाधित असल्याचेच दिसते. धोका म्हणून प्रसारमाध्यमाद्वारे वा केबल वाहिन्याद्वारे भोगवाद, चंगळवाद जोपासला जातो आहे या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील राजकारण विधायक मार्गाकडे कसे नेता येईल हाच प्रमुख पेच आहे.

संदर्भ

१) अभ्यंकर अजित: धर्माधि फॅसिझमचे आव्हान : आशय, आकार आणि प्रतिकार; प्रबोधन ज्योती, इचलकरंजी, (जून २००२)
२) बसु दुर्गा दास : भार का संविधान : एक परिचय; प्रेंटिस हा ऑफ इंडिया प्रा.लि. नई दिल्ली, (१९९५)
३) बिरमल नितीन : प्रबळ जातीचा प्रादेशिक पक्ष : राष्ट्रवादी काँग्रेस; समाज प्रबोधन पत्रिका : सातारा; (ऑक्टोबर–डिसेंबर १९९९)
४) बिपन चंद्र : एसेज ऑन कंटेम्परारी इंडिया एंड ऑदर एसेज, हर आनंद पब्लिकेशन्स, न्यु दिल्ली (१९९९)
५) डॉ. डोळे ना.य. : राजकीय पक्षांचे बदलते अंतरंग – साधना दिवाळी २००१
६) डॉ. मोरे विठ्ठल : महाराष्ट्रातील राजकारण व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष; फैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद (१९९५)
७) पळशीकर सुहास : जात व महाराष्ट्रातील सत्ताकरण; सुगावा प्रकाशन पुणे (सप्टेंबर १९९८)
८) रानडे वा. रा. : संयुक्त आघाडीतून स्थिर सरकारकडे, सुगावा प्रकाशन पुणे (१४ एप्रिल २०००)

INDIA@75

आजादी का अमृत महोत्सव

Impact Factor -7.675(SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER - 2021, ISSUE No.- (CCLXXXIII) 331

'RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE'

Jointly Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Tah. Hinganghat, Dist. Wardha (Maharashtra) 442307. &

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Editor
Dr. Naresh A. Bhoyar
Director of Phy. Edu.
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

Executive Editor
Dr. Uttam B. Parekar
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

Aadhar Publication

For Details Visit : www.aadharsocial.com

47.	शेतकरी कुटुंबातील युवक व इतर युवक यांच्या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचा अभ्यास — दिनेश म. ढेंगळे	204
48.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सबलीकरण समस्या आणि उपाय — प्रा. डॉ. साधना डी. वाघाडे	208
49.	समाजसुधारकांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान — प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले	213
50.	आधुनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर व वाचकांची भूमिका एक अभ्यास — डॉ. संगिता शाह, डॉ. बालाजी द. दामावले	216
51.	महात्मा फुलेंचे लोकशाही बाबत विचार — प्रा. ई. आर. मुरकुटे	221
52.	स्वातंत्र्यापूर्व भारतीय कामगार चळवळीतील डॉ. आंबेडकरांचे योगदान — प्रा. संदिप भा. गायकोले	224
53.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासी चळवळ — प्रमोद वं. बनसोड	227
54.	स्वातंत्र्योत्तर आंबेडकरी चळवळ: दशा आणि दिशा — प्रा. डॉ. जी. पी. फसले	230
55.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय विचारवंत योगी अरविंद यांचे शैक्षणिक विचार — डॉ. सौ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे	236
56.	शारीरिक शिक्षणाची वाटचाल व स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलते दृष्टिकोन — डॉ. नरेश भोयर	239
57.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील संसदीय लोकशाही आणि राजकीय पक्षाचे राजकारण — डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे	242
58.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील घटकराज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांची झालेली निर्मिती: एक अभ्यास — प्रा. श्रेयश गुरूदास मोहिते	244
59.	समकालीन भारतीय राजकीय विचारवंत आणि लोकशाहीची संकल्पना — डॉ. कीर्तीकर वाल्मीक भीमराव	251
60.	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत एस.एम.जोशी, श्रीपाद अमृत डांगे व ना.ह.गोरे यांचे योगदान — प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक	255
61.	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना — प्रा. डॉ. रुपराव उकंठराव गायकवाड	258
62.	जल प्रदुषण : कारणे आणि उपाययोजना — प्रा. डॉ. गणेश नथ्थुजी बहादे	262
63.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील १९६४–६५ चा भुमीहिंनाचा लढा : एक महत्वाचे पर्व — प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन	265
64.	मराठा समाजातील महिलांची सामाजिक, सांस्कृतीक, शैक्षणिक स्थिती — डॉ. विजय आर. भांगे	269
65.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान : एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन — प्रा. डॉ. तिर्थनंद बन्नगरे	272
66.	अन्न सुरक्षा आणि मानवी हक्क — प्रा.डॉ. नितीन दादाराव गोरखेडे	274
67	Amitav Ghosh as an Indo-Anglian Writer: Contribution to the Society — Dr Tushar Vishweshwarrao Watkar	278

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

महात्मा फुलेंचे लोकशाही बाबत विचार

प्रा. ई. आर. मुरकुटे
सहयोगी प्राध्यापक यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

प्राचीन काखंडापासून भारताला राजकीय चिंतनाची परंपरा लाभली आहे. तिला खरी गती आधुनिक कालखंडामध्ये ब्रिटीश आगमणानंतर मिळाली. ब्रिटिश सत्तेसोबत त्यांची भाषा, धर्म, संस्कृती, कायदे, प्रशासन आणि महत्त्वाचे म्हणजे त्यांची प्रबोधन परंपरा भारतात आली. या पाश्चिमात्य बाबींना भारतीयांनी दिलेला जो प्रतिसाद होता त्यातून आधुनिक भारतातील राजकीय विचार उदयास आला.

आधुनिक भारतातील राजकीय विचारामध्ये महात्मा फुलेंचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. प्रस्तुत निबंधामध्ये महात्मा फुलेंच्या लोकशाहीबाबत विचारावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

महात्मा फुलेंचे विचार : पार्श्वभूमी –

आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये एकोणीसावे शतक फार महत्त्वाचे होते. या काळात भारतात ब्रिटिश सत्ता स्थिर झाली. भारतातील ब्रिटिश सत्तेचे स्वरूप दुहेरी होते. एक म्हणजे ब्रिटिशांनी भारतात कायदयाचे राज्य रूजविले. सामाजिक, धार्मिक सुधारणांना हात घातला. इंग्रजी शिक्षणाला चालना दिली त्यामुळे भारताच्या विविध पातळीवर नवे चैतन्य निर्माण झाले. दुसरे म्हणजे ब्रिटिश राजवटीची कार्यपद्धती शोषणावर आधारलेली होती.

'स्त्रीशुद्रातिशुद्र' यांची अत्यंत दयनीय स्थिती कशामुळे झाली हा विचार महात्मा फुलेंच्या चिंतनामध्ये मध्यवर्ती होता. शुद्रातिशुद्र व स्त्रिया यांची बाजू घेऊन त्यांनी मांडलेल्या विचारामधून त्यांचे लोकशाहीबाबत विचार व्यक्त झालेले आहेत.

म. फुलेंच्या लोकशाही विचाराची प्रेरणा :

महात्मा फुलेंच्या जडणघडणीमध्ये विविध घटकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. स्कॉटिश मिशनच्या शाळेमधून जोतीरावावर आधुनिक मूल्यांचे संस्कार झाले. सर्व स्त्री पुरूषांनी एकमेकांसोबत मातृभावाने राहावे. श्रद्धा, नीती, शोषितांची सेवा या ब्रिटिश शिक्षणातील मूल्यांचा त्यांच्या मनावर प्रभाव निर्माण झाला. म. फुलेंच्या विचारांना थॉमस पेन यांच्या ग्रंथांनी प्रेरणा दिली. पेन यांच्या ग्रंथातील मानवतावाद जो लोकशाहीचा एक आधारस्तंभ मानला जातो. तो म. फुलें यांना प्रभावित करत होता. थॉमस पेन यांच्या विचारामध्ये मानवतावाद, व्यक्तीस्वातंत्र्य व गुलामगिरीचा विरोध या बाबी मध्यवर्ती आहेत. म. फुले यांनी देखील या संदर्भात केलेल्या लेखनामधून त्यांची लोकशाहीची संकल्पना साकार झाली आहे.

१) व्यक्तिस्वातंत्र्याची संकल्पना :

लोकशाहीचे एक आधारभूत तत्व म्हणून व्यक्तिस्वातंत्र्याचा उल्लेख केला जातो. आधुनिक भारतामध्ये हा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार ब्रिटिश राजवटीसोबत भारतात आला. त्यामधून सुधारकांची एक परंपरा निर्माण झाली. त्यात म. फुलेंचा अग्रक्रमाने विचार करता येतो.

म. फुलेंच्या विचारांवर थॉमस पेनचा प्रभाव असला तरी त्यांच्यापेक्षा व्यापक विचार फुलेंनी व्यक्त केले आहेत. म. फुलेंनी स्त्रिया, शुद्रातिशुद्र आणि शेतकरी यांची बाजू घेऊन लिखाण केले. त्यांचे शोषण आणि दु:ख दूर करून उन्नती कशी करता येईल याचा मार्ग सांगितला आणि त्या दिशेने टाकलेले महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणून त्यांच्या शैक्षणिक कार्याकडे पाहता येते. म. फुलेंनी धर्मचिकित्सा करून भट–ब्राम्हण स्त्री शुद्रातिशुद्राचे कसे शोषण करतात. त्यामधून जी गुलामगिरी निर्माण झाली, त्यापासून कसे मुक्त होता येईल याचा मार्ग सूचवितात. म. फुले हे व्यक्तिश: ब्राम्हणाविरूद्ध नव्हते तर ते ब्राम्हणशाही विरूद्ध होते. ब्राम्हणशाहीमुळे बहुजन समाज कर्मकांडामध्ये अडकून राहतो. त्याची परिस्थिती उत्तरोत्तर दयनीय होत जाते परिणाम या व्यवस्थेत बहुजन समाजाची गुलामगिरी निर्माण होते. यामधून बहुजन समाजाला बाहेर काढण्यासाठी सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक त्यांनी लिहले. त्यात व्यक्तीच्या धर्म स्वातंत्र्याचा पुरस्कार त्यांनी केला.

म. फुलेंच्या व्यक्तिस्वातंत्र्य संकल्पनेत सर्व प्रकारच्या शोषणापासून मानव मुक्तीचा विचार व्यक्त झालेला दिसतो. मानवी जीवनामध्ये 'स्वातंत्र्य' हो अतिशय आवश्यक बाब असल्याने ते म्हणतात, केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नव्हे तर सामाजिक व आर्थिक व धार्मिक स्वातंत्र्याची बाजू त्यांनी

मांडली. संपूर्ण समाजाची शोषण व अन्यायापासून मुक्ती व्हावी हा त्यांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विचाराचा मध्यवर्ती आशय आहे.

म. फुले यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याबाबत केवळ तात्त्विक मांडणी केली नाही तर आपल्या कृतिशील सहभागातून सर्व पातळीवर शूद्रातिशूद्र व स्त्रिया यांच्या शोषणाचा प्रतिकार केला व पर्यायी व्यवस्था उभी केली.

समतेविषयी विचार : म. फुले

समता हे तत्त्व स्वातंत्र्याइतकेच महत्त्वपूर्ण लोकशाहीचे तत्त्व म्हणून ओळखले जाते. परंतु समाजामध्ये जी विषमता आहे ते आर्यभटाचे कारस्थान आहे असे, म.फुलेंचे निदान होते. आर्यांनी शूद्रातिशूद्रांवर ज्ञानबंदी व व्यवसायबंदी लादली. त्यामधून निर्माण झालेल्या सामाजिक विषमतेला ईश्वरीय ठरवून समाज विभक्त केला. ब्रिटिश काळामध्ये ब्राम्हणशाहीला प्रतिकार करण्याची संधी निर्माण झाली आहे हे ओळखून त्यानी समतेबाबत मांडणी केली. म. फुलेंनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून सर्व मानव प्राणी एकाच ईश्वराची लेकरे असल्यामुळे त्यांना समान हक्क असावे. त्यांनी परस्पराशी बंधुभावाच्या माध्यमातून आचरण करावे' असे विचार मांडले व विचारास साकार करण्यासाठी त्यांनी वर्ण–जातीव्यवस्थेची मूलगामी चिकित्सा केली. समाजामध्ये सामाजिक, आर्थिक विषमता असेल तर समाजाची खरी प्रगती होणे शक्य नाही.

म. फुले यांना भारतीय स्त्री मुक्तीचे जनक असे म्हणता येईल; कारण त्यानी आपल्या विचार व कार्यामधून सातत्याने स्त्री–पुरूष समतेचा पुरस्कार केला. स्त्रीदास्याकडून स्त्रीमुक्तीकडे हा मार्गक्रमण करता येईल याचा वस्तुपाठ दिला. समाजात जोपर्यंत कुटुंबाअंतर्गत सुधारणा, सामाजिक सुधारणा आणि धर्मसुधारणा व्यापक प्रमाणात होणार नाहीत तो पर्यंत स्त्री–पुरूष समता साकार होणे शक्य नाही असे ते प्रतिपादन करतात.' स्त्री–पुरूषांना एकाच निर्मिकाने निर्माण केले आहे' म्हणून उभयांत भेदाभेद करता कामा नये, असे ते म्हणतात.

भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था ही समतेच्या मार्गामधील प्रमुख अडथळा आहे. हे ओळखून भारतीय समाज सुधारकांनी तिची चिकित्सा केली. बहुतांश समाजसुधारकांनी जाती सुधारणाच्या अनेक मांडणी केली तर महात्मा फुलेंनी अधिक मूलगामी रितीने जातीसंस्थेची चिकित्सा करून जाती विध्वंसाचा महत्त्वपूर्ण विचार मांडला. अशाप्रकारे लिंगभेद, जातीभेद, वर्णभेद यांच्या विरोधातून त्यांचा समताविचार व्यक्त झाला आहे.

न्याय:

'न्याय' हे मूल्य लोकशाही संकल्पनेत अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. न्यायाच्या बाबतीत म. फुलेंनी अतिशय मुलगामी मांडणी तर केली सोबतच आपल्या आचरणामधून आदर्श वस्तूपाठ दिला.

ज्या समाजामध्ये विषमता, अन्याय व दुय्यमत्त्व असते तेथे न्याय असणे शक्य नाही. याच दृष्टीकोनातून म. फुलेंनी पेशवाईची चिकित्सा केली. ब्रिटिश राजवटीमध्ये स्त्री–शूद्रातिशूद्रांना न्याय मिळण्याची ऐतिहासिक संधी मिळाली आहे. हे ओळखून त्यांनी या दिशेने कार्य केले. शासन, प्रशासनातील शेटजी व भटजीच्या सहभागामुळे बहुजन समाजाला न्याय मिळणे दुरापस्त होत चालले आहे. याकडे ते ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे लक्ष वेधतात.

महात्मा फुलेंच्या वाङ्मयात भारताचा उल्लेख 'बळीस्थान' असा करण्यात आला आहे. बळी राजा असुरांचा राजा होता. तो अत्यंत शूर, दानशूर व न्यायी होता. त्याच्या राज्यातील जनता खऱ्या अर्थाने सुखी होती, म्हणून बळी भारतातील बहुजन समाजामध्ये अत्यंत आदरणीय व्यक्तिमत्व म्हणून त्याचे स्मरण केले जाते. हाच धागा पकडून म. फुलेंनी या बळीच्या मिथकाचा वापर करून न्यायविचार व्यक्त केला. ब्रिटिश राजवट आणि ब्राम्हणशाहीमुळे स्त्री–शूद्रातिशूद्र आणि शेतकरी यांच्यावरील अन्यायात वाढच होत आहे. बळीने राज्य शेतकरी, कष्टकरी यांना न्याय देणारे होते. कारण त्यात श्रम करणाऱ्याला प्रतिष्ठा होती. शोषणाचा मागमूस नव्हता. सर्वजण आपापसात बंधुभावाने आणि सत्यवर्तन करत राहत असत. यावरून बळीच्या राज्यात सर्वांना सामाजिक न्याय मिळत होता असे म. फुलेंना सूचवायचे आहे.

उपसंहार:

म. फुलेंच्या राजकीय विचारामध्ये व्यक्ति स्वातंत्र्य, समता, न्याय आदि लोकशाहीच्या मूल्यांविषयी विवेचन पाहावयास मिळते. ब्रिटिश साम्राज्यशाही आणि ब्राम्हणशाही यांची त्यांनी चिकित्सा केली. या दोन्ही व्यवस्था मूलत: शोषण व विषमतेवर आधारित असल्यामुळे त्यांनी पर्याय

देणारी व्यवस्था उभी केली. भारतीय लोकशाही ही काही मुठभरांच्या हिताची न ठरता स्त्री–शूद्रातिशूद्र व शेतकरी यांच्या कल्याणाची व्हावी यासाठी त्यांचा आग्रह व प्रयत्न होता.

अशा प्रकारे महात्मा फुलेच्या लोकशाही विषयक विचाराचा वेध घेतला तर असे लक्षात येईल की, भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावणेमध्ये न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व ही तत्वे ठळक शब्दात अधोरेखित झाली आहेत. ती तत्वे आणि म. फुलेंचे विचार यात खूप साधर्म्य आहे. म. फुलेंची ग्रंथसंपदा एखादया दीपस्तंभाप्रमाणे आहे. कारण यात न्याय, स्वातंत्र्य, समता यांचे विवेचन जागोजागी पाहावयास मिळते. भारतीय जातीवर समाजामध्ये आमुलाग्र परिवर्तनासाठी त्यांनी जीवनभर संघर्ष केला. म. फुलेंनी बळीचे राज्य हे आदर्श लोकसत्ताक व्यवस्था, शेतकरी, कष्टकरी वर्गाला न्याय देणारी होती. अशी व्यवस्था निर्माण करण्याचे आव्हान भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करताना आपल्यासमोर आहे. जेव्हा समाजवास्तव विषमतेला चालना देणारे असते. जेव्हा राजसत्ता बलवत्तर बनण्याचा सातत्याने प्रयत्न करत असते तेव्हा साहजिकच सर्वसामान्य नागरिक हतबल होतो. म्हणून अशा व्यवस्थेस उभा विरोध आणि प्रतिकार करणे गरजेचे ठरते. एकोणिसाव्या शतकात असा विरोध आणि प्रतिकार म. फुले करत होते. हे त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ सूची:

१. डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे (२००३), पिंपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
२. कै. गं. भा. सरदार व इतर, (१९९०), महात्मा जोतीबा फुले प्रतिष्ठान प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. हरि नरके (संपादक) (२००६) महात्मा फुले गौरव ग्रंथ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुबंई.
४. हरि नरके (संपादक) (२००६) शोधाच्या नव्या वाटा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुबंई.
५. य. दि. फडके (संपादक),(१९९१), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळ, मुंबई.

INDIA@75

आजादी का अमृत महोत्सव

Impact Factor -7.675(SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

DECEMBER - 2021, ISSUE No.- (CCLXXXIII) 331

'RETROSPECTING 75 YEARS OF INDIA'S INDEPENDENCE'

Jointly Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner

Tah. Hinganghat, Dist. Wardha (Maharashtra) 442307. &

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Editor
Dr. Naresh A. Bhoyar
Director of Phy. Edu.
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

Executive Editor
Dr. Uttam B. Parekar
Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner. Dist. Wardha

For Details Visit : www.aadharsocial.com

Aadhar Publication

47.	शेतकरी कुटुंबातील युवक व इतर युवक यांच्या निसर्गदत्त आत्मसंरक्षक प्रतिक्रियांचा अभ्यास दिनेश म. ढेंगळे	204
48.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सबलीकरण समस्या आणि उपाय प्रा. डॉ. साधना डी. बाणाडे	208
49.	समाजसुधारकांनी महिला सक्षमीकरणातील योगदान प्रा. डॉ. रवींद्र मधुकरराव बेले	213
50.	आधुनिक ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर व वाचकांची भुमिका:एक अभ्यास डॉ. संगिता शाह, डॉ. बालाजी द. दामावले	216
51.	महात्मा फुलेंचे लोकशाही बाबत विचार प्रा. ई. आर. मुरकुटे	221
52.	स्वातंत्र्यापूर्व भारतीय कामगार चळवळीतील डॉ. आंबेडकरांचे योगदान प्रा. संदिप भा. रायबोले	224
53.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासी चळवळ प्रमोद पं. वानखेडे	227
54.	स्वातंत्र्योत्तर आंबेडकरी चळवळ: दशा आणि दिशा प्रा. डॉ. जी. पी. फसले	230
55.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय विचारवंत योगी अरविंद यांचे शैक्षणिक विचार डॉ. सौ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे	236
56.	शारीरिक शिक्षणाची वाटचाल व स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलते दृष्टिकोन डॉ. नरेश भोयर	239
57.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील संसदीय लोकशाही आणि राजकीय पक्षाचे राजकारण डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे	242
58.	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील घटकराज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांची झालेली निर्मिती: एक अभ्यास प्रा. श्रेयश गुरूदास मोहिते	244
59.	समकालीन भारतीय राजकीय विचारवंत आणि लोकशाहीची संकल्पना डॉ. कीर्तीकर वाल्मीक भीमराव	251
60.	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत एस.एम.जोशी, श्रीपाद अमृत डांगे व ना.ह.गोरे यांचे योगदान प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक	255
61.	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना प्रा. डॉ. रुपराव उकंडराव गायकवाड	258
62.	जल प्रदुषण : कारणे आणि उपाययोजना प्रा. डॉ. गणेश नथ्थुजी नहादे	262
63.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील १९६४—६५ चा भुमीहिनांचा लढा : एक महत्वाचे पर्व प्रा. डॉ. पंकज वा. मुन	265
64.	मराठा समाजातील महिलांची सामाजिक, सांस्कृतीक, शैक्षणिक स्थिती डॉ. विजय आर. भांगे	269
65.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान : एक ऐतिहासिक सिंहावलोकन प्रा. डॉ. तिर्थानंद बन्सगरे	272
66.	अन्न सुरक्षा आणि मानवी हक्क प्रा.डॉ. गितांन दादाराव गौरखेडे	274
67	Amitav Ghosh as an Indo-Anglian Writer: Contribution to the Society **Dr Tushar Vishweshwarrao Watkar**	278

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 331(CCCXXXI)
ISSN : 2278-9308
December, 2021

स्वातंत्र्यापूर्व भारतीय कामगार चळवळीतील डॉ. आंबेडकरांचे योगदान

प्रा. संदिप भा. रायबोले
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

इंग्रज सरकारच्या मंत्रीमंडळातील मंत्रीपदाचे मंजूर झाल्याचे कार्यक्षेत्र असो किंवा बांधकाम खात्याचे कार्यक्षेत्र असो आपल्या प्रत्येक कार्यक्षेत्रात डॉ. आंबेडकरांनी तळागाळातील लोकांना न्याय मिळवून देणे एवढेच उचित न मानता समाजातील स्त्रिया, कामगार, शेतकरी, आदिवासी यांचाही सर्वकाश विचार करून त्यांच्या विविध समस्यांना जगापुढे आणण्यासाठी प्रयत्न केलेले होते. डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीतून दलितांना दिलेला नवा दृष्टिकोन महत्त्वपूर्ण ठरतो व दलितांबरोबर इतर वंचित घटकांसाठी केलेले कार्य इ.स. १९४२ ते १९४६ या काळात केंद्रात मजूर मंत्री म्हणून काम करण्याअगोदर डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय कामगार चळवळीत दिलेले योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात औद्योगिकरणाची सुरुवात झाली आणि या औद्योगीकरणामुळे कापड उद्योग भराभराटीला येऊन मुंबई हे कापड उद्योगांचे केंद्रच बनले. डॉ. आंबेडकर पूर्वी मुंबईतील असंघटीत कामगारांना संघटीत करण्याचे प्रथम कार्य नारायण मेघजी लोखंडे यांनी केले. व त्यांनी सन १८८४ मध्ये ''बॉम्बे मिल हॅन्डस असोसिएशन''ची स्थापन केली तर सन १९२० मध्ये ना. म. जोशी यांनी ''आयटक (AITUC) ची स्थापना केली व पुढे १९२९ मध्ये ''आयटक'' संघटनेत फूट पडून मुळची कामगार संघटना ही कम्युनिस्टांच्या हाती गेली. त्यामुळे मा. जोशी यांनी ''नॅशनल ट्रेड युनियन फेडरेशन'' ही संघटना स्थापन केली. अशा पद्धतीने डॉ. आंबेडकर पूर्व कामगार चळवळीत बदल घडत होते आणि अशा चळवळीला डॉ. आंबेडकरांचा अप्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित झालेला होता, तो म्हणजे बाबासाहेब परळ येथील इम्प्रुव्हमेंट चाळीत असताना त्यांच्या सभोवताली कामगार वस्ती होत्या व त्यामुळे कामगारांचे प्रश्न व समस्या यांची त्यांना पूर्णपणे जाणीव होती. डॉ. आंबेडकरांचे निकटवर्ती सहकारी गंगाधर सहस्त्रबुद्धे व अनंतराव चित्रे हे ना.म. जोशी यांच्या समवेत प्रत्यक्ष कामगारांचे प्रश्न हाताळत होते, तर खाकीली करत असलेले डॉ. आंबेडकर कामगार नेत्यांच्या खटल्याचे काम चालवत असत. सन १९२७ मध्ये मुंबई विधीमंडळाच्या सदस्यांच्या नोंदवहीत डॉ. आंबेडकरांनी त्यांची राजकिय विचार सरणी ''स्वतंत्र कामगारवादी'' अशी दर्शविली होती.

सन १९२८ च्या विधीमंडळात डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री कामगाराच्या समस्या व प्रश्नाकडे लक्ष दिले. त्यांनी प्रत्येक मातेला प्रसुतीपूर्व काळात व प्रसुतीनंतरच्या काळात विश्रांती मिळणे राष्ट्राच्या दृष्टीने हितावे आहे असे महिला कामगारांच्या प्रसुती काळातील सवलतीच्या विधेयकाचे समर्थन केले. त्यांनी आपल्या लिखाणातून काँग्रेसच्या कामगार विषयक धोरणावर टिका करीत डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळी ही मार्क्सवादी विचार सरणीतून व्हावी या गोष्टीला कायम विरोध दर्शविला आहे. मार्क्सवादयांचा जो आर्थिक विषमता नष्ट करण्याचा मार्ग होता त्याला विरोध करताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, ''समाजाच्या आर्थिक संबंधात फेरबदल असेल तर सर्वप्रथम प्रचलित सामाजिक, धार्मिक व राजकिय संस्थांना नाश करावा लागतो'' आणि भारतीय श्रमजीवी वर्गात धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक इ. सर्व प्रकारच्या शृखंला चाचून त्यांच्या जवळ गमविण्यासारखे दुसरे काहीच नाही असा जर कोणता गट असेल तर तो अस्पृश्य समाज होय. डॉ. आंबेडकरांची संपाबाबत भूमिका या काळात अतिशय प्रभाविपणे दिसते. सन १९२४ ते १९३५ या काळात मुंबई येथील गिरणी कामगारांनी वेळोवेळी संप पुकारलेत. सन १९२३ पासून कापड उद्योगात मंदी असून सन १९२९ च्या जागतिक आर्थिक महामंदीचा फटका गिरणी मालकांना बसला. त्यामुळे कामगार कपात, बोनस मनाई, वेतन कपात इ. धोरण वापरण्यात आली होती. त्यांचा निषेध म्हणून वेळोवेळी संप होत होता. सन १९३५ मध्ये मुंबईतील गिरणगावमधील एकंदरीत १ लाख ३३ हजारांपेक्षा जास्त कामगारांमध्ये अस्पृश्य कामगारांची संख्या पंधरा ते अठरा हजार होती. डॉ. आंबेडकरांनी संपाला नेहमी कायदेशीर वाव संबोधले आहे. मात्र मुंबईतील कम्युनिस्ट संपाच्या नेतृत्वाला त्यांचा विरोध होता. त्यांच्यामुळे अस्पृश्य कामगारांचे नुकसान होत होते. त्यांच्या मते शेतकरी व कामगारांनी नित्य संपाचा अवलंब न करता आपले तंटे लवादामार्फत सोडवावेत. सन १९२८-१९२९ मध्ये मुंबईत झालेल्या संपाची तिव्रता अधिकच होती. अशा परिस्थितीत अधिक नुकसान हे अस्पृश्य कामगारांचे झाले होते. त्यामुळे डॉ. आंबेडकर व सी.के. बोले यांनी कामगार वस्त्यांमध्ये फिरून अस्पृश्य कामगारांना कामावर परत

जाण्यास सांगितले. बहिस्कृत वर्गाला कापड खाल्यात साध्याकर काम करण्यास मोकळीत असावी अशी प्रमुख मागणी सन १९२८ च्या संपात होती.

सन १९३६ मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी कामगारांचे हित लक्षात घेता विशिष्ट वर्गापुरता मर्यादित नसलेला ''स्वतंत्र मजूर पक्ष'' हा सर्व समावेशक पक्ष त्यांनी निर्माण केला. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, अस्पृश्यता निवारणाचा लढा तत्त्वत आर्थिक स्वरूपाचा होता. सामाजिक बाबतीत अस्पृश्यांचे प्रश्न स्पृश्यांपेक्षा वेगळे असले तरी आर्थिक लढ्यात स्पृश्य आणि अस्पृश्यता शेतकरी कामगार वर्गाचे हितसंबंध एकजीव आहेत. १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी The Times of India मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला होता. या जाहिरनाम्याद्वारे शेतकरी कुळ संरक्षण, कामगार व शेतकऱ्यांसाठी किमान वेतन, बडतर्फी, सावकरी पाशातून गरीब रयतेचे संरक्षण, कामगार विमा इत्यादी प्रश्नांच्या अनुषंगाने या पक्षाने आपली क्रांतिकारक भूमिका मांडली. ७ नोव्हेंबर १९३८ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्ष आणि गिरणी कामगार युनियन यांनी मुंबई एक दिवसाचा संप पुकारला.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतातील व्हाइसरॉय लॉर्ड लिनलिथगो यांच्या मध्यवर्ती मंत्रीमंडळात डॉ. आंबेडकरांनी मजूर खात्याचे व बांधकाम खात्याचे मंत्री म्हणून काम करताना डॉ. आंबेडकरांनी सन १९४२ ते १९४६ या काळात कामगार कल्याणासाठी महत्त्वाची पाऊले उचलली. ७ ऑगस्ट १९४२ रोजी नवी दिल्ली येथे 'फोर्थ जॉईंट लेबर कॉन्फरन्स' भरविण्यात आली असता या परिषदेत कामगार कायद्यांमध्ये एकवाक्यता असणे गरजेचे आहे, असे असले तर कामगारांचे हित साधले जाईल. केंद्राच्या व राज्याच्या कक्षांविषयक कायद्यात एकवाक्यता असावी. औद्योगिक तंटे मिटविण्याच्या प्रक्रियेत एकवाक्यता असावी, नोकर व मालक यांच्या संबंधीच्या सर्व बाबींवर चर्चा करण्यात एकवाक्यता असावी असे महत्त्वाचे कामगार विषयक मुद्दे डॉ. आंबेडकरांनी यावेळी सुचविले. त्यामुळेच कामगार विषयक हित जोपासणाऱ्या या परिषदेचे स्वागत त्या काळातील ऑल इंडिया ट्रेड युनियन कॉंग्रेसचे अध्यक्ष व्ही. व्ही गिरी यांनी देखील केले. सप्टेंबर १९४४ मध्ये डॉ. आंबेडकर दक्षिण भारताच्या दौऱ्यावर गेले असता त्यांनी तेथे कामगार व अस्पृश्यांच्या सर्वांगिण उद्धाराच्या दृष्टिने ठिकठिकाणी वैचारीक, सामाजिक व राजकीय भाषणे केली. मद्रास म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनने २२ सप्टेंबर १९४४ रोजी भव्य सत्कार समारंभ आयोजित करून डॉ. सन्मान निजामुद्दीन यांच्या हस्ते थैलीच्या स्वरूपातून मानपत्र देण्यात आले. यावेळी झालेल्या भाषणात डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, माझे मध्यवर्ती सरकार जातपुरते असले तरी ते जनतेच्या हिताची कामे करीत आहे. सरकारने मजूर खात्यामार्फत कामगारांच्या हिताच्या कही योजना राबविण्यात आलेल्या आहेत. त्यात कामगारांना तांत्रिक शिक्षण देण्याची योजना औद्योगिक तंटे मिटविणे, मालक व कामगार यांच्यातील जे करार मजुरांना जाचक होतात ते बदलणे विषयक मजुरांना कायदेशीर असे करावे प्रांतिक सरकारच्या संमतीने करण्याची योजना इ. होय.

२३ सप्टेंबर १९४४ रोजी संध्याकाळी एम. ॲण्ड एस. रेल्वे एम्प्लॉईज युनियनने पेरांबुर येथील आपल्या कार्यालयीन मजूर मंत्री डॉ. आंबेडकर म्हणाले, ही सभा आयोजित केलेल्या कामगारांमध्ये ख्रिस्ती, युरोपीयन, ॲंग्लो इंडियन, हिंदु, मुसलमान, अस्पृश्य इत्यादी कामगार व अधिकारी आहेत. यावरून हेच सिद्ध होते की, दारिद्रय ही या सर्वांना एकत्र बांधणारी दोरी आहे, हे सर्व कामगार संघटीत राहिले तर त्यांना आपले आताचे दारिद्रय नष्ट करण्याचे उपाय शोधता येतील. कामगारांनाही राजकीय सत्तेचा अधिकार मिळवाना कारण हातात सत्ता असेल तर कामगार त्याचा उपयोग आपली सर्वांगीण प्रगती करून घेण्यास करतील. पुढे ते म्हणाले, मजूर खाते माझ्या अधिकार क्षेत्रात असून मजूर जास्तीत जास्त कल्याण करणे हेच माझे ध्येय आहे. रेल्वे, पोस्ट आणि तारखाते खात्यात अस्पृश्य कामगारांसाठी १३ टक्के जागा राखण्याचे धोरण मध्यवर्ती सरकारने ठरविले आहे. कामगारांच्या हिताची भुमिका मांडणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भाषण सर्वांना प्रभावित करणारे व आकडणारे ठरले.

निष्कर्ष :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्यपूर्व कामगार चळवळीत आपल्या भूमिकात्मक कार्यातून नेहमीच कामगारांच्या व अस्पृश्य कामगारांच्या समस्याकडे लक्ष पुरवून कार्य केलेले दिसते. डॉ. आंबेडकरांनी समस्त कामगारांचे आर्थिक हित, उन्नती लक्षात घेऊन त्यांना सामाजिक व आर्थिक लढ्यात कामगार म्हणून एकजीव केले होते. त्यांनी कामगार चळवळीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत कामगारांना संघटीत होण्याच्या तसेच राजकियदृष्टया जागरूक बनण्यासाठी वेळोवेळी आपल्या भाषणातुन आग्रह केला. संप यशस्वरच्या कामगारांच्या शस्त्राचा वापर योग्यवेळी करण्यात यावा अशी

त्यांनी स्पष्ट भूमिका मांडली. कम्युनिस्टांच्या धोरणविषयक कामगारांचे प्रश्न व्यवस्थीत समजून घेतल्याबद्दल त्यांच्याबद्दल लिखा रेखीक केली. त्यांनी समस्त कामगारविषयक विचार करून स्वतंत्र मजूर पक्ष, हा नवीन पक्ष स्थापून अस्पृश्य वर्गाचेच नव्हे तर सर्व समावेशक असलेल्या कामगारांचे पिळवणूक होत असलेल्या समस्त वर्गाविषयी आस्था दाखवून दिली. तसेच स्वतंत्र मजूर मंत्री, म्हणून कार्यरत असताना कामगार कल्याणाच्या दृष्टीने महत्वाचे निर्णय रेखीक घेतले आणि ते निर्णय आज देखील आपणास मार्गदर्शक आहेत.

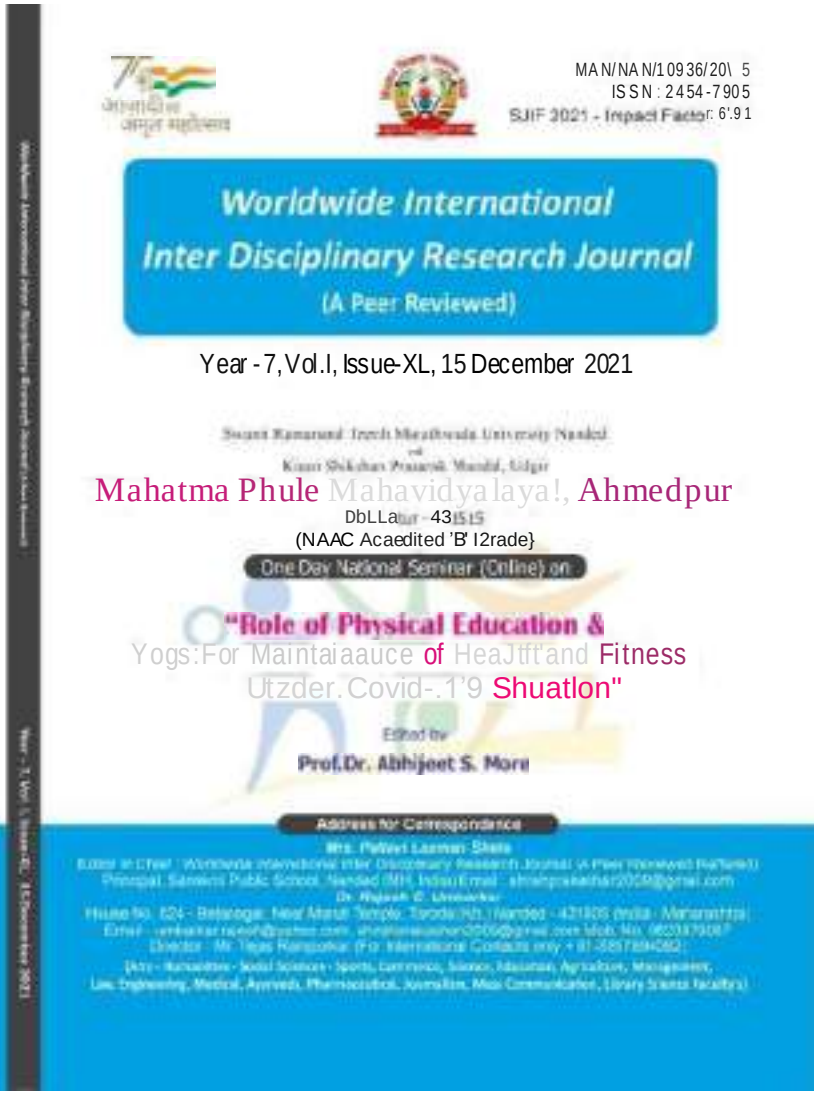
संदर्भ सूची :

१) डॉ. गायकवाड ज्ञानज्ञत्र, महामानव – डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर.
२) पुन श्वर्यन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आवृत्ती २००४
३) कदम मनोहर, भारतीय कामगार चळवळीचे जनक, नारायण मेघाजी लोखंडे, १९९५
४) प्रदिप गायकवाड, कामगार चळवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विवेचक भाषणे व लेख, २००५
५) डॉ. वी एस. कऱ्हाडे – सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र विद्यार्थी अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

➢ Research Paper Published in Peer Reviewed or UGC Listed Journals:

Sr. No.	Title with Page No.	Journal	ISSN/ ISBN No.	Whether peer reviewed impact factor it any	No. of Co-authors	Whether you are the main author
1	Role of Sports Nutritional and Diet in Physical Education Page. No. 67-69	Worldwide International Inter disciplinary research journal Vol. -I ISSUE-XL Dec. 2021	ISSN 24547905	Yes 6.91	01	Yes

16.	**ROLE OF YOGA IN MAINTAINING HEALTH**	**Dr. Dilip Bhadke**	57
17.	**BALANCEDIET AND FEMALE ATHLETES**	**Savita Dabhade**	59
18.	**ROLE OF YOGA IN MAINTAINING SOCIAL HEALTH**	**Dr. Kiran Kishanrao Yerawar**	62
19.	**IMPORTANCE OF DIET DURING COVID-19 SITUATION''**	**Mr. C.B. Satpute Dr. Uddhav R. Aghav**	64
20.	**ROLE OF SPORTS NUTRITION AND DIET IN PHYSICAL EDUCATION**	**Dr. Manda V. Thengne**	67
21.	**IMPACT OF COVIND-19 PENDAMIC ON SPORTS PRESENT AND FUTURE**	**Dr. J. D. Kour**	70
22.	**IMPACT OF COVID-19 ON PHYSICAL EDUCATION AND SPORTING ACTIVITIES**	**Dr. Arvind P. Joshi**	74
23.	**FITNESS MANAGEMENT FOR SPORTS COMMUNITY DURING COVID-19 PANDEMIC**	**Miss. Vaishali Prakash Ghate Dr. Govind Sadashivrao Martale**	77
24.	**IMPACT AND IMPORTANCE OF BALANCED AND NUTRITIVE DIET DURING AND POST COVID-19 ERA**	**Dr. Charanjeetsingh Mahajan**	83
25.	**IMPACT OF COVID-19 PANDEMICON PHYSICAL FITNESS**	**Dr. Nitesh Ramling Swami**	92
26.	**ASSESSMENT OF PHYSICAL FITNESS, SOCIO-ECONOMIC STATUS AND PSYCHOMOTOR ABILITY RELATED TO THE HEALTH OF TRIBAL SCHOOL GOING CHILDREN IN TRIPURA**	**Sajna Begam Dr. Abhijeet Shamrao More**	98
27.	**EFFECTS OF YOGA ON MENTAL HEALTH**	**Dr. Palne Kailas Shivharrao**	104
28.	**ROLE OF PHYSICAL EDUCATION PERSONAL FOR MAINTENANCE OF HEALTH AND FITNESS**	**Dr. Karad Chandrakant**	107
29.	**IMPORTANCE OF YOGA TEACHER IN MAKING THE PRACTITIONERS BETTER AS WELL AS BENEFITS OF BEING A YOGA TEACHER**	**Dr. Bhaskar Mahadeorao Sawarkar**	111
30.	**IMPORTANT OF DIET DURING COVID-19 PANDEMIC**	**Nandedkar Ishwar Dattatrya Prof. Dr. Venkat Mane**	113
31.	**YOGA AND STRESSS MANAGEMENT**	**Madhav Sopanrao Kadam**	118
32.	**YOGIC PRACTICES DURING COVID-19 PANDEMICS**	**Dr. Gomchale Minanath Shivajirao**	120
33.	**NEED OF NUTRATION DURING COVID-19 PANDEMIC**	**DR. NARAYAN JAIBHAYE**	123
34.	**'POST COVID CHALLENGES' ON PHYSICAL EDUCATION & SPORTS PARTICIPATION.**	**Dr. Karad Chandrakant**	126
35.	**PSYCHOLOGICAL ASPECTS AND MOTIVATIONS FOR DOPING IN AN ADOLESCENTS AGE ATHLETES**	**Abdul Ansar Abdul Sattar**	129

ROLE OF SPORTS NUTRITION AND DIET IN PHYSICAL EDUCATION

Dr. Manda V. Thengne
Yeshwant Mahavidyalaya Wardha. Dist. Wardha

ABSTRACT:

Nutrition performs an crucial position on sports activities performance. Following an ok vitamins sample determines prevailing the gold medal or failing withinside the attempt. That is why it's miles generally noted as "invisible education." However, concerning meals and performance, it isn't best noted expert athletes. Nowadays, a massive variety of beginner athletes carry out each day bodily interest each recreationally and semiprofessionally. That populace additionally seeks to obtain an development of their non-public brands, which may be reached following right dietary guidelines. In athlete populace, nutrient necessities are incremented in comparison with non-athlete populace. Therefore, it's miles crucial to perform a dietary method tailored to the athlete and education sessions. In addition, different benefits of ok meals consumption in sports activities are associated with adjustments in frame composition, discount of injuries, and prolongation of expert profession length. The goal of this bankruptcy is to decide the dietary necessities of athlete populace that permit to obtain their carrying goals. Nutritional techniques could be addressed in phrases of macronutri-ents intake, hydration, and timing relying on kind and depth of workout.

INTRODUCTION:

Nutrition is strongly related to fitness, in particular while sports activities are concerned, because of the boom in power and nutrient demands. It is essential to realize the body structure of the workout in an effort to realize the distinct metabolic pathways that coexist in the course of sports activities practice. In this way, you could expect the adjustments that arise withinside the organism in the course of bodily attempt, in an effort to obtain a few nutritional recommendations. The dietary practices of athletes are multifactorial and rely upon the habits, culture, or dietary know-how of the athlete. So the paintings of a sports activities nutritionist is to advocate the athlete and his surroundings to make the essential adjustments in his consumption and thereby enhance sports activities performance (SP). Nutrition is determinant in accomplishing an ok SP, that is described via way of means of 3 variables: education, rest, and feeding. However, the primary goal of sports activities vitamins ought to be keeping the fitness of the athlete, which may be accomplished with an ok consumption tailored to the kind of education performed. Optimal vitamins presents the power essential to carry out bodily workout whilst decreasing harm fee, a thing that collectively makes the SP boom via way of means of itself. Two of the components which can restrict the SP are the nation of hydration and the power contribution.

Hypohydration states produce changes in homeostasis, reduced blood volume, extended coronary heart fee, decrease fee of sweating, extended organismtemperature, and extra belief of attempt which interprets into SP deterioration. Likewise, a low power intake accentuates fatigue, immunosuppression, and predisposition for injuries, that may intervene withinside the improvement of SP. Nowadays, an exponential boom withinside the populace that plays bodily interest has been reported. In the USA, the whole variety of runners encouraged in marathon occasions is 541,000 in 2013, which represents 27% greater members than discovered in 2008 withinside the equal fashion

discovered in lots of countries. For example, in Spain the variety of members extended from 28,000 (2008) to 57,931 (2013), which represented an boom of 101%. These will increase some distance from ceasing have persevered developing withinside the closing five years. Specifically, marathons of Sevilla and Valencia have reached 14,500 and 20,000 runners in 2018, which assessment with the preceding participation discovered in 2013 (5963 and 9653 members, respectively). Unfortunately, sports activities vitamins is frequently referenced to sports activities dietary supplements or "magical" extraordinary diets. In reality 40–70% of athletes use sports activities dietary supplements with out even studying if their use is simply essential.

BODY COMPOSITION :

The frame composition (BC) of the athletes is associated with the SP, as it may be changed in the course of the season. There isn't anyt any unmarried BC for every institution of athletes; however, it may function a manual for athletes and coaches. The season of the athlete could be divided into distinct levels in the course of the aggressive period. Competitive season may be divided in preseason, aggressive period, transition period, and withinside the worst case harm period. Due to distinct intensities, timing, and varieties of education, the BC is commonly distinct withinside the aggressive season. Therefore, it's miles important to realize the BC of the athletes in an effort to decide the adequacy of the present day season stage. Apart from a better frame mass index (BMI), there are numerous techniques for the assessment of BC. Dual-power X-ray absorptiometry (DEXA) is taken into consideration the gold general for the evaluation of frame fat, especially because of its excessive reproducibility and accuracy. However, DEXA has excessive monetary cost, isn't portable, and additionally emits a small radiation, so its use isn't very common.

METABOLIC PATHWAYS AND EXERCISING:

Prior to organising necessities concerning amount and timing of macronutrients, a short method approximately one of a kind metabolic pathways that gives strength at some point of exercising is vital. The strength structures are included through a hard and fast of metabolic pathways that come into operation at some point of exercising, relying at the depth and period. In summary, they may be divided into non-oxidative pathways (phosphogenic and glycolytic pathways) and cardio pathways (nutrient oxidation). Both pathways goal to generate ATP so that it will be ate up at some point of the exercising. The non-oxidative pathways arise withinside the mobile cytosol, do now no longer require oxygen, and are activated at some point of short-time intervals (seconds). Phosphagen path makes use of ATP and phosphocreatine, lasting among 1 and 10 s, and is a path that doesn't want oxygen and does now no longer generate lactate. Glycolytic pathways metabolize glucose, muscle, and liver glycogen thru glycolysis and arise in high-depth sporting activities up to three min. These glycolytic pathways generate lactate and hydrogen bonds, producing an acidity withinside the muscle cell—this acidity being one in every of its barriers. The cardio pathway happens in the mitochondria, so it calls for the presence of oxygen to metabolize fuels. It is standard of resistance sporting activities with medium-low depth and lengthy period. It consists of the oxidation of CHOs, fats, and to a lesser volume proteins. This path generates a lot extra ATP than the anaerobic route however extra slowly, velocity being the challenge of this route.

ENERGY NEEDS:

The key to fulfillment for any athlete can be to conform strength consumption to strength expenditure, which permits the suitable functioning of the organism even as enhancing BC. However, it could be complex because of a couple of modifications in periodization of education and competitions. The strength needs of athletes fluctuate broadly relying at the sort of sport,

period, depth, aggressive stage, and character variability of every athlete. The extra traumatic the aggressive stages of the athlete are, the finest boom withinside the depth of each education and opposition happens, so as to bring about a huge discount strength reserves that need to get replaced through an ok eating regimen. Macronutrients In order to set up hints for macronutrients, it's miles greatest thinking of the frame weight (BW) of the athlete, in preference to giving the standard probabilities primarily based totally on the whole caloric consumption of the eating regimen. For this cause the hints can be supplied through grams of nutrient/kg of BW. Main strength substrates used for bodily exercising are carbohydrates (CHO) and lipids, even as proteins as strength substrate are reserved for severe conditions. The use of strength substrate varies relying at the depth and period of the exercising, stage of education of the athlete, and the kingdom of pre-exercise CHO stores. The use of CHO as strength substrate is produced especially at some point of highintensity and short-period sporting activities. Meanwhile, much less excessive and lengthy-time period sporting activities use fats' essential strength substrate. However the usage of CHO will even have a tremendous effect on sporting activities of much less depth and longer period which includes resistance test, displaying that depletion of CHO collectively with dehydration is a prime challenge of the SP.

HYDRATION:

During exercising, increments of strength necessities are related to large manufacturing of metabolic warmness. Human organism dissipates that more warmness especially through the mechanism of evaporation, which in the long run induces dehydration. One of the finest barriers of SP is dehydration. It is predicted that every kg of BW misplaced at some point of exercising corresponds to one L of sweat. The sensitivity to dehydration is personal, however usually no losses extra than 2% of the BW are encouraged so as now no longer to compromise the SP. In fact, 1% of BW misplaced results in SP lower through 10%. Some authors have raised the opportunity of education dehydration, however there may be a few controversy approximately it.

CONCLUSION:

The foundation of sports activities nutrients is a various eating regimen and in my view tailor-made to the necessities and appetency of every athlete. The athlete need to be advised approximately the significance of eating regimen, called "invisible education," which isn't handiest vital on opposition day. Prior to organising dietary guidelines, it's miles vital to understand and adapt the BC of the athlete withinside the one of a kind intervals of the season and make revisions thru the sum of six skinfolds.

REFERENCES :

1. Eberle, S. G. "Endurance sports activities nutrients". Fitness Magazine. 24 (6): 25.
2. Navarro, Guadalupe; Allard, Camille; Xu, Weiwei; Mauvais-Jarvis, Franck (April 2015). "The position of androgens in metabolism, weight problems and diabetes in adult males and females". Obesity (Silver Spring, Md.). 23 (4): 713–719. doi:10.1002/oby.21033. ISSN 1930-7381. PMC 4380643. PMID 25755205.
3. Lizcano, Fernando; Guzmán, Guillermo (2014). "Estrogen Deficiency and the Origin of Obesity at some point of Menopause". BioMed Research International. 2014: 757461. doi:10.1155/2014/757461. ISSN 2314-6133. PMC 3964739. PMID 24734243.
4. Jurek, Scott (2012). Eat and Run. London: Bloomsbury.

RAVINDRA MADHUKARRAO BELE
Digitally signed by RAVINDRA MADHUKARRAO BELE
Date: 2023.05.02 10:34:46 -07'00'